

BIBÓ ISTVÁN  
ÖSSZEGYÚJTOTT ÍRÁSAI 1.

AZ EURÓPAI POLITIKAI FEJLŐDÉS ÉRTELME



BIBÓ ISTVÁN  
ÖSSZEGYŰJTÖTT ÍRÁSAI 1.

AZ EURÓPAI POLITIKAI FEJLŐDÉS  
ÉRTELME

KALLIGRAM  
2016

A könyv megjelenését támogatta:  
a Magyar Tudományos Akadémia



Sólyom László



© Dénes Iván Zoltán

ISBN 978-615-5603-89-1



# TARTALOMJEGYZÉK

DÉNES IVÁN ZOLTÁN: BEVEZETÉS ..... 7

**1. A HATALOM HUMANIZÁLÁSA:  
AZ EURÓPAI POLITIKAI FEJLŐDÉS ÉRTELME ..... 61**

1.1. Vezetés-követés .....	62
1.2.1. Nem a pénzben van a hiba .....	70
1.2.2. A pénz .....	78
1.3. Elit és szociális érzék .....	92
1.4. Az európai társadalom .....	107
1.5. Jogszerű közigazgatás, eredményes közigazgatás, erős végrehajtó hatalom .....	111
1.6. Kéziratok a legitimitásról .....	129
1.6.1. Napóleon legendája .....	129
1.6.2. Feljegyzés az oroszországi hadjáratról .....	140
1.6.3. A legitimitás eszméje .....	141
1.6.4. Feljegyzés De Gaulle háború alatti és utáni szerepéről .....	149
1.6.5. Erkölcs és hatalom viszonya. (Töredék) .....	151
1.6.6. A tömegindulat természete. (Töredék) .....	153
1.7. Az egyetem, az akadémia és a tudomány válsága .....	154
1.8. Az államhatalmak elválasztása egykor és most .....	164
1.9. Az európai társadalmi és politikai fejlődés .....	186
1.10. Az európai társadalomfejlődésről szóló mű egyik vázlata .....	221
1.11. Fogalmazvány .....	246
1.12. Emlékirat. Magyarország helyzete és a világhelyzet .....	258
1.13. Ha a zsinati mozgalom a 15. században győzött volna .....	275
1.14. Az európai társadalomfejlődés értelme .....	289
1.15. Lectori jelentések .....	383
1.16. Drámaelemzés .....	412
1.17. Három verselemzés .....	414
1.18. Joáb, vagy a kibírhatalanná vált gyűlöletes hűség története .....	428
1.19. Az 1956 utáni helyzetről .....	441
1.20. A kapitalista liberalizmus és a szocialista-kommunizmus állítólagos kibékíthetetlen ellentéte .....	454
1.21. Vázlat .....	470

<b>2. POLITIKAI HISZTÉRIÁK ÉS FELOLDÁSUK</b> .....	473
2.1. Előadás a német nemzetiszocializmusról .....	474
2.2. Az európai egyensúlyról és békéről .....	489
2.2.1. Az európai egyensúlyról és békéről .....	490
2.2.2. Levél Mannheim Károlynak .....	736
2.3. Levélváltás az UNESCO által indított fasizmuskutató munkatervéről .....	738
2.3.1. Jacques Rueff levele Bibó Istvánnak .....	738
2.3.2. Bibó István válasza .....	739
2.4. A magyar demokrácia válsága .....	744
2.4.1. A magyar demokrácia válsága .....	744
2.4.2. Vita demokráciánk válságáról .....	795
2.4.3. Levél Marót Károlynak .....	823
2.5. A kelet-európai kisállamok nyomorúsága .....	824
2.6. A békeszerződés és a magyar demokrácia .....	891
2.7. A koalíció egyensúlya és az önkormányzati választások .....	915
2.8. Zsidókérdés Magyarországon 1944 után .....	944
2.8.1. Zsidókérdés Magyarországon 1944 után .....	944
2.8.2. Kőrösy Ferenc levele Bibó Istvánnak .....	1083
2.8.3. Dénes Béla levele Bibó Istvánnak .....	1085
2.8.4. Néhány kiegészítő megjegyzés a zsidókérdésről .....	1086
2.8.5. Barsy Ferenc és Bibó István levelezése .....	1093
2.8.5.1. Barsy Ferenc levele Bibó Istvánnak .....	1093
2.8.5.2. Bibó István levele Barsy Ferencnek .....	1097
2.8.5.3. Barsy Ferenc levele Bibó Istvánnak .....	1098
2.8.5.4. Barsy Ferenc levele Bibó Istvánnak .....	1099
2.8.6. Bibó István levele Réz Pálnak .....	1100
2.8.7. Száraz György és Bibó István levelezése .....	1101
2.8.7.1. Száraz György levele Bibó Istvánnak .....	1101
2.8.7.2. Bibó István levele Száraz Györgynek .....	1101
2.8.7.3. Száraz György levele Bibó Istvánnak .....	1102
2.8.8. Bibó István megjegyzése az „Európai napló”-ról .....	1103

# DÉNES IVÁN ZOLTÁN: BEVEZETÉS

Bibó István életműve napjainkban ismét rendkívül aktuálissá vált, ezért jelenteti meg a Kalligram Kiadó művei, iratai, levelei és művei visszhangja eddigi legteljesebb kiadását. Megfogalmazom, hogy mi ad kivételes időszerűséget az életműnek (I.). Sorra veszem a közreadott írások témáit, amelyek egyúttal a könyv szerkezeti egységei (II.). Elhelyezem e kiadást a korábbi nagy gyűjtemények és a jövőendő kritikai kiadás sorában (III.). Áttekintem Bibó István életének alapélményeit és alaphelyzeteit (IV.), az őt ért szellemi hatásokat, életművének párhuzamait, szemléletének originalitását és az *oeuvre* recepcióját (V).<sup>1</sup>

## I.

Mi kapcsolja össze az egy országban élőket, ha helyzetük és hátterük nagyon eltérő, világnézetileg pedig áthidalhatatlan különbségek választják el őket egymástól, ugyanakkor nem kívánnak folyamatos polgárháborút folytatni egymással? Mi teszi őket politikai közösséggé? Mi alkotja a politikai közösség kohézióját?

Mindenekelőtt az, hogy tagjai olyan játékszabályokat, eljárási formákat, szocializációs mintákat alakítanak ki közösen újra és újra, amelyeket mindenki begyakorol, betart és betartat. Ez együtt jár azzal, hogy legkisebb közös többszörösüként a politikai közösség valamennyi tagja elfogad néhány közös alapértéket, az egyenlő emberi méltóságot, a szabadságot és a demokráciát, a hatalom forrásaként a népszuverenitást, és a hatalom önállósodásának és koncentrációjának ellenszereként a hatalommegosztás, a fékek és ellensúlyok – állandó fejlesztésre és megújításra szoruló – rendszerét.

<sup>1</sup> Az összegyűjtött szövegek hozzáférhetővé tételében segítségemre volt Láng József (Baja, 1937– Budapest, 2016), kiegészítésében pedig Balog Iván, ifj. Bibó István, Hajagos Csaba Imre, Horányi Károly, Mód Zsuzsanna és Tajti Erzsébet. A tanulmány megírásakor számíthattam Balog Iván, ifj. Bibó István, Cserne Péter, Hegedős Mária, Kiss Edit és Kovács Gábor észrevételeire. A korrektúra során pedig Balog Iván, ifj. Bibó István, Hegedős Mária figyelmével számoltam. A borítót feleségem, Kiss Edit találta ki, és Hrapka Tibor kreatívan megvalósította. Segítségüket köszönöm.

A meggyőződés, a lelkiismeret magánügy, a magánszféra egyre táguló határai pedig elfogadottak, amelytől elszakadt a politikai közösséghez tartozás kritériuma. Azt a jogok és kötelességek egyenlősége, a politikai közösség megalkotása és fenntartása, az egyének közösségi cselekvései határozzák meg.

A külső kényszer visszaszorítása és visszaszorulása, a személyes uralom megfékezése a társadalmi integráció, a politikai közösség kohéziójának önkéntes, szabad és állandóan meg- és újrateremtendő kifinomult formáit feltételezi.<sup>2</sup> Ezek, ha léteznek, elfogadottak és hatnak, távolról magától értetődőknek, adottságoknak látszanak. Akkor érezhetjük, hogy mennyire nem így van, amikor valami miatt nem működnek. Akkor, amikor a személyes uralom dúvad állama a hatékonyság és a permanens mozgósítás jegyében hagyományos és új hatalomösszpontosítással osztja ketté a társadalmat kiváltóságokra és páriákra.

Holott: „Az állam nem merő erőszakszervezet, a modern európai állam pedig csak egészen kis részben az. Másfél ezer éves görög-római előkészítés után, másfél ezer éves keresztény társadalomszervezési munka alapján a háromszáz éves modern újkori állam alkotmányos fejlődése az államot túlnyomó részben erkölcsi személyiséggé tette, mely most azon a ponton van, hogy hatalomkoncentrációból fokozatosan átalakul a tárgyilagos szakszolgálatok szervezetévé. Négy évtizedes marxista-leninista-sztálinista gyakorlatnak sikerült ezt a háromezer éves kultúrfejlődést megfordítani, és az államot ismét emberséget, adott szót, kölcsönösséget nem ismerő dúvaddá tenni. A legsürgősebb feladat ennek a dúvad államnak minden megnyilvánulását felszámolni. Elég volt abból az ostobaságból, mely burzsoá specialitásoknak nyilvánította a szabadság történetileg kialakult technikai biztosítékait, melyek hosszú időre visszanyúló történeti fejlődés eredményei, s melyeknél jobbat eddig senki nem talált, a népképviselői alkotmányt, a szabad választásokat, a közigazgatás bírói ellenőrzését, az államhatalmak elválasztását, a szólás- és sajtószabadságot.”<sup>3</sup>

Bibó István politikai gondolkodásának mondanivalója – úgy hiszem – a mai Magyarországon mindenekelőtt ebből a szempontból figyelemre méltó és aktuális.

<sup>2</sup> Rawls, John, 1971, 1993, 1999, Berlin, Isaiah, 1980, 1981, 1991, 1996, 1999, 2002, 2006, Kis János, 2004, 2013, 2014, 2015.

<sup>3</sup> Fogalmazvány, 1956. október 27–29. A teljes szöveget lásd: 246–257.

## II.

A könyv témák köré csoportosítja Bibó István műveit, s az egyes témákon belüli szövegeket időrendben közli. A tagolás tehát tematikai, s azon belül kronologikus.

### *1. A hatalom humanizálása: az európai politikai fejlődés értelme*

Bibó István 1934-től 1979-ig, huszonhárom éves korától haláláig szóban és írásban különböző műfajban kifejtett gondolatmenetekben (előadásokban, esszékben, tanulmányokban, tervezetekben, memorandumban, lektori jelentésekben, dráma-, vers- és bibliaelemzésekben, tanulmánytervben, szellemi végrendeletszerű politikai filozófiai – magnóra mondott, illetve vázlatosan papírra vetett, *magnum opus*nak tekinthető – előadásban) keresett választ arra a kérdésre, hogy mi teszi lehetővé, hogy erkölcsi értékeket kérjünk számon a politikai hatalom gyakorlóin. Rákérdezett arra, hogy min mérjük a mintaadókat, a hatalom gyakorlóinak cselekedeteit, az általuk vezetett társadalmat és az általuk meghatározott politikát, amikor számon kérjük rajtuk, hogyan cselekednek. Ezzel viszont arra is válaszolt, hogy mi az európai politikai fejlődés értelme. Méghozzá úgy, hogy a különböző ellenségképek helyett jövőképet mutatott fel.

A személyes és személytelen korlátlan uralom, a régi és az új hatalomösszpontosító tendenciák megfékezése, korlátozása, a hatalom megosztása, a legitimitás értelmezésében olyan társadalomszerveződés felé mutat, amelyet a hatalom humanizálása, az uralom megszüntetése, a személytelen szolgáltatás, a kölcsönös szolgáltatások társadalma határoz meg.

A kölcsönös szolgáltatások társadalmának filozófiai antropológiai alapja az, hogy az ember az egyetlen élőlény, aki tudja, hogy meg fog halni, s intelligenciájáért a veszélyhelyzetektől függetlenedő halálfélelemmel fizet. Amennyiben képes együtt élni a félelemmel, s azt meg tudja szelídíteni, ki tud törni a zsarnokságok körforgásából. Abból, hogy félelméről úgy feledkezzen meg, hogy másokat tart rettegésben, félelemben, alávetettségben, kiszolgáltatottságban.

Az alá-fölérendeltség, a kiszolgáltatottság, a szenvedés mennyiségének a csökkentése az európai politikai fejlődés mértéke. Olyan mérce és lehetőség, amelyet újra és újra ki kell vívni közösségi cselekvéssel, amelyhez közösségi élmények, tapasztalatok, értékelési és magatartási minták szükségesek.

## 2. Politikai hisztériák és feloldásuk

Amennyiben a monarchikus és arisztokratikus tekintélyek alóli felszabadulás, a szabadság, a közösség birtokbavételének élménye, s az ezen alapuló demokratikus legitimitás kiépülése és konszolidációja helyett cseppfolyós vagy vákuumhelyzet alakul ki, amelyet a félelem határoz meg, annyiban történelmi traumákból és félelmi reakciókból könnyen politikai hisztéria alakulhat ki, amely visszahátráláshoz vezethet a személyes uralomhoz.

A politikai hisztéria kiindulópontja a közösség megrázkódtató történelmi tapasztalata, gyökere a félelem. Következménye az a törekvés, hogy a közösség száz százalékos garanciát kapjon arra, hogy a megrázkódtató történelmi tapasztalat sohasem ismétlődhet meg. Az aktuális, megoldandó problémák minél inkább kapcsolatba hozhatók a megrázkódtató történelmi tapasztalattal, a traumával, annál inkább megoldhatatlanokká válnak. A közösség nem néz szembe azzal, hogy helyzetfelismerő és feladat-megoldó stratégiája és szisztémája válságba jutott, a közösség egésze pedig zsákutcába került. Mindezek helyett álmegoldás, a megoldás illúziója, az összeegyeztethetetlen dolgok összeegyeztetésére szolgáló formula vagy kompromisszum jelenik meg. Olyan hamis realitás jön létre, hogy mindazok, akik minél görcsösebben ragaszkodnak ahhoz, annál inkább folyamatos önértékelési zavarba kerülnek. Így a hisztéria egyre inkább beépül az identitásba, amely hatalmi túltengéshez és kisebbségi érzet-höz, jogcímekekből élni akaráshoz és a valóságos teljesítmények értékének a csökkenéséhez, a pusztán siker mértéktelen tiszteléséhez, nagy elégtételek kereséséhez, a propaganda, a ráolvasás mágikus erejébe vetett hithez, a hamis realitás görcsös védelméhez vezet. Mindez ismétlés-kényszerrel jár, ami a megszerzett elégtétel után további elégtétel-keresések sorozatán keresztül újabb katasztrófát, megrázkódtató történelmi tapasztalatot, traumát eredményez.

Bibó István 1943–1944-ben a világháborút lezáró majdani békekonferencia döntéshozói brit munkáspárti tanácsadói számára készített nagy – a címzettekhez soha el nem jutott – kéziratában politikai hisztéria-elemzéssel közelítette meg és értelmezte a német nácizmust, s ennek eredményei alapján tett megoldási javaslatokat. 1945-ben a politikai hisztéria értelmezési kerete segítségével diagnosztizálta a magyar demokrácia bizalmi válságát és javasolt mediátorként demokratikus legitimitású konszolidációt és azt elősegítő játékszabályokat.

1946-ban a magyar, cseh és lengyel politikai kultúra torzulásait a traumákat feltáró hisztéria-elemzéssel határozta meg és ajánlott rá megoldást.

Az igazságtalan békeszerződéssel és a demokrácia szükségességével kapcsolatos álláspontját ugyancsak az újabb politikai hisztéria elkerülésének szándéka határozta meg.

1948-ban nagy esszében dolgozta fel a magyarországi antiszemitizmust és a zsidók ön- és ellenségképét, tárta fel a régi és az új antiszemitizmus okait, a középkori antijudaista keresztény előítéletet, az asszimiláló társadalom fejlődési zavarait, nem-zsidók és zsidók összeszerveződésének dehumanizált módját és az abból fakadó kölcsönös dehumanizált tapasztalatokat. Ennek alapján kidolgozta e politikai hisztéria feloldásának szintjeit és módjait. Saját személyes felelősségének elvállalásával és példamutatással. Millok Sándor dogmatikus marxista kritikájával szemben, amely szerint az osztály nélküli társadalom építése automatikusan el fogja tüntetni az antiszemitizmus okait és magát az antiszemitizmust, Bibó István röviden összefoglalta azt, amire jutott.

### 3. Demokratikus értékelési és magatartásminták

Bibó István 1956–1957-es állásfoglalásai nem vallanak rögtönzésre. Aki ezeket írta, kiforrott közösségi értékelési és magatartásmintákkal rendelkezett. Elmélyült szellemi munkával alakította ki őket a harmincas évek közepétől folyamatosan, és 1944-ben szűk, 1956–1957-ben nagy nyilvánosság előtt szerényen, de magától értetődően minden következményével vállalta és képviselte. A többségükben kéziratári iratok e közösségi értékelési és magatartásminták kialakítását, megszilárdulását és kontextusait mutatják be.

Bibó István a harmincas-nyolcvanas években átértelmezte a közhivatalnok és az értelmiségi szerepét. A hatalmat szolgálatnak, nem pedig uralomnak fogta fel. A magyarságról Nyugat-Európában alkotott képet 1936-ban racionális kritika tárgyává tette. 1948-ban pedig a két világháború között Szabó Dezsőtől, Szekfű Gyulától, Karácsony Sándortól és Németh Lászlótól – a nemzeti jellegről, a nemzeti alkatról – kialakított nemzetkarakterológiát és nemzeti ontológiát lezárta. Azzal, hogy a *Mi a magyar?*-vita témáit, érveit, alapfogalmait és alapkonstrukcióit sorra vette, újragondolta és lebontotta.

A német megszállás és a zsidók deportálása idején a németekkel szembeni ellenállás jegyében megkísérelt közvetíteni, békét teremteni a keresztény középosztály és a munkásosztály között – partnerek híján sikertelenül. A megszállás, a deportálások, a kollaborálás elleni tiltakozásul lemondott a *Magyar Jogi Szemle* szerkesztői tisztéről. Mint igazságügy-minisztériumi tisztviselő hamis iratokat állított ki, hogy emberi életet mentsen. A nyi-

lasok letartóztatták, átadták az SS-nek, majd apósa ismerősének intervenciójára elengedték, ami után illegalitásba vonult, miközben bújtatta Marót Károlyt, egykori professzorát.

A felszabadulás után – mint politikai publicisztikájából is láthatjuk – gőzerővel azért dolgozott, hogy hazájában társadalmi és lélektani felszabadulás, politikai demokrácia és önkormányzaton alapuló közigazgatás legyen. Ezért dolgozott belügyminisztériumi közigazgatási főosztályvezetőként, fogalmazott választójogi törvényt, tartott előadásokat, dolgozta ki a közigazgatás megreformálását.

Amikor látta, hogy a svábokat származásukért kitelepítik, ellenállt, tiltakozott, majd lemondott hivataláról. Amikor pedig azt kellett tapasztalnia, hogy a politika professzoraként nem mondhatja azt, amiről meg van győződve, visszavonult az egyetemről. Mediátor-szerepet vállalt a Teleki Pál Tudományos Intézet megtámadott elnöke és annak riválisa között, majd társadalomtudományi intézetet próbált alapítani. Közben mindent megtett azért, hogy egy ártatlanul halálraítéltet megmentsen az akasztófától – sikertelenül. Kudarcai után az Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtárában beosztott könyvtárosként dolgozott.

A forradalom idején elvi tisztázást, kibontakozási tervzeteket, a megszálláskor egyedül a helyén maradó államminiszterként nyilatkozatokat és Magyarország függetlenségét és a politikai demokráciát biztosítani hivatott megegyezési tervet készített, a megszállás után pedig *Magyarország helyzete és a világhelyzet* címmel emlékiratot írt s jelentetett meg.

Forradalom utáni tevékenységéért hajszál híján halálra ítélték. Életfogytiglani fegyházbüntetési ítéletét követően hét év után amnesztiával szabadult. A Központi Statisztikai Hivatal könyvtárában könyvtárosként dolgozott. Hatvan éves korában, 1971-ben nyugdíjba vonult és felfokozott tempóban igyekezett pótolni mindazt a szellemi munkát, amit el kívánt végezni. Többek között alternatív Kelet-Európa történeti filmtervet és értelmezést vetett papírra, Németh László kelet-európai koncepciójáról fogalmazott – letiltott – rádióelőadást, Szalai Pálnak és Arany Bálintnak pedig egy-egy levélben fejtette ki nézeteit a jogos patriotizmusról és a jogtalan, veszélyes nacionalizmusról. Irataiból és írásaiból a közösségi értékelési és magatartásmintákról alkotott nézetei éppúgy kiolvashatók, mint minden romantikus és patetikus szereptől távoli, szerényen és magától értetődően vállalt szerepei.



#### 4. Tények és értékek: jogtudomány, pszichológia, társadalom- és politikatudomány

Bibó István egyetemi tanulmányait a Szegedi Egyetem Állam- és Jogtudományi Karán végezte 1929-től 1933-ig. A *szankciók kérdése a nemzetközi jogban* című nemzetközi jogi doktori értekezése 1934-ben, *Kényszer, jog, szabadság* című jogbölcseleti doktori disszertációja pedig 1935-ben jelent meg. Előbb a Bécsi Egyetemen, majd 1934 és 1938 között a Népszövetség híres genfi diplomataképzőjében, a Nemzetközi Tanulmányok Továbbképző Intézetében posztgraduális képzésben vett részt. Szegedi jogfilozófus mestere Horváth Barna volt. Bécsben Hans Kelsent hallgatta, talán éppen a *Tiszta jogtant*, amit ő fordított magyarra. Genfi tárgyai között összehasonlító polgári-, köz- és nemzetközi jogot, filozófiatörténetet, vallásfilozófiát, örökség, környezet és oktatást, Európa-történetet, általános antropológiát, gazdaságtörténetet, (feltehetően svájci) nemzeti történelmet, Népszövetség-kurzust találunk. Tanárai között pedig Maurice Bourquin, Paul Guggenheim és – a híres történész és filozófus mester, a legitimitást európai kontextusban újraértelmező – Guglielmo Ferrero nevére bukkanunk.

Számos ismertetést, tanulmányt és esszét írt. 1940-ben megtartotta magántanári próbaelőadását, 1941-től 1944-ig pedig Kolozsvárott magántanárként jogfilozófiai előadásokat tartott. 1946-ban Szegeden a politika professzora lett. Katedráját formálisan 1949-ig, valójában 1948-ig tarthatta meg. Mivel látszatzmegoldásokkal nem kívánta megtartani státuszát, s hamarosan azt is megtapasztalta, hogy gyakorló jogásként a diktatúrában annyi önállósága se maradna, mint egyetemi tanárként, kiharcolta, hogy 1951-től az Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtárának beosztott könyvtárosaként dolgozzon.

Bibó István problémamegoldó, antispekulatív gondolkodó volt, aki nagyon tudatosan került az indoktrinációt, a mindenáron rendszerbe sorolást és rendszeralkotást, a nagy szellemi kirakós játék végső megoldásának keresését és megalkotását. A tények és az értékek, a *Van és a Legyen* világát – Horváth Barna *szinopszisát* követve – figyelmesen megkülönböztette és elválasztotta egymástól, s csak ez után vonatkoztatta egymásra. Elhárította mind a polarizáló és beszűkítő dichotómiákat, mint az *individualista-kollektivistista*, *realista-utópikus* szembeállítást, mind azok szintézisét.

Bár stílusa nem volt mentes a válságirodalom metaforikus kifejezéseitől, kifejtése pedig szinte mindig az élőszóban elhangzó előadásét követte, fogalmait gondosan kontextusba helyezte. Gondolatmenete mindig világos és jól követhető, kiindulópontja, érvelése és konklúziója termékeny és ori-

ginális. Nemzetközi jogi, jogfilozófiai, pszichológiai, társadalomtudományi és politikatudományi ismertetései, tanulmányai és esszéi egyaránt nagyon világos gondolatmenetűek. A korabeli jogfilozófiai vitákban inkább a természetjogi, mint a pozitivista értelmezésekkel rokonszenvezett. Egyetemi előadásai – amelyekben szükségképpen rendszerező kifejtést kellett nyújtania hallgatóinak – jól egészítik ki politikaelméleti írásait, mindenekelőtt legitimitás-értelmezését.

### 5. Nemzetközi konfliktuselmélet: az önrendelkezés legitimitása

Bibó István nemzetközi konfliktuselmélettel még diákkorában kezdett foglalkozni: dolgozatot írt és önképzőköri előadást tartott vitás európai területi kérdésekről, amelynek során térképeken mutatta be megoldási javaslatait. Nemzetközi jogi írásaiban, számos politikai esszéjében, a *Békecsinálók könyve* kéziratában, kompromisszumos terveiben és az *Emlékirat*-ban ugyancsak arra tett kísérletet, hogy empatikus és tárgyilagos helyzetképet adjon, alternatívákat vázoljon fel és megoldási javaslatokat tegyen – egyebek között – nemzetközi konfliktusokra, mégpedig az önrendelkezés legitimitása alapján, procedurális ajánlásokkal, a konfliktusban érintett felek közötti mediátorként.

1965 és 1974 között a ciprusi görög-török szembenállás és a közel-keleti arab-izraeli konfliktus jellegét, okait és feloldásuk lehetőségeit elemezte. A szokásos értelmezésektől eltérően Ciprust a görög-török nemzetépítés elhatárolódási pontjának látta, míg a közel-keleti konfliktust a hipermodern izraeli és a rendkívül nehézkes, számos premodern, törzsi sajátosságot mutató arab nemzetté válás szembenállásának.

Mint hogy a nemzetközi államközösség annyit ér, amennyit a benne lévő nagyhatalmak együttműködése lehetővé tesz, a nagyhatalmakat, az Amerikai Egyesült Államokat és a Szovjetuniót tekintette olyan helyzetben lévőknek, akik, ha akarják, kikényszeríthetik a megoldást. Azt, amit erre a célra felkért nemzetközi politikai döntőbíróság találhat meg.

A demokratikus államok az önrendelkezés legitimitásának elvén alapulnak, egymás közötti kapcsolataik és konfliktusaik megoldása ugyancsak erre a fundamentumra kell, hogy épüljön. Ám míg a monarchikus-feudális legitimitású államoknak az „európai koncert”-ben megvoltak a működőképes tárgyalási, egyeztetési és konfliktus-feloldási eljárásai, a demokratikus államok ilyenekkel nem rendelkeztek sem az első, sem a második világháború lezárásakor, és ahogy azóta sem.

Nagyrészt azért, mivel a háborút bűnnek tartották, megbélyegezték, kirobbantását meg kívánták torolni, s emiatt bűnösöket kerestek. Ennek jegyében háborúellenes propagandát folytattak, s a háttérben zajló diplomáciai tárgyalások és a közvéleményt uraló leleplező propaganda megbénította a háborút kirobbantó okok felismerését, azonosítását és feloldását.

Bibó István értelmezési keretének kidolgozása során sorra vette a nemzetközi államközösség nemzetközi viták megoldásában tanúsított bénultságának tüneteit és okait, a nemzetközi államközösség szerkezetét és alapvető rendező elveit, az önrendelkezési elv kritikáit és apológiáját, a nemzetközi politikai vitaintéző eljárásokat, a nagyhatalmi egyetértés és a pártatlan politikai döntés kulcskérdéseit. Ezek után dolgozta ki a két esettanulmányt: a ciprusi és az arab-izraeli konfliktus tényeinek, értékelési szempontjainak és feloldásának terveit, azok lehetséges gazdáit és módjait. Ezt egészítette ki az az esetelemzés, amelyben az észak-írországi brit-ír konfliktust mutatta be, s a brit-ír nemzetépítés ütközése feloldására dolgozott ki béketervet.

A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságai-ban, Bibó István nemzetközi jogi *magnum opus*ában legitimitás-értelmezésének kifejtése, nemzetépítési helyzetelemzése, a nemzetközi konfliktusmegoldás elveire és eljárási módjaira vonatkozó gondolatmenete és érvelése során több nagy elméleti vitában is állást foglalt.

A Carl Schmitt–Hans Kelsen–Alfred Verdross nevével jelezhető diskusszióban a jog elvi megalapozásáról alkotott nézetei a természetjogi álláspontokhoz, a vitában Alfred Verdross állásfoglalásához állt a legközelebb. Guglielmo Ferrero legitimitás-értelmezését továbbgondolva kibontotta, egymás mellé helyezte és átértelmezte az önrendelkezéshez kapcsolódó szillogizmusokat: *demokratikus szabadság = önrendelkezés = nemzetállam; nemzetállam = nacionalizmus = fasizmus = háború*. Nem osztotta Arnold Toynbee a világi valláspótlékokról, az individualizmusról, a kommunizmusról és a nacionalizmusról alkotott véleményét. Úgy látta, hogy a szabadságelvű liberalizmus és a kommunizmus-szocializmus mellett – ha csökkenő jelentőséggel is, de még – jelen van a tekintélyi-arisztokratikus konzervatív politikai ideológia is, a nacionalizmus pedig szerinte egyáltalán nem önálló értékrendszer. Nacionalizmusok csak többes számban vannak, amelyek mindegyike a maga felsőbbrendűségét állítja, és így kölcsönösen érvénytelenítik és elvileg megsemmisítik egymást. A nacionalizmusban ugyanis a nemzetek ténye fejeződik ki. Emiatt hatja és formálja át a politikai ideológiákat, s tűnik olyannak, amely valamenynyit felül tudja írni és magához hasonítani. A nacionalizmusnak négy

jelentést tulajdonított: a közvetlen környezet iránti érzelmi lojalitást jelentő patriotizmust, a nemzetté válás programját, a program megvalósításának folyamatát és az agresszív nacionalizmust.

Bibó István a demokratikus nemzetállami fejlődés kibontakozásában látta az emberiség fejlődésének jelenlegi feladatát. A demokratikus nemzetek építkezésének és együttműködésének útjait-módjait kereste, amelyeket nem pótol, hanem elfed a világállam terve és ideálja.

A nemzetközi jogi monográfia politikai filozófiai kontextusa, hogy a modern emberiség legnagyobb vállalkozása, a szabadság és a demokrácia elvein alapuló társadalomszervezés több ponton is zsákutcába került. A zsákutcák azonosítása, a zsákutcákba jutás okai feltárása és a kivezető utak megtalálása a modern emberiség legfontosabb feladata.

## 6. Társadalmi és közigazgatási reform

Bibó István a társadalmi felszabadulást szolgáló közigazgatási reformterveit Erdei Ferenc *Magyar város* című, első ízben 1939-ben megjelent könyvének *Országépítés városokkal* konklúziója inspirálta. Az a követelmény, hogy minden vidéknek legyen városa és minden városnak legyen vidéke. Azért, hogy az urbánus civilizáció vívmányait és szabadságát mindenki számára elérhetővé tegyék. Erdei szerint ugyanis egyáltalán nem szükségszerű az úr-szolga viszonyra épülő társadalomszervezés. Az sem, hogy a mezőgazdaságból élők és a vidéken lakók mások szolgálai, az urbánus civilizációtól megfosztott, a termelés mindent maga alá rendelő kényszerének és a közösség mindenre kiterjedő kontrolljának alávetett parasztok legyenek. Egyrészt Észak- és Nyugat-Európa, másrészt az alföldi tanyás mezővárosok – a falvak népével szembeni – szabadsága tanúsítja, hogy vidéki mezőgazdasági termelők szabad, polgárosult, az urbánus civilizáció vívmányaival élő emberek lehetnek.

A parasztság és a magyar közigazgatás a parasztságot röghöz kötő, újabb jobbágyságba taszító, önállósága feltételeit felszámoló, a vidéket különös brutalitással kifosztó, az autonómiák valamennyi formáját megsemmisítő kommunista diktatúrából visszatekintve megőrzendőnek tűnhet. Holott a valóban elmaradott közigazgatást a kommunista diktatúra központosítása előtt sokan akarták korszerűsíteni. A leginkább Magyary Zoltán és iskolája, amely német, olasz, szovjet és amerikai minták nyomán és alapján hatékonyra kívánta formálni a magyar közigazgatást. Bibó István viszont nem egyszerűen hatékonyabbá, hanem mentalitásában és funkciójában gyökeresen mássá kívánta alakítani a közigazgatást. Azt, amelyet az uralmi

szemlélet itatott át, amely hatalmi funkciójú volt, s amely az alá-fölérendeltségi viszonyokat testesítette meg és konzerválta. Ő a fő- és alispánok, a szolgabírók és a csendőrök közigazgatási rendszerét a kölcsönös szolgáltatások – Hajnal Istvántól átvett – társadalmát építő közigazgatással kívánta felváltani. Olyannal, amelynek a mentalitása szolgáló értelmiségi.

Erdei Ferenc – aki a kommunista diktatúra idején a röghöz kötést és a központosítást szolgálta ki – a hatvanas években *Város és vidéke* című művében visszatért saját paraszti polgárosodás-koncepciójához.

Bibó István 1940-ben Erdei koncepcióját a teljes emberi méltóság és szabadság szempontjából értelmezte és gondolta tovább. A negyvenes évek második felében pedig egész közigazgatási reformtervezetet, városhálózat-fejlesztést dolgozott ki az önkormányzatra és a város és vidéke koncepcióra alapozva. Olyant, amely Hollandiában néhány évtizeddel később valóra vált. Amikor pedig látta, hogy a diktatúra mindezt hatályon kívül helyezte, szamizdatként megjelentette Magyarország városhálózata kiépítésének a térképeit. 1973-ban cikket írt a tanyakérdés vitájának újjáéledéséről és Erdei koncepciójáról, 1975-ben pedig vaskos tanulmányt tett le az asztalra – amely számozott példányú sokszorosítás és terjesztés után a közvélemény alakítása helyett raktárba került –, amelyben a közigazgatási területrendezés és az 1971. évi településhálózat-fejlesztési koncepció bírálatát fejtette ki és kisebb korrekciókkal megújította korábban kifejtett álláspontját. Ezekben és más írásaiban és hozzászólásaiban a technikai hatékonyság vezérelte gondolatmeneteket a teljes emberi méltóság és szabadság szempontjaihoz viszonyította, a központosítás-decentralizáció pártállami konjunkturális váltógazdaságát a hatalommegosztás, a hatalomkoncentrációval szembeni ellensúlyok szempontjából értelmezte. A korszerűsítés, az infrastruktúra fejlesztése, a szakszerűség ugyanis magában rejti azt a kérdést, hogy mindez minek a korszerűsítését, minek a fejlesztését és milyen szakszerűség által szolgálja.

## 7. Reflexiók és visszaemlékezések

Bibó István nem írt visszaemlékezést. Arra sem ideje, sem módja nem volt. Mégis olvashatunk tőle visszaemlékezéseket. 1975 őszén ugyanis Erdei Ferenc egykori Benczúr utcai lakásában megtudta, hogy lehetősége nyílik arra, hogy TV-interjú formájában emlékezzen vissza pályatársára és barátjára, Erdei Ferencre. A számára szokatlan helyzetben igen kérélt formában és tárgyilagosan emlékezett először Erdei Ferencre, majd saját életútjára. Ezt 1976 novemberében Berkenye utcai lakásában kezdte el, 1977 júniusában,

1978 januárjában, majd februárjában pedig Orsó utcai lakásában folytatta. A visszaemlékezéseket időről időre torzította a kérdező Huszár Tibor korabeli pártállami ideológiai elvárásokat közvetítő szerepe, nehezítette Bibó István politikai kirekesztettsége, az alkalom súlya, az általa addig nem gyakorolt műfaj, valamint az, hogy írásaihoz hasonlóan most is mondanivalójának folyamatos csiszolására, végső formába öntésére törekedett. Letartóztatását, a börtönéveket, a Kádár-korszak idejére vonatkozó emlékezéseit, s az ebből kinövő politikai gondolatmenetet Hanák Gábornak mondta magnóra 1978 márciusa után.

1978-ban Borbándi Gyula népi mozgalom-könyvéhez egész tanulmánynak beillő levélben fűzött megjegyzéseket, amelyekben ugyancsak felbukkannak a visszaemlékezés elemei. Ezért az interjúsorozat és a magnóra mondott szövegek mellett a Borbándi Gyulához írt levelet is visszaemlékezésnek, azokat együtt pedig Bibó István önálló műben meg nem írt memoárjának tekintem, és ennek megfelelően közlöm. Felhasználom, de nem másolom azt a szövegváltozatot, amely egységes egésznek tekintette az interjúkat és a magnóra mondott szövegeket, amit ellensúlyozok Hanák Gábor 2012-ben megírt emlékezésében közölt interjúrészletével. Azzal, amelyből érzékelhetjük, hogy hogyan zajlott az interjú.

A memoárok sokkal inkább szólnak arról, hogy a visszaemlékezők milyenek akarják láttatni magukat, mint arról, hogy mit cselekedtek és milyenek voltak. Bibó István visszaemlékezései azonban egyáltalán nem ilyenek. Ironikusak és öniróniával telítettek, önkritikusak és reflexívek, mások iránt pedig empatikusak és tárgyilagosságra törekvők.

### III.

Bibó István művei első kiadását Szabó Zoltán kezdeményezte, gondozta és írt hozzá bevezetőt. A könyv *Harmadik út. Politikai és történelmi tanulmányok* címmel jelent meg 1960-ban Londonban az erre az alkalomra alapított Magyar Könyves Céh kiadásában. A 381 oldalas, tíz – 1945 és 1957 között született – szöveget közreadó kötet reprezentatív válogatás volt.<sup>4</sup> Akkor látott napvilágot, amikor Bibó István életfogytiglani fegyházbüntetését töltötte Magyarországon.

A második Bibó-gyűjtemény Bernben az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem kiadásában 1981-1984-ben jelent meg négy kötetben *Bibó*

<sup>4</sup> *Bibó István, 1960.*



*István összegyűjtött munkái* címmel Kemény István és Sárközi Mátyás gondozásában. Ötven írást adott közre tematikus egységekbe rendezve. Szerkezeti egységei, témái és az írások többségét Bibó István választotta ki és hagyta jóvá 1978-ban. A kiadást Kenedi János kezdeményezte.

Az első kötet egységei a *Magyar demokrácia (1945–1947)* és a *Magyar és európai történelem (1942–1948)* voltak és *Függelék (1945–1979)* csatlakozott hozzájuk. A második kötetben a *Magyar társadalomfejlődés (1940–1978)*, a *Zsidókérdés és antiszemitizmus (1948–1949)* és *Az állam, a politika és a jog elmélete (1938–1972)* tematikus egységeit találjuk. A harmadik kötet témái: *Társadalmi reform és közigazgatás (1946–1974)*, *Népi mozgalom és Nemzeti Parasztpárt (1947–1978)*, *Az 1956-os forradalom (1956–1957)*, *1956 után (1969–1979)*. A negyedik kötetben *A nemzetközi államközösség bénultságát (1972–1976)* és *Különböző kisebb tanulmányok (1936–1978)* egységébe sorolt írásokat olvashatunk. A négy kötet 1310 oldalon a szövegeket, jegyzeteket, kötetenként egy-egy fényképet, az első kötet Tóth János fűlszövegét, Szöllősy Árpád előszavát és Szabó Zoltán bevezetőjét, a negyedik kötet pedig Bibó István – Kenedi János által összegyűjtött – életrajzi és életében megjelent írásai adatait, halála után publikált munkái bibliográfiáját, szerkesztői és kiadói utószót, név- és tárgymutatót és az egyes kötetek tartalomjegyzékét foglalta magában.<sup>5</sup>

A berni négykötetes *Összegyűjtött munkák* kiadásának bizonyosan lendületet adott az 1979-ben, Bibó István halálát követően megszületett, formálisan a Gondolat Kiadó, valójában az állampárt által visszautasított, ezért szamizdatban terjesztett *Bibó Emlékkönyv. Az Emlékkönyv* hetvenöt szerző írását, három Bibó-szöveget (*Az államhatalmak elválasztása egykor és most-ot, Levelét Szalai Pálhoz* és az *Uchróniát*), Bibó István egyetemi tanári kinevezésének Horváth Barna által írt ajánlását, Réz Pál szerkesztő előszavát és Bibó István – Kenedi János által készített – életrajzi és bibliográfiai adatait foglalta magában.<sup>6</sup> Ugyanebben az évben a párizsi *Magyar Füzetek* egy egész száma pedig teljes terjedelmében, 200 lapon válogatást adott Bibó István tanulmányaiból és tanulmányrészleteiből.<sup>7</sup>

Az *Emlékkönyvtől*, a párizsi *Magyar Füzetek* 4. számától, és az *Összegyűjtött munkáktól* korántsem függetlenül jelentette meg a Magvető Kiadó 1986-ban Budapesten három kötetben a *Válogatott tanulmányokat*. Ez időrendben közölt írásokat: kilencet 1935-től 1944-ig 737, húszat 1945-től 1949-ig 923 és ötöt 1971-től 1979-ig 653 – összesen 2313 – lapon. A harmincnégy Bibó-szö-

<sup>5</sup> *Bibó István, 1981–1984.*

<sup>6</sup> *Réz Pál, szerk., 1979, 1991.*

<sup>7</sup> *Bibó István, 1979.*

veget tartalmazó válogatást Huszár Tibor, a *Bibó Emlékkönyv* ideológus lek-  
tora, az Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Szo-  
ciológiai Tanszék tanára, a *Valóság* szerkesztőségének tagja végezte, s ő írta  
a harmadik kötetben publikált utószót is. A szövegeket Vida István törté-  
nész és Nagy Endre jogszociológus szerkesztette és ugyancsak ők készítet-  
tek hozzájuk – többnyire jól használható – jegyzeteket. „A válogatásban és  
szerkesztésben közreműködött ifj. Bibó István.” – szerepelt a kötetekben.<sup>8</sup>

Az első kötet újdonsága *Az európai egyensúlyról és békéről. Békecsinálók köny-  
ve* volt, amely a kiadványban külön fel nem tüntetett Szilágyi Sándor filoló-  
giai munkáját dícsérte. Ő hozta ugyanis kiadható állapotba a Bibó István  
által „nagy salátának” nevezett, a kiadás reményének híján végleges formá-  
ba nem öntött kéziratot. Szilágyi Sándor munkájáról ifj. Bibó István az első  
kötet 677. lapján szereplő feljegyzéséből lehetett tudomást szerezni. A *Béke-  
csinálók könyve* első könyvének második egysége, *A német hisztéria okai és tör-  
ténete* egy része ugyan már megjelent a *Történelmi Szemle* 1980/2. számában,  
egésze pedig egy esztendővel később, a berni kiadás első kötetében. A *Bé-  
kecsinálók könyve* teljes szövegének közlése mégis esemény volt. A második  
kötet az 1945 és 1948 közötti politikai publicisztikai írásokat és a nagy esszé-  
ket foglalta magában. A harmadik kötet tartalmazta a négy évvel korábban,  
a berni kiadás második kötetében már publikált, ám Budapesten – a *Mozgó  
Világ* 1983/12. számában kinyomtatott, de nyomtatás után – betiltott *Az  
európai társadalomfejlődés értelmét*, ahogy Bibó István 1976-ban írt és adásból  
letiltott rádióelőadásának írott szövegét Németh Lászlóról.<sup>9</sup>

A budapesti három kötet könnyen elérhetővé tette az addig csak könyv-  
tárakban külön-külön olvasható, különböző régi folyóiratokban megjelent  
nagy esszéket, a szerzőt pedig beemelte az első nyilvánosságba. Ugyanakkor  
– az *Összegyűjtött munkákkal* ellentétben – nem adta ki sem az 1956–1957-  
es írásokat, sem az *Uchróniát*, sem *Az 1956 utáni helyzetről*t, sem *A nemzetkö-  
zi államközösség bénultságát*, sem annak esettanulmányait.<sup>10</sup> A budapesti első  
nyilvánosságban publikálatlan írások a rendszerváltás után, a negyedik kö-  
tetben jelentek meg ifj. Bibó István válogatásában, szerkesztésében és jegy-

<sup>8</sup> *Bibó István*, 1986.

<sup>9</sup> *Bibó István*, 1980, 1981–1984. 1. 107–183, 2. 383–387, 560–635, 1986. I. 295–635, hivatkozás:  
677, III. 5–123, 375–384.

<sup>10</sup> *Bibó István*, 1990a. A berni és a budapesti kiadások különbségét közreadó *Különbőség* több  
írást is felsorol azok közül, amelyek a budapestiből hiányoztak, összesen huszonegy szöveget,  
nevezetesen a *Társadalmi reform és közigazgatás* témaköréből hét, az *1956-os forradalom* idején és  
után írtak közül öt, az 1956 utáni szövegek közül négy írást, a *Bénultságot* és az észak-ír esettan-  
ulmányt, a Szalai Pálhoz írt levelet, a *Békeajánlatot* és Bibó István megirandó tanulmányainak  
tervét.



zeteivel nemzetközi jogi írásokkal, a nemzeti szocializmusról tartott genfi szemináriumi előadásokkal, az *Uchróniával* és 1979-es, szellemi végrendelet-szerű írásokkal együtt. A 810 lapos kötetben válogatóként még megtaláljuk Huszár Tibor nevét is, aki a korábbi három kötetet és önmagát igazolta *Utószó helyett*.<sup>11</sup>

A Kádár-korszak Bibó-felejtését a rendszerváltást megelőző és előkészítő Bibó-renezánsz követte, majd a rendszerváltás után ismét a háritás, az elfojtás és a felejtés következett.<sup>12</sup> A politikai recepció helyébe – korántsem automatikusan, komoly erőfeszítések eredményeként – a tudományos recepció lépett szakszerű filológiai és eszmetörténeti művekkel, számos forráskiadvánnyal, tanulmánnyal, tanulmánykötettel, monográfiával, és Bibó István munkáinak tizenkét kötetes centenáriumi kiadásával.<sup>13</sup> Minthogy a sorozat kötetei igen kis példányszámban láttak napvilágot, könyvészeti ritkaságszámba mennek. A kötetek elérhetetlensége, s az újabb dúvad állam kiépülése miatt az életmű egyre növekvő aktualitása és az újabb Bibó-kutatások eredményei együttesen arra ösztönöztek, hogy meggyőzzem a Kalligram Kiadó főszerkesztőjét, Mézsáros Sándort, hogy újabb, teljesebb, csaknem kétszázötven tételes három kötetes Bibó-kiadás megjelentetésére vállalkozzon. Ami még nem a kritikai kiadás, hiszen nem mindent, csak majdnem mindent tartalmaz. Nem foglal ugyanis magában valamennyi írást (a fiatalkori dolgozatokat és az összes lektori jelentést) a teljes levelezést és az egész iratanyagot, az életmű témái szerint csoportosít, mű-, szemlélet- és szerep-központú, s ezek kontextusát megvilágítva közli az iratokat, válogat a visszhangból, így a levelek közül.

#### IV.

Bibó István 1911. augusztus 7-én született Budapesten. Apai ágon sok nemzedékre visszamenően (feltehetően Erdélyből származó, majd Kiskunhalason megtelepült) mezővárosi református kismemesi – „negyedik, ötödik vagy hatodik generáció óta latin iskolát végzett” – értelmiségi, anyai ágon (valószínűleg évszázadokkal korábban Elzászból betelepült francia vagy német) pesti katolikus tisztviselő-értelmiségi családból származott.

<sup>11</sup> *Bibó István, 1990b.* 5–106, 139–681, 711–782, 795–798. Vö. 783–786.

<sup>12</sup> A politikai recepcióra lásd: *Balog Iván, 2010.*

<sup>13</sup> *Huszár Tibor, 1991, Berki Róbert, 1992 (2004), Bibó István, 1995, Gyarmati György, 1999, Kenedi János, szerk, bev, 1996, Lányi Kamilla, 1998, 2002, Karády Viktor, 2001, 2002, Balog Iván, 2004, 2010, 2012a,b, Kovács Gábor, 2004, 2012, Tóth-Matolcsi László, 2005, Trencsényi Balázs, 2007, 2011, 2012, Perecz László, 2007, Dénes Iván Zoltán, 1999, 2011, Csepregi András, 2012, Ifj. Bibó István, 2012, Rácz Sándor, 2013, Rauschenberger Péter, 2013, Erős Ferenc, 2016, Hatos Pál, 2016, Dénes Iván Zoltán, szerk, 1993, 1999, 2001, 2012, Bibó István, 2011–2012.*

Édesapja, (idősebb) Bibó István (Kecskemét, 1877–Szeged, 1935) non-konformista, autonóm egyéniség volt, magántudós, amatőr filozófus és néprajzos, kultuszminisztériumi hivatalnok, majd főhivatalnok, a Szegedi Egyetemi Könyvtár igazgatója. Rokonszenvezett a demokratikus forradalommal, elutasította a tanácsköztársaságot, kezdeményezte a Magyar Néprajzi Társaság társadalomtudományi szakosztályát, a Szegedi Alföldkutató Bizottságot, a *Széphalom* folyóiratot, szerkesztette a *Társadalomtudomány* és a *Népünk és Nyelvünket*. „Életét a hivatalos államszervezet és a hivatalos tudomány keretei között, ez utóbbinak inkább a perifériáján, inkább magántudósként, de azokkal szembe nem szállva töltötte, de bennük, főleg a minisztériumi bürokráciában helyét igazán sohasem találta meg, s mindig új meg új munkaköröket és feladatokat keresett, tudományos lapok szerkesztését, tudományos társulatok összehozását, népművelést, könyvtártervezést, ahol a hivatal szorításától aránylag mentesen lehet hasznos és tárgyilagos munkát végezni a magyar tudomány és a magyar nép szolgálatában.” „Filozófus alkat volt, inkább a magántudósok fajtájából. Az elején próbált valami rendszeralkotás felé orientálódni, aztán elaprózta magát különféle témák között. Van egy igen jó kis néprajzi monográfiája a primitív emberek világáról, van egy vesszőparipája, a számok szociológiai és kultúrhistoriai jelentése. (...) egy tudományt szeretett volna kiépíteni, és ezt ő úgy nevezte, hogy népléktan, közelebbről: magyar népléktan. Ebben volt egy kis magyar nemzeti parasztromantika, volt egy kis népjellem-elemzés – és ő sem tudott ebből többet kihozni, mint azután Németh Lászlóig bezárólag sokan mások. De ennek az alapmagatartásnak volt egy úriembernél szokatlan eleme: erős szolidaritás volt benne a magyar paraszti néppel anélkül, hogy különösebb éles nacionalizmus lett volna.”<sup>14</sup>

Édesanyja, Graul Irén (Budapest, 1889–1979) a világ és az emberiség megjavíthatóságában töretlenül bízó tolsztojánus humanista – műkedvelő irodalomértő és festegető, sokoldalú – személyiség volt. „...morális alkat, aki (...) rendkívül szeretett a hozzá közel álló férfiak munkáiba beleolvasni; nagy stilisztá volt.” Mindketten értelmiségi kört generáltak maguk körül ott, ahol laktak – 1925-ig Budapesten, utána Szegeden. Két gyermekük született, István és Irén (Bibó Irén, Budapest, 1913–1971). Az édesapja 1935-ben váratlanul meghalt, az édesanya igen hosszú ideig élt.<sup>15</sup>

Bibó István 1940-ben megnősült. Felesége, Ravasz Boriska történelem-latin szakos középiskolai tanár, Ravasz László református püspök lánya

<sup>14</sup> Első idézet: Péter László, 1999. 19; második idézet: *Interjú sorozat Bibó Istvánnal*. In: *Visszaemlékezések*. BIM 12. 12.

<sup>15</sup> Lengyel András, 1993, Péter László, 1999, Pénzes Ferenc, 1999, Kovács Gábor, 2004. 19–23.

volt. Egy fiuk (István, 1941) és két lányuk (Anna, 1945 és Boriska, 1949) született. Anna nyolcévesen meghalt.<sup>16</sup>

### *1. A történelmi Magyarország felbomlása*

Bibó István azt szeretne volna elérni, hogy a második világháborúban győztes nagyhatalmak ne ismételjék meg azt a hibát, amit az első világháború után elkövettek. Nyolc-tíz évesen első meghatározó történelmi élménye a történelmi Magyarország felbomlása volt. A döntéshozók a határokat sok esetben kifejezetten rosszul, olykor hebehurgyán, az önrendelkezés elvét pillanatnyi hatalmi érdekek alapján módosítva állapították meg. Az önrendelkezés elvét felemásan alkalmazták, rovására teret engedtek mindenféle stratégiai, vízrajzi, közlekedési, hadászati szempontnak, az Osztrák-Magyar Monarchia utódállamai pillanatnyi érdekeinek és korlátozatlan étvágyának. Olyan békeszerződést kényszerítettek az akkor – négy évszázad után ismét független – Magyarországra, amely nem-magyar nemzetiségek által lakott területeket, vegyes (magyar és nem-magyar) nemzetiségű területeket és kizárólag magyarok lakta területeket egyaránt elcsatolt az országtól. A független demokratikus köztársaság vezetői 1918–1919-ben nem tudták elfogadni a győztesek feltételeit. A négyéves világháború után és a polgárháború veszélye miatt nem rendelkeztek olyan hadsereg fölött, amely szembeszállhatott volna a francia, cseh, román és szerb megszálló katonasággal. Ez a helyzet rendszerváltásokhoz és polgárháborúhoz, kommunista diktatúrához, ellenforradalmi kormányzáshoz, katonai megszálláshoz vezetett. A kommunista diktatúra 1919 tavaszán szembeszállt a cseh, nyáron pedig a román inváziós seregekkel. A bukása után felálló ellenforradalmi kormányzatok viszont – az akkor már Budapestet és a Dunántúl egy részét megszálló román csapatok visszavonásáért cserében – 1919 őszén elfogadták és 1920. június 4-én aláírták azt a békeszerződést, amit a demokratikus köztársaság nem fogadott el.<sup>17</sup>

A győztes nagyhatalmak és szövetségeseik méltánytalan és hosszú távon elfogadhatatlan, a demokrácia kiépítését és konszolidálását megakadályozó békeszerződést korántsem csak Magyarországra kényszerítették rá. Németországtól Törökorszáig, a versailles-i békeszerződéstől a sévres-i döntésig ugyanezt tették másokkal is, ami előbb-utóbb komoly, súlyos

<sup>16</sup> Kovács Gábor, 2004. 19–23, 154–157.

<sup>17</sup> Romsics Ignác, 2005. 112–149.

visszahatást váltott ki. Az Oszmán Birodalom helyébe lépő Törökország Musztafa Kemal vezetésével, katonai erővel verte vissza az Anatóliába behatoló, Ankarát fenyegető görög seregeket. Németországban viszont a weimari demokratikus köztársaság a békeszerződés megalázó és elfogadhatatlan feltételei és következményei miatt nem tudta magát konszolidálni.

A nem-magyarok által lakott területek elszakadásával az önrendelkezés elve érvényesült, amit előbb-utóbb meg lehetett volna emészteni és el lehetett volna fogadni. A vegyes lakosságú területek elcsatolása esetében konszenzusra, megegyezésre, népszavazásra kellett volna törekedni, ahol és amikor csak lehetett. Túlnyomó részben azonban nem ez történt. A csak magyarok lakta területek elszakítása pedig nyilvánvalóan az önrendelkezési elv durva megsértését jelentette. Ez viszont Magyarországról és a magyarok lakta határon kívül került területekről nézve elfedte a nem-magyar nemzetiségű területek elszakadását és a vegyes lakosságú területek – esetről esetre lakossági döntést igénylő – elcsatolását. Így az elfogadható és az elfogadhatatlan összecsúszott és elfogadhatatlanná tette azt is, ami a trianoni békeszerződésben jogos volt. A magyar kül- és belpolitika emiatt a revizionizmus kényszerpályájára szorult, ami a demokrácia érvényesülését meggátolta és megakadályozta.

A magyar állam, amikor 1938-ban és 1940-ben lehetősége nyílt rá, a náci Németország és a fasiszta Olaszország döntése alapján visszaszerezte a történelmi ország északi és délkeleti területeit (a Felvidék egy részét és Észak-Erdélyt). Amíg nem kapta meg Észak-Erdélyt, addig magyarokként hivatkozott az erdélyi magyar zsidókra. Amint bevonult oda, ellenségként bánt velük. Ám nem állt meg a magyarok lakta területeknél. 1939-ben és 1941-ben a magyar hadsereg túlnyomórészt nem-magyarok lakta területeket is megszállt északkeleten (Kárpátukrajnában) és délen (a Délvidéken). Ez utóbbi területre, Jugoszláviába 1941 tavaszán háborús megszállóként vonult be. A túlnyomórészt románok lakta Dél-Erdély visszacsatolása érdekében pedig hadat üzent. De nem az azt birtokló és a németekkel szövetséges Romániának, hanem a Szovjetuniónak, hogy a biztosnak tekintett német győzelem után megkaphassa egész Erdélyt. A visszacsatolt területeken a nem-magyarokkal szemben nem a meghirdetett föderatív, kisebbségvédelmi politikát valósította meg, hanem az etnikai homogenizációét: megszállóként viselkedett. Igaz, kevés ideje volt rá a szomszéd országok korábbi és későbbi, brutális és erőszakos etnikai homogenizációs és megszálló politikájához képest.<sup>18</sup> De ez nem mentség.

<sup>18</sup> *Romsics Ignác*, 2005. 235–270, 2006. 13–93.

A Trianonban elkövetett hibát a győztes hatalmak 1947-ben a második világháború utáni párizsi békeszerződésben – némileg továbbrontott formában – a Szovjetunió hódító politikája miatt megismételték. A szovjet megszállás alapján kiépülő kommunista diktatúra pedig a békeszerződést, beleértve a határon kívül élő magyar közösségek kérdését a *Shoával*, a világháborús veszteségekkel és a szovjet csapatok okozta szenvedésekkel együtt tabuvá tette. Emiatt megemésztetlen és feldolgozatlan maradt mindaz a kiszolgáltatottság, sérelem, félelem, fájdalom és veszteség, amely máig mérgezi a magyar egyének és közösségek életét Magyarországon és az ország határain kívül. A sok feldolgozatlan sérelem, félelem, fájdalom és veszteség viszont akadályozza a demokratikus politikai kultúra, a demokratikus közösségi identitás pozitív szocializációs mintáinak megalkotását. Elégtétel-kereséssel, áldozat-szereppel, párhuzamos, egymással szembenálló emlékeztetépítésekkel, szimbolikus polgárháborúk gerjesztésével, politikai hisztériákkal.

A hiba elsősorban az volt, hogy diktálták a békét. Méghozzá úgy, hogy nem ismerték a háborút kiváltó helyzetet. Ezzel függött össze, hogy nem következetesen, hanem felemásan alkalmazták az önrendelkezés elvét. S amiatt sem, mert a demokráciáknak nem voltak olyan kifinomult eljárásaik a béketárgyalásokra, mint a 18–19. századi uralkodóknak és arisztokratáknak. Ezért büntették a legyőzötteket, ahelyett, hogy a kiváltó okok megoldását segítették volna a béketárgyalásokkal, amivel elfogadhatóvá tették volna a legyőzöttek társadalomépítő feladatainak hosszú távú megoldását. Nem helyettük, hanem a megbillent, kizökkent európai egyensúly helyreállítása érdekében.

Mindezt Bibó István abban a – be nem fejezett, végső formát nem kapott és címzettjeihez soha el nem jutott hatalmas – kéziratában gondolta végig, amelyet *Az európai egyensúlyról és békéről. Békecsinálók könyve* címmel 1942–1944-ben vetett papírra. A kézirat Bibó István halála után kézirat-hagyatékában maradt fenn. Abban a szerző a nemzetépítési folyamatok, a nemzeti traumák, a politikai kultúra eltorzulásai, s a politikai hisztériák közötti összefüggéseket elemezte és értelmezte. Mindenekelőtt és elsősorban a francia forradalom majd száz éves konszolidálhatatlanságát és annak európai következményeit, a német politikai hisztéria okait és történetét, Franciaország félelmét és az olasz önbizalom betegségét, a kelet-európai kisállamok politikai kultúrájának torzulásait. A jó békekötést az adott helyzet megértésével, azonosításával és az azt kiváltó okok, félelmek és élmények felismerésével, tehát történelmileg és pszichológiailag megalapozott, a korabeli sematikus értelmezésektől gyökeresen külön-

böző politikai diagnózissal és terápiával, s a jó békekötés technikájának felvázolásával kísérte meg elősegíteni.<sup>19</sup>

A kéziratot Bibó Istvánnak nem sikerült eljuttatnia a béketárgyalások szakértőjéhez. Annak ellenére, hogy 1945 végén Karl Mannheim, a London School of Economics tanára segítségét is megpróbálta megnyerni ahhoz, hogy a kézirat angolra fordított első nyolcvan oldala anyanyelvi lektorálás végett megfelelő kezekbe kerüljön. 1946-ban legalább azt szeretne volna, hogy a kéziratnak a kelet-európai kisállamokra vonatkozó része célba érjen. Ez sem sikerült. A fordítás befejezésére, végső formába öntésére és kinyomtatására nem volt idő, ezért kéziratban maradt. Végül magyarul publikálta a hazai politikai közvélemény számára cikk-sorozatban, majd röpiratban *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* címen. Ez volt Bibó István – nemzetközi jogi és jogbölcseleti doktori értekezését leszámítva – egyetlen, életében hazájában megjelent könyve.<sup>20</sup> A párizsi békeszerződést tehát nem sikerült befolyásolni. Ám annak hazai megemésztését 1946 októberében megpróbálta elősegíteni *A békeszerződés és a magyar demokrácia* című esszéjével.<sup>21</sup>

A nemzetközi konfliktusfeloldás és a jó békekötés kérdései Bibó Istvánt régóta foglalkoztatták. Egyetemistaként esettanulmányokban Elzász-Lotaringia, a Visztula-korridor, Macedónia, Trákia és Dél-Tirol vitás területi kérdéseinek megoldására tett kísérletet.<sup>22</sup> Nemzetközi jogi doktori értekezése, *A szankciók kérdése a nemzetközi jogban* pedig arra mutatott rá, hogy míg a nemzeteken belüli jog a fejlettebb és szankciókat is tartalmazó polgári joghoz, addig a nemzetek közötti, nemzetközi jog a polgári jog előtti, fejletlenebb állapothoz áll közel és a partnerek kölcsönös együttműködését feltételezi, amely nem kényszeríthető ki.

A nemzetközi államközösség együttműködésének és a helyi konfliktusok megoldásában játszott szerepének a továbbgondolását és továbbfejlesztését találjuk Bibó István 1976-ban Nagy-Britanniában megjelent *The Paralysis of International Institutions and the Remedies. A Study of Self-Determination, Concord among the Major Powers, and Political Arbitration* című

<sup>19</sup> Az európai egyensúlyról és békéről, MTAKK Ms 5111/31–35 és *A német hisztéria okai és története*. Ms 10587. Nyomtatásban először együtt: *Bibó István, 1986*. I. 295–635. Vö. *Balog Iván, 2004*. 14–150, *Kovács Gábor, 2004*. 216–241.

<sup>20</sup> *Bibó István, 1946a*.

<sup>21</sup> *ifj. Bibó István, 1946b*.

<sup>22</sup> *Bibó István dolgozata vitás európai területi kérdésekről. Önképzőköri előadás? 1929–1931? MTAKK Ms 5111/3*. Vö. *Kovács Gábor, 2004*. 30–40.



könyvében.<sup>23</sup> Az esettanulmányok – feltehetően terjedelmi okokból – kimaradtak a kötetből. A német egyesítés, a kelet-európai kisállamok, köztük Magyarország területi állományának, önrendelkezésének, nemzeté válásának, szomszédaihoz fűződő viszonyának, és a nemzetközi államközösségen belül elfoglalt helyének taglalásai más, súlyosabb okból nem szerepelhettek benne. Nyilvánvalóan azért, mert 1965 és 1974 között, amikor Bibó István a ciprusi és a közel-keleti esettanulmányokat és értelmezési keretüket megírta, a német kérdés, a független, demokratikus kelet-európai országok, Magyarország békeszerződése és a határon kívüli magyar közösségek helyzete tabutémák voltak a szovjet birodalom által megszállt vazallus államokban, így Magyarországon.

A könyv angliai megjelentetése a magyar hatóságok részéről így is igen komoly rosszállást keltett. Külföldi visszhangját viszont igencsak behatárolta, hogy a könyv a ciprusi és a közel-keleti konfliktus értelmezését, elemzését és a konfliktus megoldására tett részletes javaslatot nem foglalta magában.

## 2. Autokrata állam, anakronisztikus társadalom

Ígéretes, nagytehetségű pályakezdő jogfilozófusként és jogászként, a politika iránt nagy érdeklődést mutató értelmiségiként Bibó István meghatározó élménye a két világháború közötti – a balti köztársaságokhoz, Lengyelországhoz, Spanyolországhoz és Portugáliához hasonlóan – autokratikusan kormányzott Magyarország anakronisztikus társadalmi szerkezete, s ezen belül különösen a parasztság elnyomott helyzete, társadalom alatti élete volt. Az, hogy a földművelők többsége a civilizált urbánus élet lehetőségétől megfosztott, a felette elhelyezkedő úri világ által kizsákmányolt, a maga helyzete ellen elkeseredetten lázadó, az urbanizáció civilizációs vívmányait, a méltóságteljes életet reménytelenül igénylő, ezért hagyományos paraszti kötelezettségeit szabotáló, azok elől – jobb híján – önpusztításba menekülő paraszti életet élt. Ezen a helyzeten – a népi írók harmincas évek végén politikai formát öltő radikális mozgalmához, a Márciusi Fronthoz (a későbbi Nemzeti Parasztpárt elődjéhez) csatlakozó Bibó István szerint mindenekelőtt – a nagybirtokrendszer felszámolásával, a nyugat- és észak-európai országok mezőgazda polgárainak mintáival és az alföldi tanyás mezővárosok, mindenekelőtt Nagykőrös, Kecskemét és

<sup>23</sup> Bibó István, 1976. Vö. Kovács Gábor, 2004. 354–388, Kardos Gábor, 2012.

Cegléd paraszti polgárosodása vívmányainak elterjesztésével, a mezőgazdaságból élő önálló kisvállalkozók példájával és szövetkezésével, az agrárurbanizáció országos kiépítésével lehet és kell változtatni.<sup>24</sup>

A vezető réteg azonban magától értetődőnek tekintette a hagyományos úr-szolga viszonyt. Az ellene lázadók között viszont – nem kevéssé a történelmi Magyarország felbomlásának megemészthetlensége miatt – teret nyert az *etnoprotekcionista* közbeszéd, a *nemzeti egoizmus*, és annak alaptétele, a *parasztság etnicizálása és mitizálása*.

Az etnicista értelmezést a leghatásosabban Szabó Dezső fogalmazta meg a húszas években. Szerinte a magyar államra és társadalomra katasztrofális következményekkel járt az, hogy a négyszáz évig Magyarországon uralkodó Habsburg dinasztia székhelye Bécsben volt, s emiatt az ország középpontja a Habsburgok uralkodásával Budáról külföldre került.<sup>25</sup> Az arisztokrácia a Habsburgok kreatúrája lett, a középosztály pedig elsősorban zsidókból, németekből és szlávokból tevődött össze. Velük szemben a magyar nemzeti jelleget a parasztság őrizte meg. Ezért a Habsburg hódítás, a zsidó, német és szláv befolyás és hatás ellenszere, minden megújulás a parasztságból kellett, hogy merítsen.<sup>26</sup>

A parasztság viszont olyan társadalmi osztály volt, amely nemhogy nem kínálhatott megoldási mintákat a modernizálódó társadalmak civilizációs problémái számára, hanem maga is a legmélyebb válságban volt és elnyomott állapotából ki akart törni. Ezzel szemben az 1945-től Magyarországon berendezkedő kommunista diktatúra ideológiai sémái Prokusztesz ágyába szorította bele. Nem a nagyobb szabadság, hanem a teljes kiszolgáltatottság – a szolgaság, a röghöz kötés, az állami nagybirtokrendszer, az új jobbágyság, a proletarizálódás – jegyében.

Holott Bibó István úgy látta, hogy semmiféle végső világmagyarázat, megváltó séma, filozófiai rendszer, valláspótlék, semmilyen kirakós játék egyedüli és végső megoldásának képzete, semmilyen indoktrináció sem pótolja, csak elfedi és fokozza az egyéni és kollektív magára hagyatottság gerjesztette félelmeket.<sup>27</sup> Azokat a félelmeket, amelyek olyan helyzetekhez

<sup>24</sup> Vö. Kovács Gábor, 2004. 71–215, Trencsényi Balázs, 2007. 183–226, 277–336, Dénes Iván Zoltán, 2011. 82–200, Trencsényi Balázs, 2011. 372–465, 2012.

<sup>25</sup> Vö. Trencsényi Balázs, 2007. 183–226, 277–336, Dénes Iván Zoltán, 2011. 82–200, Trencsényi Balázs, 2011. 372–465, 2012.

<sup>26</sup> Vö. Kovács Gábor, 2004. 71–315, 434–464, Trencsényi Balázs, 2007. 183–226, Dénes Iván Zoltán, 2011. 82–262, Trencsényi Balázs, 2011. 372–465, 2012.

<sup>27</sup> A koncepció talán legkifejtettebb változata Az *európai társadalomfejlődés értelme* címet kapott, magnóra vett, majd legépelte előadás. MTAKK Ms 5113/5. Nyomatásban először: Bibó István, 1981–1984. 2. 560–635.



kapcsolódnak, amelyeket a személyes uralom már nem, a személytelen szolgáltatás még nem határoz meg. Azokat a politikailag cseppfolyós helyzeteket, amelyek politikai kultúrája és szocializációja, a közösségi értékelés és magatartás mintái a félelem elharapódzása miatt kedveznek a személyes uralom újjászületésének. A legitim állapot fokozatos kialakítása, a demokratikus rendszer megalapozása feltételezi, hogy megértsük és tudatosítsuk, hogy miért alakult ki a félelmi helyzet. Ha eddig eljutottunk, akkor megkereshetjük, hogy azt hogyan lehet feloldani. Mindez a helyzet felismerésére és a félelemmennyiség csökkentésére irányuló egyéni és kollektív erőfeszítéseket igényel és feltételez.<sup>28</sup>

Másképp fogalmazva azt igényli, és azt feltételezi, hogy megkeressük, hogy a „*demokratikus szabadság egyenlő önrendelkezés egyenlő nemzetállam, nemzetállam egyenlő nacionalizmus egyenlő fasizmus és háború*” egyenletsorokban hol a hiba.<sup>29</sup> A nacionalizmus (amely a nemzeti érzést, tehát a patriotizmust, a nemzetté válás programját, annak folyamatát és az adott nemzet mások felett állását, magasabbrendűségét, tehát a pejoratív értelemben felfogott nacionalizmust egyaránt jelöli) ugyanis nem önálló ideológia, nincs önálló elve. Önálló ideológia a konzervativizmus, a liberalizmus és a szocializmus. A liberalizmus elve a szabadság. A szocializmus a liberalizmus szabadságelvű továbbfejlesztése, a szabadságtechnikák és a szabad vállalkozás továbbvitele az egyenlőség és a társadalmi igazságosság jegyében. A tekintélyi-arisztokratikus elven alapuló konzervativizmus mára anakronisztikussá vált, ugyanis az emberi minőségek egyenlőtlensége, a születési kiváltságrendszer mint érvényes normarendszer, a születési szelekció elvesztette érvényességét, s az öröklött rang és az öröklött vagyon (a mamuttulajdon) kiváltságai szemben állnak a szabadsággal, az egyenlőséggel és a társadalmi igazságossággal. A (pejoratív értelmű) nacionalizmusok viszont kölcsönösen érvénytelenítik egymást. A nacionalizmus sikerei mögött a nemzet ténye húzódik meg. Az uralmi és agresszív elemek a nemzetté válás zavaival, a politikai kultúra deformációjával, az önrendelkezés elvének elsikkasztásával vagy felemás alkalmazásával függnek össze.<sup>30</sup>

Azzal, ami a személyes uralomtól a személytelen szolgáltatás irányába mutató hatalomhumanizáló politikai vállalkozásnak, a szabadság és a de-

<sup>28</sup> Uo.

<sup>29</sup> *Bibó István, 1976.* 35. Vö. *Balog Iván, 2004.* 14–88, 89–189, 190–270, *Kovács Gábor, 1999, 2004.* 354–388, 2012.

<sup>30</sup> *Bibó István, 1976.* 35–52, *Bibó István, 1981–1984.* 4. 1003–1019, *Bibó István, 1990b.* 343–374, *A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságai.* BIM 6. 75–105.

mokrácia elvein alapuló társadalomszervezés nagy kísérletének több ponton is a zsákutcája, s amelyből meg kell találni a kitorés lehetőségeit.

A nemzeti sajátosságok és a nemzeti történelem a közbeszéd régi toposza volt Európában. Közép-, Kelet- és Dél-Európában, így Magyarországon a 19. században olyan sztereotípiákat alakítottak ki, amelyek a helyi hagyományok védelmét, a nyugati intézmények importját, s a kettő egyeztetését szolgálták. A magyar történelmi hagyományt az alkotmányossággal azonosították, a magyar nemzetet pedig olyan bátor, harcias, politizáló, saját ügyeit megvitató és abban döntő, eredetileg keleti népnek tartották, amely Kelet és Nyugat között közvetít. Saját alkotmányos hagyományai miatt ugyanis alkalmas arra, hogy a nyugati intézményeket adaptálja. A nyugati intézmények importját és elterjesztését, a jogkiterjesztő asszimilációt a történelmi Magyarország hivatásának, létjogosultsága igazolásának, civilizációs missziójának tekintették.<sup>31</sup> A protoliberalis és liberális nemzetfelfogást és nemzetépítő stratégiát az 1780-as évektől a 19. század közepéig Hajnóczy Józseftől Kossuth Lajosig az *ősi alkotmány, a felvilágosult kormányzás, a csinosodás* (a civilizálódás), és a *nemesi republikanizmus* politikai nyelvén fejtették ki. Célközönségük a – Habsburg Birodalmon belül egyedüli rendi pluralista – magyar nemesi politikai közvélemény volt.<sup>32</sup>

A program legfőbb eredményei az 1848-as törvényekben testet öltött rendszerváltó és társadalom-átalakító vívmányok: a jobbágyfelszabadítás, a törvény előtti egyenlőség, a közteherviselés, a népszuverenitáson alapuló népképviselés, a törvényhozásnak felelős kormány, a hatalmi ágak szétválasztása, a hatalmak megosztása. A felelős kormány kezdeményezte – az Orosz Birodalom hódító törekvéseinek kivédése, s az alkotmányos német egység előmozdítása érdekében, a dinasztikiák közötti egyensúlyt az alkotmányos országok egyensúlyával felváltó Európa megteremtése végett – Magyarország és az Osztrák Császárság politikai és gazdasági szövetségét. Ám az nem úgy és nem olyan alapon valósult meg, amiért kezdeményezték. Több mint egyéves háború, nemzetiségi polgárháborúk, Európa két legnagyobb hadseregének, az osztrák és az orosz hadseregnek a hadjáratai

<sup>31</sup> *Trencsényi Balázs, 2011. 36–85, 298–346.*

<sup>32</sup> A politikai nyelvek tipológiáját Takáts Józseftől vettem át: *Takáts József, 2007.14–21.* Vö. *Varga János, 1980, 1980–1981, 1982, 1983, Dénes Iván Zoltán, ed, 2006, Miskolczi Ambrus, 2006, Trencsényi Balázs, 2007, Bérenger, Jean–Kecskeméti Károly, 2008, Kecskeméti Károly, 2008, Dénes Iván Zoltán, 2008, Dénes Iván Zoltán, szerk, 2008, 9–269, Miskolczi Ambrus, 2012, Fazakas Gergely Tamás – Miru György – Velkey Ferenc, szerk, 2013. 137–300, Takáts József, 2014, 51–190, Erdmann Gyula, 2014.*

után, 1849 nyár végén az osztrák abszolutizmus berendezkedett Magyarországon. Tizennyolc évvel később Magyarország az Osztrák Császárság társországa lett.

Az Osztrák-Magyar Monarchia, s benne a soknemzetiségű történelmi Magyarország ötvenegy évig állt fenn. Ahogy szaporodtak annak a jelei, hogy a nem-magyar nemzetiségek, a horvátok, a szerbek, a szlovákok és a románok a nemzeti liberalizmus jogkiterjesztő asszimilációs stratégiájával tömegesen nem asszimilálhatók, úgy vált szét egymástól és került szembe egymással a jogkiterjesztés és az asszimiláció politikája, ami a nemzeti liberalizmus kiürüléséhez és a nemzeti konzervativizmus és a jobboldali radikalizmus megerősödéséhez vezetett.<sup>33</sup>

A történelmi Magyarország – az első világháború befejezését követő – felbomlásának (felemás jelleggel és rossz kivitelezéssel nehezített) sokkja a lineáris történelmi fejlődési sémával szemben a ciklikus magyarázó sémának, a nyugatos modernizációval szemben a *nemzeti jelleg* védelmének, a modernizáció igenlésével szemben a modernitás-ellenes *antimodernizmus*-nak, a jogkiterjesztéssel szemben a jogfosztásnak, az asszimilációval szemben a disszimilációnak, a Nyugathoz felzárkózással szemben az *etnoprotekcionizmus*-nak kedvezett.

A nemzetkarakterológiai beszédmód egyre meghatározóbbá vált, s azon belül az átértelmezett *nemzeti historizmus* mellett *nemzeti ontológiák*, a *nemzeti jelleg* időtlen sémái terjedtek el. A *nemzeti egoizmus*, az *etnoprotekcionizmus*, a *homogén nemzetállam* kollektivista politikai nyelvein fogalmazták meg őket. Olyan politikai nyelveken, amelyek a szociáldarwinizmus mezőnyében helyezkedtek el.

A harmincas évek magyarországi nemzetkarakterológia-vitái egyszerre jelentették a nemzeti történelem hanyatlástörténeti újraértelmezéseit, nemzetkarakterológiai sztereotípiák, nemzeti ontológiák megalkotásait és kollektív identitásprogramok megfogalmazásait. Az *idegen hódítás, befolyás és hatás* ellenségképével a *parasztság mitizálását*, a nem-magyar nemzetiségek elszakadása miatt a sikeresen asszimilálódók, elsősorban és mindenekelőtt *a zsidók megbélyegzését*, és valamilyen *nemzeti jelleg* meghatározását állították szembe.<sup>34</sup>

Bibó István ezt az *etnoprotekcionista* hagyományt törte meg és bontotta fel. Azt a politikai nyelvet, műfajt, tematikát és érvelésmódot, amit édes-

<sup>33</sup> Szabó Miklós, 1989, 2003, Dénes Iván Zoltán, szerk., 2008. 9–269, Trencsényi Balázs, 2007, 2008, 2011, Dénes Iván Zoltán, 2008, 2015.

<sup>34</sup> Dénes Iván Zoltán, 1999. 63–153, Balog Iván, 2004. 151–189, Kovács Gábor, 2004. 71–215, 434–464, Dénes Iván Zoltán, 2011. 64–122, Trencsényi Balázs, 2011. 346–465, 2012.

apjától, Szabó Dezsőtől és a rá egy időben nagy hatást gyakorló Németh Lászlótól tanult olyannyira, hogy ifjúkorában szinte „apanyelve” volt.<sup>35</sup>

Nyugat-európai tapasztalatai alapján Bibó István így összegezte a külföldiek Magyarországról alkotott képét: Magyarország az európai egzotikum része, kultúrája túlpolitizált, görcsös, állandó öngazolás jellemzi, s a külföldiek számára a leginkább a nemzetközi kultúrájú arisztokrácia kultúrája és viselkedése érthető. A külföldiek magyarokról alkotott képét viszont ő nem bélyegezte meg és nem is kárhoztatta, hanem megértette. Mindenekelőtt azt értette meg, hogy ez a kép nem egyszerűen felületes és nem ellensúlyozható semmiféle propagandával. Ez a kép ugyanis Magyarország belső viszonyaiból, merev és anakronisztikus társadalomszerveződéséből, társadalmi értékelési és magatartásmintáinak arisztokratizmusából, a demokrácia hiányából következik. Változtatni is Magyarországon, demokratikus társadalomszerveződéssel lehet rajta.<sup>36</sup>

Ez az értelmezés volt az első azok sorában, amelyekkel Bibó István elszakadt az etnoprotekcionista hagyománytól. A következő az volt, hogy leszámolt a közösség mitizálásának különböző formáival. Azzal, hogy bárki a szó szoros értelmében közösségeket alanyoknak tekintsen. Alanyok, cselekvő emberek ugyanis csak az egyének lehetnek.

Ugyancsak elvetette a parasztromantika minden változatát. Azt is, miszerint a parasztság lehetne és kellene, hogy legyen a nemzet megújulásának a forrása. Nem lehet az, hiszen maga is válságban van és polgárosodni, városiasodni szeretne. Szembefordult azzal a közhittel, hogy a nemzeti jelleg programszerűen megalkotható, létrehozható. Az ugyanis vagy van, vagy nincs, kialakulni pedig csak konkrét feladatok eredményes megoldása során képes.<sup>37</sup> A programszerűség csupán valami díszítményt, cícomát eredményezhet.

*Az európai egyensúlyról és békéről. Békecsinálók könyve* című kéziratának írása során tovább ment: feltárta a nemzeti jelleg mitizálása mögötti felsőbbrendűség-igény és kisebbségi érzet, az elégtétel-keresés és áldozat-szerep gyökerét. A közösség megrázkódtató traumatikus történelmi félelmeiből és az azok mögött meghúzódó élményekből származó politikai hisztériát, annak mechanizmusát és feloldási módját.

Ezzel hozta összefüggésbe azt a kontraszelekciós mechanizmust, amelyet Németh László – pontosan, de rossz kontextusban – leírt. Azt, miszerint a nemzeti elit tagjai közül az 1860-as évek és 1944 között az op-

<sup>35</sup> Uo.

<sup>36</sup> Uo.

<sup>37</sup> Uo.

portunisták boldogultak, míg az értékesek peremre szorultak. Ez – úgy látta – valódi kontraszelekció volt. Ez viszont nem a mintaadók nemzeti vagy nem nemzeti jellegével, egyáltalán nem az asszimilációval, hanem azokkal a politikai konstrukciókkal függött össze, amelyek a politikai hisztériákhoz, a közösség félelmeihez kötődtek. Mindenekelőtt a történelmi Magyarország felbomlásától való félelemhez.<sup>38</sup>

Az *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem* című esszéjében nem arra kapunk választ, hogy az *eltorzult magyar alkattal* szemben milyen az *ép, nem torz, egészséges magyar alkat*. A furcsa című esszé ugyanis a magyar politikai hisztéria okait és történetét tárta fel. Úgy, hogy miközben szerzője az új tematikát kidolgozta, egyúttal érvénytelenítette a *nemzetkarakterológia, a nemzeti ontológia, a nemzeti historizmus, s a nemzeti hanyatlástörténet* témáit, előfeltevéseit, érveit, s a *nemzeti egoizmus* politikai nyelvét. A nemzeti alkat-diskurzust dekonstruálja, s annak az elit kontraszelekciójára vonatkozó tételét a magyar politikai hisztéria okainak és történetének kontextusában értelmezi át. A dekonstrukció folyamata és az abból kibomló hisztéria-elemzés együttese a magyarázata az esszé címe és tárgya közti feszültségnek.<sup>39</sup>

### 3. „Zsidókérdés”

Bibó István harmadik – a történelmi Magyarország felbomlásával és a parasztság helyzetével szorosan összefüggő – meghatározó élménye a *zsidókérdés* volt. A politikai közbeszéd *etnoprotektionista, nemzeti egoista* változatának az a toposza, amely szerint Magyarországon minden baj forrása a 19. század második fele és a két világháború között végső fokon a magyar etnikumot kiszorító zsidó és német gazdasági és kulturális térfoglalás volt. Eszerint – ugyancsak Szabó Dezsőt idézve – *kisebbségi többségek*, a Magyarországon többségi helyzetbe került zsidók és németek, egyre kizárólagosabban pedig a zsidók a magyarokat saját hazájukban kisebbségi helyzetbe szorították, amin a magyarok javára, a zsidók háttérbe szorításával a gazdasági és a szellemi életben elfoglalt számarányuk állami szabályozásával, visszaszorításával kellett és lehetett változtatni.<sup>40</sup>

<sup>38</sup> Dénes Iván Zoltán, 1999. 63–153, Balog Iván, 2004. 151–189, Kovács Gábor, 2004. 71–215, 242–315, 434–464, Trencsényi Balázs, 2007. 183–226, Dénes Iván Zoltán, 2011. 64–261, Trencsényi Balázs, 2011. 346–465, 2012.

<sup>39</sup> Az esszé címe és tartalma közötti feszültség felfejtésére Lányi Kamilla megjegyzése inspirált.

<sup>40</sup> Balog Iván, 2004. 151–270, Kovács Gábor, 2004. 71–315, 434–464, Dénes Iván Zoltán, 2011. 82–122, Trencsényi Balázs, 2011. 346–449.

Az etnoprotekcionista antiszemitizmusnak, a redisztributív állami konzervativizmusnak és szélsőjobboldali radikalizmusnak a jegyében korlátozták 1920-ban a zsidó egyetemi hallgatók felvételi számát (numerus clausus), 1938-ban pedig a zsidók gazdasági és értelmiségi pályákon betölthető arányszámát. A náci terjeszkedéshez igazodva, az annak nyomán megerősödő szélsőjobboldali radikalizmus kivédésére, s a revizionista külpolitika jegyében viszont a konzervatív kormányzat által kezdeményezett antiszemita törvényhozás eljutott a számarányok állami szabályozásától a faji törvényekig.<sup>41</sup>

Magyarország német megszállása (1944. március 19.) után a németeket kiszolgáló végrehajtó hatalom megfosztotta maradék állampolgári jogaitól a zsidókat, elkülönítette, kirabolta őket, majd erőszakszervei segítségével egykori állampolgárait átadta a megszálló németeknek, hogy azok deportálják őket. Így a magyar állam 1944 tavaszán és nyarán – a második világháború vége felé, akkor, amikor a németek veresége már bizonyos volt – tettetárssá vált a harmadik legnagyobb európai zsidó közösség megsemmisítésére irányuló, a teljes vidéki zsidóság meggyilkolását eredményező ipari méretű népiirtásban, amit 1944 őszén és telén követett a budapesti zsidók egy részének a legyilkolása. Összesen közel félmillió embert (öregeket, gyerekeket, nőket, férfiakat és csecsemőket) irtottak ki, ami Magyarország háborús embervesztésének kétharmadát tette ki.<sup>42</sup>

A megbélyegzéssel, elkülönítéssel, jogfosztással, kirablással és deportálással olyan mobilitási és meggazdagodási mintát alakítottak ki és tettek elfogadottá sokak számára, amelynek zsákmányszerző technikáját (kinézem valaki boltját és lakását, elvitetem az illetőt és családját, kiigénylem a boltot és a lakást, beülök a boltba és beköltözöm a lakásba) a belső gyarmatosítás szovjet modellje jegyében a kommunista diktatúra a magyarországi németeken, majd a magyar társadalom valamennyi osztályán, saját pártbeli lehetséges riválisain, a szomszédos országok (a Szovjetunió, Csehszlovákia, Románia, Jugoszlávia) kormányai pedig az ott élő magyar közösségeken gyakorolt, s a vélt vagy valós politikai ellenféllel szembeni gyakorlat, mint pozíciószerezés ma sem ismeretlen.

Bibó István a „zsidókérdés”-sel kapcsolatban nagy utat járt be. Az út elején az állampolgárok közötti megkülönböztetés gyerekkori spontán filozofikus gesztusait olvashatjuk visszaemlékezéseit tartalmazó TV-interjúban: azt,

<sup>41</sup> Komoróczy Géza, 2012. 2. 377–437, 505–622.

<sup>42</sup> Braham, Randolph L., 1981, Komoróczy Géza, 2012. 2. 505–866, 881–885.



hogy antiszemita plakátokat tépett le, *Éljenek a zsidók!* cédulát tett ki, amiért megpofozták, egyik játszópajtását pedig megfedte, mert az egy kislányt azért nem akart feleségül venni, mert zsidó.<sup>43</sup>

Nem egészen húsz évvel később, 1938-ban viszont Bibó István nem tiltakozott az (első) zsidótörvény ellen, sőt politikai tanácsadóként kulturális etnoprotekcionista kiegészítéseket javasolt a Márciusi Front programtervezetébe.<sup>44</sup>

1942-ben egykori osztály- és egyetemista társát, legjobb barátját, Reitzer Bélát zsidó munkaszolgálatosként Ukrajnában meggyilkolták, valószínűleg úgy, hogy visszavonuláskor társaival együtt rágyújtották a tifuszosok kórház-barakkját.<sup>45</sup> Emiatt feltehetően nagy sokkot élt át és valószínű, hogy ekkor fordult szembe végleg és visszavonhatatlanul az etnoprotekciónizmus antiszemita logikájával.

1944-ben a német megszállással szemben középosztályi és munkás összefogást kezdeményezett. Nem adta a nevét semmilyen, még oly áttételes kollaborációhoz sem.<sup>46</sup> Igazságügy-minisztériumi tisztviselőként hamis papírokat gyártott és adott ki zsidóknak, amivel sokak – egyes források szerint több száz ember – életét mentette meg.<sup>47</sup>

György Péter esztéta így elevenítette fel azt, hogy édesanyja miért élhette túl a zsidóüldözést: „Az anyám a maga szelíd, tűnékeny és tárgyilagos módján mesélte el történetét Bibó Istvánnal, aki belügyminisztériumi tisztviselőként habozás nélkül adott papírokat tizenhat éves anyámnak, miután ő erdélyi menekültként mutatkozott be. Így történt, hogy Bibót ismeretlenül is személyes ismerősömként tartottam számon, ahogyan anyám is figyelmesen, aggodalommal és szeretettel követte további pályafutását. Úgy olvasta a Bibóval kapcsolatos híreket, mint amelyek egy jeles távoli rokonával estek meg, akit a családban ugyan számon tartunk, de nem zaklathatunk.”<sup>48</sup>

<sup>43</sup> Balog Iván, 2004. 191–206, Kovács Gábor, 2004. 193–215..

<sup>44</sup> Balog Iván, 2004. 191–206, Kovács Gábor, 2004. 193–215..

<sup>45</sup> Ifjabb Bibó István szóbeli visszaemlékezése. A hely Balog Iván szerint Дорошичи volt.

<sup>46</sup> *Békeajánlat-fogalmazvány*. MTAKK Ms 5109/225–226, A Magyar Jogi Szemle szerkesztése, 1944. nyár-őszi. MTAKK Ms 5109/220, 1-3, 5109/221, 1-2, 5109/222, 1-2, 5109/223, 1-2, 5110/136. Vö. Lochak, Danièle, 1989, 1994, 1996, 2006, Paksy Máté, 2011. 52–82. A Duverger-ügyre Cserne Péter (University of Hull, School of Law) hívta fel a figyelmemet.

<sup>47</sup> /*Javaslatlétörvény alóli felmentésről*/. MTAKK Ms 5109/224, Szathmáry Béla levele Bibó Istvánnak, Budapest, 1944. november 20. MTAKK 5109/69, 1-2, Kóházi Endre levele Bibó Istvánnak, Budapest, 1944. november 23. MTAKK 5109/70, 1-2. ; Szenes Sándor, 1986. 48. Vö. <http://www.danielcsoport.hu/tortenelem/randolph-l-braham-2>

<sup>48</sup> György Péter, 2011. 44.

A nyilasok hatalomra kerülésükkor, 1944. október 16-án irodájában letartóztatták, átadták az SS-nek, ahonnan „további intézkedésig” (talán nem szerepelt az SS letartóztatandókat tartalmazó listáin) néhány nap után engedték. Munkahelyén 1944. november 20-án Szathmáry Béla miniszteri tanácsos, az elnöki osztály vezetője fegyelmi eljárást indított ellene „egyes zsidó személyek részére adott írásbeli értesítések kiállításával tanúsított magatartása miatt”.<sup>49</sup> Kihallgatására november 30-án került volna sor.<sup>50</sup> Ő viszont illegálisba vonult, elszabotálva a nyilas kormány behívó parancsát is.

Apósa munkahelyén, a Ráday utcai Teológiai Akadémia pincéjében bujkált, miközben egy szanatóriumban bújtatta egykori klasszika-filológia tanárát, Marót Károlyt, aki erre egy szűk esztendővel később így emlékezett vissza: „Még egyszer nagyon köszönöm, édes Pistám, irántam tanúsított kedvességeid végtelen láncolatát, hiszen végeredményben életem megmaradásáért is Neked vagyok adósod, aki az Eszterházy utcához, a mentő útig, a sors rendelése szerint, elsegítettél.”<sup>51</sup>

A pincében teológus hallgatókat interjúvolt meg – mintegy anyaggyűjtésként – készülő zsidókérdés-tanulmányához.<sup>52</sup> Itt élte át Budapest ostromát és felszabadulását.

Több éves munka eredményeként 1948 novemberében publikált *Zsidókérdés* – tanulmányában elkülönítette egymástól a középkori keresztény antijudaizmust, az asszimiláló társadalom fejlődési zavarait és a nem-zsidók és a zsidók dehumanizált összeszerveződése következtében kialakuló és újratermelődő – egymásról szerzett – kölcsönös, dehumanizált tapasztalatokat. Szembenézett saját felelősségével, amivel példát mutatott minden nem-zsidó magyarnak. A zsidókat és a nem-zsidókat arra ösztökölte, hogy ne egymást leckéztessék, hanem találják meg az egymáshoz viszonyulás emberséges formáit, s a lehetséges kommunikációs szinteket és módokat.<sup>53</sup>

A kommunista diktatúra – amelynek meghonosítói és gyakorlói között jócskán akadtak zsidó származásúak – új antiszemitizmust szült és betiltott

<sup>49</sup> Szathmáry Béla levele Bibó Istvánnak, Budapest, 1944. november 20. *MTAKK* 5109/69, 1-2.

<sup>50</sup> Kőházi Endre levele Bibó Istvánnak, Budapest, 1944. november 23. *MTAKK* 5109/70, 1-2.

<sup>51</sup> Marót Károly levelei Bibó Istvánnak, Budapest, 1944. november 29, december 6, Szeged, 1945. április 13, Budapest, 1945. augusztus 9. Az idézet az utolsó levélben található. Marót Károly összes, a Bibó-családhoz írt levele: *MTAKK* Ms 5117/260–268. Bibó István Marót Károlynak írt levelei: Ms 5209/182–191. A vonatkozó levelezés nyomtatásban: *Magántörténelem, 1997.* 531–544.

<sup>52</sup> Tüski István (Budapest, 1924 – Utrecht, 2010) hollandiai református lelkész, a hollandiai Mikes Kelemen Kör alapító tagjának közlése (Maastricht, 1999). Tüski Istvánnal Németh Gábor (Heerlen) ismertetett meg.

<sup>53</sup> Vö. *Balog Iván, 2004.* 190–270.



minden szabad véleménynyilvánítást. Bibó István cáfolta a *kommunista diktatúra = zsidó uralom* antikommunista és antiszemita sémáját. Elfogadta és másokkal is igyekezett elfogadtatni azt, hogy a *Shoára* többféle, egyaránt és azonosan jogos és érthető zsidó válasz született: az asszimiláns, a zsidó kisebbségi tudatot választó és a cionista magatartás.<sup>54</sup>

Később többször is visszatért a témára. Ezek egyikeként igen invenciózusan értelmezte a közel-keleti helyzetet, mint az európai antiszemitizmus következményét, amelyért végső fokon a keresztény Európa a felelős. Mélyenszántóan elemezte az egymástól alapvetően eltérő izraeli és arab nemzetté válás folyamatait, és konszolidációs tervet dolgozott ki a folyamatos konfliktushelyzet nemzetközi garanciákkal végrehajtott feloldására.<sup>55</sup> Bibó István embermentései és egész életműve alapján igazán méltó lenne a *Világ igaza* címre. Ám akik ezt kezdeményezhetnék, már régen nem élnek.

#### 4. Az úri világ összeomlása

Magyarország 1944–1945-ben hadszíntérré vált, ahonnan a Vörös Hadserg katonái kiverték a szívósan védekező német és magyar csapatokat.

A szovjet győzelem egyszerre jelentett megszabadulást a német megszállástól és szovjet megszállást, a kommunista diktatúra kiépítésének kezdetét. Ám a kommunista diktatúra sokak számára nem látszott sem szükségszerűnek, sem elkerülhetetlennek. Ezért tették, amit tudtak, hogy elkerüljék azt.

Így tett Bibó István is. Annak érdekében, hogy Magyarországon demokrácia épüljön ki és konszolidálódjon. Ezért írta 1945 nyarán *A magyar demokrácia válsága* című tanulmányát.<sup>56</sup> Azt, aminek a kinyomtatását és terjesztését a kommunisták meg akarták akadályozni, s amit megjelenése után két főideológusuk is élesen támadott: Lukács György és Révai József.<sup>57</sup>

<sup>54</sup> Balog Iván, 2004. 190–270. Vö. Kovács Éva – Vajda Júlia, 2002. Dénes Béla (Budapest, 1904 – Tel Aviv, 1959), író, orvos, cionista politikus, a megalakuló izraeli követség sajtóügyeinek intézője 1949. január 14-én levélben melegen üdvözölte a tanulmányt: MTAKK Ms 5117/146,1. Levelében beszámolt arról is, hogy Magyar-Izraeli Művelődési Társaság létrehozásán dolgozik, amelyben számít Bibó Istvánra. Dénes Bélát 1949 májusában a cionista per fővádoltjaként letartóztatták és bebörtönözték. 1954-ben szabadult, 1957-ben kivándorolt Izraelbe, ahol a következő évben megírta visszaemlékezéseit: Dénes Béla, 2002.

<sup>55</sup> Vö. Balog Iván, 2012.

<sup>56</sup> Bibó István, 1945.

<sup>57</sup> Szabó Zoltán, 2011. 1. 281–285.

A tanulmány – mivel Szabó Zoltán főszerkesztő annak publikálásához kötötte posztján maradását – megjelenhetett.<sup>58</sup> Ám olyan zártkörű vita követte, amelynek résztvevői nem Bibó István érveivel vitatkoztak, hanem a szerzőt minősítették, még hozzá – teljesen alaptalanul – jobboldalinak.<sup>59</sup> Jobboldali, reakciós és fasiszta akkor már nem voltak távol egymástól a kommunisták szótárában, és egyre inkább szinonimaként használták azokat.

Lukács György a demokrácia jobboldali kritikájának minősítette az esszét, Révai József pedig hangsúlyozta: tovább kell folytatni a politikai polarizációra irányuló harcot.<sup>60</sup> Azt, amitől Bibó István óvta a kommunistákat.

Még a népi mozgalomhoz közelálló kiváló pedagógus, Karácsony Sándor is Bibó ellen fordította a baloldal kommunisták általi kisajátítását.<sup>61</sup> Minthogy a jobboldal vitte katasztrófába az országot, ezért nincs joga kritizálni – állította. „Megindult itt egy folyamat, amit válságnak hívunk, de itt nem válság van. A maratoni futó egyéves korában nagyon gyengén futott, de nem mondták rá, hogy válságban van, hanem azt kellett mondani, hogy elindult a fejlődés egy állapotán.”<sup>62</sup> Amire Bibó István így válaszolt: „...manapság sok egyéves gyerek hal meg, akiből maratoni futó lehetett volna. Nem is beszélve a magyar demokráciáról, amely már nem először érte meg az egyéves kort, és a maratoni távnak egy kis részét sem tudta megfutni.”<sup>63</sup>

Bibó István ekkor még szót kapott, megvédhette magát és cikkét. A folyóirat példányainak terjesztését viszont a rendőrség már korábban megakadályozta azzal, hogy az újságárusoknak kiküldött példányokat begyűjtötte, elkobozta.<sup>64</sup>

Bibó István így összegezte a vitát Marót Károlynak: „A vita végeredményben diszharmonikus volt számomra: nemcsak a hozzászólókról, de ugyanúgy saját magamról is az volt az érzésem, hogy az ügyet semmivel sem vittük előre.”<sup>65</sup>

A reakciós fordulat lehetőségére és a kommunisták félelemkeltő akcióira harminc évvel később élőszóban, egy – korántsem cenzúrázatlan és igencsak tendenciózusan irányított – TV-interjúban emlékezett vissza: „...én nem hiszem, hogy az ország ötvenhat százalékos többsége

<sup>58</sup> Uo.

<sup>59</sup> *Vita*. Legutóbb: *A magyar demokrácia válsága*. BIM 3. 80–113.

<sup>60</sup> Uo.

<sup>61</sup> Uo.

<sup>62</sup> Uo.

<sup>63</sup> Uo.

<sup>64</sup> Kende Péter 1996-ban elmondott visszaemlékezése szerint.

<sup>65</sup> Bibó István levele Marót Károlynak, Budapest, 1946. február 27. Nyomtatásban: *Magántörténelem*, 1997. 543.

a keresztény-nemzeti kurzus folytonosságát kívánta. Beleegyezőleg tűrte a Horthy-rendszert több okból s azért is, mert nem volt forradalmi lázban, de nem szerette sem a nagybirtok, sem a nagytőke, sem a szolgabíró önkényét, melyek e rendszer lényegéhez tartoztak. Többségében valóban őszintén hitte azt, hogy a trianoni békeszerződés nyilvánvaló igazságtalansága és elvtelensége olyan sérelem, melynek orvoslása, bárki bárhogyan csinálja is, már önmagában garancia a szóban lévő ügy igaz voltára. De az egész keresztény-nemzeti kurzus 1944–45-ben olyan csattanós összeomlást produkált és olyan katasztrófába torkollott, hogy ennek hitele azon a bizonyos Horthy-rendszert hallgatólagosan eltűrő többségen belül is nagyon kicsire csökkent. Az ország '45 nyarán elsősorban nem politikai és eszmei folytonosságot, hanem jog- és vagyónbiztonságot kívánt, mert a többségében továbbra sem élt forradalmi láz; de azért végeredményben fehér lap volt, amire sok mindent rá lehetett írni. Hogy ez a kisebbség, mely tudatosan vagy tudatlanul a Horthy-korszak folytonosságát kívánta, vagy szovjet- és kommunistaellenes rémképekben élt, természetesen eleve félt a kommunistáktól és pánikban volt, ez természetes. Ehhez járult egy sor megszállási élmény, amin nem lehetett változtatni. De én a magam vitáját a kommunistákkal magukkal azon okból folytattam: miért fokozzák az adott rémképeket fölöslegesen gyarapító félelemkeltő akcióikat. (...) Révai József volt az egyik főszereplő, aki kifejezett ingerültséggel fogadta ezt az egész kritikát. Holott ebben a cikkben többek között az volt végiggondolva és konkretizálva, ami Révai Józsefnek abból az akkori tételéből következett, hogy a népfrontos, többpártrendszeres demokrácia a proletárdiktatúrával egyenértékű, lehetséges alternatíva a teljes értékű szocializmushoz való átmenetben. Tudom, hogy ezt utóbb Sztálin és Rákosi Révaival szigorúan revideáltatta, s ez az érvényes pártvonal ma is. Én azonban a többpártrendszeres népfrontos demokráciát a fasizmus megjelenéséből szükségszerűen s nem merőben taktikailag következő programnak tartottam – s tartom ma is –, ebben a cikkben leírtam, hogy ilyen helyzetben milyen hangszerelésbeli átállítás volna szükséges a kommunisták részéről. És pontosan ezt a hangszerelésbeli átállítást utasította vissza Révai a legnagyobb haraggal: ő valahogy úgy képzelte, hogy a népfrontos demokrácia ugyanolyan harcias és agresszív kommunista magatartásokkal járhat, mint amilyenek a proletárdiktatúrára törő kommunistákat jellemezték.”<sup>66</sup>

<sup>66</sup> *Interjúsorozat Bibó Istvánval. In: Visszaemlékezések. BIM 12. 104–105.*

Mindez 1945 végén és 1946 elején történt. Akkoriban, az 1945. november 4-én megtartott szabad választáson hat párt versengett egymással, s közülük a Független Kisgazda, Földmunkás- és Polgári Párt abszolút többséget szerzett. Mégsem egyedül vagy háború alatti szövetségesével, a Szociáldemokrata Párttal, illetve a Nemzeti Parasztpárttal alakított kormányt.

A választáson győztes párt szovjet követelésre négypárti nagykoalícióra lépett, amelyben a legfontosabb tárcát, a rendőrség irányítását biztosító belügyminisztériumot a kommunisták kapták meg.<sup>67</sup>

Ők azután a megszerzett pozíciót gátlástalanul arra használták, hogy a koalíció legnagyobb pártját ellehetetlenítsék, a miniszterelnököt megszarolják és lemondásra kényszerítsék, a koalíció pártjait felszámolják, s az egypárti, pártállami diktatúrát kiépítsék. Mindezt 1945-től 1948-ig a reakció elleni harc jegyében tették. Annak a jegyében, és olyan módon, amitől Bibó István már 1945-ben óvott. 1949-ben pedig bevezették a sztálini alkotmány magyar adaptációját, amivel Magyarország politikai rendszere proletárdiktatúrává, totalitárius rendszerré – ahogy Bibó István fogalmazott –, zsarnoksággá vált. Amelyben hisztéria-elemzésnek, mediációnak, politikai elemzésnek, önálló véleménynek éppúgy nem volt helye, mint együttműködésen alapuló szocializációnak.

## 5. A zsarnokság dúvad állama

Bibó István 1945–1946-ban a belügyminisztérium közigazgatási főosztályának vezetőjeként választási törvényeket és közigazgatási reformokat dolgozott ki. Olyanokat, amelyeket a kiépülő diktatúra nem engedett megvalósítani. Miután hiába próbálta megakadályozni a magyarországi németek kollektív felelősség alapján végrehajtott állami kitelepítését, lemondott főosztályvezetői posztjáról.<sup>68</sup>

1946-ban kinevezték a politikatudomány egyetemi tanárának a Szegedi Tudományegyetemre és megválasztották a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjának.<sup>69</sup>

1947. január 13-án tartotta meg akadémiai székfoglaló előadását *Az államhatalmak elválasztása egykor és most* címmel. Sorra vette a hatalomkoncentráció régi és új formáit, s az újak között a gazdasági, a kulturális, az

<sup>67</sup> Romsics Ignác, 2005. 285–296.

<sup>68</sup> Kovács Gábor, 2004. 242–246.

<sup>69</sup> Uo.

információs, a hatékonyságra hivatkozó, a szervezési arisztokráciát kitermelő hatalomkoncentrációs törekvéseket. Az emberi szabadságtörekvéseknek velük szemben is meg kell találniuk a hatalomkoncentrációk megbontásának és ellensúlyozásának új formáit.<sup>70</sup>

Fél évvel későbbi *Demokrácia és szocializmus* címen meghirdetett egyetemi speciális kollégiumán – annak egyik hallgatója által lejegyzett szövege szerint – a politikai hatalomkoncentrációról és az emberi minőségek egyenlőségét sértő új arisztokratikus társadalomszerveződésről, a világnézeti egypártrendszerrel tartott előadást. Ebből idézek:

„Az igazi kérdés: hogy válik az egyén szubjektív szabadságélménye társadalmi módszerré. (...) A szabadság objektívvé válik, ahol az egyén szubjektív szabadságélménye mellett megjelenik az az állapot, amelyben két ember úgy van egymás mellé szervezve, hogy *egymás eszközei ne lehessenek*. Az eszközviszonylat visszahat az eszközhasználóra: nem lehet szabad az az állam, amely másokat elnyom, mert saját szabadságát is kétségessé, bizonytalanná teszi. Hasonlóképpen a személyes szabadság is veszélybe kerülhet (...) A korlátlan hatalmi viszonylat kölcsönös viszonylatot hoz létre: minden zsarnokoskodás a visszacsapás félelmét indítja el. (...) A többségi határozat érvényes, de ezt nem használja ki zsarnoki módon, mert akkor a szabadság veszélybe kerülne. A kisebbség akaratának is érvényesülnie kell. Nem szabad kizárni az ellenkezés lehetőségét. (...) / a demokráciában/ Minden nép maga kormányozza magát. A kormányzásban elvben mindenki részt vesz. Itt is megjelenhet a minőség. A születési minőség megszűnt, illetve elerőtlenedik (vagyoni), megmarad viszont a műveltségi minőség szerepe. A szocializmusban a dolgozó minőség szűkebb az összesnél, és ezért új minőség válhat belőle. Ezt új arisztokráciával próbálják kitölteni, lásd világnézeti egypártrendszer. A kommunista párt egy tartósabb kísérletet próbál bevezetni egy újfajta arisztokratikus rend megvalósítására.”<sup>71</sup>

<sup>70</sup> *Az államhatalmak elválasztása egykor és most*. Akadémiai székfoglaló. 1947. január 13. MTAKK Ms 10588. Nyomtatásban: *Réz Pál, szerk., 1979, 1991. I. 13–33, Bibó István, 1981–1984. 2. 541–559, Bibó István, 1986. II. 367–397.*

<sup>71</sup> *Bibó István speciális kollégiumai 1947–1948. Csongrád Megyei Levéltár, Szeged, XIV. 30.* Szentpéteri István jegyzeteit Balog Iván találta meg és adta közre: *Bibó István, 2004. 215–251.* Legutóbb nyomtatásban: *A jogfilozófiától a politikáig*. BIM 10. 431–479. Idézet: 441, 444, 445. Vö. *Balog Iván, 2012b.*

Mindössze egy évig, 1946–1947-ben tartott nagy előadást az egyetemen. 1947–1948-ban viszont már nem hirdetett fő kollégiumot.<sup>72</sup> Minthogy az egyetemen a kiépülő diktatúra miatt nem taníthatta úgy a politikát, ahogy azt meggyőződése diktálta, elfogadta, hogy 1946–1947-ben a Teleki Pál Tudományos Intézet miniszteri biztosa legyen. Azzal a feladattal, hogy közvetítsen az intézet kommunisták által megváldolt elnöke, Dabasi-Schweng Loránd és annak ambiciózus, elképzeléseit mindenáron érvényre juttatni kívánó helyettese, Kosáry Domokos között. Mediátor-szerepet vállalt, amit sikeresen teljesített.<sup>73</sup> Az intézet átszervezése után annak utódszervezete, a Kelet-európai Tudományos Intézet elnökhelyetteseként társadalomtudományi kutatásokat kezdeményezett, ám a diktatúra az intézetet előbb megbénította, majd felszámolta. 1949-ben megfosztották akadémiai tagságától. Egyetemi tanárságát is elvették tőle. 1951-től 1957-ig az Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtárában szakozóként és decimátorként dolgozott.<sup>74</sup>

1953 és 1956 között az európai társadalomfejlődésről papírra vetett fogalmazványában az európai haladás-hit 20. századi kudarcai között vetett számot a bolsevik forradalommal:

„...ez a forradalom első pillanattól kezdve meghökkentette a világot a kiontott vér és az alkalmazott erőszak minden eddigit meghaladó mennyiségével. (...) a marxi-leninista forradalom nem vállalt szolidaritást az előző forradalmak erkölcsi pátozával, hanem a marxizmus-leninizmus ide vonatkozó tételei alapján minden politikai ideológiát és mozgalmat, tehát minden forradalmat, a magáét is osztályérdeknek harcának, s e harc minden indokolását vagy lovagias játékszabályok által való megkötését merő képmutatásnak minősítette. Ennek a legmeghökentőbb gyakorlati következménye pedig nem a több vérontás és nagyobb erőszak alkalmazása volt – mert az volt elég pl. a francia forradalomban is –, hanem ennek a vérontásnak és erőszak alkalmazásának a teljes szándékossága és programszerűsége. Az, hogy az orosz forradalom, vagy akár egy nála enyhébb, de azért teljes sikerű szocialista forradalom előrelépés volna a haladás útján, egyáltalán kétségessé vált. Ez a kétség nyílt és bevallott közvéleményként jelentkezik mindenütt, ahol a marxizmus-leninizmus politikai ideológiája nin-

<sup>72</sup> *Interjú sorozat Bibó Istvánnal. In: Visszaemlékezések. BIM 12. 155–156.*

<sup>73</sup> *A Schweng-Kosáry ügy. Miniszteri biztosi vizsgálat. MTAKK Ms 5110/101–111. Nyomtatásban: A demokratikus közösségi értékelés és magatartás mintái. BIM 11. 151–194.*

<sup>74</sup> *Kovács Gábor, 2004. 242–246.*

csen a hatalom birtokában. De ennél sokkal lényegesebb az, hogy ez a kétség ki nem mondottan és be nem vallottan, de félelmetesen jelen van mindazokban – a vasfüggönyön innen és túl –, akik a marxizmus vagy a marxizmus-leninizmus ideológiáját az igazságosság, szabadság és emberi méltóság vezéreszméin alapuló európai társadalmi program jegyében vallják és hirdetik. Ez a kétség csupán és kizárólag azok számára nem létezik, akiknek számára mindezek a kérdések merőben a hatalomra jutás vagy a hatalmon maradás kérdéseiként jelentkeznek.”<sup>75</sup>

## 6. Forradalom

Azt a következtetést, hogy a bolsevik forradalom és a bolsevizmus nem illeszkedik az európai haladás, a szabadság, az igazságosság és az emberi méltóság programjába és azt a gondolatmenetet, hogy miért nem illeszkedik abba, Bibó István a forradalom napjaiban, 1956. október 27 és 29 között fűzte tovább. Bevezetésként leszögezte: „A fegyvert fogott magyarság ötnapos dicsőséges forradalma s a vesztét érző zsarnokság utolsó véres hatalommegőrző kísérlete után a társadalom és az állam elméleti igazságait, melyeket tegnap reménytelen és szőrszálhasogató vitákban sem lehetett az ideológiai mindentudás megszállottjaival megértetni, ma szinte magától értetődően, hosszadalmas indoklás nélkül ki lehet mondani.”<sup>76</sup>

A sztálinizmus a leninizmus, a leninizmus pedig a marxizmus következménye. A korlátlan erőszak programszerű alkalmazása a korlátlan hatalmú és mindenható párt, a korlátlan hatalmú és mindenható párt pedig az öncélú forradalom, az erőszak-kultusz, az osztályharc, a proletárdiktatúra tanainak a folyománya. A bolsevizmus nem jó elmélet rossz megvalósítása, az elmaradott oroszországi viszonyok elméletet torzító következménye, hanem rossz, embertelen elmélet ráerőszakolása az emberi világra. A marxizmus-leninizmus a legrosszabb fajta idealizmus, metaforákra épülő elmélet, szabadságellenes és zsarnoksághoz vezet.<sup>77</sup>

1956. november 3-án az egykori Nemzeti Parasztpárt, akkor Petőfi Párt jelölése alapján az utolsó Nagy Imre-kormány államminisztere lett. A szovjet intervenció hírére hajnalban a Parlamentbe ment, és minthogy senkit

<sup>75</sup> *Az európai politikai fejlődés értelme.* BIM 9. 128–129.

<sup>76</sup> 1956. BIM 4. 7–21. Vö. *Visszaemlékezések.* BIM 12. 196–216, 238–240.

<sup>77</sup> Vö. *Visszaemlékezések.* BIM 12. 196–216, 238–240, 1956. BIM 4. 7–21. Vö. *Kovács Gábor, 2004.* 319–327, *Ifj. Bibó István, 2012.*



sem talált ott a kormányból, aki politikai felelősséget vállalt volna, három napig, november 4-től 6-ig a törvényes kormány egyedül helyén kitartó minisztereként a szovjet csapatok által megszállt épületben dolgozott.<sup>78</sup> A minisztertanács ülésére már korábban elkészített és a Parlamentbe magával vitt külpolitikai nyilatkozattervezetet az Amerikai Egyesült Államok elnökéhez intézett üzenetté alakította át, azt átvitte az Egyesült Államok közeli nagykövetségére és ott távirattá fogalmazta, amelyet a nagykövetség eljuttatott Eisenhower elnökhöz. Ebben arra kérte az elnököt, hogy kezdeményezze, hogy a brit és a francia csapatok vonuljanak ki Egyiptomból, a szovjet csapatok pedig Magyarországról.<sup>79</sup> Ez után visszament a Parlamentbe, ahol nyilatkozatot gépelt, amelyben visszautasította a szovjet intervenció hivatkozási alapjául használt, a magyar forradalmat ért rágalmakat. A magyar népet passzív ellenállásra, a világ hatalmait pedig arra szólította fel, hogy mutassák meg az Egyesült Nemzetek Alapokmányában foglalt elvek és a világ szabadságszerető népeinek erejét. Istent arra kérte, hogy óvja Magyarországot.<sup>80</sup> November 6-án levelet, exozét és kompromisszumos tervezetet fogalmazott meg a magyar helyzet megoldására, amelyeket államminiszteri minőségében átadott a brit, a francia és az indiai nagykövetségnek.<sup>81</sup> Három nap elteltével már értelmetlennek látta, hogy az épületben maradjon, ezért kikerülve a szovjet járőröket, hazagyalogolt. Otthon és munkahelyén, az Egyetemi Könyvtárban továbbdolgozott a kompromisszumos tervezeten és nyilatkozatokat készített annak érdekében, hogy a szovjet csapatok annak nemzetközi és magyar garanciája ellenében, hogy Magyarország nem fog szovjetellenes politikát folytatni, vonuljanak ki Magyarországról. Majd memorandumot írt *Magyarország helyzete és a világhelyzet* címmel, amelyet külföldre juttatott ottani publikálás végett. Jelentősége és aktualitása magáért beszél.<sup>82</sup>

Mindezeket a megszálló hadsereg által hatalomra ültetett kormány és hatóságai nem hazafiságként, hanem hazaárulásként értékelték. 1957. május 23-án Bibó Istvánt letartóztatták. Másfél hónappal Nagy Imre és társai kivégzése után, 1958. augusztus 2-án tartott tárgyalásán az mentette meg a bitótól, hogy a tárgyalás előtt a moszkvai indiai nagykövet, Kumara Pad-

<sup>78</sup> 1956. BIM 4. 38–39, *Visszaemlékezések*. BIM 12. 216–238, *Kovács Gábor, 2004.* 319–327, *Ifj. Bibó István, 2012.*

<sup>79</sup> 1956. BIM 4. 36–37.

<sup>80</sup> 1956. BIM 4. 38–39. Vö. *Kenedi János, 1993, Kenedi János, szerk, bev, 1996, Ifj. Bibó István, 2012.* 125–128.

<sup>81</sup> 1956. BIM 4. 40–46. Vö. *Ifj. Bibó István, 2012.*

<sup>82</sup> 1956. BIM 4. 73–95.



manahba Sivasankara Menon – akivel ő és Göncz Árpád 1956 decemberében találkozott és akinek nyilatkozatot adtak át – közbenjárta érte. Így „csak” életfogytiglani fegyházra ítélték. A legszigorúbb börtönökben tartották: Vácott, Márianosztrán és a budapesti Gyűjtőfogházban (ahol a kivégzéseket végrehajtották). 1963. március 27-én amnesztiával szabadult. 1963-tól 1971-ig az Országos Statisztikai Hivatal Könyvtárában könyvtárosként dolgozott.<sup>83</sup>

Bibó István 1971-től 1979-ig nyugdíjasként élt és számos művet írt. Ekkor írta meg a *Memorandum* elveit és szemléletét továbbgondoló *The Paralysis of International Institutions and the Remedies* magyar változatát az esettanulmányokkal együtt. Fia és menyé kérésére magnóra mondta az európai politikai fejlődés értelméről kifejtett gondolatmenetét. Visszaemlékezéseit TV-interjú, magnószalag és egy könyvhöz fűzött tanulmányméretű és jellegű reflexiók foglalták magukban. Szellemi végrendeletét magnószalag és néhány cédulára írt feljegyzés rögzítette. Ám ahogy Bartók Béla, ő is „teli tarisznyával” ment el. Felesége, Ravasz Boriska 1979. április 14-én tüdőrákban, ő május 10-én, nem egészen 68 évesen szívrohamban meghalt.<sup>84</sup>

## V.

### 1. Szemlélet, műfaj, szerep

Bibó István nem volt rendszeralkotó vagy analitikus politikai filozófus. Mindenféle indoktrinációtól ódzkodó antispekulatív, empirista, eklektikus és empatikus racionalista problémamegoldó politikai gondolkodó volt. Körmondatokban megfogalmazott mondanivalóját, amikor tehetett, diktálta. Számos szövege inkább az előadás, mint a tanulmány műfajába sorolható. Stílusa és nyelve gyakran a két világháború közötti esszéíró hagyomány metaforikus megfogalmazásait mutatja. Szemlélete és módszere interdiszciplináris volt. Távol állt tőle a politikatudományban manapság annyira elterjedt instrumentalizmus és operacionalizálhatóság, bár azok korabeli változatait jól ismerte. A politikaelmélet, a morálfilozófia, a személyiségpszichológia és a társaslélektan, a történettudomány, a szociológia, a jogfilozófia és a nemzetközi jog szempontjait egyaránt alkalmazta

<sup>83</sup> Kovács Gábor, 2004. 342–354.

<sup>84</sup> Kovács Gábor, 2004. 389–472, Balog Iván, 2010. 10–12.

originális elemzéseiben. Elemzései a történelmi traumaelemzések és a nemzetépítési folyamatok egymásra vonatkoztatását, a konfliktus- és válsághelyzetekben alkalmazott mediációt egyaránt tartalmazták. Műveiben érzékelhető szerepe a leginkább a mediátoréval rokonítható.

## 2. *Szellemi hatások*

Bibó Istvánt inspirálta Horváth Barna jogfilozófus szinoptikus jogszemlélete, Guglielmo Ferrero történész és filozófus legitimitás-értelmezése és francia forradalom-elbeszélése, Karl Mannheim filozófus társadalomregeneráló tervezete, Németh László író Kelet-Európa-felfogása és a magyar elit kontraszelekciónjáról szóló leírása, Hajnal István történész kölcsönös szolgáltatások társadalom-fogalma, Erdei Ferenc szociológus polgárosodás-értelmezése és agrárurbanizációs terve. Hatottak rá az ókori és modern klasszikus politikai szerzők, a két világháború közötti válságirodalomból különösen Jan Huizinga és José Ortega y Gasset nemzet-értelmezése. Pályakezdekésekor a két világháború közötti válságirodalom számos megállapítását osztotta, ám azokat szabadságelvű irányban értelmezte át. Az elköteleződéseiben döntő másik szocializációs és értelmezési keret, a kelet-európai agrárpopulizmus maga is nagyon összetett jellegű az orosz narodnyikizmustól a cionizmusig. A korabeli hatalom-, társadalom- és történelem- értelmezések közül osztotta Robert MacIver felfogását a hatalom humanizálhatóságáról, és tanult Bertrand Russell, Raymond Aron, Dankwart A. Rustow, Hugh Seton-Watson és Arnold Toynbee értelmezéseiből. A Hans Kelsen és Alfred Verdross nevével jelzett, a jogpozitivizmus és a természetjog közötti vitában Verdross nézetei álltak hozzá közelebb.

## 3. *Szellemi párhuzamok*

Berki Róbert brit-magyar politikatudós 1992-ben sorra vett számos szellemi hatást és felvetett jó néhány intellektuális párhuzamot.<sup>85</sup> Azóta sokat sikerült feldolgozni, így a szellemi hasonlóságot Wilhelm Röpke, Karl Raymond Popper, John Rawls, Félicité Lamennais, Dietrich Bonhoeffer, Németh László, Hajnal István, Erdei Ferenc, Guglielmo Ferrero, Isaiiah

<sup>85</sup> Berki Róbert, 1992 (2004).

Berlin, Hannah Arendt és Kis János munkásságával és szemléletével. Mások még kidolgozásra várnak, mint a párhuzam George Orwell, Martin Buber, Hubert Butler, Robert MacIver és Walter Wink műveivel.

#### 4. Originalitás

A hatások és a párhuzamok feltárása hasznos akkor, ha már ismerjük az *oeuvre*-t és rokonítani akarjuk. Ám Bibó István nézetei nem redukálhatók az őt ért hatásokra, és nem oldhatók fel semmiféle párhuzamban. Sem külön-külön, sem összességében. Szemlélete nem skatulyázható liberálisnak, radikálisnak, szocialistának, kereszténynek vagy konzervatívnak. Valamennyiük számos elemét megtalálhatjuk *oeuvre*-jében, ám más-más összefüggésben, mértékben és kontextusban. Gondolkodásának legfőbb jellemzője ugyanis autonóm, originális jellege. Ezzel a megállapítással nem valamilyen *Sonderweg*-elméletet szeretnék sugallni, hanem a művek olvasásához kívánok szellemi étvágyat gerjeszteni. Politikai hisztéria-elemzései, nemzetközi konfliktusmegoldó kísérletei, mediációs törekvései, a demokratikus legitimitáció feltételeinek megteremtésére irányuló diagnózisai és terápiái nem bárhol beváltható receptek, habár messze túlmutatnak eredeti kontextusukon. Empatikus, ugyanakkor kritikus megközelítései és felismerései nemcsak Közép- és Kelet-Európában, hanem Írországtól Spanyolországig, a Baltikumtól Görögorszáig, Latin-Amerikától Ázsiáig tanulságosak és gyümölcsözőek. Magyarországon pedig a „dúvad állam” újabb kiépülése és rombolásai miatt ismét nagyon aktuálisak.

#### 5. Recepció

Bibó István temetése az 1956-os forradalom még élő résztvevői és az akkor szerveződő demokratikus ellenzék – titkosrendőrök által megfigyelt és rögzített – méltóságteljes demonstrációja volt. Fél éven belül a diktatúrával szembenálló különböző meggyőződésű ellenzékiek *Emlékkönyvvel* tisztelegtek emléke előtt, amely a rendszerváltásig szamizdatban terjedt. Neve a Kádár rendszerrel szembenállás, a demokratikus és független Magyarország jelképe lett. A rendszerváltás idején rá hivatkoztak a legtöbben. Reneszánsza, szellemi divatja azonban hamar lecsengett. Egyrészt mivel szerény, minden heroizmustól idegenkedő személyisége nem volt alkalmas arra, hogy hőskultusz tárgya legyen. Másrészt azért, mert a be-

rendezkedő demokrácia oligarchikus jellege összeegyeztethetetlen volt mindazzal, amit képviselt, hiszen a pillanatnyi, gátlástalan, fékevesztett haszonra törekvés nagyon távol állt tőle és mindattól, amit képviselt. Életművének tudományos recepciója az elmúlt két és fél évtizedben bontakozott ki.<sup>86</sup> Különös időszerűséget ad neki a személyes uralom ki- s a fékek és ellensúlyok leépítése, a hatalomkoncentráció hagyományos és modern formáinak gátlástalan alkalmazása. Minthogy az egykori Bibó-kollégisták „nagyévtágyú hatalmasok”-ká váltak és autokrata pártállami csoporttá szerveződtek – s mivel Bibó István neve, életműve és szellemi hagyatéka nem használható hatalomtechnikai eszköznek – nem tudtak és nem tudnak mit kezdeni vele, szókimondó ideológusuk egyenesen a Kádár-kori kiátkozást felidéző módon bélyegezte meg.<sup>87</sup>

## Rövidítések

*Balog Iván, 2004. Politikai históriák Közép- és Kelet-Európában.* Bibó István fasizmusról, nacionalizmusról, antiszemitizmusról. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest. Eszmetörténeti Könyvtár, 2.

*Balog Iván, 2010. Bibó István recepciója. Politikai átértelmezések.* Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest. Eszmetörténeti Könyvtár, 12.

*Balog Iván, 2012a. Bibó és a zsidókérdés.* In: Dénes Iván Zoltán, szerk, 2012. 213–230.

*Balog Iván, 2012b. Politika- és társadalomtudomány-interpretációk.* In: Dénes Iván Zoltán, szerk. 2012. 254–262.

*Bérenger, Jean –Kecskeméti Károly, 2008. Országgyűlés és parlamenti élet Magyarországon 1608–1918.* Ford. Bethlen Attila, Lajtai L. László, ifj. Benda Kálmán. Előszó: Mikolcsey Ambrus. Napvilág Kiadó, Budapest.

*Berki Róbert, 1992 (2004). A moralizmus realizmusa: Bibó István politikai filozófiája.* Eredeti megjelenés: *History of Political Thought*, 1992/3. 513–534. Magyar fordítása: *Bibó István, 2004.* 253–278.

*Berlin, Isaiah, 1980. Concepts & Categories. Philosophical Essays.* With and introduction by Bernard Williams. Oxford University Press, Oxford.

<sup>86</sup> *Balog Iván, 2010.*

<sup>87</sup> Lásd *Kövér László, 2011, Láncki András, 2011.* Láncki András írását tárgyszerűen cáfolta: *Papp István, 2011,* A Láncki-írás nyilvánvaló ideológiai és műfaji párhuzamot mutat a Kádár-kori megbélyegzéssel: *E. Fehér Pál, 1979.* A kép persze nem teljesen egyszínű. Vö. *Szájér József, 2011.*

- Berlin, Isaiah, 1981. *Against the Current. Essays in the History of Ideas*. With an introduction by Roger Hausheer. Oxford University Press, Oxford.
- Berlin, Isaiah, 1991 (1996). *The Crooked Timber of Humanity. Chapters in the History of Ideas*. Alfred A. Knopf, New York. Magyar fordítása: *Az emberiség göcsörtös fája. Fejezetek az eszmék történetéből*. Ford. Pap Mária. Európa, Budapest.
- Berlin, Isaiah, 1996. *The Sense of Reality. Studies in Ideas and Their History*. Edited by Henry Hardy. With an introduction by Patrick Gardiner. Chatto & Windus, London.
- Berlin, Isaiah, 1999. *The Roots of Romanticism*. Edited by Henry Hardy. Chatto & Windus, London.
- Berlin, Isaiah, 2002. *Liberty*. Incorporated by Four Essays on Liberty. Edited by Henry Hardy. With an essay on Berlin and his critics by Ian Harris. Oxford University Press, Oxford. A Four Essays on Liberty magyar fordítása: *Négy esszé a szabadságról*. Ford. Erős Ferenc, Berényi Gábor. Európa, Budapest, 1990.
- Berlin, Isaiah, 2006. *Political Ideas in the Romantic Age. Their Rise and Influence on Modern Thought*. Edited by Henry Hardy. With an introduction by Joshua Cherniss. Chatto & Windus, London.
- Bibó István, 1945. *A magyar demokrácia válsága. Valóság*, 2–4. 5–43.
- Bibó István, 1946a. *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. Új Magyarország*, Budapest.
- Bibó István, 1946b. *A békeszerződés és a magyar demokrácia. Válasz*, 1. 43–59.
- Bibó István, 1960. *Harmadik út. Politikai és történelmi tanulmányok*. S. a. r, bev. Szabó Zoltán. Magyar Könyves Céh, London.
- Bibó István, 1976. *The Paralysis of International Institutions and the Remedies. A Study of Self-Determination, Concord among the Major Powers, and Political Arbitration*. Harvester Press, Hassocks, Sussex.
- Bibó István, 1979. *Bibó István 1911–1979*. Dialogues Européens, Párizs. *Magyar Füzetek*, 4.
- Bibó István, 1980. *A német hisztéria okai és története. Részlet. Történelmi Szemle*, 2. 169–195.
- Bibó István, 1981–1984. *Összegyűjtött munkái*. 1–4. S. a. r. Kemény István és Sárközi Mátyás. Előszó: Szöllősy Árpád. Bev. Szabó Zoltán. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern.
- Bibó István, 1986. *Válogatott tanulmányok*. I–III. Vál., utószó: Huszár Tibor. Szerk, jegyz.: Vida István, Nagy Endre. Közreműködött: Ifj. Bibó István. Magvető, Budapest.
- Bibó István, 1990a. *Különbség*. Szerk. Albert Tibor. Előszó: Szöllősy Árpád. Jegyzetek: Kemény István. Bethlen Gábor Könyvkiadó, Budapest.
- Bibó István, 1990b. *Válogatott tanulmányok*. IV. Vál. Ifj. Bibó István és Huszár Tibor. Magvető, Budapest.
- Bibó István, 1995. *Bibó István 1911–1979. Életút dokumentumokban*. Vál. Huszár Tibor, szerk. Litván György és S. Varga Katalin. 1956-os Intézet-Osiris- Századvég, Budapest.

- Bibó István, 2004. Bibó István egyetemi előadásai 1942–1949.* Szerk. Dénes Iván Zoltán, s. a. r, gondozta: Balog Iván –Tóth László Dávid. Ford. Csepregi András. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen. Libri rationis rei publicae 1.
- Bibó István, 2011–2012. Munkái. Centenáriumi sorozat.* BIM Sorozatszerkesztő: Dénes Iván Zoltán. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest. 1–12.
- Iff. Bibó István, 2012. A század legizgalmasabb szocialista kísérlete.* In: BIM 4. 475–504.
- Braham, Randolph L, 1981. A magyar Holocaust.* I-II. Ford. Zala Tamás et alia. Gondolat, Budapest-Blackburn International Incorporation, Wilmington.
- Cs. Kiss Lajos, 2013. Bibó István és a Világosság, Világosság, Bibó István élete és műve,* tavasz-nyár. 5–8.
- Csepregi András, 2012. Isten és erőszak: a Három verselemzés teológiai tartalmáról.* In: Dénes Iván Zoltán, szerk, 2012. 496–514.
- Dénes Béla, 2002. Ávós világ Magyarországon. Egy cionista orvos emlékiratai.* Magánkiadás, Budapest.
- Dénes Iván Zoltán, 1999. Eltorzult magyar alkat. Bibó István vitája Németh Lászlóval és Szekfű Gyulával.* Osiris, Budapest.
- Dénes Iván Zoltán, 2008. Liberális kihívásra adott konzervatív válasz.* Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest. Eszmetörténeti Könyvtár, 11.
- Dénes Iván Zoltán, 2011. Az „illúzió” realitása. Kollektív identitásprogramok.* Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest. Eszmetörténeti Könyvtár, 16.
- Dénes Iván Zoltán, 2015. A történelmi Magyarország eszménye. Szekfű Gyula a történetíró és ideológus.* Kalligram, Pozsony.
- Dénes Iván Zoltán, szerk, 1993. A hatalom humanizálása. Tanulmányok Bibó István életművéről.* Tanulmány, Pécs.
- Dénes Iván Zoltán, szerk, 1999. A szabadság kis körei. Tanulmányok Bibó István életművéről.* Osiris, Budapest.
- Dénes Iván Zoltán, szerk, 2001. Megtalálni a szabadság rendjét. Tanulmányok Bibó István életművéről.* Új Mandátum, Budapest.
- Dénes Iván Zoltán, ed, 2006. Liberty and the Search for Identity. Liberal Nationalisms and the Legacy of Empires.* Central European University Press, Budapest-New York.
- Dénes Iván Zoltán, szerk, 2008. Liberalizmus és nemzettudat. Dialógus Szabó Miklós gondolataival.* Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest. Eszmetörténeti Könyvtár, 8.
- Dénes Iván Zoltán, szerk, 2012. Bibó 100. Recepciók, értelmezések, alkalmazási kísérletek.* Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest. Eszmetörténeti Könyvtár, 17.
- E. Fehér Pál, 1979. A Bibó-probléma.* Kritika, 9. 25–27.
- Erdmann Gyula, 2014. Szabadság és tulajdon. Az 1839–40. évi országgyűlés története.* Országgyűlés Hivatala, Budapest. Az Országgyűlés Könyvtára, Parlamenti értekezések.

- Erős Ferenc, 2016. *Psziché és hatalom. Tanulmányok, esszék*. Kalligram, Budapest.
- Fazakas Gergely Tamás–Míru György–Velkey Ferenc, szerk, 2013. „*Politica philosophiai okoskodás*”. *Politikai nyelvek és történeti kontextusok a középkortól a 20. századig*. Debreceni Egyetem, Debrecen.
- Gyarmati György, 1999. *A magyar közigazgatás reformja*. In: Dénes Iván Zoltán, szerk, 1999. 77–104.
- György Péter, 2011. *Apám helyett*. Magvető, Budapest.
- Hatos Pál, 2016. *Szabadművesből református püspök. Ravasz László élete*. Jaffa, Budapest.  
<http://www.danielcsoport.hu/tortenelem/andolph-l-brahim-2>
- Huszár Tibor, 1991. *Párhuzamok és keresztvezetések. Erdei Ferenc, Bibó István és a Márciusi Front*. Szerk. Tóth Ferenc. ELTE Szociológiai Intézet – Makói József Attila Múzeum, Budapest-Makó.
- Karády Viktor, 2001. *Önazonosítás, sorsválasztás. A zsidó csoportazonosság történelmi alakváltozásai Magyarországon*. Új Mandátum, Budapest.
- Karády Viktor, 2002. *Túlélők és újrakezdők. Fejezetek a magyar zsidóság szociológiájából 1945 után*. Múlt és Jövő, Budapest.
- Kardos Gábor, 2012. *Bibó István nemzetközi konfliktuselmélete*. In: Dénes Iván Zoltán, szerk, 2012. 416–437.
- Kecskeméti Károly, 2008. *Magyar liberalizmus 1790–1848*. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest. Eszmetörténeti Könyvtár, 10.
- Kende Péter, 1989. *Liberális, nemzeti-népi vagy keresztény-demokrata gondolkodó volt?* In: Kende Péter, vál, bev, 1997. 200–208.
- Kende Péter, 1993. *Önrendelkezés Kelet-Európában tegnap és ma*. In: Dénes Iván Zoltán, szerk, 1993. 166–179.
- Kende Péter, vál, bev, 1997. *Bibó nyugatról – életben, holtában. Külhoni magyarok írásai Bibó Istvánról*. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Basel-Budapest.
- Kenedi János, 1993. *Bibó szocializmus-felfogása kihallgatótisztjei előtt*. In: Dénes Iván Zoltán, szerk, 1993. 269–283.
- Kenedi János, szerk, bev, 1996. *A fogoly Bibó István vallomásai az 1956-os forradalomról*. 1956-os Intézet, Budapest.
- Kis János, 2004. *A politika mint erkölcsi probléma*. Irodalom Kft, Budapest.
- Kis János, 2013. *Az összetorlódott idő. Politikai írások, 1992–2013*. Kalligram, Pozsony. Kis János Válogatott Művei 1.
- Kis János, 2014. *Mi a liberalizmus? Esszék, tanulmányok, 1985–2014*. Kalligram, Pozsony. Kis János Válogatott Művei 2.
- Kis János, 2015. *Az állam semlegessége*. Kalligram, Pozsony. Kis János Válogatott Művei 3.
- Komoróczy Géza, 2012. *A zsidók története Magyarországon*. 1–2. Kalligram, Pozsony.



- Kovács Éva–Vajda Júlia, 2002. *Mutatkozás. Zsidó identitás történetek*. Második kiadás. Múlt és Jövő, Budapest.
- Kovács Gábor, 2004. *Az európai egyensúlytól a kölcsönös szolgáltatások társadalmáig. Bibó István, a politikai gondolkodó*. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest. Eszmetörténeti Könyvtár, 3.
- Kovács Gábor, 2012. *Az elitektől a reális utópiáig*. Bibó István politikaelméleti koncepciója. In: Dénes Iván Zoltán, szerk, 2012. 263–294.
- Kovács Kriszta, Tóth Gábor Attila, szerk, 2013. *Lehetséges. Kis Jánosnak tanítványaitól*. Kalligram, Pozsony.
- Kövér László, 2011. Az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán 2011. november 25–26-án *Bibó István, az államtudós és államférfi* címmel megrendezett tudományos ülés pódiumbeszélgetésén kifejtett álláspontja. Ismerteti: Cs. Kiss Lajos, 2013. 6, 7. lábjegyzet.
- Lánczi András, 2011. *Már csak egy értelmiségi mítosz menthet meg bennünket?* A száz éve született Bibó Istvánról. Kommentár, 4, [http://komentar.info.hu/marcsak\\_egy\\_ertelmisegi\\_mitosz\\_menthet\\_meg\\_bennunket\\_](http://komentar.info.hu/marcsak_egy_ertelmisegi_mitosz_menthet_meg_bennunket_)
- Lányi Kamilla, 1998. *A bibói életpálya: egy magyar sors*. Budapesti Könyvszemle, 3. 247–261. Kötetben: Lányi Kamilla, 2007. 208–230.
- Lányi Kamilla, 2002. *Bibó István harmadik útjai*. Világosság, 2–3. 3–15. Kötetben: Lányi Kamilla, 2007. 231–246.
- Lányi Kamilla, 2007. *Piacok, globalizáció, harmadik út. Lányi Kamilla válogatott tanulmányai*. Kopint-Datorg, Budapest.
- Lengyel András, 1993. *Apai örökség. (Idősebb Bibó István)*. In: Dénes Iván Zoltán, szerk, 1993. 68–83.
- Lochak, Danièle, 1989. „*La doctrine sous Vichy ou les més aventures du positivisme*” in *Les usages sociaux du droit*. Presses Universitaires de France, Paris. 252–285.
- Lochak, Danièle, 1994. „*Une neutralité impossible*” in Amselek, Paul, ed.: *Théorie du droit et science*. Presses Universitaires de France, Paris. 293–309.
- Lochak, Danièle, 1996. „*Écrire, se taire ... Réflexions sur l'attitude de la doctrine française*” in „*Le droit antisemite de Vichy*” *Le genre humaine*. Summer–Autumn, 433–462.
- Lochak, Danièle, 2006. „*Entre l'éthique du savant et les convictions du citoyen: juriste face à ses dilemmes*” in *L'architecture du droit. Mélanges en l'honneur de Michel Troper*. Economica, Paris. 639–649.
- Magántörténelem, 1997. *Magántörténelem. Marót Károly és a Bibó-család levelezése (1927–1960)*. Közzéteszi: Dénes Iván Zoltán. *Holmi*, 4. 531–544. <http://holmi.org/pdf/archive/holmi1997-04.pdf>
- Miskolczy Ambrus, 2006. *A modern magyar demokratikus kultúra „eredeti jellegzetességeiről*.” Napvilág, Budapest.



- Miskolczy Ambrus, 2012. *Milyen nemzetet az emberiségnek? Kazinczytól Kossuthig, Széphalomtól Turinig*. Gondolat, Budapest.
- MTAKK. *Magyar Tudományos Akadémia. Könyvtár. Kézirattár*.
- Paksy, Máté, 2011. *Hart „visszatérő kérdései” és a francia jogbölcseleti hagyomány*. Doktori értekezés. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest. <https://jak.ppke.hu/uploads/articles/12332/file/Paksy%20Máté%20PhD.pdf>. 52–82.
- Papp István, 2011. *Az „ismeretlen” Bibó István. Kommentár*, 6. [http://kommentar.info.hu/iras/2011\\_6/az\\_ismeretlen\\_bibo\\_istvan](http://kommentar.info.hu/iras/2011_6/az_ismeretlen_bibo_istvan)
- Pénczes Ferenc, 1999. *Idősebb Bibó István filozófiai és néplélektani munkássága*. In: Dénes Iván Zoltán, szerk, 1999. 42–61.
- Perecz László, 2007. *Nemzet, filozófia, „nemzeti filozófia”*. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest. Eszmetörténeti Könyvtár, 7.
- Péter László, 1999. *A szülők*. In: Dénes Iván Zoltán, szerk, 1999. 13–41.
- Rácz Sándor, 2013. *Lehetséges-e a politikai közösség igazságos újraalkotása? Erkölcsi érvelés a demokratikus politikában*. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest. Eszmetörténeti Könyvtár, 19.
- Rauschenberger Péter, 2013. *A demokrácia mint erkölcsi képződmény: objektivitás, vita és egyetértés*. In: Kovács Kriszta, Tóth Gábor Attila, szerk, 2013. 234–250.
- Rawls, John, 1971 (1997). *A Theory of Justice*. The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, MA. Magyar fordítása: *Az igazságosság elmélete*. Ford. Krokovay Zsolt. Osiris, Budapest. Osiris könyvtár.
- Rawls, John, 1993. *Political Liberalism*. Columbia University Press, New York. The John Dewey Essays in Philosophy, 4.
- Rawls, John, 1999. *The Law of Peoples with “The Idea of Public Reason Revisited”*. Harvard University Press, Cambridge, MA-London, England.
- Réz Pál, szerk, (1979) 1991. *Bibó-émlékkönyv*. I-II. Századvég, Budapest- Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern.
- Romsics Ignác, 2005. *Magyarország története a XX. században*. Harmadik, javított és bővített kiadás. Osiris, Budapest. Osiris tankönyvek.
- Romsics Ignác, 2006. *Az 1947-es párizsi békeszerződés*. Osiris, Budapest.
- Szabó Miklós, 1989. *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986. Válogatott tanulmányok*. Medvetánc könyvek, Atlantis program, Budapest.
- Szabó Miklós, 2003. *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918)*. Új Mandátum, Budapest..
- Szabó Zoltán, 2011. *Nyugati vártán. Esszék és publicisztikai írások*. I-II. S.a.r, szerk. András Sándor. Utószó: Balla Bálint. Osiris-Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Budapest. Szabó Zoltán Összegyűjtött Munkái.

- Szájér József, 2013. *Bibó István és a jogász Szakkollégium. Világosság, Bibó István élete és műve*, tavasz-nyár. 33–44.
- Széchenyi Ágnes, 2009. *Lélegzetvétel. Válasz 1946–1949*. Argumentum, Budapest.
- Szenes Sándor, 1986. *Befejezetlen múlt. Keresztények és zsidók, sorsok. Beszélgetések*. A szerző kiadása, Budapest.
- Takáts József, 2007. *Modern magyar politikai eszmetörténet*. Osiris, Budapest. Osiris tankönyvek.
- Takáts József, 2014. *A megfelelő ötvözet. Politikai eszmetörténeti tanulmányok*. Osiris, Budapest.
- Tóth-Matolcsi László, 2005. *Műhely a lehetetlenséghez. Kapcsolódási pontok Bibó István és Ravasz László életművében*. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest. Eszmetörténeti Könyvtár, 4.
- Trencsényi Balázs, 2007. *A politika nyelvei. Eszmetörténeti tanulmányok*. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest. Eszmetörténeti Könyvtár, 6.
- Trencsényi Balázs, 2008. „Jön a tatár!” A nemzeti antiliberalizmusok kihívása Kelet-Közép-Európában. In: Dénes Iván Zoltán, szerk, 2008. 241–269.
- Trencsényi Balázs, 2011. *A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában*. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest. Eszmetörténeti Könyvtár, 14..
- Trencsényi Balázs, 2012. *A kelet-európai agrárpopulizmus, mint értelmezési keret*. In: Dénes Iván Zoltán, szerk, 2012. 295–327.
- Varga János, 1980. *Deák Ferenc és az első magyar polgári büntetőrendszer tervezete*. Szerk. Degré Alajos. Zalaegerszeg. Zalai gyűjtemény 15.
- Varga János, 1980–1981. *Megye és haladás a reformkor derekán (1840–1843)*. In: Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv 11–12. Szerk. Kanyar József. Kaposvár. I. 177–243, II. 155–194.
- Varga János, 1982. *Helyét kereső Magyarország. Politikai eszmék és koncepciók az 1840-es évek elején*. Akadémiai, Budapest.
- Varga János, 1983. *Keresztüztűben a Pesti Hírlap. Az ellenzéki és a középutas liberalizmus szétválása 1841–42-ben*. Akadémiai, Budapest.
- Vita. *Vita demokráciánk válságáról. Valóság*, II,1-2. (1946. január-február) 86–103.

Budapest, 2016. május 10.

# A kötetben szereplő szövegek kéziratári jelzete, első és utolsó megjelenésének adatai

## 1. A hatalom humanizálása: az európai politikai fejlődés értelme

*Vezetés-követés.* Vázlat. Művészek, Írók, Képzőművészek Szövetsége, Budapest vagy Szeged, 1941. A Bibó-hagyatékban nem találtam. Első kiadása: *Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban.* Vál. Huszár Tibor. Szerk. Litván György, S. Varga Katalin. 1956-os Intézet, Osiris, Századvég, Budapest, 1995. 181–189. Legutóbbi közlése: *A demokratikus közösségi értékelés és magatartás mintái.* BIM 11. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 24–43. A Vázlat szövegének filológiai-tartalmi szoros olvasata, rekonstrukciója és értelmezése: 390–395.

*Nem a pénzben van a hiba.* Budapest, rádióelőadás gépirata. 1938. április 24. *MTAKK Ms 5116/23.* Első közlése: *Tekintet,* 1994/1–2. 19–28. Közreadta: Lengyel András.

*A pénz.* Esszé. *Társadalomtudomány,* XXII, 2. (1942. április), 192–209. Kötetben először: Bibó István: *Válogatott tanulmányok.* I–III. Vál. Huszár Tibor. Magvető, Budapest, 1986. I. 1935–1944. 205–220. Legutóbbi közlés: *Az európai politikai fejlődés értelme (BIM 9.).* Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 9–24.

*Elit és szociális érzék.* Esszé. *Társadalomtudomány,* XLII, 4. (1942. április) 169–177. Kötetben először: *Bibó István összegyűjtött munkái.* S. a. r. Kemény István és Sárközi Mátyás. 1–4. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1981–1984. 2. 338–350. Legutóbbi közlés: *Az európai politikai fejlődés értelme* BIM 9. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 25–44.

*Az európai társadalom. Előadás vázlat.* Györffy Kollégium, Budapest, 1942–1943. Kéziratári nyomát nem találtam. Lelőhelye, egyben első kiadása: *Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban.* Vál. Huszár Tibor. Szerk. Litván György, S. Varga Katalin. 1956-os Intézet, Osiris, Századvég, Budapest, 1995. 199–202. Az előadásvázlat szövegének szoros olvasata, filológiai-tartalmi rekonstrukciója és értelmezése: *A demokratikus közösségi értékelés és magatartás mintái.* BIM 11. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 395–401.

*Jogszerű közigazgatás, eredményes közigazgatás, erős végrehajtó hatalom.* Esszé. /Állásfoglalás Magyary Zoltán és Szontagh Vilmos vitájában./ *Társadalomtudomány,* 1944/1–3. 36–56. Kötetben először: *Bibó István összegyűjtött munkái.* S. a. r. Kemény István és Sárközi Mátyás. 1–4. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1981–1984. 2. 526–540. Legutóbbi közlése: *Az államhatalmak elválasztása.* BIM 1. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011. 285–306.

/Kéziratok a legitimitásról/ Budapest, 1940-es évek első fele, 1944–1945, 1947. május, 5–6. 1.

*Napóleon legendája.*

2. *Feljegyzés az oroszországi hadjáratról.*

3. *A legitimitás eszméje.*

4. *Feljegyzés De Gaulle háború alatti és utáni szerepéről.*

5. *Erkölc és hatalom viszonya (Töredék).*

6. *A tömegindulat természete. (Töredék).*

Gépiratok. MTAKK Ms 5111/18–20, 4. 5115/100, 5. 102, 6. 103. 1–3. Első közlés: *Bibó István Ferrero-rekonstrukciói.* Beszélő, 1996/10. 53–68. Közreadta, bevezette: Dénes Iván Zoltán. Legutóbbi közlés: *Politikai históriák.* BIM 2. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011. 318–344.

*Az egyetem, az akadémia és a tudomány válsága.* Hozzászólás Szent-Györgyi Albert előadásához. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1945. december. Gépirat, MTAKK Ms 5116/27. Első közlés: *Pompeji*, 1991/3. 103–112. Közreadta: Lengyel András. Legutóbbi közlés: *A demokratikus közösségi értékelés és magatartás mintái.* BIM 11. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 207–219.

*Az államhatalmak elválasztása egykor és most.* Magyar Tudományos Akadémia, székfoglaló előadás. Budapest, 1947. január 13. Gépirat, MTAKK Ms 10588. Első közlés: *Bibó-emlékkönyv*, 1979 (1991). I-II. Századvég, Budapest- Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern. I. 13–33. Legutóbbi közlés: *Az államhatalmak elválasztása.* BIM 1. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011. 307–332.

*Az európai társadalmi és politikai fejlődés.* Ókéscke, 1947. augusztus 12. Ókésckei Gazdasági Egyesület, Pestmegyei népművelési előadás. Gépirat, MTAKK Ms 5116/38. Első közlés: *A szabadság kis körei. Tanulmányok Bibó István életművéről.* Szerk. Dénes Iván Zoltán. Osiris, Budapest, 1999. 284–309. Közreadta és bevezette: Kovács Gábor. Legutóbbi közlés: *Az európai politikai fejlődés értelme* BIM 9. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 111–123.

*Az európai társadalomfejlődésről szóló mű egyik vázlata.* Budapest, 1953–1956. Gépirat, MTAKK Ms 5112/9. Első közlés: *A hatalom humanizálása. Tanulmányok Bibó István életművéről.* Szerk. Dénes Iván Zoltán. Tanulmány, Pécs, 1993. Közreadta: Dénes Iván Zoltán és Takáts József. Legutóbbi közlés: *Az európai politikai fejlődés értelme* (BIM 9.). Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 124–156.

*Fogalmazvány.* Budapest, 1956. október 27–29. Gépirat. Kötetben először: *Bibó István összegyűjtött munkái.* S. a. r. Kemény István és Sárközi Mátvás. 1–4. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1981–1984. 3. 869–878. Legutóbbi közlése: 1956. BIM 4. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011. 7–21.

*Emlékirat. Magyarország helyzete és a világhelyzet.* Budapest, 1957. január–április. Első megjelenés: *Die Lage Ungarns und die Lage der Welt. Vorschlag zur Lösung der Ungarn-Frage.* Die Presse, September 8, 1957. 5–6, 39–40. Kötetben először magyarul: Bibó István: *Harmadik út. Politikai és történeti tanulmányok.* S. a. r, bev. Szabó Zoltán. Magyar

Könyves Céh, London, 1960. Másodsor: *Bibó István összegyűjtött munkái*. S. a. r. Kemény István és Sárközi Mátyás. 1–4. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1981–1984. 3. 869–878. Legutóbbi közlése: 1956. BIM 4. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011. 73–95.

*Ha a zsinati mozgalom a 15. században győzött volna ... Bibó István címzetes váci kanonok beszélgetései apósával, Ravasz László bíboros érsekkel a római katolikus egyház újkori történetéről, különös tekintettel a lutheránus és kálvinista kongregációkra. Egyház-, kultúr és politikatörténeti uchronia. „Egy leendő mű vázlata.”* Budapest, 1968. Gépirat, MTAKK Ms 5113/4. Első közlés: *Bibó-émlékkönyv*. Szerk. Réz Pál. 1979 (1991). I-II. Századvég, Budapest- Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern. II. 380–390. Legutóbbi közlés: *Az európai politikai fejlődés értelme* BIM 9. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 157–174.

*Az európai társadalomfejlődés értelme*. Magnetofonra mondott szöveg átirata. Budapest, 1971–1972. Gépirat. Budapest, 1971–1972. MTAKK Ms 5113/5. Első közlés: *Bibó István összegyűjtött munkái*. S. a. r. Kemény István és Sárközi Mátyás. 1–4. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1981–1984. 2. 560–636. Legutóbbi közlése: *Az európai politikai fejlődés értelme* BIM 9. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 175–299.

*Lektorai jelentések*. Budapest, 1966–1974. Gépiratok kötetbe kötve. MTAKK Ms 5116/1. Kovács Gábor 10 lektori jelentést választott ki az 1963 és 1976 között az Európa Könyvkiadó számára készített 300 lektori jelentésből: *Az európai politikai fejlődés értelme* BIM 9. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 320–357.

*Drámaelemzés*. Németh László: VII. Gergely. Budapest, 1970-es évek. Gépirat. MTAKK Ms 5115/97. Első közlés: *A szabadság kis körei. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Szerk. Dénes Iván Zoltán. Osiris, Budapest, 1999. 315–317. Közreadta: Dénes Iván Zoltán. Legutóbbi közlés: *Az európai politikai fejlődés értelme* BIM 9. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 317–318.

*Három verselemzés*. Illyés Gyula: Églakók, József Attila: Négykézláb másztam, Radnóti Miklós: Sem emlék, sem varázslat. Budapest, 1970-es évek. Gépirat. MTAKK Ms 5115/98. Első közlés: *Két verselemzés, Confessio*, 1979/4, 75–80. Közreadta: Vályi Nagy Ervin. *Illyés Gyula: Églakók. Tiszatáj*, 1981/2. 48–51, *Három verselemzés*. Közreadja: Tóth László. In: *Megtalálni a szabadság rendjét. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Szerk. Dénes Iván Zoltán. Új Mandátum, Budapest, 2001. 335–347. Legutóbbi közlés: *Az európai politikai fejlődés értelme* BIM 9. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 300–316. Értelmezés: Csepregi András: *Isten és erőszak: a Három verselemzés teológiai tartalmáról*. In: Bibó 100. *Recepciók, értelmezések, alkalmazási kísérletek*. Szerk. Dénes Iván Zoltán. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. Eszmetörténeti Könyvtár, 17. 496–514.

*Joáb, vagy a kibírhatatlanná vált gyűlöletes hűség története*. Budapest, 1970-es évek. Gépirat. MTAKK Ms 5113/8. Nyomtatásban: 2000. 1996/12. 47–55.

/Az 1956 utáni helyzetről/. Az életrajzi interjúsorozat monológként magnóra mondott részének VIII-X. fejezete. Budapest, 1978. Első közlés: *Bibó István összegyűjtött munkái*. S. a. r. Kemény István és Sárközi Mátyás. 1–4. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1981–1984. 942–953. Legutóbbi közlés: *Az európai politikai fejlődés értelme* BIM 9. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 407–424.

*A kapitalista liberalizmus és a szocialista-kommunizmus állítólagos kibékíthetetlen ellentéte*. Budapest, 1979. /Az 1956 utáni helyzetről/. VIII-X. fejezete gondolatmenetének 1979 tavaszán kórházban magnóra mondott folytatásának gépelt változat. Első közlése: *A kisiklott forradalom és következményei. A kapitalista liberalizmus és a szocialista-kommunizmus állítólagos kibékíthetetlen ellentéte*. Közreadta: Hanák Gábor. *Hitel*, 1988. november 16. 5–9. Legutóbbi közlés: *Az európai politikai fejlődés értelme* BIM 9. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 425–445.

*Vázlat*. Budapest, 1979. március-április. Kézirat. MTAKK Ms 5115/95–96. Első közlése: *Bibó István: Válogatott tanulmányok*. IV. 1935–1979. Vál. Ifj. Bibó István és Huszár Tibor. Szerk. Ifj. Bibó István. Magvető, Budapest, 1990. 796–798. Legutóbbi közlés: *Az európai politikai fejlődés értelme* BIM 9. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 446–448.

## 2. Politikai hisztériák és feloldásuk

/Előadás a német nemzetiszocializmusról/ Szemináriumi referátum. Genf, 1935. MTAKK Ms 5116/2. Első kiadás: *Bibó István: Válogatott tanulmányok*. IV. 1935–1979. Vál. Ifj. Bibó István és Huszár Tibor. Szerk. Ifj. Bibó István. Magvető, Budapest, 1990. 109–128. Fordította: Bibó Judit. Legutóbbi közlés: *Politikai hisztériák*. BIM 2. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011. 9–25.

*Az európai egyensúlyról és békéről*. Budapest, 1942–1944. Gépíratok. MTAKK Ms 5111/31–35, Ms 10587. Első közlése: Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. I–III. Vál. Huszár Tibor. Magvető, Budapest, 1986. I. 1935–1944. 295–635. A Bibó István által „nagy salátának” nevezett kézirat részeit Szilágyi Sándor hozta közölhető állapotba és rendezte sorba. Legutóbbi közlés: *Politikai hisztériák*. BIM 2. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011. 27–317.

*Levél Mannheim Károlynak*. Budapest, 1945. december 15. Első közlés: *Bibó István: Levelek*. Újhold Évkönyv, 1991/1. Magvető, Budapest, 1991. Magvető, Budapest, 1991. 268–269. Közreadta: Ifj. Bibó István. Legutóbbi közlése: *Politikai hisztériák*. BIM 2. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011. 345–346.

*Levélváltás az UNESCO által indított fasizmuskutató munkatervéről*. 1. Jacques Rueff levele Bibó Istvánnak. /Párizs,/ 1949. július 9, 2. Bibó István válasza, Budapest, 1949.



- augusztus 27. Első közlés: *Bibó István: Válogatott tanulmányok. IV. 1935–1979.* Vál. Ifj. Bibó István és Huszár Tibor. Szerk. Ifj. Bibó István. Magvető, Budapest, 1990. 131–138. Fordította: Bibó Judit. Legutóbbi közlése: *Politikai históriák. BIM 2. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011. 347–353.*
- A magyar demokrácia válsága.* Valóság, 1945/ 2–4. 5–43. Kötetben először: Bibó István: *Harmadik út. Politikai és történeti tanulmányok.* S. a. r, bev. Szabó Zoltán. Magyar Könyves Céh, London, 1960. 31–79. Másodszor: *Bibó István összegyűjtött munkái.* S. a. r. Kemény István és Sárközi Máttyás. 1–4. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1981–1984. 1. 39–80. Legutóbbi közlése: *A magyar demokrácia válsága.* BIM 3. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011. 20–79.
- Vita demokráciánk válságáról. Valóság,* 1946/1–2. 86–103. Kötetben először: *Bibó István összegyűjtött munkái.* S. a. r. Kemény István és Sárközi Máttyás. 1–4. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1981–1984. 1. 289–311. Legutóbbi közlése: *A magyar demokrácia válsága.* BIM 3. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011. 80–113.
- Levél Marót Károlynak.* Budapest, 1946. február 27. MTAKK Ms 5117./260–268, idevágó levél. Első közlés: *Magántörténelem: Marót Károly és a Bibó család levelezése (1927–1960).* Közzétette: Dénes Iván Zoltán. *Holmi*, 1997/4. 531–544, 543. <http://holmi.org/pdf/archive/holmi1997-04.pdf>. Legutóbbi közlése: *A magyar demokrácia válsága.* BIM 3. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011. 114.
- A kelet-európai kisállamok nyomorúsága.* Új Magyarország kiadása, Budapest, 1946. Kötetben először: Bibó István: *Harmadik út. Politikai és történeti tanulmányok.* S. a. r, bev. Szabó Zoltán. Magyar Könyves Céh, London, 1960. 109–167. Másodszor: *Bibó István összegyűjtött munkái.* S. a. r. Kemény István és Sárközi Máttyás. 1–4. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1981–1984. 1. 202–251. Legutóbbi közlése: *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* BIM 5. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011. 47–134.
- A békeszerződés és a magyar demokrácia.* Válasz, 1946/1. 43–59. Kötetben először: *Bibó István összegyűjtött munkái.* S. a. r. Kemény István és Sárközi Máttyás. 1–4. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1981–1984. 1. 184–201. Legutóbbi közlése: *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* BIM 5. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011. 135–165.
- A koalíció egyensúlya és az önkormányzati választások.* Válasz, 1946/2. 107–128. Kötetben először: *Harmadik út. Politikai és történeti tanulmányok.* S. a. r, bev. Szabó Zoltán. Magyar Könyves Céh, London, 1960. 81–107. Kötetben másodszor: *Bibó István összegyűjtött munkái.* S. a. r. Kemény István és Sárközi Máttyás. 1–4. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1981–1984. 1. 81–106. Legutóbbi közlése: Bibó István: *Válogatott tanulmányok. I–III.* Vál. Huszár Tibor. Magvető, Budapest, 1986. II. 1945–1949. 297–333.

- Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. Válasz*, 1948/10–11. 778–877. Kötetben először: Bibó István: *Harmadik út. Politikai és történeti tanulmányok*. S. a. r, bev. Szabó Zoltán. Magyar Könyves Céh, London, 1960. 227–354. Másodszor: *Bibó István összegyűjtött munkái*. S. a. r. Kemény István és Sárközi Mátyás. 1–4. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1981–1984. 2. 391–504. Legutóbbi közlése: *Zsidókérdés BIM* 8. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 39–220.
- Kőrösy Ferenc levele Bibó Istvánnak*. Budapest, 1948. december 12. MTAKMs 5117/250,1–2. Közlés: *A demokratikus közösségi értékelés és magatartás mintái*. BIM 11. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 315–316.
- Dénes Béla levele Bibó Istvánnak*. Budapest, 1949. január 14. MTAKK Ms 5117/146,1. Közlés: *A demokratikus közösségi értékelés és magatartás mintái*. BIM 11. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 317–318.
- Néhány kiegészítő megjegyzés a zsidókérdésről. Huszadik Század*, 1949/1. 47–53. (Válasz Molnár Sebestyénnek) /Millok Sándornak/. Kötetben először: *Bibó István összegyűjtött munkái*. S. a. r. Kemény István és Sárközi Mátyás. 1–4. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1981–1984. 2. 505–512. Legutóbbi közlése: *Zsidókérdés BIM* 8. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 221–229.
- Barsy Ferenc és Bibó István levelezése*. 1949. 1. Barsy István levele Bibó Istvánnak, Miskolc, 1949. március 18. 2. Bibó István levele Barsy Ferencnek, Budapest, 1949. március 21. 3. Barsy István levele Bibó Istvánnak, Miskolc, 1949. március 28. 4. Barsy István levele Bibó Istvánnak, Miskolc, 1949. december 10. MTAKK Ms 5117/61–64, 65, 66, 67. Közlés: *A demokratikus közösségi értékelés és magatartás mintái*. BIM 11. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 319–326.
- Bibó István levele Réz Pálnak*, 1973. Budapest, 1973. december 31. Közlése: Bibó István: *Levelek. Újhold Évkönyv*, 1991/1. Magvető, Budapest, 1991. 261–282, 271. Közreadta: Ifj. Bibó István. Legutóbbi közlés: *A demokratikus közösségi értékelés és magatartás mintái*. BIM 11. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 332.
- Száráz György és Bibó István levelezése*, 1975. 1. Száráz György levele Bibó Istvánnak, Törökbálint, 1975. augusztus 25. 2. Bibó István levele Száráz Györgynek, Budapest, 1975. október 3. 3. Száráz György levele Bibó Istvánnak, /Törökbálint, / 1975. október 11. MTAKK Ms 5118//18–19. Az első két levelet közreadta: Bibó István: *Levelek. Újhold-Évkönyv*, 1991/1. Magvető, Budapest, 1991. 261–282. 271, 272. Közreadta: Ifj. Bibó István. Legutóbbi közlés: *A demokratikus közösségi értékelés és magatartás mintái*. BIM 11. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 337–338.
- Bibó István megjegyzése az „Európai napló”-ról*, 1979. Közlés: *Republikánus elmélkedések*. Dialogues Européens. Párizs, 1983. Magyar Füzetek, 12. 150–155. Legutóbbi közlés: *A demokratikus közösségi értékelés és magatartás mintái*. (BIM 11.). Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 371–377.



# A HATALOM HUMANIZÁLÁSA: AZ EURÓPAI POLITIKAI FEJLŐDÉS ÉRTELME



Fejlődés tagadása?  
 Vállalkozni-nyugodt-bomló.  
 Hitler  
 Kizsákmányolás tudata.  
 Géprombolás.  
*Kizs[ákmányolás] tudat  
 nélkül is van*  
*Kizs[ákmányolás]*  
 Megszokás-belső ellentmondás  
 Dialektika.  
 Gyomor-árvíz.  
 Mozgatórugók  
 Elégedetlen  
 V. *Lehetőségek eloszlása*  
 A lehetőségeket adagolni  
 kell a rendelkezésre álló  
quantumból.  
 Vezetés  $\neq$  több lehetőség  
 bianco lehetőség

A termelés-eredmény  
 felosztása  
 – a termelőeszköz felosztása.  
 Arányosság – szabadság alter-  
 natívája. Kezdetben ará-  
 nyosság – aztán megosztás  
 – megint arányosság.  
 Adagolás kérdése.  
 Ha a termelőeszközök  
*dinamikus* állapotban van-  
 nak is, folyton újak csiná-  
 lódnak: indokolt a fokoza-  
 tos birtokba kerülés

Arisztotelés

Káosz

### Krízisek Megoldás

1. *Ki van kizsákmányolva ob-  
jektíve?* Aki egy érvényesnek  
elfogadott értékrendben nem  
kapja meg, ami *dukál* neki:  
*pláne*, ha enni sem kap.
2. *Ki van kizsákmányolva sub-  
jektíve?* Aki nem élheti a sa-  
ját életét.

*Gunther* király hűbéresei.

Földet ő kapta, de ő is védte  
meg.

Ruhákat ő kapta, de ő is csi-  
nálta.

Miért nem csináltak kol-  
hozt? Mert az életideáljuk  
más volt, mert nemcsak élni  
és termelni akartak, hanem  
dicsőséget s ezt nem tud-  
ták elképzelni *király* nél-  
kül. Ők hittek a királyban,  
a király kegyeket osztoga-  
tott nekik: *circulus vitiosus*,  
de ilyen hiteken nyugszik  
egy társadalom. Minél telje-  
sítőképesebb a hit, minél  
tovább igazolódik, annál  
inkább.

- 1/ Milyen képességek kellenek a v[ezetés]hez,
  - 2/ Milyen módon történhetik a v[ezetés], a kiválasztás?
  - 3/ Milyen viszony lehet v[ezetők] és mások között?
  - 4/ *Hogyan oszthatnak meg a leh[etőségek a vezető]k] és mások között?*
- 

2/ Képesség–Nevelés

1/ Kiválasztás van nincs

Barky:

tér, dem. árut.

Részvétel, részben vétel

2/ viszony és beleegyezés

3/ Lehetőség:

---

[Érdek csak fix elosztáshoz kapcsolódik.

Ha ez megbillen, csak nyers előre törekvés van, kvantitatív primér érdekek, de társadalmi érdekelismerés és érdekkövetés nincs.

*Előbb a rendező elv, aztán az érdek. A rendező elvet nem társadalmi osztályok hordozzák, hanem egyének találják ki.*

Sub ausp[iciis] – minta

A francia polgár 600 év óta gazdag s harcol érdekeiért, de új társadalmi rendet csak akkor kezdett hordozni, mikor eszébe juttatták, hogy minden ember egyenlő. Soha a jobbágy erre magától rá nem jön: egész nevelése más: összes érdekei kötve voltak az ő jobbágyságához. A jobbágyok harcolnak érdekeikért. Az emberek ön és közértékelése nem érdek szerint megy, hanem az érdek alapul az értékelésen. Mi az, hogy anyagi érdek?]

Ahhoz, hogy érdekem legyen a folytonos gazdagodás, ezt el is kell képzelni tudnom.

Ki vezet

I. A vezetőképeség nevelés és nevelési keretek kérdése.

Koroneként változik az ideál s a szükséglet.

tapasztalat  
harciaság  
tudás stb.

Mik az eddigi *nevelési keretek*:

*Család*

*törzs, falu, csak nagyobb egység*

Mindenütt a világon a *születés*

Mik a *nem családi* nevelési keretek: *iskola* majd nem[esség]

*lovagiskola*

*angol úri iskola*

*papi szeminárium*

*általános népoktatás* Felvilágosodás.

*Párt*

Ha nem hiszünk a családban

Fordulón vagyunk: nem hiszünk a család nevelő elégségében, de nincs új *hiteles keret vagy iskolarendszer*.

Ad. I. Ne képzeljük, hogy olyan egyszerű azt mondani: igazságtalan stb., ne a születés, vagyon, hanem a *képesség*. Ebben módszer kell.

Ez az első számú *nehézség*, amit el kell intéznünk: nem elég lebontani, hanem a nevelési kereteken gondolkodni.

Párt: barbár

Angol!!

Kolostor: barbár

Általános népoktatás.

*Kitűnőek iskolája*

miért nem jó.

Európa – középkori kompromisszum { születési charizma  
uralmi helyzetek  
keresztyén egyenlőség  
emberi méltóság (szelídség) } hierarchia  
kötöttség  
(udvariasság)

ez maradt erősebb

Humanusok lettek tehát { születés  
uralom  
hierarchia  
kötöttség } szabadság  
egyenlőség  
(szelídség)

Tört[énelem]

*Előfeltételek* { Privilegiumok iskolája  
polgári közösségi élet  
és öntudat  
Politikai szabadságintézmények/  
erőszak céltalanságának  
az iskolája  
magánélet respektusa } Anglia  
Franc.  
Svájc  
Észak?  
Nyugaton

Olasz  
Spanyol (hierarchikus)  
(anarchista  
emberiesség!)

*Valóságos*

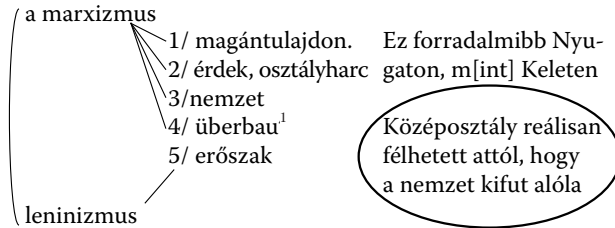
*Feltételes* { közösségi iskola  
viselkedés szelídsége,  
annak tudata, hogy az  
erőszak hosszú lejáratos  
személyes öntudat  
(takarítónő) } (lépcsőház,  
pardon ing  
levágása } Gyenge  
virágok

A XIX. sz[ázadban] Európa egység volt abban, hogy a nevelődés útjait a politikai szabadságintézményekben látta. De cezura volt a Regio abban, hogy amott megvoltak az előfeltételek, itt kevésbé, s a választott nevelődési út nem volt a legszerencsésebb.

A keleti rész épphogy nekilendült annak az átalakulásnak, ami Franciaországban 1790–1890 között folyt le.

Ebbe a világba belecsöppent a *marxizmus*, s erre a két világ toto coelo másképp reagált.

Mit mondott



*Minél keletebbre megyünk, annál igazabb a marxizmus.*

Ad. 1. Nyugaton a magántulajdon intenzív, keleten kizsákmányoló

a Marx tésis irreális,

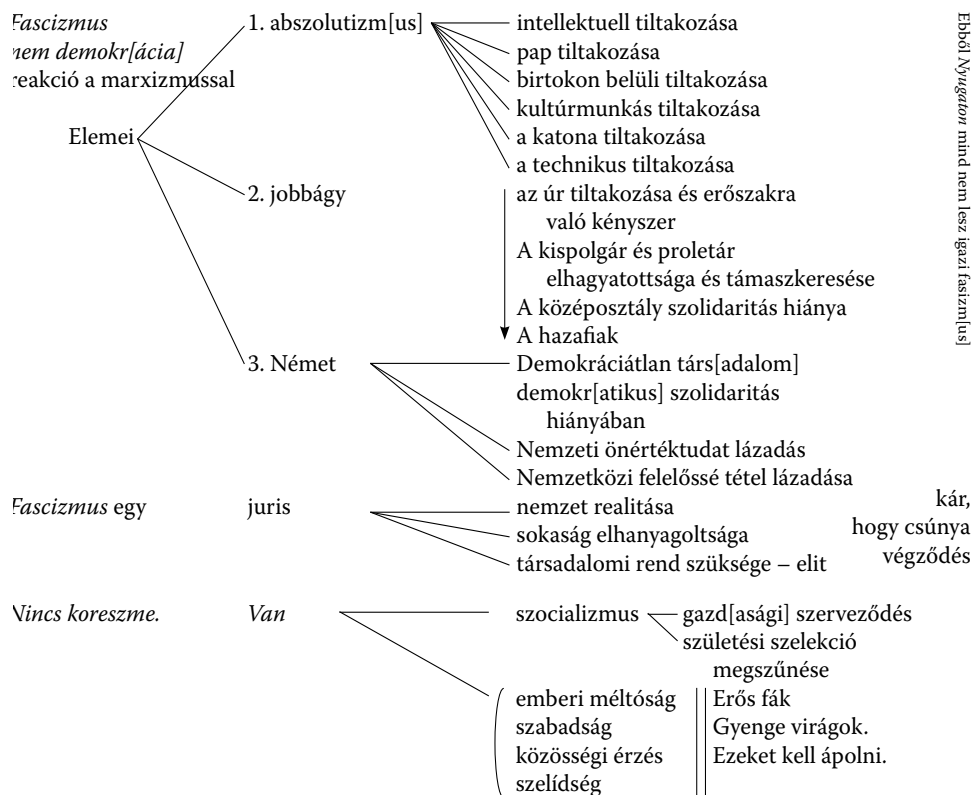
Ad. 2. Az érdekviszony spiritualizált, az érdekek komplexek. (az öntudatos ember nem zsákmányolható ki teljesen)

Ad 3. A nemzet szelíd, de kiirthatatlan tény (polgári!) keleten harcos és erőszakos

Ad 4. Keleten valóban überbau

Ad 5. Keleten valóban erőszak az effektív, mert nem élte át a céltalanság élményét.

<sup>1</sup> Felépítmény (német)



Ebből Nyugaton mind nem lesz igazi fasizmus!



Család megszűnése *hülyeség*. Nem erről van szó.  
mindig más, de alapjában azonos *ítélet, bátorság, emberkezelés*

I. *Képesség* felismerése: a társadalom ökonomiájához tartozik, hogy erre nézve előre lestemplizi a dolgokat: ez s ez hivatott a vezetésre, ez s ez nem. Ennek alapján teheti meg, hogy a marha embereket *letorkolja*. (Parasztok.) Jobb, hogy ezer közül egy okos is letorkolódjék, mintsem ezer kajabáljon. *Ponderálás*. A buta többség, ha nem talált szólásra, elhallgatott.

Ne higgyük, hogy ez pusztán illúzió: reális erő is kell hozzá.

*Vezetőképesség nevelői keret* kérdése: ott hol egyetlen nevelői keret a család: az *osztálytársadalom* szükségszerű.

*Osztály: születési különbség, családok kiválasztása.*

Oly társadalom, mely a családon kívül más egyetemes nevelői keretet nem ismer, csak osztálytársadalom formájában fungálhat.

II. *Kiválasztás*. Milyen tág keretből történjék?

Önmagában a szűk keret nem borzasztó: funkcionálhat az is. A születés eleve más keretet szab.

Ma az a tendencia, hogy a keret teljesen tág legyen.

Ebben nincs különbség náci és nyugati közt stb.

II. *A társadalom alapökonómiaja.*

Az arisztokratikus elem megnevezése:

ennek egy módja { kiválasztani  
viszonyba hozni és szerepeket osztani  
lehetőségeket osztani

1. *Kiválasztás*

III. *Viszony vezetők és mások között.*

*Alaphelyzetek* vezető – monarchikus elem Tanuljuk  
vezetőréteg – arisztokratikus elem meg elvá-  
követő – demokratikus elem lasztani az  
az alaphelyzeteket a történelmi képződmé-  
nyektől komm[unizmus]–arisztokr[ácia]

*Aristoteles* hatos felosztása: *Ma is igaz!* Nem lehet megmondani, melyik a jobb. Hülyeség ezt vagy azt reakciónak nevezni.

Most ne képzeljünk *osztályokat*, meg egyéb fix helyzeteket, csak azt, hogy ez a hármasság minden lehetséges államban fellép: Oroszország, Anglia.

Beteg: ha bármelyik hiányzik, vagy irreális.

A *monarchikus* elemre a társadalom technikája már kialakult: választás, parlamentarizmus, fix öröklés, exkluzív választás (pápa), egészen exkluzív választás (ulimis)

Tiltakozunk a misztikus fixség ellen: *öröklés* stb.

A demokratikus elemé szintén: közvetlen dem[okrácia], képvisleti dem[okrácia], általános-exkluzív dem[okrácia]

I. *Kurrens hülyeség*: reakciónak venni, vagy forradalminak ezt vagy azt.

1941

## NEM A PÉNZBEN VAN A HIBA

A pénz jelentősége körüli zavar teljességét semmi sem érzékelteti jobban, mint az a rengeteg közszájon forgó bölcsesség, melyet úton-útfélen hallanunk kell róla. A társadalomtudomány és a közgazdaságtan újra meg újra részletesen megállapítják a pénz gazdasági szerepét és társadalmi hatásait, s az így nyert eredmények sok meglepő összefüggésre világítanak rá, de nem adnak feleletet a pénzt kereső, és a pénzt elköltő emberek problémáira, a mi mindennapos konfliktusainkra. A pénzről szóló hallomások és tanítások a legnagyobb mértékben ellentétesek és tévútra vezetők. Tanultuk, hogy a pénz piszkos, lealacsonyító és veszedelmes, tudjuk, hogy korunk romlottsága elsősorban az aranyborjú imádatából származik; megvetjük a pénzéhes és zsupori embert, keresztényhez és szocialistához egyaránt illő felháborodással beszélünk a tőkéről, mely felhalmozza a pénzt és kizsákmányolja a szegényt; tapasztaljuk, hogy a hirtelen meggazdagodott ember gyakran rosszul végzi, és pénz az, ami legkönnyebben letéríti a tisztesség útjáról az embereket. De tudjuk azt is, hogy a pénz valami nagyszerű hatalmas, izgalmas és jó dolog. Irigyeljük azokat, akik sok pénzzel rendelkeznek, s gyakran legnagyobb és legtisztább szándékaink a pénz hiányán buknak meg. A pénz reményteljes egzisztenciákat tud megteremteni és reménytelen helyzeteket megoldani. Felelős államvezetők naponta hangsúlyozzák a tőkeképződés fontosságát és majd minden izgalmas világesemény mögött ott áll a pénz. Mondjuk, hogy a pénz nem boldogít, de mondjuk azt is, hogy „pénz beszél, kutya ugat”. S úgy látszik, mindazt az erkölcsi rombolást és pusztítást, amit a pénz bősége okoz, ugyanígy okozhatja a pénz hiánya is. Igaz, hogy érdekházasságot kötni csúnya dolog, de úgy látszik, az a megvetés, mely az érdekből nőszülöket sújtja, nem kibírhatatlan. Igaz, hogy könnyebb a tű fokán átmenni, mint a gazdagnak a mennyországba bejutni, de részvétünk és jótékonyágunk mégsem a sajnálatraméltó gazdagok felé fordul, hanem a pénztelen szegények felé.

Egy bizonyos: képmutatók vagyunk a pénzzel szemben. Szeretjük és keressük, de ugyanakkor zavarban vagyunk és félünk tőle. Nélkülözhetetlenek tudjuk, de azért mégis valamiképpen alantásnak. Prófétáktól, pa-

poktól, tudósoktól, költőktől, művészekről, államférfiaktól, szerelmesektől és haldoklóktól, egyszóval mindenkitől, aki valamilyen módon közelebb van az emberiség örök értékeihez és nagy élményeihez, elvárjuk, hogy ne szeressék úgy a pénzt, mint más közönséges ember. De ha ugyanezek a papok, tudósok, művészek és államférfiak bennünket, közönséges embereket a pénz hasonló megvetésére szólítanak fel, akkor hirtelen támadt alázattal gyalogságunkat hangsúlyozzuk, és arra az áthidalhatatlan szakadékra hivatkozunk, amely a szellem kiválasztottjait a hétköznapi emberektől elválasztja. Ide-oda hányódunk a kétféle beállítást között; alkalom, hangulat és szükség szerint vetjük meg a mások pénzéhségét és okoljuk meg a magunkét. Mindennapi használatra pedig legkényelmesebbnek találjuk azokat az aranyközéputas igazságokat, melyek szerint „törekednünk kell a pénzre, de nem szabad rabjává lennünk”; „a pénz azért fontos, mert sok jót lehet vele tenni”; „a pénz az emberi haladás legfőbb rugója, de nem a legfőbb érték”. Ezeknek a mélyén sok igazság van, mégis üresen konganak, mert nem áll mögöttük eleven közmeggyőződés, amely megmondaná, hol kezdődik a pénz rabsága, miben áll a pénz jó felhasználása és mi hát a legfőbb érték, ha a pénz nem az?

Ha szembe akarunk nézni a kérdéssel, mindenekelőtt azt kell tisztáznunk, mi a pénz? Tudjuk, hogy a közgazdaságtan szerint csereeszköz, értékmérő, de bennünket most nem ezek érdekelnek, hanem az, hogy mi a pénz a reál vonatkozó erkölcsi tanítások szempontjából: mi az a pénz, ami veszedelmes, amire vigyázni kell, amihez vér tapad, aminek nincs szága. Ha ilyen értelemben beszélünk a pénzről, akkor valójában azt kérdezzük, hogy miként viszonylik a cselekvő emberhez, az emberi akarathoz, az emberi szabadsághoz vagy szolgasághoz.

A pénz utalvány sokféle és szabadon választható lehetőségre, lehetőségek eszköze, s így maga is lehetőség. Abban különbözik minden más lehetőségtől, hogy nincs meghatározva: absztrakt, tárgyaltalan és személytelen lehetőség. Minden eszköz, amit az ember mozgósítani tud a maga számára, valamiképpen megköti: vagy egy tárgyhöz, amit használatba vesz, vagy egy személyhez, akinek a segítségére szorul. A pénz mindkét irányban minimumra redukálja ezt a kötöttséget, és ezzel egyszerre emeli legmagasabb fokra a társadalomban való cselekvés és a társadalomban való függetlenség lehetőségét. Önmagában nem ír elő semmit; s ha nem lenne a kezünkön megforduló pénz sorsa ezerféle kötöttséggel előre meghatározva, ha egy pillanatig csakis a pénzre gondolunk, s a legkisebb összegben is benne rejlő lehetőségek páratlan sokféleségére, akkor két érzés fog el bennünket: nagyfokú szabadságérzés és nagyfokú zavar. Valóban, az a kul-

túra, mely pénzgazdaságban él, minden más kultúránál nagyobb szabadságot és nagyobb zavart jelent részesei számára.

Európa a pénzgazdaságot megelőzően terménygazdaságban élt. Bennünket most nem az érdekel, hogy mit jelentett ez a termelés és a javak szempontjából, hanem hogy mit jelentett az értékes lehetőségek szempontjából. Ebben a tekintetben a legnagyobb kötöttséget jelentette. A várúnak volt vára, voltak fegyverei, kincsei, jobbágjai, hűbéresei és vendégbarátjai, de az ezekben rejlő lehetőségek nagyban és egészben szoros kereteit szabták annak, hogy miként éljen velük. A várúr nem adhatta el a várát, és nem építhetett az árából tengerparti nyaralót, mert összes lehetősége, kiváltsága, biztonsága és méltósága kötve voltak az ő várúri mivoltához.. Ugyanígy kötve volt a jobbágy a földjéhez, a városi mesterember szerszámaihoz és polgári jogaihoz, a pap az ő papi rendjéhez és így tovább. E lehetőségek nagyrészt természetben voltak adva, ami eleve meghatározta a velük való életét, és legtöbbször csak egyféle felhasználást engedett, sokféléét pedig semmi esetre. Még a városokban is, ahol volt pénz, oly kicsi volt a pénzért megszerezhető javak száma, hogy csak nagyon kis mértékben növelhette az emberek lehetőségeit.

A pénzgazdaság bekövetkeztével a pénz került első helyre a lehetőségek világában. Pénzzel ma az emberek számára értékes és kívánatos dolgoknak óriási hányadát meg lehet kapni, sőt tekintélyes hányadát csak pénzzel lehet megkapni, s alig van nyereség vagy veszteség, öröm vagy szomorúság, szellemi vagy anyagi érték, amit ne tudnánk vagy ne próbálnánk pénzben kifejezni.

Hogy értékes dolgok sokaságát meg lehet venni pénzen, az természetes. Hogy lehetőségeket és értékeket pénzbeli egyenértékük szerint is össze lehet hasonlítani egymással, azon sincs semmi csodálatos. De, hogy értékeinket ne tudjuk másképp kifejezni és egymással összemérni, csak úgy, ha a pénz közös nevezőjére hozzuk őket, ez már feltűnő és aggasztó jelenség. Hova vezet bennünket, ha nagyon sokszor használjuk értékmérőnek a pénzt? Az értékek számtalan kiterjedésűek. Két érték egymáshoz való viszonya csak végtelenül sokrétű megérzésen és megítélésen keresztül ragadható meg. A pénz értékének viszont egyetlen egy dimenziója van s az összemérés vele a legkönnyebb és a legkönyösebben egyszerű: száz több, mint tíz, ezer több, mint száz, ehhez nem fér kétség. Azóta, hogy a pénzből egyetlenes értékmérő lett, nemcsak az amerikai ember, de az európai kultúra is mindinkább egy dimenzióban, mindinkább számokban értékkel. Sokszor megállapították már, hogy korunk a mennyiségi értékelést a minőségi értékelés elé helyezi. Rekordok mérése, pontozás, szavazás,

mind megannyi módja annak, hogy értékelésbeli különbségeket számbeli különbségekre redukáljunk. Hány mai sportszakember szíve fáj, hogy a görögöknek nem volt stopperórájuk s nem jegyezték az olimpiai rekordokat. Pedig a görögök, ha lett volna stopperórájuk, sem mértek volna rekordokat, mert semmi szükségét nem érezték annak, hogy a bármiféle teljesítményeik értékét országos és világrekordok végtelenbe nyújtott és tizedesszámokig részletezett egydimenziós skáláján jegyezzék fel. Az az ókori társadalom, amelyben egy egész város kirohant a tengerpartra, hogy egy híres szépséget fürödni lásson, el nem fogadta volna a mi szépségkirálynőinket, akiket hat-nyolcszoros menetekben pontozással, szavazással, mérleg és centiméter segítségével választunk magunknak. Szépség, erő, könnyedség, szabályosság és eredetiség külön-külön pontjainak matematikai összegzéséből akarjuk megállapítani valami olyannak az értékét, ami nem hozható közös nevezőre másképp, csak mesterségesen, s amit igazán csak az egész teljesítmény összhangja által kiváltott és egyértelműen megnyilatkozó értékelismerés állapíthat meg. Ma az egyértelműségnek is tisztán számbeli értelmet adunk, a szótöbbséggel azonosítjuk s szavazással akarjuk rendezni a közösségi élet olyan területeit is, melyeket jobb időkben érvényes és hatékony közmeggyőződés szabályozott. Nem csoda, hogy annyian lettek adáz ellenségei mindenféle szótöbbségnek. Pedig a szótöbbség elsőrendű találmány annak a biztosítására, hogy közösségek, melyek az alapvető kérdésekben együvé tartoznak, másodrendű dolgokon szét ne essenek, s ez az alapvető dolgokban való megegyezés a feltétele minden életképes demokráciának. Szavazás mindig volt a világon és mindig lesz, csak éppen azt kell tudni róla, hogy a társadalom egyensúlyozására szolgál, nem pedig értékek megállapítására. Semmiféle szótöbbség nem oldhat meg ellentéteket, ha az ellenfelek azt érzik, hogy értelem és ostobaság, tisztesség és gonoszság, jó ízlés és rossz ízlés között kell dönten.

Mivel azonban minden téren egy dimenzióban látjuk az értékeket, jobb híján úgy akarunk a dolgok mélyére hatolni, hogy minél inkább leegyszerűsítjük őket, s fantázia híján levő egységekre bontjuk a fantáziával teljes dolgokat. Azt hisszük, hogy a lényegét ragadjuk meg, ha mindennek a háttérben egyszerűnek hitt gazdasági rugókat keresünk, hogy leleplezzük a történelmet, ha a politikus mögé odaképzeltük a bankárt, aki számokban tudja kifejezni, hogy mit akar. Ha a jövőbe szeretnénk látni, a statisztikushoz fordulunk, akitől megtudhatjuk azt a különös dolgot, hogy Budapest lakossága, ha így halad tovább, pár száz év múlva 10 millió lesz, Magyarország lakossága viszont, ha a születések arányszáma így csökken, pár száz év múlva teljesen kipusztul. A statisztikus becsületesen számolt

mind a két esetben. A hiba ott van, hogy egyáltalán hozzá fordultunk, hogy a számokhoz fordultunk. A szám meglep, megrettent, meghökkent, anélkül, hogy igazában igénybe venné a fantáziánkat, s így lassan elszokunk attól, hogy a dolgok megértésére fantáziánkat és a dolgok iránti szeretetünket mozgósítsuk.

Ennek az értékelési módnak a tarthatatlansága akkor kerül csak igazán napvilágra, amikor magának az alapvető értéknek és értékmérőnek: a pénznek az értékéről van szó. A pénz értéke nem állhat másban, mint a benne adott lehetőségekben és azok kötetlen, szabad voltában. Ehhez azonban olyan pénzszerző emberfajta kell, aki a pénzben adott lehetőségekkel élni és azok között választani tud. Az újkori pénzgazdálkodás élet szemléletére pedig éppen a tőkehalmozásnak az a formája jellemző, amely nem fogyasztja el a vállalkozás nyereségét, hanem jórésztben hozzácsapja a tőkéhez további gyümölcsötetésre, kamatos kamatra. Az ilyen élet szemléletben a pénz nem szabad lehetőség, melynek értéke abban áll, hogy egyszer majd valamire felhasználható lesz, hanem összege szerint növekvő értékzimbórium, melyből a több mindig nagyobb értékű a kevesebbnél. Ebből a szempontból akárhol áll meg a pénzgyűjtés, mindig félúton érzi magát, épp ezért jellemző az újkori tőkefelhalmozódásra, hogy nem is tud normális úton megállni, hanem katasztrófák útján tűnik el. A takarékoság eszméje, mely a keresztyén sáfarkodás gondolatából veszi eredetét, így deformálódik a szünet nélküli pénzt kereső és pénzért robotoló üzletember életformájává. Az a nyugtalanság, mely a vállalkozás hozadékát a maga céljaira elkölteni nem tudja, nem akarja vagy nem meri, átterjed a pénzt kereső és a pénzt költő egyes emberre is. Aránylag a francia polgári társadalom tudott még leginkább ment maradni ettől a nyugtalanságtól, mert világosan feladta magának a kérdést: miképpen növelhetik *a pénzgazdálkodás intézményei az emberi szabadságot* és az emberi élet kiterjesztését? S a tőkegyűjtés központi gondolatává nem a tőke növekedését tette, hanem a tőke járadékát, a „rente”-et. Ezzel a tőkegyűjtés célja a takarékoságnak egy bizonyos ponton való abbahagyása lett, amikor az összegyűjtött tőke járadéka pénzben kifejezve már biztosítja a tőkegyűjtő számára a lehetőségeknek valamilyen elegendőnek és értékesnek tűnő mennyiségét. A tőkegyűjtésnek ilyen szelleme bizonyos felszabadulást jelent a pénz egydimenziójú szemléletének értéksorvasztó hatása alól, mert végsőleg eszköznek tudja és kezeli a pénzt.

Nagy tévedés volna azonban azt hinni, hogy a pénzgazdálkodás uralomra jutása az, mely egy dimenzióra redukálta az értékekről való szemléletünket. Nem a gazdasági élet átalakulása változtatta meg az értékek

rendjét, hanem a gazdasági élet átalakulásával egyidejűleg ingott meg az értékek rendje önmagában is. Az emberi lehetőségek azóta sohasem hitt módon kitágultak, az értékek egyértelmű rendje azonban máig sem alakult ki még. A pénzgazdálkodás kivirágzásának az idejét, a XIX. századot a végső értékek teljes bizonytalansága jellemzi. Ezalatt folyt le a Valóság és a Tudomány, az értékelő és a tárgyilagos tudomány, a szellem- és a természettudomány, az Egyház és az Állam, a tőke és a munka harca, s mindezekben egyértelmű döntés ma sincs még. A sok megingott érték közül ott maradt egyedüli értékmérőnek valami, ami nem változik: a szám; s az emberi lehetőségek mérésére ott maradt a sokféle lehetőség közös számszerű eszköze: a pénz. De a pénznek, mint értékmérőnek az értékét csak a benne adott emberi lehetőségek adhatják meg, ezeket pedig nem értékelhetjük, amíg nem érezzük, hogy a lehetőségek eloszlását és helyes felhasználását az értékek meghatározott és elfogadott rendje szabályozza. Minden kultúra értékes lehetőségek egyensúlyában áll, és az a szerepe, hogy a maga értékvilága szempontjából különbséget tegyen ember és ember között nemesség, tudás, szépség, siker, alkotás vagy munka szerint; e különbségtétel alapján oszt ki aztán mindenki számára illő és megérdemelt lehetőségeket, s e lehetőségeket életképes egyensúlyba hozza egymással. A középkorban is voltak lehetőségeik az embereknek, és pedig szigorúan elhatárolt papi, úri, polgári és paraszti lehetőségek. E keretek között az élet lehetett kényelmes vagy nyomorúságos, változatos vagy egyhangú, jó vagy rossz, de az életnek és a javaknak ebben a rendjében az ember és ember közt elosztott lehetőségek szétválaszthatatlanul és szorosan megfeleltek annak, ami a középkor értékeinek rendjében és egyensúlyában a papot, a nemest, a polgárt és a paraszt megillették. Ebben a rendben a lehetőségekkel való élés módját egy szilárd egyensúlyban lévő érvényes közmeggyőződés alakította ki, amelynek világa mellett meg lehetett állapítani, ki az emberséges és ki a jobbágyait sanyargató földesúr, ki a takarékos és ki a pazarló életmódú polgár, ki a szorgos és ki a dologtalan jobbágy, és kinek-kinek mit kell tennie az illő nagylelkűségen és bölcs gondosságon felül, ha lelke üdvéről sem akar megfélekedezni. Minden ember számára, bárhol is állott az értékek lépcsőjén, többek között adva volt az a lehetőség is, hogy valami módon, valamiféle élményen keresztül kapcsolatba jusson az egész rend alapjait adó végső értékekkel is. S az Egyház, mint ezeknek a végső értékeknek a letéteményese, nemcsak igazolta a javak és lehetőségek eloszlását, de át is tudta törni őket. A végső értékek nevében a lehetőségek teljességére, a papi rend legmagasabb csúcsaira engedte emelkedni a jobbágyok



gyermekait, s ugyancsak a végső értékek nevében kínálta uraknak és jobbagyoknak egyaránt a javak és lehetőségek rabságából való teljes felszabadulást: a kolostort és a remeteséget.

Az újkor embere, nem utolsó sorban a pénzgazdálkodás segítségével felszabadult a rendi kötöttségekből. A lehetőségek aránytalanul szabadabban, kötetlenebbül és rugalmasabban oszlanak meg ember és ember között, mint azelőtt, de hogy ez a megoszlás az értékek milyen rendjének felel meg, azt nehéz megállapítani.

A kapitalista pénzgazdaság kezdetén kialakult az angolszász világban a vagyon értékelésének egy bizonyos rendje, mely a keresztyén sáfarkodás gondolatából kiindulva a takarékoság és a céltudatos tőkegyűjtés jutalmaként értékelte a vagyont. A technika fejlődése, a spekuláció s a világgazdasági válságok alapján megingatták és képmutatásra szorították ezt a szemléletet, amelynek az elhunyt Rockefeller volt az eleven reklámja, aki jobb ügysző méltó buzgalommal ajándékozgatott 10 centeket kisgyerekeknek azzal az intéssel, hogy abból egy centet tegyenek félre. Vajon ki hitte el neki, hogy takarékosággal szerezte vagyonát, s hogy takarékosággal mindannyian csupa Rockefellerré válhatunk? A mai pénzgazdálkodás jövedelemeloszlási fejtelenségeit és véletlenségeit a valóságban csak akkor tudjuk elviselni, ha nem emberi intézményként, hanem a véletlen szeszélyeként és elemi csapásként fogadjuk őket. Ezért van az, hogy a mai ember, ha életszintje a nyomoron valamivel felül, de a dúskálódáson alul áll, oly süketen és zavarodottan tétovázik, valahányszor arról van szó, hogy pénzét kedve szerint elköltse vagy önzetlen célokra áldozza. Ha az éhező munkanélküli gondol, akkor a legkisebb kényelem is ajándék, ha a hirtelen meggazdagodott spekulánssal méri össze magát, akkor a maga nyomorán sajnálkozik. Néha úgy érzi, hogy a legkisebb fényűzés is vétek a nyomorral szemben, és egyszerre csak hallja, hogy a tehetősebb rétegek költekezése enyhíti a munkanélküliséget és közgazdaságilag nagymértékben fontos. Ezt a dilemmát nem oldhatja meg a semmilyen okoskodás, mert hiányzik az egyensúlynak, az értékelő közmegegyőződésnek az az atmoszférája, amelyben a fényűzés a maga természetes helyére kerül, ahol szereplők és nézők számára egyaránt örömet jelent. Hiába tanítjuk az embereket, hogy miként kell a pénzt keresni, a pénzzel élni, a pénzzel bánni. Nem a pénzre vonatkozó erkölcsi igazságok ellentmondásaiban vagy hiányos voltában van a hiba. A pénz keresése, a pénz gyűjtése, a pénz elköltése nem jelentenek külön erkölcsi kategóriákat, melyekre külön erkölcsi igazságok vonatkoznak: aki pénzt keres, van valami jogcíme rá, aki pénzt gyűjt, tervez is vele valamit, és aki pénzt költ, vesz rajta valamit. A pénz körüli zavar tehát



elsősorban egy olyan világ zavara, mely nem tud világosan és egyértelműen felelni arra, hogy mi adja meg az ember értékét, milyen lehetőségek illetik meg az embereket a maguk értéke szerint, miben áll a méltó emberi élet, mik az érdeemes célok és hogyan lehet a legszürkébb életformát is kapcsolatba hozni az értékek világával. Ma mindezekre csak ellentétes és nyugtalanító válaszokat kapunk. S egy ilyen világnak, mely a maga céljaival nincsen tisztában, egyszerre kezébe kerül egy páratlanul tökéletes eszköz: a pénz. Amit eddig elmondtunk, csak azt világítja meg, mennyire nem tudunk élni ezzel az eszközzel: túl zseniális találmány a ma embere számára. Az a sok konfliktus, amibe a pénz miatt belesodródunk, gyakran visszavántatja velünk a kötöttségeknek azokat a formáit, melyeket a pénzben bizakodva egyszer már elvetettünk. Mégsem lehet az a legsürgősebb dolgunk, hogy a pénz által elérhető szabadságot csökkentjük. Ezzel csak még keservesebbé tesszük azt az ellentétet, mely a lehetőségek nagysága és az ember tehetetlensége között van. Ehelyett inkább készítsünk elő egy olyan emberfajta nevelését, mely tud élni a maga szabadságával. A pénz azok számára jelent értéket, akik megtalálják a módját, hogy átlagos, kivételes és kiváltságos lehetőségeket az ember értékéről való hitüknek és meggyőződésüknek megfelelően osszák el egymás között. Olyan emberek számára jelent szabadságot, akik sokkal inkább el vannakelve terveik lendülettel, semhogy ne tudnák értük a pénzt nélkülözni, megkeresni vagy elkölteni anélkül, hogy rabjaivá legyenek és hogy a pénzösszegek egykiterjedésű, színtelen mércéjén mérjék az emberi élet sokrétű és ezerszínű lehetőségeit és értékeit.

1938

## A PÉNZ

A pénz erkölcsi jelentősége körüli zavar teljességét semmi sem érzékelteti jobban, mint azoknak a közszájon forgó igazságoknak az ellentmondó volta, melyek reá vonatkoznak. A társadalomtudomány és a közgazdaságtan igen részletesen foglalkozik a pénz gazdasági szerepével, társadalmi hatásaival és törvényszerűségeivel, azonban aránylag igen keveset a pénz társadalomerkölcsi problémáival, vagyis a pénzt kereső és pénzt elköltő emberek mindennapos erkölcsi kérdéseivel. A pénzre vonatkozó közkeletű erkölcsi tanítások a legnagyobb mértékben ellentétesek és tévútra vezetők. Egyik oldalról úgy szólnak, hogy a pénz valami lealacsonyító, alantas, veszedelmes és átkos dolog. A legderekből cselekedet értéke is lecsökken, ha pénzért történt. Sajnálatos, de úgy látszik, hogy a pénz inkább a gonoszok, mint a jók kezén gyűlik össze. Tudjuk, hogy korunk romlottsága elsősorban az aranyborjú imádatából származik; hogy a hirtelen sok pénzhez jutott emberek majdnem kivétel nélkül szerencsétlenekké lesznek, s a pénz az, ami a legkönnyebben letéríti az embereket a tisztesség útjáról. A pénzéhes és zsugori ember megvetésre méltó, s a tőkét, mely a pénz felhalmozásából származik, a legridegebb kizsákmányolónak ismerjük. Másrészt úgy is szólnak a pénzről szóló közkeletű tanítások, hogy a pénz valami áldásos, hatalmas, izgalmas és jó dolog. Felelős államvezetők naponta hangsúlyozzák a tőkeképződés fontosságát, s majdnem minden nagyobb világesemény mögött ott sejtjük a pénzt. A pénz képes reménytelen helyzeteket megoldani, reményteljes életlehetőségeket teremteni, viszont a pénz hiányán a legtisztább szándék is megbukhatik. A szegénység könnyen vezet bűnre, ellenben a gazdag ember – legalábbis vágyainkban és elképzeléseinkben – gyakran az isteni gondviselés szerepét tölti be. Úgy látszik, hogy mindazt az erkölcsi rombolást és lealjasodást, amit a pénz bősége okoz, ugyanúgy okozhatja a pénz hiánya is. S a kétféle erkölcsi ítélkezés közül az emberek közmeggyőződése ugyan a pénzt elítélő álláspontot tartja az emelkedettebbnek, de a pénzt kedvelő álláspontot a természetesebbnek. Az érdekházasság elvben megvetésre méltó, de az érdekből nősülőket nem sújtja érezhető és kemény társadalmi közmegvetés. Profétáktól, papoktól, tudósoktól, költők-

től, művésztől, államférfiaktól, szerelmesektől és haldoklóktól, egyszóval mindenkitől, aki valami módon közelebb van az emberiség örök értékeihez és nagy élményeihez, megköveteli erkölcsi felfogásunk, hogy ne szeressék úgy a pénzt, mint más közönséges emberek. De az élet mindennapi helyzeteiben azt várjuk és arra rendezkedünk be, hogy az emberek erősen, sőt ádázul kívánják a pénzt, s ha ilyen helyzetekben találkozunk a pénz megvetésével, akkor első érzésünk inkább a gyanakvás, mintsem a csodálat. Ezeknek az ellentmondásoknak a megoldására szintén van néhány közkeletű erkölcsi tételünk, amilyenek: „a pénz azért fontos, mert sok jót lehet tenni vele”, „törekedni kell a pénzre, de nem szabad rabjává lenni”, „a pénz az emberi haladás fontos rugója, de nem a legfőbb érték”. Ezek a tételek kétségen kívül igazak, de a kérdéseket nem oldják meg, csak továbbutalják. Nem érzünk mögöttük eleven meggyőződést, mely világosan tudja, hogyan kell jól felhasználni a pénzt, hol kezdődik a pénz rabsága, s mi hát a legfőbb érték, ha a pénz nem az.

Ha a pénz körüli erkölcsi zavar mélyére akarunk hatolni, fel kell vetnünk a kérdést: mi a pénz? Ezúttal nem a reá vonatkozó közgazdasági meghatározások érdekelnek, hanem az, hogy mi az a pénz, ami megvetendő, ami boldogít, amihez vér tapad, aminek nincs szaga: tehát hogyan viszonylik a cselekvő emberhez, az emberi akarathoz, az emberi szabadsághoz vagy szolgasághoz; mi az a pénz, amely az egyes ember s a társadalom számára erkölcsi kérdést jelenthet? Ebből a szempontból pedig a pénzre vonatkozóan csak az a fontos, hogy a pénz a társadalom által elfogadott utalvány más emberek vagy dolgok feletti rendelkezésre, a társadalomban való cselekvésre, vagyis tulajdonképpen a pénz maga is egy tárgyban megtestesített cselekvési lehetőség. Más cselekvési lehetőségtől abban különbözik, hogy valójában nem egy lehetőség, hanem választási képesség számtalan lehetőség között, vagyis önmagában elvont, személytelen és tárgyaltan lehetőség. A természetben adott lehetőség megköti az embert: vagy a tárgyhöz, amit használatba vesz, vagy az emberhez, akivel rendelkezni akar, akinek a segítségére szorul; a tárgy, az ember ellenállhatnak, s cselekvésünket megbéníthatják. A pénzzel kikereshetjük a legkevésbé ellentálló tárgyat vagy személyt, hogy ahhoz forduljunk. A pénz

tehát – amint azt Simmel<sup>2</sup> megállapította – nagymértékben növeli a személyes szabadságot: egyszerre emeli a legmagasabb fokra a társadalomban való cselekvés és a társadalomban való szabadság lehetőségét.

Az ember erkölcsisége számára minden nagy lehetőség próbát jelent. Ha egy ember kezébe egyszerre több pénz kerül, mint amennyire nézve előre meghatározott tervei és vágyai voltak, meg kell szédülnie a legkisebb összegben is bennrejlő lehetőségek páratlan sokféleségétől, s nemcsak nagyfokú szabadságérzés fogja el, hanem nagyfokú zavar is. Valóban, az a kultúra, mely pénzgazdaságban él, minden más kultúránál nagyobb szabadságot és nagyobb zavart jelent részesei számára. S éppen az a szerepük az erkölcsi szabályoknak, hogy az emberi lelket megzavaró lehetőségek között eligazítást, a lehetőségek különbözőségére elfogadható indokolást, az értékes lehetőségekkel való élésre bátorítást, a veszedelmes lehetőségek elkerülésére irányítást adjanak.

A kérdés az: vannak-e ilyen szabályaink a pénzzel kapcsolatban? Már előljáróban rámutattunk a pénzre vonatkozó hangulati értékelés ingadozó voltára. Vajon a pénzre vonatkozó általánosabb elvekben nem mutatkozik-e meg mégis egy magasabb érvényű értékvilág, mely a felületi zavar mögött rendet és harmóniát mutat? Nem nagy, végső elvekre gondolunk, hanem a végső értékek helyes alkalmazásából fakadó kiegyenlítő elveknek és előírásoknak s a gyakorlatban kicsiszolódott részletmegoldásoknak a sokaságára: a társadalom rendje és harmóniája ilyeneken nyugszik.

A pénzzel mint értékes cselekvési lehetőséggel kapcsolatban két társadalomerkölcsi kérdés vethető fel: az egyik az, hogyan oszolja el ember és ember között, a másik: hogyan kell az embernek a maga pénzbeli lehetőségeivel élnie?

Ami a pénz eloszlását illeti, most mellőzhetjük azokat a teljesen elméleti vitákat, melyeket közgazdászaink folytatnak arról, hogy a jogi rendünk által megengedett pénzjövedelem különböző formái mennyiben igazol-

<sup>2</sup> Simmel, Georg (1858–1918): német filozófus és szociológus. Bibó István *A pénz filozófiája* (Philosophie des Geldes) című munkájára utal. A szövegkiadás jegyzetei tematikai egységként folyamatos számozásúak és kétfélek: vagy Bibó István jegyzetei, vagy *Bibó István munkái. Centenáriumi sorozat*. 1–12. Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011–2012. Balog Iván, ifj. Bibó István, Kovács Gábor, és jómagam által készített magyarázatok, amelyekhez Hegedős Máriával, a *Centenáriumi sorozat* kiadói szerkesztőjével együtt felhasználtuk Nagy Endre és Vida István jegyzeteit a *Válogatott tanulmányokhoz*. Jegyzeteket csak a folyamatosan olvasható szövegekhez illesztettem, a vázlatokhoz nem, hiszen azok feloldása szoros olvasást, rekonstrukciót és magyarról magyarra fordítást feltételez. Ezt a kötetben szereplő vázlatok közül a *Vezetés-követés* és *Az európai társadalom* esetében elvégeztem, de nem itt, hanem a BIM 11-ben olvashatók: *Az értelmiségi szereppel járó kötelességek*. In: *A demokratikus közösségi értékelés és magatartás mintái*. BIM 11. 390–401.

tak, s azt az elvi tagadást, melyet a szocializmus e pénzjövdelmi formák nagyobb részével szembeszegez. Nem ezeket, hanem azokat a közkeletű erkölcsi ítéleteket kell megvizsgálnunk, melyek segítségével a közfelfogás konkrét esetekben a pénzjövdelem megérdemelt voltát eldönti. Ezeket a következőkben lehet összefoglalni: általános felfogás szerint jogosult az örökléssel vagy tisztességes munkával szerzett vagyon hozadéka, a nagy vagyont azonban ugyanez a közfelfogás majdnemhogy erkölcsi fogatkozásnak tekinti, vagy legalábbis olyan valaminek, aminek igen nagy a kiegyenlíteni való erkölcsi tehertétele. Az erkölcsi kiegyenlítés előfeltétele, hogy a vagyonos ember méltányos munkaadó legyen; kell hogy sokat áldozzon közcélokra, de nincs semmi mérték arra, hogy mennyit: sokan a legkevesebbet is elégnak, sokan a legtöbbet is kevésnek ítélik. Helyesléssel találkozik, ha a tulajdonos vagyont saját munkájával hasznosítja, de igazi becsülete azért csak a feltaláló gyáros maga szerzte vagyónának van. A szerzett vagyonnak általában nagyobb a becsülete, mint az örököltnek, de érvényesül az a szemlélet is, mely a történelmi vagyont becsüli többre a szerzettnél. Különösen ellenséges a közhangulat a pénzforgató műveletekkel szerzett vagyonnal, a bankárvagyonnal szemben még akkor is, ha nem spekulációs eredetű. Általában van bizonyos ellenérzés a nagy vagyonnal, a mamutjövdelemmel szemben, s gyakran megnyilvánul oly felfogás, hogy senkit sem illet meg a középosztályúnál nagyobb jövdelem. Ez a szemlélet kétségkívül szocialista eredetű, azonban arról szó sincs, hogy a vagyoni egyenlőség helyeslése közvélemény volna. Úgy látszik, hogy az emberek többsége igen nagy vagyoni egyenlőtlenségeket is szívesen visel, ha úgy érzi, hogy a kiválasztást értékszempontok szabályozzák. A mai kiválasztást nem érzi ilyennek; valóban nem látszik belső összefüggés az erkölcsi követelmények, a gyakorlati közmeggyőződés és a valóságos helyzet között, úgyannyira, hogy a mai pénzgazdálkodás jövdelemeloszlási és jövdelemfelhasználási szeszélyeit csak úgy lehet elviselnie, ha nem erkölcsi alapon álló emberi intézményként, hanem a véletlen játékaként s elemi csapásként fogadja őket. Arra azonban, hogy a nagy pénzbeli lehetőségek kiket illetnének meg egy helyesebb rend szerint, egyértelmű válasz nincs. Jogosult még közfelfogás szerint általában a kamat, ha nem uzsorás, a vállalkozói nyereség, ha nem spekuláns, nem kizsákmányoló és nem aránytalan; s jogosult a munkának a dolgozó szorgalma, tehetsége és képesítése szerint különböző bére vagy fizetése, feltéve, ha nem túl aránytalan, s nem származik álmunkából vagy álláshalmozásból. Ahány állítás, annyi feltétel, s e feltételek nem oldják meg, csak elodázzák az erkölcsi bizonytalanságot: hiányoznak azok a részletesen kimunkált megoldások,

melyek közelebbről megmondanák, hogy mi aránytalan, mi méltánytalan, mi uzsorás, mi kizsákmányoló és mi antiszociális.

Ennek a bizonytalanságnak a másik oldala a pénz helyes felhasználására vonatkozó útmutatások ingadozó volta. Még megközelítő zsinórmértéke is hiányzik annak, mi a helyes arány – az elsődleges szükségletek kielégítése után – költekezés, tőkegyarapítás és önzetlen célokra való áldozás között. Széltében érvényesül még, de már gyakran maradnak, sőt felháborítónak számít az a középkori eredetű szemlélet, mely társadalmi állás szerint írja elő a kötelező fényűzést, és rója meg az ezen felül való erőlködést. Ez a szemlélet szívesen segítségül hívja a kapitalista értékrendnek azt a tételét, hogy az egyes rétegeknek erejükhöz mért költekezése közgazdasági követelmény. Ezzel szemben áll az a szocialisztikus szemlélet, mely minden költekezést, mely nem vonható szorosán a „szükségletek” kielégítésének körébe, egy kis, gyökértelen és munkátlan réteg léhaságának tekint, s végül az új közösségi gondolatok<sup>3</sup> nevében nem kis erővel érvényesül az a felfogás, mely minden szórakozást és fényűzést a szűkölködőkkel szemben való felelőtlenségnek érez. Ezért a mai ember, ha életszintje a nyomoron felül, a dúskálkodáson alul van, és eleget akar tenni a vele szemben támasztott erkölcsi követelményeknek, süketen és zavarodottan tétovázik, valahányszor arról van szó, hogy pénzt kedve szerint elköltse, vagy önzetlen célokra áldozza: szebb a báli ruha árát az ínségeseknek juttatni, de akkor a szabómunkások és varrónők rövidülnek meg, akik ínségsegélyt nem kapnak, de munkára szükségük van. Ez az ellentmondás megoldhatatlan mindaddig, amíg nincs egy olyan értékrend, amelyben a fényűzésnek is megvan a maga helye úgy, hogy szereplők és nézők számára egyaránt örömet és kielégülést jelent. Nem kisebb a zavar a tőkegyűjtés kérdésében is. Az kétségtelen, hogy a takarékoskodás közérdek; de ha már arról van szó, hogy valaki, aki, bármily kis körben, egyben munkaadó is, takarékoskodjék, vagyis tőkét gyűjtsön-e inkább, vagy alkalmazottai helyzetét javítsa, akkor már a felelet nem olyan egyszerű. Az meg egyenesen rosszallással találkozik, ha a nagy vagyonok még további tőkét gyűjtenek. Ez a rosszallás az anonim, társasági, sőt a közületi nagy vagyonra is kiterjed: kifogásolták már azt is, hogy a társadalombiztosító intézetek bérházakat építenek ahelyett, hogy szolgáltatásaikat növelnék. Ez az ellentmondás is megoldhatatlan marad mindaddig, amíg ki nem alakul és meg nem valósul egy olyan társadalmi értékrend, amelyben a tőkegyűjtés és munkásvédelem nem szemben álló törekvések, s a tőkegyűjtés nem egyesek ügye, hanem a közösségé, munkaszervezőké és munkásoké egyaránt.

<sup>3</sup> Bibó István itt valószínűleg a különböző fasiszta irányzatok luxus-kritikájára utalt.

Mai világunknak a pénzre vonatkozó erkölcsi szabályai tehát elégtelenek: csak egészen egyszerű és erkölcsi problémát alig jelentő helyzetekben igazítanak el, komoly nehézségek előtt azonban, amikor leginkább szükség volna rájuk, csődöt mondanak. Az egyes ember vagy velük, vagy nélkülük, vagy ellenükre valahogy elbukdácsol a maga konkrét problémái között: minél többet hallgat a józan eszére és minél kevesebbet elvekre, annál sikeresebben. Az elvek csődje azonban nem normális jelenség és nem magától értetődő: elvek nélkül lehet egyes embernek egyik napról a másikra józanul élni, de közösségek tartósan nem lehetnek meg nélkülük.

Ebben a helyzetben már elsőre nagyon furcsának kell tartanunk, hogy a pénz úgy szerepel a közfelfogásban is és a tudományban is, mint értékmérő. Az igaz, hogy a pénzgazdaságra éppen az jellemző, s abban különbözik más rendszerektől, melyek szintén ismerték a pénzt, hogy benne a pénzzel az értékes lehetőségek túlnyomó részét ki lehet fejezni és biztosítani: pénzzel ma az emberek számára értékes és kívánatos lehetőségek óriási hányadát meg lehet szerezni, sőt tekintélyes hányadát csak pénzzel lehet megszerezni, s alig van nyereség vagy veszteség, öröm vagy kár, szellemi vagy anyagi érték, aminek ne volna pénzbeli megfelelője, amit legalábbis ne próbálnának pénzben kifejezni. S az is igaz, hogy az értékes emberi lehetőségeket nagyon sokféleképpen össze lehet hasonlítani egymással, többek között pénzbeli egyenértékük szerint is. A pénzgazdálkodás egységei azonban, az árak, a bérek, a kamat, összekeverve tartalmazznak erkölcsi, jogi, hatalmi, konvencionális elemeket, s a pénzösszegek és a valódi értékek között nincs szerves összefüggés. A pénz tehát – amint azt Móricz Miklós<sup>4</sup> oly meggyőzően bizonyította – már ezért sem szolgálhat értékek mérésére. De nem szolgálhat a pénz értékek mérésére azért sem, mert az értékek számtalan kiterjedésűek, s két érték egymáshoz való viszonyát csak egy igen sokrétű érzelmi, értelmi és akarati állásfoglaláson keresztül lehet megragadni. A pénz értékének ellenben, helyesebben a pénzösszegek számainak egyetlen dimenziója van, s így az értékeknek mindig csak egy esetleges töredékét ragadhatjuk meg vele. De még ha önmagában alkalmas volna is a pénz értékek mérésére, a pénzre vonatkozó közkeletű erkölcsi igazságok ellentmondásai világosan mutatják, hogy a mi kultúránk nem ad világos és egyértelmű választ sem a pénz helyes értékelésének, sem a pénz helyes eloszlásának, sem a pénz helyes felhasználásának, egyszóval a pénz értékének a kérdésére: hogyan mérhetünk tehát ezzel a pénzzel más értékeket? Ha mégis azt látjuk, hogy

<sup>4</sup> Móricz Miklós (1886–1966): újságíró, író, statisztikus. Móricz Zsigmond öccse. Pénzre vonatkozó elképzeléseit *Hogy adod?* (Budapest, 1940.) című művében fejtette ki.



nemcsak az amerikai, hanem az európai ember is igen széles körben értékelt pénzüsszegek szerint, embereket vagyonuk szerint, tárgyakat áruk szerint, hivatásokat javadalmazásuk szerint s egyáltalán mindennemű értékes emberi lehetőséget pénzbeli „egyenértéke” szerint, akkor ez nemcsak a pénz értékelésének a bizonytalanságára, hanem egész társadalmi értékrendünk zavarára mutat. Valóban egy oly világban, melynek nincsenek szilárd érték-mérői, könnyű megszokni, hogy az értékes emberi lehetőségeket pénzbeli „egyenértékük” szerint mérjük össze, amivel az összemérés, ha nem is nagyon eredményes, de a legkönyösebben egyszerű dolog: száz több mint tíz, ezer több mint száz, ehhez nem fér kétség. Ebből a szempontból feltűnő a párhuzam a pénzgazdálkodás térhódítása és a kvantitatív értékelés elterjedése között. A legújabb kor embere – mint arra már többen rámutattak – mindinkább egy dimenzióban, mindinkább számokban értékelt. Mérték-telenül elterjedt minden gyakorlati módszer – mérés, pontozás, szavazás –, mellyel értékelésbeli különbségeket számbeli különbségekre lehet redukálni. Nem véletlen s nem a sportszellem hiánya, hogy a görögök nem mértek soha rekordokat: nyilván a verseny célját az egyszeri összemérkezésben látták, nem pedig abban, hogy teljesítményeik értékét a rekordoknak tértől, időtől és alkalomtól függetlenül, tizedes számokig részletezett, absztrakt, egydimenziós skáláján jegyezzék fel. Az a ferde szemlélet, mely műemlékeket, épületeket és más emberi teljesítményeket nagyságuk után, méterek és dollárok szerint értékelt, gyakran gúny tárgya, de mégis mélyen beleivódott egész kultúránkba. Ugyanilyen jelenség a statisztika túl- és félreértékelése, az a gyermekes hit, hogy statisztikai adatok alapján jóslni lehet, és az a közszólam, hogy a „számok beszélnek”. A számok némák, és maguktól semmit sem mondanak annak, aki az életet, a tényeket és mindazt, amire a számok vonatkoznak, nem ismeri a számok világán kívül is. A szavazás és a vele kapcsolatos intézmények válsága is értékelésbeli zavarokra vezethető vissza. A szavazás intézménye olyan régi, mint az emberi kultúra, de világos, hogy nem értékek mérésére szolgál, hanem egy gyakorlati, technikus módja annak, hogy egy közösség, mely együtt akar maradni, a maga mindennapi konfliktusait megoldja. Amint azonban szavazással és szavazáson alapuló intézményekkel magasabb értékekre vonatkozó ellentéteket akarunk elintézni, a szavazás kerekébe tört értékek bosszút állanak.

Nem alap nélkül tehetjük fel tehát, hogy a pénzgazdálkodás kiterjedésének része van a kvantitatív értékelés elburjánzásában. Ennek okát azonban nem lehet magában a pénzben keresni, s nem lehet csak a pénzre vonatkozó igazságok tisztázásával orvosolni. Hiába tanítjuk az embereket, hogy miként kell a pénzt keresni, a pénzzel élni, a pénzzel bánni. A pénz



keresése, a pénz gyűjtése, a pénz elköltése nem jelentenek különálló erkölcsi kategóriákat, melyekre külön erkölcsi igazságok vonatkoznak: aki pénzt keres, valami jogcíme van rá, aki pénzt gyűjt, valamit tervez vele, aki pénzt költ, valami értéket vesz rajta. A pénz körüli zavar egész erkölcsi rendünk zavara, mely nem tud világos és egyértelmű feleletet adni arra, hogy mi adja meg az ember értékét, milyen lehetőségek illetik meg az embereket a maguk értéke szerint, miben áll a méltó emberi élet, mik az érdemes emberi célok, és hogyan lehet a legszürkébb életformát is kapcsolatba hozni az értékek világával. Csak egy ilyen világ, melynek nincsenek szilárd társadalmi értékszempontjai, juthatott oda, hogy a pénzből, amelynek magának az értékét sem képes megragadni, „érték”-mérőt csináljon.

Társadalmi értékrendünk e válságának megvannak a maga történelmi előzményei. Minden kultúra értékes lehetőségek egyensúlyában áll, s ezt oly módon hozza létre, hogy a maga értékvilága szempontjából különbséget tesz ember és ember között szentség, nemesség, tehetség, tudás, erény, szépség, siker, alkotás vagy szorgalom szerint, s e különbségtétel alapján kiosztja mindenki számára a megfelelő értékes lehetőségeket; hatékony közmeggyőződés formájában megszabja a velük való élés szabályait: a maga képére alakítja a társadalom jogi és gazdasági rendjét, de a mindig szükségszerűen elégtelen jogi korlátokon belül is a közmegvetés, s ha kell, a kiközösítés szankciójával megmondja, hogy mi méltánytalan, mi aránytalan, s ugyanilyen erővel a közmeggyőződés védelme alá veszi a jogos és megérdemelt lehetőségeket.

Az európai emberiségnek kétségkívül voltak olyan korszakai, és éppen a legvirágzóbb, legteljesítőképesebb és legemelkedettebb szellemű korok voltak azok, melyek az értékes lehetőségek eloszlására és a velük való élésre nézve ilyen határozott rendben és egyértelmű erkölcsi közmeggyőződésben éltek. A középkorban is voltak lehetőségeik az embereknek, és pedig szigorúan megszabott és elhatárolt papi, úri, polgári és paraszti lehetőségek. E keretek között az élet lehetett kényelmes vagy fáradságos, változatos vagy egyhangú, jó vagy rossz, de az életnek és a javaknak ebben a rendjében az ember és ember között eloszlott lehetőségek szétválaszthatatlanul és szorosan összefüggtek azzal, ami az értékek elismert rendjében és egyensúlyában a papot, a nemest, a polgárt és a parasztot megillették. Az érvényes közmeggyőződés világa mellett könnyen meg lehetett állapítani, hogy ki az emberséges és ki a mértéktelenül követelő, jobbágyait sanyargató földesúr, ki a józan és ki a garázda életű polgár, ki a szorgos és ki a dologtalan jobbágy. Szabott rendje volt a fényűzésnek és az ünneplésnek, s a rendi állapothoz illő pompa elmulasztása éppoly szilárd erkölcsi ítélettel találkozott,

mint a rendi állapoton túllépő fényűzés. Tudva volt, hogy kinek-kinek hová kell fordulnia hitével, vágyaival és cselekedeteivel, ha az illő adakozáson és bölcs józanságon túl lelke üdvéről sem akar megfélemlkezni. Minden ember számára, bárhol állott az értékek lépcsőjén, adva volt az a lehetőség, hogy valamiféle módon, valami-féle élményen keresztül kapcsolatba jusson az egész rend alapját jelentő végső értékekkel is. A Szentföldre elzarándokolhatott mindenki, ki kereszties lovagi díszben, ki darócban és mezítláb. S az Egyház, mint ezeknek a végső értékeknek a földi letéteményese, nemcsak igazolta a javak és lehetőségek eloszlását, de át is tudta törni őket. A végső értékek nevében a lehetőségek teljességére, a papi rend legmagasabb csúcsaira engedte emelkedni a jobbágyok gyermekeit, s ugyancsak a végső értékek nevében kínálta uraknak és jobbágyoknak egyaránt a javak és lehetőségek rabságából való teljes felszabadulást: a kolostort és remeteséget.

A keresztény középkornak ezt a rendjét a legteljesebb kötöttség jellemezte. A várúrnak volt vára, voltak fegyverei, kincsei, hűbéresei, jobbágyai és vendégbarátai, mindezek megannyi cselekvési lehetőséget jelentettek számára, azonban a legteljesebb kötöttség állapotában. Nem adhatta el a várát, és nem építhetett az árából tengerparti nyaralót, mert összes lehetőségei, kiváltságai, biztonsága és méltósága kötve voltak az ő várúri mivoltához. A városi polgár egy városban s csak egy céh tagjaként élvezte a maga kiváltságait, s ha elhagyta városát, vagy elhagyta céhét, lehetőségei semmivé zsugorodtak. Egy pap lehetőségei ugyan mindezeknél sokkalta szélesebb körűek voltak, s papi rendje mindenütt megkülönböztetett helyzetet biztosított számára, de csak addig, amíg tartotta magát ahhoz a nagyfokú s még a többi embereknél is nagyobb kötöttséghez, amit éppen papi rendje jelentett. Az emberi lehetőségek túlnyomó része természetben volt adva, ami eleve meghatározta a velük való élest, s legtöbbször csak egyféle felhasználást engedett meg, sokfélét pedig semmi esetre sem. Aki a társadalomban cselekedni, lehetőségekkel élni akart, annak nagymértékű kötöttségeket kellett vállalnia, aki pedig szabadságot kívánt, azt csak a társadalmon kívül találhatta meg.

Az újkor embere több tényező s nem utolsósorban a pénzgazdálkodás segítségével sorjában felszabadult a rendi kötöttségek alól. A lehetőségek a pénzgazdálkodásban aránytalanul szabadabban, kötetlenebbül és rugalmasabban oszlanak meg ember és ember között, s használhatók fel az egyes emberek által, mint azelőtt. Ugyanakkor azonban az újkor szellemi, politikai és gazdasági forradalmainak csapásai alatt a középkor értékvilága egészében is megingott és megrepesztett. Megingott mindenekelőtt annak a két emberfajtának a tekintélye, amelyre a középkorban az értékes lehetőségek eloszlásának rendje elsősorban támaszkodott: az egyházi

rend megszűnt az emberek kizárólagos szellemi vezetője lenni, a királyság és a nemesség születési kiváltságai pedig mindenütt vesztek hitelükből, ott is, ahol fenn tudtak maradni. A középkor egyházas és születésrendi társadalmi értékvilágát az európai civilizáció egy részében (Angliában, Észak-Amerikában, Franciaországban, Németalföldön és az északi országokban) egy ideig némi sikerrel pótolta a kapitalista polgárság társadalmi értékvilága, mely a pénz eloszlásának és felhasználásának kérdésére is igyekezett feleletet adni. Ez a felelet a városi polgárságnak eredetileg egyszerű s a keresztény hittel erősen átítatott értékvilágából nőtt ki, s különösen – mint azt Max Weber kimutatta – a protestantizmus hatására nyerte azt a különleges erkölcsi színezetet, mellyel a kapitalizmus erkölcsi megalapozásában részt vett.<sup>5</sup> A polgári értékrend szerint a vagyon a munka jutalma, s tulajdonosának feladata a talentumok krisztusi példázata alapján a reá bízott javakkal való sáfárkodás. A pénz felhalmozódása, a tőke tehát, mint a talentumok gyarapítása, erkölcsi értékelést kapott, a pénzgazdálkodás legfeltűnőbb jelensége pedig, a tőkekamat, mellyel a középkor erkölcsi értékelése nem tudott mit kezdeni, úgy jelentkezett, mint a sáfárkodás, a munka gyümölcse és jutalma. Mindebből adódik a pénz helyes felhasználásának szabálya is: aki jövedelmének egy részét éli fel, más részét pedig megtakarítja, s ezzel tőkét gyűjt, vagy meglévő tőkéjét gyarapítja, az derék, józan, szilárd erkölcsi alapokon álló ember; aki egész jövedelmét elkölti, az könnyelmű és nem előrelátó; aki tőkéjét éli fel, az pazarló, garázda, megbízhatatlan. Mindezzel egyúttal az illő jótékonyság keretei és határai is adva voltak. Ez az értékelés némi életművész színezetet kapott a francia polgárság életrendjében, amely szerint a tőkegyűjtést addig kell folytatni, amíg további munka nélkül is állandó, biztos jövedelmet, „rente”-ot nem hoz, és lehetővé nem teszi tulajdonosának, hogy munka nélkül, családjának, kedvteléseinek élve tölthesse hátralevő napjait. Az egész polgári értékrend azonban csakis a közép- és kispolgárság életformájára nézve adott útmutatást, s erre is csak oly szerencsés társadalomgazdasági helyzetben, ahol a társadalom túlságos gazdagsága végletes ellentéteket nem teremtett, viszont a tőkegyűjtés minden dolgozni akaró átlagember számára, még ha semmivel kezdi is, nyitva áll. Utóbb azonban kialakult a kapitalista nagy vagyon és tömegnyomor ellentéte, s ebben a helyzetben a nagy vagyon azzal, hogy „takarékoskodik”, vagyis további tőkét gyűjt, többé nem javította, hanem rontotta erkölcsi mérlegét. Ez a mérleg csak

<sup>5</sup> Bibó Max Webernek (1864–1920) *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* (1905) című írásában kifejtett koncepciójára utal.

akkor javulhatott volna meg, ha a kapitalizmus oly emberfaját tudott volna kiválasztani, amely a nagy vagyoni lehetőségek birtokában éppen olyan szabályozott értékrend és életrend szerint él, mint a feudális világ urai. Ennek kialakulásához azonban idő sem volt, s a polgárság egyszerű erkölcsi kategóriái nem is ilyen helyzetekhez voltak méretezve. Emiatt azután a kapitalista nagy vagyonnal kapcsolatban gát nélkül érvényesült a pénz egydimenziós jellegének értékromboló hatása. A legújabb kori pénzgazdálkodás életszemléletére a tőkehalmozásnak az a formája vált jellemzővé, mely nem fogyasztja el a vállalkozás nyereségét, hanem túlnyomó részben hozzácsapja a tőkéhez további gyümölcsötetésre, kamatos kamatra; öncélúan termel, és öncélúan, az emberi céloktól függetlenül árasztja el javaival a fogyasztót. Az ilyen tőkehalmozódás, akárhol is akarna megállani, a kétszer annyival szemben mindig félúton érzi magát; ezért jellemző a legújabb kori tőkehalmozódásra, hogy nem tud normális úton megállani, hanem katasztrófák útján tűnik el. Ebben a szemléletben a pénz nem szabad lehetőség, amelynek értéke abban áll, hogy egyszer majd valamire felhasználható lesz, hanem összeg szerint növekvő értékszimbólum – igazában értékillúzió –, melyből a több mindig nagyobb értékű a kevesebbénél. A keresztény sáfarkodás gondolata így deformálódik a szünet nélkül pénzt kereső és pénzért robotoló üzletember életformájává, s az a nyugtalanság, mely a vállalkozás hozadékát a maga emberi céljaira elkölteni nem tudja, nem akarja vagy nem meri, áterjed a pénzt kereső és pénzt költő átlagemberre is. A szolid vagyonokat is elpusztító válságoknak és a spekulációs vagyonszerzésnek az ellentéte, különösen pedig az infláció végletes formában mutatták be a pénzbeli lehetőségeknek és a társadalmi értékeknek egymástól való gyógyíthatatlan elrugaszkodását. Mindezekre az erkölcsi kérdésekre a polgárság értékrendje már nem tudott válaszolni. Jellegzetes hirdetője, de egyben karikatúrája is volt ennek az értékrendnek az elhunyt Rockefeller<sup>6</sup> azzal a gesztusával, hogy tíz centet ajándékozott kisgyermeknek, és arra intette őket, hogy csak kilencet költsenek el belőle, egyet pedig tegyenek félre. A tanítás magában helyes lehetett, de a gesztus – amint arra már többen rámutattak – hamis volt: hamis a tömegnyomorral szemben, mert félretenni csak az elemi szükségletek kielégítése után lehet, s hamis a pénzgazdálkodásban létrejött nagy vagyonok vonatkozásában is, mert soha senki ezen az úton nem szerzett nagy vagyont, Rockefeller szerezte legkevésbé ezen az úton a magáét.

<sup>6</sup> Rockefeller, John Davidson (1839–1937): amerikai milliomos, a Rockefeller-dinasztia megalapítója.

A középkori-feudális és az újkori-polgári értékrendek szétmállott maradékain nyugszik végeredményben mai társadalmi értékrendünk is. Vele szemben fellépett a szocializmus értékrendje, és pedig a teljesség és teljesvényűség igényével: kikezdte nemcsak az örökölt közjogi rangot, hanem az örökölt vagyont is, a munkát emelte ki mint egyedüli jogcímet a jövedelemre, és felállította az egyenlő szükséglet-kielégítés követelményét. Nem adott azonban arra feleletet, hogy a meglevő szükségletek egyetemes és egyenlő kielégítésére irányuló óriási célkitűzés mellett ki és hogyan teljesítse az elitnek a szükségletek gazdagításában és finomításában álló mindenkori feladatát. Ezért nem tudott a szocializmus eszmevilága mit kezdeni a pénzzel, mely az előző korban az elit szabadságának legfőbb eszköze volt. Inkább szűkebbre igyekezett szorítani a pénzgazdálkodás érvényesülési területét, mert a pénz eloszlásának anonim és ellenőrizhetetlen jellegétől a társadalmi egyenlőséget féltette. Ugyanakkor azonban nem voltak szempontjai a munka különböző nemeinek, a különböző szükségleteknek és a különböző embereknek az értékelésére: éppen úgy kvantitatív és mechanikus módon értékelt, mint a késői kapitalizmus. Ezért nem tudott az egész társadalmat átható értékrenddé válni: valóságos hatása főleg az volt, hogy hozzájárult az előző értékrendek válságához, elsősorban azzal, hogy kikezdte a magántulajdon, különösen az örökölt magántulajdon erkölcsi jogosultságát, s azt védekezésre, önigazolásra szorította.

Új értékrend igényével lép fel a több oldalról hangoztatott közösségi gondolat is azzal az alapelvvel, hogy a közösség érdeke megelőzi az egyén érdekeit<sup>7</sup>. E tétel azonban önmagában csak visszahatása a kapitalista individualizmus visszaéléseinek, s önálló és teljes értékrend nem vezethető le belőle: egy értékrendnek nem az a legfőbb feladata, hogy az egyéni vagy közösségi érdek *elvi* elsőbbségét mondja ki, hanem az, hogy a közösségi és egyéni érdekek elhatárolására és kiegyensúlyozására megoldásokat adjon. Az új közösségi gondolatban még nem válik el az új értékrend a közösség nevében fellépő személyek igényeitől, s nincs még egyértelmű mérték arra nézve, hogy miféle kiválasztás jelölje ki azokat, akikben a közösségi érdekek megtestesülnek. A vagyoni lehetőségekre vonatkozólag az új közösségi gondolatok enyhített szocialista álláspontot foglalnak el: kevesebbet hangoztatják a társadalmi egyenlőséget és többet a vagyoni lehetőség közmegebízás jellegét. A pénzzel szemben azonban éppen olyan bizalmatlanok és megszorításra készek, mint a szocializmus. Belőlük is hiányzik a szükségletek gazdagítására irányuló program: mert

<sup>7</sup> Itt Bibó ismét a fasizmusokra utalt.

a közösségi szükségletek legfeljebb a meglévő egyéni célok felemésztésével gazdagodhatnak, de a szükségleteknek önmagukban való gazdagodása és finomodása csakis az egyéni célok oldalán történhetik. Lényeges azonban, hogy az új közösségi gondolatokban újból nagy hangsúly van az értékek és a közösség *rendjén*, s az a nagy hatás, amit ezek a gondolatok különböző megnyilvánulási formáikban keltenek, világosan mutatja, hogy a tömegek a közösségi értékek tekintetében akármiféle irányítást is inkább kívánnak, mint semmilyen. A keresztény-középkori, kapitalista-polgári, szocialisztikus és új közösségi gondolatoknak – az elsorvadt és doktriner elemektől megtisztult – ötvözetéből nem volna lehetetlen életképes értékrendet létrehozni. Ehhez azonban nem elég az értékekben való elvi megállapodás – ami még szintén hiányzik –, hanem szükség van arra is, ami még sokkal nehezebb, hogy ez az új értékrend erős történelmi élmények tüzeiben egységgé és közmeggyőződéssé érjék, és a társadalom viszonylataiban tényleg érvényesüljön is. Ma egyelőre minden összefüggés nélkül élünk egy csomó, részben középkori, részben kapitalisztikus, részben szocialisztikus, részben új közösségi társadalomerkölcsi tétellel, s ezek szervesen összevisszaságából születnek azok az ellentmondások és bizonytalanságok, melyeket a pénzre vonatkozó közkeletű társadalomerkölcsi ítéletek kapcsán is bemutattunk.

Fejtegetéseink végeredményét abban foglalhatjuk össze, hogy a pénz értékelése körüli zavar és a kvantitatív értékelésnek az elterjedése, melynek értékromboló hatására már számos gondolkodó felhívta figyelmünket, összefügg a pénzgazdálkodás általánossá válásával. A pénzgazdaság azonban nem önmagában és nem szükségszerűen váltja ki ezt a káros következményt, hanem azért, mert az európai társadalomnak oly korszakában vált általánossá, melyben a társadalom értékrendje felborult. A pénz maga az emberi szabadságnak az egyik legcsodálatosabb eszköze, s a válság oka éppen az, hogy a pénz eszközi, instrumentális tökéletessége és a társadalom céljainak, értékrendjének a megzavarodása egyszerre kezdtek el hatni. Az egyes embernek pedig a közösségi szerepek és a közösségi viselkedés zavara vág leginkább az elevenébe, az ebben támadt űrt viseli el a legnehezebben, s ezért tölti ki azt, ha mással nem lehet, álértékekkel. A pénzgazdaság reformja önmagában vagy a pénz szerepének s az általa elérhető szabadságnak a korlátozása tehát csak a tünetek jelentkezését enyhítené, de az egyes embert a társadalmi értékek tekintetében továbbra is iránytű nélkül hagyná, s csak fájdalmasabbá tenné azt az ellentétet, mely az emberi lehetőségek nagysága és az emberi tehetetlenség között van. Az igazi megoldást csak egy olyan érvényes és ha-

tékony társadalmi értékrend kialakulása és érvényesülése hozhatja meg, mely azonfelül, hogy társadalmi értékvilágunkat regenerálja, a valóságban is egyaránt képes biztosítani a társadalmi igazságosságot az aránytalansággal, a visszaéléssel és a birtoklás merevségével szemben és az értékes társadalmi szerepvitelés tiszteletét és tekintélyét az illetéktelenséggel és az anarchiával szemben.

*1942*



# ELIT ÉS SZOCIÁLIS ÉRZÉK

## 1.

Közkeletű ítélet, hogy a *társadalom elitjének*, vezető rétegének legfontosabb erénye a *szociális érzék*. Különösen abban a formában szoktuk ezt hallani, hogy az új nemzedéket, a jövőbeli elitet, a leendő vezetőket több szociális érzékre kell nevelnünk, mint amennyi a régi vezető rétegnek volt. Ezzel rendesen annyit akarunk mondani, hogy a vezető réteg több szociális érzéke az, ami a társadalmi problémák és társadalmi válságok helyes és sikeres megoldásának a feltétele s egyben alkalmas eszköze is. A tétel oly egyszerűen és magától értetődően hangzik, hogy igazságát elsőre alig is lehet kétségbe vonni. Ha eliten azokat értjük, akikben a közösség céljai tudatosan kifermálódnak, szociális érzéken pedig a közösség élete és érdekei iránt való helyes érzéket, akkor alig kételkedhetünk abban, hogy az elit legfontosabb erénye valóban a szociális érzék. Egy közkeletű ítéletnek azonban nemcsak a helyes értelme, hanem a téves értelme is nagy jelentőségű. Érdekes tehát megvizsgálni, hogy a társadalom akár helyesen, akár tévesen mit ért alatta, midőn ezt az állítást hallja vagy hangoztatja.

Ha megvizsgáljuk az elit szociális feladatairól szóló közfelfogást, akkor már az első látásra észre kell vennünk, hogy az sem eliten, sem szociális érzéken nem ugyanazt érti, mint amit fentebb rövid, de elvileg végiggondolt megfogalmazásban elitnek és szociális érzéknek neveztünk. A közfelfogás, midőn a társadalmi elit szociális érzékéről van szó, elit alatt nem a társadalom legértékesebbjeit, hanem egyszerűen azokat érti, akik adott társadalmi rendünkben társadalmi helyzetük alapján magától értetődően a társadalom vezető rétegéhez tartoznak. Szociális érzéken pedig ugyanez a közfelfogás nem a közösség rendje, élete és érdekei iránti érzéket, a helyes társadalmi cselekvésre, a társadalmi cselekvés helyes összehangolására, a társadalmi rendet, harmóniát és igazságosságot sértő jelenségek észrevételére való képességet, a közösségi példaadásra, áldozathozatalra és szerepvállalásra való készséget, röviden és egyszerűen: nem *társas érzéket*, hanem ennél lényegesen szűkebb jelenséget ért. A szociális érzék e közfelfogás szerint nem az egész közösséggel, hanem mindenekelőtt a társadalmi lehetőségek



eloszlásában hátrányos helyzetbe, legalulra került vagy legalábbis konkrét helyzetben alattunk levő, „nyomorgó”, „ínséges”, „szegény”, „alacsony sorú” egyénekkel szemben megnyilvánuló érzés. Szociális érzék jele, ha valaki munkásairól gondoskodik, alkalmazottjaival emberségesen bánik, megvan benne a nyomorgók helyzetének elviselhetőbbé, kevésbé elkeserítővé tételére való készség, kerüli a jólét, a társadalmi fölény, a társadalmi különbségek megalázó hangsúlyozását, nem néz le senkit, megbecsül mindenféle munkát a maga helyén, és állandóan szem előtt tartja, hogy alacsony, kevésbé megbecsült állapotban levő közösségi társaink nehéz munkája tartja fenn végeredményben a vezető réteg életét, egzisztenciáját és lehetőségeit is. Kétségtelenül ott lebeg a „szociális érzék” e fogalmazása mögött is a „társadalmi igazságtalanságok” vonatkozása, vagyis a társadalmi értékek rendjének meg nem felelő helyzetek elleni küzdelem gondolata, sőt az állami szociálpolitika és az ún. szociálpolitikai irodalom szélesebb távlatú szemléletében benne van bizonyos fokig a társadalmi erőviszonyok megváltoztatásának a célkitűzése is. A közönséges szóhasználat „szociális érzéké”-ből azonban ez az elem teljesen hiányzik. A hangsúly egyszerűen azon van, hogy a vezető réteg szociális érzéke van hivatva arra, hogy a társadalmi ellentétek élessé válását és a társadalom rendjének felborulását megakadályozza. E gyakorlati célkitűzéshez kapcsolódik azután hozzá a szociális érzék erkölcsi értékelése is: az a közfelfogás, hogy semmi sem olyan szép, olyan nemes, olyan emelkedett dolog, mint ha kiemelkedő társadalmi helyzetben állók szociális érzékük jelét adják; hogy a társadalom elitjének legemelkedettebb és erkölcsileg legnagyobb igényű tagjai akkor hasznosítják legjobban kvalitásaikat, ha munkaerejüket vagy legalábbis annak egy részét kifejezetten szociális munkára fordítják, hogy a jövődő elitnek is az a legjobb iskolája, ha minél több ilyen szociális munkában vesz részt. Ma a társadalom vezető rétegének olyan tagjai, akiket a társadalom vagy a család állandó munkára nem szorít, de erkölcsi emelkedettségük folytán a léhaság s a semmittevés vádját el akarják hárítani, kilenc esetben tíz közül valamiféle ún. szociális tevékenységbe fognak kezdeni, nem pedig pl. önképzésbe, nevelői munkába, gyümölcsnemesítésbe vagy bármiféle kutatómunkába, amelyek pedig sem erkölcsi emelkedettség, sem társadalmi hasznosság tekintetében nyilván nem maradnak el az ún. szociális munka mögött.

A következőkben az elit szociális érzékéről és szociális munkájáról szóló közkeletű ítélet valódi tartalmát és értelmét kívánjuk közelebről megvizsgálni, s feleletet fogunk keresni arra a kérdésre, miben leli magyarázatát és mit jelent az elit szociális érzékének és szociális munkájának a közfelfogásban uralkodó erkölcsi értékelése.

Mindenekelőtt próbáljuk meg tisztázni azt: *mi az elit helye a társadalomban?* Kétségtelen, hogy eddig még az emberiségnek semmilyen része nem csinált kultúrát és társadalmi szervezetet valamiféle elit nélkül. Hogy ennek az elitnek a feladata a társadalom vezetése, az szinte közhely. A társadalomnak azonban elsősorban nem azért van elite szükségére, hogy legyen, aki vezesse: erre akad vállalkozó akkor is, ha elit nincs. Voltak olyan társadalmak is, amelyekben a vezetői kiválasztást minden különösebb rend nélkül a legprimitívebb s a legelsődlegesebb emberi képességek és indulatok irányították: az lett a vezető, aki valamilyen fizikai és szellemi képességével terrorizálta vagy szuggesztíója alá tudta vonni a közösséget, s addig maradt vezető, amíg egy nála erősebb ki nem ütötte a nyeregből. Az elit feladata azonban több és szélesebb, mint a társadalom vállalkozásainak, akcióinak a *vezetése*. Az elit legfőbb szerepe az, hogy az élet *élésére*, az emberi helyzetekben való *erkölcsi viselkedésre* s az emberi *szükségletek mélyítésére, finomítására és gazdagítására* mintákat, példákat adjon, azaz *kultúrát* csináljon. Erre a szerepre pedig már csak valamilyen elit, vagyis valamilyen *értékelési rend* szerint kiválasztott embercsoport alkalmas: az értékelési rend tudja csak biztosítani az elit által adott példák és minták érvényességét és kötelező erejét.

Hogy milyen szempont szerint választja ki a társadalom a maga elitjét, ez népenként és koronként változhatik aszerint, hogy mi az illető társadalomnak a meggyőződése az emberi értékesség kritériumai felől. A megkülönböztető szempont lehet a születés, a vagyon vagy az öröklés intézménye révén kombinálva mind a kettő. Lehet valamely különleges nevelési rendszeren, próbákon, vizsgákon való átmenetel, lehet valamely vallásos szervezet, világnézeti közösség, beavatott társaság, politikai párt tagsága. Bármilyen is a kiválasztó szempont, minden elit nyugodt és termékeny működésének az az első feltétele, hogy az elit kiválasztását igazoló értékelési rend mögött olyan eleven társadalmi közmegegyezés álljon, mely ezt az értékelést magáévá teszi, s az elit kiválasztottságát egészében elismeri. Másik feltétele az elit nyugodt és termékeny működésének az, hogy a társadalom valóságos szervezete az elfogadott értékelési rendnek egészében megfeleljen, s az elit tagjai a társadalom szervezetében olyan helyeket foglaljanak el, ahonnan valóban képesek is a társadalmat irányítani, reá hatni s vezetői tevékenységük mögött a követés nagyfokú valószínűségét kiváltani.

Az értékvilágnak és a valóságos társadalmi helyzetnek ez a kettős háttér kell mindig ahhoz, hogy az elit zavartalan önbizalommal, töprengés

nélküli hivatástudattal és ép társas érzékkel tudja a maga szerepét betölteni. Hiába van egy társadalmi réteg a hagyomány, a beidegzettség és a tényleges helyzet erejénél fogva a társadalmi irányításhoz szükséges pozíciók birtokában, ha a társadalom már nem ismeri el azt az értékelési módot, melynek alapján a társadalom adott rendje létrejött, s nem fogadja el azokat az értékszempontokat, melyek alapján az elit kiegészíti önmagát. Ilyenkor egyszerre felvetődik az a vád, hogy a legfontosabb pozíciók betöltésénél nem az „érdem” és a „tehetség” szempontja érvényesül. Valójában az történik, hogy a vezető réteg és a társadalom másképpen értékelnek, s ha ez bekövetkezett, akkor az a vezető réteg annak a társadalomnak a szó erkölcsi értelmében már nem elitje. Hiába van meg viszont az emberek egyik vagy másik csoportjának az az öntudata, hogy az értékek „igazi”, „helyes” rendje szerint ő hivatott a társadalom vezetésére, ha e mögött az öntudat mögött nem áll a társadalom kulcspozícióinak a birtoka és a társadalom tagjainak a követésre való készsége: ilyenkor az elitminősültség legfeljebb az idők sodrában érhetik és erősödhetik meg, de a társadalom életében még nem jelent valóságos irányító szerepet is. Egyes szellemileg kiváló embereknek az az öntudata, hogy ők a társadalom „igazi”, „szellemi” elitje, vagy az öntudatos proletároknak az a szilárd hite, hogy „reájuk van a jövő vetve”, gyakran válik pusztá, terméketlen igénnyé azért, mert csupán elvben vagy reményben létező szerepüket előlegezve máris egyedül azt tartják a társadalom valódi értékei szempontjából fontosnak, ami az ő csoportjukban történik. Az ön-elégültség állapotában pedig eleve nem fejlődhetnek ki azok a képességek, melyek a társadalom termékeny irányításához szükségesek.

Hogy tehát az elit teljesíthesse feladatát, egyaránt szükség van mind a két tényezőre: az érvényes társadalmi értékrend igazolóerejére és a valóságos társadalmi vezetői helyzetek zavartalan birtokára. E két tényező a társadalom életében egybefonódik, s ezt az egybefonódást azok a társadalmi jelenségek közvetítik, melyek általában lehetővé teszik, hogy a társadalomban értékek és valóságok együttes és egymást erősítő hatást tudjanak kifejteni: a társadalmi *eljárások és módszerek*, társadalmi problémák megoldására kialakult *konvenciók*, a társadalmi összeütközéseket enyhítő s az összeműködést erősítő *viselkedési minták*.

Ezeknek megőrzése, kezelése, terjesztése, fejlesztése a mindenkori elit feladata. Ahhoz, hogy a társadalom gépezete működhessék, kell, hogy ezek a társadalomban elismertek, begyakoroltak és magától értetődőek legyenek. Az elit működése és a társadalmat fenntartó eljárások magától értetődősége kölcsönhatásban vannak egymással: minél jobban működik az elit, annál magától értetődőbbek ezek az eljárások, és minél magától értetődőbbek

a társadalmi eljárások, annál inkább működésre képes a társadalom vezető rétege. Fontos, hogy a társadalmi konvenciók és eljárások, különösen pedig azok a módszerek, jogcímek és szempontok, melyek az elit kiválasztódását szabályozzák, elég fegyelmezőerővel bírjanak, de ugyanakkor elég szabadok és rugalmasak legyenek: se a követőket, se a vezetőket ne terheljék meg mértéken felül és erejükön túl. A követőket megterheli az elit kiválasztására szolgáló eljárás túldemokratizálása: az, ha a követőknek az elitkiválasztó eljárásban túl intenzíven részt kell venniük. Természetes, hogy minden elitet valamilyen módon a követők bizalma juttat a vezetői szerephez, s nagyon is szükséges, hogy ez a bizalom valóságos társadalmi eljárásokban (választás, felelősség stb.) is megnyilvánuljon. Az elitkiválasztó eljárás demokratizálásánál azonban van egy megterhelési határ, s minden olyan módszer, mely ezt túllépi, önmagát sebz meg, s végsőleg a demokrácia gyengüléséhez, belső megromlásához vagy bukásához vezet. Az elitképzés ugyanis elsősorban a társadalom ökonómiáját szolgálja, azt, hogy a követőknek ne kelljen kétségben élniük a követendő társadalmi példák és az érvényes társadalmi szerepek kérdéseiben: ezt pedig nem érheti el egy olyan elitkiválasztó módszer, mely ahelyett hogy a társadalom tagjainak életét megkönnyítené, őket az elitkijelölés folyamatába állandóan belevonja, s a vezetői helyzetek folytonos változásának izgalomában tartja benne. Nem szabad mértéken felül megterhelni a társadalom rendjét kialakító eljárásokkal magát az elitet sem. Természetesen ahhoz, hogy az elit egészben fenn tudja tartani magát, és az elit egyes tagjai az elit tagjai maradhassanak, folytonos erőfeszítésre és állandó készenlétre van szükség, melyet valamiféle fegyelem és szelekció nélkül nem lehet biztosítani. Nem szabad azonban, hogy azok a próbatételek, melyek az elithez tartozás jogcímét megállapítják és felülvizsgálják, az ember egész tevékenységét lenyűgözzék, s a célon túllőve, a készenlét lelkiállapota helyett a pozícióért való aggodalom lelkiállapotát váltsák ki.

A társadalmi értékrendre vonatkozó közmegegyőződés szilárdságából, a társadalom vezetői helyzeteinek biztonságos birtokából s társadalmi konvenciók magától értetődőségéből, a társadalmi eljárások és módszerek rugalmasságából virágozik ki az az erény, mely minden elit jó és termékeny működésének egyik legfőbb feltétele: *az elit elfogulatlansága*.<sup>8</sup> Különösen fontos ez ahhoz, hogy az elit teljesítse kultúrfeladatát: azt, hogy az emberi élet helyes élésére s az emberi szükségletek mélyítésére és finomítására példákat adjon. Nem lehet szépen, nemesen és választékosan élni sem az önelégült-

<sup>8</sup> Amint az a következő gondolatmenetektől kiderül, az elfogulatlanság itt a valósággal szembeni kiegyensúlyozott viszonyt jelenti.

ség és önteltség, sem a törtetés és támadás, sem a szorongás és a számonkéréstől való félelem, sem az önvédelem és öngazolás állapotában.

Az elit elfogulatlanságának ez a követelménye mai gondolkodásunkban teljességgel háttérbe szorult. Érthető ez, ha meggondoljuk, hogy az egész mai európai társadalmi válság lényegében nem más, mint a születési elit felszámolásának a folyamata. A születési elitet pedig – mely alatt nemcsak a születési nemességet, de az örökölt vagyon elitjét, sőt a családi keretekben kiegészülő hivatalnoki rendet is értenünk kell – jellemzi egyrészt a kiválasztás egyszer s mindenkor voltánál fogva a lehető legnagyobb fokú elfogulatlanság, másrészt viszont éppen ezért az elegendő közösségi fegyelem hiánya s a kiválasztás nagyfokú önkényessége. Minthogy pedig mindnyájan benne élünk abban az ellenhatásban, mely a születésrendi társadalom ellen Európában a 18. század óta megindult, érthető, hogy elvesztettük az érzékünket egy olyan követelmény – az elfogulatlanság – iránt, mely a mi tapasztalataink távlatában elsősorban a születési elit erénye. Abbéli igyekezetünkben tehát, hogy fegyelmezzet s az értékesség szempontjából erős ellenőrzés alatt álló eliteket – aminek legjellemzőbb példái a világnézeti diktatúrák egységpártjai – hozzunk létre, teljességgel megfeledekezünk arról, hogy az új elitnek nem elég fegyelmezzetnek lennie ahhoz, hogy termékenyen működni tudjon, mert elfogulatlanság nélkül egész működése alig haladhatja túl a külső társadalmi cselekmények vezetését, a pusztá hatalomgyakorlást és hatalomdemonstrálást.

Nagy tévedés volna azonban azt képzelni, hogy adott esetben mindig a történeti elit az, amely elfogulatlanabb, mint az új értékszempontok szerint kialakuló új elit. Azt, hogy a meglevő elit mögött álló értékrend hitele megingott, lefelől éppen az elit elfogulatlanságának a megzavarodásán lehet észrevenni. A következőkben ennek a megzavarodásnak a tüneteit akarjuk vizsgálat alá venni és azt bizonyítani, hogy ezek végsőleg az elit alkotóképességének és a társadalom munkakészségének teljes megbénulásához vezetnek.

### 3.

Miről lehet észrevenni, hogy az *elit* önbizalma, öntudata, *elfogulatlansága törést szenvedett?*

Az elfogulatlanság első, még egyáltalán nem feltűnő törése az, ha a vezető réteg maga s a társadalom többi része kezdi a vezető réteg feladatát túl szubtilisen, túl finoman, túl sok esztétikai színnel, túl sok külsőleges köve-

telményel felfogni. A születési elitnél pl. a kifinomodottság, a kitenyész-  
tettség, egy papi elitnél az életszentség, az átszellemültség erényeinek más  
eliterények rovására való túlságos előtérbe kerülése mutat erre: az, hogy  
a grófnők és püspökök kezdenek az idevonatkozó regényekben kötelezően  
karcsúak, légiesek s nem e világból valók lenni. Pedig egy ereje teljében  
levő elit elsősorban hús-vérből álló, igen reálisan gondolkodó, mindkét lá-  
bukkal a földön álló emberekből áll, akik a reájuk bízott értékeket egyálta-  
lán nem a föld fölött való lebegés állandó állapotában képviselik. A „nem e  
világból való emberek” az eliten belül is mindig kisebbséget alkotnak, s ez  
így is van jól. A kifinomodottság hangsúlyozása mögött a realitástól való  
elfordulás áll, amit a valóság világának valami olyan fordulata magyaráz,  
melynek folytán a valóság kezd az elit számára visszautasításokat, ellenállást  
és sérelmeket tartogatni.

A gyengülő elit mindinkább rabjává lesz azoknak a külsőséges előírá-  
soknak, melyekben a közfelfogás szerint az elit különleges tulajdonságai-  
nak, a kifinomultságnak, jó modornak, választékosságnak, műveltségnek  
stb. meg kell nyilvánulnia. Semmi sem illusztrálja ezt a fordulatot olyan  
jellemzően, mint Balzac leírása a nagyvilági hölgy, a *comme il faut*<sup>9</sup> asszony  
kötelező külsőségeiről,<sup>10</sup> a választékos viselkedésről, veszélytelen szenvedé-  
lyekről, divatos öltözködésről, ízléses lakásról stb., s szembeállítja velük az  
ancien régime nagyasszonyait: „Azelőtt a nőnek lehetett olyan hangja is,  
mint egy halaskofának, a járása lehetett olyan, mint a gránátosoké, a hom-  
loka mint a vakmerő courtesane-é, a haját hátrafelé fésülhette, a lába le-  
hetett nagy, a keze kövér, és mégis »grande dame« volt. Ma azonban, ha  
mindjárt egy Montmorency<sup>11</sup> volna is, nem lehetne *comme il faut* asszony,  
ha *ilyen* volna.” Balzac ugyan még udvariasan hozzát teszi, hogy „ha ugyan  
valaha a Montmorency-ház asszonyai ilyenek lehettek volna”. Ez azonban  
csak azt mutatja, hogy maga is részese volt annak a sznobizmusnak, amit  
leírt. Számunkra az egész leírásból az a lényeges, hogy egy-egy erejében és  
elfogulatlanságában gyengülő vezető réteg számára hogyan csukódnak be  
lassanként a gazdag és teljes emberi élet lehetőségei, abban az arányban,  
amint elhatalmasodik rajta az az érzés, hogy mindennekfelett az *emberek szí-  
ne előtt* kell helytállania, s viselkedését elsősorban azokhoz a kívánalmak-  
hoz kell szabnia, melyeket az emberek változó közhangulata támaszt vele  
szemben. Mert minden elit erős közösségi ellenőrzés alatt áll ugyan, de  
amíg teljesítőképessége töretlen, addig úgy érzi, hogy mindennekfelett nem

<sup>9</sup> *Comme il faut* (fr.): mintaszerű, kifogástalan.

<sup>10</sup> Balzac: *Az elegáns élet filozófiája*. 1913. Világkönyvtár 16. sz. 119–144. Bibó István saját lábjegyzete

<sup>11</sup> Montmorency: francia főnemesi család.



az emberekkel, hanem azokkal az értékekkel szemben kell készenlétben lennie és számot adnia, melyeket képvisel.

Súlyosabb válság jele, ha az elit elkezd hamisan értékelnit az átlagos, egyszerű, „köz”-népben rejlő értékeket. Olyan elit, mely tudatában van a maga erejének és a reá bízott értékeknek, mindig tisztában van azzal az elemi társadalmi ténnyel, hogy a társadalom legfontosabb értékeit vagy az elit őrizi jól, vagy senki sem. Az igaz, hogy a társadalom magas kultúrája fel-frissülhet azzal, hogy visszanyúl tagolatlanabb, egyszerűbb kultúrállapotokra s azok tanulságaira; de eleven, termékeny és teljesítőképes elit minden értéket és tehetséget felemel, megszervez és magába olvaszt, az egyszerűbb kultúrállapotok felismert tanulságait a maga életében keresztül is viszi, s általuk saját maga is felfrissül. Csak megzavarodott társadalmi viszonyok között igaz az, hogy a nemzet, a közösség, a társadalom értékei az „egyszerű” nép tömegeiben rejlenek. Lehet igaz egy társadalomban, hogy csak az egyszerű nép beszél zamatos és romlatlan nyelven, hogy a nép más rétegeket felülmúló politikai bölcsesség és józanság letéteményese, hogy falusi kupaktanácsokban méltóságteljes pátriárkák s a bölcsesség szoborba öntött példányai ülnek. Lehet az is igaz, hogy mindez naiv vagy fellengzős legenda. Akár igazak, akár nem, az ilyen állítások mindenképpen az elit csődjét jelentik: vagy azt, hogy a társadalom igazi értékeit kisszerű viszonyok közé szorítja, s érdemtelenül elfoglalja előlük a helyet; vagy azt, hogy elvesztette önbizalmát és bátorságát, s inkább oda költ értékeket, ahol nincsenek, de a maga értékében hinni nem tud. Jól rendezett társadalomban, jó egyensúlyú közösségben az elit beszél legszebben, az elit a politikai bölcsesség letéteményese, s a falusi kupaktanácsokban olyanok ülnek, akiknek képességei a falusi közösség szükségleteinek felelnek meg. S ha eszébe jut mély bölcsességű embereknek egyszerű viszonyok közé húzódni, jól rendezett közösség számon tartja őket az elit tagjaiként, s ha szüksége van rájuk, az eke szarva mellől is, mint megannyi *Cincinnatusokat*<sup>12</sup>, a közösség szolgálataiba tudja hívni és állítani őket.

Dekadencia jele, ha ez elit körében homályos és meg nem fogható nosztalgia jelentkezik vagy hangoztatódik az egyszerű, együgyű, boldog „nép” életformája iránt, ha kultuszt űz a tanulatlan „östehetségek”-ből, ha hangoztatja a vezető osztály, a gazdagok, az urak, a városiak életformájának a sivárságát, anélkül hogy eszébe jutna, akarná vagy tudná a maga életformáját az egyszerű élet hangoztatott értékeihez igazítani. Ebben a helyzet-

<sup>12</sup> Cincinnatus, Lucius Quinctius: (az i. e. 5. sz. második felében élt) római konzul és diktátor, az egyszerűség, a szerénység és a katonai vitézség megtestestítője.

ben az együgyűség dicsérete, ha őszinte, tehetetlenséget és alkotásra való képtelenséget jelent, ha nem őszinte, akkor az elitre bízott értékek elárulását és a vezetői előnyök vállalása mellett a vezetői szerep rosszhiszemű nem vállalását jelenti, s mindenképpen az elit öntudatának, bátorságának, elfogulatlanságának a végét.

A vezetők és követők *személyes viszonyában* is megmutatkozik az elit elfogulatlanságának a törése. Kevés számalmasabb dolog van annál, mint amikor a vezető réteg tagjai kezdenek mind nagyobb számban panaszkodni a köznép, a cselédek, a szolgák tiszteletlenségéről. Az meg egyenesen visszataszító, ha az elit a tisztelet csökkenésére büntetésekkel és kényszereszközökkel reagál. Az igazi elit tud tiszteletet parancsolóan viselkedni, tudja, hogy mi az, amit megkövetelhet, s vele szemben a tiszteletlenség csak szórványos eset lehet. A „tiszteletlenség” általánossá válása annyit jelent, hogy az elit másként értékeli önmagát, mint a társadalom őt.

Nem kevésbé számalmas ennek a viselkedésnek a fordítottja: ha az elit egyes tagjai azon erőlködnek, hogy a „köznéppel” való érintkezésükben ne tűnjenek fel gőgöseknek, pöffeszkedőknek, s ha külön problémává és félzségségek forrásává válik számukra az „alacsonyabb” rangúakkal való érintkezés.

Ezek a jelenségek átvezetnek a válság súlyosabb tüneteire s az elfogulatlanság döntő töréséhez, mely akkor jelentkezik, mikor az elit számára önnön helyzete tudatosan is *lelkiismereti problémává* válik.

Kezdődik ez azzal, hogy a társadalomban, akár az elit körein belül, akár a követők széles köreiből is mindinkább hangot kap az a meggyőződés, hogy az elit helyzetét, szerepét és kiváltságait a nép, a szegények, a dolgozók munkájának köszönheti. Bármennyire is közhelyszerűen hangzik ez a tétel, nagy tévedés azt hinni, hogy minden körülmények között magától értetődő. Ha igaz is, hogy minden vezetői szerep és hatalom forrása és feltétele a vezetettek beleegyezése, követése, önkéntes alávetése; mégis tartósan csak úgy válik ez az önkéntes alávetés a hatalom forrásává, ha a követők a társadalmi értékelésnek egy bizonyos rendjét fogadják el, s ennek a rendnek a nevében tesszik azt és azokat vezetővé, akik ennek az értékelésnek megfelelnek, akikben ezek az értékek megtestesülnek. Az elit tehát kiváltságait elsősorban a maga teljesítőkétségének köszönheti: annak, hogy megfelel bizonyos erkölcsi és gyakorlati értékkövetelményeknek, melyeket a társadalom támaszt vele szemben. Amíg egy elit él és alkot, addig világos, hogy nem ő kapja kiváltságos helyzetét a tömegetől, hanem a tömeg köszönheti nyugalma, rendjét, munkáját neki. Amíg él és alkot az elit, addig az az igaz, hogy a szegény jobbagy a jó várúr védelmének köszöni, hogy békén mívelheti földjét, a szegény



kuli a derék mandarinnak köszöni, hogy rendesen igazgatott országban biztonsággal keresheti kenyerét, a munkás a gyáros vállalkozó szellemének köszöni, hogy munkája van, a szovjet polgár a kommunista pártnak köszöni, hogy életmódja napról napra halad a szocialista ideál felé, a német néptárs a nemzetiszocialista pártnak köszöni, hogy a németiség páratlan hatalmi emelkedésében s a nemzeti kollektívum nagy élményeiben személy szerint is része van. Amint az elit önbizalma meginog, célkitűzéseinek a helyessége bizonytalanná válik, teljesítőképesége megerőtlenedik, egyszerre kiderül, hogy a gögös várúr a dolgos jobbágy verejtékéből él, a pöffeszkedő mandarin a szegény kuli vérét szívja, a munkátlan, pohos gyáros a munkás szorgalmának jutalmát vágja zsebre, s a hatalmas pártszervezet megannyi elősdiék hada, mely pusztulásba és nyomorba dönti az egész közösséget. Tévedés azt hinnünk, hogy az előbbi szemlélet üres illúzió, ügyes világcsalás, az utóbbi pedig a dolgok igazi arca. Mind a kétféle szemlélet egyformán igaz lehet aszerint, hogy az elit betölti-e hivatását vagy sem. A kizsákmányolás igen relatív fogalom, s konkrét helyzetben az, hogy két egymástól függő ember közül melyik él a másiktól, teljesen azon múlik, hogy melyik nyújt többet és valóságosabbat a másiknak. Annál pedig, amit egy jó elit nyújthat a társadalomnak, alig van nagyobb értékű teljesítmény, s ezt a társadalom nagyon jól érzi. Ha viszont az emberek kezdik az elit kiváltságait kizsákmányolásnak, élőködésnek érezni, ez már súlyos tünete annak, hogy az elit kezdi szerepét rosszul vagy sehogy sem betölteni. De ennél ezerszerre súlyosabb tünet az, ha maga az elit kezdi a maga szerepét másból való élésnek érezni, vagy szükségét érzi, hogy ez ellen a vád ellen védekezzen; mert ez azt jelenti, hogy a válság elérte a legkritikusabb pontot: az elit lelkiismeretét.

#### 4.

*A lelkiismereti válság* tünetei az európai elitben – országonként más-más időrendben – azóta jelentkeznek, mióta a francia forradalom csapásai, majd a szocializmus eszmei támadásai az ezeréves európai születésrendi társadalom alapjait megrendítették. Az európai nemesi-polgári elit a támadások arányában mindinkább passzív, visszahúzódó, védekező álláspontot foglalt el. Közben lezajlottak világháborúk, szociális forradalmak és ellenforradalmak, s Európa vezető rétegei azon vették észre magukat, hogy immár több mint száz esztendeje tartó megtámadtatások után – hála a támadók s a támadások szellemi, erkölcsi és eszmei harmóniátlanságának –, csökkent önbizalommal, kihagyó hivatástudattal és megzavarodott eszmei fegy-

verzettél még mindig birtokosai az európai társadalom vezető posztjainak. Ebben a helyzetben kellett szembenézniük azzal a kifejezetten vagy hallgatólagosan mindig erősebben jelentkező váddal, hogy kiváltságaikat nem érdemlik, kivételes lehetőségeiket a szegények, a nép, a tömeg, a proletárok munkájának és jóvoltának köszönhetik, s arra a feladatra, amit maguknak igényelnek, nem alkalmasak. Egy ilyen válságos lelkiismereti állapotra háromféleképpen lehet reagálni. Lehet keményen szembeszegülni a váddal, s minden támadással szemben vállalni, élni és erősíteni azt a rendet és azt a szelekciót, mely születésen, öröklésen és vagyonon alapszik. Voltak olyan társadalompolitikai elgondolások, melyek lényegileg valóban ezt akarták, így pl. Magyarországon az 1924–1931 közötti, ún. konszolidációnak volt ilyen háttere. Hogy azonban ez az önmagában következetes program mennyire reménytelen és keresztülvihetetlen, s hogy a mögötte álló értékképzetek mennyire megerősítődtek és megfakultak, azt semmi sem bizonyítja jobban, hogy még a leg-„feudális”-abb rendszer sem tudott megállani anélkül, hogy a korszaknak több vagy kevesebb engedélyt ne tett volna; ha mást nem, azt, hogy nem mert nyíltan a születésrendi társadalomszervezés elvi alapjára helyezkedni. Ebben pedig már adva is van minden ilyen kísérlet csődje is: társadalomban és politikában, bármily szokatlanul hangzik is, minden eltérés a valóság és az elvek, a valóságos célok és a jelszavak közt idővel feltétlenül válsághoz és töréshez vezet.

A második lehetőség az, hogy a meglevő elit igyekszik szóval és tettel igazolni magát s megnyugtanni lelkiismeretét az ellene szegezett vádakkal szemben. Csakhogy az öngazolás és a belőle származó hamis önelégültség erkölcsi állapotja mind az egyének, mind a közösségek életében az alkotóképesség megbénulásához vezet. Az olyan vezető réteg, mely bármely okból arra kényszerül, hogy vezetői jogosultságát felvesse, hangoztassa, bizonyítsa, éppen úgy nem képes a társadalom vezetésére, mint ahogyan nem képes alkotásra az olyan ember, aki állandóan felveti magának azt a kérdést, hogy tehetséges-e vagy sem. Abban a pillanatban, amikor az elit kiváltságainak igazolható vagy nem igazolható voltát, az elit egészének érdemes vagy nem érdemes voltát a társadalomban vitatni kezdik, ez máris arra kényszeríti az embereket azt a csoportját, mely a társadalom történetileg kialakult helyzetében tényleg irányító szerepet visz, hogy a maga szerepét, a maga jogosultságát, a maga *elitkvalifikációját megvédje*, s ezzel elvonja erőit sajátos feladatától, a társadalmi vezéstől, irányítástól és példaadástól. Ez elsőre szokatlanul hangozhatik azok számára, akik a társadalom viszonyait elsősorban hatalmi helyzeteknek tekintik, amelyekben a társadalomnak az elit részéről való vezetése és a vezető réteg *önvédelme* egy és ugyanaz. Ebben a szemléletben az a magától értetődő, hogy

a társadalom többi része állandóan támadja a vezető réteg vezetői pozícióját és minőségét, a vezető rétegnek pedig egyetlen lényeges vagy legalábbis leglényegesebb tevékenysége éppen az, hogy a maga vezetői pozícióit védje. Ez a szemlélet azonban már azoknak a szemlélete, akik nem ismertek és nem láttak ereje teljében levő s a maga életét elfogulatlanul élő elitet, hanem csak megtámadott, megingott és védekezésre szorított elitet. Ha az elit tevékenysége csak a maga helyzetének a védelmére szorítkozik, ebből a társadalomra édeskevés haszon származik, s ezt a társadalom rögtön meg is érzi.

Az önigazolás vágya arra vezet, hogy a megtámadott vezető réteg nem akar a válság jeleivel szembenézni, s mindenekelőtt a *válság tüneteit igyekszik enyhíteni*. Ilyen *tüneti kezelés az állandósított szociális munkának és szociális érzéknek az a felfogása*, melyet előljáróban bemutattunk. Az ilyen értelemben vett szociális munka és szociális érzék helyrehozhatatlanul elvonja az elitet hivatásától, és gyökereiben támadja meg alkotóképességét. Az igazi elit – legyen az papság, nemesség, osztályelit, hivatáselit vagy világnézeti elit – él és alkot, törvényeket hoz, társadalmi szabályokat őriz, közéletet él, hadat visel, békét köt, társadalmi munkát és társadalmi lehetőségeket oszt el, országot szervez, utat, csatornát, házat, várost épít, gépet konstruál, expedíciót szervez, embereket gyógyít, és mocsarakat csapol le, erdőt irt, növényt nemesít, állatfajokat keresztez, új kézműves-eljárásokat talál ki, könyvet ír, műveket alkot, utazik, szórakozik, könyvtárakat és képtárakat gyűjt, hivatalokat vezet, ítél, békít és büntet, prédikál, gyóntat és vigasztal, tanít és nevel, gondolkodik, kutat és kísérletezik: mindaz, amit csinál, *szociális munka*, mindazt, amit csinál, *társas érzékkel*, vagyis a társas élet feltételei s a közösség érdekei iránti érzékkel csinálja. Erőpazarlás, ha mindezek helyett az elit arra kényszerül, hogy a társadalmi egyensúly helyreállítására *külön* szociális munkát végezzen. Természetes, hogy hirtelen társadalmi vagy gazdasági válságok idején, csakúgy, mint földrengés vagy árvíz idején, szükség van alkalmi segítő és jóléti munkára, vagyis a szoros értelemben vett ún. szociális munkára is. Jaj azonban annak a segítségnek, mely gátak építése helyett örökké csak a düledező házakat akarja megtámasztani, s mikor a válság állandósulását látja, nem a társadalom szerkezetében rejlő okokat keresi és küszöböli ki, hanem a „szociális” munkát állandósítja, s „szociális érzék” címen a bajok tüneti kezelésére való állandó készséget fejleszti ki magában. A társadalom szerkezeti hibáiért, akár okozta őket, akár nem, az elit – éppen azért, mert elit – felelős, ilyenkor tehát a szociális munkával azt toldozza-foldozza, amit egyéb munkájával maga ront el. A hiba nem az elkerülhetetlenül és parancsolóan szükséges szociális munkában van, hanem a tüneti kezelés intézményes állandósításán s az erre való készség hamis túlértékelésén, ami az egész társadalom

veszedelmes lelki deformálódására vezet. A vezető rétegben antiszelekción<sup>13</sup> hoz létre, mert előtérbe juttatja az álmunkákra, álteljesítményekre és hamis erkölcsi önelégültségre hajló elemeket. A társadalom többi tagjaiban pedig kiöli a rosszul működő közösséggel való szolidaritást, valamint az érte való munkakészséget, s ugyanakkor uralkodóvá teszi bennük azt az érzést, hogy a közösséggel szemben csak követelnivalójuk van.

A szociális érzék és a szociális munka hamis értékeléséhez nagymértékben hozzájárult a keresztyén szeretet, a caritas momentumával s az egyházak karitatív munkájával való összekapcsolódás. A pillanatnyi helyzet követelte szociális munka természetesen a keresztyén szeretet parancsa. De a tüneti kezelés állandósítása és intézményesítése nem szeretetből, hanem rosszul felfogott önvédelemből s egy hamis igényhez való ragaszkodásból származik. Erre pedig a kereszténységnek nagyon egyszerű a parancsa: „ha a te jobb kezed botránkoztat meg téged, vágd le azt, és vedd el magadtól.”<sup>14</sup>

Az a folyamat, amely a külön szociális érzék és a külön szociális munka megjelenésével indul el, végül szükségszerűen *circulus vitiosus*ba<sup>15</sup> torkollik. A válságba jutott társadalmi értékrend hordozói – az elit – avégből, hogy a társadalmi szükségletek megzavart menetét helyreállítsák vagy a társadalmi rend megingott értékalapjait megerősítsék, a válság tüneteinek enyhítésére vetik magukat, ami felületi válság esetén természetesen segít is. Mélyebb válság esetén azonban a tüneti kezelés, az ún. szociális munka kénytelen állandósulni, viszont állandósulása megbénítja az elit alkotóképességét s az egész társadalom munkakészségét. A társadalmi munka értékének csökkenése elmélyíti a válságot, ami viszont a „szociális” tevékenység fokozását kívánja meg. Ez az ördögkerék igen sokáig elforoghat, de az egész folyamat egyszer feltétlenül eljut oda, hogy üressé és terméketlenné teszi azt a társadalmi rendet, aminek a védelmére létrejött.

Az elit lelkiismereti válságán tehát nem segít sem a lelkiismeret megkeményítése, sem a lelkiismeretnek szociális érzék hangoztatásával és szociális munkával való elcsitítása: megoldást – mint minden lelkiismereti válságnál – csupán a harmadik alternatíva: a tényekkel való szembenézés hozhat.

A *circulus vitiosus*t csak egy ponton lehet feloldani, a kiindulópontonál. Úgy, hogy az elit letesz azoknak a kiváltságoknak a védelméről, melyekben maga sem hisz már, és belsőleg is felszámolja tarthatatlanná vált igényeit. Ez sokkalta lényegesebb, mint a konkrét vezetői helyzetek átadása. Akiktől konkrét pozíciók átadását követelik, az mindig felvetheti azt a kérdést – és

<sup>13</sup> Fordított kiválasztást (lat.).

<sup>14</sup> *Máté* 5:30.

<sup>15</sup> Rossz, önmagába zárt, ördögi kör (lat.).

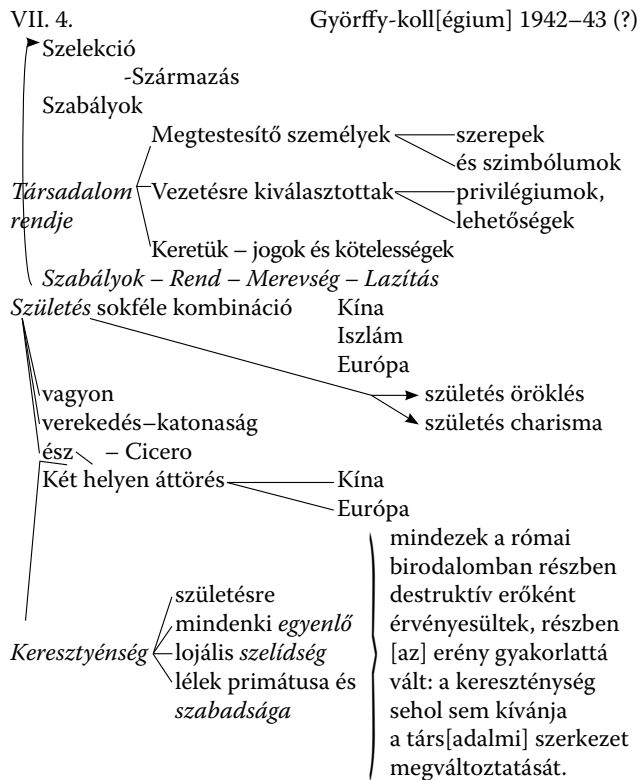
gyakran joggal –, hogy a vezetés átvételét igénylők jobbak és alkalmasabbak-e az előttük járóknál. A magyarság mai vezető rétege is, ha ilyen követeléseket szegeznek vele szembe, arra hivatkozhatik, hogy mindazok a többi rétegek, melyeknek eszükbe juthat a vezetés átadását követelni, konkrét történeti alkalmakkor bebizonyították erre való képtelenségüket. Ez azonban nem ment fel sem a lelkiismeret-vizsgálat, sem a hamis önelégültség feladása, sem a tarthatatlan igények felszámolása alól, mert a társadalmi értékvilág regenerálása százszorta fontosabb a „hatalom átadásá”-nál. Nekünk, magyaroknak a közösségi átrendeződés méltó lefolytatására van egy történelmi példánk, a magyar reformkor és az 1848-as törvényhozás példáján nyugvó nemes tradíciónk. Akkor még kevésbé volt a magyar nemességen kívül bármiféle réteg vagy osztály arra készen, hogy a nemzeti elit feladatát átvegye. Ez azonban nem akadályozta sem a belső leszámolást, sem a társadalmi átalakulás előkészítését<sup>16</sup>. Az akkori magyar elit végig merte gondolni – a reformmozgalom keretein belül – az átrendeződés feladatait, és adott pillanatban az előkészített megoldásokat maga tette politikai realitássá. Szomorú látvány ezzel szemben az olyan elit, mely nem ura sorsának, hanem megvárja, hogy erőszak vagy az események állítsák félre, s akkor azután duzzog, szabotál, s teljesítetlen igényein rágódik. A közösségi erők meg nem bocsátható pocskéolása ez.

<sup>16</sup> Annak a gesztusnak, amit a magyar nemesség 1848-ban tett, van egy romantikus és van egy materialista értelmezése, melyek mind a ketten a körül a teljesen értelmetlen és érdektelen kérdés körül forognak, hogy ez a lépés önzetlen volt-e vagy sem. A romantikus értelmezés szerint ez a cselekedet a nagylelkűségnek s az önkéntes áldozatkészségnek a páratlan megnyilvánulása. A materialista értelmezés szerint viszont az egész gesztus részben ijedtségből, részben jól felfogott gazdasági érdekből származott. Mind a két beállítás szűk és embertelen: nem magyarázza meg sem azt, hogy milyen csoda tett egy társadalmi osztályt egészében annyira áldozatkésszé, hogy kiváltságait ellenállás nélkül feladta, sem azt, hogy miért tudta ez a társadalmi osztály a maga érdekeit jól felfogni, amire letűnőben levő rétegek ritkán lépések. A magyar nemesség reformkori szerepének és 1848-as cselekedetének értelmét akkor fogjuk meg helyesen, ha az akkori magyar elit bátorságának és tisztánlátásának jeleként értékeljük. A jobbágyfelszabadítás mag lehetett kikerülhetetlen és sokáig már el nem odázható, de megtörténhetett volna idegen kezdeményezésre, külső nyomásra, a magyar nemesség rosszakaratú ellenállása mellett s mindkét részről a bosszúvágy vagy legalábbis az elégtétel-keresés keserű hangulatában is. A reformkori magyar elitnek az a történeti érdeme, hogy nemcsak felismerte a rendi társadalomszervezet tarthatatlanságát, hanem volt bátorsága arra, hogy ennek a következményeit le is vonja. (Bibó István saját jegyzete)

A szociális érzék hangoztatása, a szociális munka dicsőítése s a szociálpolitika állandósítása ellen már nemegyszer hangzottak kemény hangok. Ezek elsősorban szocialista hangok voltak, melyek mögött nem a régi elit csődjének s új elit kialakításának a gondja, hanem minden kiváltság megszüntetésének és a teljes társadalmi egyenlőségnek a követelménye állott. A fentiekben elmondottak azt akarták bizonyítani, hogy egy olyan felfogás, mely tisztában van a társadalmi elit szükségességével, minden szocialistánál keményebben kell hogy ítélkezzék a szociális érzék hangoztatásán, a szociális munka intézményesítésén és a karitatív szociálpolitikán alapuló társadalmi önelégültség felett. Még egyszer és utoljára hangsúlyoznunk kell, hogy ez az ítélet nem a szociális érzék konkrét megnyilvánulására és nem a valóban végzett szociális munkára vonatkozik, hanem azok önigazolási vágyból eredő *hamis értékelésére* s az erre alapított *társadalmi önelégültségre*. Az elit, ha kell, végezzen szociális munkát is, de legyen tudatában annak, hogy ha a reábizott társadalom odajut, hogy tartósan nem képes külön szociális munka nélkül fennállani, akkor az elitnek nem a szociális munka állandósítására, szervezésére, kiterjesztésére kell legjobb erőit fordítani, hanem a válság gyökerének a tisztázására és a válság okának a kiküszöbölésére. Ha pedig az derül ki, hogy a válság oka az elit mögött álló értékelési rend megingása s az elit teljesítőképességének a csökkenése, akkor az elitnek nem külön *szociális érzék* fejlesztésével és hangoztatásával kell szerepének feladását elodáznia, hanem *igazi társas érzékkel* a társadalmi értékelésnek azokat az új szempontjait kell megkeresnie és elsősorban magára alkalmaznia, melyek megfelelnek a megváltozott társadalmi közmeggyőződésnek, és alkalmasak a közösség megzavart harmóniájának a helyreállítására.

1942

# AZ EURÓPAI TÁRSADALOM





Az V–VI–VII. sz. rettenetes *anarchiája*.

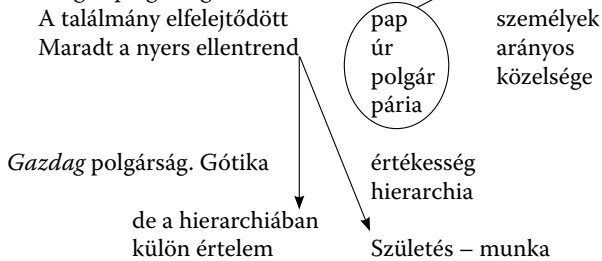
Ha a római birodalom fennmarad, sose jutott volna ide, a hatalomba[n] adva voltak [a társadalom rendje által meghatározott szelekciós szabályok].

*Papok új szerepe: társadalmi rendcsinálás*

*Germán királyok és urak: hűbériség keresztyén antik szelídség szabadság*

Mindezt az Egyház *értékrenddé tette*. Ezzel megerősítette, de meg is merevítette. Az Egyház születéstelensége azonban nagy rugalmasságot adott ennek a rendszernek. Persze ezt nem kell *tragikusan* venni.

Tetőpont *XI. század. Lovagság.* – de lényegileg a XVII. századig *Angliában olvadt össze először a nemesség és polgárság.*



A történeti kompromisszum értelmetlenné vált: ami egykor megmentette a világot: a megszelídített feudalizmus, mivel csak értelmetlenségnek látszott s minden koncesszió keresztyén szempontból szörnyűség volt. *Polgárság megnőtt.*

*Prot[estantizmus]*

Destruált egy állapotot, de megindított egy új folyamatot és megtartotta a társadalmi rendcsinálás igényét.

A királlyal szemben az egyház szabadsága: ebből lett a demokrácia.

Holland szabadságharc.  
Cromwell. } Születési szelekció lassan süllyed  
Királyság győz

XVI. század elvadulása. Ellenreformáció – *Kálvinizmus  
visszaszorul*  
Királyság. Skócia  
Svájc  
Holl[andia]

XVII–XVIII. sz. a finomodás és szelídülés folyamata *tetőpont-  
jára ér*. A vallásügyet megújják; a királyság és arisztokrácia  
hatalma tetőpontjára ér, a polgárság megnőtt, de nem tör ki, új  
egyensúly, mérsékelt hatalom, udvarias, kifinomult élet, *utazás*  
stb. (Kraft... Minden egy kis...: de azért Bach, Mozart, Heine,  
Kant)

Árnyoldal: Nyomorúság  
Büntetőség

Emberi méltóság hiánya } Miért lett volna ez baj.  
Évezredekig volt rabszol-  
gaság stb. *De ott volt a ke-  
resztvétség.*

*Francia forradalom* // fordulat + bizonytalanság

1. Most már teljesen *laikus* formában félretolja a papi rend vezető szerepét.
2. Királyság–nemesség teljes tekintélyvesztése.
3. Emberi méltóság általánosítása.
4. Polgári rend lesz az uralkodó s értékei kiterjednek.
5. A polgári elem befolyik a nemesi közösségi keretbe.
6. Nacionalizmus.

Hátrányok: Forradalmi romantika  
Biztonságihiány. Nagy félelem. Minél nagyobb,  
annál kevesebb a visszahatás.

1815–1914.

*Szocializmus.* A logika továbbvitele. A *vagyoni* cenzus ellen.  
ez is születési szelekció.  
Egyenlőség másodlagos.  
*Új közösségi* Rend is kell valami! Tömegek elhagyatottsága.  
Új elitkísérletek. Az urak megrendültek  
a bizonytalanságtól és kí-  
vánták a sima átmenetet.

Salazar: a kis közösségek melegsége.

Hitler: a teljes  
demokratizálás:

Hohenzollern  
[dinasztia és az]  
arisztokrácia  
[hatalma]

*A dolog közepe a születési szelekció válsága.*

Ma is érvényesül, de senki sem hisz benne.

A felszabadulás útja kettős: lélektani  
intézményes

Az előbbi a lényeges. *Franciaország, Amerika.*

én a népfü  
atyám a földbirtokos  
Nagy fene kézfogás

} szégyellni butaság,  
de büszkének lenni  
éppúgy butaság!  
szőke – barna

Györffy koll[égium]

*A születési szelekció válsága egyben*

Születés – Képesség = születlenség

Mi legyen az új hatás

Kitűnőek isk[olája]

Kommunista párt

Náci párt stb.

[Mindhárom új arisztokrácia kinevelése]

*Első kötelesség – lélektani felszabadítás és felszabadulás*

Olyan közvetlen, magát a létet, minden magára támaszkodó

hatalmi [szervezetet érinti]. Ez teljesen független attól, hogy

van-e *magántulajdon* vagy nincs,

van-e sajtószabadság v/agy/ nincs,

*indiv[idualizmus]* vagy koll[ektivizmus] van-e,

kereszt[yénség] vagy antikler[ikalizmus] stb.

Ha valahol hagyomány van, ez a döntő.

1942–1943

# JOGSZERŰ KÖZIGAZGATÁS, EREDMÉNYES KÖZIGAZGATÁS, ERŐS VÉGREHAJTÓ HATALOM

A Magyar Jogi Szemle legutóbbi számaiban Szontagh Vilmos és Magyary Zoltán professzorok között vita folyt a közigazgatás jogszerűségének és eredményességének kérdéséről. Két-két polemikus cikk után<sup>17</sup> a szerkesztő lezárta a vitát, és az olvasóra bízta véleményének kialakítását. Az olvasó azonban nehezen alkothatott véleményt; a vita ugyanis azon a ponton állott meg, hogy Szontagh Vilmos tévesnek minősítette azt az állítást, mely szerint a közigazgatás jogszerűsége és eredményessége alternatív vagy legalábbis szemben álló fogalmak, Magyary Zoltán viszont azt hangsúlyozta, hogy ez a tétel nem helyes megfogalmazása az ő felfogásának. Ilyen módon tehát a vita tárgyára nézve sem jött létre megegyezés.

Az alábbiakban a kérdés állam- és társadalomelméleti vonatkozásaihoz kívánnánk hozzászólni, és mindenekelőtt megkíséreljük a vitatott tételt lehetőleg szerzőjének intenciói szerint megfogalmazni. Azt hisszük, Magyary Zoltán álláspontjának az a lényege, hogy a mai posztindusztriális államban, mely az államra és a közigazgatásra széles körű gazdaságszervezési feladatokat ró, a közigazgatás nagyüzemszerű eredményessége az *uralkodó* követelmény, szemben az azt megelőző indusztriális-liberális korszakkal, amely a „jogállam” gondolatának jegyében a közigazgatással szemben elsősorban a jogszerűség követelményét támasztotta.<sup>18</sup> E felfogás hangsúlyozza, hogy nem akarja elvetni a jogállam vívmányait, hanem azokon *felül* tűzi ki az eredményesség követelményét is.<sup>19</sup> Minthogy bizonyos fokú jogszerűség és bizonyos fokú eredményesség nyilvánvalóan fellép követelményként a világon mindenféle közigazgatással szemben, mely ezt a nevet igényli magának, a fenti tétel sem akar bizonyára többet mondani, mint

<sup>17</sup> Szontagh Vilmos: Magyary Zoltán: Magyar közigazgatás. *Magyar Jogi Szemle*. 1943. július; Magyary Zoltán: Válasz a „Magyar közigazgatás” bírálóinak. *Magyar Jogi Szemle*. 1943. szeptember; Szontagh Vilmos: Eredményesség és jogszerűség a közigazgatásban. *Magyar Jogi Szemle*. 1944. február; Magyary Zoltán: Zárszó a „Magyar közigazgatás” vitájához. *Magyar Jogi Szemle*. 1944 (A tanulmány valamennyi jegyzete Bibó Istváné.)

<sup>18</sup> Magyary Zoltán: *Magyar közigazgatás*. Bp., 1942. 75–76.

<sup>19</sup> Uo. 75–76.

azt, hogy néha az egyiken, néha a másikon van nagyobb hangsúly, s hogy a 19. század iparos-liberális állama a jogszerűség gyakorlati biztosításának, a 20. század posztindusztriális állama pedig az eredményesség gyakorlati biztosításának fejlesztette ki a jellegzetes technikai megoldásait. Ezzel párhuzamos Magyar Zoltánnak az az álláspontja, mely szerint a modern államszervezet említett változása erős végrehajtó hatalmat, a végrehajtó hatalom túlsúlyát kívánja, s ellene dolgozik annak a – főleg a liberális korszakban uralkodó – tendenciának, mely más államhatalmi tényezőket, elsősorban a törvényhozást fölénybe juttatta a végrehajtó hatalom felett.<sup>20</sup>

A következőkben a fenti tételekkel szeretnénk vitába szállni.

## I.

A *közigazgatás jogszerűsége* ősrégi követelmény, mely évszázadokon keresztül abban a megfogalmazásban volt ismeretes, hogy a hatalmasoknak hatalmukat igazságosan kell gyakorolniuk. Hosszú időn keresztül alig volt kétség afelől, hogy az, ami akkor a közigazgatásnak nagyjából megfelelt, lényege és értelme szerint nem más, mint hatalomgyakorlás. E tekintetben a keresztyénység megjelenése jelentett döntő fordulatot, s ez a döntő fordulat jut kifejezésre Szent Ágoston klasszikus mondásában: „Remota itaque iustitia quid sunt regna, nisi magna latrocinia? quia et ipsa latrocinia quid sunt, nisi parva regna?”<sup>21</sup> Nem azért, mintha az ókor nem ismerte volna azt a gondolatot, hogy az állam célja a közjó, s hogy az igazságosságra tekintettel nem lévő államhatalom csak méreteiben különbözik a rablóbandától. A keresztyénység a gondolat erkölcsi hőfokában és súlyában hozott változást azáltal, hogy az államot mindenestül a bűn gyümölcsének állította be, és azáltal, hogy Krisztus példázatai nyomán – melyek a Messiás földi királyságáról szóló tanítást és reménykedést akarták ellensúlyozni – a lélek erőit állandóan az ország és az uralkodás (Isten országa) képeivel érzékeltette. Ezáltal az egyetemes keresztyén világképbe beleágyazott, eleven képekben élő morális fellebbezési fórumot állított a földi hatalom mellé és fölé,

<sup>20</sup> Uo. 73–75., 639. Ugyanígy Martonyi János: *A közigazgatás jogszerűsége a mai államban*. Bp., 1939. 32–40.

<sup>21</sup> *De Civitate Dei*. IV. könyv. 4. fejezet. Bibó István Aurelius Augustinus-idezetének magyar fordítása Földváry Antaltól 1922-ből: „Az igazságosság megszűnésével tehát mivé válnak az országok, mint hatalmas rablóbandákká? mert a rablóbanda is mi egyéb, mint parányi birodalom?” *Aurelius Augustinus püspöknek a pogányok ellen Isten városáról írt 22. könyve*. Budapest, 1922. I. 238. Ford. dr. Földváry Antal. Idézte Nagy Endre: Bibó István: Válogatott tanulmányok I. 675.

s ennek a lélektani átütő ereje sokkal nagyobb volt, mint annak az értelemre apelláló tanításnak, mely egyszerűen szembeállította a hatalom hiú voltát a bölcs tartózkodásával. Abban az arányban, amelyben az ágostoni gondolat mindjobban átjárta a keresztyén középkor politikai gondolkodását, kerültek a politikai hatalomgyakorlás és a politikai hatalom gyakorlói mind fokozódó mértékben morális defenzívába. Az ágostoni gondolat élet enyhítette Szent Tamás tétele, mely szerint a földi törvény méltóságát az adja meg, hogy az isteni törvény konkretizálását és megvalósítását jelenti;<sup>22</sup> ez azonban nemcsak enyhített a hatalom morális számláján, hanem szorosabbá tette a hatalom erkölcsi kötöttségét, s hierarchikusan alárendelte egy nem materiális, felsőbb hatalom megítélésének. Mindennek hatására s mindezzel párhuzamosan érvényesül a morális defenzívába szorult hatalommal szemben mind nagyobb erővel az a gondolat, hogy az államhatalom működésének belső lényege nem a hatalomgyakorlás, hanem valamely erkölcsi cél, az igazságosság, a közjó érvényesítése. Ezzel kezdődik Európában a politikai hatalomgyakorlásnak az az átalakulása, mely a hatalomviselés jellegzetes helyzeteit, mindenekelőtt a monarchikus uralkodó helyzetét, mindinkább morális tartalommal tölti meg. Az uralkodói funkció tényleges állapotból erkölcsi minősítéssé válik, mely azzal a nagy jelentőségű következménnyel jár, hogy az igazságtalanság ettől kezdve nem merő rosszalló jelzője az uralkodónak, hanem egy olyan körülmény, amely az uralkodói minőséget, legalábbis annak morális értelemben vett és erkölcsi tartalommal telt megfogalmazásában, teljességgel meg is szünteti. Ez jut kifejezésre a zsarnokgyilkosságról szóló középkori elmélet visszatérő tanításában, mely szerint a zsarnokot büntetlenül meg lehet ölni, mert hiszen nem uralkodó, hanem lázadó.<sup>23</sup>

A földi hatalomnak egy magasabb erkölcsi fórum alá való *hierarchikus* alárendelése vetette fel komoly erővel a hatalomgyakorlás igazságossága felett ítélkezésre hivatott *e világi* fórum kérdését is. Ez pedig egy olyan fejlődést indít meg, melyben egyaránt megmutatkozik az ágostoni gondolat félelmetes átütő ereje és a vele szemben álló, az eredendő bűn jegyével megbélyegzett emberi hatalomvágy diabolikus volta. Minél nagyobb erővel lépett fel az a törekvés, mely a politikai hatalomgyakorlás igazságosságát valamiféle reális erővel érvényesülni tudó ítélkező fórum elé akarta bocsátani, annál inkább fenyegetett az a veszély, hogy ez a kijelölt, ítélkezésre hivatott fórum – akár az Egyház volt az, akár a nép

<sup>22</sup> *Summa Theologiae*. II. 2. qu. 57. a. 2.

<sup>23</sup> Vö. Horváth Barna: *Angol jogelmélet*. Bp., 1943. 19–22.

– maga válik a politikai hatalom integrálódási pontjává, legfőbb hatalommá, és áldozatul esik a hatalomvágy és a hatalomkoncentráció hatalomviselőket és hatalmat szenvedőket egyaránt demoralizáló hatásának. Ebből a tanulságból született meg a szuverenitás elmélete, melynek kialakulása során különösen Hobbes mutatott rá a gondolkodás teljes logikai élességével arra, hogy akár a király, akár a parlament, akár oligarchia, akár demokrácia uralkodik, a hatalom fölött komoly hitellel nem létezik és nem létezhetik fórum, mely annak igazságosságát megítélhetné, mert ha ilyen léteznék, akkor az maga válnék szuverén hatalommá.<sup>24</sup>

A hatalom erkölcsi minősítését valló gondolatkört ezen a kritikus ponton a hatalmak megosztásának az elve segítette túl: az a gondolat, hogy a hatalomgyakorlás megítélésére hivatott fórumot valahol az államon belül, a hatalomgyakorlás belső szervei tagozódásában és tagozásával kell megkeresni.<sup>25</sup> Első megjelenése ennek a gondolatnak az a tanítás (pl. Kálvinnál), hogy a rendeknek, az előljáróknak, mint erre hivatott szervezeteknek a feladata az uralkodót az igazságos hatalomgyakorlásra szorítani. Ez a gondolat azonban nem tudott erőre kapni addig, amíg a szuverenitást osztatlanként fogták fel. E tekintetben hozott döntő változást a hatalmak megosztásának elve: az a gondolat, hogy a hatalomgyakorlás relatív igazságosságát csakis úgy lehet biztosítani, ha a hatalmat nem osztatlan – személyes vagy megszemélyesített – egységként képzeljük el és szervezzük meg, hanem egymással bizonyos egysúlyt tartó szervei és funkcionális egységekre bontjuk szét, pluralizáljuk.<sup>26</sup> Ennek a helyzetnek a követelményeit fogalmazza meg Locke, midőn kifejti, hogy az emberi méltóság követelményei értelmében az embernek nem emberek, hanem a törvény uralma alatt kell állnia.<sup>27</sup> Minthogy pedig a zsarnokságnak, embernek ember feletti uralmának az a legfőbb oka, hogy a törvényeket ugyanaz a hatóság hozza, mint amelyik azok végrehajtására hivatott, s így nincs garancia arra, hogy azokat nem fogja esetről esetre kedve szerint megváltoztatni, felállítja azt a követelményt, hogy a törvényhozó (általános szabályokat felállító) és a végrehajtó (konkrét esetekben ügyintéző) hatalomnak nem szabad egy kézben egyesülnie.<sup>28</sup> Ezt a gondolatot kiegészíti a bírói hatalom beiktatásával Montesquieu, aki a hatalmak elválasztásának tanát egész Európára kiterjedő hitellel az

<sup>24</sup> *Leviathan*. XVIII. fejezet

<sup>25</sup> Horváth i. m. 119–122., 589–596.

<sup>26</sup> Horváth i. m. 119–122.

<sup>27</sup> *Two Treatises of Civil Government*. II. könyv. IV. fej.

<sup>28</sup> Uo. II. könyv. XII. fej.



ember méltóságát és szabadságát biztosító hatalomgyakorlás általános elvi követelményének az erejére emeli.<sup>29</sup>

A hatalmak elválasztásának követelménye, mint általában minden nem folytonos fejlődésből eredő elvi formula, a kontinentális Európában bizonyos mértékig deformálódott és meghamisított. A kontinentális Európában ugyanis – részben a monarchia védekezéseképpen – sokáig közkeletű volt az a nézet, mely szerint a hatalmak elválasztása nevében a végrehajtó hatalomtól is távol kell tartani a törvényhozói hatalom és a bíraskodó hatalom beavatkozását. Holott a hatalmak elválasztásának a követelményében nem az a lényeges, hogy először ilyen vagy olyan szempontok szerint el kategorizáljuk az államhatalmakat két-, három- vagy többféle hatalomra, azután elvi követelményként kimondjuk, hogy ezeket egymástól feltétlenül és merően el kell választani;<sup>30</sup> hanem az, hogy a társadalomban található legerősebb hatalomkoncentrációt meg kell gyengíteni különálló hatalmi erőcsoportok kiszakításával, bizonyos funkcióknak – elsősorban a törvényhozásnak és a bíraskodásnak – a hatásköréből való kivonásával.<sup>31</sup> Az elv belső értelme szerint a végrehajtó hatalom „megvédésének” csak akkor van értelme, ha a törvényhozás vagy a bíraskodás részéről fenyeget olyan hatalomkoncentráció, mely a hatalomgyakorlás igazságosságát veszélyezteti. Noha ez a veszély a bíraskodás részéről – a politizált bíraskodás esetétől eltekintve – alig fenyegetett, mégis a végrehajtó hatalom aktusainak bírói megítélés alá való vonását sokáig akadályozta Európában a hatalmak megosztásának ilyen módon félreértett elve. Ezt a merőben doktriner jellegű akadályt győzte le a *jogállam* gondolata, mely szerint a modern jogi állam nevét csak az olyan állam érdemli meg, mely a végrehajtó hatalom bármiféle jogsértő aktusával szemben lehetővé teszi a pártatlan fórumhoz való fordulást. Hogy ez a fórum rendes bíróság-e, külön közigazgatási bíróság-e, vagy egy más néven (államtanács stb.), közigazgatási szervként működő hatóság, az végeredményben lényegtelen. A bírói funkció, bármilyen név alatt és cím alatt jelentkezik is, végeredményben egységes és jellegzetes funkció. A jogállam gondolata tehát végeredményben annyit jelent, hogy az eddig izoláltan különválasztott bíraskodó hatalmat organikus egyensúlyozó tényezőként építi bele

<sup>29</sup> *Esprit des Lois*. XI. könyv. VI. feje.

<sup>30</sup> Vö. Balás P. Elemér: Személyi és dologi társadalomszemlélet. *Társadalomtudomány*. 1940. 2. sz. 149.

<sup>31</sup> Vö. Magyary Zoltán: *Magyar közigazgatás*. 41.

a törvényhozó és végrehajtó hatalom egymás közötti harcába. Ezt az egyensúlyozó funkciót különben a bírászkodás a jog uralmának elvén keresztül régtől fogva gyakorolta Angliában,<sup>32</sup> s ugyanez a gondolat érvényesül, bár lényegesen merevebb és szerencsétlenebb formában, az Észak-amerikai Egyesült Államokban azáltal, hogy a törvényhozás és a végrehajtás intézkedéseinek alkotmányosságát a legfelsőbb bíróság felülvizsgálhatja.

A 20. század kétségtelenül bizonyos visszahatást hozott a jogállamnak azzal a felfogásával szemben, mely a közigazgatási jogvédelmet mindenekelőtt az *alanyi jogok* számára szervezte meg. Ez a beállítás, melyet legmerevebben a 19. századi német jogtudomány és joggyakorlat követett, a közigazgatási jogszerűség gondolatának a megszűkítését jelentette. A vele szemben támadt visszahatásnak tehát nem az az értelme, hogy a jogszerűség követelményén ma kevesebb hangsúly volna, hanem inkább az, hogy a közigazgatási jogszerűségnek egy szűk, mérőben az egyén oldaláról való szemlélete helyébe egy általánosabb és elmélyültebb szemlélet lép, mely a közigazgatás jogszerűségét nemcsak az egyének, hanem az egész közösség érdekének és ügyének tekinti.<sup>33</sup>

Ebből a rövid áttekintésből is kiderül, hogy a hatalomgyakorlás jogszerűségének követelménye részaspektusa a hatalom megneemesítésére, spiritualizálására és tárgyiasítására irányuló évszázados fejlődési tendenciának, s mint ilyen, nem a 19. század jellegzetes teljesítménye vagy követelménye, hanem maga is évszázadok óta tartó fejlődési tendencia, melynek a hatalmak megosztása, a parlamentáris kormányrendszer, a „jogállam” 19. századi gondolatköre csak különböző megjelenési formái. A nagyobb és teljesebb jogszerűségekre való törekvésnek vannak jelentős állomásai, de semmi vonatkozásban nem tekinthető még csak relatíve befejezettnek vagy lezártnak sem: az állami feladatoknak minden fejlődése vagy kiterjedése, az állami hatalomkoncentráció minden újabb jelensége újból meg újból azt a feladatot állítja a nagyobb, teljesebb jogszerűség felé törő erők számára, hogy új meg új „találmányok”-kal gondoskodjanak a hatalom új megjelenési formáinak az igazságosság garanciái alá való elhelyezéséről. Nem véletlen, hogy a nagyobb jogszerűség felé mutató fejlődés mindig akkor vesz nagyobb lendületet, s akkor talál új megoldási formákat, amikor a túlságos hatalomkoncentráció morális és materiális destruáló hatása nagy erővel jelentkezik, akár a monarchia,

<sup>32</sup> Vö. Horváth Barna i. m. 17–18. és Balás P. Elemér i. m. 149.

<sup>33</sup> Vö. Goltner Dénes: *A közigazgatási bírászkodás helyzete és jövője a nemzetközi jogfejlődésben* (Bp., 1941), különösen 3–11.

akár a népuralom jelenti is ezt a hatalomkoncentrációt. Joggal feltehetjük, hogy a hatalomkoncentráció legmodernebb formája, az irányított gazdálkodás és a nagyméretű társadalmi szervezés hasonlóképpen új technikai megoldásait fogja életre hívni annak a törekvésnek, mely arra igyekszik, hogy a hatalmat újból meg újból jogszerűvé tegye és érvényes értékszempontok alá vesse.

## II.

Másik oldalról a közigazgatás *eredményessége* is ősrégi követelmény, főleg ha eredményesség alatt egyszerűen csak azt értjük, hogy az államhatalmat birtoklók akarnak valamit, s ezt a közigazgatási apparátus mozgósításával érik el. Hogy egy közigazgatási apparátus segítségével mit lehet és mit nem lehet elérni, azt a társadalom mindenkori szervezete és feltételei szabják meg; ezen belül azonban minden közigazgatás célja bizonyos eredményesség. Nyilvánvaló, hogy ez a szó legáltalánosabb értelmében vett eredményesség nem lehet különösen jellegzetes a 20. század közigazgatásának a követelményeire. Kell tehát, hogy a közigazgatás modern értelemben vett eredményessége alatt ennél valami szűkebb és speciálisabb értelemben vett eredményességet érthessünk. Valóban, erre meg is van a lehetőség.

Először is különbséget tehetünk egyrészt a közigazgatásnak oly területe között, amelynél a cél elsősorban bizonyos szabályos eljárások ismétlődő betartása, és a célba vett eredmény éppen az a rend, melyet a szabályok ismétlődő betartása és állandó érvényesülése önmagában jelent, másrészt a közigazgatásnak olyan területe között, ahol az eredmény egy konkrét meghatározott változás bekövetkezése, pl. egy vasút vagy egy híd gazdaságos megépülése, ahol tehát a szabályok és előírások betartásának az a célja és értelme, hogy ez az előírt eredmény valóban be is következzen. Ebben az értelemben valóban lehet mondani, hogy a 20. században megnövekedett a közigazgatásnak utóbbi fajta konkrét feladatköre. Hozzá kell azonban tennünk, hogy csaknem párhuzamosan megnövekedett a közigazgatás által fenntartott, ismétlődő szabályszerűséggel működő, kiszámítható *rend* jelentősége is, melynek éppen a jogszerűség a leglényegesebb összetevője.

Ennél azonban jellegzetesebb és speciálisabb értelmet is adhatunk a modern korra jellemző eredményességi szükségletnek, és pedig a *szolgáltatás* értelmét. Az állam uralmi szemlélete az állami igazgatásban

elsősorban egy hatalmi apparátus fenntartását látja, és minden igazgatási cselekedet végső szempontjának a hatalmi apparátus szilárdságát és presztízsét tekinti, amiből rengeteg demonstratív, presztízsjellegű és személyi pozíciók fenntartására irányuló igazgatási cselekedet következik. Ezzel áll szemben az állami feladatok modern, szolgálatszerű felfogása, mely az állami igazgatást tárgyi célok szolgálatának fogja fel. Ez a szempontváltozás azonban szintén nem lokalizálható a 20. századi államfejlődéshez. Ez is hosszú múltra visszatekintő fejlődés eredménye, melynek első összefüggő jelentkezése a középkori hivatalnoki apparátus kialakulásával kapcsolatos, a merkantilizmussal és a felvilágosult abszolutizmussal vesz nagy lendületet, s a francia forradalom után kerül döntőleg fölénybe a hatalmi és uralmi szempontokkal szemben – legalábbis az értékelés és a követelmények síkján. Az egész fejlődés csupán egy másik aspektusa a hatalom megnemesítésére irányuló évszázados fejlődésnek, s teljességgel párhuzamos a közigazgatás jogszerűsége felé haladó fejlődéssel.

Eredményesség alatt azonban szociológiai vonatkozásban nemcsak konkrét eredményekre való beállítottságot s nemcsak a közigazgatás szolgálatszerű felfogását érthetjük, hanem vizsgálhatjuk az *egész* közigazgatásnak az *egész társadalmi materiára* való hatását, s itt is kereshetjük az eredményesség speciális, modern értelmét. Egy középkori, hűbéries, rendi jellegű és gazdaságilag nagymértékben önellátó társadalomban egy közigazgatási intézkedés, bármi legyen is a tartalma, végeredményben eleve azzal indul el az útjára, hogy amint a társadalom mind kisebb egységei felé halad, ezenközben a legkülönbözőbb elhajlásokat fogja szenvedni, s csupán a kisebb egységek belső rendjének a szűrő és elhajlító közegén keresztül tud érvényesülni. A szóban lévő közigazgatási intézkedés ezt nem mondja ki, esetleg nem is gondolja végig, de mindenki tudja és természetesnek tartja, hogy csupán így érvényesülhet, ami egyúttal azt is jelenti, hogy bizonyos részben egyáltalán nem fog érvényesülni. Ez az aránylag nagy százalékban való nem érvényesülés jellegzetes volt az egész középkori állami szervezetre, sok helyütt egészen a legújabb korig. Ez a relatív eredménytelenség annyit jelentett, hogy a középkori állam, miközben egy közigazgatási jellegű intézkedést megfogalmazott, nem vette mindig tudatosan számba a maga lehetőségeit és a maga határait, aminek következtében a közigazgatási intézkedés az általános rendelkezésben foglalt megfogalmazástól gyakran egészen különböző módon érvényesült. Ez nem jelentette azt, hogy az ilyen állam a maga fogalmai szerint nem funkcionált és nem volt eredményes, ha-

nem csupán azt, hogy a központi hatalom szilárdsága, funkcionálása és eredményessége elsősorban az alsóbb, kisebb egységek belső rendjének a funkcionálásán állott vagy bukott, s csak egészen másodsorban azon, vajon a központi hatalom tetszés szerinti intézkedését keresztül tudta-e vinni vagy sem. Mindez radikálisan megváltozott a modern, tömegtermelésen és tömegfogyasztáson alapuló ipari társadalom kialakulásával. Ez a társadalomfejlődés a társadalom kisebb egységeit nagymértékben atomizálta, a társadalmi eljárásokat széles körben racionalizálta, és a társadalom gazdasági életét, egyensúlyát és prosperitását az eddiginél sokkal nagyobb egységekben valószínűsítette meg, melyeken belül az egyes hatóságok és egységek igazgatási és gazdasági tevékenysége nem maradt meg az aránylag kis egységek belső egyensúlyi tényezőjének, hanem igen nagy és egyesek számára áttekinthetetlen nemzetgazdasági, sőt világgazdasági egységekben, a nagy számok statisztikai törvényszerűségei szerint integrálódott. Egy ilyen helyzetben elképzelhetetlen, hogy egy közigazgatási intézkedés ne azt jelentse, amit szóhangzata szerint mond, mert hiszen egy kölcsönös ismeretségben nem lévő,<sup>34</sup> közös konvencionális szabályok által össze nem tartott nagy egységnek válik a közös orientálódási normájává. Minden olyan helyzet tehát, amelynek folytán egy közigazgatási intézkedés nem eredményes, azaz a konkrét végrehajtás során nem azt jelenti, mint amit az eredeti kibocsátás céljai szerint jelentenie kell, egyúttal az egész szervezet zavarát is jelenti.

Ez valóban döntő változása a közigazgatási eredményesség társadalmi hatásának. Erre azonban megint csak nem mondhatjuk, hogy szorosan a 20. század posztindusztriális fejlődéséhez kapcsolódnék, hanem itt is inkább a 18–19. század fordulóját s egyáltalán országonként a modern iparosodás beköszöntését tekinthetjük döntő cezúrának, melynek során a lokális egységek mind fokozódó mértékben atomizálódnak, s minden nemzetgazdasági és közigazgatási cselekvés a nagy számok törvényének erejénél fogva integrálódik az egész gazdasági és igazgatási egység számára jelentős tényé. Ennek megfelelően az állami igazgatásban is ebben az időben jelennek meg azok a jelenségek, melyek – ellentétben az előző korszak, mondhatnánk úgy is, kedélyes szellemével – a közigazgatásból, főleg annak gazdasági vonatkozásaiban igyekeznek egy precíz és kalkulálható apparátust csinálni. A vasútépítést megszervező, kereskedelmi és váltófogot létesítő, telekkönyvet és adókatasztert berendező és – utoljára, de nem utolsósorban – megbízható bíraskodást

<sup>34</sup> Vö. Balás P. Elemér i. m. 129–130.

és bírói végrehajtást fenntartó államszervezettel jelenik meg a szó *ilyen* értelmében vett eredményesség.<sup>35</sup> Ismét egy olyan fejlődés, mely a jogszerűség, a jogállam irányában való fejlődéssel nagymértékben párhuzamos.

Semmi kétség, hogy szélességben és intenzitásban a posztindusztriális-etatiszta – mondhatjuk nyugodtan: szocialista – fejlődés óriási mértékű kiszélesedését és intenzívvé válását jelentette a modern értelemben eredményes közigazgatás társadalmi feladatainak és hatásainak. A legkevésbé sincs szándékunkban ennek a változásnak és kiterjedésnek a jelentőségét alábecsülni. Az angolszász országokban különösen jelentős ez a változás azért, mert ott az előző, *laissez faire* liberális korszak feladataiban a közigazgatásnak egészen másodrendű szerepe volt.<sup>36</sup> A kontinensen pedig jelentős volt ez a változás azért, mert a közigazgatás mindennemű nem szakszerű és nem szolgálatszerű működése a közigazgatás területének kiterjedésével s a tömegtársadalmi összefüggések intenzívebbé válásával még sokkal gyorsabban és láthatóbban meghozza a maga káros következményeit. Lényeges az is, hogy a gazdaság területére mindinkább kiterjedő beavatkozás igen nagy jelentőséget biztosít a gazdaságosság szempontjának, és sokkal több mozgékonyt, célszerűbb szervezetet követel a közigazgatástól, mint azelőtt. Azt azonban, hogy e változás lényegét a jogszerűségtől az eredményesség és gazdaságosság irányába való hangsúlyváltozás jelentené, alig hisszük. Az igaz, hogy a posztindusztriális korszak legfőképpen abban áll szemben az előző korszakkal, hogy szakít a gazdasági szabad versennyel, a *laissez faire* liberalizmussal. A jogállam ideológiája azonban nincs szerves és szoros kapcsolatban a gazdasági liberalizmussal:<sup>37</sup> mint eszmei program többet és hosszabb lejárátú valamit jelent, mint gyakorlati instrumentum pedig éppen úgy állhat a gazdasági liberalizmus szolgálatában, mint az irányított gazdaság szolgálatában. A merőben az alanyi jogokat védő jogállam valóban összefüggött a gazdasági liberalizmussal, ez azonban, mint mondtuk, nem a közigazgatási jogszerűséget, hanem csak annak egy szűk fogalmazását jelenti. Azonban a közigazgatási jogvédelemnek általánosabb, modern, közösségi felfogása sem jelentheti az alanyi jogvédelem megszüntetését, mert hiszen az ala-

<sup>35</sup> Vö. a magyar közigazgatás racionalizálásának 1871. évi szükségleteiről szóló érdekes idézetet Szontaghnál: *A közigazgatás racionalizálása jogelméleti lényege szerint*. Miskolc, 1937. 6–7.

<sup>36</sup> Magyary Zoltán: *A közigazgatástudomány nemzetközi irányai. (Közigazgatásunk nemzetközi kapcsolatai.)* Szerk. Mártonffy Károly. Bp., 1941. 342–355., 343.

<sup>37</sup> Martonyi János i. m. 60–62.; Goltner i. m. 3–11.



nyi jogvédelem végeredményben a közigazgatásnak az egyén oldaláról nézett megbízhatóságát jelenti, amit a posztindusztriális állam éppen úgy nem nélkülözhet, mint a liberális. A változás lényegét inkább abban lehet összefoglalni, hogy a közigazgatástól a mai állam legfőképpen annak a szolgálatszerű és tárgyilagos szellemnek az elmélyítését kívánja, melyet már az indusztriális-liberális korszak is követelt: ma ugyanis e követelmény figyelmen kívül hagyása nemcsak rosszalló értékítélettel találja magát szemben, hanem a tömegtársadalmi összefüggések erejénél fogva még hamarabb és közvetlenebbül megbosszulja magát az egész közösség gazdasági prosperitásának az állásában, mely gyorsan reagáló függvényévé vált a közösség erkölcsi, politikai és igazgatási közszellemének is. Jogszerűség és eredményesség e síkon is csak a szolgálatszerűségnek és tárgyi céloknak való alárendelődésnek a különböző megjelenési formái.<sup>38</sup> A mai állam nemcsak a jogállam elért eredményeire és eredményei *mellett* állítja fel az eredményesség új követelményét, hanem az eredményességgel teljesen egy síkon és egyforma erővel kívánja a közigazgatás jogszerűségének a legnagyobb mértékű erősítését is, mert hiszen a jogszerűség a szolgálatszerűségnek, a szakszerűségnek, a megbízhatóságnak az egyik leglényegesebb tényezője. A modern tömegtársadalmi összefüggéseknek éppen az a lényege, hogy az egyes ember, de az egyes hivatalnok is, nem képes áttekinteni intézkedésének minden távolhatását; a *konkrét* eredményekre való beállítottság tehát, melynek helye volt egy patriarkális szellemű rendőrállamban, súlyos károkat okozhat a modern posztindusztriális államszervezetben, ha nincs összekapcsolva az emberileg lehetséges legnagyobb fokú jogszerűséggel, kiszámíthatósággal és rendszerességgel. A modern közigazgatási szellemiség legfőbb ellensége – eltekintve az öncélú közigazgatási rutintól és a kóros akta-, betű- és paragrafusimádattól, mely mindennemű jó közigazgatás örök ellensége – az a szellem, mely a közigazgatási funkciókat hatalmi pozícióknak tekinti, mely a közigazgatás által érintett emberek felé uralmi viszonylatokat akar fenntartani, mely hajlik a demonstratív és presztízsszempontrú igazgatási cselekedetekre, s amely közjóléti feladatait is bizonyos atyáskodó, hálát és tiszteletet elváró jóakarattal látja el. Mindezek pedig nem a megelőző, indusztriális-liberális korszak maradványai, hanem még az azelőtti korszakéi. Súlyos tévedés, ha a közigazgatás modern eredményességét a személyes vállalkozás,

<sup>38</sup> Vö. a jogszerűség és eredményesség szintézisére nézve Szontagh i. m. 30.; Martonyi i. m. 66–68., 159.



a szabályokhoz nem kötött lendület és az ötlet jegyében értelmezzük, mintha minden egyes közigazgatási feladat egy-egy huszárosán megoldandó járőr feladat volna. A mai közigazgatásban az ilyen feladatok sokkal ritkábbak, mint ahogyan az első pillantásra gondolnók.<sup>39</sup> Az az eredményesség, melyre a modern posztindusztriális államnak szüksége van, elsősorban nem huszáros lendületet, hanem nagyon sok megbízhatóságot, átgondoltságot, szolgálatszerűséget, összefüggést, egyenletességet és folyamatos készenlétet kíván, s ötletességnek csak nagyon határozott közösségi közreműködés mellett veheti hasznát. A mai állam ugyanis feltételez egy olyan emberfajtát, mely maga is megbízhatóan, szolgálatszerűen, szakszerűen és racionális tudatossággal végzi a maga munkáját, ez pedig nem az az emberfajta, mely a huszáros és ötletes közigazgatás esetlegességeit passzívan elviselje. Amelyik pedig elviseli, abból a legügyesebb közigazgatás sem fog tudni kihozni gazdaságos és racionális termelési eredményeket. A modern tömegtársadalmi összefüggések erejénél fogva tehát nemcsak a szűken megfogalmazott s az eredményességgel szemben kijátszható jogszerűség jelenti az állami apparátus tehetetlenné válását, hanem a szűken megfogalmazott s a jogszerűséggel szemben kijátszható eredményesség is az állami apparátus funkcionálásának a bizonytalanságát és látszatszerűségét idézi elő, tehát magasabb összefüggésben és hosszú lejáratra a teljes értelemben vett eredményességet bénítja és szünteti meg.

### III.

Kérdés, hogy ebben az összefüggésben mi a helye és mi a jelentősége az erős *végrehajtó hatalom* programjának.

Ez a gondolat már megfogalmazásával is utal a hatalmak megosztásának az elvére. Mint már mondtuk, a hatalmak elválasztásának elve az európai kontinensen bizonyos doktriner elváltozáson ment keresztül. Ennek az elváltozásnak az egyik oka az volt, hogy a kontinensen eleven politikai tényező volt a monarchikus hatalom és a monarchikus hatalom szellemét öröklő közigazgatás, mely igen határozott uralmi szellemmel volt telítve,<sup>40</sup> s ezt megtartotta a monarchia fokozatos dekadenciája után is. Ez a monarchikus és uralmi szellem okozta, hogy a monarchia

<sup>39</sup> Ugyanezt hangsúlyozza Magyary: *A magyar közigazgatás gazdaságosságának és eredményességének biztosítása* c. művében. 17–18.

<sup>40</sup> Magyary Zoltán: *A közigazgatástudomány nemzetközi irányai*. 343.

és az uralmi szellemű igazgatás a maga számára védelmi pozíciókat igyekezett kiépíteni a túlságos törvényhozási és bírói ellenőrzéssel szemben. Ezeket a védelmi pozíciókat éppen a hatalmak elválasztásának a nevében építette ki, meg akarván védelmezni az „illetéktelen” beavatkozás ellen a végrehajtó hatalmat, mely elméletileg a törvények végrehajtásának fontos, de szerény szerepét viselte, a valóságban azonban integrálódási pontja maradt mindazoknak a hatalmi lehetőségeknek, melyeket valamely különleges szervezeti módszer segítségével (népképviselői törvényhozás, független bíróság) nem választottak külön a központi hatalomtól.<sup>41</sup>

A hatalmak megosztásáról szóló elv másik deformálódása a törvényhozás javára történt. A hatalmak megosztásának indokolásával kapcsolatban Locke fejtette ki azt, hogy nem jó, ha a törvényeket ugyanazok hozzák, mint akik alkalmazzák. Ebből született meg az az elméleti koncepció, mely a parlament és végrehajtó hatalom viszonyát nem úgy képzelte el, mint két valóságos hatalmi tényező egyensúlyát, sem úgy, mint az irányító ellenőrzés és cselekvés ellentétét, hanem úgy, mint az általános szabályalkotásnak és konkrét ügyintézésnek elméletileg és a dolgok belső természete szerint eltérő funkcióit. Ennek legkirívóbb következménye az volt, hogy a népképviselői parlament, mely lényege szerint elsősorban ellenőrző és közvéleményformáló szerv, a maga törvényhozási monopóliuma alapján beleszólást igényelt minden „általános” szabályalkotásba, még akkor is, ha annak szakjellege folytán ez a beleszólás nem jelenthetett komoly és érdemleges ellenőrzést, hanem csak ötletszerű módosításokat és zavaró, politikai szempontú változtatásokat eredményezett. A kormány parlamenti felelőssége ezenfelül lehetőséget adott a parlamentnek kicsinyes gyámkodásra is. A parlament intézménye tehát ezen a ponton maga is tényezőjévé vált az állami igazgatás szakszerűtlenné és szolgálatszerűtlenné válásának, s így vált az előretörő modern szakszerűség a parlamentarizmus kritikájának a megindítójává.<sup>42</sup> Ebbe a kritikába azután örömmel bekapcsolódott az a monarchikus, uralmi szellemiség is, mely nem szűnt meg visszakívanni a közigazgatás régi, kötetlen, ellenőrizetlen s uralmi lehetőségeket nyújtó állapotát.

A parlamentarizmus elleni kritikának ez a kétféle összetevője a legvilágosabban szétválasztható éppen az erős *végrehajtó hatalom* program-

<sup>41</sup> Magyary Zoltán: *Magyar közigazgatás*. 41.

<sup>42</sup> Magyary Zoltán: *Közigazgatási vezérkar*. Bp., 1938. 3.

jában. Azon ugyanis, hogy a végrehajtó hatalom erős, kétfélel érthetünk. Érthetjük egyrészt azt, hogy egy bizonyos társadalmi hatalmi szervezet a hatalmi eszközök olyan koncentrációját mutatja fel, amely lehetővé teszi számára, hogy a hatalmi körébe került személyeket kibúvás lehetősége nélkül uralma alatt tudja tartani, s ellenállásukat meg tudja törni. Érthetjük másrészt azt, hogy egy bizonyos hatalmi szervezet, mely meghatározott célokat hivatott és akar elérni, e célok megfogalmazását, központi beindítását és a végrehajtó közegekig való közvetítését képes olyan módon megszervezni és megvalósítani, hogy kitűzött céljait egészen a legkonkrétebb részletekig magas határfokban és a kiindulási intenciók minimális elhajlásával viszi keresztül és valósítja meg.

Nyilvánvaló, hogy itt két radikálisan különböző dologról van szó. Az első végeredményben nem más, mint a hatalomkoncentrációra való örök emberi törekvés, amelynek cselekvő és szenvedő alanyaira gyakorolt destruáló és demoralizáló hatása az egész történelemnek újból meg újból ismétlődő tanulsága, és amely ellen a hatalomgyakorlás igazságosságának ősi követelménye és az európai politikai gondolkodás évszázados fejlődése irányul. A második értelemben vett erő éppen azt a modern értelemben vett eredményességet jelenti, melyet a modern gazdasági és társadalmi fejlődés követel. Az államhatalomnak a kétféle értelemben vett *ereje* tehát nem függ össze. Egy hatalmi szervezet lehet igen erős, ha arról van szó, hogy tudatos ellenállásokat megtörjön, de ugyanakkor ugyanaz a hatalmi szervezet lehet igen kis mértékben eredményes, ha arról van szó, hogy intencióit a legkisebb részletekig nagy határfokban keresztül tudja vinni. Ilyenkor tárul eléink az a groteszk látvány, hogy az erős végrehajtó hatalom modern jelszava nevében fellépő uralmi szellemű közigazgatás a legvígabban karöltve marad a legnagyobb fokú szakszerűtlenséggel és a szolgálat szellemének a teljes hiányával. Más oldalról semmi akadálya nincs annak, hogy egy olyan hatalmi szervezet, amelyen belül a legkülönbözőbb garanciákkal körül van bástyázva bármiféle elfogadott társadalmi értéknek (egyéneknek, közösségeknek, autonómiáknak, erkölcsi és jogi elveknek) az érvényesülése, ugyanakkor igen nagy mértékben eredményes legyen abban az értelemben, hogy intencióit nagy határfokban keresztül tudja vinni. Ehhez nem kell más, mint az, hogy a garanciák gyakorlati érvényesítésénél is jó szervezés és egészséges igazgatási szellem érvényesüljön.

Mínt hogy alig kételkedünk benne, hogy az erős végrehajtó hatalom programját az általunk kétségbe vont tétel is elsősorban a modern szak-

szerűség és szolgálatszerűség védelmében állította fel, azt kell mondanunk, hogy ez a megfogalmazás éppen a maga belső célja szempontjából nézve a legnagyobb mértékben alkalmas arra, hogy félreértésekre adjon okot, és éppen olyan, egyáltalán nem korszerű szellemiség kezében váljék fegyverré, amely ellen irányul.

Ha mármost erős közigazgatási végrehajtó hatalom alatt csakis a modern értelemben vett, szolgálatszerűsége és szakszerűsége alapuló eredményességet értjük, akkor nem érthetünk egyet azzal a véleményvel, hogy a modern, eredményes közigazgatásnak elengedhetetlen feltétele a végrehajtó hatalomnak a többi államhatalmi ággal, mindegyiknél a törvényhozással szemben való túlsúlya, mely esetleg egészen a törvényhozás és közigazgatás teljes egybeolvadásáig mehet,<sup>43</sup> s egyáltalán a modern, eredményes közigazgatásnak mindenekelőtt mélyreható alkotmányjogi változások, főleg a parlamentáris kormányrendszer megszüntetése az előfeltételei.<sup>44</sup> A modern közigazgatást nem az érdekli, hogy a végrehajtó hatalom túlsúlyban van-e a törvényhozó hatalom felett, s hogy a parlament buktathat-e kormányt vagy sem, hanem az, hogy az összes alkotmányos tényezők keretein belül érvényesülni tud-e a szolgálatszerűség és szakszerűség szelleme. Ha ez a szellem mégoly erős végrehajtó hatalom keretein belül hiányzik, akkor modern értelemben eredményes közigazgatás nem lehetséges, ha viszont ez a szellem megvan a törvényhozásban vagy annak bizottságaiban, s a törvényhozás kész megadni a szükséges felhatalmazásokat, akkor a végrehajtó hatalomnak alkotmányosan leszögezett túlsúlyára semmi szükség nincsen. A parlament kormánybuktatási jogköre adott esetben érintheti a közigazgatás folyamatos eredményességét, azonban nem érinti szükségszerűen. A politikum részéről a közigazgatás eredményességére gyakorolt káros behatásnak a gyakori és indokolatlan kormánybukás csupán egyik s nem is a legjelentősebb esete: a politikum ezenkívül s egyáltalán a törvényhozás behatása nélkül is ezerféleképpen érintheti a közigazgatás eredményes működését. A közigazgatás eredményessége érdekében nem a végrehajtó hatalmat kell erősíteni, hanem, amint ezt Magyary Zoltán is hangsúlyozza,<sup>45</sup> a politikum behatását csökkenteni a szakszerű igazgatással szemben, és pedig tekintet nélkül arra, hogy a törvényhozás vagy a végrehajtás részéről fenyeget-e inkább ez a behatás. Ennek pedig vannak ugyan alkotmányjogi s egyáltalán jogi módszerei is – többek között a jogszerűség

<sup>43</sup> Magyary Zoltán: Az államtudomány új problémái. *Magyar Közigazgatás*. 1935. 51. sz.

<sup>44</sup> Magyary Zoltán: *Magyar közigazgatás*. 1942. 640.

<sup>45</sup> *A közigazgatás legfőbb vezetése szervezési szempontból*. Bp., 1936. 92–93.

garanciáinak a növelése! –, azonban ami a döntő, az a szolgálatyszerűségnek, szakszerűségnek és jogszerűségnek az egész közigazgatást átható és a politikai tényezőket visszavonulásra készítő szelleme. Igazat kell tehát adnunk azoknak, akik a modern szakszerű és szolgálatyszerű közigazgatás erősödésének programját nem kapcsolják össze szükségszerűen alkotmányjogi változásokkal.<sup>46</sup> Természetesen lehet a racionalizálás programját egészen általános értelemben venni s a szakigazgatáson túlmenően az egész állami életre érteni, mint ahogyan Magyary Zoltán kétségtelenül ebben az értelemben hivatkozik a „hatalom racionalizálása”-nak a programjára.<sup>47</sup> A hatalom racionalizálása azonban ebben az értelemben a hatalomnak ésszerű, tárgyi szempontok alá való vetését jelenti, márpedig ennek eddig – minden hiba és tévút ellenére is – a hatalmak megosztásának az elve s a hatalomnak közösségi és bírói ellenőrzés alá való vonása a legsikeresebb gyakorlati kísérlete.

Tegyük azonban fel, hogy a szó mai értelmében vett politikum egy későbbi fejlődés során mindenesztül háttérbe szorul, és a végrehajtó hatalom teljes egészében a szolgálatyszerű, szakszerű és eredményes modern közigazgatás kezébe kerül, azaz az általunk vitássá tett tétel jövőbeli víziója teljes elvi tisztaságban megvalósul. Kérdés, hogy ebben az esetben nem volna-e indokolt ezt az apparátust az eredményesség érdekében csakugyan kivonni, ha nem is a bírói ellenőrzés, de legalábbis a törvényhozás és egyáltalán bármiféle népképviselői szerv vagy közvéleményszerv gyámködése és beleszólása alól.

Úgy véljük, hogy ez a perspektíva – ha már alkotmányjogi változásoknál tartunk – éppen nem a végrehajtó hatalom teljes függetlenítését írja elő, hanem a végrehajtó hatalom ellenőrzésének új formáit kívánja meg, ami természetesen nem zárja ki, hogy ez a végrehajtó hatalom kicsinyes beleszólástól mentes, nagy lehetőségek birtokában lévő, szabad és – az eredményesség értelmében – erős legyen. Míg ugyanis egyrészt a modern szolgálatyszerű közigazgatás organikus eredménye annak a fejlődésnek, mely a hatalom megnevesítése és az uralmi vágnak tárgyi célok alá való rendelése felé mutat, másrészt viszont áll az is, hogy a szó modern értelmében eredményes közigazgatás a legnagyobb veszedelmet jelenti, mely a társadalmi szervezet, a hatalom értékszempontoktól telített, *emberséges* voltát fenyegeti. Ugyanis nem a hatalomvágy, az uralmi tendencia az egyetlen veszedelem, mely a társadalom külső, hatalmi szervezetét az

<sup>46</sup> Mártonffy Károly: *A magyar közigazgatás megújulása*. Bp., 1940. 289–291.

<sup>47</sup> *A magyar közigazgatás racionalizálása*. Bp., 1930. 34.

igazságtalanság és értékrombolás székhelyévé teheti, hanem a technikai lehetőségek túl nagy volta és a társadalmat akarata ellenére boldogító erőszak is. A társadalom egészét mind anyagi, mind szellemi síkon megragadni és irányítani képes eredményes közigazgatás ugyanis, a maga instrumentális tökéletességével, az eldologiasodásnak,<sup>48</sup> az elembertelesenedésnek oly veszélyeit rejti magában, melynek során az eredményesség merő absztrakt bálványává válhatik, elszakadhat a társadalom eleven szükségleteitől és értékvilágától, és megmerevedett, öncélú kimérákká deformálódott sikerképzetek uralma alá kerülhet. Hogy példát mondjunk, a modern értelemben eredményes végrehajtó hatalom szükség esetén hatalmas áttelepítési műveleteket tud végrehajtani a legkülönbözőbb gazdasági, katonai és politikai célok érdekében. De az embertelenségnek micsoda áradata lehet abból, ha a lehetőségek végtelensége úrrá lesz a társadalom vezetőin, és végül különféle eredményességi képzetek nevében egyszerűen *minden* vonatkozásban elhanyagolható mennyiségnek tekintik az emberek bárminemű lokális kötöttségét?

A nagy hatáskörű eredményességre képes közigazgatási apparátus tehát azt a veszedelmet rejti magában, hogy elhomályosodik annak tudata, mire szolgál egyáltalán ez az eredményesség. Az eredményesség addig érték, amíg maga is a társadalmi értékszempontok szilárd uralma alatt áll. A közigazgatási apparátus eredményességének és hatáskörének növekedése tehát parancsolóan előírja, hogy ezzel az apparátussal vetekedő, sőt nagyobb társadalom-lélektani erővel létezzék egy célkitűző, irányelv-megszabó, értékiszabályozó apparátus is, mely eleven kapcsolatban van a közösség szükségleteivel, érvényesen meg tudja állapítani a célmegvalósulás irányelveit, és érvényesen képes tisztázni a társadalmat irányító végső értékeket is. Ezzel pedig lényegileg a *törvényhozó* és végrehajtó hatalom elválásztásának modern megfogalmazásához jutottunk el. Bármiféle bajok származtak is a parlamentarizmus különféle tévutaiból, az a gyógy mód, mely egyszerűen a végrehajtó hatalomnak a törvényhozás feletti túlsúlyát vagy egyenesen a törvényhozást elnyelő megerősödését javasolja, a fürdővízzel együtt a gyermeket is kiönti. A *közösség szükségleteivel* való eleven kapcsolatot valamiféle, a végrehajtó hatalomtól független közvéleményszerv nélkül nem lehet fenntartani, akár népképviselői parlament ez a szerv, akár valami más. Ami az *általános irányelvek* lerögzítését, a törvényhozást illeti, bármennyi dilettantizmust mutatott is fel a népképviselői parlament e téren, s bármennyire szükséges itt is

<sup>48</sup> Balás P. Elemér i. m. 129–155.

a szakszerűség szempontjainak az érvényesítése, mégis, ha el akarjuk kerülni a kormányhatalmi apparátus demoralizálódását és elembertelenedését, a törvényhozó szerv valamiféle önállóságát szintén fenn kell tartanunk. Ha végül végső *társadalmi értékeket szabályozó* fórumot keresünk, erre a szerepre a népképviselői parlament valóban nem alkalmas, de nem alkalmas a végrehajtó hatalom sem. Az itt jelentkező hiányon csak a társadalmi elitképzés új módszerei és szervei segíthetnek, akár beleépítve a közvélemény és a törvényhozás szerveinek rendszerébe, akár attól függetlenül külön hatalomként. Eddig a világnézeti egypártrendszerek jelentik a szervezett elitképzés egyetlen, modern szükségletekre szabott, átfogó kísérletét. Azonban a világnézeti egyetlen párt túlon túl bele van ágyazva a modern hatalomkoncentráció szervezetébe, semhogy az értékek megállapításának, szabályozásának, tisztázásának a feladatát el tudná végezni. A világnak ma legjobban nem az – egykor a nemesség által betöltött – uralmi elit funkciója hiányzik, hanem az értékőrző és értékszabályozó elitnek az a funkciója, melyet a keresztyén középkorban az egyházi rend látott el.

#### IV.

A modern államfejlődés belső szükségletei tehát nem a hatalomkoncentráció felé, hanem a hatalom szolgálszerűsége, racionalizálása felé s ennek érdekében az államhatalmak megosztásának új formái felé mutatnak. Az eredményes közigazgatás hatásterületének a kiterjedésével párhuzamos a jogszerűség garanciáinak a növekvő szükséglete, s a végrehajtó hatalom behatási lehetőségének a meggyarapodásával párhuzamosan fellép az a tendencia, mely a közvélemény szerveinek, az általános szabályalkotás szerveinek és az értékszabályozás szerveinek hatékonyabb kiépülését és a végrehajtó hatalomnak az e szervek által képviselt érték szempontok alá való rendelését kívánja. Ez egyrészt a fejlődés belső, *tényleges* tendenciája azért, mert a modern tömegtársadalmi összefüggéseken csakis egy nagymértékben kiszámítható, szolgálszerű hatalomgyakorlás tud úrrá lenni, s eredményesség és jogszerűség csak különböző aspektusai ennek a szolgálszerűségnek. Ugyanakkor azonban ez a tendencia egyik megnyilvánulási formája annak az ősi politikai-erkölcsi *követelménynek* is, mely a mérő hatalomkoncentrációval szemben mindenkor a hatalomgyakorlás igazságos, emberséges és ésszerű közösségi célját állítja szembe.

1944



# KÉZIRATOK A LEGITIMITÁSRÓL

## Napóleon legendája<sup>49</sup>

### *A kaland szelleme*

Európában Napóleon tüneményes pályafutása óta egy teljességgel hamis kép alakult ki a nagy ember, a zseni mibenlétéről. Az egész napóleoni korszakot úgy fogják föl, mint amelyre egyetlenegy zseniális ember páratlan akarati erőfeszítése, és ennek nyomán kisarjadt páratlan sikere nyomja rá bélyegét. Mindazokat, akik a Napóleon körül kialakult prózai hősköltemények értékét kétségbe vonják, mint illúziórontókat szeretik elhallgattatni. Ez az egész beállítás azonban alapvetően hamis, és ami még rosszabb, veszélyesen romantikus. A valóság az, hogy ha meg akarjuk érteni Napóleon jellemét és pályafutását, akkor nem a *zseni* mibenlétéről kell beszélnünk, hanem a *kaland* és a kalandor mibenlétéről. A kaland szelleme az emberi életnek az egyik legfőbb mozgatója, azonban van egy bizonyos pont, amit ha túllép, akkor az a térből és az időből való teljes kilépést, minden szilárd bázisnak az elhagyását jelenti, és a következményei beláthatatlanok. A legveszélyesebb a kaland a politika területén. A francia forradalom maga nem volt feltétlenül és mindenestől kaland, sőt elindulásában az emberi gondolkodás egyik legjobban előkészített és átgondolt vállalkozása volt. Azonban hamarosan kicsúszott azoknak a kezéből, akik átgondolták és elindították, és átcsúszott az erőszak és a félelem rettentő alternatívájába, amiből azután a napóleoni kaland megszületett. A tiszta erőszak a kalandnak az eszköze, a kalandé, amely fél az összeesküvéstől, az ellenségtől és egyáltalán mindenkitől, mert elhagyta a valóság szilárd talaját. Az erőszak alkalmazása azonban nem csökkenti, hanem növeli a félelmet, és a félelem növelése a hatalmon lévőket új meg új erőszakra készíti. Ez a politikai kalandnak a *circulus vitiosus*a. A történelem ilyen pillanataiban bizonyos jellegzetes emberfajta szokott felvetődni és nagy jelentőségre jutni.

<sup>49</sup> A gondolatmenet Ferrero, Guglielmo: *Reconstruction. Talleyrand à Vienne, 1814–1815*. (újabb kiadása: *Talleyrand au Congrès de Vienne*. Editions de Fallois, Paris, 1996. Magyarul: *Újjáépítés. Talleyrand Bécsben 1814–1815*. Ford. Bibó Judit. Osiris, 2002.) tömörített rekonstrukciója.

## *A kalandor*

Ezeket az embereket töredékes intelligencia, az egységes áttekintés hiánya, de a részletekhez éleselmjűség, a siker mindenképp felett való keresése, a siker érdekében meglepő éleselmjűség, egyébként durva elnagyolás, színészkedésre való nagy készség és néha sötét fanatizmus jellemzi. Ez az emberfajta, aki a történelem nagy kalandjaiban időnként megjelenik, képes arra, hogy a kaland mentén elrejtett lehetőségeket skrupulus nélkül kihasználja, és a maga rövid lejárátú sikerkeresésében belevesse magát a kaland olyan fajta lehetőségeibe is, amelyektől minden távolabbra néző jellem joggal visszariad.

Ebben a szellemben nézzünk szembe a napóleoni legendával.

## *A francia forradalom*

A francia forradalom abban a pillanatban, amikor Napóleon karrierje megkezdődött, vagyis 1796-ban, túl volt már a terror lázálmán, komoly parlamenti életet, komoly sajtó- és gyülekezési szabadságot kezdett és tudott megvalósítani, a háttérben azonban mind külpolitikai, mind belpolitikai téren félelmes kalandok vetették előre árnyékukat.

### *Külpolitikai kaland*

*(A szabályos háború elvetése)*

*Külpolitikai téren* a szabály nélküli háború jelentette a nagy kalandot. A XVI-II. század diplomáciai és katonai tudománya egy Európában addig soha nem ismert magaslatra jutott el: az indulat nélküli békekötés és a szabályos háborúviselés magaslatára. A XVIII. század háborúi metodikus ember- és anyagkímélő háborúk voltak, melyeket hivatásos katonákkal és nem rekvirálási alapon, hanem elvileg mozgó élelmiszerraktárakra támaszkodva vívtak az országok. Ez a fajta háború a polgári lakosságot alig terhelte, és annyira nem vadította az erkölcsöt, hogy a háború alatt is lehetséges volt például az ellenséges országok között az utazás, a társadalmi és tudományos érintkezés. A metodikus, Montecuccoli-féle föl és alá vonuló, metodikusan visszavonuló hadvezetésen lehetett csúfolódnival, azonban ott, ahol mind a két fél ezt a fajta hadviselést művelte, ez a háború hallatlan mértékű humanizálását jelentette. A francia forradalom fiatal tábormokai

ezzel szemben a forradalom 1792. évi félelmes, kritikus helyzetében kitálaták a felkelt nép háborújának és a szabály nélküli háborúnak szerintük páratlan újítását, amelynek lényege az volt, hogy hiányosan kiképzett, de erősen föllelkesített hadseregekkel az elfoglalt területekből való éléssel, magyarul mondva azok kifosztásával, és metodikus vonulások helyett gyorsasággal érjenek el sikereket. Ez a rendszer természetesen a régi rendszer meglepett hívein első ízben mindenütt sikert aratott, és Napóleon úgynevezett hadvezéri zsenialitásának 70–80%-a erre a tényezőre vezethető vissza: valaki, aki nem respektálja a játékszabályokat, természetesen sikert ér el azokkal szemben, akik respektálják őket, de csupán addig, ameddig azok rá nem jönnek, hogy így rosszul járnak.

### *Olasz katonai kaland*

Az olaszországi hadjárat az ilyen szellemű hadviselésnek volt az egyik kalandos fejezete. Ne felejtjük el, hogy Olaszország mellékhadszíntér volt, az igazi hadszíntér Németország és Belgium voltak, ahol a direktórium kormánya a francia határnak a Rajnáig való kitolását szerette volna biztosítani. Evégből adta Napóleonnak azt az utasítást, hogy törjön be Olaszországba, próbálja megverni a szardíniai király hadseregét, és próbálja elfoglalni Lombardiát, amely az osztrák császár birtoka volt, hogy ezáltal egy olyan zálogot kapjon a kezébe, amellyel rászoríthatja az osztrák császárt a rajnai és belgiumi kérdésben való engedékenységre. Ennek megtörténte után természetesen Franciaország kivonult volna Olaszországból. A terv katonailag lehetetlen volt, és kalandos, mert Olaszország mellékhadszíntér lévén, az ottani francia hadsereg kicsi volt és felszeréletlen. Úgyannyira, hogy nemcsak az osztrák császár hadseregével, de a szárd király hadseregével is alig-alig tudott volna megbirkózni. Napóleon azonban – mint ifjú kalandor – jellemének megfelelően vállalkozott erre a tervre, amely egyáltalán nem az ő terve volt, hanem a direktóriumé. Általában ne felejtjük el, hogy Napóleon ebben az időben még nem egy ellenállhatatlan zseni, hanem egy kis kezdő tábornok, aki általában igyekszik a direktórium megelégedését kivívni, és majd – mint látni fogjuk – azokat az úgynevezett zseniális rögtönzéseket, melyeket a direktórium parancsai ellenére, a közfelfogás szerint egyedül zsenialitására támaszkodva csinált, a valóságban igen keserves és kétségbejítő kényszerhelyzetekben csinálta.

## *Belpolitikai kaland: diktatúra*

A másik téren, *belpolitikai téren* szintén ott leselkedett Franciaországban a kaland szelleme. Ez abból adódott, hogy a direktórium mint forradalmi kormány nem érzett biztos talajt a lába alatt, és a meginduló parlamenti és sajtószabadság mindinkább napvilágra hozta azt, hogy az ország többsége inkább royalista és inkább katolikus még, mintsem forradalmár. A direktórium vezetői tehát mindinkább kacérkodni kezdtek azzal a gondolattal, hogy a parlament valamiféle szétugratásával biztosítsák a köztársaságot és főleg magukat a várható royalista reakció támadásával szemben, ezáltal pedig egy szörnyű ingoványos talajra léptek, mert népuralmat nem lehet a nép gúzsbakötésével és erőszakkal létrehozni: a bajonettekre alapított demokrácia önellentmondás. Nézzük mármost, hogy ennek a szempontnak a jegyében milyennek mutatkozik a napóleoni hősköltemény kezdete.

### *A hadjárat*

A hivatalos történetírás egy évszázad óta a következőképpen írta le a nagy napóleoni kaland kezdetét: Bonaparte, akit 1796. március 2-án neveztek ki az olasz hadsereg parancsnokának, 26-án érkezik a hadsereghez, amelyet éhezve és kedvetlenül talál. Pár nap alatt fellelkesíti őket, és április 12-én páratlan haditénnyel kezdi: Montenotte mellett betör az ellenség centrumába, a szövetségeseket kettészakítja, az osztrákokat Milánó felé, a piemontiakat Turin felé üldözi. A következő napokon sikert sikerre halmoz, és zseniális módon nem engedelmeskedik a direktóriumnak, hátat fordít az osztrákoknak, ráveti magát a piemontiakra, kiűzi, megveri, torokon ragadja őket, április 28-án a piemontiak kegyelmet kérnek, és aláírják a derascói fegyverszünetet. Ezután az osztrákok ellen fordul, átkel a Pón, megszállja Lombardiát, és május 15-én bevonul Milánóba, a lombard fővárosba. Egy hónap alatt elfoglalta Olaszországot.

### *Térkép*

Így szól a napóleoni legenda. „Nézzük meg a térképet”, így szól Ferrero. Ha igaz az, hogy Bonaparte április 11-én és 12-én Montenotténál kettészakította a két szövetséges hadsereget, akkor az osztrákoknak nyilvánvalóan Milánó felé kellett volna visszavonulniuk. Az osztrákok azonban április 28-

án nem Milánó felé, nem északkelet felé, hanem nyugat felé, Nizza–Montferraton keresztül Cherasco felé vonultak, és április 28-án, amikor a piemontiak aláírták a fegyverszünetet, onnan csak kétnapi járóföldre voltak. Montenotténál nem történt más, mint az osztrákok és a franciák szélső szárnyának egy másodrendű csatája, ahol Bonaparte ott sem volt. Annyi történt, hogy az osztrákok támadni próbáltak, Bonaparte gyorsan oda küldte Laharpe és Masséna tábornokokat, ami által a franciák azon a ponton számbeli fölénybe kerültek, mire az osztrákok visszavonultak. A következő napokon a franciák igen váltakozó harcokban valamivel előbbre nyomulnak, és ennek eredményeképpen elvágják azt a legrövidebb utat, amelyik Acqui, az osztrák főhadiszállás és Ceva, a piemonti főhadiszállás között volt. A két szövetséges azonban továbbra is kitűnően tud közlekedni egymással azon a hosszabbik úton, amely Acquiból Nizza–Montferraton keresztül Cherasco és Turin irányába vezet. Az osztrák hadsereg éppen ezen az úton indul el a következő napokban, és a francia–piemonti fegyverszünet megkötésének pillanatában már csak kétnapi járóföldre van Cherascótól. Ugyanakkor a piemonti hadsereg Mondovi irányában lassan hátrál Cherasco felé, azonban ez a hátrálás a XVIII. század metodikus, szabályos hátrálása volt, és a piemonti hadsereg nemhogy meg lett volna verve, hanem hátrálás közben több ízben igen súlyos veszteségeket okozott a francia hadseregnek. A tények ismeretében lehetetlenség azt állítani, hogy április 28-án a piemonti hadsereg azért kötött fegyverszünetet, mert meg volt verve.

### *A szárd különbéke okai*

Hogy miért kötött a piemonti hadsereg fegyverszünetet, az kiderül egy sor levélből, amelyek a bécsi levéltárban találhatóak. 1796. január 13-án, amikor Bonaparte parancsnoka, Gherardini márki, a turini osztrák követ levelet írt Bécsbe báró Thugut osztrák államminiszterhez. Ebben megírja, hogy a piemonti külügyminiszter egy esetleges francia–piemonti különbékére tett neki célzást. Január 20-án azt írja a követ, hogy az a hír, hogy a franciák Szavoja és Nizza átengedése fejében az osztrák Lombardiát ígérik oda a piemontiak részére. Sőt beszélnek egy francia–piemonti szövetségről is. Február 24-én, tehát még mindig Bonaparte parancsnoki kinevezése előtt, az osztrák követ panaszkodik a nyílt osztrákkellenes francia propaganda miatt, ami a turini udvar körében folyik. Íme, az első leplezett titok: Piemont fáradt volt az 1792 óta folyó háborúban, a háború

vége nem látszott seholy, Franciaország részéről időnként nagyon előnyös ajánlatok történtek, s a turini udvar körében egy komoly és befolyásos párt dolgozott a francia–piemonti különbéke érdekében. Az az egészen jelentéktelen visszavonulás, amire április folyamán az osztrák és a piemonti hadseregek kényszerültek, elég ürügy volt a diplomáciailag és lelkileg rég előkészített fegyverszünet megkötéséhez. Képzeljük el, írja Ferrero, hogy ha 1914-ben lett volna Franciaországban egy párt, amely mindenáron békét akart volna kötni az első lehetséges alkalommal Németországgal, akkor ez a párt a francia hadsereg minden kilométernyi visszavonulását, ami végül is a marne-i nagy győzelemhez vezetett, úgy állította volna be, mint súlyos vereséget és okot a békekötésre. Ugyanez történt Turinban 1796-ban.

### *Átkelés a Pón*

De olvassuk tovább a napóleoni legendát. A piemonti fegyverletétel zavarba hozta az osztrákokat, és most már valóban arra kényszerítette őket, hogy Milánó felé visszavonuljanak. A fegyverszünet biztosította Napóleon számára, hogy Valenciánál átkelhessen a Pó folyón. Azonban a Valenciától Milánó felé vezető úton három, erős akadályt jelentő hegyi folyó volt közben: az Agogna, a Terdoppie és a Ticino. A visszavonuló osztrák tábornok mind a három folyó átkelését erősen megerősítette, és az áthajózásra alkalmas bárkákat fölégette. Volt egy pillanat, amikor Bonaparte – úgy látszik – le is akart tenni erről a vállalkozásról, azonban a kezében volt a direktórium levele, amelyik arra utasította, hogy Ceva elfoglalása után koncentrálja erőit Milánó felé. A direktóriumnak az volt a terve, hogy Lombardia elfoglalásával egy olyan zálogot szerez a megkötendő béke számára, amely engedékenyebbé teszi az osztrák császárt a rajnai határkérdésben, mert hiszen a direktórium politikájának ez volt a legfőbb gondja. És ne felejtjük el, hogy Napóleon ebben a pillanatban nem volt még sem a világ első hadvezére, sem Franciaország császára, sem nagy zseni, amivé a legenda utóbb megtette, hanem egy kezdő kis tábornok, akinek sorsa a direktórium kegyétől függött. Napóleon tehát megtette az előkészületeket, hogy betörjön Lombardiába. Előtte volt azonban a három megerősített folyó, és ebben a helyzetben egy zseniális gondolata támadt, legalábbis 100 éve így tanították ezt a történetírók. Ahelyett, hogy a Pó északi oldalán haladt volna, és megkísérelte volna a három folyón való átkelést, a Pó déli oldalán maradt, ahol ezek a hegyi folyók nem akadályozták, gyors menetekben lerohant Valenciától Piacenzáig, ahol volt kitűnő átkelőhely, és voltak bárkák, és így ahelyett, hogy nyugatról tört vol-

na neki Milánónak, délkeletről közelítette meg, és az osztrák tábornokot a legnagyobb zavarba hozta. Hogyan történhetett ez? Az osztrák tábornok tán olyan öreg volt, olyan korlátolt, hogy mindenütt elégettette a bárkákat és megerősítette az átkelőhelyeket, csak éppen Piacenzánál nem? A történetírás azóta gúnyolódik Beaulieu osztrák tábornokon, ezen a vén pedánszon, aki nem értette az ifjúság új stratégiáját. Ezek a történetírók csak egyetlen icipici dolgot felejtettek el: azt, hogy Piacenza a páрмаi herceg országához tartozott, s a páрмаi hercegség ebben a háborúban semleges volt. A francia hadseregnek tehát éppúgy nem volt joga Piacenzánál átkelni a Pón, mint ahogy az osztrák tábornoknak nem volt joga Piacenzánál megerősíteni a partot, és elégetni a bárkákat. Napóleon zsenialitása ebben az esetben tehát abból állott, hogy nem respektálta a játékszabályokat egy olyan ellenféllel szemben, akiről tudta, hogy respektálni fogja a játékszabályokat.

### *Olaszország állapota*

Napóleon tehát ott volt, hogy a szárd királyság kiugrásával és egy nemzetközi jogsértéssel sikeresen elfoglalta Észak-Olaszország nagyobb részét. És itt kezdődik a napóleoni kaland egy újabb kiágazása, aminek végzetes következményei voltak mind Olaszország, mind egész Európa továbbfejlődésében. Olaszország a XVIII. század végén Európa egyik leggazdagabb országa volt. Nem úgy, mint ma: egy szegény, nagyobb részben paraszts ország, amely ennek ellenére élelmiszer-behozatalra szorult. A világ nagy kereskedelmi útvonalaitól ugyan félreesett, és az ellenreformáció óta a stagnálás állapotában volt, mindamellet annál az óriási jelentőségnél fogva, amivel a pápaság és a katolikus világ továbbra is bírt, továbbra is rengeteg pénz és nemesfém áradt Olaszországba. Amit ma Olaszországban megcsodálunk, már csak egy üres csontváza a XVIII. századi Olaszország páratlan gazdagságának, amit soha többé nem fogunk látni. A templomok nem voltak olyan nagy üres kővázak, mint ma, hanem színültig tömve voltak selymekkel, szőnyegekkel, bársonnyal, szobrokkal, képekkel, márványokkal, ötvösmunkával, drágakövekkel. A palotákban, ahol ma a pazar homlokzatok mögött nagy kereskedelmi cégek székelnek, akkor valóságos nemesurak éltek a rájuk kötelező fényűző életet, amiből a legfejlettebb luxusipar élt akkor szerte egész Olaszországban. Templomok, kolostorok, paloták, iskolák, műhelyek torlódtak egymásra a szűk kis utcákban, a kolostorokban énekeltek, imádkoztak, tanítottak, leveseket osztogattak, a keresztény ideál és a valóságos élet ezer ellentmondását próbálták megoldani: a nemesurak ünnepélyeket,



bálokat és vadászatok, a városok népünnepélyeket, a kis uralkodócskák mindenféle dinasztikus ünnepélyeket rendeztek, élén a legnagyobb olasz nemzeti ünneppel, a farsanggal. Olaszország kis országokra oszlott, de ezeken belül maga kormányozta önmagát, ügyesen adminisztráló, nem túl költséges, békeszerető kormányai voltak. E mögött az egész gazdaság és egyensúly mögött azonban az ellenreformáció óta mintha kissé megállt volna az élet, és az ellentmondás szelleme mintha kipusztult volna Olaszországból. A társadalom mereven és alig mozgíthatóan hierarchizálva volt, az iskolákat szigorúan kezükben tartották a szerzetesrendek, a szellemi életet az inkvizíció, a politikai mozgalmakat pedig a titkosrendőrség. De szinte nem is voltak politikai mozgalmak. A lázadás, az ellentmondás, a kaland szelleme mintha teljesen kihalt volna Olaszországban. Egy ilyen rendszert azonban nem lehet büntetlenül fenntartani. A kaland elfojtott szelleme egyszer valahol utat tör, és a legkiszámíthatatlanabb módon jelenik meg.

*Napóleon betör az olasz nyugalomba!*

A XVIII. századi Olaszország túlrendezett, túlszabályozott világába tör be Bonaparte hadseregével az újkori Európa egyik legkiszámíthatatlanabb kalandja, a francia forradalom. Az első, amivel elkezdte, az volt, hogy az örökösen pénzzavarban lévő direktórium utasításait pontosan követve, elképesztő alaposággal kifosztotta Olaszországot.

Kiürítette a templomokat, a pénztárak tekintélyes részét, a zálogházakat, ahová az olasz nemes úgy helyezte el abban az időben az értékeit, mint ma a bankok páncélszekrényeibe szokás, lefoglalta nemcsak az elfoglalt országoknak, hanem a környező kisebb semleges országoknak (Modena, Párma, Velence) a puska- és fegyverkészletét, és arra készült, hogy Olaszországot saját készleteinek a segítségével hódítsa meg. A XVIII. század hadviselésével szögesen ellenkezett ez a módszer, s hogy ezt keresztülvihesse, egy egészen forradalmi cselekedettel kellett kezdeni: a XVI-II. század szokásaitól eltérően fel kellett oszlatnia a törvényes lombardiai közigazgatást, és az egészet három francia polgári biztosnak rendelte alá: ezeknek lett a feladatuk, hogy a kirótt óriási sarcot behajtsák. Ebből azonban az észak-olaszországi politikai élet teljes felborulása következett. Az addig túl rendezett, túl hierarchikus olasz társadalomban egyszerre a legfantasztikusabb politikai bizonytalanság lett úrrá. A gazdagok halálra rémültek, viszont szerte Olaszországban a francia forradalom különböző tanait kezdték hangoztatni, ami azonban a pápasághoz, az egyházhoz,

a fejedelemhez teljességgel hozzászokott országban nem keltett visszhangot, ellenben a legnagyobb mértékben félelmi és bizonytalansági állapotot idézett elő. A direktóriumnak eredetileg egyáltalán nem volt szándékában Észak-Olaszországot forradalmasítani. Franciaország már belefáradt a hosszú háborúságba, már letett arról, hogy az elnyomott népeket fölszabadítsa akaratuk ellenére, és politikai célkitűzése éppen az volt, hogy Lombardia elfoglalásával a Rajna-vidék kérdésében tegye engedékenyebbé a német császárt, azaz ha egyszer ezt az engedékenységet elérte, akkor Lombardiát vissza akarta adni. Ezt azonban nem tehette meg, ha Lombardiában fenekestől felborítja a politikai életet. Napóleon tehát egyáltalán nem akart forradalmat Lombardiában, és politikai megnyilatkozásaiban igen tartózkodó volt az olasz forradalmárok kívánságaival szemben, leveleiben pedig állandóan kétségbeesetten panaszkodik az olaszországi politikai hangulat és politikai élet bizonytalanságáról, a közbiztonság teljes fölborulásáról. Az olasz hadjárat egész ideje alatt attól rettegett, hogy Olaszországban valamiféle lázadás tör ki, ami a francia hadsereget háttá támadja és teljességgel megsemmisíti. Az igazság az volt, hogy egy kis, rosszul felszerelt hadsereggel bemerészkedett egy idegen ország kellős közepébe, az egész idő alatt úgyszólván teljes űrben érezte magát, állandó bizonytalanságban élt, és nem vette észre, hogy ezt az egész bizonytalanságot éppen ő és az általa vezetett hadsereg idézte elő azzal, hogy egy túlságosan is megmerevített és kissé magatehetetlen ország politikai életét kibillentette a sarkaiból. Minthogy azonban a német császár híveiben nem bízhatott, tehát abban az arányban, amint szükségét érezte annak, hogy Olaszországban a bizonytalan és nyugtalanító politikai életben rendet csináljon, abban az arányban sodródott abba az irányba, hogy az olasz nép körében egyáltalán gyökérrel bíró valamiféle köztársasági rendszert vezessen bel. Így lyukadt ki a direktóriummal való állandó levelezés és a kapott utasítások állandó figyelembevételével a *Ciszalpin Köztársaság* megalakítására, amivel az egész kaland még veszélyesebb vágányra tévedt, mert ezáltal lehetetlenné tette Franciaország számára, hogy a rajnai engedmények fejében tisztességgel kivonuljon Olaszországból.

### *További előretörés*

A politikai zűrzavar közepette Napóleon katonai helyzete most egy kicsit megjavult, az osztrák hadsereget be tudta szorítani Mantovába, hadseregét feltáplálta, felszerelte, és még erősítést is kapott, míg az osztrákok a semle-

ges Velence területén keresztül, ahol a keresztülhaladásukat aprólékos régi szerződése szabályozták, voltak kénytelenek Lombardia visszafoglalására csapatokat küldeni. Napóleon ezeket megverve most maga lépett velencei területre, majd behatolt az osztrák örökös tartományokba. Az egész olasz kalandnak ez volt a legfantasztikusabb része: egy kicsi hadsereggel, egy alig rendezett, forrongó Olaszországgal a háta mögött, az utánpótlás biztosítását teljesen elhagyva, behatolt egy idegen ország kellős közepébe, itt hajszolván azt a békét, mely hivatva volt őt és a direktóriumot zavaros politikai, katonai és pénzügyi helyzetéből kiszabadítani. Valósággal kétségbeesett levelekben sürgeti, hogy a rajnai hadsereg is támadjon, kösse le az osztrákokat másutt is, panaszkodik az utánpótlás teljes megakadása miatt, majd néhány nap alatt váratlanul megköti saját szakállára a leobeni fegyverszünetet.

### *Leoben*

A leobeni fegyverszünet a történelem egyik legnagyobb szemfényvesztése. Hogy megérthessük, tudnunk kell, hogy Franciaország külpolitikai célkitűzése ebben a háborúban az volt, hogy a Rajna bal partját elfoglalja, s ezért az ottani német fejedelmeket, beleértve a Habsburg császárt is, a német egyházi birtokok felosztásával kárpótolja. Ilyen értelemben több javaslatot is tettek az osztrákoknak, azok azonban ebbe, mint katolikus és konzervatív hatalom, nem akartak belemenni. (Utóbb, 1803-ban, belementek.) Thugut osztrák miniszter egy ilyen tárgyú francia tapogatózásra azt felelte, hogy inkább Olaszországban kellene Ausztria számára kompenzációt keresni, de a franciák tegyenek propozíciót. Ez volt az osztrák udvar titkos hátsó gondolata, de ki sem merte mondani, mert egyetlen kompenzációs lehetőség Velence területéből, a régi világ emez ékkövéből telhetett volna. Ausztria ezzel szerette volna területét kikerekíteni. Mármost Napóleon, végső szorultságában, Leobenben saját szakállára olyan ajánlatot tett, melyben elállott a rajnai határtól, és Belgium helyett Velence egy részét ajánlotta fel Ausztriának. Persze hogy az osztrák udvar örömmel kapott ezen, hiszen saját legtitikosabb vágyát kínálták neki. A leobeni fegyverszünet konsternációt keltett a direktórium körében, és Napóleon kudarcának volt tekinthető. Ekkor azonban segítségére jött Napóleonnak egy különös tény. Ausztria szövetségben volt Angliával, és fenyegette, hogy szövetségét cserbenhagyva különbékét köt, s azt is szégyellte, hogy a semleges Velencét fossza ki és kebelezzék be. Engedte tehát, hogy úgy tüntetődjék fel az egész dolog, mintha Ausztria megverve és szorultságában fogadta volna el a fegyverszünetet, amit, mint

régi legitim monarchia, különösebb kockázat és veszély nélkül megtehető. Napóleon és a direktórium, akiknek mint illegitim uralomnak dicsőségre és sikerre volt szükségük, úgy állították be a dolgot, mint nagy katonai sikert, és az első konsternáció után a leobeni fegyverszünetet és az ezt követő campoformiói békét nagy sikerként állították be. Így született meg esztelen kalandorságból, szerencséből és az ellenfél közrejátszásából a napóleoni hősköltemény első éneke.

*Olaszország: az 1805–1815-i európai háború fő oka!*

Az olasz kaland azonban végzetévé vált Napóleonnak és Franciaországnak. Néhány évvel később, 1801-ben és 1802-ben, az amiens-i és luneville-i békével Franciaország elérte, amit akart, a rajnai határt, és néhány éves virágzó konszolidációs idő látszott kezdődni. Ez azonban pusztán látszat volt, mert a béke már 1804–1805-ben felborult, hogy 1815-ig szüntelen háborúknak adjon helyet. S min borult fel? Olaszországon. A végzetes Ciszalpin Köztársaság s az a presztízszempont, hogy ezt a hibrid képződményt vállalnia és védenie kell, vitte bele Bonapartét mint első konzult abba, hogy Piemontot bekebelezze, s erre indított Anglia újból hadat. Ugyanezzel kezdődött az osztrákokkal újból a háború, mert a forradalmi Ciszalpin Köztársaság és a konzervatív osztrák uralom alatt álló velencei terület egymásmellettisége állandó izgalmi anyag lett Franciaország és Ausztria között.

*Az államcsíny*

De végzete lett az olasz kaland a francia belpolitikai fejlődésnek is. A direktórium a Ciszalpin Köztársaságban próbálta ki először a demokrácia fából vaskarikáját, a kinevezett parlamentet és a szabadságot gúzsba kötő demokráciát. Két év múlva a direktórium, hogy végleg biztosítsa magát a királypártiság felé hajló törvényhozó testület ellen, ugyanezt a figurát alkalmazza majd a brumaire 18-i államcsínyben, s eszköze ehhez ugyanaz a tábornok lesz, aki ezt a receptet már Olaszországban kitapasztalta: Bonaparte. Értsük jól, pusztán eszköze, mert az egész államcsínyt a direktórium maga tervezte ki, és a vezér szerepét sorra felkínálta Moreau-nak, Bernadotte-nak, s csak ezek visszautasítása után fordult Bonapartéhoz, ki a kalandor lelkiismeretlenségével vállalta, és egyszer benne lévén, értette a módját, hogyan legyen a helyzet urává.

## Feljegyzés az oroszországi hadjáratról

Tolsztoj a *Háború és béke*ben úgy állítja be, hogy a történelem ismert szereplői csak tudattalan eszközei a nagy világtörténelemnek, és sikerük egyedül azon múlik, mennyire tudnak ezekbe a nagy világtörténelembe beleilleszkedni. Ez nem biztos, hogy helyes beállítás, azonban Tolsztoj részletmegállapításai nagyon jól illusztrálják, hogy Napóleon és ellenfelei mennyire nem voltak tisztában azokkal az erőkkel, melyek a forradalom óta a világra szabadultak, s melyek őket a magasba lendítették.

Tolsztoj azt mondja, hogy Napóleon a háborút tulajdonképpen Borogyinónál vesztette el, ahogy győzött, s Kutuzov hadvezéri nagysága abban áll, hogy ezt felismerte, s egy vagy két egész napig tartott, és az orosz sereg több mint fele részét elvesztette, és *mégsem hagyta ott a csatateret*, és megtartotta összes állását. Ez pedig még sohasem fordult elő Napóleonnak, akivel szemben csupa XVIII. századi szellemű hadsereg állott, melyek a csata egy bizonyos rossz fordulata után mindig szabályosan elhagyták a csatateret. Napóleon felrúgta a XVIII. századi háború szabályait a támadás terén, de most először fordult elő, hogy egy hadsereg felrúgta ezeket a szabályokat a védekezés terén is.

Ez mélyen meghökkentette Napóleonot. Utóbb az orosz hadsereg hátrább vonult, és Napóleon bevonult Moszkvába, de ettől kezdve nem mert kimozdulni Moszkvából, mert nem merete megtámadni ezt a hadsereget, de ugyanakkor halogatta a visszavonulást is, mert nem akarta bevallani a kudarcot, illetőleg nem jött rá, hogy meg van verve. Mire elhatározta, hogy visszavonul, eltelt az alkalmas idő, s a tél meg az utánpótlási vonalak hiánya megtették a többi.

Ugyanez volt a helyzet Moszkva égésével is. Tolsztoj azt mondja, hogy a kormányzó Moszkvát egyáltalán nem ürítette ki tudatosan, és még kevésbé gyújtatta fel szándékosan. Csak az történt, hogy ellentétben az összes többi fővárossal, melyek a XVIII. század derűs háborús szokásainak megfelelően nyugodtan várták az ellenséget, Moszkvában a távoli, rémületes és antikrisztusi méretekben feltűnő ellenség hírére pánik támadt, s nemcsak a hadsereg, hanem a lakosság is kiürítette a várost, s Napóleonot az hökkentette meg, hogy semmiféle városi tanács nem járult elébe, melyet kegyességéről biztosítson, s ugyanakkor közölhesse vele, hogy hadseregének mi mindenre van szüksége. A város pedig felgyulladt egészen egyszerűen azért, mert nem lakván benne a polgárság, nem volt senki, aki a katonák garázdaságának a következményeit elhárítsa, tüzeket oltson stb.

# A legitimitás eszméje

## A párizsi béke<sup>50</sup>

*Talleyrand, Sándor cár és XVIII. Lajos*

A történelem döntő pillanataiban az emberiség sorsának további alakulása kevés emberen múlik, s nincs garantálva, hogy ezek feladatuk magaslatán lesznek (pl. Wilson). Ilyen történelmi fordulópont volt 1814, amikor az volt a kérdés, hogy az európai emberiség meg tud-e szabadulni a kölcsönös félelemnek abból az útvesztőjéből, melybe a francia forradalmi, főleg pedig a napóleoni háborúk során került. Sokat hallottunk arról, hogy a francia hadseregek a forradalom eszméit terjesztették, Napóleon a világot akarta meghódítani. Valójában egész Európa félt: a régi monarchiák félték Napóleontól, Napóleon pedig félt a koalícióktól, az összeesküvésektől, és támadó hadjáratainak legfőbb mozgatója nem a hódításvágy volt, hanem a bizonytalanságérzés és a gyanakvó félelem. De kiterjedt ez a félelem nemcsak a kormányokra, hanem a népekre is. Egész Európa félelemben élt, mindenekelőtt a háborúnak amiatt a féktelen és mértéktelen új formája miatt, melyet a forradalmi és napóleoni hadviselés bevezetett, mely az első igazi előfutára volt a mai totális hadviselésnek. Előzőleg ugyanis Európa évszázadok óta nem ismerte a totális hadviselést Kelet-Európát (török–magyar háborúk stb.) kivéve, mindenekelőtt azért nem, mert nem ismerte az általános hadkötelezettséget, hanem zsoldos és toborzott hadseregekkel vívta háborúit.

Ez a félelem 1814-ben érte el a tetőpontját. Napóleon a bukás felé közeledett, s ez maga is félelemkeltő volt. Az általa alapított vazallus és családi monarchiák vele együtt buktak, s ezek az országok kormány nélkül maradtak szerte Európában, tehát egyaránt félték a napóleoni bábkormányok visszatértétől és ismeretlen jövőbeli kormányaiktól. Félt egész Franciaország, félt még Napóleontól, de félt attól is, ami, mint ismeretlen, előtte állott, félt a forradalmi állapotok új megjelenésétől, félt a monarchia és

<sup>50</sup> A gondolatmenet Ferrero, Guglielmo: *Reconstruction. Talleyrand à Vienne, 1814–1815*. (újabb kiadása: *Talleyrand au Congrès de Vienne*. Editions de Fallois, Paris, 1996. Magyarul: *Újjáépítés. Talleyrand Bécsben 1814–1815*. Ford. Bibó Judit. Osiris, 2002.) tömörített rekonstrukciója.

az arisztokrácia bosszújától. De félték a győztesek is, mert nem tudták, mit kezdjenek a legyőzött Napóleonnal, és nem tudták, hogyan fogja fogadni őket a megszállott Franciaország. Emlékeztek még az 1792. évi francia népi ellenállás rettenetes erejére, és a korabeli politikai levelezések telve vannak olyan utalásokkal, hogy vajon nem fogja-e a francia nép a bevonuló szövetségeseket gerillaharcban (modern szóval partizánháborúval) hátba támadni. A szövetségesek tanácsalanságukban újból meg újból tárgyalásokat kezdtek Napóleonnal, holott tudhatták, hogy Napoleon nem tépheti szét egy hátrányos békével saját verhetetlenségének legendáját, és csupán azért tárgyal, hogy időt nyerjen, s a hadiszerencse fordulását bevárja. Franciaország jövődi kormányformájára nézve semmi határozott elgondolásuk nem volt a szövetségeseknek: némelyek a római királyt képzeltek francia uralkodónak Mária Lujza régenssége alatt, Sándor cár Bernadotte marsallt, a svéd trónörökösöt szerette volna a francia trónra juttatni. A Bourbonokra csak vonakodva gondoltak a szövetségesek, mert tudták, hogy nem túl népszerűek.

Ebben a nagy zűrzavarban egy magányos ember ült párizsi palotájában, és folytatta azt, amit már évek óta csinált kényszerű politikai hidegre tettségében: gondolkodott. Ez az ember Talleyrand volt. Róla mindig csak azt tudjuk, hogy hogyan tette le püspöki ruháját, hogyan szegődött a forradalomhoz, hogyan szolgált ki minden kormányt, hogyan „árulta” el Napóleont. De mindenekelőtt tudnunk kell róla, hogy családi kényszerítésből lett pappá, mert sántasága miatt előkelő családjában őt jelölték ki erre a kötelező szerepre. Kicsapongó életmódja és a világ tudatos botránkoztatása erre a kényszerre volt felelet, és a forradalomhoz való csatlakozás nem karriervadászat, hanem mindenekelőtt a gyűlölt kényszerből való megszabadulás alkalmát jelentette. Már a forradalom első idejében diplomáciai feladatokat kapott, s 1792-ben Angliából a konventnek küldött jelentései világosan mutatják, hogy ennek az állítólagos köpönyegforgató embernek egyetlen központi gondolata volt: az, hogy az országok belső rendje és az európai béke szorosan összefüggő dolgok, mert a belsőleg bizonytalanságban élő kormányok előbb-utóbb háborút kezdenek, hogy így erősítsék magukat, ezért törekedett folyton arra, hogy a francia forradalmi kormányok stabilitását, szilárdságát előmozdítsa, és ezáltal a többi, monarchikus Európának a forradalomtól való félelmét eloszlatva az európai békét is biztosítsa. Ezért csatlakozott Napoleonhoz, s ezért „árulta” el, mikor látta, hogy Napoleon csak tovább fokozza az európai félelmet és békétlenséget. Híres „árulása” Erfurtban kezdődött, amikor rábeszélte a cárt, hogy ne engedjen Napoleonnak, mert Napó-



leonnak Európát leigázó kimérikus tervei minden stabil európai békét lehetetlenné tesznek. Ennek az „árulásnak” most döntő jelentősége lesz majd.

A krízis éveiben, mikor már elvesztette Napóleon kegyét, és díszes, de mellékes hivatalokat viselt, tovább gondolkodott a maga központi kérdésén, és amint 1814–15-ös szereplése bizonyítja, közelebb került az igazsághoz. Rájött arra az igazságra, hogy a kormányok belső stabilitásának és ezzel az európai békének a kulcsa a kormányok törvényessége, *legitimitása*. A legitimitás gondolatát ő nem úgy értette, ahogyan az később a Szent Szövetség rendszerében megmerevedett, és a haladás eszméinek az elnyomásává lett. Talleyrand éppen ellenkezőleg, arra jött rá, hogy a liberális, alkotmányos fejlődéshez van szükség a kormány legitimitására, törvényességére, mert csak a törvényes kormány mer alkotmányt és szabadságot biztosítani, míg a magát törvénytelennek érző kormány *fél, tehát erőszakos és elnyomó*. Persze, hogy melyik kormány törvényes, arra nincs fix szabály: a nagyon régi kormány törvényessége is kiüresedhetik, ha a közmeggyőződés ellene fordul: a lényeg a közmeggyőződés.

És ezen a ponton rájött Talleyrand arra, hogy Franciaországot és Európát egyedül a Bourbonok visszajövedele mentheti meg. Hiába nem voltak népszerűek, Franciaország többsége mégis ekkor még királypárti volt, és szíve mélyén hitt a királyság törvényességében. Csakis a Bourbonok királyságától lehetett komolyan remélni a szabad intézmények megszilárdulását, mert hiszen a forradalmi és napóleoni kormányok azért hamisították meg a szabad intézmények lényegét, azért csináltak alkotmányos látszatok alatt zsarnokságot, azért csináltak erőszakos, nem tiszta választásokat, mert tudták, hogy tiszta választásokon királypárti többség jönne be. Minthogy tehát a Bourbonok az egyetlen lehetséges törvényes kormánya Franciaországnak, egyúttal ők az egyetlen lehetséges szervei az európai békének is, mert csak velük merhet Európa olyan békét kötni, melyről tudja, hogy meg is fogják tartani.

Ahhoz azonban, hogy Talleyrand ezeket a felismeréseit a beteg Európa hasznára fordíthassa, kellett, hogy a szövetségesek oldaláról is megértse valaki őket. Ez a valaki Sándor cár volt. Sándor cár megértéséhez tudnunk kell, hogy kiegyensúlyozatlan, világmegváltási hajlamok és intrika között ingadozó ember volt, akinek egész pályáját egy tragikus momentum határozta meg: az, hogy apja meggyilkoltatása után került a trónra, s egész politikája ennek a cselekedetnek az expialása akart lenni. Ez a lelki alkat az 1814. évi európai bajok számára a lehető legszerencsésebb volt, mert a nagyvonalúság és nagylelkűség lehetőségét jelentette a bé-

kekötésnél. S ami még szerencsésebb, megvolt a lehetősége, hogy Talleyrand ehhez az emberhez forduljon, nemcsak azért, mert ismerte, hanem azért is, mert megszerezte az erkölcsi jogosultságot is ahhoz, hogy Sándor cár nagylelkűségére apelláljon éppen az erfurti „árulás” révén, amikor ő, a hatalmas és győztes Franciaország külügyminisztere nem Napóleon, hanem Európa érdekeit merte képviselni, most követelhetette Sándor cártól, hogy ő is így tegyen mint győztes.

De hogyan jusson érintkezésbe Sándor cárral? A cár ellenséges hadsereg élén közeleg Párizs felé, Napóleon éppen 1814 tavaszán elrendeli, hogy az egész udvar és az összes főméltóság hagyja el Párizst. Egy évszázad óta senki sem akadt fenn rajta, hogyan tudott Talleyrand ennek dacára Párizsban maradni, s ott a cárt bevárni, pedig ez nem volt könnyű (I. Szalasiék is hogy kényszerítettek mindenkit az elmenetelre!) neki, mint főméltóságnak.

Íme, mit mondanak erről a töredékes történeti adatok, amelyeket most egyberakhatunk.

Március végén két orosz tábornok jelent meg Párizsban, hogy a párizsi katonai parancsnokkal megtárgyalják Párizs békés átadását. Ekkor már az egész udvar és minden hatóság elköltözött Párizsból. Az orosz tábornokokat a francia tábornokok Párizs határában, egy vámházban fogadta. Amint ott tárgyalnak, nyílik az ajtó, bebiceg Talleyrand, üdvözli az urakat, és elpanaszolja, hogy a császár parancsa szerint éppen el akarta hagyni Párizst az ellenkező oldalon, de egy katonai parancsnok feltartóztatta (amint egy levélből kitűnik, ő maga kérte meg erre!), s most nem tudja, hogyan utazzék el. Ezzel eltávozik, s távozóban azt mondja az egyik orosz tábornoknak: „Adja át a cár őfelségének a beneventi herceg (ez volt Talleyrand címe) hódolatteljes üdvözlését!”

Mit jelentett ez? Azt, hogy „Itt vagyok, mondanivalóm van számodra, emlékezz Erfurtra!” De vajon megkapja és megérti-e a cár ezt az üzenetet? Úgy látszik, megkapta és megértette. Mert másnap reggel, mikor bevonultak az oroszok, Talleyrand-nál, aki természetesen nem utazott el Párizsból, megjelent a cár szárnysegédje. Talleyrand-t éppen a borbélya frizírozta, s mikor meghallotta, hogy itt a cár küldöttje, kirohant és úgy összevissza ölelgette, hogy csupa púder lett a szárnysegéd. Az persze, amint ezt elmondja, nem nagyon értette, de mi tudván az előzményeket, most már értjük, miért volt ez a nagy öröm. Még délután összeültek a cárral, és másnap Párizs utcáin megjelent a cár kiáltványa, mely örök mintája marad a nagylelkű békeszellemnak. A kiáltvány kimondotta, hogy a szövetségesek nem tárgyalnak sem Napóleonnal, sem semmi családtagjával (értsd: semmiféle nem legitim uralkodóval!), elfogadják azt a kormányt, melyet Franciaország

magának szervez, és azt akarják, hogy Franciaország nagy és erős legyen. A rettegett francia nép tomboló ünnepléssel fogadta a cárt. Pár nap múlva a szenátus szabadelvű alkotmányt állapított meg, s egyben visszahívta XVIII. Lajost azzal, hogy esküt köteles tenni az alkotmányra. A szabadelvű alkotmány főleg Sándor cárnak feküdt a szívéen – ez is mutatja, hogy a legitimitás gondolata a két szerző elgondolásában egyáltalán nem a reakciót jelentette.

Igen ám, de mi lesz, ha gazda nélkül számolnak? Az egész szerkezet egyetlenegy gondolatra, a legitimitás gondolatára volt felépítve, s ezzel együtt egyetlenegy emberre, akiben ez megtestesült, XVIII. Lajosra. Mi lesz, ha ez az ember nem érti meg a feladatát, és képtelen teljesíteni? A feladat nehéz volt, mert arról volt szó, hogy a dinasztikus legitimitást helyre kellett állítani úgy, hogy egyúttal Franciaországnak alkotmányt adjanak, de olyant, amit meg is tartanak. Mert Franciaországnak 1789 óta volt néhány alkotmánya, de olyan, amit az uralmon lévők be is mertek volna tartani, nem volt. A feladat két irányban is nehéz volt: fenntartani a legitim királyi tekintélyt egy olyan országban, ahol a monarchia tekintélye halálra sebződött, és alkotmányos életet biztosítani szemben a monarchia visszatért, túlzó, reakciós híveivel, akik nem alkotmányról, hanem csak bosszúról és korlátlan királyi hatalomról akartak hallani.

Szerencsére XVIII. Lajos tudatában volt egész helyzetének és feladatának. Róla csak azt szokták tudni, hogy egy morózus, kövér, nehézkes agastyán volt, de nem tudják róla, hogy a XVIII. századi Franciaország egyik legeszesebb embereként nagyon is ismerte és értette a felvilágosodás eszméit, fiatal- és férfikora alatt tehetetlenül kellett néznie, hogyan bukik bele tehetetlen bátyja abba a helyzetbe, melybe a történelem sodorta. Nézzük, mit csinált most ő új helyzetében.

XVIII. Lajos tehát partra szállott, és megindult Párizs felé. Félúton elébe utazott Sándor cár, elsősorban azzal a céllal, hogy rábeszélje XVIII. Lajost a szenátus által kidolgozott alkotmány elfogadására. De még aznap visszafordult, és magánkívül s a Bourbonokat szidva ért vissza Párizsba. XVIII. Lajos igen rezerváltan fogadta, az asztalnál a többi vendéggel együtt egyszerű székre ültette, míg ő egyedül ült karosszékben, s őt szolgálták ki elsőnek, az alkotmányról való beszélgetés elől pedig udvariasan, de határozottan kitért. Párizs egyik elővárosában fogadta ezután XVIII. Lajos Talleyrand-t, aki arra számított, hogy ő lesz a miniszterelnök. XVIII. Lajos azonban egyelőre nem nevezett ki miniszterelnököt, hanem a kormány vezetését magának tartotta fenn, és Talleyrand csak külügyminiszter lett. S az első kihallgatáson nyíltan meg is mondta T.-nak: „Önöknek nagyobb

szükségük van reám, mint nekem Önökre!” Ezután tartotta ünnepélyes bevonulását Párizsba, pár nap múlva pedig kibocsátotta az ő alkotmányát, a *chartát*. A charta szabályai általában nem különböztek a szenátus által kidolgozott alkotmánytól: parlamentáris kormányt vezetett be az is. De volt két alapvető különbség: szó sem volt XVIII. Lajos meghívásáról, és szó sem volt arról, hogy akkor foglalja el a trónt, mikor az esküt az alkotmányra leteszi, ehelyett arról szólt a charta, hogy XVIII. Lajos, Franciaország örökös királya ilyen és ilyen intézményeket *ad* a franciáknak.

Miért tette mindezt XVIII. Lajos? Ma mindez idegen nekünk, mert a monarchikus legitimitás letűnt azóta, s csak a népre alapozott legitimitást fogadja el a mai közmegegyezés. Akkor azonban a nép legitimitása volt még az ingadozó és törekeny, s a monarchiáé az erős és köztudatban lévő, s XVIII. Lajos eljárása azt mutatja, hogy teljesen tisztában volt azzal, miről van szó. Mi is csak akkor érthetjük meg, ha tudjuk, hogy 1814 a legitimitás nagy drámája, s a szereplők ennek a szereplői. A köznapi okosság talán azt tanácsolta volna XVIII. Lajosnak, hogy hálálkodjék Sándor cárnak és Talleyrand-nak, mert még szüksége lehetett rájuk, s hogy igyekezzék a szenátusnak minél inkább a kedvébe járni, és felvenni a liberális uralkodó allűrjeit. Ő azonban ezt éppen úgy nem tette, mint ahogyan nem hallgatott a túlzó royalistákra, akik azt tanácsolták neki, hogy csak látszatra fogadja el az alkotmányt, s aztán, amint lehet, állítsa helyre a királyi önkényuralmat. Ő tudta, hogy visszajövetelét a legitimitás eszméjének köszönheti, nem pedig Sándor cárnak vagy Talleyrand-nak, s tudta, hogy ő, a legrégebb európai monarchia feje, igenis elég, ha egyszerű székre ülteti azt a Sándor cárt, aki a korzikai kalandorral barátkozott és szövetkezett, és elég, ha külügyminiszternek teszi meg azt a Talleyrand-t, aki kiugrott püspök lévén, nem lehetett az Isten kegyelméből való király után az első ember Franciaországban, és tudta XVIII. Lajos, hogy Franciaországban rajta kívül nincs törvényes tényező, mely alkotmányt adhatna az országnak, s legkevésbé a szenátus az, mely a korzikai kalandor kreatúráiból egy nem becsületes, elnyomó álalkotmány alapján alakult meg és állott össze. Az alkotmányt egyedül ő adhatta, mert *akkor* Európában a forradalom dacára sem volt eleven gyökere másnak, mint a királyi legitimitásnak. Nem az volt a lényeg, hogy mi volt s mi nem volt a chartában, hanem az, hogy XVIII. Lajos azt, ami benne volt, meg akarta, meg tudta és meg merte tartani úgy, ahogyan sem a konvent, sem a direktórium s legkevésbé Napóleon nem akarták és nem merték megtartani a maguk alkotmányait azért, mert nem érezték magukat biztosnak, nem érezték magukat törvényesnek. Franciaország 1815–1848 között lényegében azo-

kon a vágányokon maradt, melyeket XVIII. Lajos chartája jelölt ki számára, s ha a Bourbonok el is tűntek azóta, de Franciaország ez alatt az idő alatt vált igazán demokratikus országgá, s ez alatt az idő alatt váltak vérvé a francia közéletnek a parlamentáris intézmények: olyan eredmény ez, melyet sem a forradalom, sem Napóleon nem tudtak elérni.

### *A békekötés*

Ilyen előzmények után jött létre a *párizsi béke*, mely egy lényegében 22 éves háborút zárt le úgy, hogy körülbelül száz évre lefektette Európa területi rendjét és békéjét. A XIX. század válságai és háborúi csupán bizonyos részletkorrekciókat hoztak anélkül, hogy az alapot változtatni kellett volna. S ez a béke létrejött nem egészen egy hónap alatt. Nem is szokták észrevenni, micsoda nagy dolog ez, ha összehasonlítjuk a versailles-i békével, mely tízszer annyi idő alatt jött létre, s csak húsz évig tartott, vagy a campoformiói békével, melyen egy fél évig kínlódtak, s két évig sem tartott. Pedig a párizsi békével a béke tulajdonképpeni problémája, a győztes és legyőzött megállapodása, ami a legnehezebb, már el volt intézve, a bécsi kongresszusra már csak a győzőknek egymás közötti vitái maradtak. Hogy ez így létre tudott jönni, annak a legfőbb tényezője az a lelkes és optimista hangulat, amit Sándor cárnak Talleyrand által inspirált kiáltványa és XVIII. Lajos legitimitásának ereje hozott létre.

A bécsi kongresszuson már csak az volt az érdekes, hogy Talleyrand-nak itt sikerült a legitimitást európai méretekben is alkalmaznia, ami azt jelentette, hogy az egész kongresszus alatt szigorúan tartotta magát ahhoz, hogy egyetlen kalandor monarchiát sem szabad elismerni, tehát Murat nápolyi királyságát, akivel az osztrákoknak a szövetségük volt sem. Ezt sikerült is elérnie: végül annyira izolálta Murat-t, hogy az jónak látta Napóleon száznapos visszatérése alatt hátba támadni az osztrákokat, amin azután rajta is vesztett. A másik elv, amit keresztülvitt, az volt, hogy minden területet a legitim tulajdonosnak kell kapnia, a gazdátlan területek felett az európai kongresszusnak együtt kell határoznia. Ez az európai nemzetközi jog jelentős fejlődése volt.

Napóleon száznapos visszatérése ezt a békeművet már nem tudta megakadályozni. Egyetlen komoly hatása ennek a visszatérésnek egy furcsa lelki s ezen keresztül politikai következmény volt: az, hogy Sándor cárnak ez a visszatérés egy különös depressziót és az egész békeművel szemben egy végső pesszimizmust váltott ki, aminek egy vallási rajongás és ennek

következtében a Szent Szövetség lett a folyománya, melybe az európai uralkodók eleinte úgy mentek bele, mint valami megbocsátható cári extravaganciába, utóbb azonban az európai politikai fejlődésnek igen lényeges és nem nagyon hasznos tényezőjévé nőtte ki magát.

## Feljegyzés De Gaulle háború alatti és utáni szerepéről

Franciaország jelenlegi politikai életének döntő tényezői mind a német elnyomás elleni ellenállási mozgalomból nőttek ki. Ennek az ellenállásnak az elindításában döntő része volt annak idején De Gaulle tábornoknak, aki a francia összeomlás után a vezető katonák közül elsőnek szállt szembe az összeomlást követő pesszimista és a németeknek lefekvő közhangulattal. Közvetlenül a németek párizsi bevonulása után mondotta híres londoni rádióbeszédét, melynek az volt a főmondata, hogy a „franciák elvesztettek egy csatát, de nem veszítették el a háborút”. Ettől kezdve rádión keresztül állandóan szembeszállásra buzdította a franciákat, és a Londonban megalakult szabad francia bizottság irányította a francia földön lassan kibontakozó földalatti ellenállási mozgalmat, a marquis-t (marquis = bozót). Ebben a mozgalomban a kommunisták voltak a legtevékenyebbek, azonban kezdettől fogva két fő irányzata volt e mozgalomnak, a forradalmi kommunista irányzat (maquis rouge) és az inkább polgári, nacionalistákat és katolikusokat magában foglaló irányzat (maquis bleu), amelyhez maga De Gaulle is közelebb állott. Ezek az ellenállás ideje alatt szépen együttműködtek, nem úgy, mint a jugoszláv és lengyel ellenállók, ahol a kommunisták és a kommunistaellenesek végül egymással is fegyverrel fordultak szembe, és az utóbbiak a kommunistákkal szemben a németekkel is szöveterkeztek. A francia ellenállási mozgalom szervezettségén és lelkesedésén múltott, hogy a normandiai partraszállás után az ellenállók a németeket minden ponton sikeresen hátra támadták, s különösen az ő érdemük, hogy Párizsban barikádharcokkal, csatornabeli és ablakból való harcokkal annyira égővé tették a németek talpa alatt a talajt, hogy azok nem tudták Párizst rommá védeni, mint Budapestet, hanem kénytelenek voltak kivonulni. Ennek az ellenállásnak az erkölcsi tőkéből lett Franciaország újból nagyhatalommá.

A németek kiűzése után De Gaulle lett az ideiglenes elnök, és koalíciós kormány alakult, mely a kommunista, szocialista és katolikus pártokból alakult. Hamar ellentétek támadtak a kommunisták és De Gaulle között az alkotmány kérdésében. A kommunisták olyan alkotmányt akartak, melyben minden hatalom az egykamarás parlamenté, De Gaulle viszont inkább olyant, amilyen a háború előtti francia alkotmány volt, ahol a nép által választott parlament mellett volt a második kamarának egy szenátusa is,



melyeket a községi képviselőtestületek választottak, és a köztársasági elnöknek is volt némi hatalma. Végül olyan alkotmányt fogadtak el, mely inkább a baloldal elgondolásához állt közel, bár tettek a kritikáknak is némi engedményt, mert a második kamara helyett csináltak egy *tanácsot*, melynek azonban ugyanolyan a választási módja és az összetétele, mint a képviselőházé. Engedmény volt az is, hogy a kormányt nem a képviselőház választja, hanem az elnök nevezi ki, de a képviselőház jóváhagyásával. De Gaulle erre azt mondta, hogy az engedmények nem komolyak, végsőleg szerinte az történt, amit a kommunisták akartak, és ilyen mindenható képviselőházzal nem lehet komolyan kormányozni. Ezért lemondott. A képviselőházi választások eredménye az lett, hogy a két legnagyobb pártnak egészen kicsi eltéréssel a kommunista és a katolikus párt (Mouvement Republicaine Populaire) bizonyult, mindkettő 30–30%-kal, a szocialista párt és De Gaulle pártja 15–15%-ot kaptak, a radikális párt (polgári baloldali párt, Herriot) pedig 10%-ot. Így megint koalíció alakult a De Gaulle-párt kivételével a másik négy párt között, amelyen belül mind nagyobbak lettek a kommunisták és a többiek ellentétei. De Gaulle viszont kívülről állandóan kritizálta az egész kormányzást azzal, hogy komoly tekintéllyel való kormányzást ilyen alkotmány mellett nem lehet csinálni. A napokban a kommunisták kiváltak a kormányból, s a magában is többségben lévő három középpárt kormányoz tovább (szocialista, katolikus és radikális). De Gaulle kétségtelenül nem fasiszta, és valódi Hitler vagy Mussolini nem lesz belőle. Amit az alkotmányról mond, azzal lehet vitatkozni, nekünk nehéz az ilyet megítélni, különben is az alkotmány férfiaknak való dolog. Azonban a tekintély szükségességére sokat hivatkozó államférfi rendszerint a saját tekintélyére szokott gondolni, tehát a diktatúra gyanúja mindig felmerül vele szemben, de hogy uralomra jut-e, és ha igen, diktátor lesz-e belőle, azt a jó ég tudja.

## Erkölc és hatalom viszonya (Töredék)

(Emlékeztetünk)... az állam és társadalom szervezeti kérdéseiről szóló keresztény tanításra, mely mindenekelőtt két nagy alapelvnek a tiszteletét kívánja meg, a *szabad emberi személyiség* tiszteletét, vagyis annak tilalmát, hogy az ember – aki egyedül az Istennek lehet eszköze – más ember bármiféle céljainak az eszközéül használtassék, másrészt mindennemű *hatalomnak erkölcsi ítélet alá való vettetését*. Felismerjük a keresztény vallás közreműködésével felépülő állami és társadalmi fejlődésben, annak különböző formáiban, a középkori társadalomszervezetben, az újkori demokráciában és a mai kor szociális igazságmozgalmaiban a keresztény tanítás e két alapelvének a folytonos kibontakozását és gyakorlati megvalósulásra irányuló erőfeszítését, de ugyanakkor felismerjük ez alapelveknek az ember eredendő értelmi és erkölcsi gyarlóságából származó megromlását is. Ma ugyanis a világ ellentétei éppen a hatalom kérdéseinek az erkölcsi megfogalmazása folytán sokkal inkább eszmék és ideológiák ellentétei képében jelennek meg, mintsem hatalmi szervezetek ellentétei képében, amiből az a veszély fenyeget, hogy a hatalmi tényezők eszmék bajnokaiként lépnek fel, s a *hazugság* és az eszmék meghamisítása döntő tényezővé válik, ami minden nyers hatalomgyakorlásnál nagyobb veszedelem, amint azt a náciizmus példája világosan megmutatta. Különösen megmutatkozik ez abban a *központi kérdésben*, mely a kereszténység indíttatásaiból kiindulva, de már szekularizált formában is a világ mai válságának és ellentéteinek központi kérdése: az *emberi szabadság* kérdésében, s annak megvalósítására szolgáló elvek és intézmények helyessége körüli zűrzavarban. A szabadság ugyanis nem azt jelenti, hogy az ember azt tehesse, amit akar, mert az, hogy a gyengébbet eszközként használhassa, nem szabadság, hanem csupán hatalmaskodási lehetősége az embernek. Mai társadalomszervezetünkben két tényező az, melynek révén egyik ember a másikat eszközzé alacsonyíthatja: a gazdasági hatalom (pénz) és a politikai hatalom, s az a veszély fenyeget, hogy egyrészt *gazdasági szabadság* neve alatt, másrészt pedig arra hivatkozással, hogy a *politikai hatalom* valami úton a néptől *származik*, végül is a másik embernek eszközzé való süllyesztése éppen a szabadságra való hivatkozással történik meg. Nagyon nyugtalanítónak érezzük tehát, hogy sokan a gazdasági eszközökkel való kizsákmányolás lehetőségeit az ún. *gazdasági szabadság* neve alatt a szabadságeszme oltalma alá helyezik, ugyanakkor az

így értelmezett gazdasági szabadság minden sérelmét *totalitarizmusnak* minősítik. Rá kell mutatnunk arra, hogy míg a hitlerizmus *totalitarizmusában* a hatalom öncélúságán és újbóli korlátlan trónra ültetésén alapul, addig a szocializmus legtotálisabb rendszereiben is a keresztény tanításnak lényeges elemei foglaltatnak benne. Súlyos hiba volna a szocializmust – melynek legfőbb alapgondolata véleményünk szerint nem a magán- vagy köztulajdon kérdése, hanem minden kizsákmányolás megszüntetésének kérdése, bármi legyen is annak az eszköze – ebben az értelemben elintézett vagy túlhaladott problémafelvetésnek minősíteni. Ugyanakkor azonban nem kevésbé tartozik bele a társadalom és állam kérdésére vonatkozó keresztény tanításba annak a kimondása, hogy a politikai hatalomnak az ember egész személyisége, szabadsága és formálódása felett csak részleges igénye lehet, hogy vannak olyan politikai és társadalmi alapelvek, melyeknek érvénye túlhaladja osztályok és történeti helyzetek kötöttségeit, s végül ennek alapján annak kimondása, hogy az állam és társadalom szervezete és módszerei szüntelen erkölcsi ítélet alá tartoznak, a keresztény ember tehát elismerheti nagy történeti átalakulások idején a módszerek hirtelenebbé és radikálisabbá válását, de nem fogadhat el olyan tanítást, mely minden módszer eredendő relativitását, történeti és osztályhelyezethez való kötöttségét, vagyis az erkölcsi ítélet alóli mentességet emeli elv rangjára.

## A tömegindulat természete (Töredék)

A tömegindulatok legfőbb jelentősége abban van, hogy egy olyan helyzetben, ahol valamilyen eszme vagy politikai akció mögött nem áll nyugalmi állapotban a szóban lévő közösség többsége, a számbeli hátrányt a fizika és stratégia ősi szabályai szerint mozgással és gyorsasággal, tömegeik mozgásba hozásával egyenlíthetik ki. A meglódult, mozgásba jött tömegindulatoknak az a természete, hogy többséget és erőt mutatnak ott is, ahol a nyugvó szám többsége nincs mellettük. Számtalanszor láttuk, hogy bizonyos nyugvó uralmi helyzetekkel szemben a fellázadó kisebbség messziről azt a látszatot tudja kelteni, hogy az egész elégedetlen országot tudja maga mögött, s az optikai csalódás akkor derül ki, mikor a kisebbség uralomra jut, s a vele szembeni lázadók hivatkoznak az egész elégedetlen országra. Egyáltalán, a nyugalmi állapot mindenkor a fennálló uralmi rendszer többségben létének az érzését kelti, viszont a tömegindulatok mozgásba jötte, a lázadás mindig az elégedetlenség, a forradalmi erők többségben létének a benyomását kelti. Ebből a felismerésből logikusan következik az a tanulság, hogy bármiféle eszmének, mozgalomnak vagy politikai akciónak akkor jó és akkor szabad a tömegindulatokra apellálnia, ha az illető közösségben lévő legerősebb és leghevesebb tömegindulatokat a maga oldalán tudja, viszont az illető közösség statikus, nyugvó többségére nem számíthat.

*1944–1947*

# AZ EGYETEM, AZ AKADÉMIA ÉS A TUDOMÁNY VÁLSÁGA

## Hozzászólás Szent-Györgyi Albert előadásához

Hozzászólásomat aszerint a hármas problémafeltevés szerint kívánom tagolni, amely Szent-Györgyi Albert előadásának a címében kifejezésre jut: tárgyalni óhajtom az *egyetem* válságát, az *akadémia* válságát és a *tudomány* válságát. Szent-Györgyi Albert ugyan a tudomány válságát csak a címben említi külön, egyébként együtt tárgyalja az egyetem és az akadémia válságával. Viszont hozzászólásom során az egyetem és az akadémia válságának tárgyalása után szükségesnek fog látszani, hogy külön fejezetben foglalkozzunk a *tudomány* válságával is.

Szeretném azonban mindjárt bevezetőül összefoglalni hozzászólásom végeredményét a következőkben: Szent-Györgyi Albert a válságnak általa felvázolt jeleiből több és súlyosabb következtetést von le, mint amennyit *azok* indokolnak; mert gondolatmenete a válságnak néhány véleményünk szerint felületi, bosszantó, helyenként jellegzetesen hazai jeleiből indul ki és a válság egészét tárgyalatlanul hagyja.

### I.

Az *egyetem* válságát Szent-Györgyi professzor úr a *tudós* és a *professzor*, és ennek megfelelően a *tudományművelés* és a *diplomagyártás* ellentétének a kiéleződésében látja. Az egyetemnek magának ez a dilemma valóban központi kérdése s a dilemma napjainkban kétségtelenül kiéleződött mindkét irányban: az egyetemtől, mint a tudósok összességétől is és mint a szakképzés intézményétől is többet vár és többet követel a társadalom, mint régen. Szent-Györgyi professzor úrnak erre a válságra egyszerű megoldási javaslata van: az egyetem számoljon le a tudományos nagyigényűséggel, vallja meg őszintén, hogy nem tudományt, hanem mesterséget tanít, és ennek egyszerűen vonja le a konzekvenciáit. Úgy érzem azonban, túl önkényes és túl egyszerű a problémát így megfogalmazni. Túl önkényes a felelet, mert ugyanezzel a fáradsággal azt is mondhatnók, hogy az egyetem válassza a tiszta tudományt, alakuljon át olyanfajta szabadiskolává, amilyen

a Collège de France és a mesterségbeli képzést engedje át a szakiskoláknak. Meg vagyok győződve, hogy ez a megoldás sem célravezető, de ha ragaszkodunk a vagy-vagy-hoz, akkor a kettő közül határozottan az utóbbi mellett szól több indok. Ha ugyanis az egyetem merőben a mesterségbeli kiképzés célját teszi magáévá, akkor nyugodtan szét is válhat annyi szakiskolára, ahányféle mesterséget tanít, vagy tanítania lehet, mert hiszen az, ami a különböző mesterségek karait *egyetemmé* fogja össze, nyilván éppen az, ami *több* mint mesterség.

Túl egyszerű is azonban a problémát úgy megfogalmazni, hogy az egyetemnek választania kell a két feladat közül vagy az egyiket vagy a másikat.

Meggyőződésünk szerint a válság nem annyira organikus, mélyen fekvő szellemi válság, hanem inkább bizonyos szervezési nehézségekből és megmerevedésből származó helyi válság. Éppen ezért nincs is okunk beszélni az egyetem *világválságáról*: azok a jelenségek, melyeket Szent-Györgyi professzor úr felsorol: az elemi ismereteket oktató, s a megfelelő kutatóeszközökért kétségbeesett harcot folytató világhírű tudósok, úgy ahogy ő megjeleníti őket, jellegzetesen hazai jelenségek, bár kétségtelenül vannak analóg jelenségek világszerte. De ugyanúgy ismereteseek világszerte olyan szervezeti megoldások, melyek e nehézségeknek fölébe kerülnek.

Ha már most arra kell felelnem, hol látom ezeket a szervezési megoldásokat, kiindulópontul mindenekelőtt csatlakozom az összes eddigi hozzászólóknak ahhoz a nézetéhez, hogy a tudományművelés központi jelentőségű intézménye a jövőben sem lehet más, mint az *egyetem*. A tudomány továbbplántálásának más módja, mint a tudomány valamiféle *tanítása* nincs, akár nagy előadóteremben, akár speciálkollégium formájában, akár szemináriumban, akár kutatóintézetben történik is ez a tanítás.

Mi akadályozza az egyetemet leginkább abban, hogy a tudományt *tanítani* tudja? Valóban az, amire Szent-Györgyi professzor úr is a súlyt helyezi, hogy ugyanaz az egyetemi tanár egyúttal meghatározott mesterségekre oktató és képesítő intézet szerve is. Igaz tehát, hogyha nem akarjuk, hogy a kétféle funkció zavarja és üsse egymást, akkor kétségtelen, hogy el kell őket egymástól választani. Azt jelenti-e ez, hogy a mesterségre képesítő iskolákat és a tudományművelő iskolákat teljesen különálló szakiskolákká kell szervezni? – Szó sincs róla. Az elválasztás a funkciók *számbavételét* és *tudatos megkülönböztetését* jelenti, de semmiképpen sem foglalja magába szükségszerűen azt, hogy az *egyik funkciónak* szükségszerűen *ki kell* szorulnia az egyetemről. Moór professzor úr utalt hozzászólásában arra, hogy az egyetemről független és nem egyetemi jellegű szakiskola a gyakorlat tapasztalatai szerint mindenkor *nívósüllyedést* jelent. Ugyancsak ő utalt, mint követendő

példára a tanárképzés bölcsészeti kar megszervezésére, ahol is az, aki *tiszta* tudományt akar tanulni, *doktorátusra* készül a *bölcsészeti* karon, aki pedig *tanári* diplomát akar szerezni, az *beiratkozik* a bölcsészeti kar keretein belül, de mégis attól különválasztva megszervezett tanárképző intézetbe. Ezt a megoldást a szükséges változtatásokkal az összes tudományterületen és az összes szellemi mesterségek terén végig lehet vezetni. Azonban itt rögtön le kell szögeznünk, hogy ez az elvileg helyes megoldás a bölcsészeti kar és a tanárképző intézet jelenlegi szervezete mellett teljesen elsikkad. Ugyanis a tanárképző intézet úgy van szervezve, hogy minden egyetemi professzor egyben a tanárképző intézet illető szakjának a tanára is, s így a külön tanárképző intézet létezése csak névleges. Az egyetemi tanár számára ez a beosztás egyben olyan mellékes jövedelmet jelent, melyre a bölcsészprofesszor *rászorul*. A tanárképző intézeti előadások túlnyomó része egyetemi előadás, a külön egyetemi előadások száma aránylag kicsi, a külön tanárképző intézetieké pedig elenyésző. Holott ennek a *kettős* szervezetnek a jelentősége *éppen* az, hogy olyan tudósok számára, akik tudományt óhajtanak tanítani és különösebb szakképzésbeli ambícióik nincsenek, lehetőséget nyújtsanak arra, hogy esetleg kizárólag speciálkollégiumot, kizárólag szemináriumot vagy közös kutatógyakorlatot tartsanak. Ezzel párhuzamosan ebben a kettéválasztott rendszerben szükségképpen a szakképző intézet az, amelyiknek fix és meghatározott számú *tanszékekkel* kell bírnia, mert hiszen a mesterség tanítását nem lehet abbahagyni azért, mert az illető szakmában véletlenül éppen nincsen nagy tudósunk. Viszont az egyetem *tiszta tudományos* szervezete szempontjából éppen az a leglényegesebb következménye e kettéválasztott rendszernek, hogy a *meghatározott* szakhoz kötött tanszékek rendszerét meg lehet szüntetni. Ezzel az egyetemek nivósüllyedésének és elsekélyesedésének egyik lényeges oka kikapcsolódik: az, hogy bizonyos tanszékeket *előírászerűen* *be kell* tölteni, akár *van* rá tudományos nívón lévő jelölt, akár *nincs*, viszont más szakmában egy életen keresztül nem jut katedrához egy komoly tudós csak azért, mert az illető tanszék már mással van betöltve. Egy következetesen végiggondolt kombinált egyetemi és főiskolai rendszert tehát úgy lehetne kitervelni, hogy az egyetem szervezeti egységébe foglalna egy csomó szakképzést folytató főiskolát, mely utóbbiaknak meghatározott tanszékeik vannak, állandóan tanító előadó tanárokkal, az egyetem viszont karonként felette áll ezeknek a szakfőiskoláknak, valamilyen Collège de France-szerű szabadabb szervezetben oly módon, hogy az egyetem tanszékei tárgyuknál, sőt lehetőleg számuknál sincsenek meghatározva, s az egyetem féltékenyen őrökdi a felett, hogy csak elsőrendű tudósokat foglal magában és azokat mind magában foglalja. Az egyetem tanárai bizonyos részben



a főiskolai tanárok közül rekrutálódnak, bizonyos részben olyan kívülállók közül, akik főiskolán nem tanítottak; bizonyos részben ellátják a megfelelő főiskola megfelelő tanszékét is, ha a szakoktatáshoz külön kedvet és tehetséget éreznek, bizonyos részben pedig, ha ezt így tartják jobbnak, speciálkolégiumokra, szemináriumra és kutatómunkára természetesen *tanító*, vagyis együttes kutatómunkára szorítkozhatnak. Egy ilyen szabadszervezetű egyetemen belül természetesen enyhülnie kellene a karok éles elválasztásának, ami a szakiskolai elem belekeveréséből származott, és sokkal határozottabban megvalósulhat a tudomány egységének, az Universitas Litterárumnak a gondolata. Természetesen ehhez hozzátartozik egy olyanfajta szervezési és javadalmazási rendszer, amely az egyetemi tanárok és igazi tudósok részére nem teszi anyagilag kívánatossá és szükségessé a különféle szakképzőintézeti előadói állások és a vizsgáztatások elvállalását. Az egyetem a szakképző iskolákban is tanító tanárain keresztül állandóan örökdik a főiskolai oktatás nívója felett anélkül, hogy a szakképzés robotjában el kellene vesznie.

Mindez az adott helyzetben, mondjuk a magyarországi helyzetben igen lényegbevágó és igen mélyreható reform volna, igen nagy ellenállásokat kellene leküzdeni. Mindamelletts vissza kell térnem ahhoz az induló álláspontomhoz, hogy itt csupán szervezeti bajoknak, szervezeti megmerevedéseknek az orvoslásáról van szó, s az esetleges reformok bármilyen mélyreható és bármilyen üdvös eredményekre vezethetnek is, nem érintik s nem érik el a tudomány mélyreható válságát.

## II.

Ugyanebből kell kiindulnom akkor is, amikor az *akadémia* válságának a kérdésére térek át. Szent-Györgyi professzor úr helyesen mutat rá arra, hogy az akadémiáknak ma nem az a szerepük, ami a 17. és 18. században volt: a tudósok egymás közötti közlekedésének és eredményeik kicserélésének a megkönnyítése. Utal még arra is, hogy az akadémiát mint érdemes tudósokat dekoráló intézményt nem érdemes fenntartani és az akadémia speciális magyarországi feladata, a nyelvújítás, befejezettnek tekinthető. Ebből levonja azt a következtetést, hogy az akadémiákat vagy meg kell szüntetni, vagy ha nem, akkor ma egyetlen egy komoly feladatuk lehet, és az: az egyetemekkel szemben a tudomány komoly művelése és a tudományos kutatótevékenység irányítása. Például utal az orosz akadémia munkájára, amely az ötéves terv keresztülviteléhez szükséges tudományos kutatósoktól kezdve minden tudományos kutatást irányít és ellenőriz.

Itt mindenekelőtt fel kell vetnünk azt a kérdést, hogy beszélhetünk-e az akadémiák *világválságáról*? Szent-Györgyi professzor úr előadása ezt a válságot szinte magától értetődőnek és adottnak veszi, okát pedig megtalálja abban, hogy azok az okok, amelyek az akadémiákat eredetileg életre hívták, megszűntek. Az igazság azonban az, hogy az, hogy az akadémia válságban van, magától értetődő Magyarországon, egyébként azonban nem valami fogható világjelenség. Bár az akadémiák életre hívó okai valóban sok vonatkozásban megszűntek, mégis a világ egyes akadémiái, bár nincsen az a jelentőségük, ami egykor volt, mint tudományos és erkölcsi *fórumok* komoly tekintéllyel bírnak, anélkül, hogy azt a szerepet vállalnák és viselnék, amit Szent-Györgyi professzor úr kijelölt számukra. A magyar akadémia speciális válsága különleges jelenség, amely az akadémiáknak világszerte észlelhető jelentőségcsökkenésétől meglehetősen független. Sokkal inkább összefügg a Magyarországon a múlt század közepe óta folyó közéleti kontraszelekcióval. A politikai és szellemi horizontok beszűkülésével és általában az egész nemzet tévútra kerülésének mindazokkal a jelenségeivel, amelyeknek végeredménye az 1944-es összeomlásban áll előttünk.

Ennek eredményeképpen előállott az a helyzet, hogy a Magyar Tudományos Akadémia, vagy legalábbis annak bizonyos osztályai személyi összetételükben részben vagy egészben megszűntek alkalmasak lenni arra, hogy a magyar szellemi élet számára az erkölcsi és értékelési fórum igényével fellépjenek. Ez kétségtelen nagyon súlyos jelenség. Különösen súlyos jelenség azért, mert egy ilyen önmagát kiegészítő testületnél a személyi összeállítás ferde vágányokra való terelődése olyan baj, amely esetleg csak több nemzedéknyi idő alatt tud orvosolódni. Épp azért meg kell mondanom, hogy ugyanakkor, amikor nem tudok egyetérteni Szent-Györgyi professzor előadásának csaknem összes főtételével, ugyanakkor ki kell fejeznem egyetértésemet azzal a javaslattal, amelyet speciálisan a magyar akadémia regenerálódása ügyében tett: hogy tudniillik az egész akadémia kollektíve mondjon le és regenerálódásának ügyét bízza egy válogatottabb, szűkebb bizottságra. Valóban ez lett volna az egyetlen mód, amely a gyors regenerálódás és az akadémia autonómiájának szempontjait egyszerre ki tudta volna elégíteni. Mindez azonban a magyar akadémia válsága és nem tudok róla, hogy *ebben* az értelemben léteznék az akadémiák *világválsága*. És főleg ezen válságon azután igazán nem segít Szent-Györgyi professzor remédiuma: az, hogy teljességgel új és szokatlan feladatokat helyezünk az akadémia vállára. Kérdés azonban, hogy segítené-e Szent-Györgyi professzor úr remédiuma az akadémiákon általában, amelyek nincsenek ebben a válságos állapotban, mint a magyar akadémia, csak éppen az ellanyhulásnak és előregedésnek tüneteit mutatják?

Úgy vélem, hogy a tudományos kutatás irányításának az a köre, amelyet Szent-Györgyi professzor úr az akadémia részére lehetőségként kijelöl, bármennyire is fontos feladatkör, egyáltalán nem olyan, amelyik különösebben kívánná egy akadémia létezését. Ha egy akadémia már fennáll, akkor igen fontos szerephez jut, ha ezt az utóbbi feladatkört reábízzák, ha azonban azt kérdezzük, hogy erre a feladatkörre kell-e egy akadémiát felállítani, akkor nyugodtan azt felelhetjük, hogy *nem*. Szent-Györgyi professzor úr javaslatában tisztázatlanul maradt egy lényeges momentum, amit nem tudunk: az, hogy vajon az akadémia az ő elgondolása szerint mindenféle tudományos kutatást ellenőriz és irányít-e, vagy pedig csupán az állam által végeztetni kívánt, hogy úgy mondjam, állami megrendelésre történő tudományos kutatást. Ez a kettő ugyanis teljességgel különböző dolog. A valódi tudósok tudományos kutatásait egy bizonyos ponton túl *ellenőrizni, irányítani* sem nem lehet, sem nem szabad. Itt nem lehet más csinálni, mint *bizalmat* előlegezni és a szükséges *feltételeket* megteremteni. Ennek a szervezeti megoldása, ha a tudósok együttességét akadémianak hívjuk, akkor történhetik az *akadémián keresztül, ha egyetemnek hívjuk, történhetik az egyetemen keresztül*. A tudósok együttességének lehet bizonyos szerepe a kutatások összehangolása terén, de ez a szerep másodrendű, mert a valódi tudósok ezt minden szervezeti behatás nélkül is igyekeznek egymás között megtalálni.

Egészen más a helyzet az állami megrendelésre történő kutatómunka terén. Az államnak ma mind több vonatkozásban szüksége van a tudósok kutatómunkájára és a tudósok természetesen ezt a közreműködést nem tagadhatják meg. Azonban szögezzük le nagyon világosan és nagyon határozottan azt, hogy az állami megrendelésre történő kutatómunka az igazi tudósok részére gyakran éppen olyan ballaszt és éppen olyan időt rabló mellékfoglalkozás, mint az elsőéveseknek való előadás és a mesterségre képesítő vizsgákon való részvétel, és az igazi tudós igen gyakran az állami megrendelésre történő tudományos munkát örömmel átengedi kevésbé igazi tudósoknak, vagy nagyreményű fiataloknak. Hogy állami megrendelésben komoly tudományos fantázia legyen, az természetesen lehetséges és az is előfordulhat, hogy állami megrendelések adnak impulzusokat olyan kutatásokra, amelyek e nélkül nem jöttek volna létre. Amióta a világ világ, a megrendelésnek megvan a maga jelentősége mind a tudomány, mind a művészet, mind az irodalom terén, azonban hozzá kell tennünk mindjárt azt, hogy a megrendelés jelentősége abban az arányban nő, amilyen arányban szabad kezdet ad az alakítónak és abban az arányban csökken, amilyen arányban száz százalékig meg akarja határozni a kutatás menetét, célját és eredményeit. A normális eset mégiscsak az, hogy az állam, amikor bizonyos

kutatómunkát megrendel, a tudománynak már kész eredményeiből akar lehetőleg az eredmény többé-kevésbé biztos, vagy reményteljes tudatában meríteni, nem pedig olyan öncélú vizsgálódási folyamatokat akar elindítani, amelyeknek kimenetele teljességgel bizonytalan. Így nézve a dolgot az állam határozottan nyer vele, ha saját megrendeléseit egy olyan tekintélyes és többé-kevésbé szabadsággal élő szervnek a felügyelete alá helyezi, amilyen az igazi tudósok szervezete – akár akadémia az, akár egyetem. Ezzel szemben kétséges, hogy az igazi tudomány nyer vele, ha feladatai között túlságos szerepet kap a konkrét, állami megrendelésekre való szállítás.

A Szent-Györgyi-féle javaslatnak így nem látnám sok jelentőségét. Mégis: van benne valami, ami mellett meg kell állnunk, noha ő nem állott meg. Nagy lehetőség van abban a gondolatban, hogy az akadémia vagy akadémiaszerű vagy akadémiai testületek vegyenek át olyan funkciókat, melyeket eddig a miniszteriális bürokrácia látott el. Ezt a lehetőséget speciálisan a tudományos kutatások ellenőrzésére korlátozni annyit jelent, mint egy mellékes, mondhatnám kuriózus feladatkör-vállalás kedvéért elmenni egy sokkalta nagyobb jelentőségű lehetőség mellett: amellet a lehetőség mellett, hogy az akadémia vagy egy akadémiaszerű fórum legyen a kulturális értékek gyakorlati megállapításának, feladatok elvégzésének a szabályozó fóruma. Ha ugyanis visszatérünk oda, ahonnan Szent-Györgyi professzor úr előadása kiindult, hogy tudniillik mi volt az akadémiák eredeti lényege és mi most, akkor azt kell megállapítanunk, hogy az akadémia állandó és nem változó lényegét az egyetemmel szemben nem az teszi ki, hogy a tudósok érintkezésének vagy a tudósok dekorálásának a szerve, hanem ezeken túlmenően az, hogy az akadémia mindig *fórum*, szemben az egyetemmel, amely tanítóintézet. Az akadémia akkor, amikor munkák fontossága kérdésében állást foglal, amikor fontos munkák elvégzését serkenti, vagy saját üzemében elvégzi, amikor díjakat oszt ki, amikor dekorál, végeredményben egy és ugyanazon dolgot cselekszi: *értékel*. Ha azt állapítjuk meg, hogy az akadémiák világszerte: ott is, ahol nincsenek akut válságban, a társadalom és a tudomány menetére különösebb hatással nincsenek, azzal arra utaltunk, hogy nem az *akadémiának*, mint akadémiának a válságával érdemes foglalkoznunk, hanem az értékelésnek magának a válságával: azzal a kérdéssel, hogyha az akadémia nem értékel, nem jól értékel, vagy hatástalanul értékel, akkor hát ki értékel helyette? Az *igazi* válság, a *lényeges* válság, a *mélyen fekvő* válság abban áll, hogy nem értékel helyette senki. Ezért érdemes külön fejezetben az akadémia és az egyetem válságától és ennek szervezeti megoldásaitól függetlenül pár szót szólnunk a tudományos és szellemi értékek válságáról.

### III.

Amióta Európában az egyház kizárólagossága az értékek hatékony és érvényes megállapítása terén megszűnt, azóta az értékek hatékony és érvényes megállapításának általánosan elfogadott szerve nincs. Erre legközelebből azt lehet felelni, hogy ilyen szerve a gondolatszabadság századában szükség nincsen. Ez a felelet azonban teljességgel téves. A gondolatszabadság csak azt kívánja, hogy a fennálló szellemi tekintélyek ne küldjék máglyára az eretnekeket, ne vonják cenzúra alá a könyveket, és ne állítsák az inkvizíció elé a kutatókat, de semmi körülmények közt nem kívánja a gondolatszabadság azt, hogy ne létezzék egy vagy több olyan fórum, mondhatnám lehetőleg több olyan fórum, amely a tudomány, a szellem, az alkotás, a társadalmi rend, a nevelés és az emberformálás végső kérdéseiben tekintéllyel tudja hallatni a szavát, bizonyos tévképzetek kártékonyására fel tudja hívni a figyelmet és az emberek számára megfelelő orientációs támpontokat tud adni. Az emberek többsége így is, úgy is tekintélyeket követve alakítja ki nézeteit, tehát föltétlenül szükség van egészségesen és épen funkcionáló szervekre, amelyek a tudomány, a szellemi élet és a nevelés szétfutó jelenségeit áttekintik, egységbe igyekeznek foglalni és azok esetleges tévutait számon tudják tartani és megpróbálják ellensúlyozni. Az, hogy ilyenre szellemi életünk mai válságos állapotában szükség van, két oldalról kap alátámasztást. Az egyik a tudománynak az a válsága, amelyre Ortega utalt, amikor rámutatott arra a fonákságra, hogy a tudomány üzemszerű megnövekedésével és óriási mértékű specializálódásával a tudós is teljesen meghamisított fogalomná vált, és egy egészen szűk perspektívájú, szakvizsgálatokat folytató ember a beavatottságnak és a magasabb összefüggések értésének a teljességgel hamis nimbuszát élvezzi, vagy ahogy Ortega csúfondárosan példázza: egy ügyes kezű sebész hivatalból közegészségügyi szakférfiú. A tudománynak ez a válsága, amelynek ellenhatásképpen ma mind erősebben jelentkeznek összefogó törekvések, melyek erősen megkívánják olyanfajta fórumok létezését, amelyek a tudomány és a tudós helyes értékelését meg tudják szabni. A másik pont, ahol az ilyen értékelő fórumok jelentősége igen nagy, az ál- és féltudományos elemekkel összekapcsolt politikai eltévelyedések területe. Hogy ezek hová vezethetnek, arra a fasizmus lelki és szellemi pusztításai után különösebb példákat nem kell felhozni. Nyilvánvaló, hogy egy szellemi fórum nem tud szembeállni azokkal a politikai erőkkel, amelyek ilyen fajtájú folyamatokat mozgatnak, mindenesetre az eddiginél talán nagyobb sikerrel tudna szembeállni az ítélő erőnek azzal a megzavarodásával, amely a fasizmus sikerének az egyik legfőbb tényezője volt.

Hogy egy ilyen akadémiaszerű fórum hogyan alakulhat meg, kiből tevődhet össze, arra nézve nem érdemes túlságosan konkretizált proposíciókat tenni. Itt nemcsak arról van szó, hogy ezt a szervezetet egy kormányrendelet felállítsa, hanem sokkal inkább arról, hogy ez a szervezet magának tekintélyt szerezzen. Így csak egyszerűen föl szeretnék vázolni egy hosszabb lejáratra szóló távoli perspektívát, aminek a jegyében egy ilyen szervezet, amely a maga csúcán nem annyira 100–200-as gyűlekezetből, mint inkább valamiféle 15–20 tagú tanácsból állhat össze, egy ilyen szervezet felügyelete alá vehetné a szellemi életnek mindazokat a területeit, amelyeknek megadminisztrálása ma olyan borzasztóan szenved a céhbeli bürokrácia merevségétől és az államhatalom hatalmi céljainak a demoralizáló hatásaitól. Ezek a területek természetesen messze túlhaladják a szorosan vett tudomány területeit, természetszerűen idetartozik a művészet, irodalom adminisztrációja, a nemzetnevelés összes intézményeinek, a sajtónak, a filmnek, a rádióknak az állami ellenőrzése. Ezen az elgondoláson belül természetesen megvalósul az is, amit Szent-Györgyi professzor elgondolt, hogy tudniillik a tudományos kutatást sem bürokratikus korlátoltsággal és kicsinyességgel intézzék. Azonban az ő elgondolása nem megy túl azon a kívánságon, hogy a laboratóriumi kutatást ne egy korlátolt miniszteriális ember irányítsa, hanem olyan valaki, aki maga is tudja, hogy mi az a laboratóriumi kutatás, mert hisz őneki magának is legalább 20 esztendő kellett, amíg rájött, hogy mi az a laboratóriumi kutatás. Én bevallom, hogy nem hiszem azt, hogy a laboratóriumi kutatás helyes adminisztrálásához olyan emberekre volna szükség, akik laboratóriumi kutatást végeztek. Azok a korlátolt miniszteriális férfiak, akik Szent-Györgyi professzor életét keserítették és keserítik, nem azért teszik ezt, mert nem kutattak húsz évig laboratóriumban, hanem azért, mert korlátolt miniszteriális férfiak. És perspektívájukat valószínűleg 20 évi laboratóriumi kutatás sem tágíthatná ki.

Ez az elgondolás a szellem és az államhatalom viszonyának alapvetően új beállítását is kívánja és ennek megfelelően komoly alkotmányjogi kérdéseket is felvet, mert a kormányhatalom szférájából nem lehet valamit anélkül kivenni, hogy ezt a kérdést ugyanakkor a népképviselő, a miniszteri felelősség és a demokratikus ellenőrzés vonatkozásában is mérlegre ne tegyükk. Ez már átvezet a demokrácia legmodernebb fogalmazásaihoz, a plurális alkotmány gondolatához, amelyben a hangsúly az államhatalom további megosztásán, és további különlegesen tagolt hatalmi góccok kialakításában van. Ahogyan a bírások és a bírák megszerezték maguknak a maguk különleges szervezetét és különleges függetlenségét, úgy kell ezt

valamilyen formában előbb-utóbb a nemzetnevelőinknek, a tudósoknak és az alkotóknak is megkapniuk. Ma nem elég az, mint régen, hogy a szellemi alkotók egy bizonyos szabadságban a társadalom határain álljanak, hanem az államhatalomban megtestesült hatalomkoncentráció demoralizáló hatásával szemben az ő szabadságuknak és függetlenségüknek is szervezetszerű formát kell kapniuk.

*1946*



# AZ ÁLLAMHATALMAK ELVÁLASZTÁSA EGYKOR ÉS MOST

(Akadémiai székfoglaló 1947. jan. 13-án)

Ha az államhatalmak elválasztásának problémáját vetjük fel, ez valamilyen képpen a 17–18. század szellemét idézi. Úgy jelenik meg ez a kérdés, mint ami elmúlt korokat érdekelt hevesebben, ma azonban csak elméleti jelentőségű, aminél sokkal fontosabb problémáink is vannak. Minden olyan hang, mely e kérdés aktuális voltából indul ki, úgy jelenik meg, mint konzervatív hang, s az egész problematika úgy, mint egy régimódi, defenzívában lévő gondolatcsoport. Kérdés: helyes-e ez így, igaz-e ez így?

Az államhatalmak elválasztásának elvében, mint a politika tudományának minden elvében, két elem keveredik egymással: az egyik az államélet jelenségeinek leírására, kategorizálására, tipizálására, rendszerezésére és megértésére irányuló törekvés, a másik az államélet jó irányba való terelésére, a moralisták szavával élve *erkölcsös*, az utilitaristák szavával célszerű, az evolucionisták szavával *haladó*, egyszóval *helyes* berendezésre irányuló törekvés. Az államhatalmak, pontosabban az állami főfunkciók *tipizálására* irányuló törekvés csakúgy, mint az államelmélet legtöbb alapkérdésének első megfogalmazása az ókorra, *Arisztotelészre* megy vissza, az államhatalmak elválasztásának *politikai-erkölcsi* követelménye pedig a 17–18. századi felvilágosodás politikai elméleteire, mindenekelőtt *Montesquieu-re*.

Arisztotelésznek az a helye, amelyből történetileg az államhatalmak elválasztásának egész dogmatikája elindul, *Politiká*-ja IV. könyve 14. fejezetében foglaltatik: „Minden államszervezetnek három tényezője van, s e három tényező szempontjából kell a komoly törvényhozónak megállapítani, hogy mindegyik államformának mi van javára... Ezeknek egyike az államügyekről *tanácskozó* szerv, a második a *vezető tisztviselői* kar, a harmadik pedig az *igazságszolgáltató*-testület.”

Arisztotelész ennek megállapítása után az arisztotelészi tipizálás szokott módszerével végigelemzi, hogy ennek a három államszervezeti tényezőnek milyen berendezése illik külön-külön a különféle államformákhoz leginkább. Még egyszer előkerül e hármas felosztás Arisztotelész *Etiká*-jában, ahol a törvényhozás, a végrehajtás és a bírás-

kodás az általános, a különös és az egyes *logikai* kategóriáival kerül párhuzamba, aminek az elméletben később jelentős folytatása lesz majd.

Mielőtt azonban megkísérelnénk felvázolni azt a történeti pillanatot, amikor Locke és Montesquieu elméleteiben Arisztotelész *tipizáló* felosztása mint az államhatalmak megosztásának politikai-etikai, *normatív* követelménye lép újból elénk, röviden érzékeltetnünk kell azt a fordulatot, melyet a keresztény államelmélet s a belőle kinőtt modern államelmélet az ókorival szemben jelent.

Az ókori államelmélet közvetlenebb vagy közvetettebb módon, az elvonnás alacsonyabb vagy magasabb síkján végsőleg ugyanúgy valamiképpen tanítani, javítani, a jó államvezetés titkát megközelíteni akarta, mint a középkori és az újkori. Nem is beszélve Platónról, Arisztotelésznek is minden tipizáló és rendszerező elmemunkája végsőleg arra irányul, hogy belőle a jó államvezetés elvei levonhatók legyenek. Az ókori államelmélet ennek során olyan tételekhez jut el, melyeket a középkori és újkori politikai gondolkodás sem tudott túlszárnyalni. A döntő különbség mégis valahol az állambölcsező morális hozzáállásában van, abban, hogy a középkori keresztény és az újkori felvilágosult államelmélet tanító, javító célzata mögött valahogyan más, az ókori államelmélettől eltérő az erőviszony az állambölcsező és a tényleges hatalmat gyakorló államvezetés között. Platón, Arisztotelész és a sztoikusok kritikája akár idealista-utópista jellegű, akár realista-gyakorlati jellegű, az *aktuális* érvényesség és fölény minden tudata nélkül hangzik el a valóságos hatalmat gyakoroló politikai erők közepette; ma is csodálkozik az egész államelmélet azon, hogyan volt képes Arisztotelész, aki Nagy Sándor nevelője volt, úgy megírni a maga *Politiká*-ját, mint ha a görög városállamon kívül nem volna figyelemre érdemes politikai képződmény a világon, s mintha Nagy Sándor birodalomalapítása nem a szeme előtt játszódott volna le.

Valami egészen döntő változás kezdődik a keresztény, és pedig a nyugati keresztény államelmélet kezdetével. Szent Ágostonnak *De Civitate Dei*, az Isten városáról, az Isten államáról szóló műve jelzi ezt a fordulatot. Furcsán hangozhatnak ez, hiszen mi volna legalább annyira, sőt minden ókori államelméletnél jobban távol a politikai hatalom aktualitásától, mint az az államelmélet, mely a földi uralmakkal szemben az Isten királyságát állítja szembe. Mégis az európai államelmélet fordulata itt kezdődik. Kezdődik azzal a tétellel, hogy minden hatalom, minden uralom a bűnbeesésnek, a bűnnek következménye, s csakis annyiban menthető és igazolható, ha célja a bűnbeesés következményeinek a csökkentése. Mai szekularizált szóval ezt a tételt úgy fejezhetnénk ki: a hatalom demoralizál, a hatalom

igazolásra szorul, a hatalomgyakorlás csak valamilyen morális célja révén kaphat igazolást, nyerhet felmentést.

Szó sincs azonban arról, hogy ennek a tételnek a hatása egyszerűen az eszmék magától jövő, „szellemtörténeti” hatásánál fogva vált döntő tényezővé az európai államfejlődésben. Ilyen még soha a világon nem történt. Nem érdemes belemennünk abba a nagyon divatos, de nagyon akadémikus üres vitába, melyet ma is folytatnak akörül, hogy a társadalmi reális–materiális viszonyok termik-e az eszméket, vagy az eszmék befolyásolják-e a társadalmi fejlődést; a kérdés a tyúk és tojás elsőbbségének kérdésére hasonlít, s nyugodtan feltehetjük, hogy ennek a kérdésnek a vizsgálata arra az eredményre vezetne, hogy a probléma nem az elsőbbség kérdése, hanem a kölcsönhatás *konkrét* módozatainak a felderítése. Ezért kell e vonatkozásban igazat adnunk a szellemtörténettel szemben álló realista szemléletnek, hogy az eszmék sohasem eszmei mivoltukban, az emberek belátására, értelmére való hatásukban válnak hatóerökké, hanem mindig valami konkrét társadalmi, gazdasági, politikai s egyáltalán *reális* helyzetten keresztül. Szent Ágoston államelméletével kapcsolatban ezért hangsúlyoztuk a *nyugati* kereszténység jelentőségét: ez az államelmélet a keleti kereszténység területén éppen úgy érvényes volt, s feltehetőleg éppen úgy gyakorolt szellemi hatásokat, mégsem véletlen, hogy Szent Ágoston a nyugati kereszténység szülőtte, s a nyugati kereszténység területén voltak meg azok a feltételek, melyek az ő államelméletét az európai államfejlődés konkrét hatóerejévé voltak képesek tenni. Ez a feltétel a *Római Birodalom* bukása s az annak romjain alakult *barbár* fejedelemségek helyzete volt. A keleti kereszténység területén éppen maradt a Keletrómai Birodalom, tehát éppen maradt a hatalom birtokosainak a fölénye az elméleti, az értelmiségi ember társadalomkritikájával szemben. Más volt a helyzet a Nyugatrómai Birodalomnál, mely összeomlott. Ennek a birodalomnak magas értelmiségi kultúrája, arisztokratikus-demokratikus közéleti hagyománya és tagolt és nagyszámú értelmiségi rétege volt, amelynek tagjai eljutottak odáig, hogy a politikai életnek – mint szónokok, ügyvédek, rétorok, törvénytudósok a pogány korban, püspökök, teológusok, rendfőnökök a keresztény Római Birodalom idején – aktív tényezőivé is váltak. Emlékezhetünk Ferrero lendületes nekrológiájára Cicero felett: világtörténeti jelentőségben Caesar fölé helyezi, mint az első embert, aki nem volt sem nemes, sem katona, sem gazdag, hanem mint szónok és állambölcsező, értelmiségi teljesítményei révén került a politika első vonalbeli irányítói közé. Az értelmiségi elemnek az államvezetésbe való illetén bekerülése azonban a Római Birodalom minden értelmiségi kultúrája mellett is az

ókorban szórványos maradt. Csak a nyugati birodalom bukása utáni anarchiában válik az értelmiség, az elmélet szerepe egyetemessé és öntörvényűvé. Mi ennek az oka? Az, hogy összeomlott egy hatalmas értelmiségi kultúrával rendelkező birodalom, s a romjain olyan barbárok alapítanak ingadozó fejedelemségeket, akik kétségbeesetten viaskodnak azzal az erőkkel meghaladó feladattal, hogy egy náluknál sokkalta fejlettebb társadalmat hogyan kormányozzanak a maguk teljességgel primitív államvezetési technikáival egy páratlan tekintélynek örvendő s összeomlásának időbeli távolodásával mind misztikusabb ragyogásba kerülő világbirodalom emlékének az árnyékában. Ebben a helyzetben elemi szükségletet elégített ki az az emberfajta, mely egyrészt a Római Birodalom tényleges társadalmi hatalmainak az összeomlása után egyedül őrizte annak történeti tekintélyét, másrészt pontosan annak volt a birtokában, amit az új barbár királyságok a legkeservesebben nélkülöztek, az értelmiségi kultúrának. A püspök, a törvénytudó, a klerikus ebben a helyzetben teljesen új funkció elé került: azt a társadalomkritikát, melyet addig merőben morális és elméleti síkon gyakorolt, konkrét társadalmi funkcióként, irányításként várták tőle a társadalom hatalmasai, s így abba a helyzetbe került, hogy letéteményesévé válhatott azoknak a magatartási mintáknak, eljárási módoknak, melyek a társadalom életét rendezni, problémáit megoldani voltak hivatottak. S ennek az egyedülálló helyzetben lévő értelmiségi rétegnek a politikai és erkölcsi kultúrája egy olyan eszmerendszeren alapult, mely a hatalomnak súlyos morális fogyatkozással való eredendő megterheltségét vallotta. Ez Szent Ágoston világtörténeti jelentősége, s ezért számíthatjuk az ő államelméletétől azt, hogy az európai politikai fejlődés a hatalom szüntelen önigazolásának és moralizálódásának a története. Bármennyire követi is, mint fényt az árnyéka, minden moralizálódást a képmutatás elmélyülése, hosszú lejáróban mégiscsak egy olyan fejlődés nyílik meg ezen az úton, mely egyedül vezet ki a hatalom durvaságának a szűk határai közül. A kereszténység és Szent Ágoston a bűnbeesés teológiai gondolatára függesztették szemüket, mikor az államot a bűn gyümölcsének és következményének állították be, ezenközben azonban, mondhatnánk, felfedeztek, nem elvi és nem eszmei síkon, hanem a reális társadalmi tények síkján valamit, ami immár minden teológiától függetlenül is közös kincse az európai emberiség politikai tudatának: a hatalomgyakorlás demoralizáló voltának, erkölcsi igazolásra szorultságának, csak erkölcsi célkitűzések általi igazolhatóságának a szükségességét.

Ezzel kezdődik Európában a politikai hatalomgyakorlásnak az az átalakulása, mely a hatalomviselés jellegzetes helyzeteit, mindenekelőtt

a monarchikus uralkodó és a nemes helyzeteit mind több morális tartalommal tölti meg; a keresztény fejedelem és a keresztény lovag magatartási mintáinak a kialakulásával. Ezzel párhuzamosan alakul az egyházi rendnek, majd a mindinkább laicizálódó írástudók rendjének az aktív közreműködésével a hűbériség rendszere, mely a társadalom anarchiáját konkrét, egybefonódó, humanizált kölcsönös szolgáltatási rendszerekre bontja, s a társadalom minden vonatkozásában minden hatalmi helyzetet összekapcsol, igazol s egyben humanizál valamilyen konkrét teljesítménnyel, funkcióval, szereppel. Ennek a fejlődésnek a betetőzését foglalja formába Aquinói Szent Tamás államelmélete, azzal a tétellel, hogy a földi törvény az isteni törvény konkretizálása, konkrétabb, alsóbb fokon való megvalósulása. Ezzel enyhül az ágostoni gondolat éle, de egyben szorosabbra fonódik a hatalomgyakorlásnak erkölcsi ítélet alá való vettetése is: a hatalmi helyzet tényleges állapotból szereppé, funkcióvá válik, ami azzal a fontos következménnyel jár, hogy a gonoszság, az igazságtalanság immár nem merő rosszalló jelző egy-egy uralkodó neve mellett, hanem egy olyan körülmény, mely a szerepet, a társadalmi funkciót, vele együtt az erkölcsi igazolást is semmivé teszi. Csak egy lépés még, és már ott vagyunk a zsarnokgyilkosság tanánál, mely szerint a zsarnokság nemcsak az erkölcsi igazolást, hanem magát az uralkodói minőséget is megszünteti, s így a zsarnokot büntetlenül meg lehet ölni, mert hiszen nem uralkodó, hanem lázadó. Az a Szent Tamás-i gondolat, mely szerint a földi hatalom a túlvilági hatalomnak hierarchikusan alá van rendelve, logikusan magába foglalta azt is, hogy az evilági hatalmak egymás között is erkölcsi rangjuknak megfelelően hierarchikusan alá vannak rendelve egymásnak, s hivatottak az alájuk rendelt hatalom gyakorlásának módja felett erkölcsi ítéletet mondani. Ez a gondolat megint csak nem merőben az eszmék síkján hatott, hanem azon a konkrét közegen keresztül, mely a középkor államelméletét jellemezte: az egymást keresztező, egymásba fonódó, egymást egyensúlyban tartó hűbéri viszonyok tömkelegén keresztül, mely az ítélkező hatásköröknek, jurisdictióknak szétágazó rendszerét valósította meg. Az egész ítélkezési hierarchia legfelső fokát, a császárság hasonló igényeinek a megtörésével, az egyház igényelte magának. Párhuzamosan azonban azzal a fejlődéssel, melynek során a mindjobban megerősödő monarchia ezt az igényt sikeresen visszautasította, az egyház konkrét ítélkezési igényének különféle megvalósítási kísérletein keresztül új bizonyítékot kapott az ágostoni gondolat félelmetes ereje: ha az egyház felsőséget igényel magának a legfelsőbb világi hatalmak felett, akkor maga válik legfelsőbb hatalommá, s rajta is bebizonyul a hatalom demoralizáló vol-

tát valló keresztény tanítás. Az egyház kísérlete tehát, mellyel az európai államok hatalmi hierarchiájának a legfelső pozíciójára tört, megghiúsult. A monarchia sikeresen visszaveri mind a föléje törekvő császári és pápai igényeket, mind pedig az államon belül – az egyház és a polgárság hathatós segítségével – a nagy hűbérurak és a földesurak önállósági igényeit, s úgy látszik, hogy a hatalomkoncentrációnak minden mást megsemmisítő góciává válik.

Ebben a fejlődésben a reformáció hoz döntő fordulatot. Nem azért, mintha a monarchia további térfoglalásának gátat vetett volna: sőt bizonyos fókig erősítette ezt a folyamatot az egyház tekintélyének a csökkentésével. De az üdvösségért viaskodó ember személyes és közvetlen erőfeszítésének az előtérbe helyezésével és a pápai és dogmatikus tekintélyek lerontásával az individualizmusnak és kritikának olyan folyamatát indította meg, melynek hatása a teológia és egyházszerkezet határain túl is, az állam tekintélyével szemben is hamarosan érvényesülni kezdett. Az a konkrét helyzet, melynek közegén keresztül ez megtörténhetett, a 16. századi angol és francia vallásharc volt, melynek során mindkét országban katolikus- és protestáns trónigénylők kerültek egymással szembe. Ennek folytán a zsarnokgyilkosságot, pontosabban a zsarnok uralkodó trónfosztását és felelősségre vonhatóságát valló tan, mely *elméletben* megvan Szent Tamásnál is, sőt erőteljesebben van meg, mint Kálvinnál, egyszerre valóságos hatóerővé válik: évtizedeken keresztül óriási európai politikai irodalom születik a kérdés körül, s trónigények, merényletek és polgárháborúk zajlanak a nevében. S miközben a szemben álló felek kölcsönösen zsarnoknak, hitehagyottnak, jogvesztettnek nyilvánítják a másik felet, azonközben a személyes hitbeli meggyőződés méltóságát megismert nemzedékek *gyakorlati* tapasztalatává válik az, hogy az alattvalók az uralkodó uralkodói minősítése kérdésében állást foglalhatnak. Ez a fejlődés éri el csúcspontját az angol puritán forradalomban, ahol egy puritán, polgári hadsereg győzedelmeskedik a monarchián és arisztokrácián, és valóban ítélni mer az uralkodó felett.

A hatalom demoralizáló voltát valló tanítás azonban bebizonyult a népen is, azon a másik tényezőn, mely az egyháznál nagyobb sikerrel igényelte magának az uralkodó feletti ítékezés jogát. A királyt halálra ítéelő, de egyben korlátlan diktátori hatalmat bevezető angol forradalom által kiváltott visszahatást tükrözi Hobbes elmélete. Hobbes kifejti, hogy a legfelsőbb hatalom, a szuverén, legyen az király, oligarchia vagy parlament, felett nem lehet semmiféle, a hatalomgyakorlás igazságosságát megítélni tudó magasabb fórum, mert amelyik ezt megteheti, az ezáltal maga válnék szuverén, legfőbb hatalommá. Úgy látszott ebben a pillanatban, hogy a modern, sze-



kularizált, a helyi rendi hűbériségi tényezők erejét megtörő abszolút állam kialakulásával akár örökös király áll az élen, akár népmozgalom által felemelt diktátor, teljességgel megszűnik a közege az ágostoni gondolat alkalmazásának. Egy olyan berendezkedésben, melyet az egyházi és túlvilági szankciók hatóerejének a csökkenése s ugyanakkor a középkori szétágazó, egymást egyensúlyban tartó társadalmi és politikai erők fokozatos megszűnése jellemez, vajon milyen közegen keresztül válhat társadalmi hatóerővé az az elv, hogy az igazságtalanul gyakorolt hatalom nem különbözik a rabló erőszakától? Nem kell-e ennek a tételnek szükségképpen éppen úgy a filozófus elméleti moralizálásává visszasüllyednie, mint amilyen egy-egy ókori bölcsnek az ókori despotizmusokkal vagy a bizánci birodalommal szemben gyakorolt hatástalan, konkrét társadalmi közeget nélkülöző üres kritikája volt?

Nem így alakult a helyzet. Nem így alakult, mert hiába koncentráldott a politikai hatalom – az egy Anglia kivételével – Európa-szerte az abszolút uralkodó kezében, a nyugati társadalom egésze, melyet a középkori társadalmi szervezés hivatástudattal töltött el, a polgári fejlődés tömegeivel ruházott fel, a reformáció a tekintélyekkel való szembefordulásra bátorított, s a vallásháborúk a hatalom relativitásának a tapasztalatával ismertették meg, tovább őrizte és tovább fejlesztette a hatalom moralizálásának, humanizálásának, funkciókká való átértelmezésének immár évezredes tradícióját. Ekkor születik meg a hatalmak elválasztásának modern elve, mely már több és más, mint az állami főfunkciók kategorizálásának arisztotelészi kísérlete, mert egy politikai-etikai gondolat van benne: az, hogy a hatalomgyakorlást a szuverenitásnak, a hatalomkoncentrációnak a megbontásával, belső, szervi tagozásával kell arra kényszeríteni, hogy a maga helyessége feletti ítélkezésnek *tényleg* alávesse magát.

Az a történeti, politikai helyzet, melyből ez az elv kinőhetett, Angliában valósult meg, a Stuart-uralmat végleg lezáró második, óvatos dicsőséges forradalomban, mely végleg biztosította a parlament túlsúlyát a királyi hatalom felett, anélkül hogy az első forradalom módjára új zsarnoki hatalmat juttatott volna uralomra, hanem egy bizonyos egyensúlyi állapotot hozott létre. Ez az egyensúly király, parlament s azon belül felső- és alsóház között végeredményben annak az egyensúlynak volt a modernizált formája, mely a középkor egész folyamán egész Európában a monarchia és az egyes rendek között fennállott. Ez az alapjában véve középkorias egyensúly kerül a dicsőséges forradalom után egy, a puritanizmusból kinövő, de már teljességgel modern és szekularizált jellegű publicisztika értelmezése alá, s ezen az úton kerül kapcsolatba az ember személyes szabadságának és méltóságá-



nak az elveivel. Ennek a politikai-ideológiai konstellációnak a legelőkelőbb publicistája *Locke*.

Locke kiindulópontja az évszázados, Arisztotelészre visszamenő s Angliában különösen erős tradícióval bíró joguralmi gondolat modern megfogalmazása. Az első kérdés Arisztotelész nyomán az, hogy mi jobb: emberek uralma vagy a törvény uralma alatt állani. E kérdést Arisztotelész a pró és kontra argumentumok felsorakoztatása után a törvény uralmának a javára válaszolja meg, azonban minden különösebb morális pátoz nélkül. Locke ugyanezt a kérdést nem mint célszerűségi kérdést, hanem mint az emberi méltóság kérdését veti fel és válaszolja meg, magától értetődően abban az értelemben, hogy az embernek nem ember, hanem a törvények uralma alatt kell állnia. Ezt bizonyítani csak akkor lehet, ha az, aki a törvények végrehajtására hivatott, azokat meg nem változtathatja, mert ha megváltoztathatná, úgy ebből az ember uralma, önkény és zsarnokság származik. Locke mind ebből még nem vonja le a hatalmak elválasztásának a következményét, hanem csak a hatalmasnak a törvénnyel szemben való kötöttségét. Alapvető művének egy más helyén azonban, ahol az államhatalmakat csoportosítja, már megjelenik a törvényhozás és végrehajtás ilyen értelmű szembeállítása. Locke az államhatalmi funkciók felosztásában, kategorizálásában nem követi Arisztotelészt, nyilván annak a logikai meggondolásnak az alapján, hogy a törvényhozás és végrehajtás a világon minden államvezetési funkciót metsző alapvető ellentétek, melyek mellett a bírászkodás az állam működésének csupán egyik ágazata. A hármas számot azonban Locke is megtartja, s három államhatalmi ágat különböztet meg: törvényhozó hatalmat, belső végrehajtó hatalmat és az állam külső viszonyaival kapcsolatos végrehajtó hatalmat, melyet ő federális hatalomnak nevez.

Az egész probléma itt kerül kapcsolatba – Arisztotelész nyomán – az általános (törvényhozás) és különös (végrehajtás) logikai ellentétével, s ebből mind a mai napig nem szabadult meg. Ez egyúttal tipikus példája annak, hogy míg egyrészt a politikai gondolkodás elvonásai mindig egy konkrét politikai és társadalmi helyzet talaján születnek meg, ugyanakkor az a törekvés, hogy általános érvényű igazságokhoz jussunk el, olyan sémákat állít fel velünk, melyek minél frappánsabban felelnek meg a pillanatnyi helyzetnek, annál könnyebben dogmákká válnak, és ha későbbi időpontban más szerkezetű valóságra kell őket alkalmazni, súlyosan megterhelik a konkrét feladatokat. Locke-nak azt a konkrét politikai fejlődést kellett igazolnia, mely a politikai hatalom teljességét vagy túlsúlyát követelő angol monarchiát arra szorította, hogy hatalmát ossza meg, és hatalomgyakorlásának általános irányelveit egy másik szervnek, a parlamentnek a közre-

működésével és túlsúlya mellett engedje kialakulni. Ezt a konkrét helyzetet feszítette bele Locke abba a sémába, hogy nem jó, ha az *általános* szabályalkotás és a *konkrét* jogalkalmazás egy kézben egyesülnek. Ebből csak az igaz, hogy a hatalomkoncentráció önkényre vezet, ha azonban például olyan szerv alkot általános szabályt, és végez egyben konkrét végrehajtást, mely akár összetételénél, akár szakjellegénél, akár valamiféle közösségi ellenőrzöttségénél fogva egyébként a hatalomkoncentrációnak nem szerve, akkor magából abból a tényből, hogy általános szabályalkotást és konkrét végrehajtást egyszerre végez, önkény nem származik.

Montesquieu Locke nyomán állította fel és az angol alkotmány példái-  
in mutatta be a hatalmak elválasztásának máig is érvényesnek tekintett  
formuláját. Montesquieu újítása kettős: egyrészt ellentétben Locke-kal,  
akinél azon van a hangsúly, hogy törvényhozás és végrehajtás egy kézben  
ne egyesüljenek, ő úgy állítja fel a kérdést, hogy az államhatalmakat egyál-  
talan *egymástól el kell választani*. Másrészt ő az, aki ebbe a rendszerbe Locke  
federális hatalma helyett – Arisztotelész beosztásához visszatérve – a bírói  
hatalmat iktatja vissza. Bár egy helyen említi Locke nyomán a törvényho-  
zó, végrehajtó és *federális* hatalmat, azonban ott, ahol részletesen kifejti  
az angol példát, ott világosan a törvényhozó, végrehajtó és *bírói* hatalom  
hármasságáról beszél. Így is került bele ez az elv az európai politikai köz-  
tudatba, annál is inkább, mert – ellentétben Locke-nak e célra használha-  
tatlan federális hatalmával – a bírói funkció a maga belső természete sze-  
rint nagyon is rászorul a hatalomkoncentráció hatásától való megóvásra.  
Mindezt Montesquieu az angol alkotmány példáján illusztrálja. Kétszáz  
év óta csodálkozunk, hogyan érthette Montesquieu annyira félre az an-  
gol alkotmányt, hogy benne a hatalmak megosztásának ilyen elvét vélte  
felfedezni, holott az angol alkotmány szerint a törvényhozó testület be-  
folyást gyakorolt a végrehajtó hatalomra a kormánybuktatáson keresztül,  
viszont a végrehajtó hatalom élén álló király belefolyik a szentesítési jog  
folytán a törvényhozó hatalomba, nem is beszélve arról, hogy a bírásko-  
dás és közigazgatás akkor alig voltak elválasztva, és a törvényhozó testület  
egyik része bizonyos kérdésekben ma is egyben legfelsőbb bíróság is. Ez  
azonban nem azt jelentette, hogy Montesquieu félreértette a problémát,  
csak azt, hogy tévesen fogalmazta meg a probléma megoldására hivatott  
formulát. A probléma a hatalomkoncentráció veszélyének a csökkentése,  
s Montesquieu az angol alkotmány példáján nagyon részletesen és helye-  
sen fejtette ki a törvényhozó testületnek a királytól való függetlenségét és  
a bíróságoknak a széles körű, független hatáskörét. Mindez valóban így  
volt és van Angliában, ami azt jelenti, hogy két lényeges funkció, a testü-

leti-ellenőrző-törvényhozó funkció és a bírói funkció ki van vonva a hatalomkoncentráció legerősebb apparátusa: a király és kormánya hatásköréből. Az angol szabadság tehát nem azért funkcionál, mert a hatalmak egymástól el vannak választva, hanem azért, mert *több* hatalom áll egymással szemben, s különösen körül van bástyázva azoknak a tényezőknek az önállósága, melyek a hatalomkoncentráció veszélyét leginkább megtesztítő végrehajtó hatalommal *szemben* állanak. A probléma tehát nem az, hogy az állam funkcióit kategorizáljuk, azután kimondjuk, hogy ezeket egymástól tűzön-vízen keresztül el kell választani, hanem az, hogy a hatalomkoncentráció bármely szervi jelenségével *szemben* kell a hatásköröket megosztani, tőle hatásköröket elvonni, vele szemben konkuráló hatalmakat megszervezni. Látni fogjuk majd, hogy ennek az alapgondolatnak az elhomályosulása és a hatalmak elválasztásának ez a dogmává emelkedése hogyan vezetett egy csomó álproblémára és álmegoldásra.

A következő döntő esemény az államhatalmak elválasztásáról szóló elvtörténetében az *amerikai alkotmány*. Megtanultuk, hogy ez az alkotmány dogmatikus merevséggel alkalmazza és követi Montesquieu elvét, amit némelyek erénynek, mások hibájának tudnak be. Kevésbé van azonban a köztudatban az, hogy az észak-amerikai alkotmány szerzői egyáltalán nem azért követték dogmatikusan Montesquieu elvét, mert demokratikus kötelességüknek tekintették pontosan betartani előírásait. Azért követték, mert történetesen politikai szervezetük történeti előzményeinek, meglevő intézményeik beidegzett technikájának ez a séma jobban megfelelt, mint akár Anglia, akár Franciaország intézményei. Megint jellemző példája annak, hogy egy elv, egy eszme sohasem hat magában, hanem mindig valamilyen konkrét politikai, társadalmi közegen keresztül. Mi volt az észak-amerikai fehér lakosságú gyarmatok politikai szervezetének a jellemzője? Az, hogy volt egy végrehajtó hatalmuk, az angol korona által kinevezett kormányzó, aki lényegesen függetlenebb és hatalmasabb volt, mint a maga területén az angol kormány, mert nem a gyarmati törvényhozó testülettől függött, hanem a távoli angol koronától. Két jellegzetes angol és európai elem hiányzott tehát ebből a szerkezetből: hiányzott, mert teljesen távoli volt, a cselekvő kormánytól különálló szimbolikus államfő intézménye, és hiányzott a törvényhozó testületnek a végrehajtó hatalom számonkérésére irányuló joga. Ebben a helyzetben a szabadság biztosítéka csak az lehetett, hogy minél több hatáskört biztosítani a törvényhozó testületnek és a bíróságoknak, s ezeket féltékenyen őrizni, *külön tartani* a távoli angol koronát képviselő kormányzótól. A függetlenségi harc fordulatóval az egész szerkezet demokratizálására nem kellett mást csinálni,

mint a kormányzókat és a kormányzók mintájára – s nem a távoli, láthatatlan angol király mintájára – megszervezett *elnöki* tisztséget időlegessé és a nép választásától függővé tenni, s előttünk van *az amerikai prezidenciális demokratikus alkotmány*, melyben az államfői és miniszterelnöki funkciók egy kézben egyesülnek, s a törvényhozó testület nem buktathat kormányt, viszont, ha akarja, a kormánnyal szemben álló módon gyakorolhatja a törvényhozást. Természetesen illeszkedik ebbe a rendszerbe az ugyancsak független harmadik hatalom, a bírósági, mely két ilyen módon mereven szemben álló hatalom között azt a fórumot képviseli, mely mind a végrehajtó, mind a törvényhozó hatalommal szemben őrökdi, hogy hatáskörét túl ne lépje. Az amerikai alkotmánynak döntő hatása volt az európai politikai fejlődésre: az első elvi alapon készült, modern demokratikus alkotmány volt, mely nagyon pontosan megfelelt Montesquieu elvi követelményeinek, s létrejöttétől kezdve nagyobb zavarok nélkül funkcionált. Persze, valójában nem azért funkcionált, mert Montesquieu sémájának megfelelt, hanem mert a hatalomkoncentráció csökkentésének egy hosszabb időre visszanyúló politikai gyakorlatán alapult.

A francia forradalom során kerül sor azután a montesquieu-i elvnek, melynek időközben az észak-amerikai siker az eddiginél többszörös tekintélyt biztosított, Európában való alkalmazására. Az államhatalmak montesquieu-i elválasztásának alkalmazása azonban Európában a legkülönbözőbb területeken súlyos nehézségekbe ütközött.

Az első akadály, melybe a hatalmak felosztásának elve ütközött, az isteni jogot megtestesítő európai *monarchia* százados intézménye. Míg Amerikában az isteni jogot csak közvetve megtestesítő gyarmati kormányzó volt a hatalom látható alakja, s a probléma az volt, hogy hogyan lehet őt a nép által választott kormányzóval helyettesíteni, addig Európában a monarchia isteni tekintélye folytán egy évezred alkotmányharcai mind arra irányultak, hogy az uralkodói funkciót az uralkodó tekintélyének a látható sérelme nélkül mindinkább spiritualizálják, elszemélytelenítsék, s a hatalmat tényleg gyakorló kormány szervezet ösztetételére nyerjen a társadalom befolyást. A monarchia tehát nem illett bele a montesquieu-i elmélet kereteibe, mert oly nagy erejű, központi jelensége volt az államszerzetnek, mely túlhaladta azt, hogy egyszerűen a „végrehajtó hatalom fejé”-nek lehessen nevezni, hanem szerepe sokkal inkább a szuverénnek, vagyis a törvényes hatalom legfőbb forrásának a szerepe volt, mind törvényhozói, mind végrehajtói, mind bíraskodási tekintetben. Vagyis ugyanakkor, amikor a kormányhatalom kézzelfogható hatalomkoncentrációját képviselte, egyúttal azt a szerepet is betöltöt-

te, amit az amerikai alkotmányban a mindhárom államhatalom forrásaként szereplő *nép* betöltött. Egy ilyen testes politikai hatalmasság nem volt hajlandó könnyen tűrni, hogy a hatalmak elválasztásának nevében a törvényhozásban való szerepe megszűnjék, az európai alkotmányos mozgalmak pedig nem voltak hajlandók a kormány angol mintájú parlamentáris felelősségre vonásának a lehetőségéről lemondani. Jól érezték ugyanis, hogy a végrehajtó hatalomnak amerikai típusú teljes függetlensége csak azért nem veszedelmes a politikai szabadságra, mert a végrehajtó hatalom fejét rövid időszakra a nép választja; ellenben egy örökletes uralkodó ugyanilyen helyzetben a politikai szabadság szempontjából még akkor is túlnyomó erejű, hogyha a törvényhozásban háttérbe is szorítják. Így azután egy évszázadig Európában minden alkotmányvita, mely monarchikus és demokratikus tényezők között montesquieu-i kategóriák segítségével folyt, mindig abban az ellentmondó formában zajlott, hogy a demokratikus erők a hatalmak elválasztásának elve alapján az uralkodó törvényhozási szerepét, vétőjogát vonták kétségbe, az uralkodó pedig ugyancsak a hatalmak elválasztásának elve alapján a törvényhozásnak a végrehajtásba való beleszólását akarta korlátozni.

De nehézségeket okozott a montesquieu-i elv abban az esetben is, ha az uralkodó, az angol fejlődést követve, hajlandónak mutatkozott magát arra az elsősorban szimbolikusan, reprezentatívnak látszó szerepre szoríttatni, amivé az angol király szerepe redukálódott. Éppen azért ugyanis, mert az európai alkotmányos élet gyakorlata a szabadság biztosítékát mindenkor a kormány megdönthetőségében, labilitásában látta, tartozott hozzá ehhez szükségképpen egy nem megdönthető vagy legalábbis nem megdöntésre szánt szimbolikus államfő, akár örökletes király, akár valami más, aki a kormánnyal szemben az állandóságot, a folytonosságot képviselje. Ezért a köztársasággá alakult európai államok is előbb-utóbb mind beillesztették alkotmányukba a király szerepét folytató államfőt, az elnököt is. Ennek az államfőnek a montesquieu-i funkciók egyikét sem lehetett tulajdonítani: törvényhozási szerepe, csakúgy, mint az angol királyé, minden vonalon visszaszorulóban volt, mindettől azonban nem vált végrehajtó szervvé, mert nagyon is világosan különbözött a kormánnytól, hanem bizonyos szimbolikus, regulatív, interimisztikus, válságáthidaló funkciót látott el. Mindeme nehézségek áthidalására látta szükségesnek Benjamin Constant a hatalmak montesquieu-i elméletét egy negyedik, *regulatív* hatalomnak a feltételezésével kiegészíteni. Hogy ilyennek is *kell* lennie, ez nem az elméletnek s nem is az örök érvényű célszerűségnek a követelménye, hanem a begyökeresedett európai ál-

lamvezetési gyakorlatnak. Constant saját politikai pályáján tapasztalta meg a monarchikus elv és a monarchia szívós erejét a kontinentális Európában, és ugyanakkor a saját alkotmányjogi tervezéseiből szűrhetette le azt, hogy még a monarchia visszaverése esetén is mennyire nehéz az európai politikai gyakorlat kialakult útjain egy reprezentatív és regulatív államfő nélkül kormányozni. Az államfői, regulatív, felügyelői hatalomnak a beiktatása azután egyaránt felhasználásra került mind a monarchia, mind az alkotmányosság hívei részéről. Egyrészt ugyanis nagyon jól és nagyon kényelmesen jött azoknak az államvezetőknek, akik országuk kormányzását a monarchia döntő szerepének a felszámolása, a monarchia hatalmi igényeinek a visszaverése nélkül akarták modernizálni. Ilyenek voltak elsősorban a német államok, ahol a monarchia egészen az első világháborúig körülbelül ugyanazt a döntő szerepet őrizte meg, amit a francia alkotmányosság történetében XVIII. Lajos restaurációs monarchiája tudott biztosítani magának, pontosan abban a korszakban, amikor Benjamin Constant a maga elméletét felállította. Másrészt az alkotmányosság híveinek az államfői hatalom felvétele arra szolgált, hogy ennek címén mind a törvényhozásban, mind a végrehajtásban a monarchia beleavatkozási igényeit visszaverjék.

A másik nehézség, amely a hatalmak elválasztásának montesquieu-i elvét az európai alkalmazásban nem is annyira nehezítette, mint inkább meghamisította, az az európai *hivatalnoki karnak* a jelentős nyomása volt. Miközben az alkotmányosság előharcosai a törvényhozó hatalom különállása jegyében vissza akarták utasítani a királynak a törvényhozásba való beavatkozását, vétőjogát, ugyanakkor a végrehajtó hatalom, vagyis valójában a mögötte álló hivatalnoki kar a montesquieu-i elvre való hivatkozással a törvényhozás, különösen pedig a bírói hatalom beavatkozását próbálta visszautasítani. Oly módon, hogy a bíraskodásnak a közigazgatástól való elválasztását fordított értelemben, a maga javára próbálta kihasználni, s azt hangoztatta, hogy a közigazgatás aktusai nem kerülhetnek bírói megítélés alá, mert ez ellenkeznék a hatalmak elválasztásának az elvével. Ez azután tipikus példája a dogma öntörvényű és saját céljával ellenkező értelmezésének, mely így lehetőséget adott arra, hogy a hatalomkoncentráció modern szervezete, a közigazgatás a hatalmak elválasztásának elvét, melynek lényege a hatalomkoncentrációval való küzdelem, a maga ellenőrizetlensége érdekében a maga javára használja ki. A közigazgatási bíraskodást ezért ma is a legtöbb európai államban hátsó ajtókon, komplikált, külön szervek formájában kell becsempészni, mert a közigazgatás egyszerű bírói ellenőrzése a dogmába ütközik. Persze a dogma ereje mögött itt is



egy reális társadalomszervezeti erő, a modern közigazgatási apparátus áll, mely a dogmatikus ellenállás erejét adja.

Végül a harmadik nehézség, amely a montesquieu-i elv alkalmazása során felmerült, az, hogy a politikai közirodalom Locke nyomán a törvényhozó hatalom és a végrehajtó hatalom szembenállását az általános és a különös szembenállásával fogta fel azonosnak. Ebből tehát az következett, hogy minden *általános* szabályalkotás, ha mégannyira nem is volt a szabadság ügyével és a hatalomkoncentráció veszélyeivel összefüggésben, szükségképpen törvényhozási kérdésként, ezzel szemben minden konkrét szabályalkalmazás, ha mégannyira kényes kérdésekre vonatkozott is, végrehajtási kérdésként jelent meg. Ez különösen a modern, szakszerű igazgatásnak a 19. században minden addigig meghaladó megnövekedésével kapcsolatban vált egészen súlyos problémává. Ennek folytán ugyanis olyan szakmai kérdésekben is, melyekre a nagy taglétszámú választott törvényhozói testületek teljességgel illetéktelenek voltak, a törvényhozás fenntartotta a végső határozásnak, főleg pedig a végsőleges fokon való módosításnak a jogát, ami a gyakorlatban igen gyakran arra vezetett, hogy szakértő szervezetek gondos és az elmélyült európai szakszerűség jegyében elkészült tervezei a törvényhozásban teljességgel kicsinyes hatalmi és politikai szellemű változtatásoknak voltak kitéve. Ez azután bőséges adalékokat szolgáltatott a kontárság modern térfoglalásának illusztrálására. Ami annál súlyosabb volt, mert hiszen a hatalmak elválasztásának értelmét adó, alapvető gondolatnak, a hatalomkoncentráció visszaszorításának a szempontjából nem következett a törvényhozásnak a szakszerűséggel szemben való kijátszása, sőt ez inkább a törvényhozásban ilyen módon megjelenő hatalomkoncentráció romboló hatását illusztrálta.

Végül külön nehézségeket okozott a hatalmak elválasztásának montesquieu-i elvét a *népszuverenitás* rousseau-i elvével összehozni. Rousseau gondolatmenetében a hatalmak elválasztásának nincs helye: ott egyszerűen a szuverén nép helyettesítődik be a szuverén uralkodó helyébe. A francia forradalomban ennek alapján nemcsak a hatalmak elválasztásának a megvalósítása vetődött fel, hanem a népszuverenitás alapján az elv teljes elvetése is, s erre épült fel a *konvent* mindenhatósága. A konvent működésének tapasztalatai azonban újból megerősítették a korlátlan hatalomkoncentráció demoralizáló hatásának régi tapasztalatát. Így mindkét elvet valamilyen formában egymás mellett kellett tartani, ami azt jelentette, hogy a népszuverenitás elve, pontosabban az egyakarató, cselekvő nép absztrakciója zavaró momentumként maradt meg a hatalom elválasztásának elve számára: a három montesquieu-i hatalom közül a törvényhozói fölött folytonosan ott



lebegett az a többletérték, hogy nemcsak a három hatalom egyike, hanem mint képviseleti szerv, egyben a népszuverenitásnak is inkább letéteményese, mint a másik kettő. Minthogy ez a hatalmak egyensúlyát megbillettette, az elmélet úgy talált kiutat, hogy külön felvett egy *alkotmányozó* hatalmat, amelyik a törvényhozó hatalomtól különálló hatalomként a többi hatalom hatáskörelosztását van hivatva megszabni. Ez azonban erőltetett kísérlet maradt, mert a legtöbb országban az alkotmány létrehozására hivatott szerv végeredményben nem más, mint egy különlegesen kvalifikált törvényhozó szerv vagy pedig egyszerűen a közönséges törvényhozás, csupán más szervezési és tárgyalási módok mellett. Sőt voltak országok, amelyek az alkotmánytörvényt és a közönséges törvényt teljesen egyforma szabályok szerint hozták létre anélkül, hogy ebből bármiféle fennakadás származott volna. Ilyen módon nehéz volt a külön alkotmányozó hatalmat a helyes államélet vagy a logika szükségszerű követelményeként beállítani; inkább a rossz általánosításból kiinduló elmélet zavara volt az egész, mely abból származott, hogy a népszuverenitást a hatalmak *egyikeként* akarták az egész rendszerbe beilleszteni. Ez a beiktatás egyben az egész népszuverenitás-ideológia eredendő hibáját is felfedi, azt tudniillik, hogy a népszuverenitásból absztrakciót csinál, nem pedig állandóan élő és ható erőként képzelel el. Csakis ez az absztrakció kívánhatja meg, hogy „alkotmányozó hatalmat”, vagyis egyetlen alapszabály létrehozására és módosítására korlátozódó tényezőt csináljanak belőle.

Mindezek a nehézségek arra vezettek, hogy az államhatalmak elválasztásának elve az európai közgondolkodásban a 19. század második felétől nem fejlődött tovább. Bizonyos követelményei, melyeknek gyakorlati jelentősége az elvtől függetlenül is megvolt, az európai államfejlődés közkinccsévé lettek: így a közigazgatás és bírászkodás elválasztása, a bírói függetlenség, a törvényhozási hatalomnak a monarchiával szemben való önállósága. Az elv egészben azonban a maga klasszikus s Amerikában megvalósított formájában Európában sohasem tudott uralomra jutni, hanem kialakultak az elv áttörésének az állandó és szokásos módjai: a parlament beleszólása a kormány vezetésébe, a hivatalnoki kar rejtett, de döntő szerepe az általános szabályalkotás terén, a közigazgatás ilyen vagy olyan formájú bírói ellenőrzése. A politikai elméletben mindennek az indoklására és megmagyarázására kialakultak a szokásos pozíciók és lehetséges megoldások, amelyek mind együgyűen az szokásba torkollottak, és igazi kiutat, logikai összhangot nem mutattak. A probléma kezdett több vonatkozásban túlhaladottnak feltűnni. A kritika az egész montesquieu-i építményt kikezdte, és pedig egyszerre az idealizmus és a történelmi materializmus oldaláról.

Az idealista kritika a montesquieu-i elmélet logikai tartalmát kezdte ki, s az egész kérdést úgy tette fel, hogy Montesquieu felosztása megfelelő-e az államhatalom különféle funkcióiról felállítható rendszerezés tudományos igényeinek. Ennek alapján minden kritikus először is azt állapította meg, hogy a bírói hatalomnak külön való szerepeltetése hibás, mert a bírói funkció éppen úgy általános szabályokat alkalmaz konkrét esetekben, mint a végrehajtó hatalom, melytől csak tárgyában különbözik, s így valójában csak a végrehajtó hatalom egyik ágazata.

Ezzel az államhatalmak elválasztásának elvét visszavittük oda, ahonnan kiindult, Locke-nak ahhoz a tételéhez, hogy van általános törvényhozás és konkrét végrehajtás. Ez azonban Locke-nál csak azért volt fontos, hogy ki mondhassa, hogy nem jó, ha azok, akik a törvényeket végrehajtják, egyben meg is változtathatják őket; ha a törvényhozás és végrehajtás elválasztása nem politikai irányelv, csak tudományos rendszerezés, akkor annak teljességgel érdektelen; mert az, hogy az államhatalom működése általános szabályalkotásból és konkrét végrehajtásból áll, nem olyan különös megállapítás, hogy erre külön „elveket” és „hatalmakat” legyen érdemes építeni. Hogy a tudományos rendszerezésnek ezt a vérszegény eredményét el lehessen palástolni, a tudományos rendszerező kedv a Benjamin Constant által felállított felügyelői (államfői) hatalomra vetette magát, melynek komplikáltsága a kategorizálási önkény számára több lehetőséget adott, mint a világos és áttetsző bírói hatalom. Igazi tisztázás azonban itt sem jöhetett ki a logikai tudományos elemzésből, mert az államfői hatalom, mint láttuk, szintén nem szükségszerű-logikai, hanem történeti-gyakorlati kategóriája a politikának.

Jellemző példája ennek az egész, állítólag tudományos rendszerezésre beállított logikai és idealisztikus kritikának Concha Győző elmélete, mely azon az alapon különböztet meg törvényhozói, végrehajtói és felügyelői államhatalmat, hogy ez megegyezik az akarat belső folyamatának a tagolódásával úgy, hogy a törvényhozás felel meg a belső akaratelhatározásnak, a végrehajtás a külső cselekvésnek és a felügyelői hatalom a kettőt összekapcsoló végelhatározásnak. Semmi sem indokolja azonban e teljességgel kínban fogant és erőltetetten tudományos kategorizálást, mert Concha a legkevésbé sem tudja valószínűvé tenni sem azt, hogy az államhatalom működése az emberi akarat működésével analóg valami volna, sem azt, hogy az emberi akarat belső lefolyása pontosan így tagolódnék háromfelé. Kapunk tehát egy olyan felosztást, amely a hatalmak elválasztásának az igazi politikai-erkölcsi értelmét és céljait teljesen elhomályosítja, anélkül hogy tudományos értéke volna.

A másik kritika az államhatalmak elválasztásának elvét az osztályharcos szocializmus oldaláról érte, mely az államhatalmak elválasztása mögött szemben álló osztályok harcát ismerte fel, s ebből levonta azt a logikusnak tűnő következtetést, hogy az osztályok megszűnése után, az osztály nélküli társadalomban nem lévén osztályharc, nem lesz értelme az államhatalmak elválasztásának sem, hiszen minden államhatalom egyaránt az osztálytalan s osztálytalan nép kezében van. Ugyanaz a gondolatmenet ez, melyet a francia forradalomban a népszuverenitás szigorú hirdetői, majd utóbb – inkább elméleti megfontolások alapján – a 19. század közepén Eötvös József vallottak: a nép uralomra jutása után a minden vonalon a nép kezébe jutott hatalmak megosztása tárgytalanná válik. Az osztályharcos szocializmus ezt a tételt vette át, csupán több és társadalmibb tartalommal töltötte meg. Ez a felfogás valósul meg a szovjet alkotmányban, mely bár egy tagolt és fejlett alkotmányforma, az államhatalmak elválasztását, egymástól való függetlenségét, mint elvet, nem fogadja el.

Az államhatalmak elválasztásának marxista értelmezése mögött valóban ott áll az igazság, hogy a végrehajtó hatalom és a törvényhozó hatalom történeti feszültsége mögött történetileg ott rejtőzött, sőt nem is nagyon rejtőzött a monarchia és a vele szemben álló társadalmi erők harca. De már a bírói hatalom nehezen azonosítható bármiféle *külön* osztályerővel. Az egész magyarázatból valójában csak annyi a tanulság, hogy az államhatalmak elválasztásáról szóló tan kialakulásában valóban döntő volt az a tény, hogy Európában, elsősorban Angliában évszázadokon keresztül tartó történelmi egyensúly alakult ki a feudális társadalmi erők és a demokratikus társadalmi erők között, s aránylag hosszú időbe telt ennek a két tényezőnek hatalmi átváltása. Ez a hosszabb ideig tartó egyensúly alkalmat adott annak az *általános* politikai-erkölcsi elvnek a felismerésére és technikai kidolgozására, hogy a hatalomkoncentráció újból meg újból megjelenő demoralizáló hatásait sikeresen ellensúlyozhatni a hatalmak elválasztásával, egymással való egyensúlyba hozatalával. Ezt a felismerést azonban az osztály nélküli társadalom sem teszi tárgytalanná. Az, hogy a Szovjetunióban a hatalmak elválasztásának elve s a benne rejlő erkölcsi s gyakorlati igazság nem talált eddig visszhangra, nem azért van, mintha az osztály nélküli társadalom fel tudta volna találni azt a hatalomkoncentrációt, amely nem demoralizál, vagy a hatalomnak egy olyan technikai szervezetét, mely az államhatalmak szétválasztása nélkül hatásos védelmet biztosít az önkény veszedelmével szemben. Hanem azért, mert a Szovjetunióban a teljes monarchikus abszolutizmusról a teljes népuralomra való átmenet olyan gyors, egyik pillanatról a másikra való volt, hogy a hatalmak elválasztásának a gyakorlata nem kapott konk-

rét közeget: a cári uralom alatt nem volt tere, utána pedig egészen másféle problémák kerültek első helyre. Meg vagyok azonban győződve arról, hogy a szovjet államszervezet további fejlődése során ki fog derülni, hogy ez az elv szükséges, és az osztályharc esetén kívül is használható.

Sem az idealista, sem a történelmi materialista kritika nem hozott fel tehát olyan döntő érvet, mely a hatalmak elválasztásának követelményét tárgytalanná tette volna. Minthogy azonban a hatalmak elválasztásának elve, mint azt a fentiekben bemutattuk, fejlődésében megrekedt, a kétoldalú elméleti kritika elért annyit, hogy az elv kikerült az elmélet érdeklődésének köréből. Úgyannyira, hogy erre a gondolatkörre való minden tekintet nélkül fejlődött ki a vele oly rokon politikai pluralizmus, a modern államelmélet egyik legjelentősebb irányzata, mely egyrészt az államélet jelenségeinek az *elemzése* során arra mutatott rá, hogy az állam feltételezett egysége és szuverenitása mögött a hatalmi góccok sokasága áll, főleg a gazdasági élet nagy érdekképviseleti szervezetei formájában, másrészt a helyes államfejlődést kirajzoló *politikai* iránymutatás síkján azt javasolta, hogy a jövő államának közjogába épüljenek bele a hatalomnak ezek az eddig közjogon kívüli jelenségei. Mindeme gondolatmenetekben újból meg újból felmerül az az aggodalom, hogy a mindinkább szocializálódó államszervezetnek főleg gazdasági téren óriási módon megnövekedő bürokratikus apparátusa olyan hatalmi lehetőségeket nyit meg, melyekkel szemben a szabadság eddigi közjogi formái esetleg elégtelennek bizonyulnak. Mégsem történt eddig átgondolt kísérlet arra, hogy a hatalomkoncentráció eddig ismert leghatékonyabb ellenszerének, a hatalmak elválasztásának az elvét belevonják a hatalomkoncentráció modern veszélyeinek elhárítására irányuló mai tervekbe.

Egészen másképpen alakul azonban a helyzet, ha a hatalmak elválasztásának elvét kiemljük abból a lomtárból, ahová a politikai intenciók és a nehézkes elméletiesség vaskalapossága vetették, és beállítjuk az európai társadalomfejlődés ama másfél évezredes tradíciójába, mely a hatalomkoncentrációval szembeállítja a hatalomgyakorlás ésszerű, emberséges és igazságos célját, s csakis ennek a célnak jegyében teszi lehetővé a hatalom önigazolását; s kiemljük a hatalmak elválasztásának elvéből azt a tartalmat, hogy a hatalomnak erkölcsi igazolásra való szorítását technikailag a hatalomkoncentráció megbontása, a funkciók tagolása s egymással szemben álló, különleges öntudatot kialakító hatalmi centrumok kiépítése révén lehet legeredményesebben elérni. Ennek a jegyében találhatjuk csak meg, hogy ma mennyiben érvényes s a jövőben még hol alkalmazható a hatalmak elválasztásának elve.

Érintetlenül érvényes a bírói hatalom függetlenségének az elve: minden azótai tapasztalat csak megerősítette azt, hogy a bírászkodás funkciója a hatalomkoncentráció legkisebb érintésétől óhatatlanul megromlik. Fordítva azonban nem áll: a bírói ellenőrzés, minthogy nem a hatalomkoncentráció oldaláról indul ki, egyáltalán nem ártalmas a közigazgatás számára, legfeljebb olyan pontokon, ahol a gyorsaságnak különös jelentősége van: itt tehát az önkénytel szemben más, gyakorlatiasabb ellenszert kell keresnünk.

A törvényhozás és végrehajtás elválasztása már lényegesen komplexebb kérdés. Itt is áll az, hogy a törvényhozásnak a végrehajtást végző hatalmi apparátustól való függetlensége döntően fontos, ezzel szemben a végrehajtásnak a törvényhozástól, pontosabban a törvényhozást rendszerint végző népképvisellettől való függősége, felelősége nemhogy káros volna, hanem nagyon is szükséges. A törvényhozásnak mindennemű általános szabályalkotással való azonosnak vétele azonban sok félreértést és zavart okoz. Az a funkció, melyet szabad emberek társadalmában legalkalmassabban a népképviselőt végezhet, s amelyet a végrehajtástól függetlenül kell berendezni, sőt annak ellenőrzésére feljogosítani, elsősorban nem minden általános szabályalkotás, hanem a legfőbb irányítás és ellenőrzés funkciója. Erre nem annyira a törvényhozó, hanem, Arisztotelész elnevezéséhez visszatérve, a „közügyekről tanácskozó” szerv elnevezése illenék legjobban. Hogy ez a szerv az általános szabályalkotásból mit tart fenn magának, és mit enged át – ésszerűbb, szakmai kérdésekben – más szerveknek, oly részletkérdés, mely a hatalomkoncentráció veszélyei szempontjából kevésbé lényeges. Ebben nagyon sokféle technikai megoldás képzelhető el, kezdve a törvényhozó szerv szakszervezetének erősebb kifejlesztésén és végezve külön szakszerű törvényszerkesztési szerv beállításán – esetleg a bírói hatalommal összekapcsolva. Ha számításba vesszük, hogy a népképviselői szerv maga is válhat a hatalomkoncentráció góciává, bár ennek kisebb a veszélye, mint a végrehajtó hatalom, a közigazgatási apparátus részéről, akkor egyenesen kívánatosnak tarthatjuk egy bizonyos függetlenséggel felruházott külön szakszerű törvényszerkesztő és egyeztető szerv felállítását.

Ennél sokkal érdekesebb kérdés, hogy milyen modern tartalmakkal tölthetjük meg az államhatalmak elválasztásának elvét, s a modern államélet miféle problémáinak a megoldásához használhatjuk fel. Hogy erre felelhessünk, azt kell megkérdeznünk, hogy a modern államéletben hol fenyegetnek a hatalomkoncentráció új jelenségei, új góci.

Az első ilyen góc az államhatalom gazdasági kiterjeszkedéséből nőtt ki. Az államhatalom a modern gazdasági fejlődés következményeképpen sok-

kal szélesebb gazdasági tevékenységet folytat, mint a történeti fejlődés folyamán valaha is. Ez a gazdasági tevékenység mindenekelőtt minden világnézettől függetlenül előidézi az államhatalom gazdaságpolitikai szerveinek anyagi korrumpálódását. Másodszor, s ez talán súlyosabb, magával hozza a gazdasági élet bürokratikus és imperatív megszervezését. Nincs sok értelme, ha mindennek a veszélyeivel szemben olyanfajta rendszereket kívánunk vissza, ahol ezek a veszélyek még nem állottak fenn. Gyakorlatilag ez a visszafejlődés egyszerűen nem lehetséges, és a fejlődés további folyamán minden jel szerint mind kevésbé fog menni. Ellenben felmerül annak a kérdése, hogy miféle szervezetek léteznek vagy létesíthetők, melyek az anyagi és hatalmi korrumpálódással szemben ellensúlyt jelentenek. Ilyen szervezetek a szemünk előtt nőttek nagyra azért, mert az államhatalom gazdasági tevékenysége nem nélkülözheti az egyes termelőknek s a termelők csoportjainak aktív, spontán közreműködését. Különböző, részben önkormányzati, részben szakszerű szervek épültek ki, szakszervezetek, érdekképviselések, kamarák, szakmai önkormányzatok, üzemi önkormányzatok, szövetkezetek, szövetkezeti központok. Mindezek mindjobban összetömörülnek országos szervekké, ami együttvéve kirajzol valamit, amit nyugodtan nevezhetnénk „gazdasági államhatalom”-nak. S ha ezt megtettük, akkor máris gondolkodhatunk rajta, hogy ezt a hatalmat milyen közjogi formák segítségével lehet „elválasztani” a hatalomkoncentráció politikai góciától, s mindkettőt kölcsönösen megvédeni a másik hatalmának korrumpáló hatásától.

A másik terület, ahol a hatalomkoncentráció demoralizáló hatása még ennél is sokkalta veszesebb formák között jelenik meg, a szellemi élet, a kultúra területe. Ez ma számos vonatkozásban központi kérdése az állami életnek. Itt van először a tudomány jelentőségének minden eddigi mértéket meghaladó növekedése az állami élet számára. Ez egyrészt azzal jár, hogy az államhatalom a tudósokat, jelentőségüknek megfelelően elsősorban a természettudósokat befolyásolni igyekszik, másrészt pedig azzal, hogy a társadalomtudósoknak gyakran doktrinér s a természettudósoknak gyakran naiv állami és politikai állásfoglalásai súlyos gazdasági, hadászati s egyáltalán politikai jelentőséghez jutnak. A másik, ennél sokkalta súlyosabb veszélyt a tömegműveltség eszközeinek – egyébként nagyszerű és ellenállhatatlan – kiterjeszkedése idézi elő. A propaganda jelentőségének és eszközeinek megnövekedése, a mozi, a sajtó, a rádió véleményformáló hatása egyszerre döntő tényezője a tömegműveltség emelkedésének és ugyanakkor a hatalomkoncentráció minden eddigi mértéket meghaladó növekedésének. Ez egyrészt a tömegkultúrát az államhatalmi célokkal függőségi viszonyba hozza, másrészt az államhatalmat saját propagandájának a rabjává teszi.



Ennek klasszikus példája a német nemzetiszocializmus volt, mely kénytelen volt elhinni saját propagandáját, ha nem akart végleg megakadni, viszont a saját propagandáját követve nyílegyenest ment bele a maga nagy történeti katasztrófájába.

Mindezekkel a veszélyekkel szemben szintén számos szervezeti forma épült és épül ki. A levegőben van a tudósi, művészi és nevelői hivatásnak a bíróihoz hasonló függetlenítése. A tudomány új szervezési formái, még ha az államtól indulnak is ki, mégis a szellemi élet önkormányzatának csíráit rejtik magukban. Valami módon ennek a jegyében kell az államhatalmat és a tudományt egymástól elkülöníteni, mert összekeverve feltétlenül a szellemi élet s a kulturális termelés teljes korrumpálódásához vezetnének. Nagyon sokat emlegetik ezzel a kérdéssel kapcsolatban az egyetemeket és akadémiákat, melyek többé-kevésbé védik történeti autonómiájukat. Sok támadás éri őket azzal az indoklással, hogy autonómiájuk csupán bizonyos személyi és társadalmi erőviszonyoknak a kifejeződési pontja. Ez azonban csak azt jelenti, hogy az akadémia vagy az egyetem esetleg túl szűk keret, de ez a felismerés nem az autonómia megsemmisítése, hanem nagyobb méretű szervezése irányában jelent tanulságot: azt, hogy az egész szellemi élet, az egész kulturális termelés és tömegkultúra-fogyasztás területén meg kell teremteni az öntörvényűségnek valamilyen apparátusát. Túlmenne feladatunk körén az a gyakorlati kérdés, hogy milyen lehetne az a szervezet, melyet ilyen módon ki kell építeni. De megint csak kirajzolódik valamilyen tudományos vagy kulturális „államhatalom”, melynek éppen úgy ki kell harcolnia a maga függetlenségét, öntörvényűségét s a hatalomkoncentrációtól való közjogi elválasztását, mint ahogyan ezt a bírói hatalom a történelem folyamán sikerrel kikövetelte a maga részére.

A harmadik terület, ahol kirajzolódik egy nagy korrumpálódási veszély, az, amit a *bürokrácia*, sőt napjainkban a technokrácia neve alatt foglalhatunk össze. Még ha sikerülne is a gazdasági és szellemi élet valamiféle önkormányzatát és államhatalmi elválasztását keresztülvinni, akkor is mind általános igazgatási, mind a gazdasági, mind a kulturális igazgatás terén tovább növekednék a szervezés, a szervezettség jelentősége és a benne megtestesült hatalomkoncentráció. Ha e vonatkozásban a bürokrácia mindenhatóságáról beszélünk, akkor nem arra az elmaradt, vaskalapos hivatalnokságra kell gondolnunk, melynek a nehézkesség és eredménytelenség a legfőbb jellemvonása, hanem éppen ellenkezőleg: egy nagyon sikeres, nagyon is eredményes, nagyon is cselekvőképes szervezetre, amely felé a fejlődés halad San Franciscótól Kamcsatkáig. A modern amerikai publicisztikában rámutattak már a nagy szervezők, a menedzserek forradalmá-



ra, akik lassan a tőkésnél fontosabb tényezői lesznek az ipari fejlődésnek. Ugyanez megvan a szocialista állam fejlődésében is; a Szovjetunióban is ugyanez a típus a csúcspozíciók birtokosa, csak a Szovjetunió teljesen ki-kapcsolta a kapitalistát a szervezeti apparátusból. A szakértőnek és a szervezőnek ez a döntő helyzete lassan oda vezet, hogy a végsőkéig racionalizált üzemszerűségben néhány nagyon képzett szervező és szakember mellett a sekélyesen képzett átlag mind nagyobb mértékben elhárítja magától a fájdalmas és fáradságos betanulás munkáját, és átenged minden irányítást a túlracionalizált nagyüzem szervezőinek és szakembereinek. Ebben az egész perspektívában az emberi szabadságnak olyan veszélye és az önkénynek olyan lehetősége rejlik, amit ma át sem láthatunk, mert sem Amerika, sem a Szovjetunió még távolról sincs olyan ponton, hogy ez a kérdés teljes nehézségében kirajzolódjék. Az elkövetkező idők hatalmi koncentrációjának ez lesz a legnagyobb, a legdemoralizálóbb apparátusa, amivel szemben csak az általános demokratikus politikai nevelés, a szakmai elmélyülés, az öngazgatás kiszélesedése, az ellenőrzési igénynek a nagymértékű megnövekedése adhat egyensúlyt, s szoríthatja vissza a maga helyére ezt az új szervezői arisztokráciát.

Nem vagyok hivatott és nem is volna lehetséges egy ilyen nyilvánvalóan *holnapi* problémára konkrét megoldási javaslatokat tenni. Hisszük, hogy az emberek szabadságösztöne meg fogja oldani ezt a problémát is, melyet ma még csak a levegőben érzünk, melyet ma még más, súlyosabb, közelebbi problémák előznek meg, de amelyre a figyelmet felhívni már ma érdeemes. Mert az, hogy ennek az új hatalomkoncentrációnak az arisztokráciája a szakszerűség és képzettség arisztokráciája lesz, nem oldja meg a kérdést, sőt még nehezebbé teszi a szabadságigénynek vele szemben való fellázadását.

A probléma ilyen felvetésével szeretném gondolatmenetemet befejezni és ezzel érzékeltetni, mennyire nem az az absztrakt kérdés érdekel bennünket, hogy hogyan kategorizálhatók az államhatalom működésének a megnyilvánulásai, hanem az, hogy miként nyer új meg új problémákon örök aktualitást az államhatalmak elválasztásának elve, mely az államélettel foglalkozó európai gondolkodás legtermékenyebb erőfeszítésében, az államhatalomnak szolgálattá, erkölcsi feladattá való átnemesítésében gyökerezik.

1947

## AZ EURÓPAI TÁRSADALMI ÉS POLITIKAI FEJLŐDÉS<sup>51</sup>

Kedves barátaim! Az előadást, amit tartani szeretnék, úgy foglalnám össze, hogy az európai társadalmi és politikai fejlődés egységes vonalának az érzékeltetése. Tudom, hogy Márkus Istvántól és Hegedűs Gézától két mélyenjáró előadást már hallottatok, én bizonyos fokig igyekszem [azzal] számot vetni, hogy melyek azok a kérdések, amelyeket már [érintettek].

Ott szeretném kezdeni, hogy manapság akár Magyarországon, de mást is egy világnézetileg különösen nem előrepácolt ember, de ugyanakkor tájékozódásra és eligazodásra kívánczó ember, [ha tájékozódni akar], akkor hamarosan arra a gyakorlati tapasztalatra [jut], hogy kb. 7-8 fő izmus irányába kell tájékozódnia. Ez úgy szokott gyakorlatilag kinézni, hogy ez az elfogulatlan [ember] rájön arra, hogyha el akar igazodni, akkor egy szocializmus, [egy] demokratizmus, egy keresztény világnézeti alapon álló liberalizmus, egyszóval 7-8 izmus között kell eligazodnia. Ez a helyzet igen nagy mértékben zavaró hatású, mert az embereket alternatíva elé állítja. [Egyrészt] végigkóstolom ezeket [az irányzatokat], végül egyet kiválasztok, és annak az összes előírásait magamévá téve immár elkönnyvelhetem magam[ban], hogy van világnézetem, és beletartozom többé-kevésbé egy harcos, öntudatos közösségbe, és ez az állapot jó. Ez igaz, csak közben az illető harcos közösség híveinek a lelke mélyén is ott van egy kis rossz érzés, hogy [nem] stimmelnek a dolgok [egy] ilyen rendszerrel. A másik oldalon – amit sokan csinálnak – az lehetséges, hogy a sok izmusból csináljak valami mást, és azt mondom: én mindegyikből elfogadom azt, ami jó, de nem kötöm le magam. Az emberek [tehát] a fanatizmus és az összevissza való válogatásnak a választása előtt állnak, és többé-kevésbé mindenki vagy az egyikbe vagy a másikba beleesik; és a legtöbb ember akár elkötelezte magát

<sup>51</sup> Ókécskén, 1947. augusztus 12-én tartott előadás: Bibó István 1945–48 között közel száz előadást tartott szerte az országban. Ezek egy része parasztpárti összejöveteleken hangzott el, döntő többségüket azonban a legkülönbözőbb foglalkozású emberek számára tartotta továbbképző tanfolyamok keretében. A szövegtorzulás miatt – az előadást először gyorsírással jegyezték le, majd legépelték – számos helyen szövegrekonstrukcióra volt szükség, amelyet Kovács Gábor végzett. A kiegészítéseket és a rekonstruált részeket szögletes zárójelek jelzik. A szöveg „fésületlenségét” a keletkezés körülményei magyarázzák. Az előadás az 1971–72-es *Az európai társadalomfejlődés értelme* című előadás formájú nagy esszé egyik előképe.

egy világnézet irányában, akár nem, végül [is] elégedetlen marad magával is és a világnézetével is.

Amit én végig szeretnék mondani, azzal azt szeretném érzékeltetni, hogy a sokféle izmus között egy egységes folyamat áll: [az ti.], hogy az egész európai politikai és társadalmi gondolkodás túl van teoretizálva, túl sok világnézeti rendszert építettek. [Bevezetesként] én is beszélni szeretnék arról a témáról, amelyik általában minden világnézetnek központi kérdése: a szellemi és gazdasági tényezők egymásra való hatásáról. Tudjuk, hogy a marxista beállítása a dolgoknak kb. határozottan állást foglal abban az irányban, hogy a gazdasági tényezők [összessége], a termelési rend a dolgok alapépítménye, a szellemi jelenségek [pedig] ennek függvényei. Persze tudomásul veszik azt is, hogy ezek a szellemi felépítményi jelenségek, szellemi világnézetek [visszahatnak] a gazdasági tényezőkre, de [szerintük] mégis azok az alapvetőek.

A másik oldalon állnak a többé-kevésbé spirituális nézetek, elsősorban maga a keresztény világnézet, de más nézetek is, [mindenekelőtt] az úgynevezett szellemtörténeti<sup>52</sup> irányzat. [Ezek] a történelmet [hajlamosak] úgy beállítani, mint eszméknek és erkölcsi felfogásoknak a függvényét, mint amelyben a társadalom, a gazdaság jelenségei és annak fejlődése eszmék változásain áll vagy bukik. Én mindenekelőtt azt szeretném leszögezni, hogy amikor mindazokra a momentumokra [gondolunk], amelyekre a gazdaságot, a termelést [ez az irányzat] felépíti, [ne felejtjük el, hogy] vannak más dolgok is a hatalmi és irodalmi kapcsolatok mellett, [amelyeket] fel kell venni, mint a társadalom elemeit és annak meghatározó erejét. Ezekkel szemben állnak bizonyos eszmei tételek.

Majd a dolgok részletes [kifejtése] közben ki fog derülni az, hogy a szellemi és társadalmi tényezőnek az egymásra való hatásában nagyon vitatható, hogy melyik hat a másikra: [ez] olyan kérdés, hogy mi volt előbb, a tyúk vagy a tojás. Én azt mondom, hogy az első a társadalmi tényező, de bizonyos körülmények között a szellemi tényezők visszahatnak rá. Ez [persze] meglehetősen komplikált [megfogalmazása] annak, hogy a kettő között kölcsönhatás van. De [itt azt kell leszögezni, hogy] fontosabb a kölcsönhatás módját körvonalazni: itt derül ki a szemben álló nézetekben benne rejlő igazság. Az egyik, amit tudnunk kell, és amit minden marxista tud, hogy az események soha ezen a világon úgy társadalomra nem hatottak, hogy valaki kimondja az eszmét, az emberek veszik a könyvet, elolvassák az eszmét, és attól fogva

<sup>52</sup> Szellemtörténet: A történelmi jelenségeket az egyes korszakokban megnyilvánuló korszellemre visszavezető koncepció, amely a pozitívizmus, az egyedi tények meghatározó szerepét valló felfogás ellenlábasa.

más társadalmi képzetekben és más módszerekkel élnek. Különbféle jó szándékú emberek legnagyobb mértékben [tévednek], amikor egy adott társadalmi helyzetben elkezdnek arról beszélni, hogy [az emberek] legyenek jók. Ebből társadalmi változás nem jön ki. Az eszmék a társadalomra csakis akkor és úgy hatnak, hogyha annak a társadalomnak vannak bizonyos konkrét folyamatai, és az eszme akkor hat a társadalomra, ha egy bizonyos pillanatban a gyakorlati társadalmi kérdések megoldására felhasználható: [van] egy nagy csatorna, melyen keresztül az az eszme behatol a társadalmi [közegbe], és esetleg ott robban. De csak akkor, ha van egy társadalmi folyamat. Ez az, amit a marxisták tudnak, és sok naivitástól megóvják őket. [Másfelől] a társadalmi folyamat magában rettentő kis körben marad. Rettentően szűk marad, hogyha [valaki] eszmei fegyvereket [készítve] a társadalom problémáit nem fogalmaz[za meg], és nem helyezi szélesebb alapokra. Ez az, amit a szellemtörténészek szoktak leginkább tudni, de le kell szögeznünk azt, hogy az eszmének a társadalmi hatását e pillanatban meglehetősen kis mértékben látjuk tisztán, [nem tudjuk pontosan], hogy milyen folyamatok azok, amelyeken keresztül egy eszmerendszer be tud hatolni [a társadalmi közegbe].

Rátérnék az európai társadalmi és politikai fejlődés útjának a vázolására, [kifejtve azt], hogy egyáltalán miben áll ez a fejlődés, miért érdemes ezt fejlődésnek nevezni. A következő tételt bocsátom előre. Társadalmi és politikai síkon a fejlődés abból áll, hogy a társadalom a hatalom humanizálásának irányában fejlődik előre. A hatalom embernek emberre való behatása, embernek ember fölötti hatásköre és [ennek] gyakorlása. A hatalom a fejlődés során taglaltabb, szervezettebb, emberségesebb, szelídebb, erkölcsösebb, elvi alapon állóbb, általános érvényű lesz. Tehát a hatalom emberségessé válása az a folyamat, amit társadalmi és politikai síkon elsősorban neveznek fejlődésnek. Természetesen ezenközben van ennek a fejlődésnek egy csomó technikai vonatkozása is, sőt ebből az egész meghatározásból teljesen kiesik az az óriási fejlődés, ami a technikai eszközök terén a nyugati emberiséget a középkortól a mai napig jellemzi. Európában a technikai fejlődés szervesen összefügg éppen az ember és ember közötti hatalomgyakorlás európai kifejlett fogalmával. Azzal, hogy az európaias fejlődésű társadalom az a társadalom, amely az embert egy bizonyos mértéken felül nem engedi eszközzé tenni. Az a tény, hogy az európaias fejlődésű társadalom már a középkor kezdetétől kezdve az embert kevés[bé] engedte eszközzé tenni, mint a rabszolga-társadalmak, ez a tény egy óriási [mozgatórugója] volt annak a fejlődésnek, amelyik a technika modern kifejlődéséhez veze-

tett<sup>53</sup>. Mivel nem állott rendelkezésre az akkori dolgozóknak az a lehetőség, hogy az embert merőben eszközként kihasználják, a technikai módszerek fejlesztésével próbálták a magasabb határfokot elérni.

A fő kérdés, a hatalom szelídülésének a folyamata az, amit én a középpontba szeretnék helyezni. Ez [úgy történik, hogy], amint valahol egy társadalomban valami egyensúly vagy hosszabb nyugodtabb fejlődés létrejön, a hatalom magától elkezd szelídülni, annyiban, hogy szervezettebbé válik, hogy egyáltalán a gyakorlás módszerei szelídebbekké válnak. A konszolidáció az az állapot, amelyben az emberek rájönnek arra, hogy egyszerűbb egy rabszolgát jól kezelni és jól bánni vele, mert ellenkező esetben elpusztul. Ha van hozzá a társadalomnak elegendő nyugalma, a hatalom szelídülése következik be, és bizonyos szerveződése is, és végül – legalábbis az ókori társadalomban – bekövetkez[ik] a hatalom racion[aliz]álásának a folyamata is, vagyis a hatalmat már nem valami természetfölötti jelenségnek, hanem egy átlátható, megbeszélhető jelenségnek tekintik. Ebből következik, hogy már az ókorban egy igen fejlett államelméleti irány létezett, amelyik az olyanfajta kérdéseket [tárgyalta], hogy a társadalomban hogyan kell elosztani a hatalmi funkciókat, melyeket kell társas hatóságoknak intézni, miféle lehetséges alkotmány és államformák léteznek. Mindezeket már az ókorban is meglehetősen erős érvekkel és ellenérvekkel dolgozó irodalom fejtette ki. Mindez azonban a hatalomnak az adott voltán valamiképpen nem változtatott. A hatalom lehetett szelídebb a római császári kor elejétől a végéig, [például] a rabszolgákkal való bánásmód tekintetében igen nagy szelídülés volt. A hatalom lehetett szervezettebb, racionálisabb, ez nem változtatott azon, hogy az egész ókor folyamán és szerte a világon egy alapvető adottságon alapult, az[on], hogy a világon embernek ember feletti hatalma van, hogy a világ uralmi helyzetek sokaságából épül fel: ezt mindenki természetesnek találta.

Voltak különféle [gondolkodók], akik megállapították, hogy ez nem jó. Ezek az eszmék, amelyek az ókor folyamán felvetődtek, és azt mondták, hogy a hatalomnak ez a rendszere mélyen alantas, eszmék maradtak, és igen minimális hatás[uk] volt a társadalom szervezetére. Bizonyos pillanatokban áthatottak egyeseket, de a hatalom viszonyát alapvetően nem változtatták meg. Ebben az egész folyamatban döntő változás a kereszténység megjelenésével történt. Ott sem azzal, hogy a kereszténység megjelent, és elkezdte tanítani az embereket. Ettől a hatalom semmit sem változott. Ezzel kapcsolatban a változás nem a kereszténység megjelenésével, hanem később követ-

<sup>53</sup> Ezt a tételt Bibó István Hajnal Istvántól (1892–1956) vette át. Erre vonatkozóan lásd: Hajnal István: *Technika, művelődés. Tanulmányok*. Hídtória – MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1993.

kezett be. Ezt a változást egy névhez lehet fűzni, Szent Ágostonéhoz,<sup>54</sup> Szent Ágoston elméletét alig lehet túlbecsülni. Ő volt az első modern ember: az a mód, ahogy a saját lelki életéről beszél, mind a mai napig a modern ember jellemző módja. Az embernek a modern [világra jellemző] maga felé fordulása is nála kezdődik. Bennünket azonban nem ez érdekel, hanem az, amit ő az államelmélet és a társadalomelmélet terén [véghezvitt].

Az eszmének és a társadalomnak a kölcsönhatásáról [már] beszéltem. [Arról], hogy az eszme akkor hat, ha azt egy társadalmi folyamat [fogadja] magába; ugyanakkor a lényeges eszmék mindig abból születnek, hogy a társadalom problémákat ad fel az embereknek. Az a probléma, amely Szent Ágostonnak feladatott, a következő volt. A kereszténység [olyan jelenségként] jelent meg a Római Birodalom területén, mint ami egy tökéletesen nem e világból való szemlélet alapján az egész világot megveti, különösen megveti ennek a világnak az ostoba és üres hatalomimádatát. Ennél fogva a korai kereszténységben nem is volt vitás az, hogy a keresztény ember[nek] a hatalom [és] az uralom szervezetében semmi keresnivalója nincsen. [Bár arról] is vita volt, hogy lehet-e katona, de végeredményben ez nem változtatott azon, hogy [a kereszténység] egy igazán [élet]idegen valami volt.

Krisztus után a 4. század elején Nagy Konstantin császár a kereszténységet államvallássá tette, az egész kereszténység [rettentő zavaros helyzetbe került], mert az akkor ismert világ egyetlen hivatalos vallásává lett. Annak [a világnak] az összes nagyjai hitet vallottak a kereszténység mellett. [Ezek után] nagyon nehéz volt a kereszténységnek a maga társadalom-felfogását továbbra is abban a mederben tartani, hogy az uralom és hatalom szervezetei a sátántól való dolgok. Ezt az egész problémát az akkori kereszténység területén egy többé-kevésbé széles körű irodalom tárgyalta, amelyik most nem is érdekes, mert a problémáknak egy megoldása vált uralkodóvá, és ez az, amit Szent Ágoston adott. Szent Ágoston nem egy társadalmi és politikai programot akart adni, ő csak az előtte álló problémával foglalkozott. [Egy] légből [kapott] eszmét nem lehet a társadalommal szembeállítani, a kérdés mindig az, hogy az előttünk álló problémával hogyan tudunk dűlőre jutni. Szent Ágoston a problémát egy nagy politikus módjára vetette fel és oldotta meg.

Az, hogy a világban állam van, hatalmasok vannak és gazdagok vannak, az [szerinte] a bűnbeesésnek a következménye. [Így illesztette] bele a korai kereszténységnek a világ[ot] elutasító álláspontját [a saját felfogásába].

<sup>54</sup> Hippói Szent Ágoston, vagy Aurelius Augustinus (354–430): Hippó püspöke, egyházatya, filozófus. Bibó a későbbiekben elsősorban *De civitate Dei* című művére utal, amelyben a politikai hatalom természetére vonatkozó nézeteit kifejtette.

A bűnbeesésnek a következménye, hogy mindezek [– állam, hatalom, gazdagok –] vannak, de ennek lévén a következménye, mi nem kívánjuk, hogy mindezeket vessük el, és ne törődjünk vel[ük]. Mi azt kívánjuk, hogy az uralom, a hatalom, a gazdagság, vagyon olyan dolgok [legyenek], amelyek igazolásra szorulnak. Ezek igazolása pedig abban áll, hogy a bűnbeesés következményeit csökkentsék. A világnak azért van államra szüksége, mert bűnbeesett, az államnak az a feladata, hogy a bűnbeesés következményeit [ezen] a világon csökkentse. Tehát az államnak nem az a feladata, hogy az uralomnak [helyt] adjon. A vagyonnak az a célja, hogy a szegényeket szolgálja.

Úgy [is lehet mondani, hogy Szent Ágoston] az uralomnak, a hatalomnak, a gazdagságnak mindezeket a régtől fogva megszokott jelenségeit beállította [a saját ellentétüknek] a szolgálatába. Gyakorlatilag mit jelentett ez[?] Önmagában nem sokat, csak annyit, hogy ettől fogva a vagyonosok és a hatalmasok a maguk vagyonát és helyzetét sokkal [inkább] erkölcsi szolgálat[ként fogták fel], mint eddig. [Ettől] fogva hangoztatják az ő jótékonykodásukat. [Ekkor] indult el Európában a hatalomnak és a vagyonnak az a képmutatása, ami mind a mai napig tart. Ez a fekete oldala ennek a rendszernek. Szent Ágoston már pontosan kifejtette, hogy a vagyon nem is jó, hanem rossz, a vagyonnak rengeteg feladata van. [Hosszú lenne felsorolni] mindazt a sok dolgot, amivel azóta a vagyonosok és a hatalmasok a szegényeknek [ártottak, s egyáltalán ahogyan] a maguk helyzetét feladat[na]k állítják be], és különféle sallangokkal feldíszítik. Azonban ennek ellenére óriási dolog, ami akkor történt. A hatalom igazolásra szorult. A hatalom ettől a pillanattól kezdve van mind a mai napig defenzívában. Ettől a pillanattól kezdve vált olyan valamivé, ami védekezésre van kényszerítve. Az, hogy ez társadalmi jelentőségű tény lett, ez megint csak nem ment olyan egyszerűen és úgy, hogy az emberek vették Szent Ágoston könyveit, elolvasták, és ettől kezdve másként viselkedtek. A keleti kereszténység területén, amely a népvándorlás első idejében teljesen épségben megmaradt, Szent Ágoston államelméletének a gyakorlati hatása úgyszólván a semmivel egyenlő. Az egész bizánci uralom pontosan [olyan] maradt, mint azelőtt, megtartotta a maga rideg hatalmi szokásait, megtartotta a népesség alávetésének eddigi gyakorlatát, legfeljebb – mint mondtam – egy csomó keresztény szólammal sallangozta fel magát, de az egész hatalmi szerkezet nem mozdult meg, mert nem volt [olyan] problémája, aminek a megoldásához bármiféle államelméletre szüksége [lett volna]. Szent Ágoston államelmélete igazi társadalmi erjedő erővé és a hatalom gyakorlásának módját igazán meghatározó valamivé a nyugati kereszténység területén



lett, mert a Nyugatrómai Birodalom nem maradt meg, hanem összeomlott. Itt különféle, erdőből kijött germán királyságok alakultak. A modern német történetírás rengeteg lelkesítőt talált abban, hogy a Római Birodalom területén ezek a fiatal germán királyságok alakítottak egy [olyan] új világot, amelyből a modern világ megszületett. [Azonban] ezek a germán királyságok roppant primitívek voltak, és amikor bekéredztek a Római Birodalom területére, és ott királyságokká erősödtek, nem úgy léptek fel, mint friss hódítók és csodálatos államalkotó képességgel rendelkező népek, hanem mint zavarodott barbárok, akiket egy elég erős [szervilizmus töltött el] a Római Birodalommal szemben. Németh László írásában olvastam egy római rétor levelét, amelyet a barátjához ír Kis-Ázsiába, és panaszkodik, hogy nem tud dolgozni, mert minden éjszaka áthallatszik hozzá a részeg burgundiak üvöltözése, és nappal [pedig] mindig jönnek hozzá üdvözlésekkel. Szép kis hódítók azok, akik az üdvözlésükkel lesznek ellenszenvesek.

A bekéredztek határőrökből államalkotó királyok, földesurak lettek. És ebben a helyzetben ezek a királyságok elkezdtek viaskodni egy náluknál sokkal fejlettebb társadalom viszonyaival, amelyet nem tudtak áttekinteni. A Római Birodalom összeomlott, de a polgárság élt, és ezek a [polgárok] komplikált jogi viszonyaik rendezése miatt állandóan szaladgáltak a germán királyhoz, mert ha valaki király, annak igazságot kell tenni. De vajon az, aki eddig nagyon szimpla kis határvitákat intézett el, most hogyan tudott volna ilyen nagyon nehéz ügyes-bajos dolgokat elintézni. Ez volt az a társadalmi helyzet, amiben Szent Ágoston államelmélete megtalálta azt az emeltyűt, [amelyiken keresztül hatni tudott]. Ezek a germán király[ok] körülnéztek, és kezdtek keresni egy olyan réteget, [amelyik] őket ezek között a dolgok között eligazít[ja]. Ezt találják meg az egyházas műveltségű klerikus rétegben: [ugyanis] a Nyugatrómai Birodalomnak a világi értelmiségi foglalkozásai is elegyháziasodtak.<sup>55</sup> Az egyház [presztízse] a maga vallási tekintélyénél fogva megmaradt, tehát [adva volt] egy egyházas műveltségű klerikus réteg. Minden határban plébános, városban püspök: ezekhez fordultak [az emberek], hogy adjanak nekik valami eligazítást, hogy ők valamennyire tájékozódni tudjanak. Erre indult meg az a folyamat, hogy egész Nyugat-Európában a papok lettek a társadalom hatalmasságainak tanítómesterei.

<sup>55</sup> Ezt a koncepciót Bibó István Hajnal Istvántól veszi át. Erre vonatkozóan lásd: Hajnal István, *Az újkor története*. Akadémiai, Budapest, 1988. Az Akadémiai Kiadó reprint sorozata. A középkori fejlődés később kifejtett teóriája ugyancsak Hajnalra vezethető vissza. A Németh László-hivatkozás forrása: Róma utódai (Részlet Európa történelméből). Tanu, 1936. V–VI. 38–64, kül. 61. (Sidonius Apollinaris levele Fustel de Coulanges idézésében és értelmezésében).

Nem azért, mert a társadalom hatalmasságai egy szép napon jónak látták és elhatározták, hogy ezeket elfogadják, mert ugyanez a Keletrómai Birodalomban egyáltalán nem következett be. [Ott] a tökéletesen világias erőszak maradt [meg, amelynek] a keresztény volta csak a kegyetlenségeket tette még csúnyábbá. Nyugatot volt az [a hely], ahol a papok a hatalmasok tanítómesterei lettek, mert azok rájuk szorultak. Egy értelmiségi réteg segítségével nélkül nem tudtak eligazodni. Az a szerep, amelyet az értelmiség az európai társadalomfejlődésben vitt, ezekben a napokban született meg. Az értelmiség közben elvilágiasodott, de a társadalmi jelentősége ekkor született meg. Európa ekkor kapott rá az értelmiségi [társadalomszervezésnek] az ízére. Mert mindeddig szerte a világon a politika, és a hatalom a gazdagok, a katonák és a nemesek ügye volt. Mindenfajta értelmiségi szerep apró függvénye volt ezeknek a szervezeteknek. Ez a fejlődés volt az, ahol az értelmiség egy ilyen nívós szerepet tudott biztosítani. Ez az egyházas kultúrájú értelmiség fejlesztette ki azt a nyugat-európai társadalmi szervezetet, amelyet úgy hívnak, hogy hűbériség, ahol az egyháznak mindig hatalmi szerepe volt.

Nagyon kell tudnunk, hogy az egyháznak ez a társadalomirányító szerepe mennyire egyedülálló nyugati jelenség, a keleti kereszténység területén nincs meg. Egy ortodox püspök olyan ember, akihez bizonyos vallási szertartások lefolytatásáért fordulnak, de eszükbe sem jut, hogy a feleségükkel vagy a társukkal való vitáikat a papjukhoz vigyék. Ez egy nyugat-európai fejlődés, [amelyben] a pap egy csomó ilyen szerepet vállalt magára. Mit jelentett ez az egész helyzet? Azt, hogy a társadalom életében döntő szerephez jut egy olyan réteg, amelyik a maga társadalomtudományi iskolázottságát Szent Ágostonból meríti, és abból egy csomó gyakorlati következtetést is levon. Mivel ez a társadalom a maga összevisszaságaival egy csomó ilyen szervezeti segítségre szorult, az egyházak emberei elkezdték ezt a szervezést [a Szent Ágoston-i gondolatoknak a felhasználásával].

Elkezdődött [az] a szerveződés, amely a társadalmat az aljától a tetejéig kölcsönös szolgáltatások rendjévé építette át. A hatalom akkor is hatalom maradt, de a nyugat-európai társadalomfejlődésnek az volt a lényege, hogy ez az egyházas társadalmi szervező munka a világon minden viszonylatba megpróbált belevinni valami kölcsönösséget. A hatalmasok voltak olyan tehetetlenek, hogy ezeket a szervezési műveleteket örömmel fogadták. Ez úgy nézett ki, hogy adva volt egy csomó germán rablólovag, akik végigraboltak nagy országrészeket, de amikor felkelt bennük a vágy, hogy valahol letelepedjenek, akkor szembetalálkoztak azzal [a kéréssel], hogy a szimpla rabláson túl hogyan jussanak békére ezzel a társadalommal.

És akkor jött a klerikus, és először szóbeli, később írásbeli formák között kezdett el közvetíteni a két fél között, a rablólovagok és a parasztok között. A paraszt megígérte, hogy én neked szolgáltatom évente ezt meg ezt, te pedig, a rablólovag, garantárod, hogy megvédsz a többi rablólovaggal szemben. [Ebből a szerveződésből] kezd kialakulni a földesúr és a jobbágy. Ebben az egész szervezetben van egy pap írástudónak, közvetítőnek, magyarázónak, ami azt is jelentette, hogy az egész nyugat-európai papság a mainál sokkal világiasabb jelenség volt.

Ezek megtanultak egy pár alap egyházi funkciót, megtanultak egy bizonyos módot, ahogy az ügyekhez hozzáfogjanak, de leszivárgott hozzájuk az a mód [is, hogy] hogyan kell a társadalmi anyagot igazgatni. Nagyon jó, igen [jó] gyakorlati [érzékű], társadalomszervező emberek voltak, ősei annak az emberfaj[tá]nak, amely a mai Európának minden kárát és előnyét [megtestesíti]. Ekkor indult el az a folyamat, hogy Európa kezdett a nehezen kiharcolt társadalmi folyamatok[ból kilépve] az adminisztratív társadalmi folyamatokban részt venni. Nem szabad elfelejtenünk, hogy a hatalomnak milyen óriási folyamatát jelenti, hogy két ember az elintézni-valóját nem kiharcolja, hanem eladminisztrálja. Nemcsak ezekben a folyamatokban, de az egész társadalom nevelésében is döntő szerep jutott ennek a rétegnek. Ők voltak minden földesúri és minden községi iskolának a tanítói. Ők kezdték kialakítani azokat a gyakorlati mintákat, amelyeket követve ki-ki a maga rendjében és helyén a kereszténység elvi ideáljait leélhette, és ugyanakkor egy konkrét társadalmi rendben egy helyet betölthetett. A keresztény az nemes, [az] lovag, az tisztos polgár, az szorgalmas jobbágy. Ezeknek a klerikus réteg ki[dolgozta] a maguk tennivalóit, és az egészet beállította egy egységes elvi rendszerbe.

Az embereknek egy ilyenfajta nevelése hozta létre azt a helyzetet, hogy voltak gazdagok és szegények, hatalmasok és hatalom nélküliek, de a társadalom egész szerkezete arra irányult, hogy mindenkinek adjon egy helyet, és senki se legyen pusztán instrumentum, eszköz a másik ember kezében, hanem a legalávetettebb munkát végző ember is egy feladatnak, egy társadalomszerkezeti helyzetnek érezze a maga munkáját. A társadalmi viszonylatoknak ez a részletes és aprólékos feldolgozása az, amely ezt a társadalmi szervezetet jellemzi. Ehhez hozzájárult [több] érdekes dolog. Mindenekelőtt azt jelentette ez a fajta társadalomszervezés, hogy [ezeknek] az eszményi keresztény [kiindulópontoknak a] következtében, [melyek egy túlvilági cél felé való haladást tűztek ki célul], a társadalmi viszonyok misztikussá [váltak]. A rómaiak világosan mérték [fel] a maguk társadalmi helyzet[ét], amihez képest egy keresztény államszemlélet határozott visszaesést

mutat. A királyok és a földesurak mindent Isten kegyelméből kaptak, és a maguk feladatai és a társadalom összes kérdései be vannak ágyazva egy természetfeletti elgondolásba. Amikor [tehát a társadalomszemlélet] egy nagy lépést tesz egy bizonyos területen, a többi részen rövidre húzza a pórázt, és hajlandó bizonyos primitív formákkal megelégedni.

Természetfölötti társadalomszemléletbe kerül[t], de [mégis] megérte a hatalom gyakorlásának az a fajta megszelídülése, amit az egész társadalomszervezet jelent. Így alakult ki a középkori keresztény társadalomnak [az a szerkezete], amelyet társadalmi síkon a hűbériség jellemzett, politikai síkon az egyháznak az ítélőbírói és békebírói szerepe, gazdasági síkon az emberi munkának egy csodálatos kivirágzása, amelynek már szinte túlburjánzó képét mutatják a katedrálisok, melyek ennek az egész, mindenkit a maga helyére tevő, mindenkit bizonyos alávetettségben, de ugyanakkor méltóságban tartó társadalomnak felgyűlt munkaerejét vezették le. Ez az egész klasszikus társadalmi szervezet kb. a 10. végétől a 11. század elejéig [épült ki]. A 12–13. század volt ennek az egész szervezetnek a tetőpontja, ami egyben az európai társadalmi fejlődésnek is fontos pihenőjét jelentette. Magyarország éppen jókor érkezett be ahhoz, hogy ebbe a társadalmi fejlődésbe elég határozottan bele is kapcsolódhassék. A 14. századtól kezdve megindult ennek az egész társadalmi szervezetnek a bomlása. Szinte természetesen, mint minden túlélő társadalom egy bizonyos ponton túl boml[ani kezd], mert azok az erők, amelyek összetartják, [meggyengülnek. Az emberek abbahagyják] a maguk apró erőfeszítéseit; azt hiszik, a dolgok maguktól vannak olyan természetes rendben, és akkor az egész bomlásnak indul. Az ember létrehoz egy egyensúlyt, [élvezi annak előnyeit], azt hiszi, hogy [semmit sem kell tennie, abbahagyja] az erőfeszítéseket: összedől az egyensúly.

Erre sok példa van politikai síkon, pl. az európai államok közötti egyensúly rendszere volt ilyen. 300 éven keresztül rettentő gonddal tartották [fenn], és azt hitték magától is [működik]. [Ezután] csináltak egy olyan háborút, amelyik az egyensúlynak az alapszabályait megszegte, és összedőlt az egész.

Így alakult [ki] a kapitalizmus is. Az ilyenfajta gazdaság [valahogy] magától jött létre, holott szó sem volt róla [addig: az emberek megváltozott szokásaiból alakult ki]. Amikor a [rég]i beidegződéseket kezd[t]ék elhanyagolni, minden összeomlott. Több ponton indult bomlásnak a társadalmi szervezet. Bomlásnak indult egyrészt azért, mert ez az értelmiségi réteg mind jobban elszakadt az egyháztól, és az egész szellemében világiasabb lett. Ez egyrészt természetes volt: az elvilágiasodott

és a világi emberek [abbahagyták] azokat az erkölcsi erőfeszítéseket, amelyek az egésznek az összetartó erejét [jelentették], és emiatt az egész szerkezet bomlásnak indult. Minden hatalom igazolásra szorul, tehát a királynak az a feladata, hogy a társadalom békéjét biztosítsa, a földesúrnak az, hogy a primitív jobbágynépet irányítsa, a papnak feladata, hogy lelki támogatásban részesítse az embereket. Mindezek [olyan] alapelvek voltak, amelyeken az egész felépült, funkcionált. Később ez kezdett kétséggé válni. A földesúr nemes volt, mert amíg az európai társadalom teljes anarchiában élt, addig világos volt, hogy senki sem olyan fontos és nem járul hozzá [jobban] a jóléthez, mint az a rablólovag, aki őket megvédi a többitől. Ez világos volt; amíg a rablólovagnak ez volt a dolga, addig nem nevezték kizsákmányolóknak. Amikor azonban 300 év alatt egész Európa konszolidálódott, és főleg amikor a királyi hatalom kezdett az egész fölött szerepet játszani, akkor kiderült, hogy a rablólovag, aki addig mint földesúr védte a maga jobbágyait az anarchia ellen [funkciótlanná vált:], most, amikor az anarchia megszűnt, [és] minden rendben [van], nincs semmi baj, csak [éppen] az, hogy ezek a mi földesuraink magánháborúkat vívnak egymással.

Az a réteg, amelynek nem volt társadalmi teljesítménye, [fölöslegessé vált], és ebben a percben az ágostoni államelmélet kezdett vele szemben érvényesülni. Ha a hatalomnak az a feladata, hogy békét és rendet teremtsen, akkor egy olyan hatalom, amelyik békétlenséget teremt, szűnjön meg: ezzel indult meg a középkori európai forradalmiság, amelyik mind a mai napig egy folyamatos jelenség. Egy támadó társadal[om]kritika él az emberekben, amelyik megkérdézi, hogy aki hatalmon van, ad-e a társadalomnak a maga hatalmáért valamit. Szent Ágoston óta minden hatalom védekezésben, az erkölcsi igazolás kényszere alatt van. A Szent Ágoston-i társadalom[felfogás] alapján a középkorban az első réteg, amelyet igazolás alá kezdtek vonni, a nemesség volt. Ez az egész folyamat meglehetősen lassú volt. A társadalom [el]kezdte az úr szerepét kritizálni. Aztán előjött egy [olyan] társadalmi réteg, amely később felnőtt arra a szerepre, hogy az urakat feleslegessé tegye: ez az osztály a polgárság volt.

Ez az egész társadalomkritika, amelyik megérezte, hogy az urak herék, kizsákmányolók, és nincsen arányban a teljesítményük a hatalmukkal, önmagában nem tudott társadalomforradalmasító erővé lenni, csak akkor, amikor felnőttek mögé olyan társadalmi erők, amelyek ezt a társadalomkritikát harci lendületbe is tudták hozni. Ez történt a polgárság [megjelenésével]. Ez később az angol és francia forradalmak során egy olyan aktivitás[t] [mutatott], amivel az úrnak, a nemesnek a társadalmi funkcióját gyakorlatilag felszámolta.

A középkori társadalmi gondolkodásnak a bomlása haladt tovább más síkon a reneszánsz és a reformáció következtében. A reneszánsz során az egyházas gondolkodással szemben támadt egy erős visszahatás, vagyis újból elindult az ókorban abbamaradt folyamat, amely a hatalom kérdését kezdte másképpen felfogni. Világias társadalom és államtudomány keletkezett, amelyik felveti mindazokat a kérdéseket, amelyek mind mostanáig aktuális kérdések. Felveti a nép és a király viszonyát, a zsarnok király problémáját, amelyik tipikusan európai probléma, mert az ókor a zsarnokságot mint egy csapást kezelte. Európa vetette fel [azt] a kérdést, [miszerint] ha a király zsarnok, akkor ellentétbe kerül a maga társadalmi-erkölcsi funkciójával, és akkor a probléma nem az, hogy ez kellemes vagy kellemetlen-e, [hanem] hogy szabad-e megölni [vagy] elkergetni a zsarnok királyt. Tehát olyan problémákat vetettek fel, amelyek az egész államot kezdték ki. A zsarnok király ügye gyakorlati kérdéssé vált. Az, hogy valaki egy könyvben leírta, hogy a zsarnok királyt meg lehet ölni, annak semmi jelentősége sincs önmagában, ha a[z] [adott] társadalomban a király hatalma [erős]. Egész más az, amikor olyan konkrét helyzetek vannak, ahol ez a[z] [elmélet] konkrét helyzetek megoldására előkerül.

[Ez történt] meg a vallásháborúk alatt, amikor a királyok elkezdtek vallást változtatni, és népeiket hol egyik, hogy másik vallásra térítették. Ezt addig is csinálták, de évszázadokra elosztva, [míg] most egyik napról a másikra. Különösen [kiélezett] volt [a helyzet] Angliában, ahol VIII. Henrik először megégette a protestánsokat, azután [pedig] protestáns vallásra tért át, illetve [egyfajta] kombinált vallásra, VII. Eduárd alatt [az ország] református lett, majd később katolikus, vagyis 6-8 esztendő [leforgása alatt] állították az embereket az elé a választás elé, hogy tessék a király vallására térni. Ez több volt, mint amit el lehetett bírni. Erre [válaszként] megszületett az az embertípus, amely mind a mai napig a fejlődés egyik legfontosabb mozgatója; az az ember, aki nem igazodik a fennálló hatalom előírt véleményeihez, hanem gyakorlati problémaként követeli magának az állásfoglalás és a lelkiismeret szabadságát. Ugyanakkor gyakorlati kérdéssé vált a zsarnok király megölése. [Tehát] felvetődött a kérdés és vele együtt a népszuverenitás kérdése; hogy a nép a király felett erkölcsi számonkérést gyakorolhat-e? Ez gyakorlati problémává vált. Szent Tamás ezt már régen megírta, de [ezekben] a vallásháborúknak lett valóságos társadalmi tapasztalatát, hogy ilyen lehet csinálni.

Ez kulminált az angol forradalomban, amikor a király fejét levágták. Ez forradalmi dolog, [de] nem az [ebben] az érdekes, hogy a királyt megölték: a királyokat az ókorban, de szerte a világon folyton öldösték. Éppen



azért, mert a hatalom egy [harcban szerzett] valami volt, a királyok közötti viszony is igen könnyen [fajult addig, hogy egyik megölte a másikat]. Károly angol király megöl[ése ellenben] óriási újítás volt.<sup>56</sup> A középkor alatt egy [átmeneti] szünet [volt], soha olyan kevés királyt nem öltek meg, mint a 11., 12. és 13. században, mert akkor épült fel a középkori keresztény társadalom, a [nemesség] akkor kötötte magát a legszigorúbban az elsőszülöttségi rendhez. Ekkor alakult ki az európai dinasztikákban a családi összetartás, a családfő előtti respektálás, amely mind a mai napig megvan. Ez egy [új dolog] volt, mert Európán kívül szerte a világon a dinasztikák olyan társaságok voltak, hogy [senki sem tudta] miféle kötelet vetnek a nyakába. Károly angol király[t] a nép egy formális ítélet [után fejezte le]. Egészen mást jelent ez, mint amikor a középkor előtt vágták le a királyok fejét. A középkori társadalmi szervezet [ekkor már] bomlásnak indult. A királyok [közötti viszonylatban] is elvadultak az erkölcsök: a keresztény nézetek [ereje meggyengült], egy új rendeződés pedig még nem következett be. A király fejét [tehát] egy bírói ítélettel [vágják le: nem arról volt itt szó, hogy] a hatalomért viaskodott két ember, és az egyik felülmaradván kivégezteti a másikat.

A hatalom feletti erkölcsi ítélezés [során] az egész ország előtt lejátszódó nagy jelenetben [kiderült, hogy] a hatalom felelősséggel és számadással tartoz[ik]. Ez nem úgy történt, hogy a hatalmasabb félreteszi azt, aki alulmaradt: a hatalom erkölcsi pátosza nem csökkent, hanem növekedett.

Ami Európában Ágoston óta a kommunizmus megjelenéséig történt, azt jelentette, hogy a hatalom körüli erkölcsi feszültség szüntelen növekszik. A hatalmat mind nagyobb mértékben fogja fel az európai társadalom úgy, mint egy funkciót, amiért helyt kell állni. Ez a folyamat továbbhaladt a francia forradalomban, ahol a király fölötti erkölcsi ítélezés megtökéletesedett. A szilárd születési rend a középkor egyik régi gondolata volt. Időközben új módszereket alakított ki a felnőtt[é váló] városi polgárság, amely azt mondja, hogy az embereknek vannak olyan jogai, amelyek nagyobbak az elsőszülöttségénél, és erkölcsileg [is] megalapozottabbak. A középkorban, amikor azt mondják, hogy [a] királyokat [képesség] és nem születés szerint kell választani, ez annyit jelent, hogy a dinasztia legerősebb tagja kijelenti, hogy alkalmas. Ezzel szemben mondja ki az egyház az elsőszülöttséget. Az Úristen itt egy egyszerű eszköz volt, a hangsúly azon volt, hogy az elsőszülöttség rendet jelentett, az alkalmasság pedig nyers

<sup>56</sup> I. Stuart Károly (1625–1649) 1649. január 30-án történt kivégzéséről van szó. A királyt az independens képviselőkkel álló, ún. csonka parlament ítélte halálra.



erőszakot. De ez a feudális társadalomban volt fontos, ahol más, mint természetfölötti rend nem volt lehetséges. Közben [azonban] kialakult a dolgozó polgárság, amelyik dolgozott, tehát egy olyan szenzációs módszert tudott [alkalmazni], am[ely] a nem forradalmi társadalomban nem volt lehetséges. Ez robbantotta fel a francia forradalmon keresztül a születés rendjének társadalmát. Az ősi európai társadal[om]kritika, amelyik minden hatalmastól megkérdezi, hogy mi a funkciód, [e]z érvényesült most [mind] a nemességgel, [mind] a királlyal szemben, és ezt a két tényezőt hosszas [vajúdas] után végül is Franciaországban, de Európa más részeiben is [eltávolította] a társadalmi döntő tényezők közül. Ezzel jelent meg Európában az a tényező, amely társadalmilag a következő [fejlődési fokot] képviselte, és ez [volt] a polgárság. [Ebben] a korban rengeteg zűrzavar van, egy csomó olyan réteg kezd polgári életformáról beszélni, amelyiknek ahhoz igen kevés köze [van]. Az értelmiségnek igen széles rétegei kezelik magukat polgárként, holott az értelmiség a polgárnál egy alapvetőbb funkció. Nem jelenti ez [azt], hogy a polgárság jelentőségét nem olyan fontos körvonalazni. A polgárság mint embertípus és mint életforma elsősorban a városi kézműves kiskereskedő formájában [alakul ki], a kövér tőkés kapitalista ennek túlrejtett formája.

A polgárság életformája volt az, amelyik Európában a munkának, a termelésnek a morális súlyát, a munka morális jelentőségét valóságos társadalmi erővé tette. [A polgárság volt az a réteg], amelyik a saját keretein belül – sok kizsákmányolással keverve – a munka, a tényleges termel[és] jelentőségét [magnövelte]. Egy feudális nemes úr akkor tett eleget feladatának, ha szépen verekedett, később, ha szépen reprezentált. Ezzel szemben a polgárság világában bármennyire is kialakultak hatalmi építmények, ott volt valami, aminek a jelentőségét nem lehetett félretolni: [az], hogy ténylegesen termelni kellett, és az eredménynek valami mértéket meg kellett ütnie. Ez a mérték a remekbe készült cipő és egyéb munka. Ez a mérték az illető társadalomszervezetben mégiscsak egy [lényeges] tényező maradt, az, aki kitűnően tudta a maga munkáját, szükségképpen jelentőségre jutott, még akkor is, ha [nem volt hatalmi helyzetben].

A polgárság a francia forradalom pillanatában már meglehetősen gazdag, vagyonos [volt], készen [állt] arra, hogy a nemesség egész szerepét átvegye. Ez a szerepátvétel éppen a nemesek hatalmának az átvételét jelentette, másrészt jelentette azt, hogy a társadalom gazdasági fejlődésének [során] a polgárság számára a vagyon hasznosít[ásának], a vagyongyarápítás[nak] új módszerei nyíltak meg a növekvő kapitalizmus [gazdasági rendjében]. Tehát a polgárság nyeregbe kerülése [létrehozta] a kizsákmá-

nyoló tőkés embertípusait, amikkel szemben a szocializmus egész eszme-rendszere és politikai akciója mozgásba lendült. [Teljes egészében] Nyugat-Európában a Rajnától nyugatra történt ez így. Itt a francia forradalom által [létrehozott úrt] a polgárság foglalta el. Nagyon fontos, és a francia forradalomnak a jelentőségét rettenetesen lebecsüljük, ha [azt] állandóan és szüntelenül polgári forradalomként emlegetjük. A francia forradalomnak a polgárság volt a haszonélvezője, mert abban a helyzetben volt, hogy [betöltötte azt az úrt, amit] a nemesség [térvesztése okozott]. A forradalmat magát azonban nem ez a polgárság csinálta. Ott volt hátvédnek, de rémülten nézte az egész forradalmat. A forradalmat az örök egyetemes társadal[om]kritika csinálta, amely a középkortól kezdve él a franciákban. A forradalom legkiemelkedőbb élharcosa nem a polgárság volt, hanem az értelmiségi elemek. A forradalom mozgatóerői között a polgárság [lendülete természetesen] éppen úgy ott volt, mint a proletárság harci kedve. Többféle társadalmi erőnek és egy egységes társadal[om]kritikának a ki-robbanása volt [ez a] forradalom. Ebben a helyzetben jelent meg a tőkés polgárságnak típusa, az az ember, aki az embereknek a sokaságát képes nagyon egyoldalú módon munkáltatni és kizsákmányolni.

Itt egy nagyon döntő dologra kell rámutatni a szocializmus kifejlődése szempontjából. A középkori, a feudális hűbéres társadalom az [a társadalom] volt, ahol klasszikus [formában] kifejlődött a hűbér[iség], a mesterlegény, [és] általában a másoknak dolgozó ember helyzete ha nem is volt rózsás, de nagyon határozottan körül volt írva, egy nagyon rendezett építmény szabta azt meg. Mindig voltak komisz földesurak és nyúzó mesterek, azonban egy egész társadalmi építmény örködött a dolgozók rendjén. A mesterlegényeknek is nagyon sok panaszuk volt, de minden ember valamilyen szűk körben a teljes szabadsággal [bírt, ami] a vallással is be volt biztosítva. A francia forradalom részben a polgárság érdekében, részben bizonyos elvi megfontolások alapján rengeteg középkori korlátot lebontott. Azonban egy döntő dolgot eredményezett, ezek a kis életterek összetörtek belé. Egy csomó kisiparos a nagytőke versenye folytán proletárrá süllyedt, a jobbágyok kizsákmányolása sokkal brutálisabb formákat vett fel éppen a kapitalizmus [következtében]. Igen nagy lépés történt előre, és közben az eddigi fejlődésnek egy csomó eredménye elveszett. Elsősorban az emberi szabadság nagyon szűk vagy kicsi keretei taposódtak el, amelyik a céhekben, kiskereskedőknél és egy csomó ilyen kis körben munkálkodó ember számára léteztek. Ezek behullottak a proletárok tömegébe, és pontosan ezek az emberek voltak a proletárságon belül a szocialista forradalom felkelésének kovászai. Az egységes európai társadalmi fejlődés folyamán ezek

az emberek váltak a szocializmus kovászává, akik még emlékeztek a szabadságnak egy szűkebb rendszerére, és amikor a francia forradalomban megszületett a nagy szabadság, akkor a maguk kis szabadságának az összetörése által a maguk bőrén megérezték, hogy ebben az egész új szabadságban, amelyik csakugyan a szabadság, hol a hazugság, hol a csalás. Mert az nem lehet, hogy Franciaország vezetésében meghirdetik a szabadságot, és én, a kisiparos olyan nyomorult rabbá lettem. Itt valami csalás van. A formátlan rabszolgatömegekből, ahogy a proletárságot elképzelik, nem születik forradalom. Forradalom olyan tömegekből születik meg, ahol az embereknek van valóságos szabadságigényük, azt valahonnan hozták, és van egy társadal[om]kritikai vértet, [amit föl lehet használni].

Ez a társadalomkritikai vértet megvolt 1500 esztendeje abban a gondolatban, hogy a hatalmi helyzet igazolásra szorul, csak akkor tartható fenn, ha fel tudja mutatni a maga társadalmi funkcióját. Tehát [most] nem történik más, mint ez az örök európai társadalmi kritika szembehelezkedik a tőkés polgárral, és megkérdezi az átlagember, a nem tőkés ember a tőkést, hogy a dolgoztatásnak, a kihasználásnak ezzel a tényezőjével, ami a te kezében van, milyen társadalmi funkciót tudsz felmutatni: ha nem tudsz, menj. Mert ugyanaz esedékes veled szemben is, ami a nemesek uralmi helyzetét semmivé tette. A felelet erre [a kérdésre] azt volt, hogy a kapitalista az első hódító korán túljutva társadalmi feladatot nem gyakorol. A kapitalista mindig ügyesebben és könnyebben mozgatja az emberek beidegződését, de a kapitalista maga mint emberfajta, [amelynek] óriási jövedelme [van], ezzel a jövedelemmel egyenértékű munkát nem tud felmutatni. És amikor ezt konstatalem, ennek az összes következménye [jelentkezik]. Azt a fajta helyet, amit a kapitalista betölt, ki kell sajátítani. Egy ilyen [nagy]jövedelmű emberfajta a társadalomból ki kell [iktatni], mert [tevékenységének] nincs valóságos eredménye a másik oldalon. Ez a szocialista forradalom lényege. Oroszországban a királyság, a nemesség és a nagytőke felszámolása egyszerre következett be. Az orosz forradalom nem a polgári forradalom után [következik], ami furcsa ellentmondás, [mert] a [szocialista forradalom] egyszerű folytatása az egész folyamatnak. Ugyanaz történik, ami Angliában és Franciaországban is történt, csak [a kiiktatandó társadalmi tényezőkhöz] hozzáveszik a nagytőkét is. A szocializmus ilyenfajta megértése után esedékes, hogy néhány közkeletű félreértést [elozlassunk], és félrefogalmazást ki[igazítsunk].

[Tehát odáig jutottunk el, hogy a szocializmus] ennek az egész európai társadalmi fejlődés[nek], a társadalomkritikai elmélyülésének, és

új meg új megjelenésének az egyik formája, egy része egy hosszú láncnak. A szocializmussal kapcsolatban fontos, [hogy] egy pár félreértést el kell oszlatni. A szocializmust nagyon sok oldalról állítják úgy be, mint valami rettentő 180 fokos szembefordulást azzal, ami eddig volt. Ebben bizonyos mértékben a marxizmus is hibás, mert túlságosan felparcellázta a szemléletet. Az emberekben egy olyanfajta lehetetlen szemlélet jött létre, mintha a világ valami rettentő nagy kilengések között rángatózna. Ezzel szemben a marxizmus tudja, hogy nem így van. A másik oldalon a szocializmus egy csomó vonatkozásban olyan megrökönyödést váltott ki az emberekben és világnézetekben, hogy olyan vonással ruházták fel, és azt elméletileg is nagyon erősen megalapozták, ami nincs benne.

Szocializmus tényleg[esen] már a Marx előtti korban is van. Az eddigi forradalmi mozgalmaknál egy fokkal mélyebb keserűség van [benne], mert a szocializmus egy hazugságot érzett meg a fejlődésben, tehát első pillanattól kezdve hajlott arra az elgondolásra, hogy saját magát is úgy állítsa be, mint ami minden érdemmel szakít, és mindent hazugságnak tart. Az európai felszabadulásnak az a kiterjedése, amit a francia forradalom jelent, bizonyos rétegek számára a szabadság csökkenését jelentette. Ebből adódott a szocializmusnak ez az egyetemes és mélyen fekvő keserűsége, hogy mi tudjuk, hogy ez mind hazugság. A szocializmussal kapcsolatban a következő ponto[kon] szeretnék közkeletű félreértéseket eloszlatni: az első a magántulajdon, a második a kolhoz, a harmadik a kollektivizmus kérdése. [Az elterjedt vélekedés szerint] a szocializmus olyan valami, ami a magántulajdont meg akarja szüntetni. A szocializmus a termelési eszközök köztulajdonába vételét jelenti. Európában a termelőeszközök magántulajdonban vannak, és ennek az eredménye az lett, hogy a magántulajdon úgy, ahogy Európában történelmileg kialakult, az emberi szabadság egy nagyo[n] döntő mozgója és biztosítója volt. A magántulajdon és a termelői eszközökkel való rendelkezés az emberi szabadság egy lehetőségét jelentette, tehát az első számú megrökönyödés a kisiparos, kisbirtokos rétegekben támadt fel, mert [míg] ezek egyik része proletárrá lett, a másik annál mérgelesebb és harcosabb szocializmus-ellenessé vedlett. [Azt mondta], hogy én ezt [a tulajdont] semmiféle köztulajdonért fel nem adom. Ehhez járult részben a kapitalizmus, részben pedig a keresztény politikai és társadalmi gondolkodás részéről ennek az egész gondolatnak a továbbépítése [és] egyben kihasználása is, úgyhogy mióta szocializmus van, a nagytőkés polgárság mindig a kisiparos[nak], a kisbirtokosnak az erkölcsiségét mélyen izgató [tulajdon-kisajátítás] folyamatát használja ki.

A nagytőkés magántulajdon [azonban] egészen más, mint a kisbirtokosé.<sup>57</sup> A nagytőkés nem magántulajdont bír. Magántulajdon az, hogy egy ember a maga munkájával átfog valamit. A nagytőkés: a herceg Esterházy vagy Weisz Manfréd<sup>58</sup> a maga szervezetei élén áll. Nem egy tulajdonos van itt, [hanem] egy [olyan ember, aki] soha életében át nem tekintette a maga birtokát. Esterházy herceg ha mindig a birtokán lovagolna, akkor sem tudná azt áttekinteni. Ő egy hatalmi szervezetnek a csúcsán van, akárcsak régen a császár vagy a király. Egy hatalmi szervezet magántulajdonának az elvétele nem kifosztása egy szegény tulajdonosnak, mint egy kisembernek, ha kirúgják a lakásából. Egy nagyon fontos és indokolt, de következményeiben nagy félreértésekre [okot] adható fogalmazási hiba van itt. A szocializmus eszméit az ipari bérmunkásság szemléletében fogalmazták meg, és az ipari bérmunkásság vette kezébe ezeket a [z eszmei] fegyvereket. A bérmunkásságnak [volt] az a felismerése, hogy [o]lyan nagytőkével áll szemben, amelyik egyoldalúan kizsákmányolja a magántulajdon intézményén keresztül. Azt látta, hogy ezeknek van magántulajdonuk, a munkásságnak pedig nincsen. A baj nem a magántulajdon, hanem a kizsákmányolás, mint folyamat. A teljesítmény nélküli vagyon- és jövedelemszerzés.

Viszont elsősorban éppen paraszti viszonylatban világos, hogy egy embert akkor is ki lehet zsákmányolni, ha övé a termelés eszköze. A földműves kizsákmányoltatik az agrárrolló<sup>59</sup> révén, hátrányos adózás révén, elmaradt kulturális élete révén. Sokkal jobban kizsákmányolják, mint azt a bérmunkát, akinek nincs tulajdona. A szocializmus igen nagy jelentősége nem a magántulajdon és a köztulajdon [megkülönböztetésében] van, hanem a kizsákmányolás és a nem kizsákmányolás [között különbséget tevő] eszmében. Erre különben a Szovjetunió belül [a] gyakorlatban [sok helyen] rájöttek, és fontos még, hogy valamire rájövünk, [arra], hogy miközben mi a magántulajdonnal szembeállítjuk a köztulajdont, nem vesszük észre, hogy [megtartjuk] a tulajdonnak mint formának egy csomó hátrányos vonásá[t]. Az európai magántulajdon [ugyanis] az utóbbi évszázadokban meglehetősen erősen egy korlátlan rendelkezési joggá fajult el. Ha a magánember korlátlan rendelkezési joga helyére

<sup>57</sup> Bibó István itt a valós társadalmi funkciókat ellátó, személyes munkán alapuló kistulajdonnak és a valós funkciók nélküli 'mamut-tulajdonnak' azt a kettőséget előlegezi meg, amelyik a későbbiekben elmélete központi motívumává lesz.

<sup>58</sup> Weiss Manfréd (1857–1922): nagyiparos, a Weiss Manfréd Acél- és Féművek alapítója

<sup>59</sup> Agrárrolló: azt a cserearány-romlást jelenti, ami egy országban az ipar pozícióját erősíti, a mezőgazdaságét viszont rontja, mert ugyanannyi mezőgazdasági termékért cserébe kevesebb iparcikket lehet kapni. Ha a cserearány-romlás folyamata erősödik, az agrárrolló nyílásáról beszélünk, ha gyengül, akkor zárulásáról.

behelyettesítjük a köznek a rendelkezési jogát, nagy kérdés, hogy ezzel eleget nyertünk-e, mert a köznek gyakorlatilag, de adminisztratív is ez a korlátlan joga éppoly veszélyes, mint a magánemberé. A jövő olyan [forma] felé mutat, és a ki nem zsákmányolás éppen ott van biztosítva, ahol nem azon van a hangsúly, hogy nekem egy korlátlan tulajdonom van. A termelési eszközöknek egy olyan különféle módon összeszervezett formája esedékes, ahol [az] egy[es] embernek megmunkálási joga van, de ugyanakkor legyenek ennek különféle szervezeti korlátai.

Ne csak a magántulajdonról beszéljünk, hanem a társadalmi termelés olyanfajta megszervezéséről, amely a kizsákmányolást megszünteti. Ez az egyik kérdés, ami gyakorlatilag nem olyan megoldhatatlan. A másik kérdés a kolhoz, amelynek van szövetkezet[i] és egyéb formája. A kolhozról sok minden[t] halla[ni]: a hangsúly nem azon van, minek nevezem, hanem azon, hogy mennyi reális szabadságot viszünk bele. A kolhozról nem azért kell félnünk, mert köztulajdon, [a]zért félős – és ez az, amit ki kell [iktatni] –, [mert] az emberi szabadságnak valami rövidségét érezzük benne. A hangsúly tehát továbbra is az emberi szabadság[on kell hogy] legyen egy szövetkezeti szervezés keretein belül. A másik kérdés: van [a] liberalizmus, [a] polgári életforma, amely azt mondja, [hogy] inkább szabadság legyen, még ha nincs is egyenlőség, és van [a] szocializmus, amely azt mondja, inkább egyenlőség legyen, még ha nincs is szabadság. Ez a legkártékonyabb és a legrosszabb meghatározása a kérdésnek. Az európai társadalmi fejlődés, úgy, ahogy most végig próbáljuk értelmezni a szabadság, a nagyobb szabadság, a még nagyobb szabadság, a teljes szabadság irányába akar haladni: ez az emberek igénye. Az egyenlőség ügye odaállítható a szabadság ügye mellé. Nem úgy [áll a dolog], mintha volna egy feladatunk, hogy szabadok legyünk, és egy másik, hogy egyenlők legyünk. Az egyenlőség logikusan következik a szabadságból. Ahol az egyenlőtlenség nem megy a szabadság rovására, ahol az ember képességeinek az egyenlőtlenségéből adódik, ott az senkinek sem fáj. Az egyenlőség nem egy szembeállítható dolog, és a szocializmust sem lehet [jobban] megrágalmazni, mint azzal, hogy inkább egyenlőség legyen, semmint szabadság. [E] zért nem érdemes a szabadságot megkurútítani, hogy egyenlőség legyen. Ez hamis megfogalmazása a kérdésnek. A hatalmasok legfőbb ereje az, hogy a polgári társadalmi formát hozzákapcsolják a gazdasági szabadság egész összességéhez, a gyáros[nak] és a nagybirtokosnak azt a szabadságát, hogy olyan alacsony bérekért végeztesen munkát, amilyen neki jölesik: ezt nevezik szabadságnak. Ebben a szabadságból semmi sincs, ez egész egyszerűen hatalom. Egy igen nyers formá-



j[ú hatalom] s a kapitalizmus ellen ezért támadt [ellenállás] Európában. Az emberekben olyan törekvés van, hogy a kiemelkedő fejeket tisztelj[ék], ha úgy érzi[k], hogy van rá okuk, ha úgy érzik, hogy a kiemelkedésnek nincs alapja, akkor vagdoss[ák] le ezeket. A kapitalista gazdasági szabadság az uralom gyakorlásának egy nyers formája, amely lényegesen erőszakosabb forma, mint ami az egész középkor alatt szokásban volt. Éppen [ennek az ellenhatása] a szocializmus, amely az emberi szabadság és nem az emberi egyenlőség jelszavával lépett fel. Az egyenlőség csak mint a szabadság jelzője lehet. A hatalom gyakorlásának emberségessé tételével az ember szabadsága ne lehessen a másik kezében.

A harmadik dolog, hogy azt képzelik, hogy a szocializmus a[z] kollektívizmus, és szemben áll az európai társadalomban mind erőteljesebben jelentkező individualizmussal. Ez lapos bölcsesség, és az a baj, hogy mindennütt kezdenek izmusokat csinálni. A szabadság az egyén szabadságát jelenti, de [nem] egy olyanfajta teljesen elvont kérdést, [amely megkérdezi], hogy mi való előbbre, az egyén vagy a közösség. A szocialisták is igen gyakran hajlanak arra, hogy a közösség előbbre való. Ennek semmi értelme nincs. Ami az egyént a közösség rabszolgájává teszi, az megmerevedik, az emberi felszabadulásnak azt az útját zárja el, ami az európai fejlődésnek a legmélyebb értelme. Az egyén soha nincs a közösségen kívül, tehát [hiba] az individualizmus olyasminek elképzelése, ami az egyén számára lehetővé teszi a közösségen kívüli életet. Azt mondhatnám, én ezt nem értem. Az igazi kollektívizmus nem a szocializmus, mert annak végső ideáljai mégiscsak az ember boldogsága és jóléte, az igazi kollektívizmus a német náciizmusban és azokban a formákban jelentkezett, amelyek azt mondják, hogy a közösségnek van lelke és egyénisége, ami nem igaz, mert a szimbolikus nőalakból csinált gondolkodó lelket, holott ez egy hazugság volt. Gondolkozni az ember [tud], és nincs olyan állapot, mikor minden ember boldogtalan, de közben Germánia örvendezik és boldog. A kollektívizmus gondolatköréből ez következik, és ezt Hitler meg is valósította Németországban. Tehát ez a harmadik nagyon hamis vágány, amelyre a szocializmus ügyét rá szokták vinni. [Ezeknek a félreértéseknek] az oka a szocializmus kezdeti stádiumából adódik, [s ezeket a félreértéseket] a szocializmus ellenségei hozták ki teljes erővel. Az európai társadalmi kritika rámutatott arra, hogy [itt van] egy fokozatos[an érvényesülő] örök európai valami, amelyet a francia forradalom egy egész erős lendületbe hozott. Maga a francia forradalom minden eddigi forradalomnál megrázóbb álma volt az emberiségnek. A francia forradalom után született meg a forradalomnak és az ellenforradalomnak az ideológiája. Voltak nagy társadalmi forradalmi alkalmak [azelőtt is],



amelyek[hez] különböző [gondolkodásmódok társultak], a társadalom fejlődött, de nem észlelte, hogy forradalmat kell csinálni. A francia forradalom élesen kirajzolta a forradalmat mint forradalmat, és egységbe, éles érzelmi feszültségbe állította. [Föltette a kérdést]: szereted a forradalmat vagy nem? Így kialakult a két embertípus, amely az egész politikai világ képét a forradalmár és a reakciós [közötti különbségtételre alapította]. A forradalmár az, aki azt mondja, forradalom legyen, [akkor is], amikor zajlik az élet, [és] ha a ma élete jó. [A forradalomból ugyanis szerinte csak még jobb dolgok születhetnek.] A reakciós azt mondja, mindent meg lehet csinálni, csak [a] forradalmat nem, mert az minden értéket elpusztít.

Ebből a politikai aktivitásnak két ellenkező értelmű megmerevedése született meg. A társadalom szervezése [ugyanis] valamiféle rendet, egyensúlyt tart szem előtt. A szocializmus egy külön emberfajta termelt ki, a forradalmár emberfajta. Ez először érzelmi jellegű volt, Marx óta kialakult a forradalmár [képének] tudományos megfogalmazása. A forradalmár[anak ez a képe] mind jobban [körvonalazódott], és még erősebbé vált ez Leninnél és a kommunizmusban, ahol a forradalom kérdése központi kérdéssé lett. Manapság azt kell képzelnünk, hogy a kommunizmusban többen beszélnek a forradalom különféle fázisairól, mint a szocialista társadalom képéről magáról. Az egész szocializmus egy ilyen kettészakadásba [szorult] bele, mind kevesebbet hallunk a jövő szocialista társadalm[ának] képéről. [Erről] az egész forradalmiság[ról] azt kell tudnunk, hogy igenis forradalomra szükség van a történelem egy konkrét konstellációjá[ban].

Hogy milyen élesnek kell lennie a forradalom[nak], [hogy vajon] akkor jó, ha éles vagy ha enyhe, ezt az szabja meg, hogy milyen ellenféllel áll szemben az illető társadalom, és hogyan tudja az ellenfelet megdönteni. A magyarországi feudalizmus egy olyanfajta ellenfél volt, amelyet másféleképpen, mint egy nagyon erőszakos forradalommal nem lehetett megdönteni. Szükséges, hogy a forradalom kérdésében megőrizzük azt a tisztánlátást, amely a tényekből tudja megfogalmazni a maga feladatait.

A forradalmiság kérdése azért vált kritikussá, mert a 20. században különböző előzmények folytán a győzelmes szocialista forradalom színhelye történetesen Oroszország lett. Hogy ez mennyire szükségszerű, arról lehet vitázni, nagyon sok tény mutatott arra, hogy Németországban is szükség lett volna egy szocialista forradalomra. Oroszország azonban azonkívül, hogy a szocialista forradalom sikeres műhelye lett, egy Európa határán álló ország, amelynek a társadalmi módszerei aránylag kismértékben [veszik] át azokat a nyugat-európai előzményeket, [amelyek] a hatalom [humanizálását] és feloldását [eredményezik, és] amelyek az európai fejlődést alap-

vetően jellemzik. Az orosz társadalom nagyon sok mindent megőrzött az egészen egyszerű harci állapotokból, vagyis a hatalom szelídülésének egy csomó formájához nem jutott el. Az emberek ezeket a jelenségeket összekapcsolják a szocializmussal.

Egy ország olyan emberanyaggal fut neki a maga tennivalóinak, amilyen van neki. Egy angol vagy német szocializmus egészen más képet mutatott volna, viszont a magántulajdon[osi] rémület, az egyenlőségtől való rémület, még a cári Oroszországból megmaradt rémület elég [volt] arra, hogy az emberekben olyan rémületet keltsen a szocializmus ellen, amely a társadalom egész fejlődését megakasztja.

A másik kritikus dolog Amerika szerepe, amely olyan ország, amelyik a korlátlan szabadság országaként szerepel. Valójában azonban Amerika is egy barbár ország,<sup>60</sup> Amerikában éppen úgy, mint keleten, rengeteg dolog, rengeteg társadalmi folyamat van, amelyik akár a nyugati, akár a mi társadalmunkban is szabadon rendezett folyamat, Amerikában azonban nyersen kiharcolt folyamat. Az egymással való harcnak olyan formái léteznek Amerikában, amiről Európa nagyon régen leszokott. Hogy Amerika egy csomó vonatkozásban olyan méretű szabadság országa, amilyen kevés országban képzelhető el, annak van egy olyan oka, amit nem szoktak számba venni. Amerika egy roppant nagy [területű] ország, ahová aránylag magas műveltségű kultúrnép [vándorolt ki], és valahányszor a harc formái kivirágzottak, ezek a feles energiák új meg új nyugati kirajzásokban vezetődtek le. Ők azt hiszik, hogy egy mindenre jó kapitalista rendszert találtak ki, holott a saját ürességeiket használták fel, és [ezeket a] forradalmat kiváltó erőket új lehetőségek felé el tudták terelni.

Ebből azonban Európa [számára] semmi sem következik, mert Európa 1000 év óta világviszonylatban is igen magas népsűrűség mellett valósít meg reális emberi szabadságot. Az igen nagy [népsűrűség viszont] szerte a világon olyan méretű tömegre van beállítva, amit az európai fejlődés, éppen azért, mert európai fejlődés, nem vesz be. Európának ezeken az alapokon lehet a maga társadalmi formáit megtalálni. Európa rájött a tőkének a társadalmi haszontalanságára, és ennek a konzekvenciáit le kell valamiképpen vonni.

A következő veszély, ami Európára majd [leselkedni] fog, az az adminisztráció [növekvő] szerepe, mely a tőkésnek a kikapcsolásával [jelenik meg]. Miután a nemessel kikapcsolódott a társadalomból a születési elem,

<sup>60</sup> Bibó István itt Hajnal Istvánnak azt az Amerika-képet vette át, amely *Az újkor történetében* található: Hajnal István: *Az újkor története*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988. Az Akadémiai Kiadó reprint sorozata. 566–571. <http://mek.oszk.hu/07100/07139/html/0001/0004-d6.html>

a tőkessel kikapcsolódik a vagyoni elem [is, így] immáron úgyszólván magára marad az az elem, aminek az európai társadalom fejlődésében olyan döntő [szerepe volt]. Nagyon lehetséges, hogy Európának a következő forradalma az adminisztráció ellen lesz, mert [ennek] uralma mind erőteljesebben megmutatkozik mind Oroszországban, mind Amerikában. Ott is megvannak [tehát] az elembertelenedés lehetőségei, [jóllehet] az adminisztr[álódás] a társadalomnak inkább az emberségessé válását jelenti. Ez azonban [még] nagyon távoli dolog.

Nagyjából ebben szeretném összefoglalni az egész európai fejlődésnek a [vázlatos] képét, és most kitérősszerűen szeretnék beszélni a fasizmus jelentőségéről. A fasizmusról nagyon sok mindent mondanak. Mondják, [úgy keletkezett], hogy sok nagytőkés összeült, és kimondták, hogy csináljunk fasizmust, forradalmasítsuk a tömeget, és lett fasizmus. Ez egy [ironikus megfogalmazása] ennek a [magyarázatnak, amely] egész egyszerűen a tőkés világnak egy utolsó védekezési kísérletét nevezi fasizmusnak. A dolog nem [ilyen] egyszerű, [ha így lett volna], még soha ravaszabb tervű tömegmozgalom nem született [volna]. Pénzzel [azonban] lehet egy utcai tüntetést csinálni, de tömegmozgalmat nem. A fasizmus pedig tömegmozgalom volt. A fasizmushoz több tényező kell, először is kétségtelenül kell az, hogy jelen legyenek a társadalomban bizonyos feudális erők. Fasizmus olyan helyen születik, amelyik a maga forradalmán, [melynek során] az Isten kegyelméből való hatalmakat elintézte, [még] nem esett túl. Ezért lett a fasizmus klasszikus területe az a terület, amely a Rajnától keletre és Oroszországtól nyugatra van. Ez [az] a terület, amely a maga forradalmán nem esett túl. Ez az egyik tényező, amelynek meg kell lennie.

A másik tényező az, hogy az európai fejlődésben hozzátartozik minden forradalmi kirobbanáshoz, hogy ugyanaz a forradalmi kirobbanás, amely az embert személy szerint felszabadítja, ennek az embernek [az] ott érvényes közösségét is valóban előrevigye. Az angol forradalom, amikor az embert felszabadította, az angol nép országát hatalmasabbá és nagyobbá tette. A francia forradalom ugyanezt tette Franciaországgal, az orosz ugyanezt [Oroszországgal]. Közép-Európában sok[felé], és a mi vidékünkön [is] sok tényező összejátszott abban, hogy az itteni országok egy bizonyos zsákutcába jutottak. Németország, Magyarország, Lengyelország, Olaszország is nekifutottak különféle demokratikus kezdet[ek]nek. Ez [azonban] különféle történelmi események folytán összekapcsolódott az egész közösség válságával. Németország [például] akkor lett demokrata, amikor a versailles-i békét megkapta. Röviden szólva, egy csomó ilyen országban a nemzeti közösség [megteremtésének] a vágya a történelem

szerencsétlenebbik fejlődése folytán szembekerült az illető társadalom társadalmi felemelkedésének a [vágásával]. Ebből létrejött az a helyzet, hogy a közösség birtokbavételének a nagy lendülete megakadt. A haladás [és] a nemzet ügye a baloldali ügye. Itt [azonban] valami zavar támadt, [mert] különféle birtokló egyének azt a véleményt [fogalmazták] meg, hogy a forradalmiság ügye a válság és a szakadék szélére viszi az embert. Tehát ott kialakult annak a lehetősége, hogy a jobboldali, nem haladás irányába való tömegmozgalom megjelenjen. Vagyis a közösség birtokbavételének a nagy álma itt egy ilyen ferde, furcsa formát vett fel. Az embereket [megragadta] a német nemzeti érzésnek a tömegmozgalma, [de] nem kapcsolódott össze ez a tömegmozgalom a társadalmi akadályok felszámolásának eredeti kívánságával. Így alakult ki Közép-Európa dicsősége az a jelenség, amit csak úgy lehet nevezni, [hogy anti]demokratikus [n]acionális, így lehet nevezni a fasizmust. Akkor azután, mikor ez a lehetőség megvan, megjelentek mindazok a többé-kevésbé kispolgári rétegek, [amelyek] szintén [meghatározták] a fasiszta tömegmozgalom irányát, mert az emberekben volt egy forradalmi [vágó], amit rendes úton nem tudtak [kiélni].

A fasizmus, amikor teljes mértékben kifejlődik, akkor az európai fejlődés szempontjából a nagy semmit, a nihilt jelenti. Mert mit jelent a fasizmus? Csinálok egy óriási kultuszt a múltból, hogy ezzel szembeforduljak a haladás erőivel, ugyanakkor a baloldali forradalmiságtól átveszem a forradalmi harcnak az összes eszméit, és ezek a módszerek – mivel nem a maguk dolgára, nem a társadalmi kritika európai útjának a folytatására használjuk, hanem hatalmi helyzetek biztosítására – elkezdenek öncélúan [működni]. A fasizmusban az történik, hogy a múltnak a védelme [éppen úgy] örültséggé válik, mint a forradalmiság. Az európai fejlődés egy bizonyos forradalmi készültségnek [és a múlt örökségének] a kölcsönhatásából születik. A fasizmus egyszerűen szembefordul az egész európai fejlődéssel. A fasizmus a katonai célokra való szaporodás, az erők uralma a gyengék felett, a kiválasztott faj uralma, a gyilkosság, a kegyetlenség kultusza, egyszóval mindaz, amit Európa 1500 év alatt [maga mögött hagyott, és amiből kilépve] megszerveződött és fejlődött, mindaz olyan barbár módon válik öncéllá, ahogy utoljára a nomád törzseknél volt. A fasizmus ennek folytán a szemünk előtt lerombolta az európai haladásnak az [összes eredményét].

A fasizmus[t] [azonban] leverte[ék], és most már nem elméleti síkon beszélünk tovább, hanem a konkrét helyzet síkján. A világ újból kettészakadt, és az emberek kezdenek úgy beszélni az elkövetkezendő harcról, mint ami a jó és a gonosz közötti harc lesz. Ez azonban pontosan a helyzet hamis

beállítását jelenti. Egyrészt az amerikai oldalról az egész harcot azokkal a jelszavakkal vívják, amelyek az európai helyzetnek a félreértését jelentik. Készül egy harc a kapitalizmus és a szocializmus között, pedig a kettő azt lehet mondani, egy. Ezek között világnézeti harcot csinálni, elmebaj. Az egyik oldalon az orosz kommunizmus vagy szocializmus van, a másik oldalon azt látjuk, hogy megjelenik a kapitalista világ támadástól való féelme. [Ennek] az arány[á]ban kerül elő [a] feltétlen harcnak, az egyes ember semmibevevésének és olyan dolgoknak a hangsúlyozása, amit egyszer már a fasiszmus kompromittált. A feltétlen forradalmiság, az egyénnek a semmibevevése olyan dolgok, melyek a folyamatos európai fejlődés alapértékét teszik kétségessé.

Az angol parlamentben felállt egy munkáspárti miniszter, és azt mondta, hogy ilyen [és ilyen] biztosítási javaslatot tárgyalunk, és tekintettel a sürgősségre, kéri, hogy 16 ülés helyett tárgyalják le 7 és 1/2 ülés alatt. A konzervatív pártban [erre] felállt egy [képviselő] és azt mondja, ezt a sötét javaslatot, mint határozott fasiszta javaslatot visszautasítom. [Erre a másik]: A konzervatív [képviselő] úrnak a gonosz kapitalista érdekből való ellentámadása [meg]alázó, visszautasítom. Az angol képviselők egymást fasisztának és kapitalistának nevezik. Az elnök erre úgy dönt, hogy [ha] az egyik azt mondja, fasiszta, ez [meg]alázó, a másik azt mondja, kapitalista, [ez is megalázó], ezzel az ügyet kiegyenlítettnek tekintem. Azonban a baj az, hogy a dolgot így kiegyenlíteni lehet az angol társadalomban, ahol a dolgok eladminisztrálása a legragyogóbb, a világ többi népe azonban nem tudja ezt [í]gy elintézni.

A mai harc egyáltalán nem úgy néz ki, hogy világosan fog a jó és a gonosz szembeállni, mint a német fasiszmus [idején el]képzelt[ék]. A mai harc úgy néz ki, hogy a társadalmi fejlődés ellenségei el vannak osztva, és ahogy ez a két erő szembehalad egymással, abban az arányban dolgozódik ki mind a kettőben a maga fasiszmusa. Tehát ami[g] a fasiszmus elleni harc[ól] mind a két fél több jót, erkölcsi tapasztalatot és mindig nagyobb termelékenységét hozott ki, ebben a harcban mind a két fél a benne rejlő rosszat hozza ki. A világ [vagy az] elvadulás útjára kerül vissza, vagy [egy olyan] elnyomásba, amelyik az európai társadalmi fejlődés szempontjából visszafelé mutat, és nem is fontos, hogy a győzelmi zászlóra milyen jelszót fognak kiírni.

## Hozzászólások és válaszok

HEGEDŰS GÉZA<sup>61</sup> HOZZÁSZÓLÁSA

Igen tisztelt Hölgyeim és Uraim! Az előadás folyamán az volt az elképze-  
lésem, hogy ehhez a nagyon érdekes és valamennyiünk számára egyaránt  
újdomságnak mondható társadalomfejlődési képhez fogok hozzászólni,  
azonban [nincs miért ellentmondanom], legfeljebb kiegészítésképpen  
hívhatom fel a figyelmüket egy momentumra, amelyet még [hozzá] lehet  
[tenni ehhez a nagyon objektíven ábrázolt] európai fejlődési kép[hez].

Hogy az előadás kezdetéhez kapcsol[ódjam]: itt nem lehet szó izmusok-  
ról. A mohácsi vész mindig 1526-ban volt, és akármilyen szemléletű moz-  
galom ezt az európai fejlődési képet kell hogy kapja. Ha jól emlékeznek  
[Bibó István] szinte szó szerint ugyanazt mondta, [mint én], hogy a szocia-  
lizmusban nem az a lényeg, hogy magántulajdon vagy köztulajdon, hanem  
[hogy] kizsákmányolás vagy ki nem zsákmányolás. Eddig a pontig teljesen  
másból kiindulva azonos mondathoz jutunk el. Éppen Önöknél [van szük-  
ség arra, hogy] a szocializmus körül elburjázott előítéleteket a megfelelő  
kritikával eloszlássuk. [Bibó István] mondta ezeket, én talán ildomtalan-  
tartottam volna elmondani: az ő szájából nem esett olyan rosszul [ezt hal-  
lani]. A hozzászólásom[ban] [az előadás végső kicsengésére vonatkozóan  
szeretnék valamit elmondani].

Elkövetkezett a jövődönnek az a lehetősége, amit Bibó István előadása  
fejtegetett. Ezt a lehetőséget akarom megmagyarázni, de nem az utolsó  
mondatnál kezdem, hanem előtte. Annál a megfogalmazásnál, hogy a for-  
radal[omként] induló szocializmus, amelyik a kommunizmusnak csak egy  
fokbeli különbsége, az emberek[ben] a forradalm[iság] a pillanatnyi szük-  
ségyszerűség[ét] kezd[te] általános magatartássá vál[toztatni], [és megje-  
lent az az ember], aki egyebet sem akar, mint forradalmat. 2 milliárd ember  
van a Földön ma, Magyarországon is igen sok millió van, mégis 3-4 embert  
fogunk találni, aki csak forradalmat akar, és [sokkal több] szocialistát, aki  
fél tőle. Azonban fel akarom hívni a figyelmüket azokra a vizsgálódás[ok]  
ra, amelyeket pl. az utóbbi időben a Szovjetunió területén a néppel vé-  
geztek különböző módszerekkel. A pszichotechnika az a tudomány, amely  
az ember [vala]mirevaló használhatóságát keresi. És éppen a Szovjetunió-

<sup>61</sup> Hegedüs Géza: (1912–1999) író, újságíró, költő, színházi szakíró, kritikus



ban a kommunista párt keretén belül [annak] a kis arisztokrata réteg[nek] keretén belül, amely maga ott volt a forradalomban, ott volt kimutatható a legtöbb olyan ember, aki a fennálló szabályoknak szívesen eleget tesz. Itt volt kimutatható a legtöbb ilyen lelki alkatú ember, aki alighogy a forradalom sikerült, ennek az elért forradalomnak a szabályainak szívesen aláveti magát.

Nálunk nem volt forradalom, itt nem forradalmat akarnak az emberek, hanem szeretn[ének] ott tartani, hogy egy kissé tisztább helyzet van a társadalomban, [amelyben] alkotni lehet. Ezt azzal szemben kellett megjegyeznem, hogy a szocializmus, a kommunizmus többet törődik a forradalom technikájával, mint annak végcéljával. A másik kérdés, hogy Nyugat és Kelet valóban kettészakításra van-e ítélve, és van-e olyanfajta logikus következtetés, amely a múltat nézi, és a jelenen keresztül a jövő felé figyel[ve] az összes jelenség ellenére a Nyugat és a Kelet kettészakadásában nem hisz, mert az európai fejlődés, amely nemcsak Európa fejlődésének mozgatórugója, a szocializmus [révén] a Szovjetunió keresztül kelet felé is kiterjesztette [a befolyását, és] egy kissé Európát is elvitte [oda]. A keleti emberben egyszerre nagyon is európai formában jelentkezett a szabadságvágy, [és] a nemzeti szabadság szoros összefüggésben a szocializmussal követeli meg a maga jogát.

A Kelet–Nyugat kettéválasztásnál figyeljük meg a következőket: A tőkés társadalom helyzete még igen erős, de függetlenül attól, ami Kelet és Nyugat között van, Nyugaton nagyon jól [látható] a belső fejlődés ugyanezen tőkés rend ellen. Angliában egyre erősebb beleszólásuk van a munkásoknak a hatalomba. Ha [ez a kormányzás] nem is azonos a kelet-európai munkás[ság] ideális elképzelése[ivel], nagy haladást jelent a kapitalizmussal [szemben] a kapitalizmus területén belül. Angliában egy belső szocialista folyamat van. Amerikában [a] ma még csak nagyon nagyon elszórtan, de az[ért] itt is, ott is feltűnő sztrájkmozgalomban [folyik] a küzdelem a fennálló, [egyre hatalmasabb] és lassanként a feudális kiskirályokra emlékeztető tőkés kiskirályokkal szemben. [Ezek a] társadalmi ellentétek [mind] erősebben a szocializmus felé vezet[k] a nyugati mintájú demokratikus társadalmat. Keleten a szocializmus, amelynek egész elmélete annyira mély összefüggésben van a történelmi ismeretekkel – [mint] már nagyon jól tudjuk –, [már] túljutott a forradalmak nagy lendületén, túljutott [az olyan] a természetű kavargáson, amelyet a húszas évek történelme mutat. [Az] az életforma, amelyet [manapság követnek], egyre [jobban hasonlít] arra az életformára, amely a szabad ember életformája.

A két ellentétes társadalom között egy kiegyenlítődesi folyamat van, e társadalmak között lehetnek összeütközések, de ez[ek] a kiegyenlítődesést



szolgálj[ák]. Bibó azt mondta, hogy mind a kettő hordozója az európai társadalomnak, [és] az, hogy szemben áll[nak] egymással, [mindkettőből] a rossz [vonásokat] hangsúlyozták ki. [Ezeknek] egyik lényeges [eleme], a fasizmus, [mely] egyike a jelen levő feudális elemeknek. [Viszont] a nemesi jellegű középkorból visszamaradt nemesi uralomnak éppen abban a két társadalomban, amely ennek az ellentétnek a két pólusát képezi, az amerikaiban és az oroszban semmi nyoma nincs; a fasizmus alapkélléke tehát teljesen hiányzik. Oroszországban felszabadítottak minden [embert], és Amerika soha nem volt feudális, teljesen nélküli ezt az alapelemet, tehát fasizmusról [ott] sem lehet szó. Ilyen formában vissza nem is térhet, minthogy a feudális elemek reális gazdasági alapja, a nagybirtok felszámolódott. Nálunk eleven kapocsként él még a feudalizmus, nálunk még kísértethet a fasizmus, befolyásolhatja egyesek felelősségét, de a fasizmus klasszikus formája megvalósíthatatlan. A két ellenfél közeledik egymáshoz, még ha összeütközésre is kerülne a sor. Az összeütközés végső fokon felold. Minden háborúnak az az eredménye, hogy igen intenzíven hatnak egymásra az ellenfelek. Nagyon jól tudjuk, hogy nemcsak a lényeg hat a formákra, a formák is visszahatnak a lényegre. Van egy feszültség, amely reméljük békés úton, de esetleg háborús úton fog megoldódni. [Az ellentétek] egyesül[nek], és magasabb fejlődési fokra jut[nak] el, amely [– mint azt az előadás kifejtette –] a legemberibb formában a szocializmusban fog [megjelenni].

#### BIBÓ VÁLASZA

Teljesen igaza van Hegedűs barátomnak abban, hogy magam sem akartam azt mondani, hogy Amerikában vagy Oroszországban telivér fasizmus szülessék. Ezt nem gondoltam, még csak azt sem gondoltam, hogy ha kitör a háború, a világ fasiszta lesz. Nincs bennem annyi harci és forradalmi szellem, [hogy higgyek] a modern háború társadalomfejlesztő szerepében, hogy [azt] merjem remélni, hogyha ez a mai feszültség háborúban robban ki, ennek a fejlődés hasznát fogja látni. A háború, úgy, ahogy a mai időben deformálódik, és az örültség felé közeledik, mind kevésbé termékeny dolog. A társadalom erősebb mint a háború, és mederben tudja [azt] tartani. De amikor a háború túljutott az emberek hatókörén, nehezen tudom megakadályozni azt, hogy erre az esetre nagyon pesszimista ne legyek. Én nagyon optimista vagyok abban, hogy hiszem: ez nem fog kitörni. Ha két politikai rendszer össze van csukva egy sötét szobába, és annyira félnek egymástól, ahogy most félnek, [akkor sok minden megtörténhet, mert] az emberek a legszörnyűbb dolgokat féltükben követik el. Ez [a helyzet] minden józan logika szerint végül politikai síkon is [megvalósuló] kiegyezés-

re mutat. [Amikor fasizmusról beszéltem], nem a klasszikus fasizálódásra gondoltam, [hanem] egy olyanfajta elvadulásra, amely[ben] [meg]őrizni sem lehet újabb jó gyökereit. Az európai fejlődés vonalát ilyen közjátékok nélkül volna jó továbbvinni.

KOZÁK ISTVÁN, MÁTYÁSFÖLD

Két megjegyzésem van. Az egyik [arra vonatkozik], hogy a nomád-germán barbár népek betörése után a törzsi vagy nagyobb közösségek urai zavarodottságukban adják át a hatalmat az egyházi embereknek. A másik, amit többször is hangsúlyozott az előadó úr, hogy a társadalomformáló gondolat csak akkor jelentkezik, ha reális társadalmi mozgalmakba kapcsolódik [be]. Nekem az a hitem, hogy a társadalom az ember belső szerkezetéből nő ki. Nyilvánvaló, hogy sokféle társadalmi szervezet kinőhet, de hiszem, hogy először születik meg a gondolat, és esetleg századokon keresztül érik, és csak azután lesz belőle mozgalom. A Szent Ágoston-i gondolat [nélkül az emberi társadalom fejlődése teljesen] másféle lehetett volna. [Vajon] ezután is formálni fogja[-e] a kereszténység az európai társadalmi életet? Valóban annyira nem jelentékeny a gondolat, hogy csak onnan van értéke, ha felkapják és továbbviszik, vagy a gondolat teremti meg a formát?

BIBÓ VÁLASZA

Én nem úgy mondtam, hogy zavarodottságukban a germán királyok az általuk talált helyzetnek a nyomása alatt [vették igénybe] az egyházas értelmiségnek a szervező munkáját, hanem kénytelenek voltak igénybe venni azt, és az egész uralmi rendszerük átalakulását eltérni. Egy eszme önmagában nem formázza a társadalmat. Az eszme egy társadalmi közegen keresztül tud csak hatni. Én a kettő között semmiféle rangsort nem állítottam fel. Éppen úgy áll a [dolog], hogy egy gondolat felvetődik, és évtizedek vagy évszázadok múlva lesz belőle hatóerő, vagy [egy] mozgalom indul [el], és később kapja meg a maga gondolatát. Én a szellemtörténeti [szemlélettel] szemben az ellen óvok mindenkit, hogy azt képzelje, hogy egy gondolat enunció egy eszmét, és [azt] valami[féle] hasonlóság útján át lehet vinni a társadalom területére. A kereszténység kimondta, hogy minden ember Isten előtt egyenlő, és ettől függve ez a társadalomban is érvényesülni kezd. Ilyen [azonban] nincs. Nem vitás, hogy az európai egyenlőségi gondolat összefügg az Isten előtti egyenlőség gondolatával, de hogy ez társadalmi tényé lett, nem úgy következett be, hogy az emberek áttették a gondolatot a valóság síkjába. Az kellett, hogy olyan események legyenek, hogy erre a gondolatra szükség legyen. Hegedűs Géza mesélte, hogy valaki azt mondta, hogy az ember min-

dig egyforma, és alapjában véve nincs fejlődés, az embert mindig az alapvető emberi tulajdonságoknak ezek a megnyilvánulásai [határozzák meg]. [Azonban] egy [dolog] a gondolat, [és] a másik [dolog] a társadalom ügye. A kettő együtt [határozza meg] azt, hogy egy ember milyen attitűdökkel fog a gondolatokhoz. Megtanítom az egyenlőségre, és egyenlőnek fogja érezni magát. Nem megy ilyen egyszerűen. A kereszténységnek az volt a társadalmi tanítása, hogy az emberek Isten előtt egyenlők, [azonban] nem ez a keresztény tétel hatott, hanem a feszültségnek az az állapota, amelybe a kereszténység egy eszmét belehelyez[ett]. Szent Ágoston az első modern ember, [aki kimondta: azzal viszonyulok a társadalomhoz], hogy hogyan teljesítem a kötelességemet. Igenis nagyon hat a társadalomra az, hogy az emberek milyen formákban élnek, de [ezek nem] közvetlenül, nem úgy hatnak, hogy az eszmét kihirdetem, és a társadalom az eszme képére hozzáidomul. A társadalmi szervezet [milyensége attól függ], hogy az illető társadalom milyen konkrét gyakorlatokhoz, milyen feltételekhez van hozzászoktatva évszázados beidegződés után. Egy társadalom arra jön rá, hogy becsületesnek lenni nagyon jó lehet, és az akkor elkezd becsületesnek lenni. Az a társadalom, amelyben az északi népek [élnek] nem az ember csodálatos jósága, hanem a környezet hatása [révén létezik], amelyben valahol benne van az ember is. Ezt gyakran tulajdonítják a protestantizmus hatásának, azonban [ez] Magyarországon nem hozott létre ilyen változást, pedig itt is érvényesült mint vallási rendszer, és mégsem hozta létre a társadalmasulásnak azt az emberiségessé válását, ami ott létrejött. Magyarországon, a protestáns vidéken sem lehet ott hagyni egy értéket az utca közepén.

Ha az emberek egyszer rájönnek arra, hogy bizonyos társadalmi kölcsönösségekben élnek [az illető] társadalomban; és a másiktól eleve tudom, hogy mit fog csinálni, akkor [ebben a társadalomban az emberek többsége] becsületes lesz, pedig jó és rossz emberek ott is vannak. De hogy a rossz kereteket hogy [változtatatom át] erénnyé, és a jó kereteket hogy zülleszttem széjjel, [ez] azon múlik, hogy az illető egész társadalom becsületes vagy gazember. Az elmúlt években a társadalom képe a lealjasodás képét mutatta, rászoktak arra, hogy aljasnak lenni előnyös, és becsületesnek lenni hátrányos.

De a társadalmi realizmusnak van egy elemi foka, ami nélkül nem lehet társadalompolitikát csinálni. Az európai kereszténység katolikus formában a feudalizmus bukásá[val és a] szocializmus megjelenésével egy bizonyos társadalmi ideálnál megállt. Visszakívánták azt a társadalmi álláspontot, amely az ő társadalmi szervezetük [számára] a legelőnyösebb volt. Ma a kereszténység társadalmi attitűdje igen széles területen megszűnt realista jellegű lenni. A középkori katolikus[ok] az észak-amerikai protestáns[ok]

azok kemény realisták voltak, és tanulságos problémákkal foglalkoztak. Nem azt mondták, hogy én prédikálok, és ti miért nem követtetek: mindenkor voltak gyakorlati kérdéseik. Az emberek nagyon kívánják az egyház politikai vezetését. Több a rémület és a támpontkeresés, ha az egyházak nem tudják eligazítani az emberek[et] a közösség akut kérdéseiben. Ameddig az egyházak komoly társadalomszervező szerepet tölthettek be, addig az ilyen kérdésekbe beleszóltak, de ma [elméleti] dolgokat mondanak, visszavonulnak az eszmék világába. Sok egyház teszi ezt, de visszavonulni az eszmék síkjára, és társadalmi szerepet igényelni, ezt a kettőt [együtt] nem lehet [csinálni].

#### KÉRDÉS:

Én a két előadó úr között az előbb lefolyt vitában Bibó professzor úrnak adok igazat, mégpedig abban, hogy pesszimistán fogok fel bizonyos dolgokat. Arról volt szó, hogy megjelent egy pár évvel ezelőtt egy könyv, *A harmadik út*,<sup>62</sup> amelyik teljesen reménytelennek jósolta meg az európai nagy társadalmaknak és a kultúráknak az életét, az egész civilizáció pusztulását jósolta meg. Azt mondta, hogy az emberi szellemek a legmélyebb eltévedései a diktatúrák. A jövő útját megmutatta: nem teljesen reménytelen, hogy ezek megsemmisítvén egymást az egész civilizáció [bukása] után új út ott fog [mutatkozni], ahol egészséges mély gyökerek vannak, amelyekből kisarjad a jövő. Úgy érzem, hogy a szocializmusnak mint világformáló erőnek a mostani időben ugyanaz a lélekformáló ereje van, mint volt a kereszténységnek a maga idejében. Mert a történelmi eszmét nem aszerint kell megítélnünk, hogy mikén megy keresztül, hanem hogy a maga történeti idejében milyen lehetőségeket adott. Úgy a szocializmust, mint a kereszténységet mint társadalomformáló erőt nézem. Ha visszagondolunk arra [az időre], amikor a kereszténység megindult, az akkori rabszolga társadalomban nem volt-e ennek óriási ereje[?] [Mert] a rabszolga-társadalomnak legalább azt a lehetőséget megadta, hogy a túlvilágon az Isten előtt egyenlő legyen a rabszolga is. Minden vigasztalansága mellett is nem volt [tehát] olyan sötét az európai életünk jövője. Igaz [az is], hogy a mostani civilizációval túlterhelt világ[unk] összeomlása nem jelenti az emberi élet végét, mint [ahogyan] a nyugati és keleti római birodalmak összeomlása nem jelentette azoknak az egészséges lehetőségeknek a pusztulását, amelyekből a középkori társadalmak kisarjadnak.

<sup>62</sup> Röpke, Wilhelm: *Die Gesellschaft der Gegenwart*. Eugen Rentsch, Erlenbach – Zürich, 1942. Magyarul: *A harmadik út. Korunk társadalmi válsága*. Aurróra, Budapest, 1943.

## BIBÓ VÁLASZA

Itt sokféle érdekes gondolat vetődött fel, kiemelem *A harmadik út* problémáját. Ennek írója, Röpke, benne él egy kis, intim, meleg európai környezetben, egy kultúrvidékről származik, és ott talált otthonra. Ő a gépi civilizációnak a térfoglalását rémesnek látta. A gépi civilizáció annak az embernek a számára rémes, aki mielőtt a gépi civilizációba bekerült volna, nem volt szabad. A leggépibb civilizáció a valóságos, szabad emberek számára a munkalehetőségek könnyebbülését jelenti, és semmi mást. Ami a szocializmus és a kereszténység analógiáját jelenti, a szocializmus egy társadalmi szervezet, egy társadal[mi] reform elmélete. Az emberek nagy részében a szocializmus azért vált vallássá, mert a vallás elfogyott az emberekből. A kereszténység egy tiszta természetfölötti eszmerendszer. A kereszténységen és a szocializmuson túl [azonban] hangsúlyozni szeretném az európai társadalmi fejlődés egységét, úgyhogy ma a szocializmus nem egy új fázis, hanem egyszerre elindított gondolatsoroknak és társadalmi tényezőknél a logikus továbbgondolása. Az ember nem lehet instrumentum, az ember szabadsága a közösséget egész[é]ben is szabaddá teszi. Nagyobbat és többet termelnek. Ez az egész gondolatrendszer [kapcsolódik] össze kereszténységben és szocializmusban is a társadalmi rendszerrel.

A szocializmus mai formájában erősen világnézeti határok [közé van szorítva]. Ez történelmi esetlegesség, és nem hiszek abban, hogy a civilizáció [a szocializmust] végül is vallássá tenné. Én nem hiszek benne, hogy ez vallás. Egy csomó emberben gazdátlanul maradt vallásos érzések vívódnak, de [a szocializmusnak] más a szerepe. Az északi dologgal kapcsolatban figyeljük meg azt, hogy azokban valami csodálatos másság van. Ott is van tőke és munkás közötti harc, [és meg]van [az] egyházak hatókörének csökkenése. Északon vallásos alapon álló ideális szocialista társadalmak vannak, amelyeknek ugyanazok a problémáik, legfeljebb a társadalmi gyakorlatuk, a demokratikus iskolázottságuk áll magasabban, [a] társadalmi szervezési módszereik vannak kifinomodva, kényelmes ott élni, de az általános problémákra ott sincs több megoldás, mint itt. Sokkal érdekesebb Magyarországon szocialista viszonyban élni, de Svédországban sokkal kellemesebb.

## TÓTH MIHÁLY, CINKOTA

Nagyon nehéz a fasizmus kérdésében a gyakorlati eligazodás. A klasszikus formája úgy alakult ki, hogy egy régen elmaradt forradalom következtében az a helyzet állt elő, hogy [a társadalom] ragaszkodott [a] múlthoz, és igénybe vett forradalmi eszközöket. Ha valaki ma megkérdezné,

hogy a fasizmust mint tant világitjuk meg, sehoggy sem tudnám megtenni. Magyarországon is az fordul elő, mint az angol parlamenti beszélgetés[-ben történt]. Magyarországon [is] fasiszta magatartás[sal], kommunista magatartás[sal] [vádaskodnak]: ezt mondják mindenkinek. Érthetetlen számomra, hogy nem látják be, hogy a tömegek a reájuk nézve előnyös fejlődést, ha nem is értik meg, de az előnyös voltát megérik. Tehát nem szabad olyan kormányzati formákhoz fordulni, amelye[kkel] erőszakosan irányítunk. Ezt vallom én fasiszta magatartásnak. Ezt azonban megtalálom mindenütt. Mi az, amit fasizmusnak [lehet nevezni]? Voltak [azelőtt is] helyes kezdeményezések, amelyek most is tovább[élnek].

#### BIBÓ VÁLASZA

[A fasizmusra legjellemzőbb] a hatalmi helyzet korlátlan kultusza. Annak az elvnek az elvetése, hogy a hatalmi helyzetben nekem igazolnom kell magam. A fasizmus beállítása az, hogy a világ vad energiájú, erős emberek vadászterülete kell hogy legyen. Ez a német nevelésben egész tudatosan ki volt építve. Az ifjak[nál] a vadságra és a bátorságra való nevelés volt [a lényeg]. Hitler nem intette le a maga embereinek a visszaélését, ha [azok] nem irányultak a nemzeti szocialista mozgalom ellen, ha csak egyszerűen az embereket fosztott[ák] ki. A vad energiájú ragadozó embertípus a náci vezető. Magyarországon ez a ragadozás tovább folyt a fordulat után is, mert a [társadalom] egész beidegződése egy ilyen irányú elvadulás felé mutatott. Sokan sírták vissza a Ferenc József-időket. A Ferenc József-i időktől [kezdvé azonban] egy nyilvánvaló elvadulás, visszafelé menés történt. A kommunizmus és a fasizmus [nem] egy dolognak a [két fajtája]. A szocializmus az európai fejlődésnek organikus része, a fasizmus pedig hisztérikus [szembe]fordulás [ezzel] a fejlődés[sel]. Van [azonban] egy másik momentum, ami már nem a fasizmus tiszta jellemzője: az embernek akár politikai, akár hatalmi, akár társadalmi reformcélok érdekében való eszközként kezelése. A fasizmusnál ez a hatalom jegyében történik, a kommunizmusnál inkább azon van a hangsúly, hogy a harci lendület olyan mértékű, hogy a kicsire ne nézzünk válik alapelvvé. Ha a kommunizmus berendezkedésének adnak időt, az ki fog fejleszteni egy bizonyos konszolidálást, de rászoktatja az embereket, hogy az egyéni szervezés nem számít, fő a főcél. Ez [azonban] rettentő veszedelmes dolog. Az európai fejlődésnek az az igazi lényege, hogy a legvadabb forradalom mellett is szüntelenül spirituális [jellegű marad]. Nagyon veszedelmesnek érzem azt a bizonyos százalékokban való dolgozást, mert vannak dolgok, amiknek egy százalékban sem szabad előfordulniok, és nem

szabad rájuk legyinteni. Egy társadalom nyugatias jellegű [emberséges irányítása] fontosabb Keleten, ahol hozzá vannak szokva, hogy durván mennek [a dolgok], [ami] nyugaton kevésbé van így. A magyar társadalmat lehet ilyen [nyugatias] társadalomnak tekinteni, de a magyar társadalomnak [gonosz] eszközökkel való elszínezését a fasizmus kezdte meg. A szocializmus harcosabb baloldala nem fordul eléggé szembe eze[ekkel a jelenségekkel], hanem a saját érdekeire akarja [őket] kihasználni. Ez különösen veszélyes dolog a határterületeken, ahol a fasizmus vergődése tovább [tart], és meg vagyok győződve [arról], hogy a szocializmus továbbfejlődése [itt bizonyos mértékben le fog lassulni].

#### HEGEDŰS VÁLASZA

A hozzászóló azt mondta, hogy [ha] a tömegek nem is tudják, de érzik, hogy nekik mi a jó. Ha ez így volna, akkor a tömegek olyan nagy számban nem csatlakoztak volna a fasizmushoz, ami nekik nem volt jó. Pontosán napjainknak a történelme mutatja be, hogy a tömegek esetleg tudják, de nem mindig érzik, hogy mi a jó nekik. Amikor egy társadalmi rend egyensúlyban van, amikor egy iskolázottság átfűtötte a tömeget, akkor tudja, mi jó neki. Egy több évtizedes olyan nevelés után, amely elszoktatta az embereket attól, hogy érzék[ük] legyen ahhoz, hogy neki[k] mi jó és mi rossz, nem mondhatjuk azt, hogy a tömegek okvetlen tudják, mi jó és mi rossz nekik.

A másik kérdés a sokat emlegetett párhuzamosság a fasizmus és általában a szocializmus vagy kommunizmus között. Mindenekelőtt az egyik ismervre fel kell hívni a figyelmet. [Ennek segítségével már felületes ránézésre is megkülönböztethető a kettő]. A kommunizmus vagy szocializmus pontosan az európai fejlődés irányába, az általánosítás, a jogok kiterjesztése irányába megy. A fasizmus legfeltűnőbb ismervre, hogy visszafelé menő utak[ra lépett], bizonyos embercsoportok kiemelésére törekedett. Ez a módszer volt az, amelyik teljesen elferdítette az embereket. Különösen [igaz ez az ezekben a] csoport[ok]ba nem tartozó magatartásra. Kétségtelen, hogy amit a mai haladásban mint fasiszta jelleget [értékelünk], ezt egyszerűen örökségképpen kaptuk a fasiszmustól. Az a nagyon lényeges különbség, hogy a fasizmus azt mondja: [ez] így van rendjén, a szocialista fejlődés azt mondja: [ez] így nincs rendjén. Hibák vannak itt is, de ami van, az, hogy a fasiszmustól egy kész társadalmat kaptunk, és azt kell átalakítanunk.



## BIBÓ

A diktatorizmus nem jó dolog, ez így van, de nem lehet összemérni egy diktatúrát, amely mint az olasz, mint a német, olyan mértékű alja szelekciót valósított meg, amire a római korig vissza[menőleg] nem volt példa [más diktatúráknál]. A kommunista diktatúrának a levegőjében természetszerűleg benne van az, hogy az emberek igazodnak a hatalomhoz, bizonyos társadalmi állapotokkal [megbékélnek]. Egy kommunista diktatúra felső garnitúrája teoretizáló. A tennivalókat szabják a marxi gondolatokhoz, a társadalmi statisztikákhoz. És ezt nem lehet a Hitler körüli társasághoz hasonlítani. Ami rossz a kommunista diktatúra levegőjében, az hogy túlságosan is puritán. A legvadabb diktatúra is csak férfiakat gyilkolt, de a hitleri diktatúra elmélet[e] nőket és gyermekeket gyilkolt, ami még az ősi nomád társadalomban sem volt meg. Itt vannak olyan különbségek, amelyek mellett nem lehet [elmenni], de ezek a különbségek nem okok arra, hogy érvényesítsük az európai társadalmi fejlődésben [a kicsire nem adunk elvét].

Nem csodálatos, hogy nem tetszik észrevenni különös változást, mert nincs is, mert abban a pillanatban olyan bizonytalanság van, hogy még csak a legdurvább dolgok elintézéséről van szó. Még csak kezdeményezések vannak az iskolai oktatás terén, ezekből lesz valami, de ez mind csak küszködés. A tankönyvekben az a változás van, hogy a fasiszta kiszólásokat elhagyták, és nem királyi a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium. A legtöbb pénzt és a legtöbb energiát volna érdemes erre a kérdésre fektetni. Tudnunk kell azt, hogy az iskolaszervezet a legfontosabb csatahely.<sup>63</sup> Ha ma Magyarországon komolyabb méretű reformokra kerülne sor, csata indulna meg a baloldal és a konzervatívabb pártok között. [Ezt meg kellene akadályozni], nem úgy, hogy kiegyenlítsem [az ellentéteket], hanem felfedezem a közös tennivaló platformját is ezen a téren. Itt azonban még politikai harc folyik. De az iskolarendszer az a terület, amelyik az ilyenfajta játékot [mindig is] a legkevésbé tűrte. Remélem azonban, hogy pár év múlva ezen túl leszünk, és akkor meglesz a gyökeres átalakulás. Az igazi forradalmi reform [akkor következik be], amikor az államvezetés rájön arra, hogy a magyar költségvetés egyharmad része sem esik az iskolareform számára.

1947

<sup>63</sup> Ez az összegezés azt valószínűsíti, hogy az előadás egy pedagógusok számára szervezett továbbképző tanfolyamon hangzott el.

## AZ EURÓPAI TÁRSADALOMFEJLŐDÉSRŐL SZÓLÓ MŰ EGYIK VÁZLATA<sup>64</sup>

A nyugati emberiségnek a XVII–XVIII. század óta az a meggyőződése, s ami még fontosabb, a tapasztalata is, hogy valahonnan valahová, valami kezdetlegestől, valami tökéletlentől valami jobb, tökéletesebb, emberhez méltóbb világ felé halad. Ez a meggyőződés és ez a tapasztalat a természettudományok, a technika, a termelés, az ipar területén ma is töretlenül megvan, sőt a haladás bizonyossága megerősödött és tempója meggyorsabodott. Egészen az első világháború körüli időkig ugyanez a tapasztalat és ugyanez a meggyőződés fennállott az emberi együttélés, a közösségi élet, a társadalmi és politikai szervezet fejlődése tekintetében is: általános vélemény szerint mindezek a szabadság, igazságosság és emberi méltóság ideáljainak mind fokozódó megvalósítása felé haladnak. Elég volt az önkormányzat, alkotmányosság és parlamentarizmus intézményeire, a sajtó- és szólásszabadságra, a bírói jogvédelem kiterjedésére, a börtönügy, a gyermekvédelem, a munkásjólét és mindennemű szociális gondoskodás lassú, de határozott javulására, az utazási és mozgási lehetőségek kiterjedésére, az érintkezési formák szelídülésére és csiszolódására rámutatni: mindez indokoltá tette az optimizmust mind az elért, mind a remélhető és előttünk álló eredmények tekintetében. Még a rengeteg véráldozattal és szenvedéssel járó háborúk és forradalmak is bele voltak illeszthetők a haladás-optimizmusnak ebbe az általános hangulatába. A napóleoni háborúk óta csaknem minden nagyobb háborúról több-kevesebb egyöntetűséggel egészen meggyőzően be lehetett bizonyítani, hogy az okozott szenvedés mellett volt valami határozott előrevivő funkciója is: valami jót elterjesztett, valami rossznak gátat vetett, valamiféle hasznos erőnek szabad utat engedett, valamilyen zsákutcába jutott problémát megoldott, valamiféle nemzeti egységet világra segített, valamely népeket felszabadított stb. Méginkább szívesen illesztették be ebbe a szemléletbe a társadalmi haladás nagy drámai fordulataiként a forradalmakat: úgy tanultuk, és sok meggyőző okkal láttuk

<sup>64</sup> Az itt következő szöveget Bibó István valamikor 1953–56 között vetette papírra. Jelentőségét az adja, hogy az 1971–72-es előadásában kifejtett nagy esszé egyik korai vázlata, s mint ilyen fontos dokumentuma intellektuális pályafutásának.

igazoltak azt, hogy a holland, angol, amerikai s a mindegyiket betetőző francia forradalom logikus, előrehaladó sorban sorakozik fel a mind több szabadság és igazságosság felé vezető úton. A vélemények ugyan eltértek a forradalmak szükséges vagy elkerülhető, kívánatos vagy sajnálatos volta felett, de a forradalom elvi ellenfelei is, hacsak nem voltak egészen megcsontosodott reakcionáriusok, haladásnak ismerték el a forradalmak által megtett lépéseket. Csupán azt vallották, hogy a forradalmakat okosan adagolt reformokkal meg lehet előzni, s az egyik országban forradalommal elért vívmányokat a példa nyomán a többi országban forradalom nélkül is be lehet vezetni. Közmegegyőződés szerint a forradalmakban kiömlött vér, alkalmazott erőszak vagy átmeneti zsarnokság volt az az ár, melyet a haladás szóban lévő lépéséért fizetni kellett: a különbség csak az volt, hogy egyesek ezt az árat olcsónak ítélték és lelkesen kínálták fel – néhányan a maguk véréből, legtöbbször a másokéiból –, mások viszont drágállották ezt az árat és utat-módot kerestek a megtakarítására. Némi nézeteltérés volt a századfordulón a haladás hívei között még a tekintetben is, hogy a társadalmi és politikai fejlődés terén a haladás következő lépése mi lesz: voltak, akik – részben elfogadva, részben elítélve az eddigi forradalmakat – további forradalmaknak célját és értelmét nem látták, mert úgy remélték, hogy a szabad gazdasági versenyen és népképviselői demokrácián alapuló világ minden további problémát meg tud oldani forradalom nélkül is, szabad megvitatás és többségi határozat alapján, s ha némi ingadozásokkal és válságokkal tarkítva is, alapjában véve az általános értelmesség és az általános jólét mind nagyobb kiterjedése felé halad. Általánosabb volt azonban az a vélemény, mely szerint a haladásnak előttünk áll egy – akár forradalmi, akár nem forradalmi – fontos lépése és fordulata, mely lényegében szocialista irányú lesz, vagy legalábbis azokat az igazságtalanságokat lesz hivatva orvosolni, melyekre a szocialista mozgalmak mutattak rá.

Így festettek a haladás jegyében gondolkodó emberek véleményei és véleményárnyalatai századunk elején, az első világháború kitörése tájt, s valameddig utána is. Azt várhattuk volna, hogy az azóta megélt történeti tapasztalatok és kísérletek alkalmat adtak a fentiekben vázolt problémák és ellentétek kipróbálására és eldöntésére, s a világ azóta rátérhetett az újabb fejlődés által felvetett újabb problémák megfogalmazására, megvitatására és eldöntésére. Éppen nem ezt történt, hanem az ellenkezője. Azok a véleményárnyalatok, melyek egy fél évszázada valóban árnyalatokként állottak egymás mellett a haladásnak egy végsőleg egységes közvéleményén belül, ma mereven lezárt rendszerekként állanak egymással szemben, a kiegyenlítődség reménye nélkül, s ami még reményvesztőbb, külön-külön is

megannyi zsákutcában. Pedig közben megjelentek azok az új problémák, melyek a szocializmus problémáin és megoldásain túlmutatnak, amilyenek az elmaradt országok parasztságának kérdése, a gyarmatosítás és felszámolása, a tömegtársadalom, a tömegszervezés, a világpiacon gazdálkodás problémái, a modern technika vívmányai folytán megnőtt szabadidő kitöltésének, az új tömegkultúrának a kérdései, a gazdasági szervezet és társadalmi élet elbürokratizálódásának veszedelme, a társadalmi öntevékenység új formáinak a kialakítása, a tömegpusztító fegyverek erkölcsi és társadalomszervezeti kérdései stb.

Mindezek egyenlően foglalkoztatják az e problémákat gyakorlatilag megélő embereket, s a messzebb látó teoretikusokat. De lenn, a világtörténelem porondján továbbra is úgy állanak egymással szemben a nagy politikai és társadalmi ellentétek, ahogyan azok a század elején a kapitalizmus és a szocializmus címszavai alatt felállottak, s még abban sem lehetünk biztosak, hogy a döntés közeli és egyértelmű lesz. Szinte úgy érezzük, hogy 50–100 évvel ezelőtt világosabb, egyszerűbb és érvényesebb fogalmazásban állottak előttünk a társadalmi fejlődés aktuális kérdései, mint ma. Mi történt tehát közben?

Lezajlott néhány forradalom és néhány háború, s az európai emberiség egy része – elsősorban Közép- és Kelet-Európa – néhány évtized alatt annyit váltogatta az államformáját és a társadalmi rendszerét, amennyit azelőtt egy évszázad alatt sem. Az azonban, hogy mindennek valami világos és a haladás jegyében megmagyarázható értelme van, teljes mértékben kétségessé vált. Az első világháborúba azzal mentek bele az angolok és a franciák, hogy meg kell dönteni a központi hatalmak országaiban uralkodó zsarnoki és feudális társadalmi és politikai rendszert, ez utóbbi országok népei viszont azzal indultak a háborúba, hogy meg kell dönteni a cári zsarnokságot. Külön-külön mind a két állításnak lett volna értelme, bár világháborúra így sem adtak volna elegendő okot; a kettő együtt azonban nyilvánvalóan nem állhatott meg. A cárizmus összeomlása pillanatnyilag kisegítette ugyan ebből a zavarból a nyugati hatalmakat s lehetővé tette számukra, hogy győzelmüket a szabadság, demokrácia és önrendelkezési jog győzelmének minősíthették, azonban a békeszerződések kiáltó csődje s az újonnan alakult közép- és kelet-európai demokráciák belső sikertelensége, külső magára-hagyottsága s hamarosan bekövetkező összeomlása az első világháborúnak azt a kevés értelmét is vitathatóvá tették, amit a győzelem rövid életű optimizmusában fel lehetett tételezni. Annál meggyőzőbben hangzott a forradalmak sorozatában esedékes következő, szocialista forradalom, mely meglepően bár, de állítólag mégsem véletlenül, 1917-ben Oroszországban tört ki

és jutott uralomra. Ezzel úgy látszott, hogy helyreállt az egymást logikusan követő, értelemmel bíró forradalmak sorozatának a szemlélete.

Igaz, hogy ez a forradalom első pillanattól kezdve meghökkentette a világot a kiontott vér és az alkalmazott erőszak minden eddigit meghaladó mennyiségével. Azonban egészen meggyőzően hangzott az az érvelés, hogy az orosz forradalom véres, erőszakos, helyenkint visszataszító eszközökkel végül is *ugyan-oda* visz, ahová az egész emberiség halad; s sokan hozzátették, hogy mindaz, ami Oroszországban történt, nem szükségszerű velejárója a szocialista forradalomnak, hanem elsősorban a speciális orosz viszonyokban, a tatár uralomhoz, majd cári despotizmushoz szokott orosz társadalomban gyökerezik. Ez az érvelés logikus volt, világos, reálisnak tűnt fel, nehéz volt mit felelni rá, s valahogyan mégsem volt zavartalanul meggyőző, s nem volt elegendő ahhoz, hogy a nyugati emberiségen elhatalmasodott meghasonlást áthidalja. Ennek legfőbb oka talán az volt, hogy a marxista-leninista forradalom nem vállalt szolidaritást az előző forradalmak erkölcsi pátozával, hanem a marxizmus-leninizmus ide vonatkozó tételei alapján minden politikai ideológiát és mozgalmat, tehát minden forradalmat, a magáét is osztályérdekek harcának, s e harc minden erkölcsi indokolását vagy lovagias játékszabályok által való megkötését merő képmutatásnak minősítette. Ennek a legmeghökkenőbb gyakorlati következménye pedig nem a több vérontás és nagyobb erőszak alkalmazása volt – mert az volt elég pl. a francia forradalomban is –, hanem ennek a vérontásnak és erőszak alkalmazásának a teljes szándékossága és programszerűsége.

Az, hogy az orosz forradalom, vagy akár egy nála enyhébb, de azért teljes sikerű szocialista forradalom előrelépés volna a haladás útján, egyáltalán kétségessé vált. Ez a kétség nyílt és bevallott közvéleményként jelentkezik mindenütt, ahol a marxizmus-leninizmus politikai ideológiája nincsen a hatalom birtokában. De ennél sokkal lényegesebb az, hogy ez a kétség ki nem mondottan és be nem vallottan, de félelmetesen jelen van mindazokban – a vasfüggönyön innen és túl –, akik a marxizmus vagy marxizmus-leninizmus ideológiáját az igazságosság, szabadság és emberi méltóság vezéreszméin alapuló európai társadalmi program jegyében vallják és hirdetik. Ez a kétség csupán és kizárólag azok számára nem létezik, akiknek számára mindezek a kérdések merőben a hatalomra jutás vagy a hatalmon maradás kérdéseiként jelentkeznek.

Ezzel elkezdődött az európai emberiség gondolkodó felének az a kétségbeesett ide-oda hanyódása, melynek során a nyugati polgári haladás-ideált a világháború értelmetlensége, a versailles-i és genfi békeapparátus tehetetlensége és a kapitalizmus csődje kompromittálta, az ebből a hi-

telvesztésből táplálkozó és tőkét kovácsoló marxizmus-leninizmust pedig a bolsevista machiavellizmus tette hitelvesztetté.

Az ötéves tervek megindulása egy időre újból az orosz forradalom felé fordította a haladó európai értelmiség figyelmét, s alkalmat adott a gazdasági válságban fuldokló kapitalizmus és válságmentes tervgazdálkodás szembeállítására. Arra azonban nem volt elég, hogy a politikai módszerek riasztó kíméletlenségét elfeledtesse. Újabb zavarba ejtő momentumként jelentkezett a fasizmus, majd az annak hatásterületét szélesen kiterjesztő nemzeti szocializmus rövid lejárátú diadalútja: hamar kiderült, hogy ebben tömegek és értelmiségiek egyidejű csalódottsága találkozott egy elszánt kisebbség hatalommániájával, de mégis meghökkentő volt, hogy egy ilyen irányzat, mely nemcsak az eszközök terén, de a célok terén is teljesen szakított a szabadság, igazságosság és emberi méltóság európai eszményeivel, ennyire fel tudta venni a tömegforradalmak összes külső ismérveit, melyekről annyira megtanultuk, hogy azok magától értetődően a haladás oldalán állanak.

De éppen ez a meghökkentés egy időre újból lehetőséget adott az orosz forradalom rehabilitására és az európai haladás egyértelmű szemléletének az időleges helyreállítására: a kommunisták által 1934-ben a fasizmus elleni harc jegyében meghirdetett népfront-politika megint csak megerősíteni látszott a haladó európai értelmiségnek azt a vágyálmát, hogy mégiscsak lehet hidat verni az európai forradalmi haladás klasszikus tradíciói és a marxizmus-leninizmus riasztó dogmatizmusa és riasztó technikái között az igazságosság, szabadság és emberi méltóság közös ideáljainak, s ez ideálok ellenségei elleni közös harcnak a jegyében. Ez a szövetkezés mindjárt konkrét formát is öltött a spanyol polgárháborúban,<sup>65</sup> amelyben, messziről legalábbis úgy látszott, hogy tartós fegyverbarátság alakul ki a fasizmus összes ellenfelei között. Ez egyben igazolta is azt a tételt, hogy a kíméletlen proletárdiktatúra csupán az orosz viszonyok között volt szükségszerű kormányformája a kommunista szocializmusnak, de más haladottabb feltételek között lehet az a népfront-politikát megtestesítő demokratikus köztársaság is.

Ezt az egészben összefüggőnek látszó s a forradalmi optimizmus európai tradícióiba oly jól beleillő szemléletmódot egy meghökkentő, minden látható előzmény és értelmes indok nélkül érkező eseménysorozat zavarta meg: a Szovjetunióban zajlott nagy tisztogatás, az ezzel kapcsolatos látványos perek és vallomások. Nagy, látványos politikai pereket nem egyet látott

<sup>65</sup> A spanyol polgárháború (1936–1939) a köztársasági erők vereségével végződött. Utána Franco tábornok diktatúrája következett, mely 1975-ig tartott.



már Európa, s nem egy közülük játszott szerepet a történéseknek abban a sorozatában, ami az európai haladás drámaian, fordulatosan felfogott szemléletében kirajzolódott. Évszázadokon keresztül az igazságkeresés nagy európai szenvedélyének az egyik legjelentősebb színhelye volt az igazságszolgáltatás: az, hogy azt komollyá, valóságossá, magasrendűvé, pártatlanná, s egyben minél valóságosabb drámává törekedjünk tenni. De ami Oroszországban a 30-as évek második felében lezajlott, az úgy viszonylott ehhez, mint a bábjáték a valóságos drámához, s a szemlélőt jobban megrendítette ez a bábjáték, mint minden addig kiontott vér: az eszközökben való nem válogatás machiavellisztikus technikája valami riasztó értelmetlenség, céltalanság, mondhatnánk úgy is, élettelenység formáját vette fel. Sokat hallottunk arról, hogy hogyan jöttek létre ezek a vallomások a hívő bolsevistáknak abbéli szenvedélyes törekvéséből, hogy inkább saját magukat mocskolják, mintsem hogy a párt egységét, hitelét és tekintélyét veszélyeztessék. De függetlenül attól, hogy ez a magyarázat helytálló-e vagy sem, az egész kérdés végsőleg nem az, hogy ezek a vallomások milyen eszközökkel jöttek létre, hanem az, hogy ezek után egyáltalán lehet-e arról beszélni, hogy a bolsevizmus eszközökben való nem válogatása végsőleg egy jó ügy szolgálatában áll: miféle jó ügy lehet az, melynek érdekében ilyen hátborzonogató bábjátékokat kell lefolytatni. Mi maradhat a szabadság, igazságosság és emberi méltóság jó ügyéből egy társadalomban, mely ezt képes – vagy kénytelen – ellentmondás nélkül végignézni?

Ezt a kiábrándulást, melynek André Gide<sup>66</sup> adott hangot, bekoronázta a második világháború előestéjén megkötött német–orosz paktum, mely egyszerre semmibe foszlatta a fasizmus elleni közös harc mögött megtalálható közös ideálok gondolatát, s hívő nyugat-európai kommunisták széles tömegeiben okozott akut lelkiismereti válságot.

Két évre rá Hitlernek a Szovjetunió ellen intézett támadásával egyik percről a másokra politikai és katonai szükségességgé vált újból a német–orosz paktummal<sup>67</sup> egyszer már szíven dőfött népfront-politika, s még egyszer feléledt a különböző módszereket és formákat összekötő közös ideálok hite. Majd bekövetkezett a második világháború közös győzelemmel való befejezése, s napvilágra kerültek a hitlerista tömeggyilkosságok, melyek homályba borítottak mindent, amit a bolsevizmusnak valaha okkal vagy ok nélkül felrőttak. Európa-szerte népfrontkoalíciók jutottak kormányra,

<sup>66</sup> André Gide (1869–1951): francia író, Bibó István *Visszatérés a Szovjetunióból* című könyvére utal.

<sup>67</sup> A német–orosz paktum: az 1939-es ún. Molotov–Ribbentrop paktum, amelyben a náci Németország és a sztálini Szovjetunió megállapodott Lengyelország és más kelet-európai területek felosztásáról.



s a népfrent-politikát egykor szíven dőfő német–orosoz paktum politikája úgy tűnt fel – s hivatalosan is úgy magyarázódott –, mint egy rövidlejárátú taktikai közjáték. Csakhamar megindult azonban az úgynevezett népi demokráciák berendezkedése s a kezdeti népfrentos koalíciós kormányzás után a népi demokráciáknak proletárdiktatúrákká váló áthangolása, a koalíciós partnerek, a fasizmus elleni harc fegyvertársainak, közöttük a szociáldemokratáknak a kíméletlen felszámolása, egyszóval és röviden a népfrent-politika másodszeri és sokkalta véglegesebb szíven dőfése.

S míg előbb úgy tűnt fel, hogy a német–orosoz paktum merőben taktikai közjáték az azt megelőző és követő népfrentpolitika összefüggő folyamatában, most egyszerre úgy tűnt, hogy maga a népfrent-politika egészben sem volt más, mint egy szélesebb skálán lejátszódó taktikai közjáték. Most azonban már ellenállhatatlanul fölvetődött a kérdés, hogy ahol egy olyan alapvető politikai elgondolást, mint amilyen a népfrent-politika volt, egészben merő taktikának lehet tekinteni, ott van-e egyáltalán stratégia e mind nagyobb méretű, s mindent elnyelni látszó taktika mögött. Vagyis magyarul, van-e egyáltalán egy olyan érvényes végső célkitűzés, aminek a szabadság, igazságosság és emberi méltóság vezéreszméiben megragadható nyugati politikai ideálokhoz még egyáltalán köze van.

Az a kép, mely az orosz forradalom eredményéről mostanára kialakult, nagyon nehézé teszi a tárgyilagos szemléző számára, hogy a forradalmak sorába a francia forradalom után logikus továbblépésként illessze be az oroszot. Ma már csupán a hivatalos marxizmus-leninizmus vallja, s ahol tudja, kötelezően vallani rendeli, hogy az európai haladás fejlődési iránya világos és egyértelmű, a végső ideál, a szocialista és kommunista társadalom s a feléje vezető helyes út felől kétség nincsen. De ezt a hivatalos optimizmust, mely egyszerre akar rendőrileg kötelező és tudományosan megcáfolhatatlan lenni, olyan kísérő körülmények veszik körül, melyek a szabadság, igazságosság és emberi méltóságosság nagy európai tradícióitól tökéletesen idegenek: az ideológusok részéről a hatalomra jutás és a hatalmon maradás teóriáinak a teljes középpontba tolakodása, a vezetők részéről a hatalom nagy egybemarkolóira oly jellemző kiábrándult embermegvetés, a taktikai harci szempontoknak a minden egyebet elnyelő elburjánzása a politikai és társadalmi aktivitás minden területén, s az embernek, jelentkezzék az akár főszereplő, akár tömegek formájában, valami élettelen bábjátékszerűsége. Az egészből szinte teljesen hiányozni látszik az egyéni lelkiismeret, a helytállásnak, a színvallásnak, a hatalomnak való nem engedelmességnek a nyugati forradalmi tradícióban oly döntő szerepet játszó lelkiismereti kényszere.

A másik oldalon, a nyugati emberiség világában az európai nagy haladás eszménye, a szabadság, igazságosság és emberi méltóság érvényessége nem kétséges. Nem az értékek zűrzavara jellemzi a mai helyzetet, mely olyan kedvelt jelszava volt a húszas és harmincas évek burjánzó politikai ideológiáinak. Ellenkezőleg, az európai haladás nagy eszményei, a szabadság, igazságosság és emberi méltóság az azokat totálisan és egészen kétségbevonó fasizmus és hitlerizmus romjain határozottabb érvényességgel jelentkeznek, mint 1848 óta bármikor. A végső ideálok terén kevesebb kétség van, mint az első világháború kitörése óta bármikor. Annál nagyobb a zavar a haladás taktikája és technikája körül, bár itt is sok olyan technika, melyet divat volt fölényes és fölületes kritikával kétségbe vonni, hitelében megerősödve került ki a fasizmus és hitlerizmus összeomlásából: a népképviselői demokrácia, a szabad választások elve, a bírói függetlenség, a jogállam, a közigazgatás bírói ellenőrzésének technikáiról ma tudjuk, hogy e pillanatban az elérhető legjobbat jelentik, s minden olyan kritika, amely a kinövések orvoslásán túlmenően alapvetően félre akarja tenni ezeket a technikákat, csak primitívebb, barbárabb technikákat tud a helyükbe tenni. De mindezeknek az ideáloknak az elfogadása s mindezen technikák helyreállása együttvéve nem változtat azon a helyzeten, hogy a nyugati haladás egészen véve a védekezés, a pozíciótartás állapotában, nem pedig a valóságot jól megragadó eszmerendszerek dinamikus hódító terjedésének állapotában van. Miközben ugyanis mindenféle diktatórikus módszerrel szemben megerősödött az önbizalma a demokrácia nyugat-európai technikáinak, az ezek védelméért folytatott harcban olyan, eddig nem kívánt szövetségeseikkel találja magát együtt az európai haladás-ideológia, mint a feudális konzervativizmus, egyházi reakció és koncentrált nagytőke, amelyek maguk a nyugat-európai demokratikus módszereknek ma sem tulajdonítanak több fontosságot, mint azelőtt, de rendkívül készségesen vesznek részt ezek védelmi harcában, ha az a kommunizmus elleni harc formájában jelentkezik.

Ebben az állapotban van mindenekelőtt az a nagy kérdéskomplexum, melyet a gazdasági kizsákmányolás problémájával jelölhetünk meg. Ez a defenzív, dinamika nélküli állapot érdekes módon egyaránt jellemző a nyugati világon belül az ún. kapitalista és az ún. szocialista táborra. Van egy hivatalos kapitalista ideológia, melynek az önbizalma látszólag megnőtt az utóbbi évtizedekben, s amely azt vallja, hogy a tőkés szabad rendelkezése, a tőkés magántulajdon lehető korlátolatlansága az egyetlen út, mely az emberiség jövőjének jólétét megalapozhatja, s mindazok a kisebb-nagyobb méltánytalanságok, melyek e rendszer szükségszerű velejárói, szükségszerű

és el nem kerülhető árat jelentenek, melynek fejében végsőleg a munkástömegek jövődő, mind fokozódó jóléte ki fog alakulni. Főleg Amerikában. A kapitalizmusnak ez az új önbizalma, ez az újjászületése kifelé igen nagy önbizalmat mutat, azonban annak jelentősége, hogy az európai haladás-ideál megvalósítási rendjét a tömegek számára is érvényes, világos és elfogadható fogalmazásban ennek alapján meg lehessen fogalmazni, gyakorlatilag semmi, s ami még jellemzőbb, nem akad és nem akadhat olyan gyakorlati politikus, aki egy percig is gondolhatna emez újjászületett gyakorlati kapitalista ideológia gyakorlati konzekvenciáinak végső levonására, vagyis például arra, hogy a szociális szolgáltatásoknak a kialakult rendszerét lebontsa, vagy a munkás és munkaadó közötti szerződéses szabadságot igazán helyreállítsa. De ugyanez a helyzet nyugaton az úgynevezett szocialista táborban is. Ez a szocialista tábor ma is hivatalosan vallja, hogy a gazdasági élet nagyméretű képződményeinek kizsákmányoló hatását egyedül az állami tulajdonba vétellel lehet orvosolni, a munkaszerződés és a munkásbiztosítás kötelező formáit minél szélesebb érvényességgel ki kell terjeszteni, de eközben nem tagadhatják le maguk előtt azt az egészen világos ténnyt, hogy az állami tulajdonba vétel úgyszólván minimális hatással van a munkások életnívójára, viszont a munkaszerződésnek és a szociális szolgáltatásoknak a kötelező és bürokratikus keretei mind félelmesebb mértékben ölik az egyéni iniciatívát.

Ma is fennáll ezenfelül a szocializmusnak egy anarchista-szindikalista<sup>68</sup> ágazata, amely az állami tulajdon helyett a súlypontot a munkások köztulajdonára helyezi és az állami hatalom minél nagyobb fokú leépítését tűzi ki célul, de ez az irányzat sem lehet vak azzal a nyilvánvaló ténnyel szemben, hogy az emberiség politikai, társadalmi és gazdasági tevékenysége, ha nem is minden területen, de számos területen ellenállhatatlanul halad az egészen nagyméretű közösségi szervezés irányába.

Ezenközben mindenki megegyezik abban, hogy azok a konkrét igazgatási, pénzügyi és gazdaságszervezeti technikák, melyek a nyugati világot az elmúlt nagy válságokon túljuttatták, végsőleg nem skatulyázhatók sem a kapitalista, sem a szocialista sémába, hanem a nagyméretű szervezés gyakorlati technikáinak a gyakorlati kitalálásán, kikísérletezésén alapulnak, és egyaránt elkerülhetetlenek, akár kapitalista, akár szocialista cégér alatt folyik az a reform vagy az a szervezés, amiről éppen szó van.

Egyetértenek általában abban is, hogy a nyugati világnak végsőleg és egészében magántulajdoni, kapitalisztikus keretein belül spontán módon

<sup>68</sup> Az anarcho-szindikalizmus a szakszervezetek által, a közvetlen cselekvés révén akarta átalakítani a kapitalizmust. A munkás-önigazgatást tekinti olyan politikai formának, amelynek fel kell váltania a centralizált és hierarchikus államot.

olyan szocialisztikusnak nevezhető, de a programszerű szocializmustól igen gyakran teljességgel függetlenül kialakult szervezeti formák jelentkeznek a tőkés, részvénybirtokos tulajdonos szerepének háttérbe szorulása, a munkásoknak az üzem anyagi érdekeltségében és az üzem vezetésében való részesedése, valamint a legkülönbözőbb szövetkezeti mozgalmak és formák kialakulása révén, amelyek rendkívül biztató előjelek olyan jövődó társadalmi formák irányában, melyek a kapitalizmus és szocializmus kihegyezett ellentétét végeredményben túlhaladják. E felismerések jegyében különböző, nagyobbrészt vonzó és kisebb-nagyobb visszhangot kiváltó programok jelentkeznek a szocializmus és kapitalizmus közötti harmadik út kirajzolása irányában, s gondolkodó fők előtt valóban alig vitás, hogy a kapitalizmus és a szocializmus klasszikus harci pozíciói sok vonatkozásban értelmüket veszítették. Eddig azonban a harmadik út kirajzolására irányuló mindenféle kísérletről közelebbi megvizsgálás során kiderült, hogy a mélyén a kapitalista–szocialista ellentétpár jelen van, s vagy a kapitalizmust akarja a humanizmus megfelelő adagolásával, vagy a szocializmust a szabad vállalkozás megfelelő adagolásával megszelídítve diadalra vinni.

Mondhatná erre valaki, hogy mindez igazán nem baj, hiszen mindezzel végül mégiscsak egymás felé haladnak, konvergálnak a technikai megoldások, mind erősebben érvényesülnek a közös európai ideálok. Ez így ennyiben rendben is volna, de a technikai megoldások közeledése önmagában mégsem elég egy olyan világ számára, mely – olyan mértékben, mint a miénk – meg van zavarodva a haladás útja és értelme felől, s nem lehet megnyugodnunk a technikai megoldások közeledésében mindaddig, amíg az egyik oldal a szocializmust teljes egészében úgy helyezi el az európai ideálok történetében, mint a szabadság ügyének súlyos veszélyeztetését jelentő zarnoksági kísérletet, a másik oldalon a kapitalizmus ideológiájának komoly érvényesítésére irányuló minden kísérlet olyan kikerülhetetlen bizonyossággal idézi elő éppen az igazságosság alapvető európai ideálja jegyében a heves és éles szocialista visszahatást.

Nem kevésbé érdekes az európai haladás-ideálok viszonyának alakulása a kereszténységhez. A 18. század haladás-ideálja élesen és határozottan kereszténység-ellenes vagy legalábbis keresztény dogma-ellenes volt. A 19. században egy inkább mértéktartó álláspont alakult ki a kereszténységgel szemben, mely elismerte az európai haladás-eszmény kialakításában a kereszténység történeti szerepét, de a kereszténységben egy kezdetleges s immár túlhaladott fokot látott, vagy legalábbis sajnálkozott azon, hogy a kereszténység hivatalos képviselői több-kevesebb ellenségességgel nézik a szabadság és igazságosság európai eszményeinek a történetileg kialakult

egyházi hatalmi helyzeteket érintő hátrányos alkalmazását. A hitlerizmus bukásával, a hitlerizmus elleni harccal bizonyos vonatkozásban új helyzet alakult ki, kiderült, hogy a kereszténység mind hatalmi szervezeteiben, mind pedig az emberek lelki és erkölcsi beidegződéseiben egy minden-nél erőteljesebb hátvéd, mely ugyan távolról sem vállal teljes szolidaritást az európai haladás-eszmény minden délkitűzésével, de olyan ideológiákkal szemben, melyek az európai haladás-eszmény alapját képező végső értékek, a szabadság, igazságosság és emberi méltóság teljes tagadásán alapulnak, az ilyenekkel szemben egy olyan végső hátvédet biztosít, melynek aktív közreműködése ugyan távolról sem fedti az európai haladás-eszmény minden végső konzekvenciáit, de ellenállása szélesebb és mélyebb, mint bármiféle ellenállás, amit a haladás harcra élcsapatai produkálni tudnak. Ez a helyzet arra készítette az európai haladás-eszmény legharcosabb szabadgondolkodó képviselőit is, hogy a kereszténységnek történeti előzményként való vállveregető elismerése helyett az eddiginél sokkal komolyabban számba vegyék azt a keresztény lelket, mely az európai haladás-eszményt legbelülről élteti. Ugyanakkor azok a keresztény tényezők, köztük maga a római katolikus egyház is, melyek mindig túlzottak és veszélyesnek, és bizonyos értelemben pogánynak ítélték az Európán úrrá lett haladás-optimizmust, s az ennek jegyében fogant, többé-kevésbé radikális politikai és társadalmi programokkal szemben az óvatos mérsékléstől a nyílt ellenzésig terjedő idegkedéssel viseltettek, most eljutottak odáig, hogy komolyan értékelni tudják az összeomlott közép- és kelet-európai autokráciák romjain támadt zűrzavarral szemben a nyugati emberiség mind több stabilitást és konszolidációt mutató haladás-intézményeit és szabadelvű társadalmi technikáit.

Ez a kölcsönös közeledés azonban messze van attól, hogy az európai fejlődés akár csak egy messziről is egybehangzó értelmét meg tudja keresni és találni. A konzervatív keresztény felfogás, elsősorban a római katolikus egyház ugyanis, miközben a nyugati demokrácia stabilizált formáit, a parlamentáris demokráciát, a szabad választásokat, az állampolgári szabadságok széles skáláját, sőt bizonyos határok között az egyház és az állam elválasztását többé-kevésbé helyes, vagy legalábbis megengedhető berendezkedéseknek ismeri el, ugyanakkor egyáltalán nem hajlandó a haladás-optimizmusnak azt a hatalmas lendületét is elismerni, mely ezeket az intézményeket létrehozta.

Ellenkezőleg, ez alkalmat adott a kereszténység hivatalos ideológiái számára, hogy az európai haladás-eszménynek a 18. század óta kibontakozott modern megfogalmazásait mindenestül úgy jelenítsék meg, mint az

egyedül a kereszténység által őrzött értékeknek veszedelmes és kalandos túlzásait, melyek mint gondolat- és mozgalomindítók az összes közbülső forradalmakkal együtt végsőleg felelősek a forradalom gondolatának mindenestül abszurdumba és nihilizmusba vezető, s ennek jegyében egy kalap alá fogott kommunista és hitlerista forradalmakért is. Ennek a gondolatkörnek a jegyében az összes régebbi forradalmak is kisebb-nagyobb mértékben negatív értékelést kapnak, s a haladás egész európai gondolatrendszere úgy jelenik meg, mint egy naiv és túlzott igényekkel föllépő időleges illúzió a kereszténység által egyszer meghirdetett örök értékek időtlen s lényegükben haladást nem ismerő érvényessége mellett. Az európai haladás-eszmény hívei joggal mutatnak rá arra, hogy az úgynevezett modern haladásnak az utolsó századokban mennyi olyan vívmánya van, melyet a kereszténység hivatalos képviselői kezdetben elleneztek, vagy legalábbis nem pártoltak, még kevésbé kezdeményeztek, melyeknek mégis, a haladás dinamikájának maguk is engedve, úgannyira utána mentek, hogy ma nemcsak hogy maguk nem mondanának le róla, hanem gondosan összegyűjtenek és nagyon is értékelnek minden adalékot, melyek e vívmányok keresztény gyökereit és keresztény kezdeményezőit felmutathatják.

Ahhoz, hogy az ideológiai fogalmazások és megformulázások jelenlegi ellentmondó és tényekkel mind kevésbé egyező zűrzavarában újból egy egységesebb, a fejlődés és a haladás útját egyértelműen megrajzoló szemléletet ki tudjunk alakítani, kicsit messziről kell kezdenünk: az emberi lét alapvető feltételeinél. Ez a visszakanyarodás azonban nem lesz hosszadalmas és hiábavaló, mert ha az emberi lét alapvető feltételeit jól meg tudjuk ragadni, akkor hamar ott leszünk a hatalom és a közösség kérdéseinél, ahová tulajdonképpen el akarunk jutni.

Az emberi lét alapvető feltételeinek a megragadásánál most eltekinthünk az ember különböző konkrét testi-lelki adottságainak, érzékelési és cselekvési készségeinek a tárgyalásától, és csakis három alapvető adottságot szeretnénk kiemelni:

Az egyik az, hogy az ember a környező fizikai világhoz viszonyítva gyenge, törékeny, szenvedésnek, megnyomorodásnak, halálnak kitett élőlény. Kilenc hónap kell egy ember megszületéséhez és húsz év a teljes teljesítőképességének a kifejlődéséhez. Ezzel szemben a környező fizikai világ néhány másodperc alatt meg tudja semmisíteni, akár nyom nélkül is. Az embernek ez a tulajdonsága többé-kevésbé közös a többi élőlényekével, különösen az állatokéval, nem vitás azonban, hogy ezek között is az ember egyike az aránylag nagy fokban törékenyeknek.



A második momentuma az emberi lét alapvető adottságainak bizonyos fokig az elsőből, az ember alapvető gyöngeségéből következik, hogy ti. az ember éppen azért, mivel azok közé az élőlények közé tartozik, melyek nagymértékben tehetetlen, tehát nagyfokú szülői gondoskodást kívánó ivadékokat hoznak világra, jellegzetesen társas lény, akinek léte csakis közösségi formák, közösségi feltételek között képzelhető el. Ez a közösségi jelleg azonban nem éri el az összeszervezettségnek azt a fokát, melyeket bizonyos – nehéz feltételek folytán egészen magas fokú együttműködésre kényszerült – rovaroknál, méheknél, hangyáknál, természetknél látunk, melyeknél inkább van okunk feltenni egy közösségi intelligenciát, mintsem az egyes egyedek személyes intelligenciáját.

A harmadik alapvető adottsága az emberi létnek az, amely az embert élesen szembeállítja az összes többi élőlényvel: az emberi tudat fejlettsége. Ez bizonyos fokig következik az ember közösségi mivoltából, amely élénkebb társas kapcsolatokat, ezekkel együtt a társas tudni- és tennivalók tudatosabb átörökítését teszi lehetővé. Az ember azonban, ezen felül, ellentétben az összes többi élőlényvel, nem csak ösztönös reakciókban, hanem tudatában is tisztában van a maga törékeny, szenvedésnek, megnyomorodásnak, halálnak kiszolgáltatott voltával. A megnyomorodás, a szenvedés, a halál lehetőségével bizonyos vonatkozásban a kikerülhetetlenségével való tudatos szembekerülés az egész emberi lét alapvető adottsága és központi problémája.

Ebből következik az ember egyéni és társas életének egy döntő momentuma: az ember minden más élőlénynél jobban képes nem jelenlévő, csupán a tudatában meglévő dolgoktól *félni*. Félelmi reakciói ugyan vannak a legkülönbözőbb élőlényeknek, de ezek csaknem mindig egy jelenlévő, vagy legalábbis közvetlen realitással bíró valamire irányulnak, s nem haladják túl az életösztönnek erre a közvetlen veszélyre való spontán reagálásait. Az emberé az a szomorú privilégium, hogy képes félni olyan veszedelmektől, még hozzá minden valóságos veszedelemnél jobban, melyeket saját tudatműködésében saját maga teremtett.

Távol van tőlünk, hogy mindennek alapján beálljunk a tudatosság és ösztönösség éles szembeállítóinak, a spontán ösztönök dicsérőinek és a racionális elmeműködés ócsárlóinak népes hadába. Ellenkezőleg, az intelligenciában az ember legnagyobb szerű adományát látjuk s az ösztönben sem látunk mást, mint vagy primitív, vagy sűrített formájú intelligenciát. Bizonyos azonban az, hogy a félelem mindennél nagyobb fokú jelenléte az az ár, amelyet mindmostanáig az emberiségnek intelligenciája gazdag és csodálatos kifejlődéséért fizetnie kellett. Az emberi tudatnak ez a félelem-



mel terheltsége véleményünk szerint szorosan összefügg az ember társas lényének azzal a két jelenségével, amelyet oly gyakran szoktak ősi ösztönszerű elemeknek tekinteni: az emberi vérszomj és az emberi hatalomvágy jelenségeivel.

Bármi vázlatossá is válik ezzel gondolatmenetünk, mégsem óhajtunk megállni az emberi tudat és az emberi fizikum viszonyának és kölcsönhatásainak a kérdéseinél, mert úgy látszik, hogy az emberi közösség alapvető kérdéseihez eljuthatunk anélkül, hogy ezekben a problémákba mélyebben belemerülnénk. Elég annyit felismernünk, hogy az ember számára, ha ki akarja kerülni a szenvedés és a halál tényeivel való szembenézést, akkor ennek a kitérésnek a legkézenfekvőbb és a legszokottabb útja a közösség többi tagja fölötti hatalom lehetőségeinek a megkeresése és az értük való harc: azzal, hogy hatalmat szerzek embertársaim fölött, egyben hatalmat szerzek szenvedéseik és haláluk irányítása tekintetében is, s azzal, hogy harcolok ezért a lehetőségért, a veszélyek vállalásával egyben bizonyos fokig, bár távolról sem a legmagasabb rendű formában, szembe is néztem a halállal.

A harc és a hatalom tehát jellegzetes jelenségei az ember közösségi életének, de távolról sem alapvető adottságok, s a harcvágy és hatalomvágy jellegzetes elemei az emberi tudatnak, de távolról sem alapvető, az ember testi-lelki adottságaiból szükségszerűleg és ösztönszerűleg következő vonások: éppen ellenkezőleg. Az ember alapvető, nehezen leküzdhető s minden korlátozást újból meg újból félredobó, mélyen gyökerező vérszomjáról és hatalomvágyáról szóló közkeletű vélemény egyike a legnagyobb és legveszélyesebb köztévedéseknek. Különösen veszélyesek azok a lapos és felületes analógiák, melyek az emberek közötti élethalálharc különböző jelenségeit az állatvilágban található élethalálharc különböző jelenségeivel vonják párhuzamba, s belőlük vezetik le. Ezek a felületes hasonlatok elfelejtik azt, hogy az ember egyetlen faj, az állatvilág pedig számtalan faj, s ha felismerik azt, hogy az egyes fajok az egymás közti tudatos és közösségi érintkezésnek a keretei, míg minden egyes faj számára a többi fajok általában a kívülálló idegen fizikai világgal esnek egy tekintet alá, akkor egyszerre rájövünk, hogy az állatvilágban a véres élethalálharc csakis különböző fajok, és pedig az egymást táplálkozásban kiegészítő fajok egymás közti viszonyában van jelen, s itt sem olyan széles területen, ahogyan azt a felületes szemlélet elsőre mutatja. Az egymásból élés, az egymás megsemmisítése az élők világának széles területein zajtalan, úgy is mondhatnánk, békességes formák között történik. Csakis nagyon komplikált és rafinált élőlények egyes csoportjainál, az állatvilág legkülönbözőbb családjaiban fellépő ragadozóknál találjuk azt a jelenséget, hogy az egyik fajnak létfeltétele más

fajok életének hirtelen és idő előtti megszakítása úgy, hogy a másfajúak leküzdése és megsemmisítése keserves és kétségbeesett ellenállást vált ki, melyet véres harc árán kell leküzdeni, de ez a jelenség is csak a fajok között van általában. Egy fajon belül, még ha az egyedek nem is tartoznak azonos konkrét közösséghez, az egymás elpusztítása ritka, nem elsődleges, nem ösztönös, hanem komplikált és kivételes jelenség: az élelem és a vadászterületek szűkössége, szerelmi időszakok, különlegesen szorosan szervezett életközösségek esetén található ilyen jelenséget. Nem túlozunk, ha azt mondjuk, hogy az élők világában egyetlen egy fajnál sem találjuk az élet-halálharcot a fajon belül olyan általánosságban elterjedve, mint éppen az embernél. Jó okunk van tehát föltenni, hogy az élethalálharc jelenségei éppen nem az ember állati ösztönös valójából, hanem tudatos – megrontott, mondhatnánk úgy is, hogy bűnbeesett – valójából származnak.

Mindez nem vonatkozik a játékos harcra.

Mikor tehát az ember harci vágyát hol sajnálkozva, hol lelkesedve ősi, mély emberi ösztönként halljuk emlegetni, akkor nem szabad elfelejteni, hogy itt két különböző dolognak az összekapcsolásáról van szó. A harc, amennyiben játék és versengés, ősi és alapvető emberi ösztönnek látszik, amennyiben azonban vérszomjas élethalálharc, úgy az emberi kedély félelemmel terhelt, pervertált rétegéhez tartozik, mely a más ember szenvedésének, megnyomorodásának, halálának okozásával a saját gyengeségének, esendőségének, törekénységének a tudatán, a saját halálfélelmén akar túljutni.

Okunk van tehát föltenni, hogy az emberi vérszomj és hatalomvágy jelenségei nem az ember ösztönös állati valójából következnek, hanem a tudatából, pontosabban megnyomorodásnak, szenvedésnek, halálnak kitett volta tudatából, röviden, az egzisztenciálfilozófia<sup>69</sup> szóhasználatát követve: a halál tudatából.

Miután gyanút fogtunk arra nézve, hogy az egymás közötti élethalálharc és az egymás feletti hatalom nem elsődleges és ösztönös jelenségei az emberi létnek, vessük fel, hogyan viszonyulnak ezek a jelenségek a megnyomorodás, szenvedés és halál alapvető veszedelmeihez, azokhoz, melyek a környező fizikai világ „erősebb” volta folytán fenyegetik az embert. S ezen a ponton egy furcsa dologra bukkanunk. Az emberi lét nagy, drámai, tragikus élményei: terveink tragikus megghiúsulása, szeretteink tragikus halála, szerencsétlenség, baleset stb. végsőleg a fizikai világ kérlelhetetlen ereje,

<sup>69</sup> Egzisztenciálfilozófia: az a 20. századi filozófiai irányzat, melynek középpontjában az emberi egzisztencia vizsgálata áll. Egyik központi tétele az, hogy az ember világba vetett lény, akinek halálához való viszonya egzisztenciájának lényegi alkotóeleme.

a magunk fizikumának a törékeny és véges volta oldaláról érnek bennünket. Ha azonban azt nézzük, hogy az emberi létet megnyomorító egész szenvedésmennyiségben mennyi esik a közvetlen fizikai környezet kéréllhetetlen erőire, árvízre, tűzvészre, balesetre, betegségre és mennyi az emberi bántani akarásra és bántani tudásra, akkor okunk van azt hinni, hogy az utóbbi mennyiségében sokkalta nagyobb és minőségében sokkalta veszedelmesebb. Persze nincs objektív mértékünk a szenvedés mennyiségének a mérésére, de van valamelyes mértékünk e szenvedések enyhülésének, a sebek begyógyulásának az összehasonlítására. Ha ezeket nézzük, akkor azt kell mondanunk, hogy a fizikai környezet erőitől származó szerencsétlenségek okozta szenvedés úgy gyógyul, mint a bőven vérző, azután baj nélkül egybeforradó vágott seb, az emberi bántani akarásból származó szenvedés pedig olyan, mint a fertőzött, gennyező, erjedő, üszkösödő, ép részeket is továbbfertőző seb.

Úgy is fogalmazhatunk, hogy az emberi lét alapvető kérdése ugyan a halállal való szembenezés, azonban ez rendkívül derűs és megbékélt lehetne akkor, ha nem volna jelen a halál mellett második problémaként, az alapvető probléma perverzójaként a halállal szembenezni nem akaró, a halált pótszerekkel, harccal és hatalommal elaltatni próbáló emberi rosszindulatnak a kérdése.

A primitív ember – aki egyáltalán nem egészséges és ösztönös ember, hanem nagyon is tudatos, csak éppen hiányos tudással tudatos ember – világképében éppen az a legnyomasztóbb, hogy az emberi rosszindulatnak ezt a legfélelmesebb és perverz jelenségét beleviszi a nem emberi környezet világába, s ilyen módon nem egy veszélyes és kéréllhetetlen, de ugyanakkor hatalmas és védelmező tudattalan és otthonos természetnek a képét ismeri, hanem egy rosszindulatú szellemek sokaságától nyüzsgő természetnek a képét.

Az ember egyéni és társas életének központi problémája tehát, hogy hogyan szabaduljon meg attól az ördögkeréktől, melyet saját gyengeségének és törékenységének tudata, az ebből fakadó félelme, ártani készsége, harcvágya és hatalomvágya, s a félelemnek mindezekből fakadó sokszoros, láncreakciószerű elburjánzása képez. Kiugrani ebből az önmagába visszatérő s a bajt nagyobb bajjal gyógyító zárt ördögkerékből annyi, mint *szabadnak lenni*: megszabadulni a félelemtől, annak minden következményétől és megsokszorozódásától: ez az egyéni és társaslét központi problémája és legnagyobbszerű célkitűzése. Az egyén életében belsőleg szabadnak lenni végsőleg annyit tesz, mint megszabadulni a halálfélelemtől és szabad utat kapni az emberi lélek mindama képességei, aktív szeretete és alkotókészés-

ge számára, melyeknek a halálfélelem a legfőbb megbénítója. Ennek a cél-  
nak az elérése a nagy vallásrendszerek központi problémája.

A szabadság társas közösségi problémájának ennél szűkebb, szeré-  
nyebb, kevésbé mélyreható, de szélességben jelentősebb formája az a kér-  
dés, hogyan lehet a társadalmat megszabadítani a félelmeknek ama sok-  
szorozódásaitól, melyeket az ember félelemben fogant vérszomja, ártani  
akarása és hatalomvágya hoz létre. Az emberi közösségi élet minden tuda-  
tos szervezőjének és minden szervezeti rendszernek az a központi problé-  
mája, hogy a félelemnek, az emberi ártani akarás, vérszomj és hatalomvágy  
jelenségein keresztül az egész társadalomra elburjánzó láncreakcióinak  
hogyan szabjon határt, s ha nem tudja teljesen feloldani őket, hogyan  
terelje őket határozott mederbe. Minden ilyen szervezeti kísérlet abból  
indul ki, hogy ezeket a jelenségeket bizonyos mértékben szükségszerűek-  
nek vagy legalábbis az adott helyzetben kikerülhetetleneknek, bizonyos  
mértékben azonban orvosolhatóknak, feloldhatóknak, vagy legalábbis  
megszervezhetőknak, racionalizálhatóknak, spiritualizálhatóknak tekinti,  
az ártani akarás, vérszomj és hatalomvágy számára bizonyos formákat tilt,  
elzár, más formákat megenged, nyitva hagy, ellenőrizhetetlen, végelátha-  
tatlan láncreakció helyett egyenes mederbe tereli, elvezeti ezeket a jelen-  
ségeket. Bizonyos, hogy a társadalmi szervező ennél nem mehet tovább,  
mert az ember teljes belső felszabadítása a társadalmi szervező rendelkezé-  
sére álló eszközöknél többet és mélyebbet kíván: amivel csupán a vallásos  
ráhatás rendelkezik.

Ezáltal a külső szabadság számára világos és határozott területeket tud  
biztosítani.

Innen van, hogy az emberi közösségi élet minden tudatos szervező-  
jének, minden konstruktív gondolkodójának az a központi problémája,  
hogyan lehet az ártani akarás, az élethalálharc és a hatalomvágy minden  
emberi helyzetben újból megjelenő, de minden nagyigényű gondolkodó,  
aktív szeretettől áthatott társadalomszervező által örökké perverznek érzett  
jelenségét feloldani, megszelídíteni, megszervezni, racionalizálni, spiritua-  
lizálni. Ez a társadalomszervező munka, mint minden munka, azon múlik,  
hogy milyen technikákat tud a szóban lévő társadalomszervező az erőszak  
és hatalomvágy jelenségeinek ellensúlyozására kidolgozni, és hogyan tud-  
ja a szóban lévő társadalmat e technikák használhatóságáról meggyőzni.  
A feladat lényegében nem különbözik bármilyen technikai feladatnak, ta-  
lálmánynak a menetétől, csak éppen nem az élettelen anyag, a természeti  
realitás valamelyik szelete az, amelyen a feltalált technikával úrrá akarunk  
lenni, hanem az emberi közösségi életnek, egy bizonyos emberi közösség-

nek az életét akarjuk ezekkel a technikákkal simábbá, emberségesebbé, félelemmentesebbé tenni. A társadalmi technikák kialakulásának a menete tehát ugyanaz, mint minden más technikáé, mint a valóság megismerésének és a valóság felhasználásának bármelyik más technikájáé. Az első lépés az, hogy minél több nyers adatot keresünk a szóban forgó valóság területén, minél jobban igyekszünk kitapasztalni azt az anyagot, amivel dolgozni akarunk.

A második lépés egy intuitív lépés: ha elég sok tapasztalatunk van a valóságnak egy bizonyos területéről, akkor előbb-utóbb villanásszerű ötleteink támadnak ennek a valóságnak a belsőbb, mélyebb szerkezetéről és arról, hogy a vele kapcsolatos különböző gyakorlati problémákat milyen úton lehetne megoldani. A harmadik lépés az értelmi konstrukció lépése. Meg kell fogalmaznunk és összes következményeivel végig kell gondolnunk villanásszerű felismerésünket, hogy ebből az ismeretnek vagy a cselekvésnek milyen rendszere következik: értelmi konstrukció vagy program.

A negyedik lépés a kísérlet lépése. A végiggondolt és kidolgozott igazságot vagy technikát meg kell próbálnunk teljes egészében alkalmazni a szóban forgó realitáson, s akkor a realitás felelni fog nekünk: vagy ellenáll, vagy enged, vagy világossá, áttekinthetővé, vagy homályossá, zavarossá válik, részben vagy egészben világossá, áttekinthetővé, részben vagy egészben homályossá, zavarossá válik, részben vagy egészben enged és sikerre visz, részben vagy egészben ellenáll és kudarcot vallhat. Ekkor következik az ötödik lépés, az eredeti program felülvizsgálata, kijavítása, megerősítése vagy esetleg elvetése.

Ha az ismeretek és technikák létrejötteinek ezt a sematikus rajzát szemügyre vesszük, rögtön fölvetődik az a kérdés, hogy viszonylik ez ahhoz, amit dialektikának szoktunk nevezni, különösen a hegeli nyomokon kialakult marxi dialektikához. A párhuzam nyilvánvalóan megvan, különösen ha meggondoljuk, hogy minden tézist meg kell előznie először valamilyen tapasztalatszerzésnek, majd pedig valamilyen intuitív és homályos körvonalú feltevésnek, hipotézisnek, tehát végeredményben mind a két séma öt osztatú. Egyetlen egy különbség van, de az rendkívül fontos: az antitézis hegeli formulája helyébe a valóság megismerése és megszelídítése során a kísérlet baconi formuláját helyeztük, mert az antitézisnek a valóságtudományok terén a használatosságát, az antitetikus gondolkodásnak a használhatóságát teljes mértékben kétségbe vonjuk. A hegeli dialektika a szellem, a gondolkodás világának a törvényszerűségeit kereste: ha akarunk, itt tulajdoníthatunk döntő jelentőséget az antitézisnek és állíthatjuk, hogy a tézisből szükségszerűen következik az antitézis, hiszen a gondolkodás világában valóban bármit gondolunk is, vele gondoljuk

az ellenkezőjét, á-val és non á-t. A valóság valamelyik szelvényével foglalkozó emberi foglalatosságoknál azonban ennek a világon semmi értelme sincs. Semmiféle szükségszerűség nem indokolja, hogyha a valóságra nézve valamilyen igazsághoz, valamilyen programhoz eljutottam, akkor a következő lépésben ennek az igazságnak, ennek a programnak a szöges ellentétét tekintsem igazságnak és programnak, és a valóságnak semmiféle megfigyelése nem vezet ahhoz a felismeréshez, hogy a valóságos fejlődés menetében önmaga ellentétébe szokott volna átmenni.

Kétségtelen tény csupán annyi, hogy a valóság változásnak van alávetve, de az, hogy a valóságnak bármilyen darabja változik, ennek az állításnak egyedül akkor van értelme, hogyha a valóságnak szóban lévő darabját úgy tudom elhatározni, hogy bizonyos mennyiségű változás mellett bizonyos mennyiségű azonosságot meg tudok állapítani. Mikor tehát Marx a hegeli dialektikát kiemelte az idealitások, az eszmék világából, és a valóság világára alkalmazta, akkor nem – amint ő maga állította – a feje tetejéről a talpára, hanem ellenkezőleg, a talpáról a feje tetejére állította azt. Soha senki a világban, lett légyen az mesterember, feltaláló, természettudós vagy társadalomszervező, az antitetikus, az ellentétekben való gondolkodásnak nem vette semmi hasznát, vagy ha hasznát vélte venni, több kárt csinált vele, mint hasznot. Mégis, ezek közül egy területen, az emberi közösség életében az antitetikus gondolkodásnak történetileg döntő, s mindjárt hozzátehetjük, végzetes szerepe van. De nem azért, mintha az antitetikus dialektikus gondolkodás az emberi dolgok helyes felismerése és helyes rendezése irányában bármit is lendített volna, hanem azért, mert az emberi közösség életében az antitetikus gondolkodás döntően összefügg az ember egyéni és közösségi életének alapvető jelenségével, a félelemmel. Az az ember, az a társadalom gondolkodik és cselekszik dialektikusan, aki igazságkeresése, cselekvése során valami félelemkeltő momentumra bukkan, ennek elhárítására gyorsan elkezd a szöges ellentétét gondolni és tenni annak, amit eddig gondolt és tett. Nem nehéz megtalálni egyének és közösségek életében a példákat arra, amikor az előrehaladás egy bizonyos útjának csődje után egyén vagy közösség hanyatt-homlok elindul az ellenkező irányba, ahol rendszerint hamarosan egy ellenkező előjelű csőd várja. Hiszen nyilvánvaló: csaknem minden elindulásnak van valamiféle helyes értelme, s ha a helyes elemekhez helytelen elemek társulnak, akkor nem az a feladat, hogy az előbbinek szöges ellentétébe fogjunk, mert ott minden valószínűség szerint a helyesnek és tévesnek ugyanazt a keverékét találjuk meg, hanem az a feladatunk, hogy a felvett irányt részben megtartva, részben korrigálva



keressük meg a hibák forrását és találjuk meg a javítás útjait. Minél jobban megijed, minél jobban fél az egyén vagy a társadalom, annál „dialektikusabban” halad előre, közönségesen szólva: annál inkább tántorog, bukdácsol és ide-oda hányódik. Azok a nagy ellentétpárok, amelyekkel úgy telve van a 19. és 20. század közösségi gondolkodása (arisztokratizmus és demokratizmus, tradícióőrzés és radikalizmus, a fokozatos fejlődés és forradalom), mind egy belsőleg megrettent világnak ezt az ide-oda hányódását tükrözi. A legtöbb ilyen ellentét, bármennyire is végső, redukálhatatlan alapelvekre igyekeznek őket visszavezetni, valójában igazságok és tévedések történetileg egymásnak sodrott és önkényesen összekapcsolt egyvelege, ahol az igazság még csak nem is 50%-os felezéssel a középben van, hanem 100%-ig helytálló igazságot állítanak egy többé-kevésbé rejtett félreértés segítségével egymással szembe. Vegyük az arisztokratizmus és demokratizmus példáját. A kérdést úgy szokták felállítani, hogy vajon a közösség nagy kérdéseiben a kiváló egyesek javát vagy a mindennapi tömegek, mindennapi emberek tömegeinek javát kell-e irányadónak venni. A fogalmazás így teljesen értelmetlen, mert a kiváló egyesek java megvalósíthatatlan mindennapi tömegek nélkül és a mindennapi tömegek java megvalósíthatatlan kiváló egyesek nélkül. A mesterséges félreértés mögött álló elrejtett igazságok között valójában semmiféle ellentét nincsen: 100%-ig érvényes az arisztokratizmusnak az a tétele, hogy az emberiséget mindig kiváló egyesek igazságkeresése és feladatvállalása vitte előre. És 100%-osan igaz a demokratizmusnak az a tétele is, hogy bármiféle magaslatra, amelyre bármiféle kiváló ember az előző szinthez képest feljutott, az egész többi, mindennapi emberiséget fel lehet és fel kell juttatni. A két tétel nemcsak hogy nincs egymással ellentétben, hanem logikusan kiegészítik egymást, szinte értelmük sincs a másik nélkül. Miért van mégis, hogy az emberek, még hozzá gondolkodó emberek oly nagy százaléka jegyzi el magát ádáz egyoldalúsággal az arisztokratizmus vagy demokratizmus ideológiai mellett? Nem a gondolkodás zavarával állunk szemben, hanem az érzelmek zűrzavarával: az lesz megvadult arisztokratává, akinek a kiválóságot lehúzó mindennapiságról van valami félelemkeltő és tárgyilagosságát elhomályosító tapasztalata. S az válik megvadult demokratává, akinek az emberek tömegeit megvető kiváltságosak pöffeszkedéséről van valamilyen ugyancsak félelemkeltő, tárgyilagosságát elhomályosító tapasztalata. Nem alapvető igazságok állanak itt egymással szemben, hanem szűk, nem általános érvényű, de gyűlöletből és félelemből idő előtt általánosított, kiszakított, félrevezető élmények és tapasztalatok. Pontosan ezek az élmények és tapasztalatok



azok, amelyek az emberi társadalomban a félelem mennyiségét többszöröseire fokozzák és pontosan ezek azok, amelyeknek a levezetése, mederbe terelése minden konstruktív társadalomszervezés legfőbb célja.

A hatalomvágy az emberben alapvetően benne rejlő szabadságvágynak a perverziója, félelemtől terhelt, megrontott formája. Az ember akkor szabad, ha félelem nélkül teheti azt, amit akar, de az egyik ember szabadsága feltételezi a másik ember, a többi emberek szabadságát. Tehát valóságos szabadságra törő ember számára nem vonzó a másik ember hatalom alá vetése, mert ezzel a félelem mennyisége a társadalomban nem csökken, hanem növekszik. Az olyan társadalomban azonban, ahol a szabadság egyensúlyi feltételei valami okból hiányoznak, a hiányzó szabadság pótszereként az emberben óhatatlanul fellép a hatalomnak a vágya, mely azonnal kész a szabadság hiányát mindazok leigázásával ellensúlyozni, akiktől valami okból fél, s a mások leigázottságának ezt az állapotát kész a saját szabadságának nevezni, ami nyilvánvaló ellentmondás, mert mások leigázásával a félelem társadalmi mennyisége nem csökken, hanem növekszik, a szabadság pedig csak a félelem csökkenésével növekedhetik. A politikai gondolkodás területén bőségesen találkozhatunk a szabadságnak ezekkel a perverz variációival, melyek esetleg a valóságos szabadság-törekvésekkel egy töről fakadtak, s mégis utóbb tökéletesen más, hamis irányt vettek. Gondoljunk csak arra, hogy a német területi fejedelmek alattvalóik fölötti korlátlan abszolútizmusát évszázadokon keresztül a német nemzet szabadságának nevezték.

Ez a szabadság a 13. században lényegesen még nem különbözött a Magna Chartát<sup>70</sup> kivívó angol nemzet szabadságától, mely akkor Angliában is a bárók, a nemesek és hatalmasok szabadságát jelentette. Az évszázadok folyamán azonban a német nemzet szabadsága mind szűkebb, mind perverzebb értelmet kapott, mindinkább mások szabadságának a rovására növekedett, míg végre önmaga karikatúrájává vált, s a kis fejedelmek abszolútizmusával válván azonossá, a szabadsághoz minden közét elvesztette. Az angol nemzet szabadsága ezzel szemben a történelem folyamán mind tágabb és emberibb lett, s idővel minden angol szabadságát jelentette, sőt ma ezen is túllépve eljutott ahhoz a felismeréshez, hogy minden angol szabadsága tartósan nem lehetséges minden ember szabadsága nélkül. Félrevezető tehát a szabadság programjával kapcsolatban az az oly gyakran emlegetett közhely, hogy az egyik ember szabadsága csakis a másik ember szabadságának a határai között állhat fenn, vagy hogy a szabadság helyes,

<sup>70</sup> Magna Charta: 1215-ben az angol király által kiadott privilégiumlevél, amely a későbbiekben az angol rendiség alapvető dokumentuma lett.

de nem szabad szabadossággá, túlzott szabadsággá fajulnia. A valóság az, hogy az egyik ember szabadsága nem a másik ember szabadságát, hanem csupán a másik ember hatalmaskodássá fajult szabadságát – ami nem szabadság – korlátozza. Mert az egyik ember valóságos szabadsága sosem lehet érdekelt a másik ember valóságos szabadságának a csökkenésében, hanem csakis a növekedésében. S félrevezető a pervertált szabadságot szabadosságnak nevezni, vagyis oly szóval illetni, mely a szabadság rokonának, felső fokának, eltúlzásának a képzeiteit kelti. Holott valójában a szabadságot nem lehet eléggé eltúlozni, viszont az elfajult szabadság már semmi vonatkozásban sem szabadság, hanem hatalmaskodás, hatalommal való visszaélés. Nem túlzott szabadság, mert a valóságos szabadságot nem lehet eléggé túlozni, helyesebben annak semmiféle fokozását nem nevezhetjük túlzásnak.

Ebből következik, hogy végsőleg minden ártás, minden erőszak alapvetően haszontalan, céltalan, s a félelemnek és gyűlöletnek olyan melléktermékeivel jár, amelyek rendszerint sokkal több kárt okoznak, mint bármiféle feltehető jó, amivel az erőszakot indokolni szeretnénk. Az élet minden szituációjában áll az, hogy az aktív szeretet hatékonyabb és célravezetőbb valami az erőszagnál. Ez az a tétel, mely a kereszténységnek egyik legtöbb botránkozást okozó erkölcsi tételében – aki megdob kövel, dob vissza kenyérrel – jut kifejezésre. E tétel körül is kialakult az emberi gondolkodásnak a szokványos ellentétpárja, ahol a dialektika ismert értelmetlenségével áll szemben egyrészt az az állítás, hogy az erőszagnak való ellen nem állást a kártékony bányúságig is fenn kell tartani, másrészt az a nem kevésbé kártékony állítás, hogy az erőszagnak erőszakkal való visszaverése valami rendkívül lelkesítő és felemelő valami. A valóságban itt sem egy áthidalhatatlan ellentét áll fenn, hanem két hamis, félrevezető általánosítás. Feltétlenül áll az, hogy az emberi élet minden lehetséges helyzetében az aktív szeretet hatékonyabb, célravezetőbb, erősebb, mint az erőszak. Minden ember, még az eldurvult, emberi érzésből kivetkőzött, gyilkos indulatoktól fűtött támadó lelkében is van egy, sőt nem is egy húr, amelyik az aktív szeretet megnyilvánulására reagál, s ezáltal hatékonyabban és eredményesebben lefegyverezhető, mint minden visszaütés által, a kérdés csak az, hogy az adott helyzetben ezt a húrt meg tudjuk-e találni. Ehhez nem kell más – de ez a kevés rendkívül sok –, mint hogy a magunkat és szeretteinket fenyegető erőszak legközvetlenebb veszedelmében is maradjon bennünk részvét és szájalom azzal a mélységes emberi nyomorúsággal szemben, mely támadónkat az erőszaktételre indítja. Mivel emberek vagyunk, a döntő pillanatban legtöbbször nincs bennünk ez az együttérzés, tehát nem is találhatjuk meg az aktív szeretetnek azokat a gesztusait, amikre az adott esetben az

adott támadóval szemben szükség volna. Ha tehát erre képtelenek bizonyulunk, akkor természetesen nem marad más hátra, hogy a magunk és szeretteink veszedelmét erőszakkal hárítsuk el, és semmi sem szánalmasabb, mint az erőszak garázdálkodásának a szórtan eltűrését bárgyú módon a szeretet parancsával indokolni. Az aktív szeretet minden, csak nem bárgyú, sőt adott esetben félelmesen támadó tud lenni. Ha azonban ennek az útját nem tudjuk megtalálni, és az erőszak viszonzásának a silányabb módszerét vagyunk kénytelenek választani, akkor ne essünk a másik végletbe, és ne ünnepeljük ezt úgy, mint valami felemelő és lelkesítő dolgot, hanem legyünk tudatában annak, hogy két lehetséges módszer közül a silányabb módszert választottuk, mert aktív szeretetünk csődöt mondott. Minden háború indításánál, minden forradalomnál rendkívül fontos, hogy ezzel tisztában legyünk. Mindez nem kegyes morálprédikáció, hanem gyakorlati társadalomszemléleti igazság: az aktív szeretet technikája nemcsak szebb és emelkedettebb, de hasznosabb és célravezetőbb technika is. S ez az a pont, ahol államrendszereink és vallásrendszereink között mélységes és organikus összefüggés áll fenn: az a kérdés, hogy hogyan nézzen szembe az ember a saját létének az alapvető adottságaival, és hogyan foglaljon állást a harc és a hatalom nem elsődleges, de mégis mindig visszatérő jelenségeivel szemben. Az, hogy a társadalmi szervező az emberi ártani akarás és hatalomvágy milyen mennyiségét tekinti elkerülhetetlennek és milyen mennyiségét és megnyilvánulási formáit levezethetőnek, megnevesíthetőnek, döntően és mélyen összefügg azzal, hogy a megfelelő vallásrendszer az ember belső felszabadulását milyen úton és milyen irányban keresi.

Itt van a gyökere annak a problémának, amit általában a filozófiai optimizmus és a filozófiai pesszimizmus ellentétének problémájaként szoktak felvetni. Számtalanszor megállapították már, hogy annak a nézetnek, mely szerint a világ egészben jó, és annak a nem kevésbé ostoba és bizonyíthatatlan nézetnek, hogy a világ egészben rossz, a szembeállításuk értelmetlen, nem vezet sehová és nem old meg semmit. Ha azonban meglátjuk azt, hogy az emberi lét alapvető adottságaihoz való viszonyulásunk kérdése hogyan függ össze e viszonyulásunk perverzióinak, a harc és a hatalom föloldásának kérdésével, akkor kiderül, hogy mégiscsak az optimizmus és a pesszimizmus kérdése a legdöntőbb minősítő vonal, amely a nagy vallás és filozófiai rendszereket elválasztja egymástól. Nem ugyanabban az értelemben és abban a kérdésfeltevésben, hogy a világ jó-e vagy rossz, mert erre minden gondolkodási rendszer csak azt feleli és azt felelheti, hogy a világ bizonyos értelemben egyik sem. De döntő kérdés az optimizmus és pesszimizmus minden vallási és politikai rendszer megítélésénél abban az értelemben,

hogy a szóban lévő gondolatrendszer az ember helyzetét egészben számba véve mit tekint kikerülhetetlenül adottnak és mit orvosolhatónak. Végül minden rendszer valamilyen formában azt csinálja, hogy rámutat az emberi lét kikerülhetetlen adottságaira és rámutat az embernek azokra a képességeire, amelyekkel adottságainak, feltételeinek elsőre hátrányosnak látszó elemei is erők és lehetőségek forrásaivá válnak számára. És rámutat azokra az utakra és módokra, amelyek révén megszabadulhatunk azoktól a félelmeiktől, amelyek képességeink kibontakozását megakadályozzák.

Az ember belső felszabadításának és külső felszabadításának ezek a párhuzamos módszerei egymással összefüggenek és egymást feltételezik. Nem lehet a közösségi élet valamilyen mértékű felszabadulását az egyének valamilyen belső felszabadulása nélkül létrehozni, és az egyének belső felszabadulásának megfelelő atmoszférája nem alakulhat ki bizonyos mértékű külső felszabadulás, rendezett közösségi élet nélkül, s végül a teljes belső felszabadulás feltételezné, egyben létrehozná a teljes külső felszabadulást, ugyanakkor a teljes külső felszabadulás feltételezné és létrehozná a teljes belső felszabadulást is. Történetileg azonban úgy alakult a helyzet, hogy a szabadságnak ez a két oldala, bár egymást alapvetően feltételezi, ugyanakkor azonban újból állandóan bizonyos fokú ellentétbe is kerül. Ha egy kultúrkör és egy vallásrendszer aránylag pesszimistán fogja fel az ember külső felszabadításának lehetőségeit, akkor rendszerint igyekezik az ember belső felszabadításának technikáit elmélyedtebben felkeresni.

Ha föloldhatatlan a hatalom és a harc jelensége, s mindaz az emberi gonoszság, ami belőlük folyik, akkor az emberi szenvedés mennyisége végül változhatatlan adottság, s csupán az a kérdés marad meg, hogy milyen módon lehet ennek az adottságnak fölébe emelkedni. Ha ellenben a gyilkos harc és az egymás feletti hatalom jelenségei feloldhatók, akkor az emberi élet és az emberi kultúrák élete átalakul egy nagyon aktív folyamatá, melynek a célja éppen ezeknek a jelenségeknek a feloldása. S a központi kérdés az lesz, hogy mi az az eszköz, amivel ezt a feloldást el lehet érni. Minden olyan vallási és filozófiai rendszerben, mely az emberi élet szenvedésteljességéből indul ki, valahol ott rejlik az a történelmi tapasztalat, az a meggyőződés, hogy az emberi gyilkos harc és egymás fölötti hatalom jelenségei örök adottságok, mely meggyőződés rendszerint a szóban lévő kultúrkör történelmi tapasztalataiból és ebből kinőtt szervezetéből vagy szervezetlenségéből fakad. Minden olyan filozófiai és vallási rendszer pedig, mely lehetőséget tartja az ember aktív szembefordulását az emberi rosszindulat erőivel, végül abból a meggyőződésből fakad, hogy a hatalom és a harc jelenségei tulajdonképpen perverziók, melyek feloldhatók.

Ha a nagy vallási és filozófiai rendszereket a pesszimizmus és optimizmus fentiekben vázolt két pólusa között el akarjuk helyezni, akkor a pólus egyik végén az ind vallási rendszerek vagy azok valamelyike fog helyet foglalni, a pólus másik végén pedig az európai keresztény gondolkodás rendszere, mely azt vallja, hogy az aktív szeretet az az erő, amelyik a gyilkos harc és egymás fölötti hatalom perverzióit fel tudja oldani. Kétségtelenül az optimista pólus felé hajlik a görög-római világ, mely a helyes államszervezés kérdéseit elsősorban a gondolkodás eszközeivel közelítette meg, valamint a kínai gondolkodás, különösen a konfucianizmus rendszere, mely ugyanezt a szokás és tradícióisztelet erőivel akarta elérni.

Természetesen nem célunk most itt az, hogy ezeket a rendszereket összehasonlítsuk és értékeljük, annál is inkább, mert egy-egy ilyen gondolkodási rendszer sohasem mérhető gondolati struktúrájában a másikkal, hanem mindig csak abban az aktív és mozgó állapotában, melyben egy adott kultúra, egy adott közösség életében ható tényezővé válik. A következőkben tehát tartózkodni fogunk minden összehasonlítástól olyan kultúrkörökkel és olyan gondolatrendszerekkel, melyeket belsőleg elegendően nem ismerünk. A következőkben csupán azt fogjuk vizsgálni, hogy az emberi harc és az emberi hatalom perverz jelenségeinek a földoldásában eddig kétségtelenül legmesszebbre jutott nyugati keresztény emberiség e kísérlete milyen előfeltételektől indult el, a jelen zűrzavara és problémái között helytálló-e még, és ha igen, milyen kibontakozással kecsegtet. A legtávolabbról sem jelenti ez azt, hogy ezeknek a problémáknak a megoldására csupán az európai kultúrkör juthat el igazán, más kultúrkörök pedig, melyek az európai kultúrkör előiskoláját nem csinálták végig, legfeljebb külsőleg vehetik át annak kész eredményeit, de igazán az egészet át nem élhetik és el nem sajátíthatják. Nyilvánvaló, hogy az ember belső és külső felszabadulásának kérdése olyan kérdés, amely felé a legkülönbözőbb kultúrkörökben vannak termékeny és továbbfejlesztésre alkalmas kiindulások, s igen gyakran az itt vagy ott fellépő zsákutcáknak éppen ezeknek a másutt is meglévő kiindulásoknak termékeny egymásra hatása vet véget. E pillanatban azonban okunk van feltenni, hogy az emberi társadalmi szabadság problémájában az európai emberiség vitte a legtöbbre.

1953–1956

## [FOGALMAZVÁNY]

### *I. Elvi tisztázás*

A fegyvert fogott magyarság ötnapos dicsőséges forradalma s a vesztét érző zsarnokság utolsó véres hatalommegőrző kísérlete után a társadalom és állam elméleti igazságait, melyeket tegnap reménytelen és szőrszálhasogató vitákban sem lehetett az ideológiai mindentudás megszállottjával megértetni, ma szinte magától értetődően, hosszadalmas indoklás nélkül ki lehet mondani.

Néhány ilyen igazság:

1. *A sztálinizmus elítélése magában teljesen elégtelen.* Nem megyünk semmire, ha a gondolkodónak teljesen szűk és önállótlan Sztálin eszmevilágát elítéljük, de Marx és Lenin csálhatatlanságát továbbra is fenn akarjuk tartani s egy új kibontakozás alapjául elfogadtatni. Igaz, hogy Lenin elborzadt volna azon, amit Sztálin csinált, és Marx elborzadt volna azon, amit Lenin csinált, mindamelllett a leninizmus s a Lenin által a párt képében felállított kiváltságos és machiavellista erőszakszervezet logikus következménye az osztályharc és forradalmi erőszak amaz öncélú kultuszának, mely a marxizmus lényege; és a sztálinizmus, a Sztálin által bevezetett totális elnyomás és a pártot erkölcsileg teljesen megrontó terrorszervezet logikus következménye a kizárólagos párturalom Lenin által történt felállításának. A marxizmus–leninizmus egész ideológiájára vonatkozólag kell tehát a kérdést feltenni.

2. *A marxizmus–leninizmus filozófiája* sokat hangoztatott antiidealizmusa és realizmusa ellenére valójában a legrosszabbféle filozófiai idealizmus egy válfaja, azé, mely a valóságot csak annyiban veszi tudomásul, amennyiben az a sémáiba belefér. Kiindulása a német idealizmus legkihegyezettebb rendszeréből, a hegelianizmusból átvett dialektikus módszer, melyet az ismert formulával ellentétben Marx nem állított a talpára, hanem éppen ellenkezőleg, ő állította a feje tetejére. Mert Hegel szerint a dialektika a szellem, a gondolkodás világában áll fenn, ahol valóban igaz az, hogy minden tételtől szükségképpen létrejön, illetve vele együtt létezik önnön ellentétele is. Marx ezt átvitte a valóság világába, abba a világba, ahol legalább annyi

a fokozatos és folyékony átmenet, mint az éles különbözés, s ahol soha semmi sem megy át önnön ellentétébe; a sokat emlegetett minőségi változássá summázódó mennyiségi változások sem, mert hiszen az „ellentét” fogalma tipikusan az emberi agy és kedély jelensége, melyet a természet világába belelátni tévútra vezető pusztá kép. Valójában az egész dialektikus modell csak arra volt jó, hogy a feltétlen, kíméletlen és kikerülhetetlen élethalálharc ideológiája számára üres és hitel nélküli filozófiai *hasonlatokat* szolgáltatasson.

Egyúttal jellemző, milyen nagy szerepük van a marxista valóságmagyarázóknál az olyan képeknek, melyeknek az a szerepe, hogy a valóságról való valamilyen állítást a valóság megragadása és megkérdése helyett hasonlattal intézik el. Ilyen merő kép az al- és felépítmény elmélete, a legyengébb ponton elszakadó lánc képe.

3. *A történelmi materializmus*, a marxizmus–leninizmus társadalomelmélete, mely a termelési módot minden történelmi fejlődés döntő meghatározójának tartja, az egyik legfőbb tényezője a marxista–leninista szemlélet teljes beszűkülésének. Azt persze senki sem tagadja, hogy az embernek először élelmét kell megszereznie és életét fenntartania ahhoz, hogy más, magasabb emberi tevékenységeket folytathasson. De ha túlhaladunk ezen a közhelyen, melynél természetesen a történelmi materializmus sokkal mélyebben járónak tudja magát, akkor a továbbiakban semmi sem igazolja, hogy a termelés mikéntje döntőbb meghatározó volna, mint más technikák, pl. a haditechnika vagy a társadalomszervezési technika, nem beszélve olyan lélektani vagy társadalomlélektani motívumokról, amilyenek a hatalomvágy, a dicsőségvágy, a szabadságvágy, vagy olyan komplikáltabb tényezőkről, mint a vallás, jogrendszer vagy alkotmányszervezet, melyek a történelem folyamán a legkülönbözőbb variációkban válnak hol itt, hol ott döntő tényezőkké. Ha azt nézzük, hogy egyáltalán mi haszna volt egy olyan egyébként éles elméjű gondolkodó számára, amilyen Marx, ennek a teljesen leszűkített és szűkagyúságra nevelő történelemszemléletnek, akkor ennek két okát adhatom.

Az egyik ok az, hogy pontosan az ő korában a gazdasági tényező kb. egy évszázadra olyan döntő tényezővé vált Európában, amilyen sem azelőtt, sem azóta nem lett. Ennek feltétele a monarchiát megtörő liberális állam kialakulása volt, mely az állam szabályozó hatalmát oly szűk térre szorította vissza, amilyenre sem azelőtt, sem azóta semmiféle állam nem szorítkozott; s ezen a szabad téren tűnt fel a gazdasági tényező oly egyedülinek és hatalmasnak, mintha időben messzebből jött és összefüggéseiben mélyebbre nyúló volna, mint a kapitalista termelési mód uralkodóvá tétele.



A másik ok lélektani: a történelem materialista szemlélete rendkívül alkalmas arra, hogy a történelmi állam és osztályok tiszteletét hirdető fellengzős és moralista történetszemléletet vele jólesően és kiadósan meg lehessen botránkoztatni, s Marx nem volt az az ember, aki egy ilyen alkalmat elmulasztson. A történelmi materializmus történetszemléletének elégtelensége ma már olyan közhely, hogy elég utalni rá: amióta pedig megtudtuk, hogy a Szovjetunió utolsó évtizedeit nem az tette pokollá, hogy a szovjet termelőerők sztálinizmust hoztak létre, hanem az, hogy Sztálin szerette a tömjénezést és üldözési mániában szenvedett, azóta a csalhatatlanság legfőbb moszkvai központja maga szabadított fel arra, hogy a történelem döntő tényezői között a közvetlen emberi momentumok létezését is tudomásul vegyük.

4. A *marxizmus–leninizmus filozófiai* alapjainak és társadalmi és történelmi szemléletének elégtelen és szűkös voltától teljesen függetlenül kell mérlegre tennünk azt a *társadalompolitikai célt*, melyet a marxizmus–leninizmus a maga filozófiájával és társadalmi szemléletével jól vagy rosszul alátámasztani kívánt. A marxizmus–leninizmus által meghirdetett politikai és társadalmi harc végső célkitűzése a szabadság, az ember felszabadítása a természet, a munka és a társadalmi elnyomás szolgásgája alól. Ennek a célnak az érvényességéhez és a feléje való haladás lehetőségéhez továbbra sem fér semmi kétség. Kétségesseé egyrészt, mint láttuk, az eszméknek az a rendszere vált, melyet e cél köré a marxizmus–leninizmus épített, másrészt az eszközöknek az a rendszere, melyeket az eszmék alapján kiépített, s melyek nem a kitűzött cél felé, hanem attól elfelé vezettek: az erőszak kultusza, a diktatúra állandósítása s egyáltalán a minden erkölcsi gátlástól felszabadított taktikai szempont egyeduralkodója. A sztálinizmus politikai eszközei lényegükben nem különböznek a fasizmusétól, de a fasizmusnak embertelenek voltak nemcsak az eszközei, hanem a céljai is; az emberi személyiség teljes megsemmisítése és alárendelése valamilyen közösség vélt vagy valóságos érdekeinek. Éppen a célok különböző értéke okozta, hogy a marxizmus–leninizmusban felnevelt ifjúság körében egy, a fasizmuson belül el nem képzelhető eszmei forrongás jött létre, melyet a meghirdetett céloknak s a célok megvalósítását alapvetően meghamisító eszközöknek elmondhatatlan ellentmondása váltott ki. Mindenekelőtt tehát nem igaz, hogy a cél szentesíti az eszközöket. Hamis minden akcióprogram, amely tobzódik céljainak „kíméletlen erélylyel”, „minden eszközzel”, „bármi áron” való keresztülvitelében; az erkölcstelen eszköz meggyalázza a jó célokat is.

5. Az *erőszak* s annak minden megnyilvánulási formája, állami kényszer, személyes élethalálharc, forradalom, háború, mind az ember félelemben fogant gyűlölködéséből és hatalomvágyából fakad, semmilyen vonatkozás-

ban sem lehet öncél és önérték, hanem természete szerint alapvetően rossz. S alapvetően kártékonyak mindazok az ideológiák, melyek a kényszer bármilyen formáját, a kényszer alkalmazását, a személyes élethalálharcot, az osztályharcot vagy a népek fegyveres háborúit öncélnak, önértéknek, a történelem belső értelmének, a történelmi fejlődés egyetlen lehetséges útjának tekintik, s amelyek ennek alapján az erőszakot, az ellenfél izzó gyűlöletét, az ellenfél megsemmisítésére s a hatalom megszerzésére irányuló mindent legázoló akaratot dicsőítik. Minden erőszak alkalmazása, élethalálharc, forradalom, háború, még ha meg is old valamilyen helyzetet, mindig a rosszból jobb megoldás egy lehetséges jobbik helyett, értéke tehát mindig csak relatív; jobb lefolytatni a harcot, mint megmaradni emberhez méltatlan helyzetekben, de minden halálos harcot nem oktalan örömujjongással, hanem komoly alázattal kell értékelni, tudván, hogy erre azért került sor, mert a jobbik megoldást mi vagy mások, vagy mi és mások együtt nem találtuk meg. Az emberiség eddigi fejlődése az erőszak különböző formáinak minden előző várakozást meghaladó fokozatos megszüntetésére mutat lehetőséget; a halálos harc öncélú dicsőítése, még azzal is, hogy ez lesz a végső, retrográd és embertelen.

6. A *forradalom* sem lehet ilyen módon öncél, és ha állandóvá válik, ön-maga értelmét semmisíti meg. A szabadság ügyéért indított forradalom egyetlen értelme az, hogy jobb híján pillanatnyi erőszakkal megdönt egy önmagát túlélte hatalmi szervezetet, amelynek hite a tömegekben annyira alá van ásva, hogy a forradalmi erőszak megszűnése után már helyreállni többé nem tud. Ha azonban egy forradalom pillanatnyi erejében elbizakodva elkezd a tömegek köztudatában meg nem érett, tetszés szerinti elgondolásokat keresztülerőszakolni, melyeket csak az erőszak állandósításával lehet fenntartani, akkor önnön értelmét semmisíti meg, a szabadságnak nem növelését, hanem csökkentését jelenti, visszamenőleg igazolja a túlélte hatalmat, melyet megdöntött, és szerencsétlen esetben annak visszatértét is előidézheti. Dicsőséges forradalom csak az lehet, mely ebbe a hibába nem esik. E felismerés jegyében a francia forradalom egy rendkívüli jelentőségű, de indulása után nemsokára sínjeiről elszabadult, magát és ellenfeleit felesleges rémületbe ejtő, végül ellenforradalmi diktatúrát kiváltó, szerencsétlen kimenetelű forradalom; a bolsevista forradalmak, melyek eredendően diktatúrával indultak s azt a végsőkig fokozták, céljukat tévesztett, a szabadság ügyét diszkreditáló forradalmak. Nekünk, magyaroknak e pillanatban, ha nem engedjük át magunkat az erőszakalkalmazás mámorának, kezünkben van az a lehetőség, hogy a 20. század első pozitív, dicsőséges forradalmát vigyük diadalra.

7. Az *osztályharc* a fentiek szerint nem lehet végső értelme és erkölcsi mértéke a történelemnek, hanem csak egy történelmi összetevő a sok közül. Az a tétel, hogy a történelem osztályharcok története, csak egy pusztá szentencia, mely éppen annyit ér, mint az ellenkezője, hogy ti. a történelem kompromisszumok története: mind a kettőre végtelen sorban találhatunk példákat, s ettől egyik sem lesz igazabb a másiknál. Az osztályharc nem belső értelme, csak egyik külső hordozója a történelem nagy folyamatának; ez csak annyit jelent, hogy a történelem folyamán időnként egy-egy osztály jobban érzi egy adott helyzet kibírhatatlanságát, s többet tehet az esedékes változások siettetésére. A kapitalizmus embertelenségét legvilágosabban az ipari munkásság helyzetén lehetett lemérni, s leghatékonyabban a munkásság harca tudja megrendíteni, de ez éppen nem jelenti, hogy mindaz egy jobb társadalom felé mutat, ami a munkásság osztályérdekét szolgálja. Ugyanígy mondhatnánk, hogy a marxizmus–leninizmus embertelenségét legjobban a parasztság helyzetén lehet lemérni.

8. A *proletárdiktatúra* programja az egyik legvésztérhesebb marxi örökség. Magában az a gondolat, hogy kritikus helyzetben – az ókori római alkotmány példájára meghatározott időre és meghatározott feladatkörrel – diktatúrára lehet szükség, régi és közkeletű politikai bölcsesség, s a legfejlettebb demokráciák kritikus pillanatokban mindig is meg tudták adni a megfelelő embereknek az ehhez szükséges teljhatalmat. A modern szóhasználat szerinti diktatúra azonban nem ez, hanem egyszerűen a gondviselés küldte vezető vészes romantikájával megspékelt zsarnokság. A proletárdiktatúra programja Marxnál még viseli némileg „átmeneti zsarnokság” jellegét, azonban abban a percben, mikor a győzelmes forradalom olyan célokat tűz ki maga elé, melyek a tömegek köztudatában nem értek meg, a proletárdiktatúra szükségszerűen állandósul. Az az egész frazeológia, mely szerint a proletárdiktatúra csak a nép ellenségeivel szemben diktatúra, a néppel szemben pedig a demokrácia legmagasabb formája, teljesen üres beszéd, mert a zsarnokság egy és oszthatatlan, s ha egyszer a zsarnokság eszközei kiépültek, akkor azok óhatatlanul az egész lakosságot terrorizálják.

Párt-diktatúra-zsarnokság – hacsak nem alapszik valamilyen tekintélyes és általánosan elfogadott arisztokrácián – nem állhat fenn valamiféle politikai rendőrségi terror nélkül, és ha egyszer ilyen szervezet fennáll, ellenállhatatlan kísértést jelent annak feje számára, hogy a szervezetet ne csak a rezsim ellenségei, hanem saját párton belüli vetélytársai ellen is fordítsa; ha ilyen szervezet nem áll fenn, az egész párt-diktatúra és kizárólagosság kétségessé válik.

9. Az *egyetlen párt vezető szerepét* Lenin vezette be, és ez nem kevésbé vészterhes örökség, mint a marxi proletárdiktatúra. A párt elvben – hasonlóan az „átmeneti diktatúra”-hoz – az „átmeneti arisztokrácia” szerepét tölti be, azonban minden arisztokrácia, melynek a tömegek köztudatában hitele nincsen, óhatatlanul oligarchiává válik. A bolsevista párt pedig, még ha volt is ott, ahol saját erejéből szerezte meg a hatalmat, némi tekintélye, igazi teljesítmény-arisztokráciává nem válhatott, mert belső ellentétben állott a szocializmus mögött álló szabadság és egyenlőség-eszménnyel. Az az indoklás pedig, hogy az egypárt szükségszerű ott, ahol az osztályok megszűnnek, üres séma, mert egyáltalán nem igaz, hogy minden párt csak valamely osztálynak felelt és felelhet meg. Az pedig, hogy a szocializmus győzelme után nem lesznek politikai nézetkülönbségek, melyek szabad alkotmányú országban pártok szervezését szükségessé teszik, értelmetlen utópizmus és messianizmus, az oligarchia szomorú tényét eldisputáló üres séma. A politikai szabadság nem lehetséges ellentétes vélemények kifejeződési lehetősége nélkül, ezek nem érvényesülhetnek valamiféle szervezet nélkül: pártok.

### [III. Az „Elvi tisztázás”-sal párhuzamos, befejezetlen gondolatmenet]

6. Az *állam* nem merő erőszakszervezet, a modern európai állam pedig csak egészen kis részben az. Másfél ezer éves görög-római előkészítés után, másfél ezer éves keresztény társadalomszervezési munka alapján a háromszáz éves modern újkori alkotmányos állam fejlődése az államot túlnyomó részben erkölcsi személyiséggé tette, mely most azon a ponton van, hogy hatalomkoncentrációból fokozatosan átalakul a tárgyilagos szakszolgálatok szervezetévé. Négy évtizedes marxista–leninista–sztálinista gyakorlatnak sikerült ezt a háromezer éves kultúrfejlődést megfordítani, és az államot ismét emberséget, adott szót, kölcsönösséget nem ismerő dúvaddá tenni. A legsürgősebb feladat ennek a dúvad-államnak minden megnyilvánulását felszámolni. Elég volt abból az ostobaságból, mely burzsoá specialitásoknak nyilvánította a szabadság történetileg kialakult technikai biztosítékait, melyek hosszú időre visszanyúló történeti fejlődés eredményei, s melyeknél jobbat eddig senki nem talált, a népképviselői alkotmányt, a szabad választásokat, a közigazgatás bírói ellenőrzését, az államhatalmak elválasztását, a szólás- és sajtószabadságot.

7. A *szabadság* nem relatív fogalom, s nem egyik vagy másik csoportnak a szabadsága valamely másik rovására, hanem abszolút érték. Egyik ember és egyik csoport szabadsága nem csökkenti, hanem növeli és biztosítja

a többiét: az a szabadság, mely mások rabságán nyugszik, nem szabadság, hanem egyszerű hatalmi túlsúly; ezekkel történt a szabadság nevében minden visszaélés; ilyenféle álszabadság a jobbágyok bőrére érvényesülő nemesi szabadság, a munkások bőrére érvényesülő korlátlan gazdasági szabadság és ilyen a maga belügyeibe való beavatkozást nagy hangon kikérő zsarnokság ún. szuverenitása is. A szabadság mind teljesebbé tétele és technikai intézményekben való megerősítése az európai társadalom és államfejlődés legfelsőbb tartalma és legnagyobb eredménye. Egyesek hatalmi túlsúlyának, az egyoldalú hatalomkoncentrációnak eddig feltalált egyetlen hatékony ellenszere a hatalmak ún. elválasztása s az ezek alapján kialakult újkori szabadságintézmények.

8. A magántulajdon, mint minden emberi rendelkezési lehetőség, lehet a szabadság formája, és lehet az elnyomás és kizsákmányolás eszköze. Ha más ember feletti rendelkezést, ellenőrzést és ellenállás nélküli rendelkezést jelent, akkor az elnyomás és kizsákmányolás egyik formája. Mint rabszolgaság az elnyomás egyik legrosszabb formája, egyéb formában azonban lényegesen kisebb jelentőségű és kisebb veszélyű, mint a korlátlan politikai hatalomból, a zsarnokságból fakadó elnyomás.

A *kapitalizmus* nem a legfőbb és egyetlen ellensége a modern társadalomfejlődésnek, hanem csupán annyiban az, amennyiben zsarnokságra, elnyomásra és kizsákmányolásra ad lehetőséget. Az elnyomás legveszélyesebb formája azonban nem a gazdasági, hanem a politikai, mert a gazdasági elnyomás ellen lehet a politikai szabadság fegyverével küzdeni, de a politikai zsarnokság magában foglalja a gazdaságit is, mert egyrészt közvetlen politikai eszközökkel korlátlanul ki tudja fosztani a lakosságot, másrészt szükségképpen olyan bürokráciát telepít az országra, mely nyomasztóbb gazdasági teher minden magántulajdoni kizsákmányolásnál. Egy olyan forradalom tehát, mely a magántulajdoni kizsákmányolás megszüntetése érdekében korlátlan politikai zsarnokságot vezet be, hasonlatos ahhoz a mesebeli ostobához, aki baltával ütötte agyon az alvó ember homlokán az annak vérét szívó szúnyogot. A kapitalizmus, abban a részében, amelyben a szabad vállalkozás rendszerét jelenti, az egyik hatásos mozgatója az ember technikai haladásának, s ma, annyiszor bejelentett összeomlása és szétrohadása sokadik évtizedében több vitalitást mutat, mint bármely világmegváltó zsarnokság. A kapitalizmus alapvető baja nem a szabad vállalkozás rendszere, hanem a birtokviszonyoknak – nem kis részben, így a nagybirtok vonatkozásában, kapitalizmus előtről származó – igazságtalansága, vagyis az, hogy a szabad vállalkozás lehetősége eredendően csak a társadalom egy kis része számára áll fenn. A kapitalizmusellenes forradalomnak fő feladata

nem a szabad vállalkozás rendszerének a megsemmisítése, hanem a birtokviszonyok igazságtalanságának a megszüntetése. A nyugati országok a politikai konszolidálódásnak és a gazdaságnak oly fokán állanak, hogy a birtokviszonyok igazságtalanságának megszüntetését állandóan elodázzák, illetőleg nagyon lassú, fokozatos folyamattá tehetik. Viszont gyarmati és félgymati országokra a nyugati országok behatása rendkívül kártékony, mert az ott meglévő birtokviszonyokat stabilizálja, és a jólétet nagyobb jólétté, a nyomort nagyobb nyomorrá teszi. Ezért gyarmati és félgymati országok szabad fejlődése nem indulhat meg nagyméretű nagybirtok- és nagytőke-kisajátítások nélkül. Ezt a kisajátítást a bolsevizmus végrehajtotta. Az ár, amit fizettünk érte, nem volt vele arányban, de ha egyszer megtörtént, fontos vívmánynak kell tekinteni, és meg kell védenünk, illetőleg az ipari üzemek vonatkozásában a kisajátított nagyüzemeket bürokratikus állami tulajdonból munkásközösségi tulajdonná kell tenni. Ugyanakkor azonban minden ember számára egyenlő feltételek mellett meg kellene indítani a szabad vállalkozás-rendszer lehetőségét is, mint ami egyetlen hatékony eszköze az egész lakosság komoly gazdasági prosperitásának és az egész társadalom gyors meggazdagodásának. A szabad vállalkozás lehetőségét és a nagyüzemek munkásközösségi tulajdonát, mely a kapitalizmus és szocializmus dogmatikus ellentétében kizárja egymást, két intézmény révén lehet egyszerűen összeegyeztetni: az egyik a szövetkezetek rendszere, melyek szabad vállalkozásokként indulhatnak, a másik, a szabad egyéni vállalkozás pedig abban az arányban, amilyen arányban megszilárdul, bürokratizálódik, személyes teljesítményből közösségi üzemmé válik, abban az arányban nőjenek bele a munkások annak tulajdonába, oly módon, hogy meghatározott idő, 30 vagy 50 év alatt nőjenek bele az üzem dolgozói az üzemi demokráciába, az üzemi nyereségrészesedésbe és végül a közösségi tulajdonba. Ezzel párhuzamosan az alapító tulajdonos előbb vállalatvezetővé, majd utódaiban egy bizonyos meghatározott időn át járadékossá alakul. A fejlődésnek ezek a formái a kapitalizmus burka alatt lényegében ugyanilyen irányban fejlődnek, s a legnagyobb esztelenség ezeket a nyugati fejlődési formákat csak azért tudomásul nem venni, mert nem kapcsolódnak falrengető forradalmisággal, politikai hatalom megdöntésével és világmegváltó zsarnoksággal. Ezeknek az új formáknak a kikísérletezésével és kialakításával a félgymati gazdasági állapoton átment kelet-európai országok, közöttük is elsősorban a nyugati kultúrkörbe ezer éve beletartozó Lengyelország, Csehszlovákia és Magyarország világjelentőségű példát mutathatnak a gyarmati országoknak, azok szabad fejlődésének, amelyekre, mint mondtunk, a közvetlen nyugati behatás és példa sok vonatkozásban kártékony és mérgező hatású.



9. A *szocializmus* és a kommunizmus – vagyis a termelőerők köztulajdonba vétele – ezek szerint nem a jövő tökéletes társadalmának a szükségszerű formája, hanem az ember gazdasági felszabadulásának az egyik, de nem egyetlen formája, melyet ha kizárólagos formaként erőltetünk, könnyen és gyorsan zsarnokságba megy át. Az a hit és meggyőződés, hogy végsőleg minden szabad fejlődés szövetkező, közösségi, szocialista formákba torkollik, egy komoly és figyelemre méltó irányzata vagy pártja lehet a szabadon fejlődő társadalomnak, de ennek igazolása egy hosszabb történelmi-társadalomfejlődési folyamat végén következhetik csak be, s addig minden szocialista vívmánynak, reformnak csakis annyi értelme és jogosultsága van, amennyiben a szabadságot ott, akkor és azonnal és hatékonyan fokozza. Még kevésbé alkalmas a szocializmus jelszava arra, hogy akár szellemi alkotások értékének, akár erkölcsi cselekedetek helyességének mértéke legyen: ezek mértéke a szabadság irányában való több ezer éves fokozatos, de biztos fejlődése jegyében nem lehet más, mint a szellemi alkotás világában az alkotó személyiségnek a közösségi elfogadás szűrőjén való áthaladása, erkölcsi téren pedig a személyes felelősségnek a közösségi ellenőrzésen való átszűrődése. Minden alkotás és minden erkölcs eredendően individualista, mert csak a személyiség a hordozója és a létrehozója, és eredendően közösségi, mert csak a közösség lehet a megőrzője és hitelesítője. Ez így volt, mielőtt szocializmus egyáltalán lett volna, és így lesz akkor is, amikor a szocializmus már rég nem lesz sem probléma, sem program. Külön szocialista művészetről, alkotásról, irodalomról és külön szocialista erkölcsről beszélni tehát barbárság és értelmetlenség.

\*

9.<sup>71</sup> A *kultúra* lényege, akár az emberi munka technikájáról, akár a szellemi alkotásokról, akár az emberi társadalmak politikai együttélési technikájáról van szó, sohasem valami ideológiai program végrehajtása, hanem mindig a valóság valamely szakaszának a gondos részletmunkán, eddig elért eredmények hagyománytisztelő átvételén, a valóság visszahatásának az alázatos elfogadásán és a gondos kitapogatásán, a próba és tévedés technikáján alapszik. Különösen az európai kultúrának hatalmas értéke az, hogy évszázadok óta kialakította a szakmai, alkotó, szervező, nevelő munka végzőinek az öntudatos csoportjait, akik a maguk művészetének fogásait, belső törvényszerűségét és szakmájuk függetlenségét féltékenyen őrzik minden

<sup>71</sup> Az egyes pontok sorrendjét Bibó István – az eredeti kézirat tanúsága szerint láthatóan sietve – fogalmazás közben többször is átszámozta, ezért szerepel a 9-es szám kétszer is.



hatalmi behatással és parancssal szemben. Ennek a mélyen realista, valóság-tisztelő szakmai öntudatnak, mely egyaránt megvan a földszerető parasztban, remeklő kézművesben, modern szakmunkásban, független bíróban, szenvedélyes pedagógusban, egyetemi önkormányzatban, alkotóművészen, tudósban és feltalálóban, két halálos ellensége van: a hatalmi téboly és az eszméiben megveszekedett dogmatizmus. A legborzasztóbb történelmi monstrumok azok, melyek e kettő perverz nászából születnek. Az a gondolat, hogy termelőmunka, szellemi alkotás, bírászkodás, általános és felsőoktatás mind nem más, mint „éles fegyver” ilyen vagy amolyan érdekharcban, teljességgel a megszervezett tudásátadás technikáját és hagyományait ássa alá, valójában az emberi kultúra alapszerkezetét rombolja szét.

\*

A burzsoá–proletár ellentét kiéleződése nyilvánvalóan az egyik legjellemzőbb vonása a kapitalista fejlődésnek. A marxizmus–leninizmus ezt a fejlődést rendkívül fontos és pozitív dolognak értékeli, bár ugyanakkor aláhúzza az egész folyamat rendkívüli embertelenségét, de nem győzi hangoztatni, hogy ez milyen fontos, pozitív és a fejlődést előrevivő valami, mert hiszen ez hozza létre az egységes kismimizett proletárországot, mely azután képes a kapitalizmust megdönteni.

\*

A társadalomtörténet folyamán a kizsákmányolásnak sok formája létezett, azonban a rabszolgaságtól eltekintve ritkán vált ilyen élesen ketté a termelőeszközök birtoka azok használatától; a haszna azok munkájától. A történelem egész folyamán azok, akik a termelőeszközöket használták és munkálták, egyben azokat többé-kevésbé birtokolták is, s természetesen ez a dolgok normális és emberséges rendje.

\*

Ebből azonban az következik, hogy a marxizmus–leninizmus ádáz haraggal fordul minden kísérlet ellen, mely ezen az embertelen helyzeten, a kiéleződés teljében elkövetkező végső helyzeten a leszámolás előtt enyhíteni mert. Ennek a kiéleződésnek a jegyében a marxizmus–leninizmus a bérmunkás proletár, a birtoktalan bérmunkás abnormális helyzetét tekinti normálisnak s a birtokot tényleges munkával egyesítő rétegeket, parasztokat, kisiparosokat, kiskereskedőket, szövetkezeteket hibrid, felemás, a fejlődés alacsonyabb fokán álló képződményeknek. Ennek a feje tetejére állított beállításnak az a következménye azután, hogy a proletárforradalom után

az egyik legfőbb feladata, hogy az egész társadalmat a bérmunkás proletariátus embertelen helyzetének a sémájára kell átalakítani, főleg pedig a legnagyobb hibridet, az – egyszerre birtokos és kizsákmányolt – parasztságot. Amennyire tehát alkalmas a bérmunkás proletariátus arra, hogy helyzetén a kapitalizmus embertelenségét lemérjük s a kapitalizmus elleni harc döntő tényezőjének tekintsük, annyira nem alkalmas arra, hogy az emberhez méltó, az egész társadalomnak mintául szolgáló életforma kialakítását tőle várjuk.

\*

A parasztság döntő kérdés a gyarmati országokban, ahol a parasztság gazdasági feltételeinek teljes a felzavarása. Ugyanakkor pedig a parasztság teljes helyzetén mérhető le legjobban a bolsevista parasztprogram csődje. Elsősorban tehát a parasztság vonatkozásában kell kidolgozni a kizsákmányolásmentes társadalmi és jogi szervezetnek azokat a formáit, melyek nem merő kollektivizáláson és nem is merő szabad gazdasági versenyen alapulnak.

\*

A parasztság – mint egyszerre birtokos és kizsákmányolt, tehát a marxizmus-leninizmus szempontjából „hibrid”, „felemás” társadalmi képződmény – a központi, a legfőbb botrányköve a marxista-leninista társadalmi szemléletnek és társadalmi programnak. A bolsevizmus több kegyetlenséget fejtett ki és több vért ontott a parasztság elleni harcban, mint az ellenforradalom elleni polgárháborúban, csak azért, hogy ezt az emberfaját, mely pusztán létezésével tüske volt, és bizonyítéka volt az egész ideológia elégtelen és irreális voltának, belekényszerítse a maga sémájának a Prokrusztesz-ágyába. Lenin legnagyobb taktikai teljesítménye volt az a program, melynek lényege először a parasztság meggyerése a földreformmal, azután széttagolása a marxista-leninista osztályséma szerint, amit azután bekoronázott a Sztálin által végrehajtott kollektivizálási program.

\*

A forradalmi parasztradikális mozgalmakhoz való viszony éppen ezért a legjellemzőbb s legtragikusabb fejezete a marxizmus-leninizmus-sztálinizmus ideológiájának és taktikájának. Szegény lesajnált, forrófejű, idealista, naiv, utópista, taktika nélküli, céljaikat taktikának alárendelni nem tudó narodnyikok, eszerek, népi írók, akik mindig valami emberit akartak: kollektivizálni akartak ott, ahol a parasztság erre hajlott, és szabad gazdaságot

akartak, ahol a parasztság ezt akarta, ahelyett hogy azt tették volna, amit a séma előírt, tekintet nélkül a parasztság kívánságára. A bolsevizmus legnagyobb taktikai sikereit mindig azzal aratta, hogy az ő programjaik szelét fogta a vitorlájába, s mikor azután ez a szél megerősítette őket hatalmukban, akkor ezeket az útitársakat kilökte a hajóból, hajófenékre vagy víz alá nyomta: nevetségessé tette, prostituálta, bérenccfeladatokra szorította.

*1956. október 27–29.*

## EMLÉKIRAT. MAGYARORSZÁG HELYZETE ÉS A VILÁGHELYZET

Magyarország helyzete az egész világ botránnyá lett.

*Botránny a magyar helyzet a nyugati világnak.* Idestova tíz év óta vallja a nyugati világ, hogy a kelet-európai országok az egypártrendszernek a Szovjetunió segítségével náluk bevezetett kormányformáját nem maguk választották és nem kívánják, s idestova tíz éve tartja ez országok lakóit reménységgel, hogy előbb-utóbb valamiféle maguk választotta más kormányformához kell eljutniok. Azt nem ígérte nekik, hogy atomháborút fog indítani érettük, sem arra nem hívta fel őket, hogy esztelenül fegyvert fogjanak. De azt magukban foglalták ezek a biztatások, hogy ha egyszer a világpolitikai helyzet és e népek komoly fellépése ezt lehetővé teszi, akkor a nyugati világ teljes gazdasági, politikai és erkölcsi súlyát beveti annak érdekében, hogy e népek ügye szőnyegre kerüljön és számukra kielégítően megoldódjék. A magyar forradalom megteremtette egy ilyen tárgyú világpolitikai alku minden feltételét és jogcímét. Most utólag divat jobbról is, balról is sajnálkozni a magyar forradalom esztelen lendületén, mellyel túlfutott például a lengyel akció mértékén. E sajnálkozásnak sok értelme nincs, mindenekelőtt azért nem, mert a lengyel ügy és a magyar ügy kölcsönhatásban vannak, és éppen a magyar ügy okozta megrökönyödés tette lehetővé, hogy a lengyel ügy meg tudott állni ott, ahol megállott. De egyébként is a magyar forradalom nekilendülését nem saját oktalansága, hanem a vele szemben álló államvezetés és karhatalom konoksága és vérengzése váltotta ki, s e forradalom annak ellenére, hogy előkészítetlen és szervezetlen volt és egy esztelen vérengzésre volt válasz, meglepően józan, emberséges és mértéktartó volt. Ha utóbb mégis eredendően kilátástalannak nyilvánították, akkor ilyenné nem a saját esztelensége, hanem cserbenhagyattatása tette. Kitörhet még Kelet-Európában ennél nagyobb felkelés, több fegyverrel, harcossal és áldozattal, de aligha van annak valószínűsége, hogy a világpolitika napirendjére való tűzésnek ilyen hibátlan jogi, politikai és erkölcsi jogcímeit produkálja még egyszer egy ország: hogy elsöpri a gyűlölt, elnyomó és bürokratikus diktatúrát, törvényesen uralomra juttat egy meggyőződéses kommunistát, aki számot vetve a kommunista

párt magyarországi erkölcsi és politikai hitelvesztésével, elfogadja a többpárt-rendszeren alapuló parlamentáris demokráciát, és bejelenti, hogy országa a katonai tömbökön kívül akar elhelyezkedni. Mi kell, ha ez nem volt elég, hogy összekényszerítsen egy olyan világhatalmi konferenciát, mely a Szovjetunióknak nyújtott kielégítő garanciák mellett kialakítja Magyarországnak függetlenségét és szabadságát? Ehelyett zajlott és zajlik a magyar kérdés drámai tárgyalása az ENSZ közgyűlésének színe előtt, ünnepélyes és hatástalan határozatokkal, az ENSZ tekintélyének beláthatatlan kárára. Holott mindenki nagyon jól tudta és tudja, hogy az ENSZ – alkotóinak meggyőződése szerint is – annyit ér békeszerszámnak, amennyit a benne részes nagyhatalmak ereje és szándékai érnek, s enélkül az ENSZ tárgyalásaiból nem születhet más, mint látványos viták és látványos határozatok. Ami azonban ilyenkor csődöt mond, az nem az ENSZ, hanem a nagyhatalmak politikai felelőssége és erkölcsi tartalma. Az utolsó százötven év, de különösen az utolsó ötven év politikai fejlődésének legfontosabb vonása a haladottabb világnak az a lassan térfoglaló, szomorú bukásokkal és visszaesésekkel tarkított, de két világháború tüzeiben megedzett felismerése, hogy a demokrácia és közvélemény uralmának korában az elvi és erkölcsi politika az egyetlen lehetséges politika, de egyúttal a leggyümölcsözőbb reálpolitika is. A magyar forradalomnak s leverésének legsúlyosabb következménye a Nyugat számára az, hogy tízévi elvi és erkölcsi szempontokra hivatkozó politika és propaganda jutott arra a pontra, hogy kétségessé vált nemcsak az értelme és a kilátóssága, hanem sokak szemében talán a becsületessége is.

*De világraszóló botrány a magyar ügy a kommunisták tábora számára is.* A Szovjetunió vezetőinek és a kommunizmus gondolkodó főinek 1953 óta a legfőbb és nem minden siker nélküli erőfeszítése volt az úgynevezett sztálinizmus problémájának a felgöngyölítése. Valójában helyesebb sztálini politikai gyakorlatról beszélni, mert nem valami új ideológiáról van szó, melyet Sztálin elméleti vagy közgazdasági műveiből kihámozhatunk, de nem is egyszerűen taktikai vagy technikai hibákról és tévedésekről; hanem a kommunista társadalom megvalósításának érdekében hivatkozó, válogatás és skrupulus nélküli, a kegyetlenségig kemény eszközöknek egy összefüggő rendszeréről. Az a gondolat, hogy az emberi cselekedetek számára nincs abszolút erkölcsi értékmérő, már Leninnél és végsőleg Marxnál is megvan; azonban mindegyik feltételezte, hogy a *helyesen*, vagyis objektív mértékek alapján felfogott érdekviszonyok azok, melyek zsinórmértéket adnak. Sztálinnál és híveinél azonban a munkásosztály érdeke és a kommunista társadalom megvalósításának érdeke egyszerűen a hatalomért való harcra, ez utóbbi pedig a harc vezetőinek vagy vezetőjének a pusztá aka-

rat-elhatározásaira szűkült le. Így ezek a taktikai szempontok szerint változó, mindenféle indulatnak és tévedésnek alávetett akarat-elhatározások léptek fel az erkölcsi mérték és az objektív törvényszerűség igényével. Ennek érdekében a Marx által rövid átmenetnek, Lenin által hosszabb átmenetnek szánt proletárdiktatúra, ahelyett hogy fokozatosan helyet adott volna mindinkább demokratikus módszereknek, állandó kormányforma jellegét kapta azzal az egyszerű megoldással, hogy önmagát úgy, ahogy van, hosszú időre a demokráciák legmagasabb formájának nyilvánította. Ez pedig – a korlátlan hatalom ősi törvénye szerint – pontosan azoknak az érdekviszonyoknak a normális működését zavarta meg, melyeknek a helyes közösségi és egyéni cselekvések mértékéül kellett volna szolgálniuk. Az „ellenség” megtörésére létrejött óriási megfélemlítő apparátus a maga belső törvényeit követve nem fogyasztotta, hanem csinálta az ellenséget, és hamarosan elérte, hogy a félelem és ellenségesség a valóságos ellenségről áterjedt az egész lakosságra. Utóbb ugyanezt az apparátust a legkényelmebben igénybe vették a párton belüli ellenzék megtörésére, majd pedig egyszerűen minden népszerű vetélytárs útból való eltételére, és ezzel aláásták a párt belső demokráciáját és a kommunista erkölcsöt. A gazdasági tervezésnek önkényes akarat-elhatározások alá vetése viszont azt tette lehetetlenné, hogy a termelést a társadalom reális, kollektív és egyéni érdekei szabályozzák, ami megbénította a termelést és aláasta a munkaerkölcsöt. Ugyanílyan szellemben alakult ki a sztálini korszakban a Szovjetunió mint vezető kommunista ország és a többi kommunista pártok, majd országok viszonya, ami aláasta a kommunizmus nemzetközi szolidaritását, és visszahatásként létrehozta az úgynevezett nemzeti kommunizmust, a normális és reális nemzeti érdekviszonyok érvényesülését a kívülről jövő önkényes irányítással szemben. Mindeme sok, súlyosan latba eső következmény ellenére mindmostanáig az volt a helyzet, hogy mind a kommunista uralom alatt álló, mind a többi ország kommunistái körében mélyen gyökerező lojalitás élt a Szovjetunióval mint a világ első és leghatalmasabb kommunista államával szemben, sőt a világ nem kommunista szocialistáiban is élt a szovjet vállalkozás iránti figyelem és respektus. S midőn Sztálin halála után utódai széles körben hozzáfogtak a sztálini politikai gyakorlat enyhítéséhez, majd meghiúsították az új személyes hatalom létrehozására irányuló kísérletet, s a XX. kongresszuson néhány jellegzetes sztálini tétellel elvileg is szakítottak és Sztálint személy szerint is kritika alá vetették, az a remény kelt fel a kommunisták között, hogy a kommunizmusban, mindenekelőtt pedig a Szovjetunió kommunista pártjában élnek olyan erők, melyek vissza tudják vezetni a szocializmus építésének helyesebb útjára.

Ez a reménység azáltal, ami Magyarországon november 4-én és azóta történt, alig orvosolható sebet kapott. Hogy mi volt a szovjet elhatározás indoka – a szuezi támadás okozta helyzetnek hideg reálpolitikával való mérlegelése, vagy a magyarországi helyzet miatti megrökönyödés –, azt nem tudjuk. Annyi azonban bizonyos, hogy mint reálpolitika nem vált be s mint megrökönyödés túlzott volt: a magyar helyzet szabad továbbfejlődése hamarosan megmutatta volna, hogy nemcsak hogy nem veszélyes, de termékenyen tanulságos a szocializmus ügye számára. Magyarázhatja, akinek ez a maga lelkének mentésére fontos, hogy a magyar forradalom így vagy úgy volt, vagy lett, vagy lett volna ellenforradalom, a valóság az, hogy éppen az volt az egyik legfantasztikusabb meglepetés, hogy az idestova tíz év óta mindenki által ellenforradalminak és restaurációnak feltételezett fordulat mennyire nem ilyen volt. Mindazok az erők, melyeknek fegyver volt a kezében, az ifjúság, a munkásság és a forradalom oldalára állt katonaság többségükben nemcsak szocialisták, hanem marxista-leninista nevelésű szocialisták voltak, ha mégannyira válságban volt is egész világképük. Hogy közben a kitört szabadság hatására a legkonzervatívabb restauráció erői is kijöttek a napfényre (fasiszta erők alig!), az csak azoknak a számára volt rémületes, akik megszokták, hogy ha valamit eltiltanak, az ezzel már nincs is, viszont aminek módjában van napvilágra jönnie és megszólalnia, az már ennél fogva félelmetes is. A szovjet közbelépés pillanatában a helyzet már konszolidálódni kezdett, a népítéletek megszűntek, a szocialista vívmányok mellett határozott és tekintélyes hangok szólaltak meg, s olyan nemzeti egységkormány alakult meg, melynek nem volt oka a jobboldal felé való túlbuzgalomra és gyengeségre. S aki a magyar forradalom s a leverését követő ellenállás valóságával egy kicsit is kapcsolatba került, annak meg kellett éreznie, még ha nem is akarta bevallani, hogy a század egyik legizgalmasabb szocialista kísérletének az indulása volt az, amit a szovjet tankok szétlőttek, hogy helyette berendezni segítsenek valamit, ami mindenhez hasonlít, csak jövőt építő társadalomhoz nem. Eddig minden jövőbe néző politikai program a hatalom és jólét birtokosaival s az azokat szolgáló bürokráciával és karhatalommal állt szemben, s az ifjúságra, fizikai munkásokra és alkotó értelmiségiekre támaszkodott, azok hitében és lelkesedésében tudván a maga jövő elhivatottságának bizonyítékát. A mai magyarországi rezsim pontosan egy magát kisebbségben tudó, biztonságérzetét elvesztett, helyzetét görcsösen védelmező bürokráciára és karhatalomra támaszkodik, s ellenségeinek éppen az ifjúságot, a munkásságot és az alkotó értelmiséget tudja. Volt már a történelemben nem egy rezsim, mely írakkal, munkásokkal és iskolásgyermekkel hadakozott, de célját



egy sem érte el, s ami a legfőbb, egy sem nevezte magát forradalminak és szocialistának. S mindezt hordozza az új magyar kommunista párt, egy olyan kommunista párt, amilyen eddig a világon sem volt, de amilyenné a többi is válhatik, ha nem vigyáz. Eddig minden kommunista párt struktúrája a következő volt: volt egy legbelső magja, szenvedélyes, eszme- és céltudatos, abszolút önfeláldozó s vasenergiájú emberekből; ezeket követte egy kevésbé intelligens, de rendkívül fegyelmezett csoportja azoknak, akik mesterei voltak a hatalom megszerzésére és megtartására szükséges eszközök kemény és habozásmentes kezelésének; ezek után következtek a lelkes hívők túlnyomórészt munkásokból álló tömegei, akik buzgón végezték a szervezés és eszmeterjesztés részletmunkáit; s végül – a hatalomátvétel után – legkülső körként következtek az opportunisták és bürokraták, akiknek számára a párt elsősorban érvényesülés vagy egzisztenciabiztosítás volt. A jelenlegi magyar párt súlypontja teljességgel ez utóbbiakra tolódott. A vezérkar egy egészen kis csoportra zsugorodott össze, kik hol kétségbeesett nyakatekertséggel, hol cinikus nyíltsággal nevezik meg azt, amit csinálnak. Körülöttük a hatalom technikusai biztonságukat veszítve kapkodnak a brutalitás és engedékenységek egyaránt hatástalan és egyaránt veszélyes módszerei között. A lelkes tömegek, főleg a munkástömegek, ezeknek megszűntek létezni. Csak a legkülső kör teljes, mely a karhatalom tagjaiból és állásaikat féltő tisztviselőkből tevődik össze. Kommunista párt ilyen alacsony munkásarányszámmal még nem volt a világon. A hatalomra jutott kommunista pártoknak másutt is problémájuk volt a bürokratizmus térhódítása a munkáselem felett, de a levert magyar forradalom füstjéből és lángjából egyik napról a másikra kísérteties fantomként jelentkezett ennek a folyamatnak a végpontja: a túlnyomórészt bürokráciából és karhatalomból álló és a munkássággal mint egésszel szemben álló párt. Maga az ország, mely eddig csak a maga atomizáltságát érezte a hatalom szervezettségével szemben, most el nem felejthető módon megtapasztalta, hogy a karhatalom az országban tökéletesen izolálva van, és más nem tartja, mint a kívülről kapott segítség. Mindez szüntelen irritáció forrása mindenki számára, aki a kommunizmus ideáljait egy kicsit is komolyan veszi, akinek számára a kommunizmus egy kicsit is többet jelent, mint bizonyos véleményű embereknek a pusztá hatalmon létét. A világ összes kommunista pártjai a legnagyobb erőfeszítéssel kezdik keresni a maguk sajátos szocialista útját úgy, hogy azért megmaradjanak a marxizmus-leninizmus diadalmasnak tudott ideológiájában. A népi demokráciák az aggodalmasan adagolt engedmények s a görcsösen semmit sem engedő sztálini ortodoxia között ingadoznak, s a magyar rezsimnek mindenáron való fenntar-

tása legalább annyira rossz példa számukra, mint amilyen Magyarország feladása lett volna, amit nem utolsósorban őmiattuk sem akart megtenni a Szovjetunió. A nem kommunista világban pedig a szimpatizánsoknak annyi munkával összehozott apparátusa mutatja a súlyos sérülés, helyenként az összeomlás tüneteit: a béke-, nő- és ifjúsági szervezetek, melyek nagy mennyiségű jóhiszemű lelkesedés megtestesítői voltak és olyan erőket fogtak össze, értelmiségieket, munkásokat, ifjúságot, akikre a kommunizmus mindenkor elsősorban számított. Egyszóval: a Szovjetunió magyar akciója, mely egy pozíciófeladást akart elkerülni, azóta szüntelen kárára van a kommunizmus minden pozíciójának.

*Botránya a magyar helyzet minden valamirevaló „harmadikutas” erőnek és gondolatnak is.* India és mellette néhány felelős politikát folytató ázsiai állam, világszerte a szocialista és szociáldemokrata pártok s rengeteg szétszórt eszmei és politikai erő vallja azt, hogy ez a kapitalizmusra és kommunizmusra felszabdalt világ valójában rémképek ellen és álproblémákkal küzd. E rémképek középpontja ortodox kapitalistáknak és ortodox kommunistáknak az a közös előítélete, hogy a szocializmus, azaz a kizsákmányolásmentes társadalom eredményesen nem valósítható meg másképpen, mint a szabadság nyugati technikáinak a hosszú időre való elvetésével. Ezzel szemben harmadikutas – valójában egyetlen lehetséges utas – mindenki, aki azt vallja, hogy a kizsákmányolás felszámolására irányuló szocialista célkitűzés maga sem más, mint a többi emberi szabadság felé haladó egyetemes fejlődés egyik állomása, s a kizsákmányolás elleni harc nem jelentheti, sőt nem is tűrheti a politikai és közéleti szabadság már kidolgozott formáinak az elvetését. S a szabadságnak a hatalmak elválasztásán, többpártrendszeres szabad választásokon, szabadságjogokon, főleg sajtó- és vélemény szabadságon, valamint bírói függetlenségen és a jogállam rendszerén nyugvó egész építménye – mely a nyugati világot minden hibája ellenére is olyan emberségessé és elviselhetővé teszi – nem valami „polgári” felépítmény, hanem egyszerűen egy objektív technika, a szabadságnak mindmáig felülmúlhatatlanul legfejlettebb technikája, melynek fölényét előbb-utóbb éppen úgy el lehet ismerni, mint egy nyugati töltőtöltőtípus vagy a Morgan-féle átöröklési elmélet fölényét, anélkül hogy ez a szocializmus ügyét veszélyeztetné. Ha valahol és valamikor, akkor a magyar forradalomban ez a harmadik út akart konstruktív módon megszületni. A forradalom aktív erőinek nem volt szándékukban a szocializmus valóságos vívmányainak bármiféle felszámolása, és minden erejük megvolt ilyen kísérletek megakadályozására. Csak egyszerűen megelégtették az elnyomás technikáit s azok nyomán az élet minden területét elöntő erőszakot

és hazugságot, és azok felé a társadalmi technikák felé fordultak, amelyek ez ellen intézményes biztosítékot nyújtanak. A hogyan és miként kérdései a forradalom első pillanataiban még nem voltak tisztázva, de tendenciái egészen világosak voltak, és nem sokkal a forradalom leverése után minden különösebb nehézség nélkül kialakult egy meglehetősen egyértelmű közvélemény arról, hogy hogyan kellene a szocializmus világának fenntartását a szabadság nyugati technikáival összekapcsolni, a szocializmus közös platformját elfogadó pártokra korlátozott többpártrendszer útján. Sőt ezek az elgondolások a munkástanácsok vonatkozásában a demokráciának és a szocializmusnak új technikákkal való megerősítését is jelentették volna. Ha ennyi áldozatból, jó erőfeszítésből és ilyen világos elhatározásból mégsem tudott ez a magyar kísérlet megszületni, ha a Szovjetunióknak érdemes volt ezt az egypárturalom és a szovjet katonai jelenlét számára teljesen reménytelenné vált országot katonai erejének teljes bevetésével az elhagyott útra visszatéríteni, ha az indiai közvetítés ezt követő kísérletének is csődöt kellett mondania – akkor teljes félelmetességében áll előttünk az a következtetés, hogy a harmadik út lehetetlen, és nemcsak a világ hatalmainak, de a világ erkölcsi öntudatának két táborra hasadása, a teljes polarizálódás szükségeszerű és elkerülhetetlen.

S itt jutunk a legnagyobb botrányhoz, a *világbéke botrányához, mert a magyar ügy jelen állása a világbéke lehetőségét teszi kétségessé*, és azt az ijesztő párhuzamot idézi fel, hogy ugyanúgy lesz utolsó előtti felvonása a harmadik világháború kitörésének, ahogyan Csehszlovákia cserbenhagyása volt a másodiknak. Semmi sem mutatja ezt jobban, mint az, hogy a magyar ügy tanulságát a nyugati világ tekintélyes része abban foglalta csak össze, hogy a sztálinizmus újjáéledt, sőt igazában soha meg nem szűnt, és végeredményben ez a kommunizmus egyetlen lehetséges és természetes formája; a kommunista világ tekintélyes része pedig ugyanezt a tanulságot ellenkező előjellel úgy vonja le, hogy Sztálinnak alapjában véve mégiscsak igaza volt, s a kommunizmus táborát csak az ő módszereivel lehetséges együtt tartani. Márpedig a sztálini politikai gyakorlat világpolitikai síkon az úgynevezett népfrejtropolitikának és a reá épült világpolitikai együttműködésnek a lehetetlenné tételét, illetőleg belső meghamisítását jelenti. Népfrejtpolitika annak a felismerése, hogy a fasizmussal, a nyers, könyörtelen hatalom kultuszával szemben a kizsákmányolásmentes társadalomra irányuló szocialista célkitűzés és a politikai szabadság elért vívmányaihoz ragaszkodó nyugati álláspont között erkölcsi és harci közösség áll fenn. Sztálin és hívei ezt a politikát úgy tették magukévá, hogy egyben meg is ölték, mert merő taktikai ravaszsággként fogták fel az egységesnek vélt

„monopolkapitalista” ellenség megosztására: megengedettnek tartották tehát a népfrontos partnerek minden eszközzel való belső korrumpálását, majd – Közép- és Kelet-Európában – az első kínálkozó alkalommal való likvidálását. Ezzel azonban lehetlenné vált a világméretű népfrontpolitika, a fasizmust legyőző hatalmak együttműködése is. Ismét bebizonyult, hogy a merőben hatalmi és akarati etika gyakorlatilag lehetlenné teszi az emberi együttélést, ami világpolitikai síkon a háború elkerülhetetlenségét jelenti. Lehetséges békés egymás mellett élés a legkülönbözőbb politikai, társadalmi és gazdasági rendszerek között, de nem lehetséges olyan partnerek között, akik nem hisznek bizonyos közös erkölcsi alapelvekben. Igaz, hogy Sztálin – ellentétben Hitlerrel – minden jel szerint nem akart világháborúba bonyolódni, politikája azonban mind őt, mind ellenfeleit kölcsönösen képtelenné tette arra, hogy a másik motívumait és szándékait reálisan kalkulálni tudják. Ilyen szembenállásban az egyik fél a másiknál hol a hazugságot veszi készpénznek, hol az igazat sem hiszi el, s minthogy a másiknál erkölcsi motívumot nem tételez fel, azt hol indokolatlanul gyávának, hol indokolatlanul agresszívnek látja. Így előbb-utóbb óhatatlanul előáll egy olyan konkrét helyzet, melyben a két fél szándékainak kölcsönös és totális félreértése folytán belecsúszik a világ-, sőt atomháborúba, bármennyire fél is tőle mind a kettő. Így kell érteni azt a kissé merészen hangzó állítást, hogy a magyar ügy jelen állásából a világháború veszélye következik. Nem azért, mintha a magyar ügy *miatt* kellene okvetlenül világháborúnak kitörnie (bár a kelet-európai országoknak megvan az a szomorú privilégiumuk, hogy a világháborúk ökörülöttük szoktak kitörni). Hanem azért, mert ha igaz, hogy a magyar helyzet orvosolhatatlan, akkor organikus akadályai vannak annak, hogy a világ hatalmai közös nyelvet beszéljenek és azon egymást megértsék, s ez ellen az a pusztá értelmi felismerés, hogy az atomháború örültség és öngyilkosság, nem nyújt elegendő védelmet.

De valóban ilyen súlyos-e a helyzet, és valóban nincs kiút a magyar ügy és a világpolitikai zsákutca számára?

A pillanatnyi helyzetnek ez a kétségtelen mérlege. De minden történeti pillanatban van mérlege nemcsak a tényleges helyzetnek, hanem a valóságban benne rejlő lehetőségeknek is, melyek megvalósulása nem szükségszerű, hanem erőfeszítés és jóakarát kérdése. Ha ezekről csinálunk mérleget, akkor a magyar ügy és a világpolitikai kibontakozás lehetőségei felől biztatóbb képet kapunk, mint az elmúlt tíz év alatt bármikor.

*Reményt jelent a magyar forradalom a nyugati világ számára.* Azt a politikát, mely tíz év óta tartja reménységgel a kelet-európai országok belső ellenzékét és emigrációit, nemegyszer fogta el a kétség afelől, hogy vajon ezek az

országok az egypártrendszer megszűntével milyen kormányzást fognak be-  
rendezni maguknak, hiszen tudott dolog volt, hogy a második világháború  
előtt a társadalmi, a nemzeti elnyomás és a rendi uralom legváltozatosabb  
formáiban éltek; s emigrációikat felerészben idejétmúlt életformájuk ösz-  
szeomlása s csak felerészben a szabadság vágya űzte Nyugatra. Gyakori tétel  
volt nyugati politikusoknál és gondolkodóknál, hogy egy bizonyos vonaltól  
kelet és dél felé a szabadság nyugati intézményeinek valóságos és jó műkö-  
désére úgyszincs kilátás, tehát tudomásul kell venni, hogy ezek az országok  
Közép-Európától Kelet-Ázsiáig és a Pireneusi-félszigettől Dél-Amerikáig  
mindig is a zsarnokság enyhébb vagy szigorúbb formái között éltek és fog-  
nak élni. A különbség csak az volt, hogy baloldali jóakaróik kommunista  
egypártrendszert, jobboldali jóakaróik konzervatív rendőrállamot ajánlot-  
tak nekik. Ennek a felfogásnak a fényénél az egész úgynevezett felszaba-  
dítási politika nem lett volna több mint a legcinikusabb hatalmi politika,  
s ebben a kiábrándult szemléletben benne foglaltatik az a reménytelenség  
is, hogy a háborús feszültség lidércnyomása belátható időn belül nem fog  
lemenni az emberiségről. A magyarországi, lengyelországi és más kommu-  
nista országbeli mozgalmak a legélesebb fényben megmutatták, hogy ezek-  
ben az országokban valóságos és eleven igény létezik a szabadság valósága és  
legfejlettebb technikái irányában. És ez az igény, éppen azért, mert kielé-  
gítően még sohasem tudott teljesülni, a meggyőződés és szenvedély olyan  
frissességében jelentkezik, mely lényegesen meghaladja a maga vívmányait  
már megszokott nyugati világ meggyőződését. Megmutatták ezek a moz-  
galmak, hogy a változás igénye nem szorítkozik az egypárturalom szenvedő  
áldozataira, sőt legelevenebben éppen az egypártrendszer neveltjeiből és  
ifjúságából tör elő, nem kell tehát félni, hogy elavult társadalmi és politikai  
formák restaurációjára fog vezetni. S ezt a tanulságot és reménységet nem  
szabad csak Kelet-Európára korlátozni, s nem elég elsősorban Lengyelor-  
szágra, Csehszlovákiára és Magyarországra nézve megállapítani, hogy azok  
mindig is a nyugati kereszténység állományához tartoztak. Az elvi tanulság  
ezen túlmenően az, hogy semmiféle népről nem kell és nem szabad fel-  
tételezni – amit németektől malájokig annyi népről feltételoztek –, hogy  
hiányzik belőle a szabadság igénye. A közgazdaságtanban már rájöttek  
arra, hogy az egyik népnek a nyomora fertőzi és veszélyezteti a jólétben  
élő másikat: ezt a leckét meg kell tanulni a politika síkján is. A magyar for-  
radalom és általában a kelet-európai népek mozgalmi azt jelentik, hogy  
a nyugati világnak igenis be lehet és be kell rendezkednie egy olyan nem  
agresszív és nem hatalmi, de mégis aktív és vállalkozó szellemű politikára,  
melynek célja az, hogy anélkül, hogy gazdasági és társadalmi rendszerét

másokra rá akarná erőltetni, igenis lépésről lépésre megnyerje a kelet-európai országokat és végül a Szovjetuniót magát is a szabadság nyugati technikái és e technikák mögött álló közös politikai erkölcs számára.

*De reménységet jelent a magyar forradalom, bármily furcsán hangzik is, a világgkommunizmus számára is.* És éppen akkor, mikor vele szemben a magyar események után határozottabban jelentkeznek, mint negyven év óta bármikor, az az ellenséges vélemény, mely minden eszmei tartalmat elvitat tőle, s nem lát benne egyebet, mint a fasizmushoz hasonló, merőben hatalomra törő akaratot. Mert éppen a magyar forradalom és a lengyel események mélyebb összetevőinek a vizsgálata mutatja, hogy döntő momentum éppen kommunista értelmiségieknek és kommunista ifjúságnak az a mindinkább elmélyülő meghasonlása volt, melyet a kommunizmusnak az ember felszabadítására irányuló célkitűzései mellett az e cél megvalósítására igénybe vett válogatás nélküli eszközök demoralizáló és korrumpáló hatása kiváltott. Ez a pusztá tény alapvető különbséget jelent a fasizmussal szemben, melyben ilyen válság nem indult és nem indulhatott el, mivel ott az eszmény maga is a nyers és meztelen hatalom érvényesítése volt, s így az eszme és az eszközök között nem volt ellentmondás. A kommunistákat meghasonlásba vivő ellentmondások a lengyel és magyar mozgalmakban három ponton jelentkeztek: először a központosított, mindenható és önkényes államhatalommal szemben jelentkezett az emberek beleegyezésén alapuló, főleg azok saját közvetlen közösségeinek és szervezeteinek önkormányzatát tisztelő kormányzás igénye; másodsor a valóságot s a valóságról szóló közléseket és tanítást a maga céljai szolgálatában tetszés szerint eltorzító hatalommal szemben jelentkezett a közéleti és szellemi igazmondás igénye; harmadszor a magántulajdoni kizsákmányolást megszüntető, de a lakosság életnívójának felemelését a szocializmus építésére hivatkozással mind távolabb kitoló és a dolgozókat bürokratikus gazdasági centralizáció révén ugyancsak kizsákmányoló gazdaságpolitikával szemben jelentkezett a gazdasági tevékenységben való közvetlen és intézményes érdekelttség követelése, a gazdasági önkormányzat igénye. Ezek a követelések azonban élesebb fogalmazásban pontosan azok körül a kérdések körül forognak, amelyek az 1953 óta elsősorban a Szovjetunióban megindult enyhülés témái: a törvényesség biztosítása, a pártdemokrácia helyreállítása, a kritika szabadsága, a tények igaz közlésére való törekvés, főleg a Nyugattal kapcsolatban, az életnívó emelése és a gazdasági decentralizáció programja. Nem tudjuk, hogy biztosítva van-e ebben az irányban az egyenes vonalú és fokozatos továbbfejlődés, de annyi bizonyos, hogy ezek a szükségletek a Szovjetunióban is valamilyen – általunk pontosan nem ismert – formában, de oly erővel jelentkeztek, hogy



a Sztálin halála után keletkezett folyékony helyzetben azonnal a pillanat parancsoló tennivalójaként léptek fel. Ezért van okunk, hogy ma is, a jövő alakulása feletti minden jogos aggodalom ellenére, még mindig döntő fordulatként értékeljük azt az 1953-as eseményt, melynek során azok a szovjet vezetők, akik nem akartak új Sztálint, felülmaradtak azzal szemben, aki új Sztálin akart lenni. Ezért haszontalan merő taktikának minősíteni azt az egész folyamatot, mely a XX. kongresszusban csúcsonyosodott ki és komoly részben előzménye és oka a magyar és lengyel eseményeknek, melyekben oly rendkívül figyelemreméltó erkölcsi és eszmei értékek jutottak napvilágra. Nem azt jelenti ez, hogy a magyar forradalom erkölcsi tőkéjével az azt leverő szovjet államvezetés erkölcsi tőkéjét akarjuk gyarapítani, hanem annak felismerését, hogy egységes és átfogó folyamattal állunk szemben, és ennek jegyében kell érteni, bírálni a szovjet államvezetés ellentmondásait is. Éppen úgy nincs értelme a szovjet vezetőket alapjában jóindulatú, de kórosan bizalmatlan embereknek nézni, amint azt Roosevelttel tette, mint ahogyan nincs értelme alapjában rosszindulatú, de a jóakarattal s átánitettetésére képes embereknek, amint azt régen s mostan sokan képzelték és képzelik. A lényeges az, hogy egy olyan államvezetésről van szó, melyet súlyos történelmi és ideológiai előzmények gátolnak abban, hogy erkölcsi aggodalmaknak a politikában helyt adjon, hogy ellenfelei politikájában erkölcsi motívumokat tételezzen fel s azokat megértse; s most ennek az államvezetésnek a számára problematikusává vált, hogy melyek azok az eszközök, melyekkel a reá bízott világbirodalmat és a reá bízott politikai ideológiát egy biztatóbb és stabilabb jövő felé vezetheti. Érti, hogy józan önérték és igazságosság egyaránt a nagyvonalú engedményeket és az enyhülés folytatását kívánja, vagyis mindannak az ellenkezőjét, amit a sztálinizmus jelent; de úgy látja, hogy a nyugati kapitalizmus a legrosszabb indulatú készenlétben van, hogy lecsapjon a legkisebb jelére annak, amit gyengeségnek ítél. Érti, hogy befelé a szelepek elzárásából kazánrobbanás lesz, de attól fél, hogy a gátak hirtelen kinyitásából meg gátszakadás; innen a részleges engedmények és a megmerevedés időszakainak váltakozása. Ha mindezt figyelembe vesszük, akkor a magyarországi közbelépést indokoltabb ma is, a sztálinizmus tüntető rehabilitációjára irányuló kísérletek idején a sztálinizmus valóságos újjászületése helyett inkább megtorpanásnak venni egy olyan úton, melyen előbb-utóbb csak tovább kell menni. Persze azért felesleges a magyar forradalom túlságos lendületén sajnálkozni, mellyel visszahatásként az egész szovjet enyhülési folyamatot veszélyeztette. A magyar forradalom sikerében is, leverettetésében is egyugyanazon tanulságot érleli: azt, hogy az enyhülési politika összes döntő kérdései, a politikai és gazdasági önkormányzat, a tör-



vényesség, a közéleti igazmondás, a bürokratizmus leépítése, az életnívó emelése mind kölcsönösen összefüggnek egymással, s nem lehet közülük megoldani a kényelmesebbeket és félretenni a veszélyesebbeket; és azt sem lehet, hogy ezt az enyhüléssel programot tartósan folytassák a Szovjetunióban és lefojtsák a népi demokráciákban. Azokat az energiákat és értékeket, amikbe Magyarországon a nép ellenére való kormányzás kísérlete került, valakinek meg kell fizetnie, s ezt végsőleg a magyar nép és a szovjet nép együtt fogja megfizetni szabadságban és életnívóban; ezzel pedig pontosan az a válság súlyosbodik, aminek az elhárítására a magyarországi közbelépés történt. A remény tehát éppen az egész problémakomplexumnak ebben az elválaszthatatlan kapcsolatában és összefüggésében rejlik: ezért lehetséges és ezért várható – bár természetesen nem szükségszerű –, hogy a fejlődés visszakanyarodjék oda és újból induljon onnan, ahonnan a magyarországi szovjet közbelépés végzetes elhatározása kitérítette.

*Ezért jelent reménységet a magyar forradalom a „harmadik út” erőinek is.* E pillanatban, mint láttuk, a világ különböző részeinek a központi problémája a szabadság lehetőségeivel való élés kérdése. A nyugati világ birtokában van a szabadság legfejlettebb technikáinak, a szabadságjogokon alapuló népképviseleti parlamentáris demokráciának, s nagyban és egészben elfogadta azt az univerzális etikát, mely a szabadságintézmények alapja és működésük feltétele. Birtokában van ezenkívül egy kapitalizmus nevű gazdasági rendszernek, melynek lényeges összetevői a szabad vállalkozás rendszere, a nyereségvágynak szabályozó elvként való elfogadása és egy individualista magánjog. Ez a rendszer egy évszázad óta folyó elparentálása ellenére is időnként a rugalmasságnak és teljesítőképességnek meglepő bizonyítékait szolgáltatja, bár ugyanakkor eredeti szerkezetéből sokat el is veszített. Azonban mai, sokszorososan megfoldsított formájában sem képes az erkölcsi elégtelenségnek azt az érzését megszüntetni, melyet az emberek nagy százalékában újra meg újra kivált. A botránkozás központja nem maga a szabad vállalkozás, mely az emberi szabadságnak igen lényeges vívmánya, hanem az, hogy a kapitalizmus a maga intézményeivel nemcsak hogy konzerválja a társadalmi birtokállományt, hanem új lehetőségeket nyit a nagy vagyontöbbletnek amaz ősi formái számára, melyek messze a kapitalizmus, a szabad vállalkozás és a jogállam létrejövedele előtt, évezredek óta ismertek: a jogi formákba burkolt erőszak, az államhatalommal való visszaélés, közvagyon vagy közösségi vagyon kisajátítása, államhatalmi koncessziók, korrupció és politikai intrika. A szabad társadalom és a békés társadalmi reform erői azonban Nyugaton olyan erősek, hogy rendkívül lassan és lépésről lépésre, de radikális kisajátítás nélkül is szorítják vissza a mamutva-

gyonnak, még inkább a mamutvagyon újraképződésének ezeket a diluviális társadalmi jelenségeit. Vagyis Nyugaton lassan, de biztosan a szegények gazdagabbak, a gazdagok szegényebbek lesznek. Ezzel szemben a világ többi népeinél, a félgyarmati (Latin-Amerika és a kommunizmusig Kelet-Európa), a volt gyarmati és gyarmati országokban a jogállam és a szabad vállalkozás technikáinak egyszerű bevezetése a valóságban azt eredményezte és azt eredményezi, hogy az e technikákban gyakorlatlan egyszerű nép, elsősorban a parasztság óriási tömegei tradicionális társadalmi és gazdasági kereteik megbomlása után tehetetlen prédái lesznek a nagy vagyonképződés fent leírt ősi erőszakos és korrupt folyamatainak. Vagyis gyakorlatilag a szabad vállalkozás, a jogállam s amennyiben van, a népképviseleti demokrácia intézményei igen könnyen válnak földesurak, pénzemberek és korrupt politikusok bábjátékává. Olyan folyamat indul tehát meg, melynek során a szegények még szegényebbek, a gazdagok még gazdagabbak lesznek, s belátható időn belül nincs kilátás, hogy ez a folyamat megforduljon. Ezzel szemben áll a kommunista megoldás, mely a politikai hatalom teljes birtokbavétele révén végrehajtja mindennemű mamutvagyonnak csaknem maradéktalan és radikális kisajátítását, úgy azonban, hogy ezzel együtt kisajátítja a kisvagyon túlnyomó részét is, egyben teljesen hatályon kívül helyezi a szabadság nyugati „polgári”-nak bélyegzett technikáit és a szabad vállalkozás legtöbb gazdasági formáját, amivel együtt jár a társadalom és gazdaság óriási mértékben való bürokratizálása is. Hogy ezt így és csakis így lehet csinálni, igazolódik azzal, ami a félgyarmati, volt gyarmati és gyarmati országokban történik s a kommunista hatalomátvétel előtt Kelet-Európában és Kelet-Ázsiában is történt. Valójában azonban a gazdasági élet bürokratikus uralom alá vetése ugyanúgy akadályozza a tömegek szintjének emelését, mint a demokratikus ellenőrzést kijátszó kapitalizmus. E két elégtelen megoldás között hányódik az egész félgyarmati, volt gyarmati és gyarmati világ. S még olyan országok is, mint India, s néhány más, amelyek komoly elszántsággal törekednek arra, hogy ezen az alternatíván túljussanak, sincsenek egyáltalán túl a polarizálódás veszedelmén. Eddig gyakorlatilag sehol sem tudott történelmi aktualitáshoz jutni az a szinte Kolumbusz tojása-szerű megoldás, melyet a mindkét oldalról annyiszor lesajnált, kihasznált és kihasználás után eldobott kelet-európai parasztradikális mozgalmak ajánlottak: a nagybirtok és nagytőke radikális kisajátítása, s ugyanakkor a szabadság politikai technikáinak és a szabad vállalkozás helyesen szabályozott lehetőségeinek teljes bátorsággal való bevezetése, illetőleg megerősítése. S íme a magyar ügyben ez a megoldás, mely eddig a nagyobb történelmi erővel fellépő két rossz alternatíva között nem tudott érvényesülni, most

egyszerre megjelenik egyedül lehetséges megoldásként. Mert Magyarországon a nagy vagyonoknak a kommunisták hathatós, bár nem kizárólagos közreműködésével végrehajtott kisajátítása tíz év alatt olyan definitív történelmi tény lett, aminek visszacsinálására senki sem gondolhat, s a forradalom aktív erői gondoltak erre a legkevésbé. Ugyanakkor azonban a Magyar Kommunista Párt teljes és tökéletes erkölcsi hitelvesztése Magyarországon az egypárthegegemónia enyhített formáját is tartósan lehetetlenné teszi, s a többpártrendszer és a jogállam technikáinak a bevezetését jelöli egyetlen lehetséges kibontakozási útként, természetesen azok között a határok között, amelyeket a szocialista vívmányok fenntartása megszab.

Egy így megszorított többpártrendszer mindkét részről elsőre bizalmatlanságot vált ki. A nyugati „polgári” szemlélő azt mondja, hogy ha a szocializmus ellen fellépő pártoknak nincs indulási lehetőségük, akkor nincs szabadság. Valójában azonban minden történelmi demokrácia úgy indult el, hogy bizonyos közös alapelvekre nézve előzetes megállapodás alakult ki az ország túlnyomó többségében, és az ezeket az alapelveket vitássá tevő álláspontoknak nem volt meg a pártalakítási lehetőségük. A holland, angol, amerikai és francia parlamentáris szabadság is azzal kezdődött, hogy a királyi abszolutizmus híveit többé-kevésbé kizárta a parlamenti küzdőtérrel, sőt ezen túlmenően, igen méltánytalan személyi megszorításokat is tett. Mégis elindulhatott ezen az úton valóságos szabadság azért, mert a kötelezően előírt platform olyan volt, hogy azon az ország túlnyomó többsége elért. Ugyanez volna a helyzet a szocialista vívmányok elismerésére szorított magyar többpártrendszer esetén is. A másik oldalon a leninizmus hívei számára a többpártrendszer a lenini hagyaték elárulását jelenti, azt, hogy az igazság letéteményeseként tisztelt kommunista pártot ledegradálja mindenféle polgári vagy félpolgári érdekcsoport mellé egy sorba. A helyzet azonban az, hogy a többpártrendszer nélkül a „szabad” választás merő bábjátékká süllyed, mert nincs lehetőség jelölőlisták felállítására, vagy legalább a hivatalos listával szemben a „kihúzó”-ra vonatkozó előzetes megállapodás megnevezésére; ha viszont ilyen szervezkedést megengedünk, akkor máris a pártoknál tartunk, akárminek nevezzük is. S ott, ahol a kommunista párt megőrizte tekintélyét s rajta kívül nincs komoly politikai párt, egy ilyen többlistás választás elképzelhető nemcsak régi vagy új pártok megengedése útján, hanem úgy is, hogy a kommunista párt osztódik a közös platformon belül külön választási listákra, azok szerint a különböző irányzatok szerint, melyeket ma – jobb és elvi támpont híján – egyes vezetők nevéhez szoktunk kapcsolni.

A kizsákmányolás semmiféle megszüntetése nem reális a valóságosan működő szabadságintézmények nélkül. Áll azonban az ellenkező tétel is: semmiféle szabadságintézmény nem reális radikális földreform, a mamutvagyonok kisajátítása, valamint új, a kizsákmányolás ellen hatékonyan védő jogrendszer nélkül. Egy harmadikutas kísérlet tehát, bármit tartanak is a kilátásairól, egyaránt tanulságos lesz a Nyugat, a kommunista világ és a félgyarmati, volt gyarmati és gyarmati népek számára.

*Ezért jelent reményt a magyar helyzet a világbéke szempontjából is.* A világbéke centrális kérdése ebben a pillanatban a nyugati világ és a Szovjetunió közötti feszültség és a hatalmi pozícióknak az a rendszere, melyet a két fél egymástól való félelmében egymással szemben kiépített, s melyhez görcsösen ragaszkodik. A Szovjetunió e pillanatban főleg azért húzódik minden esetleges pozíciófeladástól, mert attól tart, hogy a népi demokratikus kormányok, magukra hagyva, nem tudnának megküzdeni a tízévi sztálini politikai gyakorlat folytán létrejött súlyos népszerűtlenségükkel, s egyiknek a sorsára hagyása láncreakcióként hatna ki a többinek a helyzetére. A helyzet teljes kielezettséget legjobban a kettéosztott országok, főleg Németország helyzete mutatja, mely ahogyan van, tarthatatlan, de közelesen még sincs kilátás komoly engedményekre egyik oldalon se.

Miféle reményt jelent ebben a súlyosan zsákutcás helyzetben a magyar ügy? Azt, hogy a holtpontoknak ebben az összefüggés-sorozatában a magyar ügy az, melyben az engedés és a kompromisszum lehetősége a legközelebb fennáll. Fennáll először azért, mert Magyarország az októberi események óta olyan pozícióvá vált, melynek fenntartása a legszorosabban vett katonai és presztízs-szempontoktól eltekintve inkább teher, mint előny, és a magyarországi kommunista kormány a kommunista országok számára legalább annyira nyugtalanító, mint amekkora zavart a feladása okozna. Fennáll másodszor az engedés és kompromisszum lehetősége azért, mert Magyarországon – Németországgal ellentétben – nincsenek olyan komoly erők, melyek a helyzetet a jelenlegi kormányzás feladása esetén kapitalista restauráció irányába tudnák fordítani, sőt az a valószínű – és ezt a valószínűséget előzetes megegyezéssel bizonyossággá lehetne tenni –, hogy Magyarország megmarad a szocialista típusú országok csoportjában. Lehetséges végül az engedés és kompromisszum azért, mert ma még – ameddig szét nem morzsolódik – létezik Magyarországon olyan országos bázissal rendelkező politikai álláspont, mely egyszerre híve szabadságnak és szocializmusnak, ellensége minden restaurációnak, ember ségesen, fokozatosan és mindennemű hajsza nélkül tervezi a felduzzadt bürokrácia felszámolását, nem szovjetellenes, és nemcsak távol áll attól,

hogy országát szovjetellenes támaszponttá engedné tenni, de belülről érti és ismeri a szovjet államvezetés gondjait és problémáit.

A kompromisszumnak ez a lehetősége azt jelenti, hogy Magyarországon a nyugati világ és a Szovjetunió közös garanciája mellett létre tud jönni egy olyan politikai és társadalmi berendezkedés, mely egyiküknek sem szíve szerint való, de itt az egyedüli kivezető utat jelenti. Ha valóban belemernek vágni ebbe a kísérletbe, akkor nem is sokára ki fog derülni, hogy nemhogy nem veszélyes, de igen tanulságos a többi függő kérdés számára is, és a közeledésnek olyan eddig rejtett lehetőségeit fogja napvilágra hozni, melyeknek a teljes kiéleződés jelenlegi állapotában reménytelenül kihasználatlanul és észrevétlenül kell maradniok. Az a helyzet, ami a lengyel ügyben kialakult, ahol Nyugat és Kelet versenyt aggodott a lengyel választások sikeréért, szélesebb alapon alakulhatna ki Magyarországon, s kiderülhetne, hogy a kiegyenlítő megoldások sikere egyaránt érdeke mindkét félnek. Egy ilyen atmoszféra nagymértékben csökkentené azt a bizalmi válságot is, mely egy csomó egyéb kérdésben, amilyenek az atomkísérletek, az atomfegyverkezés, a leszerelés, az előbbre jutás legfőbb akadályai.

Felvetődik persze, hogy bármennyire meg is vannak az engedés és kompromisszum feltételei a magyar ügyben, ez mégis óhatatlanul úgy fog jelentkezni, mint egy katonai pozíció feladása a Szovjetunió részéről, és senki sem kívánhatja tőle, hogy egy ilyen pozíciófeladást komoly ellentétel nélkül megtegyen. Mondottuk már, hogy a Szovjetunió számára Magyarország feladása abban a pillanatban, amint biztosítva van nemzetközi, politikai és belső társadalompolitikai síkon, hogy az ország nem lesz szovjetellenes támaszpont, már önmagában is inkább előnyös, mint hátrányos. De ha muszáj ezt a kérdést a katonai pozíciók síkján is felvetni, bizonyos, hogy egy kis találékonysággal a megfelelő ellentételt itt is meg lehet találni. Aligha Németországban, ahol keresni szokták, mert ez, úgy is, mint katonai pozíció, úgy is, mint probléma, nagyobb annál, semmint hogy a magyar ügygel való junktimba hozását ez utóbbi kibírná. Felvethetnők ellenben, csak egy ötletként, az ellentétel színhelyül Dánia, Norvégia vagy Izland vidékét. Az európai béke lépésenkénti előkészítése szempontjából komoly fantázia volna abban, ha az északi országokban és a Duna-medencében egyidejűleg növekedne azoknak az országoknak a száma, melyek mind a két katonai tömbön kívül állanak. Benne maradhatnának az északi országok a kapitalizmus, Magyarország a szocializmus rendszerében.

Így alakul ki az a mérleg, mely együttvéve azt jelzi, hogy a magyar helyzet, amennyire botrány a világ jelen állapotának szempontjából, annyi reménységet rejt magában a világ jövője számára; e reménység azonban nem tör-

ténelmi szükségszerűséget jelent, hanem megvalósítható vagy elpuskázható lehetőséget. A kérdés tehát az, hogy a világ különböző erőtényezőinek és felelőseinek mit kell tenni ahhoz, hogy a magyar helyzetben rejlő botrány megszűnjék, s a benne rejlő reménységek valósággá váljanak. E feladatok – úgy vélem – a következők:

1. A nyugati világnak az a feladata, hogy az eredménytelenségek után se ejtse el a magyar ügyet, hanem továbbra is tartsa fenn, mint aminek a megnyugtató elintézése kizáró előfeltétele a megszakadt nyugat–keleti dialógus újrafelvételének.

2. A szocializmus híveinek a Szovjetunióban – és azon kívül – legfőbb feladatuk annak szüntelen szem előtt tartása, hogy a szocializmus s vele együtt a Szovjetunió egész jövő sorsa a sztálini politikai gyakorlat egész felszámolásán áll vagy bukik, s annak, hogy ez a felszámolás lehetséges-e vagy sem, a próbaköve lett Magyarország.

3. A harmadik út erőinek azt kell tudniuk, hogy nemcsak jövő világpolitikai súlyuk és szavuk múlik azon, hogy közvetítő szerepük fennmarad és sikerrel jár-e, de egész létüket érinti az, hogy a polarizálódás jelenleg kiéleződött folyamata megáll és megfordul-e.

4. A magyar népnek pedig, mely e pillanatban e történelmi szerep minden dicsőségét és minden súlyát hordozza, az a dolga, hogy akár annak az árán is, hogy életét hosszabb vagy rövidebb időre merőben vegetatív szintre szállítja le, továbbra is utasítson vissza minden együttműködést azzal, ami hazugság és erőszak. Az nem feladata, hogy új felkelést kezdjen és új visszatorlást provokáljon ki. De feladata, hogy minden rágalommal, feledéssel és elszürküléssel szemben tisztán őrizze meg a maga forradalmának a zászlaját, mely az emberiség szabadabb jövőjének a zászlaja is.

*1957. január–április*



## HA A ZSINATI MOZGALOM A 15. SZÁZADBAN GYŐZÖTT VOLNA<sup>72</sup>...

*Bibó István címzetes váci kanonok beszélgetései apósával, Ravasz László<sup>73</sup> bíboros érsekkel a római katolikus egyház újkori történetéről, különös tekintettel a lutheránus és kálvinista kongregációkra.*

*Egyház-, kultúr- és politikatörténeti uchrónia*

Toynbee<sup>74</sup> mondja valahol, hogy ha a 15. században a győzelemhez egy pillanatban elég közel került zsinati mozgalom győz, akkor az egész kereszténység és Európa története másképp alakul, s minden valószínűség szerint a reformáció a maga egyházszakadásos formájában elmaradt volna. Ez a megjegyzés ihlette az alábbiakban vázolt párbeszéd uchrónia (= nem létező idősorok megelevenítése, a nem létező helyekről szóló *utópiák* mintájára) tervét, mely arról szól, hogy mi lett volna, ha a zsinati mozgalom győz: a gondolatmenet lényege az, hogy a 16. században egy katolikus-protestáns-erazmiánus kompromisszum megmenti az Egyház egységét, az Egyház zsinatpresbiteri demokratizálódása lesz a mintája a világi alkotmányossági mozgalmaknak, melyek az Egyház szövetségében megtörik a fejedelmi abszolútizmus kísérleteit, úgyhogy a felvilágosodott abszolútizmus közzjátéka mindenütt elmarad, s a modern szabadságok organikusan nőnek tovább a középkori szabadságokból, úgy, mint Angliában. Így az Egyház megmarad az egész európai szellemi élet keretének, a felvilágosodás, modern tudományosság, humanitarizmus, demokratizmus, liberalizmus, szocializmus mind keresztény egyházi keretek között

<sup>72</sup> Az itt közölt szöveg egy leendő mű vázlatja, amely soha nem íródott meg. Ifjabb Bibó István szerint édesapja 1963–68 között olvasta Arnold Toynbee munkáit, amelyek a szövegben említett egyéb hatások mellett az *Uchrónia* megírására ösztönözték; az írás alapvetően abból az aggodalmából fakadt, hogy a Keleten és Nyugaton egyaránt válságokkal terhelt 1968-as esztendő a modern történelem zsákutcsa fejlődésének a tünete.

<sup>73</sup> Ravasz László (1882–1975): a dunamelléki egyházkerület református püspöke. Leányával, Ravasz Boriskával, Bibó István 1940-ben kötött házasságot. Lásd: Tóth-Matolcsi László: *Műhely a lehetetlenséghez. Kapcsolódás pontok Bibó István és Ravasz László életművében*. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2005. Eszmetörténeti Könyvtár, 4., Hatós Pál: *Szabadkőművesből református püspök. Ravasz László élete*. Jaffa Kiadó, 2016.

<sup>74</sup> Toynbee, Arnold (1852–1883): brit történész, történetfilozófus



zajlanak, s a szerzetesrendek világi harmadrendjeinek elterjedése a szellemi élet minden valamirevaló emberét legalábbis címzetes egyházi funkciók viselőjévé teszi.

Megjegyzem, hogy uchronia lényegesen kevesebb íródott, mint utópia: van egy egy francia szerzőtől, egyszerűen „Uchronia”<sup>75</sup> címmel, mely érdekes módon szintén vallástörténeti jellegű, mely azonban nem egy valóban felmerült lehetőségen alapszik, hanem egy teljesen fiktív történelmi fordulaton, mely szerint Kr. u. a 2. században egy bizonyos Cassius-level regenerálja az egész antik világszemléletet, úgyhogy Európa kereszténynyé válása elmarad, és az antik világ a sötét keresztény középkor közjátéka nélkül s így jelentős időnyereséggel megy át a modern felvilágosodottság és szabadság világába. Mondanom sem kell, hogy ez az egész elképzelés teljesen irreális, mert az ókori rabszolgatartó „demokratizmus” soha keresztény közjátékok nélkül nem mehetett volna át a minden ember egyenlő emberi méltóságából kiinduló modern demokratizmusba, sem az ókor elfogulatlan, csaknem játékosan kíváncsi természetkutatása a szerzetesi fegyelem és aszkézis nélkül nem mehetett volna át modern, szigorúan egzakt tudományba, sem az ókor rezignált és alapjában pesszimista humanizmusából nem jöhetett volna létre keresztény ihletés nélkül modern, aktív és optimista emberszeretet.

A párbeszéd főszereplői Ravasz László pesti bíboros érsek és Bibó István címzetes váci kanonok. Kezdődik 1963-ban, amikor R. L. éppen a legutóbbi pápaválasztásról érkezik Rómából, ahol Montini bíborost<sup>76</sup> választották végül is meg legesélyesebb ellenjelöltjével, Vissert’Hooft bíborossal,<sup>77</sup> a kálvinista kongregáció generálisával szemben. B. I. viszont Márianosztráról érkezik, ahol hat évig volt gyógykezelésen Magyarország legrégebb, Nagy Lajos által alapított gyógyintézetében, melynek dicséri jó ellátását és adminisztrációját, de panaszkodik az irgalmas rendi orvosok és ápolók elmaradt és nyers kezelési módszerei miatt. R. L. beszámol az 1962 óta üléselő alkotmányozó zsinat és a pápaválasztás vitáiról és problémáiról. Az Egyházat e pillanatban két nagy ellentét tartja izgalomban: a szocializ-

<sup>75</sup> Bibó Charles Renouvier *Uchronie (L’Utopie dans l’histoire), esquisse historique apocryphe du développement de la civilisation européenne tel qu’il n’a pas été, tel qu’il aurait pu être* című 1876-os könyvére utal.

<sup>76</sup> Bibó a következőkben létező történelmi személyeket helyezte bele az általa megrajzolt fiktív történelmi szituációba. Giovanni Battista Enrico Antonio Maria Montini (1897–1978) 1963-ban VI. Pál néven lett pápa és a hivatalát 1978-ig töltötte be. Ebben a minőségében ő irányította az elődje, XXIII. János által összehívott II. vatikáni zsinatot (1962–65).

<sup>77</sup> Visser ‘t Hooft, Willem Adolph (1900–1985): holland teológus, 1948–1966 között az Egyházak Világtanácsának az első főtitkára

mus kérdése és a szabadgondolkodás kérdése. Mindkét kérdésben van egy reformerszárny, mely ezeket az irányzatokat a keresztény gondolkodás szerves részeként kívánja tekinteni, és egy konzervatív szárny, mely ezeket akár szakadás árán is ki akarja az Egyház közösségéből tessékélni. Utoljára a 16. században volt ilyen közel az egyházzszakadás veszélye, amikor végül is Erasmus bíboros,<sup>78</sup> Contarini bíboros<sup>79</sup> és Melanchton<sup>80</sup> bíboros együttes erőfeszítéseinek eredményeképpen az Egyház befogadta a maga kebelébe az új világi szerzetesrendeket, a Luther Szent Márton által alapított lutheránus kongregációt – az augsburgi zsinaton –, majd utóbb a Kálvin Szent János által alapított kálvinista kongregációt is. Mindez nem lett volna lehetséges, ha a 15. században a győzelemre jutott bázeli zsinat nyomán nem indult volna meg az Egyház alkotmányos szervezetté válásának folyamata, és a mindinkább állandó intézményekké váló egyetemes és nemzeti zsinatok nem szorították volna rá a pápaságot a reformáció néhány alapvető követelményének az elfogadására. A nehezebbik dió természetesen a kálvinisták lenyelése volt: hiszen tudjuk, hogy volt pillanat, amikor Kálvin Szent Jánost a kiközösítéstől és elítéltetéstől csak a Sacra Rota<sup>81</sup> elnöke, a vénségesen vén Savonarola<sup>82</sup> bíboros mentette meg, aki nem annyira Kálvin teológiai nézeteivel szimpatizált – melyekből nem is túl sokat értett –, mint inkább azzal az ő firenzei uralmához hasonló erkölcsi rémuralommal, melyet Kálvin Genfben berendezett. (Ez volt az a Savonarola bíboros, aki annak idején egyedülálló esetként keresztülvitte a botrányos életű Borgia bíborosnak a bíborosi kalaptól való megfosztását!) Végül is a kálvinista kongregáció teljes befogadására csak azután kerülhetett sor, hogy a pápai abszolutizmust hirdető jezsuiták által dominált tridenti zsinatot feloszlatták.<sup>83</sup> Kétszáz évig tartott a két kongregáció harca, míg végre a 18. században, mikor egy erősen forradalmi franciskánus–kálvinista koalíció kormányozta az Egyházat, megtörtént a jezsuita rend feloszlata. Eddigre Locke bíboros, Montesquieu bíboros és Rousseau apát agitációja nyomán teljesen megérett az egyházi alkotmányosság programjának a világi hatalomra való alkalmazása is. Az egyetemes és nemzeti zsinatok támogatását

<sup>78</sup> Rotterdami Erasmus (1466–1536): németalföldi humanista

<sup>79</sup> Contarini, Gasparo (1483–1542): itáliai bíboros, a reformátusokkal folytatandó párbeszéd egyik katolikus úttörője

<sup>80</sup> Melanchton, Philipp (1497–1560): német reformátor, Luther munkatársa

<sup>81</sup> Sacra Rota: vatikáni fellebbviteli bíróság

<sup>82</sup> Savonarola, Girolamo (1452–1498): olasz Domonkos-rendi szerzetes, a reformáció egyik előfutára

<sup>83</sup> A tridenti (trentói) zsinatot a reformációra adandó átfogó katolikus válasz kidolgozására hívták össze 1542-ben és több szakaszban egészen 1563-ig tartott.

élvező Egyház már a 16. századtól élesen szembefordult az állami mindenhatóság anglikán, gallikán és jozefinista kísérleteivel, most azonban rájött, hogy ezek a törekvések sokkal nagyobb lendületet kapnak, ha az Egyház a maga jogainak védelmét összekapcsolja a nép jogainak védelmével is. Így az Egyház teljes támogatásával indult meg a Mirabeau püspök és Danton kanonok által vezetett francia forradalom, melynek kitörésére alkalmat XVI. Lajosnak a papság polgári alkotmányát kimondani akaró jozefinista-abszolutista kísérlete adott. Igaz, Robespierre abbé rémuralma, s az arra támadt visszahatás kissé óvatosabbá tette az egyházat, de a 19. század közepére, az 1848-as forradalmakkal sikerült Európa-szerte mindenütt megtörnie – Oroszország kivételével – a fejedelmi abszolutizmus maradványait, s hatalom nélküli alkotmányos uralkodásra szorítani a királyokat. Az Egyház szíve szerinti államforma azonban régtől kezdve a köztársaság volt, s a keresztény szabadelvűség s egyben a társadalmi és gazdasági haladás két élen járó országa a két európai köztársaság volt, a pápa elnöklete alatt álló olasz szövetséges köztársaság és a németalföldi szövetséges köztársaság. A '48-as forradalmak lendületében a pápaság védelme alatt állt a forradalom szélső balszárnya, a kezdődő szocializmus is: így tölthette életét az Európa összes monarchiáiból kitiltott Marx páter a vatikáni múzeum könyvtárában: az ő szerzőségére vall az 1848-ban kiadott harmadik szociális pápai enciklika, a „Spectrum pervadit Europam”<sup>84</sup> kiáltványszerű hangja, mely a megelőző óvatos kísérletek, az 1788-ban kiadott *Rerum Novarum* és az 1828-ban kiadott *Quadragesimo Anno*<sup>85</sup> után először fogalmazta meg következetesen az igazságos és modern társadalmi rend keresztény követelményeit. A szocialista forradalom azonban, még sokkal inkább, mint az azt megelőző demokratikus forradalom, felvetette azt a kísértést, hogy a társadalmi átalakulás ideológiájának hordozója, az Egyház maga váljék a forradalmi átalakulás kapcsán a politikai hatalom részesévé, sőt hordozójává is. Márpedig a keresztény gondolkodás már a 18. századtól kezdve, főleg Voltaire abbé agitációja nyomán mindinkább felismerte, hogy nemcsak a világi hatalom egyházi túlsúlya veszélyes, hanem az egyházi hatalom világi túlsúlya is. Mikor aztán 1860-ban a pápa elnöklete alatt álló olasz szövetséges köztársaság csapatai Garibaldi pápai tábornok vezetése alatt kiverték az olasz egység utolsó akadályát képező Savoyai-házat s vele az utolsó monarchiát Olaszország területéről, a pápa szerepe eb-

<sup>84</sup> *Spectrum pervadit Europam* – magyarul: Kísértet járja be Európát; ironikus utalás Karl Marx 1848-ban írott *Kommunista kiáltvány* című írásának kezdősoraira.

<sup>85</sup> A *Rerum Novarum* a *Quadragesimo Anno* kezdetű pápai enciklikákat 1891-ben, illetve 1931-ben adták ki. Témájuk a munka és a társadalmi igazságosság kérdése volt.

ben az utolsó európai háborúban nagy erkölcsi válságot okozott az egész kereszténységben. Ez indította a pápaságot arra, hogy az 1870. évi vatikáni zsinaton<sup>86</sup> bejelentse a pápaság mindennemű világi hatalmának – köztötte az olasz szövetséges köztársaság elnökségének – önkéntes felszámolását. (Ugyanez a zsinat tisztázta végleg a pápa csalhatatlanságának régóta vajdó kérdését, elválasztva a *politikai* csalhatatlanságot, mely a pápát mint a zsinatnak felelős kúria útján kormányzó alkotmányos uralkodót illeti meg, aki „nem tehet rosszat”, és a *teológiai* csalhatatlanságot, mely nem a pápát személyében, hanem az Egyházat egészében illeti meg, s lényegében nem egyes állásfoglalások csalhatatlanságát jelenti, hanem azt, hogy a Szentlélek egészében semmi körülmények között nem hagyja el az Egyházat.) Az Egyház világi hatalmának problémája azonban újból problémává vált a 20. században, bár egészen másutt, Oroszországban, ahol az Egyháznak sikerült végre megbuktatnia az abszolút monarchiát. Hamarosan azonban olyan helyzet alakult ki, hogy az orosz egyház kénytelennek ítélte magát a világi hatalom átvételére is, s először Uljanov bíboros pátriárka, azután Dzsugasvili<sup>87</sup> bíboros pátriárka kerültek az állam élére is. Róma első perctől kezdve ellenezte az egyházi és állami hatalom egy kézben való egyesítését, az Egyház élenjáró szerepének törvénybe foglalását s az így kialakult teokratikus uralmat, mert egyrészt félt a hatalomkoncentrációnak a szabadságot veszélyeztető következményeitől, másrészt az Egyház diszkreditálódásának lehetőségétől. Azonban az ezen fejleményekkel szemben kialakult nemzetközi ellenhatásban a szabadság ügyéért való aggodalom kibogozhatatlanul összekeveredett a szocializmussal szemben való polgári-kapitalista ellenhatással. Ez volt az a buktató, mely a kálvinista kongregációt a maga egykori forradalmi pozíciójából a jócskán megmerevedett konzervativizmus táborába vitte át, aminek során a szabadság ügyét mindinkább azonosította annak polgári-kapitalista formáival. Így lettek a kálvinisták a legfőbb mozgatói az ötvenes években zajlott ún. zsinati hidegháborúnak, ami évekre megbénította a zsinat működését, mert az orosz egyház az állandó leszavaztatásra állandó obstrukcióval felelt, s az egyházszakadás veszedelme újból komolyan megjelent a láthatáron. Megváltozott a helyzet, mikor Dzsugasvili halála után sikerült Rómának Hrus-

<sup>86</sup> Az 1870-es I. vatikáni zsinat is fontos esemény volt: amint Bibó a későbbiekben kifejti, valóban ott mondták ki a pápai tévedhetetlenség dogmáját.

<sup>87</sup> Uljanov bíboros pátriárka és Dzsugasvili bíboros pátriárka: utalás Vlagyimir Iljics Leninre (1870–1924) és Joszif Visszarionovics Sztálinra (1878–1953).

csov bíboros pátriárkát<sup>88</sup> rávennie arra, hogy nyíltan leleplezze az elődje alatt elburjánzott hatalmi túlkapásokat. Most pedig komoly remény van arra, hogy sikerülni fog a legfőbb egyházi és állami funkciók végleges elváltása is Oroszországban. Az ily módon megennyhült atmoszférában mindjobban széttzilálódott az a konzervatív jellegű koalíció, mely az ötvenes években az egyházat kormányozta, úgyhogy az 1963. évi pápaválasztáson a bencések, ciszterciek és dominikánusok egyaránt szembefordultak Vissert’Hoofttal, a kálvinista pápajelölttel, aki pedig lényegesen mérsékelt volt, mint a hidegháború szellemi atyja, az elhunyt Dulles bíboros.<sup>89</sup> Az új egyházi kormánykoalícióban a kompromisszumkereső lutheránusok, a középtől lassan bal felé tolódó és a tömegpszichológia eszközeit mestersen kezelő jezsuiták és a régtől baloldali franciskánusok viszik a vezető szerepet. Így R. L. megítélése szerint kálvinista pápára most jó ideig nem lesz kilátás, amit sajnál, viszont azt reméli, hogy ezek a válságok alkalmat adnak a kálvinista kongregáció nyugati szárnyának, hogy revideálja a szocializmussal szemben elfoglalt ellenséges álláspontját, s végre letegyen arról a törekvéséről, hogy tovább erőltesse a „keresztény üzletember” központi társadalompolitikai jelentőségét.

R. L. azonban elmondja azt is, hogy az új egyházkormányzat ugyanakkor, mikor politikai kérdésekben a „balra való nyitás” álláspontját képviseli, más kérdésekben, így a papi nőtlenség, szüzesség és születésszabályozás kérdéseiben inkább „római” irányzatot követ. Ez az irányzat ugyanis annak ellenére, hogy az Egyház már a 16. században tudomásul vette a papi nőtlést a két protestáns kongregáció követelésére és a 19. században a születésszabályozás minden nem erőszakos eszközét a feminista apácarendek követelésére, továbbra is előnyben részesíti magas egyházi hivataloknál a nőtlenekeket és özvegyeket (a bíborosi testület többsége ma is ezekből tevődik össze), egészen szűk térre igyekszik szorítani a születésszabályozást erkölcsileg indokoló eseteket, és ellene szegül annak – a déli országokban nagyon erős Mária-kultuszra való tekintettel –, hogy az Egyház nyíltan elítélje a szüzesség misztikus-mágikus felfogását és pusztán önmagáért való értékelését, valamint annak is, hogy a Mária-tiszteletben a hangsúly végre a szüzességről az anyaságra kerüljön.

A párbeszéd ezután áttér a zsinatot foglalkoztató másik nagy kérdésre, a keresztény szabadgondolkodás kérdésére. R. L. az előző problémával kapcsolatban mérsékelt, de modern álláspontot foglal el, ezzel szemben

<sup>88</sup> Hruscsov bíboros pátriárka: utalás Nyikita Szergejevics Hruscsovra (1894–1971), aki 1953-tól 1964-ig a Szovjetunió Kommunista Pártja (SZKP) első titkára volt.

<sup>89</sup> Dulles bíboros: John Foster Dulles (1888–1959), 1953-tól az USA külügyminisztere

a szabadgondolkodás kérdésében B. I.-vel szemben inkább konzervatív, neoortodox állásponton van. Elmondja, hogy a szabadgondolkodók vezéregyénisége, Bertrand Russell bíboros,<sup>90</sup> a scientisták modern kongregációjának generálisa a zsinaton kifejtette, hogy a szabadgondolkodóknak az Egyházból való kivonulását csak egy olyan világos és határozott zsinati állásfoglalás akadályozhatja meg, mely végre nyíltan kimondja azt, amit az Egyház idestova száz éve hallgatólagosan tolerál, hogy ti. lehetséges hívő kereszténység mindennemű csodahit nélkül (ideértve Jézus testi feltámadásának hitét is) és mindennemű teológiai dogmahit nélkül. Utal arra, hogy már a 16. században a nagy Erasmus–Melanchton–Contarini-triász annak felismerésével akadályozta meg az egyházzsakadást, hogy az Egyház egységét csak egy *latitudinárius*, többféle nézetet megengedő álláspont képes megőrizni, mely a kérdések tisztázását a Szentlélek hosszabb időn keresztül érvényesülő munkájára bízta. Ez a magatartás később is bevált, pl. a kopernikuszi világkép és a darwinizmus kérdéseiben. A zsinat végül is egy óvatos, kompromisszumos határozat mellett kötött ki, mely a kérdést világos exponálás nélkül az egyéni lelkiismeret körébe utalta. Russell bíboros ugyan engedte magát lebeszélni a radikális szakításról, de magánkörben kétségét fejezte ki, hogy vajon helyesen cselekedett-e, mikor a scientisták kongregációját olyan metafizikát űző természettudósokkal együtt alapította meg, mint a boldogult Teilhard du Chardin bíboros,<sup>91</sup> s vajon helyes volt-e annak idején megírnia a *Miért vagyok keresztény* című híres pamfletjét.<sup>92</sup>

B. I. sajnálatosnak tartja a zsinat bátortalan állásfoglalását, amit R. L. viszont helyesel. B. I. erre személyes támadásba megy át, és felrója R. L.-nek, hogy igehirdetésében, noha a keresztény szabadgondolkodást soha frontálisan nem támadta, ugyanakkor soha nem adott világos felmentést a keresztény szabadgondolkodók nem hívésére, s az összes csodákra és metafizikai jellegű teológiai tételekre mindig szigorúan hagyományos frazeológiában utalt, vigyázzván arra, hogy még a legvégletesebben korlátozott fundamentalisták számára se adjon okot a botránkozásra, holott köztudomású, hogy nemcsak hogy nem fundamentalista, hanem annak idején a Harnack bíboros<sup>93</sup> nyomán kialakult modern bibliaszemlélet volt rá jelentős formáló hatással. R. L. erre kifejti, hogy pedagógusi működésében

<sup>90</sup> Russell, Bertrand (1872–1970): angol matematikus, logikus, filozófus, ismert közéleti személyiség

<sup>91</sup> Chardin, Pierre Teilhard de (1881–1955): francia jezsuita teológus, filozófus és paleontológus

<sup>92</sup> Bertrand Russell *Miért nem vagyok keresztény?* címmel írt könyvet.

<sup>93</sup> Harnack, Adolf von (1851–1930): német teológus és egyháztörténész



soha a legkisebb kétséget nem hagyta afelől, hogy nem fundamentalista, hogy a csodahitet nem tartja a keresztény hit lényeges elemének, és tartja magát az Egyház ama tanításához, hogy a dogmák nem abszolút érvényűek, hanem emberi megfogalmazásai az emberi megfogalmazhatóságon túl lévő igazságoknak. Úgy véli azonban, hogy más dolog a teológiai oktatás, és más dolog az igehirdetés. Nem azért, mintha valamiféle egyedül klerikusok számára fenntartott felvilágosodást akarna bevezetni. Hanem azért, mert az igehirdetés nem *elméletek* között való állásfoglalás, hanem a megfeszített Krisztus híradásának átadása, itt tehát nincs helye semmiféle olyan elmefuttatásnak, mely a híveket megzavarja és figyelmüket a lényegről elvonja: azt tehát, ami a keresztény szabadgondolkodásban helyes, a hívek számára nem szabadgondolkodó-tételek *közlésével* lehet továbbítani, hanem egy Krisztust olyan közelségbe hozó igehirdetéssel, mely éppen e közelség folytán, minden külön hangsúlyozás és bölcsekedés nélkül, szinte mellékesen teszi feleslegessé a primitív csodahitet és a teológiai dogmatizmust. Aki nem tudja Krisztust a hagyományos igehirdetésnél közelebb hozni, annak nincs joga a híveket szabadgondolkodó-tételek feltűnéskereső hirdetésével megzavarni, és esetleg ezzel még távolítani is. Ő a maga részéről erre nem érzi jogosultnak magát, és úgy látja, hogy sok divatos modern pap mindent kétségbe vonó és megengedő igehirdetésében több a feltűnési viselkedés, mint az igehirdetés. B. I. mindezt elismeri, de rámutat annak veszélyére, ha az Egyházban a szabadgondolkodás izolálódik, a nagy ébredések viszont újból és újból obskurantista<sup>94</sup> szellemi formákat vesznek fel.

A szabadgondolkodás kérdésével kapcsolatos a zsidókérdés újbóli felvetődése is. Az Egyház a 18. század óta minden kétséget kizáróan elítéli az antiszemitizmus, a zsidók iránti ellenséges magatartás mindennemű formáját, s ennek messzire látható tanújelét adta a 19. század végén, mikor Zola püspök<sup>95</sup> harcolta ki a zsidó eredete miatt üldözött Dreyfus kapitány<sup>96</sup> igazságát. A 20. században azonban a kérdés új aspektusban vetődött fel: a keresztény szabadgondolkodás egy irányzata a zsidó szabadgondolkodókkal egyetértésben a kereszténység és zsidóság közötti különbség relativizálását és a két vallás újraegyesítését tűzte ki célul a tízparancsolat

<sup>94</sup> Obskurantizmus: szélsőségesen ellenséges magatartás a felvilágosodással és a haladás gondolatával szemben.

<sup>95</sup> Zola, Émile (1840–1902): francia regényíró, aki 1896-ban nyílt levélben tiltakozott a köztársasági elnöknel Dreyfus kapitány elítélése miatt.

<sup>96</sup> Dreyfus, Alfred (1859–1935): francia katonatiszt, akit 1894-ben azzal vádoltak, hogy kémkedett a németeknek. Először elítélték, majd 1906-ban rehabilitálták. Az ún. Dreyfus-per felkorbácsolta a franciaországi antiszemitizmust és egész Európában nagy visszhangja volt.



mint közös erkölcsi alap jegyében. R. L. kezdettől fogva élesen szemben állt minden olyan állásponttal, mely Krisztus egyszeri és legszemélyesebb üzenetét valamilyen jellegtelenül általános erkölcsi szabályok összességévé próbálná szűrkiténi, s így ezzel a keresztény-zsidó szinkretizmussal szemben is erőteljesen állást foglalt, s foglal ma is. Ma visszatekintve úgy véli, hogy a polémia hevében sok, a kelletténél élesebb állásfoglalás is történt az ő részéről is, haragja azonban nem a zsidóság és a zsidók, hanem a keresztény tanítás feloldása ellen irányult, s irányul ma is. Az azonban mélységes megrendülésre ok mindnyájunk számára, hogy a 20. század második negyedében a fentiekől teljességgel különböző *társadalmi* okok miatt Európában példátlan és váratlan módon felújult az antiszemitizmus, és Németországban szabályos pogromok voltak, melyek során öt vagy hat németek szerint hat emberélet is áldozatul esett, márpedig ahol öt vagy hat embert igazságtalanul meg lehet bélyegezni és meg lehet ölni, ott ugyanez megtörténhetik öt- vagy hatmillióval is, ezek az események tehát mindnyájunk számára aktuálissá teszik a hegyi beszédnek azt a mély igazságát, mely ugyan nem ebben a fogalmazásban, de mégis értelemszerűen benne van, hogy ti. aki haragszik az ő felebarátjára, ezzel a szívében már meg is ölte azt.

A beszélgetés során szó kerül általában az egyházszakadási válságokra, s arra a megállapításra jutnak, hogy valószínűleg végül is sem a szocializmus, sem a szabadgondolkodás nem fog egyházszakadásra vezetni, mint ahogyan nem vezetett arra a legnagyobb válság, a 16. századi sem, amely pedig legközelebb volt hozzá. Felvetik a kérdést, hogy vajon a 16. században, mikor minden józan valószínűség sokkal inkább szólt a szakadás mellett, mint ellene, végül is hogyan sikerült azt elhárítani. R. L. rámutat a Szentlélek csodálatos munkájára, mely lehetővé tette a három nagy erazmiánus bíboros együttműködését és sikeres közös akcióját. B. I. viszont földönjáróbb érveléssel arra mutat rá, hogy tulajdonképpen az Egyháznak a 15. században kialakult és a 16. században már eléggé kifejlett zsinati-presbiteri szervezete tette lehetővé, hogy az Egyház felső vezetése nem szakadt el a papság tömegeitől, azok viszont a nagy néptömegektől, s így a nagy egyéniségek eszmetisztázó és egyeztető törekvései támogatást kaptak a tömegeknek attól a kétirányú tendenciájától, mellyel egyrészt alapvető egyházi reformokat kívántak, másrészt ugyanakkor az Egyház egységének a megóvását is.

Ezzel kapcsolatban felidézik azt, hogy a pápaság mindennek ellenére milyen sokáig megmaradt döntően olasznak és döntő olasz politikai té-

nyezőnek. Hiszen a 17. század végén a XI. Ince pápa<sup>97</sup> által kezdeményezett és főleg Velence által kivitelezett törökellenes háború legfőbb célja s egyben legfőbb eredménye is volt kihozni Olaszországot abból a fejlődési zsákutcából, melyet a világkereskedelmi utaknak a Földközi-tengerről való elkanyarodása okozott. Viszont éppen az Egyház demokratizált szervezete tette lehetővé, hogy a pápaság e háború célját ne a középkorias kereszties háborúk módjára fogalmazza meg, hanem a balkáni keresztény *népek* felszabadítását helyezze középpontba: s ez tette lehetővé, hogy az Egyház a háborúban kapcsolatba kerüljön a törökökkel szemben fellépő arab szabadságmozgalmakkal. Így vált lehetővé, hogy a pápaság a felszabadult arab országokkal szövetkezve keresztülvitte a Szuezi-csatorna megnyitását 1689-ben. (Érdekes, állapítják meg, hogy a lexikonban sajtóhiba folytán 1869 van, holott köztudomású, hogy XI. Ince pápa személyesen jelen volt a megnyitáson az összes európai uralkodókkal, valamint Husszein kalifával és Abdel Gamal egyiptomi szultánnal<sup>98</sup> együtt!) Ezzel megindult Olaszország újbóli felsorakozása az európai fejlődés élvonalába. De már jóval korábban érvényesült a zsinati szervezet jótékony hatása az európai politikai fejleményekre, éppen Magyarország esetében, hiszen 1514-ben csak a ceglédi országos zsinat s az ott elfogadott jobbágyvédő Urbarium Tripartitum<sup>99</sup> (szerzője Werbőczy kanonok) háritotta el a fenyegető parasztháború veszélyét, s rá tizenkét évvel a mohácsi síkon fenyegető katasztrófát csak Dózsa György temesi gróf utolsó percben megérkezett paraszthadai háritották el. Ők húzták ki a Csele-patakából a fuldokló II. Lajos királyt, aki aztán nagy kort ért el, s 1576-ban, a lengyel Jagellók kihalása után ő egyesítette a három kelet-európai királyságot, melyeknek együttese, ha sokszor hátrább sántikált is az európai fejlődésben, azért egy bizonyos stabilitást jelentett ezen a vidéken: a Jagelló-ház mostanában készül kihalni a kis-sé részeges Dobzse VII. Istvánban.<sup>100</sup> R. L. megjegyzi, hogy Mindszenty prímás, aki mindig szigorúan tartotta magát az egyházi államelmélet ama tanításához, hogy a monarchia csak szükségmegoldás, és Isten népének

<sup>97</sup> Utalás Angelo Giuseppe Roncallira (1881–1963), aki XXIII. János néven a katolikus egyház megújítására vállalkozott.

<sup>98</sup> Utalás Husszein (1935–1999) jordán királyra és Gamal Abden-Nasszer (1918–1970) egyiptomi köztársasági elnökre.

<sup>99</sup> Tripartitum (magyarul *Háromkönyv*): az a szokásjogi gyűjtemény, amelyet Werbőczy István állított össze. A nemesség sarkalatos jogait foglalta össze.

<sup>100</sup> A valóságos magyar történelem két személyiségét olvasztja itt ironikusan össze Bibó István. Jagelló Ulászló (1456–1516) 1490–1516 között magyar király volt, akit gyengekezűségé miatt Dobzse Lászlóként emlegettek (dobzse – lengyelül: jól van). Dobi István (1898–1968) 1952–1967 között a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának elnöke volt.

egyetlen valóban méltó államformája csak a köztársaság lehet, rossz néven vette tőle, hogy az államfő családjában esketéseket és temetéseket vállalt, ő azonban, mint a mérséklet és kiegyenlítés híve, nem látott arra okot, hogy ezt a papi szolgálatot megtagadja.

Most új szereplők lépnek fel a dialógusban, az „antiklerikálisok”. Egy olyan világban, ahol az Egyház a legnagyobb erőfeszítést teszi, hogy minél szélesebb körű engedékenységgel és rugalmassággal az erkölcsi, társadalmi és szellemi élet minél szélesebb területeit tartsa befolyása alatt, három ponton fejlődik ki – az általunk ismertnél sokkal szűkebb területre szorítókozó – antiklerikalizmus: az egyházi és vallási kereteket következetesen mellőző szabadgondolkodók körében, képviselőjük Mérei Ferenc pszichológusprofesszor;<sup>101</sup> az Egyház által kordában tartott veszélyes természettudományok emberei körében, képviselőjük Teller Ede budapesti atomfizikus-professzor;<sup>102</sup> végül az államhatalom és gazdaságtervezés technokratái körében. A pszichológus-szabadgondolkodó ingerülten kifakad az Egyháznak az ellen a gyakorlata ellen, hogy az egyes tudományágakra specializált szerzetesrendjeivel, a történész bencésekkel, az orvos irgalmasokkal, a filozófus dominikánusokkal, a pedagógus piaristákkal, az újbóli engedélyezés óta a pszichológiára specializált jezsuitákkal s végül a legújabb renddel, a Bertrand Russell és Teilhard du Chardin egykori jezsuita által alapított scientista renddel ráfekszik az egyes tudományokra. Igaz, mindebben olyan liberális, amilyen csak lehet, s mindig kész hagyományos szemléletmódjait az új tudományos eredmények irányában átformálni, feltéve, ha engedik bebizonyítani, hogy az új tudományos eredmények lényegükben keresztény ihletésűek. Aki pedig valami kis nevet szerez, azt, ha addig nem volt benn, sietnek beléptetni a megfelelő harmadrendbe, ellátják egyházi címmel: így lett a hitetlen Freud professzorból Freud apát, akinek tudományát a gyónási technika modernizálására használták fel. S hajlandók még az erkölcsi élet is letompítani Jézus híres mondásának, hogy „aki asszonyra tekint...”, csak hogy bebizonyíthassák, hogy az egész pszichoanalízis lényege benne rejlik ebben a mondásban. Ő, Mérei is hiába áll ellen minden beléptetési kísérletnek, tanítványait sorra beléptetik, eredményeit keresztény irányban megfejlik, őt magát megdicsérik, s így megerősítik a világot abban a meggyőződésben, hogy az Egyház minden tudományok segítője és dajkája, holott mindezeknek az

<sup>101</sup> Mérei Ferenc (1909–1986) pszichológus, pedagógus. 1958–1963 között ötvenhatos elítéltként – Bibó Istvánhoz hasonlóan – börtönben volt.

<sup>102</sup> Teller Ede (1908–2003): magyar származású amerikai atomfizikus, aki jelentős szerepet játszott a hidrogénbomba kifejlesztésében.

eredményeknek a nagyobbik része minden egyházi gyámkodás nélkül is létre tudna jönni. Teller Ede, az atomfizikus arról panaszkodik, hogy az Egyház a látszólagos támogatás mellett számos ponton mindenféle humanitárius mellékszempontokból akadályozza a természettudományok fejlődését, melyeknek mai állása mellett már rég lehetett volna atombombát és űrutazást csinálni, de az Egyház, noha több mint száz éve volt az utolsó európai háború, még mindig nem ítéli az emberiség politikai szervezettségét s jóléti és táplálkozási ellátottságát elégségesnek ahhoz, hogy ilyen, egyszerűt veszedelmes, másrészt költséges játékszerekkel szórakozzék. E ponton azonban egymás ellen fordulnak az antiklerikálisok, mert Mérei, mint humanista, e részben helyeselni kénytelen az Egyház álláspontját. B. I., mint e párbeszéd résztvevője, óvatosan menteni igyekszik az Egyház álláspontját: rámutat arra, hogy mennyit tesz az Egyház a babonáság ellen, így pl. a Dreyfus-ügyből is ismert Zola püspök volt az, aki egy irgalmas rendi orvossal és egy természettudós piaristával (a scientisták megalapítása előtt főleg a piaristák foglalkoztak természettudománnyal) együtt leleplezte a Luerdos nevű dél-amerikai indián faluban megjelenő csodás gyógyulások visszaéléseit. Ez a baj éppen, kapcsolódik bele az államhatalom embe-  
bere, az Egyháznak ez a túlzott igyekezete minden úgynevezett visszaélés leleplezésére, és az az álláspontja, hogy az igazságot még akkor is ki kell deríteni, ha az az államhatalomnak vagy akár az Egyháznak kellemetlen: ezzel igen gyakran akadályozza a termelőerők fejlődését mindenféle szentimentális megfontolások alapján. Mennyire megnehezítették pl. a gyarmati kiaknázás lehetőségét Dekker prépost<sup>103</sup> leleplezései az indonéziai holland, X. Y. leleplezései a kongói belga, Gide abbé<sup>104</sup> leleplezései a közép-afrikai francia gyarmati visszaélésekről vagy a legújabb egyházi akciók a gazdasági szempontból nagyon jelentős koncentrációs táborok ellen. Ezzel az állásponttal viszont mind Mérei, mind Teller szembefordulnak, az első humánus, a második gyakorlati érveléssel, úgyhogy B. I. némi elégtétellel állapíthatja meg, hogy egy ilyen latitudinárius és liberális Egyházzal szemben nem sok kilátása van egy olyan antiklerikalizmusnak, mely egymás között sem tud megegyezni. Mérei is melankolikusan állapítja meg, hogy az antiklerikalizmus ügyének akkor lettek volna komoly esélyei, ha az Egyház megmarad az eszmei merevségnek, a bezárkózásnak és az ellenkező nézetek üldözésének azon álláspontján, melyre a 16. századi nagy egyházszakadási válság idején oly sok hajlandóságot mutatott.

<sup>103</sup> Dekker, Eduard Douwes, alias Multatuli vagy Max Havelaar (1820–1887): holland író, aki műveiben a gyarmatokon folyó visszaéléseket ábrázolta.

<sup>104</sup> Gide, André (1869–1951) francia író

B. I.-nek szöveget üt a fejébe, hogy két oldalról is, R. L. értékelésében is az antiklerikálisokkal való beszélgetés eredményeképpen is az derül ki, hogy a 16. században a teljes egyházszakadás milyen közel volt, s csaknem bizonyosan bekövetkezett volna, ha a 15. században a zsinati mozgalom, mely alapjában csaknem kilátástalanul indult, szinte teljesen valószínűtlenül végül is nem győz. Az a tréfás ötlete támad, hogy ír egy uchróniát („uchrónia az uchróniában”) arról, hogy mi lett volna, ha a zsinati mozgalom elbukik (vagyis arról, ami a valóságban történt), a pápai abszolutizmus helyreáll, ennek következtében a keleti kereszténységgel a zsinati mozgalommal egyidejűleg létrejött egység hamarosan felbomlik, a 16. században a protestáns kongregációk külön egyházakként szerveződnek, s az Egyház megkövült keleti ortodoxiára, energikus, de a hatalom kísértéseinek magát teljesen átengedő, merev és bezárkózó katolicizmusra és kezdetben dinamikus, de hamar lendületét veszítő, atomizált protestantizmusra bomlik szét; az alkotmányosság, demokratizmus, felvilágosodás, szabadgondolkodás, filantrópia és a modern tudomány nagy mozgalmi mind az Egyházon kívül és túlnyomó részben elsősorban a katolikus Egyház, de nem kis mértékben a protestáns egyházak ellenére vagy legalábbis nélkülük jönnek létre, s az egyházak a modern világgal szemben mindinkább elvesztik mindennemű kezdeményezőképességüket, és a lemaradás és utánakullogás állapotába jutnak. Ezt az uchróniát pár nap alatt felvázolja, és elviszi megmutatni R. L.-nek, aki azon mélységesen megdöbben, s a szerzőt, úgyis, mint vejét, formálisan leszamarazza. Kifogásait három pontba foglalja. Először is ízléstelennek és botrányosnak ítéli azokat az inkább anekdotikus elemeket, melyekkel B. I. az egész művecskét az érdekesség kedvéért megtűzdeli, pl. azt, hogy Borgia bíborosból pápa lesz, éppen ő égetteti el Savonarolát, s botrányos családi garázdálkodást és meztelen orgiákat rendeztet a Vatikánban, vagy azt, hogy az Egyház egységét megmentő katolikus–protestáns–erazmiánus szintézis egyetlen valamennyire is működő egyházszervezeti formáját egy hatfeleségű, parázna, vérengző és feleséggyilkos király alapítja meg.<sup>105</sup> Ezen túlmenően abszurdumnak ítéli annak még elképzelését is, hogy a szerzetesi asz-kézisen alapuló modern tudományosság és a keresztény emberméltóságon alapuló modern szabadságeszme a keresztény gondolkodás áramából kilépő, önálló, sőt egyházellenes mozgalmakként tartós sikert arathassanak, s a keresztény értékrendtől való elszakadás komolyan katasztrofális következményei (atombomba, erőszak kultusz, erkölcsi nihilizmus) *csak* a 20. században bontakozzanak

<sup>105</sup> Bibó VIII. Henrikre utal, aki 1509–1547 között volt angol király.

ki. A legmegbotránkoztatóbbnak azonban az egész uchróniát nem abban látja, amiben ízléstelen és valószínűtlen, hanem abban, amiben nagyon is valószínű, mert hiszen az Egyház a 16. században valóban nagyon közel volt ahhoz, hogy megkövült ortodoxiára, hatalomkoncentrációs katolicizmusra és atomizált protestantizmusra essen szét: ezt akár csak elképzelt állapotként felvázolni nem kevesebbet jelent, mint azt feltételezni, hogy a Szentlélek elhagyhatja az Egyházat. B. I. erre megkérdezi, hogy ez vajon nem lehetséges-e. Ezzel a tiszteletlen kérdéssel és R. L. megbotránkozott fejcsóválásával végződik a mű.

*1968*

# AZ EURÓPAI TÁRSADALOMFEJLŐDÉS ÉRTELME<sup>106</sup>

A politika volt mindmostanáig az emberi életnek az a területe, amelyik a legszívesebben ellenállt annak, hogy tudományt lehessen belőle csinálni. Pontosabban a tudomány régebbi, primitívebb formáit lehetett alkalmazni a politikára is, a tudomány kezdőlépéseit meg lehet tenni a politikában is. Lehet tapasztalatokat gyűjteni, lehet ezeket a tapasztalatokat rendezni, szortírozni, csoportosítani. A szerzett tapasztalatanyag alapján intuitív módon lehet rendező elvet, lehet átfogó koncepciókat találni. Azonban a politikában hiányzik annak a biztos lehetősége, ami ezek után a kezdőlépések után egy ismeretanyagot tudománnyá tesz: hiányzik az egzakt kísérlet lehetősége. A kérdést világosan feltevő, azonos feltételek mellett megismételhető egzakt kísérlet lehetősége, amely az intuitív úton megadott elgondolást végül is igazolja vagy cáfolja. A politikában ezek a kísérletek: forradalmak, háborúk, reformok, államszervezeti kísérletek, alkotmányok, tömegmozgalmak formájában zajlanak, melyeket egzakt formában megismételni, azonos módon újraképezni úgyszólván lehetetlen, és ezen a ponton a tudománnyá tételre irányuló minden kísérlet eddig fennakadt. Azok a sémák, amelyek a politika tudományos sémájának az igényével lépnek fel, nem jelentenek többet, mint bizonyos tapasztalatanyagokra alapozott általánosságokat, amelyeket az illető általánosságok vallója a történelemben tetszés szerinti példákkal igazolhat, és az ellenlábasa tetszés szerinti ellenpéldával cáfolhat. Mindezeknek a sémáknak a meggyőző erejét ma sem dönti el más, mint a példák összességéből adódó meggyőző erő, és a szó mai értelemben vett tudomány állapotától az ilyen értelemben vett politikai koncepció vagy politikai elgondolás messze van.

Egy ilyen séma például, hogy a világtörténelem osztályharcok sorozata, vagy akár egy másik, hogy a világtörténelem Isten megváltó tervének a lebonyolódása, vagy a világtörténelem az anyagi javak fölhalmozódásának

<sup>106</sup> Ezt a szöveget Bibó István 1971–72-ben több részletben mondta magnóra. Kijavítását és végleges formába öntését már nem tudta elvégezni. A magnóról legépelt kéziratot a budapesti kiadás kötetinek gondozói íj. Bibó Istvánnal közösen javították. Ajavításáminimálisszerkesztői beavatkozás elvét követte: kizárólag a géphibákra, szó- és mondatisméltésekre, valamint az élőbeszéd egyéb pontatlanságaira terjedt ki.



a folyamata, bármilyen ilyen séma önmagában nem bizonyítható és nem cáfolható, példát lehet fölhozni rá a végtelenségig, de éppúgy az ellenkezőjére, pl. arra, hogy a világtörténelem osztálykompromisszumok sorozata, erre is végtelen mennyiségű példát lehet hozni. A kérdés tehát nem itt dől el, a kérdés ott dől el, hogy egy ilyen átfogó koncepció alapján valaki megszerkeszt egy magyarázatot a politikum fejlődésére nézve, és a politikatudomány művelője, mikor ilyen átfogó koncepciót megszerkeszt, akkor nem az a következő lépése, hogy lehetőleg minél több szóbeli skolasztikus vita keretében kezdje azt igazolni; a legfőbb feladata az, hogy olyan szuggesztív meggyőző erővel prezentálja, hogy az emberiség kisebb vagy nagyobb részét rá tudja venni az ennek alapján való kísérletek megindítására. Olyan helyzetben van, mint egy fizikus, akinek van egy állítólag zseniális elgondolása, amely azonban rendkívül költséges a kikísérletezés szempontjából, ennél fogva pénzzel rendelkező embereket kell rábeszélnie arra, hogy a szükséges kísérlethez a szükséges anyagi eszközöket rendelkezésre bocsássák. A politikaelmélet művelőjének egész nemzeteket vagy embercsoportokat kell rábeszélnie arra, hogy saját életük alakításában az ő elgondolásait megvalósítsák, és ennek a megvalósításnak a során kerül a szóban lévő koncepció közelebb ahhoz, hogy igazolást nyerjen – még mindig messze maradván az egzakt igazolhatóságnak attól a fokától, ami a természettudományokat vagy akár egyes társadalomtudományokat is jellemez. Semmi sem veszedelmesebb tehát a politikában, a politika elméletében és gyakorlatában, mint az, ha egy ilyen séma, egy ilyen koncepció egyszerűen tudományosnak deklarálja magát, és hívóit olyan félrevezető és veszedelmes bizonyosságba ringatja, amely bizonyosságnak ezen a területen nincs meg a lehetősége. Aki ilyen félrevezető bizonyosságban él, az szükségképpen hamis helyzetben él. Nemcsak a politika gyakorlati művelőjének, de a politika elméleti művelőjének is szükségképpen meg kell őriznie a politikai állásfoglalás, a politikai cselekvés ki nem iktatható, intuitív, szuggesztív, művészi elemeit. Ez persze egyáltalán nem jelenti azt, hogy mindez szükségképpen a szélsőséges érzelmi kilengés állapotában és hangulatában kell, hogy történjék. A politika a maga összes művészi, szuggesztív, intuitív elemeivel együtt lehet és kell is, hogy nagyon nyugodt legyen; lehet nagyon ésszerű, nagyon mérlegelő, nagyon racionális is, de ugyanakkor mégis tudnia kell azt, hogy azok a kísérletek, amikre az emberiséget buzdítja, emberek tömegeinek a bőrére mennek, ennél fogva soha a tudományos egzaktásnak arra a fokára, amire a természettudomány, nem juthatnak el. S mivel az emberek bőrére mennek, tehát sokkal fokozottabb felelősséggel kell hogy történjenek. Éppen ezért nincs nagyobb ellensége egy ilyen fölfokozott felelősségnek, mint az a bizonyos gyermek,

önelégült elbizakodás abban, hogy valaki vagy valakik tudományosan egzakt politikai program birtokában vannak, és ezt gondolkodás, felelősségtudat és töprengés nélkül az emberiség boldogítására fordíthatják, és erre nekik valamiféle kulcsuk van.

Kitérésképpen megjegyzem, hogy mindaz, amit a politikumról előbb elmondtunk, lényegében alkalmazható az emberi életnek egy ugyancsak sokat vitatott és nehezen megfogható megnyilvánulására, a vallásra is. Ott is végeredményben arról van szó, hogy valaki az emberiség ide vonatkozó tapasztalatainak az összefoglalásával és a rendezésével megfogalmaz egy koncepciót, és elegendő szuggesztíven fogalmazza meg ahhoz, hogy az emberek rávegye ennek a koncepciónak a kipróbálására. Pl. azzal, hogy az ember életének a lényege az aktív szeretet – mondja Jézus Krisztus –, vagy az ember életének a lényege a rezignált vágytalanság – mondja Buddha. (Persze nagyon leegyszerűsített sémák ezek.) Míg azonban egy politikai kísérlet lefolytatásához esetleg egy város is már megfelel, egy ilyen – hogy úgy mondjam – valláskísérlet lefolytatásához egész kultúrák kellene és azoknak egész évszázadai, hogy utána kiderüljön, mi lesz az emberiségből, ha ilyen vagy amolyan koncepció alapján próbálja életének a végső kérdését elrendezni. Vagyis mindazzal, amit a politikáról és vallásról mondtam, nem azt mondtam, mintha az emberi ismeretszerzésnek volna valami egészen más sémája a természettudományok számára és valami egészen más bizonyos kiváltságos vagy bizonyos kényes területek számára. Az emberi ismeretszerzés lényegében ugyanazon a folyamaton megy keresztül: tapasztalatszerzés, tapasztalatok csoportosítása, egy átfogó koncepció intuitív meglátása vagy megfogalmazása, és végül kísérleti formában való bizonyítása vagy cáfolása. Csak éppen a politikában, és még fokozottabb mértékben a vallásban a kísérlet évszázadokban mérhető, nagy embercsoportokban mérhető, kockázatos, emberi szenvedéssel is járó valami, amit nem lehet könnyelműen, cinikusan, önelégülten, elbizakodottan beindítani.

Amit a következőkben elmondani szeretnék, az maga is egy ilyen koncepció, elgondolás, amely az emberiség közösségi fejlődéséről, annak lehetőségeiről, értelmes, kedvező irányú célkitűzéseiről szól, annak a teljes tudatában, hogy ez a teljes bizonyosságnak, a tudományos egzaktságnak az igényével nem léphet fel.

Minden, az emberi közösségre, a politikumra vonatkozó ilyen elgondolás kisebb-nagyobb mértékben valamilyen bajnak a megállapításából indul ki, annak a megállapításából, hogy az emberiség vagy annak kisebb-nagyobb közösségei nincsenek egészséges, egyensúlyozott, rendezett fejlődésű, biztató állapotban, és ezen valami okból segíteni kell.

Az elgondolás tehát az, hogy kitűzzük a kedvező fejlődés irányvonalát. Ehhez majdnem mindig vagy igen gyakran hozzákapcsolódik egy jellegzetes hátsó gondolat, az, hogy akár az egész emberiség, akár egyik vagy másik közössége volt már többé-kevésbé biztató, rendezett, egyensúlyozott, emberhez méltó állapotban, ez valami okból megbillent, és ezt a megbillent egyensúlyt kell ismét helyreállítani. Egészen széles perspektívában lényegében ez az elképzelése akár Rousseau természeti állapotának, akár a marxizmus ősközösségének, s mindezek valójában nem mások, mint világi formában átélt megjelenési formái a paradicsomi ártatlanság, bűnbeesés és megváltás hármas folyamatának. Kérdés, hogy indokolt-e valami ilyenből kiindulni. Nem kétséges, hogy az abszolút paradicsomi ártatlanság, még ha nem vallási, hanem társadalmi értelemben vesszük, ez az abszolút békesseges emberi együttélés, mint a múltban valamilyen állapotnak a jellemzője – nem igazolható. A néprajz talált aránylag nagyon békesseges állapotban élő népeket, de az abszolút jóság és ártatlanság állapotát semmiféle primitív népnél nem találta fel. De mégis ennek a sémának, annak, hogy az emberiségben, az emberiség közösségi életében, az emberiségnek az egész világhoz való viszonyában valami megbillent, valami egyensúlyzavar van – nemcsak a legújabb időben, amikor ez fokozottabban érződik, hanem régtől fogva –, s ezt orvosolni lehet, és ennek az orvoslásnak nemcsak a jövőbe kell mutatnia, de bizonyos fokig a múltból kell tanulságokat vennie, és ezek a múltbeli tanulságok szükségképpen valamilyen múltbeli egyensúlyosabb állapotra utalnak – ennek az elgondolásnak van valami vonzóereje, aminek nehéz ellenállni. Ennek az egykori egyensúlyi állapotnak a mibenlétét, az emberi egyensúly-megbillenés mibenlétét próbálok megfogalmazni.

Kiindulok abból az egzisztencialista tételből, hogy az ember az egyetlen élőlényfajta, amelyik tudja, hogy meg fog halni.<sup>107</sup> A tudatosságnak a megjelenése az, amely valószínűleg az emberi lélek egy csomó egyensúlytalanságáért is, ugyanakkor, mikor egy csomó csodálatos lehetőségéért, felelős. Valahol arra a nagyon őskori és a legprimitívebb embernél is régebbi pillanatra ugranék vissza tehát, amikor az ember rájött, hogy meg fog halni, tudatára ébredt annak, hogy meg fog halni, és ezzel az egész saját létezését olyan mértékben tudatossá tette maga előtt, ahogy semmilyen más élőlény tudtunkkal nem. Lásd: evett a tudás fájának gyümölcséből.

Az, hogy az ember tudja, hogy meg fog halni, egy egészen újféle lelki

<sup>107</sup> A halálfélelemnek a civilizációk fejlődésében játszott szerepére vonatkozó koncepciót Bibó Guglielmo Ferrero (1871–1942) olasz történészről vette át, aki 1934–35-ös genfi ösztöndíja idején professzora volt, s akinek történefilozófiai koncepciója döntő hatással volt nézeteire.

betegségnek a lehetőségét jelenti, és valószínűleg az van mind a politikum, mind a vallás legfőbb, legvégső indítékainak a gyökerénél, és ez pedig a félelem tudata. Félni fél mindenféle élőlény, amikor egy konkrét veszedelemmel szembekerül – a félelem egy mechanizmus, amely segíti is a veszedelemmel szemben való helytállásra –, aki azonban tudja, hogy meg fog halni, az eljut ahhoz, hogy féljen a saját gondolataitól. Saját gondolataiban hoz létre félelmeket, és a félelem mint különálló tényező, mint különálló valami jelenik meg az életben. Ennek a nyomán teszi tudatossá mindazokat a külső veszedelmeket, amikkel a külső világ őt fenyegeti: életveszedelmeket, természeti erőket, baleseteket, katasztrófákat – ugyanakkor azonban hamarosan kialakul a közösségekben élő embernek egy további, nagyon lényeges tapasztalata, az, hogy a félelem jelzésének a legintenzívebb forrása a másik ember. A másik ember tudja bennem a legnagyobb félelmet okozni, nem is véletlen, hogy a természeti erőket is, mikor félelmesekként megjeleníti az ember, egyben meg is személyesíti, és idővel a természeti és társadalmi fejlődés során, azt hiszem, nem is olyan sokára, eljut az ember oda, hogy az életében, az életét fenyegető veszedelmek összességében lassan többségre, majd pedig túlnyomó többségre jutnak azok a veszedelmek, amelyekkel a másik ember fenyegeti őt. Ha azt akarom, hogy az engemet fenyegető halálveszedelmek ellenére is, az engemet gyötrő félelem ellenére is hatalmasnak, erősnek érezzem magamat, akkor ennek a legelsődlegesebb útját az látszik megnyitni, ha embertársaimat kényszeríteni tudom saját akaratom alá vetni, és ugyanakkor a más által gyakorolt kényszer az, ami többszörösen fel tudja fokozni a bennem élő félelmet. És ezzel szemben merül fel az a szükséglet, hogy a más kényszerétől mentes, az attól való félelemtől mentes, vagyis szabad legyek. És ezzel kapcsolatban az egész kifejtendő elgondolásnak az alapgondolatát már most előrevetítem azzal, hogy nagyon lényeges felismerés az, hogy a más ember kényszerítése útján való hatalomszerzés és a félelemtől való megmenekülésnek ez az útja hamis. Tehát tévútra vezet, ha a hatalom, a kényszer, az erőtudat fokozásával akarok megszabadulni a félelemtől. A félelemtől pontosan úgy szabadulhatok meg, ha sem én nem állok embertársaimnak nyomasztó kényszere alatt, sem én nem tartok embertársat nyomasztó kényszer alatt.

A félelem, kényszeralkalmazás és kényszerelviselésnek ebből a circulusából azonban az emberiség történelmének túlnyomó részében, földrajzi helyének túlnyomó többségében nem tudott kijutni. A valamennyire is bonyolult társadalmak fejlődése úgy indult el, hogy nagyméretű hatalomkoncentráció-zsarnokságok jöttek létre, és a legfőbb törekvés ezeknek a hatalomkoncentrációknak a kisebb-nagyobb mértékű szakralizálására,

szentségessé, vallásilag megszenteltté tételére irányult, amely esetleg nem minősült szükségképpen a szó szoros értelmében vett vallásnak, hanem esetleg jelenthetett vallási eredetű ideológiákat is; a lényeg az, hogy a hatalmat fölsőbb erőtől adottnak nyilvánította ez a szemlélet, és éppen ezáltal, a megszentelt voltán keresztül próbálta humanizálni, és a megszentelt voltán keresztül próbált mind a hatalmasokban mérsékletet, mind pedig az alávetettekben belenyugvást és az egészben egy bizonyos rendezettséget elérni. Az a döntő, átütő felismerés, hogy a hatalomnak ebből a félelmes circulusából így nincs kiút, mert az ilyen módon létrejött hatalomkoncentrációk újból meg újból szükségképpen egyéni és tömeghisztériákban, zsarnokságok tombolásában, dinasztiák váltakozásában és erőszakok sorozatában nyilvánulnak meg; s az a gondolat, hogy ebből a circulusból van egy kiút, nem túl sok ponton jelent meg az emberiség történetében.

Az, hogy a szabadság és a félelemmentes nyugodt értelem uralmát állandósítani, intézményesíteni lehet, lényegileg két nagy kultúrkörben vetődött fel. Az egyik a görög-római kultúrkör, a másik a kínai. Ebben a kettőben jelentek meg olyan politikai ideológiák, olyan politikai gyakorlatok, amelyek megszüntették az emberiség történetét – ahogy azt Ferrero megjelöli egy helyen – a zsarnokságok egyhangú változásává tenni, és helyette olyan kísérletekké váltak, amelyek megkísérelték a hatalmat tartósan, intézményesen humanizálni, moralizálni, szabadság-elemekkel kontrollálni és végül, végső célként felszámolni. A görög kísérlet eredetisége abban állott, hogy a görögök voltak az elsők, akik rájöttek arra, hogy alkotmányokat lehet szerkeszteni, hogy azok emberi művek, és nemcsak rájöttek erre, hanem a saját városállami világukban úgyszólván minden elképzelhető lehetséges alkotmányformát végigkísérleteztek, rászánták a maguk közéletét, sőt végül a maguk szabadságát is ezekre a kísérletekre, és alkalmat adtak Arisztotelész számára, hogy páratlan rendszerező összefoglalását adja a lehetséges emberi alkotmányok típusainak.<sup>108</sup> Egyben megfogalmazza azt a jelentős felismerést is, hogy egy rendezett alkotmányban az emberek nem emberek uralma alatt, hanem törvények uralma alatt vannak. Ez a kísérlet azonban önmagában befejezetlen lett volna, illetve csak azt az eredményt mutatta volna, hogy a nagyon nagy szabadságon alapuló demokratikus alkotmányok nem túlságosan tartósak. A görög kísérletet lényegében a római kísérlet koronázta be, amely ugyan szintén tartalmaz elég sok próbálkozást többféle alkotmánylehetőség irányában, a lényeg azonban éppen nem ez, hanem az el-

<sup>108</sup> Az alkotmányok Arisztotelész-féle felosztására lásd: Arisztotelész: *Politika*. Gondolat, Budapest 1969. 1288/b–1297/a., 197–219.

lenkezője, az, hogy Róma egy olyan tartós legitimitásnak a példáját mutatta, aminek az ókor nem ismeri mását. I. e. kb. a 6. századtól i. sz. a 3. évszázadig terjed a római legitimitás, amelynek az alapintézménye a szenátus<sup>109</sup> volt, ez magába olvasztott monarchikus, demokratikus, arisztokratikus elemeket, de az ókor nemhogy alkotmányos országot, de monarchiát, dinasztíát sem ismert egyetlenegy sem ilyen időbeli tartóssággal. Ezen a ponton akadt el a római kísérlet i. sz. a 3. században, amikor úgy látszott, hogy a jellegzetes, közel-keleti, szakrális királyságoknak az isten-császár intézménye<sup>110</sup> elborítja és alámeríti a szabadságnak és szervezett alkotmányosságnak a görög-római kísérletét, és nem hagy meg belőle mást, mint azt a teljes összeviesszágot és rendetlenséget, amit a szakrális nem eléggé megalapozott és tömegmozgalmakkal szemben helyállni nem bíró római császárság jelentett. Ezen a ponton jelentkezett a kereszténység mint újkori folyamatok elindítója.

A másik, a kínai kísérlet egészen más kiindulású. Ott volt egy komoly szakrális császárság, azonban egy olyan, elsősorban államszervezésre beállított etikai rendszer, a Konfuciusé<sup>111</sup> vált ennek az államszervezetnek az ideológiájává, amely az egész államot a családapán kezdve a városkormányzón keresztül egészen a császárig a kötelességek és kötelességteljesítések hierarchikus rendjévé tette, és ennek a kötelességelemnek a nagyon erős hangsúlyozása és a társadalomnak vele való átítatása útján tudott létrehozni egy aránylag nagymértékben moralizált, racionalizált és humanizált államvezetést. Érdekes komplementer összefüggést állapíthatunk itt meg anélkül, hogy már előre meg tudnánk mondani, hogy hol az ok és hol az okozat két dolog között: egyrészt a politikai szerveződés aránylagos racionalizáltsága, másrészt a vallási szemlélet misztikumának a foka között. Mind a görög-római, mind a kínai kísérlet olyan világban zajlik, ahol a misztikum és szakralizmus nyomasztó ereje aránylag nem nagy, és engedi, akár, mint Kína esetében, ennek a szakrális királyságnak a racionalizált, kötelességszerű morális felfogását, akár, mint a görög és római világban, engedi a szakrális királyság megbuktatását és a helyén új alkotmányformákkal való kísérletezést. Azt mondhatnánk, hogy minél inkább zsarnokságban él egy

<sup>109</sup> Szenátus (lat. „vének tanácsa”): Hatáskörébe tartozott a különböző, törvényhozásra feljogosított népgyűlések (comitiák) által hozott törvénytervezeteknek utólagos, majd később előzetes jóváhagyása, illetve – a szenátus tekintélyéből fakadóan – kötelező határozatok (senatus consultum) kibocsátása.

<sup>110</sup> A közel-keleti szakrális királyságoknak az isten-császár intézménye. A szakrális királyságok az ókorban olyan államok voltak, ahol a király volt a legfőbb papi személy is; az uralkodó hatalmát az istentől eredeztette, azt semmi nem korlátozta, sem alkotmány, sem törvény. Ez az államforma főként Közel-Keleten, Kis-Ázsiában, Mezopotámiában és Egyiptomban terjedt el.

<sup>111</sup> Konfucius: Kung Fu-ce (i. e. 551–478: kínai filozófus)



társadalom, annál inkább termel átláthatatlanul misztikus, mindennemű értelmi meggondolás és felismerés számára áthatolhatatlan vallásrendszereket, és fordítva, minél racionálisabb, szabadabb társadalomszerveződés adódik egy társadalomban, annál inkább fellép az igény, hogy a vallás is racionális, lucidus, áttekinthető, az ésszerűség számára megközelíthető területe legyen az emberi életnek.

A következőkben mondandók kiegészítést akarnak jelenteni egy korábbi gondolatmenethez, amiben arról beszéltem, hogy az ember, miután tudatára jutott halálnak kitett, veszélyeztetett, félelmes állapotának, hamarosan olyan helyzetbe jut, hogy tulajdonképpen nem a halálát leginkább siettető külső erőktől van legtöbb oka félni, hanem a lelkébe oltódott félelem folytán egymástól, az emberi világtól van a legtöbb oka félni. Az ember azáltal, hogy tudatára jut a saját halálra kitettségének, olyan félelemmel telik el, amit különböző, halált el nem hárító és mégis a halál felett való diadalmaskodás illúzióját keltő pótszerekkel tud csak legyőzni; ilyen mindenekelőtt a más ember élete-halála feletti hatalom és az ennek érdekében a másik emberrel folytatott élethalálharc. Minden egyes győzelem ebben a más emberrel folytatott élethalálharcban egyben győzelemnek látszik a halál felett, holott csak meggyorsítja azt a versenyt a halállal, ami az ember életének az egyik félelmes tartalma.

Ebből a szempontból teljesen félrevezető az a beállítás, amely a természetben, az állatfajok között folyó élethalálharcot mintául tekinti és igazolásul az emberi életnek, a társadalomnak élethalálharcként való felfogása számára. A természet világában a különböző fajták között folyó, többé-kevésbé pusztító tevékenységet nem lehet analógiába hozni azzal a fajon belüli pusztító tevékenységgel, amely az emberi fajnak szinte egyedülálló sajátossága. Az élőlények legfőbb fajtáinál, legtöbb fajtájánál csupán kivételes jelenség, vagy a szexualitással kapcsolatban, vagy a faj veszélyeztetett létével kapcsolatban fordul elő az, hogy a fajta tagjai egymással élethalálharcba kezdenek, és egymást elpusztítják. De még a különböző, egymást pusztító, egymásból táplálkozó fajok közötti harc sem szükségképpen és mindig olyan kiélezett a természetben, mint ahogyan azt az erre irányuló hivatkozások sejtetni engedik. Ezek a hivatkozások, amelyek az emberek közötti pusztítást az állatvilág és a természet pusztító tevékenységével hozzák párhuzamba, legtöbb példájukat a ragadozók környezetéből veszik. Valóban a ragadozók környezetében áll az, hogy a táplálékul szolgáló másik faj a sarokba szorítottságnak, a halálig való kétségbeesett védekezésnek a jelenségei között esik áldozatul az erősebbnek. A ragadozó azonban a természet világában nem kizárólagos típus, nem ritka, de nem is alapvetően



jellemző típus. Egyik kiélezett formája annak az egymásból élésnek, amely a természeti világ fajai között általában fennáll. Ennek az egymásból való élésnek azonban vannak rendkívül megnyugtató, hatalmasan szelíd formái is. Az a mód, ahogyan az őszi avar a következő évi humusz legfőbb alkotóeleme, az a mód, ahogy egysejtűek millióit a vízzel együtt bekebelezi egy cethal, egy bálna, az egyáltalán nem a természet élethalálharcát, inkább bizonyos egymásrautaltságát fejezi ki, és semmiképpen sem szolgálhat igazolásul azokra a pusztításokra, amiket az emberek egymás között szívesen csinálnak. A természetben minden élethalálharc-jelenség mellett is és annál erősebben létezik az egész szerves természeti világnak nagy szolidaritása, egymásrautaltsága, melynek keretében a legritkább esetben áll az egyik fajtanak érdekében a másik fajta teljes elpusztítása. Ellenkezőleg, azt mondhatjuk, hogy az életnek úgyszólván minden fajtája abban érdekelt, hogy az élet területe minél kiterjedtebb, minél gazdagabb, minél hatalmasabb legyen. Az élővilágnak ez a széles szolidaritása természetesen nem különösebben érzélgős, vagy az emberi szeretet fogalmának megfelelően jelenik meg, azonban azzal valahol lényegében rokon. A szerves élet melege a természet egész szélességében keresi a más szerves életek melegségét, és ebből a szempontból az a tevékenység, amellyel a szerves világ egymáshoz bújik, és az a tevékenység, amellyel egymást esetleg elpusztítja úgy, hogy bekebelezi, tulajdonképpen rokon egymással. Az, ami azonban itt a fő kérdés, az öncélú megsemmisítés, ez a természet világától teljesen idegen, ez az embernek a privilégiuma.

Nem természettörvény tehát az emberek közötti élethalálharc, hanem egy deformációs folyamatnak az eredménye. Ennek a deformációs folyamatnak az elején az ember tudatossá válása áll, az a tény, hogy az ember tudatára ébred annak, hogy történetesen olyan fajtához tartozik, amelyik időben határolt életű egyedekben jelentkezik, és ugyancsak történetesen olyan fajtához, amely a környező fizikai természet erejéhez képest aránylag gyenge: kilenc hónap kell ahhoz, hogy egyáltalán világra jöjjön, húsz év, hogy egy átlagos teljesítőképeségű egyed létrehozza, ezzel szemben néhány másodperc elég a megsemmisítéséhez. Miután az ember mindezeknek a tudatára jutott, ellentétben más élőlényfajtákkal, ezzel indultak meg benne azok a lelki mechanizmusok, amik végül elvezettek arra a pontra, hogy a másik emberi lény elpusztításában, megsemmisítésében erőgyarapodást, felmagasztosodást, saját erejének a megtapasztalását érezze.

Így adhatunk mai fogalmazású és érzésem szerint érvényes értelmet annak a mitikus fogalmazásnak, hogy az ember evett a tudás fájának gyü-

mölcséből, és ennek folytán bűnbe esett. Minden vallás, minden etikai világnézet végeredményben arról beszél, hogy mit kell az embernek az egyéni életben cselekednie, hogy kell a maga életét felfognia ahhoz, hogy ennek a bűnbeesésnek a következményeitől megszabaduljon. Minden államelmélet, minden magas értelemben vett politika arról beszél, hogy mit kell az emberi közösségeknek és az emberi közösségnek tennie ahhoz, hogy ezeknek a félelmeknek a közösségi következményeitől megszabaduljon.

Most visszakanyarodunk félbehagyott gondolatmenetünkhöz azon a ponton, hogy a Római Birodalom egy hét-nyolc évszázados folyamatos, kisebb-nagyobb megszakításokkal mégiscsak működő legitimitás után megadta magát i. sz. a 3. században annak, amitől a klasszikus római szellem leghevesebben undorodott, az ázsiai despotizmusnak. A 3. században Diocletianus,<sup>112</sup> majd a 4. században a constantinusi reform<sup>113</sup> lényegében az ázsiai zsarnokság módszerei szerint szervezi újjá és próbálja megszilárdítani a köztársasági és racionális intézményeiben anarchiába esett Római Birodalmat. Úgy látszik, hogy ez a hatalmas kísérlet, az emberi közösség pragmatikus, tárgyyszerű és ugyanakkor érvényes szervezésének ez a görög-római kísérlete ezzel le is zárul. Valójában csak a birodalom keleti, bizánci fele indult el az ázsiai despotizmus és bürokrácia alapján való szerveződés útján, a nyugati fél anarchiába esett. S éppen ebben az anarchiában jelentkeztek olyan termékeny új erők, amelyek a görög-római hagyomány újrafelvétele végül is lehetővé tették, és az emberséges, racionális, humánus társadalomszervezés újabb, az eddigieknél jelentősebb kísérletének adtak indítást, az európai kísérletnek. Az egyik, a láthatóbbik új tényező, amely az anarchiába esett Nyugat-Római Birodalom területén szervezőerőként működni kezdett, a Nyugat-Római Birodalmat előzőnlő törzsi királyságok voltak. Ezek azonban inkább csak a külső keretet

<sup>112</sup> Diocletianus, Caius Aurelius Valerius (245–313): római császár, uralkodott 284-től 305-ig. A belső zűrzavar leküzdésére és a külső támadások elhárítására a császár központi hatalmát decentralizálta, s a birodalmat négy részre osztotta, amelyek élén alcsászárok állottak; a legfőbb hatalmat azonban magának tartotta fenn. A köztársasági intézményeket felszámolta, s keleti (perzsa) mintára önkényuralmat (dominatus) vezetett be. Átvette a keleti despoták szokásait, külsőségeit és szertartásait. Átszervezte a birodalom államapparátusát és közigazgatását; központi hivatalokat állított fel.

<sup>113</sup> A constantinusi reform: I. Nagy Constantinus (287–337) római császár (ur. 306–337) által bevezetett egyházi reform. 313-ban, milánói rendeletében biztosította a keresztény vallás szabad gyakorlását, megszüntette a keresztények üldözését; egyúttal visszaszorította a pogány vallást, megtiltotta a nyilvános bálványáldozatokat (319), majd a magánáldozatokat is. Magas állásokba keresztényeket nevezett ki; templomépítésekbe kezdett. 323-as törvényében a kereszténységet államvallássá tette. 318-as és 333-as rendeleteivel a püspököknek törvényhatóságot jogot biztosított. Ő hívta össze az első egyetemes zsinatot (Nicea, 325).

adták, az igazi erjesztő tényező, amely itt működni kezdett, és a római hagyománnyal különösen ötvöződött új kultúrának az elindítását mozgatta, a kereszténység volt.

A századfordulón divat volt a kereszténységnek a görög-római világban való megjelenését úgy megjeleníteni – Anatole France<sup>114</sup> volt ennek a mestere –, mint mosdatlan és ádáz utcai próféták és fanatikus szektások föltűnését a bölcs, szkeptikus, kiábrándult, rendszeresen gőzfürdőt használó görög-római uraknak a színe előtt, akik ezt az egész fenekedést a legjogosabb ellenérzéssel nézik. Ebben a megjelenítésben van igazságelem is: ha fölidézzük azt a képet, amikor az alexandriai utcai „keresztény” csöcselék a sárban hurcolja végig az általa meglincselt gyönyörű, okos és ragyogó szellemű filozófuslánynak, Hypatiának<sup>115</sup> a holttestét, akkor ez bizonyosan nem tartozik a kereszténységnek a ragyogó pillanatai közé. Egészében azonban ez a szembeállítás hamis. Hamis két oldalról: egyrészt a görög-római világ belső élete azért sokkal több nyomorúsággal, félelemmel, babonával, varázslattal és minden ilyen dologgal volt terhes, semmint azt egy mai szabadgondolkodó és magát római-görögnek elképzelő ember elgondolhatná; a másik oldalt a kereszténységnek voltak olyan különlegesen, világítóan életközeli elemei, amik függetlenül az egész zsarnokság- és egyéb problematikától, mind az ázsiai, mind a görög-római világ számára újat jelentettek. Itt mindenekelőtt Krisztus személyiségével kell foglalkoznunk, mert a kereszténységre mint vallásra kezdettől fogva mind a mai napig egyik jellemző vonás az, hogy az ebbe a vallásba való behatolás és bekerülés egyik lényeges eleme az evangéliumok írásaiban nagyon pregnánsan kirajzolt és élénk rajzolódó személyiséggel való személyes kapcsolatba kerülés.

Nem vitás, hogy Krisztus egy kis, aszketikus, közeli világvégét hirdető zsidó szektának a köréből nőtt ki. Mondhatnánk úgy is, egy kis életellenes szektának a köréből. A személyiségének a legfőbb sajátossága ellenben az, hogy anélkül, hogy ennek a szektának az alaptételét, akár a közeli világvégre nézve, akár az evilági élet hiábalóságára nézve, a legkisebb mértékben is kétségbe vonta volna, az élethez való közelségnek, az élet legegyszerűbb dolgai iránti megértésnek, az emberközeli gyöngédségnek olyan megnyilvánulásait tudta megvalósítani, amelyek teljesen téren és időn kívül álló módon kimutatnak annak a szektának aránylag szűk kereteiből, amelynek nyilvánvalóan tagja volt. Ezenfelül rendkívül jelentős, szinte elfelejthetetlen egyszerű mondatai vannak a szelídség hatalmáról, a harag

<sup>114</sup> Anatole France (1844–1924): francia író

<sup>115</sup> Hypatia (i. sz. 355–415): görög filozófus és matematikus

hiábavalóságáról, a haragnak, az élethalálharcnak, az ölésnek belső rokonságáról és kártékonyságáról, és ezekről nemcsak mondatai vannak, hanem példagesztusai is, amelyek szintén egyedülállóak a maguk nemében. Valami különös képessége volt olyan szavakra és olyan gesztusokra, amelyeknek a hatására a gyűlölködésre, ütésre, ítélkezésre, számonkérésre és az emberi félelem egyéb sok szerencsétlen megnyilvánulására nekiindult, nekikészült ember egyszerre lehorgad, egyszerre rájön a cselekedetének, a magatartásának a hiábavalóságára. Az a mondat, hogy aki nem bűnös, az vesse rá az első követ, vagy add meg a császárnak, ami a császáré és az Istennek, ami az Istené, ezek különlegesen telibe találják azt a félelmi gócot, azt a gyűlölködési gócot, azt a harci gócot, ami az ember bűnbeesésének, hogy úgy mondjam, a lényege. Ehhez járul az, ahogy Krisztus a hitről tudott beszélni. A hit önála még teljesen független mindennemű teológiától és hittételekben való hittől. A hit, ahogy ő beszél róla, az emberi lélek rejtett képességeiben való gyermeki bizalom, azoknak a fölkelésére való képességet jelenti. A legjelentősebbek azonban azok a felismerései, amelyek a szelídség hatalmára vonatkoznak, és itt megint elég nagy félreértés támadt ezek körül. Az ő gesztusai: aki megütött az egyik arcodon, fordítsd felé a másikat is, egyáltalán nem egy ügyefogyott embernek a gesztusai, ellenkezőleg, beletartoznak azok közé a lefegyverző gesztusok közé, amelyek előtt az értelmetlen agresszió egyszerre rájön a saját értelmetlenségére. És itt van egy érdekes momentum, tisztára feltevés ugyan, de van okunk arra következtetni, hogy Jézus számára a szelídség hatalmának a megtapasztalása személyes élmény volt abban az értelemben, hogy alaptermészete vagy indulótermészete szerint indulatos, heves kitörésekre hajló, sőt agresszióra hajló személyiség volt, aki saját maga jött rá a szelídség mindenek fölött való hatalmára, és aki a szelídség felismerése után sem lett gyámoltalan emberré, hanem a szelídség erejével lett képes nagyobb dolgokra, mint amiket agresszióval el tudott volna érni. Olyan megnyilvánulások, mint a kufárok megkorbácsolása, a fügefafa megátkozása<sup>116</sup> és egyéb hirtelen reagálások arra engednek következtetni, hogy amikor ő a szelídség hatalmáról beszél, és arról, hogy álljunk ellen a gonosznak, akkor ezzel a saját magában már legyőzött indulatosságnak a hiábavalóságát adja át tanulságul az egész emberiségnek. Ennek a magatartásmódnak pedig rendkívül jelentős következményei vannak az emberi közösség miképpen való szervezése kérdésében annak ellenére, hogy Krisztus és az az egész környezet, amiből ő

<sup>116</sup> A kufárok megkorbácsolására és a fügefafa megátkozására vonatkozóan lásd *Máté Ev.* 21:12–13., *János* 2:13–17., *Máté* 21:18., 20.

kinőtt, abszolúte nem arra volt beállítva, hogy az emberi közösséget jóra és tökéletességre fordítsa, hanem arra volt beállítva, hogy ennek az egész emberi világnak a hiábavalóságát mutassa föl maga és a világ számára.

Krisztus evangéliumából világvallást azután Krisztus kereszthalála és Pál apostolnak ehhez adott értelmezése, valamint római világméretű hit-hirdetése csinált. Ez már meglehetősen másféle matéria, mint Krisztusnak a közvetlen mondanivalója, ahogy legmegragadóbban a Hegyi Beszédben<sup>117</sup> előttünk van. Mindamellett méltatlan az a vád, hogy Pál kiforgatta Krisztus evangéliumát, vagy valami egészen mássá tette, de mindenestre sajátos hozzátétel az ő hozzátétele, amely elég organikusan folytatódik a másikban, hiszen kiindulópontja Krisztus kereszthalála, amely betetőzése Krisztus ama gesztusainak, amelyekkel a békességes tűrés világot meggyőző erejét illusztrálja. Pál volt az, aki Krisztus kereszthalálát mint megváltó cselekedetet összefüggésbe hozta Ádám bűnbeesésével,<sup>118</sup> Pál volt az, aki megalapozta Krisztus istenségének és emberségének teológiáját, amely aztán a Szentháromságról szóló végeláthatatlan, számunkra helyenként komplikált, de azért nem jelentőség nélküli vitákban<sup>119</sup> folytatódott; Pál volt az, aki a hit fogalmát eltávolította a Krisztus nagyon egyszerű és életközeli hitfogalmától egy sokkal spekulatívabb, komplikáltabb hit irányába, amit talán kevésbé lehet pozitívnak értékelni; viszont nagyon jelentős mondanivalói vannak az erkölcsi cselekvés és a törvény kapcsolatáról. És ha tudomásul vesszük, hogy a tanítványok lelkiállapotában és az adott kulturális környezetben Krisztus Istenné emelése elkerülhetetlen fejlemény volt, akkor el kell ismernünk, hogy Pál apostol volt az, aki Krisztus istenségének olyan fogalmazást adott, amelyben a Krisztus teljes emberi volta sértetlenül benne maradt, és azután utóbb a Szentháromság körüli vitákban is végül az az álláspont maradt fölülr, amelyik mindennemű koncesszió nélkül fenntartotta Krisztus teljes emberi mivoltát. Ez igen jelentős a továbbiakra nézve, mert a keresztény vallás átélői számára azt az alapvető élményt jelenti, hogy Isten ismeri a mi kínjainkat, és a terhelt emberi állapotunkból való kilépéshez egy tökéletesen velünk egyszövetű emberi személyiséggel kell kapcsolatba lépni.

<sup>117</sup> Hegyi Beszéd: Jézus tanításainak összefoglalása a keresztény erkölcsről és a mennyek országról, amely Máté evangéliumában {3-553.} található (*Máté* 5-7., vö. *Lukács* 6:20-49.).

<sup>118</sup> Erre vonatkozóan: Pál apostol levele a römabeliekhez 5:12-14., 5:1-11.

<sup>119</sup> A Szentháromságról szóló viták a 3. és 5. sz. között zajlottak akörül, hogy ha az Isten egy-lényegű, de három személyben jelenik meg (Atya, Fiú, Szentlélek), akkor milyen viszony van az egyes személyek között. A viták során számos eretnekség lépett fel. Végül az i. sz. 451-ben összehívott chalcedoni zsinat kimondta, hogy Jézus Krisztus az emberré lett isteni lényeg (Logosz), egy személy két – isteni és emberi – természetben.

Annak a kereszténységnek, amely mindebből néhány évszázad alatt intézményszerűen, egyházként kialakult, a legerősebben negatív vonásai egy bizonyos életellenesség és a dogmatikai türelmetlenségre való hajlam voltak, viszont ezeken átütő erővel mind a mai napig érvényesül a Krisztus személyes mondanivalójának az életközeli, felszabadító hatású és türelmes végső alaphangja. (Zárójelben jegyzem meg, hogy mennyire mérhetetlenül komikusnak találtam mindig, hogy akadhettek emberek, akik – főleg a három szinoptikus evangélium<sup>120</sup> elolvasása után – egy percig is komolyan el tudták képzelni, hogy Krisztus nem létezett, és valaki kitalálta őt. Egy annyira pregnáns személyiség képe bontakozik ki előttünk ezekből, hogy ha ezt valaki irodalmi műnek találta ki, akkor az a valaki volna a világ legjelentősebb vallásalapítója.)

Abból, ami a keresztény mondanivalóból az emberi közösség helyes szervezése számára oly jelentős, nagyon kevés aktualizálódott a keleti kereszténység területén. Azon a keleti keresztény területen, ahol a társadalom alapszervezési formáit az egykori szakrális királyságból kinőtt ázsiai despotizmus szabta meg. Az igazi aktualizálódás területe a Nyugat-Római Birodalom területén megmaradt anarchia volt, ahol ugyanakkor rejtve a római társadalomszervezés nagy hagyományai is tovább éltek, és az új keresztény társadalomszervezési impulzusokkal szövetkezve a társadalomszervezésnek új, racionális és humanizáló, moralizáló kísérletét indították el. A racionális társadalomszervezésre irányuló római igény és az emberi életnek félelemtől, gyűlölettel és erőszaktól való megmentésére irányuló keresztény igény ötvöződése először Szent Ágoston élete művében, főleg pedig az Isten országáról szóló nagy művében történt meg. Szent Ágoston teológiai állásfoglalásaival szemben nagyon sok fenntartásnak van és lehet helye, ezek bennünket most nem érdekelnek. Az lényeges, ami az Isten országáról szól, ami egyszerre megfogalmazza ennek a világnak a másodrendűségét és hiábavalóságát egy jobb világgal szemben, ugyanakkor azonban olyan mértékeket ad ennek a jobb, isteni világnak a jegyében az e világi dolgok megítélése számára, amelyek egyben az alapvetően túlvilágra beállított keresztény álláspontból csudálatos kivezető módon egyben utat mutatnak afelé is, hogy ezt az e világot is lehet a másik világ felé közelíteni. Tehát a római gyakorlatiasság jegyében lehet valamit csinálni e siralomvölgynek a megjavítása érdekében. Ezt fogalmazta meg Ágoston azokban az előírásokban, amelyekben meg

<sup>120</sup> A három szinoptikus evangélium – Máté, Márk és Lukács evangéliumait nevezik szinoptikusoknak, mivel ezek anyaguk kiválasztásában és elbeszélésükben feltűnően hasonlítanak egymáshoz.



van írva, hogy mit kell csinálni a királynak, a jó királynak, ha nem akarja, hogy királykodása merő rablásból álljon, a jó úrnak, ha nem akarja, hogy cselekvése merő zsarnokság és gyilkolás legyen, és így tovább. Mai szemmel nézve, egy mai társadalomreformer szemével nézve Ágostonnak ezek az előírásai talán csak fölháborító megbiztatásai a lázadni kívánó szolgák és alattvalók lelkének, hogy nyugodjanak bele a zsarnokságba, és higgyék el, hogy vannak jó királyok és jó urak is. Ezt azonban nem a mai társadalomreformer mértékével kell nézni, hanem az akkori tényleges helyzet mértékével, amikor szolgáknak és alattvalóknak a siker komoly reményében úgysem lehetett fellázadniuk. Ágoston tehát nem a lázadni akarókhöz fordult, hogy azokat lecsendesítse, elsősorban az urakhoz fordult, és a királyokhoz fordult, hogy azokat fokozottabb erkölcsi felelősséggel töltsse el. És innen számítva évszázadokon keresztül az egész nyugat-európai világnak olyan emberek voltak a tanítói, akik a maguk kategóriáit Szent Ágoston műveiből merítették, még ha esetleg sohasem olvasták is azokat. És ezeket a kategóriákat olyan uralkodókkal szemben alkalmazták, a Római Birodalmat előzőnlő germán és egyéb törzsi fejedelmekkel szemben, akik a szakrális királyságnak sokkalta alacsonyabb szintjén voltak, mint az ázsiaiak, s kulturálisan nem érezték magukat képesnek, hogy egy náluknál komplikáltabb világot kormányozzanak; tehát ezen a saját elégtelenségük közegén keresztül az a bizonyos papi, ágostoni nevelésű értelmiség társadalomszervező tényezővé vált velük szemben azáltal, hogy ezeket a királyokat nevelte, az ügyeiket intézte, adminisztrálta, és szükség esetén őket ki is prédikálta. Ebben az együttműködésben amennyit a királyok szelídültek, annyit rontott a klerikusokon a hatalomban való részvétel, de együttvéve mégis a hatalomnak egy olyan mértékű erkölcsi átítatódását eredményezte, ami mondhatjuk, hogy már az európai társadalomfejlődés középkori szakaszában is – különösebben pedig az újkoriban – nagyobb volt annál, mint amennyit bármelyik más kísérlet a világban el tudott érni a hatalomgyakorlás moralizálása terén. Az európai hatalomgyakorlás szörnyűségeivel szemben való szemrehányásainkban ezt sokszor el szoktuk felejtetni, hogy azért hányjuk a szemére az európai hatalomgyakorlásnak a maga szörnyűségeit, mert pontosan ennek az európai hatalomgyakorlásnak aránylag magas erkölcsi mércéit szoktuk meg, és egyáltalán el tudjuk képzelni, hogy a hatalomgyakorlással szemben magas erkölcsi mércét lehet alkalmazni, ami a közel-keleti hatalomgyakorlásoknál egyáltalán föl sem vetődik.



A keresztény papságnak ez a társadalomszervezési kísérlete több évszázados előkészítés után, kb. a 8–9–10. században, a clunyi reform<sup>121</sup> idején csúszosodik ki abban, amit kissé elnagyolt szóval középkori keresztény hűbériségnek nevezünk. Tisztában kell lennünk azonban azzal, hogy egyedülálló társadalmi szervezési kísérletről van szó, és tökéletesen félrevezető, hogyha ezt összecseréljük a hűbéri szerveződésnek azzal a világszerte legkülönbözőbb kultúrkörökben is megjelenő lehetőségével, amit más kultúrkörökben is találunk, és amiről esetleg hajlandók vagyunk azt hinni, hogy az emberi társadalom fejlődésének szükségszerű állomása. Az emberi társadalom fejlődésének nem mindig vannak szükségszerű állomásai. Az emberi társadalom csak ott fejlődik, ahol az emberi társadalom elindul valamiféle értelmes fejlődés útján, ez pedig nem szükségszerű. Nincs természettörvény, amelyik azt mondaná, hogy a rabszolgaságból a hűbériségbe és a hűbériségből a kapitalista társadalomba és így tovább fejlődünk. Az emberiségnek vannak a társadalom értelmes fejlődésére irányuló kísérletei, ilyen kísérlet a kínai, amelyik a maga előző formájában minden jel szerint megakadt, és a legújabb korban átengedte magát az európai újabb inspirációknak, és ilyen kísérlet a többszöri zökkenőkkel folyó görög-római-középkori-európai; és ahol ilyen kísérlet van, ott van értelme beszélni a társadalom fejlődéséről, és az adott esetben van értelme beszélni például forradalmakról is. Ezzel szemben a Közép-Kelenten és Indiában – amelyeket nyilvánvalóan messziről nézve és elnagyoltan a tagolatlan zsarnokságok folyamatos területének tekinthetünk – nincs sok értelme beszélni például forradalmakról, mert legföljebb palota-forradalmak vagy trónváltozást előidéző népmozgalmak folyhattak, amelyek eredményeképpen jó királyok vagy rossz királyok váltogatták egymást. Az a fajta forradalom azonban, amelyik egy uralmon számon kéri azt, hogy elvileg nem tölti ki a helyes hatalomgyakorlás formáit, kereteit és tartalmát, az a féle forradalom, amelyik társadalmi reform igényével indul meg, arról csak a kínai kultúrkörben beszélhetünk, ahol az időnként kitörő nagy kínai parasztforradalmaknak ugyanaz az erkölcsi számonkérő jellege és gyakran eredménye volt, mint az európainak. És beszélhetünk Európában, ahol ezekben a forradalmakban különleges szerepet kapott az a többé-kevésbé eszmeileg nevelt klerikus értelmiség, amelyik újból és újból megfogalmazta a helyes ha-

<sup>121</sup> Clunyi reform: e dél-franciaországi kisvárosban 910-ben alapított bencés kolostorból kiinduló egyházi-szerzetesi mozgalom, mely az egyház belső megtisztítását, megreformálását s a világi (állami) befolyástól való megszabadítását tűzte ki célul. Fő követelése a kolostorok életének megrendszabályozása mellett a papi nötlenség (cölibátus) betartása, a szentségek, búcsúk, kegytárgyak, egyházi javadalmak és hivatalok vásárlásának (szimónia) és a laikusok által gyakorolt főpapi beiktatásnak (invesztitúra) a megszüntetése volt.

talomgyakorlással szemben felállítható követelményeket. Nem szükségszerű fejlődésről van tehát itt szó, hanem egész kultúráknak nagy kollektív erőfeszítéseiről, amit egyes kultúrák megtesznek, más kultúrák nem tesznek meg, az erőfeszítésnek nekiinduló kultúrák is esetleg kudarcba fulladhatnak. Nincs meg az a kényelmes helyzetünk, hogy természettörvényként állíthassuk fel a társadalom helyes és mind jobb és jobb fejlődésének a szabályát, és semmiféle ilyen természettörvénynek az elképzelése nem ment fel bennünket annak a felelőssége alól, hogy az emberi közösség helyes szervezésének a nagy akcióját lehet el is rontani, lehet zsákutcába vinni, és lehet, legújabbban, az emberiség totális pusztulása irányában folytatni.

Ennek a felismerésnek a jegyében kell a középkori keresztény hűbéri séget értékelni, mint egyszeri vállalkozást, nem pedig mint egy tipikus sémának az európai megvalósulását. Az európai hűbériség bonyolult összetevőit azon kell kezdenünk elemezni, hogy viszonyba hozzuk ezt az európai hűbériséget a hűbériségről ismeretes általános sémákkal. A hűbériség egyik szokványos régebbi felfogása a hűbériségben azokat a hűségi viszonyokat látja elsősorban, amelyek egy hierarchikusan fölépített társadalomban az alsóbb szinteket a magasabb szintekhez fűzik, és ezeknek a hűségi viszonylatoknak az ereje az, amelyik végül egy piramisszerű építményben az egész társadalmat összetartja. Az ilyen értelemben vett hűbériség a világon a legkülönbözőbb időpontokban, a legkülönbözőbb kultúrkörökben előfordult, és még ma is előfordul. A magja az ilyenféle hűbériségnek rendszerint a fegyveres, harcos törzsfő vagy törzsi király és a körülötte lévő fegyveres kíséret közötti hűségi kapcsolat. Ez a hűségi kapcsolat még a legbarbárabb körülmények között is, éppen a közös harc tényezőjénél fogva elég erős és sok morális tényezővel átitatott kapcsolatot, hűségi kapcsolatot jelent. Ha egy-egy ilyen harcos csoport vezetője nagyobb területet képes meghódítani, akkor ez a fajta szerveződés megsokszorozódik. Saját közvetlen fegyveres kíséretéből hűbérurak, várurak lesznek, azok maguknak szereznek ilyen fegyveres kíséretet, ha jobban kiterjed a terület, a fegyveres kíséret tagjai maguk is szereznek maguk köré szolgálkat, fegyvereseket, fegyvernököket, fegyverhordozókat, és így létrejön egy piramisszerű képződmény, amit többé-kevésbé erős, rendszerint fölfelé lazuló, de mégis érezhetően hűségi kapcsolat köt össze. Ilyenfajta hűbéri jellegű szerveződést a középkori Európában magukkal hoztak már a germán erdőkből vagy a keleti sztyeppekről jövő törzsi királyságok, amennyiben lazább szervezetűek voltak, és ez a fajta hűbéri szerveződés nem tipikusan európai jelenség, ugyanilyet találunk az egész arab világban, helyenként Indiában, Japánban és még nagyon sok helyén és időpontján a világnak.

A hűbériség másik meghatározása a klasszikus marxi meghatározás. A feudalizmus – a hűbériségnek megfelelő marxi kategória – alatt a kizsákmányolásnak egy bizonyos formáját érti, azt a formát, ahol az alávetettek nincsenek teljes testi mivoltukban a másik ember tulajdonául szolgáló rabszolgaságban, hanem a személyes szabadság valamiféle minimuma mellett nagyon erős személyi kötöttségek, alávetettségek és személyi szolgáltatások összességében élnek, amelyeket általában röviden a jobbágyság formulájával szoktunk kifejezni. Ebben az értelemben a feudalizmus legjellemzőbb intézménye a jobbágyság. A jobbágyság megint csak olyan dolog, amelyik az előző értelemben vett fegyveres hűségi hűbériségtől teljesen függetlenül a világ legkülönbözőbb részeiben előfordult, és időnként meglepő módon anarchikus helyzetekben refeudalizálódási tünetek közepette visszajön; ez előfordul már az ókori Kelet egyiptomi és babilóniai államszervezeteiben, érdekes módon és mindenféle sémát felrúgó módon a klasszikus ókori rabszolgaságot jóval megelőző időpontokban. De ugyancsak előfordult a világ legkülönbözőbb részein, pl. Kínára inkább jellemző volt történelme hosszú folyamán, mint éppen a rabszolgaság, amelynek csak házi formáit ismerték.<sup>122</sup>

Az európai hűbériségre nagymértékben jellemző a fegyveres arisztokrácia egymás közötti és lefelé való hierarchikus hűségi kapcsolatainak a rendje, amelyet a germán erdőkből vagy a kelet-európai síkságokról hoztak magukkal. Jellemző továbbá a jobbágyság, amelyet bizonyos fokig a késő római korból itt hagyott intézményként alapjaiban már megtaláltak. Mindezek felül és mindezek mellett azonban egy egészen különleges dolog jellemző a nyugat-európai kultúrkör hűbériségére, és ez a klerikus elemnek,

<sup>122</sup> Hiábavaló a rabszolgaságot és hűbériséget egymást szükségszerűen követő szerveződési formáknak tekinteni. A jelek szerint ennek semmiféle alapja nincsen. A rabszolgaság csak egészen különleges helyzetekben válik a társadalom gazdasági szerveződésének az alapintézményévé, a rabszolgaság rendszerint házi jellegű, házi kiszolgáltatást biztosító intézmény, a társadalom egészének a gazdasági szerveződése rendszerint ennél szabadabb formák között történik még igen primitív és igen régi viszonyok között is. Rabszolgaság akkor jön létre, mikor különleges helyzetek, pl. egy nagy világbirodalomnak az aránylagosan nagyfokú harciassága és a körülötte lévő, kulturálisan nagyon alatta lévő területekkel szemben való állandó harcai a rabszolga-emberanyagnak a szokottnál sokkalta nagyobb mértékű utánpótlását teszik lehetővé. Ugyanez a tényező az aránylag nagy kultúrszintkülönbség mellett élő Szahara alatti Fekete-Afrika jelenléte folytán a rabszolgaságot egészen modern körülmények között megújította, de egészen különleges körülmények, pl. német koncentrációs táborok közepette, a rabszolgamunka teljesen más gazdasági feltételek mellett is megjelenhet. Ugyanakkor a jobbági, feudális jobbági viszonyok ugyancsak megjelennek a legkülönbözőbb társadalmi körülmények között, mihelyt valamiféle anarchia a rendezett, bürokratikus elintézett és megszervezett formákat megláztítja, és az embereket arra kényszeríti, hogy kölcsönös személyes szolgáltatások hol egyenlő, hol nem egészen egyenlő viszonylataiba lépjenek. (Bibó István sajtójegezete)

a papságnak a világtörténelemben talán egyedülálló társadalomszervező szerepe.<sup>123</sup> A papság társadalomszervező szerepe a legkülönbözőbb kultúrkörökben bizonyos elemekben megjelent, de ez a társadalomszervező szerep rendszerint nem terjedt ki másra, mint az uralmi viszonyoknak, elsősorban az uralkodó állásának a szakralizálására, isteni ranggal való fölruházására. Az uralkodó környezetében lévő papi testületeknek ilyen szerepe – gondoljunk Egyiptomra, de más hasonló istenkirályságoknál is – adott esetben rendkívül nagy politikai befolyással is jár, de ez a politikai befolyás rendszerint a legfelsőbb hatalmi gócokra irányul, nem áramlik szét a társadalom egészére, és nem jár társadalomszervező szereppel. A Római Birodalom bukását követő anarchia területe az, ahol ennek a papságnak és a vele párhuzamos szerzetesrendeknek különleges társadalomszervező szerepe kialakult. Említettük már, hogy a Római Birodalom bukása után a romjain kialakuló törzsi királyságok az ő szervezőképességüket meghaladó, magasabb szintű és romjaiban is számukra nehezen megfogható társadalomban kezdtek el szervezkedni, és ebben a társadalomban pedig szükség-szerűen kénytelenek voltak elfogadni ennek a magasabb társadalomnak a magasabb rendű tudását, tudományát, hagyományait jól-rosszul képviselő papságnak és azzal párhuzamos szerzetességnek a segítségét. Ezért nem véletlen, hogy a szerzetesség társadalomszervező szerepe elsősorban az Alpoktól északra, Olaszországban is inkább a népvándorlástól jobban érintett északi részen alakult ki. Európa déli részén – Olaszországban és Spanyolországban – nagyon sok eleme megmaradt az ókori római társadalom laikus, civil társadalomszervező értelmiségének. A római civitasok megőrizték a maguk nótáriusait és civil írástudóit csaknem folyamatosan, a középkort többé-kevésbé átvészelő módon, úgy, hogy sok vonásban állnak közel ahhoz a bizánci világhoz, ahol a papság mindig zárt csoportokban, részben a világtól elvonult, részben csak a legmagasabb hatalmi gócokra hatóan működő csoportokban létezett, és a társadalom szervezését egy civil értelmiségnek, császári bürokráciának, városi bürokráciának engedte át. Nyugat-Európában azonban, a Római Birodalmat követő teljes anarchiában, ahol civil értelmiség Európa nagyobb részében – mint mondtam, Olaszország és Spanyolország egyes részeit kivéve – úgyszólván nem létezett, a papság fokozatosan belecsúszott abba, hogy ezeknek a tanácstalan germán királyoknak a környezetében ellássa a másutt világi értelmiségek által eljátszott közigazgatási írástudó szerepét.

<sup>123</sup> A papság társadalomszervező szerepére vonatkozó koncepció Hajnal István hatását tükrözi. Erre vonatkozóan lásd: *Hajnal István*, 1989. 134–145.

Valahol a *Tanú* egy régi számában idézi Németh László egy római entellektüel levelét, aki valahol Burgundiában éli a népvándorlás viszontagságos életét, és a keleti császárság biztonságos vidékein élő barátjának írja, hogy „itt írok, miközben áthallatszik hozzám a részeg burgundiak üvöltése, akik minden reggel hatszor eljönnek üdvözlésemre, mint hogyha a nagy-papájuk volnék”.<sup>124</sup> Nem a csodálatos hódítóknak, a fölsőbb rendű germánoknak a képében, hanem ezeknek a groteszk, hol barbáran támadó, hol komikusan tiszteletadó vörös szakállú tanácstalan királyoknak és fegyvereseknek a képében kell a Római Birodalom germán uralom alá kerülését elképzelnünk, és ebben az atmoszférában kell elképzelnünk azokat a zavarodott hatalmasokat, akik az ott megmaradt, mindinkább teljesen elvesző civil római értelmiségtől, majd pedig az azok helyébe lépő, eléggé tudatlan, de hozzájuk képest még mindig sokat tudó papi, klerikus értelmiségtől fogadnak el tanácsokat, fogadnak el írásbeli segítséget a számukra áttekinthetetlen uralmi feladataik ellátására. Ebben az atmoszférában alakulnak ki a nyugat-európai szerzetesrendek, amelyek a keleti kereszténység területén lévő zárt, életszentségre, szeretetgyakorlatra, misztikus gyakorlatokra vagy pedig remeteségre beállított szerzetesrendekkel szemben, szinte akarattal ellenére, a környező világ tanácstalansága által fölkeltett részvétből és szeretetből kezdenek el foglalkozni olyan funkciókkal, mint földművelési technikák terjesztése, földművelési tanácsadás, kórházak felállítása, gyógyító tevékenység, szociális tevékenység, szegények istápolása és így tovább. Ez a fajta papság és szerzetesség szerzi meg azt a különleges tiszteletet, amely Európában a mai napig még mindig körülveszi a papságot, mint ma már vékonyodó, de a közérzet szerint még mindig nem haszontalan, nem merőben elősködő funkciót ellátó tömeget, szemben a Dél-Európában és a bizánci Európában kialakuló helyzettel, ahol a papság néha a varázslóhoz hasonló mágikus feladatokat teljesít, és ennek megfelelő tiszteletben részesül, ugyanakkor azonban a társadalom normális életében a neki kijáró tisztelet nagyon bizonytalan, nagyon ingadozó, és helyenként egészen alacsony fokra tud süllyedni. A papsági szerzetesrendek által szervezett Nyugat-Európában a papságnak ez a lesüllyedése nem tudott bekövetkezni, és még mind a mai napig él azon a terü-

<sup>124</sup> Lásd *Tanú*, 1936. V–VI. sz. *Róma utódai*. (Részletek az Európa történelméből.). Az idézet pontosan így szól: „Hogy kívánod, hogy nászéneket írjak neked, amikor a hosszúhajúak serege vesz körül, s nyelvük rekedt szava süketít. A részeg Burgund énekét hallom, s költői vénám befagy. Múzsám nem tud többé hatlábú verset készíteni, mióta e kétlábú patrónusokat látja. Boldog vagy, hogy nem érzed tízszer minden reggel sörszagukat. Mert napfölkeltétől jönnek, s üdvözölnek bennünket ezek az orjások, mintha mi lennénk a nagyapjuk.” (61.)

leten, amely Észak-Olaszország, Észak-Spanyolországtól fölfelé, egészen a Brit-szigetekig, Skandináviáig, keleten pedig Lengyelország, Finnországig, a Balti-vidékig és Magyarorszáig terjed, valamint Jugoszlávia nyugati részeiig. Ez a papság és ez a szerzetesség valamit átörökölt a római szellem pragmatizmusából, államszervezési és jogászai gyakorlatiasságából, és valamit átörökölt, ha leegyszerűsített és primitív formában is, Szent Ágoston államképéből és társadalomképéből, aminek jegyében a társadalom legkülönbözőbb hatalmi helyzeteit funkciókká, feladatokká, keresztény kötelességekké átértelmezni és átnemesíteni igyekezett. Az európai keresztény hűbériség ezért lényegesen több volt, mint merőben fegyveres főnökök és fegyveres alárendeltek szoros hűségi viszonya, és lényegesen több volt, mint földesurak és jobbágyok közötti egyoldalú alávetettség viszonya. A társadalomszervező papság a clunyi reform utáni időkben mind nagyobb mértékben ráállott arra, hogy egy mind kiterjedtebb írásbeliség jegyében a privilégiumok és szabadalomlevelek sokaságával hozzon létre nagyon kiterjedt társadalomszervezést, és a társadalom legkülönbözőbb viszonyait próbálta meg a hivatásszerűség, a kölcsönösség valamiféle elemeivel átítatni. Így alakította ki a jó fejedelem, a jó hűbérúr, a jó lovag, a jó polgár, a jó földművelő emberi ideáljait, nagyon egyenlőtlen adagokban adván ezeknek a szabadidő és a munka lehetőségeit, de mindegyiket valamiféle kölcsönösségi viszonyba próbálta hozni a másikkal; mindegyiknek a viszonyát úgy próbálta megszervezni, hogy mindegyik adjon is valamit, és kapjon is valamit, s hogy a legalacsonyabb rendűek számára is az emberi önbecsülésnek valamilyen formája létezzék, és az egészet összefogta a keresztény túlvilág képe és a keresztény üdvözülés életviteli mintája, amely a végső felemelkedés lehetőségét mindenkinek nyitva hagyta, és olyan világképet hozott létre, amelyben a legalacsonyabb is föléje emelkedhetett a legmagasabbaknak, akik viszont éppúgy elkárhóhattak, mint bárki más. Ezen a világgépen keresztül a papságnak időnként módjában volt a leghatalmasabbakat is az elkárkozás félelmével eltölteni és gonosztetteiket fejükre olvasni, s teljesen helyén nem való és más világból átvett cinizmus az, amelyik ezt a szerepet kicsinyíteni akarja, és ennek a szerepnek a társadalomszervezési jelentőségét nem látja át. Ez a világgép nemcsak igazolta a fennálló hatalmi különbségeket és a társadalmi lehetőségek kiáltó ellentéteit, hanem ugyanakkor kritikát és – távoli szóval élve s egy sokkal később megjelent jelenséget előrevetítve – forradalmi kritikát is lehetővé tett ezekkel a hatalmakkal szemben. Ha a király helyzete kötelesség, amit be kell töltenie, a hűbérúr, a várúr, a lovagé szintén, akkor ez egyben kritika lehetőségét is jelentette a hivatását be nem töltő



királlyal, hűbérúrral, földesúrral, lovaggal szemben, és ez volt a leendő forradalmaknak tulajdonképpen a kiindulópontja. Ebből a keresztény hűbériségi szemléletből nőttek ki a kora középkor forradalmi.<sup>125</sup> Ebben az időben ugyanis egy lassú, fokozódó folyamat keretében – nagyon hosszú volt ez a folyamat, hiszen a 18. század végéig tartott, de mégiscsak olyan folyamat volt, aminek a keretében lassan napvilágra került az a gyanú, hogy a király, de főleg a hűbérúr és a földesúr tulajdonképpen olyan társadalmi szükségletet elégítenek ki, amelyet a saját fékezhetetlenségükkel maguk hoztak létre: a rablólovagok hozták létre azt az anarchiát, aminek a keretében a szegény embernek indokolt volt egy-egy rablólovag védelme alá helyezkednie, hogy az megvédje őket a többi rablólovagtól. Abban a pillanatban azonban, mikor ezek a szerveződési formák eljutottak a konszolidáció olyan fokára, mikor már a rablólovagok közvetett harca megszűnt, és sok tekintetben a király vette át az ország összrendjének a fenntartását, abban a pillanatban kétségessé vált, hogy hát akkor az a védelem, amit a földesúr nyújt, ki ellen szól, és mennyiben reális teljesítmény az a jobbágy nagyon is kézzelfogható teljesítményével szemben. Pláne kiéleződött ez a helyzet akkor, mikor a pénzgazdálkodás fokozódásával és a luxus fokozódásával ugyanezek a földesurak a jobbágyi szolgáltatásokat megszorítani igyekeztek. Ez volt a kiindulópontja a nagy késő középkori parasztlázadásoknak. De már a kora középkorban megjelent az első kritikai szó azzal a híres angol jobbágylázadásos versikével, amelyik úgy szól: Míg Éva font s Ádám kapált, urat a földön ki talált? A keresztény hűbériség adta az emberek, a jobbágyok, a kisértelmiségek, a kisklerikusok elméjébe a kritikának ezt a lehetőségét azáltal, hogy Szent Ágoston szellemében a király, a földesúr és a jobbágy szerepeit funkcióként fogadta el, lehetővé tette tehát a funkcióját nem betöltő királlyal, földesúrral és jobbágygal szemben társadalomkritika érvényesülését.

Ebben a középkori keresztény hűbériségi világban különleges helyzetet foglaltak el a városok és a városi polgárság. Míg a nemesség képében a papság olyan tényezővel állt szemben, amely kereszténység előtti harcias világából hozta magával a verekedő, harcias, barbár, rátarti, fényűző, hivalkodó embernek a jellemvonásait, és ezeket kellett a kereszténység különböző kategóriáival, pl. a lovagi becsület formulájával úgy megszelídíteni, hogy azon azért percnként átütöttek ezek az ősi jelenségek, míg a földművelő parasztság életében a természethez közeli pogányság vilá-

<sup>125</sup> A kora középkor „forradalmi” kifejezést Váczy Péter használja az 1936-ban megjelent *Egyetemes történet* általa írt második, *A középkor története* című kötetében. Miután Bibó fejtegetései során kimutathatóan támaszkodott erre a munkára, e fogalmat Váczy Pétertől vette át.



gát kellett a kereszténység különböző kategóriáin keresztül megszentelni, addig a város és a városi polgárság volt az a világ, ahol a papság igazán kedvére alakíthatta ki a nagyon erősen keresztény kategóriákkal átítatott társadalomszervezésnek a formáit. Itt is elsősorban nem a mediterrán vagy észak-európai tengerparti városokra gondolok, ahol a kereskedelmi vállalkozásokból gyorsan meggazdagodó polgárság adta meg az alaphangot, hanem elsősorban a tipikus szárazföldi városokra gondolok, amelyek egy aránylag nem nagy földművelő vidéknek iparral és kisméretű kereskedelemmel való ellátását szolgálták. Ezekben a kis városokban alakult ki a sok tekintetben korlátozott, kisszerű, de ugyanakkor a szorgalmas és állandó munkának és a papság által való ellenőrzöttségnek állapotában lévő kis társadalmaknak az a világ, amely a műgonddal alkotó embernek új, tudatos életformáját szegezte szembe a nemesség lényegében munkátlan, verekedő és hivalkodó világával, és hosszú távon erjesztőjévé lett azoknak a fordulatoknak, amelyek az arisztokrácia társadalmi szerepét végül is fölszámolni voltak hivatottak. A városi környezet volt az egyik olyan terület, ahol a papság a maga írásbeli társadalomszervező szerepét kibontakoztathatta, és a városi céhek mintájára ugyanitt kezdett kialakulni újból, nagy szünet után egy immár nem papi, nem klerikus, hanem világi jellegű értelmiség, íródeákok s egyetemi polgárok formájában. A papok által irányított társadalomszervezés és írásbeliség másik góca viszont a királyi udvar volt. A királyi udvar, amelyik noha maga is a verekedő és hivalkodó nemesség világából nőtt ki, ugyanakkor valamit a papság Szent Ágoston-i kultúráján keresztül kezdett mind nagyobb mértékben átörökölni az ókori, görög-római államszemlélet respublika-világképéből, abból a személyi hatalmon túlmutató, törvényekben lecsapódó uralomból, amely már a görög-római államszervezést jellemezte. Ezt mentette át Szent Ágoston államelméletével kiegészítve a királyi udvar papsága, és tette a királyi udvart az írásbeliség egy másik góciává; majd pedig sok európai államban kialakult a királyi udvarnak a polgársággal való szövetkezése, a funkciógyakorló király és a funkciógyakorló polgárság szövetkezése a lényeges funkciót kevésbé gyakorló arisztokráciával szemben.

Mindez azonban az egész társadalmat átfogó, mindinkább intézményesedő, rengeteg alávetés mellett rengeteg szabadságot is tartalmazó társadalomszervezést jelentett, privilégiumok, rendi kiváltságok, rendi gyűlések formájában, amelyik azután az európai, még nem új típusú, de azért már alkotmányosságának nevezhető intézmények sokaságát hozta létre szerte Európában. Ezeken a rendi gyűléseken alakult ki éppen a hűbériség viszonylatain keresztül a képviselő új intézménye, amit a római államszer-

vezet nem ismert; ezért nem volt képes a római polgári állapotot az egész birodalomra ténylegesen kiterjeszteni, mert a polgárságot nem tudta másképpen elképzelni, mint úgy, hogy a polgár megjelenik a római fórumon, és leadja a voksát, amit egy a birodalom keleti vagy nyugati végében élő polgár aligha cselekedhetett. A középkori hűbériség, illetve az a tény, hogy a hűbérúr a hűbéreseit képviselte, egyben lehetővé tette annak az új közjogi intézménynek a létrehozását, melynek értelmében a politikai gyűléseken is egyik ember képviselhette a másikat. Kezdetben maga a hűbérúr képviselte embereit, később már a képviseletnek önállósult formái alakultak ki, úgyhogy a középkor delelőjén egész Európa a legváltozatosabb formák között, de igenis az alkotmányos szabadságoknak egy bonyolult rendszerében élt. Ez nem hasonlított a mai alkotmányfogalmainkhoz, mert nem egységes kategóriákat biztosított az embereknek, hanem szabadságok, szabadsalmak, kiváltságok sokaságát a legkülönbözőbb formákban, az írásbeliségre szélesen támaszkodva; és ez a középkori hűbériség volt az, amelyik azután az újkorba való átmenet nagy válságainak nekiindult. Ismeretesek azok a társadalmi, gazdasági okok, amelyek a középkor virágkorát, majd válságát előidéztek. Az európai papság a 9–10. századtól kezdve megindította a maga nagy küzdelmét a várurak, a feudális nemesség magánháborúival szemben. Mikor ez nagyban és egészben sikerre vezetett, akkor Európára olyan, aránylag nyugalmi korszak következett be, amelynek árnyékában megindult a polgárság vagyonosodása, amely kezdetben, aránylagosan egyszerű életviszonyok között a katedrálisok csodálatos virágzásában tudott lecsapódni, később azonban az életvitel kifinomodását és a fényűzés növekedését is lehetővé tette. Ebben a helyzetben a legkülönbözőbb erjesztő tényezők léptek föl.

A nemesség funkciótlanná válása, ugyanakkor követelődésének megnövekedése véres polgár- és parasztforradalmakat váltott ki. A nemesség a saját pozícióit erősíteni kezdte, és ugyanakkor társadalmi funkcióját növelni és tartalommal kitölteni próbálta. A királyság pedig mindezekben a helyzetekben a maga hatalmi szerepét növelni és ugyanakkor a nemesség háttérbe szorításával kapcsolatban megnőtt funkcióját erősíteni igyekezett. Ebben a szituációban a harci helyzeteknek három egymástól különböző és egymást nem fedő felállása alakult ki, ami egyben arra is int, hogy a középkor harcait ne egyértelműen értelmezzük fölül lévők és alul lévők harcaiként. A harcok egyik típusa az volt, mikor a parasztság, helyenként a polgárság a mindennemű feudális felelősséggel szemben kezdett egy harcot, mindennemű élődiékkal szemben, munkátlanokkal szemben, akik az ő dolgosabb és alkotóbb életformájával szemben álltak. Ezek a pol-

gár- és parasztlázadások rendszerint a királyság és a nemesség szövetségét idézték elő, és rendszerint a lázadások teljes leverésével végződtek. Ennek ellenére a társadalom gyarapodása olyan mértékű volt, hogy hosszú lejáratra a parasztlázadások leverése a parasztság és a polgárság helyzetének fokozatos javulását nem tudta megakadályozni. A felállás másik formája az volt, hogy az erősödő királyság a papság közreműködésével a polgársággal lépett a garázda nemességgel szemben szövetségre. Ez a folyamat hosszú lejáratra egyes országokban, elsősorban Franciaországban a nemesség teljes leverését, udvari nemességgé való szelídítését idézte elő, hosszú lejáratra azonban annyiban volt terméketlenítő hatású, hogy megnyitotta az utat a teljes királyi abszolutizmus számára, amely a középkori, tagolt, rendies alkotmányosság megszüntetését, a társadalom gazdag szerveződésének a felbontását, atomizálódását és egy egyoldalú hatalmi gócnak, az abszolút királyi hatalom gócnak a kialakulását tette lehetővé, noha ez az abszolút királyi hatalom még XIV. Lajos<sup>126</sup> hatalmának megjelenési formájában sem érte el a korlátlan zsarnokság mértékét. A harmadik felállás az volt, amikor az egész társadalom, elsősorban természetesen a nagyon megvagyonosodott polgárság és a melléje felsorakozott nemesség állt fel a királyi hatalommal szemben, illetve a nemesség által a királyi hatalomtól már régebben kicsikart alkotmányos jogokba az egész polgárság és bizonyos értelemben az egész társadalom belenőtt. Ez a folyamat zajlott elsősorban Angliában és Németalföldön, és hosszú lejáratra ez bizonyult a legegészségesebb és a legtermékenyebb folyamatnak, mert végsőleg az egyoldalú hatalmi gócnak a felszámolását és az egész társadalom szabadságigényének a megnövekedését hozta létre.

A nagyon korán sikerre vezetett, de egyben izoláltan is maradt svájci forradalomtól<sup>127</sup> eltekintve elsősorban Hollandia volt az ilyen típusú társadalmi fordulatnak az áttörési pontja.<sup>128</sup> Nem lehet eléggé hangsúlyozni Hollandia jelentőségét abban, hogy a 16. század második felétől kezdve, főleg azonban a 17. században egy szabadsággal oly mértékben ellátott társadalmat hozott létre, amelynek hosszú időn keresztül nem volt mása Európában. Ez a holland társadalom nyújtott átmenekülési lehetőséget a megrekedt német reformáció által véresen leverett társadalomreformer

<sup>126</sup> XIV. Lajos (1638–1715): francia király a Bourbon-dinasztiából; 1643-tól 1715-ig uralkodott. Ő építette ki az abszolút monarchiát.

<sup>127</sup> Svájci forradalom: a kantonok (Schwiz, Uri és Unterwalden) szövetségi rendszerének kiépítése; szabadságharc az ausztriai Habsburg-ház ellen; Svájc állami önállóságának megteremtése (1291–1511)

<sup>128</sup> A németalföldi szabadságharc és forradalom 1566 és 1609 között zajlott le.

szeptáknak Anglia felé, és Hollandia volt a kirajzási kiindulópontja azoknak a szeptáknak, amelyek azután Anglián keresztül Észak-Amerikában tudtak gyökeret verni. Ez a holland minta inspirálta az angol forradalmat, másrészt az észak-amerikai szabadságharcot,<sup>129</sup> és volt mintája a létrejövő polgárosodó szabad társadalmaknak.

Ezek a forradalmak elsősorban a királyi hatalmat tolták félre, vagy tették szimbolikussá, az arisztokrácia számára pedig túlélési lehetőséget biztosítottak olyan társadalomban, ahol a súlypont mind erősebben a városi polgárságra került, illetve Észak-Amerikában olyan társadalomban, amelynek egyáltalán nem is volt arisztokráciája. Mind a holland, mind az angol forradalom – ugyanígy régebben a svájci forradalom – organikusan nőtt ki a középkorias alkotmányosság kategóriáiból. A holland forradalmat a holland rendek vitték, nemesi és polgári rendek a királlyal szemben, az angol forradalmat a középkorból kinőtt parlament a királlyal szemben, sőt még a modern forradalmak mintájául szolgáló és minden régi szálát végül elvágó forradalom, a francia forradalom is vékony szálon a középkori rendi szabadságban gyökerezik, hiszen a rendi gyűlés összehívásából indult el. A francia forradalommal azonban a forradalomnak és a forradalmiságnak új fejezete kezdődött. A francia forradalom lényegében úgy is fölfogható, mint Nyugat-Európa leggazdagabb, de a királyi abszolutizmus szorításában sok tekintetben sorvadozó országának monumentális kísérlete arra, hogy az észak-európai és tengerentúli protestáns országok hatalmas fejlődése mellé a szabadságjogok tekintetében felsorakozzék. A kontinentális Európa legtöbb országában ugyanis a középkori alkotmányosság nagy kísérletei végül is elakadtak, elsősorban elakadtak a legnagyobbyszerű alkotmányossági kísérletnek, a 15. századi zsinati mozgalomnak a kísérletei oly módon, hogy a helyébe teljesen abszolutisztikus pápaság lépett. Ennek a visszahatása választotta le a kontinentális Európáról a protestantizmust fölvevő Észak-Európát, és a maradék kontinentális Európa, de a protestáns Európa német részéből is tekintélyes terület a fejedelmi abszolutizmus szorításába került. Ez a fejedelmi abszolutizmus ezenfölül Németországban még annyit sem tett, hogy az arisztokráciát leverte volna, sőt éppen Európa „legsikeresebb” arisztokratikus szerkezetét konzerválta a sok fejedelemségből összetevődő Német-Római Császárság formájában. Mindez azonban Európa-szerte olyan bürokratikus szabályozott, rendezett, sokszor népjóléti célokat is követő, de centralizált hatalmat hozott létre, amelynek keretén belül az egyes ember, az átlagember, egy egyszerű polgár, nem is beszélve az egy-

<sup>129</sup> Bibó István az észak-amerikai függetlenségi háborúra (1775–1783) utal.

szertű paraszt számára nem sok vagy semmi szabadságjog nem maradt. Ezt a szituációt próbálta áttörni a francia forradalom formájában Európa leg-gazdagabb és legfejlettebb országa. Azt állítani, hogy ezt a francia forradal-mat lényegében a polgárság indította el, ideológiáját a polgárság érdekei szerint fogalmazták meg, meglehetősen kétes bölcsesség. Kétségtelen, hogy semmiféle forradalom nem juthat valamiféle sikerhez, ha jelentős társadal-mi erők nem állnak mögötte; de az az Európára jellemző társadalomkritika jellegű forradalom, amely a társadalom szerkezetében a különböző hatal-mi helyzeteket elfoglaló rétegektől azok funkcióteljesítését kéri számon, és funkció-nem-teljesítését megállapítva tüzi ki a hatalmasok megdöntésének a programját, lényegesen több mint egy bizonyos társadalmi csoport ideo-lógiai vetülete. Ehhez elsősorban az a társadalomkritikus értelmiség szükséges, amely a középkori klerikus értelmiségből kinőve, az újkori reformációs harcokban a vallási elemet megunva és magáról lerázva, a társadalomkri-tika fegyvereivel fogalmazza meg a fennálló királyi és arisztokratikus elő-jogok túlhaladottságát. Azt mondani, amint azt sokszor megfogalmazták, hogy milyen okos volt az a francia polgárság, hogy ilyen hatékony ideológiát tudott megfogalmazni – rendkívül naiv és az események sorát szinte meg-fordító szemlélet. A francia polgárság nagyon is volt szokva a királysággal való szövetkezéshez. Nem véletlen, hogy a 18. század közepén az a bizonyos francia polgár nevetésre fakadt, mikor azt hallotta, hogy Velencében nincs király. A francia polgár nemigen képzelte király nélküli világot magának, a francia polgár rendkívül boldog lett volna, ha királlyal szövetségben sike-rült volna megszüntetni azokat az arisztokratikus előjogokat, amelyeket egy merőben élősdívé vált arisztokrácia mellett egy vagyonában az arisztokrácia mellé fölnőtt polgárság okkal és érthető módon sérelmezett. De ennél meg is állt volna, mint ahogy a francia forradalom után is sietett valami ilyenél megállni. Az, hogy ez a francia forradalom alapvető társadalomát szervezési programmal indult, ez messze meghaladta a polgárság mindennemű ideo-lógiai szükségletét; ez a történelemnek kivételes pillanatához kapcsolódott, amikor a régi társadalmi rendszer korhadtsága hirtelen összeomlást idézett elő, s ennek az újjében csakis egy programcsináló, harcias, ideológus érte-lmiség tudott valamit egyáltalán elképzelni. Az ez által az új által megnyílt lehetőségekre ugyan a polgárság rávetette magát, és azokat minden formá-ban igyekezett kihasználni, azonban az ideológia teremtésének a rangja azt a francia polgárságot, amelyik az angol és németalföldi polgársággal szem-ben lényegesen kevésbé volt társadalmi feladatok vállalására készen, nem illeti meg, s ezt a francia polgárságot ezzel a dicsérő és kiemelő ranggal felruházni teljesen téves dolog. Minden forradalmi változásnak vannak ins-

pirálói, és vannak haszonélvezői. A francia forradalmi változás első haszonélvezője az a réteg volt, amelyik leginkább volt abban a helyzetben, hogy az arisztokrácia és a királyság hatalomvesztése által támadt ürbe belépjen; ez a vagyonos polgárság volt, de ő haszonélvező volt sokkal inkább, mint létrehozó. Más forradalomban esetleg egy bürokrácia a haszonélvező, de szintén csak haszonélvező és nem létrehozó. A legkülönbözőbb változásoknak jelentkeznek haszonélvezői, de a legnagyobb tévedés ezeket visszavetítve döntő okozóknak feltüntetni. A francia forradalom értelmiségi ideológia nélkül sehol sem lett volna, és ezt az értelmiségi ideológiát nem a polgárság írta elő, mert ennek az értelmiségi ideológiának a forradalmi programja messze meghaladta azt, amit a legmerészebb polgár is mint polgár elképzelt magának a 18. század második felében.

Ez az a pont, ahol egy lényeges gondolatmenetet, mondhatnánk úgy is, kitérőt kell beiktatnunk a forradalom és a forradalmi erőszak értelmezése és értékelése tekintetében. Mindennemű társadalomszervezés, különösen azonban az olyan magas morális és humánus célokat kitűző társadalomszervezés, mint amilyen az európai társadalomszervezés régtől fogva volt, szükségképpen az erőszak mennyiségének a csökkentésére irányul, az embereknek az erőszaktól való félelmét akarja csökkenteni. Végig ez volt a keresztény hűbéri államszervezésnek a célkitűzése, és azok az újkori vagy kora újkori forradalmak, amelyek a francia forradalmat megelőzték, mindenütt – noha maguk is erőszakot alkalmaztak – sehol sem az erőszak kultuszának a jegyében, hanem a békesség helyreállításának a jegyében alkalmazták az erőszakot, egy turbulens, bajkeverő és a békességet felborító királyi hatalommal szemben. II. Fülöp<sup>130</sup> királyi hatalma Hollandiában éppen úgy ilyen volt, mint I. Károly<sup>131</sup> királyi hatalma Angliában, és egyik forradalom se vetette fel a forradalmi erőszak öncélúan termékenyítő voltába vetett hitet, ez az ő ideológiájuktól teljesen távol állt. Ez a gondolat a francia forradalomban vetődött föl. Az a kérdés: miért?

A francia forradalom az európai történelemnek egyszerre a legsikeresebb és a legsikeretlenebb forradalma.<sup>132</sup> A legsikeresebb azért, mert a társadalomnak olyan mértékű racionális átszervezését tette lehetővé, amekkora mértékű átszervezést az azelőtti forradalmak nem csináltak, és a legsikeretlenebb azért, mert egy olyan méretű félelmet keltett fel, ami-

<sup>130</sup> II. Fülöp (1527–1598): a Habsburg-házból származó spanyol király, uralkodott 1556-tól 1598-ig.

<sup>131</sup> I. Károly (1600–1649): angol király a Stuart-házból. 1625-től 1649-ig uralkodott.

<sup>132</sup> Bibó István az 1789-ben kezdődő francia forradalomra vonatkozó koncepcióját Guglielmo Ferrerótól vette át. Erre vonatkozóan lásd: Ferrero, Guglielmo, 1951.



ből a nyugati világ azóta sem tudott fölépülni. Mi adja egy forradalmi erőszak indokoltságát és jogosultságát? Ha figyelembe vesszük azt, hogy minden erőszak, minden gyűlölet lényegében az ember félelemmel eltelt torz lelkiállapotából fakad, akkor el kell utasítanunk minden olyan elképzelést, hogy az erőszaknak mint erőszaknak magában felszabadító, alkotó hatása van, és bizonyos fajtájú társadalmi haladás erőszak nélkül egyszerűen el sem képzelhető. Minden termékeny társadalomszervezés alapja az a felismerés, hogy az emberek között leküzdhetetlen érdekellentétek nincsenek, csak görcsös félelmek vannak, esetleg olyan görcsös félelmek, amelyek megmerevedett társadalmi szituációkra épülnek, azonban nem valóságos érdekellentétekre, hanem megmerevedett társadalmi szituációkból fakadó érdekellentétekre. A forradalmi erőszak tehát akkor és csak akkor hasznos és termékeny, ha azért látszik szükségesnek, mert egy bizonyos szituációban egy megmerevedett hatalmi szituáció gyors és egyik pillanatról a másikra való felbontását, szétrombolását teszi lehetővé. Ebben a szituációban a forradalmi erőszaknak az a szerepe, hogy egy ellenállhatatlannak, félelmetesnek, hatalmasnak és tekintélyesnek látszó hatalmi gócról, amelyiknek valójában már nincs funkciója, egyetlen vagy néhány erőszakos gesztus erejénél fogva megmutatja, hogy annak sem funkciója, sem ereje nincsen, ezáltal egy óriási felszabadulást, lélektani és tetteges felszabadulást hoz létre az alávetettek körében, és megnyitja azok alkotói előtt az utat. Csakis akkor termékeny egy ilyen forradalmi erőszak, ha pillanatnyi, és ez után a feladata után nem folytatódik.

Ha a pillanatnyi forradalmi erőszak kedvet csinál a győzteseknek az erőszak állandósítására és olyan célok kitűzésére, amelyeket már nemcsak a hatalmasokkal, hanem az egész társadalommal szemben gyakorolt állandó erőszakkal lehet csak megvalósítani és akkor sem tartósítani, akkor attól a pillanattól kezdve a forradalmi erőszak már nem forradalom, hanem egy új zsarnokságot készít elő, és nem termékeny, hanem a társadalmat beláthatatlan félelemmel eltöltő jellegű. A francia forradalom felszabadító hatása az volt, hogy a társadalmat egyik napról a másikra ráébresztette arra, hogy sem a monarchia, sem az arisztokrácia a francia társadalom egészének a felkelésével szemben nem képes ellenállni, tehát igenis nagyon könnyen és nagyon gyorsan el lehet érni az arisztokratikus kiváltságok fölszámolását és egy csomó történeti ballasztnak a félretolását. Mivel azonban ezt a forradalmat nem tartotta kézben a benne részes, de nem egyedül és nem döntően részes óvatos polgárság, hanem átadta a gyepelt az ideológiai szempontoktól irányított racionális társadalomreformer értelmiségnek, ennél fogva létrejött az a félelmes kísértés, hogy a megnyílt erőszak-lehetőségnél és az



elért eredményeknél ne álljanak meg, hanem olyan további, eszmeileg kitűzött reformokat érjenek el, amelyek már egyáltalán nem a könnyű elintézhetőség formájában voltak adva, mint a királyság korlátozása és az arisztokratikus előjogok megszüntetése. Ez a felvilágosodott értelmiség annál az antiklerikalizmusnál fogva, amelyet a katolikus egyház ellenreformációs megmerevedése kiváltott, célba vette az egyháznak a lelkeken való uralmának a megszüntetését. És ezzel olyan útra lépett, ahol annak ellenére, hogy ez a célkitűzés nagyon modernnek és esedékesnek látszott, sokkalta félelmesebb és nagyobb ellenkezésekbe ütközött, mint amire számított, és kiderült, hogy már nem egy merőben fiktív hatalomnak szinte ujjpöccentéssel való megdöntéséből áll ez a harc, hanem egy végeláthatatlan és az ország nagyobb részét a forradalom ügyétől eltávolító, végsőleg kilátástalan harcnak az útja ez, amely a társadalmi reformok valóságos és konkrét érdekeitől elszakadva olyan harci célokat tűz ki, amelyek egyáltalán nem érhetik el az emberek vallásos kötöttségeinek a megszüntetését vagy átalakítását.

Magának a királyságnak és az egyébként tehetetlen királynak az ellenállása is ezeknél a kérdéseknél vált leküzdhetetlenül vagy legalábbis visszavonhatatlanul csökönyössé; ez a kérdéskomplexum volt az, amelyik végül a királyságot arra indította, hogy a forradalommal mindenestül szembeforduljon. A király elsősorban a papság polgári alkotmányának a kérdésében fordult véglegesen szembe az alkotmányozó gyűléssel. Ez váltotta ki a királyság menekülési kísérletét, majd később a közép-európai hatalmak beavatkozási kísérletét, és ez hozta végül létre a forradalmi terrort, a királyság teljes összeomlását és az erőszaknak olyan állandósulását, amely mellett a XIV. Lajos abszolút királysága nagyon szelíd uralomnak volt minősíthető. Az a terror, aminek az igazolására mérhetetlen mennyiségű tintát fogyasztottak el, lényegileg a francia forradalom zsákutcája és csődje volt. Nem igaz, hogy egy forradalom fenntartásánál ilyen terrorra szükség van; csak olyan forradalom fenntartásánál van szükség ilyen terrorra, mely józan eszközökkel keresztülvihető célokat meghaladó célokat tűz ki maga elé. A forradalmi terror volt az, amely az Európa-szerte általános szimpátiával fogadott forradalmat Európa-szerte rémületessé és sok tekintetben meggyűlöltté tette, és a forradalmi terror volt az, amely mind a mai napig kiható hatállyal létrehozta azt az azelőtt nem ismeretes, két teljesen terméketlen emberfajtát, amelybe azóta az európai gondolkodás be van zárva mereven és reménytelenül: a hivatásos reakcióst és a hivatásos forradalmárt. Mind a két emberfajta tökéletesen steril jelenség; a valóságos politikus, a valóságos államférfi, a valóságos társadalomreformer pontosan egyformán képes a konkrét szükségletnek megfelelően hagyományörző és társadalmat refor-

máló, esetleg forradalmi lépéseket tenni, s nem alapvető alkati adottsága neki az, hogy ő reakciós, vagy az, hogy ő forradalmár. A francia forradalom választotta ki az emberiségből ezt a két alapvetően terméketlen emberfajta-t: azt, amelyik mindent görcsösen őriz, és azt, amelyik mindent eszeve-zetten támad. Se egyik, se másik nem konstruktív, szembenállásuk mindig valamilyen görcsös fikcióval kapcsolatos, és végeredményben az erőszak, a társadalomban kifejtett erőszakmennyiség ugrásszerű növekedését idé-zik elő mindkettőn, holott mindennemű társadalomreform, forradalmi és nem forradalmi egyaránt, egyedül igazolható célja a társadalomban lévő félelemmennyiség, erőszakmennyiség és gyűlöletmennyiség csökkentése. A reakciós és a forradalmár az a két emberfajta, amely sötét összeesküvések leleplezésében éli ki magát, akár úgy, hogy a társadalom bajait mindenestül egy sötét összeesküvésnek tulajdonítja; holott gyakorlatilag a társadalom-ban élő bajok kilencvenkilenc százalékban nem sötét összeesküvésekből, hanem megmerevedett érdekviszonyokból, bizonyos görcsös helyzetekből származnak, amiknek a feloldása, nem pedig az agyonrémisztgetés a leg-közvetlenebb cél. És ugyanez a reakciós és forradalmár szemlélet az, ame-lyik a politikai hatalom birtokában szüntelenül összeesküvéseket leplez le, összeesküvéseket szimatol, néha összeesküvéseket kreál, hogy aztán azokat ézengés közepette leleplezhesse és elnyomhassa.

Ezen a ponton általános érvényű kitérésre van szükség, az erőszak tár-sadalmi szerepéről és esetleges hasznosságáról; a forradalom ennek csak egyik alkérdése.

Utaltunk már arra, hogy az emberek egymás közötti erőszakának sem-miféle köze nincs valamiféle biológiai természettörvényhez, mert a termé-szetben, elsősorban a például szolgáló állatvilágban a kölcsönös pusztítás és erőszak nem olyan általános és nem olyan nagymértékű, mint ahogyan azt a ragadozók világából vett speciális példák igazolni látszanak, és sok-kal jelentősebb az életnek a kölcsönös érdekeltsége, mintsem a kölcsönös szembenállása. Ezenfelül az élővilágban ezek az erőszaknak például fel-hozott jelenségei fajok között fordulnak elő, fajokon belül egészen kivé-teles esetekre és különleges határesetekre korlátozódnak. Az a gondolat tehát, hogy az emberek közötti élethalálharc és erőszak valamiféle ősi bio-lógiai természettörvény volna, teljességgel téves, és teljességgel elfedi azt a valóságos tény, hogy az emberek egymás közötti erőszaka és állandó-sított élethalálharca azokból a félelmi komplexumokból táplálkozik, és azoknak egyik megnyilvánulása, amelyek az ember magasabb szintre lépé-sének, tudatossá válásának, haláltudatának a mellékes torzulásai. Ennek a felismerésnek révén világossá válik, hogy lényegében minden vallás

és lényegében minden államszervezet, az egyik az ember belső lényének a – mondjuk így – szervezése útján, a másik az emberek egymás közötti viszonylatainak a szervezése útján arra törekszik, hogy ezeket az ember tudatossá válásából adódó félelmi, gyűlölködési és erőszakgörcsöket valamilyen módon feloldja. Az európai történelem végeredményben az erre irányuló – mondjuk így – keresztény kísérletnek a része. A keresztény válasz az erőszak, a félelem és a gyűlölködés görcsére az aktív szeretet központba helyezése, az aktív szeretet, mint minden emberi görcsöt feloldani képes, minden erőszakot megsemmisíteni képes, lefegyverezni képes erő szerepel Krisztus példázataiban és példagesztusaiban a leggyakrabban. Ismételten le kell szögezni azt, hogy ezek az erőszakkal kapcsolatos alapvető krisztusi előírások: Aki megdob kővel, dobd vissza kenyérrel; Aki kardot ránt, kard által vész el stb., ezek nem valamilyen ügyefogyottságnak a hirdetései, és egyáltalán nem passzív magatartásra biztatnak. Ez a passzív magatartás Krisztus egész egyéniségével rendkívüli mértékben ellenkezik, Krisztus igen aktív magatartású személyiségnek mutatkozik. A hangsúly azon van, hogy minden erőszak lényegében valamiféle görcsös állapotból fakad, és minden erőszakos gesztussal szemben létezik egy aktív szeretetből fakadó erősebb szeretetgesztus, amelyik azt az erőszakgesztust lefegyverezni képes. Aki megdob kővel, dobd vissza kenyérrel tehát nem azt jelenti, hogy bambán tűrjük el, ha megdobnak kővel, és bambán próbáljuk az ellenfél kegyeit keresni, hanem azt, hogy találjuk meg azt a gesztust, amelyik a kővel dobálóban felkelti a saját cselekedete feletti szégyenkezést, a saját cselekedete hiábavalóságának a megismerését.

Mindazok a cáfolatok tehát, amiket erre a krisztusi előírásra föl szoktak hozni, hogy hát vajon ennek a krisztusi szabálynak a jegyében szó nélkül tűrjük, ha szeretteinket vagy ártatlanokat vagy védteleneket hóhérok és pribékek támadnak meg, és szörnyűséggel és halállal fenyegetik őket, hogy erre ne rántsunk magunk is kardot, és ne védelmezzük meg őket? Egyáltalán nem ez az előírás tartalma.

Az előírás tartalma az, hogy a legszörnyetegebb pribékekkel szemben is létezik olyan gesztus – amennyiben a szörnyeteg pribékekkel szemben is az aktív szeretet, az emberi sajnálás, az együttérzés képességét az utolsó pillanatig meg tudom őrizni –, létezik vele szemben egy olyan gesztus – hogy ez hol van, a gyermekében rejlik, vagy az édesanyjában vagy bármiféle egyéb lelki háttérben, azt az adott helyzetben lehet vagy kell vagy jó megtalálni –, létezik egy olyan gesztus, amely fölemelt karját lehorgasztja, és az agresszív cselekedet hiábavalóságára ráébreszti. Hozzá kell tennünk, hogy minél féltelmesebb és absztraktabb szervezetek részeként történik ez az erőszak, pl.

egy háború vagy egy apparátus részeként, annál kisebbek, szinte reménytelenebbek a sanszai egy ilyen gesztus sikerének. A hangsúly azonban azon van, hogy minden erőszakhelyzetben van lefegyverző gesztus, és ezt kell keresnünk. Ha nem tudjuk megtalálni, akkor nem tehetünk mást, mint hogy megvédelmezzük azokat, akik reánk vannak bízva, erőnk szerint és az adott esetben rosszabb megoldásként az erőszak eszközeivel. A lényeg azonban annak a tudata, hogy ez az erőszakos eszköz a rosszabb megoldás. Minden jogosan alkalmazott erőszakot nem az önünneplés lelkiállapotában, hanem a mélységes szegyenkezés lelkiállapotában kell vállalni, és kell reá visszaemlékezni, annak tudatával, hogy éppen helytálltunk ilyen vagy olyan helyzetben, de az igazi nagy cselekedetet, a lefegyverző gesztust, a szeretet lefegyverző gesztusát nem tudtuk megtalálni – csődöt mondtunk. Ezzel a szegyenkezéssel lehet csak a szükséges erőszak gesztusait elviselni, és semmiképpen sem az erőszak bármiféle glorifikálásával, ünneplésével vagy szükségszerűségének a hangoztatásával.

Ennek a szemléletnek a jegyében érdemes felelni néhány nagyon különbözőnek látszó, de alapjában nagyon rokon kérdésre: ezek a háború kérdése, a forradalom kérdése és a szülői pofon kérdése. Ez a három kérdés teljesen analóg. Mind a három esetben arról van szó, hogy vannak helyzetek, amikor a háború is, a forradalom is és a szülői pofon is valamiféle görcsös, ostoba, hatalmi vagy erőszakhelyzetet megsemmisíteni képes, és alapjában véve felszabadító hatásuk van. Mind a három tehát adott esetben hasznos és indokolt lehet, de csakis azok között a korlátok között, amiket előbb mondtunk, mint szükséges rossz, mint a jobb megoldás meg nem találása esetén elővehető másik megoldás.

Itt van tehát a felelet arra a kérdésre, hogy: szabad-e a gyereket verni? A gyereket jobb nem verni, jobb megtalálni azokat a gesztusokat, amelyek a gyerek görcseit feloldják, és őt a fegyelmezett emberi lét felé irányítják verés nélkül. Azonban egy féktelen és bőrből kibújni kívánó és szociális viselkedéssel szembeforduló gyereket kétségkívül jobb kellő időben nyakon ütni, mint semmit sem csinálni vele. Egy pusztító ellenséggel szemben jobb szembeállni, mint semmit sem csinálni vele. És egy elviselhetetlenül zsarnoki hatalommal szemben jobb fellázadni, mint semmit sem csinálni vele.

Ez a háború, a forradalom és a szülői pofon relatív igazolása. Ugyanakkor azonban azt kell szigorúan leszögezni, hogy ezek sohasem abszolút jók, sohasé végső, kizárólagosan szükségszerűek, hanem mindig a lehetséges legjobb módszer alatt maradó, adott esetben segítő és valamire használható lépések. Erre megint csak vannak krisztusi példák: ostorral verte ki

a kufárokat a templomból, de a fentiek jegyében merem föltételezni, hogy ezt egy kicsit ő is szégyellte maga előtt, és gondolkodott, hogy mi más kellett volna tennie, hogy ezek a kufárok szégyenkezve kisomfordáljanak abból a templomból.

Ez után a kitérő után visszatérek a fő gondolatmenetre, a francia forradalom és következményeinek az értékelésére.

Ennek a forradalomnak a párját ritkító sikere és a párját ritkító kudarca, terrorba fulladása – mint mondtuk – termelte ki ezt a két terméketlen emberfajtát; egyik a forradalmár, akinek a számára a forradalom olyan óriási dolog, hogy ennek a jegyében mindent megtesz, hogy a francia forradalom teljesen terméketlen, terrorisztikus korszakát a legkülönbözőbb honvédelmi és belső politikai indokokkal indokolja; holott valójában egy szörnyűséges tömeghisztéria volt, amely pontosan azok ellen nem védte meg a francia forradalmat, akik ellen védeni akarta, hanem a francia forradalmat diszkreditálta az egész világon, és olyan belső pusztítást végzett a forradalom ragyogó embergarnitúrájában, ami után csak a cinikusok és a mindenre képesek maradtak meg. A forradalmár olyan emberfajta, aki a forradalomcsinálás technikáját, a forradalomállandósítás technikáját tanulmányozza, kidolgozza, az életét erre teszi fel, holott azok a legterméketlenebb forradalmárok, akik az adott pillanat adott szükségessége alapján léptek rá erre a pályára, nem pedig egy életen keresztül hivatásszerűen és technikaszerűen készültek reá. A másik, nem kevésbé terméketlen emberfajta a reakcionárius, aki a francia forradalom terrorkorszakán való megrökönyödés állapotából kiindulva és az emberekben kialakult megrökönyödésre hivatkozva görcsösen fordult szembe mindennemű forradalmi lépéssel; a forradalmi magatartás, sőt a reformer magatartás, a kritikai magatartás minden megnyilvánulását üldözi, és olyan görcsös, lezárt önvédelmi magatartást hoz létre különböző fennálló hatalmi képződményekben, amivel egyben ezeknek a képződményeknek az értékes elemeit is diszkreditálja. Különösen jelentős ennek a reakcionárius magatartásnak a veszedelme éppen a polgári forradalom vívmányait őrizni vélő vagy azt részben őrző polgári demokratikus, mondjuk úgy, hogy kapitalista világban, ahol a forradalmiságtól való görcsös félelem egyben a polgári demokrácia nagy történelmi értékeit is diszkreditálja.

A forradalom végletes kultuszának és a forradalom szent borzadállyal való elutasításának ebben az atmoszférájában, a francia forradalmat követő évszázadban került sor az európai társadalomfejlődés következő aktuális lépésének, a szocializmusnak a megfogalmazására; és az, hogy ez így történt, a szocializmust rendkívül súlyos indulási tehertétellel látta el.

A szocializmus programja lényegében nem más, mint a polgári demokratikus forradalom nagy lépésének logikus folytatása. A polgári demokratikus forradalmat egészében úgy fogalmazhatjuk, mint az alkotó, műgonddal alkotó emberfajta felülkerekedését a hivalkodóan reprezentáló, harcias, arisztokratikus emberfajtaival szemben. Maga az egész feudális, arisztokratikus európai rendszer a maga idejében, a kereszténység nagy erőszak-szelídítő társadalomszervezésének volt a megnyilvánulása, azonban ez a társadalomszervezés igen nagy mértékben, igen széles körben kénytelen volt kompromisszumot kötni azzal a harcias, verekedő, barbár arisztokráciával, amely az európai államokat megalapította és megszervezte. Amilyen arányban ez a béke-szervező feladat előrehaladt, abban az arányban került napvilágra ennek a barbár arisztokráciának a funkciótansága, s bár a 18. században ez az arisztokrácia rendkívül magas fokban kifinomult, s bár utol nem ért módon mecénásává tudott lenni művészeteknek, és ragyogó kultúrkorszakot patronált – nem hozott létre, de patronált Európában a 17–18. században –, mégis nyilvánvaló volt, hogy privilégiumai nincsenek arányban társadalmi teljesítményével. Egy társadalmi rendszer haszonélvezőit sosem lehet merőben művészetpártolási teljesítményekkel igazolni, döntően mégis a társadalomszervezési teljesítmény a lényeges; és ebből a szempontból nyilvánvaló volt már a 18. századra, hogy az arisztokrácia társadalomteljesítményei tényleges kiváltságainak messze alatta maradnak, és a tényleges társadalomszervezést olyan mértékben bízta egy hivatalnok értelmiségre, amely szükségképpen felidézte ennek a hivatalnok értelmiségnek s vele párhuzamosan a javak termelését megszervező polgárságnak a vele szembe való fordulását.

Tehát a polgári forradalom bizonyos értelemben logikus folytatása a feudális, középkori hűbéri szabadságok rendszerének. Ez a folytatás azonban csak Anglia, Hollandia és az északi országok vidékén történt aránylagosan folyamatosan, Franciaországban már nagy zökkenővel; és kétségtelen, hogy a polgári forradalom és a szocialista forradalom között több az összefüggés és az egyfeladatúság, mint mindkettő és a keresztény hűbériség erőszakcsökkentő társadalomszervezése között. A szocialista forradalom lényegében nem mond mást, mint azt, hogy amiképpen a született rang társadalmi funkciója túlélte magát, és felszámolandó – ahogy ez megtörtént a polgári forradalomban –, azonképpen a született vagyon társadalmi funkciója is túlélőben van, és a műgonddal alkotó ember életformájának a teljes győzelme azt kívánja, hogy ne csak főispánságokat és királyságokat, de gyárat se lehessen örökölni, hanem a tényleges alkotó teljesítmény arányában ebben a munkában részt venni.



Ez lényegében a szocializmus tartalma. Tehát egy egységes folyamat második fázisáról van szó. Mikor azonban a szocializmus megfogalmazására sor került, akkor volt tetőpontban Európában a lényegében visszafelé fordult, restaurációba torkollott, saját teljesítményét befejezni nem tudó francia forradalom nagy értelmezési válsága. Ekkor álltak legerősebben szemben forradalmárok és reakcionáriusok, ennél fogva a szocializmus tennivalóinak a megfogalmazása a forradalomnak mint centrális kategóriának a megfogalmazásával történt; s ahelyett, hogy a kívánatos társadalmi állapot megfogalmazása történt volna meg elsősorban, a felje vezető út megfogalmazása történt, a forradalom kikerülhetetlen szükségszerűségének, mindent megújító termékeny nagyszerűségének jegyében, amely ideológia alapvetően hamis. A forradalmat nem lehet akarni, a forradalmat egy bizonyos történeti szituációban el kell vállalni, de ideológiát csinálni abból, hogy bizonyos változások csak forradalom útján lehetségesek, teljesen torz elképzelés, ami e nélkül a lényegében romantikus forradalomkultusz nélkül egyáltalán józan ésszel eszünkbe se kellett volna hogy jusson. Az a szocializmus keretében sokszor elhangzott szólam, hogy nem volt még olyan uralkodó osztály, amely önként pozícióját földadta volna, éppen olyan üres szólam, mint az a szokványos szentencia, hogy a világtörténelem osztályharcok sorozata, az ellenkezője mint szólam ugyanannyit ér. Előbb-utóbb minden magát túlélte társadalmi uralkodó osztály önbizalma meginog, és valamilyen formában kénytelen pozícióit átadni. A történelem bőséges példát mutat olyan helyzetekre, amikor egy uralkodó osztály pozícióit önként átadta, mert megingott önmagában való hite, vagy mert egyszerűen az uralom kényelmetlenségeit le akarta rázni magáról, a késő római arisztokráciától kezdve az angol birodalom arisztokráciájáig a legkülönbözőbb szituációkból hozhatunk föl példát arra, hogy létezett olyan uralkodó társadalmi osztály, amelyik pozícióit önként feladta. Ebből az önkéntes pozíciófeladásból egy csomó kompromisszum származik, egy csomó részpozíciónak az időleges megtartása, az átmenet meghosszabbítása; tehát kiesik az a nagy forradalmi élmény, hogy egyik napról a másikra megéljük az eddigi hatalmasok drámai le-föltünését és minden pozíciójuk fölszámolását, ami lehet egy nagyon izgalmas drámai élmény, de ennek a mindenáron való posztulálása egyáltalán nem szükségszerű, és nem is termékeny.

Ennek a gondolatnak a jegyében fogalmazódott meg tehát a szocialista átalakulás szükségessége úgy, mint egy újabb forradalom szükségessége az éppen imént lezajlott polgári forradalom után; ami különösen furcsa, ha meggondoljuk azt, hogy milyen óriási időközök választják el egyébként



a nagy forradalmi változásokat még az idevonatkozó marxi séma szerint is. Ha a rabszolga-társadalom és a feudális társadalom évszázadokra kiterjedő valamik voltak, s ha a kapitalizmus ezekkel egyenrangú változata a lehetséges társadalmi rendnek, mi indokolja azt, hogy a kapitalizmus úgyszólván évtizedek alatt máris túlélje magát, és köteles legyen helyet nyitni a szocializmusnak? Az indokolja, hogy a kapitalizmus távolról sem olyan igazán végiggondolt és olyan igazán teljes társadalmi rendszer, mint amilyen a keresztény középkori hűbériség volt, hanem lényegében átmeneti állapot a hűbériség arisztokratikus kötöttsége alól való teljes felszabadulás felé; olyan állapot, amiben a született rang nyomasztó uralma alóli felszabadulás már megtörtént, a született vagyon nyomasztó uralma alóli felszabadulás még nem, ez azonban nem két külön forradalom, hanem egyugyanazon forradalomnak a része. Ebből következik az is, hogy ha jobban megnézzük ezeket a forradalmakat, akkor kiderül, hogy olyan országban, ahol alaposan megtörtént a polgári demokratikus forradalom, úgyszólván lehetetlen valóságos szocialista forradalmat létrehozni, mert a született uralmaknak a nyomasztó lélektani súlyát az első forradalom tulajdonképpen már felszámolta, és a szabadság kialakult rendszerében megvan a lehetősége a második átalakulás esetleg elhúzódó, de békés lebonyolításának. Ezzel szemben olyan országokban, ahol szocialista forradalom tört ki, ott a közeli megnézésben kiderül, hogy ezek olyan országok, ahol a polgári forradalom és a szocialista forradalom időben úgyszólván egybeesnek – éppen Oroszországban végeredményben egyetlen esztendő pár hónapja választja el őket egymástól. Itt tehát nem polgári forradalomról van szó és szocialista forradalomról, hanem egy egységes forradalmi folyamat két fázisra eséséről; az első fázisban a meglehetősen erőtlen és teljesítőképtelen polgárság belép az üressé vált helyzetbe, és azzal nem tud mit csinálni, a másik fázisban a szocialista forradalom képzett és felkészült forradalmárai berendeznek egy tartós diktatórikus uralmat. Valójában a szükséges forradalom nem történt meg sem egyikkel, sem másikkal, hanem mind a kettővel a szükséges forradalomnak csak egy része, különböző tehertételekkel súlyosbítva.

Míg tehát a demokratikus francia forradalmiság 19. századi hívei Garibaldiától Petőfiig, ha mégannyira is igazolni igyekeztek a francia forradalom terrorkorszakát, de ugyanakkor nem siettek azt megismételni, hanem alapjában véve a szabadságban, a szabadság intézményében, emberségben hívő és ezt a hitüket megvalósítani igyekező emberek voltak, addig a szocialista forradalmiság 19. században megfogalmazott programja már eleve tudomásul vette nemcsak a forradalom kikerülhetetlenségét és mindent

megoldó nagyszerűségét, hanem egyben szükségszerűnek ítélte az erőszaknak azt a francia forradalmi légkörre is jellemző állandósítását, amely a pillanatnyi erőszak által elérhető igazi termékeny reformok után az állandósított erőszak jegyében akart keresztülvinni olyan változásokat, amelyek saját ideológiai elképzelésekből fakadtak, nem pedig a társadalom közvetlen reális szükségleteiből. Az öncélú forradalmiságnak ez az erőszakcultusza vésszes következményeket értelt meg a 19. század végére és a 20. század elejére. Eddigre ugyanis összegyülekeztek a társadalomnak azok az erői, amelyeket egyrészt a demokratikus forradalom pozíciójukban megrendített vagy bizonytalanra tett, továbbá azok az erői, amelyeket a felrajzolódó szocialista forradalom fenyegető magatartása mindenre elszánt védekezésre és visszautérésre indított. A polgári forradalom által megrendített rétegek közé tartozott először az arisztokrácia, amely Európa nagyobb részében nem tűnt le teljesen, de pozícióban nagyon erősen meggyengült; továbbá a kispolgárság tekintélyes része, amelyet a nagytőke háttérbe szorított; továbbá a fizetésből élő hivatalnokrétegek, amelyek a polgári gazdagság mellett meg rövidítettnek érezték magukat; nemkülönben a parasztság széles rétegei, amelyek a kapitalisztikus formákkal szemben csak nagyon bizonytalanul és megzavarodva tudtak beilleszkedni vagy védekezni. Mindezek az átmeneti rétegek, ellentétben a proletariátussal, amely a teljes kisemmizettség állapotában a teljes szembefordulást vállalta, nem teljes forradalmiságot, hanem inkább egy múltba forduló, múltból kultuszt űző új ideológiát alakítottak ki, amely azonban átvette a forradalmiságtól az erőszak korlátlan kultuszát, és lényegében ezekből a társadalmi összetevőkből született meg az, amit mai szóval fasizmusnak nevezünk. Hogy ehhez a fasizmushoz Európában milyen egyéb nemzeti problémák kellettek, arra most nem térünk ki, a lényeg azonban az, hogy a fasizmus a francia forradalom részbeni kudarcának az egyik legszörnyűbb mellékterméke. A másik, nem sokkal kevésbé szörnyű mellékterméke az, amit talán a sztálinizmus szavával jelölhetünk, amely tulajdonképpen nem más, mint az erőszak állandósításának az egyik további következménye: a sztálinizmus volt az, amely fölismerete, lényegileg ugyanúgy, mint a francia jakobinusok, hogy azt az erőszakot, amit a forradalom alapítói magától értetődően a forradalom elszánt ellenségével, a régi társadalom védelmezőjével szemben alakítottak ki, nemcsak a régi világ erőivel szemben lehet alkalmazni, hanem a saját szervezetünk ellenkező, nem engedelmessé vagy csak egyáltalán rivális csoportjaival szemben is. Ezáltal a végeláthatatlan erőszaknak olyan hisztériáját szabadították a maguk társadalmára, amely a forradalom ügyét is vésszesen kompromittálta, és lényegileg ugyanúgy a hatalom ügyintézőinek, a hata-

lom egyes manipulánsainak és a terrorkorszak cinikus túlélőinek adta át az ügyek vitelét, mint annak idején a francia forradalom. A faszizmus leg-szélsőbb formáit a második világháború ugyan megsemmisítette, azonban a világ lényegében továbbra is annak a szörnyű, mesterkélts és mesterséges ellentétnek a csapdájában él, amely a francia forradalom és – most már hozzátehetjük – az orosz októberi forradalom értelmezése körül zajlik, és amely ezt a bizonyos két terméketlen emberfajtát a porondra juttatta: a forradalmárt és a reakcióst, majd ezek további deformációs termékeit, mint a sztálinistát és a fasisztát, vagy mondjuk úgy modernebb szóval: a „McCarthy-istát”.<sup>133</sup> Ezek a szemben álló emberfajták, úgy is mondhatjuk, hogy egymásból élnek, rettentő szükségük van a másikra, mert a másikkal igazolják mindazt, amit ők maguk elkövetnek; nagy bajban lennének, ha a másik nem volna, és időnként összeesküvések formájában maguk produkálják azt a másikat, akivel azután igazolják cselekvésüket.

Hogy áll most Európában a szükséges társadalmi változás frontja? Adva van először is a kapitalizmus, amelyben a hatalom birtokosa, a nagypolgárság már ugyanúgy nem saját maga viszi a társadalmi teljesítményt, mint annak idején az arisztokrácia, hanem egy csomó, saját magával összeötvözőtt, de azért alapvetően tőle különböző értelmiségi vezetőnek a segítségével, és tulajdonképpen azt a rengeteg, hallatlanul nagy anyagi lehetőségek fölött rendelkező és ugyanakkor teljesen felelőtlen privát embert, akik ma a kapitalizmus összességét kiteszik, lényegében éppúgy funkciótlanok és éppolyan fordulattal kikapcsolhatónak kellene tekinteni, mint annak idején az arisztokráciát. Mi ennek a fordulatnak az akadály?

Sok akadály van. A legfőbb akadály pontosan az, hogy olyan társadalomban zajlik mindez, amely a nagy polgári fordulaton túl van, annak a szabadságintézményeit berendezte; ennek a szabadságintézménynek a jegyében a fokozatos, de az adott feladathoz képest túlságosan lassú változás eszközeinek a birtokában van, tehát egyszerűen nem képes produkálni egy olyan mindenre elszánt réteget és erőt, amely a forradalmi változás

<sup>133</sup> McCarthy-ista – McCarthy, Joseph R. (1909–1957): amerikai politikus, 1946-tól szenátor. McCarthy az ötvenes évek elején, 1952-től államapparátus felett ellenőrzést gyakorló Vizsgálatok Állandó Albizottságának elnöke volt. A bizottság az ún. amerikaellenes tevékenységet vizsgálta; a beidézett személyeknek azt kellett bizonyítaniuk, hogy nem álltak kapcsolatban kommunista szervezetekkel. McCarthy és bizottsága a hidegháborús légkörnek részben terméke, részben gerjesztője volt.

hordozója legyen. Ehhez járul az, ahogy arra Marcuse<sup>134</sup> rámutatott, hogy maga a szervezett munkásság is ennek az okos kapitalizmusnak az árnyékában a hatalomnak, másodosztályú szinten ugyan, de részesévé vált, tehát maga is megszűnt végsőlegesen forradalomra hajló réteggé lenni. Valódi forradalomra tehát nincs reális kilátás. Erre Marcuse abból a dogmából kiindulva, hogy forradalomnak lenni muszáj, és döntően szükséges változás másképpen, mint forradalommal, nem történhetik meg, kénytelen egy keserves és kínban fogant seregszemlét csinálni a társadalom alapvető termelési apparátusán kívül eső marginális forradalmi tényezők között: egyetemi ifjúság, elnyomott faji csoportok, a társadalmon kívüli vagy a szélére szorított különböző rétegek; de nem mondja meg, hogy ezek együttvéve hogyan és honnan volnának képesek a hatalomátvétellel is járó forradalom hordozóivá lenni. Arra nem tud kilyukadni, ami a legtermészetesebb fölismerés, hogy ezeknek a rétegeknek a pozitív és termékeny társadalomkritikája és az uralmon lévő nagypolgári rétegek amúgy is megingott önbizalmának a mind fokozódóbb ingatása révén igenis el lehet jutni a kitűzött változásokhoz, mert ezek a rétegek tulajdonképpen már ötven esztendeje a megingott önbizalom állapotában vannak, és kizárólag a szocialista forradalomtól való páni félelem folytán kényszerültek arra, hogy saját igazolásukat megpróbálják, egyrészt nagyon okos jóléti és hatalommegosztási politikával, másrészt olyan újféle ideológiákkal, amelyek őket a technokratákkal vagy a technokrata értelmiséggel veszik egy kalap alá, és ezeken keresztül próbálják igazolni. Azonban merőben öröklési alapon vagyonnal bíró nagypolgárság és technokrata értelmiség két külön dolog; s ha mégannyira is igyekszik a nagypolgárság a technokrata értelmiséget a maga köreibé bevonni és a maga oldalára vonni, alapjában véve ma már csak ballasztja ennek a technokrata értelmiségnek.

Ez az egész keresztény társadalomszervezés és a keresztény emberalakítás évszázados kohóin keresztülment nyugat-európai kapitalizmus igenis sokkal nagyobb mértékben moralizált formája a társadalomszervezésnek, semminthogy ne volna nagyon is érzékeny az önbizalmát megrendítő kritikára, mihelyt az megszünteti ezt az adott helyzetben teljesen céltalan forradalmi ijesztgetést, amelyet nem képes beváltani. A forradalmiság mellett a másik nagyméretű – hogy ezt a kissé parlagi szót használjam – nagyméretű öngólja a szocialista forradalmiságnak, különösen a marxista megje-

<sup>134</sup> Marcuse, Herbert (1898–1979): német származású amerikai filozófus, 1933-ban elhagyta Németországot, 1934-től az Egyesült Államokban élt, különböző amerikai egyetemeken, 1965-től a kaliforniai egyetem berkeley-i campusán tanított. Marcuse a hatvanas években az újbaloldal emblematikus figurája volt, a három M (Marx, Mao, Marcuse) egyike.

lenésű forradalmiságnak a gazdasági tényezők előtérbe helyezése, amely alkalmat és lehetőséget ad arra, hogy különböző társadalmi rendszerek értékét az általuk előidézett gazdasági jóléten mérjék le. Ez alkalmat ad arra, hogy ebben a versenyben a kapitalizmus, legenyhébb szóval mondván, versenyképesnek, helyenként fölényesen versenyképesnek bizonyuljon, holott sehol sincs megírva, hogy egy társadalmi rendszer jóságát az általa termelt javak mennyisége és az általa előidézett jólétnövekedés rohamos volta méri le. A jólétnövekedés rohamos volta ugyanannyi bajt tud csinálni, mint hasznot. A döntő a társadalom előidézett belső egyensúlya, aránylagos fokozódó erőszakmentessége és a társadalom egészét kielégítő igazságossága. Ez a mértéke a jó társadalmi rendnek, nem pedig az, hogy az évenkénti gazdasági termelékenység növekedése mekkora. A kapitalizmus válsága éppen abban áll, hogy az óriási termelékenység óriási növekedése mellett és ennek az óriási termelékenységnek aránylag igen nagy százalékban a munkásságra való kiterjesztése mellett is állandó elégedetlenséget tart ébren a társadalomban lévő igazságtalanságmennyiség miatt, mert először az embereknek tekintélyes tömegét részleteti hallatlan mértékű rendelkezési lehetőségekben, ugyanakkor, mikor ennek megfelelő társadalmi funkciót nem teljesítenek; másrészt az embereknek igen tekintélyes marginális helyzetben lévő kisebbségét tartja továbbra is folyamatosan a nyomorgás állapotában. Sem az értelmiségi ifjúság forradalmi megnyilvánulásai, sem a marginális helyzetben lévő csoportok kétségbeesett akciói nem alkalmasak arra, hogy megdöntsék a fennálló társadalmi rendet, de konstruktív társadalomkritikával párosulva alkalmasak arra, hogy megingassák az amúgy is sokfejű, széteső, igazi központtal nem rendelkező, birtokban lévő rétegek önbizalmát. Szándékosan nem használom az „uralkodó osztályok” kifejezést, mert a demokratikus forradalom lényege éppen az uralomnak nagymértékű szétszórása, és az a társadalomkritika, amelyik mindenütt uralkodó osztályokat szimatol, és ezeknek olyan mértékű összetartást és közös akcióképességet tulajdonít, amivel azok távolról se rendelkeznek, lényegében nem más, mint a régi, monarchikus uralkodó képének modern feltételekbe való teljesen anakronisztikus átvetítése; és mivel modern nyugat-európai és észak-amerikai feltételek mellett nincsen olyan központi uralkodó, sem góc, sem réteg, amit egyszerűen a társadalom feletti rendelkezés központjának lehetne beállítani, annál fogva ilyen groteszk frazeológiákkal kell élni, hogy ilyen és ilyen körök uralkodnak. Mi az, hogy „körök”? Szalonok ezek, vagy részvénytársasági gyűlések, vagy hol vannak azok a körök, amelyek uralkodóknak nevezhetők? Valójában nagyon komplex egyensúlyi helyzetnek a végeredménye az, ami egy pol-

gári demokratikus szabadságintézményekkel rendelkező országban végül együttesen a hatalomgyakorlás összességéeként megjelenik, ami a legkülönbözőbb pontjain kikezddhető, belső önbizalmában megingatható, adott esetben megbontható, szövetségesekeként leválasztható.

Mindehhez azonban az kell, hogy a kilátástalan forradalmiság frazeológiáját egyszer végre radikálisan föladjuk, és rájőjjünk arra, hogy a forradalom nagyon hasznos dolog lehet adott szituációkban, és nagyon haszontalan más szituációkban. Ilyenfajta átköltések, hogy forradalmat lehet békés úton is csinálni, forradalmat lehet parlamentáris úton is csinálni, teljesen hiábavalók, mert vagy képpé teszem az egész forradalmat ebben a helyzetben, azt mondom, merő kép az, hogy parlamentáris úton forradalmat értem el; vagy ha pedig úgy gondolom, hogy parlamentáris úton lefolytatok valamilyen hatalomváltást, aztán a hatalom birtokában előveszem az addig eldugott erőszakot, ez nagyon átlátszó manőver, amely végeredményben megint csak ugyanazt a páni félelmet és gyakorlatilag a reakció győzelmét fogja elindítani, mint már a történelemben annyiszor. Ha pedig arról van szó, hogy csak egyszerűen forradalomnak nevezek egy merőben szabadságjogi eszközökkel és parlamentáris eszközökkel lefolytatott jelentősebb változást, akkor ez a forradalom szónak kiterjesztése, amit merőben a forradalmi romantika fenntartása érdekében használunk ahelyett, hogy a dolgokat nevéen neveznének; társadalomreformnak, fokozatos átalakulásnak, amelyek természetesen a forradalmiság által nagyon szigorúan elátkozott kategóriák. Természetesen joggal átkozza el a forradalmiság ezeket a kategóriákat, ha valaki mindenáron csak reformmal, csak békés átmenettel akarja a dolgokat csinálni, olyan helyzetekben, amikor a forradalom rövidebb, hasznosabb és egyszerűbb. Azonban az ellenkező véglet, amelyik mindenáron forradalmat akar csinálni olyan helyzetekben, amikor annak nincs meg a lehetősége, pontosan ugyanaz a korlátoltság. Hozzá kell tennem még, hogy az olyan országokban, ahol a sokkal valóságosabban létező uralkodó osztályok gyakorolnak brutális és barbár hatalmat, olyan uralkodó osztályok, amelyek a lelkiismeret-furdalás veszélyével szemben vértettek, például Latin-Amerikának az uralkodó osztályai, ott a klasszikus forradalomnak a klasszikus feltételei megvannak, és az indokoltsága is elég nagy valószínűséggel megvan, és egy csomó ponton ennek a sikerei is látszanak. Rendkívül lényeges azonban, hogy ez a klasszikus forradalmiság egyben a klasszikus demokratikus forradalom formáit őrizze meg, és ne akarjon egy olyan kisebbségnek az állandósított erőszakuralmává válni, amelynek az uralmát csak a többség leigázásával és egyben az ellenfelek páni féle-



lembe ejtésével lehet fenntartani, aminek végsőleg megint csak a reakció a haszonélvezője. Magyarul: a forradalmiság klasszikus demokratikus formáihoz kell visszatérni ott, ahol a forradalmiság feltételei megvannak. Nem véletlen, hogy a forradalmiságnak azok a klasszikus demokratikus formái, amelyek a francia forradalom nagy indulási korszakából, a Bastille lerombolásából vagy a magyar 48-as forradalomból vagy hasonló más, ún. polgári forradalomból veszik a mintát, annak ellenére, hogy minden ideológiai papírforma szerint már a forradalmiságnak egy túlhaladott formáját képviselik, amellyel szemben a szocialista forradalmiságnak kellene a magasabb rendűt képviselnie, ennek ellenére ezek a klasszikus forradalmi hagyományok a maguk egyetemes igényével, nem osztályharcos jellegével, egyetemes humánus célkitűzéseivel, értelmiségi hordozóival ma is vonzóbbak az ifjúság számára, s inkább alkalmasak példaképnek, mint az előírásos, szisztematikusan megtervezett, a forradalom állítólagos tudománya alapján előre előkészített és egy állítólagos tudomány jegyében zajlott forradalmak.

A társadalmi valóság a szocialista forradalmakat, az őket indító októberi orosz forradalomtól kezdve, újból meg újból rákényszerítette az összes demokratikus erővel, közöttük a szabadságjogok teljességét valló polgári demokratikus erővel való szövetkezésre, az ún. népfrontpolitikára; viszont a proletárdiktatúrát az egyetlen lehetséges igazi szocialista programként valló dogmatikus álláspont újból meg újból arra vitte a szocialista forradalmak hordozóit, hogy ezt a népfrontpolitikát mint merőben rövid lejáratú taktikát kezeljék, amelyet azonnal fel kell rúgni, mihelyt lehetőség mutatkozik. Vagyis a szocialista forradalmiság történetének a jellemző vonása lényegében a népfrontkísérletek beindítása, majd felrúgása, és valójában ez a történet akkor venne egyenes utat, ha végre felismernénk azt, hogy a népfront formula nem átmeneti taktikai kísérlet, hanem a társadalmi reform egyedüli lehetséges termékeny útja abban az Európában, ahol a végsőig keserített néptömegek forradalmára gyakorlati kilátás nincsen. Lényegében ilyen, a népfrontpolitikához való visszatérésre irányuló kísérleteknek a leállítása történt az '56-os magyar forradalom és a '68-as csehszlovák átalakulás leállításánál, s mindkét esetben ennek igazolásául a reakció, restauráció, kapitalista visszafordulásos veszélynek a felvázolása szolgált. A valóságban elég nagy valószínűséggel mondhatjuk, hogy a nagytőke és a nagybirtok fölszámolása ezekben az országokban olyan alapvető és vissza nem forgatható változásokat hozott létre, amelyeket semmiféle rezsimváltozás gyakorlatilag vissza nem csinálhat, s rendkívül kicsi a valószínűsége, hogy bármelyik említett országban komolyan vett reakci-



ős vagy restaurációs veszélyek fölmerülhettek volna. Nagyon szélsőséges hullámzások előkerülhettek, de reakciónak vagy restaurációnak a tartós berendezkedése aligha valószínű. Ezzel szemben, éppen ellenkezőleg, azt kell mondanunk, hogy a szocialista országokban jelenleg kialakított egypártrendszer és a szabadságjogok kialakult nyugati technikájának a nem alkalmazása, sőt mély megvetése és félretolása valójában nemcsak ezeknek az országoknak a lakosait – beleértve a Szovjetuniót is – fosztják meg ezektől a polgárinak bélyegzett, valójában azonban mindenféle társadalmi rendszerben a szabadságot növelő technikáktól, hanem súlyosan akadályozzák az ezekben az országokban érvényesülő szocializmus világméretű kisugárzását is. A szabadságjogok kialakult, polgárinak bélyegzett, de valójában egyetemes nyugati technikája: a parlamentarizmus, többpártrendszer, sajtószabadság, bírói jogvédelem, független bíróság, a közigazgatással szemben való bírói jogvédelem együttes rendszere az egész nyugati kultúrkör egyik legnagyobb, legmaradandóbb és legsikeresebb társadalomszervezési teljesítménye, és egyben a maga távoli keresztény gyökereivel tulajdonképpen az egyetlen reális és tartósan eredményes társadalomszervezési lecsapódása a keresztény erőszakmentesség programjának. Ezt a kapitalizmus, a burzsoázia, a polgárság specialitásának minősíteni valójában nem más, mint a francia forradalom által ránk hagyott vészes erőszak kultusz igazolásaképpen olyan politikai hatalmi konstrukciókat igazolni, amelyeknek a fenntartásához hol szelídülő, hol kiéleledő formában, de mindenkor állandósított és az ún. polgári demokratikus erőszak mennyiségnél nagyobb erőszak mennyiségre van szükség. Ha akadna a szocialista országok többségében vagy egészében olyan politikai garnitúra, amelyik ezt a nagyon kockázatosnak tekintett lépést, a nyugati típusú szabadságjogokba való fejest ugrás kockázatos lépését meg merné tenni, akkor meglepődve tapasztalná, hogy esetleges kisebb ingadozások után az derülne ki, hogy a szocializmus vívmányait semmiféle komoly veszedelem nem fenyegeti, ezzel szemben hallatlan mennyiségű alkotó energia szabadulna fel, és a szocialista országok világméretű kisugárzása az erkölcsi, politikai és lelkiismereti válsággal küszködő nyugati világ felé megsokszorozódna. Csúpan az egypárt-bürokrácia volna az, amelyet valamilyen formában – pl. az állami bürokrácia részbeni felolvasztása formájában – fel kellene számolni, és tudomásul venni, hogy a modern társadalom, amely nagyjából már teljesen ledobta magáról a születési arisztokrácia ballasztját, és részben ledobta és egészében ledobni kívánja az ugyancsak születési jellegű vagyoni arisztokrácia ballasztját, nem igényli ezek helyében egy másféle szelekción alapuló politikai arisztokrácia, uralkodó osztály vezetését sem,

mert egyáltalán nem igényel uralkodó osztályt, hiszen az erőszak csökkentése és felszámolása egyben az uralom csökkentését és felszámolását is jelenti; tehát a modern társadalom a teljesítmények egy bizonyos szabadon mozgó elitjét igényli csak, de nem arisztokráciákat, nem uralkodó osztályokat és nem a társadalom vezetését hivatalból igénylő csoportokat. A másik oldalon a kínai kommunisták és a nyugati legszélsőbb diákmozgalmak által a szovjet típusú, elbürokratizáltnak ítélt forradalmisággal szemben alkalmazott kritikára mondhatjuk, hogy „medicina peius morbo”, azaz az orvosság rosszabb a kiküszöbölni kívánt betegségnél, mert hiszen ezek a mozgalmak nem lépnek ki a forradalmi erőszakkultusz ördögköréből, csak egyszerűen a bürokratizált erőszak helyébe az anarchikus erőszakot szeretnék léptetni. Végeredményben kettő lehet: vagy az ilyen módon kialakult erőszakrezsím előbb-utóbb valamilyen formában maga is megint csak bürokratizálódna és megmerevedne, vagy pedig az előállított anarchiából valamilyen módon valamilyen retrográd visszahatás lenne a hasznélvező. Egy olyanféle társadalomreform, amely nem törekszik megvalósulásra, hanem a reformálást, a forradalmat állandó állapotá teszi, és nincs víziója egy valami módon egyensúlyozott rendszerről, az fából vaskarika, és csak az örületbe vezethet. Viszont a megvalósult rendszerben a bürokratizálódás és megmerevedés ismeretes jelenségével szemben egyetlen orvosság van, és ez az erőszakmennyiség minimumra csökkentése és a szabadságmennyiség bátor növelése. Csakis a szabadságnak magának is intézményesített, de ugyanakkor eleven szabadságlélegzettel és lélekkel teli formái azok, amelyek divatos szóval élve az establishmenttel, a társadalmi-hatalmi helyzetek bürokratikus és elnyomó tényezőjével szemben valóságos, eleven és állandóan működő és ugyanakkor intézményesíthető ellenhatást képesek kifejteni.

Ez az a pont, ahol némileg kitérésszerűen, illetőleg az előzőekben mondottakhoz visszakapcsolódva szeretnék kitérni a szabadságjogoknak arra az európai rendszerére, amelyet lényegében az angol politikai gyakorlat és a francia forradalomnak az ideológiai programja együttesen dolgozott ki. Ennek döntő elemei a hatalmak elválasztása, az általános választás útján létrejövő népképviselői parlament, a parlamentnek felelős vagy valamilyen módon a nép által kiküldött és visszahívható vagy határidős végrehajtó hatalom, a végrehajtó hatalomtól független bírászkodás, amelynek a hatásköre valamilyen formában kiterjed magára annak a hatalomnak az aktusaira is; a mindeme intézmények ellenőrzését lehetővé tevő szabad sajtó, gondolat-, gyülekezési és egyéb szabadságok, kiterjedt helyi önkormányzat, amelyek mind egymással összefüggő, egymást láncsze-

rűen kölcsönösen tartó rendszert alkotnak, amiből egyetlenegy elemet sem lehet úgy kiemelni, hogy azzal az egész láncolat és az egész rendszer kárt ne szenvedjen. Ez a rendszer nemcsak hogy nem szorítható ilyen rövid lejáratú átmeneti jelenségekre, amilyenek a kapitalizmus és az uralmon lévő nagyburzsoázia vagy a polgári ideológia, hanem ezeknél sokkal messzebbre nyúlik vissza a múltba és remélhetőleg előre a jövőbe. Úgy minősíthető ez az egész rendszer, mint a nyugati kultúrkör egyik legvitánkvülibb, egyik legtartósabb, egyik leghitelesebb, leghumánusabb, legkevesebb veszélyt földidéző nagy teljesítménye, amelynek – bár végső kicsengésében sok antiklerikális elem közepette jött létre – a végső gyökerei abban a társadalomszervező munkában gyökereznek, amelyet a kereszténység Nyugat-Európában elindított. Pontosabban: a végső gyökerei a görög-római politikai gyakorlatban gyökereznek, de azt tovább építette a keresztény inspirációjú társadalomszervezés, és ebben az értelemben a szabadságjogoknak ez a rendszere talán az egyetlen komolyan sikeres megvalósulási formája a kereszténység erőszakmentességet hirdető erkölcsi programjának. A történelem nem ismer még egy ilyen rendszert, amelyik a politika világát és ezen keresztül az egész társadalom életét ilyen mértékben megszabadította a felsőség és a másik ember erőszakától való állandó félelemtől, amelyik ilyen mértékben lehetővé tette volna, hogy a politikai hatalom birtokosai erőszakos halál és vesztőhely nélkül tudják átadni helyüket olyanoknak, akik erre az adott pillanatban alkalmasabbaknak látszanak, és ilyen mértékben lehetővé tegye a népnek, hogy döntő pillanatban a kedvére nem való politikai hatalmasoktól megszabaduljon. Természetesen szó sincs arról, hogy a szabadságjogoknak és a demokráciának ez a rendszere azt jelentené, hogy a demokrácia intézményén keresztül a nép közvetlenül cselekszik. A hatalmat továbbra is egy bizonyos kisebbség gyakorolja, ez a kisebbség azonban nem elmozdíthatatlan, és ez a nagy teljesítmény. A szabadságjogokon alapuló demokrácia nem akadályozza meg azt, hogy a hatalmon lévő kisebbség ügyes manipulációkkal sok mindent keresztülvigyen, amit a nép közvetlenül nem tűzött ki magának célul, de igenis alkalmas annak megakadályozására, hogy a hatalmon lévők a nép világos akaratával szögesen szemben álló dolgokat valósíthassanak meg.

További kitérőként szeretnék pár szót szólni és oda visszakapcsolódni, ahol az európai társadalomszervezés történeti kialakulásáról beszéltem, a reformáció jelentőségéről.

A reformáció vallási síkon jelenti a felmondását annak a kompromisszumnak, amelyet a kezdődő kereszténység egy csomó intézmény, egy

csomó rítusforma tekintetében az akkori pogánysággal kötött, annak különböző formáit áthozván és átolvasztván magába: amilyenek Szűz Mária és a szentek tisztelete, továbbá egy csomó rítusnak kisebb-nagyobb mértékben mágikus gyakorlattá való deformálódása és így tovább. Valamint szembefordulást jelentett azokkal a torzulásokkal, amelyek a római katolikus egyházban a pápaságnak hatalmi központtá alakulásából adódtak. Végül szembefordulást a szüzesség többé-kevésbé mágikus és misztikus jellegű értékelésével. A társadalomnak keresztény elemekkel való átítatódása és keresztény szervezeti tényezőkkel való telítődése mind nagyobb mértékben ballasztoknak tüntette fel ezeket a pogányságtól átörökölt vagy átörököltnek minősíthető elemeket, és az ellenhatás elsősorban azokban az északi országokban jelentkezett, amelyek éppen a keresztény papi és szerzetesi társadalomszervezés nagy előzetes hatása folytán hajlamosak voltak arra, hogy a kereszténységet halálosabban komolyan vegyék, mint a kereszténységgel valamiképpen könnyebb formákban összebarátkozott mediterrán országok. Az ennek alapján létrejött egyházszakadásnak a következményei nagyon sok vonatkozásban negatívak. Először is megszüntették, illetve összezsugorították a középkori univerzális keresztény szervezet csodálatos építményét, továbbá megszüntették, illetve egyetemes hiteltől megfosztották azt a sokkal nagyobb teljesítményekre képes egyetemes erkölcsi és ideológiai tanító hivatalt, aminek magvai vagy csírái a római pápaságban jelen voltak; továbbá sajátos helyi negatív következménye volt a reformációnak Németországban a fejedelmi abszolutizmus erősítése. Viszont bármennyi vészes mellékhatása is volt a puritanizmusnak és pietizmusnak,<sup>135</sup> alapján pozitívnak kell minősítenünk az erkölcsi követelményeknek azt az addiginál lényegesen erősebb, majdnemhogy halálosan komolyan vételét, ami a protestáns országok világában kialakult. További jelentős következmény az, ami furcsa módon Angliában és Hollandiában történt egyedül, hogy a modern szabadság irányában való fejlődés a középkori szabadságintézményekre való organikus ráépüléssel történt. Itt hangsúlyoznunk kell, hogy az a legújabb kori racionális elképzelés, hogy a reformáció önmagában a politikai szabadságnak valami különleges hirdetője lett volna, annak sem lutheránus, de még kálvinista formájára nézve sem áll meg, legfeljebb a szabad szekták vonatkozásában. Az igazi hatása nem is az, hogy közvetlenül politikai szabadságra irányult

<sup>135</sup> Pietizmus: a 17. sz. második felében a német protestantizmusban a merev dogmatizmussal szemben fellépő irányzat, amely feleslegesnek tartotta a vitát a hittani kérdésekről, s a gyakorlati keresztény élet fontosságát, a kegyesség gyakorlását, a szigorú önmegtartóztatást, a valóságos lelkület elmélyítését tűzte ki célul.

volna, hanem inkább az, hogy segített létrehozni egy olyan erkölcsileg nagyigényű emberfajtát, amelynek aztán a politikai szabadságra nézve is nagyobbak lettek az igényei. A legvészesebb következménye viszont az volt az egyházszakadásnak, hogy a katolikusnak maradt területen a pápaság teljesen belemerevedett a maga részben világi, de részben erkölcsi hatalmi struktúrájába, és az erkölcsi kényszerítés eszközeit építette ki inkább, mintsem a belsőbb erkölcsi szervezés eszközeit; ezenfelül a pápai abszolutizmus kialakítása éppen a katolikus országokban közvetve elősegítette a fejedelmi abszolutizmus korlátlan kialakulását és a középkori keresztény inspirációjú alkotmányos intézményeknek a csaknem teljes felszámolását. Így történt azután az, hogy míg az Angliából és Hollandiából kiinduló szabadságmozgalmak megőrizték az organikus kapcsolatot a középkori szabadságintézményekkel, ezzel szemben a katolikus országokban, elsősorban Franciaországban a szabadság irányában való fejlődés a múlttal való teljes szakítás és az antiklerikalizmus jegyében keletkezett, aminek a különböző káros mellékhatásairól már szó volt.

Egy további kitérő, illetőleg visszakapcsolás formájában a kizsákmányolás problémájáról szeretnék beszélni. A kizsákmányolás a marxi fejlődési sémában valamiféle abszolút jelenségként tűnik fel; van az elején lévő kizsákmányolásmentes primitív és a végén a kizsákmányolásmentes magas fejlettségű társadalmi forma, közöttük a marxizmus szerint három kizsákmányoló forma. Valójában a kizsákmányolást sokkal relatívabb és dinamikusabb formában kell elgondolnunk. Először is le kell szögeznünk azt, hogy kizsákmányolásból és kizsákmányoló rendszerekből nem kizsákmányoló rendszerek felé való fejlődésről – éppen úgy, mint forradalomról – kizárólag olyan társadalmakban beszélhetünk, amelyek egy komoly vállalkozás formájában célba vették a társadalomban érvényesülő erőszak- és igazságtalanságmennyiség csökkentését, s erre alkalmas ideológiát és alkalmas szervezeti formákat hoztak létre. Mint már mondtam, ez két kultúrkörben történt meg: a görög-római európaiban és a kínai kelet-ázsiaiban. Ahol ilyen ösztönözés a társadalomnak nincsen, ott nincs kizsákmányolástól nem kizsákmányolás felé való fejlődés, legfeljebb a civilizálódás folytán a formák felüdülése [sic!] zajlik, de a kizsákmányolás a társadalom magától értetődő állapota, mint ahogy a hatalmasok fölül léte is magától értetődő állapot. Kizsákmányolásról elítélő formában olyan társadalmakban szoktak és érdemes beszélni, ahol a szabadság és az igazságosság irányában való kollektív vállalkozás folyik. Ennek a jegyében viszont kizsákmányoló egy társadalmi rendszer nem aszerint, hogy ez vagy az milyen tulajdonban van – ösztulajdon vagy magántulajdon vagy rabszolgatulajdon vagy jobbágyfel-

sőség –, hanem aszerint, hogy a társadalom adott hiedelmei és adott struktúrája mellett az emberek egymás közötti szolgáltatásaiban mennyi tényleges kölcsönösség nyilvánul meg. Olyan társadalomban, amely alapvető hiedelmeként vallja az emberek születési státusának az átöröklődő voltát, és ilyen volt kétségtelenül mind a rabszolga-, mind a hűbéri társadalom, nem sok értelme van arról beszélni, hogy a hatalom öröklődése kizsákmányoló jellegű. Természetesen ebben a kizsákmányolás veszélye megvan, azonban ezen a hiedelmen belül kell megkérdeznünk, hogy a hatalomgyakorlók részére a fennálló társadalmi rend kioszt-e kölcsönös szolgáltatásokat, van-e az uraknak olyan kötelességük, ami az alávetettek kötelességeivel valamilyen egyensúlyban van, és akkor ez a társadalmi rendszer a világ akkori hiedelmi rendszerében mindaddig, amíg az urak teljesítik és arányosan teljesítik az alávetettekkel szemben a kötelezettségeiket, nem kizsákmányoló. Kizsákmányolóvá akkor válik, amikor az urak nem teljesítik funkcióikat, vagy az urak funkciója a társadalom fejlődése folytán haszontalanná válik. Ez a haszontalanná válás veszélye azonban nem szorítkozik az eddig ismert kizsákmányolási rendszerekre: bármilyen leendő, bármilyen utópisztikus rendszer, például a termelőeszközök köztulajdona alapján álló rendszer is kizsákmányolóvá válhat abban a percben, amikor ennek a rendszernek a vezetői valami módon funkció nélkül haszonélvezőkké válnak. Magyarul: mindaddig, amíg a földesúr teljesíti azokat a kötelességeket, amik a jobbágygal szemben őrá tartoznak, addig a földesúr az, aki a jobbágy számára a védelmet biztosítja ahhoz, hogy munkáját békességben végezhesse. Mindaddig, amíg a kapitalista aktív és társadalomszervező szerepet tölt be, addig ő az, aki munkát juttat a munkásnak. Mindaddig, amíg a pártbürokrácia aktív és pozitív vezető szerepet tölt be, addig ő teszi lehetővé a kizsákmányolásmentes modern szocialista társadalmat. Ha azonban a földesúr funkciótlaná válik, merőben a hatalmi helyzetnek a haszonélvezőjévé, akkor egyszerre herévé válik, akit a szegény jobbágy tart el. Ugyanígy a kapitalista, mikor már a kapitalista fejlődés kiszélesedése folytán nem a kapitalista magában a gazdaság szervezője, hanem ennél sokkal szélesebb embercsoport, amely a tulajdonban nem részesül, akkor egyszerre élősdivé válik, aki a munkások zsírából él. Ugyanígy az egypárt-bürokráciával is megeshetik az, hogy pozitív társadalomszervező szerepből élősdi szereppé vált át. Tehát a kizsákmányolás relatív, a társadalom adott szervezeti formái között megítélendő valami. Ezt azért fontos tudnunk, mert a marxi séma túlzott várakozást keltett bennünk, és azt az illúziót keltette, hogy a termelőeszközök köztulajdonba vétele magában megszünteti a kizsákmányolást. Erről szó sincs. A termelőeszközök köztulajdonba vétele akkor szünteti meg



a kizsákmányolást, ha van egy olyan nagyon tiszta kezű és nagyon erkölcsi felelős bürokrácia, amely az ilyen módon köztulajdonba vett termelőeszközöket az összesség javára adminisztrálja. Ha itt olyan momentumok lépnek fel, amelyek ezt a bürokráciát merőben haszonélvezővé, visszaélővé teszik, akkor egyszerre megjelenik, megdöbentő és megrémítő módon, a kizsákmányolás lehetősége a termelőeszközök köztulajdonán alapuló szocializmus rendszerén belül. Nyilvánvaló az, hogy egy gyárigazgató, aki a norma hajszolása árán személyére szóló kitüntetéshez és előmenetelhez jut, pontosan ugyanúgy kizsákmányolja a munkásokat, mint egy kapitalista, aki az értéktöbbletet vágja zsebre. Tehát a kizsákmányolásnak nem szabad szűkös megfogalmazását alkalmaznunk, mert aztán ha kialakul ez a katasztrófa-  
lis csalódás, hogy a szocializmusban is lehetséges kizsákmányolás, ebből olyan kiábrándulás következik, amely a legteljesebb cinizmusnak nyit utat. Holott nincs ok a cinizmusra és arra a feltételezésre, hogy a világon minden rendszer többé-kevésbé elnyomó és kizsákmányoló: igenis lehetséges szabadságon alapuló, kizsákmányolásmentes társadalom, ehhez azonban elsősorban a szabadságintézményeket kell folyamatosan és nem kevésbé, hanem a régebbinél is nagyobb erővel működtetni, mert a szabadságintézmények hiánya a legfőbb melegágya a gazdasági kizsákmányolásnak is.

Ennek a jegyében kellene megítélnünk például az államosításokat is, amelyeket sokszor és sokan, marxista oldalról is helyesen kritizált módon, egyszerűen szocialista vívmányoknak tekintenek. A baj azonban az, hogy egy államosítás nemcsak akkor nem szocialista vívmány, ha az államosítást nem szocialisták csinálják; az államosítás akkor sem szocialista vívmány, ha szocialisták csinálják, de a nagyobb hatalomkoncentráció irányában. Egyáltalán, alapjában véve az állam a hatalomkoncentráció klasszikus góca, amely a legintenzívebb elnyomás lehetőségét, a magántulajdoni elnyomást többszörösen meghaladó félelmes elnyomás lehetőségét rejti magában, és amely a marxista séma szerint is elhalásra van ítélve egy meg nem határozott távoli időpontban. Alapjában véve groteszk dolog, hogy az állami tulajdonba vétel, mint valami csudálatos, kizsákmányolásellenes és szabadságot előrevívő vívmány, egyáltalán megfogalmazható. Mint ahogy ugyanúgy csodálatos, hogy az iskolák államosítása jelent meg úgy, mint az iskolák egyházi zsarnokság alól való felszabadulása; holott valójában az iskolák önkormányzata és a nevelői rend önkormányzata és a tanulók önkormányzata az, amely bármiféle, egyházi éppúgy, mint állami zsarnoksággal szemben a szabadság leendő útját jelenti. Hogyan jöhetett egyáltalán létre ez a furcsa fejlemény, hogy az államosítás, akár gazdasági, akár egyéb területen, szabadságvívmánynak volt feltüntethető?



Ehhez egy egyedülálló európai előzmény kellett: a kötelességteljesítő, magas fokon moralizált, magas fokú hűségi és lojalitási erkölcsi tudattal és erkölcsi gyakorlattal eltelt európai adminisztráció, európai bürokrácia, amely megint csak az európai szabadságintézményekkel párhuzamosan az európai állam-szervezésnek erkölcsi és kötelességelemekkel való fokozatos feltöltődésének az egyik jelentős – bár sok tekintetben veszélyekkel terhelt – következménye. A világtörténelemben aránylagosan tisztességes, aránylagosan nem korrupt, erkölcsi szempontok által intézményszerűen vezetett és ilyen jellegű kiválasztásokban gyökerező állami hivatalnoki apparátust csak az európai és a kínai kultúrkör ismert. Marx semmire sem becsülte ezt az apparátust, s nem vette észre, hogy csak ennek az apparátusnak a létezése az, amely egyáltalán azt a gondolatot fölvetheti, hogy valami az államosítás útján, vagyis az állami bürokrácia alá vetés útján tisztességesebb, igazságosabb, kevésbé korrupt, inkább szabad állapotba hozható, mint azelőtt. Olyan országokban, gondolok elsősorban a harmadik világ országaira, ahol ez az erkölcsileg nagymértékben kiművelt bürokrácia nem létezik, az államosítás maga a szörnyűség, és egyáltalán nem bizonyos, sőt nagyon valószínű, hogy csak a korrupció fokozódását teszi lehetővé, és az állami hivatalnokok számára a korrupciós gyarapodásnak a területeit szélesíti ki.

Egy másik kitérő keretében kell néhány szót szólnunk a tulajdon fogalmáról és a körülötte levő fogalmi zűrzavarról. A tulajdon centrális vitakérdése a szocializmus és kapitalizmus harcának, és egyben alkalmat ad az egész fogalom körüli félreecsúsztásokra is. Az egyik oldalon a tulajdon védelmezői a tulajdonnak a személyiséget alátámasztó, a személyiség szabadságát növelő jellegét hangsúlyozzák, és ez jut kifejezésre az ezzel kapcsolatos pápai enciklikákban is.<sup>136</sup> Ennek az egész gondolatmenetnek a részbeni helytálló és a lényeges részben helyt nem álló volta kiderül abban a pillanatban, mihelyt különbséget teszünk valóságos tulajdon között, amely egy embert egy, az ő szabadságát növelni képes objektummal direkt kapcsolatba hoz, legyen az egy darab föld, amit megművel, egy ház, amiben lakik, egy szerszám vagy egy műhely, amit használ, másrészt a között a tulajdon között, amely óriási méretével egyetlen ember cselekvőségével egyáltalán

<sup>136</sup> A katolikus egyház tulajdonról való felfogásának alapjait az 1891. május 15-én XIII. Leó pápa (1878–1903) által kibocsátott *Rerum novarum* (lat. „Új dolgok...”) kezdetű enciklika rakta le: „Mivel pedig az ember a munkában szellemi tehetségét s testi erőit fekteti az anyagba, s ilyképpen az általa megmunkált darabját a természetnek szorosabban önmagához fűzi, s mintegy saját bélyegét nyomja rá: méltányosság és jog egyaránt kívánják, hogy e darabokat sajátjául bírja, s ezen jogát senki meg ne sértse.”

át nem fogható; és a tulajdon ebben az esetben nem egy ember és egy objektum közötti viszonyt jelent, hanem egy embernek más emberekkel szemben érvényesülő hatalmi viszonyát, annak lehetőségét, hogy a tulajdonának nevezett tárgyon keresztül más emberek szolgálatait ellenszolgáltatás nélkül vagy aránytalanul csekély ellenszolgáltatásért igénybe vegye. Teljesen nevetséges a tulajdon személyiséggyarapító és szabadságyarapító hatásáról beszélni olyan mamutbirtokok és mamutvállalatok esetében, amelyek egyetlen embernek emberek ezrei fölötti korlátlan hatalmi lehetőséget biztosítanak. Ebben van a tulajdon védelmezőinek a családja. A másik oldalon ugyanennek a különbségnek a meg nem tétele ugyancsak súlyos tévutakra vezet, mert ha azt mondjuk, hogy a magántulajdon szörnyűségeit nem tudjuk másképpen ellensúlyozni, mint hogyha a magántulajdon helyébe az egyetlen kollektív tulajdont léptetjük, akkor valójában megmaradunk a tulajdon, méghozzá a nagyméretű tulajdon bűvkörében; és a nagyméretű tulajdon akár ilyen, akár olyan formában az emberek fölötti rendelkezés lehetőségét biztosítja azok számára, akik ezt a nagyméretű tulajdont legfőbb ponton irányítják, akár mamuttulajdonosnak, egybirtokosnak, nagytőkésnek nevezetük ez az irányító, akár valami megbízottnak. Valójában a tulajdonnak nem az államosításában kell a megoldást megtalálni, és nem is szükségképpen a kollektivizálásában, hanem a tulajdoni viszonyok felbontásában és humanizálásában, ami azt jelenti, hogy a tulajdonnak nem az egyetlen bürokráciába való államosítása a legfontosabb, hanem minél nagyobb mértékben való szétoztása, akár effektív szétoztása, akár a tulajdon fölötti rendelkezés szétoztása formájában; ami megint csak nem jelent mást, mint gyakorlatilag az ún. munkásönkormányzatot, ami nem más, mint az önkormányzatnak a gazdasági életre alkalmazott formája. Megint csak a szabadságintézményeknél és a szabadságjogoknál vagyunk, és megint csak ott tartunk, hogy a szabadságjogoknak éppúgy ellensége az egy emberben megtestesülő mamuttulajdon, mint ahogy ellensége az egységes központosított állami bürokráciában megtestesített tulajdon. Valójában azt a szempontot, amelyet a tulajdon államosítása látszik kielégíteni, nem az állami hatalomkoncentráció jegyében kell megoldani, hanem a tulajdon kezelésének a közérdekűségében. Nem az a lényeges, hogy vasutakkal, közlekedési utakkal, postával vagy akár tanüggyel és egyéb nagyon fontos közérdekű intézményekkel ne magánemberek, hanem [az a lényeges, hogy] a köz érdeke rendelkezék; nem az a fontos, hogy ezeket ennek érdekében az államhatalom birtokosainak irányítása alá helyezzük, az a fontos, hogy ezeket ennek érdekében a közérdek és nem a magánérdek uralma alá helyezzük. Az a fikció azonban,

hogy a közérdeket az állam képviseli, megint csak olyan dolog, ami csak relatíve igaz, s csak ott lehet igaz, ahol létezik egy nagymértékben nem korrupt és becsületes állami bürokrácia; de még így is az államhatalom legfelsőbb csúcsain lévő hatalomgyakorlók nem szükségképpen a közérdekeket képviselik, illetve csak abban az arányban, amilyen arányban a köztől függenek is. Ennélfogva igen sok vonatkozásban nagyon jelentős az a fejlődés, amely az egyes szerencsés, béke-állapotban lévő országokban, mint pl. Svédország, elindult abban az irányban, hogy az államhatalom bizonyos közérdekű ágai mind fokozódó belső önkormányzatot kapnak, amely belső önkormányzat az illető ágazat szakmai szempontjainak az uralma alatt áll, és képes megvédeni az illető szakmai érdeket, nemcsak a magánérdek túlbujánzásával, de az államhatalom indokolatlan vagy merőben politikai külsőségek vagy hatalmi szempontok által indokolt közbelépésével szemben is.

Ugyanilyen mértéktelenül abszolút értelművé tett fogalom az osztály fogalma is. Mikor a marxizmus az osztályuralom megdöntésének programját tűzi ki, akkor valójában nagy mintaképe, a francia forradalom, azaz az abszolút királyság és az azt körülvevő kisszámú udvari arisztokrácia megdöntésének a nagy mintáját tűzi ki. Nem veszi tudomásul, hogy a kapitalista vezető osztály sokfejű, széteső, egymással marakodó, plurális érdekeiben szétbomló valami, amit mesterségesen kell úgy feltüntetnünk a minél drámaibb megdöntés érdekében, mint ami egyetlen uralkodó akaratnak összegét jelenti. A kapitalizmus tényleges működésében feloszlik hadiiparban érdekelt és hadiiparban nem érdekelt, állami beavatkozásban érdekelt és állami beavatkozást visszautasító, minőségi munkásban érdekelt és kiszipolyozható nagy tömegű nyomorult munkásban érdekelt kapitalizmusra. Ezeknek az egymással szemben való érdekelletétei a legkülönbözőbb módon jelentkeznek. Az a kapitalista összetartás, amit időnként a kapitalizmus föl tud mutatni, tekintélyes részben a szocializmus kihívásának az eredménye; a szocializmus riogatásával és fenyegetésével szemben jutnak el a kapitalisták oda, hogy összetartsanak és kölcsönös védelemre szervezkedjenek. Abban a percben, ha bármiféle szocializmusra való átmenetet ember formájúvá és nem ilyen drámai megdöntésekkel és egyéb drámai látványokkal teletűzdeltté tennénk, abban a percben semmi sem volna könnyebb, mint a kapitalizmus különböző érdekcsoportjait ellentétes érdekeknél fogva a legkülönbözőbb vetületekben igénybe venni; éles különbséget tenni olyan kapitalizmus között, amely a működésének a közérdek alá vonása, pl. hadiipar, nehézipar stb. folytán mindennemű komoly társadalomreform elsőrendű cím-

zettje és szükségképpen kisajátította kell, hogy legyen, és olyan kapitalizmus között, aminek széles kifutást lehetne engedni a benne rejlő aktivitás, szervezőképesség kihasználása érdekében; és abban a percben, amikor ezeket az érdekkülönbségeket egy megfelelően taktikus államhatalom megfelelően érvényesíteni tudná, abban a percben egyszerre szétesne a kapitalizmusnak az állítólagos éles és mindenben keresztül érvényesülő osztályszolidaritása. Ezt az osztályszolidaritást csak azért kell posztulálnunk, hogy annál drámaibban jeleníthessük meg a kapitalizmus majdani bukásának a körülményeit. Tulajdonképpen az egész érzelmi szükségletet elégíti ki, a francia forradalom nagy mintája, a tűzben, lángban, kastélyok égésében megvalósuló hatalomváltásnak az érzelmi szükségletét. Ez nagyon jó arra, hogy az emberekben az elégtétel lehetőségét fölvezolja, de konkrét hatásában tulajdonképpen a szükséges társadalmi reformokat és a szükséges forradalmakat inkább késleltette, mintsem hogy előbbre vitte. Egyáltalán minden tudományos igény ellenére is elmondható, hogy alapjában véve irreális az a kép, amelyet az uralkodó osztályról a marxizmus taktikai gyakorlata fölvezol. Ezt az uralkodó osztályt egyszerre tünteti fel elképesztően butának avégből, hogy nyugodtak lehessünk afelől, hogy bután végig fogja vinni a maga útját a kikerülhetetlen bukásig, ugyanakkor hallatlanul ravasznak és rafináltnak avégből, hogy mindennemű legkomplikáltabban neki tulajdonítható ballépést végül az ő kontójára lehessen írni. Ez a butának és ravasznak való feltüntetés együttvéve érzelmi szükségletet elégíti ki, és semmiféle tudományos háttere nincsen; azt az érzelmi szükségletet, hogy egyrészt nagyon nyugodt lehessenek afelől, hogy az ellenfelem bukásra van ítélve, másrészt ugyanakkor kiadósan és teljesen indokoltan gyűlölhessenem ezt az ellenfelet. Az ellenfélnek ez az irreális alá- és túlbecsülése meg is bosszulta magát, mert a kapitalizmus, legalábbis a fejlett kapitalista országokban, éppen ennek a leírásnak a hatására valóban elég okosnak és elég ravasznak bizonyult ahhoz, hogy védekezzen, és bizonyos értelemben az egész szervezett munkásságot idővel engedje maga mellé és majdnem hogy részben másodosztályú érdektárssá szerveződni; ugyanakkor azonban volt ahhoz is elég okos, hogy nem ment olyan vakon a saját vesztébe, ahogyan azt a hivatalos leírás szerint tennie kellett volna. Ezt az érzelmi szükségletet elégítik ki azok a már említett, merőben szentenciaszerű és példákkal éppúgy igazolható, mint cáfolható tételek, hogy sose volt uralkodó osztály, amely a helyzetét önként feladta volna, vagy pedig Leninnek az a tétele, hogy nagyon jó lenne a kapitalistákat egy alku révén kifizetni, szerencsére azonban ez nem lehetséges, és a békés átmenetnek az elátkozott képét még fölvezolni sem szabad, mert a kapitalisták olyanok, hogy velük ezt nem le-

het csinálni. A valóság az, hogy a kapitalistákkal természetesen egyetlen pillanatban hozott felszámolási alkut nehéz kötni, éppen azért, mert nincs egy fejük. A kapitalistáknak a fokozatos és részbeni felszámolására azonban nagyon sokféle lehetőség van, pontosan abban az arányban, amilyen arányban egy országban a szabadságintézmények elevenen működnek, és komoly tömegigények komolyan kielégíthetők. A szocializmus marxista-leninista formája azonban éppen a kapitalistáknak adott lehetőséget, hogy a társadalom többségét kistulajdonosi vagy szabadságigényénél fogva a kapitalista tulajdon és a kapitalista szabadság érdektársává tegye, ahelyett hogy pontosan fordítva történt volna: nyilvánvalóan a szabadságigényű és kistulajdonos embereket kellett volna a kizsákmányolással szemben a munkásság és a szegényparasztság érdektársaivá tenni. Ez a szükséglet időnként a népfront cégére alatt fölmerül, mihelyt azonban lehetőség van rá, a népfront cégére eldobattatik, a szövetségesek félretolatnak – örülhetnek, ha megússzák félretolással –, és jön megint a zárt ideológiai csoportnak a kizárólagos uralmára való igény, szükségképpen olyan erőszakmennyiségnek az állandósítását kívánva, ami a szabadságintézményeket is megakadályozza működésükben, és ugyanakkor a nép többségének az együttműködését is kétségessé teszi.

Most kanyarodjunk vissza a fő gondolatmenethez, amelyet ott hagytunk el, hogy a szocialista társadalmi reformokkal kapcsolatos politikai programot nem lehet sem a hatalom bürokratikus állandósítása, sem a forradalmi akció energikus állandósítása útján előrevinni. A legnagyobb feladat nem azt megvitatni, hogy egy bürokratikus intézményessé, establishmentté váló szocialista hatalmat kell-e létrehozni, vagy pedig a társadalmat az állandó forradalmiság állapotában mesterségesen benne tartani, és egyáltalán a legtöbb beszédet és vitát nem arra kell pazarolni, hogy mi a fordulat helyes útja, mi a hatalomátvétel technikája, hogyan kell egy forradalmi pártot szervezni, hogyan kell azt az uralomban megtartani, hogyan kell a forradalmi pártot állandósítani. Ezek mind hiábavaló viták, mert ezekre nincs nemhogy tudomány[os], de egyáltalán egyértelmű válasz sincs. A politika szükségszerű intuitív és művészi eleme folytán esetről esetre az adott szituációban találjuk meg a megfelelő választ. A szocializmus körüli jelenlegi vitáknak az a legbetegebb eleme, hogy a szocializmus taktikai kérdéseiről való végeláthatatlan és terméketlen elmefuttatások teljességgel elnyomták a leendő társadalomreformok után kialakuló új társadalom biztató víziójának a kialakítását. Valaha a szocializmus legfőbb feladatának azt tekintette, hogy színesen kirajzolt, sokszor naiv és utópisztikus, de mindenesetre az adott társadalomkritikából fakadóan vonzó és a jelenlegi igazságtalanságok

megszüntetését ígérő képét vázolta föl az emberek elé. Ez a kép a megvalósítás során egy csomó vonatkozásban naivnak, utópisztikusnak bizonyult, s egy csomó dologról már tudjuk, hogy azt úgy nem lehet csinálni: nem lehet se a családot úgy megszüntetni, ahogy a múlt században a szocialisták általában elképzelték; nem lehet olyan egyszerűen a nemzetet megszüntetni, mint ahogy elgondolták; a köztulajdon nem működik olyan magától értetődően, ahogy elgondolták; mindez azonban nem jelenti azt, hogy éppen ezeknek a tanulságoknak a figyelembevételével nem kellene és nem lehetne a leendő társadalomról reális és biztató víziót az emberek elé tárni. A megvalósult vagy uralomra jutott szocializmus országaiban érezhető kiábrándultság és a kapitalizmusban működő szocialista forradalmiság tanácstalansága nagy részben abból származik, hogy [az] erről a leendő társadalomról való vízió teljességgel bizonytalanná vált. Senki se foglalkozik ezzel, hanem ehelyett mindenki a feléje vezető útnak a természetlen vitakérdéseit boncolgatja, és lényegileg az erőszak legjobb technikáját akarja megkeresni; holott rá kell jönni, hogy az erőszaknak nincs legjobb technikája, az erőszaknak legfőljebb legjobb csökkentési technikájáról érdemes beszélnünk.

Ha a leendő társadalomról való helyes és vonzó víziónak az elemeit össze akarjuk szedni, akkor ezt körülbelül a következőkben találhatjuk meg.

Mindenekelőtt le kell szögeznünk azt, hogy a leendő társadalom valamennyire is biztató víziójának az első eleme a klasszikus szabadságintézmények fokozott működése, tehát népképviselőten, országos és népi önkormányzaton, valamilyen formában ellenőrzött végrehajtó hatalmon, bírói függetlenségen, a közigazgatás bírói ellenőrzésén, sajtó-, gondolati és gyűlekezésszabadságon alapuló társadalom a leendő szabad társadalomnak alapvető és legelső szükséges eleme. Egy ilyen társadalomnak a termékeny továbbfejlesztése elsősorban a központi jelentőségű gondolatnak, a hatalmak elválasztásának a továbbfejlesztésében áll (a hatalmak elválasztását már az előbbieken is bele kellett volna sorolnunk abba az összefüggő rendszerbe, amely a modern szabadságintézmények együttesét jelenti). A hatalmak elválasztása a maga klasszikus, francia forradalom előtti fogalmazásában elsősorban a végrehajtó és törvényhozó, vagyis a nép és a király hatalmának a szembeállításából áll, harmadikul véve a bírói függetlenséget. Ez ma már így nem elegendő, de nem félretolni kell, hanem kiegészíteni. A bírói függetlenséghez hasonlóan fel kell vázolni a nevelői, tudományos és tömegkulturáló funkció függetlenségét; egy sokkal erőteljesebb bírói önkormányzatot, nevelői, tudományos és tudósi önkormányzatot kell létrehozni, amely tulajdonképpen egyedül lesz képes a leendő fejlődésben mind jelentősebbé váló tudománynak az olyan mértékben tárgyias, tárgy-



szerű és szakszerű irányítására, amely egyedül képes majd a jelenlegi társadalomfejlődésben világosan kirajzolódó tudománycentrikus társadalomnak tárgyszerű és szakszerű irányítására. A normális katonai és külpolitikai beidegzésű államhatalom abszolúte nem képes már most sem erre. Ugyanúgy jelentős elválasztott [megosztott] önkormányzatokkal rendelkező hatalomnak kell lennie, ilyen hatalommá kell válnia a gazdasági tevékenységnek is, éspedig a legmagasabb szervezeti csúcsein országos méretű ipari, mezőgazdasági és egyéb termelési és szolgáltatási apparátusoknak az önkormányzatától le egészen a közvetlen munkát végző munkások és alkalmazottak önkormányzataiig. Egyformán abszurdum mind az a helyzet, ahol a munkásság a centralizált bürokráciával szemben egyértelműen csak az alkalmazott viszonyában van, de nem kevésbé abszurd az a kapitalizmusban kialakult helyzet, amelynél a munkásság a hatalom központjától félreeső, abban csak részben részesített és korlátozott jogokat élvező, de ezekben a korlátozott jogokban aránylagos kielégítést találó olyan réteg, amely az össztermelésben való felelősségben nem vesz részt, mert hiszen az irányításból ki van zárva. Éppen ellenkezőleg, a leendő társadalom víziójában a tényleges, közvetlen munkát végzők önkormányzata letről fölfelé egy piramisszerű építményben mindenütt elevenen működő tényezővé kell, hogy legyen ahhoz, hogy a dolgozónak a munkájáért való felelősségvállalása újból létrejöhessen; és akkor az ilyenfajta jelenségek, mint a felelőtlen sztrájkolás és a felelőtlen sztrájkelnymás és hasonlók teljességgel tárgytalanokká válhatnak, vagy pedig szabályozott eljárásokká kell hogy váljanak. Bizonyos az, hogy a munkának a munka céljától való elidegenedése olyan folyamat, amely sok vonatkozásban összefügg a technikával, és ennek olyan jelenségei vannak, amelyeket sok vonatkozásban nagyon nehéz megakadályozni. Éppen mivel elkerülhetetlenül túljutunk azon a fokon, ahol a munkás a maga közvetlen munkájának az eredményét végeredményben is alakítja és élvezi, éppen mert a munkás olyan távolságra került a munkájának az eredményétől, hogy abban már közvetlen kielégülést nem tud találni, tehát az elidegenedés bizonyos fokára jut, éppen ezért szükséges azt munkásönkormányzattal ellensúlyozni; ez az, amelyik képes valamilyen módon ezt az elidegenedést legalábbis enyhíteni. Ugyancsak tisztában kell lennünk azzal, hogy teljesen reménytelen az a marxi és lenini elképzelés, mely szerint a szocialista társadalomban valami elmondhatatlanul egyszerű, merőben nyilvántartásokban és jegyzékekben álló, bármely szakácsné által áttekinthető adminisztrációra lesz szükség. Ellenkezőleg, tisztában vagyunk ma már azzal, hogy a leendő modern társadalomban elmondhatatlanul bonyolult, számítógépekkel végzett adminisztrációra is lesz szükség,



és az átlagembernek a hatalom alól való fölszabadítása és az a bizonyos végső anarchia irányában való kicsengés, ami a marxizmustól sem idegen, nem úgy fog megvalósulni, hogy az emberi élet elprimitivizálódik, és bárki által áttekinthető egyszerű formákra redukálódik; ezt gyakorlatilag kizárt-nak tekinthetjük. A hatalom anarchikussá, uralom nélkülivé válása, a hatalom föloldása nem így következik be, hanem úgy következik be, ha mindnyájan azt akarjuk, és abba az irányba hatunk, hogy minden eddig hatalomgyakorlásnak ismert funkciót szolgálattá alakítunk át mind szervezési formájában, mind a hozzá hasonló erkölcsi tartalmakban, és az egész társadalmat kölcsönös szolgálatok és szolgáltatások rendszerévé alakítjuk át, ahol minden helyzetben mindenki fölveszi mind a pult mögött álló kiszolgáló, mind a pult előtt álló ügyfélnek a helyzetét; és a szervezés legmagasabb szintjén sem jön létre a hatalomgyakorló, a trónon ülő és az előtte instanciázó embernek a viszonylata, hanem mindenütt a kölcsönös szolgálatok viszonylatában alakul ki. Ez egy lehetséges, anarchikus, vagyis uralom nélküli társadalomszervezés, ami azonban nem elprimitivizált társadalomszervezés, hanem számot vet a modern társadalom fokozódó integrálódásával és bonyolódásával. Ez elsősorban az uralomgyakorlás morális tartalmainak a változtatását is kívánja, de úgy, hogy minden morális elmélyülés egyben megfelelő szervezeti formákban hátvédet és támasztékot is kap, mert merőben morális szentenciáknak a hirdetésével nyilvánvalóan nem fogunk egy államszervezetet moralizálni tudni. Nyilvánvaló, hogy az ilyen módon kialakuló társadalomban meg kell történnie mindenemű felelőtlen, kevés személyre koncentrálódó mamuttulajdon felszámolásának, egyáltalán mindennemű funkció nélküli hatalmi helyzet és funkció nélküli privilégium felszámolásának; nyilvánvalóan gyárak, bankok és ipartelepek tulajdonát éppúgy nem lehet nemcsak csecsemőknek, de felnőtteknek sem örökölniük, ahogy a királyságokat és arisztokratikus helyzeteket kétségbe vontuk. E tekintetben tehát nyugodtan megmaradhatunk a szocializmus eredeti kisajátító célkitűzései mellett. Ugyanakkor azonban tisztában kell lennünk azzal, hogy rendkívül megnövekedett a társadalomban az értelmiségi funkciók jelentősége, bizonyos értelemben az egész társadalom az értelmiségiesedés folyamatában van, és különösen az alkotó értelmiség számára igenis igen nagy szabad rendelkezési lehetőségeket kell biztosítani; tehát pl. egy valóságos feltaláló számára a mai kapitalista gyártulajdont megközelítő szabad rendelkezési lehetőségeket kell adni, oly módon azonban, hogy ez az ilyen módon létező gyáralapítás idővel beleépüljön az összönkormányzati kezelésbe, vagyis a feltalálónak ne a gyermekei legyenek az utódai, hanem a munkatársai, ideértve az összes dolgozókat.

A kapitalistáknak az előbbieken említett kisajátítását viszont teljesen az adott politikai szituáció szerint kell drámai forradalmi aktusként vagy pedig hosszú időre eltervezett, de tudatosan végigtervezett folyamatként fel fogni; az utóbbi esetben úgy, hogy vitán kívül álljon a végeredmény, de egyben vitán kívül álljanak az érintett kapitalisták számára az átmenetek formái és lehetőségei is, ideértve természetesen a munkásönkormányzat ennek megfelelő fokozását. Mindenképpen korlátozni kell, elsősorban a szabadságintézmények, a legkülönbözőbb területekre alkalmazott önkormányzat eszközeivel a mamuttulajdon jelenségeit, a nagyméretű korlátlan rendelkezés lehetőségét, és e tekintetben kapitalizmus és kommunizmus közös fogatkozása a mamuttulajdonnak a kultusza, akár mamut-magántulajdonról, akár mamut-köztulajdonról van szó. A társadalom értelmiségivé válásával kapcsolatban nagyon fontos azt leszögeznünk, hogy mi sem könnyebb, mint azt a nagyon jelentős változást, amiben a hivalgó feudális urat, majd a helyébe lépő kereskedőt és ipart űző polgárt végül a szervező és alkotó értelmiség váltja föl, mi sem könnyebb, mint ezt a fordulatot úgy fel fogni és úgy megszervezni, hogy ez az értelmiség válik uralkodó réteggé. Főleg a szervező értelmiséget fenyegeti ez a kísértés, hiszen ez a szervező értelmiség a történelem folyamán már régóta játszotta a másodhegedűs szerepét, mind a feudális úr, mind pedig a gazdaságilag vezető polgár mellett, és most, hogy mind a kettőt maga mögött hagyta, kétségtelenül fennáll az a kísértés, hogy a saját szerepét fogja fel uralomként. A politikai és morális ideológiákat megfogalmazó értelmiséggel szemben a szervező értelmiségnek sokszor mutatkoznak olyan megnyilvánulásai, melyek azt mutatják, hogy a szakszerűtlen tömegközbeszólást, népszavazást, parlamentarizmust, demokratikus formákat, önkormányzatot, munkásönkormányzatot a saját magas szintű értelmiségi munkája megzavarásának tekinti csupán. Megint olyan veszedelemről van szó, amely kapitalizmusban és kommunizmusban egyaránt fenyeget, a kapitalizmusban a gazdasági technokraták, a kommunizmusban az egypárt funkcionáriusai, úgy is mondhatnánk: a politikai szervezés technokratái a hordozói ennek a veszélynek. Le kell tehát szögeznünk, hogy a magasrendű értelmiségi szakszerűség és a szélesen kiterjedt demokratizmus a modern társadalomszerveződés két egyenrangú követelménye. Se egyiket, se másikat nem szabad feladni, és főleg nem szabad az értelmiségi uralmat önkormányzati kiterjesztés nélkül berendezni, sem ilyen, sem olyan társadalmi berendezkedés mellett.

Végül egy utolsó probléma: fokozott figyelmet kell fordítani a marginális helyzetben lévő embercsoportok nyomorúságára: ilyenek a faji kisebbségek, az elhagyatott emberek, a társadalom össztermelési folyamatá-

nak a szélére került vidékek. Össztársadalmi felelősség, hogy ezeket bele lehessen és bele sikerüljön vonni a társadalmi javak élvezetébe – ami nem könnyű, mert sokszor olyan kulturális különbségek súlyosbítják ezt a helyzetet, amik az egész feladatot nehezzé teszik, de annál nagyobb az ösztársadalmi felelősség. Megint csak kapitalizmusnak és kommunizmusnak közös bűne az, hogy ezeket az embereket meglehetősen elhanyagolja, s elsősorban a termelési folyamatban döntően részt vevő rétegeket favorizálja, és ezeket a modern világban fokozódó jelentőségű, de a társadalmi termelés marginális helyzetébe került csoportokat és ezeknek a veszélyességét, legalábbis a saját világában, bagatellizálni igyekszik. Ezeknek az ösztársadalmi felelősségbe való bevonása vagy sajátos életformájuk lehetővé tétele ösztársadalmi felelősség alá kell hogy kerüljön.

\*

Első számú kitérés. Szó volt a fasizmusnak arról a döntő, eredeti összetevőjéről, hogy a polgári átalakulás folytán hátrább került, bár teljesen nem semmivé tett társadalmi osztályok lázadtak fel a rangjukat csökkentő változásokkal szemben. Így kerülnek össze egymással a fasizmusban a hátrább tolódott arisztokrácia, a szabadságmozgalmak által létében fenyegetve érzett tőkének egy része, a hátrább tolódott kispolgárság, alkalmazottrétegek, paraszti rétegek stb.; s ezért maradt ki a fasizmusból a munkásság, amelyet a kapitalista polgári társadalmi átalakulás régi viszonyai közül teljességgel kivetett, tehát számára már nem hátrább tételének a reparálása, hanem egy teljesen új világnak létrehozása a program. A fasizmusnak ebből az összetevőjéből adódik az az irtózatot gyűlölet, amelyet a fasizmus a szocializmussal szemben tanúsít. Ez a gyűlölet az arisztokratikus rétegek részéről azért van, mert hiszen a szocializmus az ő hátrább tételüket, amit a polgári átalakulás létrehozott, a teljes egyenlőségig akarja fokozni, amely minden arisztokratikus réteg számára rendkívül visszatetsző; a kispolgári rétegek számára pedig az a borzasztó perspektíva, hogy a szocializmus őket a proletársággal teszi egy szintre, és azt akarja nekik bebizonyítani, hogy ők valójában proletárok és kizsákmányoltak, holott ők éppen ezt, mivel hátratételük csak félutas, nem akarják tudomásul venni. A fasizmus másik szükségszerű összetevője az antiszocializmus mellett az antiszemitizmus, amely mindenütt megjelenik, ahol valamennyire is nagyobb mennyiségű zsidóságot talál a fasiszta társadalmi tendencia. Ez szól azok ellen a zsidók ellen, akik a polgári átalakuláson általában inkább nyerne, mint veszítenek, helyenként kifejezetten magasra lendülnek, s ez pontosan azoknak a rétegeknek a számára megbocsáthatatlan, amelyek a polgári kapitalista átalakulás folytán a rangsorban

lejjebb kerültek. Ebből adódik azután az a minden épelmjű szemlélő számára értelmetlen, de a fasiszta tapasztalatok együttességében teljesen logikus és mindent megvilágító felismerés, hogy a gonosz zsidóság egyszerre szerzője azoknak a kapitalisztikus üzelmeknek, amelyek az ő hátrább tételüket előidézték, és ugyanakkor szerzője annak a gonosz szocializmusnak, amelyik az ő hátrább tételüket a teljes megsemmisülésig akarja fokozni.

\*

Második számú kitérés. Említettük már, hogy a marxizmus mennyire súlyosan megnehezítette a szabadságeszme egyértelmű és folyamatos megfogalmazását azáltal, hogy a kapitalizmus elvetésével együtt az egész polgári szabadságeszme-rendszert merőben a kapitalizmus függvényeként beállítva az egész polgári szabadságtradíciót, ha nem is vetette el, de rangban annyira hátrább tette, hogy gyakorlatilag éles ellentét keletkezett a következő évtizedek és két évszázad frazeológiájában szocializmus és liberalizmus között. Ebből ma groteszk helyzet következik. Valójában a liberalizmus is és a szocializmus is a szabadságprogramoknak egy bizonyos adott társadalmi szituációban való megvalósítására irányul: a liberalizmus a születési privilégiumokkal szemben való szabadságprogramot, a szocializmus a vagyoni privilégiumokkal – melyek egyben születésiek is – szemben való szabadságprogramot jelenti. Azáltal azonban, hogy Marx a kapitalizmusból és a szocializmusból két különböző társadalmi fejlődési fázist csinált (aminek az oktalansága abból is kiderül, hogy a kapitalizmus fejlődési fázisa adott esetben pár hónapra is összezsugorodhat, amikor a szocializmus szinte közvetlenül dönti meg a feudalizmust, tehát ebből is kitűnik ennek a fejlődési fázisrendszernek a helyt nem álló volta); azáltal, hogy a marxizmus ebből két külön fejlődési fázist csinált, és a liberalizmust és a szocializmust szembeállította egymással, a kettő annyira megterhelődött lényegükhöz, vagyis a szabadságprogramhoz nem tartozó mellékes elemekkel, hogy manapság az az ember, aki a szabadságprogramot komolyan veszi, gondosan megfogalmazott hozzászólások nélkül sem liberálisnak, sem szocialistának nem vallhatja magát. Ha pedig ezeket a hozzászólásokat világosan megfogalmazza, akkor liberálisnak is és szocialistának is kell vallania magát. Nem vallhatja magát liberálisnak, amennyiben liberalizmus alatt a vagyonszerzés, a tőkehalmozás és az egyszemélyes tőkeuralom, a munkavállalókkal szemben való abszolút tőkéstulajdoni kizárólagosság elvét vallja, amennyiben a mamuttulajdont, amely valójában nem tulajdon, hanem hatalmi helyzet, ugyanabban a védelemben akarja részesíteni, mint a személyi kibontakozáshoz szükséges közvetlen személyi tulajdont, legyen az termelési vagy nem termelési célú.

Tehát el kell vetni a mamuttulajdonra vonatkozó liberális kultuszt, amennyiben a szabadságprogram keretén belül akarja magát liberálisnak vallani. És a szocialista programon belül pedig el kell vetnie a mindenáron való kollektívizmust, el kell vetnie a diktatúra programját, el kell vetnie az egy-pártrendszerrel, el kell vetnie a társadalmi élcsapat glorifikálását, ami nem más, mint egy új arisztokratizmus bevezetése; és csak ha mindezeket elvetette, akkor vallhatja magát szocialistának egyszerűen a vagyonnal, a tőkével, a tőkéstulajdonnal szemben való szabadságprogram teljessége jegyében; és akkor nyugodtan vallhatja magát liberálisnak is és szocialistának is.

\*

Harmadik számú, az előzővel összefüggő kitérő. A marxizmus azáltal, hogy a szocializmusba való átmenet számára éppen olyan éles forradalmi változást követelt, mint a feudalizmus hatalmának a megtörése, a kapitalizmusban olyan ellenállóerőket váltott ki, amelyek abban eredendően nem voltak meg. Nem véletlen, hogy Marx Németországban született, és szerezte tapasztalatait, abban az országban, ahol a polgári kapitalista átalakulás rengeteg feudális tehertétellel megterhelve, zökkenőkkel történt, ahol a kapitalizmus mögött is rengeteg feudális beidegzés és magatartásforma létezett; mert csakis ilyen környezetben csinálhatott a kapitalizmusból olyan hallatlan erőfeszítésekre képes, elszánt akarattal rendelkező és minden demokratikus erőfeszítést elsöprő mumust, aminek a fölvázolásával azután a kapitalizmusból bizonyos részben ezeket a félelmes tulajdonságokat segített elő is hívni. Így lett marxista szemléletben a kapitalizmus a faszizmus szükségszerű előhívója, holott valójában a kapitalizmus csak akkor hív elő faszizmust, ha elegendő feudális elszántság és kegyetlenség áll még mögötte; olyan országban, ahol a polgári átalakulás komoly volt, és aránylag teljes, ahol a szabadságintézményeknek a működése a társadalom egészére kiható módon beindult, és komoly gyakorlatra tekint vissza, ott mindenféle faszizma kísérletezés ellenére sincs meg a valószínűsége egy faszizma uralomváltásnak. És még ha külső erő, mint pl. a német megszállás alatti Franciaországban, uralomra is segít az ilyen országokban faszizmus-szerű jelenségeket, ezek alapján erőtlenekek maradnak, és az első szél elfújja őket, mihelyt az őket fenntartó külső erő megszűnt. Ugyanígy nem lett faszizmus De Gaulle<sup>137</sup> uralomra kerüléséből sem, noha rengeteg hasonló adottság

<sup>137</sup> De Gaulle, Charles (1890–1970): francia tábornok és politikus, köztársasági elnök. A második világháború alatt a Szabad Franciaország Bizottság elnöke; 1944. augusztus 29-től 1946. január 20-ig miniszterelnök. 1958. június 1-től december 21-ig újra miniszterelnök, majd 1958. december 21-től 1969. április 18-ig köztársasági elnök.

készítette elő az uralomra kerülését; és mégis úgyszólván szóba sem került komoly méretű fasizmus fölállítása.

A lényeges kérdés most már az, hogy hogyan kell a szocialista programot úgy megfogalmazni, hogy az a kapitalizmusból ezt az önvédelmi, mindenáron való megkeményedést, a sarokba szorított farkas teljes megvadulását ne váltsa ki. Ha ennek a lehetőségeit keressük, akkor tudnunk kell azt, hogy a kapitalizmus és annak vezető rétege, ellentétben az idevonatkozó marxista legendával, a világtörténelem egyik legkevésbé kompakt, legkevésbé összetartó, legkevésbé szervezett, legkevésbé – hogy úgy mondjam – osztálytudatos vezető rétege, amelynek igen kevés indíttatás kell ahhoz, hogy egymás között a szolidaritást föladják, és berendezkedjék számára elviselhető feltételekre akkor is, hogyha ezek a feltételek nem biztosítják a teljes kapitalizmus fennmaradását. Ennek jegyében nyilvánvaló, hogy egy olyan szocialista programnak, amely ki akarja kerülni a kapitalizmus megvadítását és az ebből esetleg adódó fasiszta vagy reakciós visszahatást, első feladata az, hogy a maga kisajátító programjának pontos és világosan meghatározott keretet szab. A kisajátító programnak két ponton van meg a feltétlen szükségszerűsége: az egyik a feudalizmusból itt rekedt és a kapitalizmus által részben tovább éltetett nagybirtokkal szemben. Ez eredendően maga is jogtalan kisajátításokból veszi eredetét. Ennek egyik fajtája a nagybirtokhoz fűződő közfunkciók vállalásának a lerázása. Valaha ugyanis a nagybirtokokat különböző közfeladatokkal, határvédelmi vagy államkormányzási feladatokkal adományozták, azonban az akkori közszellemnek megfelelően ezek örökletesekké váltak, és az örökösök lerázták magukról a közfunkciókat, határvédelmet és államkormányzást, és megtartották magántulajdonban azt a nagybirtokot, amely tulajdonképpen a régi primitívebb gazdálkodási formákban a közfunkciókért adott magas fizetésnek volt a formája. Másik fajtája a parasztok jogtalan kisajátítása, akiket lényegében adóztatás címén rendeltek a nagybirtok alá, de nem úgy, hogy azok megszűntek volna a föld tulajdonosai lenni. Az adóból jobbágyi szolgáltatást csinált a nagybirtok, és így terjedt tovább. Ezt a nagybirtokot a szocialista átalakulásnak föltétlenül ki kell sajátítania, és ezt világosan meg is kell mondania. Nem szükséges ezt föltétlenül a hatáson forradalmi ijesztgetésekkel, fölégetett kastélyok drámai képeivel összekapcsolni, de a kisajátítás tényét világosan meg kell mondania.

A másik szükségszerű területe a kisajátításnak a kapitalizmusnak az a része, amely óriási hatalmi befolyást enged az állammal szemben, elsősorban a nehéziparnak a legsúlyosabb területein, azokon a területeken, amelyek esetleg a hadügyre és a politikára is kiható, teljesen veszélyes, ma-



gánérdekből fakadó, nagy erejű befolyást biztosítanak az államhatalomra. Tehát a bányák, bankok és nehézipar államosítása az egyik oldalon, a nagybirtok kisajátítása a másik oldalon. Ez a két szükségszerű kisajátítás. A kapitalizmusnak óriási és kiterjedt, ha nem is vagyoni súlyban, de személyi kiterjedtségben valószínűleg legnagyobb része ezek közé esik: kistőkések, majdhogynem kisiparosok, kiskereskedelem, általában a kereskedelem, a könnyűipar: ezeknek egy mozdulattal való kisajátítását egy józan szocialista program nyugodtan elhagyhatja, illetve elhalaszthatja, és ezt több nemzedékre elosztott, a tőkés tulajdonba való munkásbelenövés formájára viheti át, aminek a programját, mint több nemzedékre elosztott programot, világosan körvonalazhatja. Abban a percben, amint a kapitalisták egy ilyenfajta programmal találják magukat szemben, azonnal kialakul a kapitalistáknak az a csoportja, amely ezen a platformon prosperitásnak, nyereségnek, profitnak a lehetőségét pillantja meg, és különösebb gondolkodás és végsőkig elszánt ellenségeskedés nélkül beáll erre a platformra. Külön kérdés az, hogy a kapitalizmus és a nagybirtok sok vonatkozásban egymásba átfutó területek, a nehézipar és könnyűipar ugyancsak átfutó területek, és amennyiben marad egy bizonyos kapitalizmus, a kisajátítás bizonyos igazságtalanságot jelent azokkal a kapitalistákkal szemben, akik véletlenül földbirtokba fektették tőkéjüket; ezt a problémát meg lehet és meg kell oldani olyan vagyonadó formájában, amely a megmaradó kapitalizmus terhére kárpótolja a kisajátított kapitalizmust, nem pedig a munkások és parasztok terhére. Mindez nem könnyű program, de megvalósítható, amelynek egy csomó kapitalista országban lehetősége és jövője van, annál is inkább, mert a forradalmi szocialista átalakulás programja minden jel szerint sok helyt zsákutcába vezetett; és a marxizmus-leninizmusnak az a legújabb koncessziója, mely szerint a szocialista átalakulás megtörténhetik parlamenti formák között, nem változtatott azon, hogy továbbra is megőrzi az egész tőkésosztállyal szemben való egyértelműen fenyegető magatartását, és ez az olyanfajta, rendkívül sokat ígérő és biztató kísérletek számára, mint a chilei, a reakciós puccsoknak az állandó veszedelmét jelenti. Emlékeztetek Liddel Hart<sup>138</sup> jeles katonai szakírónak arra az elméletére, hogy a frontális agresszív támadás az ellenfél ellenállóképességét megsokszorozza, sorait megsűríti, elszántságát a kétségbeesésig fokozza, és az igazi nagy katonai győzelmek titka mindig az indirekt megközelítés, hátába kerülés, bekerítés, elvágás és így tovább. Ugyanezek a stratégiai bölcsességek pontosan állnak a szocializmus stratégiájára is;

<sup>138</sup> Erre vonatkozóan lásd: Hart, Liddel: *The Defence of Britain*. London, 1939. 100–125.



sokkal lényegesebb az ellenfelet elválni, megosztani, háta mögé kerülni, olyan helyzeteket teremteni, amikben az ellenállása értelmetlenné válik, semmint olyan frontális harcot meghirdetni vele szemben, amely erejének, nemcsak fizikai és anyagi, de erkölcsi erejének is a teljes összeszedésére indítja, és olyan ellenoffenzívákra, amelyek a szocializmus számára világméretű megbizonytalanodást képesek előidézni.

Az azonnali kisajátítás alá nem szükségképpen eső kapitalista területekre nézve nagyon fontos volna viszont olyan új jogi és szervezeti formákat találni, amelyek a fináncióknak az egész termelést szolgálóba döntő működésével szemben az egész kapitalista szervezkedés alapintézményét, a részvénytársaságokat indítják más szervezeti formák irányába. A tulajdonnak alapvető jogi tartalma az, hogy egy adott tárggyal kapcsolatban minden olyan nyereség, amit valaki valamilyen jogcímen nem visz el, a tulajdonost illeti meg. Ha ezt most átvisszük a részvénytársaságra, akkor a részvénytársaság azáltal válik hamis intézménnyé, hogy a részvénytársaságban a tulajdonos pozitúrája elvileg a részvényesek együttesét illeti meg. Ők a tulajdonosok, akik éppúgy fölmondhatnak a vezérigazgatónak, mint ahogy elbocsáthatják a munkásság egészét, eladhatják az egész berendezést, tehát a tulajdonos pozitúrájában vannak. Ez a szituáció eredendően hamis. Azok az emberek, akik részvényeket vásárolnak, nem tulajdont akarnak szerezni, hanem a pénzüket akarják hasznosítani, forgatni. Ennélfogva az őket megillető természetes pozitúra a hitelező pozitúrája. Olyan részvénytársasági formát kell tehát találni, amiben a részvényes nem a tulajdonos helyén áll, hanem a hitelező helyén; ettől természetesen kaphat a pénze fejében a tisztességes kamat mértékéig terjedő nyereséget, de nem állhat fenn az a helyzet, hogy minden olyan nyereség, amelyiket valaki valami munkabér vagy egyéb címen el nem visz, szükségképpen a részvényeseket illesse meg, és ebből adódjanak azok a horribilis osztalékok, amiket hogyha kamatnak neveznénk, akkor mindenki uzsorakamatnak tekintené őket. Azokban az országokban, amelyekben a szocializmusra való fokozatos átmenet a program, olyan részvénytársasági formát kell találni, ahol a tulajdonos pozitúrája a dolgozók összességét illeti meg. Tehát nem a részvényesek összessége fizeti ki a vezérigazgatótól az utolsó munkásig az összes dolgozót, hogy azután a nyereség az övé legyen, hanem a dolgozók összessége fizeti ki a pénzt hozó részvényesekben megtestesülő hitelezőket, hogy azután minden megmaradt nyereség a dolgozók összességét illesse meg. Ez nem egyszerű dolog, mert nem mindig van nyereség. A dolgozók olyanféle átállása, hogy ők az ipari létesítményekkel szemben a tulajdonos magatartását vegyék föl, és adott esetben veszteségek vagy legalábbis jövedelem-

csökkenések kockázatát is vállalják, nagyon nehéz átnevelési feladat, de pontosan ez az igazi probléma, és ezt a problémát nem lehet megkerülnünk. Ha állami tulajdonba vesszük az egész tőkéstulajdont, attól a munkás még nem lesz tulajdonos; magatartása sem lehet a tulajdonosé; csakis a munkásönkormányzatnak és a munkástulajdonnak bevezetésével érhető el – több nemzedékre terjedő átalakulás keretében –, hogy a munkásság a létesítmény, a berendezés, a gyár, a termelőeszköz tulajdonosi magatartását ki tudja fejleszteni.

\*

Negyedik számú kitérés. Az a kép, amit az uralkodó osztályokról a marxizmus felvázolt, arról az elszánt uralkodó osztályról, amely késhegyig menő harc nélkül pozícióit nem adja fel, és épp ez indokolja a forradalomnak késhegyig menő kiélezését, miközben tudományos állításnak állítja magát, valójában egyszerűen romantikus követelmény, és az a kép az uralkodó osztályról, amely ennek egyáltalán valamennyi hitelességet ad, ez a kép valójában nem a mindenre elszánt kapitalista, hanem a mindenre elszánt arisztokrata harci keménységét idézi fel és teszi társadalmi törvényszerűséggé. Megint nem véletlen, hogy a félf feudális Németországban született meg az uralkodó osztálynak ez a szemlélete. Ehhez azonban tudnunk kell a következőt: az az elmélet, hogy minden uralkodó osztály csakis késhegyig menő harc árán adja fel pozícióit, egyszerűen történetileg nem igaz. Kezdve a római arisztokrácián, amely minden további nélkül föladta pozícióit, egyszerűen elernyedésből és degenerálódásból és erkölcsi alapok hiányából, és végezve a mai napon a harmadik világ, főleg Afrika és Ázsia meghökkentő gyorsan összeomló különböző arisztokráciáin, az igazság az, hogy csak az olyan arisztokrácia adja föl nehezen a pozícióit, amelynek nagyon erős az erkölcsi alátámasztottsága. Márpedig az európai arisztokráciáról tudnunk kell, hogy az európai arisztokrácia ugyanakkor, amikor a modern szabadságprogram számára a legfőbb akadályt képezi, ugyanakkor az azt megelőző keresztény feudális társadalmi fejlődésen belül rendkívül magas szinten moralizált, morális feladattudattal áthatott, papok által nevelt társadalmi réteg volt, amely a feudalizmus hosszú évszázadai alatt Európában a többi arisztokráciánál sokkal erősebb hivatástudattal csinálta azt, amit csinált. Bármennyi, végeláthatatlan szaporítható történetünk van az arisztokraták frivolságáról, könnyelműségéről, kegyetlenségéről, élvhajzásáról, az európai arisztokrácia mindig produkált saját magának olyan szuperelitet, amely jelentős államkormányzati és egyéb feladatokat erkölcsi feladattudattal végzett el, hosszú

évszázadokon keresztül ebben a minőségében magát nélkülözhetetlennek hitte, és ezt környezete is elfogadta. Ez az európai arisztokrácia az, amely – utoljára a 18. században –, társadalmi hátvédje volt e század a maga nemében csodálatos kulturális virágzásának még akkor is, hogyha olyan tagjai is voltak, mint a salzburgi érsek, aki Mozartot a lépcsőn dobatta le. Az arisztokráciának és még inkább az őt először leverő, majd megszelídítő monarchiának ez az erkölcsi hátvédje eredményezte, hogy mikor Európában a francia forradalomban a monarchia és az arisztokrácia robbanásszerű hatalomvesztése következett be, akkor ez a monarchia és ez az arisztokrácia Franciaországban és szerte Európa többi országaiban is másfél évszázadon keresztül tartó és még ma sem egészen befejezett ellenállásba kezdett a monarchia és az arisztokrácia visszaállítása érdekében. Ezt a programját több helyen sikerrel folytatta, és ezzel később újabb forradalmakat provokált. Mi kellett ahhoz, hogy ezt megtehesse? Egy letűnt arisztokrácia milyen módon folytathat késhegyig menő harcot? Csakis úgy, ha a társadalom tele van emberekkel, egyszerűbb emberekkel, akikben halálig tart a lojalitás az arisztokraták, a monarchiák iránt; csakis ilyen hátvéddel lehetséges a késhegyig menő harcot folytatni és időnként restaurációkat elérni. Ahol az arisztokráciának, ahol a monarchiának az emberek lojalitásában megnyilvánuló erkölcsi hátvédje nincsen, ott a monarchia és az arisztokrácia a fizikai hatalmának összeomlása pillanatában már egyben egyszer s mindenkorra meg is halt, és a restauráció minden reménye nélkül vége van. Ezért van az, hogy a harmadik világ országaiban – nem beszélek itt Kelet-Ázsiáról, ahol vannak nagyon erős arisztokráciák –, főleg a mozlim világ területén, ahol egyszer egy arisztokráciát megdöntöttek, komoly restaurációs tendenciák nem nagyon mutatkoznak, és szó sincs arról a félelmes ellenállásról, amit az európai monarchiák és arisztokráciák a francia forradalom után száz éven keresztül ki tudtak fejteni, saját rendszerüket regenerálni és még ma is nagyon sok ponton szívós utóvédharcot folytatni. Mindez nem jelenti az arisztokrácia bármiféle glorifikálását vagy az arisztokratizmus kultuszát, mert ez nem változtat azon a tényen, hogy a modern társadalomfejlődés szabadságprogramja és egyenlő emberi méltóság programja nem ismer sem született, sem privilégiumra jogosult arisztokráciákat, legfeljebb teljesítményen alapuló többletlehetőségeket, a teljesítmény állandó kontrollja és főleg állandó demokratikus kontrollja mellett, és ebben a rendszerben sem születési monarchiának, sem születési arisztokráciának hosszú lejáratra semmiféle helye nincsen. Azonban ahhoz, hogy bármiféle ellenféllel szemben harci taktikát létrehozson egy mozgalom, ahhoz azt az ellenfelet

jól kell ismernie, nem rémtörténeteket költeni róla, az ellenfél valóságos erőforrásaival kell számolni, és főleg az erőforrások között az erkölcsi erőforrást nem szabad elhanyagolni.

\*

Ötödik számú kitérés. Összefüggően és egységes témaként kell tisztáznunk azt a kérdést, miben áll az értelmiségi zsarnokság veszedelme, amely a modern társadalomfejlődés egyik, Marx által különösebben előre nem látott, jelensége. Ismerjük azt az elméletet, amely azt mondja, hogy tulajdonképpen a kapitalistákat máris felváltotta a menedzserek uralma, és ennek az elméletnek a jegyében minden szabadságprogram alapjában véve üres szóbeszéd, a lényeg egy uralomváltás; a kapitalista uralom helyett a menedzserek uralma. Nem véletlen, hogy ennek a gondolatmenetnek a szerzője Burnham,<sup>139</sup> az egyik legélesebb képviselője a társadalom uralmi szemléletének, aki semmiben sem marad el a tekintetben Marx és Lenin mögött. Itt ismétlődő optikai csalódásról van szó. Az európai feudális keresztény társadalmi programnak, annak a lényegében arisztokratikus szellemű papi programnak valaha volt egy elképzelése a jó arisztokrátáról, hogy az hogy látja el a gondjaira bízott népeket. Aztán megjelent a valóságos arisztokrata, és igyekezett ebből a feladatból minél nagyobb mértékben uralmi helyzetet teremteni, és a feladatelemeket minél jobban elszórnia magától, ez végeredményben, mint mondtuk, a világi nagybirtok keletkezésének a fejlődésmenete. A következő lépésben megjelent az európai polgári forradalmak szabadságprogramja, amely azt mondta, hogy a születési privilégiumok helyébe az egyenlő rangú embereknek a társadalmát kell állítani, és ennek a jegyében zajlott le, többek között, a francia forradalom is. Azután kiderült, hogy ennek a forradalmi átalakulásnak az első számú haszonélvezője az a vagyonos polgárság volt, amelyet legjobban irritáltak a feudális privilégiumok, éppen azért, mert legközelebb volt ahhoz, hogy maga is az arisztokráciákkal egyenrangú legyen, és éppen ezek a privilégiumok akadályozták ebben. Ebből született meg a marxizmusnak és a leninizmusnak az a torz szemlélete, amely azt mondja, hogy ezt a polgári szabadságprogramot ez a vagyonos polgárság fogalmaztatta meg a maga értelmiségi megbízottaival – ahogy Lenin mondta: zseniális volt ez a polgárság, hogy milyen jó ideológiát tudott magának kitalálni. Ördögöt talált ez a vagyonos polgárság ideológiát! Egy hatalmi helyzetváltozásnak a haszonélvezőjeként

<sup>139</sup> Burnham, James (1905–1987): amerikai szociológus és publicista. Konceptiója szerint a tőkéseket az üzemek irányításából kiszorítja egy új osztály, a menedzserek osztálya. Ezt *The Revolution of Managers* (New York, 1941) című könyvében fejtette ki.

beült egy változásba, kinevetve azokat a lelkes ideológusokat, akik valóságos szabadságot és valóságos egyenlőséget akartak. Egyszerűen haszonélvezője, idővel azután élősdije lett a forradalmi átalakulásnak, amelynek nem ő volt a mozgatója.

Ugyanilyen folyamat következett be a szocialista fordulat után is. A szocialista fordulat úgy jelenik meg, mint a szabadságprogram teljességének a programja, amikor azután uralomváltást tud provokálni, akkor megjelenik ennek a fordulatnak a haszonélvezőjeként a funkcionárius arisztokrácia, az értelmiségi uralom; és akkor visszamenőleg a szocializmus dühös ellenzői mondhatják, hogy itt tulajdonképpen nem volt másról szó, mint hogy egy irigy kisebbség a maga uralmát akarta berendezni, és evégből találta ki a szocialista ideológiát. Ez éppúgy nem igaz, mint ahogy nem igaz az, hogy a polgári szabadságideológiát az annak haszonélvezőjeként megjelenő polgárság találta volna ki. A szabadságideológiát ugyanazon emberfajta, az ideológiatermő emberfajta, az alkotó, társadalomszervező emberfajta, a társadalomreformer emberfajta találja ki, mind a francia forradalom, mind a szocialista forradalom számára, és mindezeket a fordulatokat újból meg újból fenyegeti az a veszély, hogy a társadalomnak egy szűkebb rétege uralmi szemlélettel eltelve ezt a fordulatot a maga privilegizált uralmaként fogja fel. Minthogy a kapitalista funkciótlanná vált nemcsak a szocialista átalakulás területén, hanem a kapitalizmus fennmaradásának a területén is, itt tulajdonképpen egy párhuzamos folyamat van: Nyugaton a technokraták, Keleten pedig az egypártbürokraták próbálják kifejteni azt a bizonyos értelmiségi uralmat és adott esetben értelmiségi zsarnokságot, amely e pillanatban tulajdonképpen társadalomfejlődésünk aktuális veszedelme. Ezt azért nem tudjuk világosan megfogalmazni, mert nyugaton még a kapitalizmus is ott van, mint amelyet ez az értelmiségi zsarnokságot kifejtő technokrataréteg megtúr, részben összekeveredve vele, éppúgy, mint annak idején a nagypolgárság is összekeveredett a hatalmában megcsökkent arisztokráciával, és segítette azt fenntartani. Ez ellen a hamis helyzet ellen kelnek fel korunk szabadságmozgalmi, elsősorban a diákmozgalmak, mert ahogy arra Marcuse rámutatott, a munkásság szintén bizonyos fokig érdekeltté vált ebben a meglévő uralomban, az uralomnak másodosztályú hordozójává vált, tehát már nem annyira forradalmi réteg, mint amikor a teljes kisémmizettség állapotában volt. Nem véletlen, hogy ezek a diákmozgalmak Nyugaton értelmetlenek, zűrzavarosak, és helyenként a komolytalanságig gyakorlatiatlanok, Keleten viszont nagyon józanok, nagyon reálisak, és konkrét szabadságprogrammal teltek. Ennek az oka az, hogy Nyugaton a szabadságintézmények bizonyos fokú működése

sértetlenül megvan, tehát a szabadságprogram Nyugaton az ifjúság részéről nem léphet fel a szenvedélyek akkora erejével, hiszen bizonyos dolgokban nyitott kapukat dönget. Azt érzi, hogy a helyzet hamis, hogy egy csomó élősdit táplál a társadalom, hogy a technokraták uralma az egyes embert éppúgy megalázza, mint általában mindenféle uralom, manipulált tömeggé teszi az embereket, azonban nem látja meg az ellenfelet. Az egész fennálló hatalmi rendszer, az establishment és egyáltalán mindennemű establishment ellen hadakozik, holott társadalmi reformprogram nincs valamiféle establishment ellen. Harcolni nem az ellen kell, hogy a létrejött társadalmi reform állandó intézményekké, jogintézményekké, szükség esetén jogszabályokká, kényszerítő szabályokká, tilalmakká lesz; harcolni az ellen kell, hogy uralmi góccok jöjjenek létre. Vagyis: nem szabad szem elől téveszteni minden társadalomreform, európai és világra kiterjedő társadalomreform végső célját, a kölcsönös szolgálatok társadalmát, ahol nincs technokrata, technikai uralkodó, nincs élcsapat, nincs semmiféle oligarchikus uralmi igénnyel rendelkező társadalmi csoport, hanem vannak kölcsönös szolgáltatások, amiben az a szolgáltatás, amit egy társadalomszervező nyújt, nem kap nagyobb erkölcsi súlyt – bármennyire is nagyobb a kiterjedése és a jelentősége –, mint az a szolgáltatás, amit az ún. egyszerű ember a maga hivatása körében nyújt, és nem ad a kettő különböző emberi rangot: se a technokrata, se a funkcionárius nem igényelheti magának azt, hogy ők valami különleges emberfajtát képeznek. Éppúgy, mint ahogy az arisztokráciától is elvétetett ez az igény. A szocialista országokban föllépő diákmozgalmak hallatlanul erős szabadságigénye, humanitása és erkölcsi mélysége, programjának a konkrétsága onnan van, mert ezekben az országokban a szabadságintézményeknek a technikai működése rengeteg döcögővel kísért valami; tehát ezekben az országokban a valóságos szabadságintézmények: a hatalmak elválasztása, a bírói függetlenség, a szabad választások, a sajtószabadság olyan reális követelmények, hogy ezekben az országokban a háborgó diákoknak van módjuk reális intézményeket követelni. Nyugat-Európában viszont a háborgó diákok valamilyen értelmetlen légtüres térben csapkodva háborognak mindennemű intézmény ellen.

\*

Hatodik számú kitérő. Azt lehetne erre felelni, hogy a forradalmi reformok nyomán megjelenő új meg új uralmi rátelepedések a történelem szükségszerű fejleményei, s ezek ellen hiábavaló mindennemű hadakozás; alapjában itt nincs másról szó, mint hogy az arisztokratikus törzsfőnökök uralmából az értelmiségi uralomra való áttérést el kell viselni, ez ellen nincs



orvosság. A helyzet azonban az, hogy ez ellen muszáj, hogy legyen orvosság. A feladat nem egyszerű uralomváltás, hanem az uralom jelenségének a megszüntetése. Az emberiség a modern szabadságprogramok megjelenése óta minden eddigi mértéknél nagyobb mértékben érzékenyvé vált az eszmék meghamisításával szemben. Ennélfogva azokban az országokban, ahol a szabadság-egyenlőség-testvériség programja komoly megfogalmazást kapott és komoly mozgalmakat indított el, majd pedig haszonélvezőket és uralmi rátelepedéseket engedett meg, olyan politikai tömeghisztériák jelentkeznek, amelyek rendkívül veszedelmesek, mert az embereket a végső kétségbeesett erőszak ideológiájához sodorják. Ilyen kétségbeesett mozgalmak a világtörténelem egyéb területein, ahol a hatalom moralizálására irányuló fejlődés komoly lendületet nem kapott, nem jelentkeznek. Ott az emberiség hisztériára való hajlandósága különböző vallási mozgalmakban és egyéb szektás hisztériákban jelenik meg. Az, hogy a társadalmi szabadságprogram megvalósítása és az erre a megvalósításra irányuló reménynek a megcsalatoztatása irtózatos, hisztérikus, ádáz, mindenre elszánt, mindent elpusztítani akaró tömegmozgalmakat vált ki, pontosan azt mutatja, hogy amióta a társadalmi szabadságprogram komolyan megfogalmazódott, azóta nem lehet megállni az emberiségnek addig, amíg meg nem találja azokat a szervezeti formákat, azokat az erkölcsi beidegződéseket, amelyek mellett ezt a szabadságprogramot uralmi rátelepedés nélkül meg tudja valósítani. Ha ezt nem tudja megcsinálni, akkor az emberiség előbb-utóbb valamilyen formában megbolondul, és most már a legújabb technikai fejlemények segítségével el is tudja pusztítani önmagát. Tulajdonképpen a marxizmus rendkívüli ádáztsága és erőszakultusa már maga is egyike ezeknek a hisztérikus fejleményeknek. A francia forradalom szabadságideáljában való megcsalatozkodás és a szabadságideálra való uralmi rátelepedés látványa az, amely a marxizmusból a gazdasági tényezők mindenhatóságának elméletét, az erkölcsnek a gazdaságtól való függőségére vonatkozó elméletét és a társadalmi élethalálharc programjának az elméletét létrehozta. De a megvalósult marxizmus maga ellen ugyanilyen további hisztérikus mozgalmakat tud életre hívni, mert egészen egyszerűen, amióta Európában, majd most már az egész világon a hatalom moralizálására irányuló mozgalmak uralomváltásokat és effektív tömeghatásokat tudnak kiváltani, azóta a várakozások megcsalatoztatása hallatlanul veszedelmes és kiszámíthatatlan következményekkel járó cselekedet. Itt egyszerűen nem is erkölcsi követelményként, hanem az uralmon levők életbiztosításaként elkerülhetetlen az alapelvek halálos komolyanvétele. A halálos komolyanvétel nem dogmatikus komolyanvételt, nem merev kategóriák alkalmazá-



sát jelenti, hanem az alapvető szabadságprogramnak a komolyanvételét és egy olyan társadalom felé való haladás komoly, intézményes megindítását, amelyekben az uralom fogalmát felváltja a kölcsönös szolgálatok fogalma, és így indul el a társadalom egy bizonyos értelemben anarchia felé, ahol uralom nincs. Ez nem jelenti azt, hogy igazgatási apparátus nincs; nagyon komplikált, hallatlanul elágazó igazgatási apparátus lesz, és valamiféle erőszakszervek is nagyon sokáig megmaradnak, azonban az erőszakszervek megszűnnek a társadalom alapintézményei lenni. A marxizmus-leninizmus többek között ezért sem modern ideológia, mert az erőszakszervek jelentőségét, az állam erőszakjellegét központba állítja, az állam jelentőségét gyakorlatilag megsokszorozza, és a kívánatos anarchiáról olyan irreális képet fest, ami egyben annak megvalósulását teljesen komolytalanná teszi.

\*

Hetedik számú kitérés. Ott, ahol az ókori és modern demokrácia közötti különbségről van szó, nagyon fontos leszögezni azt, hogy alapvető minőségi különbség van az ókori és a modern demokrácia között. Az ókori kategorizálásban, Arisztotelésznél ugyan már megvan a jelentős gondolat, hogy a politeiában nem az emberek uralkodnak, hanem a törvények, mindamelllett az alapvető kategorizálás abból indul ki, hogy a monarchia egy ember uralma, az arisztokrácia több ember uralma, és a demokrácia sok embernek az uralma. Mint ilyen, a demokrácia az ókorban valóban sok ember uralma volt, de egyben rendkívül törekeny és veszélyes államformának bizonyult. Igaz, hogy ragyogó korszakokat tudott létrehozni rövid időre, de törekeny volt, demagógiának kitett volt, és a politikából élő, élősdű közember típusát is kifejlesztette; úgyhogy az ókortól kezdve egészen az újkorig, sőt majdnem a francia forradalomig magától értetődő vélemény volt az, hogy a monarchia és az arisztokrácia jobb kormányformák a demokráciánál, illetve hogy a demokrácia nem létezhetik valamiféle arisztokratikus, monarchikus belekeverés nélkül. Ez volt Arisztotelésznek és Cicerónak a Római Birodalomban Augustus idejében megvalósítani próbált államideálja, amelyben demokratikus, arisztokratikus és monarchikus elemek keverednek. Ez az igazság ma is fennáll tulajdonképpen minden államformában: monarchikus, azaz egy ember uralmát jelentő; arisztokratikus, vagyis egy vezető csoport szerepét jelentő; és demokratikus, vagyis az összközösség ellenőrzését jelentő elemek egyaránt jelen vannak. A modern demokráciában nem az az újság, hogy a modern demokrácia sokak közvetlen uralma, hanem az, hogy a modern demokrácia az uralom fogalmának, az uralom jelenségének a megszüntetésére irányul.

A modern demokrácia erkölcsi követelménye az egyenlő emberi méltóság, ez azt jelenti, hogy a szabadságprogram jegyében minden embernek joga van kinyilvánítani azt a szándékát, hogy az őt irányító és kormányzó kisebbséggel nincs megelégedve, és joga van részt venni annak elmozdításában. Ez egészen más helyzete a demokráciának, mint az ókorban a sokak uralmát jelentő demokrácia volt, és éppen ezért a maga idejében alapjában jogos vélemény volt az, hogy a demokrácia törekeny és nem ideális államforma; viszont a modern moralizált demokrácia, amely nem a sokak uralmát, hanem az uralom megszüntetését tűzte ki, minden másnál jobb államformának bizonyult már eddig is.

\*

Nyolcadik kitérő. Utaltam már arra, hogy Európában tulajdonképpen csak Anglia és Hollandia az a két ország, amely a középkori szabadságintézményekből organikusan fejlődött át modern szabadságintézményekké. Ez ad ezeknek az országoknak a fejlődése számára aránylagos egyenletességet és szabadságintézményeiknek olyan mélységet, amelyet más európai országok általában nem értek el, bár a többi északi országban is vannak ehhez hasonló jelenségek. Hogy miben áll a középkori szabadságnak modern szabadságokkal való érintkezése, és hol válnak el egymástól a középkori szabadságok, amelyekből egy pár helyen modern szabadságok, a legtöbb helyen azonban arisztokratikus és szabadságellenes privilégiumok születnek meg, arra érdekes adalékként szeretném analizálni Európa legrégebbi nemzeti himnuszának, a holland himnusznak a maga nemében hallatlanul érdekes és első látásra hallatlanul érthetetlen szövegét.

Mit mond a holland himnusz? Ebben a himnuszban a holland szabadságharc vezetője, Orániai Vilmos<sup>140</sup> szólal meg első személyben. És először elmondja saját összes rangjait, majd elmondja programját. A szöveg a következő: „Nevem Nassaui Vilmos, német vérből vagyok, szeretve szép hazámhoz holtig hű maradok. Herceggént Orániát szabadon bírom én, Hispánia királyát mindenkor tisztelém. Élni Isten nevével tökélttem el magam, ezért üzettem én el hazámból koldusan, vezessen hát az Isten mint áldott eszközét, hogy visszatérjek itten kormányozhatni még.”

Főleg az első strofa látszik rettentő érthetetlennek. Egy bizonyos Nassaui Vilmos elmondja magáról először, hogy ő német vérből való, másodszor, hogy Franciaországban Orániának a hercegségét szabadon bírja,

<sup>140</sup> Orániai Vilmos (1533–1584): orániai herceg, Németalföld spanyolok elleni függetlenségi harcának vezetője, a holland köztársaság megeremtője

harmadszor, hogy mindig tisztelte a spanyol királyt. Ezek után közli, hogy a hazához holtig hű marad, de hogy melyik az a haza, azt a szöveg el sem árulja. Mi tudjuk, hogy ez a haza sem nem Németország, sem nem Franciaország, sem nem Oránia, sem nem Spanyolország. Mi az értelme ezen rangok és kvalitások sorban való megadásának? Minden egyes mondatnak megvan a külön értelme, és ez a külön értelem szorosan összefügg az egész szabadságprogrammal, egyáltalán a középkori szabadságok rendszerével. „Nevem Nassaui Vilmos, német vérből vagyok”, ez azt jelenti, hogy ő mint Nassau hercege a német rendeknek a tagja. Amint egy konkrét levelében írja: „Mi odaát Németországban nem vagyunk szokva ahhoz az elnyomáshoz, amit a spanyol király Hollandiában kifejt.” Mi ez a német szabadság? Az, hogy Németországban a fejedelmeket a királyi központi hatalom nem tudta megtörni, a fejedelmek tehát olyan rendi, fejedelmi szabadságot őriztek meg, amelynek Európában nem volt párja. Ez a fejedelmi rendi szabadság a további fejlemények során tökéletesen kártékonynak bizonyult, hisz végeredményben már eredendően ez a rendi szabadság annyira leszűkült, hogy a német császárt hét fejedelem választotta, a német birodalomban háromszáz fejedelem bírt jogokkal, a többiek alattvalók voltak, akiknek úgyszólván semmi joguk nem volt. De Vilmos számára, aki Németországban nevelkedett, a német fejedelmi rendnek a német császárral, még hozzá V. Károllyal<sup>141</sup> szemben való ellenállni képessége programot jelentett Hollandia számára, mikor az a spanyol királynak állt ellen: és Hollandiában már nem a fejedelmek ellenállását, hanem az összes rendek – ma úgy mondanánk, az egész nép – ellenállását szervezte meg ugyanaz az Orániai Vilmos, aki Németországban a fejedelmi szabadság iskoláját tanulta meg. Tehát a középkorban a szabadságoknak az egész hierarchiája homogén rendszer volt: a fejedelem is egy bizonyosfajta szabadságot vindikált magának, ez a bizonyos területi fejedelem a királlyal szemben. Ugyanaz a szabadságtudat fűtötte, és ezt át tudta vinni egy adott szituációban egy más országban az összes rendek szabadságmozgalmára. Ezért fontos az, hogy Nassaui Vilmos német vérből van, mert mint német fejedelem ugyan a német császárnak alattvalója, de olyan szabadságokkal rendelkező alattvalója, amelyek másutt már nem léteztek, és ezeket a szabadságjogokat ő érvényesíteni akarja másutt is.

Most ugorjuk át azt, hogy „hazámhoz hű maradok”, és menjünk a harmadik tételre: „Hercegeként Orániát szabadon bírom én.” Nassaui Vilmos

<sup>141</sup> V. Károly (1500–1558): osztrák főherceg, 1516–1556-ig I. Károly néven spanyol és nápolyi király, 1519–1556-ig német-római császár

még gyermekkorában örökölte Orániát egy csatában eltűnt unokatestvérétől, és Orániának az volt az érdekessége, hogy ez a hercegség a Rhöne folyó mellett, a pápaság birtokaival párhuzamosan alakult ki azon a területen, ahol valaha a Német-Római Császárság és a francia királyság határa volt. Ennek eredményeképpen az orániai hercegnek különféle békeszerződésekre vagy megállapodásokra vagy valamiféle dokumentumokra alapozva az volt az igénye, hogy ő a két hatalmasság között valamiféle egyensúlyi játék eredményeképpen független, szuverén fejedelem. Tehát nem alattvalója sem a francia királynak, sem a német császárnak. Ezt mondja Orániai Vilmos, mikor azt mondja: „Herceggént Orániát szabadon bírom én.” Mint német fejedelem, alattvalója vagyok, szabad alattvalója a német császárnak, de mint orániai herceg, magam is egyenrangú uralkodó vagyok ezekkel a császárokkal és királyokkal.

Ez nagyon lényeges adalék. Mi ennek a jelentősége? A királyra redukált, az uralkodóra redukált szabadságesszmének már nem sok jelentősége van egy népfelkelés számára, ennek azonban az a gyakorlati jelentősége volt, hogy Orániai Vilmos a holland felkelésnek a hajóhadát – az ún. koldusokat, akik a mai fogalmak szerint olyan tevékenységet fejtettek ki a spanyol hajóhaddal szemben, ami a spanyol hajóhad oldaláról nézve kalózkodás volt –, ezt a hajóhadat mint szuverén orániai herceg látta el igazoló iratokkal. Vagyis ez a hajóhad az ő orániai hercegségének a jóvoltából lépett fel mint a spanyol hajóhaddal egyenrangú idegen hajóhad, és vindikálta az ezzel kapcsolatos jogokat. Persze ennek a hajóhadnak nemcsak az orániai herceg volt az igazi támasztéka, hanem a Hollandiában kifejlődött hallatlan nagy hajózási készség és az a rengeteg hajózni tudó ember és a mögötte álló gazdasági erők. De mindenesetre a jogi betetőzést ennek a hajózási erőnek az a tény adta, hogy Nassaui Vilmos Orániában szuverén fejedelemnek tudta magát.

Végül az utolsó tétele az első strófának: „Hispania királyát mindenkor tisztelém.” Orániai Vilmos Orániában szuverén uralkodó volt, Nassauban a német birodalom szabad hűbérese, ugyanakkor azonban kiterjedt birtokai voltak Hollandiában, és így jutott el ahhoz, hogy egyáltalán holland felkelés élére állhasson, ott voltak a legnagyobb birtokai; e birtokai után azonban nem volt sem hűbéres fejedelem, sem pedig szuverén uralkodó, hanem a spanyol király alattvalója, aki ezzel azt mondja, hogy ő nem a spanyol király uralmát akarta megdönteni, ő tökéletesen törvényes alapon áll: a hollandiai rendeknek a spanyol királlyal szemben való jogait akarta érvényesíteni. Hollandiában pedig a rendek az ország nagyfokú polgáriasodása folytán a szabad városokon keresztül úgyszólván az egész

népet jelentették. Ennek jegyében mondja most már el Nassai Vilmos a második, számunkra immár érthetőbb szöveget: „Élni Isten nevével tökélttem el magam.”

A középkorban a szabadságprogram központi kérdése és az igazi feszítője a vallásszabadság volt. Az embernek az a joga, hogy a lelkiismeretének a kérdéseivel semmiféle királynak ne legyen alávetve.

„Ezért üzettem én el hazámból koldusan, vezessen hát az Isten mint áldott eszközét, hogy visszatérjek itten kormányozhatni még.” Ez megint egészen feudális gondolat. A király az uralkodó: a spanyol király Hollandiának és a többi hollandiai németalföldi tartományoknak az uralkodója, azonban uralmát a rendekkel megosztva kell, hogy gyakorolja; aminek többek között az a következménye, hogy helytartókul a helyi arisztokrácia vezetőit kell kijelölnie, hiszen Orániai Vilmos is úgy lett a felkelés vezére, hogy Hollandia helytartója volt. Neki joga van Hollandiában kormányozni, ő igényelheti azt, hogy a spanyol király az ottani birtokos nemesség előkelőségeit nevezze ki kormányzókul, helytartókul, nem pedig idegenből hozott idegen embereket.

Ez az a pont, ahol világosan látszik a középkori hierarchikusan tagolt szabadságeszmének hallatlan variáltsága: egyrészt ugyanaz a szabadságeszme, amely Nassai Vilmost mint nassai fejedelmet arra indította, hogy a német hűbéres fejedelmek sok szabadságjogát a holland rendekre is igyekezzen átvenni és a spanyol királlyal szemben érvényesíteni, ugyanaz a hűbéres fejedelmi szabadság a 18. és 19. századra elvezetett Németországban ahhoz a hűbéres fejedelmi abszolútizmushoz, amely alattvalóit százával adta el Amerikába katonákul; de ugyanaz a Nassai Vilmos, akinek unokatestvére Nassauban zsarnok kiskirály volt, kivívta a holland nemzet szabadságát a spanyol királlyal szemben, és megalapította Európa legszabadelvűbb, legkorábban szabadelvű államszervezetét Hollandiában.

Ennek a jegyében kell értékelnünk az olyanfajta középkori szabadságokmányokat, mint a magyar Aranybulla. Ennek az értékét sem azzal nem szabad jogtalanul megnövelnünk, hogy ez modern demokratikus szabadságot alapít meg, sem azzal nem szabad jogtalanul lecsökkentenünk, hogy ez merőben csak az urak szabadságát valósítja meg. Az urak szabadsága egy fajta szabadságnak, a középkor csak ilyen hierarchizált és tagolt szabadságokat ismert, de szerencsés esetben az urak szabadsága elvezethetett a mindenki szabadságához. És ebből a szempontból érdemes a számunkra fájdalmas párhuzamot megvonni Orániai Vilmos és Rákóczi Ferenc között. Rákóczi Ferenc pontosan ugyanezt a hármas tagolódást mutatja a saját rangjaiban. Ezért volt az, hogy Rákóczi Ferenc számunkra érthetetlen mó-

don súlyt helyezett arra, hogy ő német birodalmi herceg; ugyanakkor érthetően súlyt fektetett arra, hogy megszerezze az erdélyi fejedelemséget, amelynek az európai hatalmak koncertjében önálló uralkodói rangja volt; ugyanakkor súlyt fektetett arra, hogy ő a királlyal szemben való legalitás álláspontjáról indult el, és őt mint magyarországi nagybirtokost megilleti a magyar rendek nevében való ellenállás joga. Az ő esete kevésbé volt szerencsés, mint Hollandia esete; de nála is azt látjuk, hogy egy feudális úrnak a teljességgel feudális szövetű szabadságtudata megfelelő környezetben, megfelelő erkölcsi hátvéd és megfelelő tömegerő mellett olyan szabadságmozgalmaknak válik jelentős tényezőjévé, amelyek egészen a parasztokig kiterjedtek, mint ahogy a Rákóczi mozgalma kiterjedt odáig.

\*

Kilencedik kitérő, ill. beszúrás. A munkásönkormányzattal szemben szokásos megjegyzés az, hogy ez a szervezeti forma eddig soha sehol nem vált be. Érdekes módon ezt az érvet egyaránt halljuk a szocializmus heves kapitalista ellenzői részéről, mint ahogy halljuk a marxizmus–leninizmus és egyáltalán mindennemű centralizált szocializmus hívei részéről. Ezzel szemben mindenekelőtt szeretnék felhozni egy történeti analógiát. A 18. század második felében Mária Terézia egyszer levelet írt fiához, II. József császárhoz,<sup>142</sup> és abban ezt írja: „Nem vagyok belenyugodva a ti vallásszabadság melletti kiállásokba, azt tapasztalom, hogy azok az országok, melyek a vallásszabadság útjára léptek, például Anglia és Hollandia, mindmostanáig nem tudnak kimászni az állandó rendetlenségből.” Vagyis a vallásszabadság meghirdetésének mondjuk a második évszázadában még mindig úgy nézett ki, hogy a vallásszabadság nagyon zűrös, nagyon bizonytalan, zavart keltő valami, szemben az egyvallású fejedelmi abszolutizmusok által létrehozott szép, stabil nyugalommal.

Mária Terézia emlékeztetett arra a rengeteg zűrzavarra és szerencsétlenségre, amely ezeket az országokat érte azóta, hogy ott a vallásszabadsággal elkezdtek próbálkozni, és nyugodtan mutathatott rá a saját országaiban honoló békére és nyugalomra. Vagyis a 18. század közepén, jó egy vagy két évszázaddal azután, hogy először meghirdették a vallásszabadság lehetőségét, és később komolyan megpróbálták, hogy ki is kísérletezzék, még mindig azt lehetett uralkodó véleménynek tekinteni, hogy a vallásszabad-

<sup>142</sup> Mária Terézia levele fiához, II. Józsefhez. 1777. július 5. – *Maria Theresia. Familienbriefe*. Berlin und Wien (é. n.) 124–125.



ság és vele együtt egyéb szabadságok és demokratikus szervezési módok nyilvánvalóan a rosszabbik megoldás, amely csak zúrt és egyensúlyzavarokat hoz létre. Csak nagyon igényes szellemek állították azt, hogy igenis ez a jobbik megoldás, és csak nagyon igényes és nagyon messze tekintő szellemek merték azt megkockáztatni, hogy nemcsak a jobbik megoldás, hanem az egyedül lehetséges, emberhez méltó megoldás.

Valahogy így vagyunk a munkásönkormányzat és a munkásigazgatás kérdéseivel is. Eddig minden kísérlet csődöt mondott, mondják. De milyen körülmények között mondott csődöt? Csődöt mondott a munkásigazgatás a generálisan uralkodó kapitalizmus árnyékában vagy a vele szemben rosszindulatú, mindenhatóságra törő centralizált államhatalom árnyékában. Ha azonban a munkásság létezésének és emberi feltételeinek a problémáját nézzük, akkor rá kell jönnünk, hogy a munkásigazgatás nem a jobbik megoldás, hanem az egyedül lehetséges megoldás, aminek a keresztülvihetőségét csak akkor lehet egyáltalán lemérni, mikor egy vele szemben feltétel nélkül jóakarató kormányzattal és társadalmi környezettel áll szemben. Még Jugoszlávia sem tekinthető ilyen példának, mert ott a munkásönkormányzattal való mindennemű jelentős kísérletezés ellenére is (amelyről ott is sok vonatkozásban akár a külső szemlélők, akár a belső kísérletezők arra az eredményre jutottak, hogy nem keresztülvihető, vagy legalábbis nem egyszerűen keresztülvihető), az egypártrendszer létezésének a feltétele mellett, vagyis alapjában véve a munkásönigazgatás egész szellemi beállítással és egész szervezeti rendszerével szemben nem barátságos környezetben belül, megkötöttségek mellett, önkormányzatot korlátozó szempontok mellett történtek a kísérletek. A munkásönkormányzattal kapcsolatban felhozzák legújabbban azt is, hogy a legmodernebb ipari fejlődés lényegében a munkásságnak mint jellegzetes termelő osztálynak az eltűnése vagy nagymértékű számbeli csökkenése felé vezet, és azokat az óriási méretű automata gyárat, amiket esetleg hat-nyolc felügyelő és gépkezelő eligazgat, azokat nagyon nehéz ennek a hat-nyolc embernek a munkásigazgatása alá vonni. Azonban a munkásigazgatás szükségessége és egyedül lehetséges megoldás mivolta ennél mélyebben megalapozott tétel. Ennek megalapozásához tudnunk kell, hogy az európai ipari munkásságnak, a termelőmunka kivitelező része bevégzőinek mind a termelőeszközök tulajdonából, mind lassanként a munka értelméből és a munka örömeiből való fokozatos kirekesztése és kismizmizése egyike a legfurcsább és a legkártékonyabb melléktermékeknek, amelyek az európai értelmiségi fejlődés sorát kísérik. Ezt fejezte ki Hajnal István egyszer találó szóval úgy, hogy az értelmiség a munka



tudományos szintre való emelésével lényegében a munka értelmét szívta el a munkásságtól magától a saját oldalára oly módon, hogy a munkás mind kevésbé volt képes és képes ma a munkája összefüggéseit, értelmét látni, mind kevésbé részesül az alkotás örömében, szemben az egykori kézműves-sel, aki lényegében az egész munkát a tervezéstől a kivitelezésig végigcsinálta. Ma egy értelmiségi jellegű munkamegosztás oly mértékű előtervezését írja elő a munkás munkájának, hogy a munkás mind közelebb kerül az automatáknak a pozíciójához. Ennek a szörnyű helyzetnek a végső eltorzulását írják le a futószalag embert és emberi méltóságot teljességgel aláásó hatását megelevenítő irodalmi művek – hogy csak a Chaplin híres filmjét, a *Modern idők*-et említsem –, amelyek lényegében azt idézték fel, hogy a munkás teljességgel géprésszé vált egy teljességgel gépies munkafeladatban, és azt várták tőle, hogy maga is a gépalkatrész lelki magatartásával és testi magatartásával vegyen részt a termelésben, ami végeredményben lehetetlen és az embert tönkretévő követelmény volt. Ma már az automatizálás fejlődésével olyan perspektíva van előttünk, amely gyakorlatilag minden valamennyire is mechanikus vagy mechanizálható munkafolyamatot okos gépekre bíz, és az embert ez alól fölmenti. Ebből a szempontból azonban rá kell jönnünk arra, hogy ez nemcsak technikai és nemcsak tudományos követelmény, hanem a jelenlegi távlatban alapvető erkölcsi követelmény. Ki kell mondani elvként – ahogy valaha kimondtuk, hogy egy ember sem lehet a másik ember tulajdona, majd kimondtuk, hogy egy ember se lehet merőben eszköz a másik ember kezében, majd kimondtuk, hogy egy ember sem lehet merőben felbérelt munkaerőgépe a másik embernek –, most ki kell mondani ugyanilyen mélységes erkölcsi elítéléssel azt, hogy embert olyan munkára, amely mechanizálható és mechanikusan működő gépekre bízható, nem szabad, erkölcstelenség embert ilyen munkára kényszeríteni. Ennek a jegyében mindenekelőtt arra kell törekedni, hogy ahol a teljes automatizálás lehetséges, ott sehol, semmiféle ponton, ha mégoly drága is az a teljes automatizálás, emberi munkaerő merőben gépalkatrészként vagy automata működésű fázisként beillesztve sehol ne legyen. Tehát az automatizálást ott, ahol lehet, teljessé kell tenni.

Ebből furcsa következmények származnak, pl. már most is felismerték azt, hogy az ún. irodai munkának tekintélyes hányadát maradéktalanabban lehet automatizálni, mint a fizikai munkát. Ez magyarul annyit jelent, hogy az irodai munkának tekintélyes része, pl. az, amit számos banktisztviselő és iratkezelő és más hasonló végez, annak ellenére, hogy viselőjének meglehetősen indokolatlan társadalmi fölénytudatot ad, alantasabb munka, mint az, amit számos testi munkás végez. Valószínű az, hogy banktisztvi-

selők tízezreinek a munkáját lehet majd teljesen automatizálni, ugyanakkor egy szénásszekér okos megrakásának vagy egy vagon vagy egy hajó okos megtöltésének a munkáját továbbra is értelmes emberekre kell bízni, ami magyarul annyit jelent, hogy parasztok, rakodómunkások és dokkmunkások adott esetben eredetibb emberi munkát tudnak végezni, mint az ún. szellemi munkások számos típusa. Ez is világossá teszi azt, hogy ugyanakkor, mikor az értelmiségi társadalomra való átmenet idejét éljük, teljesen torz értékrendszer kapcsolódik ehhez az átmenethez, amely értelmiségi munkának tekint teljesen mechanikus, de íróasztal mellett végzett munkát, és ezekhez teljesen meg nem alapozott társadalmi presztízst fűz ugyanakkor, mikor minden fizikai erőfeszítést igényelő vagy pláne piszkos körülményekkel járó munkát társadalmi értékelés szempontjából alantasnak tekint, azt megveti, és az elől menekülni igyekszik. A munka jövődő értékelésében tehát olyan értékrendet kell kialakítani, amely elsősorban a mechanikus és gépekre bízható munkát állítja szembe az emberi szellemi erőfeszítést igénylő munkákkal, és ezeken belül elsősorban az alkotó szellemi munkát emeli ki, és nem egyszerűen az íróasztal mellett végzett munkát. Ami azt a másik ellenvetést illeti, mely szerint a munkásság mint társadalmi réteg gyakorlatilag el fog fogyni, vagy legalábbis nagymértékben össze fog zsugorodni, ezzel kapcsolatban azt kell tudnunk, hogy a közvetlenül termelő ipari munkásság számbelileg kétségkívül össze fog zsugorodni, és helyette, valamint a parasztság helyett is igen nagy mértékben fog szaporodni a szolgáltatószektoroknak a működése. Azonban a szolgáltatószektorokban működők azért, mert nem végeznek termelőmunkát, közvetlenül anyagi termelőmunkát, attól azért éppúgy dolgozók, és a társadalom többségének pontosan ugyanúgy meglesz a jövőben is az a jogos igénye, hogy a munkáját érdeklő szervezetnek valami módon a gazdája legyen, vagy annak az irányításába közrehasson. Minél inkább lehetetlenné válik vagy legalábbis sok ponton lehetetlenné válik az, hogy valakinek a munkájában az a teljes öröme legyen, mellyel azt a munkát elejétől végig önmaga csinálja és a saját alkotásának érezheti, abban az arányban kell növelni ezzel az elidegenedésnek nevezett jelenséggel szemben, annak az ellenhatásaképpen, annak a kiegyenlítésékeppen a munka irányításában, tulajdonában, igazgatásában való részvételt, ami a munka összefolyamatában valamilyen formában így is újból érdekeltté tudja tenni az embert.

Nem érvényes az az ellenvetés sem, amelyik azt mondja, hogy a nem magas fokú alkotó munkát végzők többsége mi címen akarja a maga ellenőrzése alá vonni a magas szintű alkotó munkát. Ez az ellenvetés a világon nem ér többet, mint a demokráciával szemben való az az ellenvetés, hogy

hogyan akarja ellenőrizni a társadalom közepes informáltságú és közepes szellemi képességekkel megáldott többsége azt a pár kiváló embert vagy azt a kisszámú kiváló embert, akik a társadalom igazgatására valóban képesek és alkalmasak. Azonban sem a demokrácia, sem a vele teljesen azonos követelményt kifejező munkásigazgatás nem azt állítja, hogy az egyes szavazó, az egyes munkás okosabb a magas képzettségű miniszternél, nagy tehetségű miniszternél vagy kiváló szakértelmű gyárigazgatónál, csupán azt állítja, hogy az egyes munkásnak, az egyes szavazónak igenis elidegeníthetetlen joga van a saját munkafeltételeibe való beleszóláshoz, ahhoz, hogy bizalmát bíró emberek vezetése mellett végezze munkáját. Kell, hogy intézményes módja legyen a bizalom kifejezésének, s ha erre nincs intézményes mód, akkor valamilyen formában létrejön az embernek a másik ember részére való kiszolgáltatottsága, amely a kizsákmányolást is magában foglalja; de annál tágabb fogalom, mert a hatalmi kiszolgáltatottságot és sok minden egyéb kiszolgáltatottságot – a szellemi kiszolgáltatottságot is – magában foglalja, és egyik embernek a másik emberrel szemben való kiszolgáltatottsága a legszörnyűbb, Szentlélek elleni véték,<sup>143</sup> hogy ezt a keresztény morális kifejezést használjam. Sem a demokráciának, sem a munkásigazgatásnak nem az a lényege, hogy magas szakértelmet igénylő döntéseket szakértelem nélküli tömegek hozzanak meg; a lényege az, hogy az ember politikai, közösségi munkafeltételeinek a megszabásában saját bizalmát bíró vezetők vezetése mellett tudjon dolgozni és közösségi életet élni. Mesebeszéd az, hogy az átlagember utálja a kiemelkedő embert; az átlagember igényli a kiemelkedő ember vezető szerepét, igényli maga fölött a kiemelkedő embert. Az a panasz, hogy az átlagember utálja a kiemelkedő embert, olyan elitek, ill. magyarul szólva olyan oligarchiák száján szokott panaszként elhangzani, amelyek vagy funkciótlanok, vagy funkciójukat veszítették, vagy funkciójukat rosszul töltik be; és mikor ennek visszahatásait kénytelenek tapasztalni, akkor elkezdnek azon siránkozni, hogy őket mint elit embereket az oktalan tömeg megveti. Az oktalan tömegnek megvan az az igénye, hogy kiváló emberekre felnézzen, de az az igénye, hogy csak kiváló emberekre nézzen fel, nem pedig olyanokra, akik ezt valamiféle illetéktelen, nem indokolt jogcímen; születésjogcímen, ideológiai jogcímen vagy értelmiségi, nem igazán alkotó értelmiségi jogcímen tőle igénylik, esetleg hatalmi szóval kikényszeríteni próbálják. A való-

<sup>143</sup> Szentlélek elleni véték: „Azért azt mondom nektek: Minden bűn és káromlás bocsánatot nyer, de a Lélek ellen való káromkodás nem nyer bocsánatot. Aki az Emberfia ellen szól, bocsánatot nyer, de aki a Szentlélek ellen szól, nem nyer bocsánatot sem ezen a világon, sem a jövődőben.” (Máté 12:31–32.; lásd még: Lukács 12:11.)

di munkáshatalom útja tehát csakis a munkásigazgatás komolyanvétele útján képzelhető el. Különösen fonákká válik a munkás helyzete olyan politikai fejlemények esetén, ahol egypárturalom formájában jelenik meg a munkáshatalom, egy aránylagosan kisebb vagy nagyobb mértékben, de meglehetősen centralizált egypárthatalom formájában, és ezzel párhuzamosan, amire itt a magunk környezetében is állandóan láthatjuk a példát, kialakul az a helyzet, hogy az értelmiségi társadalom felé vezető úton követelményként lép fel az, hogy munkáshatalom csak úgy lehetséges, ha a munkások saját maguk személyében vagy fiaik személyében birtokba veszik az értelmiségi jellegű kulcspozíciókat. Ez nagyon helyes követelmény egy bizonyos átmeneti szituációban, ti. a feudalizmus és kapitalizmus, a nagybirtokrendszer és nagytőke kisebb részleges vagy teljes kisajátítása és összeomlása idején. Ekkor érvényesült annak a helyzetnek a fonák volta, hogy rendkívül komoly képességű emberek sokaságát a megelőző idők osztálytársadalma munkás- és parasztsorba szorította, és ezek most ebből a sorból kitörve vezető pozíciókat foglalnak el. Ebben a történelmi pillanatban, például Magyarországon 1945-ben parasztok és munkások köréből óriási számú, ragyogóan nagy képességű, szervező- és vezetőképeségű, szakmai képességű ember került elő. Azután a további fejlemények során sajnálatosan olyan helyzet alakult, amely ebből a kitűnő emberanyagból olyan szelekciót csinált, mely nem mindig a legjobbakra, hanem esetleg a legkezelhetőbbekre irányult, de hát ez mellékes fejleménye ennek a folyamatnak. A lényeges azonban a folyamat következő lépése, az, hogy megindul az értelmiségi pozícióknak az elfoglalása mind a munkáskáderek pozícióhoz juttatása, mind pedig az iskoláztatás útján, és ebben a folyamatban úgyszólván semmiféle különös gond nem esik arra, hogy azoknak a munkásoknak és parasztnak a számára, akik a munkás és paraszt munkakörben megmaradnak, ez a fordulat az emberi méltóságuk, öntudatuk és élethez való bátorságuk növekedésével járjon. Sőt ellenkező értékelés alakul ki. Kialakul egy olyan értékelés, hogy aki ilyen kedvezések és előnyök mellett sem tudott kiugrani vezető kádernek, aki ilyen kedvezések és előnyök mellett sem tudta letenni a felvételi vizsgákat, amelyek az értelmiségi pozíció elfoglalásához szükségesek, az valamiképpen másodrendű ember; szinte magától értetődik, hogy akit nem vesznek fel az egyetemre, azt vegyék fel főiskolára, akit nem vesznek fel főiskolára, azt vegyék fel szakiskolára, akit nem vesznek fel szakiskolára, az menjen segédmunkásnak. Vagyis: az átlagmunkás egy semmi különösre nem alkalmas maradék emberfajtvá válik, amelynek az emberi méltósághoz való lehetősége és joga ebben az értelmiségi értékeket elfogadó társadalomban súlyos sé-

relmet szenved. Úgyhogy a réginél sokkalta nagyobb mértékű kisebbségi komplexust jelent ma munkásnak lenni, mert a kapitalizmus idején a munkás érezhette, hogy övé a jövő, és ő hordozza a jövőt, és az ő elnyomottsága, kisémmizettsége és rossz munkavégzésre való kénytelensége igazságtalanság eredménye; ma azonban ugyanez az ember, még a jobbik eset, ha azért munkás, mert a szülei nem törődtek az iskoláztatásával, de ha kialakul egy általános értelmiségi értékrend, akkor aki segédmunkás lesz, az azért lesz segédmunkás, mert minden egyéb lehetséges vizsgán megbukott, vagy annak neki sem mert menni. Itt megint a társadalmi értékelésnek teljes megújítására van szükség, azaz olyan értékrendre, amely mind nagyobb mértékben szelektálja azokat az embereket, akik az értelmiségi társadalom többé-kevésbé hajszás, helyenként sznobisztikus és mindenképpen a kontemplációtól, a szemlélődéstől, a természethez való közelségtől, az értékes emberi szórakozásoktól való eltávolodás állapotában lévő társadalom embertípusát jelentik, s ezzel szemben kialakítja azt az emberfaját, akinek ugyanolyan értékes, magasrendű emberi igényei vannak; ezeket az igényeket azonban nem munkahajzában, hanem aránylagosan egyszerű munka mellett, szabadidőbeli szórakozásként akarja kielégíteni, legyen az a szórakozás akár sport, akár bélyeggyűjtés, akár magántanulmány, akár privát tudóskodás, akár egész egyszerű utazás, kontempláció, természet szeretet, természetjárás és így tovább. Másrészt ki kell alakítani azt is, hogy az emberek aránylag egyenlő feltételek mellett menjenek neki akár a magasabb értelmiségi, akár a szakmaibb jellegű értelmiségi foglalkozásnak, hogy a szakmunkásokat szelektáló vizsgák ne a többi vizsgáknak a hajótöröttjeit fogadják magukba, hanem azokat az embereket, akiket ez a dolog érdekel. Most teljesen torz helyzet van e tekintetben, mert hála annak, hogy a munkáshatalmat több évtizedes ideológiai gyúrás eredményeképpen nem tudjuk másképpen elképzelni, mint úgy, hogy a munkásságból származó emberek, akár saját személyükben, akár fiaikban értelmiségi jellegű hatalmi szervezőpozíciókat foglaljanak el, nem pedig úgy, hogy a munkások egész tömegben válhassanak teljes értékű és a más ember mögött magukat semmiképpen hátrább nem tehetőknek érző emberekké; végeredményben tehát az a furcsa helyzet van, hogy a szocializmus megvalósításának vagy megvalósítási programjának az árnyékában ugyanolyan értelmiségi diktatúra jön létre, mint a technokrácia világában, s ez még akkor is így van, hogyha ezt az értelmiségi diktatúrát munkásszármazású emberek fejtik ki, mert hiszen nem az az érdekes, hogy milyen származású az, aki az értelmiségi diktatúrát kifejti, hanem az, hogy az értelmiségi funkció gyakorol diktatórikus vagy nyomasztó társadalmi fölényt a nem értelmiségi funkci-

ókat gyakorlókkal szemben. Hozzá kell tennem azt, hogy a munkásigazgatás vagy pláne munkástulajdon természetesen nem jelentheti azt, hogy óriási nemzetgazdasági beruházásokon alapuló hatalmas létesítmények a jövő automatizálás korában annak a pár embernek a munkásigazgatása vagy magántulajdona alá kerüljenek, akik azt éppen kezelik. Itt természetesen a létesítményben fekvő nemzetgazdasági beruházást és az egész gazdaságnak beleszólási jogát valamilyen formában érvényesíteni kell akkor is, hogyha a munkásigazgatásnak itt is meg kell és meg lehet találni a maga formáit. Azonban az emberi tevékenység széles területén a majdnem teljes és csaknem a mai fogalmak szerinti tulajdon mértékét elérő munkásigazgatásnak igenis megvan a lehetősége ott, ahol a tevékenységnek a beruházási szükséglete, a létesítmény szükséglete nem haladja meg a benne ténylegesen dolgozók együttes anyagi és tulajdoni teljesítőképességét.

\*

Tizedik kitérés és beszúrás. Az előzőhöz kapcsolódva a tulajdon kérdésével kellene még valamit foglalkozni. Világos ugyanis, hogy a szocializmusra való átmenetnek mind fokozatos, mind hirtelen formáiban rendkívüli jelentősége van annak, hogy az egész kapitalista magántulajdonnak azt a bizonyos fetiszizálását oly módon szüntessük meg, hogy közben a tulajdonnak az emberi személyiséget hordozó és az emberi személyiségnek jelentős szabadságot biztosító értékei ne menjenek veszendőbe. Tudjuk azt, hogy főleg a sokat emlegetett pápai enciklikák azok, amelyek a tulajdon igazolásaként a tulajdonnak és a szabad emberi méltóságnak az összefüggésére igen nagy nyomattal rámutatnak; és ebben teljes mértékben igazuk lesz abban a pillanatban, ha megteszik azt a disztinkciót (amit nem tesznek meg), hogy óriási különbség van a között a tulajdon között, amely egy emberi személyiség kiteljesedéséhez szükséges, és amely terjedelmében sohasem haladhatja meg ennek az emberi személyiségnek a közvetlen tevékenységi körét, és az olyan nagyméretű vagy nem nagyméretű, mindenképpen olyan tulajdonformák között, melyek gyakorlatilag nem egy személyiség tevékenységi körét hivatottak teljessé tenni, mint a lakás, a műhely, a személyesen művelt föld, hanem egyik embernek másik ember fölött hatalmi helyzetet biztosítanak. Egy nagybirtoknak vagy gyárnak a tulajdona nyilvánvalóan nem azt jelenti, hogy bárkinek ezen a világon a személyiségének a kiteljesedése számára szüksége volna nagybirtokra vagy gyárra; ezt a gyár esetén esetleg rendkívül nagy képességű feltalálók igényelhetnék, de ők is csak a feltalálás idejére és semmiképpen se tizenhatodik utódukra túlmenőleg. Nincs olyan



ember, akinek erre mint személyisége kiteljesedésének eszközére szüksége lenne; itt nincs másról szó, mint a gyár vagy a nagybirtok esetén egy embernek olyan rendelkezési jogairól különböző termelőeszközök fölött, amelyek őt abba a lehetőségbe hozzák, hogy más emberekkel rendelkezék. Ő meg se tudna mozdulni a nagybirtokkal vagy gyárral, ha ezekkel a más emberekkel nem tudna rendelkezni, így tehát nem tulajdonról van szó, hanem más emberek feletti hatalmi helyzetről, ami egészen más dolog, és aminek az emberi személyiségre nemcsak hogy nem fejlesztő, hanem igen nagy mértékben roncsoló hatásai vannak. Mihelyt a pápai enciklikák megteszik ezt a disztinkciót, és levonják ennek a következményeit, akkor mindaz, amit a valóságos tulajdon személyiségfejlesztő hatásáról elmondanak, az mind igaz lesz. Visszatérve a munkásigazgatás kérdéséhez, ahogy nem lehet egy embernek nagybirtokot vagy gyárat korlátlan tulajdonaként, más emberek fölötti hatalomként birtokban tartani, nyilvánvalóan nem fog lehetni nagyméretű létesítményt automaták segítségével kezelő néhány embernek munkásigazgatás alatt tartani. Tehát itt egészen egyszerűen a szóban lévő munkaeszköz és a szóban lévő ember tevékenységének az azonos kiterjedése az, amelyik a tulajdon fogalmát és elnevezését megérdemli, és a tulajdon ebből a szempontból védelemre jogosult.

Azt hiszem, a jogi fogalomalkotás területén is rendkívül hasznos volna, ha a tulajdon fogalmát leszűkítenénk azokra a területekre, ahol a tulajdon tárgyát képező objektum és az azt átfogó emberi tevékenység – mondjuk így – egy kiterjedésűek, és mindenütt, ahol a tulajdon tárgyát képező objektum messze meghaladja a vele rendelkező ember tevékenységi képességét, ott rendelkezési jogról beszélünk. És akkor egyúttal érdekes módon rájövünk arra, hogy milyen furcsa csúsztatásokat tesz lehetővé a korlátlan tulajdon egész ideológiája, és mennyire hamis az az egész állítólagos szabadságideológia, amit az ún. nyugati liberalizmus ehhez hozzáfűz. Vegyünk erre egy olyan példát, ami az ősi római jogra visszatekintő magánjogi intézmények mellett is könnyen elképzelhető; képzeljünk el egy tulajdoni objektumot, legyen az egy földdarab, amely X-nek a tulajdonában van. X korán meghal, és csecsemő gyermeke örökli ezt a tulajdont. A csecsemő gyermek helyében a gyámja rendelkezik a tulajdonnal. A gyám fogja magát, és azt a tulajdont, mondjuk, haszonbérbe adja, a haszonbérelő fogja magát, és ezt a tulajdont albérletbe adja, az albérelő fogja magát, és – hogy egy egészen abszurd sorozatot állítsunk föl – a maga albérletét felesbérletben művelteti. Akkor látunk egy embert, aki ténylegesen azt a földet műveli, és látunk egy tulajdonost, aki a pólýában fekszik, és a földműveléshez semmi köze sincs. Mi értelme van ebben a helyzetben annak a szónak,



hogy az a csecsemő ennek a földnek a tulajdonosa? Annyit jelent, hogy ezt a földet ugyan a feles bérlő műveli, azonban bizonyos eljárások keretében a feles bérlőt az albérlő ebben a művelésben bizonyos feltételek megtagadása mellett megakadályozhatja, leállíthatja, az albérlőt a haszonbérlő bizonyos feltételek mellett ugyancsak leállíthatja, a haszonbérlőt bizonyos feltételek mellett a bérleti időtartam lejártakor a gyermek gyámja elküldheti, és a gyermek gyámja bizonyos feltételek mellett – a gyermek nagykorúságának elérése után – ebből a funkcióból kilép. És akkor visszajut a tulajdon a csecsemőhöz, és a sorozatban egymás után következő rendelkezési jogok visszagöngyölődnek ilyen maradék, immár tovább nem menő rendelkezési jogra, ami azt jelenti, hogy ami végül megmarad, az végsőleg valahol hátul a csecsemő tulajdonjoga ebben a dologban, és ha mindenkit kifizetünk, aki ide közben beékelte magát, akkor végül a csecsemőé mindaz, ami valamiképpen marad.

Ennek az analógiájára kell visszatérnünk arra, amit a részvénytársaságról mondtunk, ahol szintén az a kérdés, hogy ki a tulajdonos. Ha azt mondom, hogy a tulajdonos a részvényes, az azt jelenti, hogy ha kifizették a munkásokat abban a vállalatban, kifizették az igazgatókat, kifizették a vezető tisztviselőket, kifizették a hitelezőket, akkor minden, ami marad, az a részvényes kezében marad, ezért ő a tulajdonos. Ha viszont ezt a konstrukciót módosítjuk, és azt mondjuk: a részvényes ne legyen tulajdonos, mert semmi közvetlen munkát nem végez, hanem legyen a tulajdonos a munkás, akkor ugyanaz a konstrukció másfelé fordul, a munkás kerül a sorozat végére, és azt mondhatjuk: ha a munkás kifizette az ügyben működő alkalmi felvett dolgozókat, akik csak rövid ideig dolgoztak, ha kifizette a hitelezőket és a nekik járó méltányos kamatot, ami X százalékon felül már uzsorakamat volna, ha kifizette az esetleges állami beruházást, segílyt stb., akkor minden egyéb nyereség, ami marad, az a munkásé. Ebben az aspektusban a részvényes tulajdonosi jellege nem más, mint egy uzsorakamatot fölvevő hitelező. Tehát így kell átértékelnünk a tulajdon fogalmát: nem úgy, hogy a tulajdont elátkozunk, hanem ellenkezőleg, úgy, hogy a tulajdonról szóló minden pápai és liberális dicshimnuszot a maximumra fokozunk azzal, hogy a tulajdon védelme, a tulajdon szentsége csakis az igazi, csakis a tisztességes, nem pedig a fiktív, az áltulajdont illeti meg, azt az áltulajdont, ami nem más, mint tulajdon név alatt parádézó kizsákmányoló vagy kihasználó vagy kiszolgáltatottságot tartalmazó hatalmi helyzet.

\*

Tizenegyedik beszúrás. Összefoglalóan kell még foglalkoznunk a marxizmus kritikájával. Két centrális marxista tételt szeretnék kiemelni, amelyeknek a megfelelő világításba helyezése közelebb hozhat bennünket az egész probléma magvához. Az egyik marxista tétel az, hogy a marxizmus tanításai tudományos tanítások, és pedig bizonyított tudományos tanítások. Lényeges marxista tétel pedig az, hogy a társadalmat, a társadalmi cselekvést alapvetően érdekszempontok, és pedig gazdasági érdekek mozgatják, minden egyéb ennek a fölépítménye, erre ráépülő valami; nemcsak a kultúra, hanem ami a leglényegesebb, mindaz, amit erkölcs és etika néven ismerünk, az gazdasági érdekhelyzeteknek a determinált merő függvénye.

Az első tételhez, a marxizmus tudományos jellegéhez: leszögeztük már azt, hogy az emberi megismerés folyamata, az, ami a tudomány központi kérdése, alapjában véve egységes. Tehát akár természettudományról van szó, akár társadalomtudományról, akár bármilyen ismeretszerzésről, mondjuk politikai ismeretszerzésről vagy vallási tapasztalatszerzésről, a folyamat egyforma. Tapasztalatok gyűjtése, a tapasztalatok alapján általános érvényű tételeknek az intuitív megsejtése, ezeknek a tételeknek kísérletre bocsátása, a kísérlet igazoló vagy cáfoló, vagy részben igazoló, vagy részben cáfoló eredményének megfelelően a kísérlet alapján jobban, teljesebben megformulázható tudományos igazság, amely természetesen minden fázisban nyitva áll további hasonló újabb ismeretszerzések és újabb korrigáló tételek számára. A marxizmus lényegénél fogva, csakúgy, mint annak idején az európai ún. polgári demokratizmus, társadalmi reformprogram, amely beletartozik ebbe az ismeretszerzési folyamatba; ennek keretén belül először tapasztalatokat szerzünk az addigi, a régi társadalmi állapot nem kielégítő voltáról, ösztönösen megfogalmazzuk ezt a tapasztalatot, utána ezt a tapasztalatot megpróbáljuk nagy tömegekkel és ha lehet, cselekvő állami apparátusokkal elfogadtatni, az ezek által kialakított gyakorlat fogja azután magának a tételnek az igazságát részben bizonyítani, részben cáfolni, s a történelem mondja meg, hogy milyen arányban. A szónak ilyen értelmében a marxizmus által megindított folyamat éppúgy megismerési folyamat és törvénymegállapítási folyamat, mint a tudományé; azonban amit a marxizmus tudománynak nevez, az nem tudomány, hanem javaslat, méghozzá igen nagy mértékben intuitív jellegű megfogalmazása egy csomó társadalmi tapasztalat általános értelmezésének, és a rákövetkező politikai gyakorlat igazoló vagy nem igazoló szerepe fogja majd ezt az intuitív megérzést érvényes ismeretté tenni. Ebből a szempontból tehát a marxizmus tételeit bizonyított természettudományos tételekkel egy rangra helyezni teljességgel téves; a marxizmus tételei mint tételek: szentenciák, amelyeknek a bizonyítási lehetősége vitában és

példák fölhozásában áll csupán, az igazi igazolás azonban a marxizmusnak nagy tömegekkel való elfogadtatása és az ennek alapján kialakult társadalmi gyakorlat, társadalmi reformhelyzet igazoló vagy nem igazoló hatása. A marxizmus és a marxizmus-leninizmus tudományos igazolása tehát nem könyvekben történik meg, hanem az ezeknek alapján létrejött államszervezetek most már több évtizedre, idestova két-három emberi nemzedékre kiterjedő gyakorlatán alapszik, és ezt kell megvitatni. Ebből a szempontból nagyon tanulságos a korán elpusztult magyar szociológus Reitzer Bélának<sup>144</sup> az elemfuttatása, amelyben egy marxista pedagógus gondolatmenetének a kritikáján keresztül mutat rá arra a rendkívül egyszerű és majdnemhogyan gyermekien átlátszó vitatkozási technikára, amelynek során a marxisták és a marxista-leninisták oly módon vitáznak ellenfeleikkel, hogy az ellenfél világában létező tényleges anomáliákat, visszaéléseket, hibákat, ellentmondásokat szembeállítják a marxizmus ideális követelményeivel. Tehát egy ideális, elképzelt, jó marxista kommunista világot állítanak szembe egy ténylegesen gyakorlatban lévő, rossz, nem marxista világgal. Természetesen ilyen vitatkozási technika mellett rendkívül könnyű bárkinek győzni, mert hiszen az ellentábor végeredményben ugyanezt megteheti: a marxizmus tényleges gyakorlatának, az ötven év óta létező marxista-leninista alapon álló államok tényleges gyakorlatának az összes visszásságait, anomáliáit, ellentmondásait állíthatja szembe a liberális demokrácia absztrakt követelményeivel. Nyilvánvaló az, hogy csakis egyenlő feltételek mellett lehet a dolgokat összehasonlítani: vagy tényeket tényekkel, vagy követelményeket követelményekkel vetünk össze, de nem lehet az ellenfél számára kedvezőtlen tényekkel szemben egyszerűen a mi magasrendű követelményeinket szembeállítani és fordítva. Természetesen igaz az, hogy egy nagy társadalmi reformtervet nem lehet az első esztendő kisebb-nagyobb tévútjai alapján máris elítélni. Itt jön közbe az a döntő kérdés, ami tulajdonképpen a társadalmi reformterveket a tudományos bizonyítástól elválasztja: az idő kérdése. Egy társadalmi reformterv helyességének vagy helytelenségének a gyakorlati, kísérleti bebizonyulásához minimum két-három nemzedék szükséges, ha nem több. Összehasonlításként hozzátehetjük, hogy egy rövidebb lejáratú politikai reformprogramhoz tíz-húsz esztendő köll, egy gazdasági reformprogramhoz esetleg öt-tíz esztendő, egy tudományos kísérletsorozathoz néhány héttől néhány esztendőig terjedő idő, és hogy betetőzésül hozzátegyük, egy vallásos igazság kikísérletezésére, annak a kikísérletezésére, hogy az ember mire tegeye fel az éle-

<sup>144</sup> *Reitzer Béla* (1911–1942): szociológus. A szegedi egyetemen Bibó István és Erdei Ferenc barátja és évfolyamtársa volt. 1942-ben munkaszolgálatosként nyoma veszett a Don-kanyar mellett. Bibó *A proletárnevelés kérdéséhez* (Szeged, 1935) című munkájára utal.

tét, és mire érdemes embertömegeknek az életét föltenni, és min keresztül érdemes az életét értelmessé tennie, ez több évszázados feladat. Tehát ez az időkülönbség választja el a vallásos megismerést, a társadalomreformeri megismerést és a politikai megismerést a tudományos megismeréstől, amely a maga kísérleteit sokkal inkább le tudja szűkíteni, és a kritikus kérdésre tudja szorítani oly módon, hogy a kísérlet világosan a feladott kérdésre feleljen. Ugyanez a világos leszűkítés politikai, társadalomreformeri és pláne a vallásos propozíciók terén sokkal kevésbé lehetséges. Innen van az, hogy sokkal szétfolyóbb vita folyik egy vallás igazsága vagy nem igazsága, egy társadalmi reformterv igazsága vagy nem igazsága felett, és ebben a vitában kell rendkívüli figyelemmel távol tartani magunkat attól, hogy a nekünk nem tetsző dolgokat rögtön a tényleges részletkudarcokon mérjük le, a nekünk tetsző dolgokat pedig ideális követelmények, programok, alkotmány-szövegek alapján mondjuk meg, hogy példát mondjak: a kapitalizmusban nyomorgó tömegekről, a tényleges nyomorról szóló adatokat összevetjük egy szocialista ország alkotmányában előírt követelményekkel, hogy mindenkit megillet a munka és az üdülés joga; holott tényeket tényekkel, követelményeket követelményekkel lehet csak összevetni. Ha ebben az összefüggésben fölvetjük azt a kérdést, hogy miért volt fontos, hogy a marxizmus a maga társadalmi reformtervét, amely lényegében javaslat arra nézve, hogy egy társadalmat hogy kell jobbra tenni, és aminek a végső igazolása természetszerűleg csakis a javaslat keresztülvitele esetén válhatik teljessé, hogy ezt máris mint befejezett, zárt és igazolt tudományos eredményeket prezentálják, akkor ehhez tudnunk kell, hogy a 18–19. századtól kezdve micsoda mágikus tekintélyt szerzett az ezekben az évszázadokban csodálatos előrehaladást tett tudomány, elsősorban a természettudományra való hivatkozás. Minél hosszabb lejáratú egy propozíciónak, egy javaslatnak az igazolási ideje, annál nehezebb az embereket rávenni arra, hogy ebbe a fáradságos vállalkozásba belevágjanak. Minél nehezebb őket rávenni, annál több mellékes momentummal kell őket ráhangolni arra, hogy sok évszázados vagy sok évtizedes vállalkozásokba belemenjenek. Ezért van az, hogy évezredek óta a vallásalapítóknak, azonfelül, hogy kinyilatkoztatják azt, hogy az életnek milyen értelmét akarják felmutatni az emberek előtt, tehát: aktív szeretet, vágynélküliség vagy hagyományok, szabályok becsületes betartása, kötelességteljesítés vagy örömkeresés és így tovább, avégből, hogy e centrális tételeket az emberekhez közel hozzák, egy csomó ráadást, hogy úgy mondjam, kóklerséget kellett produkálniuk: csodálatos gyógyulásokat, egyáltalán csodákat, jövendőmondást és más hasonló dolgot, aminek a sikere vagy nem sikere alapján nem függött össze az általuk hirdetett alapvető igazsággal. Jézusnak az egyik na-

gyon jelentős nagyságmomentuma az az ingerültség, amivel szembefordult a jeleket kívánó ostoba emberekkel, annak ellenére, hogy ő maga is produkált ilyen jeleket, de folyton hangoztatta, hogy ezek a jelek másodlagosak; ezért vele nehezen eshetett volna meg az, ami a szerencsétlen Mani<sup>145</sup> nevű vallásalapítóval Perzsiában megesett: elővonszolták, hogy gyógyítsa meg a király beteg fiát, és mit tesz Isten, a király beteg fia meghalt, mire a vallásalapítót a király kegyetlenül kivégeztette. Egy kegyetlen királlyal szemben nyilvánvalóan Jézus Krisztus is fizikailag szintén tehetetlen lett volna, de mindenesetre módjában lett volna még a gyógyítás megkísérlése előtt, és nem is mulasztotta volna el, hogy megmondja annak a teljesen hívságos és gyermeteg voltát, hogy az ő igazságainak hitelét attól teszik függővé, hogy a király fiát meg tudja-e gyógyítani vagy nem. Ez a rengeteg csodacsinálás: révületek, homályos, fél örületben mondott szavak, epileptikus rohamok adták egy csomó vallásalapítónak azokat a külső kísérő felmutatásait, amelyek segítettek rávenni az embereket, hogy ráadják magukat arra a nagy erkölcsi vállalkozásra, amelyet egy-egy jelentős vallás alapigazságának az elfogadása jelent. Ugyanígy az időben sokkal kisebb lélegzetű, de még mindig elég nagy lélegzetű politikai vállalkozások terén a politikus demagógiája, szónoklata, ugyancsak sikeres, úgy mondhatnám, jövőmondásai vagy konkrét szituációkban való eligazodása adták meg a hitelét, hogy az illető politikus jelentős társadalomreformer tervet keresztül tudjon vinni; és ennek az érvényessége és helyessége teljesen független volt attól, hogy az illető nagy szónok-e vagy nem nagy szónok, hogy egy bonyolult pillanatnyi konkrét ügyben szerencsésen kitalálta-e a fejleményeket vagy nem, hogy egy ugyanilyen bonyolult ügyben egy jó húzással jó eredményt ért el, vagy pedig nem. Mindezek másodlagosak egy nagyobb méretű politikai reformterv szempontjából, de sajnálatos módon szükségesek ahhoz, hogy nagyobb tömegek hajlandók legyenek a saját egzisztenciájukat, bőrüket, jövőjüket odaadni annak a kísérletnek, amelynek a lebonyolítására az illető felszólítja őket. Az emberi megismerés folyamata tehát a vallástól kezdve a kémiaig alapjában véve egységes. Mindamellet nagyon jelentős különbség van olyan ismeret között, amelyet leszűkített kísérletek formájában az emberi élethez mérten aránylagosan korlátozott idő alatt be lehet bizonyítani vagy meg lehet cáfolni, és olyan igazságok között, amelyeknek a bizonyításához, cáfolásához emberéletet meghaladó időtartamok kellenek, ahol tehát a kísérletre való vállalkozáshoz is még egy csomó ráadásteljesítmény szükséges; nem beszélve arról,

<sup>145</sup> Mani v. Manes (216–276): perzsa vallásalapító, a róla elnevezett manicheizmus megalkotója. A manicheizmus a Zoroaszter-(Zarathusztra) féle dualizmuson, a fény és sötétség, a jó és rossz egyenrangúságán alapult.

hogy a kísérletet sohase lehet annyira a lényeges problémára leszűkítve lefolytatni, hanem mindig egy csomó, a történelem által hozzácsatolódott esetleges és mellékes momentummal összekeverve. Ha ebből a szempontból vetjük fel, miért volt fontos, hogy a marxizmus a maga reformprogramját a szó természettudományos értelmében teljes értékű tudománynak tüntesse fel, akkor azt kell mondanunk, ugyanaz a funkciója, mint a régebbi politikai életben a szónok retorikájának vagy a vallásalapító számára a csodálatos gyógyulásoknak. Egy olyan világban, ahol a csodálatos gyógyulások adnak egy vallásalapító számára hitelt, ott ezt kell produkálni, holott nem ez a lényeges; egy olyan világban, ahol a tudománynak van mindennél nagyobb tekintélye, a szóban lévő társadalmi reformprogramnak a tudományos jellegét kell kihangsúlyozni, hogy elfogadják, holott valójában nem tudomány. Vagyis némi kajánsággal úgy mondhatnánk, hogy a vallásalapítók csodaaktusainak megfelelő tömegpropaganda-eszköz a 19. és a 20. században az, ha egy társadalmi reformprogram magát tudománynak állítja, mert attól mindenkinek el kell ámulnia, és az előtt mindenkinek meg kell hajolni. A marxizmus lényeges tartalma a reformprogram, nem a tudományos igazság. A reformprogram igazságát már folyó, de még tekintélyes részben előttünk levő történelmi események kell, hogy igazolják vagy cáfolják. Ebben a reformprogramban pedig a lényeges az a kritika, ami az előző társadalommal szemben érvényesül, az az erkölcsi fölháborodás, amely az előző társadalom régi úton orvosolni nem lehetséges hibáira rámutat, az az erkölcsi fölháborodás, amely rámutat a kizsákmányolás összes jelenségeire és így tovább. Teljesen igaza van Camus-nek,<sup>146</sup> mikor Marx legnagyobb jelentőségét nem egyik vagy másik tételének generális tudományos jellegében látja meg, hanem abban a szenvedelmes erkölcsi pátoszban, amit Marx mindig és mindenütt az igazságtalansággal, a képmutatással, a hazugsággal, a tömegek félrevezetésével, a tömegek elnyomásával szemben produkálni tudott. És itt van a marxizmus nagy furcsasága, az, hogy ezt az erkölcsi pátoszt nem vállalja, pontosabban meg akarja fosztani az erkölcsi jellegétől, másodlagossá akarja tenni benne az erkölcsi jelleget, illetve minden erkölcsi jellegű állásfoglalást érdekviszonyok függvényévé akar tenni, és az érdekviszonyokat valami módon primernek akarja állítani. Már most előrebocsátom, hogy ebben a beállításban is lényegileg propaganda- és verbuválószerzőpontok a döntők. Ha én azt mondom, hogy erkölcsileg föl vagyok háborodva ezen vagy azon, és ezt orvosolni kívánom, s ez ellen harcra szólítom föl az összes érdekelteket, akkor nagyon félelmetes vállalkozásra hívom fel őket. Ha ellenben azt mondom, birtokom-

<sup>146</sup> Camus, Albert (1913–960): francia író és filozófus



ban van egy tudományos eszköz, amelyik garantálja nektek a győzelmet, birtokomban van egy olyan eszköz, amely az ellenfél minden erkölcsi ellenérvét semmivé teszi azzal, hogy egyáltalán nem ismer el erkölcsi ellenérvet, birtokomban van egy olyan eszköz, amivel a haladás pozícióját a számotokra eleve biztosítom, tehát nektek nem kell erkölcsileg igazatoknak lenni, elég az, hogyha a haladás pozíciójában vagytok, és akkor az ellenfél eleve el van veszve: ez propaganda, amely rendkívül alkalmas arra, hogy a marxizmus–leninizmus által indoktrinált szocialista harcosokat lellessé és szenvedélyessé és ügyükben bizonyossá tegye, de távoli hatásában az erkölcsi elemnek ez a másodlagossá tétele rendkívül veszedelmes, és végsőleg már előrebocsáthatjuk, valamiféle furcsa nihilizmus felé vezet.

Utaltunk már arra, hogy az egész társadalomfejlődésben kizárólag az nevezhető fejlődésnek és jövőbe mutatónak, amely az embert embertől győtrő félelem feloldása és ennek legfőbb eszközeként a társadalomtechnikák humanizálása, racionalizálása és moralizálása felé mutat. Ez a fejlődés az, amelyik Európában a görög-római megalapozás után a keresztény középkorral kapott nagyon erős stimulust és az újkorban éppen a keresztény egyházi fonalak elvágása által és azoktól önállósodva különlegesen nagy lendületet az európai szabadságmozgalmakban. Ennek a folyamatnak az egyik legjelentősebb logikus folytatása az, amit végeredményben a szocializmus címszava alatt ismerünk. Ez tehát a társadalmi technikák erkölcsössé, tisztességessé, morálissá tételének a következő döntő lépése kellene hogy legyen. Ehelyett, az előző lépések betetőzése helyett a marxizmus minden előző, ebben az irányban tett lépést érvénytelennek tekint, minden erkölcsi erőfeszítést lényegtelennek, mert osztályérdektől függőnek, és minden erkölcsi erőfeszítést teljesen újrakezdendőnek, a jövőt hordozó munkásosztály érdekeinek jegyében újjáfgalmazandónak tekint. Ez pedig irtózatossá lerombolása az elért eredményeknek, és irtózatossá pusztító hatású a tényleges társadalmi technikákra. Példák: több mint kétezer éves európai erőfeszítés áll mögöttünk az állam céljának a közösség, az összesség, a tisztesség, a jó szolgálatába való állításáról, az államnak az erőszak csökkentésére irányuló funkciójáról. Most jön a marxizmus, és azt mondja: mivel az államot évezredek óta a legkülönbözőbb módon kihasználták tisztességtelen osztályérdekek céljaira, ennél fogva az államot eleve tekintjük erőszakszervezetnek; holott épp az a lényeg, hogy az erőszakcsökkentő jellegét fokozzuk. Tekintsük erőszakszervezetnek – mondja a marxizmus –, és mivel ellenfeleink sokszor visszaéltek az állam erkölcsi céljaival erőszakos eszközök érdekében, tehát mi ne legyünk balekok, hanem a legcinikusabban, mint erőszakszervezetet kezeljük az államot. Holott a valóság az, hogy



már a keresztény középkorban, pláne a modern újkorban, a demokratikus állam korában óriási előrehaladást tett az állam funkciójának és működésének a moralizálása; és a moralizált állam jelentős számú és kiterjedésű társadalmi réteget épített ki és fejlesztett ki, olyan réteget, amely különösen közel áll a tisztességes állam funkcióinak a gyakorlásához, és közelebb áll ahhoz, mint bármilyen osztályérdekhez. Ahelyett, hogy ezt a réteget, ezt az emberfajtát erősíteni és növelni igyekeznénk, most az állam tisztességes funkciójának a viselőit is olyan értelemben ideologizáljuk, hogy ne hogy elfeledkezzenek arról, hogy ők erőszakszervezetnek a részei, és ehhez képest viseljék magukat. Mindez az állam humánus és morális gyakorlatának ténylegesen a romlását idézi elő, még akkor is, hogyha ez a kegyetlenebb, gonoszabb, rontottabb állami gyakorlat esetleg jelentős társadalomreformeri célok érdekében lép fel vagy vél fellépni. Másik példa: több évszázados európai erőfeszítés eredménye a bíróság függetlensége. Ezzel az emberek szívében lévő elfogultságot nem szüntettük meg, és nem tudjuk megszüntetni, de mindenesetre nagy lépést tettünk abba az irányba, hogy ez csökkenjen. Most jön a marxizmus, és azt mondja, ezt az erőfeszítést hagyjuk abba, a bíróság egyáltalán sose volt igazán független, tehát mivel nem száz százalékig független, ne legyen egyáltalán sem az, hanem kezeljük a bíróságot az osztályharc éles fegyvereként. A bíráskodás funkcióját nem lehet tökéletesebben agyonütni, mint azzal, hogy éles fegyverként kezeljük, holott a bíróság eredendően a társadalmi kiegyenlítésnek az eszköze. Nem véletlen, hogy a marxizmus–leninizmus táptalaján születtek meg olyan bíráskodási szörnyűségek, amiket már a legsötétebb múltban eltüntettnek képzeltünk, és újból megjelentek a magát legmodernebbnek valló ideológiának az állítólagos szolgálatában. Ennek az egész értelmezésnek a háttérében az a tévoptika van, amire már az előbb Reitzer Bélára hivatkozva rámutattam: az ellenfelet a visszaéléseinél fogva cáfolom meg, a saját álláspontomat az ideális állásponton mérem. Mivel a liberális demokrácia frazeológiájából megszületett államszervezetet a kapitalista jól ki tudta használni a maga szűkös érdekei szempontjából, ennél fogva elképzelem azt Leninnel, hogy az egész francia forradalmat ezek a kapitalisták találták ki, az egész ideológiát a maguk jól felfogott érdekei megvédésére. Ma ugyanezen az alapon azt mondhatnánk, hogy az egész marxizmus–leninizmust és a szocializmust az a funkcionáriusréteg találta ki a maga érdekeinek az érvényesítésére, amelyik, most már látjuk, ennek az ideológiának az egyik nem különösebben hasznos haszonélvezője, sőt mondhatjuk, hogy kártékony haszonélvezője. Szó sincs arról, hogy ő találta ki a maga érdekében. Az érdek különben sem olyan stabil kategória, amely-

re társadalmi értelmezést lehet alapítani. Az érdek ti. olyan tág fogalom, és annyira nem az érdek gazdasági vagy nem gazdasági jellegén múlnak a dolgok, hanem az érdek magasrendű vagy kevésbé magasrendű felfogásán, hogy erre nem lehet semmiféle társadalmi magyarázatot ráépíteni. A szentnek az üdvözülés az érdeke, a dicsvágyó embernek a dicsőség, a gazdasági érdek ezekben az esetekben a világon semmit sem mond, a kérdés mindig az, hogy egy ember, egy társadalmi osztály milyen okosan fogja fel a maga érdekét. Minél okosabban fogja fel, annál valószínűbb, hogy az az érdek a társadalom összérdekeitől nem esik olyan túlságosan messze, tehát a legostobább érdekfelfogásoknak a legélesebb szembenállásából kiindulni, abból nem születik érvényes társadalommagyarázat.

Innen van az, hogy az átlagos marxista nevelésű ember vészesen elveszíti azt a normális emberi érzékét, hogy a dolgokat a saját okaikra vezesse vissza; eleve megtanulta, hogy mindig valami lapos gazdasági okot keresen, tehát ahol ordítóan más az ok, ott is előrángat valami olajérdekeltséget vagy valami hasonlót, amivel a világon mindent meg vél magyarázni. Valójában semmit se magyaráz meg, hanem csak egy sémát húz rá, és megkíméli magát az intenzívebb fejtöréstől. A marxizmus magát tudományként megjelenítő és a történelmet mozgató cinikus osztályérdekeket leleplező okfejtése mögött az igazán lényeges egy mélyen indulati magatartás.

\*

Egy egész rövid kis kitérő. Állítólag Moltke<sup>147</sup> mondta egy fiatal katonának, hogy ha jó stratégiai katonatudományi irodalmat akar olvasni, akkor olvasson ókori szerzőket, mert azok még nem veszítették el azt az érzéküket, hogy a dolgokat a saját okaikra vezessék vissza. A mai európai közgondolkodás nagymértékben elvesztette ezt az érzékét. Ebben nemcsak a marxizmus a hibás; valószínűleg eredendően a kereszténység volt az, amelyik a maga ideologizált világmagyarázataival már régtől fogva rongálta az európai emberiségnek arra való képességét, hogy egyszerű dolgokat a saját okaikra vezessen vissza, nem pedig valami különleges sémába akarjon mindenáron belepréselni, akár az üdvözülés és az isteni gondviselés ez a séma, akár pedig az osztályérdek és az osztálytársadalom.

1971–1972

<sup>147</sup> Moltke, Helmuth Karl Bernhard von, gróf (1800–1891): porosz tábornagy. 1857-től 1888-ig a porosz vezérkar főnöke; irányításával győzött a porosz hadsereg a porosz–osztrák (1866) és a francia–porosz háborúban (1870–71).

## LEKTORI JELENTÉSEK<sup>148</sup>

*Gide, André: Voyage au Congo. Carnets de route  
(Utazás Kongóba. Útinapló). Paris, 1927, Gallimard, 249 p.*

André Gide kongói útinaplója a maga idejében nagy port vert fel, mint a francia gyarmatosítás módszereinek és visszaéléseinek első hiteles leleplezése. Hatását és hitelét csak növelte, hogy Gide ebben az időben politikai csoporthoz nem tartozó, érdekeltséggel vagy propagandacéljal meg nem gyanúsítható értelmiségiként volt ismeretes: előírásosan a „szellem embere” volt és semmi más, akit nem harci szándék, hanem lelkiismerete, a megismert felháborító tények világgá kiáltásának erkölcsi kényszere vitt bele a leleplező nem keresett, nem is örömmel viselt, de becsületesen vállalt szerepébe. Nem kevésbé növeli hitelét az is, hogy az egész írásmű láthatóan nem leleplezés céljából íródott: szabályos útinapló, melyet írója megtöltött mindazzal az egyéni érdeklődésen alapuló rengeteg esetleges és aprólékos részlettel, aminek összehordása az útinaplók íróinak mindenkor vitathatatlan joga volt. Ez a napló is egyharmadában fákkal, állatokkal, főleg rovarokkal, legesleginkább pedig szebbnél szebb lepkékkel foglalkozik; másik harmadában alkalmi találkozásokat, érdekes emberi sorsokat, beszélgetéseket, baleseteket, betegségeket, gőzhajókkal, autókkal, teherautókkal való kisebb-nagyobb viszontagságokat ír le; s csak a maradék egyharmad jut, de annál nagyobb súllyal, a gyarmatosítás szörnyűségeire, amelyekből Gide szigorúan csak annyit ír le, amennyivel egészen konkrétan találkozott, melyeknek tanút személyesen meghallgatta, nyomait látta. Amit ő látott, az a gyarmatosítás visszaéléseinek egy bizonyos részleges, de rendkívül jellegzetes aspektusa volt: Francia Egyenlítői Afrika egyes körzeteiben a kaucsuk ki-

<sup>148</sup> Bibó István börtönből való szabadulása után az Európa Könyvkiadó számára rendszeresen írt idegen nyelvű – az első időkben főleg francia és német, a későbbiekben egyre nagyobb számban angol – könyvekről lektori jelentéseket. Jóllehet erre elsősorban az anyagi kényszer vitte rá, és – amint erre egyik levelében utal is – ez a tevékenység igen sok energiáját emésztette föl, a lektori jelentések mégis munkásságának szerves részét képezik. Az 1963–1976 között született anyag 300 gépelt oldalt tesz ki.

termelésének, illetőleg értékesítésének joga egyetlen nagy társaságé volt, melynek nyeresége azon állt vagy bukott, hogy ügynökei milyen mértékben tudták minél több kaucsuk termelésére szorítani a négereket, akik ebben nem voltak érdekeltek. A gyarmati hatalom elsőprő fölénye és a bennszülöttek kiszolgáltatottsága eleve olyan feltételeket teremt, amelyek között ez a rászorítás sem az érdekeltté tétel, hanem a legnyersebb kényszer formájában történik; ehhez korrumpálni kell a gyarmati közigazgatást, hogy az adóztatás és beszolgáltatások formájában teremtsen meg a bennszülöttek számára a minél több kaucsuk termelésének és a társaság tetszése szerinti áron való eladásának kényszerét. Ebből kiszippolyozó adókiivetések származnak, az adókiivetésből nem adózás, a nem adózásból bírság, a bírságból az egész falu bemenekülése az erdőbe, az elmenekülésből büntető expedíció, a büntető expedícióból egész falvak kiirtása. S mindebből a terrornak egy olyan atmoszférája, amelyben a legegyszerűbb tények bizonyítása is lehetetlenné válik, mert azok a tanúk, akik az éjjel kétségbeesve kérik az írókat mint nagy hatalmú fehérek, a kormányzó barátjának a közbelépését, napvilágnál reszketve letagadják, hogy bármiről is tudnának; ugyanígy még a jobb érzésű fehérek is kritikus pillanatban kínosan feszengve igyekeznek elkerülni, hogy az érdekek és cinkosságok kialakult hálózatát szétszakítani segítsenek, s előbb-utóbb inkább megszöknek, átengedve a terepet brutális és lelkiismeretlen kalandoroknak, akik árulásnak tekintenek minden törekvést, mely a bennszülöttek tudatlanságának, megfélemlítettségének és kiszolgáltatottságának enyhítésére irányul. Gide nem ülteti a vádlottak padjára a gyarmatosítást mint olyant, meg sem nevezi ezt a fogalmat, feltételezi, hogy néhány erélyes intézkedéssel segíteni lehetne a visszaéléseken, örömmel állapítja meg, hogy azokban a körzetekben, ahol nincs monopolista koncesszió, sokkal jobb a helyzet, beszél a franciák felelőségéről és kötelességeiről, mint akiknek természetesen ott kell maradniok, a gyarmati önállóság gondolatát fel sem veti, hiszen Afrika legelmara-dottabb területeiről van szó, ahol az író egyetlen iskolázott négerrel nem találkozik. Egy cseppet sem idealizálja a négereket sem, sem főnökeiket, sem szegényeiket. Mégis ez a területében, tárgyában és távlatában leszűkített leírás alapvető dokumentuma mindannak, amit a gyarmatosítás jelent: a bennszülöttek kiszolgáltatottságának, a korlátlan hatalom korrumpáló hatásának, a kizsákmányolás szétszakíthatatlan érdekhálózatának, az idegen környezetben és éghajlatban tartásukat veszített fehérek alapvetően hamis helyzetének, a gyarmatosítók és bennszülöttek közötti közös nevező lehetetlenségének.

Ez az útinapló Multatuli<sup>149</sup> művei mellett a legjelentősebb irodalmi dokumentuma a gyarmati elnyomásnak, s már ezért is, ezenkívül írásművészte és emberi hangja miatt is *lefordításra ajánlom*.

Budapest, 1966. március 30.

*Rolnikas, Macha: Je devais le raconter ce qu'Anne Frank n'a pas pu dire (El kellett mondanom – amit Anna Frank már nem tudott elmondani).*

*Paris, 1966, Éditeurs Français Réunis, 255 p.*

A litvániai zsidók megsemmisítését szolgáló panerai haláltábor egyik túlélőjének, egy fiatal leánynak a naplója ez, melyet jiddis eredetiből fordítottak franciára, és Ilja Ehrenburg előszavával adtak ki. A napló írójának 14 éves korától, Vilna német megszállásától és a zsidók gettóba tömörítésétől kezdődően végighalad a gettóéleten, a folytonos részleges kiirtási „akció”-kon, a haláltáborokon, közjátékként a rideg náci parasztknál folytatott robotmunkán, s a szovjet hadsereg általi felszabadításig, a naplóíró 17 éves koráig terjed. A kislány hamarosan elszakad családjától, anyja és kistestvérei elpusztulnak, s csak nővérét és apját találja meg a felszabadulás után újból.

Kézenfekvő az Anna Frank naplójával való összehasonlítás, de valójában egészen más írásművel állunk szemben. Ott egy gyermekleány belső világa tárul ki, amit a halállal fenyegető külső világ egy bizonyos távolságból árnyékol be, s az írást megrendítővé az a naplóból ki nem derülő, de az olvasó által tudott tény teszi, hogy a naplóíró gyermeket végül is elérte az embertelen halál. Itt a belső értelmi világ finomságaiból való elmélyedésre nincs semmi lehetőség, itt minden érzelmi erő a percenként betörő szörnyűségekre reagál, s az új meg új megpróbáltatásokban való helytállásban emésztődik fel, és a megrendítő éppen ennek élményszerű, közvetlen leírása. Kiemeli ezt az írást a többi közül az, hogy nem utólagos visszaemlékezés, hanem valóságos napló, melyet a kislány részben egyidejűleg írt le, részben, mint elmondja, azonnal megfogalmazott és folytonosan memorizált. Ezt az állítást a szöveg közvetlensége teljes mértékben igazolja. Különös értéke az, hogy bár kétségtelenül írói vagy legalábbis naplóírói vénájú ember írta – ezt mutatja a megfogalmazási igény és a memorizálási erőfeszítés –, az írás szándéka tények rögzítésére

<sup>149</sup> Dekker, Eduard Douwes, alias Multatuli vagy Max Havelaar (1820–1887): holland író, aki műveiben a gyarmatokon folyó visszaéléseket ábrázolta.

és érzelmek kifejezésére irányul, nem pedig az olvasó megrendítésére és elborzasztására, és éppen ezáltal válik annál megrendítőbbé és elborzasztóbbá. Az elmondott szörnyűségek nem is újdonságukkal hatnak, hiszen minden részletükben másunnan már ismert tényeket erősítenek meg, hanem a melegszívűségnek és tárgyilagosságnak azzal az ötvözetével, mely minden leírt esetet egyedivé és hitelessé tesz. Nehéz elfelejteni az utcán haldokló szülő nő, a megölt gyermekével körülfutkosó megőrült anya, a hetek óta fagyoskodó öregasszonyok vetkőztetésekor a cipőbe beleszakadó lábujjak s a tanyai robotmunkára kiadott és öngyilkossá lett két lány hullájával pontosan elszámoló parasztok történeteit, éppen úgy, mint a gettóban, majd a haláltáborban tartott előadások és szaválóestek megható és egyben hátborzongató leírását. Bár az egész napló elsősorban a passzív szenvedés leírása, írója, apján keresztül, aki ismert kommunistavédő ügyvéd volt, sokirányú kapcsolatban van a gettóban és táborokban folyó aktív ellenállással is, s arról is hiteles híradást tud adni. Sehol sem helyezi előtérbe saját személyét, mégis egy rendkívül vonzó s a legszörnyűbb helyzetekben még humorra és satírára is képes egyéniséget fed fel. *Lefordításra melegen ajánlom.*

Budapest, 1966. július 22.

*Correspondance de Napoléon. Six cent lettres de travail (1806–1810). (Napóleon levelezése: hatszáz ügyintéző levél). Maximilien Vox előszavával és jegyzeteivel. Paris, 1943, Gallimard, 573 p.*

Napóleon ügyintéző leveleinek ez a gyűjteménye az ismert és publikált levelekből a legfontosabb és legjellemzőbb anyagot tartalmazza elég bő válogatásban. A leveleket nagy tárgyi csoportokban s csupán azokon belül időrendben közli, ami elvileg indokolt, azonban a tárgyi beosztás egyes fejezetei néha összefolynak. A fejezetek a következők: 1. A hadügy – levelek a hadseregről (haditervek, utasítások, katonák ellátása, kinevezések, részvétlevelek). 2. A pénzügy ábécéje – levelek a pénzügyekről (viaskodás erélytelen vagy panamista pénzügyi emberekkel, kimutatások követelése, takarékoskodás és bőkezűség). 3. A józan ész iskolája – levelek az adminisztrációról (szabályzatok, kinevezések, nepotizmus elutasítása, zsidó nagytanács összehívása, részletes utasítások a kontinentális zárról). 4. Párizs szépítése – levelek az urbanizmusról (emlékművek, épületek tervei). 5. A szellem politikája – levelek az irodalomról, művészetekről és oktatásról (utasítások a belügyminiszterhez [?] az irodalom fellendítésére, utasítások

történelmi képek festésére, operai intrikák részletes tárgyalása, könyvek betiltása, igen gyakorlatias oktatási utasítások, ókonzervatív nőnevelési elvek, Mme Staël<sup>150</sup> figyeltetése és üldöztetése). 6. A gazda szeme – levelek a rendőrségről és a sajtóról (nem megbízható emberek figyeltetése, családostul való kiutasítása vagy kitelepítése, nem tetsző vagy „rosszul szerkesztett” újságok megrendszabályozása). 7. Add meg a császárnak – levelek egyházi ügyekről (levelek az egyház kézben tartásáról majd mind ingerültebb levelek a pápa renitenciája<sup>151</sup> ellen). 8. Az uralkodás művészete – levelek az államok kormányzásáról (politikai és fejedelmi udvariassági levelek, levelek uralkodó rokonainak ostobaságai tárgyában, utasítások erélyre, kivégzésekre, lázadó faluk felégetésére). 9. A császár munkában – levelek 1806. augusztus 5–9. között (egy rövid időköz mindenféle levele sorban).

A levelek összeállítója őszinte törekvést hangoztat a mítosz nélküli tárgyilagosságra. Utal arra a közkeletű feltevésre, hogy Napóleonnak ezek az ügyintéző levelei nagymértékű kozmetikázáson mentek keresztül titkársága részéről, amit azzal szoktak valószínűsíteni, hogy ezekkel ellentétben Napóleon legszemélyesebb levelei botrányosan rossz helyesírásúak és igen primitívek. Meggyőzően fejt ki, hogy nincs okunk az ügyintéző levelek Napóleon-szerzőségében kételkedni, mert stílusuk a titkárok változásai ellenére is teljesen egységes, s nem lehet egy merőben cselekedetekben és élőszóban élő, minden elmélettől és absztrakciótól idegen embertől egy oly nyelv rossz helyesírását rossz néven venni, mely még csak nem is az anyanyelve. Meggyőző az összeállítónak az a tétéle is, hogy ezek a levelek nagymértékben illusztrálják Napóleon rendkívüli adminisztratív képességeit és munkabírását. Az összeállító azonban minden tárgyilagosságra való igyekezete és a gyermekes napóleoni legendával szemben való távolságtartása ellenére is részese a Hitler árnyékában némileg fellendült Napóleon-kultusznak s annak a közkeletű hiedelemnek, hogy egy nagy hódító szükségképpen nagy ember is. Ha ettől a hiedelemtől eltekintünk, akkor a levelek egy rendkívül sivár, laposan gyakorlatias világnézetet árulnak el, melynek elemei egy nagymértékű – a „nagy” hódítókra, közöttük Hitlerre és Mussolinira is általában jellemző –, mélységes embermegvetés, mindennemű forradalmiság, reform, ideológia, társadalomjavítás ingerült elutasítása s egy ridegen célszerű könyörtelenség, mely – ugyan minden indulati kegyetlenség nélkül, de – teljes hidegséggel fejt ki, hogy minden nagyobb hadjárat, sorozás vagy adóztatás

<sup>150</sup> Madame de de Staël bárónő, Anne-Louise Germaine Necker (1766–1817): író, a romantika egyik előfutára

<sup>151</sup> Renitencia: engedetlenség



előtt előnyös, ha valahol kisebb lázadás tör ki, mely alkalmat ad pár tucat kivégzésre és néhány lázadó falu porig égetésére, mert ettől kezdve csend van és engedelmesség. (Végül Napóleon ebbe a tévhitébe bukott bele!)

Végeredményben nem volna érdektelen egy olyan Napóleon-monográfia megjelentetése, mely mentes mind a nagy ember Napóleon, mind a szörnyeteg Napóleon torzképétől, de ugyanakkor világosan elhelyezi Napóleont mint Hitler és Mussolini előképét, azonos vagy hasonló történeti összefüggésekből kinőtt, csak kissé emberibb formájú megjelenésben. Erre azonban egy levélpublikáció nem alkalmas, mert abba ki-ki a maga meglévő Napóleon-képét vagy torzképét olvassa bele. Ez a levélpublikáció jól, értelmesen és arányosan összeállított, jellemző mű, de csak kutatók számára hasznos; a nagyközönség számára egy jó monográfia és egy hasonló összeállítású, de ennél sokkal rövidebb levélpublikáció volna tanulságos. *Jelen formájában lefordításra nem javasolom.*

Budapest, 1966. október 5.

*Steiner, Jean-François: Treblinka – la révolte d'un camp d'exter-mination (Treblinka – egy haláltábor lázadása). Simone de Beauvoir előszavával. Paris, 1966, Fayard, 395 p.*

Steiner könyvét a szokásos műfaji meghatározások szerint regényes riportnak kellene minősíteni: riportnak, mert nem költött, hanem elejétől végig pontosan meghatározott emberekkel valóban megtörtént dolgokat mond el, s regényesnek, mert mindezt regényszerű formában, párbeszéd, lélekrajzok és leírások sorában mondja el. Teljesen hiányzik azonban belőle a riporthoz szokásosan hozzákapcsolódó alkalmyszerűség eleme: valójában egészen egyszerűen nem más, mint lényegében hiteles, ha nem is szóról szóra megtörtént párbeszédekkel megelevenített történelem, ahogyan Thuküdidész vagy Livius lényegében hiteles, ha nem is szóról szóra elhangzott szónoklatokkal megelevenített történelmet írtak.

A könyv tárgya az első, talán még Auschwitznál is borzasztóbb hitlerista haláltábor, Treblinka egyéves története, ahol tulajdonképpen Hitler és Himmler mindazt kikísérletezte, ami azután Auschwitzban valósult meg a maga teljes megszervezettségében. A szerző nem a szemtanú, hanem a történész hitelességével mondja el az eseményeket: ő maga 1938-ban született, s az egész mű megírására az indította, hogy le akart számolni azzal a számára mint zsidó számára különösen gyötrelmes váddal, melyet

egyrészt a környező zsidó világ, főleg azonban a felnövő új izraeli nemzedék fogalmazott meg, mely szerint a kelet-európai zsidóság szörnyű pusztulásában a szörnyű szándékon és a szörnyű módszereken felül még külön megdöbbenő az a passzív, „gyávának” is mondott engedelmesség, amellyel a zsidóság kilencven százaléka a maga mind világosabban felismerhető és felismert sorsát fogadta, s lázadási és kitörési kísérletek nélkül elviselte. A világ csak a varsói gettó felkeléséről tudott, ami egy kis, ha nem is jelentéktelen töredék felkelése volt. A szerző Treblinka példáján, ahol közvetlenül a tábor likvidálása előtt ugyancsak lezajlott egy hónapokon keresztül előkészített felkelés, kívánja bemutatni, milyen tényleges erőviszonyok és lélektani beidegzések hatottak a lázadás lehetőségével szemben, miben állt egy ilyen lázadás fantasztikus méretű nehézsége, és miben annak alapvető értelme vagy értelmetlensége.

A történet két szálon halad végig: az egyik, mondhatnánk, külső szál: a hitleri „technikai szakértők” problémáinak története: milyen nehézségekkel találták magukat szembe, mikor nem szórványos pogromokat, hanem milliók kivégzését kellett megszervezniök, kezdve az élők irtózatos tömegeinek a kivégzőhelyig való terelésétől, egészen a halottak irtózatos tömegeinek eltakarításáig; hogyan dolgozták ki mind növekvő tökéletességgel annak rendszerét, hogy az áldozatok egy részét beszervezzék az előkészítés és lebonyolítás munkájába, s az egész apparátust mindinkább „önműködővé” tegyék; mint jutnak el ennek során annak felismeréséhez, hogy ezt csak úgy érhetik el, ha az áldozatok előtt mindig felmutatnak annyi reményt, ami éppen elég ahhoz, hogy az egész szörnyű gépezet továbbhaladásához éppen szükséges következő lépést érdemes legyen megtenniök és azt meg is tegyék.

A történet másik szála az áldozatok belső lelki és társas világa, mindennek előtt a passzív magatartás összetevői: a német kultúrának és szervezettségnek a kelet-európai zsidóságban mélyen élő tisztelete, mely sokáig hihetlenné tette számukra a rájuk vonatkozó népiertási elhatározást; a környező ellenséges világgal szemben való erőszakos fellépés kilátástalanságának évezredes beidegződöttsége; az élet vállalását a hősi halál gesztusánál többre értékelő zsidó valláserkölcsi felfogás; a mindehhez a hóhérok részéről a fentiek szerint tudatosan kidolgozott és alkalmazott lelki kondicionálás. A következő fázisban, mikor az emberek többsége már tudja, hogy mi a passzív engedelmesség útjának kikerülhetetlen vége, felvetődik az elképesztően egyenlőtlen erőviszonyok mellett a felkelés értelmének vagy értelmetlenségének kérdése s az a további probléma – amit a szerző, alakjainak töprengéseit és vitáit leírva, néha talán kissé túl is analizál –, hogy a felkelésnek lényegében

mi az igazi célja: az-e, hogy a gyanútlan és hitetlen külső világnak hírt adjon egy olyan szörnyűségről, melyet az elképzelni sem tud; az-e, hogy a menekülés lehetőségét nyissa meg sokak, kevesek vagy akár csak néhányak előtt, vagy az-e, hogy az aktív fegyveres szembefordulás pusztá tényével, még ha az teljesen kilátástalan is, a szabadon vállalt harc és a hősi halál öntudatát adja a lealázottság mélypontján lévő zsidóság számára. Valójában e három szempont nem zárja ki egymást, de a szerzőhöz kétségtelenül a legutolsó áll legközelebb, hiszen tulajdonképpen ez indította az egész mű megírására is.

Az egész mű maximális hitelességet áraszt, és éppen tárgyilagosan fegyelmezett és minden érzelemkifejezést mellőző hangja miatt mélyen megrendítő. Egyes részleteit és fordulópontjait nehéz elfelejteni: a fiatalaszonyt, aki először ad hírt a vilnai gettónak arról, hogy mi vár rájuk, s akit az egész közösség szinte egységesen hallgattat el; a gettó felkelésének kezdeti propagálói, akik teljesen magukra maradnak, és kiszolgáltatva pusztulnak el; a szolgálatos apát, aki az őt boldogan megtaláló kisfiát maga küldi megnyugtató szavakkal a gázkamrába; a teológusból lett SS-hóhért, aki ebben az esetben az Ábrahám–Izsák-komplexum „érdekes” megnyilvánulását akarja felfedezni; a halálba induló öregasszonyt, aki fiává fogadja a ruháit átvevő szolgálatos, és megesketi, hogy életben marad; a porosz katonatisztnét, aki két gyermekével tévedésből a háborús kitüntetéses zsidók kiváltságos, rendes vonatnak látszó, de ugyanott végző szerelvényre száll fel, s az utolsó percben, mikor kiderül a tévedés, nem kívánatos tanúként a zsidókkal együtt pusztul el; az asszonyokat, akiket karddal hasít fel egy szadista ukrán, s a gyermekeket, akiket anyjuk szeme láttára elevenen dobnak a kemencébe. Mindeme szörnyűségek közepette folyik a szolgálatos zsidók minél hatékonyabb kihasználása érdekében mindinkább kiterjedt valami-féle kísérteties „normális” élet, énekkarokkal, koncertekkel, előadásokkal, szerelmekkel, sőt a hóhérok által engedélyezett „házasságokkal” s a hóhérok és az áldozatok „társadalmi” érintkezésével. Mindezekkel párhuzamosan és éppen a szolgálatos zsidókban, akiket hóhéraik elégedetten tudnak az elaljasodás mélypontján, érik a lázadás terve: végigkísérjük az első izolált SS-ellenes merényletet, a felkelés gondolatának lassú érlelődését, keserves előkészületeit, közbeni kudarcait, állandó kényszerű elhalasztását, zűrvarba torkolló kitörését, részleges sikerét s végül a felemelő és lesújtó végeredményt: hatszáznak sikerül az erdőbe menekülnie, s ebből negyven éri meg a szovjet hadsereg megérkezését, a többit megölik a németek, az ukránok, a lengyelek, a litvánok, a parasztok egyaránt, s a hideg meg az éhség.

Az egész történet az áldozatok oldaláról nézve teljesen a zárt zsidó világban folyik, s ezen belül is a vallásukat gyakorló, ortodox zsidóság világában,

amelyből kirínak még az asszimilált zsidók is, még ha a közös sors fel is kelti bennük a zsidóság és a harc vállalását. Pedig a szerző maga is asszimilált francia zsidó környezetből származik, apját deportálták, fiatalsága francia klasszikus tanulmányok és izraeli kibucélmények<sup>152</sup> között telik el. Az általa felfedett tényanyag maga kényszerítette erre a zárt zsidó szemléletre: a kelet-európai zsidók többségének alapélménye a teljes magára hagyatottság, még a nációkkal harcban álló többi világ részéről is, amit példáz a kiszabaldultak előbb leírt sorsa is: az egyik csoport pl. partizán akarna lenni, de sokáig semmilyen partizáncsoport nem veszi be őket, s mikor végre találnek egy baloldali csoportot, mely befogadja őket, hamarosan azt is otthagyják, mert ők kapnak minden nehéz és veszélyes feladatot.

Tudom, hogy nálunk elfogadott és uralkodónak tekinthető álláspont általában idegenkedik a fasizmus rémtetteinek minden olyan bemutatásától, mely azt központilag a zsidóság oldaláról nézi, pedig a tények állása mellett nehéz tagadni ennek a szemléletnek a jogosságát, még ha tudjuk is, hogy a kép teljességéhez további más tények is hozzátartoznak. A könyvet ennek ellenére is komolysága, hitelessége és dokumentumértéke miatt *lefordításra javasolom*.

Budapest, 1967. február 13.

*Sajer, Guy: Le soldat oublié (Az elfelejtett katona).  
Paris, 1967, Robert Laffont, 549 p.*

A szerző 1942-ben, szinte gyerekfejjel, 17 éves korában mint az az idő szerint Németországhoz csatolt Elzász lakosa, önként jelentkezett a német hadseregbe. A keleti fronton végigcsinálta a háború utolsó három évét, és pedig 1943-ból mint a „Gross Deutschland” nevű elithadosztály tagja. Már csak mint lábadozó kerül a nyugati frontra, a nyugatiak fogságába esik, ott egy francia őrnagy felfedezi francia állampolgár voltát, pár hónapra besoroztatja a francia hadseregbe, onnan szerel le, s azóta Franciaországban él, mély meghasonlottságban.

Az első kérdés ezzel a furcsa szerzettel kapcsolatban, hogy nemzetileg tulajdonképpen hova is tartozik. Nem azért áll félúton a franciák és németek között, mert elzászi, ugyanis szülei csak pár évvel a háború kitörése

<sup>152</sup> Kibucélmény: a kibuc olyan közösségi forma, amely Izraelben alakult ki. A közösségi vagyont közösen kezelték. A kibucmozgalom a szocializmus és a cionizmus eszméit próbálta meg átültetni a gyakorlatba.

előtt költöztek Elzászba: apja Franciaország belsejéből való francia, anyja Németország belsejéből való német. Ő maga francia anyanyelvű, németül csak törve beszél, nagyon szívére veszi, ha német bajtársai a franciákat becsmérlik. Ugyanakkor azonban Németországot valamiképpen adoptált hazájának tekintette, és – franciáknál szokatlan módon – egy ideig rangemelkedésnek érezte, hogy németté válhat. Francia öntudatát ugyanis egy furcsa kisebbségi érzés terheli: 15 éves a francia összeomláskor, s mint kamasz gyerekeknek alapvető élményévé válik az, ahogyan az apja által félelmesnek és kegyetlennek leírt német katona megjelent mint erős és hatalmas, de a nagylelkűség és barátkozás gesztusait mutatni igyekvő jóindulatú óriás. Mialatt a keleti fronton harcol, komolyan elhiszi azt a német hivatalos álláspontot, hogy Franciaország a háborúban Németország szövetségesevé vált, s ezen az úton fogja elvesztett önbecsülését visszaszerezni. Mikor a háború végével visszatér Franciaországba, megrendülten veszi tudomásul, hogy Franciaország túlnyomó többsége a felszabadulás ujjongásával áll a másik oldalon, s „a vártnál sokkal barátságosabbnak és jóindulatúbbnak bizonyult német” képe, mely a megszállás első hónapjaiban a naivabb franciák számára valamennyire érvényben volt, rég helyet adott a gyilkos és hóhér megszálló képének. Túlságosan gyerek még ahhoz, hogy valahogyan el tudja rendezni és helyezni annak az ügynek az erkölcsi összeomlását, amiért annyi szenvedést vállalt és látott vállalni: teljes letargiába esik, s még arról is letelez, hogy újból felvegye a kapcsolatot szerelmével és levelezőpartnerével, akit egy néhány napos berlini szabadságidill során ismert meg, és legkedvesebb életben maradt katonabajtársával, akit „mindjárt visszajövök” felkiáltással hagyott ott a fogolytáborban, mikor a francia őrnagy magával vitte. Tíz-egynéhány éve kezdte írni visszaemlékezéseit, kezdetben csak azért, hogy valahogyan megszabaduljon e kínzó emlékektől, utóbb részleteket közreadott, s most jelentek meg teljes egészükben.

A mű teljesen őszintének és élményszerűnek látszik, azt a határozott benyomást kelti, hogy kizárólag tényleges visszaemlékezéseket tartalmaz: érzésem szerint még a nevet sem változtatta meg. Amennyire meg tudom ítélni, egy meglehetősen pongyola, kollokvialis,<sup>153</sup> nem írói francia nyelven ír, bár kétségtelenül jelentős kifejezőerővel. Nagyot csalódnék olvasói ítélőképességemben, ha kiderülne, hogy a műben bármiféle szerepe volna az írói leleménynek vagy akár csak a részletek novellisztikus lekerekítésének.

Mégis, a mű teljes *tartalmával* legalábbis egyenrangú kérdés a mű *szándéka*. Elsődleges célja kétségtelenül az, hogy az átélt borzalmakat és

<sup>153</sup> Kollokvialis: köznapi

szenvédéseket valahogyan megörökítse, s ezt valóban teljes hitelességgel teszi. A fronton folyó harcok leírásai Barbusse<sup>154</sup> „Tűz”-ével vetekszenek, ugyanakkor azonban még talán fokozza a hitelességüket a szerző eszmei tétovasága. Azok a háborús regények ugyanis, melyek teljes nyerseséggel leírják a modern háború borzalmait, rendszerint harcos vagy szkeptikus antimilitaristák írásai; azok viszont, akik a háborút mint bajtársi közösséget akarják megörökíteni, még amikor nem hamisítják meg a tényeket, akkor is hajlanak a legborzalmasabb és legmegalázóbb helyzetek leírásának elhagyására. A szerző, mint látni fogjuk, egyáltalán nem jut el odáig, hogy a háborút elvi alapon elutasítsa, és óriási súly van művében a bajtársak közösségén. Mégis maradéktalan teljességgel – és ugyanakkor minden perverzítés nélkül – idézi fel a hónap, sárnak, vérnek, kiontott beleknek, ürüléknek és kosznak azt az együttesét, ami a frontkatona életét meghatározta, és teljes őszinteséggel eleveníti meg az állandó félelemnek azt az állapotát, melyben a frontkatona, különösen pedig a tankok mellett és tankok ellen harcoló gyalogos van, s amelyben a túlélés egyetlen reményét a – látványos heroizmustól teljesen mentes – kényszerű bátorság jelenti. Emlékezetes a Dnyeperen való visszavonuló átkelés leírása, ami alatt a szovjet légiőrök állandóan bombázza a jeges sárban úszó és menekülő katonáktól nyüzsgő Dnyeper-partot, s amiről meggyőzően mondja, hogy meghaladja a napóleoni hadsereg berezinai átkelésének borzalmait. Talán ennél is borzalmasabb a kelet-porosországi visszavonulás leírása, ahol az állandó légitámadások véres kásává bombázzák a hadsereggel reménytelenül összekeveredett civil menekülők tömegeit, s amiről ugyancsak meggyőzően mondja, hogy meghaladja az 1940. évi francia összeomlás borzalmait.

Azt a további célját azonban, hogy mindezek leírásával megszabaduljon ezektől az emlékektől, s bizonyos megbékélt távolságban tudja nézni őket, bevallása szerint sem érte el, már csak azért sem, mert minden leírásnak az a kicsengése, hogy a szó egyszerűen elégtelen az éhségnek, a fázásnak, a félelemnek, a halálnak olyan felsőfokai számára, amelyeken ő és társai átmentek. De van ennek a megbékélni nem tudásnak egy mélyebb oka is, mely átvezet bennünket a szerzőnek talán leginkább szívében fekvő írói céljához, ahhoz, hogy emléket szeretne állítani a vele együtt szenvedett, harcolt és nagyobbrészt elesett társainak. Mindez megy addig, amíg közvetlen bajtársak, egyes emberek emlékéiről van szó: képes szimpátiát kelteni néhány szeretettel megrajzolt alakja iránt, amilyenek a józanul bátor, rezignáltan hősiesség, embereit kímélő s az ellenséggel nem kegyetlen Weisredau kapi-

<sup>154</sup> Barbusse, Henri (1871–1935) francia író



tány, a győzelemben nem hívó, örökösen morgó, de végül társaiért magát feláldozó első világháborús veterán Weiner és más, jellemileg kevésbé jelentős, de emberi és bajtársi melegséggel leírt alakok. Elhisszük neki, hogy ő és azok az egységek, melyekben harcolt, nem öltek, nem raboltak, nem erőszakoskodtak a polgári lakossággal szemben, elhisszük neki, hogy együttérzéssel nézte a még náluk is inkább éhező és fázó szovjet hadifoglyokat; elhisszük neki, hogy még fegyveres harcban sem tudta megrendülés nélkül tudomásul venni azt a tényt, hogy embert ölt. A partizánokra ugyan nagyon haragszik, mint olyan emberekre, akik – a jellegzetes német hivatalos katonai szemlélet szerint – olyan dologba ártják magukat, ami nem rájuk, hanem a hadseregre tartozik; ugyanakkor érezhető megrendüléssel számol be arról a két-három esetről, amikor tanúja volt annak, hogy társaiért bosszút lihegő német katonák az elfogott partizánokat agyonlőtték. Elhihetjük mindezt, mert nincs jele, hogy a tényeket kozmetikázná: ha ezt akarná tenni, akkor nem írná le azt az amúgy is másodkézből vett tényt, hogy partizánvadászat címén a német katonák falvakat gyilkoltak le; még kevésbé írná le az elithadosztály szinte gyilkosságnak is minősíthető embertelen kiképzési módszereit vagy az irtózatosszennvedések közepette visszavonuló német katonáktól aprólékos kincstári tárgyak elvesztését számon kérő tábori csendőrök komizságát és akasztásokban kedvét lelő kegyetlenségét. Keserűen jegyzi meg ezzel kapcsolatban, hogy milyen hiábavaló dolog volt a német katonát ilyen rettenetes kemény fegyelem alatt tartani, ahelyett, hogy hagyták volna ölni és erőszakoskodni, hiszen végül így is, úgy is, ezekért vonták egészében felelősségre.

Ez az a pont, ahol a szerző szándéka megbicsaklik: mindaz, amit leír, együttérzést keltő, sőt megrendítő, mint egyes emberek emlékének és szenvedéseinek megörökítése, ő azonban több helyen is összegezi ezt „a német katoná”, „a német nép” méltatlanul elfelejtett szenvedéseinek megörökítésévé, ami óhatatlanul felidézi a konfrontálást a szenvedéseknek és szörnyűségeknek azzal a komplexumával, amit egyetlen szóval szoktunk kifejezni: Auschwitz. Nem mintha bárkinek is elő lehetne írni, hogy „inkább arról beszéljen, ne pedig erről”: mindenki arról beszél, amit átél. De aki összegező erkölcsi ítéletet akar mondani, annak végül mégis valamiféle álláspontot kell kialakítani a porondon szereplő „ügy”-ekkel, eszményekkel és vezéralakokkal szemben. Itt akad meg a szerző, éppen úgy, mint eszményképe, Weisredau kapitány. A Führer, mint legfőbb hadúr, néhányszor előfordul a műben, de az embereknek iránta való érzelmi pontosan olyanok, mint általában a szenvedő és küszködő kisember érzelmei a távoli hatalmasokkal szemben: nem tudják elképzelni örültnek



vagy gazembernek, de csillagászati távolságban lévőnek és tökéletesen értetlennek érzik mindabban, ami az ő szenvedéseiket kiteszi. A nemzetiszocializmus még ennyit sem szerepel a műben: kizárólag a katonákat a frontra küldő ostoba búcsúztató beszédekben fordul elő. A bátor és emberséges Weisredau kapitány világnézetéről annyit tudunk meg, hogy nagyon tisztában lenni látszik azzal, hogy valamiféle nagy bajok vannak Németországban, de mégis úgy érzi, hogy a „barbár Kelet” és az „elkényelmesedett Nyugat” között a németek képviselnek valamit, amiért érdemes harcolni. A szerző már ennyit sem mer mondani, meg sem próbálja, hogy azt az ügyet, amiért harcolt és szenvedett, jó ügynek állítsa; csak egyszerűen úgy képzei, hogy a győztes ügy sem jobb ügy, csak éppen az győzött. S miközben párját ritkítóan elrettentő képest fest a háborúról, a béke az ő számára a tespedés és rothadás korszakát jelenti, amelyben húsz-egynéhány éve nem tudja a lelki békéjét megtalálni. Nem fasiszta, csak éppen ahhoz a háború után a maga helyét megtalálni nem tudó emberfajtaához tartozik, mely kitűnő nyersanyag a fasizmusok számára. A szerzőnek mégis külön tragédiája, hogy nem maradt Németországban, ahol bőven talált volna hasonló élményekkel és hasonló problémákkal küszködő társakat, hanem visszavedlik franciává, ahol mindezekkel teljesen magára marad.

A szerző őszinteségében nincs okunk kételkedni, annál inkább a kiadó szándékaiban; a könyv hátsó borítóján egy sor egyéb történeti művet és emlékezést hirdet, melyek mind a német–szovjet háborúról szólnak, s a címeiből ítélve mind vagy csaknem mind a német ügy oldaláról.

Ha akadna hasonló hitelességű emlékezés a második világháborúban a magyar hadseregen harcolt ember tollából, annak kiadását komolyan kellene mérlegelni, mert ezek az emlékek és problémák még mindig sok ember számára élnek, ha mégannyira nem is örülhetünk ennek. Ez a mű azonban magyar olvasó számára a német hadsereg apoteózisát jelenti, így *kiadását semmiképpen nem javasolom.*

Budapest, 1968. május 30.

*Vidal, Gore: Washington D. C. (Washington főváros). Signet Books, New York, 1968, New American Library Inc., 304 p.*

E. Washingtonban, az Egyesült Államok vezető politikai köreiből játszódó regény azt az időszakot fogja át, mely Franklin D. Roosevelttel<sup>155</sup> felemelkedésétől Eisenhower<sup>156</sup> elnökségének befejező szakaszáig terjed, s magában foglalja a New Deal,<sup>157</sup> a második világháborút, a hidegháborút, a macarthyzmust és annak lealkonyulását. Hősei az Egyesült Államok fővárosában zajló politikai élet és politikai intrikák színpadán forgó személyek: az elnököket és alelnököket „csináló” újságkirály, annak társadalmi vezérszerepet játszó felesége, továbbá alkoholista, férfibolond és bajkeverő leánya és aranyifjúból lassan megkomolyodó és baloldali újságszerkesztőként végző fia; a régi típusú csekély vagyonú és becsületes, a demokrata párt konzervatív szárnyához tartozó szenátor, aki elnökjelöltségének költségei fejében egyszer mégis tesz egy korrupciós szívességet egy obskúrus pénzembernek, továbbá a szenátor bátor és becsületes leánya, aki az újságkirály fiának oldalán szintén eljut a baloldalig: végül a központi figurának tekinthető karrierista, aki a szenátor kitűnő, szegény és nagyreményű titkárából minden igazi állásfoglalást elkerülve és mind kíméletlenebbül törtetve lesz először az újságkirály veje, aztán újságpropaganda útján mondvacsinált háborús hősiessége révén képviselő, majd az öreg szenátor szemérmetlen megszarolása által annak utóda a szenátorságban s a regény végén komoly alelnök-, majd elnökjelölt. A mellékes figurák között érdemes megemlíteni a kulturált homoszexuális filmkritikust, akiből mindenre kapható bérenc-újságíró válik, a harcias és goromba szocialistát, aki vádló tanú lesz az Amerika-ellenes tevékenységeket vizsgáló bizottság előtt, s a képzett marxistát, aki végül a nagy karrierista számára írja meg annak „könyveit”. A mellékes női figurák között érdekes a szenátor kótyagos és igazmondó felesége, a nagy karrieristának ugyancsak milliomos körökből származó és ugyancsak karrierista második felesége, a minden lében kanál washingtoni társaságbeli pletykahordó hölgy, a zsidó pénzmágnás felesége, aki sorozatos baklövésai ellenére is végül bejut a „nagy” társaságba, a régimódi öreg

<sup>155</sup> Roosevelt, Franklin Delano (1882–1945): 1933–1945 között az Amerikai Egyesült Államok elnöke

<sup>156</sup> Eisenhower, Dwight David (1890–1969): 1953–1961 között az Amerikai Egyesült Államok elnöke

<sup>157</sup> A New Deal: a Franklin D. Roosevelttel által 1933 és 1939 között gyakorolt gazdaságpolitika, melynek lényege az erőteljes állami beavatkozás a gazdaságba

hölgy, akinek egy politikai szalon fenntartására és még mindig komoly befolyásra ad jogcímet az, hogy egy fél évszázaddal azelőtt egy régi-régi elnök unokahúg s e címen a Fehér Ház háziasszonya volt valaha.

Mindezek mögött ott állanak háttérül a valóságos történeti alakok. Mindenekelőtt Rooseveltt, akit a demokrata párt konzervatív szárnyához tartozó főszereplők egyértelműen gyűlölnék, s aki itt nem jelenik meg, mint nagy haladó államférfiú, hanem inkább úgy, mint ravasz taktikus, aki észrevétlenül alakítja át a régi köztársaságot egyszemélyes uralom alatt álló világbirodalomká; utána színtelenebbül lépnek fel Truman<sup>158</sup> és Eisenhower, mely utóbbiról megtudjuk, hogy kenetes szólamai ellenére egyáltalán nem jó ember, továbbá a handabandázó MacCarthy, aki ellen egy ideig senki sem mer fellépni, mikor azonban magamagát járhatja le, egyszerre mindenki ellene fordul, közöttük a nagy karrierista is.

Az egész mű lényegében egy washingtoni erkölcsrajz, s kifejezetten az is akar lenni: maga mutat rá azokra a döntő változásokra, melyek a leírt húsz-egynéhány esztendő alatt lejajlottak; először az, melynek során a sokfejű, de egyszerű szerkezetű régi köztársaság világbirodalomká vált, amelyben csak a négyévenkénti újraválasztás korlátozza az egyetlen személy uralmát; továbbá az, melynek során a puritán becsületesség meglevő szigeteit mindinkább elmossa egy olyan közfelfogás, mely csak a sikert s az eredményt értékeli az eszközökre való tekintet nélkül; végül az, melynek során a milliomosok által többé-kevésbé mozgatott csekély vagyonú politikusok helyett mindinkább a milliomosok maguk vagy családtagjaik lépnek a politika porondjára. A végén a csaknem teljesen egyedül maradó vagy maradni látszó lapszerkesztő házaspár fogalmazza meg a helytállás kényszerűségét; azt, hogy minél ellenállhatatlanabbaknak tűnnek fel ezek a folyamatok, annál inkább szembe kell fordulni velük, és remélni kell valami jobbat. Hogy ez a jobb valahol bal felé van, afelől az író nem hagy kétséget, de sem tömegeket, sem mozgalmakat, sem ideológiákat nem konkretizál, melyekre reményeiben támaszkodnék.

A regény vontatottan indul, s fokozatosan válik mind izgalmasabbá és drámaibbá, s levegője is ezzel s a fentebb leírt folyamatokkal párhuzamosan válik mind keményebbé és kegyetlenebbé. A mű kilenc különálló, pillanatfelvétel-szerű fejezetre tagolódik, melyek egyenként csak néhány napra terjednek, míg közöttük évek telnek el, ami által a szerző rengeteg felesleges részletet megtakarít magának és az olvasónak. A figurák kitűnőek és élők; csupán a nagy karrierista alakja válik kissé elmosódottá, mert

<sup>158</sup> Truman, Harry S. (1884–1972): 1945–1953 között az Egyesült Államok elnöke

a főtétele illusztrálása érdekében tökéletes ötvözete az abszolút megnyerő fellépésnek és az abszolút erkölcsi gátlástalanságnak. Így kissé megmagyarázhatatlan marad, miért szereti meg az újságkirály a kezdetben hozományvadász kalandornak kezelt vejét annyira, hogy végül annak képviselői, szenátori és elnöki pályája érdekében saját alkoholista leányát zárátja elmeegógyintézetbe s kergeti közvetve a halába; ugyanígy nem meggyőző az sem, hogy a szenátor is miért egyengeti e férfiú pályáját azután is, hogy az csaknem menyasszonyának tekintett leányát otthagya.

Érdekes kérdésként vetődik fel az, hogy mennyiben kulcsregény ez a mű, s mennyiben van azonosítható modellje a fő figuráknak, az újságkirálynak, a szenátornak, baloldalivá vált gyermekeiknek, főleg pedig a nagy karrieristának: minderre elegendő tájékozottság hiányában nincs módunkban felelni. A nagy karrieristától mindenesetre úgy búcsúzunk el, mint aki komoly demokrata alelnökjelölt Eisenhowerrel szemben és komoly elnökjelölt utána: ebben az azóta a porondon szerepelt jelentősebb figurák egyikével sem látszik azonosíthatónak. Azt azonban bizonyosra vehetjük, hogy mind a fő, mind a mellékes figurák olyan alakokból vannak összerakva, akiket a beavatott washingtoniak bizonyosan azonosítani tudtak és tudnak.

A mű nagyon érdekes és tanulságos, még akkor is, ha az általa adott képek sok ponton kiegészítésre szorul. *Lefordításra javasolom.*

Budapest, 1968. július 10.

*Hetman, François: Les secrets des géants américains (Az amerikai óriásvállalatok titka). Paris, 1969, Éditions du Seuil, 296 p.*

E könyv az amerikai nagyipari szervezés csodáiról, az amerikai mamutvállalatokról s azok óriási méreteiről szól. Kiindul abból, hogy a világban ezek képviselik az első, igazán nemzetfeletti szervezeteket, mert szemben az eddig ismert nemzetközi szervezetekkel, melyek vagy több ország közös szervezetei, vagy nemzeti méretű szervezetek egymás közötti viszonyait szervezik meg, az amerikai mamutvállalatok legnagyobbjai ma már egyszerűen a nemzeti méretek fölé emelkedő szervezeteket testesítenek meg. A mű tétele az, hogy az amerikai óriásvállalatok méretei nem okot jelentenek, hanem következményt: az amerikai ipar termelékenysége nem azért több mint kétszerese a legfejlettebb európai iparokénak, mert szerencsés körülmények már eleve az európai méreteknél nagyobb méreteket tettek számunkra lehetővé, hanem az amerikai nagyvállalat sajátos dinamizmusa egy egészen új civilizációs formát jelent, melynek a nagy méretek felé

való haladása csak egyik, nem is mindig szükségszerű, nem is állandóan egyértelmű következménye. Hiába hoz tehát létre Európa az amerikaiakkal azonos vagy akár nagyobb méretű ipari óriásokat, ezek a többnyire állami kezdeményezésre és állami eszközökkel létrejött óriások merőben méreteiknél fogva sohasem fogják az amerikai óriásvállalatok dinamizmusát és termelékenységét elérni. Mindennek alátámasztására végigelemzi azokat a módokat és mintákat, melyek keretében az amerikai nagyvállalatok jelenlegi óriásméretei létrejöttek, abban az időrendben, ahogyan ezek a minták a fejlődés során egymás után kialakultak, részben egymást váltva, részben egymás mellé felfejlődve. Az első tényező kétségtelenül az amerikai fejlődési keret kontinentális mérete volt, ami először a nagy vasútvállalatokat hozta létre a múlt század közepén. Ezeket követték a század végén a nagy vegyi és olajipari vállalatok, melyek a versenyt korlátozó megállapodásokkal, kartellek és trösztök alakításával jutottak el újabb nagy méretekhez, mindaddig, amíg az amerikai trösztellenes törvényhozás ezeket a szabad verseny védelmében korlátok közé nem szorította. Ezt követte a horizontális koncentráció, egyugyanazon iparág kisebb versenytársainak az elnyelése, ami szintén a szabad versenyt védő törvényhozásba ütközött; majd a vertikális integráció, melynek során egy-egy nagy iparág vállalatai egyrészt saját áruik eladásának és kiegészítő szolgálatainak a megszervezését, másrészt saját nyersanyagellátásuk megtermeltetését is saját üzembe vették; majd rendszeresen felkutatták az így kiterjedt termelési vonalakban rejlő újabb lehetőségeket, s ezekre támaszkodva kiterjesztették termelt áruik skáláját új meg új, többnyire rokon árukra, de néha egészen távoliakra is, ha azokhoz fennálló lehetőségeiket jól ki lehetett használni; ezen a nyomon eljutottak a folytonos újítások állandó megszervezéséhez, melynek keretében az ipari nagyvállalatok termelvényeinek skálája szinte tízévenként kicserélődik, s az új meg új nagy méretek nem a szabadverseny korlátozásán, hanem ellenkezőleg, a kutatás és fejlesztés, a racionalizálás és ötletesség szüntelen és mindinkább kiélesedő versenyén alapulnak. Ez teszi szükségessé a vezetés és a vezető új típusának a kialakítását, ami a vezetési képességekkel való tudatos gazdálkodást, a hatáskörök és felelőségek decentralizációjának és az információ koncentrálásának egymást váltogató és egymást kiegészítő módszereit kívánja meg. Mindennek mozgatója a befektetett tőke jövedelmezőségének a mindinkább „teremtő” jellegű fokozására való törekvés, amihez minden eddiginél nagyobb méretbeli lehetőségeket jelentettek az államhatalomnak részben katonai, részben úrkutatási célú megrendelése, amelyek viszont mind fokozottabb jelentőséget biztosítottak a tudomány számára. A jövő „posztindusztriális” társadalmának körvonalai a tuda-

mány, az államhatalom és a vállalkozás hármásának az összeműködése jegyében rajzolódna ki, aminek közös célja és tartalma a mind rohamosabbá váló fejlődés folytán mind közelebbi aktualitást nyerő „jövő” előrelátása, megtervezése és megragadása. Ilyen perspektívák mellett alakul ki az az újféle dinamikus vezetés, mely tevékenységének súlypontját a munkaerőkben rejlő teremtő képességek kibontakoztatására helyezi. Szó sem lehet addig az „amerikai kihívás”-sal szemben való helytállásról, ameddig az európai, főleg a francia nagyipari vállalkozás ugyanezeket a problémákat még mindig a munkavállalókkal való „osztályharc” szűkös kategóriái között fogja fel, és el nem sajátítja a dinamikus és teremtő szervezés új, modern formáit.

A könyv érdekes és gondolatébresztő, s valamit érzékeltet abból, amit a mai nyugati terminológia „posztindusztriális társadalom” név alatt emlegetni szokott. Valószínűleg nemcsak ez a könyv, hanem az e tárgyba vágó irodalom tekintélyes része is hajlik arra, hogy e fogalom jellemző vonásai-ként számos, valóban jövőbe mutató társadalmi szerveződési forma mellett egy sor öncélú, céltalan vagy egyenesen kártékony tevékenységet is felmutasson, behatóbb válogatás és kritika nélkül: így ez a könyv is a befektetett tőke jövedelmezőségének merőben öncélúvá váló növelésére irányuló tevékenységek között minden kritika vagy értékelés nélkül sorolja fel azoknak a nagyméretű, de teljesen heterogén ipari „konglomerátumok”-nak a létrehozását, melyek minden rafinériájuk mellett sem mások, mint – akár csak a régi holdingtársaságok – legközönségesebb részvénymanipulációk. Mindez egy bizonyos kritikátlanságra vall a nagyméretű amerikai szervezés csodáival szemben. A könyv ennek ellenére is elég érdekes ahhoz, hogy *lefordításra alkalmas* legyen, de alig hinném, hogy ne *létezne* ugyanebben a műfajban nála *reprezentatívabb* olyan *mű*, mely a „posztindusztriális társadalom” feltételezett mibenlétét anélkül elemzi, hogy az amerikai szervezési formákat akár kritikátlanul idealizálná, akár kritikátlanul elátkozná.

Budapest, 1970. június 26.

*Guillain, Robert: Japon, troisième grand (Japán, a harmadik óriás).  
Paris, 1969, Éditions du Seuil, 368 p.*

E könyv azt a legutóbbi két évtizedben lezajlott páratlan gazdasági fellendülést írja le, mely Japánt a világ harmadik, a tőkés világ második ipari hatalmává tette, miután túlhaladta először a Nyugat-Németországot, majd már lemaradt Nagy-Britanniát, majd Nyugat-Németországot is. Japánnak

a nyugati világ mellé való e tüneményes felsorakozása lényegében az utolsó száz év fejlődésének az eredménye, mely idő alatt Japán két ízben is produkált olyan felülről irányított, de az egész nép aktív közreműködését kiváltani tudó forradalmi változást, mely megérdemli a társadalmi „mutáció” elnevezést: az első a Meiji császár<sup>159</sup> vezetése alatt száz éve elindult fordulat, melynek során a teljességgel ázsiai és feudális Japán elsajátította a nyugati államszervezés, iparosodás és haditechnika vívmányait, megtartva a lakosság többségét a hagyományos társadalmi keretek és a hagyományos tisztesszegénység szorításában; mikor azután a második világháborúban csődöt mondott az a kísérlet, hogy Japán az így felgyűlt ipari és katonai erőt Kelet-Ázsia meghódítására használja fel, bekövetkezett a második fordulat, mellyel Japán elfordult mindennemű katonai ambíciótól, és teljes erővel nemzeti jövedelmének és életnívójának növelésére koncentrált, amelyek ma több mint kétszeresei a tíz év előttié, és többszöröse a világháború előttié. Az amerikai megszállók előbb itt is, mint Németországban, a nagy ipari csoportosulások szétrobbantására törekedtek, majd a hidegháború jegyében csendesén utat engedtek annak, hogy ezek újból létrejöhessenek. A jelenlegi ipari vezetők azonban nem annyira a régi családi hitbizományok képviselői, inkább a modern, nem kis részben alulról jött menedzser-típushoz tartoznak: ma lényegében ők kormányozzák Japánt, s az ő bőkezű támogatásuk tartja folyamatos kormányon a konzervatív jellegű kormánypártot idestova húsz év óta. Ugyanakkor ez a nagyipar a más ipari országokban szokásosnál sokkal könnyebben és készségesebben elviseli a gazdasági minisztériumok koordináló és irányító tevékenységét. Ugyanígy aránylag engedelmesen viseli a nagyipari munkásság is a munkaadók gyámkodó, „családi” mintákat követő magatartását, s el is várja ennek előnyeit, a biztosított, kor szerinti előmenetelt, a kiházasítási és egyéb segélyeket és a munkaviszony állandó, biztosított jellegét. Így, ha van is sztrájk, az mindig egy vállalaton belüli „családi” viszály, de sohasem egy iparág együttes osztályharca. Mindez azonban csak a nagyvállalati munkásságnál van így, amelyhez való tartozás társadalmi rangot, fokozott partiképességet jelent. Ezzel szemben áll a munkásság másik fele, a közép-, kis- és családi üzemekben dolgozó vagy bedolgozóként családi együttesben maradó munkások, akiknek helyzetét a legteljesebb kiszolgáltatottság és létbizonytalanság jellemzi; ezek helyzetéhez hasonlít a kis parcellákon dolgozó törpebirtokos parasztság és mezőgazdasági munkásság helyzete is. A nagy vállalatok különböző mun-

<sup>159</sup> Meidzsi császár (1852–1912): Japán császára, aki 1867-től haláláig töltötte be ezt a funkciót. Az ő uralkodása alatt ment végbe az a radikális, felülről irányított modernizáció, amely véget vetett a Tokugava sōgunok uralmának.



kák és munkafolyamatok közvetett kiadásával nagyon is igénybe veszik ezt a tetszés szerint elbocsátható munkaerő-tartalékot, s ennek a terhére képesek a maguk törzsgárdája számára azt a nyugati szintet megközelítő, biztonságos egzisztenciát nyújtani, melyre oly szívesen hivatkoznak. Mindennek háttere az a túlnépesedtség, mely a japán élet minden megnyilatkozásának, elsősorban a közlekedésnek és a lakásviszonyoknak a túltömöttség jellegét adja; a születési arányszám ugyan ma már teljesen nyugat-európai jellegű, és stabil népességet biztosít, de a fordulat alig húsz éve következett be, úgyhogy Japán korösszetétele ma még a fiatal ország képét mutatja. Az ebből eredő, ma még korlátlanul látszó munkakapacitás teszi lehetővé a japán ipar, közlekedés és építkezés számára, hogy egyedül Amerikával mérhető fantasztikus gyorsasággal, óriási beruházási volumennel létesítsen új meg új ipartelepeket, csodavasutakat, nem sajnálva ezzel elavulttá tenni nem is olyan régi berendezéseket. Ennek hátvédje a japán bankok és a japán állam bősz és nagyvonalú hitelpolitikája, mely nyugati fogalmak szerint súlyosan kockázatosnak, sőt kalandosnak minősül, ha világgazdasági és világpolitikai válságok lehetőségét vesszük számba, eddig azonban nemhogy bajt csinált volna, de lényeges tényezője volt a gazdasági prosperitásnak. Ma Japán élen jár az új ipari forradalom iparágaiban, az elektronikában, a félvezetők terén, a műanyagiparban, a nukleáris iparban, felsorakozott Amerika mellé az olajiparban és az autóiparban, és jelentkezik, ha egyelőre nem is átütő sikerrel, mint úrkutató ország is. Mindez elsősorban meglévő nyugati találmányok igénybevételén vagy továbbfejlesztésén alapult, ami megszerezte Japánnak az „utánzó” ország rosszalló megjelölését, ma azonban kezd Japán az önálló kutatás és eredeti találmányok terén is felsorakozni. Még inkább túlhaladottá tették a mai japán ipar minőségi teljesítményei az „olcsó, de silány” japán iparról szóló régi elképzeléseket. S miközben mindehhez a legnagyobb mértékben igénybe vette Japán az amerikai segítséget, ugyanakkor képes volt mindmostanáig az állam és a nagytőke szívós összjátékával kivédeni az amerikai tőkének a japán gazdasági életbe való behatolását: az eddig csak néhány iparágban tudott többé-kevésbé gyökeret verni, és nem szűnik meg felpanaszolni a „szabad verseny” elvének azokat a megsértéseit, melyekkel a japánok ezt a behatolást akadályozzák. S mivel a japán gazdaság nyersanyagokban való szegénysége miatt nagy mennyiségű behozatalra és nagymértékű kivitelre van utalva, s főleg behozatali téren nagyon egyoldalúan függ Amerikától, ezért ma egy igen nagyméretű japán külkereskedelmi diplomácia működik, mely Szibériától Indonéziáig és Kínától Új-Zélandig felkutat, számba vesz és mozgósítani igyekszik minden külkereskedelmi és gazdasági társulási lehetőséget.

Japán ezt a harmadik helyet elérte anélkül, hogy atomhatalom volna vagy azzá lenni törekedne, holott a hozzá való ipari kapacitása kétségtelesen megvolna. Sőt, éppen a fegyverkezési versenyből való kívülmaradása az egyik lényeges tényezője e sikernek. Csak legújabban rajzolódnak ki az égen olyan viharfelhők, melyek zavarokat és zivatarokat ígérnek ebben az egyenes vonalú és megállíthatatlannak látszó előrehaladásban. Kína atomhatalommá válása Japánban is felvetette az eddiginél komolyabb felfegyverkezés gondolatát, bár felvetődött az a gondolat is, hogy Japánnak közös amerikai–szovjet garancia alapján kellene semleges kis országgént stabilizálnia. De viharfelhők gyülekeznek a legszorosabban vett gazdasági területen is. A japán gazdaság rendkívül sebezhető egy nagyobb méretű világgazdasági válsággal, különösen pedig a nagyobb ipari és nyersanyagtermelő országokban esetleg jelentkező protekcionista áramlatokkal szemben, valamint a nemzetközi gazdasági verseny kiéleződésével szemben. S ebben a versenyben belátható időn belül megszűnik Japán legfőbb előnye, a rendelkezésre álló munkaerő-felesleg is, s akkor óhatatlanul megbomlik a japán ipar patriarchális szerkezete, s kiéleződik a nagytőke és a munkásság ellentéte is. Problémákat fog jelenteni a japán mezőgazdaságnak eddig készletetett, de előbb-utóbb elkerülhetetlen modern nagyüzemi átszervezése is. A másik oldalon jelei vannak annak, hogy Japán komolyan készülődik e problémák megoldására, s ebben nagy segítség radikális és hirtelen újraorientációk elfogadására és keresztülvitelére való készsége. Bár Japán eddigi fejlődésének jellemző vonása volt az, hogy a rohamos modernizáció mögött háttérben ott volt a régi Japán szívós továbbélése is, a mai japán közhangulat az európai szemlélő számára sokszor ijesztő módon ellenséges a japán múlttal s annak szépségeivel és értékeivel szemben is. Ez a múlttal szemben való ellenségesség helyenként emlékeztet a kínai kulturális forradalomra, bár teljesen más formák között és más eszmei háttérrel zajlik.

A könyv rendkívül érdekes és tanulságos bárki számára, aki eddig netalántán azt képzelte, hogy Japán a második világháború vége óta egyszerű politikai és gazdasági függvénye Amerikának. A szerző magától értetődőnek veszi, hogy Japánnak ez a gazdasági fellendülése csakis tőkés módszerekkel jöhetett létre, és tőkés kategóriák keretében érthető meg. Ettől függetlenül azonban egy nyílt eszű, eleven szemű, humánus francia, aki évtizedek óta Kelet-Ázsiában él, és a téma gazdasági leszűkítettsége mellett is igyekszik, s nem is siker nélkül, a sajátos japán világból és japán emberből minél többet megérteni és megértetni. Sok adatot és nevet is közöl, s egészében hitelesen dokumentált mű benyomását kelti. *Lefordításra alkalmas.*

Budapest, 1970. június 19.

*Guillemin, Henri: Jeanne dite „Jeanne d’Arc” (A Jeanne d’Arcnak is nevezett Johanna). Paris, 1970, Gallimard, 251 p.*

Guillemin Johanna-életrajza mindenekfelett kritikai mű, mely elsősorban Johanna életének bombasztikus vagy kenetes heroizálását, emberfeletti és természetfeletti képességekkel való felruházását tűzi tollhegyre, bár elhárítja a laposan racionális magyarázatokat is. Súlyt fektet arra, hogy a különböző források eltérő fokú hitelességének elemzése alapján szétoszlasson néhány közkeletű, többnyire aaptalanul és indokolatlanul szépítő vagy heroizáló hiedelmet. Főleg arra mutat rá, hogy az 1456. évi rehabilitációs per tanúvallomásai igen tekintélyes hányadban komolytalanul szépítenek, heroizálnak vagy feketítenek, és legendákat költenek, s ezeken alapul egy sor „köztudomású” téves állítás. A szerző kritikai tételei közül a legfontosabbak a következők: nem áll az, hogy Johannának az udvarba való bejutása olyan megmagyarázhatatlan és csodálatos dolog lett volna, mert az előző években is az udvar kíváncsiságának a kielégítésére ismétlődően küldtek oda „szentasszonyok”-at és „látóemberek”-et, akiket fogadtak is, bár nem sokáig foglalkoztak velük; nem áll az sem, hogy olyan hamar, szinte azonnal fogadták, sőt több hétig vártatták; az sincs elegendően bizonyítva, hogy a királyra olyan nagy hatást gyakorolt volna, s bár lehetséges, hogy elsőre gyakorolt némi hatást, az bizonyos, hogy a kockázatos hadi vállalkozásoktól szinte betegesen félt s mindent a burgundi herceg megnyerésére alapozó király semmiféle komoly hadi vállalatot nem bízott Johannára; nem áll az, hogy Johanna vezéerként indult volna Orléans felszabadítására, ezt csupán ő képzelte, valójában egy élelmiszer-szállítmány mellé küldték az ostromlottak moráljának az erősítésére, miközben a nem is minden oldalról körülrzárt Orléans ostromát az angolok is igen lagymatagon folytatták; az azonban igaz, hogy Johannának volt része, bár nem egyedül neki volt része abban, hogy egy csetepatét a nekibuzdult katonák és ostromlott lakosok végül is a város felszabadításává szélesítették ki; nem bizonyos, sőt nem is nagyon valószínű, hogy Johanna a koronázáskor közvetlenül a király mögött állott volna zászlójával, mert ezt csak egy közepes hitelességű levél állítja, Johanna saját nyilatkozatai pedig legalábbis kétségessé teszik; annál is inkább, mert a király és környezete mind fokozódó mértékben távol tartotta magát Johannától, aki a neki szánt szerepnél többet igényelt; így működésének az elfogatását megelőző második esztendejében úgyszólván teljesen távol tartották minden hadi vállalkozástól, s ő néhány vele szimpatizáló udvari dáma körében „civil” életet élt, szép női ruhákban járt, s komoly pénzkészletet gyűjtött, amiből később a balsikerű compiegne-i vállalkozást fizette; nem

áll az, hogy Johanna a francia nép széles rétegeit megmozgató népmozgalmat indított volna, hanem végig zsoldosokkal s legvégül magára hagyatva saját pénzén fogadott zsoldosokkal harcolt; komoly, bár nem százszázalékos gyanúokok vannak arra is, hogy elfogatását a királyi udvar egyes emberei is előmozdították; nem áll az sem, hogy perében végig tartani tudott egy ellenfeleit szellemesen megszegyenítő fölényes magatartást, mert erre csak addig volt képes, amíg a bíróságnak papi és francia külsőségei tévedésben ringatták a végső kimenetel felől; mikor azonban rájött, hogy a bíróságnak vagy az ő testi, vagy az ő erkölcsi megsemmisítése kell, akkor elvesztette biztonságát, mind kapkodóbbá lett, ügyetlenül ravaszkodott, s – utóbb visszavont – valótlanságokat is mondott. Ugyanakkor a szerző úgy látja – mint Shaw<sup>160</sup> is –, hogy a Johannát elítélő bíróság többsége az angolokkal ellentétben nem akarta Johannát máglyára juttatni, hanem komolyan igyekezett „eretnek” állításainak visszavonására bírni. Másrészt viszont feltételezi, ugyancsak komoly okok alapján, hogy az Egyház a roueni bíróságnál sokkal magasabb szinten volt részese Johanna perének és elítéltetésének, s minden valószínűség szerint létezik a Vatikánban egy máig közre nem adott titkos Johanna-dosszié is.

Johanna személyiségének és szerepének értékelésében a szerző három közkeletű tétellel szemben állít fel ellenvéleményt a következőkben: nem áll az a – Shaw által népszerűsített – tétel, mely szerint Johanna a *nacionalizmus* előfutára, mert, mint már mondtuk, nem indított népmozgalmat, s egész frazeológiájának az angolok által igazságtalanul szorongatott törvényes király, nem pedig a francia nép volt a középpontjában, annál is inkább, mert számára „France” nem valami összhasza, hanem az ő bari (nem lotaringiai!) szülőföldjétől különböző, Párizs környéki vidék, az Isle de France volt; nem áll az, hogy Johanna a szüzesség megtestesítője és megszemélyesítője volt, mert ugyan testileg bizonyítottan szűz volt, de ezt nem tekintette szükségyszerűen egész életre szóló állapotnak, s nem zárta ki, hogy később férjhez megy és családot alapít, csak éppen addig nem volt ideje szerelmi ügyekkel foglalkozni, amíg feladatának teljesítése foglalta el; az általa használt s általában szűznek fordított Pucelle kifejezés az akkori nyelvben egyszerűen szolgálót jelentett; nem áll végül az a – Shaw által népszerűsített – tétel sem, hogy a *protestantizmus* előfutára lett volna, mert szabályos pap- és egyháztisztelő középkori katolikus volt, akinek „hangjai” nem különböztek bármilyen más szent hangjaitól, s csupán a politikailag elkötelezett bíróság csinált a hangjaihoz való ragaszkodásából eretnekségi és engedetlenségi ügyet. Rámutat

<sup>160</sup> Shaw, George Bernard (1856–1950): ír drámaíró. Bibó a *Szent Johanna* című darabjára utal.

végül a szerző arra is, hogy mind a rehabilitáló határozat, mind a szentté avató határozat óvakodik attól, hogy akár Johanna hangjait hitelesítse, akár őt vértanúnak nyilvánítsa – hiszen szabályos egyházi bíróság ítélte el –, hanem az első arra szorítkozik, hogy az első bírósági határozat ténymegállapításainak téves voltát mondja ki, a második pedig arra, hogy Johanna szentségét elsősorban erényeinek hősi fokára alapítsa.

A mű mindeme kemény kritikai megállapítások ellenére sem hányavetien deheroizáló, sőt szembefordul Voltaire és Anatole France<sup>161</sup> álláspontjával, akik közül az első Johannát nevetségesnek, a második naivnak állította be: a szerző csatlakozik Shaw, Sackville-West<sup>162</sup> és a magyar Horváth Barna álláspontjához, akik Johannát rendkívülien erőteljes és kompakt személyiségnek értékelik. Zárószava szerint nyugodtan elfogadhatjuk Johannának azt az állítását, hogy ő az Isten ügyének harcosa, Isten által kijelölt feladatát teljesíti, Isten nevében vonul ki az igazságtalanság ellen; hiszen lényegében mindnyájunknak van feladatunk, sőt mindnyájunknak ugyanaz a feladatunk: a szeretet és igazságosság ügyének érvényesítése; csak éppen a legtöbb ember személyisége széteső és nem összeszedett, így nem ragadja meg a maga hivatását; Johanna ellenben azok közé az összeszedett és egy fából faragott személyiségek közül való, akik a hivatás „hívására” teljes szívükkel és teljes cselekvőképességükkel felelnek.

A mű a magyar olvasó számára, aki elsősorban Shaw Johanna-értelmezését ismeri – amit alapvonásaiban a szerző is elfogad –, sokszor nyitott kapukat látszik döngötni, mikor kirohan a Johannát kenetes szentté vagy bombasztikus hőssé tevő értelmezések ellen, melyek természetszerűleg a francia irodalomban burjánoznak. A mű azonban ezen túlmenően kritikai és valóságfeltáró jellegű, tartalmas, hiteles és meggyőző, részleteiben érdekes, végkövetkeztetéseiben megbízható s értelmezésében emberi. *Lefordítását javaslom.*

Budapest, 1971. december 7.

*De Closets, François: Le bonheur en plus (... és ráadásul a boldogság).  
Tanulmány. Paris, 1974. Denoël, 347 p.*

E műnek, mint bevezetéséből kiderül, két lényeges alapgondolata van. Az egyik az, hogy a gazdasági és technikai haladás, úgy ahogyan az ma folyik,

<sup>161</sup> France, Anatole (1844–1924) francia író. Bibó *Jeanne d'Arc élete* című 1908-as könyvére utal.

<sup>162</sup> Sackville-West, Victoria Mary (1892–1962): angol író, akinek *Saint Joan of Arc* címmel 1936-ban életrajza jelent meg Szent Johannáról.

nem tényezője az emberi boldogságnak, sőt éppen ellenkezőleg, akadályozza az igazi boldogság megvalósulását. A másik az, hogy ennek az előrerohanásnak a folytatása mind fokozódó nehézségeket fog okozni, s mindinkább le fog lepleződni az ilyenféle haladásnak az illuzórikus volta. Az időközben kitört olajválság frappánsan illusztrálja ezeket a tételeket. A kérdés az, hogy boldogságunk érdekében kell-e több olajterméket fogyasztanunk, s nem maradhatnánk-e akkor is boldogok, ha a gazdasági növekedés egy bizonyos formájáról lemondunk? A mű végigelemzi a termelés legkülönbözőbb területeit, s arra az eredményre jut, hogy a technika és a fogyasztás jelenlegi anarchikus továbbfejlesztése nem megoldja, csak elleplezi a problémákat, csak elszórakoztat anélkül, hogy boldoggá tenne. Mindenekelőtt ember-telenítő hatású a modern technika munkaformája a maga gépkezésre, gépsorokra, futószalagra alapozott munkájával, amit szükségessé tesz a jövedelmezőség merőben mennyiségi hajszolása. Ehhez viszont már nem az egészet áttekinteni képes kézművesre, hanem csak ún. betanított, mechanikus munkát végző munkásokra van szükség. Ezek teszik ki ma a munkásság nagyobb részét, akik körében mostanában jelent meg először, meghökken-tő, de egyben biztató módon a lázadozásnak, sőt a sztrájknak egy teljesen új típusa, mely immár nem több bért és kevesebb munkaidőt, hanem értel-mesebb, emberhez méltóbb munkát követel. Mind ellenszenvesebbek a modern technika végtermékei is: a vállalatok annak érdekében, hogy nagyobb anyagi eredményeket tudjanak felmutatni, nem a kialakított és hasznosnak bizonyult termékeket olcsóbbítják, hanem új meg új, mindinkább szükség-telen termékekkel jönnek a piacra, hogy azok tulajdonsága és állítólagos kiválóbb volta címén az árakat s a jövedelmezőséget magas szinten tarthas-sák. Végül kártékony a modern technika abban is, hogy egy sor olyan ká-roso mellékhatást idéz elő, melyek közvetlen – a vállalatot sújtó – pénzügyi veszteségként ugyan nem jelentkeznek, mégis óriási módon megrövidítik az emberiséget s annak boldogságra való lehetőségét: atommal, műanyaggal, kémiai hulladékokkal szennyezik a vizet és a levegőt, pusztítják az élővilágot, s megszüntetik a csendet és a nyugalmat, ahol csak jelentkeznek.

Mindezek mögött ott áll a gazdaság mennyiségi, elsősorban pénzben kifejezhető növekedésének az a programja, mely valóságos fétisévé vált egész gazdasági szemléletünknek. Hamis ez mindenekelőtt azért, mert nem tüntet fel egy sor, számban és pénzben közvetlenül ki nem fejezhe-tő, értéket, illetve értékcsökkenést, amilyenek az előbb említett jó levegő, egészséges víz, csend és nyugalom, s egyáltalán az, amit a boldogság neve alatt foglalunk össze, s aminek károsodásai csak egészen közvetve, más té-telek alatt jelentkeznek, mint egészségügyi kiadások, mint az elmebajok



terjedése vagy a balesetek szaporodása.<sup>163</sup> Nem kevésbé jellegzetes esetként mondja el, hogy több mint tíz éve létezik egy francia víznyerési találmány, mellyel az egész afrikai szárazságot meg lehetett volna előzni, de gyártását nem találták rentábilisnak. De hamis a folytonos növekedés mértékül használása azért is, mert teljességgel kétséges, sőt okunk van feltenni, hogy az állandó egyenes vonalú növekedés végül kibogozhatatlan ellentmondásokhoz fog vezetni; de ettől függetlenül is felvethető, hogy egy gazdasági rendszernek sokkal ésszerűbb célja egy tartós egyensúlyi helyzet létrehozása és fenntartása; s ha ezen belül érdemes valamiféle növekedést szorgalmazni, akkor az összmenyiség növelése helyett sokkal indokoltabb az elosztás igazságosságának a fokozása. Ma már világos, hogy az ún. jóléti vagy fogyasztói társadalom lényege éppen az, hogy az elosztás igazságosságának e kérdését megkerülje. Ezért hozta létre a gazdasági előrerohanásnak egy olyan rendszerét, mely a jólét alapelemeit a munkásság tekintélyes részére, főleg a legfelsőbb részére valóban kiterjeszti azáltal, hogy őket is fogyasztóknak tekinti és azokká is teszi. Ugyanakkor, egyrészt nem szünteti meg a termelést és a fogyasztást esztelen szeszélyeik jegyében szabályozó milliárdosok kiváltságos helyzetét, másrészt továbbra is a nyomor mélyein hagyja a szegény embereknek magukat védeni, a maguk érdekeit érvényesíteni nem tudó rétegét, melynek száma a lakosság jó egyötödét-egynegyedét kitekíti: ide tartoznak a kisnyugdíjas vagy nyugdíj nélküli öregek, a gyermeket egyedül nevelő nők, a testi hibások és mozgásképtelenek, a mezőgazdasági munkások, a vendégmunkások tömege és az alvilág nyomorultabb fele stb., stb., világméretben ugyanilyen helyzetben van az éhhalál által fenyegetett ún. harmadik világ.

Ezek helyzetét csak az árak erőteljes csökkentésével lehetne javítani, nem az új meg új felesleges szükségletek felkeltésével és felesleges áruk piacra dobásával. Rámutat a szerző egy sor további esztelenségre is, melyek az alapvetően értelmetlen gazdaságszervezés hatására a legkülönbözőbb területeken kialakulnak: a felesleges szükségleteket mesterségesen felkeltő reklám esztelenségére; a gyermek alkotó tevékenységét feleslegessé tevő túlkomplikált és túl drága gyermekjátékokra; a személyautó-közlekedés abszurdumára, mely a legcsodálatosabb közlekedési találmányokat oly módon realizálja, hogy egyesek tulajdonában túlméretezett dobozokat hoz létre, amivel vagy azt éri el, hogy a kiváltságos kisebbség közlekedése megbénítja a többség közlekedését szolgáló tömegközlekedési eszközök műkö-

<sup>163</sup> Itt az eredeti gépiratban a belső margón egy beszúrás van. A lektori jelentéseket egyetlen vaskos kötetbe összegyűjtve archiválták. A kötés következtében a beszúrás eleje nem olvasható.



dését, vagy – ha sikerül a személyautót az egész társadalom közkincsévé tenni, mint Amerikában, akkor – irreális és aránytalan méretű területet kell a közlekedés számára kisajátítania; mindezt betetőzi az az esztelenség, mely a szépség, a kultúraterjesztés, sőt a szerelmi siker eszközeit is elüzletiesíti. Mindennek eredményeképpen néhány ipar, mindenekelőtt az autóiipar, a repülőgépipar, a számítógépipar, az űripar valóságos rákos daganatokká nőttek ki magukat, melyek ontják a drága és értelmetlen dolgokat, a fantasztikus kényelmekkel ellátott autókat, a hangsebesség feletti sebességű személyszállító repülőgépeket, a csak felében-harmadában kihasznált számítógépeket, s a merő hatalmi versengésből államilag finanszírozott űrcsodákat. S itt leli meg a szerző mindeme esztelenségek végső gyökerét: a hatalmi harcot, a hatalmi versengést érdek és érdek, mamutvállalat és mamutvállalat, állam és állam között. S hatalmi visszaélést takar az a jogintézményi abszurdum is, mely az emberek ezrei felett hatalmat jelentő gyárak és nagybirtokok birtoklását a „tulajdon” intézményének védelme alá rejti, s ezzel a valódi tulajdont jelentő kisbirtokkal, műhellyel, lakóházzal egy kalap alá veszi.

A szerző kritikájának éle elsősorban a kapitalista, s azon belül is a franciaországi viszonyok ellen irányul, ahonnan példái nagyobb részét veszi; a tulajdon abszurdumáról, a milliárdosok szeszélyeiről mondottaknak csak ezekre vonatkozóan van értelmük. Ugyanakkor sok ponton kiterjed kritikája a kommunista világra is, anélkül, hogy a kettőt az „ipari társadalom” közös nevezője alá vonná; ő is hangsúlyozza, de magától is kiderül, hogy a gazdasági növekedés fetiszizálása vagy az űrverseny olyan dolgok, melyeknek kritikája mindkét rendszert érinti. Ugyancsak mindkét rendszert érinti az, amit a szerző a központi bajnak tekintett „technikai illúzió” ellen kifejti: a technikai illúzió az, mely meghamisítja, megcsonkítja, sematizálja, túlspecializálja, túlkoncentrálja, túlkomplikálja s végsőleg a hatalmi akarat szolgálatába állítja az egész valóságot. A szerző határozott előszeretettel mutat a kisebb, egyszerűbb, emberibb méretek és viszonylatok iránt: rámutat a legújabban felfedezett kőkorszaki jellegű természetű népek önmagában harmonikus és derült életére, a legnehezebb környezethez alkalmazkodott eszkimóknak a természettel való egybehangolódására ugyanúgy, mint a kisbirtokos, kisiparos, kiskereskedői üzemforma emberileg kielégítőbb voltára. Mint mondja, a műhely, a lakás, a szomszédság, a falu, a vidék valóságos kategóriák, az óriásváros, az óriásüzem, az óriás-homokpart, az óriás-autóút csupa merő rákos daganat. Ugyanakkor azonban erősen hangsúlyozza, hogy a technikai vívmányok visszautasítása semmit sem old meg, hanem egy új, emberségesebb technika létrehozása a cél.

A szerző megpróbálkozik a kommunista rendszer külön kritikájával is oly módon, hogy a technikai illúzió párdarabjaként időnként megemlíti a kommunistákra jellemző „ideológiai illúzió”-t, melynek lényege az, hogy minden másnál fontosabb, szinte egyedülállóan döntő kérdésnek tekinti a tulajdonviszonyokban való változást, s az erre irányuló ideológia uralomra jutását; a szerző gondolatmenete azonban itt sokkal élettelenebb és eleven példák híján való.

A szerző végkonklúziója az, hogy a megoldás nem a szokványos értelemben vett „gazdasági síkon”, hanem a szó legáltalánosabb értelmében vett „politikai” cselekvés síkján van: egy tudatosan végiggondolt politikának kell egy olyan technikai civilizációt létrehoznia, mely a haladás javait nem értelmetlenül halmozza fel, hanem egy harmonikus társadalmi–kulturális keretbe illeszti bele, melyben egy lényegesen másféle technika mindenkire számára igazi kielégülést okoz, s ugyanakkor lényegesen takarékosabb a fogyasztás területén. A mai rendszer fenntartása mellett korlátozásokat bevezetni semmit sem ér: a társadalmat kell megváltoztatni. Az ilyen felismerések számára a prosperitás idői kevésbé alkalmasak: a jelenlegi válságnak éppen az a haszna, hogy a kérdések teljesebb végiggondolására kényszerít. A szerző hangsúlyozza, hogy a kérdés így sem egyszerű, mert nem egyetlen csodaszer alkalmazásában áll, hanem aprólékosan végiggondolt sokféle intézkedés együttesén, amelyek szabályozások, eljárások, tilalmak, jutalmak és egyéb intézkedések sokaságával érik el, hogy a felesleges szükségletek felkeltése, a környezet pusztítása, az elosztás méltánytalansága hátrányos következményekkel járjanak, míg a valódi szükségletek kielégítése, a környezet javítása, az elosztás igazságossága megkapják a maguk jutalmát. Tisztában van azzal, hogy mindezek az intézkedések a tulajdonviszonyok elevenébe vágó jelentős lépéseken felül még egy sor másféle, sokkal kevésbé látható kiváltságot is érintenek, s érvényesítésük rendkívül nehéz, mert az ezek érvényesítésére hivatottak maguk is többé-kevésbé az érintett kiváltságosok közé tartoznak, s ezért is, meg sok egyéb okból is megeshetik, hogy ezekből az intézkedésekből is elsősorban valamiféle kiváltságos csoport húz hasznot. Ebben az irányban hat nemcsak a harmadik világ látható és ordító korrupciója is, de a legfejlettebb jogrendszerekkel rendelkező országok jogalkotásának és jogalkalmazásának ezer kis buktatója is. Hangsúlyozza azonban, hogy mindezek ellenére nagyon sokat lehet végezni a felesleges árucseré és felesleges termelés csökkentése, a helyes termelés és helyes feltalálókészség premizálása, a politikai és üzemi demokratizmus növelése terén, s az államosított iparok sokkal jobban tennék, ha ezen a téren volnának úttörők, mint hogy ha azt bizonygatják, hogy a szó szokványos

értelmében ugyanolyan jövedelmezők ők is, mint a magántulajdonban lévő üzemek. S rámutat arra is, hogy, amint az az elmúlt évtizedekben történt, a jövőben is remélhető, hogy egy-egy kiszélesedő mozgalom, egy-egy kiáltó példa, egy-egy meghökkentő könyv nyomán a közvélemény ráébred olyan problémák létezésére, melyeknek felvetését sokáig teljesen kilátástalanoknak tartották.

A könyv alapgondolataiban világos és gondolatébresztő mű, de azzal jellemezhetjük, hogy „újságírói” jellegű a szónak mind jó, mind rossz értelmében: egyrészt eleven és olvasmányos, másrészt teljesen híjával van a gondolati rendszernek, keresztül-kasul ismétli önmagát, s az egyes fejezeteket inkább hangulattípusok jellemzik, mintsem a gondolat logikus egymásutánja. Így kerülnek bele a modern jóléti és fogyasztói társadalom abszurditásai közé az „abszurd” dráma, az „abszurd” regény s az „abszurd” képzőművészet is, melyek valahol mélyen talán messziről, de csak igen messziről függenek össze a szerző által feltárt esztelenségekkel. Bizonyos, hogy manapság ilyen műfajú művek elég nagy számban jelennek meg, s közöttük bizonyára van ennél sokkal<sup>164</sup> (...) valamint az a modern tanügyi esztelenség, mely csodálatos új tanítási gépeket szerkeszt, de még nem tudta igazán eldönteni, hogy elsősorban mire akarja tanítani a jövő nemzedéket; vagy az üdülésnek az a nem kevésbé értelmetlen tendenciája, hogy ellepi és kibírhatatlanul zsúfolttá teszi a tenger- és tópartokat, miközben elhanyagol rengeteg üdülésre alkalmas közép méretű – emberi méretű! – hegy- és síkvidéket. Mindezek talán messziről, de csak igen messziről függenek össze a szerző által elsősorban feltárt termelési esztelenségekkel; végsőleg szellemi civilizációnk válságjelenségei közé tartoznak, melyek megoldása többet kíván, mint a technikai illúzió felszámolását vagy a technikai civilizáció megújítását.

Mostanában nem egy ilyen mű jelenik meg, s bizonyos, hogy van közöttük rendszerebb és tudományosabb is; alig hiszem azonban, hogy bármelyikük is ennél elevenebbül és élénkebben volna megírva. Úgy véljük, hogy ez a mű *lefordításra* nagymértékben *alkalmas – vitaindítási céllal*.

Budapest, 1974. november 11.

<sup>164</sup> Az eredeti gépiratból – bár a számozás folyamatos – itt valószínűleg hiányzik egy lap.

## DRÁMAELEMZÉS

### Németh László: VII. Gergely

A *VII. Gergely*nek a központi gondolata az, hogy VII. Gergely teljes energiával – helyenként oklevélrendeléssel és hamisítással is – meg akarja alapozni az egyháznak a világi hatalom fölötti fölényét, ennek jegyében páratlan sikerrel forgatja az egyházi átok fegyverét, és egy pillanatban közeljut ahhoz, hogy IV. Henrik német királyt a trónról letétesse, és utolsó percben, mikor a király elébe jön Canossába, utolsó percben meginog, enged néhány királyi asszony könyörgésének és sirámainak, fogadja a bűnbánó királyt, föloldozza, letesz arról, hogy Németországba menjen, és ott letétesse a királyt a trónról, és tulajdonképpen ezáltal megtorpan az egész akciójában, lélegzetet ad a mindenre elszánt és cinikus királynak, aki végül is hatalmi eszközeivel fölébe kerekedik, száműzetésbe kergeti, ahol csalódottan meghal. Környezetében vannak az ő egyházi irányzatát követő papok, közöttük a későbbi Orbán pápa, akik helytelenítik ezt az ellágyulást, első perctől kezdve a szigorú vonal mellett vannak.

Az egész darab mintha azt sejtetné, hogy ha VII. Gergely ott nem inog meg, akkor leteszi IV. Henriket a trónról, és az egyházi felsőségnek egy páratlan, új korszakát nyitja meg.

Itt tulajdonképpen ebben az egész beállításban elsikkad a probléma lényege. A probléma lényege az ti., hogy VII. Gergely először jut odáig, hogy spirituális eszközökkel a világi hatalom fölé kerekedjék. Őnála jelenik ez meg, előtte egy nemzedékkal még a világi hatalom pápákat tett le és emelt fel. Egy nemzedék alatt eljutott odáig, hogy egy király letételének a pápa által való lehetősége komolyan megjeljen, ő eljut idáig és abban a pillanatban, mikor idáig eljut, ezt az egészet úgy fogja föl, mint a királyok fölött álló hatalomnak a lehetőségét. Tulajdonképpen az egyháznak az a furcsa eltorzulása, amelyik az egyházat magát tette világi hatalmak szolgájából a világi hatalmak egyikévé, itt, ebben a történeti pillanatban már el is kezdődik, holott a nagy perspektíva az lett volna, hogyha egy nem világi, nem erőszakon alapuló szellemi hatalom kezdete lett volna ez a pillanat.

Miért bukott el VII. Gergely? Azért, mert ellágyult a királyi asszonyoknak a könyörgésére? Dehogy. Azért, mert a célkitűzésével, azzal, hogy

hatalmi fölénybe akart kerülni a királyokkal szemben, kibírhatatlan el-  
lentmondásba került. Az ő királyok fölötti hatalma, az ő átkának a ha-  
tásossága pontosan az általa hirdetett keresztény evangéliumnak az em-  
berek lelkére való hatásában rejlett. Őneki tehát nem azért bocsátott  
meg, mert a királyi asszonyok kikunyerálták tőle ezt a bocsánatot, azért  
bocsátott meg, mert a kereszténység alapgondolata jegyében nem tehette  
azt, hogy ne bocsásson meg. A király visszafordította őrá azt, hogy ő hatal-  
mi fölényre akarta ezt a helyzetet kihasználni, a király visszafordította vele  
szemben a saját eszközét, és rákényszerítette arra, hogy annak az eszmé-  
nek a jegyében, ami az ő erejét adta, legyen konzekvens, és a bűnbánónak  
bocsásson meg. Óriási botránkozás lett volna azzal, ha ő a bűnbánó, me-  
zítláb vezeklő királynak nem bocsát meg, a dolog valami más módon, de  
szintén visszafelé sült volna el – mint ahogy így is visszafelé sült el, a végső  
hatalmi harcban a királynak szükségképpen felül kellett maradnia. De  
ha VII. Gergely következetes marad a keresztény kiindulásokhoz, akkor  
az egyház szellemi és erkölcsi fölényét át tudta volna menteni. Így pedig  
az egyháznak a világi hatalmak egyikévé és nem is a legnagyobbikává való  
válását indította el.

Itt van ennek a színdarabnak az elégtelensége a probléma megmagya-  
rázására.

*1970-es évek második fele*

# HÁROM VERSELEMZÉS

## I.

A következőkben három laikus verselemzést szeretnék megörökíteni. Olyan verselemzést, amely az idevonatkozó magyar tanári előírásoknak nem felel meg, inkább azt mondja meg, ami az én számomra érdekesnek, szépnek mutatkozott. Talán egy „miért szép” sorozatba való elmefuttatók ezek.

Az első Illyés Gyula: *Églakók* című verse, amelyik annak példája, hogy hogy lehet egy versbe fokozatosan minden magyarázat és kommentár nélkül belehozni a mondanivalót, hiszen a költő részéről az a legnagyobb fogatkozás, ha ő magyarázza meg, hogy mit akar mondani, és az a másik legnagyobb fogatkozás, ha nem derül ki világosan, hogy mit akar mondani. Ennek pedig művészi eszközei vannak, hogy hogy lehet valamit úgy megmagyarázni, hogy mégse magyarázgassuk. Erre példa ez a vers.

Ez a vers versszakonként fejlődik és viszi, fogja kézen fogva az olvasót a végkonklúzió felé, ezért én is versszakonként fogom felmondani, és egyben az olvasó érzéseit tolmácsolni próbálni.

*Églakók:*

*Szívalakú csizmája szára,  
Szűrtől királyi hetyke válla  
Bajsza korom, orcája rózsza,  
Séta Pista így szállt a lóra.*

Egy szép, népies zsánerkép indul el ezzel a 4 sorral. Főhőse vagy huszár vagy betyár. A népies zsánerkép önmagában nem megvetendő műfaj, ha nem téved érzelgősségbe vagy sematizmusba, megtart valamiféle nemes romantikát, akkor megvan a maga helye és létjogosultsága.

Lássuk a következő versszakot:

*Darutollas kalpaga pörge,  
Ezüst mordálya szögre töltve  
Inge, gatyája patyolat  
Szívében tiszta indulat.*

A zsánerkép folytatódik. Most már egy kicsit valószínűbb, hogy betyárral van dolgunk, hiszen huszároknak még a tisztjeiknek se igen volt ezüstmordályuk. A betyár egy nagyon tisztára mosott betyár, a zsánerkép maximumán szép akar lenni, hiszen „szívében tiszta indulat” van.

*Csupa kis villámkék acél  
Kék szeme sarkantyútaréj,  
Gyors napsugár a hírneve,  
Szabad élet a mindene.*

A zsánerkép tovább kerekedik, megkapja az egyik legnagyobb emberi értéket, a szabadság hitelesítését is.

*Igaz vitéz, igazi úr,  
Nem rabol, csak ha rászorul,  
És akkor is csak gazdagot,  
Ki már sok árvať becsapott.*

Most már világos, hogy betyárral van dolgunk, és az is világos, hogy miben áll a betyár szívében honoló tiszta indulat. „Nem rabol, csak ha rászorul, és akkor is csak gazdagot”. Ez az ideális, a tökéletes, az abszolúte legnagyobb értéket megvalósító betyár.

*Nem öl, csak ha nincs tenni mást,  
És akkor is csak uzsorást,  
Pejkóján ahogy tovatűn,  
Elporzik nyomából a bűn.*

A zsánerkép lassan átmegegy az erkölcsi tökéletesség képébe. Igaz, hogy a betyár néha öl is, de csak uzsorást öl és valamiféle csodálatos Jézus Krisztus-i hatalom van a bűn felett.

*Csak az marad meg, ami jót,  
Bátrat művelt és bíztatót,  
Frissebb utána a vidék,  
Mint fürgeteg után a rét.*

Tovább szemlélhetjük a mindent megfrissítő erkölcsi tökéletességet. De valami kis kétség megjelenik: „csak az marad meg, ami jót, bátrat művelt és bíztatót”. Ne adj Isten művelt volt, esetleg művelt valami egyebet is?



*Mindig vidám, mindig deli,  
Jó szóval, tréfával teli,  
Mint hajótól a tengerár,  
Tőle végtelen a határ.*

Tovább folyik az erények felsorolása, a jó szó és a tréfa is közöttük van, és ugyanakkor az egész alak valamiféle végtelen, talán valószínűtlen perspektívát kezd felvenni.

*Tőle nincs korláta sehol  
a váagnak, tőle nincs pokol,  
Nincs kárhozat, tőle lehet  
Valami más a föld felett.*

Tovább haladunk a bűnt feloldó, a poklot megszüntető, a kárhozatot semmivé tevő tökéletesség megrajzolásában. Valami más jelenik meg a földön tőle, mint ami az átlagos, egyszerű embert nyomasztja.

*Nyergében föl-le ringva, míg  
Folyton-üdén így utazik,  
Bánat és baj bármennyi van,  
A hit, a hit határtalan.*

Folyton üdén utazik, talán meg sem halt, talán meg sem halhat. A hit, a hit határtalan. Talán mindaz, amit elmondtunk róla, a hit világába tartozik. Fokozódik a kétség és kezdődik a csendes imádság.

*Csillag reze még a napon,  
Aztán elbrejti a Bakony,  
Hol mindig nyár van, sose tél  
Mindig üdezöld a levél.*

Most már nem kétséges, hogy az irrealitások világában vagyunk. A Bakonyban nincs mindig nyár. A Bakonyban nem mindig üdezöld a levél.

*És mindig jó vacsora fő,  
És mindig hű a szerető,  
Soha senki se szomorú.  
Kanásztáncot jár a Savanyú.*

Természetes az irrealitás a mindig jó vacsorával, a mindig hű szeretővel, a soha sem szomorú betyárokkal. És élessé és határozottabbá válik az ironia. És megjelenik Savanyú Jóska. Savanyú Jóska, akiről majd később meg

fogjuk tudni, hogy jó generációval, ha nem kettővel idősebb Séta Pistánál, aki kb. a költő gyermekkorával lehet azonos idejű.

*Felhők közt vígan fut a hold,  
Kulacsot nyújt Sobri, a holt,  
S tágul mind vígabbra a kar,  
Milfajttal, Angyal Bandival.*

A realitásból visszavonhatatlanul kifutottunk. Egy valóságos betyár Olimposzon vagyunk. Aki csak elért a Dunántúl keleti felén gyermekeskedő költőhöz a népi emlékezetten keresztül a költő gyermekkoráig, az mind itt van: Sobri, Milfajt, Angyal Bandi.

*Őket várták a béresek,  
Nem Jézust, a kis édeset,  
Nem a szentek, a Máriák,  
Nekik ez volt a másvilág.*

A betyár Olimposz most már konkurenciába van helyezve, éspedig győzedelmes konkurenciába az egész keresztény túlvilág nagyjaival szembe. Jézussal, Máriával szemben. Es kinek a világában volt az? Először jelölődik meg, hogy ez az egész irreálissá váló zsánerkép, amelyik már messze van a zsánerképi indulástól, a béreseknek a szemében volt. A béreseknek, akiknek a meséit a költő gyerekkorában hallotta, már nemcsak egy regés Olimposz, hanem egy valóságos aktuális túlvilág ez az egész.

*Séta Pista a marcona,  
A hetyke szökött katona,  
Pogány istenként léptetett,  
A néma szolganép felett.*

Séta Pista megteszi az utolsó lépést, immár isteni rangra emelkedett. Kiknek az istene? A néma szolganép istene. A néma szolganép vágyképe az, amelyik zsánerképnek indul és egy keserű, irreális vágyképben végződik.

És most jön a nagy fordulat. Az első nagy fordulat. Eddig múlt időben beszéltünk, a költő azzal jelzi a fordulatot, hogy áttér a jelen időbe, és áttér egy teljesen más helyzetbe. Jelen időben magáról, saját pillanatnyi gondolatairól.

*Paplanos ágyban heverek,  
Arrább szép asszony, szép gyerek,  
Nem alszom, de már álmodok,  
Séta Pistával vágtatok.*

Most már a költő maga beszél, és az első szava egy kontraszt a béresekkel, a néma szolganéppel. Paplanos ágy, szép asszony, szép gyerek. Mi máshonnan tudjuk, de valahogy ez a vers is érzékeli, hogy a költő, aki Séta Pistával vágat, maga tette meg ezt az utat a béresek, a néma szolganép világa és a paplanos ágyban megtestesült jólét között, és innen emlékszik vissza a Séta Pistáról szóló béresi mesékre. Most már megint ezzel a jelen idővel a realitásban vagyunk. Vitán kívül. És most az marad hátra, hogy valamiképpen befejezzük Séta Pista történetét, hiszen Séta Pista valamiképpen be is kellett fejezze földi pályáját is, és amúgy most már tudjuk, hogy az egész zsánerkép és az egész istenülés valamiképpen irreális volt, valami vágyképben volt jelen, tehát megvan az az igényünk, hogy tudjunk valamit a valóságról is. És most megint visszalépünk a múlt időbe, de egy, az előző vers folytán teljesen megváltozott aspektusban és ütősszerűen jön az igazi valóság.

*Fázva, rühesen, véresen,  
Menekült völgyön és hegyen,  
Dehogyis volt neki lova,  
Meztélláb bujt ide-oda.*

Most megtudjuk azt, amit sejtettünk, hogy a Bakonyban igenis van tél, nem mindig üdezőld a levél, nem mindig fő jó vacsora, nincs mindig hű szerető és nincs mindig vidámság. És ez a versszak elveszi Séta Pistától a tökéletes betyárkép elsőrendű rekvizitumát, a csizmát és a lovat. Nem volt neki lova, meztélláb bujt ide-oda.

Most már csak a véget kell megtudnunk. A betyárok népdalbeli végei azt szokták megjeleníteni, hogy aranyszőrű paripán vonul a vesztőhelyre, és mindenki siratja. Mit tudunk meg Séta Pistáról?

*Egy rossz akol rejtekadó,  
Jászlánál érte a golyó,  
Arccal az alomba esett,  
Megváltva mit még lehetett.*

Mit váltott meg Séta Pista? Azt a véget, amely nem úgy zajlik le, ahogyan a betyárokról szóló népdalok le szokták írni, hanem sokkal kegyetlenebbül, keményebben és mérhetetlenül gyötrően, szomorúan és magányosan. Az urak kegyetlen igazsága, a börtön mérhetetlen elhagyatottsága, a vallatás értelmetlensége és fizikai bántalmaztatása és végül a gyalázatos halálnak mindennemű romantikától mentes, sötét, zárt börtönudvarokon való lefolyása. Ezt váltotta meg, ez maradt neki. Mindezt megtudjuk egyszerűen, múlt és jelen idő váltakozásával, apró hangulati elemek sorozatos,

fokozatos adagolásától és rövid egyszerű tények közlésétől, minden magyarázat nélkül. Világos benne a társadalmi tanulság, világos a tények leírása, anélkül, hogy a költő bármit is magyarázna. Ez szép benne.

A következőkben visszatérnék az Illyés versnek egy motívumára, egy tulajdonságára, amelyre ugyan utaltam, de ki nem hangsúlyoztam eléggé. Ez az a két versszak, amely úgy kezdődik:

*Őket várták a béresek,  
Nem Jézust, a kis édeset,  
Nem a szentek, a Máriák,  
Nekik ez volt a másvilág.*

*Séta Pista, a marcona,  
A hetyke szökött katona,  
Pogány istenként léptetett,  
A néma szolganép felett.*

Ez a két négysoros strófa nem egyszerű folytatása a zsánerképnek, hanem lényegében egy elég lényeges fordulat a beállításban – mert eddig a zsánerkép önmagában, mintha objektíve állt volna – jelent meg előttünk, bár mind fokozódóan csökkenő hitellel. Most egyszerre arról van szó, hogy kiknek a lelkében alakult ki ez a zsánerkép, ez a hiedelem, ez a betyárolimposz? A béresek, a néma szolganépnek a lelkében. Tehát most esik szó először azokról, akik mindezt így látták.

Innen megint csak zökkenő nélküli átmenet – de mégis egy folytonos átmenet – van a következő négy sorra:

*Paplanos ágyban heverek.  
Arrább szép asszony, szép gyerek,  
Nem alszom, de már álmodok,  
Séta Pistával vágatok.*

Még mindig arról van szó, hogy valaki gondolkodik, szemlélődik Séta Pistáról. Immár nem a néma szolganép, nem a béresek, de azoknak valami folytatása. Valaki, aki ismeri a béreseknek a Séta Pistáról kialakult olimposzi romantikus képét, de nyilvánvalóan, valami módon, a leírásból világosan kiderül, kiemelkedett közülük, tehát ezzel megint csak zökkenő és átmenet nélkül mehettünk át a végső nyolc strófára, a kegyetlen igazság megmondására.

Vagyis a szerkezet a következő: először 12 strófában a zsánerkép lassan, fokozódóan csökkenő hitellel, akkor 2 strófában az, hogy kiknek a lelkében

alakult ki ez a zsánerkép, 1 strófa arról, ki az, aki ezt a kialakult zsánerképet távolabbról, nagyobb perspektívából ismeri, és a végső záró 2 strófa ismét egy objektív kép, de most már a kegyetlen igazságé.

Ez ennek a versnek a szerkezete, és éppen ezeknek az átmeneteknek a fokozatossága rajta a legcsodálatosabb.

## II.

A következő vers József Attila: *Négykézláb másztam* című verse. Ennek a versnek nem is annyira az eszmei tartalmát – mert hiszen a versből elég világosan kiderül –, hanem egy csomó filozófiai, sőt váratlan szóval mondvá teológiai összefüggését szeretném felderíteni próbálni.

*Négykézláb másztam, álló Istenem  
Lenézett rám és nem emelt fel engem.  
Ez a szabadság adta értenem,  
Hogy lesz még erő lábra állni bennem.*

*Úgy segített, hogy nem segíthetett,  
Lehetett láng, de nem lehetett hamva,  
Ahány igazság, annyi szeretet,  
Úgy van velem, hogy itthagyt magamra.*

*Gyöngye a testem: óvja félelem, de  
En a párom mosolyogva várom,  
Mert énvelem a hűség van jelen  
Az üres űrben tántorgó világon.*

A vers gondolati tartalma nagyjából világos. Az ember ne viaskodjék az Istennel, hogy az segítsen rajta, és állandó közbelépésekkel óvja meg őt a különböző bajoktól, fogadja el az ember létezésének alapfeltételeit, azt, hogy az isteni segítség valamiképpen őbenne, magában rejtőzik, neki kell kiverelkednie azt a szabadságot, hogy lábra tudjon állni.

Van azonban egy csomó kevésbé érthető utalás benne; hogy jön ide az igazság és a szeretet, mi az, hogy láng de nem lehetett hamva, hogy jön ide a párom, akit mosolyogva várok, és hogy jön ide a hűség az üres űrben.

Az egész kérdés szorosan összefügg a keresztény teológiának egy lényegileg ugyanezzel a problémájával, az isteni igazságosság, az isteni szeretet, és

az emberi szabadság problémájával. A keresztény teológia ugyanis kötelességének tartotta, hogy az Istent az elképzelhető összes emberi tulajdonságok felső fokával ruházza fel. Az Isten tökéletes szeretet, az Isten mindenható, az Isten mindentudó, az Isten mindent előrelátó, az Isten abszolút igazságos és így tovább.

Ezekkel a felsőfokokkal, melyek tulajdonképpen abszurdumok, mert ezeknek az összes tulajdonságoknak a mi valóságos tapasztalataink szerint csak úgy van értelme, ahogyan az emberi világban léteznek, vagyis korlátozott formájuk van. Mindegyiknek a felsőfokra való emelése egy csomó megoldatlan ellentmondást hoz létre. Ha az Isten végtelen szeretet, akkor hogy csinálhatja azt, hogy ő maga eldönti előre az emberek sorsát, azt előre látja, engedi az embereket elesni, elbukni, majd pedig végtelen igazságosságánál fogva rettenetes büntetésekkel sújtja őket. Ha ezt így elfogadjuk, ezeket a felsőfokokat, ez egy megoldatlan kérdés.

Ezt szokták nevezni a hagyományos teológiában a teodicea problémájának, szorosán az isteni igazságosság problémájának, mert ott ugrik ki a felsőfokú igazságosságnál ennek az irrealitása.

A feleletet az egész kérdésre – aki eddig valamennyire is kielégítő feleletet adott, az mind megrövidítette az Isten mindenhatóságát. Valamiképpen úgy, hogy először is rámutatott arra, hogy az Isten kötve van saját játékszabályaihoz. Ha egy adott játékszabály-rendszerben bocsátotta ki az embert ebbe a világba, akkor semmi értelme nincs, hogy ő közben megsajnálván, hol itt, hol ott, mindenféle imádságokkal kieszközölt csodákkal szakítsa meg azokat a feltételeket, amelyek között éppen az embernek igenis maga-magán segíteni és a világban előbbre jutni kell. S mindezt teljessé teszi a földreszállt Istenre, Jézusra való hivatkozás, akinek az emberré válása nyilvánvalóan azt is jelenti, hogy esendővé, nem tökéletessé – bizonyos értelemben nem tökéletessé és nem mindenhatóvá vált – hiszen Krisztus a kereszten minden, csak nem mindenható.

A kereszténységnek az összes korai nagy skizmái lényegileg mind ebből indultak ki, hogy a keleti kereszténység ezt a keresztre feszített, nem mindenható Istent valamiképpen nem bírta elviselni, vagy ahhoz ragaszkodott, hogy rangkülönbséget csináljon a tökéletes és teljes Isten, az Atya és az emberré vált Jézus között, vagy azt találta ki, hogy Jézus a kereszten is tulajdonképpen csak fiktíve volt ott, és valójában mindenható Isten maradt és nem szenvedte végig az emberi szenvedéseket. Rendkívüli jelentősége van annak, hogy a nyugati kereszténység egy rendkívül körmönfont, de éppen az Istennek ezt az emberrel azonos voltát megőrző formáját tartotta meg hivatalos álláspontként, mert azt mondja, hogy Jézus tökéletes Isten

és tökéletes ember egyszerre. Amiben az is benne foglaltatik, ami ebben a kérdés szempontjából döntő, hogy Isten ismeri a mi kínjainkat.

Ezzel az egész mindenhatóság egy fölösleges és hívságos attribútummá válik, pontosan az Isten együttérzési lehetőségéhez tartozik, hogy ne legyen mindenható, vagy legyenek nem mindenható helyzetei. Ebből fakad az ember szabadsága is, aki valamiképpen szabadon dönt a maga dolgai felett, nincs kötve az Isten előzetes, erre nézve való elhatározásához, innen az utalás a szabadságra, amelyik erőt ad ahhoz, hogy lábra álljon az ember, innen az utalás, hogy ahány igazság, annyi szeretet, lehetett láng, de nem lehetett hamva, vagyis beleadhatta az emberbe az isteni szikrát, de nem olthatta el ezt az isteni szikrát azzal, hogy ő közben maga beelépjen az emberi tennivalóiba. Úgy van velem, hogy itt hagyott magamra. Az utolsó strófa sorai még inkább variálják az ember feltételeit. Rámutatnak arra, hogy mik az emberi lét alapfeltételei. Gyöngye testem óvja a félelem. Az emberi lét egyik döntő alapfeltétele, hogy egy olyan fizikumhoz van kapcsolva, amelyik gyenge. Gyengesége abban áll, hogy 9 hónap kell a létrejöveteléhez, és további 20 év a megéréséhez, viszont egyetlen pillanat alatt meg lehet semmisíteni. Képzeljünk el egy olyan világot – mint ami nem is olyan lehetetlen, még az élőlények világában sem lehetetlen –, hogy olyan létező, akinek a létrehozásához egy másodperc elegendő, és évek kel- lenek a megsemmisítéséhez. Milyen más erkölcsi feltételek között indulna el egy ilyen élet?

Óvja félelem. Az ember legnagyobb ellensége a félelem, de ugyanakkor mentsége is, a félelem óvja meg ezt a gyenge testet, ugyanakkor a félelem tölti el ezt az emberi tudatot olyan tehertételektől [sic!], amelyekből meg kell szabadulni. A döntő félelem természetesen a halától való félelem. Az emberi lét fölé való emelkedés első feltétele ennek a félelemnek a feloldani tudása.

A páromat mosolyogva várom, mert énvelem a hűség van jelen az üres űrben tántorgó világon. Jelenlegi fizikai világképünk a világűrűt üresnek tudja, a tudatos, szerves élőlényeket egy – ha nem is véletlen, de – a világon belül ritka jelenségnek; és ez a szerves és tudatos lénynek a legnagyobb értéke, a benne rejlő szeretet. Ez a szeretet a hűségben van jelképezve, elsősorban a pár iránti szeretetben megjelenítve, ez teszi az embert szabaddá mind a helyrehozhatatlan kényszer- és végzettudat alól, mind a halállal szemben, mind pedig a lábra állás bátorságához ez adja meg az erőt.

Ez ennek a versnek a távolabbi és tágabb értelme.



### III.

A következő vers, amit elemezni szeretnék, Radnóti Miklós: *Sem emlék, sem varázslat* című verse.

Az eddigiekkel szemben az a különbség, hogy ennek a versnek megpróbálom – bár egyáltalán nem hiteles szakértőként – a versbeli formáját is egy kicsit értékelni. A vers lényegében úgy, ahogy én először olvastam közvetlenül 1945-ben, két strófára oszlott – későbbi kiadásokban három strófára van bontva, én maradok a két strófára való osztás mellett, mert abban jobban kivehető a versnek a szerkezete.

*Eddig úgy ült szívemben a sok, rejtett harag,  
mint alma magházában a négerbarna mag,  
és tudtam, hogy egy angyal kísér, kezében kard van,  
mögöttem jár, vigyáz rám, s megvéd, ha kell a bajban.  
De ki egyszer egy vad hajnalon arra ébred,  
hogy minden összeomlott s elindul, mint kísértet,  
kis holmiját elhagyja s jóformán meztelen,  
annak szép könnyűléptű szívében megterem  
az érett és tűnődő kevésszavú alázat,  
az másról szól, ha lázad, nem önnön érdekéről,  
az már egy messzefénylő szabad jövő felé tör.*

*Semmim se volt, s nem is lesz immár sosem nekem,  
merengj el hát egy percre e gazdag életen;  
szívemben nincs harag már, bosszú nem érdekel,  
a világ újraépül –, s bár tiltják énekem,  
az új falak tövében felhangzik majd szavam;  
magamban élem át már mindazt, mi hátravan,  
nem nézek vissza többé s tudom, nem véd meg engem  
sem emlék, sem varázslat, – baljós a menny felettem;  
ha megpillantsz barátom, fordulj el és legyints.  
Hol azelőtt az angyal állt a karddal, –  
Talán most senki sincs.*

Először merőben a vers formáját akarom megemlíteni.

Versforma szerint kettőt mondhatunk erről a versről, kétféleképpen elemezhetjük. Mint minden igazán jó vers, alkalmas arra, hogy többféle sémába is belegyömöszöljük és minden séma fölött áll. Az egyik séma, amibe simán belegyömöszölhetjük, a rímes jambusnak a sémája.

Kétszer 6 szótagúak ezek a sorok, helyenként 7 és 6 szótagúak, vagyis középen van egy cezúra és akkor a 7 szótag úgy jön ki, hogy három jambus meg egy fél láb és azután megint 3 jambus és vagy van fél láb, vagy nincs fél láb. De ugyanakkor a Németh László és Vargyas Lajos által elemzett magyar verselési forma is vígan feltalálható benne, a gondolati hangsúlyok kiemelése és ezen belül az egyes tételek különböző gyorsasággal való ejtése, ami kiegyenlíti az esetleges szótagkülönbséget.

Külön formai érdekessége ennek a versnek az, hogy a két strófa végén ez a szerkezet megbomlik. Éspedig az első strófa végén megrövidül, feszessé válik, a második strófa végén meghosszabbodik, lazábbá válik, Minden strófa végén két-két sor ad egy rímpárt, azonban az első strófa végén – ha nem számítjuk azt a 4. és 5. sor közötti strófaközt, amelyek egyes kiadásokban van, másutt nincs, – az első strófa végén a rímpár úgy van, hogy másfél sor adja az egyik rímpárt és másfél sor a másik rímpárt, és van egy középső, középen levő rím. „Szívében megterem az érett és tűnődő kevésszavú alázat”, ez egy kéttagú sor, „az másról szól, ha lázad”, ez csak egy felsor, „nem önnön érdekéről, az már egy messzefénylő szabad jövő felé tör”, vagyis itt feszesebbé válik a mondanivaló –, ha a tartalmat elemezzük, meglátjuk, hogy miért.

A végén viszont az utolsó sor két tétel, két ilyen cezúrával elvágott jambikus tétel helyett háromból áll – két sorba van írva, de az lényegileg az utolsó sornak felel meg, mert hiszen a rím is világosan mutatja, hogy az utolsó két sor egyetlen sort jelent; „ha megpillantasz barátom, fordulj el és legyints” ez az egyik sor, egy normális 7+6 szótagos sor, és most utána ez a két dupla cezúrással „hol azelőtt az angyal állt a karddal” ez a betét, ez a plusz „talán most senki sincs”. Az egész így szétfolyik, lazábbá válik, belefolyik a megsemmisülésbe.

Ezután a formai elemzés után szeretnék áttérni ennek a műnek a gondolati tartalmára, éspedig a gondolati tartalomnak is először a szerkezetére.

Ebben a versben lényegileg három páros gondolat van, mindegyik gondolat egy kéttagú mondatot alkot, egy összefüggő kéttagú mondatot, amit a következőkben lehet elemezni:

Az első gondolat: „eddig úgy ült szívemben a sok rejtett harag, mint alma magházában a négerbarna mag, és tudtam, hogy egy angyal kísér, kezében kard van, mögöttem jár, vigyáz rám, s megvéd, ha kell a bajban”. Vagyis: eddig harag volt a szívemben az engem és másokért ért üldöztetés miatt, de tudtam, hogy egy őrangyal vigyáz rám, valahol be vagyok biztosítva a végső veszedelmek ellen. Egy angyal kísér, kezében kard van, és ennek az angyalnak az a dolga, hogy engem megvédjen, és a rajtam esett

sérelmet megtorolja. Itt van az egyes kiadásokban található strófafköz, ami nem is egészen indokolatlan, mert hisz itt végződik az első gondolat, az első tag: eddig harag volt bennem és közben, vagy éppen azért, azt hittem, hogy egy angyal vigyáz rám, megőriz és bosszút áll értem. Ez az első gondolat.

A második gondolat: „De aki egyszer egy vad hajnalon arra ébred, hogy minden összeomlott s elindul, mint kísértet, kis holmiját elhagyja s jóformán meztelen” – ez a második gondolat első tagja – „annak szép könnyűléptű szívében megterem az érett és tűnődő kevésszavú alázat”. Vagyis egy bizonyos pillanatban rájöttem, hogy meztelen vagyok és kiszolgáltattott. És ebben a pillanatban alázatosabbá váltam. Kevésbé voltam biztos a dolgomban, kevésbé lettem biztos abban, hogy engem valami különleges, személyemre szabott gondviselés őriz. Ez a második gondolat első és második tagja. Az első az, hogy ráébredtem arra, hogy meztelen vagyok, hogy kiszolgáltattott vagyok, és a második tagja ennek a gondolatnak: és akkor alázatosabbá lettem, kevesebb lett a szavam, kisebb lett a hangom.

Ezután jön a harmadik gondolat első fele: „az másról szól, ha lázad, nem önnön érdekéről, az már egy messzefénylő szabad jövő felé tör”. Itt van a versbeli feszesség, itt van az, hogy két sor helyett a rímpár csupán másfél sort foghat, rövidebb, feszesebb a mondanivaló, mintha ezzel, hogy egy messzefénylő szabad jövő felé törünk, minden rendben is lenne. A vers itt az első két gondolat és a harmadik gondolat felével bizakodóan, határozottan, bár mélyebbé, bölcsebbé válva, de bizakodóan és határozottan végződik. És itt van a nagy strófafköz. És a nagy strófafköz után a költő megismétli a második gondolatot, lényegileg ugyanazt mondja el még egyszer. Egy kicsit szélesebben, mint ahogy az egész második nagy strófa. A nagy strófafköz utáni rész szélesebben hömpölygő, kevésbé határozott, kevésbé biztos: „Semmim se volt s nem is lesz immár sosem nekem, merengj el hát egy percre e gazdag életen”, ez ugyanaz a gondolat „aki egy vad hajnalban arra ébred, hogy minden összeomlott s elindul, mint kísértet” – itt derűsebb a gondolat s ugyanakkor szétomlóbb, tágasabb, hömpölygőbb. „Szívemben nincs harag már, bosszú nem érdekel” ez ugyanaz a gondolat, mint az, hogy „szép könnyűléptű szívében megterem az érett és tűnődő kevésszavú alázat.” „Bosszú nem érdekel.”

És most kezdődik a harmadik gondolat, amit odafönt két sor fejez ki: „az másról szól, ha lázad, nem önnön érdekéről, az már egy messzefénylő szabad jövő felé tör”, itt ugyanaz a gondolat kicsit szubjektíve van elmondva, „a világ újraépül, – s bár tiltják énekem, az új falak tövében felhangzik majd szavam”. Pontosan ugyanoda jutottunk, ahová már a nagy strófafköz

előtt eljutottunk, a messzefénylő szabad jövő felé nézünk, és még az a szubjektív bizonyossága is megvan a költőnek, hogy az újraépülő világban az ő szava is felhangzik. És ez után a majdnem optimista fogalmazás után jön az igazi lényeges gondolat, az előzőkben már jelzett kiszolgáltatottságnak a végső és visszavonhatatlan megfogalmazása – vagyis a harmadik gondolat ama második felének a kifejezése, ami az első nagy strófában már elmaradt, „magamban élem át már mindazt, mi hátravan, nem nézek vissza többé s tudom, nem véd meg engem sem emlék, sem varázslat”. Emlék az ő visszaemlékezése, a varázslat, a távollevők rá gondolása – mondhatnánk úgy is imádkozása – nem védi meg őt. „Baljós a menny felettem; ha megpillantsz barátom, fordulj el és legyints. Hol azelőtt az angyal állt a karddal, – talán most senki sincs.” Nincs személyre szabott, a személy haragját, bosszúját, kívánságait, elképzeléseit az ő számára tálcán hozó, biztosító gondviselés. Ez a harmadik gondolat zárógondolata. Van egy messzefénylő jövő, amire nézve bizakodók lehetünk, de ez nincs az én kis haragjaimhoz és kis elégtételeimhez hozzászabva.

Ez ennek a versnek a gondolati szerkezete. Van egy első gondolatpár és egy kis strófacöz, utána egy második gondolatpár és egy harmadik gondolat eleje, optimista kicsengéssel. Most jön a nagy strófacöz, még egyszer a második gondolatpár és a harmadik gondolat teljes egészében egy legyintő, rezignált, a személyre szabott gondviselés gondolatáról lemondó végső befejezéssel.

Ez a gondolati szerkezet. Most nézzük meg ezeket a gondolati tartalmakat: harag, angyal, alázat, bosszú, baljós a menny, nem véd meg engem sem emlék, sem varázslat. Ezek lényegileg mind egy vallásos zsidó–keresztény gondolatvilágnak a kategóriái.

Az első részben elsősorban vallásos kategória magában az angyal. A második részben vallásos kategória a föllépő alázat és a bosszúnak a feladása. Vagyis a két vallásos kategória szemben áll egymással. Az angyallal a harag és a bosszú van összekapcsolva, az alázattal a személyre szabott gondviselésről való lemondás, annak hívságának a felismerése. Ez az érdekes ebben. Aki ezt írta, az primitívebb és laposabb szinten volt – nem tudjuk, hogy mennyiben és miben hisz pontosan –, de mondjuk úgy, hogy primitívebb és laposabb szinten volt hívő, mikor azt hitte, hogy egy angyal vigyáz külön rá, karddal kezében, amelyik őt is védi és egyben helyette is bosszút áll.

A második részben a rezignálttá válás pillanatában a harag, a bosszú föladásával, az alázat megjelenésével egy elmélyedtebb hit van jelen, amelyik egyben a konvencionális gondviselés-hitnek a nagyon radikális és nagyon

kemény tagadásával kapcsolódik össze egy mélyebb hitben, egy az emberi sorssal, az emberi sors feltételeivel való mélyebbre ható szembenzésnek a jegyében.

Ez ennek a versnek a formai, szerkezeti szépsége és egyben gondolati mélysége.

*1970-es évek második fele*

## JOÁB, VAGY A KIBÍRHATATLANNÁ VÁLT GYŰLÖLETES HŰSÉG TÖRTÉNETE

A következő irodalmi igényű feljegyzést nem ajánlom sem regényíróknak, sem novellaíróknak, sem drámaíróknak, csak egész egyszerűen rá akarok mutatni egy bibliai történetre, amely úgy, ahogy a Bibliában van, különböző helyeken szétszórva, úgy maga egy kis regény, helyenként dramatizált részletekkel. Joábról és Dávidról, illetve kettőjüknek a viszonyáról. Úgy is nevezhetnénk a történetet, hogy Joáb, vagy a kibírhatalná vált gyűlöletes hűség története.

Dávid története ismeretes. Kiválasztott családból származik, kora fiatalságában kijelöli őt Sámuel az Istennel szemben engedetlen Saul király utódjául, akinek udvari zenésze lesz, s talán egyedül ő képes a dühkitöréses, valószínűleg epilepsziás Sault megszelídíteni. Ő az a Dávid, aki Góliátot parittyájával megöli, majd Saul üldöztetése elől menekül, végül is a csatában elesett Saul után nemsokára Júda és Izrael királya lesz.

Dávid és Joáb története Sámuel I. és II. könyvében, valamint a Királyok I. könyvének elején található, ezenkívül néhány leszármazási és genealógiai adalék olvasható még róluk a Krónikák I. könyvében. A Krónikák I. könyve 2. részének 16. verse szerint Dávidnak két nővére volt, Cerúja és Abigail, Cerújának pedig három fia, Joáb, Abisaj és Aszáél. A következő, 17. versben megtudjuk a másik leány, Abigail férjének, Jétenek és fiának, Amásunak a nevét; ellenben Cerúja férjének, vagyis Joáb apjának a neve az egész Bibliában sehol nem fordul elő. Ez azt jelenti-e, hogy valami nagyon jelentéktelen ember volt, vagy pedig, ne adj Isten, törvénytelen gyermek, ezt most már nem lehet megtudni. Joábnak erőszakos, célratörő, mindenáron valamivé lenni, valaminek megmaradni akaró jellembe egy ilyenfajta fogyatéknak vagy sérülésnek nagyon könnyen beleillik, de természetesen bizonyossággal erről semmit sem lehet megállapítani, annyi biztos, hogy a három fiú mindig Cerúja fiaként szerepel, viszont Joábék unokatestvére, Amásza mindig az apja nevében. Cerúja fiai Dávid történetében először akkor bukkannak fel, amikor Dávid már Saul üldöztetése elől menekül. Név szerint először Abisaj kerül sorra, Sámuel I. könyve 26. részében, azonban már a 22. rész elején van egy közvetett utalás, amelyik

minden valószínűség szerint rájuk vonatkozik. A 22. rész 1. versében az áll, hogy Dávid elbújt Adullam barlangjában, és amikor ezt meghallották testvérei és apjának egész rokonsága, elmentek hozzá. Ez jelenthette azt is, hogy őbenne látták a jövődő csillagát, és igyekeztek a kor szokása szerint előre, mint családtagok, biztosítani a maguk helyét az új uralomnál, de jelenthette azt is, hogy Saul üldöztetése az akkori kor szokása szerint kiterjedt az egész családra, és majdnem bizonyos, hogy három olyan harcias ember, mint Joáb, Abisaj és Aszáél, ebben a helyzetben a bujdosó, de egyben a harcot föl is vevő Dávid körében forgolódtak már. Név szerint először a 26. rész 6. versében szerepelnek, ahol is Dávid a maga táborában azt kérdezi a hettita Akhimélektől és Abisajtól, Cerúja fiától, Joáb testvérétől: „Ki jön el velem Saul táborába?” Abisaj így felel: „Én elmegyek veled.” A 7. vers szerint Dávid és Abisaj éjjel mentek a hadinép közé, látták, hogy Saul ott fekszik és alszik a szekértáborban, a lándzsája pedig a földbe van szúrva a fejénél. Akkor ezt mondta Abisaj Dávidnak (8. vers): „Most kezdedbe juttatta Isten az ellenségedet, hadd szögezzem hát a földhöz lándzsám egyetlen dobásával, másakra már nem lesz szükség.” Dávid azonban ezt felelte Abisajnak (9. vers): „Ne pusztítsd el, mert ki emelhet büntető kezet az Úr fölkentjére!” Majd ezt mondta Dávid (10. és 11. vers): „Az élő Úrra mondom, hogy megveri az Úr, vagy úgy, hogy eljön halála, vagy úgy, hogy harcba megy, és ott vész el. - Az Úr őrizzen meg attól, hogy kezet emeljek az Úr fölkentjére! Csak a lándzsát vedd el a feje mellől meg a vizeskorsót, és menjünk!” A következő versek szerint Dávid ezután átmegy a hegy túlsó oldalára, és onnan kiabálja át Saulnak, hogy már másodszer esik meg vele ilyen helyzet, hogy íme, alkalmá lett volna megölni, és ő megkímélte az életét, miért üldözi őt Saul? Saul megint kibékül Dáviddal, de aztán ki-megy a maga útjára.

Már itt felvázolódik Dávid és a Cerúja-fiúk egymáshoz való viszonya, az, hogy Dávid mindig a szelídebb és engedékenyebb, a nagylelkűbb álláspontot képviseli, a Cerúja-fiúk pedig mindig az erőszakosabbat és az ádázabbat. Itt Abisaj a főszereplő, de csakis itt, a következőkben ezt a főszerepet Joáb fogja átvenni, aki Dávid alatt lassan a haza fővezérévé emelkedik. Ezt követően, a 31. rész tanúsága szerint, Saul egész családjával, fiaival hadba indul a filiszteusok ellen, a csatát elveszti, és abban fiaival együtt odavész. Erre Saul nagybátyja, a másik verzió szerint unokatestvére, Abnér, Saul egyik életben maradt fiát, Isbósetet teszi királlyá Júda felett. Isbóset azonban csak az izraeli rész felett király, a későbbi júdai királyság területén Dávidot emelik királlyá, és két évig tart a két ellenkirálynak egymással való háborúsága.



Sámuel II. könyve 3. részében az áll, hogy Isbóset súlyosan megsérti protektorát és hadainak vezérét, Abnért: azzal gyanúsítja meg, hogy egyik ágyasával hált. Abnér ezen mérhetetlenül fölháborodik, szemére hányja Isbósetnek hálátlanságát, és közli vele, hogy otthagyja őt, sorsára hagyja Saul házát, és átmegy Dávidhoz. El is ment Dávidhoz, aki lakomát készített számára, utána azt mondta Abnér Dávidnak: „Elindulok és elmegyek, hogy idegyűjtssem egész Izraelt az én uram, királyom elé. Kössenek veled szövetséget, és légy király mindenek felett, amit csak kívánsz.” Ezzel elbocsátotta Dávid Abnért, és ő elment békével.

Ideje megtudnunk, hogy ki volt ez az Abnér. Először Sámuel I. könyve 14. részének 50. versében szerepel. Ott ez áll: Saul hadseregparancsnokának a neve Abnér volt, aki Saul nagybátyjának, Nérnek volt a fia. Kis, Saul apja és Nér, Abnér apja is Abigail fiai voltak. Ezek szerint Abnér, Saul hadseregparancsnoka ugyanúgy unokatestvér volt, ahogy Joáb, Dávid hadseregparancsnoka unokaöcs. Ezzel szemben a Krónikák I. könyvének 8. részében a 33. versben azt olvashatjuk, hogy Nér Kisnek, Saul apjának az apja volt, ezek szerint Nér fia Saulnak a nagybátyja. Ennek különösebb jelentősége nincsen, legfeljebb az Abnér és Dávid közötti korkülönbséget emeli ki, és egyben még jobban aláhúzza Dávidnak Abnér iránti tiszteletét, és hozzápártolása feletti örömét. Dávidnak Abnérrel való kapcsolata életének abban a döntő pillanatában kezdődik, amikor levágta Góliátot. Sámuel I. könyve 17. részének 57. verse szerint: „És amikor visszajött Dávid azután, hogy levágta a filiszteust, fogta őt Abnér és Saul elé vezette.”

Az előbb említett barlangjelenetnél is, amikor Dávid elviszi Saul lándzsáját és vizeskorsóját, a hegy túlsó oldaláról Abnérnek kiált Sámuel I. könyve 26. rész 13. és következő verseinek tanúsága szerint: „Abnér, nem válaszolsz?” Abnér így válaszolt: „Ki vagy te, hogy így kiáltozol a királynak?” Dávid ezt felelte Abnérnek: „Te vagy az az ember, akihez fogható nincsen Izraelben? Miért nem vigyáztál uradra, a királyra? Hiszen bement valaki az embereim közül, hogy elpusztítsa uradat, a királyt!” Abnér sorsának a következő fordulója Sámuel II. könyve 2. részében olvasható a 17. verstől, amikor Saul már meghalt, s Dávid és Isbóset között folyik a háború. Ekkor igen heves harc fejlődött ki, és Dávid szolgálai megverték Abnért és Izráel embereit. Ott volt Cerúja három fia: Joáb, Abisaj és Aszáél. Gyors lábú volt Aszáél, mint a vadkecske a mezőn. Üldözőbe vette Abnért, nem tért el útjában sem jobbra, sem balra Abnér mögül. Abnér hátrafordult, és ezt mondta: „Te vagy az, Aszáél?” Ő így felelt: „Én vagyok.” Akkor ezt mondta neki Abnér: „Térj el jobbra vagy balra, fogj meg egyet az ifjak közül, és annak vedd el a fegyverét!” De Aszáél nem akart elmaradni tőle. Abnér újra mondta Aszá-

élnék: „Maradj el tőlem, mert leterítelek a földre, és akkor hogyan nézzen bátyádnak, Joábnak a szemébe?” De ő nem akart elmaradni, ezért Abnér a lándzsa végével úgy hasba döfte, hogy a lándzsa a hátán jött ki, elesett, és nyomban meghalt. És akik csak arra a helyre értek, ahol Aszáél elesett és meghalt, megálltak. A következőkben Abnér és Joáb fegyverszünetet kötnek, és újból már csak akkor találkoznak, mikor Joáb értesül arról, hogy Abnér Dávidhoz pártolt, akit Dávid megvendégtelt, és elbocsátott, hogy Izraelt az ő oldalára hódítsa.

Mindebből annyi derül ki, hogy Abnér nagylelkű, előkelő gondolkodású, kicsit becsületére kényes ember volt, akit ezenfelül Dávid személy szerint nagymértékben tisztelt. Ekkor következik a hű Joáb első, nagykényes és saját akciója.

Sámuel II. könyve 3. részének 22. verse szerint éppen akkor jöttek meg portyázásukból Dávid szolgálói és Joáb, sok zsákmányt hozva magukkal, amikor Abnér már nem volt Dávidnál Hebronban, mert a király elbocsátotta őt, és elment békével. Amikor Joáb és egész serege megérkezett, jelentették Joábnak, hogy Abnér, Nér fia itt járt a királynál, de ő elbocsátotta, és elment békével. Joáb bement a királyhoz, és megkérdezte: „Mit tettél! Hiszen itt járt nálad Abnér! Miért bocsátottad el, hogy nyugodtan elmenjen?! Ismerheted Abnért, Nér fiát! Csak azért jött ide, hogy rászédjen, hogy kiismerje hadmozdulataidat. és mindent megtudjon, amit tenni akarsz.” Ezzel Joáb kiment Dávidtól, de követeket küldött Abnér után, akik visszahívták őt a Szírá kútjától. Dávid azonban nem tudott erről. Amikor Abnér visszatért Hebronba, Joáb félrevonta őt a kapu belsejébe, mintha titokban akarna vele beszélni, és ott hasba döfte. Így halt meg Aszáélnak, Joáb testvérének a véérért. A külső szemlélő előtt mindenesetre ez a vérbosszú volt a legkézenfekvőbb ok, illetl a kor felfogásába, ha azonban számba vesszük majd Joáb későbbi cselekedeteit, akkor látni fogjuk, hogy volt ennél lényegesebb motívuma is, hiszen nagyon jól tudta, hogy ő Abnér mellett csak a másodhegedűs szerepét játszhatja Dávid vezérkarában.

A 28. verstől kezdve olvashatjuk Dávid reakcióját. Amikor Dávid később meghallotta, hogy Abnér meghalt, ezt mondta: „Örökre ártatlan vagyok országommal együtt az Úr előtt Abnér, Nér fia véérének a kiontásában. Szálljon ez Joáb fejére és egész családjára; ne fogyjon ki Joáb házából a folyásos, a kiütéses, a mankón járó, a fegyvertől elhulló és a kenyérben szűkölködő! Azért gyilkolta meg Abnért Joáb és testvére, Abisaj, mert az harc közben megölte testvérüket, Aszáélt Gibeonban.” Akkor Dávid ezt parancsolta Joábnak és az egész hadinépnek: „Szaggassátok meg a ruhátokat, öltözzetek zsákba, és gyászoljátok Abnért!” Dávid király pedig a halottvívők

után ment. Így temették el Abnért Hebronban. A király hangosan sírt Abnér sírjánál, és sírt az egész hadinép is. A király ilyen énekkel siratta el Abnért: „Milyen gyalázatos halál jutott Abnérnak! Nem volt megkötve kezed, lábad nem volt bilincsbe vetve, de úgy estél el, mint akit álnok kéz ejt el.” Ekkor még jobban siratta őt az egész nép. Még aznap eljött az egész nép, hogy étellel erősítsék Dávidot, de Dávid megesküdött, és ezt mondta: „Úgy segítsen Isten most és ezután is, hogy naplemente előtt sem kenyeret, sem mást nem eszem!” Amikor megtudta ezt az egész nép, helyeselte, ahogyan helyeselte mindazt, amit a király tett, és megértette mindenki, egész Izrael, hogy nem a királytól eredt Abnérnak, Nér fiának a megölése. A király ezt mondta szolgálóinak: „Tudjátok meg, hogy ma nagy fejedelem esett el Izraelben! Én ugyan már fölkent király vagyok, de gyenge; ezek az emberek, Cerúja fiai, hatalmasabbak nálam. Megfizet az Úr a gonosztevőnek a maga gonoszsága szerint.”

Ezzel kezdődik Joáb hűségének gyűlöletessé válása Dávid előtt. Egyelőre azonban Dávid elég erős ahhoz, hogy zsákba öltöztesse az egész hadinépet, köztük Joábot is, de csak ahhoz érez elég erőt, hogy a szolgálói előtt mondja el Joáb és testvérei iránti elkeseredését, ahhoz már, úgy látszik, nem, hogy Joábot letegye. A kor szokása nehezen engedte volna meg, hogy egy ilyen közeli rokontól, megbízható, hű hadvezértől egy ilyen kilengés miatt, csak úgy megszabaduljon. Hogy miként nyilvánul meg ezután Joáb hűsége, azt meglátjuk a következőkben.

Sámuel II. könyve 4. és 5. részéből megtudjuk, hogy Isbósetet saját szolgálói meggyilkolják, és Dávid egész Izrael és Júda fölött király lesz. A 8. részéből kiderül, hogy Dávid folytatja győzelemsorozatát a szomszéd országokkal szemben, megveri a filiszteusokat, arameusokat, az edomitákat. A 10. fejezetben azonban, amely további háborúkról számol be, egy nem feltűnő, de mégis érdekes fordulatot látunk: az arameusok elleni újabb, nagyobb háborúba Joáb vonul ki, és csak a háború második szakaszában, a teljes győzelmet kivívó részben követi Dávid, és befejezi a háborút. Egy ízben, Rabba bevételénél, aminek egyébként majd amúgy is nagy jelentősége lesz, a 12. fejezet 26. részétől, ahol Joáb folytatja le az ostromot, Joáb még nagyon lojálisan elhívja Dávidot, hogy a végső bevonulás az ő nevéből neveztesse el, ne Joáb nevéből, innen kezdve azonban Dávid több háborúba nem vonul ki. Hogy ez renyheség-e, erélytelenség-e, öregedés-e, nehéz megmondani. A most következő Betsabé története azt mutatja, hogy Dávid még nem olyan nagyon öreg, úgy látszik azonban, hogy a Cerúja-fiúk céltudatos erélye Dávid számára olyan kényelmes helyzetet teremt, hogy immár nem ő hadakozik, hanem Joáb és Abisaj hadakoznak helyette.

A II., párbeszédekben gazdag résszel kezdődik Dávid és Betsabé története, ami egyben fordulat Dávid és Joáb viszonyában.

Egy esztendő múlva, abban az időben, amikor a királyok háborúba szoktak vonulni, Dávid elküldte Joábot szolgálóival meg egész Izráellel együtt. Pusztították az ammóniakat, és körülzárták Rabbát. Dávid azonban Jeruzsálemben maradt. Egyszer estefelé, amikor fölkel a fekhelyéről, és a királyi palota tetején sétált, meglátott a tetőről egy asszonyt, aki éppen fürdött. Az asszony igen szép termetű volt. Dávid elküldött, és kérdezősködött az asszony felől. Ezt mondták neki: „Betsabé ez, Eliám leánya, a hettita Uriás felesége.” Akkor követeket küldött Dávid, és magához vitette őt. Az asszony bement hozzá, ő pedig vele hált. Azután hazament az asszony, de teherbe esett. Ezért üzenetet küldött Dávidnak ilyen szóval: „Teherbe estem!” Akkor Dávid ezt üzenté Joábnak: „Küldd hozzám a hettita Uriást!” Joáb el is küldte Uriást Dávidhoz. Amikor Uriás megérkezett hozzá, megkérdezte Dávid, hogy jól van-e Joáb, jól van-e a hadinép, és jól folyik-e a háború. Azután ezt mondta Dávid Uriásnak: „Menj haza, és mosd meg a lábadat!” Uriás kiment a királyi palotából, és utánavitték a király ajándékát. De Uriás a királyi palota bejárata előtt urának a többi szolgálójával együtt feküdt le, és nem ment haza. Amikor jelentették Dávidnak, hogy Uriás nem ment haza, ezt mondta Dávid Uriásnak: „Hiszen útról jöttél! Miért nem mentél haza?” Uriás így felelt Dávidnak: „A láda, meg Izrael és Júda sátrakban laknak, az én uram, Joáb és uramnak a szolgálói pedig a nyílt mezőn táboroznak. Hogyan mehetnék akkor én haza, hogy egyem, igyam, és feleségemmel háljak? Az életedre, a lelkedre mondom, hogy nem teszem ezt!” Akkor ezt mondta Dávid Uriásnak: „Maradj itt még ma, és holnap elbocsátlak!” Ott maradt tehát Uriás Jeruzsálemben aznap és másnap is. Azután hívatta őt Dávid, hogy vele egyék és igyék, és leitatta őt. De este urának a szolgálóival ment ki lefeküdni a fekvőhelyére, és nem ment haza.

A jámbor és becsületes Uriás tehát saját vesztét készítette elő azzal, hogy nem volt hajlandó hazamenni, nem hált a feleségével, és ezáltal lehetetlenné vált a teherbe ejtés gyalázatát eltörölni.

Reggel azután levelet írt Dávid Joábnak, melyet Uriással küldött el. Ezt írta a levélben: „Állítsátok Uriást az arcvonalba, ahol legerősebb a harc, azután húzódjatok vissza, hogy levágják, és meghaljon!” Így történt, hogy Joáb Uriást a város ostrománál arra a helyre állította, amelyről tudta, hogy ott kemény harcok vannak. Amikor kitértek a városbeli férfiak, és megütköztek Joábbal, néhányan elestek a hadinép közül, Dávid szolgálói közül. Meghalt a hettita Uriás is.

És most következik egy párbeszéddé dramatizált rész, ahol szinte a hanghordozást is érezzük, s amelyről kiderül Joábnak a ravaszsága, amikor Dávidnak a kedvező hírt megmondja. Joáb jelentést küldött Dávidnak az ütközet egész lefolyásáról. Ezt parancsolta a küldöncnek: „Ha elbeszéléd az ütközet lefolyását a királynak, és ha a király haragra lobbán, és ezt mondja neked: Miért mentetek harc közben olyan közel a városhoz, hát nem tudátok, hogy a várfalról lelőhetnek benneteket! Ki ütötte agyon ABI-Méleket, Jerubbese fiát! Egy asszony dobott rá a várfalról egy malomkövet, és ezért halt meg Tébecben. Miért mentetek olyan közel a várfalhoz! Akkor így válaszolj: Szolgád, a hettita Uriás is meghalt.” A küldönc tehát elment, és amikor megérkezett, jelentette Dávidnak mindazt, amit rá bízott Joáb, és a küldönc elmondta a csata lefolyását, a várfalról hogyan lövöldöztek Dávid szolgálaira az ijászok. Akkor Dávid, ahogy Joáb előre látta, fölháborodott, és mikor fölháborodott, akkor mondta neki a küldönc: „És a te szolgád, a hettita Uriás is meghalt.” Ekkor szinte érezzük, hogyan változik meg Dávid hangja, aki a küldöncnek teljesen más hanghordozással felel. „Mondd meg Joábnak: Ne tartsd ezt olyan nagy bajnak, mert a fegyver hol ezt, hol azt pusztítja el. Harcolj még erősebben a város ellen, hogy bevegyed azt. Így biztasd őt!” Amikor meghallotta Uriás felesége, hogy meghalt a férje, elsiratta őt. A gyász letelte után érte küldött Dávid, palotájába vitette, az pedig a felesége lett, és fiút szült neki. De az Úrnak nem tetszett, amit Dávid elkövetett.

Ezután következik a 12. részben Nátán próféta ismeretes föllépése: a példázat a gazdag emberről, akinek sok juha van, és a szegény ember egyetlen báránkját veszi el. Dávid fölháborodik a szörnyű eseten. Nátán rámutat, hogy ő ez az ember. Dávid bűnbánatot tart. Akkor büntetésül Betsabé gyermeke meghal. Dávid siratja a gyermeket, nem eszik, nem iszik. Úgy látszik azonban, hogy az Úr megelégedi a bűnhődését, mert a 12. rész tanúsága szerint Dávid megvigasztalta a feleségét: bement hozzá és vele hált, az asszony fiút szült, akit Salamonnak neveztek el, és az Úr a szeretetébe fogadta őt.

Ezután következik az a rész, amikor Joáb befejezi a harcot Rabba ellen, s az utolsó ostromra és a bevonulásra odahívja Dávidot: „Vedd ostrom alá a várost, és foglald el, különben én foglalom el a várost, és akkor az én nevemről nevezik el.” Ilyen hű és lojális ember volt ez a Joáb. De az Uriás-ügygel Dávidot a cinkosává tette, és olyan hatalomra tett szert felette, aminek a keserves következményeit majd ezután fogjuk látni.

A 13. résszel kezdődik Absolon ismert története. Absolon Dávid király másodszülött fia, az elsőszülött Amnón, más anyától. Absolon szerelembe

esik Amnón hűgával, Támárral, elcsábítja, majd eltaszítja a lányt. Absolon csellel megöli Amnónt, majd Dávid haragja elől – aki mélyen gyászolja fiát – elmenekül egy szomszéd királyhoz, és ebben a helyzetben, amikor a trónörökös és a király közt viszály támadt, megjelenik Joáb dilemmája: szeretné a maga pozícióját minden szituációban biztosítva látni. Ekkor a legokosabb és a legravaszabb magatartást veszi föl, amely még csak nem is antipatikus: a békeszerző szerepében lép fel. Itt újból megmutatkozik már előzőleg megismert ravaszsága. Elküld egy asszonyt Dávidhoz, hogy az adja elő a következő történetet: egyik fia agyonütötte a másikat, és most ezt az egyetlen megmaradtat is ki akarják végezni. Dávid az asszonynak igazat ad a panaszában, mire az asszony azt mondja: „Akkor mért teszel te ugyanígy, és mért taszítottad el a fiadat?” Dávid azonnal megneszeli a szerzőt, és ezt kérdezi az asszonytól: „Nem Joáb keze van benne mind ebben?” Az asszony elismeri, hogy a király milyen éleslátó: „Valóban a szolgád, Joáb parancsolt nekem. Azért tette ezt szolgád, Joáb, hogy a dolog más fordulatot tegyen.” Dávid erre így szól Joábnak: „Rendben van, megteszem ezt a dolgot, eredj, hozd vissza azt a fiút, Absolont.” Joáb áldást mond a királyra, elhozza Absolont, de a király ezt parancsolja: „Vonuljon vissza a maga házába, nem láthat engem.” Úgy is mondhatnánk későbbi, középkori, európai szóval, hogy eltiltotta őt az udvarból. Két esztendőig lakott Absolon Jeruzsálemben, akkor újból Joáb közvetítését kérte, és Joábnak sikerült kibékítenie a királlyal. Absolon azonban bizonytalanlannak érezte a maga pozícióját, talán egyébként is haragudott a hosszú száműzetésért, talán a trón öröklését látta bizonytalanlannak, úgyhogy fellázadt (Sámuel II. könyve 15. fejezet). Szerzett magának egy harci kocsit, lovakat és ötven embert. Reggelenként odaállt a kapun át vivő út mellé, megszólított mindenkit, aki valamilyen peres ügyben a királyhoz ment, és azt mondta: „Nézd, a te ügyed helyes és jogos, de nincs a királynál senki, aki meghallgasson téged. Bárcsak engem tennének bíróvá ebben az országban, akkor bárki jönne hozzám, akinek peres ügye van, én majd igazságot szolgáltatnék neki.” Majd további esztendők múlva Absolon elkéredzkedett a királytól Hebronba, közben titokban oda irányította párthíveit, és Hebronban kitűzte a lázadás zászlaját. Elsőre Dávid került hátrányba, el kellett menekülnie Jeruzsálemből. Sokan gyálázták, sokan melléje álltak, de a döntő csatának Jeruzsálemben kívül kellett lefolynia. Joáb ebben a helyzetben egyértelműen Dávid mellé állt. Motívumairól nem tudunk sokat. Lehet, hogy azért állt mellé, mert az ő esélyeit ítélte jobbnak, lehet, hogy azért, mert valóban érzett valamiféle személyes hűséget Dávid iránt, lehet, hogy számot vetett azzal, hogy a fi-



atal Absolonnál, annak fiatal párthíveivel szemben akkor se lenne sok lehetősége a hadvezérséghez, hogyha őmellé állna – Dávid viszont szőröstül-bőröstül a kezében volt. Fölálltak a döntő csatára: Joáb, Abisaj és a gáti Ittai voltak a hadvezérek, Dávid, mint az utóbbi időben mindig, messziről várta a csata eredményét. A csata, a 18. rész tanúsága szerint, Absolon vereségével végződött. Absolon egy öszvéren menekült, Dávid szolgálai kergették, az öszvér bement egy nagy tölgyfa sűrű ágai alá, Absolon fennakadt hajánál fogva a tölgyfán, és ott maradt ég és föld között. Meglátta ezt egy ember, és jelentette Joábnak: „Láttam, hogy Absolon egy tölgyfán függ.” Joáb ezt mondta: „Ha láttad, miért nem terítetted mindjárt a földre? Azután gondom lett volna arra, hogy tíz ezüstöt meg egy övet adjak neked.” De az ember így felelt Joábnak: „Ha ezer ezüst ütné is a markomat, akkor sem emelnék kezet a király fiára. Hiszen fülünk hallatára parancsolta meg a király neked, Abisajnak meg Ittainak, hogy vigyázzatok arra a fiúra, Absolonra.” Joáb ezt mondta: „Mit vesztegetem veled az időt” – és három dárdát kapva kezébe, beledöfte Absolon szívébe, mert még életben volt a tölgyfán. Aztán körülfogta Absolont Joáb tíz fegyverhordozó legénye, levágták és megölték. Joáb megfújta a kürtöt, a nép visszatért Izráel üldözéséből, Absolont pedig fogták, s beledobták az erdőben egy nagy gödörbe, és követ szórtak rá.

Joáb megint előveszi szokott, de most nem sokat érő ravaszságát. Sorra indulnak a küldöncök, hogy a királynak megvigyék a győzelmes csata hírért, de a bizalmas embereket sorra félretolja, hogy ne azok vigyék meg a királynak fia halálhírért, hanem egy idegent, egy etiópot küld. Dávid sorra kérdezi a küldöncöket, egyik sem meri megvallani, míg végre az etióp megmondja: „Úgy járjanak a király ellenségei, ahogy az a fiú járt.” Dávid erre megszagatta a ruháját, fölment a kapu fölött levő helyiségbe, sírt, és ezt mondogatta: „Fiam, fiam, Absolon, bárcsak én haltam volna meg helyetted, fiam, fiam, Absolon!” Joábnak azonban jelentették, hogy a király sírva gyászolja Absolont. Ezért gyászra fordult a győzelem azon a napon az egész nép számára, mert meghallották, hogy bánkódik a király a fia miatt. Úgy lopakodott be a hadinép azon a napon a városba, ahogy a szégyent vallott hadinép szokott lopakodni, ha megfutott a csatában. És ekkor Joáb és Dávid viszonya teljesen megváltozik. Akkor Joáb bement a királyhoz a házba, és ezt mondta: „Meggzényítetted ma minden szolgálodat, akik pedig megmentették az életedet, fiaidnak és leányaidnak az életét, feleségeidnek és másodfeleségeidnek az életét. Hiszen azokat szereted, akik gyűlölnek, és azokat gyűlölöd, akik szeretnek. Ma kimutattad, hogy neked nem számítanak a vezéreid és szolgálaid, bizony



most tudtam meg, hogy jobban szeretnéd, ha mindnyájan meghaltunk volna is ma, csak Absolon élne. Most már kelj föl, menj ki, és beszélj szolgálidhoz szívhez szólóan, mert az Úrra esküszöm, hogy ha nem jössz ki, éjjelre már egy ember sem marad melletted! Ez pedig rosszabb lesz neked minden bajnál, ami ifjúságodtól fogva mostanáig ért téged.” Erre fölkel a király, és leült a kapuban. Az egész hadinépnek pedig kihirdették, hogy a király a kapuban ül, és az egész hadinép a király elé járult.

Ez a jelenet magáért beszél. A király, aki Abnér halálakor gyászéneket szerzett róla, és a temetési menet után ment, nyilvánosan szégyenítette meg Joábot, most szó nélkül követi Joáb goromba szavait, a parancsára úgyszólván kiül a kapuba, és eljátssza a győzelmes királynak e gyászos jelenetét. Ez a 19. részben található, azzal a jelenettel együtt, amikor Dávid elkezd üzeneteket küldeni Absolon bukott pártjának az embereihez, a szemükre hányja, hogy mért vonultak félre, és külön üzeni Amászának, a másik húga, Abigail és Jéter fiának, aki Absolon hadvezére volt: „Te az én húsom és vérem vagy. Úgy segítsen meg az Isten most és ezután is, hogy te leszel majd Joáb helyett a hadseregparancsnokom.”

Itt árulja el Dávid titkos szándékát, ami talán meglehetősen már Abnér szíves fogadtatásánál is, most pedig határozottan és végleg konkretizálódott. De nem számol Joábbal.

Sámuel II. könyvének 20. része szerint Dávid ellen felkelt egy Seba nevű ember. Akkor a király ezt a parancsot adta Amászának: „Szólítsd fegyverbe a júdaiakat három nap alatt, és légy készen magad is.” El is ment Amásza, hogy fegyverbe szólítsa Júdát, de nem tudta végrehajtani a kijelölt határidőre. Akkor ezt mondta a király Abisajnak: „Ez a Seba még Absolonnál is nagyobb bajt hozhat ránk. Vedd magad mellé urad szolgálit, és üldözd őt, még mielőtt erős városokat talál, és elmenekül előlünk.” Kivonultak tehát vele Joáb emberei. (A jelek szerint Dávid Joábnak nem parancsolt semmit, de kivonultak.) Amikor ahhoz a nagy kőhöz érkeztek, amely Gibeonnál van, eléjük jött Amásza. Joáb a ruhájára kardot kötött, hüvelyestül a csípőjére erősítve, úgy, hogy az onnan könnyen kihúzható legyen. Joáb megkérdezte Amászát: „Hogy vagy, testvérem?” (Amásza is unokatestvér volt.) Aztán Joáb megfogta jobb kezével Amásza szakállát, hogy megcsókolja. Amásza nem is ügylet a kardra, amely Joáb kezében volt. Az pedig a hasába döfte, és kiontotta belét a földre. Nem kellett megismételnie, mert meghalt. Amásza vérbe fagyva feküdt az országút közepén. Amikor egy ember látta, hogy az egész nép megáll ott, félrehúzta Amászát az útról a mezőre, és rádobott egy ruhát. Miután elvitték az országútról, mindenki Joáb után vonult, és üldözték Sebát.

Továbbiakban nem esik szó arról, hogy Dávid hogyan reagált Amásza megölésére. Hogyan is reagálhatott volna! Ha Absolon megölésekor eltűrte azt, amit Joáb neki leckéztetésül mondott, akkor most ezután a száalmas kísérlet után, hogy Amászáat tegye Joáb helyébe, mi mást tehetett, mint azt, hogy hallgatott.

A 21. fejezetben még egyszer szó esik arról, hogy Dávid csatába indul – tévesen azt állítottam, hogy Rabba alatt szerepelt utoljára, de itt külön meg van említve, hogy Dávid már elfáradt, úgyhogy majdnem leterítették, és az emberei azt mondták, hogy ne menjen velük többet harcolni.

Ezután már csak a végkifejlet van hátra. A Királyok I. könyvének 1. része szerint Dávid élemedett korú öregember lett, s nem tudott fölmelegedni, bár betakargatták ruhákkal. Udvari emberei kerestek neki egy fiatal szüzet, hogy a király szolgálatára álljon, ápolja, és az a karjaiban fölmelegedjék. Találtak is egyet, a sunembeli Abiságot. Ez a lány igen szép volt, ápolta és szolgálta a királyt, de Dávid nem élt vele.

Adónija az ismert családja szerint a király negyedszülött fia volt. Amnón és Absolon halottak voltak, a harmadszülöttről soha semmi szó nem esik: vagy meghalt, vagy nem jött számításba valamely ok miatt. Adónia tehát nem merő elbizakodottságból remélte a trónöröklést, hanem egyszerűen ő következett volna a soron. Az összes történeti kommentátor egyetért abban, hogy a Dávid királyt követő Salamont lényegében udvari, hárembeli, asszonyi intrika juttatta uralomra. Mert Adónia elbízta magát, és ezt mondta: „Én leszek a király.” Szerzett magának harci kocsikat, lovakat és ötven férfit; tárgyalt Joábbal, Cerúja fiával, Ebjátár pappal, és ezek segítették. Viszont Cádók pap, Benája, Jojáda fia, Nátán próféta és Dávid más vitézei nem tartottak Adóniával. A Salamon uralmának bűvölete alatt álló történészek Adóniját összeesküvőként, Salamon párthíveit pedig Dávid hű embereiként tartották számon, az a valószínű azonban, hogy a két párt egyszerűen két viaskodó párt volt, és Adónija igényei voltak a jogosabbak. Az udvari intrika így alakult ki. Akkor ezt mondta Nátán, a próféta Betsabénak, Salamon anyjának: „Nem hallottad, hogy Adónija, Haggit fia lett a király úgy, hogy Urunk, Dávid nem tud róla? Jöjj azért, adjak neked tanácsot, hogyan mentsd meg életed és fiadnak, Salamonnak az életét. Eredj, menj be Dávid királyhoz, és mondd ezt neki: Uram, király te azt ígérted esküvel a te szolgálódnak, a te fiad, Salamon utánam a király, és ő fog a trónomra ülni. Miért lett akkor Adónija a király? Amíg te a királlyal beszélsz, én is bemegyek, és megerősítem szavaidat.” Megérkezett Nátán próféta, jelentették ezt a királynak. Nátán azt is elmondta Dávidnak, hogy Adónija meghívta az összes királyfiakat,

Ebjátár papot és Joábot, csak Salamont nem hívta meg. Dávid király így válaszolt: „Hívjátok hozzám Betsabét.” Akkor a király megesküdü, és ezt mondta: „Az élő Úrra mondom, aki megváltott minden nyomorúságból, hogy megígértem, hogy a te fiad, Salamon lesz utánam a király. És így is cselekszem a mai napon.” Úgyhogy behívták az összes udvari embert és Salamon párthíveit, s Salamont királlyá kenték. Megfűjták a kürtöket, és az egész nép ezt mondta: „Éljen Salamon király!” Mikor Adónija és párt-hívei ezt meghallották, megrémültek és szétszéledtek, ki-ki ment a maga házából, és elment mindenki a maga útjára. Adónija kegyelmet kért, és egyelőre kapott Salamontól.

Ezután következnek a Királyok 1. könyve 2. részében Dávid utolsó intelmei Salamonhoz, melyek nagyon szép és épületes tanácsokkal kezdődnek: „Én már elmegyek azon az úton, amelyen minden földi ember elmegy. Légy erős, légy férfi. Tartsd meg, amit Istened, az Úr rád bízott, járj az ő útján, tartsd meg rendelkezéseit, parancsolatait, döntéseit és intelmeit, ahogyan meg vannak írva a Mózes törvényében. Akkor boldogulsz mindenben, amit teszel és ahová fordulsz, akkor teljesíti az Úr a neked adott ígérteit: Ha vigyáznak fiaid útjukra, és állhatatosan előttem járnak, teljes szívvel és teljes lélekkel, akkor nem vesznek ki utódaid Izrael trónjáról.”

És most hangot vált Dávid, és következnek intelmeinek kevésbé épületes részei: „Te is tudod, mit követett el ellenem Joáb, Cerúja fia, mit tett Izrael két hadseregparancsnokával, Abnérrel, Nér fiával és Amászával, Jéter fiával, amikor meggyilkolta őket, vért ontván békességnek idején, és úgy mocskolta be vérrel dereka övét és lába saruját, mintha háború lett volna. Bánj vele bölcsességed szerint, és ne engedd, hogy ősz fejjel békességgel szálljon alá a koporsójába.”

Ezután Dávid még különböző utasításokat adott, részben hogy Salamon kivel legyen kegyes, részben hogy még kit bocsásson alá vérrel a koporsójába, majd meghalt.

Hamarosan sor kerül Salamon bosszúállására. Először Adónijával számol le, kihasználva annak oktalanságát, hogy Dávid utolsó idejének az ápolónőjét, a sunembeli Abiságot kérte feleségül. Erre Salamon a Dávid által rábízott bölcsességről elfeledkezve, minden különösebb köntörfalazás nélkül megöleti Adóniját. Ezután következik Joáb. Joáb mikor meghallotta, hogy Adóniját megölték, bement az Úr sátorába, és megragadta az oltár szarvait. Akkor jelentették Salamon királynak, hogy Joáb az Úr sátorába menekült. Salamon elküldte Benáját, Jojáda fiát ezzel a paranccsal: „Menj, és öld meg őt.” Benája el is ment az Úr sátorához, és ezt mondta Joábnak: „A király azt parancsolta, hogy jöjj

ki.” Ő azonban így felelt: „Nem megyek, itt akarok meghalni.” Benája kicsit meghökkent, nem merte az oltár szarvánál megölni, megvitte a királynak a választ, hogy mit beszélt Joáb, és ő mit felelt neki. Erre azt mondta neki a király: „Tedd meg, amit kíván, öld meg, és temesd el. Így hárrítod el rólam és apám házáról a Joáb által ok nélkül kiontott vért.” És elismételi Dávid utasítását: „Őt büntesse meg az Úr azért a vérontásért, hogy megölt magánál két igazabb és jobb embert, fegyverrel gyilkolva meg őket apámnak, Dávidnak a tudta nélkül, Abnért, Nérfiát, Izrael hadseregpáncsnokát és Amászáat, Jéterfiát, Júda hadseregpáncsnokát. Szálljon kiontott vérük Joáb fejére és utódainak fejére örökre. Dávidnak és utódainak, házának és trónjának pedig adjon az Úr békét örökre.” Elment tehát Benája, Joáda fia, rárohant Joábra és megölte. Hazájában, a pusztában temették el, helyette a király Bénáját, Jóádafiát állította a hadsereg élére.

Egy dolog föltűnő még abban, hogy Dávid mit ró fel Joábnak. Felrója Abnért és Amászáat. Valóban, ez a kettő volt az, ami a tisztességes háború szabályai szerint is orgyilkosság. Két dolgot azonban nem ró fel: nem rója fel Uriás meggyilkolását, oka volt rá. Nem rója fel Absolon meggyilkolását sem, ezt nehezebb megmondani, hogy miért. Egyrészt ez a gyilkosság nem ütközött a háború törvényeibe, másrészt, ha Absolon élt volna e pillanatban, akkor Salamon királysága valószínűleg szóba se jött volna. Ez talán finom tapintat volt a részéről, mindenesetre a két kevésbé drámai – bár a szabályok szempontjából súlyosan fölroható – gyilkosságát rója föl Joábnak Salamon is.

Dávid szájából mindenesetre ez a nagyon erkölcsös ítékezés egy kicsit rosszul hangzik, de érzékelteti azt a végső elkeseredést, ami Dávidban a kibírhatatlanul hű és minden más konkurens hűséget legyilkoló Joábbal szemben az évek során összegyűlt.

Ez Joáb konok és kegyetlen hűségének a története. Egy olyan hűségé, mely halálra gyötörte, és véres bosszúállásig keserítette azt, akire irányult.

*1972–1974*

VIII.

*A társadalmi rend moralizálásának eddigi kísérletei*

Minthogy a világméretben szemben álló mindkét ideológia forradalmi előzményekre hivatkozik, szükséges rövid pillantást vetnünk arra az újkori forradalomsorozatra, melyből mindkettő kinőtt. Ehhez előre kell bocsátanunk, hogy nincs sok értelme forradalomnak nevezni minden olyan történelmi helyzetet, melyben egyik társadalmi és gazdasági rendszer helyébe egy másik lép: ezek a változások a történelemben sokszor egészen lassúak, s a forradalom csupán az elmélet kedvéért rájuk ragasztott címke. Forradalomról beszélünk igazán csak akkor érdemes, ha földrengésszerű társadalmi–politikai változások mögött a társadalom helyes szervezésének összefüggő és magas szinten tudatosá vált elgondolása és terve áll. A szónak ebben az értelmében igazi forradalmak csakis olyan kultúrákban szülehetnek, ahol szerencsés körülmények összejárása folytán politikai és erkölcsi elvek és ilyeneket hordozó rétegek hatékony társadalomformáló és intézményformáló erőkké tudtak válni, és adott esetben a nyers hatalommal szemben is érvényesülni: ilyen fejlemény a történelem folyamán két nagy kultúrában tudott kibontakozni: a mediterrán-európaiban és a kínai–kelet-ázsiaiban, s főleg az előbbiből terjedt el a legeslegújabb korban az egész világon. A többi magas civilizációban a zsarnokságok egyhangú sorozatát csak palotaforradalmak, dinasztikus háborúk és amorf tömegmozgalmak váltották időnként fel, és a politikai élet sivárságáért, elsősorban Indiában, szellemi és erkölcsi értékek különös elmélyülése nyújtott kárpótlást. Kínában több politikai elmélet között egy, a Konfuciusé vált hosszú évszázadokra uralkodóvá, ami a társadalom túlstabilizálására vezetett, amelyen belül időnként dinasztiaiváltó forradalmak, főleg parasztforradalmak idézték a hatalmasok emlékezetébe a birodalmat

<sup>165</sup> Ez az írás a Huszár Tibor és munkatársai által kezdeményezett és készített interjúsorozat folytatása, illetve annak utolsó, Bibó István által már monológként magnóra mondott része.

összetartó erkölcsi elvek komolyan vételének kötelezettségét: ezért voltak ezek nagyobbrészt valódi forradalmak, noha nem tették vitássá a birodalom alapvető ideológiáját, s így teljességgel nem emlékeztettek a forradalomnak arra az új tervet hozó sémájára, amit Európában megtanultunk. A mediterrán-európai-amerikai kultúrában viszont négy nagy tudatos államformáló terv váltotta fel egymást: közülük kettő nem volt forradalmi, hanem egy anarchiát vitt át konszolidációba, kettő pedig egy önmagát túlhaladott rendszer próbált új terv alapján forradalmasítani.

Az első átfogó állam- és társadalomszervező elgondolás a görög-római világban alakult ki, ahol már az ókorban a folytonos zsarnokság helyett az államszervezet változatos és tagoltan szervezett formáinak sokasága alakult ki, közöttük jelentős plurális formák is: Arisztotelész *Politikája* tudatosította ennek a sokaságnak a lehetőségét és értékét, és elgondolt egy kombinált ideáltípust is. Ennek alapján fogalmazta meg Cicero a római polgárháborúk okozta anarchia orvosságaként azt a kombináltan monarchikus-arisztokratikus-demokratikus arisztotelészi államszerkezeti formát, mely az anarchiát felszámoló és 2-300 évig tartó augustusi konszolidáció elméleti alapjául szolgált. Ennek demokratikus elemei a gyakorlatban hamar elsorvadtak, de a római birodalomnak a nyugati világra ezt követően gyakorolt döntő jelentőségű hatása éppen ezekben a századokban bontakozott ki.

A második nagy terv szerzője az Egyház, mely ezúttal nem egy pillanatnyi káosszal, hanem a népvándorlás és a Római Birodalom összeomlása által előidézett több száz esztendőös anarchiával állt szemben. Amíg a Római Birodalom még teljes erejében volt, addig az ember személyes belső szabadságáról, méltóságáról és a lelkiismeretnek a hatalommal szemben is érvényesülő erejéről szóló, végsőleg forradalmi kihatású keresztény tanítás társadalmi és politikai jelentőségre nem jutott. Már a nagy anarchia küszöbén történt meg az addig példátlan és egyelőre izolált eset, hogy Szent Ambrus milánói érsek a szószékről kérte számon és kényszerítette vezeklésre az erősen egyházhű Nagy Theodosius császárt egy általa elkövetett nagyobb méretű vérengzésért. Szent Ambrus tanítványa, Szent Ágoston volt az, aki *Civitas Dei* című művében, az ókori politikai gondolkodás számos kategóriáját felhasználva, megalapozta a keresztény állam- és társadalomelméletet, melynek lényege az volt, hogy a hatalomgyakorlás és egyáltalán minden emberi tevékenység értéke kizárólag a benne megvalósult erkölcsi feladaton múlik. Ennek alapján a keresztény papság és a szerzetesrendek az értelmiségi irányítást kétségbeesetten igénylő barbár világban elfogadtatták a keresztény fejedelem s vele a keresztény állam, a keresztény lovag s vele a keresztény földesúr, a keresztény kézműves s vele a kereszt-

tény városi polgár s végül a keresztény földműves erkölcsi és viselkedési kódexét, s ezt több-kevesebb sikerrel alkalmazták. A papság biztosította a maga számára a rangbeli elsőséget, s időnként a nyers hatalommal a lelkiismeret nevében szembeszállni tudó erőként is jelentkezett. Egészében azonban kiegyezett a társadalom tényleges erőviszonyaival, vagyis a barbár fejedelmek és nagyurak uralkodó helyzetével, azok viszont úgyahogy alávetették magukat a papság nevelő hatásának, s végül is a világtörténelem aránylag legsikeresebben moralizált monarchizmusát és arisztokráciáját és ennek megfelelő etikáját alakították ki, ettől azonban nem szűntek meg külsőséges, hivalkodó és háborúskodó emberek együttese lenni. A pápi átmoralizálás igazán eredményesen a polgársággal és a parasztsággal szemben valósult meg, melynek hatása még ma is jelen van széles tömegek munkaetikájában. Ez lett az alapja a középkor egész intézményrendszerének, bár az ideálok és ideáltípusok tényleges érvényesülése messze volt a teljességtől. De évszázadokon keresztül szilárdan megvolt az érvényes szabály- és intézményrendszer teljes megegyezése a társadalom általános értékfelfogásával, s hogy ez milyen nagy dolog, azt csak ma tudjuk. Ennek az átgondolt társadalmi tervnek időbeli tartóssága és egyértelmű szilárdsága a világtörténelemben csak a konfuciusi elveket elfogadó és alkalmazó Kína belső stabilitásához fogható, annak túlságos megmerevedése nélkül. Különleges erénye ennek a középkori kísérletnek az, hogy a benne foglalt jelentős egyensúlyelemek folytán a társadalmi és állami szervezetnek mai szemmel archaikus, de nagyfokú pluralitását sikerült elérni.

A középkorias társadalom- és államszervezet végül is azért ingott meg, mert az általa felnevelt polgárság a társadalomban túlnyomó jelentőségre jutott; ezzel szemben a nemesség funkciótlansága mindinkább világossá vált. Így a középkor elején az egy ideig egymással kiegyezett barbár uralmi elemek és keresztény erkölcsi elemek ellentmondása napvilágra került: s a keresztény ember belső szabadságáról és végső egyenlőségéről szóló és a kiváltságot a hasznos társadalmi funkcióval igazoló tanítást elkezdték alkalmazni a tényleges hatalmat gyakorló arisztokratikus társadalommal szemben is. (Emlékeztet a középkor végén divatba jött versike: „Míg Éva font s Ádám kapált, urat a földön ki talált?”)

Ez a középkori társadalmi egyensúly és államrendszer a 18. századtól kezdve tehát eredeti formájában olyan fejlemények folytán rendült meg, melyek lényegében a keresztény alapszerkezetű középkori eszmerendszer organikus továbbgondolásából következtek. A reformáció továbbítte a társadalmi erkölcsnek azt a széles körű megkomolyodását, amit a szerzetesrendek indítottak el, de azt lényegesen fel is fokozta, és létrehozta azt



a nyugat- és észak-európai és észak-amerikai társadalmi közerkölcsöt, amit ma is legáltalánosabban a megbízhatóság és a képmutatás ellentétes jelzőivel szoktunk illetni. A reformáció hatása és az esztelen vallásháborúk visszahatása együttvéve érvényre juttatta a személyes lelkiismeretnek az államhatalomtól való végső függetlenségét s a vallásszabadság elvét, s ezen mint egy faltörő koson keresztül utat nyitott a személyes szabadságjogok ideológiájának. A reformációnak azonban egészében nem volt új terve az állam és a társadalom felfogása számára, ez már a részben még csökkenően reformációs ihletésű angol és amerikai, részben a már teljesen szekularizált francia felvilágosodásban és francia forradalomban alakult ki.

## IX.

### *Az újkori forradalmak és a francia forradalom pozitív hagyatéka*

A francia forradalom eszmerendszerének lényege az volt, hogy az államot és társadalmat immár nem transzcendens, isteni meghagyásra és igazolásra, hanem ésszerűen megfogalmazható és indokolható elvekre alapozta. Ennek megfelelően felmondta azt a kompromisszumot, mely az egyház és az akkor a társadalom élén álló születési nemesség között a középkor hajnalán létrejött, s így az addig vitán kívül elfogadott születési társadalmi szelekció helyébe valamiféle személyes teljesítményen és értéken alapuló szelekciót tűzött ki célul. Ennek éle elsősorban a születési nemesség ellen irányult, melynek kiváltságai az egész társadalom terheiként, fellépési módja az egész társadalom sérelmeként jelentkeztek, s funkciótlanúsága mindinkább napvilágra került. Ezért lett a megindult forradalom első feladata mindennemű nemesi kiváltság és a merőben nemesi kiváltságon alapuló jogok és követelések megszüntetése. Az ezek elleni harcot az ún. „harmadik rend” képviselői vették fel, amely szó akkor gyakorlatilag az egész népet jelentette, gazdag polgárokat és szegény kézműveseket, földműveseket, értelmiségieket és szolgákat egyaránt: képviselőik azonban elsősorban értelmiségi és polgári együtttest alkottak, ahol az értelmiségiek voltak a hangadók, de a szó szoros értelmében vett tőkés polgároknak elég súlyuk volt ahhoz, hogy a szorosan vett tulajdont, a nemesekét is, biztosítani igyekezzenek. A nemesi kiváltságok megszüntetésével a múlt jelentős részét eltakarító cselekedete után következtek a forradalom nagy, időálló vívmányai, az emberi jogok rendszerbe foglalása és az új alkotmány létrehozása. Ez tartalmazta a népszuverenitás rousseau-i elvének és a hatalmak megosztása Locke és Montesquieu által megfogalmazott követelményének a megvalósítását.

Az első, minden kétségen felüli vívmánnyal, a *népszuverenitás* elvével és gyakorlatával egy új legitimitás, a hatalom intézményes igazolásának új elve és gyakorlata született, amely nem könnyen bár, de ma is betölteni képes és a világ számos pontján be is tölti azt az űrt, azt a nihilt, amit a monarchikus és arisztokratikus legitimitásnak 1792-ben bekövetkezett részleges és 1918-ban bekövetkezett csaknem teljes összeomlása maga után hagyott. Ettől kezdve vált fontos alkotmányjogi és területi döntések érvényességének általánosan elfogadott pecsétjévé a népszavazás és a demokratikus választás. Ez egyben a *demokrácia* mint kormányzati forma, mint az állami és társadalmi vezető szervek létrehozásának minden más feletti elvi elsőbbségét is jelenti. Ma ezt az elvet – a kifejezetten fasiszta álláspontoktól eltekintve – általában nem vonják kétségbe, az olyan kormányzatok sem, melyek valójában monarchiák, diktatúrák, arisztokráciák vagy oligarchiák. Persze a demokrácia általános elfogadottsága nem helyezi hatályon kívül azt az arisztotelészi bölcsességet, hogy egy egyensúlyozott kormányzatban a demokratikus, monarchikus (egyszemélyű) és arisztokratikus (testületi) összetevőknek egy bizonyos egyensúlyát célszerű megvalósítani. A népszuverenitás nem is minden vonalon való közvetlen népi kormányzást jelent, hanem a népnek mint a legitimitás végső forrásának és a szabad, manipulációmentes választási vagy népszavazási döntés kötelező erejének az elismerését.

A francia forradalmi alkotmányozó és törvényhozó gyűléseknek a népszuverenitás alapján való megvalósítását a *képviselői elv* tette lehetővé, ezt az ókor nem ismerte, a középkori hűbériségből nőtt ki, régtől fogva ismert volt a régi rendi gyűléseknél, a parlamenteknél is, de a népszuverenitásnak a szavazati jog tekintetében megfogalmazható követelményeit a francia forradalmat követő évszázad alakította ki. Ennél döntőbb jelentőségű eleme az európai és amerikai népképviselői rendszernek a kormányt felváltani képes *ellenzék* megengedettsége, hiszen léteznek olyan többségi kormányrendszerek, melyek természetesnek tartották a kisebbség zsarnoki elnyomását. Ezt az angol és amerikai kormányzásban kialakult elvet a francia forradalom kezdetben nehezen emésztette meg, és csak a restauráció és a 19. század későbbi forradalmi után nyert polgárjogot. Ezt szokták *többpártrendszer* néven emlegetni, ahol a hangsúly nem a sok párton, hanem az egynél több párton, a választási lehetőségen van.

A második döntő vívmány az *államhatalmak elválasztásának* elve, mely a politikai és személyes szabadság fontos garanciáját valósítja meg azáltal, hogy nem engedi a végső döntések lehetőségét egyetlen szervnél koncentrálni. A klasszikus – a montesquieu-i – megfogalmazás szerint három ál-

lamhatalmat kell egymástól elválasztva tartani, a *törvényhozó, végrehajtó és bírói hatalmat*. Ezt az elvet az első francia és az amerikai alkotmány kissé dogmatikusan érvényesítette. Azóta az értelmezés körül könyvtárnyi politikai és könyvtárnyi professzori elmefuttatás jött létre. A politikai elmefuttatások – leginkább a végrehajtó hatalom jelentős részét még birtokló monarchia érdekében – főleg azzal igyekeztek félreérinteni az elv lényegét, hogy vagy külön államfői hatalom körvonalazásával próbálkoztak, vagy a végrehajtó hatalmat is védeni igyekeztek a másik kettő illetéktelen beavatkozásától; a professzori elmefuttatások viszont azzal, hogy az államhatalmak tényleges funkcionálásának vizsgálata helyett az államhatalmak különböző fajtáit tudományosan igyekeztek kategorizálni. Az elv igazi lényege az, hogy a karhatalommal, kényszerítő erővel rendelkező államhatalom, vagyis a végrehajtó hatalom túlkapásaival szemben kell a másik kettőt megvédeni és nem fordítva. A törvényhozás, amennyiben az demokratikusan jön létre, a demokrácia védelme miatt igényeli a függetlenséget, a bírászkodás függetlensége a személyes szabadságjogok, az emberi jogok kikövetelhetősége miatt életbevágóan fontos. Kiegészíti a hatalmak elválasztásának elvét a 19. században általános követelménnyé vált *jogállam* elve, mely szerint ne csak az egyének egymás közötti vitái kerüljenek bírói döntés alá, hanem az államhatalomnak mindennemű, az egyén jogait érintő aktusai is. Ezt Angliában a *jog uralmának* ott régebben kialakult elve alapján a rendes bíróságok intézik, Franciaországban a hatalmak elválasztásának némi félreértése alapján külön közigazgatási bíróságok, amelyek azonban mostanra szintén a szakszerű és független bíróságok mintájára fejlődtek ki; a kontinentális európai országok többsége ezt az utóbbi rendszert követte.

A francia forradalom harmadik döntő vívmánya az ún. *szabadságjogok* vagy *emberi jogok* kodifikálása. Ezek eredetileg az egyéni kiváltságokra és rendi szabadságokra alapozott régi középkori alkotmányokból nőttek ki, biztosítékait – főleg az önkényes letartóztatástól való mentesség joga vonatkozásában – főleg az angol alkotmány dolgozta ki, de a francia forradalom volt az, mely ezeket modernizálta, rendszerbe foglalta és minden ember jogaiként deklarálta. Ezek között vannak olyanok, melyek lényegükben az alkotmány működésének előfeltételei, így a vallás- és gondolat szabadság, a szólás-, sajtó- és gyülekezési szabadság, ez utóbbinak konkretizálása az egyesülési jog, ezekhez járult a legújabb időben a sztrájkjog. Az ember személyes jogai minden ember szabad és egyenlő születésének deklarálásával kezdődnek, ennek konkretizálása a törvény előtti egyenlőség, valamint – az angol alkotmányból már ismerős – önkényes letartóztatástól való mentesség, a személyes szabadság, a tulajdonbiztonság. A szabadságjogoknak ál-

talános emberi jogokká való kiszélesítése hozta magával utóbb a faji, vallási, nemzeti és anyanyelvi megkülönböztetésektől való mentesség jogának a megfogalmazását. Mindezek a jogok szervesen összefüggnek a bíróságok függetlenségével, mert ezen keresztül válnak a szabadságjogok az egyes emberek és csoportok által kikövetelhetővé.

Sokan elemezték a demokratikus liberalizmusnak mindezeket az elveit. Megállapították, hogy ezek különböző gondolkodóktól és intézményi előzményekből indultak ki, s mi sem könnyebb, mint végső elméleti következményekig kiélezni őket, s ennek alapján ellentmondásokat találni közöttük. De a lényeg nem absztrakt elvek deduktív következményeinek az összeütközése, hanem az, hogy mindeme elvek alapján állt össze a francia forradalmat követő évszázadban a liberális demokratizmus összefüggő intézményláncolata, melynek tagjai gyakorlati működésükben fogaskerékszerűen kapcsolódnak egymásba. Ennek a láncolatnak a tagjai: a) a népszuverenitáson alapuló szabadon választott törvényhozó testület, mely az ún. parlamentáris rendszerben ellenőrzi és megbuktathatja a kormányt, az ún. elnöki rendszerben pedig ugyanezt a garanciát a kormány határozott időre szóló választása jelenti; b) az ellenzék megengedettsége és többségre jutása esetén kormányra jutásának lehetősége; c) az alkotmányozó és törvényhozó testületben és azonkívül a gyülekezési, pártalakítási, sajtó- és gondolat-szabadság; d) a bírák függetlensége és a kormányzati aktusok valamiféle bírói ellenőrzése. Ez az intézményláncolat az egyetlen politikai rendszer a történelemben, mely a szabadság számottevő mennyiségét, a kormányváltozás erőszakmentességét és a közélet nyíltságát aránylag stabil módon biztosítani képes. Elmondhatjuk, hogy ez az európai emberiség legjelentősebb találmánya, jelentősebb a természettudományi és műszaki tudományoknál, s az európai zenén kívül talán az egyetlen olyan teljesítmény, melyet más kultúrák sem fedeztek fel, s amelynek áldásos és hasznos voltához kétség nem fér. Amióta ezt feltalálták, mindent megtettek ellene kezdetben a monarchiák, később pedig a monarchiák által hagyott ürt betöltő, hatalomkoncentrációra törekvő politikai rendszerek. Ez az ellenkezés valaha monarchikus és reakciós érvek jegyében történt, ma azonban van egy magát modernnek tartó fogalmazása is, mely szerint ez a rendszer a polgárság találmánya a polgárság érdekében, csakúgy, mint a francia forradalom és a liberális demokrácia egész ideológiája. Itt elég annyit leszögezni, hogy ez a tétel még akkor is abszurdum volna, ha a francia forradalomra és a liberális demokratizmusra nézve igaz volna. Ebben az intézményláncolatban benne van a jogbiztonság követelménye, de nem egy bizonyos jogrendszer biztonságáé, s így az bármilyen szabadságelvű társadalmi és gazdasági

rendszer stabilizálására és humanizálására alkalmazható; el kell tehát hártani azt a nyilvánvaló és mind kapitalista, mind kommunista oldalról rosszhiszemű félreértést, hogy ez az intézményrendszer csakis kapitalizmusban jöhet létre, csak ott alkalmazható és alkalmazása kapitalizmust hoz létre.

## X.

### *A francia forradalom tehertételei*

Ezek tehát a francia forradalomban betetőzött liberális demokratizmus pozitív vívmányai. Ezek azok, melyeket a francia alkotmányozó nemzetgyűlés lényegében létezésének első esztendejében létrehozott. Mindez létrehozott volna egy alkotmányos monarchiát, mely az adott helyzetben a kívánatos és elérhető cél volt, s ahonnan a 19. század politikai fejlődése egyenes vonalban elindulhatott volna. De az alkotmányozó nemzetgyűlés még ugyanebben az első esztendőben elkezdte az egyházellenes törvényhozást, mely utóbb teljes vallásellenességbe ment át, s ezzel elindult a francia forradalom nagy félrecsúszása.

Az egyház- és vallásellenesség még a francia felvilágosodás öröksége volt, mely első helyen állt szemben az egyházzal, csak második helyen a feudális kiváltságokkal és szinte alig a monarchiával. A forradalom tehát kötelességének tartotta, hogy a nemesi kiváltságok megszüntetése, az emberi jogok kodifikálása és az alkotmány elfogadása után nekilásson az egyház megrendszabályozásának. De az egyház szekularizálására és állami intézménnyé tételére irányuló kísérlet lényegében nem szabadságelvű, hanem sokkal inkább II. József nyomdokain járó megoldás volt. Ugyanakkor ez volt az, ahol a forradalom a leginkább és a legcéltalanabban előrefutott, pontosabban vakvágányra futott, mert nemcsak visszakoznia kellett utóbb, de semmiféle későbbi forradalom vagy reform a nagy forradalom egyház- és valláspolitikai kísérleteire nem tért vissza. Ezek tették kétségbeesetté a monarchia ellenállását, mely saját előjogainak megkurtítását aránylag meglepő béketűréssel viselte. De ennél súlyosabb volt az a következmény, hogy ezek voltak azok, melyek a társadalom jelentős részét is szembefordították a forradalommal, így lényeges részük volt abban, hogy a forradalom lényegét kitevő és a régi hatalommal szemben kifejtett pillanatnyi erőszakból állandó és lassan a társadalom egészével szemben kifejtett erőszak, vagyis diktatúra lett. Az egyház- és vallásellenesség azután is jó ideig megmaradt a liberális forradalmiság kísérőjelenségének, főleg a latin or-

szágokban, de ezt részben magyarázza az egyháznak a reakcióval való szoros összeszövődése és a liberalizmussal s benne az egyház és állam elválasztásának immár kijózanodott és az egyház számára is hasznos programjával szemben kifejtett szívós ellenakciói. Mostanra azonban ez az egész szembenállás nagymértékben az oldódás állapotában van, s az egyház- és vallásellenesség teherététét mindenestül átvette a szocialista forradalmiság, a kommunizmus.

Persze a mai szemmel szinte gyermetegnek feltűnő, de a maga idejében óriási válságot előidéző antiklerikális törvényhozáson kívül több más ok is közrejátszott abban, hogy a francia forradalom, óriási jelentősége és hosszú lejáratra az egész európai kontinenst átalakító hatása ellenére is, kitörésének 4-5. esztendejére beletorkollott a világtörténelem időnkénti nagy kollektív tébolyainak legnevezetesebbikébe, az 1792–95. évi nagy Terrorba. Ezt a nyilvánvaló ténytet a forradalom hívei azóta is palástolni, mesterkélt magyarázatokkal menteni, természetesnek tartani vagy egyszerűen tagadni igyekeznek, ellenfelei pedig akkor és azóta szüntelenül emlékeztetnek rá, s ezen a címen a forradalmiság minden formáját gyanúba hozzák. Nem vitás, hogy akkor az tette Angliát és az angol közvéleményt, de sok más embert is Európában, a forradalom szimpatizálva figyelő barátjából a forradalom elszánt ellenségévé, s ez okozta azt, hogy az 1790-ben a hitel mélypontján álló monarchikus abszolutizmus utóbb hitelét és erejét újabb félszázadra visszanyerte.

Érdemes röviden elemezni ennek a rémuralmi közjátéknak a közeli és távoli kihatásait. A Terror utólagos igazolásának kísérleteire még visszatérünk. Itt elég arra utalni, hogy a forradalom kisiklásában a céltalan antiklerikális törvényhozáson kívül kétségtelenül jelentős része volt XVI. Lajos kapkodásának, az európai uralkodók hebehurgyán provokált, félszívvel vezetett és számukra csak vereséget hozó háborújának. De a Terrorhoz magához kellett Danton cinizmusa, mellyel az első vérengzéseket szabadjára engedte, mindenekfelett pedig Robespierre paranoid egyénisége, mellyel az egész konventet erkölcsi terrorja alá tudta vonni, és a vérengzésből erkölcsileg megalapozott, az erény nevében gyakorolt intézményt csinált. Bármennyire is nem hangzik tudományosan ilyen személyes tényezők számbavétele, látni fogjuk, hogy ezeknél sokkalta nevetésesebb „tudományos” magyarázatokkal fogunk találkozni. A lényeg az, hogy a francia Terror nem következett a forradalom lényegéből, hanem a történelem nagy esetlegességeinek egyike volt.

A Terror, mint tudjuk, idővel lecsillapodott, és valamiféle konszolidációba ment át, azonban emlékét nem lehetett eltörölni. A Terror elpusztí-



totta a forradalom legjobbjait, a túlélő akarnok és opportunistá garrnitúra egy darabig a hatalom birtokában maradt, de a tömegektől való félelem állandósította a kormányzás bizonytalanságát. Ugyanakkor a tömegek forradalmi lendülete megtört, egy nyíltan forradalomellenes, uralkodót kívánó közhangulat alakult ki, létrejött a napóleoni fordulat, mely mind nagyobb mértékben rákapcsolt erre az irányzatra, de azért megörökölte a forradalmi kormányzatokba mindinkább beleépült bizonytalanságot is. Mesebeszéd az a közhely, hogy Napóleon egész Európában elterjesztette a forradalmi eszméket: néhány francia, nem is kifejezetten forradalmi intézményt terjesztett el, egyébként tudatosan forradalomellenes volt, és forradalmi, mondhatjuk, kártékony forradalmi cselekedetei csak esztelen hódításai voltak, melyekkel szinte megtétette a Terror visszahatásait, és egész Európában egy mindenféle forradalomtól és felforgatástól rettegő reakciónak adott tápot.

Így a Terror és Napóleon együtt okozták, hogy Európában a 19. század első felében egy félszázadra helyreállt az abszolút monarchiák túlsúlya. De ugyanez a félszázad egyben a francia forradalmi hagyományok lassú, bár teljessé sohasem vált újraéledésének korszaka is volt. (Ez néhány évtizedre összekapcsolódott a napóleoni hagyománnyal, míg III. Napóleon örökre ki nem gyógyított abból mindenkit.) A század közepére megszaporodtak a részben alkotmányt, részben nemzeti függetlenséget követelő, hol sikeres, hol sikertelen forradalmak, amelyek merítettek a francia forradalmi hagyományokból, de ugyanakkor általában óvatosan vigyáztak arra, hogy a francia forradalom rémuralmi korszakával szemben emelt vádak ne legyenek rájuk vonatkoztathatók. Mindennek eredményeképpen a század utolsó harmadára az alkotmányosság valamilyen teljesebb vagy félutasabb formája Oroszország kivételével egész Európában uralkodóvá vált. Vagyis beállt az az állapot, mely a Terror és Napóleon közjátéka nélkül valószínűleg már a század első felében beállt volna. A vagyonos polgárság előretört mint uralkodó vagy az uralomban az arisztokráciával együtt részt vevő osztály, úgy is, mint haszonélvezője mindama előnyöknek, melyeket számára a francia forradalom a feudális kiváltságok eltörlésével és egy sor tevékenység szabaddá tételével megnyitott. Közben sietett levetkőzni azt a csekélyke forradalmiságot is, amelyet a forradalom idején itt-ott felvett. Ebben a kásás közegben, mely egyszerre volt a legszebb ígéretekkel teljes és a legzavarosabb ellentmondásokkal terhes, melyben a nagy francia forradalom egyszerre volt hitelvesztett és dicsfényben ragyogó, születtek meg a legújabb kor mindmáig tartó gyilkos ellentmondásai.

Először létrejött a 19. század elejétől kezdve két teljesen terméketlen emberfajta, mely azóta is világszerte politikai viselkedési sémává lett: a *reak-*



*ciós és a hivatásos forradalmár.* Addig létezett egy egységes kritériumok szerint megítélhető politikai művészet, melynek művelői az adott történelmi helyzet tényei és reálisan keresztülvihető tennivalói szerint tudtak hagyományörzők és felforgatók is lenni. Nagyon nehéz pl. az induló újkor egyik legjelentősebb politikai szereplőjéről, Orániai Vilmosról élesen megmondani, hogy feudális nagyúr volt-e, vagy példátlan újdonságot hozó forradalmár, mert mind a kettő volt egyszerre. Ez a reakciós–forradalmár alternatíva is része annak a napjainkban is dúló nagy politikai skizofréniának, mely a tennivalókat csak elmebajos alternatívákban tudja megfogalmazni. Ez Európát utoljára a vallásháborúk korában gyötörte, amitől a felvilágosodás százada szabadította fel, s melytől most újra beteg a világ.

Ugyanebben az időben szerezte be a francia forradalom hagyományára támaszkodó demokratikus liberalizmus azt a két további súlyos, ellentétes előjelű tehertételt, mely lehetetlenné tette, hogy a francia forradalom hagyományait egyenes vonalban ott lehessen folytatni, ahol azok az első nagy pozitív reformok után, a Terror megindulásakor abbamaradtak.

Az egyik oldalon a liberális demokratizmus forradalmi hagyományának tehertétele a forradalmiságnak az a felfogása, mely a hivatásos forradalmárok körében uralkodóvá vált. A forradalmat mindenestől elítélő reakciós álláspont visszahatásaként megjelent a forradalmi hagyomány újjáéledésének az a groteszk kísérőjelensége, mely a terrort és a forradalmi erőszakot először mentegetni, azután magyarázni, majd – a fogyatkozásból erényt csinálva – igazolni, végül helyeselni, utoljára pedig dicsőíteni kezdte, először konkrét indokokkal, végül elvi alapon – magáévá téve ezzel azt a reakciós álláspontot, mely szerint „a forradalom felfalja saját gyermekeit”, s a Terror a forradalom természetes kísérőjelensége. Persze a forradalmár álláspont ezt pozitív előjellel látja el, és hozzáteszi, hogy ez csak csekély ár azokért az óriási javakért, melyeket egy forradalom magával hoz.

A konkrét igazolások között még ma is elterjedt, noha teljesen értelmetlen az az indokolás, hogy a megtámadott francia állam csak a Terror segítségével tudta megszervezni győzelmes hadseregét. Holott az nem a Terror *révén*, hanem a Terror *ellenére* volt győzedelmes, hiszen józan ésszel senki sem állíthatja sem azt, hogy a guillotine akárcsak megközelítőleg a háborús erőfeszítés ellenfeleit semmisítette meg, és a guillotine kilátása különösen jó hatással lett volna a tábornokok és katonák teljesítőképességére. A francia hadsereg azért lett győzedelmes, mert a kis zsoldoshadseregekkel háborúzó 18. századi monarchiák világában teljes és meghökkentő újdonságot jelentett az általános védkötelezettség és az abból kikerülő nagy tömegű és dühö-

sen harcoló hadsereg. „Tudományos” magyarázata a Terrornak az, hogy az annak során legyilkolt vagy egymást legyilkoló csoportok – noha nemegyszer valóban volt kisebb-nagyobb mértékben felismerhető osztályjellegük – egyben ennek az osztálynak vagy rétegnek az érdekeit is képviselték. Mintha a Terror feltételei között bármilyen társadalmi csoportnak módjában lett volna érdekeit körvonalazni és a sikeres vérengzés után érvényesíteni!

Ezeknél a konkrét indokoknál messzebb mutatnak a forradalmi erőszakot és terrort elvi alapon igenlő álláspontok, melyek társadalmi rendszerek változásánál és egyáltalán kártékony kormányrendszerek megdöntésénél s forradalmi megoldásoknak kizárólagos, önmagában való értéket tulajdonítanak, s ezen belül az erőszakot, a terrort, a vérengzést a forradalom természetes kísérőjelenségének vélik. Ezek könnyen átesnek abba a vulgáris tévedésbe, hogy ezek már maguk forradalmi cselekedetek, az ettől visszariadók pedig a forradalmi ügy számára használhatatlan és gyáva emberek. Az emberi magatartásoknak ezt a megítélését azután megtartják a hatalomra jutott forradalmárok is, ami képes átmenni a legdurvább machiavellizmusba, de még aránylag konszolidált viszonyok között is megőrzik hajlamukat a konspirációs kormányzás és a társadalom bizonytalanságban tartása iránt. Ilyen körülmények között könnyen születnek a nagy francia forradalmi Terrorhoz hasonló kollektív tébolyok, de most már abban az emelkedett tudatban és azzal a kifejezett szándékkal, hogy a forradalom lényege minél teljesebben megvalósuljon. A sztálini tisztogatások és utánzataik, a kínai kulturális forradalom, s legújabban a több százezernyi vagy milliónyi halottat követelő nagy kambodzsai falura vonulás tartoznak ebbe a kategóriába. Végül mindezeket felülmúlják azok a szörnyűségek, amelyeket végsőleg ugyancsak a francia példára és más baloldali rémuralmakra hivatkozó reakció a fasizmus formájában produkált.

Mindez a forradalom lényegének a teljes félreértését jelenti. A forradalom értelme az a pillanatnyi erőszak, mely egy önmagát túlélte, belsőleg korhadta, de kifelé még impozáns hatalom megdöntéséhez szükséges, és a politika művészetének legmagasabb foka az ilyen pillanatok teljes vagy részleges meglátéának a felismerése. A világtörténelem sikeres forradalmi túlnyomó részben ilyen jellegűek. Legenda az, melyet a vérontás kedvelői találtak ki, hogy sohasem volt olyan hatalom, mely komoly élethalálharc nélkül feladta volna pozícióját; történelmi példák sokasága van az ellenkezőjére. A jó forradalom kritériuma éppen az, hogy megfelelő pillanatban tudjon megállni, mert ez minden közösségi mozgásnak alaptörvénye, egy idillikus kirándulásnak éppen úgy, mint egy véres csatának vagy győzelmes hadmozdulatnak. A forradalom éppen azzal fut mellékvágány-

ra és semmisíti meg kitűzött ideáljait, ha enged a megtapasztalt sikeres erőszak kísértésének, beleszeret az erőszakba, és ahelyett, hogy az elért eredményeket biztosítaná, és átengedné a társadalmat annak az általános megkönnyebbülésnek, ami az ilyen túlélő hatalmak megdőlése után előáll, állandósítja az erőszakot új meg új, általa felismert „helyes” célok érdekében, melyet immár nem egy fennálló hatalommal, hanem az egész társadalomnak vagy jelentős részének az ellenállásával szemben kénytelen érvényesíteni. Ilyen körülmények között a túl sok kiontott vér bizonyosan rontja a forradalom értékét. Viszont a teljes vértelenség – amire egy példát tudok, a magyart, 1848. március 15-én, elég ritka határeset – a forradalom értékét magában bizonyosan nem rontja el.

Az egyház- és vallásellenesség és az öncélú forradalmiság tehertételeit a liberalizmus, abban a formájában, ahogyan ma ismerjük, nagyrészt levetkőzte. A liberális antiklerikalizmusnak ma már csak Franciaországban és néhány latin országban vannak hagyományai. A liberális forradalmiság pedig, mondhatnánk, a kelleténél is inkább megszűnt: ma legfeljebb fasiszta nyomás alatt jelenik meg újra, hogy annak megszűnte után annál gyorsabban forduljon vissza szigorú konzervativizmusba. A liberális eszmerendszer mindkét tehertélt, az egyház- és vallásellenességet és az öncélú forradalmiságot áttestálta a szocializmusra, melynek főleg marxista-leninista változatában élnek tovább, de még mindig éppen elég kártékonyan.

Ezek helyett megjelent a liberalizmus ellenkező előjelű új tehertétele, mely az egész rendszert mind a mai napig teljességgel hamissá és ellentmondóvá teszi; azzal, hogy az egész eszmerendszert alárendeli az aránytalan, funkciótlan és felelőtlen nagyvagyoni öngazolásának. Ez a fejlemény a francia forradalom nagy hitelvesztése után állt be, mikor a polgárok, pontosabban a nagypolgárság megkezdte a forradalom által szabaddá tett tevékenységek hasznélvezetét, majd kiegyezett az arisztokráciával, megkezdte uralkodó osztályként való életét, és szembekerült a korai szocializmusnak a francia forradalom követelményeit végig gondoló következményeivel. Ekkor került a szabadságjogok között első helyre a tulajdonjog szentsége. Ma, ha Európában (Amerikában más a terminológia) liberális párról hallunk, akkor az első, amit rögtön tudunk róla, hogy a nagytőke által támogatott párról van szó, s nagyon örülhetünk, ha emellett még több-kevesebb tisztasággal őrzi a liberális szabadság klasszikus intézményrendszerét is; hiszen jól tudjuk, hogy a nagytőke, vagy annak legalább egy része, adott esetben a legsötétebb reakcióval és faszizmussal is képes kooperálni...

1978

## A KAPITALISTA LIBERALIZMUS ÉS A SZOCIALIZMUS–KOMMUNIZMUS ÁLLÍTÓLAGOS KIEGYENLÍTHETETLEN ELLENTÉTE

A kiegyenlíthetetlen ellentétek legáltalánosabb formulája szerint a kapitalista liberalizmus a polgárság érdekein, a védelmükre megszületett demokratikus és liberális eszmerendszeren és a polgárságot uralomra juttató francia és más forradalmak akcióin alapszik. Ezzel szemben a szocializmus és annak legkövetkezetesebb formája, a kommunizmus az ipari munkásság érdekein, a védelmükre megszületett szocialista–kommunista eszmerendszeren és a munkásságot uralomra juttató nagy októberi orosz forradalom úttörő akcióján alapszik.

Ez nemcsak a hivatalos kommunista és általánosan elfogadott marxista értelmezés, de ezt vallja egy sor, magát nem kommunistának, sőt antikommunistának valló, ún. polgári álláspont is. Ez utóbbi magától értetődőnek tartja, hogy a polgárság ideológiai osztályérdekből született, csak éppen megfordítja az angyal és ördög szerepeit: szerinte nem az ipari munkásság, hanem a polgárság lesz az a társadalmat magába olvasztó osztály, amely képes a maga érdekében egyetemes érvényű eszmerendszert létrehozni.

E magyarázat hibás voltának gyökere az a – már az ókorban is ismert – gondolkodási buktató, amely a homályos dolgokat még homályosabb fogalmak révén próbálja világossá tenni. Előbb az „alapvető érdek” szóra tennék néhány megjegyzést.

Úgy hangzik ez a meghatározás, mintha egy osztálynak az érdeke teljesen világos vagy legalábbis objektíven meghatározható valami volna. Erről pedig szó sincsen. Semmiféle érdek nem világos és objektíven nem meghatározható. Egyike a legszubbjektívebb fogalmaknak. Az egyén társadalmi érdeke, mondjuk, lehet az, hogy embertársaitól minél több hasznot szerezzen, lehet az, hogy embertársai előtt magának minél nagyobb respektust és köztiszteletet szerezzen; lehet az, hogy hősként, erkölcsi nagyságként vagy esetleg szentként végezze életét. Bármennyire is ritkább az utóbbi, mint az előbbieket, meglepte ennek is, annak is lehetséges. Bár az utóbbiak előfordulása ritkább, viszont annál nagyobb a hatásuk. Ha ezt átésszük az osztályérdek síkjára, ugyanúgy mondhatjuk: egy osztálynak lehet célja,

4

hogy minél több profitot zsaroljon ki a kiszolgáltatott osztályokból, tekintetjük osztályérdeknek azt, hogy minél nagyobb békességet és megnyugvást próbáljon a vele szemben álló osztályba beleplántálni, és tekinthetjük osztályérdeknek azt, hogy minél okosabban és simábban oldja meg saját osztálya majdani letűnésének a módját, folyamatát. Csak értelmi különbség van a legokosabb burzsoá osztályérdek és a legokosabb proletár osztályérdek felfogása között. Ha az ellentétes, kiegyenlíthető vagy kiegyenlíthetetlen, a feltételezett vagy valóságos érdekeknek a szövevényében el akarunk igazodni, akkor vissza kell lépnünk ahhoz a történeti helyzethez, amelyikből ez a szembeállítás a maga példaanyagát meríti. Nevezetesen a francia forradalomhoz.

### *1. A francia forradalom kezdetei, kibicsaklása és hitelvesztése*

A francia forradalomnak két jelentős mozgatója volt. Az egyik a francia állam közállapotainak az a lehetetlenné vált zavaros, ellentmondó és mind kevésbé elviselhető volta, ami a 17. század végére kialakult. Másrészt a francia szellemi élet erjedése, mely főleg az államelmélet terén jelentős gondolatrendszereket hozott létre, olyanokat, amelyek a fennálló helyzet kritikájához szellemi háttérként is szolgáltak. A nagy újkori fordulat (ami tulajdonképpen az egész folyamat mögött áll) az a gondolat, hogy az állam dolgaiban a szokások és az isteni rend mellett (vagy a helyett) az emberi értelemnek döntő szerepe volt. Olyan gondolat ez, amely Platón és Arisztotelész óta meglehetősen háttérbe szorult, a középkorban különösen, s aminek az első jelentős megnyilvánulása Morus utópiája volt, és amiből azután a 17. és 18. században számos hasonló teória jelentkezett. Ezek közül az utópiák közül, vagy éppen fölöttük magasodtak ki azok a gondolkodók, akik a 18. században az állam problémáit első helyen megfogalmazták. Közülük kettőt emelek ki: Montesquieu-t, aki az államhatalmi funkciók elválasztásának elvét, és Rousseau-t, aki a népfelség követelményét felállította.

A francia forradalom során mind a kettő döntő szerepet játszott – sokszor egymással szemben és egymást felváltva. Mind a kettő olyan gondolat, melyet pótolni a másikkal nem lehet.

Mindezzel párhuzamosan jelentős szerep jutott az angol politikai rendszernek s a mögötte álló angol forradalomnak. Még közvetlenebbül a nemrégiben lezajlott amerikai forradalom mintájának. Ezek további eszmei adalékot adtak egy jól működő államszervezethez; épp a szomszédban az akkori, aránylag igen nagy szabadságot biztosító államrendszer

képét mutatták meg, a tengerentúl eseményei pedig egy frissen létrejött racionális, emberi értelemmel megalkotott új alkotmány létrehozásának lehetőségét példázták.

A montesquieu-i gondolat példatára az angol alkotmány volt. Ott a polgárok szabadságát biztosította az angol alkotmánykönyv, noha távolról sem a montesquieu-i séma szerint osztódott meg a hatalom, de így is példája lehetett egy plurális hatalmi szervezetű államnak.

A rousseau-i gondolat erős támaszt talált az amerikai alkotmányban, és magától értetődően magával hozta azt a gondolatot, hogy a népfelség az emberek összességét, minden embert és természetesen minden embert egyenlően illet meg. A montesquieu-i ihletésű elméletben az egyenlőség volt a hangsúly. Nem szabad elfelejtenünk, hogy a szabadság és egyenlőség csupán két, ügyes kézzel kiemelt jelszava a forradalomnak, de nem a forradalom konkrét törekvéseinek a sémája, és nem is az az elvi alap, amiből a forradalom követelményeit le lehetett és le kellett vezetni. Ilyen elvi alapként a korabeli utópisták emelték ki a szabadságot és az egyenlőséget, sokszor igen dogmatikus és fantasztikus követelményekig jutva el.

A forradalom valóságos követelményei azonban igen konkrétan fogalmazhatók meg. Ilyenek voltak:

- a királyi önkény korlátozása,
- az arisztokraták teljességgel funkciótlaná válta, a gazdaságot terhelő, az egyes embereket molesztáló és egy nem produktív társadalmi réteg hívságos luxusát kiemelő kiváltságainak a megszüntetése,
- az emberi alapjogoknak valamiféle olyan megfogalmazása, amit az angol és amerikai intézményekből ki lehetett hozni,
- és végül mindezek alapján egy olyan osztott hatalmú alkotmány létrehozása, amelyik valamiképpen a népfelség elvét is megvalósítja, és ugyanakkor valamiféle egyensúlyt hoz létre a királyi hatalom és a néphatalom között.

A forradalom induló követelései között a monarchia megszüntetése még csak szóban sem igen szerepelt. A 18. századi felvilágosodás elszánt támadásokat intézett a leghangsúlyozottabban kiváltságos réteg, az egyház ellen, de feltűnően kímélte a monarchiát.

A francia forradalommal kapcsolatban le kell szögeznünk, hogy első két évében aránylagosan nagyobb ellenállás nélkül sikerült ezeket a követelményeket érvényesíteni. Létrejött először is a nemesi kiváltságok úgyszólván teljes eltörlése – mind az anyagi, mind pedig a tiszteletbeli kiváltságoké. Ezt követte az emberi jogok jegyzékbe foglalása és kodifikálása, amely azóta többé-kevésbé ugyanilyen jellegű alkotmányszabályok mintá-

jául szolgál: megszorodva néhány modernebb szabadságjoggal, sztrájkjoggal, munkához való joggal.

A harmadik és mindezt megkoronázó lépés az új francia alkotmány létrehozása volt, amely korlátozta a királyi önkényt; a hatalomszerkezet valamiféle megosztása alapján teremtette meg az államhatalom funkcionálását, sok-sok félreértett és félreérthető problémát hagyva maga mögött.

A forradalomnak ez az első két esztendeje valóságos eufóriában zajlott le, Franciaországban és az őt szemlélő világban egyaránt. Óriási várakozást fűztek az emberiség jobbjai és eszesebbjei az értelmesekek ehhez az új előretöréséhez.

#### [A forradalom hitelvesztése és mumussá válása]

Ám a forradalomnak épp ezen a pontján jelent meg az a probléma, amelyik a forradalmat a továbbiakban kisiklatta. Ez a probléma az egyház helyzete volt. Az egyház egyes kiemelkedő tagjainak a helyeslése ellenére sem fogadta jó szívetel kiváltságainak megnyirbálását. Ennél fogva a forradalom vezetőiben fölébredt egy ingerült igény az egyház megrendszabályozására. Ez nyilvánult meg „A papság polgári alkotmánya” című törvényben. Ebben először is az a feltűnő, hogy egyáltalán nem a szabadság szellemében fogant. Azt mondták, hogy nem is tekinthető igazi forradalmi jellegű lépésnek. Sokkal inkább a királyi abszolutizmus jozefinista egyházpolitikájának a nép kezében való újraalkalmazása volt. De amit a konzervatív erőkkkel összefonódott egyház az abszolút királyságtól eltűrt, azt a fölkelte néptől nehezebben tűrte el. Ezáltal létrejött az a törés, amelyik az addigi általános megelegedés helyébe az ország jelentős része számára lelkiismereti konfliktust okozott. Ekkortól hozta a forradalom azokat az intézkedéseket, amelyeknél már nem arról volt szó, hogy a nép mit akar a hatalmasoktól, hanem arról, hogy a nép nevében létrejött hatalom mit akar a népre kényszeríteni. Ezek az intézkedések a minden vonalon visszavonulóban evő monarchia ellenállását egyszerre lelkiismereti ellenállássá és kétségbeesetté tették. Ezt követte az a mindkét fél részéről hebehurgyának mondható háború, amibe a forradalom sodródott és az éppen trónra lépett fiatal Ferenc császár és szövetségese elindított, és amelyről senki nem hitte vagy képzelte, hogy a szenvedésnek milyen özönét zúdítja mindkét résztvevőre: a közép-európai abszolút monarchiákra, a francia kormányra és a népre.

Ez a monarchia, amely állami jogainak megnyirbálását feltűnően türelmesen viselte el, most egyszerre megbokrosodott. Az új egyházpolitikai törvények lelkiismereti problémát jelentettek a jámbor és nem túl éles elméjű király számára is.



A háború megindulásától egyenes út vezetett a forradalmi terror kibontakozásához, a királyság eltörléséhez, a köztársaság kikiáltásához, az új népképviselő, a konvent összehívásához. Azóta ennek számos magyarázata született. Így például, hogy mindezt a háború tette volna szükségessé, hogy enélkül a háborút nem lehetett volna megvívni. Mindez azonban tulajdonképpen mesebeszéd, ami a forradalom hitelvesztésének helyreállítását célozta. Valójában a történelem nagy kollektív tébolyainak egyikével és talán legnevezetesebbikével állunk szemben, ami a francia forradalmat lényegében kisiklatta. Rohamos, felgyorsult, eszeveszett fejlődést, előrerohanást idézett elő a radikális és mind radikálisabb intézmények irányában, ami azonban azt eredményezte, hogy a forradalmi vívmányok közül nagyon sok, köztük igen fontosak, teljességgel veszendőbe mentek. Mindez egy 25 esztendő háborút s a közben létrejött zsarnokságot s annak további háborúit, majd a mindent betetőző vereséget hozta az országra. Végül is Franciaország ott kötött ki, ahova már egyszer az első két év után eljutott, sőt azon túljutott; olyan alkotmányos monarchiává lett, mely sokkal inkább a királyi hatalom túlsúlyán alapult, mint az 1791-es forradalmi monarchia.

Az 1791-es fejlődési szintet Franciaország tulajdonképpen igen nagy kitérők és kanyarok után, csak 80 év múlva, 1871-ben érte el. Közben volt a Bourbonok restaurációja, a királyi hatalom túlsúlyán alapuló alkotmányos monarchiája, utána Lajos Fülöp polgárkirálysága, amely egy választásaiban meghamisított, manipulált alkotmányosságot hozott. A második köztársaság rövid közjátéka után következett III. Napóleon rendőrállama, és csak ezután érkezett el az 1871-es harmadik köztársaság alkotmánya, amely – mint köztudott – monarchikus alkotmánynak készült ugyan, csak éppen a király személyében a versengő felek nem tudván megegyezni, így lett belőle Franciaország első olyan alkotmánya, amely a parlament túlsúlyán alapult. Vagyis a francia forradalom 1790-es években történt kisiklása gyakorlatilag egy 80 esztendő elakadást jelentett a francia és vele együtt az európai politikai fejlődésben.

Még beszélek majd arról, hogy e kisiklás utólagos magyarázatai lélekatanilag milyen helyet foglalnak el az európai politikai gondolkodásban. Előbb azonban néhány tételt szeretnék leszögezni, amelyek mind abból a magától értetődő felismerésből következnek, hogy ez valóban kisiklás volt. Ezt mindenki tudta, mindenki mondta, mindenki emlegette, és mégis kiesett az európai politikai köztudatból.

Hogy a forradalom értékei között a legritkábban emlegetik ezt kisiklasként, az a következő évtizedekben dőlt el, amikor életbevágó kérdés lett,

hogy ezt a kisiklást a forradalom diszkreditálásaként vagy a forradalom igazolásaként értékeljék. Csakhogy ez a kisiklás nem volt a forradalomnak sem a diszkreditálása, sem az igazolása, ez egy valóságos kisiklás volt, amit objektíven meg kell állapítani. Azért volt ez kisiklás, mert a francia forradalom lendülete ezzel megtorpant, megállott. Olyan intézkedések és intézmények hozatalára koncentrált a erejét, melyek egyáltalán nem voltak időállóak, létrehozóik egyszerűen nem is annak szánták őket. Ezt követte a forradalom garnitúrájának teljesen cinikus önfenntartó hatalmi harca. Hamarosan kialakult az a helyzet, hogy a választások mind nagyobb mértékben monarchista többséget hoztak létre. Ennek ellenhatásaképpen a forradalom garnitúrája kezdett diktátor után nézni, akit azután Napóleon személyében talált meg. Napóleont a maga felemás helyzete szakadatlan hódításokra indította, sőt kényszerítette. Ezek a hódítások a feje tetejére állították egész Európát, és végül óriási ember-, vér- és értelemvesztés árán olyan békére vezettek, ami Európában helyreállította a monarchizmus uralmát, Franciaországot visszavetette, ha nem is a régi monarchiába, de mindenesetre visszavetette a forradalom mögé.

Ha ezt a kisiklást nem az igazolás vagy az elítélés végletei között, ideoda csapódva, hanem tényként állapítjuk meg, akkor nyugodtan elejthetjük és teljesen értelmetlennek tarthatjuk a francia forradalomról speciálisan kialakult és kizárólag ennek a forradalomnak a kisiklására szabott gyermekes és értelmetlen sémát.

Nem igaz az, hogy erre a rémuralomra szükség volt, mert Franciaország háborús állapotba sodródott. Franciaország ezt a háborút nem a rémuralom által nyerte meg, hanem azért, mert az első években a hadra kelt francia nép valóban a köztársaságért harcolt, és azért, mert a francia forradalom által vezetett általános védkötelezettség intézménye olyan számtani fölényt biztosított a francia hadseregnek, amit a kisszámú zsoldoshadseregeken alapuló monarchiák nem tudtak kiegyenlíteni.

Mesebeszéd az, hogy a fölkelt nép egymagában is merőben katonai fölényt jelent egy ország számára. Mindez gyönyörűen megbizonyosodott 1870-ben, amikor a fölkelt francia nép semmit sem tudott elérni a porosz hadsereggel szemben, amely hosszú időn keresztül Európában egyedül tartotta fenn a francia forradalom által bevezetett általános védkötelezettséget.

Nem igaz az, hogy a forradalom felfalja önnön gyermekeit. Csak a sínjéből kisiklott, esztelenül felgyorsított, az út szélén felborult forradalom az, amelyik felfalja a gyermekeit. A sikeres forradalom nem falja föl, a sikeres forradalom eléri a forradalomnak az adott helyzetben elérhető célját.

Nem igaz az, hogy a forradalom egy olyan folyamat, ahol mindig új és mindig radikális álláspontok győznek, ezeknek kell győzniük, és jó, hogy győznek. A forradalomban azoknak az álláspontoknak kell győzniük – és annyinak kell győznie –, amelyeknek az elérése az adott helyzetben lehetséges.

Az európai politikai fejlődésnek ez a 80 esztendő elakadása rendkívül súlyos és messze ható következményekkel járt. Közben forradalmak zajlottak, elsősorban Franciaországban, ezek azonban csak arra voltak jók, hogy a késedelmet megpróbálják behozni.

### [A hivatásos forradalmár és a megrögzött reakció]

Az első súlyos következmény az volt, hogy kialakult és a politika területén döntő szerephez jutott két, korábban lényegében ismeretlen, teljességgel steril és végsőleg hiábavaló emberfajta. A megrögzött reakcionárius és a hivatásos forradalmár. A politika korábbi története ezt a két embertípust nem ismerte. Voltak ugyan előképei, elsősorban a vallásháborúk korában. Ám a vallásháborúk döntő politikai faktorai végeredményben erazmiánus nevelésű, többé-kevésbé szkeptikus, ha nem is feltétlenül hitetlen, de olyan emberek voltak, akik a vallásháborúk esztelen tébolyát – amely szintén téboly volt a maga idejében – nem engedték magukra hatni. Gondolok itt Orániai Vilmosra, IV. Henrikre, Erzsébet angol királynőre. Közülük is kiemelném Orániai Vilmost, aki különösen jó példa arra, hogy a reakcionárius és forradalmár sémái mennyire nem voltak érvényesek abban a korban. Orániai Vilmos egy feudális nagyúr volt – aki meg is maradt nagyúrnak, sőt sikerült neki dinasztiát is alapítani. Ő azonban a 16. század legjelentősebb forradalmára is. Olyan forradalmi tett fűződik a nevéhez, a holland partvidék halászaival és tengerészeinek a felfegyverzése, amelyik egy 20. századi hivatásos forradalmárnak is becsületére válnék. De sémába foglalni, hogy ő mostan reakcionárius vagy forradalmár volt-e, ennek semmi értelme nincs.

Létrejön tehát az a két steril emberfajta, amiből az egyik minden helyzetben minden forradalomnak és minden radikális haladásnak ellensége lett, a másik pedig minden helyzetben és mindenáron forradalmat akar és csinál. Kidolgozza ennek technikáját és tudományát, szabályait, és aszerint cselekszik. Vagyis: pontosan a jó forradalom leglényegesebb vonását, a történelmi pillanathoz való szabottságot és az ezzel kapcsolatos lényegi spontaneitását öli meg.

Európa, majd a világ 19. században kezdődött és korunkra vészes arányokban kibontakozott nagy politikai skizofréniájának ők a hordozói.

[A folyton fokozódó forradalom és a forradalmi erőszak]

Következménye e kibicsaklásnak a forradalom modern elméletének kialakulása is. A forradalom központi kérdésére a felelet – a jó és sikeres forradalomból levonható következmények és tanulságok helyett – a francia forradalmi rémuralomnak az elítélése vagy az igazolása lett. Így a belőle levont következtetések s az ebből kialakult elméletek is teljesen értelmetlenek. Ám kialakult a forradalomtól való rettegés, a mindenáron antiforradalmár politikai álláspont, éspedig rendkívül nagy tömegviszhanggal. A középrétegeknek a forradalomtól való pszichotikus rettegése innen származik, hiszen azelőtt ezt nem ismerték. Azóta a forradalomtól való rettegés felkeltése majdnem mindig biztos záloga volt a választási sikernek.

Ugyanakkor kialakult a francia forradalmi rémuralom igazolásának frazeológiája, amely abból áll, hogy a rémuralom szükséges volt a háborús veszély elhárítása végett. De mint említettem már, a háború nem a forradalmi rémuralom által, hanem annak ellenére lett győzedelmes. Nem igaz, hogy a forradalom folyton fokozódik; a forradalomnak addig kell és addig lehet fokozódnia, amíg az elérhető és stabilizálható célokat el nem éri; azokon azonban nem mehet túl.

A forradalmi rémuralom igazolására alakult ki a forradalmi erőszak elmélete. Alapjában véve forradalmárkörökben ekkor lett általánossá az a közvélekedés, hogy a vérengzéstől vonakodó, visszariadó ember eleve nem forradalmáralkat, és hogy a forradalmárnak az egyik legfontosabb tulajdonsága az, hogy túl tudja tenni magát azokon a véráldozatokon, amiket a forradalom nagy és magasztos céljainak rendel alá.

A forradalmárnak a legfontosabb tulajdonsága, és ez ritkán van meg a hivatásos forradalmárban, hogy van bátorsága új dolgokhoz, és semmiféle begyepesedett gondolat, módszer, intézmény nem állja útját annak, hogy ezeket megragadja és megformulázza. Aki szereti a vérengzést, az ettől nemcsak hogy nem lesz jó forradalmár, de a forradalom szempontjából mellékes dolgokra fordítja a figyelmét.

[Az utópizmus deformálódása]

A harmadik végzetes következménye a francia forradalom elakadásának és kibicsaklásának, hogy az utópizmus (amely a 18. században a nagy hatású politikai gondolkodók mellett inkább kuriózus személyiségeknek a szórakozása volt, és amelynek különböző megnyilvánulásai hatottak ugyan a francia forradalom egyes alakjaira, de nem játszottak döntő szerepet

a forradalom nagy céljainak megvalósításában), nos ez az utópizmus beleépült az európai forradalmi gondolkodás rendszerébe.

Ennek a következménye az, hogy a szocializmus forradalma, amely a francia forradalmi gondolatok egyik további megoldásra váró nagy ügye volt, az európai szocializmus gondolata ugyancsak belekerült e 80 esztendő kilátástalanság, vakvágányra szorítottság állapotába. A francia forradalom eredeti liberális demokratizmusának a programjában egyáltalán nem szereplő utópista magatartás tehát beépült a szocializmusba.

Az a felfogás, miszerint Marx az európai szocializmust megtisztította az utópista elemektől és azt tudományossá tette, teljességgel alaptalan. A szocializmus egész elmélete tele van utópista elemekkel és utópista követelményekkel. Ezek lebontása a mai napig sem sikerült, és megtalálhatók egy csomó lehetetlen célkitűzésben; vagy túl jól sikerült a lebontásuk, s helyükre a pragmatista machiavellizmus került.

Így keletkezett az a szakadék, amelyik a francia forradalmi liberális demokratizmust és a szocialista forradalmat legradikálisabban képviselő kommunizmust ma a világban elválasztja egymástól, és amelyik ma a két superhatalom végzetes katonai szembenállásában is tetten érhető.

Tisztában kell lennünk azzal, hogy ez a 80 esztendő elakadás végzetes torzulást hozott létre mind a liberális demokratizmus, mind a szocializmus legújabb kori arculatán. Hogy ezt mérlegelni tudjuk, ahhoz egyrészt számba kell vennünk a liberális demokratizmus valóságos követelményeit, illetve az előbb említett okokból bekövetkezett torzulásait, másrészt a szocializmus valóságos tartalmát, illetve az előbb említett okokból beállt torzulásait.

## *[2. A liberális demokrácia érvényes vívmányai]*

Ha a francia forradalomban alapozódó liberális demokratizmus ma is érvényes gondolat- és intézményrendszerét akarjuk megmutatni, akkor a francia forradalom első két esztendejének a vívmányait és uralkodó eszméit kell megismernünk. Annak a két esztendőnek az eszméit és intézményeit, amelyek Franciaországot és egész Európát óriási lelkesedéssel, várakozással töltötték el. És amelyek visszaszerzéséhez a rémuralom után csaknem egy évszázadnyi küzdelem szükségeltetett.

Az eszmerendszernek két fő alkotóeleme volt. Az egyik elvi alapjait Montesquieu fektette le, központi elve a hatalom elválasztása volt. A másik elv alapjait Rousseau rakta le, központi elve a népszuverenitás gondolata volt. Hangsúlyozni kell, hogy egyik sem sorolható a 18. században burján-

zó, valamely agyszüleményként, gondolati konstrukcióként létrejött utópiák közé, hanem mind a kettő nagyon is reális materiából indult ki.

Montesquieu a hatalmak elválasztásának angol, Rousseau a közvetlen népuralom svájci gyakorlatából indult ki. Igaz, hogy egyik sem észlelte pontosan a „mintaképek” objektív működését, pontosabban szólva, mind a kettő magasabb elvi síkra emelte azt a gyakorlati materiát, amit a körülményekhez képest jobbnak vélt és utánczandónak talált. Sokszor rámutattak már arra, hogy az angol parlamentarizmus éppúgy nem követte a montesquieu-i „hatalmak elválasztásának” elvét, mint ahogy a viszonylagos svájci demokrácia sem követte a rousseau-i elvet; vagyis maguk a gondolkodók emelték ki a meglévő materiából a továbbfejleszthető és elvi síkra emelhető anyagot; azok mégsem voltak merőben eszmei konstrukciók.

A francia forradalom során azután a két elvet igen gyakran dogmává merevítették és abszolutizálták, sőt egymással szembe is állították. A hatalmak megosztásának elvéből következően a szabadság eszméjét dogmává emelték, amiből annak dogmatikus kezelése következett; a népszuverenitás elvéből pedig az egyenlőség eszméjét emelték abszolút rangra, s ebből következett annak dogmatikus kezelése. Ezek szembeállítása azonban már csak az eszmei konstrukció síkján történhetett, hiszen a konkrét materiákból, azaz az angol és a svájci politikai gyakorlatból sem a hatalmak szétválasztása, sem a népszuverenitás nem volt szembeállítható. A népszuverenitás ugyanis csak azt jelentette, hogy népi választás útján lehet belépni a hatalomba, a hatalmak elválasztása pedig azt jelentette, hogy egy-nél több hatalmi göcot lehet és kell létrehozni. Ez a kettő egyáltalán nem összeegyeztethetetlen, csak akkor, ha abszolút eszménnyé általánosítjuk őket. Éppen ezért nagy tévedés azt hinni, hogy a gazdagság és egyenlőség szembeállítása valamiképpen a francia forradalom központi eszméje volt. A francia forradalom alapeszméje a népszuverén hatalmak elválasztása volt. A hozzájuk absztrahált dogmatikus, szélsőséges abszolút eszmék nem a francia forradalom irányító eszméi, hanem már csak dogmatikus elveinek abszolutizált eszméi voltak; a francia forradalom uralkodói eszméit tehát nem úgy kell elképzelni, hogy kezdettől fogva azok mozgatták volna a társadalmat. A társadalmat a népszuverenitás perspektívája, a hatalmak elválasztásának gyakorlati hasznossága mozgatta meg.

Az eszmék dogmatikus kezeléséből levont, abszolutizált következtetések némileg már a francia karteziánus szellemnek és bizonyos fokig a helyzet kiéleződésének a következményei voltak. A szabadság, egyenlőség sem voltak eredetileg absztrakt eszmék, hanem egy nagyon is konkrét gyakorlati problémát testesítettek meg. Nevezetesen: mi történjék akkor, ha a há-

borús helyzetben az élelmiszerárak felhajtása a spekulációk révén bekövetkezik? A szabadság dogmatikus hívei azt mondták, hogy nem szabad az árat szabályozni, mert ez ellenkezik a szabadság elvével. Ez a többé-kevésbé jómódú osztályoknak volt a harci álláspontja. A szegényebb osztályok viszont az egyenlőség elvére hivatkoztak, mivel az élelmiszerhiány esetén ez az egyedül lehetséges szabályozó elv.

Ezek az elvek így csaptak össze a konkrét kérdésekben. Nyilvánvaló, hogy ezeket a kérdéseket nem lehet merőben elvi síkon eldönteni. Az élelmiszerhiány és a jegyrendszer a dolog természeténél fogva magával hozta az egyenlőség elvét, az árubőség pedig a dolog természeténél fogva magával hozza a szabadság elvét, ám egyik sem olyan elv, amit minden helyzetben abszolút irányadóként lehetne alkalmazni.

#### [A népszuverenitás elvei]

Melyek is azok az intézmények és eszmék, amelyek a francia forradalomból kiszűrhetők és időállóaknak bizonyultak? Először is a rousseau-i népszuverenitás elvét említeném, hiszen ennek jelentősége rendkívül nagy. Vele a súlyát fokozatosan, majd hirtelen elveszítő monarchikus elv helyébe egy új legitimitáselv állítódott. Ez az elv a helyzet törvényesítése szempontjából lehetőséget nyújt annak eldöntésére, hogy ki az, aki törvényesen és a rend szerint, nem pedig a pusztán nyers erőszak révén jogosult a politikai hatalom gyakorlására. A monarchikus elv elejtésével nagy úr támadt a társadalomban, s ebbe az űrbe nyomultak be a legkülönbözőbb zsarnokok, diktátorok és oligarchiák. Éppen e veszély elhárítása céljából óriási a jelentősége annak, hogy a népszuverenitás elve gyakorlati megoldásokat sugallt az ilyen helyzetekre. A népszuverenitás elve az elmúlt 200 esztendő alatt olyan mértékben fejlődött, hogy ma már természetesnek találjuk: adott esetben annak a kérdésnek az eldöntésére, miként is jöjjön létre az alkotmány, ki foglaljon el – akár személy, akár intézmény – ilyen-olyan hatalmi helyzeteket, kritikus területi vitákban egy-egy terület hova tartozzék, a legjobb módszernek szinte a világgözüvélemény szerint is a népszavazást, a nép által való választást tartjuk. Az sem változtat ezen, hogy a népszavazások meghamisíthatóak. Ám az elv 200 év óta ennek ellenére sem igen tehető kérdésessé. A népszuverenitás elve tehát az első számú vívmánya a francia forradalom eszmerendszerének.



[Az alkotmányos parlamentarizmus]

Ha a nép szuverén, akkor – fogalmazható meg a forradalom másik vívmánya – a társadalomra gyakorolható hatalomnak a szuverén néptől kell kiindulnia. E tekintetben többféle megoldás alkalmazható: elsősorban is egy parlamentszerű testület és a neki felelős kormány, vagy egy elnök direkt módon való megválasztása. Ez esetben alapvető követelmény az, hogy a választást se erőszak, se csalás meg ne hamisítsa. Nem választás az, ahol erőszak játszik közre, s az sem, ahol nincs mi között választani.

[Az ellenzék]

A liberális demokratizmus soron következő követelménye az ellenzék megengedettsége. Ez a belátás nehezen született meg a francia forradalomban, állandóan küszködtek a többség zsarnokságra való hajlandóságával. Csak a vonatkozó angol politikai gyakorlat sugallata alapján győzedelmeskedett az az elv, hogy a szabadságelvű népszuverenitás gyakorlásához az is szükséges: az új politikai testületeken belül vagy a létrejött vezetéssel szemben megengedhető az ellenzék is.

[Az emberi jogok]

A népszuverenitás, egyben a szabadság és egyenlőség elvéből következik a személyhez kötött különleges, a nép érdekeit nem szolgáló kiváltságok eltörlése is. A francia forradalom egyik legzajosabb és legsikeresebb akciója a kiváltságok eltörlése, és világszerte lelkesen fogadott lépése az emberi jogok kodifikálása volt. Mindazoknak az emberi jogoknak a kodifikálása, amelyek nélkül a népszuverenitás üres szólam maradna: a szólási és gyülekezési szabadság, mindenféle önkénytől, az önkényes letartóztatástól való mentesség. Ezek az angol politikai gyakorlatban már többé-kevésbé ismertek voltak, de először a francia forradalom foglalta őket kódexszerűen jegyzékbe.

[A bírói függetlenség]

Ehhez a ponthoz kapcsolódott az államhatalmak különválasztása elvének legfontosabb követelménye: a bírói függetlenség. Hiszen az említett szabadságjogok csak úgy érnek valamit, ha az államhatalommal szemben létezik egy fórum, ahol eredményesen lehet fellépni, egy olyan fórum, amelyik az államhatalomtól független.

### [A közigazgatás bírói ellenőrzése]

Az államhatalmak különválasztásának az elvét azonban – hamar felfedezték – lehet dogmatikusan is kezelni, olyan módon, hogy az ne a szabadság biztosításának, hanem a szabadság korlátozásának, sőt az önkénynek az eszköze legyen. Hamarosan felismerték, hogy a bírászkodás és a végrehajtó hatalom különválasztásával kizárható a közigazgatás bírói felülvizsgálata. Tipikus esete ez annak a dogmatizmusnak, amely nem merőben az emberi fejekben levő merevségből származik, hanem azt egy jól körülhatárolt érdek mozgatja. A bürokrácia, az államhatalom fontos érdeke az, hogy akcióit ne lehessen fölülvizsgálni. Szerencsére a mintaképül szolgáló angol politika az államhatalmak elválasztását nem a montesquieu-i séma szerint gyakorolta. Ellenkezőleg: természetesnek tartotta, hogy a közigazgatási és kormányhatósági döntésekkel szemben is megvan a bírói felülvizsgálat lehetősége. Ennek a hatására, az európai kontinentális liberális demokrata államrendszerekben némi kínlődés után, így alakult ki a közigazgatási bíróság, éspedig az államhatalmak elválasztásának elvét tiszteletben tartva. Ahol a szabadságjogokat komolyan vették, ott a közigazgatás feletti bírászkodás a teljes bírói függetlenség intézményes biztosítékait hordozta.

### [Az egész rendszer összefüggése]

Mindezek együtt olyan láncolatot alkotnak, amelyek egymást kölcsönösen biztosítva, egymással összefogva és egymást támogatva létrehozzák az intézményesült szabadság mind ez ideig legsikeresebb rendszerét. Sokszor megpróbálták, hogy ezen intézmények közé éket verjenek, közöttük ellentéteket konstruáljanak. Ezeket azonban úgy kell felfogni, mint a fogaske-rekek láncolatát, mint egy társadalmi és politikai fogaskerékrendszert. Ebből a rendszerből természetszerűen egyetlen darabot sem lehet kivenni anélkül, hogy az egész össze ne omoljon. Nem lehet ott parlamentáris szabadság, ahol a szólásszabadság nem biztosított. Nem lehet ott szólás-szabadság, ahol a közigazgatási határozatok elleni bírói jogvédelem nem biztosított. Nem lehet a közigazgatási határozatok ellen bírói jogvédelmet nyújtani úgy, hogy közben a sajtószabadság ne legyen biztosított, hiszen ezek mind-mind kölcsönösen föltételezik egymást. Ez az egész rendszer együttvéve alkotja a szabadságnak, a szabadon működő szuverenitásnak eleddig legtökéletesebb rendszerét. Minden olyan elméleti érvelés és kísérlet, amelyik ezt valamiképpen polgári specialitásnak akarja minősíteni, amelyik valamely társadalmi osztályhoz, egy bizonyos történeti helyzethez

akarja kapcsolni, s aminek – mondjuk – egy merőben más helyzetben nincsen értelme és nincs jogosultsága – valójában átlátszó kísérlet a zsarnokság valamilyen formájának visszahozására. Ennél jobbat eddig még nem találtak ki. Mindezekon kívül még nagyon sok hiányossága lehet egy-egy társadalmi rendszernek, de ahhoz, hogy ezeket a hiányosságokat orvosoljuk, nincs szükség a szóban forgó vívmányok féltetésére.

### *[3. A liberális demokrácia torzulásai]*

A liberális demokrata eszmerendszer azon torzulásairól kell most már szólnom, amelyek akkor következtek be, amikor a francia forradalmi terror világméretű visszahatásaként ez a liberális demokrata eszmerendszer bizonyos tekintetben defenzívába szorult. A defenzíva elsősorban azokon a területeken következett be, amelyeken a francia forradalom szélsőséges, túl radikális, reménytelenül utópisztikus célkitűzései – már a rémuralom hullámzásai közepette – többé-kevésbé kompromittálódtak. Ezek zömét később a szocializmus „foglalta össze”.

#### a) A tulajdon fétise

Ama általános vélekedés, hogy a francia forradalom a polgári osztály forradalma volt, s legfőbb célja saját anyagi, mindenekelőtt a tulajdonhoz fűződő érdekeinek kodifikálása és biztosítása lett volna, ebben a formában téves. A francia forradalom döntő hatású személyisége, eszmei irányadó személyisége, Rousseau olyan dolgokat írt annak az embernek a kártékonyosságáról, aki először kerítve körbe kertjét hangoztatta: „ez az én tulajdonom”, amiket azóta a legradikálisabb szocialista se licitálhatott túl.

A francia forradalomban annak első percétől kezdve felléptek azok az erők, amelyek e gondolatok következetes keresztülvitelét szorgalmazták. Nem kétséges, hogy az adott helyzetben ezek keresztülvitele aligha volt reményteljes. A nemesi kiváltságok megszüntetése fejében éppen a nem nemesi tulajdon biztonságosabbá tétele volt az egyik fő mozgató. Miután a francia forradalom a volt nemesi kiváltságok megszüntetésével egy nagyszámú társadalmi réteg anyagi érdekeit is súlyosan érintette, az adott helyzetben tehát a tulajdon megrendülése, relativizálása, nagymértékű korlátozása nem látszott túlságosan biztatónak, ezért a francia forradalom első percétől kezdve megjelentek a tulajdon szentségének valóságos dogmatikus kezelői. Úgyannyira, hogy ennek fenyegető árnyékában a nemesek

nem nemesi, nem kiváltságos jellegű, de azért igen nagy mennyiségű tulajdona a többi, nem nemesi tulajdonos jóvoltából nagyon nagy mértékben védelemben részesült. Ez az átmeneti, felemás helyzet tükröződik az emberi jogok jegyzékében. A tulajdon joga, mint emberi jog, felsoroltatott azon emberi jogok között, amelyek az ember személyes biztonsága, szabadsága szempontjából szükségesek. És ebből a szempontból a tulajdonjog nem jelentett többet, mint amit a személyes jogbiztonság egyik fontos követelménye jelent. Érdekes módon e felsorolás után az emberi jogok jegyzékében legvégül a tulajdon védelmében, hogy úgy mondjam, ditirambikus szöveg következik, s ebben ennyire általánosságban talán először szerepel az azóta sokszor ismételt megfogalmazás: a tulajdon szent és sérthetetlen. A mérhetetlenül tisztelt királyi hatalom szokásos jelzőit most a tulajdonra alkalmazták, a tulajdon fetiszizálása itt kezdődött. Ha azonban a francia forradalom megbicsaklása nem következik be, belátható időn belül bizonyosan fel kellett volna vetődnie a józan logikát követő megoldási kísérletnek. Hiszen a nagyméretű tulajdonnak többé-kevésbé kártékony és funkciótlan volta olyan nyilvánvaló dolog volt már akkor is, hogy nehéz elképzelni, föl ne vetődött volna a tulajdonnak méret szerint való eltérő megítélése. Hogy ez nem következett be s a tulajdon fetiszizálása állandósult, abban véleményem szerint döntő része van a francia forradalom megbicsaklásának s a francia rémuralom ellenhatásképpen a túlon túl radikális megoldásokkal szemben tanúsított általános középosztályi vonakodásnak.

Ez a vonakodás, az általános megrökönyödés kiterjedt olyan rétegekre is, amelyeknek semmi félnivalójuk nem volt attól, ha a tulajdon korlátlanságát a tulajdon méretére való tekintettel bárki is szabályozni, korlátozni, megtámadni akarná. Mind a mai napig tart a kistulajdonosoknak, sőt a törpetulajdonosoknak a szolidaritása a nagytulajdonnal, azon oknál fogva, mert a tulajdonelkobzás mumusával lehet őket sakkban tartani. A mumus képződésében pedig döntő szerepe van annak, hogy a szocializmus a maga absztrakt és utópisztikus fogalomrendszerében a tulajdon méret szerinti megkülönböztetésének nem tulajdonított olyan jelentőséget, mint amit kellett volna.

Mind a mai napig fennáll a tulajdon fetiszizálódása, a liberális demokratizmussal való szoros összekapcsolása, mondjuk inkább így: össze-asszociálása. A liberális demokrata általában kötelességének tartja, hogy megálljt kiáltson, amikor a tulajdon szentségét bárki érinteni akarja. És ez azt jelenti, hogy a tulajdonnak olyan formái, amelyek méreteiknél fogva már nem tulajdon jellegűek, hanem egyszerűen a hatalom eszközeivé válnak, a liberális demokratizmus védőszárnyai alá kerülnek.

## b) A polgárság mítosza

A francia forradalom nem ismerte a polgárságnak azt a mítoszáát, amit később a marxista doktrinerség fejlesztett ki. A harmadik rend, a tiers etat uralomra jutása alatt akkor egyszerűen mindenkit értettek, aki nem arisztokrata és nem pap. Hogy ennek az új lehetőségnek a haszonélvezője természetesen az a réteg volt, amelyik a harmadik renden belül a legakcióképesebb, esetleg vagyonos, esetleg értelmileg, esetleg vagyonilag kiemelkedő volt, az magától értetődik.

Ezek mellett hamarosan kialakult a harmadik rendnek az a fele, amelyik az új, előnyösen megváltozott helyzetben is többé-kevésbé kisémmizett maradt. Belőlük lett később a negyedik rend, a munkásság rendje. Még később alakult ki a negyedik renden belül azoknak a csoportja, akik a munkásság uralomra jutása, politikai hatalmának megvalósulása után továbbra is kisémmizettek maradnak: a nem szakmunkások csoportja. Aztán egy bürokratikus vezetéssel szemben kialakul a munkásságnak a bürokráciából kirekesztett része, a kirekesztettek kisémmizettsége. E jelenségek teljesen ugyanazok. Mindez nem változtat azon, hogy a francia forradalom időpontjában a vagyonos polgárság javára tett megkülönböztetést nem tudatosan és programszerűen csinálták meg, abban a formában mindenképpen, hogy a harmadik rendnek a vezetésére ez a kiemelkedő, mai szóval: élcsapata hivatott, vagyis nem akárki.

Érdemes lenne röviden szólni a polgárság társadalmi osztályának történeti kialakulásáról is. Tudjuk, hogy ez a polgárság a középkorban alakult ki. A középkor társadalmi rétegei közül ez volt az, amelyik a nemesnél, lovagoknál, sőt parasztnál is erősebben alávettette magát a papi nevelésnek.

Ezért tartozik hozzá a polgár képéhez a szó jó értelmében a tisztesség, megbízhatóság, s a szó rossz értelmében a nyárspolgárság, a korlátolt kicsinyesség képe, és különösen a szexuális kérdésekben való ítélkezés és korlátolt felfogás képe. Adott esetben a képmutatás képe is...

1979

# VÁZLAT

## 1. *A francia forradalom kezdetei, kibicsaklása és hitelvesztése*

- A forr. hitelvesztése és a forr. mumussá válása
- a folyton fokozódó forr. és a forr. erőszak mítosza
- a hivatásos forradalmár és a megrögzött reakciós steril figuráinak megjelenése
- az utópizmus deformálódása

## 2. *A liberális demokrácia érvényes vívmányai*

- a népszuverenitás elve  
dem alk  $n^e p = s z u v$
- a parlamenten alapuló alkotmányosság  
törv. hozás néptől függő vh kiváltságok – egyenlőség
- ellenzék
- az emberi jogok, főleg a sajtó- és gyülekezési szabadság  $\begin{cases} \text{egy!!} \\ \text{pol} \end{cases}$
- a bírói függetlenség államh. előadás
- a közigazgatási bírászkodás
- az egész rendszer összefüggése

## 3. *A liberális demokrácia torzulásai*

- A tulajdon fétise
- a polgárság mítosza

- c) a kapitalizmus monstuma
- d) a részvénytársaság ferdeségei
- e) a munkáskapitalizmus meséje

4. *A szocializmus érvényes tartalma*

- a) a nagyvagyong és üzérkedés felszámolása
- ab) szoc. szabadság

proletár hősköltemény

b) a szocialista magánjog

c) a munkásnak a jövedelemben való részesedése

d) a munkásnak a tulajdonba való beleszólása

e) a munkásnak az örökösödésben való részesedése

} Betét  
(erre vonatkozó elméleti esetek)

f) munkástulajdon és munkás önigazgatás

g) az ipar és mezőgazdaság centralizáció abbahagy

h) az egyéni munka békében hagyása

i) a parasztek városba űzésének abbahagyása

j) a kisvárosok elsorvasztásának abbahagyása  
(Erdei)

} ezek  
hosszú  
ügyek

5. *A szoc. eltorzulása*

a) a közösség mitizálása

b) az állam fétise (út!!)  
az államosítás

c) az összvilágkép  
tudományosság

be/egyenlőség

d) az ateizmus  
materializmus  
antiklerikalizmus



e) dialektika  
osztályharc

ef) szoc. erkölcs Ø

proletár legenda  
kispolgár  
rémtörténet

f) élcsapat  
párt

g) 2/f tagadása

n

homity grits

Montaigne I. 54.

Eötvös: A XIX. sz.

ur. eszméinek

hatása az

álladalomra

349. Marat – örült

Danton – erkölcstelen

utcaszónok

464. Robespierre – középszerűség

6. Szintézis? Szabadság – egyenlőség – testv.  
nem is kell – torzulásokat leahagyni  
Ideológiai hűség = torzulás

*1979. március–április*

# POLITIKAI HISZTÉRIÁK ÉS FELOLDÁSUK

## [ELŐADÁS A NÉMET NEMZETISZOCIALIZMUSRÓL]

*(Fordította Bibó Judit)*

[I.] A német forradalom értékelése meglehetősen nehéz, mert egy ilyenfajta vizsgálódás során mindenekelőtt a részrehajlástól kell óvakodni. S részrehajlóvá tehet nemcsak a szélsőséges szubjektivitás, hanem az a fajta erőltetett tárgyilagosság is, amely eleve eldönti, hogy 50–50%-os eredményre jut; ez pedig inkább a személyes ítélőképesség hiányára vall, mintsem érdemi tárgyilagosságra.

Annyi mindenesetre biztos, hogy a németek már a hitleri forradalom előtt is bizonyos fokig elkülönültek Európán belül. Ezt a különállást s magát a forradalmat is a legkülönbözőbb módokon, a németiség tulajdonságaival vagy a német kultúra sajátjaival próbálták magyarázni. Elhangzott például, hogy a németek a szó teljes értelmében nem európaiak, mert nem tartoztak bele igazán azokba a nagy történelmi formációkba, amelyekből a mai Európa megszületett: sem a Római Birodalomba, sem a katolikus egyházba, sem a Karoling Birodalomba stb. Csakhogy ennek még inkább érvényesnek kellene lennie az észak-európai országokra, s ezekre mégsem mondjuk, hogy nem európaiak. Mások szerint Németország a történelem folyamán időről időre szellemileg kivonult Európából, mint például a reformáció idején. Ha ez igaz, felmerülhet a kérdés, hogy Európának nevezhető-e még az, ami Németország kivonulása után megmarad? Vannak, akik azt állítják – és sokszor maguk a németek is hajlanak rá, hogy különállásukat ezzel magyarázzák –, hogy a németek alapvetően közösségi beállítottságúak, míg a többi európai nép alapvetően individualista. Ez esetben viszont magyarázatot kell találnunk arra a kérdésre, hogy miben különbözik a kínaiak közösségi gondolkodásmódja, mely nem is ismeri az „én” fogalmát, a németek kollektívizmusától, akik pedig egy könyvtárra való összeírtak az „én” filozófiai problémájáról. Ha mármost a németek különállásának állítólagos különféle okait vizsgáljuk, hamarosan arra a többszörösen megfogalmazott eredményre juthatunk, hogy a németek

nem-Európához-tartozása, kollektivizmusa vagy bármely más sajátos jellemvonása elsősorban a *cselekvés* területén érhető tetten. Gyakran tapasztalt tény ugyanis az, hogy a németeknél valamilyen módon nincs egyensúlyban az ösztön és az értelem, különösképpen pedig az értelem és a cselekvés. Minden cselekvés egy célra irányuló ösztönös mozgás, s lényeges itt az, hogy a célnak mindig konkrétnek kell lennie. Az értelemnek szerepe lehet a célok kitűzésében és az eszközök megválogatásában, de a cselekvés maga mindig valamilyen módon spontán lendületből születik, s e lendület mozgatóereje csak egy konkrét cél lehet. Melyek tehát a német cselekvési egyensúlytalanság körtünetei?

Mindenekelőtt megállapíthatjuk, hogy a sokat emlegetett német dinamizmust nemcsak a nagy erő és lendület jellemzi, hanem nagyon gyakran éppen az, hogy öncélú, azaz hogy nincs konkrét célja. A németeknek oly gyakran felrótt erő- és hatalomkultusz többnyire inkább kompenzálás: az erő *kultusza* éppen az erő *alkalmazásának* bizonytalanságát hivatott kompenzálni. S míg éppen a németek hangoztatják legtöbbit az erő és hatalom elvét s ennek elsőségét minden más fölött, nekik kell gyakran keserűen megállapítaniuk, hogy az angolok és franciák mennyivel jobban élnek a hatalmukkal. A kérdés tehát nem az, hogy a németek hogy tudnak *akarni*, hanem hogy hogy tudnak *cselekedni*. Valójában az a különbség, hogy a nyugat-európaiaknál az erőnek, hatalomnak, akaratnak és kötelességnek csak a cselekvés lehetőségeként vagy eszközöként, a cselekvésnek funkcionálisan alárendelve van szerepe és jelentősége, sohasem önálló kultusz tárgyaként. Ezzel szemben a németek, éppen mert bizonytalanok abban, hogy hogyan állítsák meglévő erejüket és hatalmukat konkrét céljaik szolgálatába, inkább szeretik erejüket *fitogtatni*, mintsem *alkalmazni*. A cselekvés bizonytalanságával magyarázható az is, hogy a német cselekvési kultúrában olyan kivételes szerepe van az *elv*nek. Mivel az angolok alapvetően ösztönösen cselekszenek, a cselekvési elvek náluk csak arra valók, hogy magyarázzák, megvilágítsák és indokolják az adott cselekvést. A franciáknál már sokkal fontosabb szerepet játszanak az értelem és az elvek, s így a franciák gyakran mereven, formalista módon s mindenféle szentenciák jegyében cselekszenek, cselekvésük mégis élő kapcsolatban marad a *céllal*, annak tökéletesen alárendelve. Jellegzetesen német jelenség az, hogy az elvek önálló életre kelnek, céljuktól elszakadva önállóan élnek és hatnak, s önmaguk céljává válnak. *Sieburg* éppen ebben látja a németek nagy erényét, hogy képesek valamit pusztán önmagáért művelni. Súlyosan téved viszont, amikor azt képzei, hogy ez a nyugat-európaiak boldogságcentrikus erkölcsének és a németek kötelességcentrikus erköl-

csének különbségével magyarázható. Még ha fenn is áll valamennyire ez a különbség, a döntő és lényeges pont az, hogy a németek cselekvésében nincs élő kapcsolatban a cselekvés a céljával. Még utilitarista érdekeiket is elvek jegyében szolgálják, míg a nyugat-európaiak célszerűen cselekszenek, azaz még legmagasztosabb eszméiket is konkrét célként közelítik meg.

Lényeges tehát, hogy a németeknél a cselekvőképesség gyengeségéről és elégtelenségéről van szó. S ezt maga Adolf Hitler is világosan látja, amikor megállapítja, hogy a németek gyengék a cselekvés terén, megszűnt náluk cél és eszköz egészséges viszonya, s képesek lehetetlen ábrándok után futni.

Messzire vezetne, ha megpróbálnánk a németek cselekvési jellegzeteségeinek okait felderíteni. Bizonyos elemek biztosan a sajátos német jellemvonásokra vezethetők vissza; feltehetően fontos szerepet játszik a kant-i morálfilozófia nagy hatása is, mely az erkölcsös cselekedet mércéjének azt tekinti, hogy a lehető legáltalánosabb elvekkel legyen összhangban. De a cselekvési képesség zavarainak súlyosbodása, ahogyan az ma megfigyelhető, főleg a németek politikai múltjával magyarázható, mint ahogy a német cselekvési képesség zavarai is elsősorban a *politikai* cselekvés zavarai.

Mindenekelőtt a német politikai megosztottság akadályozza meg azt, hogy a németek – ellentétben a franciákkal – nagy történelmi személyiségek munkásságában közösségi céljaik megvalósulásának egységes folyamatát lássák. A német történelemben hiányzanak továbbá a nagy politikai tömegmozgalmak, amelyek lehetővé teszik a nagy tömegek számára, hogy részt vegyenek a cselekvés lendületében, s hogy ezáltal tudatosodjék bennük a politikai cél és tett viszonya. Némi túlzással azt is mondhatnánk, hogy a német történelem nem a politikai célok, hanem a politikai elvek története.

S végül az utóbbi évszázad német történelmében hiányzik a politikai cselekvési kultúrával rendelkező politikai vezető réteg. Míg Franciaországban a polgárság már azelőtt rendelkezett bizonyos politikai cselekvési kultúrával, hogy leváltotta volna vezető szerepében az arisztokráciát, Németországban, főleg pedig a mai Németország magját jelentő Poroszországban a vezető réteget nem nevelték különösképpen a politikai cselekvésre. S míg manapság Franciaországban fokozatosan háttérbe szorulnak a nagy történelmi személyiségek, s szerepüket az általánossá váló politikai intelligencia veszi át, addig Németországban minden jó és józan politika egyes-egyedül álló személyiségek ügye volt. Ez a magyarázata annak, hogy a németek örök nosztalgiával emlegetik Bismarckot, s minduntalan azt kérdezik, hogy mit tenne ma Bismarck. S míg Angliában vagy Franciaországban csak azért hi-

vatkoznak egy-egy történelmi alakra, hogy egy adott politikai cselekvést igazoljanak vele, Németországban őszinte és mélységes kíváncsisággal teszik fel a kérdést, hogy Bismarck milyen cselekvési elvekkel érné el céljait; s a tévedés éppen abban áll, hogy a mai helyzetre nem lennének elvei. Ez persze egyáltalán nem jelenti azt, hogy a franciák és angolok politikai cselekvési kultúrája garantálja azt, hogy jó politikát folytatnak: a jó politika garanciái mindig magában a politikusban vannak. A nyugat-európaiak tehát nem abban különböznek a németektől, hogy a politikájuk mindig jó, hanem abban, hogy tisztában vannak a politikai hatalom és politikai cselekvés viszonyával (Wein).

Mindebből nem az következik, hogy itt egyszerűen a németek megváltozhatatlan tulajdonságairól van szó, hanem a német gondolkodásmód egy adott történelmi állapotáról, s ez az, amin túl lehet és túl kell jutni. Németország világháború utáni pszichikai válsága megérlelte egy olyan politikai mozgalom kirobbanását, mely szakít a politikai elvek eddigi imádatával. Mert valóban leverő volt a németek számára, hogy a német monarchia, mely a monarchia elvének megtestesülése volt, zátonyra futott, míg a nyugat-európai monarchiák, melyek mindenféle demokratikus intézmény beépítésével meghamisították a monarchia elveit, túljutottak a válságon. S a német köztársaság is, mely a mintademokrácia minden garanciájával rendelkezett – kivéve a jó működőképesség garanciájával –, megbukott, míg Angliában és Franciaországban működőképesnek bizonyultak azok a demokráciák, amelyek nyilvánvalóan megszegték például az arányos képviselési rendszer szent elvét.

Hogy ma Németországban egy tömegmozgalom igénye felmerül, azt elsősorban e válságok, kátyúba jutások és kiábrándulások magyarázzák. Mielőtt azonban a hitlerista mozgalom konkrét vizsgálatába fognánk, egyelőre csak azt vázoljuk fel, hogy melyek egy ilyen mozgalom feltételei és lehetséges feladatai. Legnagyobb élményként azt adhatja egy ilyen mozgalom a németeknek, hogy tömegesen részt vehetnek egy politikai cél megvalósításában és politikai igényeik kielégítésében; tehát abban az élményben részesülhetnek, amelyet a franciák történelmük során először Jeanne d'Arc idejében ismertek meg, s amely azóta többszörösen ismétlődik, főleg a forradalmak óta. Ezt az élményt a németek mindmáig nem ismerték, ha nem számítjuk az 1813-as, gyorsan elfojtott rövid fellángolást.

[II.] Most pedig nézzük meg nagy vonalakban, hogy a világháború után milyenek voltak az egyéb feltételek, milyen gazdasági, társadalmi, politikai adottságok mellett indulhatott egy német tömegmozgalom. Mindenekelőtt

feltehető az a kérdés, hogy törvényszerűen fasizmusnak kellett-e lennie e mozgalomnak? (Fasizmuson a nacionalista és diktatórikus szocializmust értem.) A fasizmus leglényegesebb eleme a szocializmus, a legújabb kori európai társadalomfejlődés legfontosabb fejleménye, melynek eszmeisége két lényeges pontban összegezhető: az irányított gazdaság és az osztály nélküli társadalom eszményében. Erkölcsi eszménye a keresztény szeretet és az e világi igazságosság tanítása, s ebből születik az egyenlőség eszméje. Hogy érthetővé váljék, hogyan kapcsolódik a fasizmusban a szocializmus eszméjéhez a diktatúra és a nacionalizmus, ahhoz elsősorban a marxizmus ideológiájával kell tisztában lennünk, mert a fasizmus a marxizmusra való egyik lehetséges reakció. A marxizmus fogalmazta meg ugyanis először a szocializmus eszményét, de olyan elemekkel toldotta meg, amelyeknek nem kis szerepük volt abban, hogy reakcióként létrejött a fasizmus. Ezek közé tartozik mindenekelőtt a történelmi materializmus, melynek egyik következménye éppen az lett, hogy a marxizmus harcot indított az egyház, a nemzet és a család ellen. S ezért ütközött a szocializmus eszméje kemény ellenállásba olyan csoportoknál, melyek a szocializmusban tulajdonképpen semmi kivetnivalót nem találtak volna, sőt érdekeik sokszor párhuzamosak voltak a proletariátus érdekeivel; de éppen abban különböztek a proletariátustól, hogy többé-kevésbé hagyományos világnézetűek lévén, készek lettek volna elfogadni a szocializmust mint politikai mozgalmat, de a marxizmust már nem mint vallást. Ezek a csoportok elsősorban a kispolgársághoz és az értelmiséghez tartoztak, s ez a két réteg adta a fasiszta mozgalmak alapját. S persze a háború megrázkódtatása és e két réteg proletarizálódása a háború után csak fokozta a fasiszta mozgalom vehemens erejét. Míg tehát a marxizmus a szocializmus eszméjéhez a polgári forradalom eszmetárából a vallásellenességet és hagyományellenességet társította, addig a fasiszálódó rétegek a szocializmushoz a nacionalista ideológiát kapcsolták. A fasizmus antidemokratizmusa pedig mintegy arra válasz, hogy a parlamentáris szociáldemokrácia összeházasította taktikájában a marxizmust a demokráciával. S tévedés azt hinni, hogy a szociáldemokráciát az vitte csődbe, hogy kompromisszumot keresett két, logikailag egymásnak ellentmondó eszme, a szocializmus és a demokrácia között. Politikai jelenségek életerejét sem kompromisszumok, sem logikai ellentmondások nem gyengítik. A szociáldemokrácia válságát és csődjét a rossz kompromisszum és az *irracionális* ellentmondás okozta. Miközben módszerbeli engedményeket tett ellenfeleinek, egy olyan ideológiához ragaszkodott, mely lehetetlenné tette, hogy ellenfele az engedményeket mint ilyeneket értékelje, s ebben rejlett az irracionális ellentmondás. Lehet egymásnak ellentmondó eszméket hirdetni,



de egymásnak ellentmondó érzelmekre apellálni nem. S a szociáldemokrácia ezt tette, amikor egyrészt arra buzdította a munkásságot, hogy egyszerre legyen törvénytisztelő és bizalmatlan az államhatalommal szemben; másrészt hogy egyszerre fenyegetse a polgárságot a teljes megsemmisítéssel, de egyszersmind adjon neki bizonyos haladékokat. Így a parlamentáris szociáldemokrácia szerencsétlen taktikája és a marxizmusban lévő materialista elemek akadályozták meg azt, hogy a kispolgárság és az értelmiségi középréteg egyszerűen és problémamentesen elfogadja a szocializmust. A fasizmust felidézve tehát a jobboldali és baloldali forradalom összekeveredéséhez vezettek, s ennek igencsak végzetes kihatása lett az európai társadalomfejlődésre. Figyelembe véve mindezeket a mozzanatokat, melyek a marxizmus szélesebb körű hatásának lehetőségét elvágják, nem kell hát csodálkoznunk, hogy a Németországban készülődő mozgalom fasiszta jellegű lett.

[III.] A fasizmus diktatórikus és antidemokratikus jellege törvénytörően felerősödött azokban az országokban, amelyek politikai múltja nem tette lehetővé a közvélemény és egy bizonyos politikai cselekvési kultúra kialakulását. Hogy Németország ezek közé tartozott, azt már megállapítottuk. Németországban alapvetően hiányoztak a közvélemény és a jól működő demokrácia alapjai. Nem volt egy mindenki által elfogadott közös platform, nem ismerték a jó kompromisszumok kötésének politikai művészetét, a politika elszakadt a nagy tömegek igényeitől, s ezt csak súlyosbította az arányos képviselői rendszer végsőkig való erőltetése. Mindez valószínűsítette, hogy a Németországban születő mozgalom népi mozgalom lesz, de diktatórikus. Mindazoknak, akik ma a demokrácia nevében kétségbeesnek azon, hogy az események így fordultak, nem szabad elfelejteniük, hogy egy népi mozgalomra alapozott diktatúra jobban szolgálja a nagy tömegek politikai nevelődését, mint egy fiktív demokrácia, ezáltal jobban elősegíti egy széles közvélemény kialakulását s ily módon egy valóságos demokrácia lényeges feltételeinek megteremtését.

[IV.] Ami az új mozgalom nacionalizmusát illeti, az biztos, hogy a nacionalizmusok heves újjáéledése Európában nem segíti elő a lázak lecsillapodását, az egység, egyensúly és az európai béke megtalálását. Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy ettől függetlenül a nemzeti eszme még távolról sem merítette ki a benne rejlő fejlődési és variációs lehetőségeket. S ha Európának másfél évezredre volt szüksége ahhoz, hogy rájőjjön arra, hogy elege van már a hitvitákból, akkor annyi biztos,

hogy a nemzeti eszme és nemzeti különbségek még távolról sem olyan elviselhetetlenek, s távolról sem váltottak ki még olyan általános ellenérzést, hogy ne szolgálhatnának különböző tömegmozgalmak alapjául. A világ jelenlegi politikai szerveződése a nemzeti államokra épül, s elképzelhetetlen az, hogy ezek a közösségek anélkül működjenek, hogy egyes tagjaik így vagy úgy ne tudatosítsák maguk számára, hogy milyen módon részesednek, illetve veszik ki részüket abból az eszméből, amely az adott közösség alapjául szolgál. Ez az, amit a németek a maguk kissé ködös módján úgy fogalmaznak: „Németország tudatára kell hogy ébredjen határainak.” S éppen azok a legkevésbé nacionalista közösségek, amelyeknek tagjai az akár politikai, akár kulturális összetartozás tudatát hagyományokba ágyazottan, természetes adottságként, régtől fogva és magától értetődően ismerik. A nemzeti egység felfedezése leginkább robbanásszerűen és lehevesebben azokban az országokban történt, amelyek a Karoling Birodalom széthullásából születtek. A különbség csak az, hogy e folyamat kezdete és vége Franciaországban évszázadokkal előbb zajlott le, mint Németországban és Olaszországban. Mindenesetre valószínűsíthető volt, hogy a Németországban induló mozgalom következtében a tömegek szélesben és erőteljesen fordulnak majd a nemzeti eszme és ideológia felé.

[V.] Külön fejezetként kell megvizsgálnunk a nemzetiszocializmus antiszemita jellegét. Ehhez azonban tisztában kell lennünk a zsidóság és a németek jellemvonásainak azokkal az elemeivel, melyek életre hívták azt a páratlanul éles konfliktust, amely ma a nemzetiszocializmus antiszemitizmusában jut kifejezésre. A zsidók legfeltűnőbb jellemzője mindenekelőtt hallatlan racionális kultúrájuk s az a képesség, hogy egy adott helyzetből logikusan adódó legmesszebbmenő következtetéseket is le tudják vonni. Innen van az, hogy elsők közt vannak a matematikában, a sakkban és a pénzügyi világban. A másik lényeges elem pedig, mely helyzetüket meghatározza, az, hogy egy többé-kevésbé ellenséges vagy legalábbis tőlük bizonyos fokig idegen világ veszi őket körül. Innen van az, hogy értékrendjük nem egészen egyezik a környező világgal. S itt elsősorban nem az *erkölcsi* értékrend különbségére gondolok, mert ebben nincs túl nagy különbség, hanem a mindennapi élet és a konvenciók szintjén jelentkező értékítéletek és magatartásformák különbségére. A harmadik jellemző sajátosság a ropant igazságérzés, melyet csak erősít, sőt szélsőségekbe is hajt a környezet ellenséges beállítottsága s a zsidók racionális fölényének el nem ismerése. Ezekből az összetevőkből áll egybe egy döntő zsidó sajátosság, pontosabban a német–zsidó viszony szempontjából döntő jellemző vonás, s ez pedig

a zsidó kritikai hajlam, amelyet szimpátiánk vagy antipátiánk mértéke szerint nevezhetünk szkepszisnek, cinizmusnak vagy destruktív hajlamnak. E kritikai hajlam legjobb kifejezője a híres jiddis „nebich” szó; s tévedés azt hinni, hogy e kifejezés mögött pusztán cinizmus van. A „nebich”-ben valamilyen módon mindig mély nosztalgia van valami után, ami nem „nebich”. S minket most az érdekel elsősorban, hogy melyek a lehetséges német reakciók e zsidó kritikai hajlamra.

A nebichező attitűd nem vált ki semmiféle különleges reakciót az angoloknál és a franciáknál sem. Az angoloknak ugyanis megvan a maguk szilárd előítélet-rendszere, amely nem kezdhető ki semmiféle kritikával. A franciák ugyancsak nem reagálnak rá, mert ők a nebichezésnek egy magasabb formáját képviselik. Ha egy francia gúnyolódik, akkor ez olyan kritika, amely mögött semmiféle nosztalgia nincs, mivel alapja a tökéletes önelégültség. Egész más a helyzet a németeknél. Mivel náluk a cselekvési képesség eleve bizonytalan, s a cselekvést meghatározó elvek nincsenek a maguk helyén, az élesen bíráló hang azonnal kikezdheti az értékrendet. Amikor a német szembekerül a zsidó „nebich”-hel, vagy antiszemita lesz, vagy maga is nebichezni kezd; s ez mindennél rosszabb, mert a kritika nem cselekvési elv. A zsidók sem ekként használják. Ha mármost tudjuk azt, hogy a németek kórosan elvekben gondolkoznak, a zsidók pedig nem kevésbé kórosan minden lehető elvből minden lehetséges következtetést levonnak spekulatív módon, akkor mi sem természetesebb, mint hogy a németek fejében merül fel az, hogy a zsidók tervszerűen destruálnak, és hogy minden eszmét és elvet eltúlzó zsidó destrukció az oka annak, hogy ezen elvek következetes alkalmazása balul üt ki. Persze az antiszemitizmus mindenütt felrója a zsidóknak, hogy tudatosan destruálnak, de csak a németek cselekvési képességének defektusai hozhatják létre azt a lelkiállapotot, amely elhitteti magával azt, hogy valahányszor zsidó és német szembekerül egymással, a zsidó tudatosan cselekszik, a német pedig nemcsak hogy pusztán áldozat, hanem szinte csak tárgya e cselekvésnek. De mindezekről a pszichikai tényezőktől eltekintve is, már maga az a tény, hogy egy irracionálisan dinamikus szocialista és nacionalista mozgalom indul egy olyan országban, ahol a zsidók erősen benne vannak egyrészt a kapitalizmusban, másrészt a marxista munkásmozgalomban, harmadrészt pedig mindenben a racionális gondolkodásmódot képviselik, valószínűsítette, hogy e mozgalom antiszemita fordulatot vesz. Az antiszemitizmus természetes és gyakorlati jelszóvá válik egy ilyen mozgalomban, mert leegyszerűsítve megjelöli az ellenséget; s ez Adolf Hitler találó meglátása szerint mindennél fontosabb egy tömegmozgalomban. Ennek fényében nem meglepő, hogy a német mozgalom antiszemita

jellegűvé vált, de a pszichikai és taktikai összetevőkhöz e konkrét esetben hozzáadódik még Adolf Hitler személyes antiszemitizmusa, amely már inkább megszállottság, mintsem egyszerű vélemény.

[VI.] Meg kell még vizsgálnunk, hogy mi volt az általános európai helyzet és Németország európai helyzete a legutóbbi eseményeket megelőzően. Nyilvánvaló, hogy a világháború elvesztése, az azt követő nyomor és infláció s végül a gazdasági világválság nagyban hozzájárultak a nemzetiszocialista mozgalom robbanásszerű kialakulásához. Nézetem szerint azonban sokkal inkább döntőek a belső tényezők. A külső tényezők is csak annyiban segítettek elő a nemzetiszocializmus kibontakozását, amennyiben belső tényezőkként is hatottak. Tehát nem annyira Németország külpolitikai helyzete váltott ki reakciókat az országon belül, mint inkább az egész európai egyensúly válsága, mely kivételes hevességgel jelentkezett Németországban.

Ami az európai politikai válságot illeti, ez szorosan összefügg a Népszövetség működésével, sikerével vagy bukásával. S gyakran megfélemlítettünk arról, hogy a Népszövetségnek teljesen más a szerepe, jelentősége Európában, mint a világ többi részén, s ez a különbség egyáltalán nem előny Európa számára, sőt éppen ellenkezőleg. A nem európai országok számára a Népszövetség mint intézmény kitűnő diplomáciai eszköz arra, hogy kedvező légkört teremtsen a nemzetközi kapcsolatok és tárgyalások számára, miközben lényegében nem befolyásolja magukat a politikai eseményeket. Európa számára viszont megtestesíti mindazokat a bajokat, amelyek Európa egygyé szerveződésének, illetve az európai egyensúly helyreállításának útjában állnak. A Népszövetség bajai és válságai mögött az európai egyensúly válsága húzódik úgy, ahogyan az a békeszerződésekben kifejezésre is jutott. 1918-ban teljesen egyértelmű volt, hogy Európa megérett arra, hogy a labilis egyensúly évezredes állapotából a tartós egyensúly állapotába jusson. (Az is világos most már, hogy Európa hamarosan végleg az elé az alternatíva elé kerül, hogy vagy katasztrófába fut, vagy kialakít egy olyan stabil egyensúlyt, amely egy szorosabb összeszerveződést tesz majd lehetővé.) A béketárgyalás így az európai egyensúly megteremtésének vissza nem térő alkalma volt. Ugyanakkor óriási tehertételnek bizonyult az, hogy ez volt az első olyan békekonferencia, amely az úgynevezett világközvélemény ellenőrzése alatt zajlott. Ma már nehéz megállapítani, hogy e világközvéleményen, a világsajtón, a politikusok hozzáállásán vagy ideológiáján múlt az, hogy az 1919-es békekötés nem hozott létre tartós egyensúlyt. Az 1815-ös bécsi békeműről, melyet a tárgyalásokon nem kö-

vetendő példaként emlegettek, azóta többszörösen kiderült, hogy jobb volt. Mindenesetre 1919-ben játszott először szerepet a kialakulóban lévő világgözüvélemény jelenlétével, nyomásával vagy megszállottságával egy nemzetközi eljárásban, s kiderült, hogy a gyermekbetegségek ugyanazon kórtüneteit produkálta, ugyanazokat az erkölcsi formulákat alkalmazta, s ugyanúgy tobzódott az elvekben, mint amikor annak idején az egyes országok közvéleménye kialakult.

Kiderül tehát, hogy az, amit a német cselekvési képesség bizonytalanságának és válságának nevezünk, tulajdonképpen nem más, mint a politikai cselekvés általános európai elbizonytalanodásának egy súlyosabb megjelenési formája. Tartós európai egyensúly helyett létrejött egy olyan nemzetközi frazeológia, mely amerikai pietizmusból született, angol homályossággal leöntve és francia eleganciával kifacsarva.

Az 1919-es békemű nem hozott létre tartós egyensúlyt, mert ez csak pszichikai és politikai alapokra építhető; ehelyett létrehozott egy jogi szervezetet, melynek politikai előfeltétele éppen a stabilitás, amely pedig nem volt meg. Ha figyelembe vesszük azt, hogy a békeszerződés a francia jogalkotás szellemében fogant (nemcsak azért, mert a franciák voltak a győztesek, hanem mert az egész sokkal inkább a francia politikai szellemnek felelt meg, mintsem a németnek), akkor nem kell csodálkoznunk azon, hogy egy mai német tömegmozgalom – függetlenül attól, hogy agresszív vagy békés jellegű-e – ellenségesen viszonyul a franciák alkotta európai rendhez. De ha eltekintünk ettől az ellenséges viszonyulástól, egy ilyen mozgalom hozzájárulhatna az európai államok közötti légkör tisztázásához, különösen egy olyan mozgalom, mely az elvekkel és formulákkal elerőtlenített és kifacsart cselekvésre való reakcióként a tiszta és dinamikus cselekvést testesíti meg. Egy ilyen mozgalom érdeme és jelentősége európai viszonylatban az lehetne, ha megpróbálná megoldani azt a ma nem divatos kérdést, hogy melyek a feltételei, lehetséges keretei és hatékony eszközei az európai egyensúlynak. A német nemzetiszocializmusban megjelenő mozgalomnak tehát – amennyiben valóban német és európai – ezeknek a lehetőségeknek, feladatoknak és igényeknek kellene megfelelnie.

[VII.] A német nemzetiszocialista mozgalom konkrét vizsgálatát Adolf Hitler személyiségével kell kezdenünk. Életrajza benne van a könyvében és közismert. Kispolgári családból származik, nem tudott továbbtanulni, munkás lett, majd rajzoló, s mint ilyen vonult be a háború idején, s már katonaként elkezdte mindmáig folytatott politikai tevékenységét. Saját

könyve kitűnően bemutatja személyiségét, így csak néhány különösen fontos tulajdonságát emeljük ki. Mindenekelőtt elképesztő rátermettsége van a propagandamunkához, jól ismeri a tömegek lélektanát és általában jó érzéke van a cselekvéshez. A legutóbbi események fényében elképesztő ma olvasni, hogy 1926-ban mennyire tisztán látta, hogy milyen módszerekkel kell hatalomra jutni, még akkor is, ha tudjuk, hogy sikeréhez később külső tényezők is hozzájárultak. Talán csak Marx Károly agyában állhatott ilyen tisztán, hogy hogyan kell a hatalmat megszerezni, amikor belement abba, hogy a munkásmozgalom elfogadja a parlamentarizmus szabályait. Ami Hitler programjának tartalmi részét illeti, ez fasiszta program, amelyben erősen túlteng a nacionalista elem; ezt nem kis hittel és meggyőződéssel adja elő, miközben tele van ellentmondással, ennek azonban nem kell túl nagy jelentőséget tulajdonítani. Eszméi, tapasztalatai és programja megfogalmazásában leginkább általános elvekhez szeret eljutni. S végül lényeges még, hogy ádáz gyűlölete tárgyaként összehoz egy zagyva egyveleget, melyben benne vannak a zsidók, a nemzetközi kapitalizmus, a parlamentáris marxista munkásmozgalom és az orosz bolsevizmus.

Fölösleges kitérnünk a nemzetiszocializmus hatalomra jutására; ez nagyon jól benne van Konrad Heiden könyvében, amely ugyan Hitler-ellenes mű, mégsem fest túl hízelgő képet a weimari köztársaság utolsó éveiről.

Hitler hatalomra jutásának körülményei között meg kell még említenünk két mozzanatot, amely nem volt belekalkulálva a programjába. Az egyik az, hogy a hatalomátvételt jelentős részben a mozgalmon kívül álló és tőle független tényezők tették lehetővé, s ezeknek a hatása bizonyos fokig a nemzetiszocializmus győzelme után is fennáll. A másik pedig az, hogy a mozgalom aktív taglétszáma (nemzetiszocialista párt, SA) elképesztő módon megnőtt, s ezt maga Hitler is veszélyesnek tartja egy ilyen mozgalom számára. Ez a számnövekedés a gazdasági világválsággal és olyan társadalmi tényezőkkel is magyarázható, melyek nagymértékben hozzájárultak a nemzetiszocializmus sikeréhez.

Most pedig nézzük meg, hogyan viszonyul konkrétan a hitleri mozgalom a fent vázolt feltételekhez és lehetőségekhez.

A nemzetiszocializmus kétségtelenül már a parlamentáris időkben tömegmozgalommá vált, mivel annyi szavazatot szerzett, amennyit szélsőséges politikai irányzat eddig még soha. Megadta a német tömegeknek, beleértve az értelmiséget is, azt az élményt, hogy egy nagy politikai tettben és Németország lelki egységének megteremtésében vehetnek részt. S eb-



ből a szempontból sokkal árulkodóbb a csatlakozók nagy száma, mint az emigrálóké.

Ami a szocialista eszmény megvalósítását illeti, ez még mindig csak a terv stádiumában van. Az irányított gazdaság megteremtését illetően a nemzetiszocializmus nem tett többet, mint hogy az előző időszak kezdeményezéseit folytatja. Még csak az sem derült ki igazán, hogy ideológiája a lényeges pontokon hogyan viszonyul az irányított gazdasághoz. Bizonytalanságát e vonatkozásban elsősorban nem az jelzi, hogy engedményeket tesz a nagytőkének, hanem sokkal inkább az, hogy nincs hosszú távú és átfogó terve és programja. Eközben nagy erőfeszítéseket tesz, helyesebben látványos igyekezetet mutat arra, hogy az osztálykülönbségeket megszüntesse (Arbeitsdienst).

Ami a diktatúrát illeti, ez maradéktalanul megvalósult, s nemcsak megvalósult, de a Führerprinzipben az elv rangjára is emelkedett, s ez nem egészséges és nem sok jót ígér, mert ha egy mozgalom politikai és dinamikus mozgalom akar maradni, akkor a lehető legkevesebb elvet kell termelnie. Hozzátehetjük még, hogy a nemzetiszocializmusban az egyszemélyi diktatúra nem oly mértékben valósult meg, mint mondjuk Olaszországban, mivel jó egynéhány aldiktátora is van. Valójában azonban – noha ezek az aldiktátorok nehezen elmozdíthatók – Adolf Hitler fölénye és felsősége kétségtelen tény.

Ami pedig a nemzetiszocializmus nacionalizmusát és antiszemitizmusát illeti, van benne olyan elem, amely messze meghaladja mindazt, ami a mozgalom jellegéből következően természetes vagy előre látható volt: ez pedig a fajelmélet. Ez az az elv, amely nem megemészthető, s bár fontos szerepet játszik a nemzetiszocializmus lelki összetevői között, szinte kizárt, hogy visszhangra találjon Európa többi részén. Egyik mozgatórugója az a szándék, hogy az antiszemitizmus tudományos és általános érvényű elvi megalapozást kapjon. S épp ez mutatja, hogy az elvek kóros túlburjánzása továbbra is fennáll Németországban, mert a zsidó vér módszeres kiiktatása az utolsó nagymamáig és dédmamáig bezárólag semmiféle kapcsolatba nem hozható az antiszemitizmus konkrét céljaival. A fajelmélet másik funkciója az, hogy a német nép felsőbbrendűsége is tudományos és általános érvényű elvi alapozást kapjon. S itt megint a bizonytalanság mutatkozik meg: soha sehol a világon egy nacionalizmus sem érezte szükségét annak, hogy a nemzeti érzést, a nemzethez tartozás tudatát olyan elvre vagy az objektivitás igényével fellépő tudományos elméletre alapozza, amely a *kötelező elv* érvényével bír. A fajelmélet harmadik mozgatórugója a nemzetiszocializmus európai vonatkozásaira irányítja figyelmünket. Ma egyetlen európai nacionalizmus, még a legvehemensebb sem léphet



fel úgy, hogy meg ne fogalmazná helyzetét egy nagyobb egységen belül, s hogy magát egy nagyobb egység részeként ne értelmezné. S e tekintetben az, hogy a fasiszta Olaszország nosztalgiáival a Római Birodalom felé fordul, az is több mint pusztán a történelmi dicsőség visszaírása. Ennek az igénynek a megfelelője a németeknél az árja felsőbbrendűség. S ha arra a kérdésre keresünk választ, hogy ma ki az örököse a Római Birodalomnak, s ki folytatja az északi faj által megkezdett történelmi művet, nem mondhatunk mást, mint hogy az *európai* közösség, s ez szükségszerűen fennáll mind politikai, mind gazdasági, mind pedig szellemi vonatkozásban. A nemzetiszocializmus másik európai igényű törekvése a keresztes hadjárat Szovjet-Oroszország ellen ama meggyőződés jegyében, hogy Európát meg kell védeni a kommunizmustól. Nézetem szerint a nemzetiszocializmus mindkét európai törekvése: mind az északi faj felsőbbrendűségének elve, mind pedig külpolitikai téren az antibolsevizmus a lehető legrosszabb választásnak mondható, amely végképp elvágja ma annak lehetőségét, hogy visszhangra találjon az európai közösség egészében.

Ha most ezzel összevetjük, amit a németek elcentrikusságáról és politikai cselekvési bizonytalanságáról általában s a nemzetiszocialista Németországról konkrétan mondtunk, meglepve tapasztalhatjuk, hogy a nemzetiszocialista mozgalom – amelynek legalábbis egyik feladata az lehetett volna, hogy új lendületet adva biztossá tegye a német politikai cselekvést – ma ugyanúgy fogva tartja és elborítja ugyanaz a torz bizonytalanság, a politikai cselekvőképességnek ugyanaz a kóros állapota. Ennek legfőbb tünetei közé tartozik az, hogy a nemzetiszocializmusban hemzsegnak és burjánzanak a teoretikusok, a tudományos, féltudományos és tudománytalan rendszerek fabrikálói, az új világnézetek és mítoszok teremtői. S e nyakatekert tudományosság legfőbb élesztője és bátorítója Adolf Hitler legnagyobb ifjúkori tévedése: a könyve. S ebben a vonatkozásban nem is az a döntő, hogy mi van benne, hanem az, hogy megírta. Képtelenség ugyanis, hogy egy leendő politikus előre kifejtse külpolitikai, szociológiai és tudományos elméletekkel kapcsolatos elveit, s ebből mindennek tetejébe még Bibliát is akarjon csinálni. De mivel Hitler vagy bibliát írt, vagy semmit, előre látható volt, hogy a konkrét események könyvének egyre több passzusát teszik majd tarthatatlanná és abszurdá (amint ez már meg is történt ama tételével, mely szerint Franciaország az afrikaiak beözönlése folytán néger országgá fog válni).

A régi belső bizonytalanság körtünete az az elképzelés is, hogy egy ördögi és világméretű összeesküvés áll Németországgal szemben; s ez

az elképzelés annál is inkább kiirthatatlan, mert egyenesen következik Hitler személyes előítéletéből, mely a zsidók nemzetközi összeesküvését tételezi fel. Szó volt már arról, hogy a németek cselekvési bizonytalanságát maga Hitler is megállapítja; de mivel csak a németek tárgyilagossági mániájának tulajdonítja, úgy véli, hogy a módszeres fanatizálással orvosolható. S egyáltalán sokkal fontosabbnak tartja, hogy a németeket felvilágosítsa a fajelméletről, mintsem hogy ránevelje őket a politikai cselekvésre. S így az az ember benyomása, hogy a német fiatalság ma ugyanúgy bizonytalan, ködös és távoli célok felé menetel szervezetten, mint ahogy menetelt annak idején szervezetlenül. Mindezek ellenére az az érzésem, hogy a németek politikai nevelődése és a német közvélemény kialakulása a hitleri forradalommal vette kezdetét, de arra nem látok esélyt, hogy ennek keretén belül fejeződjék be. Igaz, hogy még csak a kezdeteinél tart, s így még nem láthatjuk előre, hogy hova fejlődik, s igaz, hogy egy Hitler típusú emberben megvan a képesség arra, hogy eszmeileg szélesítse és létszámban növelje a mozgalmat; de úgy tűnik, hogy azok a béklyók, amelyekbe saját magát verte, túl súlyosak ahhoz, hogy fejlődése során kiléphessen belőlük. Lehet, hogy a nemzetiszocializmus megtalálja a jó politikai megoldásokat az irányított gazdaság problémájára, lehet, hogy új elemeket hoz majd a németek politikai nevelésébe, lehet, hogy jó külpolitikát folytat majd, de ami európai vonatkozását illeti, kevésbé valószínű, hogy hozzájárul az európai eszmék, elvek, ideológiák és világnézetek zűrzavarának tisztázásához. E tekintetben tehát nem több mint egy újabb ideológia. S épp az az eszme, amellyel a német mozgalom egy nagyobb egységbe akart illeszkedni, a fajelmélet vágja el útját e nagyobb közösség, Európa felé, amelybe pedig mindennemű faji ideológia nélkül beletartozhatna; s ez akadályozza meg, hogy Európa politikai és szellemi kialakításában jelentős szerepet játsszék.

Erre persze mondhatják azt a németek, hogy van nekik elég bajuk ahhoz, hogy ne törődjenek Európa gondjaival. Csakhogy ezek a bajok nem választhatók el egymástól, s maguk a németek sem választják el őket. Régtől fogva mindmáig arra vágytak ugyanis, hogy egy olyan mozgalmat produkáljanak, mellyel Európa politikai és szellemi vezető erejévé válhatnak, mint ahogy a franciák azzá váltak a nagy francia forradalommal. Nos, a nemzetiszocializmus nem lesz ilyen mozgalom.

Joggal tarthatunk tehát attól, hogy a hitlerizmus Európa eszmetörténetének egyik nagy zsákutcája lesz, s azokhoz az eszmeáramlatokhoz tartozik majd, amelyek esedékesek voltak, de nem így. S mint ilyen Marx Károly és Wilson történelmi műve mellé kerül majd.

Nem tudjuk még, milyen lehetőségeket hoz a jövő, de ha az európai közösség szellemi és politikai kialakulása körüli problémákat (amelyeknek a német forradalom csak tünete, illetve egyik vetülete) nem sikerül megoldani, akkor ez a zsákutca nemcsak a németek, hanem egész Európa zsákutcája lesz.

*1935*

# AZ EURÓPAI EGYENSÚLYRÓL ÉS BÉKÉRŐL<sup>1</sup>

*Minden írásműnek kötelessége többé vagy kevésbé részletesen beszámolni azokról a hatásokról, melyekkel gazdagodott. E mű aránylag kevés ilyen utalást tartalmaz; ha pontosan be akarna számolni ilyenmű tartozásairól, akkor könyveken – s nem is mindig tudományos könyveken – kívül előadások és baráti beszélgetések során nyert igen gondolatébresztő indításokra is utalnia kellene. Azokat, akiktől ilyen indításokat kapott, e pillanatban nem látszik célszerűnek felsorolnia. Egy tartozásáról azonban nem feledkezhetik meg a szerző, s ennek tesz eleget akkor, midőn e könyvet Guglielmo Ferrero<sup>2</sup> emlékének ajánlja.*

<sup>1</sup> Az *európai egyensúlyról és békéről* című tanulmányt a *Válogatott tanulmányok* I. kötetéből vettük át, amelyhez Vida István és Nagy Endre írtak jegyzeteket. A szükséges magyarázatok adataik egy részének felhasználásával készültek. A művek címeit magyarul adjuk meg. A számok az előfordulás helyét jelzik.

<sup>2</sup> Ferrero, Guglielmo (1871–1942) – olasz újságíró, történész, egyetemi tanár. *Róma nagysága és bukása* I–V. című ötkötetes könyve számos nyelven, így magyarul (1914–1916) is, nagy sikert aratott. Szemben állt Mussolinival és az olasz fasizmussal, Svájcba emigrált, s a genfi egyetem tanára lett, ahol a nagy francia forradalom és az újkori Európa történetét adta elő. Egykori genfi tanítványára, Bibó Istvánra nagy hatást gyakorolt 1936-ban, 1940-ben és 1942-ben megjelent trilógiája: *Kaland. Bonaparte Itáliában 1796–1797.* (Ford. Bibó Judit. Osiris, Budapest, 2000), *Újjáépítés. Talleyrand Bécsben 1814–1815.* (Ford. Bibó Judit. Osiris, Budapest, 2002). és a *Hatalom. A városállam láthatatlan szellemei.* Ford. Járai Judit *A legitimitás elvei a történelemben* alcímmel. Kairosz Kiadó, Budapest, 2001.)

# I. KÖNYV

## [A VILÁGHÁBORÚ ÉS A JELENLEGI VÁLSÁG OKAI]

### I. fejezet [Az európai politikai fejlődés]

#### *1. A jelenlegi válság politikai válság jellegéről*

##### a) A probléma leszűkítése Európára és a politikumra

E mű, mely első része egy „Békecsinálók számára írt könyv”-nek, e világháború és a jelenlegi válság okairól szól. E nagyigényű bevezetés mellett furcsának tűnhetik fel, hogy úgyszólván nincs is benne szó másról, mint Európáról, azon belül is elsősorban Közép- és Kelet-Európa mizériáiról s mindenütt elsősorban politikai jelenségekről. A világháború mai méretei mellett kissé szűknek látszik Európa, pláne Közép- és Kelet-Európa ügyeinek ilyen kiemelkedő fontosságot tulajdonítani. Mai gondolkodásunk bizonyos hamis világméretet jegyében áll, s ebben a szemléletben a Közel-Kelet, a Távols-Kelet és a nyugati félgömb problémái mellett Közép-Európa (pontosabban Német- és Olaszország) és Kelet-Európa (pontosabban a Németország és Oroszország között elterülő ún. középső zóna) problémái csak egy komplexumnak látszanak a sok közül. Ez a szemlélet azonban hamis. Még ha Európa sokáig vagy soha többé nem is foglalja el azt a helyet a világban, amelyet egykor elfoglalt, azért továbbra is a világ politikai erőinek a gyűjtőpontjában marad, és Európa egyensúlyba hozatala nélkül a világ politikai rendjét nem lehet helyreállítani. Az európai egyensúly kritikus pontja pedig Közép- és Kelet-Európa anarchiája, a politikai tekintélyek összeomlása. Ez utóbbi terület problémái ennek megfelelően abban a „csekélységben” különböznek a Közel-Kelet, a Távols-Kelet és a nyugati félgömb problémáitól, hogy e terület konszolidálatlanságából rövid időn belül a második világháború tört ki, és a harmadik, ha kitör, aligha törhet ki máshonnan, mint innen. Elég ok arra, hogy e területre „aránytalan” figyelmet fordítsunk.

Az a tárgyalási mód, melyet a következőkben követni fogunk, tudatosan szemben áll azzal a beállítással, mely e háború s általában a hábo-

rúk mögött elsősorban *gazdasági erők és érdekek* harcát látja, és a háborút gazdasági fejlődési folyamatok mellékhatásaként mutatja be. Gazdasági tényezők kétségtelenül befolyásolni tudják e háború tartalmát, fordulatait, eszközeit és lefolyását, sőt a kimenetelét is. Ezek azonban végsőleg inkább kísérő okok és érdekek, mint *prima causák*. Azok a politikai félelmek, bizonytalanságérzések és indulatok, melyek a politikai egyensúly megbillenéséhez vezetnek, túl vannak azon a méreten, ahol még háborús hangulatot „szítani”, mozgalmakat „pénzteni” és politikai „intrikákat szőni” lehet, sőt túl vannak azon a méreten is, amelyeken belül hosszú lejáratú gazdasági tendenciák vagy nagy gazdasági válságok és depressziók önmagukban politikai fejlemények okai lehetnek. Az a közhely, hogy a háborút gazdasági érdekellentétek robbantják ki, kb. annyit ér, mint az a megállapítás, hogy ez a háború és a háborúk általában a *bűn* gyümölcsei: *ez is igaz, de mégsem elég ezt tudni annak, aki érteni és segíteni akar.* Nagyon időszerű volna megkísérelni – éppen úgy, ahogyan Karl Marx felfedezte a politikum mögött elrejtőző gazdasági momentumokat – most a túlságosan sokat emlegetett gazdasági vonatkozások mögött felfedezni a politikumot és annak tömeglélektani hatásait, különösen pedig a modern nemzetek kialakulásának gyötrelmes és zűrzavaros folyamatát, mely 1789 óta krónikus okává lett Közép- és Kelet-Európa zűrzavarának és ezen keresztül az európai egyensúly megbillenésének.

Bizonyára sokan lesznek, akik nem fogják meggyőzőnek érezni, hogy a politikumnak ilyen döntő szerepet tulajdonítunk, s a politikai szempontot a gazdasággal együtt a külsőségebb szempontok közé fogják sorolni, míg a „mélyebb” okokat faji, társadalmi vagy eszmei síkon hajlandók keresni. Meg vagyok azonban győződve, hogy bármilyen erősen benne dolgoznak is a faji, társadalmi és eszmei momentumok a válság drámai fordulataiban, végsőleg mégsem ők adják a válság kiindulópontját és döntő motívumait. Bizonyára csodálkozni fognak azon is, hogy a politikumnak helyenként egész népek lelki habitusát deformáló hatást tulajdonítunk, holott köztudomású, hogy a világon mindenütt az emberek többsége apolitikus, sőt politikaelenyes. Azonban az a politikum, amiről itt szó van, nem az, amit az emberek a „politikus” névvel szoktak összekapcsolni, s amivel szemben valóban többnyire közönyösek vagy ellenségesek, hanem a „polisz”, a közösség ügye, helyzete és viszonya az egyes emberhez. Ez pedig az emberek túlnyomó többségét nagyon is érdekli. Különösen érdekli a 18–19. század fordulójára, vagyis a modern közösségi érzés megjelenése óta, amióta az állami közösséghez való viszonyulás s magának az állami közösségnek a működése, a milyensége és presztízse elvileg mindenkinek a közös és személyes ügyévé lett.

A közösséghez való viszonynak ez az elvi és érzelmi demokratizálódása – ami nem feltétlenül jelent még demokráciát – előntötte egész Európát. Innen az a legújabb kori helyzet, hogy a nemzeti közösség ügyeiből a legkülönbözőbb közösségi hisztériák származtak, melyeknek döntő részük volt az európai egyensúly végzetes megbillenésében.

Ezzel kapcsolatban kell közbevetőleg állást foglalnunk abban a természetlen vitában, mely ma társadalmi kérdésekben egy *észellenes emocionalizmus* és egy *ösztönellenes racionalizmus* szembenállásában nyilvánul meg. Az értelem uralma az indulatok felett olyan követelmény, melyről az emberiségnek semmiféle irracionális lendület kedvéért nem szabad lemondania, ha nem akarja feladni azt, amit eddig fejlődött. De az értelem primátusa nem jelentheti azt, hogy közösségi és általában emberi dolgokban lehetséges racionálisan berendezkedni az indulatokra való tekintet nélkül, *mintha azok nem is volnának*. Ezzel a naiv racionalizmussal egy magasabb racionalizmust kell szembeszegeznünk, mely az értelem minden erejét arra koncentrálja, hogy éppen az indulatok bozótjában tudjon jobban eligazodni.

E felismerés jegyében kell tisztáznunk két fogalmat, mely az alábbiakban nagyon sokat fog szerepelni: a politikai egyensúly és a politikai hisztéria fogalmát.

## b) A politikai egyensúly

Divat ma a politikai egyensúly rendszerének az elavultságáról beszélni. Ne higgyük azonban, hogy azért, mert az egyensúlynak egyik vagy másik formája nem bizonyult kielégítőnek, egyensúly nélkül bármiféle közösségi élet lehetséges. Az egyensúly nem pusztán kvantitatív viszonyok mérlegelése, kicsinyes politikai alkudozások összessége, népek vagy területek csereberéje. Mindez csak helyi és történeti megjelenési módja egy magasabb elvnek, melynek szem előtt tartása nélkül semmiféle anyagi, szellemi vagy közösségi alkotás nem lehetséges. Minden alkotás s különösen minden közösségi alkotás alapvető feltétele ugyanis az, hogy az alkotó közösségnek azok az alapvető erőviszonyai és elvei, amelyeken az egész berendezkedés nyugszik, se túlságosan merevek, se túlságosan folyékonyak ne legyenek. A túl merev berendezkedés a realitás változásaival és a fejlődéssel szemben túlságosan nagy ellenállást tanúsít, s így csak katasztrófák útján tud megváltozni, a túl folyékony berendezkedés pedig a külvilággal szemben semmi ellenállást nem tanúsít, s így hiányzik belőle az önmagával való azonosságnak és az ebből fakadó biztonságérzésnek az a minimális foka, mely minden termé-



keny egyéni és közösségi élet feltétele. *Egyensúly* pedig a mozgékony és a stabilitás arányos megléte, vagyis a közösségi életben az a helyzet, amikor a közösség erőviszonyai és irányadó elvei olyanok, hogy a közösség képes a merevség és folyékonyág véglelei között optimális rugalmassággal és optimális stabilitással elhelyezkedni.

Egyensúlyt teremteni a közösségi életben annyit tesz, mint lehetlenné tenni a korlátlan hatalomkoncentrációt, mely egyaránt destruálja gyakorlóit és alávetettjeit; annyit tesz, mint hatalmi szervezeteket és hatásköröket úgy állítani egymás mellé, hogy ha egyikből vagy másiból romboló erök robbannak ki, ne csak elvekkel és preceptumokkal találjuk magunkat szemközt, hanem a többinek az erejével is; annyit tesz, mint erkölcsi tartalmat és a szerep öntudatát adni hatalmi szervezeteknek azért, hogy stabilitásban nyerjenek és brutalitásban csökkenjenek; annyit tesz, mint világos tárgyi és területi hatáskörök kirajzolásával fokozni a hatalom cselekvő és szenvedő szereplőinek a biztonságérzetét; annyit tesz, mint módszereket és eljárásokat kitalálni az élet folytonos változásai számára, nehogy a megmerevedett keretek felrobbanása az egész rendszert magával sodorja; annyit tesz, mint megteremteni a bátor és nagylelkű cselekedetek lehetőségeit és mintáit, s így megszabadítani egyéneket és közösségeket attól a félelemtől, hogy a másik, a többi teljesen élni fog a kezében levő lehetőségekkel; annyit tesz, mint kialakítani egy emberfajtát, mely őrzi az egész rend konvencióit és hagyományait, nehogy az emberek szellemi restsége magától értetődőnek tekintse azt, aminek fenntartásához állandó erkölcsi erőfeszítés szükséges; annyit tesz, mint mindezekkel felkelteni az emberekben és közösségekben a kimerikus félelmekkel szemben a biztonságérzést, a valóságos veszedelmekkel szemben a tárgyilagos bátorságot, lekötni a destrukció, a zűrzavar és a barbárság erőit és lehetővé tenni az alkotóerők gazdag kiadását.

Ebben a megvilágításban egészen másképp fogjuk értékelni az európai egyensúly klasszikus rendszerét, és óvakodni fogunk annak elhamarkodott leszögezésétől, hogy a politikai egyensúly rendszere elavult. A kérdés nem az, hogy az egyensúly politikája *helyett* lehet-e új, magasabb rendű szervezeteken keresztül biztosítani valamely közösség rendjét és békéjét, hanem az, hogy a szükséges új szervezeteken keresztül az egyensúly *örök* politikája milyen új, tartósabb, mélyebb és erkölcsileg megalapozottabb alakzatokat vehet fel.

Az államok, azaz relatíve független egységek közötti közösségi életet két végletes beállítás dezorganizálhatja: az egyik végletes beállítás az államok egymás közötti viszonyában semmiféle törvénynek, szabálynak vagy

elvnek a tartós uralmát nem tudja és nem akarja elképzelni, hanem az egészet a merő hatalmi helyzetek puszta játékának látja és akarja látni; a másik végletes beállítás viszont azokat a törvényeket, szabályokat és elveket, melyek egy bizonyos pillanatban – éppen az egyensúlyi helyzet eredményeképpen – érvényesülnek, egy valójában nem létező, de létezőnek vett, fiktív állam feletti hatalomnak tulajdonítja. Nem azért baj ez, mintha egy ilyen állam feletti hatalom nem jöhetne létre; természetesen létrejöhet, a döntő azonban az, hogy *pillanatnyilag* nem létezik, tehát a realitással kerül hamis viszonyba és katasztrófához vezet egy olyan beállítás, mely úgy tesz, *mintha* ilyen léteznék.

Ha felismertük, hogy minden államközi szervezkedés alapvető problémája, hogy ezt a két végletet elkerülje, akkor rá kell jönnünk, milyen óriási jelentőségű dolog volt, hogy az európai egyensúly klasszikus rendszere *tudatosan* rájött arra, hogy az államok közötti viszonyban valamiféle *egyensúly* az, ami szükséges és lehetséges.

Nem kevésbé nagy jelentőségű és jó realitásérzékre valló az európai egyensúly klasszikus rendszerének az a felismerése, hogy az államok közötti egyensúly elsősorban *területi egyensúly*. Az egyensúly végsőleg nyilván társadalom-lélektani jelenség, azáltal azonban a legkevésbé sem csökken annak tárgyi, területi jellege. Minden társadalmi egyensúlyi helyzet bizonyos tárgyi momentumokhoz kapcsolódik, melyekben különös erővel testesül meg az egyensúlyi helyzet lényegét kitevő bizalmi és biztonsági állapot. Ilyen tárgyi momentumok a belső társadalmi és jogi rendben a bizonyító erejű tárgyakhoz, „szent”, „hiteles” helyekhez, szabályozott eljárásokhoz, birtokviszonyokhoz fűződő bizalmi és biztonsági állapotok. A nemzetközi egyensúly centrális tárgyi momentuma az *államterület*, pontosabban a relatív kizárólagosságnak hozzá fűződő képzelete. Ez a pont, ahol eldőlt, hogy egy nemzetközi közösség az állandó félelem vagy a relatív biztonság állapotába kerül-e; minden nemzetközi szervezet jósága azon múlik, hogy a határok stabilizálásában és a határviták elintézésében mit tud elérni. A határok döntő szerepén egyelőre semmiféle szorosabb nemzetközi kooperáció nem változtat. Sőt a nemzetközi életben mindenféle kooperáció, akár laza, akár szoros, végeredményben a területi állapot valamiféle biztosítását jelenti, és a területi stabilitáson, illetőleg – határvidék esetén – a területi stabilizálhatóságon áll vagy bukik. Ezért nehéz nemzetközi politikai kooperációra beszervezni olyan államokat, melyek úgy érzik, hogy területileg nincs több vesztenivalójuk, s így nincs félteni- és biztosítanivalójuk sem. Ezért nehéz a másik oldalról az államokat olyan nemzetközi szervezetekbe beszervezni, melyek a területi állomány nagymértékű változtathatóságára vannak alapozva. Innen

az a kiirthatatlan ellenkezés, mely az ún. „politikai” vitáknak nemzetközi döntőbíráskodás alá való bocsátásával szemben mindig megnyilvánul: sok papirost elfecséreltek annak meghatározására, hogy mi is az a „politikai” vita, s csak mostanában kezdik pedzeni, hogy gyökerében az a politikai vita, ami a területi állományt érinti. Ezért volt olyan meddő a Nemzetek Szövetségének békeszervező erőfeszítése, mely az egész komplexumból nemzetközi jogi kérdést csinált, s a „viták” általános csoportjából nem emelte ki a területi viták kritikus csoportját. Enélkül pedig fejleszthette szépen és dicséretesen a nemzetközi jogot, de nem ismerhette fel a nemzetközi szervezkedés és háborúmegelőzés alapproblémáját, hogy ti. bizonyos fokú területi biztonságot kell nyújtania résztvevői számára, ugyanakkor azonban meg kell lennie a rugalmasságának ahhoz, hogy a területi állományt érintő és területi változást igénylő elmérgesedett vitákat rémület, anarchia és háború nélkül meg tudja oldani. Ugyanezt a gondolatot fejezi ki Ferrero úgy, hogy minden békekötésnek az a feladata, hogy a győzelem konzekvenciáit levonja, de ugyanakkor olyan helyzetet teremtsen, melybe a legyőzött lojálisan belenyugodhatik; e feladat a félelem jegyében nézve ellentmondó és megoldhatatlan, a félelemtől való felszabadulás jegyében logikus és megoldható. Itt az értelme a területi kompenzációk rendszerének, amiből ma természetesen nem a népek és országok csereberéjét kell felújítani, hanem azt a ma is aktuális elvet, hogy az európai területi állomány minden változása az európai közösség közös ügye, melyet közösségi ellenőrzés mellett, egységes elvek szerint, átgondoltan, összefüggő rendben, a fenyegetés és a félelem lehető kikapcsolásával kell végrehajtani, és minden ide vonatkozó elvet és problémát tudatosan számon kell tartani. Ez a gondolatrendszer először III. Orániai Vilmos angol királynak a spanyol örökösödési háború megelőzésére irányuló tárgyalásaiban dolgozódott ki. Az 1814. évi párizsi béke és a bécsi kongresszus ennek a rendszernek volt a magasiskolája, Versailles és München ennek a feladatnak a csődje.

Tudván, hogy az államok közötti egyensúly végsőleg éppen úgy lélektani egyensúly, mint bármiféle más közösségi egyensúly a világon, nem eshetünk abba a téves elképzelésbe, hogy a területi egyensúly bármiféle államoknak bármiféle értelemben vett kvantitatív egyenlőségét vagy meghatározott kvantitatív arányait írná elő. A területi egyensúly nem merő területi relációkat jelent, hanem bizonyos területi, hatalmi állapotnak és bizonyos lélektani állapotnak a kölcsönhatását. Hogy két állam kvantitatíve egyforma nagy és erős legyen, ez akkor fontos, ha ez a két állam valami okból *fél* egymástól. Ezért visszatérő témája az európai koncertnek egyes országok *félelemkeltő* megnövekedése és egyes országok *félelemkeltő* anarchiába esése, vákuummá

válása. Így vált az elmúlt évszázadokban sorra európai problémává a spanyol–osztrák–Habsburg túlhatalom, a francia túlhatalom és a porosz–német túlhatalom, s ezért nem valószínű, hogy problémává váljon a félelmet nem keltő angol túlhatalom. A másik oldalon így vált sorra európai problémává a római szent birodalom anarchiája, a széteső spanyol birodalom anarchiája, a lengyel köztársaság anarchiája, a politikai tekintélyeit elveszített 19. század eleji Olaszország anarchiája, a széteső Oszmán Birodalom anarchiája és legújabban a szétesett Habsburg Birodalom helyén támadt dunai anarchia. Az európai egyensúly neuralgikus pontjait sohasem ismerhetjük fel merőben geopolitikai adottságokból vagy hatalmi eltolódásokból, hanem mindig a geopolitikai helyzet és a politikai lélektani elváltozás együttes hatásából: az európai egyensúly kritikus pontjain ma is olyan országokat találunk, melyek kritikus földrajzi fekvésükön felül egyúttal a politikai lelkiállapot valamiféle elváltozását is mutatják.

### c) E könyv terve

A következőkben mindenekelőtt általánosságban akarjuk leírni azokat a zökkenőket és megrázkódtatásokat, melyekkel az a fejlődés járt, mely a nyugati emberiség legnagyobb vállalkozása, a demokrácia felé mutat. Ezután térünk rá a nemzeti keretek kialakulására, mely Közép- és Kelet-Európa területi státusának teljes összekavaródását, majd e terület politikai kultúrájának nagymértékű deformálódását idézte elő, különösen pedig a területi viták elburjánzását és elmérgesedését, s az egyes országokban a legkülönbözőbb politikai hisztériákat váltotta ki. Ezek között különös részletességgel fogjuk tárgyalni Németország politikai hisztériáját, melyből az európai egyensúly 1914 óta tartó megbillenése kiindult, majd pedig a Németország körül koszorúban elhelyezkedő országok (Franciaország, Olaszország, Lengyel-, Magyar- és Csehország) politikai hisztériáit, melyek a német hisztéria lokalizálását lehetetlenné tették. Végül be fogjuk mutatni, hogy e hisztériák egymásra hatása milyen konkrét összefüggéseken keresztül okozta az európai egyensúly felbomlását és a mai válság kirobbanását.

## *2. A francia forradalom nagy megrázkódtatása és az európai politikai fejlődés zavarai*

Az Európát marcangoló válság kiindulópontját annak a fejlődésnek a féltelmes zökkenői adják, mely a személyes uralmon és születési kiváltságon alapuló társadalomtól a demokratikus és osztály nélküli társadalom felé mutat. A demokrácia a nyugati civilizáció nagy vállalkozása. Az emberiség évezredek óta – izolált vagy megakadt kísérletektől eltekintve – túlnyomó részben olyan társadalmi és politikai rendszerekben élt, melyek embernek ember feletti uralmán alapultak, és azon, hogy ezt az uralmat születés útján meg lehetett szerezni, sőt túlnyomó részben így lehetett megszerezni. A nyugati civilizáció a születésrendi és uralmi társadalomszerkezetet először megszelídítette és kiegészítette, majd az emberi lélek elidegeníthetetlen méltóságának keresztény gondolatából le merete vezetni minden ember egyenlő méltóságának, szabadságának és egyenlőségének szekularizált követelményét, és gyakorlati célul merete kitűzni a hatalom spirituaizációját, az önkormányzatot és a személyiségen alapuló szelekciót.

Ennek a fejlődésnek az európai társadalom hosszú múltra visszatekintő intézményei adták a gyakorlati előiskoláját. Első volt ezek között a monarchia és arisztokrácia spiritualizálása, az uralmi helyzeteket hivatással szelídítő és szolgálattá szublimáló lovagi eszmény gyakorlati iskoláján keresztül; azután a szerzetesi önfegyelem és önkormányzat iskolája; a merő uralmi helyzetektől relatíve függetlenebb egyházi rend, majd a nyomába lépő világi értelmiségi rend gyakorlati és hivatási hagyományai; a személyes viszonylatokon, szerződéseken, privilégiumokon és szabadságokon alapuló nyugati típusú hűbéri rendszernek a szabadsággal való élni tudásra nevelő szerepe; a monarchiával szembeforduló középkori parlamentarizmus, a rendi szabadságok és a helyi önkormányzat iskolája; a civitas és a civis kimunkált antik megoldásai; a polgári élet keresztény szellemű fegyelme és szabadságai; a céhek hivatási önkormányzata; az Európa bizonyos részeiben ősidők óta fennmaradt szabad paraszti életforma; a presbiteriánus rendszer és a szektárius vallási közösségek iskolája és végül mint legmodernebb fejlemény, a szakszervezetek nevelő iskolája. Ezek a tényezők különféle és igen változatos arányban voltak együtt Európa különböző országaiban. A keresztény monarchia életideálja érvényes volt az egész keresztény világra; a lovagság és az aránylag független egyházi rend mindenekelőtt a katolikus Nyugaton virágzott; az önálló értelmiségi osztály Franciaország fókuszja és középpontja körül ugyancsak az egész katolikus Nyugaton; a nyugati típusú hűbéri rendszer mindenekelőtt Franciaor-

száiban, Nyugat-Németországban és Angliában; a középkori rendi alkotmányosság koszorúban helyezkedett el a hűbériség folytán meglehetősen atomizált francia–német központi Európa körül: Aragóniában, a brit szigeteken, Skandináviában, Lengyelországban, Csehországban és Magyarországon; a városi polgári életforma nyugatról keletre csökkenő életerővel egész Európa területén; a szabad parasztság Észak-Európában, Svájcban és szétszórva egész Közép- és Kelet-Európában s a Balkánon; a presbiteriánus rendszer és a szektárius közösségek a kálvinista országokban, Angliában és Amerikában; a szakszervezetek egész Európában. A demokráciára való előiskolázottság intenzitása Európa különféle részein különböző volt, de nem volt Európának olyan sarka, mely valamit ne kapott volna belőle.

A demokrácia nagy vállalkozásának legvakmerőbb hadmozdulata az volt, amikor a francia forradalom felmondotta azt a kompromisszumot, melyet a középkori egyház a keresztény monarchia és a keresztény lovag eszményeinek kitűzésével az uralmi és születésrendi társadalmi szervezettel kötött. A francia forradalom eszmei erőiben messze túlszárnyalta Európa politikai és társadalmi fejlődésének bármelyik más forradalmi fázisát. Azzal, hogy nekiindult a kereszténység által megszelídített, de egyben megszentelt és védett monarchia és arisztokrácia megdöntésének, és ad oculos bemutatta, hogy nem dől össze a világ e belső erejüket elvesztett bálványok detronizálásával, rengeteg ballaszttól szabadította meg Európa politikai és társadalmi fejlődését. Innen az alkotó energiáknak az az óriás méretű kiáradása, mely a 19. századot jellemezte. Más oldalról azonban a francia forradalmat tökéletes forradalomnak – olyannak, amely úgy szabadít fel lekötött alkotóerőket, hogy aránylag kis mértékben bénít meg más eleven erőket – nem lehet mondani. A francia forradalom, ellentétben az angol és az orosz forradalommal, fejetlen forradalom volt, hamar kicsúszott nemcsak megindítóinak, hanem továbbvivőinek kezéből is, és a politikai nevelés összefüggő folyamata helyett a bizonytalanság örvényébe és a tehetetlen kapkodás rémületébe zúdította mind cselekvő, mind szenvedő szereplőit. Az ebből származó hisztérikus félelmet azóta sem heverte ki az európai emberiség, s Angliát kivéve azóta sem tudott a nyugodt, elfogulatlan bátorság lelkiállapotában politikát és társadalmi reformot csinálni. A félelemnek és megrázkódtatásnak ez az állapota hozta létre a politikai lelkületnek azokat a szertelen és romantikus képleteit, melyek Európa politikai életét egyensúlytalanná tették.

A francia forradalom ugyanis halálos sebet ejtett az európai monarchián és arisztokrácián, melyek azonban nemcsak elkorhadtt intézmények voltak, hanem ugyanakkor a közösségi vezetésnek, a közösségi felelősségnek, a közösségi értékelésnek, a közösségi fejlődésnek és a közösségek közötti



érintkezésnek élő, gyakorlati szervei is. Abban a hirtelen támadt űrben, mely utánuk maradt, a közösségi léleknek új, félelmetes, szertelen képződményei virágoztak ki.

A monarchia belső, presztízsbeli összeomlása mindenekelőtt megzavarta a *politikai vezetés* kialakult beidegzéseit. A monarchia úgy, amint a francia forradalom kitörésekor fennállott, több mint kétezer esztendő civilizációs folyamat eredménye volt, mely erős gyökerekkel kapcsolódott a római köztársasági császárság politikai hagyományaihoz, s amelyet a középkori kereszténység vad erejű kalandorok és nyers despoták hatalomgyakorlásából egy jogok és kötelességek, szerepek és feladatok, hivatási etika és konvencionális szabályok által rendezett és körülövezett emberi hivatássá tett. Mindez azt jelentette, hogy az európai monarchia – különböző arányban és adagolásban – nem pusztá és nyers személyes uralmat jelentett, hanem a személyes uralomnak többé-kevésbé spiritualizált és tovább személyteleníthető formáját. A *keresztény fejedelemtől a felvilágosult uralkodón és alkotmányos monarchán* keresztül egyenes út vezet a modern, *személytelen államfő* típusához. Ezt a fejlődést a forradalom Franciaországban – s a forradalom példája számos más országban is – radikálisan kettévágta, és egyik napról a másikra köztársaságokat hozott létre anélkül, hogy az országok belső demokratikus erői a politikai vezetés új szerveit ki tudták volna fejleszteni. Az emberek belső alázata a születési kiválasztottság előtt és a személyek hatalmával szemben nem szűnik meg egyik napról a másikra, s a demokrácia örömeibe készületlenül belepottyant társadalmat hamarosan elfogja a fejetlenség és vezetetlenség érzése. Ebből született meg a francia forradalom egyik legkétesebb értékű hagyománya, a nagy ember, a zseniális politikai vezető hamis romantikája, amely Napóleon személyében létrehozta a monarcha hamis képét, mondhatjuk a *hamis monarcha* képét, akinek a számára az uralom nem hivatás és szereprendszer, hanem romantikus, hősi, mutatós egyéni vállalkozás. Ez pedig nemcsak a demokratikus ideálnak nem felel meg, hanem a monarchához képest is óriási visszaesést jelent, mert a közösséget a nagymértékben spiritualizált személyes hatalom helyett ismét a személyes és nyers uralom alá veti. Európa szerencséjére az európai dinasztiák minderről egészen a 19. század végéig nem vettek tudomást, hanem nagyban és egészben továbbra is betöltötték az uralkodói korrektségnek ezer éve kialakult konvencionális szereprendszerét. Csak a 19. század végén jelent meg az európai politikai fejlődés egyik leggroteszkebb jelensége, a trónon született hamis monarcha: II. Vilmos, akinek született uralkodó létére romantikus víziója volt a saját szerepé-



ről. Látni fogjuk, hogy ennek a ténynek milyen végzetes szerepe lett az európai politika alakulásában.

A francia forradalom másik döntő következménye a közösségi érzelmek intenzívebbé válása és demokratizálódása, a *modern nacionalizmus* megszületése. Itt az értelme annak az egyébként felületes állításnak, hogy az európai nacionalizmus a francia forradalommal született meg. Sem a náció mint tény, sem a hozzá fűződő érzelem nem 1789-ben született meg, hanem ennél századokkal, sőt csaknem egy évezreddel régebbi időben. Csak éppen ennek a közösségi formának 1789-ig az arisztokrácia volt a tudatos hordozója, mely az ehhez kapcsolódó érzelmeket és felelősséget a többszázados birtoklás és gyakorlás nyugalmával és biztonságával viselte. A középkor végétől kezdve szüntelenül tart az értelmi[ségi] osztálynak s a polgári osztálynak, a harmadik rendnek a nemzeti keretbe való behatolása. A francia forradalomban azonban ez a behatolás az egyik napról a másikra való diadalmas birtokbavétel formáját vette fel, s ebből az élményből született meg a modern nemzeti érzés. A forradalmi demokrácia és egyáltalán minden demokrácia, bármennyire az ember szabadságát hirdeti is meg, ezt a szabadságot mindig egy adott közösségben valósítja meg, s ez az élmény a szóban levő közösség iránti érzelmeknek nem a lanygulását, hanem a fokozódását, erősödését jelenti még ott is, ahol – mint az orosz forradalomban – a forradalom tudatosan antinacionalista volt. A demokratikus közösségi érzésnek az adja meg az óriási hőfokát és feszítőerőjét, hogy két érzés egyesül benne: a harmadik rend, a nép, s mindenki birtokba veszi és magáévá teszi a királyok és nemesek országát, annak minden történeti és politikai presztízsével, reprezentatív és kihívó öntudatával együtt, ugyanakkor azonban felruhazza mindazokkal a meleg és közvetlen érzelmekkel is, melyekkel addig a polgár a maga szűkebb közösségeit vette körül. Ebben az egyesülésben a polgár érzései voltak az erősebbek, s a demokrácia lényege szerint kellett is, hogy erősebbek legyenek: a modern demokrácia végeredményben a polgár, a műgonddal alkotó ember életformájának a győzelmét is jelenti a magát hatalmi helyzetekben kiélő, reprezentáló arisztokratikus ember felett. A demokráciának és nacionalizmusnak ez a kapcsolata Nyugat- és Észak-Európában, ahol a politikai tudat zavarai vagy kóros deformációi nem állottak elő, máig is élő, eleven valóság.

A történelem formáló erőinek teljes félreismerését jelenti, ha azt képzeljük, hogy a nemzet, a nemzeti érzés és a nacionalizmus *szerves* kapcsolatban vannak a tőkés nagypolgárság érdekeivel. Érdekvizonyokba statikusan beágyazott emberek vagy rétegek sohasem képesek ideológiákat vagy tömeg-

ézelmeket létrehozni s intenzíven átélni: ők csak kihasználják és meglova-  
golják a meglevőket – így vált a tőkés nagypolgárság a modern demokrácia  
és a nacionalizmus haszonélvezőjévé –, a történelem döntő eszméi és érzel-  
mei azonban megelőzik és túlélnek az összes ilyen érdekviszonyt.

A modern nemzeti érzés azt jelentette, hogy az ország élete és állapota,  
dicsősége vagy szégyene, hatalma vagy hanyatlása, mely eddig elvileg a ki-  
rály, a nemesség és a királyi tisztviselők ügye volt, most elvileg mindenki  
személyes ügyévé, tömegérzelemmé vált. Ebből született meg a *hazafi* ro-  
mantikus ideálja: azé az emberé, akit nem születése, rangja vagy hivatala,  
hanem egyedül érzelmeinek hevessége és tisztasága kvalifikál arra, hogy  
átérezze az ország minden dicsőségét, és viselje annak minden gondját.  
Ennek pedig az lett a súlyos következménye, hogy egyrészt a hazafiak min-  
den politikai kultúra és gyakorlat nélkül tömegével jelentkeztek politikai  
szerepre, pusztán érzelmeik hevességére apellálva, másrészt a politikai  
szerepet egyénileg nem igénylő tömegek is olyan politikai érzelmek, vé-  
lemények hordozóivá váltak, amelyekkel – ha mégolyan szertelenek, szub-  
jektívek és emocionális jellegűek voltak is – minden politikának számolnia  
kellett.

A közösségi érzelmek intenzívebbé válásával kapcsolatos a francia for-  
radalomban gyökerező másik romantikus gondolatkör is: *a nép romantiká-  
ja*. Az európai politikai fejlődés alapvető felismerése az, hogy egy felnőtt  
közösség maga kormányozza magát, helyesebben: hatékonyan ellenőrzi  
vezetőit. Ebből az alapvető gondolatból alakult ki a tökéletes, a szuverén  
nép romantikája: a forradalom nagy megrázkódtatása után s a forrada-  
lom által teremtett vákuumban született meg az a gondolat, hogy a ter-  
mészettől való erényességnek mindazokat az attribútumait, melyeket az  
eleven monarchikus érzés a monarchának tulajdonít, át lehet vinni az  
új szuverénre, a népre. Különösen az elnyomott és az elnyomás ellen fel-  
kelt nép az, mely birtokában van annak a csodálatos képességnek, hogy  
a közösség ügyeit azonnal jól és igazságosan képes rendezni. Lélektani  
közhely, hogy ennek pont az ellenkezője igaz: az elnyomás elleni lázadás  
olyan indulati állapotot teremt, melyben az erényesség tárgyilagos álla-  
pota igen nehezen fogan meg, s egy népet a saját maga kormányzására  
egyedül a politikai neveltségnek egy bizonyos foka képesíti. Viszont a nép  
erényességébe vetett romantikus hit a politikai erkölcsök megkomolyodá-  
sának és a politikai nevelődésnek fontos eszközévé tudott válni ott, ahol  
a politikai megnevelődésnek megvolt az egyenes irányú perspektívája,  
s ahol túl nagy megrázkódtatások a politikai nevelődés útját nem fordí-  
tották félre.

A francia forradalom okozta megrázkódtatás további nyugtalanító öröksége volt a társadalmi változásnak, a *forradalomnak* magának a *romantikája*. A francia forradalom óriási tisztító viharának üdvös hatásai az európai emberiség történeti emlékezetében szétbogozhatatlanul összekapcsolódtak a barikádharcokkal, az összeesküvésekkel, a guillotine-nal, a jóléti bizottsággal, az utcákat előzőnlő s az eddigi hatalmasokat rettegésben tartó néppel. A francia forradalom fejtelenségének mindezek az akcidentáliái romantikus mintává és normává váltak, s a következő száz esztendőben mindenütt a forradalmi mozgalmak első vonalába kerültek olyan emberek, akiknek a számára elsősorban ezek voltak a fontosak. Ez az üres romantika és a neki megfelelő, túlméretezett félelem arra kényszerítette az embereket, hogy ne a társadalom állapotával, a szükséges változásokkal és az eljövendő társadalom víziójával foglalkozzanak elsősorban, hanem a „forradalom”-nak nevezett romantikus történeti lehetőséggel szemben foglaljanak állást. Így alakult ki az a két deformált embertípus, a forradalmár és a reakcionárius, akiknek számára nem az a fontos, hogy a társadalom rendje milyen változásokon menjen keresztül, hanem az, hogy bármi történjék is, *legyen* forradalom, illetve *ne legyen* forradalom. Mind a két típus eredendően terméketlen: egy plasztikus értelmességű és elfogulatlan bátorságú szellem számára egyaránt lehetséges, hogy egy barbár, koncepció nélküli forradalommal szemben az értékes tradíciók őrzését képviselje, egy megmerevedett, hazugságokba bonyolódott, fejlődésképtelen hatalmi szervezettel szemben viszont a forradalmi felszabadulás erői mellé álljon, ennek minden konzekvenciájával. A radikális szocializmus és kommunizmus azután racionalizálta a forradalom romantikáját, s rendszerbe foglalta a forradalom taktikáját és az azt előkészítő földalatti szervezkedés technikáját. Ez vezetett azután arra, hogy – Oroszországtól eltekintve, ahol a cári kormányzat teljes csődje és képtelensége a forradalmat *egyetlen* lehetőséggé tette, és a legjobb szellemeket automatikusan annak táborába sodorta – a kommunista pártok Európa legtöbb országában gyülekezőhelyévé váltak a merő változás és forradalomcsinálás öncélú dinamikájában élő terméketlen szellemeknek.

A monarchia és arisztokrácia politikai-erkölcsi erőinek meglazulása legsúlyosabb következményekkel *a nemzetek közötti viszonyban* járt. A nemzetek érintkezésének 1789-ig és 1814-től 1914-ig a monarchia és az arisztokrácia voltak a tulajdonképpeni szervei. Az ő politikai kultúrájuk – mely a keresztény államelméletben és az újkori természetjogban gyökerezett – hozta létre az európai diplomácia kifinomodott formáit, hagyományait és

az európai egyensúly rendszerének békeszervező technikáját, melyet Ferrero olyan mesterien ír le *Aventure* és *Reconstruction* c. műveiben. Ehhez tartozott az indulat nélküli háború 18. századi felfogása, mely a háborút nem katasztrófális sötétbe ugrásnak, hanem politikai viták lebonyolítására alkalmas eszköznek tekintette, melyet – minél kevesebb indulattal – csupán addig a pontig kell folytatni, amíg az egyik fél hajlandó engedni bizonyos fokig a másiknak, akinek viszont nem szabad a hadi szerencse alakulása szerint tovább csigáznia eredeti igényeit. Ide tartozik a területi kompenzációknak ma cinikusnak tetsző, de alapjában mélyen kulturált rendszere, melyet ma népek és országok cinikus csereberéjének szoktak tekinteni, a maga idejében azonban a háború megakadályozásának egyik legsikeresebb eszköze volt, és az a ma is érvényes gondolat nyilvánult meg benne, hogy Európa területi állományának minden megmozdulását tudatosan számon kell tartani, ellen kell őrizni, és összefüggő rendben kell végrehajtani. Mindezzel volt párhuzamos a 18. század metodikus ember- és anyagkímélő, szabálytisztelő háborúja, mely a háborút igyekezett a hadsereg, a hadiraktárakra és a csataterekre korlátozni, úgyannyira, hogy az ellenséges országok között még a társadalmi és tudományos érintkezést sem tette lehetetlenné.

A nemzetközi együttélésnek mindez a kultúrája szétesésnek indult abban a pillanatban, amint az új demokratikus nacionalizmus erői nagyobb erővel szólta bele a külpolitikába. Nem azért, mintha a demokrácia által intenzívebbé tett közösségi érzelmek eleve agresszívebbek lettek volna a szomszédos közösségekkel szemben. Éppen ellenkezőleg, a demokratikus nacionalizmus, mely lényegénél fogva a saját közösség lelkes birtokbavételét jelentette, hajlamos volt arra, hogy a szomszéd területeinél megálljon, s idegenek voltak számára a dinasztikus hódító szempontok. A demokrácia éppen ezért, mert a polgár életformájának győzelmét jelentette az úr felett, képtelen volt a háborút, emberek ezreinek a halálba küldését továbbra is viták „elintézésé”-nek tekinteni, hanem szükségképpen úgy tekintette, mint gonosztettet, melynek meg kell keresni a bűnöseit. Jogosnak csak a megtámadottak védekező háborúját s a felkelő népeknek a zsarnok elleni háborúját tudta elképzelni. Ezzel azonban a háború is belekerült a magas morális feszültségű közösségi érzelmeknek abba az arzenáljába, mely a demokráciára oly jellemző. Ez pedig egyik oldalról ugyan üdvös megkomolyodást hozott létre a háború kérdéseivel kapcsolatban, másik oldalról azonban olyan indulatokat korbácsolt fel, melyeket nem tudott megállítani. A háború ugyanis továbbra is szükségszerű eleme maradt a szervezetlen európai államrend-

nek, ettől kezdve azonban a háború megindításához még arra is szükség volt, hogy az illető ország népében, ha nem volt meg, mesterségesen keltsek fel a megtámadottság vagy fenyegetettség félelmi érzését. Mindez komoly, élményszerű realitást kapott az általános védkötelezettség, a francia forradalomnak e félelemben fogant, legvégzetesebb öröksége révén. A francia forradalom, a napóleoni hadviselés és a belőlük kifejlődött mai totális hadviselés a háborút az egész nemzet erőfeszítésének fogta fel, ami a háború társadalmi hatásait radikálisan megváltoztatta. Ezer esztendeig Európa úgy viselte a háborúkat, mint Jenner tehenei a himlőt: szervezete be volt rendezkedve rá, s a háború a katonákon és a hadszíntér lakosságán kívül nem érintette a népesség többségének megszakíthatatlan és folyamatos életét. 1792 óta megismerte Európa azt a háborút, melyet békés foglalkozásuk mellől elrángatott és egyenruhába bújtatott parasztok, iparosok, kereskedők és hivatalnokok vívnak, mely a pusztító járvány erejével támadja meg a társadalom egész szervezetét, s annak életét minden megszokott feltételből kifordítja, s alapjáig megrázza.

A szenvedésnek és félelemnek, gyűlöletnek és elégtétel-keresésnek azokban a hullámaiban, melyekkel az ilyenfajta háború önti el a lelkeket, mindjobban alámerült a monarchia és arisztokrácia hagyományos indulatmentes békekötő technikája. Bármennyire is bízunk kell abban, hogy a demokrácia a háború és béke kérdéseiben is többet, nagyobbat hivatott mondani a világnak, mint a monarchia és arisztokrácia, be kell vallanunk: ma az a helyzet, hogy a háborúk lelki utóhatásaiból való kikászálódás szempontjából a szereplő országok demokratikus berendezése kimondottan hátrányosan hat. Hiába ítéli el a demokrácia jobban a háborút, mint a monarchia és az arisztokrácia, hiába áll elvileg a világbéke alapján, mindez a világon édeskeveset segít, ha a demokrácia konkrét háborúkat nem képes úgy befejezni, hogy ugyanabból az ügyből ne legyen még egy háború. A győztes demokráciák államférfiúinak ugyanis ritkán szokott meglenni a puvoárja arra a félelem nélküli nyíltságra, bátorságra, nagyvonalúságra és bizalomelőlegzésre, mely minden sikeres békecsinálás előfeltétele, sőt az egész békecsinálás belpolitikai síkon azt a feladatot jelenti az államférfi számára, hogy kielégülést szerezzen a győztes ország népében felgyűlt elégtétel-keresési indulatoknak. Ezek kielégítése pedig a békekötés külpolitikai célját, a kérdés „elintézését” szükségképpen megghiúsítja. A vesztes fél demokratikus berendezése pedig a közvélemény kiszámíthatatlansága címén csak arra jó, hogy semmiféle ígéretét ne akceptálják kézzelfogható és kézben tartható garanciák nélkül, a garanciák állandó kézben tartása pedig lehetetlenné teszi az ügy lezárását. A frankfurti béke volt Napóleon

óta az első, amelyben az indulat nélküli békecsinálás európai hagyományait „nemzeti” követelmények jegyében és nevében figyelmen kívül hagyták, a versailles-i békénél pedig már a békekötés szelídítő külsőségei sem szerepeltek, s orgiákat ült a kicsinyesség. Hogy most mi lesz, az nyílt kérdés; sokat emlegetik, hogy a múlt hibáit nem szabad megismételni. A múlt tanulsága azonban nagyon kétélű dolog, mert a tárgyilagos, ésszerű tanulmányon felül van ezerféle tetszés szerinti, indulatban született tanulság is.

A nagy ember romantikája, a hazafi romantikája, a nép romantikája, a forradalom romantikája és a nép háborújának romantikája, melyek valamennyien a demokratikus forradalom szülöttjei, Európa összes országát súlyos szakadék szélére vitték, ahonnan csak azok az országok tudnak visszahátrálni, amelyeknél a demokratikus *politikai kultúra* és nevelődés kifejlődése be tudta érni és be tudta hozni a demokratikus *tömegérzelmek* előretörését. Hogy ez miért nem lett így Közép- és Kelet-Európában, arra próbálnak felelni a következő fejezetek.

### 3. Az európai nemzetek kialakulása s Közép- és Kelet-Európa területi státusának felborulása

A „nemzet” nem a francia forradalommal született meg, csupán a hozzá fűződő érzelmek váltak ekkor tömegérzelmekké. A nemzet mint Európa jellegzetes egysége csaknem másfél évezredes fejlődés eredménye. Közkeletű felületes nézet, hogy Európában az államhatárok és velük együtt a nemzeti keretek másfél évezrede a szünetlen változás állapotában vannak, amelyben a hatalmi erők hatásán kívül semmi állandóság vagy belső törvényszerűség nem érvényesül. Ez a szemlélet nem veszi észre, hogy a változó államhatárok és áttekinthetetlen hűbéri viszonylatok zűrzavara mögött Európa nemzeti keretei – a nemzeti keretek megalakulásának, helyi változásainak és osztódásainak kritikus időszakaitól eltekintve (i. sz. 5–6., 10., 15–16. és 19–20. század) – meglepő állandóságot és hallatlan szívóságot mutattak. A középkori európai nemzeti keretek stabilitására nézve érdekes adalék Huizingának<sup>3</sup> az a közlése, hogy a konstanzi zsinaton a savoyai főpapok nem számítottak sem a németekhez, holott a Német-római Birodalomhoz tartoztak, sem az olaszokhoz, holott Piemonttal politikai egységben éltek, hanem a franciákhoz! Nemzetek, ha egyszer létrejöttek,

<sup>3</sup> Huizinga, Johan: *Patriotizmus, nacionalizmus*. Ford. Szentkuty Pál. Budapest, é. n. (1941) 27–28.



a történelem tanúsága szerint pusztán a központi hatalom meggyengülése és helyi hatalmak önállósulása folytán sohasem estek széjjel: az önállósult helyi egység csak akkor vált külön-külön új nemzetté, ha különállásához megfelelően erős vagy hosszan tartó politikai élmények járultak, melyek az új egység belső öntudatát és külső presztízsét megalapozták.

Európa nemzeteinek kialakulása az i. sz. 5–6. században indul meg azokból a germán királyságokból, melyek egy-egy tekintélyes dinasztia vezetése alatt a Római Birodalom örökségét maguk között felosztották, és teljesen ötletszerű hódításokból kiindulva, némi igazodás és rendelkezés után felveszik a Római Birodalom egykori nagy egységeinek a formáját: a francia királyság Galliáét, a nyugati gótoké Hispániáét, az angolszászoké Britanniáét és a longobárdoké Itáliáét. A Nyugatot egyesítő Karoling Birodalom szétesése után az újból megjelenő olasz és a nyugati frank, majd a francia királyság mellett a 9. században alakul meg a német királyság. Ezekhez csatlakozik nemsokára északon a három skandináv állam és keleten a három kelet-európai katolikus állam: Lengyelország, Magyarország és Csehország. A nemzeteknek ezzel a zárt számával indult neki Nyugat-Európa a középkor delelőpontjának. Kissé szétfolyóbbak a keleti kereszténység területén alakuló nemzeti keretek. Oroszország a lengyelekkel és csehekkel körülbelül egy időben, a 9–10. században alakul meg. A bizánci birodalom a római–görög folytonosságot őrzi, a balkáni területen azonban – a nyugati királyságok módjára – fiatal népek királyságai alakulnak meg: a bolgároké, szerbeké és horvátoké a 8–9. század között, a dunai román fejedelemségek valamivel később.

1414-ben, a konstanzi zsinaton a nyugati Európa öt vezető nemzete – az olasz, francia, angol, német és spanyol – kialakult karakterű, politikailag együvé tartozó és tudatosan számon tartott egységekként jelennek meg. Ekkor kezdődik a nyugat-európai és közép-európai nemzeti keretek jellegének végzetes elválása: a francia, angol és spanyol királyságok mind testesebb, mind effektívebb valóságokká válnak, a német és olasz királyságok mind testetlenebbekké, mind láthatatlanabbakká, mind szimbolikusabbakká. Ekkor alakul meg néhány további kisebb európai nemzet. A Németország és Franciaország közötti átmeneti területen alakul ki a burgundi hercegek országának (Huizinga<sup>4</sup> által finoman feldolgozott) politikai élményéből, majd a németalföldi szabadságharc nagy egyesítő és elválasztó élményéből a holland és a belga nemzet. Előbb kezdődik, de

<sup>4</sup> Lásd Huizinga, Johan: *A középkor alkonya. Az élet, a gondolkodás és a művészet formái Franciaországban és Németalföldön*. Ford. Szerb Antal. Budapest, 1976.



ekkorra fejeződik be Svájc végleges kiválása a német birodalomból. Olaszország politikai szétesése során főleg a dicsőséges Velencei Köztársaság az, melynek keretein belül egy külön nemzetalakulás tünetei mutatkoznak. Ekkortájt fejeződik be a Pireneusi-félsziget újraegyesülése, majd szétválása spanyol és portugál nemzetre, amiben a tengeren túli hódítások nagy él-ményének is bizonyára megvan a maga része. Ekkortájt jelenik meg az első népies nacionalista: Jeanne d'Arc.

Mindezeknek az egységeknek megvan a megfelelő politikai keretük: a nemzet létezése és a saját politikai keret azóta is szorosan és elmaradhatatlanul összefüggő dolgok. Csak persze politikai keret alatt a középkorban nem kell a mai értelemben vett effektív államhatalmat érteni. A hatalom az ezerkezü és ezerfejű hűbériség kezében van, s a nemzeti kereteket, a királyságot, az országot mai látásunk szempontjából csak pókháló vékonyságú szimbolikus kapcsolatok, címek jelzik, melyek azonban döntő pillanatokban félelmes erőknél tudnak bizonyulni. Bármennyire pusztán cím nemegyszer a politikai egységet kifejező királyi cím, azok a keretek, melyekre vonatkozik és támaszkodik, már ekkor is a közös jognak, a kölcsönös kicserélődésnek, az intenzív és állandó kulturális és politikai egymásra hatásnak az egységei, melyeket a kiválasztott dinasztia, az irányadó nemesség s mind fokozódó mértékben az értelmiség és a polgárság nemzeti tudata erős szálakkal fűz egybe. A 15. század körül már megjelennek mindazok a gondolatok, melyekben a nemzeti érzés mindmáig tudatosodni szokott: a nemzet, mint amelynek java a legfőbb közösségi szempont, a nemzeti sajátosságok számontartása és értékelése, az idegen uralom elutasítása, sőt már a nemzeti nyelv értékelése is. A nyelvi egység azonban ekkor még nem szerepel nemzetalkotó tényezőként. Ortega<sup>5</sup> találónan mutat rá, hogy a legújabb kori Európában az államok nem azért voltak egynyelvűek, mert az egynyelvű népek állottak össze és alakítottak országot, hanem azért, mert egy fennálló állami és nemzeti keretet egyik vagy másik nép politikai, kulturális vagy számbeli hegemoniája egynyelvűvé tett. Valóban, ma is számos európai nyelvhatár őrzi régen elsüllyedt politikai határok emlékét: a francia–vallón nyelvhatár, a francia–katalán nyelvhatár, a svéd–dán és a svéd–norvég dialektushatár, a lengyel–orosz nyelvhatár stb. stb.

Az így kialakult középkori nemzetek határai ha itt-ott eltolódnak is valamivel, a nemzeti keret egésze alig változik. Azok a politikai szerkezetek, amelyek hűbéri vagy családi alapon a nemzeti egységeket keresztező kap-

<sup>5</sup> Ortega y Gasset, José: *A tömegek lázadása*. Budapest, 1938. 192, 195.

csolatokat hoznak létre, többnyire igen törekenyeknek bizonyulnak, de még ha helyenként igen sokáig eltartanak is, előbb-utóbb megszűnnek anélkül, hogy a nagy keretek egymás közötti határaiban nyomot hagynának. Így születik és szűnik meg az angol–normann, majd az angol–francia kapcsolat, az aragon–szicíliai, a spanyol–nápolyi és az osztrák–milánói kapcsolat, a spanyol–németalföldi és az osztrák–németalföldi kapcsolat, az angol–hannoveri kapcsolat és a csaknem ezeréves savoyai–piemonti kapcsolat és mindenekfelett a Német–római Császárságban megtestesülő német–olasz kapcsolat, mely ahhoz elég erős volt, hogy mindkét ország egyesülését hátráltassa, ahhoz azonban egyáltalán nem, hogy Németország vagy Olaszország bármely részét tartós és gyökeres szerkezetű kapcsolatba tudja hozni.

Nyugat-Európában a 15–18. században lassan kialakult a modern állam. Az egykor jelképes központi hatalom mind erősebben ragadja meg a nemzet politikai életét, s a nemzeti tudatban mind erősebben részt vesz az állami apparátust mozgató értelmiségi réteg és a városi polgárság is. A székváros lassan az egész országé lesz, s az ország nemcsak politikailag és jogilag, hanem igazgatásilag és gazdaságilag is jellegzetes egységgé válik. Mikor a 18. század végén kirobban és teret kér a modern demokratikus nacionalizmus, semmi kétség nincs benne, hogy az a keret, az az ország, melyet a nép birtokba akar venni, nem más, és nem is lehet más, mint a meglévő állami keretek: Franciaország, Nagy-Britannia, Spanyolország, Portugália, Belgium, Hollandia stb.

Más volt a helyzet Közép- és Kelet-Európában. Német- és Olaszországban a Német–római Császárság politikai formációja kuszálta össze mindkét ország politikai fejlődését, Kelet-Európában pedig az ottomán hatalom előretörése döntötte meg a meglévő nemzeti kereteket anélkül, hogy végleges és szilárd új keretet tudott volna följük építeni. Mind a két tényező közrejátszott annak a végzetes államalakulatnak a létrejöttében, mely az állam- és nemzetalakulás útját Közép- és Kelet-Európában végleg összezavarta. Ez az államalakulat a Habsburgok birodalma volt.

A Habsburgok birodalma, mikor megalakult, éppen olyan alkalmi „nemzet”-közi dinasztikus államkapcsolat volt, mint az aragon–szicíliai, angol–hannoveri stb. kapcsolat. Mikor megszületett, minden volt, csak az nem, aminek ma képzelni szokták: „dunai állam”. Egyik alkotóeleme, a reformáció folytán Dél-Németországba szorult német császárság hozta a maga összes olaszországi és nyugat-európai érdekeltiségét; a cseh királyság csak kisebb részben volt dunai ország, az ottomán támadás folytán összezugszorodott magyar királyság pedig tulajdonképpen csak a német császárság katonai előtere volt kelet felé. Komoly egyesítő szándékok sokáig

nem érvényesültek ebben az unióban. A 18. század közepéig semmi kétség abban, hogy a Habsburg-ház a római császári címmel összekapcsolt német királyi hatalom politikai súlyát képviseli Európában. Ő a „császár”, aki ura Németország és Olaszország egy részének, s mellékesen cseh és magyar király. A vallásháborúk során azonban a német császár mind kijebb szorul Németországból ugyanakkor, amikor megszilárdul olaszországi pozíciója, és többek között, de egyáltalán nem mindenekelőtt a Dunánál is terjeszkedik, ahol sikerül a magyar királyság régi területét a törökök rovására visszaszereznie. A 18. század folyamán tovább gyengül németországi pozíciója, s az osztrák örökösödési háború alatt egy pillanatig egész groteszkségében megmutatkozik az a helyzet, hogy a császári címet nem viselő Mária Terézia országának még neve sincsen, hanem osztrák, magyar, cseh, lombard, belga, horvát nemzetek vagy nemzettörödékek merő együttese, különböző joggal, nyelvvél, igazgatással és tudattal. Ezekhez járul a felosztott Lengyelországnak Ausztriához eső töredéke, s ha közelebbről megnézzük Lengyelország felosztásának történetét, arra az egészen meglepő eredményre jutunk, hogy Lengyelországot a felosztás lejtőjén a felosztásban csak vonakodva részt vevő Ausztria indította el. Lengyelország anarchiáját ugyanis elsősorban a porosz és orosz udvar kísérte az érdekelt figyelmével, de ezek sem felosztás céljából. A porosz királyok Nyugat-Poroszországra vonatkozó igényeiket újították fel, mely elválasztotta birtokaikat, s melyet egykor a német lovagrendtől hódított el Lengyelország, Oroszország pedig az egykori Litván Nagyfejedelemség területére aspirált, mely annak idején a mongol előretörés folytán szétesett orosz fejedelemségekből nőtt nagyra, s nagyobb részben orosz lakosságú maradt azontúl is. Poroszország a protestánsok, Oroszország az ortodoxok védőjeként lépett fel, s igényeik mutatis mutandis megfeleleltek egy mai kombinált etnikai és történelmi igénynek. Lengyelország teljes felosztását tehát az indította el, hogy már az első megcsónkításkor jelentkezett a zsákmányért a hibrid Ausztria is, melynek Lengyelországban sem nemzettestvérei, sem védelemre szoruló hitsorsosai, sem komoly történelmi igényei nem voltak. A Habsburgok fatális államalakulata tehát Európa e részén is döntő szerepet játszott az állami keretek szétzilálásában.

A 18. század második felében kezdenek csak komolyan jelentkezni olyan törekvések, melyek a Habsburgok összefüggő dunai államát valamiféle „osztrák” tudattal igyekeznek megtölteni. Mielőtt azonban bármi is megszülethetett volna ebből az osztrák tudatból, a francia forradalom nyomán elemi erővel jelent meg a modern demokratikus és populáris nacionalizmus ezen a területen is, és teljesen új helyzetet teremtett.

Az első kérdés, amit el kellett döntenie az e területen feltámadt modern demokratikus és populáris nacionalizmusnak, mely a nép nevében birtokba akarta venni az egész nemzeti keretet, az volt, hogy *miféle* keretet akar birtokba venni. A modern demokratikus nacionalizmus nem volt képes és – jogos okból – nem volt hajlandó az itt talált államhatalmi egységeket (Habsburgok birodalma, német és olasz kis államok, ottmán birodalom) kitölteni a maga hatalmas érzelmeivel és erő kifejtéseivel, hanem mindenképp azok felé a keretek felé fordult (német birodalom, egységes Olaszország, lengyel, magyar, cseh királyság stb.), amelyek részben még intézményekben, részben már csak szimbólumokban és az emlékezetben éltek, de anarchiába és provincializmusba süllyedve is erősebb politikai élményeket jelentettek, mint a meglévő, nem is túl régi és nem eléggé gyökeres hatalmi szervezetek. Az ottmán birodalom nem tudott a balkáni népek fölött új nemzeti szerkezetet alkotni, egyrészt szerkezetének pusztán katonai és hódító jellege miatt, másrészt a Balkán népeivel szemben fennálló kulturális idegensége miatt. A Habsburgok birodalma pedig, mint mondtuk, alkalmi unió volt, és nem jutott odáig, hogy a beléje tartozó nemzeti egységeket feloldja. A 18–19. század fordulóján megjelent „Ausztia”-tudat nem nélkülözte az emberséges és meleg színeket, azonban mélyebb közösségi gyökerei csak a német örökös tartományokban voltak, s ott sem az európai nemzeti érzelmeknek feleltek meg, hanem inkább azoknak a provinciális érzelmeknek, amelyek a többi német államban kifejlődtek. Ebből az osztrák lokálpatriotizmusból már csak azért is nehezen születhetett külön új nemzet, mert a német nyelvű osztrák örökös tartományok dicsősége éppen abban állott, hogy öt és fél évszázada adtak császárokat és királyokat a birodalomnak, és úgy szerepeltek, mint a német uralkodók házi országa, Île-de-France-a. A többi kis német állam összefogó politikai élmények és komoly politikai presztízs hiánya miatt nem jutott el odáig, hogy Hollandia, Belgium és Svájc módjára igazán nemzetté alakuljon. Aránylag még Poroszország indult el leginkább ezen az úton, azonban különböző események hatása folytán a porosz tudat is beletorkollott az egységes német nemzeti tudatba. Az olasz kis államok a 19. századra a politikai erőtlenségnek és teljes kiüresedésnek olyan mélypontjára jutottak, hogy az olasz nemzeti egység gondolatával szemben semmiféle szeparatiztikus nemzeti tudatot nem vetettek fel. Minden vonalon a régebbi keretek győzedelmeskedtek tehát: nem osztrák, bajor, szárd vagy nápolyi nemzeti érzés vetett lángot, hanem német, olasz, lengyel, magyar és cseh nemzeti érzés.

Ez a győzelem azonban mindannyiuk számára pirruszi győzelem volt. Az új nemzeti mozgalmaknak energiájuk legnagyobb részét a meglévő ke-

reték lebontására és a maguk keretének újjáépítésére kellett fordítaniok, s ezenközben csakhamar szembekerültek azzal a ténnyel, hogy a modern állami és nemzeti szervezet alapvetését, mely Európa-szerte a 17. és 18. században folyt le, az ő javukra nem végezte el senki. Nem volt a szó mai értelmében vett fővárosuk, nem volt vagy csak részben volt kiépített állami apparátusuk, nem volt a maga lábán megálló gazdasági szervezetük, egységes politikai kultúrájuk és begyakorolt nemzeti elitjük. Mindez megvolt a Habsburgok birodalmának és a többi fennálló államhatalmi keretnek, ezeken belül azonban csak vértelen dinasztikus érzelmek vagy erőtlén lokálpatriotizmusok tudtak megszületni. Az új nemzeti mozgalmaknak tehát ezekkel a kiüresedett, de minden hatalmi eszköz birtokában lévő szervezetekkel szemben meg kellett mutatniuk, hogy ők a gyökeres és életképes egységek. Ehhez vissza kellett nyúlniok a felületi erőviszonyoknál mélyebb, „népi” tényezőkre. Így lett a *nép*, amely Nyugat-Európában egyszerűen a *társadalmi felemelkedés* dinamikáját képviselte (peuple), Közép- és Kelet-Európában egyúttal a *megkülönböztető nemzeti sajátosságok* döntő hordozója (Volk), mely az összekeveredett vezető rétegeknél tisztábban őrzi a nemzethez tartozás „igazi” kritériumait: a nyelvet, a népszokásokat stb. (Itt a gyökere annak a lefordíthatatlan ellentétnek, amely az azonos logikai értelmű „populaire” és „völkisch” szavak hangulati értelme között van.) Így alakult ki az a tényező, mely Európa e részének amúgy is mozgásba jött területi státusát végleg folyékonyra tette: *a nyelvi nacionalizmus*.

A nyelvi nacionalizmus speciális közép- és kelet-európai jelenség. A nacionalizmusnak leginkább Közép- és Kelet-Európában kidolgozott elméletei alapján ma már Nyugat-Európában is lehet ugyan olyan véleményt hallani, hogy nemzet úgy keletkezik, hogy az egynyelvű emberek „összeállnak”, és államot alapítanak. Ilyen azonban még soha ezen a világon nem történt. A nemzet modern gondolata par excellence politikai fogalom: kiindulópontja egy állami keret, melyet a nép a demokratizált nemzeti tömegérzelmek erejével birtokba akar venni és a magáénak akar tudni. Míg azonban a 19. század végén ezek a tendenciák meglehetősen igazodtak a történeti államkeretekhez, és csak a fölējük épült gyökértelessen államszervezeteket (Habsburgok birodalma, ottomán birodalom stb.) igyekeztek lerázni magukról, addig a nyelvi nacionalizmus megjelenése folytán az összes itteni nemzet kezdett számot vetni a maga helyzetével a nyelvi erőviszonyok szempontjából is: azok a nemzetek, melyeknek történeti határa mellett nyelvokonok éltek, vagy melyeknek már nem is voltak történeti határai, kitűzték az összes nyelvtársak egyesítésének programját; azok pedig, melyeknek történeti területén más nyelvűek éltek, kitűzték az

egynyelvű nemzeti állam programját. Mindkét törekvésnek egy volt a lényege: etnikai tényezőkkel alátámasztani a politikai lét bizonytalanságát.

Kezdetben úgy látszott, hogy itt is, mint Nyugat-Európában, a történeti közösség az erősebb tényező, s a nyelvi alapon való országcsinálás délibábos filológus-találmány. Valóban az is, ha breton, baszk, walesi vagy akár flamand országalapítást képzelünk el. Csakhogy Kelet- és Közép-Európában a délibábos nyelvészkedés nem szilárd nyugat-európai államkeretek évszázados falait próbálta döngetni, hanem meggyengült, hosszú tetszhalálból felébredt, esetleg csak merő követelményben élő állami és nemzeti kereteket, melyek a létüket kínzó belső bizonytalanságérzés folytán maguk is az örökölt történelmi keret egynyelvűvé tételét tűzték ki célul. Ezzel maguk is elismerték a nyelvi szempont döntővé válását, s mindenféle „más nyelvűek” politikai szervezkedését és tudatosodását provokálták. A nyelvi nacionalizmus elsősorban a három kelet-európai történelmi államot: Lengyelországot, Magyarországot és Csehországot sebezte halálra. Ezekben az országokban az újonnan föltámadt nemzeti érzés nem talált az egész történelmi terület lakosságában visszhangra, hanem a más nyelvű lakosság a történelmi kerettől különböző nemzeti mozgalmakra kezdett reagálni, vagy ahogy errefelé mondani szokták, „hallgatott” a lelkiismeretlen, lelketlen izgatók szavára.

Ismételten hangsúlyoznom kell, hogy még így sem az egynyelvű emberek „állottak össze” és alkottak államot. Az itteni nemzetek túlnyomó része – a lengyel, a magyar, a cseh, a görög, a szerb, a horvát, a bolgár, a román, a litván – mind olyan, melynek a történelem hosszú évszázadain keresztül megvolt a maga állami vagy félig állami szervezete és sajátos politikai tudata. Az a néhány nemzet (szlovák, lett, észt, albán), amelyre azt lehet mondani, hogy tisztán nyelvi alapon született meg, szintén nem az egynyelvűek „összeállása” által, hanem történelmi élmények és viszontagságok által jött létre. Így például a szlovák nemzeti tudat is egy történelmi élménysorozatban alakult ki: a magyar nyelvi nacionalizmussal szemben való politikai és kulturális ellenállásban, a magyar államtól a csehszlovák államhoz való csatolásban és az önálló Szlovákia megalakulásában. Lényegtelen, hogy ez az önállóság önkéntes volt-e vagy sem, tartós marad-e vagy sem: a lényeges az, hogy a történelmi élményeknek egy ilyen sorozata, a különböző állami közösségek közötti ide-oda hányódás az (mely különben néhány nyugat-európai kis nemzet, pl. a finn és a norvég megszületésénél, illetőleg újjászületésénél is szerepet játszott), ami egy nemzetet megformál. Ha tehát igaz is a közép- és kelet-európai történeti egységek híveinek az a gyakran hangoztatott állítása, hogy a nyelv nem nemzetalkotó tényező, hanem



csak a történelem az, igaz az is, hogy Közép- és Kelet-Európa különleges viszonyai között a nyelvi összetartozás történelemformáló tényezővé és így közvetve mégis a nemzetalakulás és területi elhatárolódás döntő tényezőjévé vált. Ahol azonban valami okból határozott nyelvi nacionalizmus nem jelentkezett, ott továbbra is a történelmi határ a nemzetalakulás kerete és a nemzetek igazi elhatárolója csakúgy, mint Nyugat-Európában volt. Ilyen helyzet azonban Közép- és Kelet-Európában igen kevés maradt.<sup>6</sup>

A nyelvi nacionalizmus uralkodóvá válása pedig azt jelentette, hogy Közép- és Kelet-Európában a nemzetek egymás közötti határai folyékonyakká váltak. Míg Nyugat- és Észak-Európában a történelmi status quo megtartotta a maga nemzetelhatároló jelentőségét, addig Közép- és Kelet-Európában az újjászületett nemzetek egymás közötti határai vagy teljesen elsüllyedtek a történelem viszontagságai között (a Balkánon), vagy ha fennmaradtak is a legújabb korig (Lengyel-, Magyar- és Csehország esetében), összetartó erejük meggyengült. Ebben a helyzetben a legnagyobb baj *nem* az volt, hogy a nyelvi határok nagyon kacskaringósak voltak, és nem igazodtak a földrajzi, gazdasági előírásokhoz, hanem az, hogy e nemzetek történelmi érzelmei – minthogy túlnyomó részüknek volt történelmi emlékezete – más és rendszeren nagyobb területhez fűződött, mint amely területen a megfelelő nyelvű lakosság élt. A nemzeti érzés itt is, mint mindenütt a világon, nemcsak az embereknek egy bizonyos csoportját fűzi egymáshoz, hanem az embereknek egy bizonyos csoportját a lokalitásoknak, szent városoknak, történelmi emlékeknek egy bizonyos területi egységéhez is. Különösen erősek voltak ezek az érzelmeik, ha a szóban lévő lokalitásokat egy kisebbségben lévő, kisebbségbe került vagy területileg körülzárt, de a nemzeti nyelvet beszélő lakosság lakta: az ilyen területekről vagy helyekről való lemondás egyszerűen erkölcsi lehetetlenségként jelentkezett. Hamar kialakult tehát az a helyzet, hogy az itt újjászületett összes nemzet szomszédai túlnyomó részével ádáz határvitákba bonyolódott.

<sup>6</sup> Hogy példát mondjunk, Horvátország egyes nyugati részeinek dialektusa, az ún. kajkavac dialektus lényegében azonos a szlovén nyelvvel. Minthogy azonban ezen a vidéken nem lépett fel a történelmi horvát kerettől eltávolodó sajátos nyelvi nacionalizmus, továbbra is érvényben maradt a történelmi horvát–szlovén (pontosabban horvát–osztrák) határ nemzetelhatároló ereje, a kajkavacok tehát nemzeti szempontból kajkavac dialektust beszélő horvátok, nem pedig horvátországi szlovének, éppúgy, ahogyan az elzásziak elzászi dialektust beszélő franciák, nem pedig franciaországi németek, noha nyelvjárásuk nyelvészetiileg a német s nem a francia nyelvnek a nyelvjárása. Senki sem botránkozik meg tehát, hogy a kajkavacok az iskolában nem saját nyelvjárásukat, hanem a horvát irodalmi nyelvet tanulják csakúgy, mint a lappok a svédet vagy a gaelek az angolt. Ugyanez ott, ahol a nyelv mint nemzetelhatároló és történelemformáló kritérium teljes erővel érvényesül, a leghatározottabb és legmegbocsáthatatlanabb kisebbségi elnyomás.



A nemzeti létnek és a nemzet területi státusának bizonytalansága volt az a pont, melyből a közép- és kelet-európai nemzetek politikai hisztériái kiindultak.

#### *4. Közép- és Kelet-Európa politikai kultúrájának deformálódása*

Közkeletű ma az a nézet, hogy Közép- és Kelet-Európát, pontosabban azt az egész területet, mely a Rajnától keletre Franciaország és Oroszország között elterül, a politikai kultúra terén valami eredendő elmaradottság jellemzi. Utalnak e területek társadalmi viszonyainak elmaradt, antidemokratikus jellegére, politikai módszereik durvaságára, nacionalizmusuk szűk, kicsinyes és erőszakos voltára; utalnak arra, hogy e területen a politikai hatalom arisztokrata nagybirtokosok, monopolkapitalisták és katonai klikkek kezében van, melyektől ezek az országok nem képesek a maguk erejéből megszabadulni; utalnak arra, hogy e terület melegágya mindenféle zűrzavaros, homályos és hazug politikai filozófiának. Mindez azt látszik valószínűvé tenni, hogy e terület népei és országai nyugat-európai típusú demokratikus fejlődésre alkatilag képtelenek. Ez az egész beállítás bizonyos való tényekből indul ki, azonban végkonklúziójában súlyosan félrevezető. Arra azonban kiválóan alkalmas, hogy ennek alapján egy kézlegyintéssel ki lehessen térni e terület konszolidálásának fáradságos és kényelmetlen kérdései elől, s indokolni lehessen a legkülönbözőbb, jobb- és baloldaltól jövő, igen felületes és veszedelmes propozíciókat, melyek bármilyen különbözők is, egyben egyeznek: félelmetesek és veszedelmesek.

Semmi kétség, hogy ezek az országok a nyugat- és észak-európai kész, érett demokráciáktól igen messze esnek. Nem kétséges az sem, hogy ebben társadalmi szerkezetük adottságainak komoly része van. Azok az intézmények, melyek Nyugat-Európában a demokrácia előiskoláját alkották, Közép- és Kelet-Európa társadalmát sokkal kevésbé intenzíven dolgozták át. A nyugati értelemben vett, személyes, szerződészerű relációkon alapuló hűbériség területe csak az Elbáig terjedt, azon túl a rideg, uniformizált jobbágyság túlnyomó uralma kezdődött. A polgári életforma s a kereszténység és humanizmus által megszelídített társadalmi módszerek és érintkezési formák uralma nyugatról keletre csökkenő mértékben ért el a legalsó rétegekig. Az egységes európai arisztokrácia társadalmi szerepének megszűnése tehát nagyobb megrázkódtatást váltott ki Közép- és Kelet-Európában, mint Nyugaton, ahol már készen állott egy fejlett, nem

születésrendi vagy kevésbé születésrendi (polgári) társadalmi szerkezet az arisztokrácia szerepének átvételére. Mindez azonban nem változtat azon, hogy Közép- és Kelet-Európát évszázadokon keresztül csak fokozati különbségek választották el Nyugat-Európától, és Nyugat-Európához nemcsak területileg, de alkatilag is legközelebb esett. Olaszországról nem is beszélve, Németországot is városi életének intenzitása, a nyugati típusú hűbériség széles elterjedése és az ország kulturális teljesítményei a Nyugat integráns részévé teszik. A tőlük keletre lévő országokban pedig a politikai szabadságnak figyelemre méltó előzményei léteztek, s a 19. század Európájának egyik legnagyobb reménysége éppen az a hatalmas visszhang volt, melyet az európai szabadságeszme Kelet-Európában kiváltott. Ez a reménység nem vált be, de az, hogy miért maradt le ez a terület jobban Nyugat-Európától, mint azelőtt volt, merőben társadalmi okokkal meg nem magyarázható. Kétségtelenül akadtak már ötven évvel ezelőtt is olyan jó szemű nyugat-európai megfigyelők, akik észrevették Olaszország politikai kultúrájának stagnálását és élettelenségét, akik felismerték Németország európai kulturális és tudományos teljesítményei mögött a társadalmi szerkezet nagymértékű elmaradottságát, s meglátták azt is, hogy Kelet-Európa „szabadságszerető” kis nemzeteiben a szabadságeszme uralma nem olyan mély és nem olyan gyökeres, mint ahogyan az messziről látszik. Azonban nem akadhatott olyan, aki alkati okok alapján előre láthatta volna, hogy a 20. század kezdetén Oroszország és Törökország a társadalmi fejlődés egyenesebb vonalában lesz, mint Németország, Lengyelország vagy Magyarország. Ezt a helyzetet mással, mint a fejlődésnek történeti megrázkódtatásokból támadt megakadásával nem lehet magyarázni.

Nincs kétség abban sem, hogy ezekben az országokban arisztokrata nagybirtokosoknak, monopolkapitalistáknak és katonai klikkeknek olyan hatalmuk és befolyásuk van, melyet szabad szellemű és egységes fejlődésű ország el nem viselne. De rettenetesen felületes az a közkeletű vélekedés, hogy e terület kicsinyes, szűk, erőszakos és antidemokratikus nacionalizmusát a hatalmat birtokló vagy befolyással bíró arisztokrata nagybirtokosok, monopolkapitalisták és katonai klikkek abbéli *érdeke magyarázza*, hogy ez országok népeit rabszolgai engedelmisségben tartásák, s figyelmüket a társadalmi kérdésekről eltereljük. Ez *így* nonszensz. Ezek az érdekek valahol hátul valóban meghúzódnak, és nagyon örülnek, ha akad olyan politikai mozgalom, mely engedelmes tömegeket szállít nekik. Azonban ha ez a tényező volna a döntő, akkor itt nem szűk nacionalizmus, hanem egyszerű szolgaság és állati elmaradottság volna. A nacionalizmus, még ha szűk és kicsinyes is, a demokratizmussal egytestvér komoly tömegérzelem, márpedig érdekvi-

szonyokba szilárdan beleágyazott emberek és csoportok, mint már egyszer mondtuk, komoly tömegérzelmet sem stimulálni, sem átélni nem tudnak. Legfeljebb igyekeznek kihasználni és a maguk szempontjából erősíteni azt a félrevezető és zsákutcába terelő hatást, melyet a különféle történeti megrázkódtatások és félelmek egyes országok politikai fejlődésére gyakoroltak.

Az is igaz, hogy ezen a területen szerteburjánoznak a legzűrzavarosabb politikai filozófiák s a legotrombább politikai hazugságok, amilyeneket egészséges fejlődésű társadalomban még megfogalmazni sem igen lehet, nemhogy elhíttetni. Gyermekes dolog azonban azt képzelni, hogy a politikai kultúra fejlődésének eltorzulását okozhatják zavaros filozófiák vagy a rosszindulatú propaganda izgatása. Komoly tömegérzelem csak indulatból származhat, indulat pedig csak valóságos élményből. A zavaros filozófiák féligazságai s a propaganda hazugságai csak akkor hatnak egyénekre vagy közösségekre, ha nagy intenzitással átélt félelmes és félrevezető élmények hajlamossá teszik őket féligazságok és hazugságok elhívására, mert azok alapján öncsalásaikat igazolhatják, hiú reményeiket táplálhatják, hamis képzeteikben megrögződhetnek, és bizonyos indultaiknak kielégülést szerezhetnek. Egyensúlyozott lélekről a féligazságok és propagandahazugságok lepattannak. A kérdés az, hogy mi tette Közép- és Kelet-Európa népeit egyensúlyozatlanokká.

Minden szál a politikai hisztéria valamiféle fajtája felé mutat, a politikai hisztériák felgöngyölítésénél pedig első feladat felfedni azokat a történeti megrázkódtatásokat, melyek ezeknek az országoknak a fejlődését és egyensúlyát megzavarták. Két dologra kell gyanakodnunk: a demokratizmus idő előtti és robbanásszerű voltára s ennek nyomán a nemzeti keretek megalakulásának nehézségeire. A Rajnától keletre eső összes ország – ez vonatkozik Oroszországra is, mely egyébként nem tartozik bele az egész közép-kelet-európai komplexumba – a demokratikus eszmék rendszerét készen kapta, előbb, mintsem saját társadalmuk belső fejlődése és szükségletei ezeket a változásokat organikusan megérlelhették volna. Az Európát előntő demokratikus közösségi tömegérzelem, a nacionalizmus is előbb és alaposabban öntötte el Közép- és Kelet-Európát, mint a demokratizmus maga. Ezért hiányzik a Rajnától keletre a társadalmi fejlődésből az eszmei programnak és a társadalmi fejlődés konkrét szükségleteinek az az egybehangzása, mely Nyugat-Európa társadalmi fejlődését oly szerencséssé tette. Németország, Olaszország – és valószínűleg Spanyolország – demokratikus fejlődésének rettenetes tehertétele ezenfelül még az is, hogy a demokratikus eszmék elterjedése egy váratlan és idegen erőszak: a napóleoni invázió történeti emlékével kapcsolódik össze. Nincs nagyobb ostobaság annál az

iskolai közhelynél, mely szerint Napóleon érdeme, hogy háborúival a demokratikus eszméket egész Európában elterjesztette. Éppen ellenkezőleg, a demokráciának ez az erőszakos terjesztése – mint azt Ferrero bemutatta – egyik döntő oka annak, hogy ezekben az országokban a demokrácia és az általa felkeltett közösségi tömegérzelem, a nacionalizmus nem maradt feltétlenül egybekapcsolva, hanem egymással szembefordítható eszmei rendszerekként jelentkezett.

A belső politikai egyensúly végleges megbillenését azonban a *nemzetté alakulás* kínos és nehéz volta okozta Közép- és Kelet-Európában. Leírtuk, hogy Németország és Olaszország széttöredezése s a Habsburg és az otomán birodalom megalakulása folytán hogyan váltak el egymástól ezen a területen az állami és nemzeti határok, s hogyan vezetett ez a nyelvi nacionalizmus megszületésére s ezen keresztül az összes itteni nemzeti keret összekavarodására. Ez pedig azt jelentette, hogy az itt élő nemzetek számára hiányzott az, ami a nyugat-európai nemzeteknél mind a valóságban, mind a közösség tudatában oly magától értetődően, világosan körülhatároltan, kézzelfoghatóan megvolt: a saját nemzeti és állami keret realitása, a főváros, a gazdasági és politikai összeszokottság, az egységes társadalmi elit stb., stb. Nyugat- és Észak-Európában az ország politikai felemelkedése és lehanyatlása, nagyhatalmi szerepe vagy összezsugorodása, gyarmatbirodalmak szerzése vagy elvesztése maradhatott merő epizód, távoli kaland, szép vagy szomorú emlék, mindezeket azonban végeredményben alapvető megrázkódtatás nélkül el lehetett viselni, mert volt valami, amit nem lehetett elvenni, nem lehetett vitássá tenni. Ezzel szemben a nagy Németország (Grossdeutschland), az egyesült Olaszország (Itália unita), az újjászületett Lengyelország (Polonia Restituta), a független Magyarország, a szabad Csehország stb. stb. bármennyire gyökeres lélektani realitások voltak is, és bármennyire heves érzelmek fűződtek is hozzájuk, mégiscsak posztulátumokban élő dolgok voltak. Be kellett bizonyítani, hogy Németország áll mindenek felett, hogy Olaszország nem pusztán földrajzi fogalom, hogy Lengyelország nincs elveszve stb. A nemzeti keret tehát valami olyan dolog volt, amit meg kellett csinálni, helyre kellett állítani, ki kellett harcolni, és állandóan féltetni kellett nemcsak a meglévő dinasztikus állami keretek hatalmi eszközeitől, hanem a saját népesség egy részének közönyétől s a nemzeti tudat ingadozó voltától is.

Ebből a helyzetből ered az egyensúlytalan közép- és kelet-európai politikai lelkiség legjellemzőbb vonása: a *közösségért való egzisztenciális félelem*, mely főleg a kelet-európai kis nemzetek közös élménye. Mindnyájuk életét beárnyékolta egy hol európai formák között, hol elviselhetetlen nyomással

jelentkező idegen, gyökértelen államhatalom, mely – nevezték legyen azt császárnak, cárnak vagy szultánnak – megfosztotta őket legjobb fiaiktól, mert karriert kínált a legtehetségesebbeknek, és börtönt s akasztófát a legigazabbaknak. A történeti és etnikai határok háborúsága hamar rávitte a népeket az egymással való acsarkodásra is, s ha alkalmuk volt rá, egymáson is kipróbálták, amit a császároktól, cároktól és szultánoktól tanultak. Mindnyájan megismerték azt az érzést, mit jelent veszélyben tudni, elveszteni vagy ellenséges, idegen kézen tudni a nemzeti történelem megszentelt helyeit és idegen uralom vagy elnyomás alatt népük egészét vagy egy részét. Mindegyik számára voltak területek, melyeket okkal féltettek vagy jogosan követeltek, s egy sem volt közöttük, mely ne állt volna közel a részleges vagy teljes megsemmisüléshez. De nem menekült meg ettől az egzisztenciális félelemtől Németország és Olaszország sem, minden múltjuk, erejük, teljesítményük és összehasonlíthatatlanul nagyobb méreteik ellenére sem. Ezeknél sem homályosodott még el annak a tudata, hogy a nemzeti egység nem régen született meg, nem teljes, s még mindig élt [bennük] a félelem, hogy ezt az egységet valami külső vagy belső összeomlás bizonytalanná teheti. Nyugat-európai ember számára üres frázis, ahogyan Hitler vagy akár bármely kelet-európai kis nemzet államférfia a „nemzet halála”-ról, a „nemzet megsemmisülése”-ről beszél: nyugat-európai ember el tud képzelni kiirtást, leigázást vagy lassú beolvadást, de ez az egyik napról a másikra történő, merőben politikai „megsemmisülés” számára nem realitás. Innen van az, hogy a vulgáris marxizmusnak a nemzeti eszmével szemben elfoglalt tagadó álláspontja olyan más visszhangot váltott ki Közép- és Kelet-Európában, mint Nyugat-Európában. Nyugaton, ahol a nemzeti keret egy hosszú időre visszanyúló, folytonos reális faktumot jelentett, a marxizmus álláspontja egy lehetséges, kissé dogmatikus, de igen instruktív elmélet volt a sok közül, s egyike volt annak az extravaganciának, amit a nyugati társadalmak aggodalom és félelem nélkül eltűnnek fiaiktól. Ezzel szemben Közép-és Kelet-Európában az a gondolat, hogy a nemzeti eszme egy szűk tőkés csoport érdekeit fedező ideológia, a nemzeti lét halálos veszedelmeként tűnt fel, éppen azért, mert e területen valóban volt benne valami. Nem azért, mintha ezekben az országokban valóban a tőkés polgárság lett volna a nemzeti eszme elsőrendű érdekeltje és hordozója; elsősorban nem ő volt, hanem az ún. nemzeti intelligencia, s ez éppen ezen a területen egyáltalán nem esett össze, sőt nem is volt olyan nagyon összekapcsolódva a tőkés polgársággal. Az azonban valóban igaz volt, hogy ezekben az országokban a nép nagy tömegei, melyeknek számára a kialakuló új nemzeti keret nem esett egybe a dinasztikus állam történetileg megtapasztalt realitásával, bizonyos passzivitással

állottak a nemzeti eszmével szemben, a nemzeti intelligencia tehát óriási erőfeszítéseket tett, hogy a *népet* „megtanítsa” a *nemzet* leckéjére. Persze valójában ezt a tanítást csak a történelem végezhetette el, de addig is a vulgáris marxizmusnak az a felfogása, hogy a nemzeti eszme mögött szűk csoportok érdeke áll, halálos veszedelemmel fenyegette a nemzeti intelligenciának ezeket a „megtanító” erőfeszítéseit. Ezért volt lehetséges az országok jó részében a marxista szocializmussal szemben valóságos pszichotikus félelmet elültetni az intelligenciának oly rétegeiben is, melyeket az égvilágon semmi komoly érdekkapcsolat a kapitalista rendszerhez nem fűzött.

A közösségért való egzisztenciális félelem volt az a döntő tényező, mely ezekben az országokban a *demokrácia és a demokratikus fejlődés* helyzetét labilissá tette. Mondhatná valaki ezzel szemben, hogy a nemzetté alakulás nehézségei és az ezzel kapcsolatos egzisztenciális bizonytalanság érintett néhány nyugat-európai típusú országot, Norvégiát, Finnországot, Írországot is, s Napóleon leigázta Belgiumot, Hollandiát és Svájcot is anélkül, hogy ezek az élmények ezekben az országokban a demokráciát alá tudták volna aknázni. Ez igaz. Senki sem állítja, hogy Közép- és Kelet-Európa országai szabad társadalmi szellemű, a demokráciára előkészült országok voltak. De elindultak a demokrácia felé vezető úton, s Nyugat-Európát és Észak-Amerikát kivéve a világ minden részénél közelebb voltak ahhoz, hogy be is érkezenek. Ezen az úton történeti megrázkódtatások s az ebből eredő félelmek állították meg őket. Az érett demokrácia ugyanis megfelel a felnőtté lélektani állapotának, a nemzeteket érő történeti megrázkódtatások pedig azoknak az egyéni megrázkódtatásoknak, melyek a nem eléggé ellenálló, nem felnőtt lelki alkatokat különféle hisztériákba bonyolítják. Ennek megfelelően a kész, érett, demokratikus társadalmak politikai kultúráját és erkölceit a történelmi megrázkódtatások nem ássák alá, sőt még jobban megerősítik, ellenben a demokrácia útján éppen csak hogy megindult közösségek fejlődését megzavarják, és alig kioldható közösséglélektani görcsökbe bonyolítják. Demokratának lenni mindenképp annyit tesz, mint nem félni: nem félni a más véleményűektől, a más nyelvűektől, a más fajúaktól, a forradalomtól, az összeesküvésektől, az ellenség ismeretlen, gonosz szándékaitól, az ellenséges propagandától, a lekicsinyléstől és egyáltalán mindazoktól az imaginárius veszedelmektől, melyek azáltal válnak valódi veszedelmekké, hogy félünk tőlük. Közép- és Kelet-Európa országai *azért* féltek, mert nem voltak kész, érett demokráciák, s *minthogy* féltek, nem is tudtak azokká válni. A zavartalanul szabad, félelemmentes politikai élet kibontakozása a legkülönbözőbb pontokon beleütközött volna ezeknek a nemzeteknek a félelmi komplexumaiba:



vagy valami háborús összeszedelőzködést tett volna bizonytalanná, vagy megnehezítette volna valamilyen félelemben fogant agresszív külpolitika továbbfolytatását, vagy labilissá tett volna valamilyen hamis politikai konstrukciót, melynek hamisságát a nemzeti félelem nem engedte leleplezni, vagy túl nagy lehetőséget adott volna a nemzeti egységet fenyegető s a nemzeti kerettel szemben idegen, közönyös vagy ellenséges nemzeti kisebbségeknek stb. stb. Így a félelem, a veszély állandó érzésében szabállyá vált mindaz, amit az *igazi* demokráciák csak az *igazi* veszély órájában ismernek: a közszabadságok megkurtítása, a cenzúra, az ellenség „bérenc”-einek, az „árulók”-nak a keresése, a mindenáron való rendnek vagy a rend látszatának s a nemzeti egységnek a szabadság rovására való erőltetése. A demokrácia meghamisításának és korrumpálásának a legváltozatosabb formái jelentek meg, a legszubtilisabb és gyakran nem is tudatos módszerektől egészen a legdurvábbakig: az általános választójognak a demokratikus fejlődés ellen való kijátszása, az egészségtelen és nem tiszta szempontokon nyugvó koalíciók és kompromisszumok rendszere, az egészséges közösségi akaratképződést meggátló vagy meghamisító választási rendszerek vagy választási visszaélések, puccsok és átmeneti diktatúrák. E fejlődés során Közép- és Kelet-Európa politikai életére a politikusnak egy sajátos típusa vált jellemzővé, a *hamis realista* típusa. E típusnak, mely hol arisztokratikus környezetből ereszkedett le, hol népképviselői, demokratikus erők szárnyán emelkedett fel a politikába, kétségtelen tehetség mellett bizonyos ravaszság és bizonyos erőszakosság volt a jellemzője, ami kiválóan alkalmassá tette arra, hogy a demokrácia meghamisításának, a demokratikus formák között folyó antidemokratikus kormányzásnak vagy valamely erőszakos politikai álkonstrukciónak a kezelőjévé és letéteményesévé váljon.



(Bismarck, a két Tisza, a Bratianuk<sup>7</sup>, Pašić<sup>8</sup>, Bethlen, Venizelosz<sup>9</sup> stb. stb.) Ennek révén megszerezték a „nagy realista” renoméját, s a nyugat-európai típusú politikusokat mint „doktrinér”-eket és „idealista”-kat sikeresen hátterbe szorították. Mindez érdekes, de logikus módon arra vezetett, hogy ezekben az országokban az államfői hatalom, melyet a demokratizmus előretörése itt is kezdett háttérbe szorítani, ismét megerősödött. A kormányok ereje ugyanis abból áll, hogy egyensúlyt tudnak tartani két tényező között; minthogy azonban az egyiket: a népképviselőket rendszeresen korrumpálták, ezzel megerősítették a másikat. Sőt éppen az államfői hatalom lett az a fórum, amelytől a hű alattvalók az éppen garázdálkodó kormányhatalomtól való megmentésüket várták. Ez pedig a meglévő demokratikus erők szétszórását jelentette, és visszaesést abba a demokrácia előtti állapotba, amikor a társadalom a bajoktól való megmenekülését nem a törvényektől, a kormány hatékony ellenőrzésétől és az állampolgárok politikai értelmességétől várja, hanem az államfő, a személyes hatalom kegyes jóakaratótól és bölcs elhatározásától.

A nemzetté alakulás nehéz volta okozta azt is, hogy Közép- és Kelet-Európában a *társadalmi vezetés* terén olyan tényezők jutottak szerephez, vagy nyerték vissza szerepüket, melyek azután nagymértékben hozzájárultak a politikai fejlődés egészséges és demokratikus vonalának az elhajlításához. Nyugaton a demokratikus és nemzeti fejlődés mozgó elitje elsősor-

<sup>7</sup> *Bratianuk* – bojár eredetű román nagypolgári család. Közülük kerültek ki a Nemzeti Liberális Párt vezetői. A család nevesebbjei: *Ion* ~ (1821–1891). 1866-ban a Nemzeti Liberális Párt megalapítója, majd vezetője. 1876–88 között miniszterelnök. *Ion* ~ (1864–1927). 1895-től liberális párti képviselő, majd belügyminiszter D. Sturdza kormányában. Az 1907-es romániai parasztfelkelés leverője. 1909–11-ig, majd 1913–20-ig miniszterelnök. Ő vitte keresztül Románia csatlakozását 1916-ban az antanthoz, s egyik vezetője volt a Magyar Tanácsköztársaság elleni intervenciónak. 1922–26-ig ismét kormányfő. *Vintila* ~ (1867–1930). 1922–26-ig pénzügyminiszter, majd 1927–28-ban miniszterelnök. *Constantin (Dinu)* ~ (1866–1950). 1937-től tíz évig a Liberális Párt vezetője.

<sup>8</sup> *Pašić, Nikola* (1846–1926) szerb, majd jugoszláv államférfi. 1878-tól képviselő, 1881-ben az ellenzéki Radikális Párt megalapítója, majd vezére. 1904-től 1926-ig kisebb-nagyobb megszakításokkal miniszterelnök. 1925-ben feloszlatta a parlamentet, ellenfelét, Stepan Radicot (1871–1928), a Horvát Parasztpárt vezérét letartóztatta, s terrorral szerzett magának és pártjának többséget a választásokon.

<sup>9</sup> *Venizelosz, Eleutheriosz* (1864–1936) – görög politikus. A Liberális Párt megalapítója, később vezetője. Több ízben miniszterelnök (1910–15, 1917–20, 1928–32 és 1933–35). 1919-ben sikerrel képviselte országát a versailles-i béketárgyalásokon. 1924-ben a köztársasági mozgalom vezetőjeként szerepe volt a királyság megdöntésében és a köztársaság kikiáltásában. 1935-ben, amikor a monarchisták visszaállították a királyságot, Venizeloszt száműzték, s távollétében halálra ítélték. 1936-ban, röviddel halála előtt amnesztiát kapott és hazatérhetett.

ban jogászokból, közigazgatási emberekből, politikai írókból, a gazdasági élet vezetőiből, szabad foglalkozású értelmiségiekből és szakszervezeti vezetőkből tevődött össze. Közép- és Kelet-Európában ezzel szemben kétirányú eltolódás is történt: egyrészt – a demokrácia szellemével szöges ellentétben – újból döntő szerephez jutott a monarchia, a nemes és a katona, másrészt egészen különleges szerepet kapott az ún. nemzeti intelligencia.

*A monarchiát, a nemes és a katonát* az juttatta szerephez, hogy Közép- és Kelet-Európában a nemzeti keret kialakítása nemcsak belső politikai mozgalmat kívánt, hanem területi átrendeződést, az európai államrendszert érintő változást is. Az a dinasztia, az az arisztokrácia, az a hadsereg tehát, mely a nemzeti egység, a nemzeti függetlenség ügyében szerepet vállalt, ezzel bizonyos fokig vagy bizonyos időre kivonta magát a monarcha, az arisztokrácia és a katonai szellem kijelölt sorsa, a fokozatos vagy hirtelen dekadencia alól, s abban a harcban, melyet a demokrácia mindenféle személyes uralmi helyzetek ellen folytatni szokott, egy bizonyos kivételes „noli me tangere”<sup>10</sup> helyzetet tudott biztosítani magának. Ez alapozta meg a Savoyai-ház karrierjét, ez váltotta ki a Habsburgok és Hohenzollernek harcát Németországban, s tette a Hohenzollern-házat a demokratikus fejlődés súlyos akadályává. Ez okozta azt, hogy az arisztokrácia ezekben az országokban némi presztízscsökkenés után ismét megerősödött s szerephez jutott, bár éppen azon az áron, hogy belekapcsolódott a hisztérikus tömegérzelmekbe, azaz kivetkőzött abból, ami létjogosultságát és teljesítőképességét egykor megadta: elit voltából. Ez váltotta ki a hadsereg és a katonák jelentőségének és súlyának megnövekedését az összes közép- és kelet-európai országban. S ez vezetett többek között arra, hogy a nemzeti érzés két komponense közül ezekben az országokban a nemesi-katonai, vagyis az uralmi, agresszív és reprezentatív érzelmek túlsúlyra jutottak a polgári, vagyis a civilizált, bensőséges és békeszerető érzelmek felett.

*A nemzeti intelligenciának* Közép- és Kelet-Európában ugyan sokkalta kisebb volt a társadalmi presztízse (főleg Közép-Európában), és sokkal kevesebb volt a múltja, hagyománya és politikai kultúrája, mint a nyugat-európai értelmiségnek, ugyanakkor azonban sokkal nagyobb volt a fontossága és felelőssége a nemzeti lét szempontjából. Különösen megnövekedett a jelentősége azoknak az értelmiségi foglalkozásoknak, melyek a nemzeti közösség megkülönböztető sajátosságaival foglalkoztak, s azokat ápolták: íróknak, nyelvészeknek, történészeknek, papoknak, tanítóknak, etnográfá-

<sup>10</sup> *Noli me tangere*: (latin) ne érints engem. Jézus mondta e szavakat Mária Magdolnának (János 20:17).

fusoknak. Ezért lett a „kultúra” ezekben az országokban olyan óriási politikai jelentőségű momentum, ami azonban nem annyira a kultúra virágzását jelentette, mint inkább elpolitizálódását. Minthogy ugyanis ezek az országok nem „léteztek” a megszakítatlan történeti folytonosság nyugat-európai értelmében, a nemzeti intelligenciára hárult az a feladat, hogy feltárják és ápolják az új vagy újjászülető nemzet megkülönböztető és különálló nyelvi, népi individualitását, és igazolják – ami valóban igaz is volt –, hogy ezek az új népi keretek a maguk nemzeti életének minden hiányossága ellenére is gyökeresebbek és elevenebbek, mint az itt meglévő dinasztikus állami keretek. Ezen az úton született meg, mint azt már mondtuk, a nyelvi nacionalizmus ideológiája. Mindez magában nem veszélyeztette volna a demokratikus fejlődést, sőt ezek az értelmiségi rétegek kezdetben gyakran lényegesen demokratikusabbak voltak, mint a Nyugat-Európában szerepet vivő tőkés polgárok és jogászok. Ez a fejlődés azáltal vált egy végzetes elhajlás kiindulópontjává, hogy innen indultak ki azok a zavaros politikai elméletek és filozófiák, melyek utóbb elborították e félelemmel terhelt közösségek politikai életét. Teljes tévedés tehát azt hinni, hogy ezen a területen tovább folytatódott a dinasztikus, arisztokratikus és a szó klasszikus értelmében vett katonai-lovagi világ. A dinasztikus, arisztokratikus és katonai erőknek csak a hatalma és a társadalomra gyakorolt nyomása maradt meg, ellenben politikai értékelésükben teljesen átvették a nemzeti intelligencia értékeit, céljait, félelmeit és vágyait. A maguk értékvilágából ezekhez legfeljebb annyit adtak hozzá, amennyire a félelem lelkiállapotának szüksége van bizonyos monarchikus, arisztokratikus és katonai tendenciákra: egységre, fegyelemre, rendre, forradalomellenességre és tekintélytiszteletre.

Ezen a ponton érdemes kitérni a *militarizmus* kérdésére. Nincs annál korlátoltabb és botorabb dolog, mint a militarizmus gyökerét egyik vagy másik nép természet adta brutalitásában vagy katonai klikkekben keresni. A németek és svédok természet adta brutalitása és Hindenburg vagy lord Kitchener<sup>11</sup> katonai szelleme között nem mutatható ki lényeges különbség. A militarizmus társadalmi jelenség, s egy társadalmat militaristává nem az tesz, hogy katonái hogyan gondolkodnak a háborúról és

<sup>11</sup> *Kitchener, Horatio Herbert*, lord (1850–1916) – angol tábornok. Az egyiptomi angol haderő főparancsnokaként meghódította Szudánt, és leverte a szudáni mahdita felkelést (1895–1898). Az angol dél-afrikai hadsereg főparancsnokaként részt vett az angol–búr háborúban (1900–1902). Az indiai gyarmati hadsereg főparancsnoka volt (1902–1909). 1914-től hadügyminiszter. A németek elsüllyesztették azt a hajót, amelyen Oroszországba utazott.

magukról, hanem az, hogy a társadalom hogyan gondolkodik a hadseregről. Európában olyan társadalom, mely szerkezeténél fogva militarista volna – abban az értelemben, ahogyan a spártai vagy a kozák az volt – ma sincsen, s a német sem az, vagy legalábbis eddig nem sikerült maradéktalanul azzá tenni. Európában a hadseregnek a társadalomban való elhelyezkedése ezer éve az, hogy van egy nép, mely földet művel, ipart űz, kereskedik és hivatalnokoskodik, és van egy hadsereg, amely, ha kell, háborúskodik, s háború idején az általános védkötelezettség rendszerénél fogva esetleg az egész népet beszervezi, ám mindez nem változtat azon, hogy a társadalom a hadsereget szükséges rossznak tekinti: hajlandó ünnepi órákban hadseregének történeti dicsőségén fellelkesülni, és hajlandó a veszedelem órájában a hadsereg keretében bőrért a közösségért vásárra vinni, arra azonban *normális* lelkiállapotban nem kapható, hogy a nagy, az erős, a félelmes hadsereg minden igazi veszedelemtől függetlenül, önmagáért, gyönyörűséggel és büszkeséggel töltsse el. Hogy ebbe a lelkiállapotba kerüljön, ahhoz az kell, hogy az illető társadalom átélte légyen a teljes bizonytalanság, a kiszolgáltatottság, a lefegyverzettség, a hadsereg-nélküliség történeti élményét. Ez az élmény először 1806–1813 között Poroszországban vált – a szó modern, demokratikus, azaz tömeges értelmében vett – egész társadalom élményévé. Helyesen állapítja meg tehát Ferrero, hogy ezen a ponton született meg a modern európai militarizmus, mely utóbb többé-kevésbé minden félelemben élő közép- és kelet-európai társadalom lelkéhez utat talált.

Magától értetődik, hogy a *zürzavaros politikai elméletek és filozófiák* mögött is a nemzeti lét bizonytalanságát s az ezzel kapcsolatos félelmeket találjuk: azt a hisztérikus lelkiállapotot, melyben nincs egészséges egyensúly a valóságos, a lehetséges és a kívánatos dolgok mögött. A vágyak és realitás diszcrepanciájának jellegzetes ambivalens lélektani tünetei a legátlátszóbban felismerhetők mindezeknél a népeknél: túlzott öndokumentálás és belső bizonytalanság, túlméretezett nemzeti hiúság és váratlan meghunyászkodás, teljesítmények állandó hangoztatása és teljesítményeik valódi értékének feltűnő csökkenése, morális igények és morális felelőtlenség. E nemzetek legtöbbször egykori vagy lehetséges nagyhatalmi helyzeteken rágódik, ugyanakkor azonban olyan csüggedten tudja magára alkalmazni a „kis nemzet” vagy a „vesztes nemzet” megjelölést, ami pl. egy holland vagy dán számára teljesen érthetetlen volna. Ha egyik-másik vágyálmuk területben, hatalomban, presztízsből egy időre megvalósul, a hazaárulás ordító vádjá nélkül senki sem merhet azoknak ingatag s elégtelen voltára rámutatni, még kevésbé engedik be nem teljesült vágyképeiktől megfosztani magu-

kat. Ebben a lelkiállapotban a politikai értékek iránti érzék megzavarodik: az értékek háttérbe szorulása közös vonása mindazoknak a primitív lelkiállapotoknak, melyeket a létért való harc dominál, a lét állandó és kiút nélküli bizonytalansága pedig az értékvilág teljes megzavarodását idézi elő. Ezért nagyon veszedelmes az egzisztenciálfilozófiának az a vulgáris – s Közép-Európában elterjedt – bölcsessége, mely szerint a veszély állapota termékeny, s csak a megsemmisüléssel való szembenézés ébreszti az egyént és közösséget az élet igazi értelmére, és teszi képessé a teremtő erők összedzésére („Stirb und werde!”, „Vivere pericolosamente!”)<sup>12</sup>. Mindez csak az érett, egyensúlyozott, felnőtt jellemre áll, az éretlen, kamasz egyénben vagy közösségben a lét bizonytalansága az értékek bizonytalanságát váltja ki. Így alakult ki ezekben az országokban egy furcsa *nemzeti materializmus*, mely távoli rokonságot tart a marxizmus szociális materializmusával. Ahogyan az osztályharc lázában élő ipari munkásság sokáig érzéketlen és pusztító szándékú volt azokkal a finomabb értékekkel szemben, melyeket a birtokló osztályok [az] otthon, igények és viselkedési formák terén éppen a birtoklás nyugalma folytán ki tudtak fejleszteni, ugyanígy a megalkulás lázában élő nemzetek sem vették észre, hogy a nyugati nemzetek teljesítményeinek nagysága éppen abban áll, hogy magától értetődő nyugalommal élik nemzeti életüket anélkül, hogy *mint nemzet* mindenáron felmutatni akarnának valamit. Míg azonban az osztályharcos munkásság értékvilága – abban az arányban, amilyen arányban politikai súlyuk megnövekedett, politikai lehetőségeik kitértek, és reményeik megvalósultak – minden vonalon elmélyülésre és gazdagodásra képesnek bizonyult, addig a legtöbb közép- és kelet-európai nép nemzeti eszmevilága a sorozatos történelmi katasztrófák és zsákutcák hatására mindjobban összeszűkül, és súlyos közösségi hisztériákba bonyolódott. Így az ő nemzeti materializmusuk sokkal értékpusztítóbbnak bizonyult, mint az osztályharcos munkásság szociális materializmusa. A nemzeti élet minden megnyilvánulása a legádázabb nemzeti célszerűség alá rendeződött, s mind reális, mind képzelt teljesítményeik – a Nobel-díjtól kezdve az olimpiai rekordokig – elvesztették spontán, öncélú jellegüket, és belekerültek a nemzeti öndokumentáció szolgálatába. A hamisítástól a gyilkossáig minden szent és sérthetetlen lett, ha a nemzet nevében, a nemzet érdekében történt. Hogy mindez végsőleg a nemzet alapvető morális tartalékait emészti fel, azt – jó materialistákhoz illően – nem akarták észrevenni.

<sup>12</sup> „Stirb und werde” (ném.) – Halálból életet! Idézet Goethe *Selige Sehnsucht* (üdvözült vágy) c. verséből, a *West-östlicher Diwan* (Nyugat-keleti díván) ciklusból. (Vas István fordítása) „Vivere pericolosamente” – (olasz) Veszélyesen élni! Mussolini kedvenc jelszava.

Így alakult ki ezekben az országokban – Német- és Olaszországban csak úgy, mint az összes kelet-európai kis országban – egy zűrzavaros és hamis kategóriákkal dolgozó *politikai publicisztika*, melynek keretein belül az európai politikai gondolkodás összes közkeletű fogalma belekerült az öndokumentációnak és az öngazolásnak ebbe a fegyvertárába. Ennek folytán egyszerű gondolatokból és többé-kevésbé helyes általánosításokból átalakultak az Abszolút Jó vagy az Abszolút Rossz metafizikai rangra emelt megnyilvánulásai, misztikus lényegekké, mágikus varázsigékké, melyeknek az a legfőbb feladatuk, hogy vágyképeket megelevenítsenek, és olyan egyszerű tényeket, melyekkel ez vagy az a közösség nem óhajtott szembenézni, elkődösítsenek. A „nemzeti” tudományok művelői kezdték kidolgozni „tudományos” alapon a nemzeti lét történelmi – vagy ha ez nem volt, őstörténelmi – jogosultságát, a területi viták „tudományos” alátámasztását, a nemzeti történelem alap gondolatát, az önálló nemzeti létet igazoló nemzeti hivatást, sőt – horribile dictu – azt a külpolitikai koncepciót is, melyet a nemzetnek a történelem „tudományosan” felderített koncepciója szerint követnie kell. Az ilyenfajta eszközként használt, nem önmagáért való tudomány pedig – azonfelül, hogy ezeknek az országoknak tudományosságát nagymértékben korrumpálta – e nemzetek elitjét is radikálisan hamis viszonyba hozta a valósággal; arra szoktatta, hogy valóság helyett posztulátumokra, teljesítmények helyett igényekre építsen, és az okok és okozatok egyszerű láncolatán kívül gondolkozzék. Ha szembe kellett nézni a ténnyel, hogy egyikük a másikkal nem képes megférni egy államtestben, akkor geopolitikai adottságokra mutattak rá, melyek előírják az együttélést, sőt közvetve azt is, hogy kié legyen a vezető szerep ebben az együttélésben. Ha megkérdezték őket, hogy miért akarnak uralmat gyakorolni olyan népeken, melyek ezt nem kívánják, s miért akarnak többek lenni azoknál, akiknél nem többek, akkor régészeti leletekre, népdalokra, népművészeti motívumokra, szókölcsönzésekre, szárnyas oltárookra, könyveik és intézményeik hatására mutattak rá, melyek mind azt bizonyítják, hogy az illető nép önékelük még ma is a leg-sötétebb barbárságban sínylődnek. Ha számot kellett adni belső rendetlenségekről, diktatúráról és elnyomásról, akkor sebeiket mutatták, melyeket Attilával szemben vagy a törökökkel szemben vagy az első világháborúban kaptak. Ha esztelen és hiú külpolitikájukat hányta valaki szemükre, akkor történelmük évszázadokra visszanyúló vagy pláne időtlen metafizikai „értelmé”-re mutattak rá, mely nekik ezt vagy amazt a politikát fatálisan megszabja. Ne gondoljuk, hogy ezek merő extravaganciák maradtak; kevésbé durva formában a legszakszerűbb, legtárgyilagosabb, legmodernebb gondolatmeneteket is átszőtték, és végsőleg meghamisították.



A demokratikus fejlődés megakadása, a társadalmi vezetés tényezőinek az eltolódása és a politikai értékvilág megzavarodása dolgozta meg azután a talajt ahhoz, hogy a *demokratikus* forradalommal járó *politikai romantika* szertelenségei Közép- és Kelet-Európában nemcsak állandósultak, hanem rettenetes, paradox kimérákká torzultak, s ami a legvészesebb, a demokrácia ellen fordultak.

A *nagy ember, a zseniális politikai vezető* romantikájából született meg a *közösség históriáját megtestesítő diktátor* katasztrofális jelensége s a neki való engedelmesség félelmetes és terméketlen új tömegérzelme. A zseniális politikai vezető romantikája mindenképpen nagy veszedelmet jelent vagy jelenthet egy közösség politikai fejlődése számára, s azok a népek, melyeknél a demokrácia végül is átjárta a társadalom egészét, előbb-utóbb rájönnek arra, hogy egy felnőtt nemzet – bármennyire szüksége van is jó és képes vezetőkre – a maga közösségi alkotóképességét éppen úgy nem alapíthatja egyetlen ember vélt vagy akár valódi emberfeletti zsenialitására, ahogyan nem alapíthatja a királyok született erényeire sem. Mindamellett valamenynyire is egyenes vonalú politikai fejlődés esetén a zseniális diktátor esetleg megtestesíti és elvégzi a politikai fejlődés egy bizonyos konkrét feladatát. Különösen a közösség robbanásszerű átalakulása esetén alkalmas az ilyen diktátor tekintélye arra, hogy az elért eredményeket a realitásba beleágyazza és konszolidálja (Lenin, Sztálin, Kemál). Azonban Közép- és Közép-Kelet-Európának azokban az országaiban, ahol a közösségeken kollektív históriák vettek erőt, ahol a vágyak és realitás diszkrepanciája olyan éles lett, hogy a közösség végleg elveszítette realitásérzését, ott a diktátor utáni kívánság nem a nagy realistákat, a nagy konszolidátorokat hívta elő, hanem olyanokat, akikben ilyen vagy amolyan formában a közösség históriája megtestesült. A nép vágyait megtestesítő diktátor alapján véve demokratikus jellegű és eredetű kívánság, de ha a közösség politikai célképzetei megzavarodnak, akkor a diktátor nemcsak a közösség céljait, hanem egyben a lehetetlen célok megghiúsulását és katasztrófába torkollását is megtestesíti.

A *romantikus hazafi* Közép- és Kelet-Európában az *antidemokratikus nacionalista* típusává deformálódott, azzá az emberré, aki a nemzeti végveszelelem állandó érzésében él, s ebben a lelkiállapotban mindjobban lehetetlennek és időszerűtlennek érzi az elfogulatlanságnak, tárgyilagosságnak, nyugalmas alkotó munkának azokat az erényeit, melyek a demokráciával járnak, s ezen az úton magával a demokratikus ideológiával is meghasonlásba jut, s az internacionalizmust a hazaárulással veszi egyértelműnek.



Deformálódott Közép- és Közép-Kelet-Európában a *nép romantikája* is. A szuverén nép tökéletessége lehetett kezdetben romantikus fikció, de ha a nép politikai fejlődése elért arra a fokra, hogy magamagát kormányozni tudja, akkor a nép romantikája – feladatát elvégezvén – részben igazolódott, részben megszűnt. Közép- és Kelet-Európában azonban a nemzetté alakulás megrázkódtatásai közepette állandósult a nemzeti közösségek infantilis lelkiállapota, s ennek előbb-utóbb olyan történeti tapasztalatai adódtak, melyek után az a gondolat, hogy a nép magamagát kormányozni képes, hitét veszítette, sőt ellenkezőleg, újból erőre kapott az az arisztokratikus tömegmegvető tendencia, mely szerint a nép eredendően kiskorú. Egy olyan közösség azonban, melyet a tömegessé vált modern közösségi érzelmek szele megérintett, soha többé a régi értelemben vett születési arisztokratizmushoz vissza nem térhet. Ehelyett megjelenik a *népies tömegmegvetés* vagy, ha úgy tetszik, a *tömegmegvető népiesség* abszurduma, melyet Hitler és Mussolini s a körülöttük lévő fasiszta elit testesít meg, akik mélységesen pesszimisták az ember erkölcsi értékével szemben, mélységesen megvetik a tömeg infantilis jellemét, s nem veszik észre, hogy teljességgel osztoznak a vezetésük alá került közösség infantilis lelkiállapotában és infantilis vágyaiban.

Az *önkéntes forradalmi romantikából* született meg a *reakcionárius forradalom* fából vaskarikája. Egészséges fejlődésű társadalomban a forradalmi romantika minden dülása mellett is magától értetődő maradt, hogy a forradalom és a társadalmi fejlődés valamiképpen egyirányú dolgok. A forradalmi romantika és a forradalom technikája azonban lehetőséget adott arra is, hogy magáévá tehesse őket bármiféle egyéb mozgalom is, ha elegendően erős érzelmekre támaszkodik. A demokrácia ellen fordult nacionalizmus pedig erős – úgy látszik, maguknál a demokratikus érzelmeknél is erősebb – érzelmekre támaszkodott. Megszületett tehát Közép- és Kelet-Európában a forradalom legkártékonyabb típusa, a *reakcionárius forradalom*, mely maga a *contradictio in adiecto*, a teljes belső értelmetlenség és végsőleg az értékek teljes pusztulása, a nihil felé mutat. Az értékőrző tradicionalizmusnak ugyanis megvan a maga értelme a naiv racionalista radikalizmussal szemben, éppen úgy, mint a forradalomnak az elszáradt, formalista tradíciókkal és betáblázott érdekekkel szemben. De kiállani a tradicionális értékek, a múlt, a hagyomány, a család, a történelem, a dicsőség stb. mellett úgy, hogy ezenközben forradalmárok is vagyunk, azaz hagyományos módszerek és konvenciók teljes felrúgásában találjuk örömünket, ez gyakorlatilag és végsőleg annyit jelent, hogy az értékeket *is* aláássuk, és a haladást *is* megállítjuk, s nem marad meg más, mint a merő forradalmi láz, az önmagáért való akció és dinamizmus romantikája.

Végül az a romantikus, de azért még mindig demokratikus elgondolás, hogy a háború *az egész felkelt nép háborúja* a támadó vagy a zsarnok ellen, deformálódott Közép-Európában a *népek egymás elleni irtóháborújává*. A demokrácia még az általános védkötelezettség uralomra jutása után sem volt természeténél fogva agresszív, csak félelmei tették időnként azzá. Olyan nemzeteknél azután, melyek sokat és félelemkeltő módon szenvedtek egymástól, megjelent az a koncepció, hogy a háború demokratizálódása egyszerűen abban áll, hogy az uralkodók közötti háború népek közötti háborúvá válik. Az első reális élmény, mely ennek a szörnyű elgondolásnak tápot adott, a forradalmi és napóleoni hadseregek németországi pusztítása volt, amiből többek között a németeknél az Erbfeind-komplexum megszületett. Mindezt azonban még lehetett bizonyos fokig a zsarnok Napóleon rovására írni. Az 1870–71. évi francia–német háború volt az első, melyet a tömegek mindkét oldalról nemzeti és demokratikus érzelmekkel vívtak: a „levée en masse”<sup>13</sup> elrendelése után a francia nép azzal a tudattal harcolt, hogy a nemzeti terület invázióját kell elhárítania a Hohenzollern-zsarnoksággal szemben, a nemzeti egység lázában élő németek pedig azzal a tudattal harcoltak a franciák ellen, hogy III. Napóleon, *illetőleg a helyébe lépett francia nép* a német egységet mindenáron meg akarja akadályozni. Az a gondolat, hogy az elnyomó zsarnok pozitúrájába egy egész szomszéd népet *be lehet helyettesíteni*, volt a kiindulópontja a *népek közötti háború* végzetes koncepciójának, egy olyan atavisztikus jelenségnek, melyet Európa már évszázadok óta nem ismert. Ezzel párhuzamosan folyt mind napjainkig az európai háborús gyakorlat kétségbeejtő eldurvulása. Ez az a pont, ahol a deformálódás nem szorítkozik Közép- és Kelet-Európára, hanem kiterjed az angolszász világra is, s ezen a téren az angolszász világból sem sugároznak regeneráló erők. A 18. század szabályozott, mértéktartó háborúja s az európai hadseregek morális hagyományai elsősorban a kontinens vívmányai *voltak*. Az angolszász világ, mely nem ismerte az állandó hadsereget, mindig is hajlott arra, hogy a háborúban a népek háborúját lássa. Napjainkra azután a háború angolszász felfogása, az általános védkötelezettség francia forradalmi romantikája és a közösségi erkölcsök közép- és kelet-európai eldurvulása együtt elérték azt, hogy ebben a háborúban teljes mértékben érvényesül a kölcsönös bizalmatlanságon alapuló legbornírtabb

<sup>13</sup> „levée en masse” (francia) – népfelkelés

katonai materializmus.<sup>14</sup> Ami nem jelenti azt, hogy az eldurvulásnak ne volnának további lehetőségei: a mértéktartó háborúviselés eddig respektált szabályain is túl lehet menni a merő népirtás és szadizmus irányában.

Az európai demokratikus fejlődés deformációs termékei, fából vaskarikái: a közösségi hisztériát megtestesítő diktatúra, az antidemokratikus nacionalizmus, a tömegmegvető népiesség, a reakcionárius forradalom és a népek közötti háború eszméi töményül együtt vannak a *fasizmus* ideológiájában. Szó sincs arról, hogy a fasizmus egyszerű reakció vagy a monopolkapitalizmus politikai formája volna: a demokratizálódás megérett belső szükséglete nélkül s az ezt tévútra terelő történeti megrázkódtatások és zsákutcák nélkül nincs fasizmus. Félrevezető, ha a fasizmust úgy állítjuk szembe a szelídségen és az emberi személyiség tiszteletén alapuló keresztény-humánus társadalmi és erkölcsi felfogással, mint amely egy alapvetően más, ellenkező erkölcsi alapelven: a vak engedelmességen és az önfeláldozás törzsi erényein alapuló harcos-heroikus értékvilágot képviselne. Ez a beállítás bizonyos egyenrangúságot tételez fel a két princípium között, amiről a valóságban szó sincs. Európa számára a folytonosságnak és a jövő formálásának komoly igényével csak egyetlen világnézet lehetséges: az emberi személyiség tiszteletén alapuló felfogás, a szabadság és demokrácia világnézete, mely a ma számára magában foglalja a hatalom spiritualizálásának és az osztály nélküli társadalomnak a követelményeit. Teljes tévedés azt képzelni, hogy végig az európai történelmen keresztül létezett és érvényesült volna a keresztény-humánus-szabadságeszmés értékvilággal szemben – akár csak latensen is – *egy független*, ellentétes princípiumokon nyugvó harcos-heroikus értékvilág. Igaz csak annyi, hogy a fasizmus valóban apellál azokra a primitív, törzsi jellegű erkölcsi kategóriákra, melyek a kereszténység előtt az európai kontinens fiatal népeinél érvényesek voltak, s mindenekfelett a születés értékrendjén alapultak. Ez az értékrend legtovább és legerősebben Németországban élt tovább, s a hitlerizmus sok ponton hozzákapcsolódott ennek az értékrendnek a reminiscenciáihoz.<sup>15</sup> De a kereszténység kétezer éves teljesítménye éppen az volt, hogy ezeket

<sup>14</sup> Rettenetesen lesújtó olyan nyilatkozatokat hallani, hogy ez vagy az a műemlék nem éri meg egyetlen katona életét sem. A szabályokat respektáló és magasabb célokért folyó háború mindenkor katonák életének a kockára tételét jelenti valamely magasabb érték kedvéért, s ez olyan morális befektetés, mely hosszú lejáratra „emberélet-valutában” is „kifizeti” magát, és meghozza a maga gyümölcsét. (Bibó István saját jegyzete)

<sup>15</sup> A fajelméletben – mely nem organikus része minden fasizmusnak – benne van a születési kiválasztás ősi, törzsi hite, azonban a fajelmélet ennek nemcsak a felfokozását, hanem a feloldódását is jelenti, amint azt a hitlerizmus részletes tárgyalásánál látni fogjuk. (Bibó István saját jegyzete)

a törzsi erényeket megnemesítette, magasabb síkon értékesítette, és a vak engedelmségből felelős önfegyelmet, a vak odaadásból személyes önfeláldozást s a faji érzésből közösségi érzést csinált. A fasizmusnak csaknem összes értékképzete tiszta vagy eltorzult keresztény, nemzeti és demokratikus értékképzet, s legfőbb lényegük az, hogy a nyugati emberiség néhány aktuális társadalomerkölcsi problémáját (az erkölcsi heroizmus, a társas tekintély és a közösségi szellem regenerálását) próbálja megoldani torz és túlméretezett kimérák (az erőszak mítosza, Führer-Prinzip, fajelmélet) formájában. Az eltorzulásnak pedig az az oka, hogy a fasizmus értékvilága nem egy vagy több elv körül jegecesedett ki önálló rendszerre,<sup>16</sup> hanem egy történelmi hisztéria forgatagában csapódott ki abból a zűrzavarból, amelybe a kereszténység és humanizmus társadalmi értékvilága a legújabb kori forradalmakkal kapcsolatban beleesett. Teljesen hamis tehát a fasizmust az európai jobboldal és baloldal, az európai Tradíció és az európai Progreszsió örök nagy vitájában „szélsőjobboldal”-ként elhelyezni. Legfeljebb annyit igaz, hogy inkább a jobboldal eltorzulása, mint a baloldalé, viszont egy olyan eltorzulás, melyet a baloldal, az európai demokratikus forradalom váltott ki. Nem lehet igazi jobboldal azért, mert az európai Tradíció mindezekelőtt az európai módszerek és formák őrzését jelenti, a fasizmus pedig ezeknek a felrúgását. A fasizmus nem önálló rendszer, mert legfőbb gondolatai negatív jellegűek; de még csak nem is „antitézis”, hanem az európai demokratikus fejlődés deformációs terméke.

Részletszemlélet az is, ha a fasizmus lényegét egyszerűen a gengszter-típus, törvényen kívüli ember lázadásával magyarázzuk. A gengszter-típus természetesen nem mulasztja el azokat a kiváló alkalmakat, melyeket a fasizmus jelent, azonban ahhoz, hogy törvényen kívüli ember szerephez jusson, kell valami, ami előbb megingatja a törvényt, s ehhez a törvényen kívüli ember maga sohasem elég. A törvény uralmának legnagyobb ellensége nem a törvényen kívüli ember, hanem azok a tisztázatlan és hamis helyzetek, melyek a törvényt rosszá, ellentmondóvá és képmutatóvá teszik.

A fasizmusban az történik, hogy a nemzeti életnek valami nagy megrázkódtatása hisztériával és félelemmel tölti el a közösség ügyeivel legerősebben azonosulni tudó értelmiségi réteget; az elburjánzó félelmi állapotban az egészében még nem demokratikus társadalomnak a rendet mindenek

<sup>16</sup> Egy nemzetközi fasiszta kongresszus a harmincas években, Svájcban felvetette a fasizmus *alapgondolatának* kérdését, s kiderült, hogy ez igen zavarba hozó kérdés. Az olaszok a „Románitá”-t javasolták *Obscurum per obscurius* (lat.): homályosat még homályosabb által (magyarázni), de ezzel a norvég fasiszták nem tudtak mit kezdeni. Hasonló kérdés sem a kereszténységet, sem a liberalizmust, sem a szocializmust nem hozná zavarba! (Bibó István saját jegyzete)

főlé helyező polgári és kispolgári elemei kapcsolatba kerülnek a forradalmi változásokkal szemben az államfenntartást és fegyelmet hangsúlyozó arisztokratikus és katonai szemlélettel; mindez támaszt talál a proletárság nem öntudatos részének abban a hajlandóságában, hogy a gondoskodást többre becsülje a szabadságnál; az a hiányérzet, melyet a személyes uralom hiánya vált ki, romantikus hőskultuszba torkollik, és diktátort emel maga fölé; a forradalmi romantika kielégülést nyert a tradicionális politikai módszerek felrúgásában, a rend elemeit pedig megnyugtatja az, hogy mindez a hatalom nevében s egyelőre a renitensekkel és az idegenekkel szemben történik; a születési kiváltságok felszámolásának szüksége pedig a nemzet-hez tartozás mint jellegzetes születési kvalifikáció felmagasztalásával reagálódik le, ami egyúttal mind a nemzeti, mind a társadalmi önbizalomhiányt átlendíti az ellenkező végletbe, túlzott nemzeti tudatba. A fasizmus éppen a demokratikus átalakulás belső aktualitása miatt mindig nagyon is hangsúlyozza antidinasztikus, népi jellegét s a születési különbségeknek a nemzeti egységben való eltűnését. Végül is azonban kielégítetlenül hagyja a demokrácia igazi igényeit, mert a személyes uralom mindennél erősebbé válik, a születési kiváltságoknak csak a presztízse szűnik meg, de nem a tényleges konzekvenciáik, s az egészből kimarad a leglényegesebb: az ember méltósága és szabadsága. Mindez arra vezet, hogy a fasizmus egyrészt nagymértékben felőrli a demokráciának a társadalomban megtalálható reális tartalékait és erőforrásait, ugyanakkor azonban a fasizmus bukásának pillanata a lehető legkedvezőbb lélektani pillanat a demokratikus fejlődés újrafelvétele számára, csak éppen hiányoznak hozzá a társadalom saját belső erői. Szerencsés esetben a királyi tekintélyre támaszkodó alkotmányos monarchiáknak, a felülről adott alkotmányoknak s az okos emberek észrevétlen abszolutizmusának a klasszikus pillanatai ezek, szerencsétlen esetben pedig a teljes anarchia és káosz [pillanatai].

A demokratizmusnak ezek a paradox melléktermékei okozzák, hogy Közép- és Kelet-Európában – ellentétben Nyugat- és Észak-Európával és Oroszországgal – a társadalmak elvesztették a kontaktust az európai társadalmi fejlődés egyenes vonalával, melyet fentebb a születésrendi szerkezet és a személyes uralom felszámolásában jelöltünk meg. A progresszív és reakciós forradalmak váltakozása Közép- és Kelet-Európában eleven realitást adott annak a közveszélyes tévtannak, hogy a korszak századonként vagy pláne negyedszázadonként forradalmasulnak és változnak mindannak az ellenkezőjére, ami azelőtt korszak volt. Országokban, ahol a társadalom gyökeréig ható liberalizmusról szó sem volt, oly fölénytel tudják megállapítani, hogy a liberalizmus „elavult” s csudálkozni a nyugati

országok „elmaradt”-ságán, ahogyan tizenhat éves ifjak Homéroszt vagy Shakespeare-t hajlandók „túlhaladott” álláspontnak minősíteni. Közben persze az a helyzet, hogy Közép- és Kelet-Európa amúgy is valamivel hátrább lévő társadalmainak fejlődése a nagy energiát lekötő kilengések között még jobban meglássúbbodott, ha nem állott is meg egészen, s eget rengető forradalmaik után ma sokkal messzebb vannak Nyugat-Európától, mint voltak egy fél évszázaddal ezelőtt.

### 5. A területi viták nyomorúságai

Közép- és Kelet-Európa területi státusának összezavarodása és politikai kultúrájának deformálódása a legsúlyosabb következményekkel az itteni nemzetek *egymás közötti* viszonyában járt. Minden politikai hisztéria ugyanis egyrészt félelemből és bizonytalanságérzésből származik, másrészt a felelősség és feladatok vállalása előli kitérés vágyából. A félelmet és bizonytalanságot okozó területi viták és területi ostobaságok tehát egyrészt okaivá vagy súlyosbítóivá váltak a hisztériáknak, másrészt maguk is belekerültek a felelősség és a feladatok vállalása előli kitérés jögcímei közé. A távoli szemlélő mindezt úgy fogalmazza meg, hogy e terület politikai élete tele van kicsinyes és kibogozhatatlan *területi vitákkal*, és minden itteni nemzet úgyszólván az összes szomszédjával az állandó területi viszálykodás állapotában van.

Nyugat-Európa megvetéssel nézi a területi vitákat, mint az egészséges ember a beteget. Nem tudja, hogy milyen könnyű betegségbe esni, s azt hiszi, hogy nagysága folytán nincs területi vitája, holott területi viták hiánya folytán egészséges.

Mondottuk már, hogy a nemzetalakulás eltérő módja okozta, hogy Közép- és Kelet-Európában a nemzetek egymás közötti határai bizonytalannokká váltak. Míg ugyanis Nyugat- és Észak-Európában a történeti status quo megtartotta a maga nemzetelhatároló jelentőségét, addig Közép- és Kelet-Európában a nemzetek egymás közötti határai vagy teljesen elsüllyedtek a történelem viszontagságai között (a Balkánon), vagy az összetartó erejük gyengült meg (Lengyel-, Magyar- és Csehország esetében), s helyettük az esetek túlnyomó többségében a nyelvi határ vált a nemzetek elhatárolójává. A nemzeti érzés azonban nemcsak embereket kapcsol egymáshoz, hanem embereket egy bizonyos területhez is, s ezek a területek Közép- és Kelet-Európában nem mindig estek egybe a nyelvi keretekkel, hanem a történeti birtoklás, történeti reminiscenciák vagy akár legújabb kori birtoklás alapján más nyelvű területekhez is kapcsolódtak. Ebből pe-



dig az következik, hogy Közép- és Kelet-Európában minden határprobléma, mely a szó komoly értelmében probléma, két szempont szembenállásából származik: az egyik a *történeti hovatartozás, a status quo, valamely történeti érzelem vagy igény szempontja* s másik az *etnikai, nyelvi hovatartozás szempontja*. S a probléma mindenütt az, hogy ott, ahol a nyelvi nacionalizmus a történeti egységeket kikezdte, a történeti határról át kell menni a nyelvi határokra, ez azonban vegyes nyelvű területen az egyes lokalitásokhoz fűződő történeti érzelmek [miatt] nem mindig könnyű.

Ha ezt felismertük, akkor ki tudjuk kapcsolni azokat a kártékony és közveszélyes babonákat, melyek az itteni határkérdésekkel kapcsolatban szélteben-hosszában elterjedtek. Az első és legelterjedtebb ilyen babona az, hogy ezen a területen igazságos határt nem lehet vonni, mert annyi ellentétes szempontot kell számba venni, hogy valamelyik végül mégiscsak sérelmet szenved. Valójában azonban csak két szempont van, sőt igazában csak egyetlen: jó határ az, mely a nemzeti hovatartozáshoz igazodik, ez pedig Európában vagy történeti status quót, vagy nyelvi kereteket jelent. Az összes többi szempont tehát: a földrajzi, gazdasági, stratégiai, kikerekítési, közlekedési és Isten tudja, még miféle szempont, melyeket Közép- és Kelet-Európában divat a legesztelenebb gomolyagban felsorakoztatni, legfeljebb egészen lokális keretek között, községhatároknál jöhetnek számításba, nagyobb méretű számbavételük azonban a legnagyobb bajok forrásává lesz. Az igaz, hogy földrajzi választóvonalak igen gyakran gyakoroltak olyan elválasztó hatást, hogy nemzeti határokká váltak; azonban a földrajzi határ magában – egyéb lélektani összetartó tényezők híján – sohasem garantálja egy határ jóságát, ezzel szemben egy lélektanilag jó határ akkor is jó, ha földrajzilag, gazdaságilag stb. abszurdum. (Pl. a francia–svájci határ Genf körül!)

Másik ilyen babona, sőt leggyakrabban tudatos elködösítés az az állítás, hogy Európának ezen a részén a különböző nyelvű lakosság olyan keverten lakik egymás mellett, hogy közöttük igazságos határt *úgysem* lehet vonni. Valójában szó sincs arról, hogy mindenütt, ahol néprajzi kevertség van, egyúttal probléma is volna. A kevertség csak ott probléma, ahol a területi kevertség mögött történeti eltolódások is állanak, ahol a kevert terület feletti vitában történeti (status quo) és etnikai szempontok ütköznek vagy fonódnak össze, s a kevertség nehézzé teszi a történeti határról a nyelvi határra való átmenetet vagy a történeti és nyelvi igények zavarában való tájékozódást. Ilyen helyzet pedig egész Közép- és Kelet-Európában összesen két-három van. (Mindenekelőtt a korridor és Erdély.)

Kártékony babona az a status quoísta szólam, hogy jó határ úgyisincs, tehát azt kell stabilizálni, ami éppen van, s határkérdések helyett inkább



a lelki megbékélés útját keresni; s nem kevésbé kártékony az a revizionista szólam, hogy az élet örökös mozgás és változás, s a határokat nem lehet örök érvényűen megrögzíteni. Európa teljesen megérett arra, hogy területi állománya, ha nem is „örökre”, de hosszú időre stabilizálódjék, s ez egyúttal Európa egységesedésének és további békéjének is feltétele. Ebben tehát a legnagyobb mértékben „status quóisták”-nak kell lennünk. Viszont stabilizálni, pláne gyors ütemben stabilizálni csak ésszerű és lélektanilag elfogadható, megszokható határt lehet, ez pedig Európában csak olyan lehet, mely igazodik a nemzeti egységek lélektanilag és szociológiailag kikapintható határaihoz. Rossz határok mellett reménytelen dolog lélektani megbékélésről beszélni, viszont a jó határt meg kell védeni az „örökös változás” mindenféle dinamikájától.

Az első történeti alkalom mindezeknek az igazságoknak az alkalmazására 1918-ban adódott, amikor az összes közép- és kelet-európai dinasztikus államképződmény összeomlott, s az így támadt tabula rasában adva volt egy ésszerű rendezés lehetősége. Az 1918. évi békecsinálók alapgondolata, hogy ti. Ausztria–Magyarországot fel kell osztani, és a nyelvi határok és önrendelkezési jog alapján nemzeti államokat kell létesíteni, teljességgel jó volt. Az volt a katasztrófa, hogy a békecsinálók nem követték saját elveiket. Nem engedtek világosan megnyilatkozó egyesülési törekvéseknek, nem likvidáltak minden likvidálásra érett történeti egységet, másrészt a likvidálásnál nem vigyáztak a területekhez fűződő történeti érzelmekre; ugyanakkor a legesztelenebbül számba vették az ún. földrajzi, gazdasági, stratégiai, közlekedési, kikerekítési stb. szempontokat, helyesebben engedték, hogy az érdekeltek ezeket az állítólagos elvi szempontokat húzzák elő valami félelemben fogant ostoba kívánság teljesítésére, pl. a határnak a nyelvi határról valami „természetes” védelmi vonalig való előretolására stb. Az ilyenekből születnek meg a legmérgezőbb és legfeleslegesebb határviták, amikor ti. egy terület és népe olyan országhoz kerül, mellyel nincs sem eleven történelmi, sem etnikai kapcsolata, s a néptől az új állammal szemben lojalitást sem elvárni, sem feltételezni nem lehet. 1914 előtt egész Európában csak néhány ilyen helyzet volt: a lotaringiai franciáké Németországban és a lengyeleké Orosz- és Poroszországban. 1918 után azonban, ahelyett hogy megcsökkent volna az ilyen helyzetek száma, még meg is szaporodott: ezért volt rossz az 1918. évi rendezés, nem pedig azért, mintha az alapelvei rosszak lettek volna. Így támadtak azután azok a kölcsönös félelmek, melyeknek az atmoszférájában már egyik nemzet sem tudott rájönni arra, hogy ha megelégszik a nyelvi, azaz a valóságos nemzeti kerettel, akkor nyomorúsága és az őt körülvevő gyűlölet kilencven százalékától megszabadulhatott volna.

A területi vitákból származó deformált politikai gondolkodás legfeltűnőbb jelensége a nyugat-európai szemlélő számára oly érthetetlen és oly értelmetlen *nyelvi háború*. Nyugat-Európa is ismeri a nyelvhasználati vitákat. De tisztában kell lennünk azzal, micsoda különbség van egy nyugat- vagy észak-európai nyelvhasználati vita és egy közép- és kelet-európai nyelvi háború között. A flamand–vallon vagy finn–svéd nyelvi vita valami gyökerelesen más, mint a cseh–német, magyar–román vagy lengyel–ukrán nyelvi háború. A nyugat- és észak-európai nyelvi vitákban olyan ellenfelek állanak egymással szemben, akiknek számára a demokrácia meglévő és jól értékelt szerzemény, a nyelvi vita viszont nem létkérdés. A nyugati és észak-európai nyelvi vita rendszerint nem is két nép között folyik, hanem egy nép intelligenciájának két szárnya között, s az agitáció arra irányul, hogy egy, a népnyelvtől elszakadt svédül beszélő finn, franciául beszélő flamand vagy breton, angolul beszélő ír réteg térjen vissza a népnyelvhez. Maga a finnországi svéd *nép* vagy a belgiumi vallon *nép*, még ha bizonyos szimpátiával nézi is a küzdelmet, tulajdonképpen kívül áll rajta. Jellemző, hogy a finn–svéd nyelvhasználati vita annál a törvényjavaslatnál érte el a tetőpontját, melynél fogva a finnek (a többség!) a jövőben nem kötelesek az egyetemen svéd nyelvű vizsgákat tenni; a svédek helyzetét mindez nem érintette: ők ezentúl is, mint addig, végig saját anyanyelvükön végezhetik egyetemi tanulmányaikat. A legtöbb nyugat- és észak-európai nép szemlélete számára azonban nemcsak a nyelvhasználatért való üldözés és elnyomás idegenszerű, hanem idegenszerű a visszaszorulóban lévő népnyelvek (ír, gael, walesi, breton, baszk, fríz, lapp stb.) felújítására irányuló propaganda is olyankor, mikor egy nép kezdi felcserélni ősi nyelvét egy számára szélesebb perspektívát nyújtó nyelvvel.<sup>17</sup>

A közép- és kelet-európai nyelvi háborúkat azonban – szemben a nyugat- és észak-európaiakkal – olyan népek vívják, melyek több nemzedék óta az állami és nemzeti lét bizonytalanságában s az ebből származó félelemben élnek. E népek állami életük jövőjét az egynyelvű emberek összetartozására akarják alapozni, a nyelvi háború kimenetelétől függ meglévő vagy vágyaikban kívánt állami keretük léte vagy nemléte, s a nyelvi statisztika eredményeitől várják határaik vagy határigényeik sorsának az eldőlését. Ebben a lelkiállapotban hiába mondjuk, hogy e vidéken a nyelvi

<sup>17</sup> Erre a nyugat-európai szemléletre apellálnak azután Közép- és Kelet-Európában azok a népek, melyek többséget alkotnak egy országban, mikor azt hangsúlyozzák, hogy kisebbségeiknek maguknak áll a lehető legnagyobb mértékben „érdekükben” a többség nyelvét megtanulni, s csak hálások lehetnek, ha az államhatalom iskolapolitikája ebben hatalmi eszközökkel siet a segítségükre. (Bibó István saját jegyzete)

arányokat lényegesen megváltoztatni nem lehet és nem érdemes, s egyesek megnyerését sokak elvesztésével, egyesek legyűrését halálos ellenségek szerzésével kell megfizetni. Persze hogy ilyen helyzetben tisztán látó, bátor és demokratikus közvélemény és politika egyet tehet: maximális lehetőségeket nyújt a kisebbségnek a meglévő kereten belül, saját kezdeményezésből megvalósítja a legmerészebb kisebbségi követeléseket, amivel azonban egyúttal vállalja az esetleges elszakadás kockázatát is, azaz: angol domíniumi politikát folytat. Ehhez azonban az kell, hogy ne féljen, és ne higgye, hogy az idegen nyelvű vagy kisebbségi területek leválása a nemzet halálát jelenti. Ha ezt hiszi, s azt, hogy a nyelvi háború kimenetele egzisztenciális kérdés, akkor ez valóban *háború*, s megnyerése érdekében előkerülnek mindazok az ádáz és végső eszközök, melyeket minden nemzet nagyon jól ismer, mint *kivételes* velejáróit az *igazi* háborúnak.

Ezen a ponton kezdődnek a *kisebbségi elnyomás* és a *kisebbségi sérelmek*. Teljesen reménytelen az az állandó vita, hogy a többség kezdte-e az elnyomást vagy a kisebbség az államellenes agitációt. Az egzisztenciális félelem lelkiállapota kiszelektálja a vita résztvevői közül a józan értelem képviselőit, s bekövetkezik az a helyzet, hogy az az agitáció, mely arra irányul, hogy a kisebbségi nyelvű gyermekek többségi nyelvű népdalokat tanuljanak, rafinált és erőszakos nyelvterjesztésként jelenik meg, s az az ellenkező agitáció, hogy ne tanuljanak, hanem annál inkább énekeljék a magukét, veszedelmes államellenes agitációnak számít. A kisebbségi sérelmek frazeológiája kifogyhatatlan az elnyomás technikájának ecsetelésében, a többségi népek „sérelemi” frazeológiája pedig kifogyhatatlan a derék és jámbor népet erőszakkal felizgató, idegen egyetemeken és agitátorképző kurzusokon nevelkedett agitátorok gonosz aknamunkájának lefestésében. A groteszk csak az, hogy az egész frazeológia és az összes vele kapcsolatos álokoskodás és illúzió pontosan megfordul, ha a területi státusváltozás folytán a többségből kisebbség lesz és viszont. Az ember könnyekig meghatódhat, ha magyarokat a szlovák parasztok jóságáról és szelídségéről vagy cseheket a magyar parasztok nemes komolyságáról és polgári erényeiről hall áradozni, s mélyen el kell csodálkoznia, hogy ennyi jóakarató kormány s ennyi áldott jó parasztnép között miért olyan kibírhatatlan a népek élete Kelet-Európában, és ugyan honnan születik az a rengeteg gonosz pánszláv agitátor és az a nem kevésbé rengeteg és nem kevésbé gonosz revizionista agitátor, akik e népeket szünetlenül törvényes kormányuk ellen izgatják. Csak persze nehéz a törvényes kormány és az agitátor fogalmát olyan nyugat-európai értelemben venni ott, ahol a tegnapi agitátorból lesz a mai törvényes kormány, majd ismét fordít-

va. A vádaskodásoknak ebben az összevissza gabalyodott szövedékében az a keserves, hogy a valóság nemhogy távolodnék, hanem mindinkább közeledik a kölcsönös vádakban kirajzolódó rémképekhez. A közösségi rémképeknek ugyanis megvan az a szörnyű tulajdonságuk, hogy fantáziából születnek ugyan, de abban az arányban, ahogyan hisznek bennük, testet tudnak öltetni. A jó szándékú kormányok s a derék, dolgozó népek világában először megjelennek a nemzeti vagy népi veszedelmet hirdető próféták és a lelkes kulturális megmozdulások, erre jön a kisebbségi kultúrmozgalmak gyanakvó figyelése s a többségi kultúrmozgalmaknak karhatalmi segédlettel való ellátása; így kialakul az államellenes hangulat, amire jönnek a hatósági tyúkszemre hágások; lassan megjelennek az államellenes mozgalmak, erre jön a börtön és a csendőrszurony, ezután az összeesküvések, erre a kisebbség szisztematikus tönkretétele s végezetül az öldöklés, lázadás és irtóháború.

De még ott is, ahol a helyzet nem fajul idáig, a *kisebbségi* élet lassan lehetetlen állapotá válik. Az államhatalom – hacsak nem áll kifejezetten a faji szupremácia alapján – állandó lelkes szólammal öleli keblére más nyelvű állampolgárait, ugyanakkor azonban a kisebbségi ember, ha egy kicsit is jelét adja nyelvéhez és népéhez való ragaszkodásának, gyanússá válik, és gyanúsként kezelődik. Ez pedig a kisebbségi ember helyzetét ellentmondóvá és idegenné teszi akkor is, ha történeti kisebbség, még inkább akkor, ha frissen odacsatolt kisebbség. Ez az idegenség úgyszólván független attól, hogy civilizáltak vagy brutálisak-e az államhatalom módszerei. Csehszlovákia módszerei e téren toronymagasan kiemelkedtek az összes közép- és kelet-európai ország módszerei közül, mégis éppen úgy nem számíthatott kisebbségeire, mint a többi ország. Mert ha egyszer a csehszlovák hadseregnek bizalmas utasítása volt arra, hogy vásárlásaiban a cseh cégeket részesítse előnyben a szudétanémet cégek felett – ami teljesen logikus intézkedés egy olyan államban, mely az államnyelvet beszélő lakosságot érzi az állam igazi bázisának –, akkor az érintett szudétanémet kereskedők stb. számára nem kevésbé logikusan értelmetlenné és üressé válik az állampolgári egyenlőség szövege, még ha különben egy ujjal sem nyúlnak hozzájuk. Már ebben a helyzetben is, még inkább az erősebb üldöztetés alatt, a kisebbségi élet megszűnik teljes értékű emberi élet lenni, háttérbe szorított, *nyomott* életté válik, melyet egy reális vagy kevésbé reális *remény* kompenzál: a fajtestvérekkel való egyesülés reménye. A reményből élésnek ez az állapota pedig, ha a remény hamarosan nem valósul meg, állandó kilengést jelent a hiú fantazmagóriák és a csüggedt letargia között, s tartósan elviselhetetlen.

Az egzisztenciális bizonytalanság és területi viták zavaró és korrumpáló hatásából születik meg a nemzet erejének, hatalmának, virágzásának Közép- és Kelet-Európában oly jellemző territoriális, úgy is mondhatnánk, *territorio-centrikus* szemlélete. Ez a szemlélet elsősorban a területi igényeket támasztó, „irredentista” nemzeteket dönti politikai és kulturális természetlenségbe, azonban nem hagyja érintetlenül a birtoklókat, a status quo híveit sem. Egy olyan világban, amelyben egy nemzetnek a legaggasztóbb és legszorongatóbb kérdése az, hogy milyen területeket félt vagy milyen területeket követel, bekövetkezik az az állapot, hogy a nemzet prosperitását elsősorban a területi státussal hozzák kapcsolatba: az emberek nemzeti büszkeségük vagy nemzeti vágyaik teljességét úgy elevenítik meg, hogy megrajzolják a való vagy leendő állapot térképét, s azt mindenütt szemük elé rakják. Ez a szemlélet mélyen antidemokratikus. Azért *mélyen*, mert önmagában nem jelent sem elnyomást, sem oligarchiát, hanem egészben, mint szemléletmód, összeférhetetlen a demokráciával. A demokrácia ugyanis a műgonddal alkotó ember szemléletének győzelmét jelenti a hódító és a birtokló ember szemléletével szemben, s leglényegesebb tanítása az, hogy egy nemzet mélységben és magasságban a többszörösére növekedhet annak, amennyit akár a legnagyobb erőfeszítéssel is a többi nemzet rovására növekedni képes. Nem azt jelenti ez, mintha egy demokráciának ne lehetnének jogos területi kívánságai: nyilvánvaló, hogy az a területi igény, mely arra irányul, hogy egy terület lakói politikailag oda tartozzanak, ahová vágyaik és akaratuk viszi őket, demokratikus szempontból kifogástalan. De az bizonyos, hogy ha valami ok miatt egy területi vita domináns üggyé válik egy nemzet életében, akkor egy még nem demokratikus közösséget megakaszthat a demokratikus fejlődés útján, sőt egy demokratikus közösségben is a demokratikus szellem visszaesését válthatja ki. Nem véletlen, hogy Közép- és Kelet-Európa boldogtalan téerein született meg az a közveszélyes bárgyúság is, hogy egy nemzet, mely területileg nem növekedik, a stagnálás vagy hanyatlás állapotában marad, akárcsak az élőlények.

Nehezen tartható területi igények állanak a háttérben rendszerint akkor is, amikor valamely közép- és kelet-európai nemzet különös csökkönnyösséggel hangoztatja a maga kiválóbságát vagy misszióját más népekkel szemben, mindenekelőtt azokkal szemben, akiket vagy akiknek területét uralma alatt akarja tartani. Ide tartoznak a különböző nemzetek itteni vagy ottani „vezető” szerepéről, a kereszténységet, a kultúrát, a demokráciát terjesztő vagy védelmező „misszió”-járól szóló elméletek. Nem egészen azonos ezekkel a német „Herrenvolk” koncepció, mely mindene-

kelőtt a német kisebbségi érzés kompenzálását célozza, s elvileg *minden* más nemzettel szemben érvényes akar lenni. A kelet-európai kis nemzetek vezetési jogcímei ellenben csak egy meghatározott, igényelt vagy birtokolt területre vonatkoznak, s egyetlen céljuk a kisebbségek, a más nyelvűek elszakadási vagy különállási törekvéseit ellensúlyozni. Itt tehát a „vezetési” igény egy kényszerűségből származó, kínban kiagyalt formula: az illető nemzet híveinek valójában az fáj, hogy az általuk birtokolt vagy igényelt terület nem egynyelvű: ha az volna, boldogan lemondanának arról, hogy „vezessenek” vagy a „demokráciát terjesszék”, s inkább élnék a nemzeti érzelmeik által övezett területen a maguk „igény”-telen nemzeti életét.

Közép- és Kelet-Európa népeinek abból a lelki beállításából, mellyel minden politikai dolgot nem a valóság és a lehetőség szemszögéből néznek, hanem a sérelmek és az elégtétel szemszögéből, folyik a *területi kérdéseknek* egy bizonyos jellegzetes *querulans* felfogása: a történeti jogoknak vagy a status quónak az igényét hangoztató felfogás, mely a demokratikus szempontokon, önrendelkezési jogon alapuló jogos igényekkel kibogozhatatlanul összekeveredik. Ezeknek az igényeknek a lényege az, hogy egy bizonyos történeti időpontbeli – természetesen kedvező – területi állapotot jogilag és erkölcsileg irányadónak nyilvánítanak, tekintet nélkül arra, hogy a fenntartásnak vagy visszaállításnak megvannak-e a politikai, lélektani és demokratikus előfeltételei. Az ilyen igényeknek az igazolása két, teljesen különböző módszerrel szokott történni, melyeket a két fő kidolgozó után nyugodtan nevezhetünk magyar és csehszlovák módszernek. A *magyar módszer* a történeti régiségre, az ezeréves birtoklásra támaszkodik. Ennek az ezer évnek minden magasztos vagy magasztosítható eseménye bele van állítva a történeti igény megalapozásába, mindenekelőtt az a tétel, hogy ha a magyarok nem véreztek volna Európáért a török veszedelemmel szemben, akkor nem ritkultak volna meg annyira saját országukban, s Európa megbocsáthatatlan hálátlanságot követ el, ha a történeti magyar államnak ilyen módon kialakult soknyelvűsége miatt azt felosztja. Az indoklás helyenként teljesen belefut a historizálásba, s középkori szentek és királyok vonulnak fel a történelmi Magyarország igazolóiaként. A *csehszlovák indoklás* gyökeresen más és radikálisan modern: az ezeréves cseh múltra alig hivatkozik, legfeljebb annak demokratikus és humánus teljesítményeire, ezzel szemben az 1918–19. évben keletkezett nemzetközi békeszervezetek kialakítását minden területi igény szempontjából irányadó Stichtagnak tekinti; s minthogy ez a békeszervezet 1938-ban mindenféle területi igények feszegetése folytán omlott össze, a világbékét zavaró akcióktól csakis úgy lehet elvenni a támadó szellemű országok kedvét, ha



maradéktalanul helyreáll a status quo, mely a békeszervezet összeomlásának *pillanatában* fennállott. A többi kelet-európai ország a kétféle argumentációt – s hozzá harmadikul az egyszerű etnikai igényt – felváltva és kombinálva alkalmazza.

Bármennyire eltérő is a magyar és a csehszlovák argumentáció hangszerelése, lényegükben teljesen azonosak. Mind a kettő jogokat vél érvényesíteni a nyers erőszak ellen, holott valójában igények szélmalomharcát folytatja a tények ellen. A magyar argumentáció súlyosan irrealisztikus azért, mert szembeszáll a közép- és kelet-európai nemzetalakulás alapvető tényeivel: a történeti államkeretek összeomlásával. A csehszlovák verzió pedig súlyosan irrealisztikus azért, mert az 1918. évi békeszervezetnek éppen azokat az elemeit akarja helyreállítani, melyek miatt az egyszer már összeomlott. Mind a két argumentációban van valami szellemidéző jelleg: a magyarok Szent Istvánt, a csehek a Genfi Szellemet idézik, s oly csodákat várnak tőlük, melyekre azok nem képesek. S ha e nemzetek céljaik valamelyikét alkalmi nagyhatalmi támogatások kihasználásával elérik, nem néznek szembe ezzel a kevésbé dicső ténnyel, hanem ki-ki a maga védőszellemének oltára előtt mutat be hálaáldozatot.

Az egzisztenciális félelmekkel megterhelt politikai tudat következménye volt az is, hogy a két világháború között Közép-és Kelet-Európa népeinek *külpolitikáját* végsőleg nem elvek, nem lelki habitusok, de még csak nem is tárgyi érdekek döntötték el, hanem kizárólag területi vitáikból fakadó pozíciójuk. Területi okok tették, hogy Lengyelország 1938-ban minden ellenkező érdeke dacára is Németországgal haladt egy vonalon; területi aspirációk csábították bele Olaszországot 1940-ben a háborúba, területi okok tették, hogy Románia 1941-ben a német táborba került, s területi okok tették, hogy Magyarország és Bulgária, bármilyen szilárdan elhatározták is, hogy kétszer nem kerülnek a rossz oldalra, a döntő pillanatban mégis belecsúsztak a németek háborújába. Bulgária esete különösen jellegzetes. Valóban nehéz volna azt mondani, hogy Bulgáriát imperializmus vitte a német oldalra, a szerbeket pedig demokratizmusuk az antant oldalára: a két azonos szerkezetű és társadalmú balkáni parasztság külpolitikai helyzetét területi viták determinálták. Így következett be az, hogy Bulgária – mely az összes „revizionista” ország közt a legkevesebb zajjal és nyugtalansággal viselte területi megkurtítását, s az orosz politika támogatását is élvezte – a döntő pillanatban mégis abban az irányban mozdult meg, amerről területi igényeinek érvényesítését várhatta.

Kelet- és Közép-Európa politikai kultúrája deformálódásának egyik leg-szomorúbb fejezete a politikai *felelőtlenségnek* az a szelleme, melyet területi



vitáktól determinált európai politikájukban megmutattak. A félelemtől és bizonytalanságtól megkínzott s nagy történelmi megrázkódtatásoktól és sérelmekről elferdült lélek egyik legjellemzőbb vonása, hogy nem a maga való mivoltából akar megélni, hanem abból, hogy neki az élettől, a történelemtől, a többitől követelnivalója van. Ebben a lelkiállapotban mindinkább elveszti érzékét a maga kötelességei és közösségi felelőssége iránt, s minden erkölcsi szabály csak arra jó számára, hogy a maga követeléseit alátámassza velük. Az európai nemzetközi viszonyoknak főleg 1918 után történt túlmoralizálása okozta, hogy a közép- és kelet-európai nemzetek vitái számára a moralista szólamok egész arzenálja állott rendelkezésre: a birtokló oldal mindenekelőtt a békét, a követelő oldal az igazságot hangoztatta. Valójában azonban mindez hamis nagyzolás volt, mert ezek a kategóriák itt nem valódi értelmükben szerepeltek, hanem egyedül azt jelentették, amire az egymás közötti területi vitákban felhasználhatók voltak. A politikai felnőttség hiánya sehol sem mutatkozott meg olyan élesen, mint éppen ebben: a legegyszerűbben úgy jelölhetnénk meg ezeket a pozíciókat, hogy voltak jó gyerek nemzetek és rossz gyerek nemzetek, stréberek és rontópálok. Békevágyuk és igazságvágyuk megalapozatlansága rögtön ki is derült, ha *méltányos* békéről vagy *kétoldali* igazságról volt szó. Erre az esetre a status quo országoknak megvolt a maguk szólama: „a revízió háborút jelent”, mely a valóságban annyit jelentett, hogy „kész vagyok a háborúra, ha el akarják venni tőlem azt, amit igazságtalanul birtoklok”. A revizionisták szólama pedig – „előbb igazság, azután béke” – valójában azt jelentette, hogy „kész vagyok lángba borítani a világot, ha nem kapom meg, amit igénylek”. Valóban a Biblia fordulatával lehetne kérdezni: „ha ezeket valljátok, mivel cselekedtek másoknál többet, és minek a békére és igazságra való hivatkozás? Vajon az erőszakos és igazságtalan nemzetek nem pontosan ugyanígy cselekednek-e?”<sup>18</sup> Kevés ártott annyira a Nemzetek Szövetsége európai presztízisének, mint azok a vég nélküli és terméketlen viták, amelyek elvi kérdésekké álcázva valójában a közép- és kelet-európai nemzetek egymás közötti területi állapotának kóros állandósághiányából származtak. E népek kezén az egész genfi ideológia egyszerű politikai csatabárddá lett egymás közötti vitáik számára. Így váltak mind közönyösebbek az európai közösség életbe vágó érdekei iránt és mind felelőtlenebbek az európai közösség alapvető erkölcsi maximáival szemben. Hogy a nemzetiszocializmus és a fasizmus milyen mélységes felelőtlenséggel indította el Európát a katasztrófa útján, az közismert. De nem kevésbé lényeges, hogy 1918–1933 között a német–francia kibékülés-

<sup>18</sup> Máté 5:46–47. 62 (695)

nek milyen fontos kísérletei buktak meg a kisantant vétóján, mely egyúttal az oly nagy reménnyel propagált regionális gondolat perverziónját is jelentette. Vagy [gondoljunk] arra, hogy 1938-ban az azonos veszedelemtől fenyegetett Lengyelország és Magyarország mennyire nem tudta a csehszlovák állam katasztrófájával kapcsolatban a kis nemzetek közötti szolidaritásnak még csak egy gesztusát sem felmutatni.

Ha összefoglalóan nézzük a Rajnától keletre eső országok európai politikájának szempontjait és cselekedeteit 1918 óta, nehéz pálcát nem törni ez országok felett. Két ok mégis azt tanácsolja, hogy ne törjünk pálcát felettük. Az egyik ok erkölcsi: ezek az országok embertelenül sokat szenvedtek. A másik gyakorlati: ha pálcát törünk, [semmit] nem nyerünk, sőt csak súlyosbodik vele Európa és a világ helyzete. Okosabb tehát egyenként felismerni az egyes európai nemzeteket gyötrő hisztériák okát, s megkísérelni politikai fejlődésüket visszavezetni oda, ahol tévútra tért. Ezeknek az országoknak bizonyos biztonságra van szükségük, s mindenekfelett ésszerű, tárgyi szempontok és általános elvek szerint meghúzott határokra, mert ez az első feltétele annak, hogy a hisztériák belső vonalon tudjanak levezetődni, s ne terjedjenek át azonnal a környezetre is. Ismétlem, kétségbeejtő tévedés azt hinni, hogy itt jó határt *ügysem* lehet csinálni, tehát inkább valamiféle föderációt kell létesíteni. A föderáció csakis akkor fog működni, *ha előbb* a jó határok megvannak: hiszen itt egyszer már volt egy föderáció, Habsburg-főség alatt, s az éppen népeinek belső viszálykodása miatt esett szét. Azok a nyugat-európai szemlélők, akik fejcsóválva veszik tudomásul, hogy e terület még ma sem tud kikászálódni a maga határvitáiból, meggondolhatnák, hogy a rendeződés folyamata itt csak 1912-ben, illetőleg 1918-ban indulhatott el, amikor megszűnt az a két nemzet feletti államalakulat, mely ezen a területen a kibontakozásnak és a nemzeti keretek kialakulásának útjában állott. A kibontakozás egy kis szerencséjével már 1918-ban megtörténhetett volna, most pedig új, nagy történelmi alkalom érik a végleges konszolidálódás számára. Ezt persze éppen úgy el lehet mulasztani, mint az előzőt, s akkor újból nemzedékekre szóló hisztériák magvai plántálódnak el Európa beteg szervezetében.

## II. fejezet

### A német politikai hisztéria okai és története

#### 1. A német probléma magja

##### **Németország: a béke középponti kérdése**

A jelenlegi történeti pillanat legnagyobb problémája az, hogy mi legyen Németországgal. Az illetékesek úgy tesznek, mint akik teljesen tisztában vannak a tennivalókkal. Azonban a világ közvéleménye úgy gyanítja, hogy az idevonatkozó tervek sem nem túl készek, sem nem túl jók. Ez a gyanú valószínűleg alapos. Az illetékesek terveiből eddig tudtommal két dolog került napvilágra: egy önálló Ausztria felállításának terve és Lengyelország kárpótlásának terve keleti német területekből. Mindkét terv a német probléma magjának a teljes nem ismerését mutatja. Márpedig az, hogy a béke sikerül-e vagy nem, hetven százalékban Németország problémájának, harminc százalékban pedig a Németország és Oroszország között elterülő kis országok problémáinak a megoldásán múlik. A leendő béke legkritikusabb kérdése ugyanis, hogy ti. az angolszász világ és Szovjet-Oroszország egyet tud-e érteni vagy össze fog-e csapni, nem múlik sem a kapitalizmus szocializálódásán, sem a szovjet polgárosodásán, sem a Dardanellákon, sem a közel-keleti olajon, sem Indián, sem Mandzsúrián, hanem egyes-egyedül azon, hogy Németország és a tőle keletre eső kis országok megmaradnak-e az anarchia és az összeomlott politikai tekintélyek területének. Talán kissé furcsán hangzik ezt ilyen határozottan állítani. Mai politikai gondolkodásunk bizonyos hamis világméretű jegyében áll, és úgy képzei, hogy Közép- és Kelet-Európa problémái csak egy komplexum a Közel-Kelet, a Távols-Kelet és a nyugati félgömb nem kevésbé komplikált és nem kevésbé kényes problémái mellett. Ha azonban meggondoljuk, hogy Közép- és Kelet-Európa problémái abban a csekélységben különböznek a világpolitika összes többi problémájától, hogy harminc esztendőn belül immár a második világháború

tör ki ennek a területnek a konszolidátlanságából, akkor joggal lehet bizalmat előlegezni annak az állításnak, hogy a harmadik világháború, ha kitör, aligha törhet ki máshonnan, mint innen.

Hogy Németországgal mit kell tenni, az száz százalékban azon múlik, hogy mit tekintünk a Németországból a világra kiáradt bajok okának.

### A gonosz Németország és a jó Németország legendája

Erre nézve a ma divatban lévő közhelyek két teljesen ellentétes vélemény körül jegecesednek ki. Az egyik szerint a németek természettől fogva vagy legalábbis egy nagyon régi beidegzés erejénél fogva erőszakosak, barbárok, hatalomimádók, nyájtermészetűek, és egy ködös metafizika rabjai: sohasem tették magukévá sem a római, sem a keresztény civilizációt; történetük Arminiustól kezdve Barbarossán, Nagy Frigyesen, Bismarckon, II. Vilmoson keresztül egészen Hitlerig állandó támadás a többi Európával szemben. Politikai életükben és társadalmi szervezetükben eredendően képtelenek a demokrácia és szocialista haladás európai formáit megvalósítani; eredendően képtelenek magukat a maguk erejéből zsarnok fejedelmek, feudális nagybirtokosok és militarista katonai klikkek uralmai alól felszabadítani; gondolkodásuk a középkori német misztikusoktól kezdve Lutheren, Hegelen, Nietzsche-n, Wagneren, Treitschkén<sup>19</sup> keresztül egészen Rosenbergig<sup>20</sup> folytonos lázadás a latin világosság és a keresztény emberség ellen; tudományosságuk merő szorgalom szellem nélkül, és nem akadályozza meg őket, hogy ezt a tudományosságot a legpusztítóbb szándékok szolgálatába állítsák; s időnként olyan vészes monstrumokkal árasztják el a világot, amilyenek a lutheri reformáció, a porosz militarizmus, a wilhelminus hatalomkultusz és a faj és erőszak hitleri mítosza. Bármit is tekintenek a németek alapvető alkati romlottságának okául – faji adottságokat, a német társadalom feudális szerkezetét, a német birtokló osztályok erőszakosságát, a reakciós és nacionalista német nevelési rendszert –, nyilvánvaló, hogy a legnagyobb mértékben veszedelmes egy ilyen népnek szabadságot adni rossz tulajdonságainak további kibontakoztatására és lehetőséget adni újabb támadások

<sup>19</sup> *Treitschke, Heinrich* (1834–1896): német történész, publicista, egyetemi tanár. Fő műve az ötkötetes *Német történelem a 19. században.* (1879–1894)

<sup>20</sup> *Rosenberg, Alfred* (1893–1946): A fajelmélet egyik fő szószólója, a nemzetiszocializmus ideológiájának egyik kidolgozója. Legjelentősebb műve *A 20. század mítosza* (1930). Hitler hatalomra jutása után fontos pozíciókat töltött be a náci államgépezetben; 1941-től a keleti megszállt területek birodalmi minisztere.

megszervezésére. Mindazok a tervek, melyek a németiségnek mélyen gyökerező megromlottságát tételezik fel, mindenekfelett kemény békefeltételeket és kevés önkormányzatot akarnak Németországnak juttatni; hosszú megszállásról, hatékony ellenőrzésről, sőt a német nevelési rendszerbe való beleszólásról hallunk hangokat, s a legmérsékeltebb felfogás is természetesen találja, hogy Németország a maga ügyeiben is csak akkor juthasson szabadabb mozgáshoz, ha *garanciákat* tud felmutatni arra nézve, hogy megjavult és megváltozott.

Az ellentétes verzió szerint a németek alapjában véve jók és kulturáltak, ők a költők és a gondolkodók népe, mely a franciák, angolok és olaszok mellett ezer éve a civilizáció tartópillére; országuk az európai tudományosság fellegvára, ők adták Bachot, Händelt és Beethovent, Leibnizet és Kantot, Goethét és Humboldtot a világnak; a liberalizmus és szocializmus iránymutató gondolkodói kerültek ki soraikból; a századfordulón készülõben lévõ német szocialista forradalom egész Európa számára példamutató lett volna, ha fejlődését az első világháború derékba nem törí, és a versailles-i békeszerződés zsákutcába nem viszi; csakis e békeszerződés ostobasága és keménysége deformálta a német politikai lelkiséget annyira, hogy végül is passzívan elfogadta és túri a felfegyverzett hitlerista kisebbség rémuralmát. Ha pedig ez így van, akkor nincs is másra szükség, mint egy enyhe békeszerződésre és arra, hogy Németországot haladó és demokratikus szellemű németek uralma alá juttassuk.

A probléma, mint a legtöbb ilyen alternatív sémában, reménytelenül hamisan van megfogva, így mindkét felfogás téves.

### **Alkati-e vagy történeti a német hisztéria?**

A németek alkati megromlottságáról szóló felfogás gyermekesen történelmietlen. Az Arminiustól Hitlerig és a német misztikusoktól Rosenberggig terjedő állítólagos organikus és összefüggő sor sem nem organikus, sem nem összefüggő. Arminius egy hajszállal sem volt inkább vagy kevésbé civilizációellenes, mint bármelyik más germán, kelta, szláv, hun vagy arab törzsfőnök, aki a római limes mentén uralkodott. A német ködösség semmivel sem nagyobb, mint a skandinávoké, akiknek mindamellert eszük ágában sincs Európa ellen fellázadni. Nehéz azt állítani, hogy a – különben egyáltalán nem ködös – lutheri reformáció lázadás Európa, a latin rend, fegyelem és világosság ellen, a sokkal radikálisabb kálvini viszont nem az. Azt lehet mondani, hogy a kálviniban több a latin elem, mint

a lutheriban, azonban még mindig nem értjük, hogy a lutheri reformáció az északi államokban – éppen úgy, mint a kálvini Nyugat-Európában – hogyan járulhatott hozzá az individualizmus megerősödéséhez s ezen keresztül a demokrácia előkészítéséhez, s hogyan lehetett ugyanakkor Németországban a barbárság, pogányság, rabszolgatartás és hatalomimádat lázadásának előfutára. Lehet középkori németektől és Luthertől hitlerista ízű mondásokat idézni, de igen valószínű, hogy ilyeneket találni más népek múltjában és irodalmában is, és bizonyára jön majd egyszer egy német disszertáns, aki meg is keresi őket. Humoros, hogy ezt az egész Arminius-, Luther-, Hitler-féle történetfilozófiát a náci is a leglelkesebben vallják, csak éppen ellenkező előjellel: szerintük az egész német történelem a magasrendű, kultúrateremtő északi faj örök küzdelme a mediterrán anarchia, a latin racionalizmus, az orientális judaizmus és a harciatlan kereszténység ellen. Ennek a történetfilozófiának is az a legnagyobb szépséghibája, hogy éppen a sokkalta tisztábban északi skandinávok és angolok nem akarnak tudni róla.

Mindezeknek a történeti perspektíváknak az a szervi hibájuk, hogy utólag vannak hozzáköltve és hozzákeresve az adott történelmi pillanat értelmezéséhez. Képzeljük el, hogy valaki az Európa elleni örök német lázadás elméletét 1750-ben fejt ki – merő sületlenséggé válik az egész. Próbáljuk 1792-ben, 1830-ban vagy 1848-ban azt mondani, hogy a németekben nagyobb a politikai hisztériára való hajlamosság, mint a franciákban – s még vitatkozni sem érdemes róla, hogy ez akkor mennyire nem volt igaz. Természetesen igaz az, hogy a német alkatnak, mint minden nemzeti alkatnak, vannak bizonyos visszatérő alaphangjai. Nem mondom azt sem, hogy a brutalitásra, nekibőszülésre, dogmatizmusra és metafizikai spekulációkra való hajlam ne lett volna német tulajdonság. Semmi kétség, hogy a német politikai fejlődés és a német értékvilág mai deformálódásának a német múlt és a német karakter igen mély rétegeibe nyúló alapjai vannak; *hasonló* történeti sors más népekben bizonyosan nem váltott volna ki *ilyen* reakciókat. Ez azonban áll minden nemzet történelmének minden jó és rossz fordulatára. A kérdés azonban nem az, hogy konstans német vonások-e az erőszak, az ádázság, a dogmatizmus és a ködös metafizikára való hajlandóság, mert nem ők az egyetlen erőszakos, ádáz, nyájtermészetű, dogmatikus és ködös nép a világon; hanem az, hogy konstans-e bennük az európai fejlődésben való részt venni nem akarás, az európai közösségi élet alapelveit elfogadni nem tudás és Európa ideáljaival való agresszív szembe fordulás. Azaz konstans-e bennük a hisztérikus attitűd az európai közösséggel szemben? Mert ma erről van szó. És azt, hogy ez jellegzetes tulajdonságuk volna,

azt legkorábban is csak az 1871 utáni időktől lehet komoly hitellel állítani.

A másik oldalról azonban teljességgel naiv dolog azt képzelni, hogy ha egyszer a németek mai tombolása nem alkati adottságokból következik, hanem történetileg kinyomozható okokra megy vissza, akkor a német társadalom egyes, eddig „elnyomott” csoportjaiból vagy egyes német területekből, mint megannyi bűvös cilinderből, egyik pillanatról a másikra elő lehet húzni a „jó” Németország galambját. A közösségi hisztériák teljes félreismerését jelenti, ha azt képzeljük, hogy a hitlerizmus valami olyan dolog, mely a „hitlerista”-n mint különlegesen megromlott emberfajtán épül fel. Teljesen hiábavaló minden számítás, mely a hitleristák között megállapítja a junkerek vagy a kispolgárok vagy az észak-németek vagy az alpesi fajúak arányszámát, és ebből messzemenő következtetéseket akar levonni. A hitlerizmust nem a hitleristák összessége juttatta uralomra, hanem legalább annyira az antihitleristák bénasága, és egyáltalán a hamis helyzetek és zsákutcák sokasága, melyek lehetségessé tették, hogy a hitlerizmus az egész németiség ügyévé és jelképévé válhassék. Felesleges tehát azon is töprengeni, hogy a németek hány százaléka hitlerista, és hogyan lehetne a jókat a rosszaktól megkülönböztetni és elválasztani. A kérdés az, hogy miből ered és melyik ponton indult el az *egész* német közösségi élet kóros fejlődése.

E tekintetben pedig teljesen téves a német politikai lelkület deformálódását százszázalékosan a versailles-i békeszerződésnek tulajdonítani. Ez a békeszerződés kétségtelenül óriási válságot okozott a német nemzet politikai fejlődésében, és nélküle a hitlerizmus mai formájában nem született volna meg. Kétségtelen azonban az is, hogy nem *egyedül* a békeszerződésből született meg, és a porosz militarizmus és wilhelminus hatalomkultusz organikus előzményei a nemzetiszocializmusnak.

A probléma ott kerül mellékvágányra, amikor a kérdést úgy tesszük fel, hogy a németek megbolondulása Versailles-ból, mint *történeti* okból, vagy pedig kezdettől fogva meglevő vagy legalábbis régtől fogva beidegzett *alkati* tulajdonságokból ered. Abban alig kételkedünk, hogy a német politikai lelkület deformálódása nem alkati, hanem történeti eredetű, csak hogy a történeti előzmény Versailles-nál régebbre megy vissza. A legtöbben azonban, akik azt vitatják, hogy a német politikai lelkület megzavarodása történeti okokra megy vissza, nem mennek túl a versailles-i békeszerződésen. Ennek reakciójaként aztán mindazok, akik erősen emlékeznek a wilhelminus Németország agresszivitására és hatalomkultuszára, úgyannyira túlmennek Versailles-on, hogy meg sem állnak a jó öreg Arminiusig. Vansittart és társai a wilhelminus Németországból merítették az



örök német agresszivitásról való közvetlen tapasztalataikat. S ugyanonnan merített személyes tapasztalatok alapján mondja Brown, hogy a hitlerista Németország hatalmi örülete nem kisebbségi érzésből, hanem paranoid lelki alkatból, a valóságos erők túltengő átérzéséből fakad, mert hiszen megvolt már a valóban hatalmas wilhelminus Németországban is, amelyet semmiféle Versailles-szerű megaláztatás nem ért. Amiből az is következik, hogy a német hatalmi örület mindannyiszor meg fog jelenni, valahányszor a németség a valóságos hatalom bizonyos fokát eléri. Ebben tehát meg kell akadályozni.

A kérdés helyes megválaszolása az, hogy a német politikai lelkület deformálódása *történeti* eredetű, vagyis konkrét okokból, szerencsétlen történeti előzményekből származik, tehát szerencsés fordulatokkal meg is gyógyulhat. A szerencsétlen történeti előzmények azonban nem Versailles-ban, hanem több száz évvel korábbi időpontban kezdődtek.

E mű célja bemutatni a német politikai lelkület zavarának történeti előzményeit, éspedig attól az időponttól kezdve, amikor ezek a történeti előzmények határozottan kártékony és veszedelmes fordulatot vettek, vagyis az 1800-as évek elejétől kezdve.

### A politikum primátusa

Az a tárgyalási mód, melyet a következőkben követni fogunk, tudatosan szemben áll azzal a beállítással, mely e háború és általában a háborúk mögött általában gazdasági erők és érdekek harcát látja, és a háborút gazdasági fejlődési folyamatok mellékhatásaként mutatja be.

Gazdasági tényezők kétségtelenül befolyásolni tudják a háború tartalmát, fordulatait, eszközeit és lefolyását, sőt kimenetelét is. Ezek azonban végsőleg inkább kísérő okok és érdekek, mint prima causák. Azok a politikai félelmek, bizonytalanságérzetek és indulatok, melyek a politikai egyensúly megbillenéséhez vezetnek, túl vannak azon a méreten, ahol még gazdasági érdekeltségnek háborús hangulatot „szítani”, mozgalmakat „pénzelni” és politikai „intrikákat szöni” lehet, sőt túl vannak azon a méreten is, amelyen belül hosszú lejáratú gazdasági tendenciák vagy nagy gazdasági válságok és depressziók önmagukban politikai fejlemények okai lehetnek. Az a közhely, hogy a háborút gazdasági érdekellentétek robbantják ki, kb. annyit ér, mint az a megállapítás, hogy ez a háború és a háborúk általában a *bűn* gyümölcsei; ez is igaz, de mégsem elég ezt tudni annak, aki érteni és segíteni akar. Nagyon időszerű volna megkí-

sérelni – éppen úgy, ahogyan Karl Marx felfedezte a politikum mögött elrejtőző gazdasági momentumokat – most a túlságosan sokat emlegetett gazdasági vonatkozások mögött felfedni a politikumot és annak tömeglélektani hatásait. Különösen pedig a modern nemzetek kialakulásának gyötrelmes és zűrzavaros folyamatát, mely 1789 óta krónikus okává lett Közép- és Kelet-Európa zűrzavarának és ezen keresztül az európai egyensúly megbillenésének.

Bizonyára csodálkozni fognak azon, hogy a politikumnak helyenként egész népek lelki habitusát deformáló hatást tulajdonítunk, holott köztudomású, hogy a világon mindenütt az emberek többsége apolitikus, sőt politikaellenes. Azonban az a politikum, amiről itt szó van, nem az, amit az emberek a „politikuss” nevével szoktak összekapcsolni, s amivel szemben valóban többnyire közönyösek vagy ellenségesek, hanem a „polisz”, a közösség ügye, helyzete és viszonya az egyes emberekhez. Ez pedig az emberek túlnyomó részét nagyon is érdekli. Különösen érdekli a 18–19. század fordulója, vagyis a modern közösségi érzés megjelenése óta, amióta az állami közösséghez való viszonyulás, magának az állami közösségnek a működése, a milyensége és presztízse elvileg mindenkinek a közös és személyes ügyévé lett. A közösséghez való viszonyoknak ez az elvi és érzelmi demokratizálódása – ami nem feltétlenül jelent még demokráciát – előntötte egész Európát. Innen az a legújabb kori helyzet, hogy a nemzeti közösség ügyeiből a legkülönbözőbb közösségi hisztériák származtak, amelyeknek döntő részük volt az európai egyensúly végzetes megbillenésében, s melyek között súlyosságban messze kiemelkedik a német nemzeté.

Tisztába kell tehát jönnünk a politikai hisztériák természetrajzával. Azok a közhelyek, melyekkel korunk politikai lázjelenségeit meg szokták közelíteni, két véglet között ingadoznak: vagy egy naiv racionalizmusból indulnak ki, mely a legvadabb politikai mozgalmak mögött is mindenáron józanul kalkuláló érdekeket akar hátsó rugóként felfedezni; vagy egy naiv emocionalizmusból, mely a politikai változásokat végsőleg a tömegérzelmek kiszámíthatatlan hullámzásának tulajdonítja, s ezek minden ésszerű megragadását hiú vállalkozásnak tartja. Ez is egyike azoknak a terméketlen alternatíváknak, amelyeken túl kell jutnunk. Az értelem uralma az indulatok felett olyan követelmény, melyről az emberiség semmiféle irracionális lendület kedvéért nem mondhat le, ha nem akarja feladni mindazt, amit eddig fejlődött. De az értelem primátusa nem azt jelenti, hogy racionális érdeket lássunk ott, ahol az indulat döntő, hogy úgy tegyünk, mintha indulatok nem is volnának, vagy abból induljunk ki, hogy egy helyesen berendezett közösségben az indulatoknak nem szabadna szerepet

játszaniok. A világ nagy racionalistái mindig abban voltak nagyok, hogy az emberi érzelmek és indulatok komplex világában sem mondtak le arról, hogy az okozatokat a maguk okaira próbálják visszavezetni. Ezen az úton próbáljuk követni őket.

### A politikai hisztériák mibenléte

A politikai lelkiállapotok elváltozásai terén a 18. század végétől kezdve döntő és végzetes fordulat következett be Európában. Az európai fejlődés lassú menete ettől a pillanattól gyors, robbanó és lázas változás formáját vette fel, mely ma bizonyos pontokon teljes kisiklással fenyeget. Az európai politikai kultúra addigi hordozói, a monarchia és az arisztokrácia ugyanis részben hirtelen, részben fokozatosan tekintélyüket veszítették, s ezzel párhuzamosan a közösségi érzelmeknek nagymértékű intenziválódása és eltömegesedése következett be. Ennek legfőbb megnyilvánulása a modern nacionalizmus. Ez pedig új, félelmes jelenséget vezetett be az európai politikai fejlődés tényezői közé: azt, hogy egész nemzetek életében tűnnek fel és jutnak döntő politikai jelentőséghez olyan lelkiállapotok, melyek az egyéni neurózisok és hisztériák képét mutatják.

A következőkben általában a „politikai hisztéria” vagy „közösségi hisztéria” kifejezést fogjuk használni. A hisztéria szó a lélektanban<sup>21</sup> is igen különböző és vitás értelmű jelenségeket foglal össze, melyeket természetesen lehet külön-külön is szemlélni és hisztériának nevezni. Nincs azonban sok értelme, hogy rögtön közösségi hisztériának nevezzünk minden, az átlagosnál hevesebb politikai érzelmet s általában a politikai érzelmeknek és indulatoknak azt a magasabb hőfokát, mely együtt jár a közösségi érzelmek demokratizálódásával (mely nem feltétlenül demokrácia is!). Már több joggal lehet hisztérikus jellegűeknek tekinteni azokat a Ferrero által megrajzolt tartós félelmi állapotokat, melyek a közösségek nagy történelmi megrázkódtatásai, pl. politikai tekintélyek összeomlása, forradalmak, idegen uralmak, háborúvesztések után lépnek fel, és összeesküvésektől,

<sup>21</sup> Ezeket az elnevezéseket, melyeknek a terminológiája az egyéni lélektanban sem egységes, természetesen nem lehet minden további nélkül közösség-lélektani jelenségekre használni, és ma még igen messze vagyunk az egzakt tudástól, hogy meddig lehet vagy célszerű és honnan kezdve nem. Az azonban, hogy ezek a megnevezések az egyéni lélektanban is ingadozó értelműek, nemcsak nehezebbé teszi egyes analóg közösség-lélektani jelenségek leírását, hanem bizonyos szabadságot is enged ezeknek az analógiai kifejezéseknek a használatában. (Bibó István saját jegyzete)

forradalomtól, megtámadástól, koalícióktól való állandó félelemben és vélt vagy valódi politikai ellenfelek heves üldöztetésében szoktak megnyilvánulni. Az igazi, nagy közösségi hisztéria azonban az, amikor együtt vannak annak összes jellegzetes tünetei: a közösségnek a realitásoktól való elrugaszzkodása, az élet által feladott problémák megoldására való képtelensége, az önértékelés bizonytalan és túlméretezett volta és a környező világ behatásaira adott reakciók irreális és aránytalan volta.

Azt hiszem, téves volna a politikai közösség esetén „lelki zavarai”-t egyéni lelki zavarok hatásából származtatni s egyszerűen azonosnak venni egyéni lelki zavarok összegeződésével, egyes zavart lelkű egyének hatásával vagy a tömeghisztéria valamely fajával. Nem látom termékenynek, ha mégolyan érdekes is, hisztérikus közösségi tagok vagy közösségi vezetők lelkét analizálni abban a reményben, hogy ezzel okosabbak leszünk a közösségi hisztéria dolgában is. A másik oldalon viszont óvakodnunk kell mindenféle közösségi metafizikától, mely a közösségnek *magának* tulajdonít valamiféle „lelket” és „lelki zavar”-t. A közösségi hisztéria *egyéni* lelkiállapotok együttes hatásából alakul ki, azonban ezek az egyéni lelkiállapotok külön-külön nem feltétlenül hisztériások, hiszen egy-egy közösségi hisztéria gyakran több nemzedéken keresztül zajlik, s egészen más személyek élnek át bizonyos kiinduló élményeket, mások alakítanak ki egy hamis képet a közösség való állapotáról, és ismét másokon keresztül jelennek meg a közösség hisztérikus reakciói. Mindeme személyek lelkivilágának, akik a közösség hisztérikus megnyilvánulásait akár politikai cselekvéssel, akár egyszerű elfogadással és helyesléssel kialakítják, a közösségi politikai állásfoglalás gyakran csupán egy területe, s maguk személy szerint lehetnek igen ép lelkű, egészséges és szimpatikus emberek; s mindaz, amit a közösség nevében vagy a közösség ügyében tesznek, vallanak vagy gondolnak, az is az adott konstellációban igen józannak, realistának vagy legalábbis kikerülhetetlennek tűnik fel előttük. Ezeknek a magukban nem hisztérikus megnyilvánulásoknak az összessége azonban mégis azt eredményezi, hogy a közösségnek a realitáshoz, a maga érdekéhez, a maga feladataihoz és a környezethez való viszonya úgy alakul, hogy a hisztérikus ember helyzetével és reakcióival mutat analóg vonásokat. Ezért hívságos és természetlen dolog a közösségi hisztériákat bizonyos megromlott lelkületű egyéneknek vagy csoportoknak, társadalmi osztályoknak és politikai hitvallások híveinek tulajdonítani és azon töprengeni, hogy ezek a beteg közösségnek hány százalékát teszik ki, s hogy ezeket hogyan lehetne a közösségből kiiktatni. A közösségi hisztéria természetesen kitermel egy vak, ádáz és korlátolt

emberfajtat, mely elsősorban fogja elhinni és hangoztatni a hisztériára jellemző öncsaló ostobaságokat, kitermeli a hisztéria haszonélvezőit, akik a hisztéria hullámainak a legfelületén úszkálnak, és belőle élnek, és kitermeli a hisztéria gengsztereit és hóhérlegényeit. A legkülönbözőbb okok idézhetik elő, hogy ezek között aránylag nagy számmal legyenek bizonyos csoportok tagjai, bizonyos vidékek szülöttei stb. stb. Semmit sem segítenek azonban az olyan tervek, melyek a hisztérián úgy akarnak segíteni, hogy ezeket a csoportokat, vidékeket vagy a hisztériának bármi módon körülhatárolt hordozóit elpusztítják, izolálják, vagy más módon kiiktatják a közösségből. A közösségi hisztéria ugyanis az egész közösség állapota, s hiába választjuk el a hisztéria látható hordozóit, ha közben a hisztéria feltételei és alaphelyzetei megmaradnak: a hisztéria kezdetén álló megrázkódtatások nem oldódnak fel, a hisztéria lényegét kitevő hamis helyzet nem oldódik meg. Hiába pusztítunk el minden „gonosz” embert, a hisztéria téveszméi és hamis reakciói békés családfőkben, hatgyermekes családayakban, a légynek sem vétő szolid emberekben és nemes, magasztos, emelkedett szellemű egyénekben fognak tovább élni, s a közösség egy nemzedék alatt újból kitermeli a hisztéria örültjeit, haszonélvezőit és hóhérlegényeit.

### A politikai hisztériák természetrajza

A politikai hisztéria kiindulópontja mindig a közösségnek valamiféle *megrázkódtató történelmi tapasztalata*, és pedig nem akármiféle megrázkódtatás, hanem olyan, melyről a közösség tagjai úgy érzik, hogy annak elviselése és a belőlük származó problémák megoldása a közösség erejét meghaladja. Az olyan közösség, mely a maga erőivel, legyenek azok nagyok vagy csekélyek, jól és biztonsággal tud élni, éppen úgy, mint az egészséges egyén, a katasztrófákból megerősödve kerül ki, mert realista módon megkeresi az őt ért baj okait, levonja annak tanulságait, elviseli azt, amit elemi csapásnak ismer fel, vállalja az erkölcsi felelősséget azért, amit a maga hibájának tulajdoníthat, elégtételt szerez az őt ért igazságtalanságért, napirendre tér afelett, amin nem változtathat, lemond a megvalósíthatatlan ábrándokról, s kitűzi és megoldja az előtte álló feladatokat. Az egyensúlyozott közösség tehát, még ha igen heves és lázas jellegű reakciókat mutat is, végül *megoldja a problémáját*, azaz nem esik hisztériába, mert hiszen a hisztéria éppen a probléma elől való kitérést jelenti. Ezért nem minősíthetők egészen politikai hisztériáknak a francia és orosz forradalmak, bármi heves megráz-

kódtatást jelentettek is, bármilyen súlyos kilengéseket okoztak is országuk politikai fejlődésében, s bármennyire mutattak is részletekben hisztérikus folyamatokat. Azt a közösségi problémát ugyanis, mely a francia, illetőleg az orosz forradalom magja volt, ti. a személyes uralmi helyzetek nélküli közösségi élet kiépítését, illetőleg az osztály nélküli társadalom felépítését, a francia, illetőleg az orosz közösség végül is *megoldotta*. A francia forradalom, mely lényegileg 1789-től kezdve a Dreyfus-pörig terjedt, főleg első fázisában (1789–1814) volt hisztérikus jellegű, azonkívül különösen a francia, de bizonyos mértékben az orosz is hisztériás tüneteket mutatott külpolitikai téren. A politikai élet egészét eldöntő, csaknem krónikussá váló hisztériák klasszikus területe azonban Közép- és Kelet-Európa.

Hogy egy megrázkódtatás miért haladja meg valamely közösség teherbíró képességét, annak igen sokféle oka lehet: a megrázkódtatás váratlan és nagy volta, a belőle adódó szenvedés megérdemeletlensége, igazságtalansága vagy aránytalansága, a belőle származó problémák súlyossága, a közösség éretlen kamaszlelkülete, megelőző, félrevezető történeti tapasztalatok, melyek túl nagy reményeket vagy alaptalan optimizmust plántáltak el a közösségben stb., stb. Az ilyen túl nagy megrázkódtatás a szóban forgó közösség politikai gondolkodásának, érzelmeinek és szándékainak a megrögzülésével és megbénulásával jár, melyben a megrázkódtatás emléke, helyesen vagy helytelenül levont tanulsága válik uralkodóvá, valamint az a vágy, hogy a közösség százszázalékos garanciát kapjon afelől, hogy a katasztrófa nem ismétlődhetik meg. A gondolkodás, az érzelmek és az aktivitás tehát betegesen *hozzákötődik* egyetlenegy élmény egy bizonyos értelmezéséhez. Ebben a megrögződött, bénult állapotban az aktuális problémák megoldhatatlanná válnak, ha bármilyen vonatkozásban vannak a kritikus ponttal. Ezt azonban a közösség csakúgy, mint az egyén, nem képes bevallani, és nem is meri magának bevallani. Belemenekül tehát valami álmegoldásba, a megoldás illúziójába, s kitalál valami formulát vagy kompromisszumot, melyekkel összeegyeztetetlen dolgokat próbál összeegyeztetni, gondosan kímélve azokat az erőket, melyek a valóságban a megoldás útjában állnak, éppen azokat, melyekkel a megoldás érdekében meg kellene küzdenie. Ezek azok a helyzetek, mikor egy ország úgy tesz, mintha egységes volna, holott nem az, úgy tesz, mintha független volna, holott nem az, úgy tesz, mintha demokratikus volna, holott nem az, úgy tesz, mintha forradalomban élne, holott tesped. Az ilyen hamis helyzetben élő közösség mindinkább ferde viszonyba kerül a realitással; az eléje kerülő újabb problémák megoldásánál nem abból indul ki, ami van és ami lehet, hanem abból, aminek képzeletét, ami lesz vagy ami



szeretne lenni. Így lassan képtelenné válik arra, hogy bajainak és kudarcainak az okát az okok és okozatok normális láncolatában megtalálja, és minden bajára olyan magyarázatokat keres, melyek a józan értelem és a tények színe előtt nyilván hamisak, de lehetővé teszik, hogy a hamis helyzetben élő közösség hamis helyzetét fenntarthassa. Az, hogy egy hamis helyzetben élő közösség „valamivel nem néz szembe”, nem azt jelenti, mintha a szóban forgó tény nem vették volna észre, és nem mondták volna sokan. Hanem azt jelenti, hogy a hamis helyzetben lévő közösség közvéleménye vagy irányadó véleménye kifejleszt bizonyos szólamokat, melyekkel a neki kellemetlen megállapításokat újból meg újból elüti vagy letorkolja. A hisztérikus világkép zárt és tökéletes: megmagyaráz mindent, és igazol mindent, s mindaz, amit állít, s mindaz, amit előír, tökéletesen megfelel egymásnak. Minden stimmel benne. Csupán egyetlenegy hibája van. Nem azért stimmel benne minden, mert megfelel az igazi értékeknek és a való tényeknek, hanem azért, mert egy hamis helyzet követelményeit foglalja rendszerbe, és pontosan azt mondja, amit a helyzetben élő hallani akar. A közösségek életében az ilyen hamis helyzet és hamis világkép lassan tartós kontraszelekciót hoz létre: előtérbe hozza a hamis kompromisszumok embereit, az összeegyeztetetetlen dolgokat összeegyeztető formulák mestereit, a hamis realistákat, akiknek realizmusa mögött valójában csak erőszakosság, ravaszság vagy csökönység van, s többek között előtérbe hozza azokat is, akikben a közösség hisztériája valamilyen egyéni hisztéria formájában is visszhangot talál; a másik oldalon viszont a helyzetet tisztán látó, tisztán megítélő egyéniségeket terméketlenségre szorítja, mert vészjeleik visszhangtalanul pattognak le a hisztériás világkép zártságáról és önmagának való elegendőségéről. A hisztérikus közösségekben mind erősebb lesz a *hamis önértékelésre való hajlandóság*; maguk előtt be nem vallott tisztelettel néznek az életerős és feladataikkal szembenézni tudó közösségek teljesítményei felé, ugyanakkor azonban ennek megfelelően kész örömmel fogadnak mindent, ami őket – lehetőleg a valóság rovására – felmagasztalja. Megjelennek a vágyak és a realitás diszkrepanciájának ismert tünetei: hatalmi túltengés és kisebbségi érzés, jogcímekből való élni akarás és a valóságos teljesítmények értékének a csökkenése, a pusztá siker mértéktelen tisztelete, a nagy elégtételek keresése és a nem létező dolgok hangoztatásának – magyarul a propagandának – a mágikus erejében való hit. Minél több kudarc éri ezen az úton a közösséget, annál kevésbé lesz képes a kudarcok tanulságait a maga hasznára fordítani, s ezen a ponton jelenik meg a környezet behatásaira való *hamis és aránytalan reagálás*. A hisztérikus lélek keres valakit – vagy valakit –, akikre minden felelős-



séget ráháríthasson, s magát minden felelősség alól felmenthesse: mumusokkal népesíti be maga körül a világot. Ugyanúgy, ahogyan a primitív ember az őt érő természeti szerencsétlenségeket, melyeknek okait a maga tapasztalati anyagával megmagyarázni nem képes, intencióval ruházza fel, mágikus erőknek, rosszindulatú szellemeknek tulajdonítja. A mágikus magyarázat értelmetlensége nyilvánvaló azok számára, akik a valódi okokat látják, és a mágikus magyarázat mögött álló félelemben nem részesek, a szenvedő alanyról azonban lepattan minden logikus magyarázat. A hisztérikus ember és a hisztérikus közösség e tekintetben teljesen úgy viselkedik, mint a primitív, csak éppen a primitív nem képes megérteni az igazi okokat, a hisztérikus pedig nem akarja megérteni őket. A hisztérikus lélek lassan minden energiáját arra koncentrálja, hogy az őt fenyegető mágikus erőkön valami ellenmágiával úrrá legyen, s lassan élete minden függő kérdésének az elintézését attól az elégtételtől teszi függővé, melyet ennek az ellenmágiának a segítségével el fog érni. Azt az irreális világképet, melyet kiépített magának, előbb-utóbb alkalmazza a környezethez való viszonyában is, a mumusokat lokalizálja valahol a valóság világában is, és az ingerültségnek és a félelemben fogant erőszakosságnak oly erejével támad környezetére, hogy abban valóban fel is kelti azokat az ártó és megsemmisítő indulatokat és szándékokat, melyeket feltételezett nála. Ha a környezet ad valamiféle elégtételt, a hisztérikus ebben éppen a maga világképének az igazolását látja, és éppen akkor veszi el a mértéket, mikor az áhított elégtételt megkapta. Most már az elégtételből semmi sem elég, és az erkölcsi önelégültségnek és hatalmaskodásnak olyan túltengése lép fel, mely az egész környezetet harcra hívja ki. A harc kimenetele végsőleg sohasem kétséges, tekintet nélkül arra, hogy kinek mekkora a fizikai ereje, mennyi a katonája és mennyi a nyersanyaga: a sérült egyén vagy közösség nem azért bukik el, mert fizikailag gyengébb a környezeténél, hanem azért, mert hamis viszonyban van a realitással. Az elégtétel-keresés ámokfutásában lassan elmaradnak mögötte mindazok a segítő tényezők, melyek addig, míg ügyének volt valami realitása vagy igazsága, mellette voltak, vagy amelyeket maga mellé kényszerített vagy maga mellé képzelt. Végül is az ámokfutó ember vagy ámokfutó közösség fejjel megy neki a minden mágiánál, minden ráolvasásnál, minden illúziónál keményebb tényeknek. A katasztrófa után aztán vagy kijózanodás és gyógyulás következik, vagy – szerencsétlenebb esetben – újabb, még súlyosabb hisztéria.

## A német hisztéria gyökerei: a német történelem öt nagy zsákutcája

Az európai egyensúly legújabb kori megbillenésének a középpontjában egy ilyen hisztériasorozat áll. Kiindulópontja e sorozatnak a francia forradalom külpolitikai hisztériája, mely kezdődött a francia monarchia összeomlásának nagy megrázkódtatásával, s átani rémképül felidézte az emigránsok és európai monarchia forradalomellenes koalícióját, majd beleesett a terror rémületébe, védekezésül kitalálta a napóleoni forradalmár-diktatúra fából vaskarikáját, nagy sikerét s igazolását megkapta az amiens-i és lunéville-i békével, mértékét elvesztette 1801 és 1804 közötti agresszív politikájával, erre kiépítette az európai császárság fantazmagóriáját, lejtőre jutott a spanyol hadjárattal, és katasztrófába torkolt 1812-ben. Ennek egyik mellékhatásaként született meg a porosz hisztériája, mely kezdődött a jénai vereséggel, s átani ellenfélül kitalálta a francia Erbfeindot; védekezésül megszervezte a porosz militarizmust, elégtételét megkapta Königrätznél és Sedannál; mértékét elvesztette a frankfurti békében; oktalan öntömjezésének és hamis romantikájának adta át magát a wilhelminus Németországban, és katasztrófát produkált 1914-ben. Ennek párja volt a franciák félelmi hisztériája, mely azonban ekkor már nem kapcsolódott össze a belső közösségi élet zavaaraival, hanem külpolitikai síkon zajlott le: kezdődött az 1870–71-es vereséggel, s átani jelenségül kirajzolta a prusszianizmust, védekezésül kiépítette az antant szövetségi rendszerét, elégtételét megkapta 1918-ban, mértékét elvesztette Versailles-ban, a francia hegemonia illúziójába menekült 1919 után, katasztrófába torkolt 1940-ben.

Mindezeknél mélységben s rapiditásban sokkalta súlyosabb a versailles-i Németország hisztériája. Sérelme a versailles-i békeszerződés, s átani rémképe a demokrácia, a kapitalizmus és kommunizmus összes szárait mozgató zsidóság, patológikus védekezése a hitleri világkép és a hitleri forradalom, fényes elégtételét megkapta az Anschlusszal<sup>22</sup> és Münchenben, mértékét elvesztette a prágai bevonulással, lejtőre jutott a második világháborúval, s végső katasztrófája szemünk előtt folyik.

Ebből a hisztériasorból a porosz wilhelminus hisztéria és a hitlerista hisztéria organikus egységet alkotnak: az 1918–19. évi katasztrófa lezáródása az egyiknek és kezdete a másoknak. A német hisztéria megismerését tehát a porosz wilhelminus hisztéria bölcsőjénél vagy 1806-ban, a német-ró-

<sup>22</sup> Anschluss – Ausztria hozzácsatolása Németországhoz (1938. március 12).

mai szent birodalom felbomlásával és Poroszországnak ezzel összefüggő katasztrófájával kell kezdenünk. Minden hisztériának két fázisa van: az első egy válságos zsákutcás helyzet, melyen a szóban [levő] közösség úrrá lenni nem tud, és így inkább egy álmegoldást választ, a másik pedig az álmegoldásnak magának a zsákutcája, mely végül is katasztrófába torkollik. Minthogy pedig a német hisztériasorozat élén szintén egy olyan katasztrófa áll, mely maga is egy zsákutcás – bár egyáltalán nem hisztériás jellegű – politikai helyzetből, a római-német szent birodalom anarchiájából származik, a legújabb kori német történelmet úgy is jellemezhetjük, hogy az öt zsákutcás politikai helyzet egymásutánjából áll. Ezek: a római-német szent birodalom, a Német Szövetség, a wilhelminus német császárság, a weimari német köztársaság és a hitleri harmadik birodalom. Hogy a római-német szent birodalom, a Német Szövetség és a weimari német köztársaság politikai zsákutcát jelentettek, ez közhely. Hogy a dinamikai és a politikai fellendülés jegyében fellépő hitleri harmadik birodalom a katasztrófa csíráját kezdettől fogva magában hordozta, ezt ma visszamenőleg olyanok is megjósolják, akik ezt előre látni elmulasztották. Hogy azonban a nemzeti egység és német hatalmi fellendülés jegyében megszületett wilhelminus német császárságot szintén a politikai bénultság és egy helyben állás jellemezte, ezt eddig kevesen ismerték fel. Az alábbiakban ezt a felismerést szeretném leginkább értékesíteni, mert meg vagyok győződve, hogy itt lehet leginkább a bajok gyökeréig hatolni, és innen kiindulva lehet véglegesen szétosztatni mind a gonosz, mind a jó Németország legendáját.

## 2. A római szent birodalom zsákutcája

### A német történelem nagy tehertétele: a területi fejedelemség

A német állam a 9. század közepe óta létező realitás Európa politikai szerkezetében. A német törzsek területe a verduni szerződés után Német Lajos fősege alatt ekkor alakult meg különálló keleti frank királyság formájában. Egy századdal később, a Karolingok német ágának kihalta után már eleven realitás a német nemzet, mert a Nagy Károly vaskeze által összehozott négy törzs (frank, sváb, szász és bajor) nemessége ekkor már magától összegyűlik, hogy „német” királyt válasszon. Az elkövetkezendő évszázadokban Németország éppen úgy, mint Nyugat-Európa többi országai, a hűbériség szervezett anarchiájában él, mely felett azonban csakúgy, mint Franciaországban, az egységet fenntartja a nőágon folytonos dinasztia és királyi hatalom presztízse. Míg azonban a francia királyság lassan letörte a nagy hűbérurakat, és elindult a modern államiság felé vezető úton, addig Németországban a római császári korona ábrándképét követő német királyok jóvoltából a nagy hűbérurak saját területükön mind korlátlanabb uralkodókká váltak, és az újkor elejétől kezdve maguk próbálták földbirtokaikat „állam”-okká fejleszteni. A területi fejedelemségnek ez a rendszere volt a német politikai fejlődés legsúlyosabb tehertétele. Ez ugyanis azt jelentette, hogy a monarchia és a polgárság szövetkezése, melynek olyan döntő szerepe volt a francia politikai fejlődésben, Németországban ha létre is jött, nem tudott döntő hatást kifejteni. Németországban a születési szelekció ősidőktől kezdve sokkal döntőbb volt, mint a Római Birodalom által atomizált és racionalizált nyugati és mediterrán Európában, és a területi fejedelemség rendszere azt jelentette, hogy a nagy földesurakból kinőtt fejedelmek körül az egész ország végleg és mereven beleszorult egy hiperarisztokratikus társadalmi rend béklyóiba. Az a nyomasztó hatás, amit az átlagember önbizalmára és öntudatára a születési arisztokrácia kiváltságai Európa-szerte gyakoroltak, sehol sem volt olyan állandó, mélyreható és kibúvót nem engedő, mint Németországban. A területi fejedelemség rendszere ezenfelül még azt is jelentette, hogy a szabadság fogalma és sze-

mélyi köre Németországban súlyosan megsűkül. A szabadság köre még Németországtól keletre lévő és Németországnál elmaradottabb országokban is – ha megannyira szűk és kiváltságokra szorított volt is – még mindig aránylag széles volt, és nagy tömeget foglalt magában. Ezzel szemben Németországban a „Libertas Germanica” mind kizárólagosabban a nagy földesurakból lett fejedelmek szabadságát és abszolút hatalmát jelentette, melyet a legmerészebb absztrakció sem hozhatott többé egy nevezőre a nép szabadságával.

### **A római-német császárság anarchiája és a német nemzet folytonossága**

A római szent birodalom anarchiája és a területi fejedelmek önállósodása azonban távolról sem jelentette azt, hogy a német nemzet megszűnt volna létezni. Közkeletű nézet szerint ugyan a római szent birodalom idejében nem is lehetett szó nemzetről, mert hiszen a nemzeti eszme a francia forradalom terméke, a nemzet azonban nem a francia forradalommal született meg, csupán a hozzá fűződő érzelmek váltak ekkor tömegérzelmekké: a nemzet maga, mint Európa jellegzetes egysége, igen hosszú múltra tekinthet vissza. Néhányának fejlődése már az i. sz. 5–6. században megindult, legtöbbje készen volt a 10–11. század fordulóján, a 15–16. és 19–20. századok nagy forrongásaiban már csak néhány kisebb, bár jelentős új nemzet csatlakozott a meglévőkhöz. Van ugyan olyan vélemény, mely – rendszerint elvtelen határváltoztatások igazolására – azt állítja, hogy Európában az államhatárok és velük a nemzeti keretek másfél évezrede a szüntelen változás állapotában vannak, amelyben a hatalmi erők hatásán kívül semmiféle más törvényszerűség nem érvényesült. Valójában azonban Európa nemzeti keretei az államhatárok több-kevesebb változása mellett meglepő állandóságot mutatnak. Csak éppen politikai keret alatt nem kell mai értelemben vett effektív államhatalmat érteni. A nemzet persze már akkor is politikai keretet jelentett – a királyságot, az országot. Ezt azonban az effektív hatalommal rendelkező ezerkezű és ezerfejű hűbériség mellett gyakran csak pókháló vékonyságú szimbolikus kapcsolatok, címek jelzik, melyek viszont félelmes erőknek tudnak bizonyulni, és hallatlan szívósságot mutatnak. Bármennyire is puszta cím nemegyszer a politikai egységet kifejező királyi cím, azok a keretek, melyekre vonatkozik, már akkor is a közös jognak, a kölcsönös kicserélődésnek, az intenzív és állandó kulturális és politikai egymásra hatásnak az egységei, melyeket erős szálakkal

fűz egybe a kiválasztott dinasztia és irányadó nemesség hivatástudata, majd mind fokozódó mértékben az értelmiségi osztály és a polgárság közösségi tudata is. A 15. század körül már megjelentek mindazok a gondolatok, melyekben a nemzeti érzés mindmáig tudatosodni szokott: a nemzet, mint aminek java a legfőbb közösségi szempont, a nemzeti sajátosságok számontartása és értékelése, az idegen uralom elutasítása, sőt a nemzeti nyelv értékelése is. E nemzetek, ha egyszer létrejöttek, az európai történelem tanúsága szerint pusztán a központi hatalom gyengesége és a helyi hatalmak önállósulása folytán sohasem estek széjjel: az önállósult helyi egység csak akkor vált külön nemzetté, ha a hatalmi különálláshoz megfelelően erős vagy tartós politikai élmények járultak, melyek az új egység belső öntudátát és a régi egységtől való elszakadását megalapozták. A német nemzet ősi területét ebben az értelemben három új nemzet alakulása érintette: a holland, a belga és a svájci nemzeté. Egyébként a területi fejedelemségek önállósodása elegendően erős külön politikai élmények hiányában nem vezetett Németországnak sok nemzetté való szétesésére. Aránylag leginkább még Poroszország indult el ezen az úton, különféle okok folytán azonban a porosz állam fejlődése is beletorkollott az egyetemes német fejlődésbe. Még kevésbé indult el ilyen fejlődés Ausztriánál, mely évszázadokon keresztül a német egységet megtestesítő császár háziországa volt. A német császárnak ugyan mind kevesebb effektív hatalma volt, ez azonban nem változtatott azon, hogy a német birodalomnak megvoltak a maga határai, az államfője, közös intézményei, közös joga, és megvolt a németiség közös tudata és közös nyelve is. Nem is beszélve arról, hogy a német szabad városok, a német egyházi fejedelemségek és a számtalan, egészen apró német fejedelemség népe számára eleven politikai realitás volt az, hogy ők a német birodalomhoz és a német császár fősege alá tartoznak, és ez a hovatartozás adott nekik Európában rangot és nevet. A német állam szétesése hosszú ideig csupán annyit jelentett, hogy a nagy hűbéresek hatalmát nem sikerült annyira és akkorra megtörni, mint Franciaországban. Azért a világ és a németek szemében Ausztria, Bajorország, Brandenburg, Pfalz csakolyan tartományai voltak a német királyságnak, mint Île-de-France, Normandia, Anjou vagy Gascogne Franciaországnak. A német birodalom intézményes politikai realitása csupán a vesztfáliai békében vált végleg névlegessé; azonban a német birodalom névleges határai továbbra is megmaradtak, s ami a legfontosabb, megmaradt a német nemzet mint politikai-lélektani realitás. Megszoktuk, hogy az európai történelmet térképről nézzük, s ezen a térképen a Habsburgok, Hohenzollernek, Wittelsbachok stb. birtokait jelző sárga vagy piros színt tartjuk fontosnak, ellenben a né-

met birodalom határait jelző fekete vonalat úgy tekintjük, mint egy már alig tiszteletreméltó történelmi régiség nyomát, amely azután 1806-ban megérdemelten tűnik el végleg a térképről. Semmi sem botorabb dolog, mint a német nemzetnek a középkor kezdete óta folyamatosan fennálló lélektani realitását alábecsülni csak azért, mert egységes politikai hatalom nem állt mögötte. Ha a római császárság, mint politikai hatótényező, másfél évezreddel túl tudta élni a Római Birodalom hatalmi szervezetének összeomlását, úgy valóban alig lehet csodálkozni azon, hogy a német nemzet, a német monarchia, a német birodalom gondolata lényegileg érintetlenül átvészelt az azt a százötven esztendő, mely a vesztfáliai békétől a modern nemzeti érzés feltámadásáig terjedt. Ha ismerjük azt az óriási jelentőséget, mellyel a ma jelképesnek gondolt hűbéri kapcsolatok egészen a francia forradalomig bírtak, akkor nem fogjuk lebecsülni annak a jelentőségét, hogy a Habsburg császárok a vesztfáliai béke után is megmaradtak a német királyság főinek.

### Az 1806. évi nagy sokk

A római szent birodalom teljes atomizáltságában sokáig elélt volna békében a német nemzet, melyet a teljes politikai szétagoltság nem akadályozott meg abban, hogy a 18. századtól a 19. század közepéig a szellemi fellendülésnek és teljesítőképességnek olyan tetőpontjára jusson, amelyen senki tőle ebben az időben nagy nemzet mivoltát el nem vitathatta. A politikai helyzet zsákutcás és stagnáló volt, a német politikai test teljes támasztalanságát és tehetetlenségét azonban egyszerre váratlanul vakító világozottsággal mutatta be a napóleoni invázió szörnyű élménye. A két német nagyhatalom, Ausztria és Poroszország 1792-ben megpiszkálták a forradalmi Franciaország fenevadját, mikor azonban szembetalálkoztak a felkelt nép eszeveszettségével, majd a napóleoni kaland mindenre elszántságával, akkor tranzigálni kezdtek az új félelmetes tényezővel, s a tranzakciók egyik legfőbb tárgya éppen a német anarchia volt: először a német Rajna-vidéket engedték át Franciaországnak, azután kénytelenek voltak elviselni, hogy az apró fejedelemségekre széttöredezett Közép- és Dél-Németország a Rajnai Szövetség formájában francia uralom alá kerüljön. A Rajna-vidék elvesztése még nem váltott ki elemi erejű reakciót: Schiller még békén és teljes belenyugvással aposztrofálja a világoralomért küzdő két nagy nemzetet, a franciát és az angolt, és nem veti fel azt a gondolatot, hogy van Európában még ezen kívül is nagy nemzet, és az éppen az övé. Az auster-



litzai csata után azonban a Rajnai Szövetség megalakulása, a római szent birodalom megszűnése, Poroszország összeomlása és fél Németországnak közvetett vagy közvetlen francia uralom alá kerülése annyit jelentett, hogy az addig az amorf nagyság állapotában szunnyadó Németország egyik napról a másikra lezuhant az érezhető és körültapintható kicsinység és kiszolgáltatottság állapotába. Ez a zuhanás az egész németiség gondolkodó fői számára a közvetlen élmény erejével tette magától értetődővé azt a tanulságot, hogy nem elég lélekszámban és kultúrában nagy nemzetnek lenni, hanem egy nagy nemzet legimpozánsabb megnyilvánulása az egységes és erős állami hatalom, *amilyen a franciáknak van.*

### A német nacionalizmus születési tehertételei

Az 1806. évi katasztrófának ez a tanulsága eredendő tehertétele a német nemzeti eszmének.

A modern nemzeti érzés a nemzethez fűződő érzelmek demokratizálódásából született meg. A nemzeteknek mint közösségi formának 1789-ig a nemesség volt a tudatos hordozója, mely az ezzel kapcsolatos felelősséget és lehetőségeket többszázados birtoklás és gyakorlás nyugalmával viselte. A középkor végétől kezdve szüntelenül tart az értelmiségi osztálynak és a polgári osztálynak, a harmadik rendnek a nemzeti keretbe való beáramlása. A francia forradalomban azonban ez a beáramlás az egyik napról a másikra való diadalmas birtokbavétel formáját vette fel, és ebből az élményből született meg a modern nemzeti érzés. A forradalmi demokrácia és egyáltalán minden demokrácia, bármennyire az *emberszabadságát* hirdeti is meg, ezt a szabadságot mindig egy adott közösségen belül s annak birtokbavételével valósította meg. Ez az élmény tehát a szóban forgó közösséghez fűződő érzelmeknek nem a lanygulását, hanem fokozódását jelenti, még ott is, ahol – mint az orosz forradalomnál – a forradalom tudatosan antinacionalista volt. A modern nemzeti érzésnek az adja meg az óriási hőfokát és feszítőerejét, hogy két érzelem egyesül benne: a harmadik rend, a nép, a mindenki birtokba veszi és magáévá teszi a királyok és nemesek országát, annak minden történeti és politikai presztízsével, reprezentatív és kihívó öntudatával együtt, ugyanakkor azonban felruházza mindazokkal a közvetlen és meleg érzelmekkel is, melyekkel addig a polgár a maga szűkebb közösségeit vette körül. Ebben az egyesülésben a polgár érzései voltak az erősebbek, és a demokrácia lényege szerint kellett is, hogy erősebbek legyenek, mert a modern demokrácia végeredményben

a polgár, a műgonddal alkotó ember életformájának a győzelmét jelenti a magát hatalmi helyzetekben kiélő, reprezentáló arisztokratikus ember felett. A demokráciának és nacionalizmusnak ez a kapcsolata Nyugat- és Észak-Európában, ahol a politikai tudat zavarai vagy kóros deformációi nem állottak elő, máig is élő, eleven valóság.

A német nemzet – s hasonlóképpen az olasz nemzet – számára azonban a nemzeti érzelmek demokratizálódása más problémát is felvetett, mint a királyok és nemesek országának a nép erejével való birtokbavételét. A nemzeti keretet nem lehetett birtokba venni, mert előbb meg kellett csinálni. A nemzeti keretnek és az államhatalmi keretnek az az egybeesése, mely oly magától értetődő Nyugat-Európában, Közép-Európában hiányzott. Az kiderült, hogy sem a kis vagy nagy német és olasz területi fejedelemségek, sem a konglomerát Habsburg Birodalom nem váltak új nemzetek kereteivé: nem osztrák, bajor, porosz, szárd nemzeti érzés vett lángot, hanem német, olasz, lengyel stb. Az itt élő nemzetek számára azonban hiányzott az, ami a nyugat-európai nemzetek számára oly magától értetődően, világosan, körülhatároltan, kézzelfoghatóan megvolt: a saját állami keret realitása, az állami apparátus, az egységes politikai kultúra, a kialakult gazdasági szervezet és összeszokottság, a főváros és szellemi elit stb. stb. A modern nemzeti keret kialakítása tehát ezekben az országokban nemcsak belső politikai mozgalmat és demokratizálódást kívánt, hanem területi átrendeződést, az európai államrendszert érintő változásokat is. Ezen a ponton kezdődik a közép-európai nacionalizmusok demokratikus tartalmának a csökkenése. Demokratikus tartalom azért van – enélkül nacionalizmus nincsen! –, csak éppen a nemzeti *keret* ügyei elébe tolnak. Ez pedig jelentőséghez juttat olyan elemeket is, amelyeknek egyébként a demokratikus fejlődés ügyéhez kevés közük van. Az a dinasztia, s ami még rosszabb, az az arisztokrácia – és az a hadsereg, melyek szerepet vállaltak a hön óhajtott nemzeti egység politikai kiharcolásában, ezáltal lehetőséget és jogcímet kaptak arra, hogy a maguk szempontjait és eszményeit érvényesíteni tudják, esetleg a demokratikus eszmények rovására is. Ez vezetett többek között arra, hogy a nemzeti érzés két komponense közül ezekben az országokban a nemesi-katonai, vagyis az uralmi agresszív és reprezentatív érzelmek túlsúlyba jutottak a polgári, vagyis a civilizált, bensőséges és békeszerető érzelmek felett. Ezért felületes és haszontalan dolog a nacionalizmus kialakulásában a tőkés nagypolgárság érdekeinek és a deformálódásában arisztokrata nagybirtokosok érdekeinek és katonai klikkek intrikáinak különös jelentőséget tulajdonítani. Érdekvizonyokba statikusan beleágyazott emberek és csoportok sohasem képesek komoly ideológiákat sem lét-

rehozni, sem átélni, csupán meglovagolják az általuk adott lehetőségeket. A tőkés nagypolgárság csupán a demokratikus átalakulás első haszonélvezője volt, a feudális nagybirtokosság és a katonai kasztszellem pedig annak a nehéz helyzetnek a haszonélvezője, melybe a nemzeti állam és nemzeti egység ügye Közép-Európában, mindenekelőtt Németországban jutott.

Ezt az egész végzetes fejlődést különösen súlyossá tette Németországban az 1806. évi nagy sokk. Ennek az évnek a megpróbáltatásai a demokratikus eszmék fertőzete nélkül is elegendők lettek volna a széles körű nemzeti és idegenellenes mozgalmak megszületésére, így azonban a francia példa hatására egészen széles körben elterjesztették azt a meggyőződést is, hogy ilyen és hasonló bajok elkerülésére az erős és hatalmas nemzeti állam a legjobb remedium. Ezért nem igaz az az iskolai közhely, hogy a forradalmi és napóleoni háborúknak az az „érdemük”, hogy Európában elterjesztették a demokratikus eszméket. Éppen ellenkezőleg, a demokrácia európai sorsa szempontjából igen kártékony volt az, hogy három nagy európai országban, Németországban, Olaszországban és Spanyolországban a demokratikus eszmék elterjedése egy idegen invázió történelmi emlékével kapcsolódott össze, a nemzeti gondolat megszületése pedig az ez ellen való ellenállással. Ebből származott ugyanis az, hogy ezekben az országokban a demokratizmus és nacionalizmus, bármennyire összefüggjenek is, úgy jelentkeztek, mint amelyeket adott esetben *szembe* lehet egymással állítani.

### **A német egységmozgalom kezdetei és a Habsburg-ház sanszai**

Franciaország példája és az 1806. évi sokk egész Németországban felkelte a demokratikus átalakulás és az egységes német állam iránti kívánságot. Ez a két tendencia a 19. század első felében töretlenül párhuzamos és összefüggő maradt, azonban az 1806. évi nagy megaláztatás emléke annyi hatással mégis volt, hogy kezdettől fogva nagyobb érzelmi hangsúly volt a nemzeti egységen, mint a demokratikus átalakuláson. Azok az óriási nehézségek, melyek a Németország széttagoltságában érdekelt területi fejedelemség intézménye folytán a német egység útjában állottak, idézték azután elő – mint már arra utaltunk –, hogy a német egységmozgalom támaszt keresett nem demokratikus tényezők között is. Az első ilyen támaszkereső mozdulat biztató és reményteljes irányba indult el: a legerősebb és legelőkelőbb német dinasztia felé fordult, hogy az végezze el a maga katonai és államszervezeti erőforrásaival és európai tekintélyével a német nemzet újraegyesítésének nagy feladatát.

A német nemzeti mozgalom megindulásakor alig volt kétség abban, hogy ez a szerep a Habsburg-házra illet meg. Ahogyan Arndt Ernő Móric<sup>23</sup>, a Napóleon elleni német felszabadító háború költője mondta: „Szabadság és Ausztria! Ez legyen a jelszavunk: A Habsburg-ház uralkodjék.”

A Habsburg-háznak ehhez a szerephez minden kvalifikációja meg is volt. Mindenekelőtt birtokában volt – ami nagyon fontos volt a bécsi kongresszus körüli időkben – mind a jogi, mind a leszármazási legitimitásnak. 1815-ben még élt, és a Habsburg-ház feje volt az utolsó német-római császár. Több mint öt évszázada került a Karolingoktól és a Hohenstaufeneiktől való közvetlen nőági leszármazás címén az első Habsburg a német királyi trónra, s utódai, jelentéktelen megszakítástól eltekintve, negyedik évszázada ültek rajta egyfolytában. Az ő Német-római Császárságuk volt az egyetlen legitim és fogható szimbóluma a német nemzet történeti egységének, mert a másik legitim intézménye a német közjognak, a területi fejedelemség, a német egység legnagyobb akadálya volt.

De megvolt a Habsburg-háznak ehhez a szerephez a morális kvalifikációja is. Birodalmuk egyike volt Európa legkomolyabb és legfelelősségteljesebb monarchiáinak, melynek kissé gyámkodó, de emberséges kormányzati, közigazgatási tradíciói a feudális Európa legtermékenyebb és legemelkedettebb századában, a 18. században rögződtek le, és e század nagy német teljesítményei között előkelő helyet foglalnak el. Azt se feledjük el, hogy a legjobb német és egyben a legjobb európai polgári törvénykönyv viseli az osztrák nevet. Érdemes megjegyezni, hogy a dinasztíának a német trónon ülő tagjai között alig volt léha vagy komolytalan ember, ahogy Mária Terézia mondta: „mind jó és kegyes uralkodó, jó keresztények, jó férjek, jó atyák, barátjaiknak barátjai.” A híres habsburgi hálátlanság is inkább uralkodói elszemélytelenedésből ered, mintsem valami morális defektusból. Talán Európa egyetlen dinasztíájában sem nyilvánult meg olyan megszakítatlan erkölcsi törekvés a „keresztény fejedelem”, majd az idők változásával „a felvilágosult uralkodó” eszménye felé, mint éppen a Habsburg-házban, és amint II. Lipót példája mutatja, az „alkotmányos uralkodó” modern típusa is megjelent a családban. Gyakran szokták emlegetni a Habsburgok közepes képességeit, ez a beállítás azonban valószínűleg azon alapszik, hogy a Habsburg-ház történetének két döntő időszakát két kétségtelenül igen közepes tehetségű uralkodó, I. Lipót és II. Ferenc hosszú uralkodása jelzi. Azonban annak a huszonnégy Habsburgnak, akik

<sup>23</sup> Arndt, Ernst Moritz (1769–1860) – német költő, író, publicista, történész. Költeményeivel Napóleon ellen, a német haza megvédésére buzdított.

a német királyi, római császári és osztrák császári trónon ültek, körülbelül a háromnegyed részéről elmondhatjuk, hogy értelmileg és erkölcsileg uralkodásra hivatott vagy uralkodásra képes személyek voltak. Természetesen nem produkáltak olyan mutatós egyéniségeket, mint pl. a Capeting-ház, de hiszen éppen ezért voltak németek és nem franciák. Az, hogy a Habsburg-ház és vele Ausztria a németiségnek valami nem germán, hanem latin színét képviselné, komolytalan dolog. Természetesen európai és katolikus színeket képviselnek, és mint minden dinasztianak, neki is voltak nemzetközi jellegű tagjai (V. Károly, I. Ferdinánd, VI. Károly, II. Ferenc). A család egésze és legrepresentatívabb alakjai azonban, Habsburg Rudolf, I. Miksa, II. Ferdinánd, Mária Terézia és Ferenc József a szó jó és rossz értelmében németek voltak, erős kötelességérzet, csak a legszűkebb körben feloldódó méltóságtudat, csökönység, mutatós érzelmi tulajdonságok hiánya mellett sok gyakorlati józan ész és a sziporkázás teljes hiánya mellett elég sok jó kedély jellemezte őket. Az Isten is a *németek* császárajának teremtette őket.

Az újjászületésre érett német egységnek a Habsburg-ház fősége alatt való megalakulása egész Európa számára is óriási előnyt jelentett volna. Ezzel ugyanis a legújabb kori európai egyensúly legnyugtalanítóbb, de kikerülhetetlen fejleménye: az egységes Németország az egyik legtekintélyesebb európai dinasztia folyamatos pozícióját, tradícióit és európai felelősségtudatát örökölte volna.

A német császárság Habsburg-főség alatti helyreállításának gondolata 1815-ben, a bécsi kongresszus idejében a német egységet szívükön viselők körében igen elterjedt és népszerű volt. Ha 1815-ben – a legitimitások helyreállításának nagy pillanatában – Ferenc császár kijelenti, hogy 1806. évi lemondása kényszer alatt történvén semmis, senki sem vonta és nem vonhatta volna kétségbe, hogy ő a törvényes német-római császár és minden német egységtörekvés egyetlen törvényes szimbóluma.

De Ferenc császár vonakodott a német császári címet újra felvenni. Ez a vonakodása és az, ami mögötte volt, világtörténeti jelentőségű, s mondhatjuk mindjárt, végzetes világtörténelmi jelentőségű momentum volt, mert a német politikai fejlődés attól a pillanattól kezdve került mellékvágányra.

## Az 1804. évi *faux pas*<sup>24</sup>: az osztrák császári cím felvétele

Annak a biztató lehetőségnek az útját, hogy a német egység a tradicionálisan erre kvalifikált Habsburg-ház fősege alatt alakuljon meg, nehézzé tette egy szerencsétlen történelmi folyamat: a Habsburgok területi állományának Németországból való nagy részbeni kiszorulása; s végleg megakasztotta egy szerencsétlen történelmi cselekedet: az osztrák császári cím felvétele.

A reformáció egyik következménye volt, hogy a Habsburg-császárság országai végleg Dél-Németországba szorultak, egyúttal pedig Németországon kívüli országokkal kerültek tartós kapcsolatba. Sokáig szó sem volt arról, hogy ez a kapcsolat tartós és állandó jellegű. Az egyes európai nemzetek politikai keretei már a középkorban is igen határozottan elváltak egymástól, s a Habsburg-ház osztrák, magyar, cseh és morva országai tisztán alkalmi „nemzet”-közi dinasztikus uniót alkottak, akárcsak az aragon–szicíliai, angol–hannoveri stb. kapcsolatok. Mikor a Habsburgok későbbi birodalmának a magva eredetileg megszületett, minden volt, csak az nem, aminek ma képzelni szokták: „dunai” állam. Az egyik alkotóelem, a német császári koronát viselő osztrák fejedelemség magával hozta a Német-római Császárság összes olaszországi és nyugat-európai érdekeltségét, a cseh királyság csak kisebb részben volt dunai ország; az ottomán előretörés folytán összezsugorodott magyar királyság pedig tulajdonképpen csak katonai előtere volt a német császárságnak kelet felé. Komoly egyesítő szándékok sokáig nem érvényesültek ebben az unióban. A 18. század közepéig semmi kétség abban, hogy a Habsburg-ház a római császári címmel összekapcsolódott német királyi hatalom politikai súlyát képviseli Európában. A Habsburg uralkodó úgy jelenik meg Európában, mint egyszerűen a „császár”, akinek hatalma németországi és olaszországi pozícióján nyugszik, és mellékesen magyar és cseh király is. A 18. század folyamán azonban Szilézia elvesztésével tovább gyöngül németországi pozíciója, és az osztrák örökösödési háború alatt egész groteszktségében megmutatkozik az a helyzet, hogy a császári címet nem viselő Mária Terézia országának még neve sincsen, hanem osztrák, magyar, cseh, lombard, belga, horvát nemzetek vagy nemzettörödékek merő együttese, különböző joggal, nyelvvél, igazgatással és tudattal. Ezzel párhuzamos az éremnek nem kevésbé groteszk másik oldala: Mária Terézia férje, ez az olasz fejedelemmé vedlett francia herceg viszont viselte a császári címet, mert felesége kedvéért vá-

<sup>24</sup> *faux pas* (francia) – rossz döntés



lasztották azzá, de egy talpalatnyi földdel nem bírt Németországban, így az egész világ előtt demonstrálta a német-római császári cím teljes kiüresedését. A 18. század közepétől kezdve érvényesülnek tehát olyan törekvések, melyek a Habsburgok dunai államaiból akarnak összefüggő területű államot alapítani s ezt valamiféle „osztrák” tudattal megtölteni. Azonban ez a célkitűzés még II. Józsefnél is szorosan össze van kapcsolva a németországi pozíció erősítésével és a Habsburg Birodalom német jellegének a hangsúlyozásával. Ez a tendencia csak II. Ferenc uralkodása alatt vett végzetes fordulatot egy páratlanul szerencsétlen történelmi cselekedettel, az osztrák császári cím 1804. évi felvételével. Ferrero rámutat arra, hogy ez a cselekedet mennyire beletartozik az önkényes és erőszakos államcsinálásoknak abba a sorozatába, melyet a francia forradalom kezdett Európában, cisalpin, helvét, batáv, etruriai, veszfáliai államok<sup>25</sup> neve alatt, és milyen abszurdum volt, hogy ezen az úton éppen Európa legrégebb és legkonzervatívabb monarchiája, a Habsburg uralkodó követte, mert hiszen az osztrák császári cím felvétele annyit jelentett, hogy a német-római császár revoltál saját maga ellen. Ferrero II. Ferenc belső politikájának kulcsát véli megtalálni abban, hogy rámutat olasz neveltségére; mi a következőkben szeretnénk megmutatni ennek a német egység ügyével közönyös politikának Európa politikai fejlődésére kiható távolabbi következményeit is. Az osztrák császári cím felvételének ugyanis logikus következménye volt a német-római császári címnek két év múlva bekövetkezett letétele. Ez pedig annyit jelentett, hogy a Habsburg-ház feje a német egységet szimbolizáló római-német császári pozíciójából egyszerűen lesüllyedt egy német területi fejedelem rangjára: egy lett a sok közül. Míg a német-római császár számára és a német nemzet számára óriási fantázia rejlett volna a területi fejedelemség felszámolásában vagy legalábbis hátrább szorításában, addig az osztrák császár érdektársa lett a többi hasonszőrű területi fejedelemnek, kezdve a porosz királytól le egészen a hessen-homburgi

<sup>25</sup> A *Cisalpin Köztársaságot* (latin: Alpokon inneni) Napóleon alapította Észak-Itáliában, a francia köztársaság mintájára, Milánó székhellyel 1794-ben. 1802-ben olasz köztársaság, 1805-ben királyság, 1814-ben megszűnt. – A *Helvét Köztársaságot* 1798-ban, Svájc francia megszállásakor hozták létre, 1814-ig állt fenn. A *Batáviai Köztársaság* 1795-ben Hollandiában, a francia hadsereg bevonulása után alakult meg, berendezkedése Franciaországot követte. 1806-ban Napóleon királysággá alakította, trónjára Lajos nevű öccsét ültette. – *Etruria* – Olaszországban, Toscana nagyhercegség területén Napóleon támogatásával létrehozott állam (1801), amelyet 1807-ben Franciaország bekebelezett. 1809-től 1814-ig a francia császár nővérének birtoka volt. *Veszfáliai Királyság* – 1807-től 1815-ig francia ellenőrzés alatt álló állam, amely a Rajnai Szövetséghez tartozott. 1815 után jelentős része porosz tartomány lett.



tartományfőig. Ez pedig mindenekelőtt a Habsburg-házat indította el egy meredek lejtőn, melynek befutásához egy rövid évszázad elegendő volt: ma a Habsburg-prendens Ausztriában nem osztrák császárként szokta emlegetni magát – komikus is volna egy hétmilliós császárság! –, hanem „Landesfürst”-ként, azaz területi fejedelemként.

### Előrepillantás a Habsburg-ház déchéance<sup>26</sup>-ára

Az osztrák császári cím felvételekor II. Ferenc és tanácsadói nyilván úgy képzelték, hogy nem tesznek mást, mint nevet adnak egy meglévő realitásnak, és kicserélnék egy olyan régi homlokzatfelírást – a német-római császári címet –, amely már nem felel meg a tényeknek, és csak nevetséget hoz viselőjére. Valójában azonban ez a címváltozás ezen a régi európai monarchián halálos sebet ejtett. A Habsburg-ház a „német” cím letételével egy olyan zászlót dobott el magától, amely éppen az elkövetkezendő évszázadokban új és minden addiginál nagyobb jelentőségre jutott volna, és az egész németséget újra e dinasztia köré gyűjtötte volna. E hatalmas lehetőség mellett mellékesen és talán aránylag könnyen megoldódhatott volna a Habsburg-ház *nem német* országai számára a leválás problémája. Az osztrák császári cím azonban azt az illúziót adta, hogy a Habsburgok egy területileg összefüggő kompakt állam fejei, melyet idővel talán egységes „osztrák” tudattal is megtölthetnek. E hiú remény fényében a németországi hegemonia tűnt fel fáradtságos és délibábos kötelezettségként, mely ezenfelül szembeállította volna a Habsburg-házat a többi német fejedelemmel. Az osztrák császárság látszott a „fel nem adható”, „biztos”, „szilárd” pozíciónak, ezért nem akarta Ferenc császár 1815-ben a német császári cím felvételével felújítani azt a felsőbbbségi igényt, melyet valóságos tartalommal – úgy vélte – nem tud már kitölteni.

Valójában azonban ez az első látásra reálpolitikai elhatározás volt az, melytől kezdve a Habsburgok európai helyzetének és birodalmának a rohamos lecsúszása elkezdődik. Hiába lett birodalmuk éppen a bécsi kongresszus határozatai révén területileg összefüggővé, hiába volt hadserege tekintélyes és nem dicsőség nélküli, és hiába volt politikai súlya nagyobb, mint valaha, belső egyensúlya megbillent, és mintha a lélek szállott volna ki belőle. Német politikája teljességgel statikussá válik, nem képes túlmenni a Német Szövetség neve alatt alakult és mindinkább közutálatnak örvendő átmeneti szükségmegoldáson, melyről alább részletesen is fogunk szólni.

<sup>26</sup> *déchéance* (francia) – trónvesztés

Olaszországban viszont tehetetlenül kénytelen elviselni, hogy mindinkább gyűlölt idegenné válik, éppen akkor, mikor már igazában nem német állam. Az 1848. évi német-, olasz- és magyarországi események világosan mutatták, hogy Közép-Európában az állami határok nem esnek össze a nemzeti határokkal, és Ausztria sorsával egy nemzeti mozgalom sem azonosítja magát. A megsemmisülés veszélyének erre a félelmes élményére reagált Ausztria a magyar és olasz forradalom 1849. évi kegyetlen elnyomásával, ami azóta is csúnya történelmi szépséghibája a szelídségre ma oly sokat adó Ausztriának. (A félelem oktalan hetykesége még egyszer megjelenik az osztrák ház életében, a romlás küszöbén, 1914-ben!) 1849 és 1866 között még egyszer megpróbálkozik Ferenc József a lehetetlennel: azzal, hogy megmaradjon a németiség fejének, de ugyanakkor megtartsa soknépű „osztrák” birodalmát. Rajta is beteljesül azonban a bibliai mondás, „aki meg akarja tartani az ő életét, elveszti azt”<sup>27</sup>. A Habsburg Birodalom 1866-ban egyszerre szorul ki Németországból és Olaszországból, a Német-római Császárság kilencszáz esztendősi hatalmi szférájából; és éppen abban a pillanatban, amikor megszűnik *németnek* és *rómainak* lenni, tehát valóban nem lehet más, mint *osztrák*, kénytelen engedni a magyar államiság különállási törekvéseinek, és 1867-ben Ausztriából *Ausztria–Magyarországgá* esik szét. Elég egy pillantást vetnünk az 1792. évi, az 1815. évi és az 1867. évi térképre, hogy megláthassuk azt a rohamos összezsugorodást, amely a Habsburg-ház hatalmi szférájában a német-római császári cím letétele és az osztrák császári cím felvétele óta végbement. Az összezsugorodás tragikus méreteit teljességükben csak akkor realizálhatjuk, ha a dunai monarchia feltámasztására irányuló mai elképzeléseket vesszük szemügyre. A német-római császárok utódja, Habsburg Rudolf, Miksa császár, Mária Terézia, II. József örököse arra van kizemelve, hogy meghiúsítsa Ausztriának Németországgal való egyesülését, és megbízható keleti védőfalat emeljen a német birodalommal szemben. Hogy ennek eleget tehessen, arra aspirál, hogy 6-7 millió ember császára legyen Ausztriában s kb. kétszer annyinak a királya Magyarországon. Óhajtaná ezenkívül Csehországot és Szlovákiát is bevonni birodalmába, de ezeket az országokat nem ígéri neki senki. Nem adta fel még Horvátországra és Szlovéniára vonatkozó jogait sem, de ezeket még emlegetni sem tanácsos. Mindeme aspirációk keresztülvitele céljából kénytelen legalább háromfelé, az osztrákok, magyarok és csehek felé egyszerre pengetni egy érzelmes és lokális színezetű hazafiság húrjait. E sorok íróját mindez igazán hidegen hagyja, de Habsburg-szemmel nézve az egész hely-

<sup>27</sup> „aki meg akarja tartani az ő életét, elveszti azt” – Lukács 17:33

zet mélységesen megalázó. Nem valószínű, hogy lesz még szerepük a Habsburgoknak Európában, de az elképzelhető szerepek közül egy ilyen dunai monarchia fősege volna a legszánalmasabb.

### **Kitérés az európai monarchiáról**

Kissé furcsának tűnhetik fel, hogy ennyi szót és ennyi sajnálkozást vesztetünk arra a túlhaladott és aktualitását vesztett történeti tényre, hogy a német egység nem a Habsburg-ház fősege alatt alakult meg, hanem a Hohenzollern-ház fősege alatt. Hol van a Habsburg-ház, és hol van a Hohenzollern-ház – kérdezhetné valaki –, és mit érinti az a világ mai sorsát, hogy az ő egymás közötti rivalizálásuk hogyan végződött? Sajnos nagyon is érinti. Először is le kell szögeznünk, hogy az európai monarchia az európai politikai múlt legnagyobb jelentőségű intézménye, s csaknem minden európai nemzet kialakulásában, politikai és karakterbeli megformálódásában döntő része van egy-egy dinasztiának. Másodszor tudnunk kell, hogy a mai európai válság központi kérdése az, hogy a monarchia mint politikai tekintély összeomlott, s helyébe, legalábbis Közép- és Közép-Kélet-Európában nem lépett semmi. Az európai demokratikus forradalom legbátrabb hadmozdulata volt az, amikor megüzente a háborút az európai monarchiának, de meg kell állapítanunk, hogy ezt a háborút eddig még nem teljesen nyerte meg. Komoly kilátásunk és reményünk van arra, hogy a monarchizmust fel tudjuk számolni, és pótolni tudjuk, de ahhoz, hogy ezt megtehesük, ismernünk kell történeti szerepét és funkcióját, és át kell tekintenünk azt az űrt, melyet maga után hagyott.

Az európai monarchia úgy, amint a francia forradalom kitörésekor fennállott, egy több mint kétezer esztendőös civilizációs folyamat eredménye volt. Ez az intézmény, amint Ferrero megállapítja, erős gyökerekkel kapcsolódott az augustusi római császárság politikai hagyományához, melyben tovább élt a római reszpublika gondolata. Ez a hagyomány és a középkori kereszténység tette a germán törzsfőnökök uralmát vad erejű kalandorok és nyers despoták hatalomgyakorlásából egy jogok és kötelességek, szerepek és feladatok, hivatási etika és konvencionális szabályok által rendezett és körülövezett emberi hivatássá. Ez tette azt, hogy az európai monarchia a késői középkor és az újkor századaiban már nem pusztán nyers személyes uralmat jelentett, hanem a személyes uralomnak többé-kevésbé spiritualizált és tovább spiritualizálható formáját. Ha ma Nyugat-Európában azt látjuk, hogy igen jelentős kulcspozícióban ülnek olyan

személyek – köztársasági elnökök vagy királyok –, akik ezeket a kulcspozíciókat meglehetősen pontossággal és megbízhatósággal kezelik, anélkül hogy eszükbe jutna vagy eszükbe juthatna ezekkel a lehetőségekkel a személyes hatalom irányába visszaélni, akkor nem szabad megfélemlenünk, hogy mindez kizárólag azért lehetséges, mert Európában sok-sok századra visszamenően létezik már az uralkodásnak egy olyan formája, melyben a korlátlan hatalom konvencionális szereppé vált, a nyers hatalomgyakorlás méltóságteljes reprezentálássá szelídült, és az élet és halál feletti uralom funkciókat és hatásköröket összefogó kulcspozícióvá humanizálódott. Mindez azáltal, hogy egy különleges nevelés kitenyésztett egy emberfajtát, mely gyermekkorától arra nevelődött, hogy egy reprezentatív méltóságot minél személytelenebbül tudjon megtestesíteni. A „keresztény fejedelem”-től a „felvilágosodott uralkodó”-n és „alkotmányos monarchá”-n keresztül egyenes út vezet a modern, személytelen államfő típusához. A francia köztársasági elnök helyzete, hatásköre és hivatási etikája nem Robespierre, nem a direktórium, nem Napóleon pozíciójából nőtt ki, hanem XVIII. Lajos és Lajos Fülöp pozíciójából, és nem véletlen, hogy az 1875. évi francia alkotmánynak, mely a forradalom után először adott politikai stabilitást Franciaországnak, monarchisták voltak a szerzői. Ahol ez az előny nem létezett, ott a személytelen államfő típusa egyszerűen lehetetlen (pl. Amerikában). Abban azonban, hogy Amerikában egy igen nagy személyes hatalommal bíró kormányfőt szigorúan korlátoz egy rafinált demokratikus apparátus, s Oroszországban egy még nagyobb személyes hatalommal bíró kormányfő egész hatalmának lényege az, hogy megszabott társadalmi reformterv végrehajtója, mindebben, bármilyen furcsán hangzik is, megéreződik az európai monarchikus eszmény kisugárzásának a hatása. Természetesen szó sincs arról, hogy személytelen államfő nélkül ne volna lehetséges demokrácia, azonban a személytelen államfő a demokratikus állami apparátus egyik legjobb regulátora, és semmi sem alkalmasabb nála – akár monarchikus, akár köztársasági formában – arra, hogy egy személyes uralomhoz többé-kevésbé hozzászokott társadalmat átvezessen a politikai szervezésnek ahhoz a végső demokratikus ideáljához, melyben nem a politikai hatalmat képviselő személyek uralkodnak a többiekén, hanem törvények, elvek és tervek uralkodnak a politikai hatalmi apparátus kezelőin magukon.

Ilyen kiindulással helyesebben tudjuk megítélni és elítélni a monarchiának azt a meghamisított ideálját, mely a francia forradalom egyik legkétségesebb értékű hagyományából, a zseniális politikai vezető romantikájából táplálkozik. Ez a hamis romantika Napóleon személyén keresztül az európai

monarcha hamis képét vagy ha úgy tetszik, a *hamis monarcha* képét is létrehozta, azét, akinek számára az uralkodás nem hivatás és szereprendszer, hanem romantikus, hősi, mutatós, egyéni vállalkozás. Nemhogy fejlődést jelent ez a régi, Isten kegyelméből való, „örökölten tehetségtelen”, degenerált királyokhoz képest, hanem a legnagyobb visszaesést, mert a tradicionális monarcha spiritualizált személyes hatalma helyett ismét a teljes és nyers személyes hatalom alá veti a közösséget. Európa szerencséjére az európai dinasztiák az egész 19. századon keresztül minderről nem vettek tudomást, hanem nagyban és egészében továbbra is, sőt még inkább betöltötték az uralkodói korrektségnek ezer éve kialakult szereprendszerét. Csak a 19. század végén jelenik meg az európai politikai fejlődés egyik leggroteszkebb és legvégzetesebb jelensége, a trónon született hamis monarcha, II. Vilmos, akinek született uralkodó létére a saját szerepéről romantikus elképzelése volt. Olyan jelenség, mely nem véletlenül jelent meg egy hirtelen felemelkedett, második vonalbeli német területi fejedelmi dinasztiánál, de elképzelhetetlen lett volna a Habsburg-házban, a római császárok családjában.

Most már talán nem olyan érthetetlen, hogy miért volt végzetes jelentősége a német politikai fejlődés számára annak a ténynek, hogy a legújabb kori európai politika alakulásának legdőntőbb fejleménye, a német egység nem az arra eredetileg kvalifikált Habsburg-ház fősége alatt alakult meg, hanem a Hohenzollern-ház fősége alatt – mely a német területi fejedelmi családok között sem tartozott a legelőkelőbbek közé. A Habsburg-ház az uralkodói személytelenségnek nemcsak német, de európai viszonylatban is mondhatni a magasiskoláját képviselte, hiszen ez a család viselte csekély megszakítással idestova ötszáz esztendeje az európai államrendszer legszimbolikusabb méltóságát: a német-római császárságot, egy olyan rangot, melynek történelmi súlyához, presztízséhez, potenciális lehetőségeihez és szimbolikus jelentőségéhez akkor is méltónak kellett maradnia, amikor semmi fogható hatalmat nem jelentett. Ezzel szemben a német területi fejedelemségek nagy hűbéresi és földesúri jellegük miatt európai viszonylatban sokkal inkább személyes hatalmat jelentettek, mint az európai monarchia általában. Végzetes jelentőségű volt a német belső politikai fejlődés számára, hogy abban a pillanatban, mikor a személyes uralmi rendszer felszámolása volt minden európai nép legnagyobb feladata, éppen Németország, melynek egész Európában a leginkább volt szüksége a személyes uralmi rendszer likvidálására, esett vissza még jobban, mint azelőtt, a személyes uralom rendszerébe.

### 3. A Német Szövetség zsákutcája

#### A Német Szövetség születési hibái

Minthogy a Német-római Császárság felújítása 1815-ben nem sikerült, a német nemzetnek egyetlen legitim politikai intézménye maradt: a területi fejedelemség. Hiába írta Stein báró<sup>28</sup>, hogy „Nekem csak egy hazám van, s annak Németország a neve; a hatalmas fellendüléseknek ebben a pillanatában a dinasztiaik rám nézve teljesen mellékesek”. A hadsereg, a hivatalnoksereg, a népek hűsége a dinasztiaiké volt, Steinnek is őket kellett szolgálnia és háborúra pizskálnia ahhoz, hogy Napóleon leveretése valósággá válhassék. A bécsi kongresszuson tehát a dinasztiaik intézkedtek Németország sorsa felől, s rajtuk állott, hogy milyen és mennyi német egységet hajlandók megvalósítani. Ők pedig elsősorban a területi fejedelemség intézményét akarták érintetlenül tartani, sőt megerősíteni. Közben azért azt is tudták, hogy 1813 nagy esztendeje után egész Németországnak is kell valamiféle politikai formát adni. Ennek a két tendenciának a huzakodásából született meg az 1815. évi Német Szövetség.

E politikai formációt Ferrero tökéletlen, de az adott körülmények között aránylag nem a legrosszabb és az európai egyensúly szempontjából elfogadható megoldásnak ítéli. Kétségtelenül a Német Szövetség tette lehetővé, hogy Németország megszűnt az anarchia, a senki országa lenni, a száz meg száz dél- és közép-németországi kis fejedelemség végleg megszűnt, és a szövetség szervezete a római szent birodalomhoz képest szilárdabb, láthatóbb és megformáltabb lett. Ezekkel az előnyökkel azonban, melyek a német egységszervezet szempontjából messze a kívánatos minimum alatt voltak, óri-

<sup>28</sup> Stein, *Heinrich Friedrich Karl*, báró (1757–1831) – porosz államférfi, a felvilágosult abszolútizmus híve. 1804-től 1807-ig kereskedelmi, gazdasági és pénzügyminiszter. A tiltsi béke után Napóleon tanácsára III. Frigyes Vilmos porosz király államminiszterré nevezte ki. Számos liberális reformot kezdeményezett: az örökös jobbágyosság eltörlését, a városi önkormányzatok kiépítését, a modern minisztériumok létrehozását, a közigazgatás és a községek reformját. Napóleon nyomására 1808-ban menesztették. 1812-ben I. Sándor cár tanácsadója, 1813–14-ben a francia uralom alól felszabadult porosz területek újjászervezésének egyik irányítója. 1814–15-ben részt vett a bécsi kongresszuson, ahol Ausztriával és Metternichel szemben a német szövetségi államok érdekeinek fő védelmezője. 1815-ben visszavonult a politikai élettől.



ási fogyatkozások állottak szemben, melyek lehetetlenné tették, hogy ebből a kezdetből épkezláb folytatás legyen.

Az első nagy fogyatkozásra már utaltunk: a Német Szövetségnek nem volt látható feje. Lehetett gúnyolódni a „római” császár hatalmának a teljes kiüresedésén, azért ez a császár egyben német király is volt, tehát egy olyan szimbólum, mely adott esetben igen komoly tartalmaknak válhatott volna hordozójává. A látható fő hiánya olyan személyes uralomhoz szokott társadalomnál, mint amilyen a német is volt, igen döntő hiányosság volt.

A második nagy fogyatkozás az előzőből következett. A német-római császári cím fel nem újítása azt jelentette, hogy a Német Szövetség rámondta az áment Napóleon művére, a német-római szent birodalom 1806. évi szétrobbanására, közelebről arra, hogy a német fejedelmek formailag is megszűntek egy magasabb állami egység alattvalói lenni, végleg „szuverénnek” váltak a maguk területein, s legfeljebb maguk között alkottak egy önkéntes szövetséget. A választófejedelmekből és örgrófokból királyok és nagyhercegek lettek. Hiába mondjuk, hogy ez csak elnevezésbeli változás volt, és a való helyzet már a római szent birodalomban is a teljes függetlenség volt. Az elnevezésbeli változás és a teljes szuverenitás azt jelentette, hogy a területi fejedelmek, akik nemrégiben még korlátlan hatalmú földesurak voltak inkább, mintsem igazi dinaszták, most végleg felvették a nagy európai dinasztikiak nagy allűrjeit és igényeit, sőt el is túlozták, éppen azért, mert a Habsburg-házat és egy-két nagyobb uralkodóházat kivéve nem voltak igazán nagy európai dinasztikiak. Nem lehet eléggé ismételni a német politikai fejlődésnek azt a szerencsétlen vonását, hogy nem a központi uralkodó törte le a nagy hűbérurakat, hanem a nagy hűbérurak váltak uralkodóvá a maguk területein, ennek következtében a német dinasztikiak többségében az utolsó percig kiirthatatlanul megmaradtak a földesúrnak azok a jellegzetességei, melyek a nagy európai dinasztikiaknál már régen szublimálódtak a keresztény monarcha hivatási etikájában.

A harmadik nagy fogyatkozása volt a német ügyek 1815. évi elrendezésének, hogy azt a számtalan római szent birodalmi fejedelmi családot, melyek megszűntek uralkodók lenni (az úgynevezett mediatizált családokat), különleges jogállással ruházta fel, melynek leginkább kiemelt attribútuma a házassági egyenlőség volt, legfőbb társadalmi hatású kiváltsága azonban a földesúri hatalomnak és bíraskodásnak bizonyos körben való fennmaradása és garantálása. Ez pedig azt jelentette, hogy Németország nemcsak többé-kevésbé földesúri szellemű családok sokaságát kapta *dinasztikiakul*, hanem ezenfelül még a dinasztikiak adott szava és a Német Szövetség alkotmánya garantálta *más családoknak* olyan földesúri jellegű



kiváltságait, melyek egyébként egész Európában, mint a társadalmi fejlődés legfőbb akadályai, a likvidálódás állapotában voltak.

A Német Szövetség tehát, ha meg is szüntette a római szent birodalom anarchiáját, mégiscsak zsákutcája volt a német egységnek, mert megszilárdította és az egyetemes európai monarchikus legitimitás védelme alá helyezte a német egység legnagyobb akadályának, a német területi fejedelemségnek pozícióját. Olyan provizórium volt, mely ugyanakkor megerősítette az 1806. évi nagy megrázkódtatás által kiváltott vágyat: az erős és egységes német állam vágyát. Nem véletlen, hogy ebben a korban született meg az *állam* jelentőségét metafizikai síkra felemelő hegeli államfilozófia. Hegel ugyan a porosz állam védelmében, vagyis a magát defenzívában érző területi fejedelemség védelmében állította fel a maga elméletét, azonban abban a visszhangban, amelyet kiváltott, a megvalósulatlan, a nem létező, csak posztulátumként, csak metafizikailag létező egységes *német állam* utáni vágy kapott formát.

### Az 1848. évi nagy kudarc

Az a felismerés, hogy a Német Szövetség nem életképes és nem egészséges politikai orgánuma a német egységnek, 1848-ra érett odáig, hogy politikai események és mozgalmak mozgatójává vált. 1848 Németországban is a forradalmak esztendeje volt, melyekben a német szabadelvű polgárság és a német értelmiség jártak az élen, s melyek helyenként elég könnyen vezettek szimpatikus és sokat ígérő eredményekre. Mikor azonban az egyes „államok” helyi forradalmi után az egész német politikai test kérdései is szőnyegre kerültek, s megválasztották a német központi parlamentet és a népszerű János főherceget mint a német birodalom kormányzóját, akkor egyszerre napvilágra került Németország politikai területi elosztásának szerencsétlen központi problémája: az a szerencsétlen tény, hogy a jogilag és történetileg vezetésre hivatott állam, az osztrák állam háromnegyed részben nem német népekből tevődött össze. A dilemma az volt, hogy a dinasztia felszámolására a németiség politikai fejlődése még nem érett meg, a dinasztiakkal való egyetértés fenntartása mellett pedig az osztrák birodalom vezető szerepével nem volt mit csinálni az új, egységes német birodalomban. Ebből a dilemmából született meg az a félmegoldás, mely döntő és végzetes hatással volt a német politikai fejlődésre, az úgynevezett „kisémet” megoldás, mely az osztrák németeket is magában foglaló teljes német egység „nagyisémet” követelménye helyett megelégedett az

Ausztria és az osztrák németek nélküli, porosz vezetés alatt álló részleges német egységgel.

1848-ban ezt az egész problémát a központi német parlament próbálta letárgyalni és dűlőre vinni. Ennek során azonban hamarosan kiderült az egész német politikai test kétségbeejtő központtalansága és súlyponttalansága: a központi parlament és a kormányzó által kinevezett központi kormány kormányozni akart egy birodalmat katonák, hivatalnokok és alattvalók nélkül, egy városból, mely nem volt fővárosa semmiféle országnak. A vége az lett, hogy a kormánynak nem engedelmeskedett senki, utóbb pedig – a „kisnémet” megoldás szellemében – a német császárrá megválasztott porosz király visszautasította a császári koronát, és olyan névvel illette, mely egyaránt gyalázatát jelentette a német névnek és a népszuverenitás gondolatának. Végül is a német nemzet első parlamentje városról városra volt kénytelen bolyongani, s úgy végezte be pályafutását, hogy egy másodrendű német állam kormánya egyszerűen bezáratta. 1848 úgy maradt meg a német nemzet emlékezetében, mint a bolond esztendő, a német egység híveinek emlékezetében pedig mint a szégyen esztendeje. Bár számos alkotmány, melyet ebben az évben vívtak ki, tartós maradt, mégis katasztrofális ez a dátum a német nemzet politikai fejlődésének a történetében. Katasztrofális azért, mert ennek az esztendőnek a tanulságaiban kapott először tapasztalati igazolást a német nemzet számára az a nyomasztó tévképzet, hogy a *német egység problémája megoldhatatlan*. Valójában az volt az igazság, hogy a német egység problémája megoldhatatlan volt a *területi fejedelemség fenntartása mellett*. Minthogy azonban Németországban a Német-római Császárság megszűnte óta más tradicionális intézmény nem volt, mint a területi fejedelemség, így a teljes német egység azonossá vált a teljes forradalmi káosz gondolatával. Így a tradíció erőinek a demokráciával szemben való engedékenysége, mely a 19. század közepétől kezdve Európa-szerte megjelent, Németországban nem következett be, legfeljebb látszólag. Úgy tűnt fel tehát, hogy az egységes és demokratikus nemzeti állam feladata, melyet a német nemzet jobbjai a nemzet elé tűztek, s melynek irányába a legtöbb európai nemzet több-kevesebb zökkenő után el tudott indulni, a német nemzet számára leküzdhetetlen nehézségeket vet fel, és a megoldás útjában álló erők oly szívósak, hogy azokkal megbirkózni emberfeletti feladat.

## A német mítosz kezdetei

Ez volt az a kritikus pont, amikor a német nemzet elkezdett valóságos célok és valóságos eredmények helyett látszatz megoldásokban, politikai formulákban, szimbólumokban és fantazmagóriákban gondolkodni. Ahogyan nem véletlen, hogy a német államtalanság nyomasztó 1806. évi élményét nyomon követte a hegeli állammetafizika, úgy nem véletlen jelensége az 1848 utáni német szellemi életnek Wagner és Nietzsche. Nem azért, mintha művésztük és filozófiájuk az 1848-as események nélkül – melynek idejében már kész férfiak voltak – alapvetően más lett volna, de az a szerep, amelyet a legújabb német értékvilág kialakításában játszottak, az 1848-i kudarc nélkül semmiképp nem illette volna meg őket. Csak egy olyan közösségnek, mely azt a problémát, melyet a történelem feladott számára, nem tudta megoldani, s a megoldás útjában álló erőkkkel nem mert megküzdeni, volt szüksége olyan világrépre, mely az életet földöntúli erejű hatalmasságokkal népesíti be, melyekkel csak mitikus csodalények s übermenschek tudnak megbirkózni. S minthogy a történelem a jelen problémái számára egy közösségnek sem ad mást, mint *embereket*; a múltat kellett a germán mítosz csodalényeivel és a jövőt übermenschekkel benépesíteni.

Ebben a lelkiállapotban – melyben az egész nemzet hajlamossá vált arra, hogy igazi megoldások helyett álmegoldásokat fogadjon el – lépett előtérbe az az erő, mely ahhoz nem volt elég erős, hogy a német egység problémáját megoldja, de ahhoz elég erős volt, hogy álmegoldás hordozója legyen: a *porosz militarizmus*. Ebben a történelmi szituációban nőtt nagyra az európai történelem legnagyobb hamis realistája: *Bismarck*.

## A porosz militarizmus

A poroszokról ma forgalomban van egy mítosz és egy rémmese. A *porosz mítosz*, amelynek Spengler a legismertebb képviselője, a poroszokat teszi meg a magasrendű, töretlenül arisztokratikus, alkotó európai ember típusává, és annyira átszellemíti a porosz elvet, hogy szerinte egész Európában szükség van arra, hogy elegendő „porosz” szülessék a világra. A poroszoknak ennél szerényebb glorifikátorai is a teljes értékű kötelességteljesítés szellemét találják a porosz lelkiség jellegzetes vonásának, és úgy beszélnek a porosz tisztviselőkről, mintha azon kívül Európában korrupciómentes közigazgatás sehol sem lett volna. A poroszokról való *rémképet* a franciák alakították ki. E szerint a németiség legújabb kori megbolondulása teljesen

a porosz infekciókra megy vissza, és a porosz feudális és katonai klikkek szelleméből származik a hatalomnak és az erőszaknak a legújabb kori német imádata.

A porosz militarizmus lényegét azonban hiába keressük a porosz hadseregben magában vagy a porosz arisztokrácia vagy egyáltalán a porosz nép szellemében. Egyáltalán korlátolt és botor dolog bármiféle militarizmus gyökerét egyik vagy másik nép természet adta brutalitásában vagy katonai klikkjeiben keresni. A németek és svédek természet adta brutalitása és Hindenburg vagy lord Kitchener militarista szelleme között nehezen mutatható ki lényeges különbség. A militarizmus *társadalmi* jelenség, és egy társadalmat militaristává nem az tesz, hogy katonái hogyan gondolkoznak a háborúról és magukról, hanem az, hogy a társadalom hogyan gondolkodik a hadseregről. Európában olyan társadalom, mely szerkezeténél fogva militarista volna abban az értelemben, ahogy a spártai és a kozák az volt – melyek tudniillik gazdaságilag is összeomlottak volna a háborúskodás és az azáltal biztosított uralmi helyzet nélkül –, ma nincs. A német sem az, vagy legalábbis eddig nem sikerült maradéktalanul azzá tenni.

Hogy a porosz hadsereg tisztikara általában háborúval foglalkozott, és háborúra volt beállítva, ebben lényegesen nem különbözött más európai kontinentális hatalmak hadseregeitől. Hogy ez a porosz hadsereg szerette a merev mozdulatokat és a feszes drillt, az lehetett faji sajátosság, lehetett történeti hagyomány, lehetett egy feszes társadalmi szerkezet lecsapódása, de ilyen tényekből nem lesz sem modern militarizmus, sem háború. Hogy a porosz arisztokrácia merev és kemény uralmi módszerekkel élt, az lehetett komoly akadály Kelet-Németország demokratikus fejlődésének, de ilyen tényezők másutt is voltak, s mindez még mindig nem militarizmus. Ahhoz, hogy európai jellegű dolgozó társadalom a hadsereget ne szükséges rosszszának és a társadalom költséges terhének tekintse, hanem presztízs kérdést csináljon hadseregének nagy és félelmes voltából, akár szükség van rá, akár nincs, s ez a tény állandó lelkesedésre indítsa, ahhoz az kell, hogy ismerje a lefegyverzettség, a kiszolgáltatottság, a hadsereg-nélküliség történeti tapasztalatát. Ezt ismerte meg Poroszország 1806 és 1813 között, és Ferrero jó helyen keresi a porosz militarizmus születésének történeti időpontját, amikor itt keresi. Hiába mutatnak rá a káplárkirály hadseregimádatára és Nagy Frigyes pusztító háborúira: akkor legfeljebb a porosz allűrök voltak meg, de nem a porosz hisztéria, mely 1806 után az allűrök mögött a lelkeket megtöltötte. I. Frigyes Vilmos és Nagy Frigyes hadseregének csak a pusztításaira emlékezett a német nép. Csupán 1813 mámoros esztendejében vált az újból felállított és az utcákon végigvonuló porosz hadsereg a fel-

szabadulás, a helyreállított szabadság és a német nemzeti egység központi jelképévé. A nagy felemelkedések és a nagy bukások várakozása plántálta el a politikailag nem eléggé érett porosz vezető rétegben azt a hajlandóságot, hogy a maga erőnyeit és értékeit túlméretezett kategóriákban fogalmazza meg, s az 1813-as esztendő emléke tette hajlamossá a németeket arra, hogy a poroszok kvalitásaiból mítoszt kerekítsenek, és ezt a mitikus képet maguk elé mintául tűzzék.

### **Poroszország németországi szerepe és az Erbfeind-komplexum**

A porosz elvnek a német értékvilágban való illetén szerepe azonban csak a 19. század végére alakult ki teljesen. A valóságos politikai fejlődésbe azonban már sokkal előbb beleszólt az ilyen módon kialakult porosz hadsereg-kultusz és militarizmus. A porosz állam vezető rétegében elplántálódott félelem, bizonytalanságérzés és elégtétel-keresés közösségi indulatai ugyanis már elsősre azzal a következménnyel jártak, hogy a porosz állam – Európában egyedül – az 1815 után időben is fenntartotta az általános védkötelezettség rendszerét, amelynek folytán a porosz hatalom a porosz állam lélekszámát megtöbbszöröző politikai súlyhoz jutott. Ehhez járult az, hogy Poroszország, melynek a 18. század végén csaknem annyi lengyel alattvalója volt, mint német, a bécsi kongresszusról – hála Ferenc császár saját német szerepével szemben közönyös politikájának! – a legnagyobb német államként került ki, mert az Oroszországnak átengedett lengyel területekért kárpótlásul a német Rajna-vidéket kapta. Ez a két tényező együtt eredményezte, hogy a porosz állam németországi vezető szerepének gondolata egyáltalán felmerülhetett azokkal a hatalmas tényezőkkel szemben, melyek erre a szerepre a Habsburg-házat kvalifikálták. De Poroszország minden katonája és németországi előnye nem lett volna elég ahhoz, hogy ebből a gondolatból realitás legyen, ha nem jön közbe az 1848. évi nagy kudarc. Ez teremtette meg Bismarck politikájának és sikerének az előfeltételeit. Bismarck politikai pályájának első felében – amíg nem vált nolens volens a német egység megalkotójává – az volt a centrális törekvése, hogy energiájának minden erejével képviselje és felmutassa az 1848-i esztendő végzetes és félrevezető történeti tapasztalatát, hogy tudniillik a teljes német egység problémája megoldhatatlan, mert a területi fejedelemség intézménye leküzdhetetlen. Ezt a tanulságot használta fel ő arra, hogy bebiztosítsa a német területi fejedelemségeket, közelebbről a porosz királyi házat azok ellen a veszedelmek ellen, mindenekfelett a Habsburg-háznak való alárendelő-

dés ellen, melyek azt a teljes német egység oldaláról fenyegették. Ennek ellensúlyozására szedte össze Poroszország minden erőforrását, s 1866-ban ezt a veszélyt sikerült kiparírozni. Ez azonban még mindig nem lett volna elég ahhoz, hogy a németiség szemében Poroszország váljék a német egység megtestesítőjévé, ha nem járul hozzá egy közösséglélektani tényező: az, hogy az 1806. évi nagy megrázkódtatást, a németiség megalázásának nagy élményét Poroszország intenzívebben átélte, mint Ausztria, és így a németiségben felkelt elégtétel-kereső ingert száz százalékig magáévá tudta tenni. 1806-ban született meg Poroszországban és a kisebb német államokban az Erbfeind-komplexum: az az elgondolás, hogy Franciaország a németiség örök ellensége, melynek századok óta az egyetlen célja a német egység és a német nagyság megakadályozása. Csodálatosképpen erről a százados, sorsszerű ellentétről 1806 előtt igen halvány tudata volt az érdekelt népeknek; a hagyományos, „sorsszerű” angol–francia ellentétről sokkal többet tudtak. S 1806 után sem tudott róla nagyon sem Ausztria, a németiség hagyományos és hatalmasabbik képviselője, sem Franciaország, a másik érdekelt fél, hanem elsősorban Poroszország és „Kis”-Németország. Az történeti tény volt, hogy ezer évig az európai egyensúly a német és a francia hatalom egyensúlyán nyugodott, amiből rengeteg háború származott, németek és franciák, Habsburgok és Bourbonok között, de sem a két nép, sem a dinasztiák nem ismerték a sorsszerű gyűlölség axiómáját. A napóleoni háborúk alatt is Ausztria, melynek erejét Napóleon megtörni sohasem tudta, csak annyira gyűlölte a franciákat, amennyire egy magabiztos nagyhatalom a pillanatnyi ellenfeleit gyűlöli, ez az indulat azonban a napóleoni korszak lezáródásával fokozatosan feloldódott. Nem ismerték az Erbfeind-elméletet a franciák sem; természetesen a francia politika örömmel látta, hogy a német császárság országa a történelem folyamán mindinkább délkelet felé tolódik, s igyekezett ellene dolgozni annak, hogy nyugati határán erős német birodalom alakuljon meg. Az 1806-os év francia szellemi elitje azonban komoly szimpátiával tekintett Németország felé, és sem németellenes, sem poroszellenes francia közhangulatról akkortájt nem volt szó; mindez 1870–71-ben született meg. Nem tudom, hogy mit műveltek a németek ekkor francia földön, s ez miben különbözött attól, ami háborúkban és hadszíntéren akkortájt történni szokott, de akár háborút csináltak, akár békét, azt mind az Erbfeindon való elégteltszerzés szellemében csinálták, s ilyen ellenféllel szemben alulmaradni egyike a legszörnyűbb dolgoknak, nemcsak fizikailag, hanem lélektanilag is. Ebből született meg a franciák rettenetes sokkja és prusszofóbiája, amely aztán 1918-ban találta meg a maga nem kevésbé végzetes ellenelégítéletét.

Minthogy 1871 egyszerre volt a poroszoknak és az 1806. évi megaláztatás által érintett németységnek a nagy elégtétele, ezáltal vált lehetővé, hogy a németység szemében a német egység ügyének a porosz állam és a porosz katonai hatalom váljék a megtestesítőjévé.

### **Az igazi porosz politika**

Tudnunk kell azonban, hogy ez az eredmény túlment magának a porosz politikának az eredeti célkitűzésén. A porosz politikának és Bismarcknak magának a központi célkitűzése mindig az volt, hogy a német egységre való tekintet nélkül Észak-Németországból alkosson egyetlen protestáns jellegű hatalmi komplexumot, s így egyben egyesítse Poroszországnak területileg elválasztott nyugati és keleti felét. A porosz politika 1866-ot megelőzően több ízben javasolta Németország kettéosztását egy porosz vezetés alatt álló északi és egy osztrák vezetés alatt álló déli félre, és éppen a német egységet megtettesítő Habsburg-ház volt az, amely ebbe a propozícióba nem ment és nem mehetett bele. Az 1866. évi porosz–osztrák összecsapás azután az osztrák birodalom oly méretű presztízscsökkenését eredményezte, hogy nemcsak Észak-Németország került Poroszország fősége alá, hanem Dél-Németországban is egy bizonyos vákuum keletkezett, melyet Poroszország részben a franciáktól való féltében, részben pedig a német egységmozgalom nyomása alatt szintén belevont a maga hatalmi körébe, az 1870–1871. évi győzelem után pedig nem zárkozhatott el az új német császárság felállítása elől. Mindez azonban a porosz politika szempontjából elsősorban nem az egységes Németországot jelentette, hanem egy minden várakozáson felül megnövekedett Poroszországot. Bismarck nagyon jól tudta, hogy a porosz politika 1871-ben céljait nem száz százalékig, hanem százötven százalékig érte el, és hogy semmi hódítanivalója és terjeszkednivalója nincsen, hanem a szerzettet kell megőriznie. Komolyan szó sem lehetett arról, hogy a Hohenzollern-politika még ezen túlmenően is törekedjék a német egység teljessé tételére, vagyis Ausztria német részeinek a bekebelezésére. Ezt dinasztikus szempontból még elképzelni is lehetetlen volt, mert vagy azt jelentette volna, hogy az osztrák császár alattvalóként lépjen be a német birodalomba, vagy pedig azt, hogy a porosz dinasztia kikergesse a katolikus osztrák dinasztiát saját ősi, katolikus, osztrák birtokairól. Hogy a porosz királyi hatalom szempontjából mennyire nem a német egységen volt a hangsúly, azt vakító világossággal illusztrálja a Hohenzollern-ház utolsó szereplése a német politika színpadán: az, hogy



II. Vilmos 1918-ban megpróbált csak a német császári címről lemondani úgy, hogy porosz királyságát megtartsa. Ebben eddig csupán II. Vilmos oktondiságát szokták megpillantani, holott sokkal mélyebb összefüggésekre világít rá; arra, hogy a porosz politika szempontjából a német császárság csak egy incidentális és dekoratív növekedés volt, melyet veszély esetén, mint felesleges ballasztot, ki lehet dobni a léghajóból.

1871 tehát nem a demokratikus és nemzeti német egységmozgalomnak volt a sikere, hanem a porosz politikának. Az a nemzedék azonban, amely még emlékezett az 1848. évi nagy kudarcra, letett arról, hogy a német területi fejedelemséget hamarosan fel tudja számolni; tehát belenyugodott abba, hogy 1871-et elfogadja, mint a német egységtörekvések *részleges* sikerét. Hogyan lett ebből a részleges sikerből totális katasztrófa, ezt fogjuk keresni a következő fejezetben.

## 4. Harmadik zsákutca: a wilhelminus német császárság

### Az 1871. évi nagy félreértés

Megtanultuk az iskolában, hogy 1848-ban a német demokratikus erők nem tudták megteremteni a német egységet, 1871-ben azonban a porosz királyi ház vezetése alatt létrejött a német egység, és a kontinentális Európának 1914-ig terjedő időszakát ennek az egységes Németországnak a hatalmi felemelkedése jellemzi: ezt így hitték a kortársak, és így tudjuk azóta is. Ebbe a rettenetes félreértésbe betegedett bele Németország és vele egész Európa. 1871-ben valami egészen más történt. Mindaz, ami a német egység körül ebben az időben, közelebből 1866-ban, 1871-ben és 1879-ben lezajlott, lényegileg a német nemzeti egység és a német demokratikus fejlődés *ellen* irányuló dinasztikus kompromisszumok sorozata volt. 1866-ban a kisebb észak-német fejedelemségek vetették alá magukat Poroszország katonai és politikai vezetésének, 1871-ben valamivel lazább formában a nagyobb dél-német országok is véglegesen csatlakoztak ehhez a katonai és politikai rendszerhez, és 1879-ben, a kettős szövetség megkötésével a Habsburg-ház is – az utolsó fórum, mely a teljes német egységet képviselhetné volna, ha 1804 óta nem vált volna erre képtelenné – megadta rezignált hozzájárulását a kompromisszumoknak ehhez a sorozatához.

Hogy mindez kompromisszum, ez természetesen nem volt titok a kortársak előtt sem. Kevésbé volt világos, hogy kik *között* és kik *ellen* jött létre ez a kompromisszum. A közfelfogás az volt, hogy a német császárság megalakítása, mint az összes legújabb kori államoké Európában, a monarchia és a nemzeti demokrácia közötti kompromisszum eredménye. Ez volt a legnagyobb tévedés. Németország esetében a kompromisszumot nem monarchikus és demokratikus elemek kötötték *egymással*, hanem elsősorban dinasztikus, arisztokratikus erők *maguk között*, és ezt a *kész kompromisszumot* toldották meg néhány demokratikus engedménnyel. Az 1871. évi „új”, „egységes” Németország politikai szerkezete teljesen azokon a nyomokon haladt, melyeket az 1815. évi Német Szövetség, a német egységnek és a demokratikus fejlődésnek ez a temetője kirajzolt, azzal a különbséggel, hogy ami ott provizórikus volt, itt végleges lett. Az új német császárság ugyanis, mely kifelé a német egységet mutatta, befelé annyit jelentett, hogy mos-

tantól kezdve a német császársággal megnőtt Poroszország és általa az új német császárság garantálja, hogy a területi fejedelemség intézménye, a német egység és a német demokratikus fejlődés legnagyobb akadályozója érintetlen és érinthetetlen maradjon, sőt annak legjellegzetesebb és egyben legnyersebb képviselőjét, a területi fejedelemségi jogok németországi előharcosát, a porosz dinasztiát az új német „egység” megvalósításának érdeme is övezte, és így ez az egész szerkezet szervesen beleépült az új Németországba. 1815-höz képest volt ugyan három nóvum: a császári cím, a német hadsereg és a Birodalmi Gyűlés, mint a közvélemény demokratikus orgánuma; azonban a császárnak – mint császárnak és nem mint porosz királynak! – a hatalma igen korlátozott volt, a Birodalmi Gyűlésé pedig, amely a reális dinasztikus és katonai erők között úgyszólván a levegőben lógott, még korlátozottabb. Ez a helyzet nagyon erősítette az 1813. évi porosz reminiszcenciákon alapuló német hadsereg kultuszát, a három nóvum közül a hadsereg volt az egyetlen, amely nem címfelirat volt, hanem valóság. A birodalom szuverénje mind jogilag, mind a valóságban nem volt sem a császár, sem a nép, hanem a Birodalmi Tanácsba tömörült fejedelmek összessége. Bármennyire is nem volt ez a szuverenitás kívülről nagyon látható, mégis ez volt az *igazi* szuverenitás, amit a württembergi király vagy a schaumburg-lippeai fejedelem alattvalói sokkal inkább éreztek és tapasztaltak, mint a császár vagy pláne a Birodalmi Gyűlés hatalmát.

Tovább folytatódott tehát a német politikának végzetes, az európai fejlődéssel szemben álló alakulása: a területi fejedelemség intézménye még stabilabbá, majd végzetessé vált. Ezt a tényállást azonban abban az örömmujjongásban, amely a német császári cím felújítását, a német népképviselőlet megszületését és a német hadsereg győzelmét kísérte, nem lehetett észrevenni. Két véres háború áldozatait kellett volna dezavualni és huszonöt fejedelmi ház mellett a német császár jogát kétségbe vonni annak, aki ilyen körülmények között azt állította volna, hogy német egység nincs, és a német demokratikus fejlődés kilátásai kisebbek, mint a Német Szövetség idejében. Felesleges ebben a nagy félreértésben ennek vagy annak az érdeknek a ravasz intrikáit keresni: az igazi nagy történelmi félreértések – bár csaknem mindig érdekében állanak valakinek – mélyebben fekszenek, semmint hogy tudatosan elő lehetne idézni őket. Németországban a születésrendi elv túl erős presztízse és ennek tetejébe a német területi fejedelemség rendszere a német társadalmat túlon túl beleszorította egy hiperarisztokratikus társadalmi szerkezet béklyóiba, mellyel a német demokratikus mozgalom sokkal kevésbé tudott elbánni, mint az olasz a maga gyökértelen reneszánsz zsarnokokból kinőtt kis fejedelemségeivel.

Ebben a helyzetben Németországban a fejedelmek és a nép, Bismarck és a demokraták egyaránt boldogok voltak, hogy a német egység – melyet mindegyikük kívánt a maga módján – megvalósult anélkül, hogy egymás torkának kellett volna menniük, és a tökéletesítés gondját átengedhetik az elkövetkezendő nemzedéknek. Fogalmuk sem volt róla, milyen terhes örökséget hagytak unokáikra! Valójában az új német egység egyike lett azoknak az álmegoldásoknak, melyek egy zsákutcás helyzetet úgy akarnak áthidalni, hogy összeegyeztethetetlen dolgokat egyeztetnek össze, ami a kompromisszum minden egészséges továbbfejlődését kizárja, és végül egy még katasztrofálisabb zsákutcába torkollik.

### **A német területi státus zsákutcája**

Az új német egység mindenekelőtt zsákutcáját jelentette a német területi státusnak. A német egység egyik eredményének kellett volna lennie, hogy a német nemzet azok helyett a teljesen incidentális területi keretek helyett, melyek a német dinasztiák, pontosabban uralkodókká előlépett nagy földesurak egymás közötti huzakodásaiból és csereberéiből alakultak ki, visszataláljon a némettség stabil keretei közé, amit a Német Szövetség határa reprezentált, mely Csehország és Kelet-Poroszország különálló problémáitól eltekintve nagyjából egyezett a némettség történetileg kialakult hatalmi és területi bázisaival, és nagyjából egyezett a német nyelvterülettel is. Az egységes Németország ehelyett a wilhelminus német császárság területi kereteit kapta, melyek befelé megőrizték a német kis államok lehetetlen területi kacskaringóit és szigetecskéit, de ami még rosszabb, kifelé teljesen incidentálisak voltak: kelet felé Lengyelország felosztásának incidense szabta meg a határt, dél felé az Ausztriával való huzakodás incidentális végeredménye, nyugat felé a túlságosan megnyert francia háború incidense. Ez a határ a leglényegesebb pontokon nem volt sem történeti, sem nyelvi határ. Valóban nehéz volt megmagyarázni, hogy német szempontból Posen miért belföld, és Innsbruck miért külföld. Viszont az osztrák-németek számára Tarnopol miért belföld, és Passau vagy akár Köln és Hamburg miért külföld. Németország továbbra is az maradt, ami azelőtt volt: Európának egy a maga végleges területi kereteit meg nem talált közössége.

## A Hohenzollern-ház hamis helyzete

Súlyosbította a politikai fejlődés zsákutcáját a porosz dinasztia európai helyzetének és európai helyének a bizonytalan volta. Utaltunk már a dinasztiák nemzetformáló szerepére: Franciaország ma is azon a helyen áll Európában, ahol a Bourbonok állottak, Németország azonban nem a Habsburgok szilárd és folytonos pozícióját, hanem a Hohenzollernnek bizonytalan és újdonsült pozícióját testesíti meg Európában. A Hohenzollern-ház a német dinasztiák között régi, jó, puritán és komoly erkölcsi tradíciókkal bíró család volt, de ahhoz a szerephez, melybe 1871 után belepottyant, nem voltak meg a formái és a méretei: ne felejtjük el, hogy a 18. század elején még a korlátlan hatalmú vidéki királyok életformáját éltek, és másfél évszázaddal később az elé a feladat elé kerültek, hogy Berlinből, melyet sem a *genius loci*, sem a társadalmi környezet erre nem kvalifikált, a német-római császárok európai helyét kellett *volna* betölteniök. Elég Emil Ludwig *Bismarck*-jában elolvasni a német császárság versailles-i kikiáltásának előzményeit és külsőségeit, és világosan elénk tűnik, hogy az „egyszerű”, „puritán” porosz királyi háznak mennyire nem voltak formái és tradíciói az új szerephez. Ha nem is szükségszerű tehát, de nem is véletlen, hogy ebben a helyzetben a porosz kormányzati rendszerben kapott visszhangot az európai monarchia Napóleon-féle falzifikációja, és a porosz királyi házban jelent meg Napóleon óta először II. Vilmos személyében a *hamis monarcha* figurája; azé az uralkodóé, akinek az uralkodói szerepről fegyelmetlen, pózoló, nagy gesztusokban tetszelgő, romantikus felfogása volt. Az ilyen kibillent egyensúlyú egyéniségeket mind a tradicionális monarchiák, mind a demokráciák előbb-utóbb félretolják, ahogyan a Habsburg-ház családi tanácsa félretolta annak idején az idegbajos és extravagáns II. Rudolfot, s a brit demokrácia lemondatta az eredeti és személyes gesztusokban megnyilvánulni akaró VIII. Eduárdot. Németország azonban nem volt sem szolidan megállapodott történeti monarchia, sem kész demokrácia. Lehet, hogy a német nép mindezek ellenére előbb-utóbb megelégette volna II. Vilmos imperatori gesztusait, és megpróbált volna megszabadulni tőle, mielőtt azonban erre sor kerülhetett volna, II. Vilmosnak különféle táviratokkal, nyilatkozatokkal, hajókirándulásokkal, fehér lovas ki- és bevonulásokkal sikerült elérnie azt, hogy a külpolitikai válság hamarabb tört ki, mint a belpolitikai.

## A Habsburg-ház zsákutcája

Még a Hohenzollern-ház hamis helyzeténél is mélyebb volt és katasztrofálisabb a Habsburg-ház zsákutcája: egy egész államszervezet, katonai és hivatalnokapparátus vált üressé és céltalanná. Az, ami az 1867. évi osztrák–magyar kiegyezés után mint Ausztria megmaradt, egy groteszk formájú, kifli alakú, központ nélküli államalakulat volt, mely dalmatákat, olaszokat, szlovéneket, osztrákokat és csehországi németeket, cseheket, lengyeleket, galíciai ruténeket és bukovinai románokat foglalt magába, és a politikai, történeti és nyelvi összefüggéstelenségnek olyan párját ritkító példáját mutatta, melyet nem vállalt a maga közösségének senki. Az egész osztrák–magyar konstrukcióban a legértelmetlenebb éppen a névadó és központi nép, az osztrák–németek helyzete volt, mert a kettős monarchia tíz népe közül az olaszokon és a szerbeken kívül az összes többi találhatott vagy remélhetett valamiféle érdekkielégítést a birodalom kereteinek a fenntartásával. De mit keresnek az osztrák–németek a birodalomban, melynek a négyötöde nem német, fele az osztrák nevezetről még hallani sem akar? Ennek a lehetetlen helyzetnek a kibírhatóbbá tételére találta ki aztán a német publicisztika azt a tételt, hogy a monarchia a németiség vezető szerepét reprezentálja a kelet-európai kis népek felé. Ez a beállítás azonban teljességgel hamis volt, mert a Habsburgok addig reprezentálták a németiség hegemoniáját, amíg a német császárságnak volt valami realitása. Miután ez megszűnt, a közös hadsereg és a közös tisztviselői kar mindinkább elgyökeresedett, belügyekben pedig a magyarok Magyarországon, hozzájuk hasonlóan a lengyelek Galíciában annyira urak voltak a maguk portáján, hogy a kétmillió magyarországi német kisebbség panaszaiiba való beleszólást mint belügyeikbe való illetéktelen beavatkozást tudták visszautasítani. Minthogy tehát a német hegemonia a Monarchián belül valójában nem létezett, kellett találnia egy helyet, ahol valóban létezik, és így született meg a Habsburg-monarchiának balkáni miszsiójáról szóló elmélet. E szerint a Habsburgok birodalmának a Balkánon kell keresnie azokat a hatalmi lehetőségeket, melyeket évszázadokon keresztül oktalanul és céltalanul hajszolt a maga dunai centrumától távol eső német és olasz területeken. Ez az egész beállítás azonban a Habsburg-ház történeti helyzetének és német-római jellegének a teljes félreértésén alapszik. Hol keressen hatalmi lehetőségeket a német császár, ha nem Németországban, és a római császár, ha nem Olaszországban? A balkáni hegemonia elmélete valójában egy fényes név számára kitalált gyenge pótszer volt, amely arra már nem volt jó, hogy a súlytalanú és céltalanná vált Monarchiába új életet leheljen, de arra még igen, hogy a Monarchiát és vele egész Európát halá-

los katasztrófába vigye. Valójában az Osztrák–Magyar Monarchiának sokkal több baja volt befele, semminthogy komoly kedve és energiája maradt volna expanzív külpolitikához. Minél tovább haladt azonban előre a Monarchia belső politikai életének kibogozhatatlan ellentétekben való megbénulása, annál inkább elfogta azt a komoly erkölcsi tradíciókkal bíró arisztokrata hivatalnok- és katonaréteget, amely az elkorhadt államtestet egyedül érezte magáénak, a céltalanság, a gyökértelesség és a feleslegesség érzése – mely azonban éppen az erkölcsi tradíciók erejénél és komolyságánál fogva nem volt képes csendes rothadásban feloldódni, hanem egy félelmi pszichózisban kulminált. Így lett a múlthoz való ragaszkodásból a tényekkel szemben való vakság, a méltóságból presztízspolitikai és az erkölcsi bátorságból a halálfélelem hetysesége. Hogy 1914-ben a szerbeknek adott ultimátum olyan példátlanul brutális feltételeket tartalmazott volna, az kétségtelenül túlzás. Abban azonban, hogy az ultimátum úgy volt fogalmazva, hogy azt lehetőleg ne fogadják el, valamint abban, ahogy a Monarchia diplomáciája sietett az ultimátum kilencvenszázalékos elfogadását visszautasításként értelmezni, ebben az eljárásban az emberi lélek ismerői nehézség nélkül felismerhetik a maga megsemmisülésétől féltő, a maga létezését dokumentáló és ezáltal a katasztrófát provokáló lélek jellegzetes eljárás módját. Ahogyan egy osztrák politikus oly találóan mondotta: „El kellett pusztulnunk, és mi magunk választottuk az elpusztulás legborzalmasabb módját.”

### A központi hatalmak külpolitikájának zsákutcája

A két nagy német dinasztia belső egyensúlyának a teljes megbillenése és a német egység zsákutcája vitte a katasztrófa felé a központi hatalmak egész külpolitikáját is. Mindenekelőtt ez kapcsolta össze a két rivális dinasztia, a Habsburgok és Hohenzollernek sorsát. Az 1866. és 1871. évi dinasztikus kompromisszumok legbensőbb lényegét ugyanis, hogy tudniillik a német egység meg van csonkítva, és az osztrák németiség mesterségesen külföldre van szorítva, elviselhetővé kellett tenni, sőt lehetőleg el kellett palástolni. A német egység kínzó elintézetlenségét volt hivatott külpolitikailag szurrogátumként orvosolni az 1879. évi kettős szövetség. A szövetség megkötését megelőző tárgyalások és levelezések világosan mutatják, hogy mind a két félnek mennyire döntő szempont volt az, hogy a német, illetőleg az osztrák-német belső közvélemény számára valami „nemzeti vívmány”-t nyújtsanak, így kapta a német nemzet a nemzeti egység szerény és szolid valósága helyett azt a fikciót, hogy ami még hiányzik a német egységből, az ebben a diplomáciai



aktusban valósult meg teljesen és végleg. Ezért gyermekes dolog arról beszélni, mi lett *volna*, ha Ausztria–Magyarország franciabarát külpolitikát folytatott volna, és gyerekes dolog ezt az államalakulatot ilyen reményekkel ma felkelteni akarni: a Habsburgok monarchiája saját osztrák-németjei miatt nem követhetett és nem követhet franciabarát külpolitikát Németországgal szemben.

A kettős szövetségben megvalósult „diplomáciai” német egység fikcióját kiegészítette a Monarchia dunai és balkáni német missziójáról szóló fikció, melyet a német külpolitika már csak azért is erősített, hogy a Németországból kiszorult Ausztriát kárpótolja valamivel. Ezek révén a hamis helyzetek és hamis jelszavak révén nőtt nagyra Németországban egy zavaros bel- és külpolitikai publicisztika, mely abban az arányban, amilyen arányban nem lehetett a megvalósulás komoly reménységével az igazi német nemzeti kérdésekről, a német egység teljessé tételéről, az osztrák-németek csatlakozásáról és a területi fejedelemség likvidálásáról beszélni, abban az arányban kezdte el a német Mitteleuropát, a német világhivatást, a német nép itteni vagy amottani hegemoniáját, tengeri terjeszkedését stb. hangoztatni. Így történt, hogy a két központi hatalom, bár egyiküknek sem volt semmi reális és urgens hódítanivalója, kénytelen volt legalább „külpolitikai téren” utat engedni a „nemzeti aspirációk” megvalósításának s belekezdeni egy nagystílusú külpolitikába, mely valójában iránytű nélkül vacillált a dinasztikus és nemzeti politikai eljárások között. A dinasztikus korrektség rendszere megengedte a háborút meghatározott és limitált vitakérdések felett, de semmiképpen sem hódító szándékú nemzeti indulatok szisztematikus felkeltésével. A már kialakulni kezdő demokratikus nemzetközi korrektség pedig megengedte a zsarnokság és a támadók elleni háborút. A központi hatalmak külpolitikája azonban nem ütötte meg sem dinasztikus, sem nemzeti, demokratikus szempontból a korrekt és egyenes vonalú külpolitika mértékét. Dinasztikus szempontból mind a két német monarchia szakított saját külpolitikájának bevált alapelveivel: a Hohenzollernek a német világszerep emlegetésével elidegenítették Nagy-Britanniát, és feladták a hagyományos angol–porosz jó viszonyt, a Habsburgok pedig a balkáni szerep erőltetésével, különösen pedig a Bosznia körüli akciókkal élethalálharccá tették az Oroszországgal való hagyományos, kiegyensúlyozott balkáni rivalizálást, melynek az volt a hallgatólagos alapelve, hogy mind a két fél az érdekelt figyelmével kísérje az európai Törökország felbomlását, de egyik sem szerez közvetlen hódításokat a Balkánon. Minthogy pedig a két központi hatalom a német egység zsákcúja miatt életre-halálra össze volt ragadva, ezáltal megbomlott a hagyományosan kitűnő angol–osztrák és orosz–porosz viszony is, és a két

központi hatalom szövetsége nem arra vezetett, amint Bismarck képzelte, hogy egyiknek a barátsági javára válnak a másiknak, hanem arra, hogy egyiknek a feszültségei végzetévé váltak a másiknak is. Így kerültek bele egy olyan háborúba, amely a dinasztikus politika szempontjából oktalan volt, de ugyanakkor nem volt alkalmas semmiféle népszerű nemzeti cél megvalósítására sem, mert hiszen az egyetlen igazi nemzeti célt, az osztrák-németeknek a német egységbe való bevonását a Habsburg–Hohenzollern kompromisszum lehetetlenné tette. Ebben a perspektívában világosan megmutatkozik, hogy mennyire másodlagos volt az első világháború kitörése szempontjából a német–angol ipari verseny vagy a német–angol flottaverseny maga. Csak a „kalmár Albion”-ról szóló közép-európai legenda kódében lehetett komolyan elképzelni azt, hogy Angliának megér egy európai háborút, hogy a német iparcikkek versenyét a világpiacon kiszoríthassa. A tengeri, gyarmati és keleti terjeszkedés terén fennálló angol–német ellentét reális tárgya háttározottan kisebb volt, mint például a közel-keleti angol–francia versengés reális tárgya, az angol–német ipari verseny pedig elmaradt az angol–amerikai ipari verseny mögött, amelyből eddig sem lett háború, és ezután sem igen lesz. II. Vilmos különféle gesztusai jobban idegesítették az angol politikát minden ipari és tengeri versenynél. II. Vilmos egyénisége pedig mély és szerves kapcsolatban volt a német politikai élet zsákutcájával és egy abból megszületett, zavaros politikai publicisztikával, amely azt sejtette, hogy Németország katonai és hatalmi eszközökkel világhegemóniára tör, ami *akkor* nem volt igaz. A nagystílusú politika csupán a belső feszültség exteriorizációja volt. Felületes az a Közép-Európában széltében elterjedt nézet is, hogy a központi hatalmak „ügyetlen” külpolitikát folytattak, és a németek nyeresek, és nem értenek a diplomáciához. (Csodálatosképpen ezt Nagy Frigyes, Kaunitz, Metternich és Bismarck idejében nem vette észre senki!) A valóság az, hogy *mindenki* „ügyetlen” bel- és külpolitikát csinál – ha mégoly ravasz is –, aki hamis viszonyban van a tényekkel.

Az elmondottak alapján nem kétséges, hogy az első világháború a német nemzet bajaiból született meg: abból az irreális és egyensúlytalan külpolitikából, amelybe a német egység zsákutcája miatt mind a két német nagyhatalom beleszorult. Ez a megállapítás nem arra szolgál, hogy az első világháborúért való *felelősség* tételét erősítse. Egyszerűen egy tényt *konstata*l.

## A német belső politikai fejlődés zsákutcája és az antidemokratikus nacionalizmus kezdetei

A német egység és a német társadalmi fejlődés 1871-es zsákutcája súlyos zavarok forrása lett a német belső politikai fejlődés számára is. A dinasztikus államszervezet, arisztokratikus társadalmi szervezet és demokratikus nemzeti érzelmek mozdíthatatlan kompromisszuma idővel halálos ölekezéssé vált mind a három tényező számára, melybe lassan mindegyik belefulladt. Ez a teljes kifulladás 1933-ra ért be teljesen, amikor egyszerre derült ki, hogy sem dinasztikus, sem arisztokratikus, sem demokratikus tényezők nem tudnak komoly erőt szembeszegezni a barbárság rettenetes lázadásával szemben. 1871 után egyelőre csak annyi történt, hogy a dinasztikus elv demagóggá vált, az arisztokratikus elv az agresszív nacionalizmus frazeológiáját vette fel, a demokratikus pedig, mely az 1848-as évi kudarcot – joggal – átmenetinek tekintette, megzavarodott. 1871 után ugyanis a teljes német egység és a teljes demokrácia ügyét zsákutcás, de mégis létező és látható álegységgel és áldemokráciával szemben kellett képviselni, ami azzal a következménnyel járt, hogy a realizmusnak és idealizmusnak az az egyirányúsága, mely minden haladó mozgalom lendületének előfeltétele, megszűnt. A „realisták” beállottak az új, egységes Németország hívei közé azzal, hogy a meglévőt kell „fejleszteni”, az idealisták pedig dogmatizmusba és fantasztaságba csúsztak, s ami még rosszabb: a német egység eme első bizonytalansági állapotában – mint minden hasonló állapotban – a 19. századi szabadságmozgalom két komponense – a demokratizmus és a nacionalizmus – szembekerültek egymással. A teljes német egység megszállottjai, amennyire gyűlölték a kis fejedelemségeket és az osztrák-németek csatlakozását gátló Habsburgokat, [annyira] nem tudták megtagadni csodálatukat a wilhelminus Németország hatalmas épületétől (lásd Hitler *Mein Kampf*ját), s egyedül tőle várták a teljes német egység megvalósítását. Aki azt állította nekik, hogy a teljes német egységhez az *egész* wilhelminus kompromisszumot félre kell tenni, szentségtörőnek tűnt fel előttük, mert megtámadta azt, ami a német egység egyetlen látható realitása volt. Különösen annak tűnt fel ez az ausztriai német nacionalisták számára, akik nem éltek, és ismerték belülről a wilhelminus Németország belső felemáságait, hanem kívülről, mintegy a Paradicsomból kizárva vágyakoztak az egységes Németországba. Ebből a helyzetből született – és ilyen helyzetekből születik – a legújabb kori politikai fejlődés legfélelmetesebb monstruma, az antidemokratikus nacionalizmus. Az ausztriai nagynémet mozgalom, mely egészen 1866-ig töretlenül liberális volt, a Németországból való kizáratást követő évtizedekben csúszott át mindinkább

egy antidemokratikus vonalra. Mélyebb eszmetörténeti vizsgálat kellene annak a kiderítésére, hogy mi tette ezt a mozgalmat antiszemitává; számunkra most elég az, hogy olyan mozgalmmá vált, mely az okok és okozatok rendes láncolatán kívül gondolkodott, mert egy olyan bajtól szenvedett, amelynek valódi okát megtévesztő történeti tapasztalatok takarták el előle.

### **A német hatalomkultusz kezdete és a német politikai metafizika elburjánzása**

A német egység zsákutcájából született meg a legújabb kori német *hatalomkultusz*, melynek az előbb említett antidemokratikus nacionalizmus kialakulásában is döntő szerepe volt. Hogyan történt ez? 1871 nagy félreértése az volt, hogy *létrejött* a német egység, és ehhez a nagy félreértéshez az a végzetes, félrevezető történelmi tanulság kapcsolódott, hogy íme ezt az egységet 1848-ban a német demokratikus erők sorompóba állítása nem tudta megvalósítani, hanem a legnagyobb német állam katonai erőfeszítése kellett hozzá. Ahogyan Bismarck mondotta, a német egységet „vérrel és vassal” kellett megvalósítani. Ez a mondás a nagy realista szájából, akitől minden mítosz és így a hatalom mítosza is távol állott, egyszerű frázis volt, mellyel az ő porosz elgondolásainak útjában álló demokratákat és nacionalistákat torkolta le. A következő nemzedéket azonban elbűvölte Bismarck sikere, de ugyanakkor gyötrően szenvedett attól, amit nem vett észre, hogy tudniillik a német egység *nem jött létre* sem vérrel, sem vassal, sem anélkül. Ebből a feszültségből született meg a hatalmi eszközök mitológiája, mely – hasonlóan a forradalom mitológiájához – az erőszakos eszközöknek valamiféle jelleget, elvi, misztikus hatóerőt, minden helyzetben való elsőbbséget tulajdonít a békés, szelíd, humánus, engedékeny módszerekkel szemben. Ennek a téveszmének az uralma alatt vált lehetségessé és szokásossá az, ami elképzelhetetlen lett volna a porosz Nagy Frigyes, a porosz Kant, a porosz Humboldt, sőt a porosz Bismarck idejében is: az, hogy német történészek, publicisták és politikusok elvileg, öncélúan, dogmatikusan helytelenítsék a szelíd, humánus, engedékeny módszereket, s aszerint ítéljenek meg történeti vagy politikai eseményeket és személyeket, hogy adott esetben a szereplők lehetőleg teljes mértékben éltek-e a rendelkezésükre álló hatalmi eszközökkel vagy sem. Azért, mert 1871 megtévesztő tanulságainak hatása alatt valahogy úgy képzeltek, hogy miként a porosz állam és dinasztia hatalmi erőfeszítése hozta létre az 1871. évi német egységet, ugyanúgy kell a hatalmi és a katonai eszközök *további* nekifeszítése ahhoz, ami még

a német egységhez hiányzik. Ez azonban a valóságban lehetetlen volt, mert felborította volna a területi fejedelemséget és a Hohenzollern–Habsburg kompromisszumot, amire az egész bismarcki mű építve volt. Ehhez a lehetetlenséghez járult még az a rettenetes kontraszt – amit minden német, aki csak egy kicsit is a szívére vette a nemzeti közösség ügyeit, közvetlenül átélt –, hogy az a német, aki a szavakban és a világ felé Európa leghatalmasabb nemzetének volt a tagja, otthon teljesen gyámoltalanul ki volt szolgáltatva duodec fejedelmecskék vagy fejedelmi szolgák hatalmaskodásának, fontoskodásának és gögijének. A wilhelminus Németországnak ezt a belső erőtlenségét egy percig sem szabad szem elől tévesztenünk, ha a német hisztéria történeti kialakulását meg akarjuk érteni. Mindeddig ugyanis azok, akik azt hangoztatták, hogy a német hisztéria *történeti* megrázkódtatások eredménye, a kiinduló történeti megrázkódtatásokban nem néztek túl a versailles-i békeszerződésen, mert a versailles-i békeszerződésen túl egy hatalmas és erős Németországot láttak. Úgy gondolták tehát, hogy ha a wilhelminus Németország, amelyet semmiféle Versailles-szerű megaláztatás nem ért, sőt dicsősége teljében volt, mégis imperialista, hatalomimádó, erőszakos volt, akkor ez valami alkati, „ősi” német vonás kell hogy legyen. Ennek az elképzelésnek az alapján megy vissza például Vansittart egészen Arminiusig a német erőszakosság és támadószellem igazolására, valójában azonban ő is a wilhelminus Németországban szerezte az ehhez a meggyőződéséhez szükséges élményeket. Ugyanonnán merített személyes tapasztalatok alapján mondja Brown, hogy a német hatalmi örület már a valóban hatalmas wilhelminus Németországban is megvolt, amiből azt a következtetést vonja le, hogy nem kisebbségi érzésből, hanem paranoid lelki alkatból, a valóságos erő túltengő átérzéséből fakad, amiből az is következne, hogy a német hatalmi örület mindannyiszor szükségképpen megjelenik, valahányszor a németek a valóságos hatalom bizonyos fokát elérik. Ez az egész elképzelés azon az alapvető tévedésen épül fel, hogy sem ezek a szemlélők, sem a korabeli németség nem vette észre, hogy a wilhelminus Németország *nem hatalmas*, hanem tehetetlen és benuult politikai közösség; vagy ha észre is vette ezt nem egy szemlélő, felismerése visszhangtalan maradt, mert nem illett bele abba az uralkodó félreértésbe, melyet a világ és Németország 1871 értelméről kialakított. *Ennek* az alapvető tehetetlenségnek és benuultságnak a másik oldala a német hatalomimádat és erőszakosság. Emellett lehet a németség alkatilag is erőszakos, csakhogy ebben az értelemben rajtuk kívül nagyon sok erőszakos nép van a világon, s akad náluk erőszakosabb is. Egészen más dolog azonban természetből erőszakosnak lenni, s ismét egészen más az erőszakból programot és értékelvet csinál-

ni, ami mindig gyengeség jele. Egy fiatal német mondotta nekem egyszer, hogy „Nagy-Britannia a világ legnagyobb hatalmassága, mert akkor szegi meg a nemzetközi jogot, amikor akarja”. Hiába magyaráztam neki, hogy Nagy-Britannia, ha netalán megszegi a nemzetközi jogot, ebben nem leli semmi gyönyörűségét, hatalmának nagyságát nem ezzel méri le. Ebben tér el a németek imperializmusa az egészséges népek, mindenekelőtt az angolok imperializmusától. Egészséges nép, ha imperialista, egyszerűen jól, eredményesen és teljesen akar élni a maga hatalmával, tehát ugyanakkor nagyon ügyel arra is, hogy mit lehet és mit nem hatalmi eszközökkel elérni. A német imperializmus és a német hatalmi érzés ezzel szemben tipikusan az, amit a lélektanban a gyengeség túlkompenzációjaként ismernek. Amilyen arányban eltöltötte őket az a rossz érzés (malaise), hogy nincs *hatalmukban* megoldani nemzeti életük gyötrő elintézetlenségeit, abban az arányban teltek el a hatalom mágikus tiszteletével, s váltak hajlamossá arra, hogy saját hatalmukat feleslegesen dokumentálják. Az ismert német önteltség, a német dolgok kiválóságának az örökös hangoztatása („bei uns”) pontosan ugyanaz a jelenség. A saját országukban nem tudtak urak lenni, ezért hangoztatták, hogy mások vezetésére hivatottak, a saját problémáikon nem tudtak eligazodni, ezért akartak mindenkit tanítani, a saját bajjaikon nem tudtak segíteni, ezért hangoztatták, hogy a világ meggyógyulása rajtuk áll. („Am deutschen Wesen soll die ganze Welt genesen!”<sup>29</sup>)

Ezzel függött össze egy zűrzavaros metafizikai frazeológia elburjánzása a német politikai életben és politikai publicisztikában.

Hogy a németek hajlanak metafizikai spekulációra, az lehet faji vagy legalábbis alkati adottság, a zavaros és rossz helyen alkalmazott metafizikai spekuláció azonban konkrét megzavarodásnak, a tényekkel való hamis viszonynak az eredménye. Minél megfeszítettebben gondolkoztak és teoretizáltak a maguk dolgain, annál inkább belegabalyodtak azokba a nagy csodáknak álcázott semmikbe és semminek álcázott hatalmasságokba, melyek politikai és társadalmi életüket meghatározták. Ebből született meg a németeknek az a hajlandósága, hogy mítoszt kerekítsenek a maguk dolgaiból, s a legegyszerűbb tényeket túlméretezett és hamis neveken nevezék. Szerinte a világon mindenütt szokás a politikában csúnya dolgokat szépíteni és nem nevéen nevezni, azonban mindezt tudományos, sőt metafizikai terminológiával tenni – ez már örökre német specialitás marad. Pedig a dolgok elkeresztelésének az a furcsa szabálya van, hogy súlyos ténye-

<sup>29</sup> „Am deutschen Wesen soll die ganze Welt genesen” – „A német természettől gyógyuljon meg az egész világ.”



ket nem lehet más elnevezéssel megenyhíteni, de jelentéktelen dolgokat igenis lehet elnevezések útján felnövelni. A háború nem lesz indokoltabb, ha az ellenséget nem ellenségnek, hanem „Artfremd”-nek hívom; ellenben a berlin–bagdadi vasútból lényegesen kevesebb baj lett volna, ha nem nevezik „Drang nach Osten”-nek, hanem egyszerűen vasútépítésnek.

Jelentéktelennek látszik, mégis jellemző, hogy az az igazság, mely szerint a wilhelminus Németország lényegileg meg volt akadva, és egy helyben topogott, talán a legpregnansabban a német nemzeti himnuszban mutatkozik meg. A Deutschlandslied szerint Németország *áll* mindenek felett a világon, s a dal abból áll, hogy ezt háromszor egymás után leszögezi. Próbáljuk elképzelni, mit érezhet egy lelkes német, ha ezt éneklí: öntudata bizonyára feldagad, úgy érzi, hogy magasabb és magasztosabb szférákba emelkedett – ebben Haydnnak is van némi érdeme! –, de miután kiénekelte magát, fogalma se lehet róla, hogy mindebből mi következik az ő számára, és mindezek után mi az ő dolga a világon. Képzeld el ugyanezt a Marseillaise-zel, és egyszerre érezni fogjuk a különbséget.

### A német demokratikus forradalom elvetélt lehetőségei

A politikai fejlődés zsákutcájából azonban 1914 előtt volt kiút, és egyetlen kiút volt: az, hogy egy széles alapú, az egész németiségre kiterjedő demokratikus forradalom eltávolítja a német egység útjában álló két nagy és sok kicsi dinasztiát, megalakítja az egységes, demokratikus Németországot. Ez nemcsak a németiség, hanem esetleg a kelet-európai kis népek szabadabb fejlődésének az útját is megnyithatta volna. Egy ilyen forradalomnak igen nagy nehézségek állottak útjában, de voltak biztató előjelei is. A Német Birodalmi Gyűlés, bármennyire levegőben lógott is a német politika és a német társadalom igazi hatalmasságai között, mégis a közvélemény komoly orgánumává fejlődött. Minthogy azonban a wilhelminus Németország sikere éppen a mérsékelt liberális köröket zavarta meg (Bismarck egész kormányzása ezen a zavaron alapult!), most az a szerep, melyet a 19. század közepén a német szabadelvű polgárság és a német politikai tudomány töltött be, a német szociáldemokrata munkásságra és a német szociológiára várt. Hogy a német nemzeti célok megvalósulásának az útja a szélsőbalon keresztül vezet, e felismerés megéréséhez idő kellett, hiszen a szélsőbalra kezdetben éppen azok a nemzetellenesnek bélyegzett elemek szorultak, akiknek a wilhelminus Németország imponált. Mindamelllett a századfordulóra Németországban már egy szélesebb alapú demokratikus mozgalom



fejlődött ki, melynek sem komolyságát, sem gyökeres voltát, sem becsületességét, sem kilátásait nem szabad alábecsülnünk. Divat ma a német szociáldemokrácia és demokrácia 1933-as évi csődjét a szociáldemokrata párt doktriner és bürokrata szellemének s egyéb hasonló mellékes dolgoknak tulajdonítani. Ezek azonban komolytalan szempontok: a weimari demokrácia benuátlását egészen más tényezők okozták, melyek 1918 előtt vagy egyáltalán nem, vagy sokkal kevésbé játszottak szerepet. Az 1918 előtti német szociáldemokrácia a maga nemzeti, demokratikus és társadalmi feladataival tudatosan szembenéző, bátor, tetterős és harcra kész mozgalom volt. Hogy némileg bürokrata volt és doktriner? Milyen is legyen, ha egyszer német volt? Azért a századfordulón minden kilátás megvult hozzá, hogy a 20. századi német szocialista forradalom éppen olyan fontos állomása lesz az európai demokratikus fejlődésnek, mint a holland és angol puritán forradalmak a 16–17. században és a francia liberális forradalmak a 18–19. században. A német forradalmi mozgalom előbb-utóbb bizonyosan szembekerült volna a handabandázó császárral, és II. Vilmos egész egyéniségénél fogva igen alkalmas lett volna arra, hogy változott hangszerelésben, esetleg nem is tragikus, csak tragikomikus befejezéssel eljuttassa Stuart Károly és XVI. Lajos szerepét: azt, hogy a felkelt német nép vele szemben és az ő bukásán keresztül tapasztalja meg a maga erejét és vegye birtokába a saját országát.

Minderre nem került sor. Mielőtt a belpolitikai kibontakozás megérett volna, kitört a külpolitikai katasztrófa, és az azt követő béke olyan fordulatot vett, mely a német demokrácia ügyét végleg vakvágányra juttatta.

## 5. Negyedik zsákutca: a német köztársaságok

### A) A weimari német köztársaság zsákutcája

#### A német belső fejlődés sanszai 1918-ban

A wilhelminus német császárság 1918-as évi összeomlása, amely az első világháborút követte, az európai emberiség jövődjét útján mind belpolitikai, mind európai politikai síkon egy óriási perspektívát és egy óriási szakadékot nyitott meg. Minthogy azonban az európai emberiség behunyta a szemét a realitás előtt, a perspektíva bezárult előtte, a szakadékba viszont halálos biztonsággal beleesett.

Az európai belpolitikai fejlődés számára azáltal nyílt meg óriási perspektíva, hogy Németországban az 1918-as összeomlással végérvényesen megbukott a nagy hűbérurakból és nagy földesurakból kinőtt területi fejedelemség: az az intézmény, amely Németországban behelyettesítődött a monarchia helyébe, anélkül hogy az európai monarchia spirituális hagyományait teljes egészében magáévá tette volna. 1918-ban nem az volt a legmegrendítőbb változás Németországban, hogy a német császár megbukott, hanem az, hogy eltűntek a porosz, bajor, szász stb. kiskirályok, le egészen a schwarzburg–sondershauseni fejedelemig. Ezzel megszűnt a német politikai fejlődés legnagyobb tehertétele, mely nemcsak a német demokratikus átalakulást és a német egységet akadályozta, hanem a legfőbb oka volt a német belső és külső politikai megzavarodásnak és ezen keresztül az első világháborúnak is. Megnyílt tehát a lehetősége annak, hogy Németország a demokratikus fejlődés terén bepótolja azt a hátrányt, melybe a 19. század elejétől fogva a többi Európával, főleg pedig Nyugat-Európával szemben jutott.

Ez a perspektíva azonban félelmes veszedelmet is rejtett magában. 1918 azt is jelentette, hogy a Rajnától keletre megbukott *mindenféle* monarchia, lett légyen az ősi központi monarchia, mint Oroszországban, területi fejedelemség, mint Németországban, avagy átmeneti alakzat a kettő között, mint Ausztria–Magyarországon. Vagyis egyik napról a másikra összeomlott az a politikai tekintély, melyre ennek az egész területnek, de egyúttal az egész eddigi európai együttélésnek a politikai szerkezete fel volt építve. Ezt a magában is félelmes úrt végzetessé súlyosbította az, hogy a monarchia összeomlásának a döntő lökését Oroszország kivételével nem

demokratikus, forradalmi mozgalom adta meg, hanem egy veszített háború. Hiába hozta tehát ez az összeomlás a különböző demokratikus mozgalmak számára a vákuum erejénél fogva tényéren a sikert, ez a siker nem volt termékeny, mert a demokratikus erőknél nem volt alkalmuk a régi tekintélyek megdöntésében rejlő teljesítmények által új politikai tekintélyké kijegescedniök. Ezért ezeket az országokat 1918-tól mind a mai napig a stabil politikai tekintélyek hiánya jellemzi.

Ez tehertétele volt a németországi demokratikus fordulatnak is, ahol pedig a legkomolyabb és legtekintélyesebb volt a szocialista és a demokratikus mozgalom. Ez a mozgalom sem dicsekedhetett azzal, hogy 1918-ban az ő erőfeszítése döntötte meg a német monarchiát. Az egyetlen lehetőség annak, hogy a német köztársasági demokrácia mégis egy nagy politikai teljesítmény által politikai tekintéllyé váljék, az maradt, hogy ő valósítsa meg az Ausztriát is magába foglaló teljes német egységet. Ez azonban nem sikerült.

### **Az európai egyensúly esélyei 1918-ban**

Az 1918. évi összeomlás óriási perspektívákat nyitott meg Közép- és Kelet-Európa újjárendezése számára. A háborúvesztés elsöpörte mind a két nagy német dinasztiát, sőt mellékesen az orosz is. Ebben a helyzetben páratlanul szerencsésen együtt volt minden szükséges ahhoz, hogy a német egység ügye végre dülőre jusson, s Közép- és Kelet-Európa felborult és összezavart területi státusa visszakapja a maga épkezézláb kereteit. Az 1918. évi békecsinálók az önrendelkezési elv formájában alkalmas elvi alapjuk volt Európa függő kérdéseinek az elintézésére, és meglehetősen tisztán állott előttük az a helyes felismerés, hogy Közép- és Kelet-Európában a vitás pontokon néprajzi határokat kell vonni. Németországi vonatkozásban ez azt jelentette volna, hogy Németországnak területeket kell átengednie Franciaország és Lengyelország számára, viszont magától értetődően ölébe hullik Német-Ausztria, melynek számára a Habsburg-ház bukása után minden további önálló egzisztencia értelmetlenné vált. Németország területileg gyarapodott volna, mégis veszélytelenebb lett volna, mert megszűnt a Habsburg-monarchia, melynek révén az egész Duna-medence idáig német érdekkörben állott. A szabaddá vált lengyelekből, csehekből, magyarokból és délszlávokból akkor minden nehézség nélkül lehetett volna egy olyan hatalmi csoportot alkotni, mely Németország esetleges keleti expanziójával szemben – ami a német egység megvalósulása esetén nem is lett

volna olyan imminens – egyensúlyt tud kifejtteni. Egy ilyen béke kitűnő kúrja lett volna a porosz militarizmusnak és a német hatalomkultusznak, mert hiszen azt demonstrálta volna, hogy a német egység ügye *nem* hatalmi és katonai erőfeszítés kérdése. Páratlanul szerencsés kezdőakkordja lett volna ez a német demokratikus fejlődésnek, és egész Németországban felkeltette volna azt a hangulatot, melynek így a weimari köztársaságban csak néhány gúnyos szellem adott hangot: „Hála legyen Istennek, hogy nem nyertük meg a háborút.”

Mindez nem így történt. Hogy így történhessék, ahhoz az kellett volna, hogy a német demokrácia ésszerű békét tudjon kötni a nyugati demokráciákkal. A demokrácia történetében azonban először fordult elő, hogy Európa egyetemes politikai szerkezetét és területi státusát rendező békét úgyszólván kizárólag demokratikus apparátussal és módszerekkel kellett megkötni, s a demokrácia ennél az első kísérletnél megbukott. Ez volt a szakadék, melybe az európai emberiség 1918-ban belezuhant.

### A békecsinálás művészete

Divat ma azt hirdetni, hogy a versailles-i békeszerződés nemcsak hogy nem volt túl szigorú, hanem inkább túl enyhe volt, és éppen mert nem fékezte meg eléggé keményen a német hatalmi tébolyt, sikerült Hitlernek uralomra jutnia, és a német támadó ösztönöket még egyszer rászabadítania a világra.

Ez az egész beállítás alapvetően hamis. Igaz belőle csupán annyi, hogy a versailles-i békeszerződés nem volt sem kegyetlen, sem cinikus, ahogyan azt a németek beállították. A versailles-i békeszerződés nem azért volt rossz, mert túl szigorú volt, vagy túl enyhe, hanem mert nem zárta le a kérdést, melyből az első világháború megszületett: a német politikai keret végleges megalakulásának kérdését. Nemcsak hogy nem zárta le, de még csak meg sem kísérelte lezárni, még a leghalványabban sem tette tudatossá, hogy mi az a kérdés, amit meg kell oldania. Szinte teljességgel hiányzott belőle az a minden eddigi békeszerződésen domináló tendencia, hogy valaminek a végére pontot tegyen.

A demokratikus Európa elfelejtett valamit, amit a feudális Európa tudott: a békecsinálás művészetét. A nemzetek érintkezésének 1789-ig és 1814-től 1914-ig a monarchia és az arisztokrácia voltak a tulajdonképpeni szervei. Az ő politikai kultúrájuk, mely a keresztény államelméletben és az újkori természetjogban gyökerezett, hozta létre az európai diplomácia kifi-

nomodott formáit és hagyományait és az európai egyensúly rendszerének békeszervező technikáját, melyet Ferrero olyan mesterien írt le *Aventure és Reconstruction* című műveiben. Ehhez tartozott az indulat nélküli háború 18. századi felfogása, mely a háborút nem katasztrofális sötétbe ugrásnak, hanem politikai viták lebonyolítására alkalmas eszköznek tekintette, melyet minél kevesebb indulattal csupán addig a pontig kell folytatni, amíg az egyik fél hajlandó bizonyos fokig engedni a másiknak, akinek viszont nem szabad a hadiszerecsse alakulása szerint tovább csigáznia eredeti igényeit. Ide tartozik a területi kompenzációknak ma cinikusnak tetsző, de alapjában mélyen kulturált rendszere, melyet ma népek és országok cinikus csereberéjének szoktak tekinteni, a maga idejében azonban a háború megakadályozásának egyik legsikeresebb eszköze volt. Ugyanis az a ma is érvényes gondolat nyilvánult meg benne, hogy Európa területi állományának minden megmozdulását tudatosan számon kell tartani, ellenőrizni kell, és összefüggő rendben kell végrehajtani. Mindezzel volt párhuzamos a 18. század metodikus ember- és anyagkímélő, szabálytisztelő háborúja, mely a háborút igyekezett a hadseregre, a hadiraktárakra és a csataterekre korlátozni úgyannyira, hogy az ellenséges országok között még a társadalmi és tudományos érintkezést sem tette lehetetlenné.

A nemzetközi együttélésnek mindez a kultúrája szétesésnek indult abban a pillanatban, amint az új demokratikus nacionalizmus erői nagyobb erővel szólaltak bele a külpolitikába. Nem azért, mintha a demokrácia által intenzívebbé tett közösségi érzelmek eleve agresszívebbek lettek volna a szomszédos közösségekkel szemben. Éppen ellenkezőleg, a demokratikus nacionalizmus, mely lényegénél fogva a saját közösség lelkes birtokbavételét jelentette, hajlamos volt arra, hogy a szomszéd területeknél megálljon, és idegenek voltak számára a dinasztikus hódító szempontok. A demokrácia, éppen azért, mert a polgár életformájának a győzelmét jelentette az úré fölöött, képtelen volt a háborút, emberek ezreinek a halálba küldését továbbra is viták elintézésének tekinteni, hanem szükségképpen úgy tekintette, mint gonosztettet, melynek meg kell keresni a bűnöseit. Jogosnak csak a megtámadottak védekező háborúját s a felkelő népeknek a zsarnok elleni háborúját tudta elképzelni. Ezzel azonban a háború is belekerült a magas morális feszültségű közösségi érzelmeknek abba az arzenáljába, mely a demokráciára oly jellemző. Ez pedig egyik oldalról ugyan üdvös megkomolyodást hozott létre a háború kérdésével kapcsolatban, másik oldalról azonban olyan indulatokat korbácsolt fel, melyek mellett többé nem lehetett a 18. század stílusában indulatmentes háborút viselni és békét kötni.

Indulatmentes háborút mindenekelőtt azért nem lehetett viselni, mert különböző okok eredőjeként nemcsak a háborúhoz fűződő érzelmi ítéletek váltak a tömegek ügyévé és jogaivá, hanem sajnos maga a háborúban való részvétel is. A francia forradalom félelemben fogant végzetes öröksége, az általános védkötelezettség az átlagemberek sokasága számára adott közvetlen realitást annak a romantikus tételnek, hogy a modern háború az egész felkelt nép háborúja a támadók vagy a zsarnokok ellen. Ez pedig a háború társadalmi hatásait radikálisan megváltoztatta. Ezer esztendeig Európa úgy viselte a háborút, mint Jenner tehenei a himlőt, szervezete be volt rendezkedve rá, s a háború a katonáknak és a hadszíntér lakosságának jelentett megpróbáltatást, és rajtuk kívül nem érintette a népesség többségének megszakíthatlan és folyamatos életét. 1792 óta ismerte meg Európa azt a háborút, melyet békés foglalkozásuk mellől elrángatott és egyenruhába bújtatott parasztok, iparosok, kereskedők és hivatalnokok vívnak, mely pusztító járvány erejével támadja meg a társadalom egész szervezetét, annak életét minden megszokott feltételéből kifordítja, és alapjáig megrázza.

Mindez hagyján lett volna, ha az egész felkelt nép háborúja megmaradt volna a zsarnok, a támadó elleni háborúnak. A demokrácia még az általános védkötelezettség uralomra jutása után sem volt természeténél fogva agresszív, csak félelmei tették időnként azzá. Minthogy azonban a központi hatalmat nélkülöző európai államrend mibenlétével a kölcsönös félelmek időnkénti fellépése és azok háborús megoldása szorosan összefüggött, avégből, hogy a háborút le lehessen folytatni, a háborúra felkelt népben fel kellett indítani a fenyegetettség és megtámadottság érzését. Vagyis a politikusok többé vagy kevésbé jogos félelmeit tömegérzelmekké kellett átváltoztatni, és pedig mind a két oldalon. Ebből születik meg az a végzetes koncepció, hogy a háború demokratizálódása egyszerűen abban áll, hogy az uralkodók közötti háború *népek közötti* háborúvá válik. Az első reális élmény, mely ennek a szörnyű elgondolásnak tápot adott, a forradalmi és napóleoni hadseregek németországi pusztítása volt, amiből többek között a németeknél az Erbfeind-komplexum megszületett. Mindezt azonban még lehetett bizonyos fokig a zsarnok Napóleon rovására írni. Az 1870–71-es évi francia–német háború volt az első, melyet a tömegek mindkét oldalról nemzeti és demokratikus érzelmekkel vívtak. A „levée en masse” elrendelése után a francia nép azzal a tudattal harcolt, hogy a nemzeti terület invázióját kell elhárítania a Hohenzollern-zsarnoksággal szemben, a nemzeti egység lázában élő németek pedig azzal a tudattal harcoltak a franciák ellen, hogy III. Napóleon, illetőleg a *helyébe lépett francia nép* a német egységet mindenáron meg akarja akadályozni. Az a gondolat, hogy az elnyomó zsarnok pozitív-

rájába egy egész szomszéd népet *be lehet helyettesíteni*, volt a kiindulópontja a *népek közötti irtóháborúk* végzetes koncepciójának, egy olyan atavisztikus jelenségnek, melyet Európa már évszázadok óta nem ismert.

Ezzel párhuzamosan folyt mind napjainkig az európai háborús gyakorlat kétségbeejtő eldurvulása. Ez az a pont, ahol a deformálódás nem szorítkozik Közép- és Kelet-Európára, hanem kiterjed az angolszász világra is. Ezen a téren az angolszász világból sem sugároznak regeneráló erők. A 18. század szabályozott, mértéktartó háborúja és az európai hadseregek morális hagyományai elsősorban a kontinens vívmányai *voltak*; az angolszász világ, mely nem ismerte az állandó hadsereget, mindig is hajlott arra, hogy a háborúban a népek háborúját lássa. Napjainkra azután a háború angolszász felfogása, az általános védkötelezettség francia forradalmi romantikája és a közösségi erkölcsök közép- és kelet-európai eldurvulása *együtt* hatnak a háború eldurvulása irányában. Az első, még inkább pedig a második világháborúban teljes mértékben érvényesül a kölcsönös bizalmatlanságon alapuló legbornírtabb katonai materializmus. Ami nem jelenti azt, hogy az eldurvulásnak ne volnának további lehetőségei: a mértéktartó háborúviselés eddig respektált szabályain is túl lehet menni a merő népirtás irányában.

A szenvedésnek és a félelemnek, gyűlöletnek és elégtétel-keresésnek azokban a hullámaiban, melyekkel az ilyenfajta háború önti el a lelkeket, mindjobban alámerült a monarchia és arisztokrácia hagyományos, indulatmentes békekötő technikája. Bízunk kell abban, hogy a demokrácia a háború és béke kérdéseiben is többet, nagyobbat hivatott mondani a világnak, mint a monarchia és az arisztokrácia. Be kell azonban vallanunk, hogy ma az a helyzet, hogy a háborúk lelki utóhatásaiból való kikászálódás szempontjából a szereplő országok demokratikus berendezése kimondottan hátrányosan hat. Hiába ítéli el a demokrácia jobban a háborút, mint a monarchia és az arisztokrácia, hiába áll elvileg a világbéke alapján, mindez a világon édeskeveset segít, ha a demokrácia *konkrét* háborúkat nem képes úgy befejezni, hogy ugyanabból az ügyből ne legyen még egy háború. Márpedig nagyon nehéz a bizalom, a megegyezés és a belenyugvás hangulatát felkelteni olyan partnerek között, akiket előzőleg a háborúviselés érdekében a tömegpropaganda minden eszközzel eltöltöttünk azzal a hittel, hogy az ellenfél benne rejlő pusztító szándékainál fogva indított ellenünk támadó háborút. A győztes demokráciák államférfiúinak éppen ezért ritkán szokott meglenni a puvoárjuk arra a félelem nélküli nyíltságra, bátorságra, nagyvonalúságra és bizalomelőlegezésre, mely minden sikeres békecsinálás előfeltétele. Sőt az egész békecsinálás belpolitikai



síkon azt a feladatot jelenti az államférfi számára, hogy kielégülést szerezzen a győztes ország népében felgyűlt elégtétel-keresési indulatoknak. Ezek kielégítése pedig a békekötés külpolitikai célját, a kérdés elintézését szükségképpen meghiúsítja. A vesztes fél demokratikus berendezése pedig a közvélemény kiszámíthatatlansága címén csak arra jó, hogy semmiféle ígéretét ne akceptálják kézzelfogható és kézben tartható garanciák nélkül. A garanciák állandó kézben tartása pedig lehetlenné teszi az ügy lezárását. A frankfurti béke volt Napóleon óta az első, melyben az indulat nélküli békecsinálás európai hagyományait „nemzeti” követelmények jegyében és nevében figyelmen kívül hagyták, a versailles-i békénél pedig már a békekötés szelídítő külsőségei sem szerepeltek, s orgiákat ült a kicsinyesség.

### **Franciaország félelme és a versailles-i atmoszféra**

Mindehhez járult a francia nemzet súlyos félelmi érzése, mely azóta ült rajta, mióta 1870–71-ben áldozatává lett az ugyancsak félelmi komplexumoktól kínzott német nemzet elégtételt kereső indulatainak. Most itt volt az alkalom a francia nemzet számára, hogy megszerezze a maga nagy elégtételét, s az ez iránt való kívánság annál inkább gyötrő és végzetes volt, mert az 1918-as évi nagy elégtétel mögött megmaradt az 1870-es évi nagy félelem. A francia és a német népesség arányszámában időközben történt eltolódás ugyanis olyan helyzetet teremtett, amelyben Franciaország nem lehetett biztos és nyugodt afelől, hogy az 1871-es évi félelmes élmény (experience), a német túlhatalommal szembeni egyedül maradás nem ismétlődhetik meg. 1870–71-ben Németország egymagában meg tudta verni Franciaországot, 1914–18-ban azonban, bármily fényesek voltak is a franciák katonai teljesítményei, Franciaország óriási erőfeszítése és óriási vérvesztése éppen hogy csak elég volt ahhoz, hogy a két fronton harcoló Németország egyik frontját az angolokkal együtt tartani tudja. Ez a félelmi érzés sokszorosra fokozta azt az elégtételt kereső és bűnkereső indulatot, mellyel a nyugat-európai demokráciák 1918-ban a békecsináláshoz hozzáfogtak. A világ szédülten támolygott a négyesztendei ember- és anyagháború rettenetes élménye után, melynek hatása minden emberi kalkulációt felborított, s az okok és okozatok értékelésében végzetesen összezavarta az emberek ítéletét. A világra zúdult bajok oly félelmesek voltak, hogy az emberek mögöttük okokként legalábbis ugyanakkora mértékű gonosztságot és elvetemültséget akartak felfedezni: a Sátán földi hatalmáról szóló tanítás olyan realitást kapott a hitetlenség e századában, amellyel a keresztény-

ség kétezer év alatt talán sohasem bírt. A sátáni összeesküvés gondolatát különben a vulgáris marxizmus is közel hozta az emberek képzeletvilágához. Ágyúgyárosok, megvesztegetett politikusok, vérben gázoló diktátorok és tábornokok, szőrös kezű spekulánsok, gyilkosságokat kieszelő szabadkőműves-páholyok, világalomra törő zsidók, szadista reakcionáriusok, a pusztulásban gyönyörűségüket lelő forradalmárok: ilyen szekularizált sátáni rémképekkel van tele a fehér emberiség politikai képzeletvilága 1918 óta. A sok sátáni magyarázat között alig hitte el valaki, hogy mindezek pusztja epizódfigurái a nagy történéseknek, és hogy félelemmel és hetykeséggel, hamis romantikával és mértéktelen igazságkereséssel, feltűnésvágygal és a konvenciók semmibevételével olyan nyomorúságot lehet a világra zúdítani, amilyent a világ minden *egyestől gonoszága* sem tudna összehozni.

A félelemnek, értetlenségnek és irrealitásnak ebben az atmoszférájában mindenről szó volt, csak a józan békecsinálás európai hagyományairól és a megbillent európai egyensúlyi helyzet helyreállításáról nem. Még a gondolat is abszurdumnak tűnt fel, hogy a „háborút okozó”, „militarista” Németország a veszített háborúból területi gyarapodással kerüljön ki, hogy hadseregét megtarthassa, és semmiféle „büntetést” ne kapjon.

Ehhez járult a párizsi békekonferencia rengeteg félszerege, melyet a demokráciának a békekötés technikájában való teljes járatlansága okozott: a rettenetes papirosáradat, a szakértőknek és tanácsadóknak groteszk – helyenként irreálisan döntő, helyenként megalázóan szolgai – szerepe, a nyílt diplomácia hangzatos, de teljesen gyakorlatiatlan jelszavának zseniáló hatása és az a rengeteg hipokrita formula, melyet véres verejtékkel izzadtak ki reális érdekek és naiv jelszavak áthidalására. Ebben a helyzetben kellett békét csinálnia három öreg embernek, akik sem egymást nem értették meg, sem a feladatot, mely előtt állottak, és még hozzá állandóan idegesen tekingettek saját közvéleményük hangulatváltozásai irányába, mely elemi feltétele minden nagyvonalú békecsinálásnak. Nem csoda, hogy a versailles-i békeszerződés, ahogyan Ferrero mondja: „kezdetek voltak a legnagyobb félelemnek, mely valaha az emberiséget gyötörte”, és azzá a sárkányfogvetéssé lett, melyből az európai emberiség legszörnyűbb félelem szülte monstruma, a hitlerizmus kikelt.

### **A versailles-i békeszerződés sárkányfogvetése: a diktált béke**

A versailles-i békeszerződés első sárkányfogvetése az volt, hogy szó sem lehetett a józan és mértéktartó békecsinálásnak arról az elemi követelmé-

nyéről, hogy a béke *paktált béke* legyen, ne pedig *diktált béke*. A németeknek a béketárgyalásokról való kizáratása nem utolsósorban azért történt, mert a béketárgyaláson a komoly elvek és üres jelszavak, kimerikus félelmek és reális érdekek közötti reménytelen ellentmondásokat a németek nélkül is alig lehetett áthidalni. A németek azonban mindazóta meg vannak győződve arról, hogy a béketárgyalásokról való kizáratásuk kizárólag a győzők szadizmusának a kielégítése és a németiség megalázása végett történt, ami- ben megerősítette őket az elégtétel-keresés szellemében fogant néhány te- átrálsan barátságatlan nagy szcena és sok kicsinyes tűszúrás, mely az idők távlatában a legrafináltabb megaláztatás emlékévé alakult. Ehhez járult a technikai lefolytatásnak az az eget verő bornírtsága, hogy a béketárgyalá- sok, amennyiben mégis voltak, kizárólag *írásban* folytak. Mindezt betetőzte az, hogy a békeszerződés tárgyalása a blokádnak fenntartása mellett csaknem egy esztendeig folyt, mely idő alatt a kiengesztelődésnek még az a csekély hangulata is elszállott, ami 1918 végén megvolt. Viszont hála a demokráciá- ának, minden kicsinyességnek ideje volt előállni a maga ötleteivel, és még a francia pezsgőgyárosoknak is módjukban volt becsúsztatni a békeműbe azokat a külön feltételeket, melyek mellett hajlandók voltak a németekkel békét kötni.

### **A versailles-i békeszerződés sárkányfogvetése: a háborús bűnösség kimondása**

A versailles-i békeszerződés második sárkányfogvetése a *háborús bűnösség* kimondása volt. A háború bűnöseinek keresése kezdetben nem irányult az egész német nép ellen, hanem csak a kardcsörtető császár, a feudális junkerek, a militarista tábornokok ellen. Minél több abszurd terhet kellett azonban a háborúskodó demokráciáknak, magyarul a foglalkozásuktól el- rángatott rengeteg földművesnek, iparosnak, kereskedőnek és hivatalnok- nak s otthon maradt családjának elviselnie, annál inkább megnövekedett a demokráciáknak bűnöskereső indulata, s egyúttal úgy megterhelődött a háború után felelősségre vonandó bűnösök számlája jóvátétellel, garan- ciákkal s mindennemű érzelmi, politikai és morális előleggel, hogy azt már nem lehetett beváltani az üres kezű, bukott német császári rezsimek terhé- re, hanem csak az éppen most demokráciába forduló német nép terhére. A német nép háborús bűnösségét pedig csak azzal a demokratikus formu- lával lehetett megkonstruálni, hogy a német nép, még ha egészében nem is akarta a háborút, mégis *felelős* azért, hogy egy olyan rezsimek tűrt el maga

felett, amely őt is és Európát is végül háborúba vitte. Ma sem értékelték ki eléggé azt a rettenetes lélektani sokkot, melyet e tétel és annak a német népre való alkalmazása a németiség demokratikus fejlődésében okozott. A németiség valószínűleg minden különösebb nehézség nélkül elfogadta volna azt, hogy a háborúért II. Vilmos kardcsörtető rezsimje a felelős. Az azonban, hogy ez a felelősség *átszáll* a német népre azért, mert ezt a rezsimet eltúrta, amilyen magától értetődő a demokráciában felnőtt tömegek számára, annyira abszurd volt a *még* nem demokratikus német nép számára. Azt ugyanis, hogy a nép előzze meg a háborút, és távolítsa el háborút szító vezetőit, csak olyan nemzettől lehet szigorúan követelni, amely már megtanulta és megtapasztalta, hogy Isten kegyelméből való uralkodókat egyáltalán el lehet távolítani. Egy személyes uralom alatt álló, konzervatív-arisztokratikus társadalom számára a háború, még ha tudja is, hogy azt királyok és miniszterek határozzák el, a társadalom számára nem emberi elhatározás vagy emberi mulasztás eredménye, hanem olyan elemi csapás, mint az árvíz vagy a jégeső. 1918–19-ben a németek olyan fejbe-kólintott értetlenséggel állottak az ő megbüntetésüket követelő világhangulattal szemben, mint egy álmából felébredt Rip van Winkle<sup>30</sup>, aki elaludt tejeskávét mellett egy biedermeier szalonban, és felébredt egy lincselésre készülő tömeg közepette, mint néger. A németek kétségbeesett erőfeszítést tettek és rengeteg papirost elpazaroltak annak bebizonyítására, hogy a háborúért Poincaré vagy Izvolszkij legalább annyira vagy még inkább felelősek, mint Vilmos császár vagy Berchtold gróf. A mélyebb lélektani valóság azonban az volt, hogy számukra az egész háborús felelősség kérdése abszurd volt, és vele együtt abszurddá vált az a demokratikus ideológia, melynek nevében ez a felelősségre vonás történt. Mai szemmel nézve – s alig hiszem, hogy ezt világos fejű kortársak ne érezték volna – világos, hogy a háborús bűnösség kimondása nem erőssége, hanem gyengesége volt a békeszerződésnek. Amilyen arányban ugyanis elcsendesedtek az első világháború által felvert indulatok és világosabbakká váltak a háború komplex okai, annál kevésbé volt meggyőző a győztesek számára is, hogy Németország „okozta” a háborút, és „felelős” érte. Ezzel együtt azonban meggyengült annak a jogszabálykomplexumnak, a békeszerződésnek a „kötelező” ereje is, melynek számos rendelkezése e bűnösség kimondásán alapult. A békeszerződés immár nem úgy jelent meg a legyőzöttek számára, ahogyan minden jó békeszerződésnek meg kell jelennie, mint egy lezárt történeti

<sup>30</sup> *Rip van Winkle* – Washington Irving amerikai író (1783–1859) *Geoffrey Crayon vázlatkönyve* című elbeszélés-kötetének egyik hőse, aki varázslat hatására húsz évig egy barlangban aludt, s ébredése után nagyon más világra csodálkozott rá.

tény, hanem úgy, mint egy elveszített per, melynek újrafelvételéhez nem kell más, mint új bizonyítékok produkálása.

### **A versailles-i békeszerződés sárkányfogvetése: a jóvátételek**

A versailles-i békeszerződés harmadik sárkányfogvetése a *jóvátételi rendelkezés* volt, főleg pedig az, hogy a jóvátételek végösszegét évekig nem állapították meg. Nem hiszem, hogy a jóvátételi fizetéseknek közvetlenül döntő részük volt a német inflációban és a német gazdasági összeomlásban. Míg azonban egy meghatározott és reális összegű hadisarc azt az igyekezetet váltotta volna ki, hogy Németország minél gyorsabban szabaduljon annak terhétől, addig a jóvátételi összegek magas és határozatlan volta azt a lélektani hangulatot váltotta ki, hogy Németország évtizedekig nem magának dolgozik, hanem a győzőknek, és ebből a lélektani állapotból született meg gazdasági téren is az a kétségbeesett katasztrófa politika, melyben többek között az infláció és jóvátétel szétszakíthatatlanul összekapcsolódott; azt pedig, hogy egy német méretű infláció milyen méretű eltávolodást jelent az európai népek normális gazdasági élményeitől, nyugat-európai ember el sem tudja képzelni. Polgári és kispolgári egzisztenciák tömegeinek vált a vagyona, megtakarított pénze vagy a jövedelme semmivé, és ettől kezdve úrrá lett rajtuk a bűnös keresés rettenetes indulata. Keresték azt, aki a pénzüket ellop-ta, és ezt a bűnöst megtalálták azokban, akik a valóságban, a látszat szerint vagy az ő elképzelésük szerint, a békeszerződésen vagy az infláción nyertek; a győztesekben odakint, a spekulánsokban, a zsidókban odabent.

### **A versailles-i békeszerződés sárkányfogvetése: a lefegyverzés**

A versailles-i békeszerződés negyedik sárkányfogvetése az *egyoldalú lefegyverzés* volt. Még egyszer elmondom itt, amit már egyszer mondtam: egy dolgozó társadalom, amilyen a német is, csak különleges és súlyos élmények hatása alatt, a lefegyverzettség, a kiszolgáltatottság, a hadsereg-nélküliség élményének hatása alatt kerül abba a lelki eltorzulásba, hogy nagy, félelmes, erős hadseregét önmagáért, öncélúan csodálja. A német militarizmus nem abban áll, hogy az átlag német jobban szeretne verekedni, mint az átlag angol, hanem abban, hogy öntudata feldagad, ha a katonaság végig-

vonul az utcán, és abban, hogy elhiszi, hogy azok a pártok, amelyek a hadikiadásokat nem akarják megszavazni, hazaárulók. Ez pedig csak olyan közösségeknél lép fel, melyeknek történeti emlékezetében a hadsereg-nélküliség állapotával felejthetetlen nyomorúságok emléke kapcsolódik össze. Abból a lelki beállítottságból, mely a katonai vereséget érzi a legnagyobb rossznak, ami egy nemzetet érhet, született meg az a német történelem-szemlélet, mely eldisputálja a katonai vereség tényét, s a vereséget belső bomlasztó erőknek, a katonai szellem aláaknázódásának tulajdonítja. Ezért oktalanság a mai német militarizmust egyszerűen a porosz militarizmusból leszármaztatni. Formáiban, frazeológiájában örökölhették tőle egyet-mást, azonban a versailles-i lefegyverzés körüli politikai lecsúszás és eszmei zűrzavar magában is elég lett volna valamiféle német militarizmus létrehozására. Sőt a poroszok, akiken már lezajlott a militarizmusnak egy enyhébb formája, aránylag még kevésbé estek bele a hitlerizmusba és a hitleri militarizmusba, mint a többiek. A poroszok lehetnek lényegesen nyersebbek az osztrákoknál, és az Anschluss óta bőséges alkalmuk volt arra is, hogy nyersegek legyenek az osztrákokkal, ha azonban azt keressük, hogy az erkölcsi világképnek az a megbillenése, amit a hitlerizmus jelent, a poroszoknál tapasztalható-e a legerősebben, akkor ennek aligha találhatjuk bizonyítékait. A hitleri militarizmus nemcsak a feudális poroszok, a nyers pomeránok és a prepotens brandenburgok ügye, hanem legalább annyira az iparosodott szászoké, az idillikus életszemléletű türingiaiaké, a konzervatív Hanza-városiaké, a franciás rajnaiaké, a demokrata württembergieké, a katolikus bajoroké, a szabadságszerető tiroliaké és – horribile dictu – a kedélyes osztrákoké is. Azaz mindazoké, akik átérték és átérték Németország 1918–19-es évi egyidejű lefegyverzését és megaláztatását.

### **A versailles-i békeszerződés sárkányfogvetése: az Anschluss eltiltása**

A versailles-i békeszerződés utolsó, de legvégzetesebb sárkányfogvetése a *területi rendelkezések* voltak. Ezek közül sem azokkal a területekkel volt baj, amelyeket a békeszerződés elvett Németországtól, hanem azokkal, amelyeket nem adott oda. A versailles-i békeszerződés területmódosításai, ha nem is voltak mindenben szerencsések, egészben – ellentétben a többi békeszerződéssel – gondos és lelkiismeretes munka eredményei voltak, amit a határkérdések tárgyalásánál majd részletesebben alkalmam lesz taglalni. Danzig és a korridor ugyan húsz éven keresztül úgy szerepeltek, mint a versailles-i

békeszerződés legkritikusabb pontjai, amelyekből az új világháború ki fog robbanni, és az 1939-es évi események ezt a jóslatot igazolni látszanak. Ha azonban meggondoljuk, hogy a korridor lengyel többségű területen húzódott, melyen annak idején a német lovagok uralma nem is túl mélyreható hódításon alapult, s ha meggondoljuk, hogy a korridor, sőt nagyobb terület, több mint háromszázötven évig Lengyelországhoz tartozott, s csak annak felosztásával került a porosz királysághoz, akkor legalábbis gondolkodóba kell esnünk afelett, hogy a korridor magában olyan szükségszerű kirobbantója volt-e a második világháborúnak. Az igazság az, hogy a korridor, pláne Posen elcsatolása nem annyira német ügy és német sérelem volt, hanem porosz ügy és porosz sérelem. Ezen a ponton jutunk a versailles-i területi rendezés legvégzetesebb hibájához, az osztrák Anschluss megtiltásához. A békecsinálók csakúgy, mint egész Európa, túlságosan a bismarcki mű hatása alatt állottak, s azt hitték, hogy a modern Németország egyenlő Bismarck megnagyobbodott Poroszországával, s Ausztria már külön nemzet. Ausztria csatlakozásának megtiltása azonban azt jelentette, hogy Németország továbbra is megmaradt a wilhelminus Németország incidentális területi keretei között, aminek a Hohenzollern-ház és a Habsburg-ház bukása után nem volt már semmi értelme. Németország incidentális területi kereteiből született az a zavaros elmélet, mely metafizikai mélységet igyekezett adni annak a szerencsétlen ténynek, hogy a németek „nép, határok nélkül”. Ennél nagyobb baja ugyanis egyénnek és közösségnek alig lehet: a határnélküliség a szó érzeki és átvitt értelmében egyaránt az alkotóerők megbénulását jelenti. 1918-ban Németországnak arra lett volna a legnagyobb szüksége, hogy visszataláljon a maga történetileg és nyelvileg kirajzolandó világos határai közé, a maga teljes keretében, melynek birtokában az egyes német államok egykor Németországon kívüli, nem német birtokai – például az egykori porosz Posen és a korridor – éppen úgy érdeküket veszítették volna, mint az egykor osztrák Bukovina vagy Dalmácia. Így azonban a versailles-i Németország a teljes német egység utáni kívánság mellett fenntartotta a wilhelminus porosz-német emlékeken alapuló lengyel igényeket is. Hiába vált be tehát az a jóslat, hogy a második világháború német–lengyel viszályal fog kitörni, a katasztrófa igazi forrása mégis az volt, hogy az osztrák Anschluss és a szudéták önrendelkezése *nem 1918-ban*, az önrendelkezési folyamat lezárásaként s egy új békekorszak kezdeteként történtek meg, hanem húsz évvel később, az egész németiség káros és mániákus hatalmi erőfeszítésének a következményeként, amely után az egész akció szükségképpen túllendült azon a ponton, amelyen egy reális politikai akció természetesen megállt volna.



## Versailles és a német kisebbségi érzés

Bemutattuk, hogy a németiség 1914 előtt is egy bizonyosfajta politikai hisztériában élt. Ennek a hisztériának a gyökere a külső hatalmi látszatok és a belső tehetetlenség közötti kontraszt kibírhatatlansága volt. Ebből adódott egy bizonyosfajta német bizonytalansági érzés, melyet kompenzálni kellett. A versailles-i békeszerződéskor pedig az történt, hogy a németek materiális és morális megveretése az egész világ előtt fedte fel gyengéiket, ami azután a kisebbségi érzés és a hatalmi örület poláris végletei közé hajtotta őket. A Versailles okozta kisebbségi érzés a hatalmi erőfeszítésnek a legerőteljesebb megnyilvánulásain is átüt. Mit gondoljunk a híres Englandliednek arról a passzusáról, mely szerint a németek nem tűrik, hogy az angolok az ő hatalmukon *nevessenek*. Nem hinném, hogy van hasonló tartalmú angol induló a világon. Felejthetetlen számomra annak az *intelligens* németnek a megjegyzése, aki kijelentette, hogy „rettenetes lehet egy olyan, egészen kis nép tagjának lenni, mint például a svájciak”. Érdemes ezt a kijelentést közelebbről megnézni. Nem leszünk okosabbak, ha megállapítjuk, hogy ez így tiszta értelmetlenség. Kétségtelenül az! A kérdés azonban az, hogy mi indít egy intelligens embert arra, hogy értelmetlenséget mondjon. Aki ezt mondta, annak a szíve mélyén egy másik gondolat mozgott: „rettenetes volna, ha kiderülne, hogy az a nemzet, amelyhez tartozom, nem nagy nemzet.” Ez pedig már nem értelmetlenség: ha kiderülne a német népről, mely ezer évig nagy nemzet volt Európában, hogy nem az, ez egy német számára valóban rettenetes volna.

A hisztérikus lelkiállapottal nem tehetünk rosszabbat, mint hogy erkölcsi ítélkezésnek és degradálásnak vetjük alá. A hisztérikus lélek amúgy is önmagából nyer kielégülést, önmagába zárt világban él, amelynek nevében mindig képes magát igazolni, az erkölcsi elítélés tehát csak arra indítja, hogy a maga hisztérikus világképét még zártabbá tegye. A hisztérikus világképet semmiféle erkölcsi ítélkezéssel nem lehet áttörni, hanem csak egyetlenegy valamivel, a legdurvább és legegyszerűbb tények erejével, pontosan úgy, ahogyan hisztérikusan sikoltozó nőt nem lehet fejcsóválással, erkölcsi helytelenítéssel vagy büntetéssel megfékezni, de igenis lehet egy vödör hideg vízzel. A németiséget 1918-ban egyszerűen egyedül kellett volna hagyni a katonai vereség egyszerű és nyers tényével és egy akármilyen súlyos, de egyösszegű hadisarccal és ugyanakkor azokkal a szélesen kitégult politikai fejlődési lehetőségekkel, melyet a német dinasztikiák eltűnése jelentett. Sajnos a győztes demokráciák leküzdhetetlen moralizálási viselkedete ezt nem engedte. A vereség és a hadisarc egyszerű ténye helyett

következett a háborús bűnösség klauzulája, melyet bizonyítani kellett, és cáfolni lehetett, következett a lefegyverzés, melyet ellenőrizni kellett, és ki lehetett játszani, következett a jóvátétel, melyet fel lehetett srófolni, és le lehetett alkudni, és következett az Anschluss megtiltása, melyet indokolni kellett, és – nem lehetett indokolni. A békeszerződésnek erkölcsi felelősség formájában való felfogása még akkor is súlyosbította volna a német hisztériát, ha százszázalékosan objektív és megtámadhatatlan lett volna, hát még mennyire súlyosbította, amikor hipokrita volt, és kicsinyes.

Le kell tehát szögeznünk, bármennyire is túlhaladottnak látszik is ez ma, Buchenwald és Mauthausen borzalmainak a friss impressziói alatt, hogy igenis Versailles volt az, amely a német politikai hisztériát az egész európai értékrenddel való tudatos meghasonlássá tette. Versailles volt az, mely a németekbe belegyökerezett az azt a hitet – és ez a hit általános a nem hitlerista németekben is –, hogy a nemzetközi életben az erkölcsi ítékezés lehetőségéhez nem kell más, mint egy győztes háború, amiből az következik, hogy ha a németek meg akarnak szabadulni a versailles-i békeszerződésben megtestesült ítélet szörnyű terhétől, és ők akarnak ítékezni más népek felett, akkor ehhez nem kell más, mint az, hogy legközelebb ők nyerjenek meg egy másik háborút.

A versailles-i békeszerződés legközvetlenebb hatása az volt, hogy a németiség nem volt képes élni azzal a két óriási lehetőséggel, mely a német dinasztiák eltűnése után megnyílt számára: a teljes német politikai egység lehetőségével és a teljes demokratizálódás lehetőségével. Mind a két ügy zsákutcába került, s ami még rosszabb, újból szembekerült egymással.

### **A weimari német külpolitika zsákutcája**

Az 1918. évi összeomlás után egy józan és mértéktartó német külpolitika számára egyetlen lehetséges célkitűzés volt: megteremtteni az etnikai elv és az önrendelkezési jog pontos alkalmazásával a teljes német politikai egységet és ezzel végleg nyugvópontra juttatni Németország európai területi státusát. A versailles-i békeszerződés ezt megtiltotta. Ezzel ezt a nagyon szimpla és egyáltalán nem agresszív törekvést egyszerre elérhetetlen vágyképpé tette, s ugyanakkor ennek a vágyképnek pusztá emlegetését is már mint agressziós szándékot bélyegezte meg. Ez a helyzet a németek számára egyszerűen lehetetlenné tette az egyenes vonalú, egyensúlyos, belső törés nélküli külpolitikát. Minthogy a németiség számára problematikus lett a maga méltósága, a maga súlya, a maga helye Európában, az egész német

politika jellegzetesen extrovertált politika lett, melynek pozícióit elsősorban nem belső célok és programok határozták meg, hanem az Európával, a külfölddel, a *másokkal* való viszony. Minden német politikai cselekedet vagy önigazolás, vagy öndokumentálás volt, vagy hangsúlyozott készség, vagy csak azért is nyakasság, vagy mindenáron való európaiság, vagy mindenáron való ellenkezés. Német külpolitikát kellett csinálni egy olyan helyzetben, melyben a németiség lelkiállapota és a versailles-i békeszerződés nyomasztó terhe kikerülhetetlenül előírták azt, hogy a külpolitika, a katonai és területi sérelmeket orvosolni próbálja; s egy olyan Európában, mely a katonai és területi sérelmek minden emlegetését csak a német háborús felelősség és háborús kedv újabb bizonyítékaként könyvelte el. Ebben a zsákutcában *Stresemann*<sup>31</sup> találta meg az egyetlen lehetséges keskeny ösvényt, mely kifelé vezet: előbb helyreállítani a német nép önbizalmát és a német nép iránti bizalmat, azután fogni a versailles-i békeszerződés felszámolnivalóinak a felszámolásához. Azóta a német mumus specialistái már felfedezték, hogy Stresemann egy cseppet sem volt jobb Hitlernél, csak éppen jobban el tudta palástolni a benne rejtező emberevő németet: hiszen halála után kiadott levelezéséből kiderül, hogy a locarnói szerződés létrehozója politikájának távolabbi céljaiul szintén a lefegyverzés megszüntetését, az osztrák Anschluss s a német–cseh és német–lengyel határ módosítását tűzte ki. Ez a beállítás mélységesen korlátolt, s csak a német és európai válság okainak teljes nem ismeréséből származik. Olvassuk el egy kis józan logikával és nyitott szemmel a locarnói szerződés magját alkotó rajnai paktumot: vajon nem azt jelenti-e német részről ez a paktum, hogy a németek a versailles-i békeszerződést diktátumnak tekintik, azonban bizonyos rendelkezéseit, a nyugati határt és a Rajna-vidék demilitarizálását önként is elfogadják véglegesnek? A többinek *tehát* a megváltoztatására törekszenek! Igazán kár volt tehát Stresemann halálára és leveleinek a kiadására várni: a rajnai paktumból magából napnál világosabban kiderül, hogy aki ezt német részről aláírta, az a német lefegyverzés megszüntetésére, az osztrák Anschlussra és a német–cseh és a német–lengyel határmegváltoztatásra törekedett. Aki azonban komolyan állítja, hogy Stresemann éppen úgy bevonult volna a Rajnavidékre, éppen úgy leigázta volna a cseheket és lengyeleket, éppen úgy a német faj uralmát akarta volna megvalósítani más fajokon, éppen úgy felrúgta volna az európai együttélés erkölcsi és

<sup>31</sup> *Stresemann, Gustav* (1878–1929): német politikus, diplomata. A Német Néppárt megalapítója és vezetője (1918). Kancellár és külügyminiszter (1923–1929). Részt vett a Németország talpra állítását célzó terv kidolgozásában (1924) és a Németország nyugati határait rögzítő locarnói egyezmény előkészítésében (1925).

jogi alapelveit, és éppen úgy romlásba vitte volna Európát, mint Hitler, az igazán megérdemli, hogy Hitlerék Európájában éljen.

Stresemann keskeny ösvénye halála után bezárult, és a lefegyverzés kérdése körül kitört az európai bizalmi válság. A német fegyverkezési egyenjogúság lényeges része volt a német önbizalmi komplexumnak, s az a német kormány, mely ezt megszerzi, döntő adut kap a német belpolitikában is. Elemi okosság kérdése volt ezt az adut egy európai szellemű német kormány kezébe adni. Ez azonban nem történt meg, és bármi újat fedezzenek is fel Hitler hatalomra jutásának a háttere körül, meg vagyok győződve, hogy Hitler nem jutott volna uralomra a leszerelési konferencia csődje nélkül, mert ez tette végleg meggyőzővé azt a hitlerista jelszót, hogy európai módszerekkel nem lehet elérni minden német politika legfőbb célját, Németország *arcának* helyreállítását.

### A német demokratikus fejlődés zsákutcája

A német nemzet európai helyzetének a zsákutcája idézte elő a német belső demokratikus fejlődés zsákutcáját is. Az a német demokratikus mozgalom, mely 1918-ig olyan nagyreményű íveléssel haladt a demokratikus és szocialista átalakulás irányában, 1918 után rettenetes törést szenvedett. A német szociáldemokrácia múltja és tekintélye elért annyit, hogy szó sem lehetett másról, mint az összes dinasztiai lemondásáról és a német köztársaság kikiáltásáról. Azonban a régi politikai tekintélyek összeomlása után a német demokratikus tényezőkből nem tudott új politikai tekintély kialakulni. Arról ugyan szó sem lehetett, hogy ebben a vákuumban a diszkreditált német területi fejedelemség lépjen fel újból régi igényeivel; a területi fejedelemség minden szívóssága mellett is Németországban egy önmagát túlélt, elkorhadt intézmény volt, melynek felelevenítésére komolyan még csak nem is gondoltak. Feleleveníthető volt azonban a területi fejedelemségből az a momentum, mely a legveszedelmesebbé tette: a személyes uralom. A komoly demokratikus erőfeszítések és élmények hiánya ugyanis mindenekelőtt azzal a következménnyel járt, hogy Németországnak nem volt alkalmja megtanulni a demokrácia leckéjének leglényegesebb részét, a személyes uralmak és hatalmak nélküli kormányzás és az engedelmesség tudományát. Németország 1918 után valójában és szíve mélyén úgy érezte, hogy nem uralkodik, nem parancsol és nem vezet benne senki. Ezért részesítette előnyben az első kínákozó alkalomkor Hindenburgot bármiféle demokratikus politikussal szemben, és ezért adta át magát olyan

könnyen annak a romantikus őrütségnek, hogy egy zseniálisnak kikiáltott politikai vezetőől várja minden bajának orvoslását.

Ilyen körülmények között nincs mit csodálkozni azon, hogy a weimari demokrácia béna volt, beteg és erőtlen. A versailles-i atmoszféra minde-  
nekelőtt azt jelentette, hogy a belső politikai átalakulás halvány és alig  
megrázó élmények közepette született meg: a társadalmi átalakulás élmé-  
nyei helyébe toladott a versailles-i békeszerződés annál megrázóbb él-  
ménye, mely minden mértékben felüldemonstrálta a nyugati demokráciák  
szolidaritáshiányát az új német demokráciával szemben, és azt az emléket  
jelentette, hogy Németország ugyanakkor veszítette el európai tekintélyét  
és az európai nemzetek között bírt helyét, *amikor* demokráciává lett. Innen  
a német szocializmus rettenetes bénasága 1918 és 1930 között. Az 1918  
utáni rettenetes atmoszférában született meg a német szocializmus ket-  
tészakadása és mind a két oldalon való terméketlenné válása. A világon  
mindenhol vannak radikális és kevésbé radikális szocialisták, Németor-  
szágban azonban a kommunizmus katasztrófaszocializmust, a szociálde-  
mokrácia pedig béna szocializmust jelentett. A szociáldemokrata párt  
1918–1930 között csaknem állandóan hatalmon van, vagy a hatalomban  
részes, de vértelen intézményeken kívül úgyszólván semmit sem tud al-  
kotni, sem a német társadalom demokratizálása, sem a komoly szocialista  
építőmunka terén, mert állandóan a nemzeti követelések és nemzeti sé-  
relmek terén kell igazolnia magát a beteg lelkületű német közvélemény  
előtt. Így kerül abba a lehetetlen helyzetbe, hogy Németországban, mivel  
a nemzeti sérelmeken kívül mást is szőnyegen tart, lassan a német nemzeti  
mozgalmak bête noire-ja lesz, s úgy bélyegzik meg, mint egy németellenes  
nemzetközi demokrata komplot cinkosát. Nem véletlen, hogy azt a ke-  
veset, amit a versailles-i atmoszféra enyhítése terén el lehetett érni, nem  
a német szociáldemokrácia, hanem egy jobboldali politikus, Stresemann  
tudta kiszorítani a németekből és az antantból. Abban a percben azonban,  
amikor a hitlerizmus 1930-ban teljes erőből felvetette a német elégtétel,  
a német hegemonia, a német többértékűség kérdéseit, egyszerre lehetet-  
lenné vált mellette azoknak a pártoknak, elsősorban a szociáldemokrata  
pártnak a helyzete, melyek ezeket a kérdéseket bizonyos európai mérték-  
tartással akarták kezelni. A középpártok nem mertek további koalícióban  
kormányozni a szociáldemokratákkal, s ebből született a szocialisták nél-  
küli brüningi kormányzás, majd a szocialisták elleni hindenburgi politi-  
ka, mely végsőleg a demokratikus erők teljes megbénulásához és a demok-  
ratikus politikai gépezet teljes megakadásához vezetett. Ez a megakadás  
a Hindenburgra szavazó szociáldemokrata groteszk látványában kulmi-

nált, s ami a leggroteszkebb, a szociáldemokraták valóban nem tehettek mást, helyesebben hiába tettek volna mást, azzal is Hitler uralomra jutását segítették volna elő. Kárba veszett fáradság a weimari demokrácia bukását a demokraták doktrinerségében, a szociáldemokrata párt túlzott centralizációjában, az elméleti és mechanikus választási rendszerben, a németek nyájösztonében és hasonló gyermekeségekben keresni. Nyilvánvaló, hogy ezek nem okok, hanem maguk is okozatok. A német demokrácia elegendően erős demokratikus élmények nélkül, óriási érzelmi és történelmi tehertételek mellett indult el útjára, tehát nem lehetett más, mint doktriner, mechanikus és lélektelen.

### **A patológikus német antiszemitizmus kezdetei**

A weimari németiség zsákutcájának az atmoszférájából született meg a legújabb kori patológikus német antiszemitizmus is. Antiszemitizmus volt azelőtt is Németországban, és valamivel erősebb, mint más országokban. Társadalmi vonatkozások és bizonyos karakterbeli tényezők okozhatták ezt. A német és zsidó léleknek vannak bizonyos egyező vonásai (mind a kettő „minden vagy semmi” nép, és mind a kettő elégtétel-kereső nép), s vannak bizonyos ellentétes vonásai (német naivitás és zsidó spekulatív készség, német irracionálizmus és zsidó racionalizmus), melyek egyaránt abba az irányba hatottak, hogy esetleges ellentétük könnyebben váljon élessé, mint más nemzeteknél. Azonban Németországban is, mint mindenütt a világon, csak egy egészen kis bogaras és rémképes csoport fejében váltak a zsidók minden lehetséges baj okozóivá és egy patológikus világkép központi figuráivá. 1918 után azonban egyszerre különös visszhangot vertek a német lelkiállapotban e kis csoport rémtörténetei. Ennek a különös visszhangnak az okai között legfontosabbnak azt az eltérő reagálást érzem, melyet a német zsidóság a német politikai életet és politikai lelkiállapotot megbénító és megszálló tényezőkkel szemben, mindenekelőtt a demokrácia, a nemzetközi élet és a gazdasági válság tényeivel szemben tanúsított. Semmi kétség abban, hogy a német zsidóknak ugyanaz volt a véleményük a versailles-i békeszerződésről, mint a többi németnek, s a zsidók egzisztenciája végeredményben ugyanúgy szenvedett a gazdasági válságtól, mint a többi németé. (A spekulánsok vagyonszaporulata, akik között közfelfogás szerint a zsidók aránytalanul sokan voltak, a lehető leglabilisabb és legműlékonyabb jelensége a gazdasági életnek.) Csak éppen a lélektani reakciónk volt a zsidóknak más mindezekkel a tényekkel szemben. A zsidók

többsége számára egész történelmi helyzetükből kifolyóan a demokrácia és a nemzetközi kapcsolatok intenzívebbé válása volt az egyetlen reményteljes lehetőség, s a legostobább békeszerződés sem okozhatott alapvető lelki válságot a zsidók többségének a demokráciához és az internacionalizmushoz való viszonyában. Hiába volt tehát ugyanaz a *véleményük* a versailles-i békeszerződésről, azért mégis elemükben érezték magukat a demokráciának és intenzív nemzetközi kapcsolatoknak 1919 utáni atmoszférájában, s nem tudtak osztozni a németek lélektani megbénultságában mindezekkel szemben. Hasonlóképpen a zsidók többségének, ha mégannyit szenvedett is és veszített a gazdasági válságban, megvolt hozzá a történetileg megszerzett lelki rugalmassága; az nem jelentette számukra egy világ összeomlását, ahogyan a német polgári és kispolgári egzisztenciák többsége számára azt jelentette. Ha ehhez hozzávesszük a zsidóknak azt a hajlamosságát, hogy bizonyos értetlenséggel és fölényteliséggel kezelték mások olyan érzelmi kötöttségeit, melyek nem az öveik, és azt a hajlandóságukat, hogy mindent racionálisan megmagyarázzanak, újjáértékeljenek és legmodernebbül felfogjanak, akkor körülbelül kirajzolódik bennünk az az irritáció, melyet keltettek abban a magát minden vonalon zsákutcában érző német középosztályban és kispolgárságban, mely két évtizeden keresztül fejbekólintott értetlenséggel kereste azokat, akik az inflációban a pénzt „elopták” s a versailles-i békeszerződésben a nemzet önbecsülését elvették. A zsidók egy részének a szocializmusban való szerepe lehetővé tette, hogy a marxizmus *bête noire*-jával kapcsolják össze, a zsidóság másik részének a kapitalizmusban viselt szerepe pedig kiválóan lehetővé tette a szocializmus diszkreditálását és ugyanakkor a tömegek szocialista indulatainak a *zsidó* kapitalista ellen való fordítását. Hogy ebben együtt némi ellentmondás van, az mind kevésbé volt fontos egy olyan lelkiállapot számára, mely nem az igazságot kereste, hanem a bűnöst. Ebben a lelkiállapotban, melyben egy egész nép vált hajlamossá arra, hogy egy eszeveszetten komplex és zűrzavarba merült világ bajait egy sátáni összeesküvésben keresse – s a sátáni összeesküvés gondolatához már a vulgáris marxizmus is hozzászoktatta –, egyszerre kapóra jöttek az addigi elszigetelt antiszemitizmusnak azok a patológikus rémképei, melyek oly pontosan egyeztek az ő sátánkereső kívánságaikkal és irritáló személyes tapasztalataikkal. A Sátán meglévén, most már csak a Messiás hiányzott, és az sem váratott sokáig magára.



## *B) Az osztrák köztársaság zsákutcája*

### **Önálló nemzet-e Ausztria, vagy a német válság középpontja?**

A szövetségesek közvéleményében ma uralkodónak tekinthető az a beállítottság, mely Ausztriát és az osztrákokat besorozza a hitlerista Németország által leigázott kis nemzetek: a csehek, lengyelek, norvégek, hollandok, belgák, jugoszlávok, görögök stb. közé, s természetesnek tartja, hogy a hitlerizmus bukása után a többi leigázott nemzettel együtt Ausztriának is vissza kell nyernie a maga önállóságát. Az egyenlet egészen egyszerűnek látszik: volt önálló osztrák állam, tehát van és akar is lenni önálló osztrák nemzet is.

Ezzel a beállítással furcsa ellentétben áll az a tény, hogy Ausztriát 1918 és 1934 között a legkülönbözőbb nemzetközi szerződésekkel, szabályokkal, politikai és gazdasági előnyökkel kellett visszatartani attól, hogy önként Németországhoz ne csatlakozzék. Ma pedig nemcsak otthon Ausztriában, de kinn az emigrációban sem tudtak a különböző osztrák csoportok még abban sem megegyezni, hogy egyáltalán kívánna-e önálló Ausztriát, vagy sem.

Azok után, amit a német válság történeti kialakulásáról mondtunk, ebben egyáltalán semmi csodálatos nincs. Ausztria nem önálló nemzet, hanem egyike a számos német területi fejedelemségnek, melyek több-kevesebb politikai önállóság mellett sohasem szűntek meg a német nemzet alkotórésze lenni. Közülük csupán Hollandia, Belgium és Svájc éltek át olyan különálló és nagy erősségű történelmi élményeket, melyek végleg elszakították őket Németországtól, és különálló nemzetekké tették őket. A többiben legfeljebb erős lokális öntudat fejlődött ki, a legerősebben Poroszországban és Bajorországban, azonban ez sohasem volt olyan erős, hogy a német nemzeti összetartozás tudatát meg tudta volna szüntetni. Az osztrákok pedig bármilyen erős lokális öntudattal bírtak is, még a poroszoknál és a bajoroknál is németebbek voltak mindenkor. Mert bármilyen hosszan tartó és intenzív politikai élményt jelentett is a Bécs központja körül kialakult osztrák hercegség, majd osztrák császárság hosszú és nem dicsőség nélküli története, ennek a történetnek a legfőbb dicsősége éppen az volt, hogy Ausztria volt a német császár háziországa, Île-de-France-a, vagyis Németország politikai középpontja.

Ausztria azonban nemcsak középponti jelentőségű tagja a német politikai testnek, hanem elsőrendű résztvevője a németség politikai lázbeteg-

ségének. A német egység kritikus vajúdási idejében – 1806 és 1866 között – a német nemzeti érzés hullámai magasra csaptak Ausztriában, sokkal magasabbra, mint számos más német országban. Az, hogy Ausztria 1866 után a vér és vas politikája folytán kiszorult az egységes Németországból, mélységes politikai bénaságot idézett elő az osztrák németiség politikai életében, mely mind kevésbé értette, hogy ha egyszer van egységes Németország, akkor nekik mi keresnivalójuk van a Habsburgok tíznyelvű birodalmában. Ennek a bénaságnak a megnyilvánulása volt az a bizonyos lagymatag, meggyőződés nélküli, egyik napról a másikra élő politikai gyakorlat („fortwursteln”), mely Ausztriában 1866 és 1918 között kifejlődött. Ma úgy beszélnek erről, mint a jellegzetes osztrák kedélyesség politikai megnyilvánulásáról, holott ez tiszta kórtünet, és semmi köze az osztrák nemzeti jelleghez. Az az Ausztria, mely a 15. századtól kezdve egészen 1866-ig a németiség politikai középpontja volt, egészen más arcot mutatott. Az 1866 utáni „kedélyesség”-nek pedig volt egy másik oldala is, mely egyáltalán nem illik bele a közkeletű osztrák jellemképbe: a szertelen és hisztérikus politikai képződmények megjelenése. Nyugat-Európában furcsán hangozhatnak, de Közép-Európában mindenki tudja, hogy a hitlerizmus nem az „erőszakos”, „feudális”, „militarista” Poroszországban született meg, hanem a kedves, szelíd, latin Ausztriában! Nem véletlen, hogy Hitler maga is osztrák, és nem véletlen, hogy Ausztriában fejlődött ki az az antiszemita nagynémet mozgalom, melyből Hitler és a hitlerizmus a maga döntő impulzusait kapta.

Az osztrák politikai életnek ez a beteg, poláris, mondhatnám szkizofrén állapota folytatódott 1918 után is. A Habsburgok birodalma felbomlott ugyan, azonban a békeszerződésben, majd az osztrák gazdasági szerződésben kikötött „kötelező” önállóság éppen olyan céltalan és értelmetlen dolog volt az osztrák-németek számára, mint az Osztrák–Magyar Monarchia: mind a kettő azt jelentette, hogy átlátható ok nélkül kívül kell maradniok a német politikai testből, melybe 1866-ig tartoztak. Ismét megjelent tehát a kedélyes, lagymatag, egyik napról a másikra politikát csináló politikai gyakorlat és a latens politikai hisztéria feszültsége. Vajon mi magyarázza azt meg – amit Nyugat-Európában megint csak nem tudnak, és Közép-Európában pedig közhely –, hogy a náciizmus hisztériája sokkal erősebben megragadta Ausztriát, mint például Bajorországot?! Nehéz volna azt mondani, hogy Bajorország katolikusabb és európaibb, mint Ausztria, és több benne az antitoxin a barbársággal és nihilizmussal szemben. A magyarázat igen egyszerű: a hitlerizmusnak sikerült a német egység ügyével azonosítania magát, és a német egységhez való tartozás egy magától értetődő, tehát aránylag érdektelen ügy

volt Bajorország számára, ellenben középponti, égető kérdés volt Ausztria számára. Megint csak egy olyan dolog, ami lehetetlenség lenne, ha léteznék egy külön osztrák nemzet!

Ausztria azonban nemcsak nem külön nemzet, hanem inkább *a német válság középponti problémája*. A német politikai fejlődés akkor vett végzetes és zsákutcás irányt, amikor az *osztrák* uralkodó nem akart, majd nem tudott a német egység élére állani: az 1871-es német egység nagy részben azért vált mérhetetlen belső, majd külső feszültség okává, mert olyan kompromisszum eredménye volt, mely *Ausztriát* tartósan kizárta a német egységből. Az 1918-as európai rendezés legfőbb baja az volt, hogy akkor sem engedte *Ausztriát* egyesülni Németországgal, mikor ennek a német belső fejlődésben már semmi akadályja nem lett volna. Ez okozta azután azt, hogy mikor végre 1938-ban ez az egyesülés mégis megtörtént, ez a felgyült és beteggé vált német erők olyan kirobbanása mellett történt, mely robbanás az egész világot megrázta, és rázza ma is.

### Az 1934–38 közötti osztrák ellenállás tényezői

Ausztria ezek szerint 1866-ig jogilag, politikailag és érzelmileg Németország szerves tartozéka volt, 1866 és 1918, majd 1918 és 1934 között semmi olyan történelmi élményt nem élt át, amely egy kicsit is közelebb vitte volna ahhoz, hogy önálló nemzetté váljék. Hogy osztrák nemzet egyáltalán létezik, és a németekkel szemben is kész megvédeni önállóságát, annak némi jele legfeljebb 1934 és 1938 között, Dollfuss<sup>32</sup> meggyilkolásától az erőszakos Anschlussig terjedő időben lehetett. Nemzet születéséhez kissé rövid idő. Kérdés azonban, hogy ez alatt az idő alatt is egyáltalán *nemzet* volt-e ez, amely a hitlerista Németországgal szemben ellenállott. Minden jel arra mutat, hogy nem.

Az ellenállás legerősebb tényezője a katolikus egyházat maga mögött tudó *Keresztényszocialista Párt* volt. Ez a párt 1933 előtt, ha nem is erőltette a protestáns többségű Németországhoz való csatlakozást, sohasem foglalt állást az Anschluss ellen. Ellenállást attól a pillanattól kezdve mutatott, mikor az Anschluss a pogány mitológiába esett és egyházüldöző hitlerista

<sup>32</sup> *Dollfus, Engelbert* (1892–1934): osztrák politikus. A Keresztényszocialista Párt egyik vezetője, földművelésügyi miniszter, (1931–1932), kancellár és külügyminiszter (1932–1934). 1934-ben leverte a bécsi munkásfelkelést, feloszlatta a munkásszervezeteket és a parlamentet, diktatúrát vezetett be. Az osztrák nemzetiszocialisták 1934. július 25-én meggyilkolták.

Németországhoz való csatlakozást jelentett. Ez tehát ugyanaz az ellenállás volt, amit kevesebb sikerrel Németországban is megpróbált a Centrum-párt. Ausztriában azonban ennek az ellenállásnak háta mögött egy önálló állami élet eszközei és a katolikus egyház évszázados uralkodó helyzetéből fakadó nagyobb biztonságérzete állott.

Az ellenállás második tényezője, a *legitimizmus* semmi bázissal nem bírt a tömegben, arisztokratákon, volt katonákon és régi időkre visszaemlékező öregembereken kívül. Erőre csak akkor kapott, amikor a hitlerizmussal szembeni ellenállás érezte, hogy a német egység jelszavával szemben valami tekintélyesebb és mutatósabb dolgot kell szembeszegezni, mint egy keresztény szocialista köztársaságot.

Az ellenállás harmadik tényezője, a *Heimwehr*, furcsa vegyülése volt az osztrák–jugoszláv határvitákkal kapcsolatban 1918 után alakult határvédő szabadcsapatnak, a fasiszta frontharcos szövetségnek és egy ambiciózus arisztokrata (Stahremberg herceg, Hitler egykori társa) magánhadseregének. Fénykorát akkor érte, amikor a hitlerizmus Németországban is kezdetén volt felemelkedésének, és ebben az időben úgy szerepelt, mint a hitlerizmus ausztriai pandanja. Abban az arányban azonban, ahogy a hitlerizmus a német egységet megtestesítő mozgalommá nőtte ki magát, halványodott a Heimwehr belső összetartó ereje, és a vége felé nagyon megközelítette az igazságot az a kedélyes osztrák tréfa, mely szerint egy masírozó Heimwehr-oszlopban az egyik így szól a mellette haladóhoz: „Vajon tudja-e ez a sok náci, akikkel masírozunk, hogy mi ketten kommunisták vagyunk?”

Az utolsó tényező, melyet első helyen kellett volna említenem, ha hozzájutott volna ahhoz, hogy a hitlerizmus elleni ellenállásban részt vegyen, az *osztrák szocialista munkásság* volt, mely a hitlerizmusig teljességgel Anschluss-párti volt, és ezt az álláspontját csak *időlegesen* függesztette fel a hitlerizmus idejére.

Az 1934–38 közötti ellenállásban tehát *nem* egy különálló osztrák *nemzet* állott ellent. Dollfuss megöletése nem volt olyan esemény, mely egy nemzetalakulás kezdete lehet, mert sem a nagynémetek, sem a szocialisták, kik együtt Ausztria többségét alkották, nem láthattak benne nemzeti hőst és vértanút. Sokat beszéltek arról, mi lett volna, ha Dollfuss megpróbál az osztrák szocialistákkal egy politikát folytatni, s az ellenállást szélesebb alapra helyezni. Bizonyára lehetett volna helyzetében a szocialistákkal szemben okosabban és emberségesebben eljárnia, de ez nem változtat azon, hogy ha akart volna, sem csinálhatott volna velük egy politikát. Attól a pillanattól kezdve ugyanis, hogy a német hisztéria szemléletében kiala-

kult a hazaáruló nemzetközi szociáldemokrácia végleges képe, ez a kép érvényessé vált Ausztriában is, és Dollfuss éppen úgy nem koalíciózhatott a szocialistákkal, mint ahogyan Brüning sem, éppen azért, mert Ausztria nem volt önálló nemzet, hanem a német nemzet és vele együtt a német hisztéria részese. Az ellenállás tetőpontján sem merete volna egyetlenegy osztrák hangadó tényező az osztrák *nemzetet*, mint olyant, a német *nemzettel* szembeállítani, s ha merete volna is, egy napig sem maradhatott volna kormányon. Mindig csak az osztrák nép különleges *német* hivatásáról volt szó, melynek érdekében önállóságát meg kell tartania. Ezt a különleges hivatást sokan konkretizálták abban, hogy az önálló osztrák államnak kell konzerválnia az európai szellemű *német* erőket addig, amíg Németország a hitlerizmus lázán túlesik, vagyis itt is *időleges* és *feltételes* önállóságról volt csak szó. Hogy Ausztria Németországgal háborúba kerüljön, vagy evégből idegen hatalmakkal szövetezzék, ez egyszerűen elképzelhetetlen volt. Ha a nyugati hatalmak 1938-ban háborút indítanak az osztrák Anschluss megakadályozására, úgy ebben a háborúban sok szövetségesük lett volna, de osztrákok nem lettek volna közöttük.

Hogy az 1938 óta történtek kiindulópontjaivá lehetnek-e egy külön osztrák nemzet alakulásának, azt ma nehéz megállapítani. Az, hogy a Németországhoz való csatlakozás erőszakkal és erőszakosságok kíséretében történt meg, hogy a kedélyes Ausztria sokat szenvedett a hitlerizmus iskolamestereinek fölényeskedésétől, hogy rövid másfél esztendei ausztriai német világ után Ausztria is pont a német történelem legkatasztrofálisabb kalandjába került bele, hogy most a háború alatt a szövetségesek részéről bizonyos megkülönböztetett kezelést élvez, és további megkülönböztetésre van reménye, mindez elég ahhoz, hogy bizonyos távolságot teremtsen közöttük és a többi német között. Elég talán ahhoz is, hogy egy esetleges népszavazás, ahol a másik lehetőség a megvert Németország rettenetes felelősségeiben való osztozás volna, valami – alig hiszem, hogy nagy – többséget hozna az önálló Ausztriának. Mindezek azonban negatívumok, és nem is mindig a legnemesebb indulatokra támaszkodó negatívumok. Nemzet mindebből, ha eddig nem létezett, aligha születik meg. Alig valószínű, hogy Ausztria, akár politikai hisztériáról, akár politikai regenerálódásról legyen szó, ezen túl is, mint eddig, ne a német nemzet politikai fejlődésével fejlődjék párhuzamosan. Alig valószínű, hogy az ifjúság lendülete ezen túl is, mint eddig, ne a német egység oldalán álljon és hasson Ausztriában.

## 6. Ötödik zsákutca: *a hitleri harmadik birodalom*

### Mi a fasizmus?

A hitlerizmus, ahogyan eddig beállítottuk, egyszeri jelenség: a német politikai fejlődés konkrét előzményeiből, konkrét történeti megrázkód-tatásokból adódó végső eredmény. Ugyanakkor beletartozik azonban a társadalmi politikai fejlődésnek abba a típusába is, melyet ma a *fasizmus* gyűjtőneve alatt szoktak összefoglalni. Nem hiábavaló dolog-e a hitlerizmus *lélektani* előzményeiről, *megrázkód-tatásokról* beszélni, mikor a fasizmusnak megvannak a maga általános ismert társadalmi és gazdasági előfeltételei, melyek ha megvannak, a fasizmus szükségszerűen létrejön? Valóban, a fasizmusnak vannak *tipikus* előfeltételei, de ezek között a tipikus előfeltételek között éppen a lélektani előfeltételek a legdőntőbbek. Minden magyarázat, amely ezeket ki akarja kapcsolni, reménytelenül üres.

A legáltalánosabb magyarázat az, hogy a fasizmus a feudális, kapitalista és militarista, röviden és egyszerűen reakciós felsőbb osztályok védelmi szervezete a demokratikus haladás, különösen pedig a szocialista forradalom ellen. Ebből az állításból annyi kétségtelenül igaz, hogy mindenféle fasizmusnál feltalálható ezeknek az elemeknek egy bizonyos méretű hozzájárulása vagy legalábbis nem föltétel nélküli, de mégiscsak érezhető helyeslése s tetteikben is megnyilvánuló támogatása. Mindez azonban távol van attól, hogy a fasizmus okozójának lehessen tekinteni. Annál naivabb elképzelés nincs, hogy bárkinek a pénzén vagy az izgatására vagy az intrikáira komoly tömegmozgalmat lehetne létrehozni. A pénz, az izgatás, az intrika segítséget adhat a tömegmozgalom megszervezésének a lebonyolításához, a pénz átsegíthet bizonyos tömegmozgalmakat a kritikus és a veszélyes pontokon, azonban a tömegmozgalom olyan valami, ami mindettől függetlenül is előáll, és azt, hogy előállt, semmiféle csoport tevékenységével meg nem lehet akadályozni. Azok a feudális, kapitalista és militarista csoportok, melyek a fasiszta zsarnokság létrejövetelét támogatták a történelem számos pillanatában, például az első és a második francia császárság létrejövetele körül játszották ugyanazt a szerepet, a zsarnokság uralomra juttatásának a szerepét, anélkül hogy ehhez fasiszta tömegmozgalmakat próbáltak vagy tudtak volna létrehozni. Számukra a tömegnek



nem a mozgalomra, hanem az *engedelmességre* való készsége a fontos. Az, hogy ez egy *tömegmozgalom* formájában jelentkezik, számukra inkább kellemetlen, mint kellemes. A feudális, kapitalista és militarista erőknek a fasizmussal való szövetsége a szó legszorosabb értelmében kompromisszum volt mindig és mindenütt, melyben mindkét fél, a reakció és a fasizmus megpróbálja a másikat eszközként felhasználni, azonban egyik fél sem adja fel ellentétes módszereit, ellentétes érdekeit és ellentétes céljait. A reakció és a fasizmus kompromisszuma éppen ezért előbb-utóbb vagy így, vagy úgy fel is szokott borulni. Legkevésbé sem elég tehát a fasizmust a reakció eszközeként vagy a reakció megnyilvánulási formájaként megmagyarázni.

Még haszontalanabb az az előbbivel ellenkező séma, mely szerint a fasizmus a *kispolgárság* forradalma. Ez a séma a vulgáris marxizmus egyik mellékterméke, mely úgy képzei, hogy egy forradalom megmagyarázásához hozzá sem lehet fogni addig, amíg ki nem jelölünk egy társadalmi osztályt mint a forradalom első számú érdekeltjét és hordozóját. Bármennyi kispolgár volt is a fasizmus hívei között, nyilvánvaló, hogy a kispolgárnak a fasizmus főhordozójaként való megjelenítése kínban született, utólag hozzáköltött magyarázat. Száz esztendeig Európában mindenki természetesnek találta, hogy a burzsoázia forradalma után a proletariátus forradalma fog következni, és az 1930-as évekig senkinek sem jutott eszébe, hogy a kispolgárság tiszteletére még külön beiktasson egy közbeeső forradalmi fázist. Nehéz is volna megmagyarázni, hogy a világhatalomra, a hódító katonai sikerre és a más népek leigázására való törekvés hogyan függ össze a kispolgárságnak mint társadalmi osztálynak az érdekeivel, nem is beszélve arról, hogy az aránytalanul nagyobb társadalmi erővel rendelkező angol és francia kispolgárság ennek a közbeeső forradalmi fázisnak a hordozójaként nem lépett fel.

Azokkal a magyarázatokkal, melyek a fasizmust pusztán társadalmak és társadalmi osztályok tényeiből magyarázzák, szemben állnak azok a nem kevésbé szűk teljesítőképességű magyarázatok, melyek a fasizmust csupán erkölcsi kérdéseket érintő áramlatnak, az erkölcsi értékrendszer válságának állítják be, vagy a fasizmust egy különleges, az európai emberiség eddigi értékvilágától eltérő értékvilágnak állítják be. Nem kétséges, hogy a fasizmusnak az értékelési módja sokkalta jellemzőbb vonása, mint az, hogy milyen társadalmi osztályokra támaszkodik. Azonban a fasizmusnak önkéntelenül is valamilyen túlbecsülése mutatkozik meg abban, ha úgy állítjuk be, mintha valami vitatható, de mégis önálló és más értékrenddel közös nevezőre nem hozható, arra vissza nem vezethető princípiumokon nyugvó értékrend volna. Azt szokták mondani, hogy a fasizmus valamiféle



primitív, törzsi, harcos, heroikus értékrend, szemben az ember, a szeretet és a szabadság értékére alapozott keresztény, humánus és szocialista értékrenddel. Óriási tévedés volna azonban azt képzelni, hogy az európai történelmen keresztül végig létezett és érvényesült volna a humanizmuson és szabadságon alapuló értékvilággal szemben, akár csak latensen is, egy tőle független, ellentétes princípiumokon nyugvó, harcos, heroikus értékvilág. Az igazság csupán annyi ebből, hogy egy ilyen fajtájú harcos, törzsi és mindenekfelett a születés értékére alapozott értékvilág érvényesült az európai kontinens fiatal, barbár népeinél. A kereszténység kétezer éves teljesítménye azonban éppen az volt, hogy az európai fiatal, barbár népek törzsi erényeit szublimálta, és a vak engedelmességből felelős önfegyelmet, a vak odaadásból személyes önfeláldozást és a faji érzésből közösségi érzést igyekezett alakítani. Igaz az is, hogy ez a törzsi, születési értékrend Németországban élt a legtovább, ez részben mint ok, részben mint okozat szorosan összefüggött azzal a szerencsétlen, hiperarisztokratikus szerkezettel, amely a német területi fejedelemség kifejlődéséhez, ezen keresztül a német politikai test széteséséhez, a német egység nehézségeihez és felémás megoldásához és végül a német politikai test mai válságához elvezetett; az is kétségtelen, hogy a hitlerizmus számos ponton tudatosan hozzákapcsolódott ennek a törzsi, születési értékrendnek a reminiszcenciáihoz. Mindamellett igen erős hangsúllyal le kell szögezni, hogy a faszizmusnak központi erkölcsi alapgondolata nincs. A faszizmus értékképzetei nem valami önálló, harcos, heroikus erkölcsi értékrenden alapulnak, hanem csupán keresztény, nemzeti és demokratikus értékképzésnek a származékai, és végső lényegük az, hogy a nyugati emberiség néhány aktuális társadalmi erkölcsi problémáját, az erkölcsi heroizmus, a társas tekintély és a közösségi szellem regenerálódását próbálják megoldani torz és túlméretezett kimerák (erőszak mítosza, Führer-prinzip, fajelmélet) formájában. Nagyon haszontalan dolog a gondolkodásnak ezeket a torzképeit azoknak a filozófiai rendszereknek bűnül felróni, melyekből gondolatokat kölcsönöztek. Kétségtelen, hogy ahhoz, hogy az emberi gondolkodásnak a faszizmusban összetorlódott elferdüléseit meg merték fogalmazni, ki merték mondani, rendszerbe merték foglalni, hozzájárult a hősnek, az erőnek, a hatalomnak, az akaratnak, az akciónak, az élet ellenállhatatlan lendületének stb. stb. a hamis romantika jegyében fogant kultusza, mely a 19. század második felében komoly és jelentékeny filozófiai rendszerek alkatelemeként is felbukkant, a 20. század elejére pedig már lesüllyedt a vulgáris filozófiai tévképzetek közé. Nem szabad azonban német módra hamis szellemtörténetet üznünk, és filozófiai gondolatoknak vagy ideológiai ötleteknek

olyan hatásokat tulajdonítani, melyekre nem képesek. A katasztrófák nem magukból a gondolatokból származnak, hanem azokból az indulatokból, melyek a gondolatok által adott sémákba be tudtak nyomulni. Bármilyen nagy is a gondolati formulák jelentősége, mégis azt, hogy a kínálkozó erkölcsi formulák közül egy ember vagy egy közösség miért pont azt választja, amely az adott helyzetben katasztrófához vezet, azt magából a formulából levezetni és megmagyarázni nem lehet.

Nem megyünk sokra azzal sem, ha a fasizmust egyszerűen a gengszter-típus, a törvényen kívüli ember lázadásával magyarázzuk. Való, hogy a gengszter-típus felette magas arányszámban van jelen a fasizmus akcióinál, ez azonban csak azt jelenti, hogy nem mulasztja el azokat a kiváló alkalmakat, melyeket a fasizmus jelent. Szó sincs azonban arról, hogy a törvényen kívüli emberek szövetkezése bármikor is számba vehető tényező volna a fasizmus létrehozói között. A fasizmus lényege éppen az, hogy a törvénytisztelő, tisztességes emberek értékvilágát zavarja meg. Ahhoz, hogy a törvényen kívüli ember szerephez jusson, kell valami, ami előbb megingatja a törvényt magát, és ehhez a törvényen kívüli emberek mégolyan jól szervezett akciója sem elegendő. A törvény uralmának legnagyobb ellensége nem a törvényen kívüli ember, hanem azok a tisztátlan és hamis helyzetek, melyek a törvényt rosszá, semmitmondóvá és képmutatóvá teszik.

A fasizmus elhelyezésének nehézsége akkor derül ki a leginkább, ha megfigyeljük azt a furcsa labdajátékot, amelyet az európai konzervativizmus és az európai radikalizmus a fasizmus kérdésében az első pillanattól kezdve folytat, s amelyik ma bizonyos vonatkozásokban az angolszász világ és a szovjet feszültségében is megmutatkozik. Az európai tradíció hívei a fasizmust egyszerűen a számukra mindenképpen értékpusztító forradalom egyik válfajának tartják, és a fasizmus és a kommunizmus közös vonásait emelik ki. Ezzel szemben az európai progresszió hívei a fasizmust „zsoldos álforradalomnak” tekintik, mely mögött a legsötétebb, haladásellenes, feudális és reakciós elemek állanak, vagyis a jobboldal a szélsőbaloldalra, a baloldal a szélsőjobboldalra utalja a fasizmust.

Mindez nem véletlen, hanem a fasizmus lényegével szervesen összefügg. A fasizmus valóban tradicionális érzelmekre hivatkozik, és mégis felrúgja az európai tradíciót. A reakciós erőket hívja segítségül, és ugyanakkor elpusztítja társadalmi presztízsüket, demokratikus tömegérzelmeket mozgósít, de ugyanakkor zsákutcába viszi őket, forradalmat idéz fel, és mégsem old meg semmit. Természetes, hogy a fasizmus központi gondolatát nem lehet megtalálni, hiszen összes gondolatai negatív jellegűek.

A fasizmus nem önálló értékrend, még csak nem is antitézis, hanem az európai demokratikus forradalom által kiváltott válságnak az egyik terméke: ezért van meg benne deformálva a demokratikus forradalom minden eleme éppúgy, mint a demokratikus forradalom ellen feltámadt reakció minden eleme. Az fogja őket össze, hogy együgyűen azon történeti hisztéria forratagán csapódtak ki abból a zűrzavarból, melybe a kereszténység és a humanizmus társadalmi értékvilága Európa bizonyos részében a legutóbbi időkben beleesett. A fasizmust mindazoktól a nagy áramlatoktól, amelyek Európa társadalmi és politikai fejlődését determinálták, az különbözteti meg, hogy *torz*.

Mi ennek a torzságnak az oka? Ahhoz, hogy az európai közösség modern politikai fejlődése harmonikus és egyenes vonalú legyen, lényegileg egy dolog szükséges: az, hogy a közösség ügye és a szabadság ügye egy ügy legyen. Vagyis az kell, hogy midőn bekövetkezik az a forradalmi pillanat, mikor az egyes ember hatalmas forradalmi rázkódtatások által felszabadul a felette Isten kegyelméből hatalmaskodó társadalmi erők lélektani nyomása alól, akkor világos és kézzelfogható legyen, hogy az egyes embereknek ez a felszabadulása egyben az egész közösségnek a felszabadulását, kitágulását és külső és belső meggazdagodását jelenti. Európa bizonyos részében, különösen Közép- és Kelet-Európában egy csomó nemzet életében ez nem így következett be. Ellenkezőleg, ezek a nemzetek olyan történelmi pillanatokot éltek meg, amelyek azt bizonyították, hogy a múlt nyomasztó politikai és társadalmi hatalmasságainak az összeomlása egyben az egész nemzeti közösség katasztrófáját is jelenti. A fasizmus gyökerei mindig ott vannak, ahol bármilyen ok miatt, bármiféle megrázkódtatás során, bármiféle tévképzet folytán a nemzet ügye és a szabadság ügye szembekerülnek egymással, ahol valamilyen történeti megrázkódtatás azt a görcsös félelmet ülteti el, hogy a szabadság előrehaladása veszélyezteti a nemzet ügyét.

A teljes és telivér fasizmushoz azonban kell még ezenfelül is valami: az, hogy az illető ország társadalmi és kulturális fejlődése elérjen arra a fokra, ahol a közösségi érzelmek teljes és tömeges demokratizálódása, a demokratikus forradalom immár esedékessé válik. Egy ilyen fejlettségi fokon álló politikai közösségben lép fel a benne lévő görcsös félelem folytán az az abszurd gondolat, hogy mindazok a tömegek, amelyek a harmonikus fejlődésű európai országokban a demokratikus forradalom erejénél fogva a nemzet és a szabadság ügye mellett fölsorakoztak és fölsorakoztathatók, sorakozzanak fel minden erejükkel, minden dinamizmusukkal *csak a nemzet ügye* mellett, de *nem a szabadság* ügye mellett. Bármi paradoxul hangzik is, azt kell mondanunk, hogy fasizmus csak ott van, ahol demokratikus

tömegérzelmekek vannak. A demokrácia valamiféle előzménye, példája, kísérlete vagy fiaskója nélkül nincs fasizmus. A fasizmus viszonya a demokráciához nem az egyszerű negáció, nem a szembenállás viszonya, hanem az, hogy a demokratikus fejlődés válságának bizonyos jelenségei deformálódnak benne: a fasizmus a demokratikus fejlődés deformációs terméke.

Ezek után világossá válik az az állításunk, hogy a fasizmust nem lehet egyszerűen úgy beállítani, mint a reakció instrumentumát. A reakció és a fasizmus organikusan összetartoznak. De nem azért, mintha szeretnék egymást. A fasizmus gyökerénél lévő félelem kedvez a múlt politikai és társadalmi hatalmasságainak, mert azt mondja, hogy a múlt társadalmi hatalmainak teljes és maradéktalan felszámolása katasztrófára vezet: ez a tétel lehetőséget és biztatást jelent a történelmi arisztokrácia és a katonai csoportok számára, hogy bekapcsolódjanak a fasizmus által félrefordított tömegmozgalmakba, mert azok elsősorban immár nem ellenük irányulnak, hanem valamilyen külső ellenség ellen. Mindamellet az arisztokrácia nagy része a fasizmustól éppúgy távol tartja magát, mint a demokratikus forradalomtól, s a fasizmus végsőleg éppen úgy megdönti a történelmi erők társadalmi presztízsét, mint a demokratikus forradalom. Az arisztokraták és a katonák lényegében csak asszisztálnak a fasizmus nagy folyamatánál, de a folyamatot magát sem előrevinni, sem fékezni nem tudják. A fasizmus társadalmi és osztályhátterében teljes összeviszszaságban együtt találjuk a legkülönbözőbb társadalmi erőket, melyeket a görcsös félelemnek és a belőle származó ellentmondó tévképzeteknek a közössége hoz össze: az uralom tekintélyének a fenntartását mindenek elé helyező arisztokratikus és katonai csoportok mellett ott vannak elsősorban a nemzetért való görcsös félelembe belebonyolódott értelmiségi rétegek, a rendért a szabadságot feláldozó polgári és kispolgári rétegek, valamint a proletariátusnak azok az elemei, melyek hajlandók odaadni a szociális gondolkodásért a szabadságot és a nemzeti minőség esztelen felmagasztalásáért az oszthatatlan emberi méltóságot.

Abból a paradox célkitűzésből, hogy demokratikus tömegeket mozgósítson *csak* a nemzet, de *nem* a szabadság ügye mellett, származnak a fasizmus összes jellegzetes torz ellentmondásai: a tömegmozgalmra támaszkodó abszolút despota ellentmondása, a tömeget megvető népiesség (populizmus) nonszensze, az antidemokratikus nacionalizmus fából vas-karikája, a szabadsággellenes forradalom abszurduma és a népek egymás elleni irtóháborújának monstruma.

Ezek után világos, hogy bármennyire is közösek a különböző fasizmusoknak ezek a vonásai, egyiket sem lehet megérteni anélkül, hogy ne is-

mernénk külön-külön azokat a konkrét megrázkódtatásokat, melyekből az illető fasizmus gyökereinél lévő speciális félelem megszületett. Nem ok nélkül volt tehát, hogy a német fasizmus, a hitlerizmus megértéséhez egy olyan történeti eseménysort próbáltunk megmagyarázni, amely egészen a napóleoni háborúkig megy vissza.

## Hitlerizmus és Versailles

A német nemzetiszocializmus determináló megrázkódtatása minden kétséget kizáróan a versailles-i békeszerződés. Őszinte sajnálatunkra újból és újból szembe kell kerülnünk azzal a ma közkeletű nézettel, hogy a versailles-i békeszerződés nemcsak hogy rossz lett volna, hanem nagyon is enyhe volt, mert hiszen a németek bebizonyították, hogy a versailles-i békeszerződést megelőzően és attól függetlenül mélyszéles és alig kiirtható agressziós és hatalmi ösztönök működnek bennük. Megmondottuk már, hogyan kell vélekednünk az ősi német hatalomkultusz legendájáról: ez a hatalomkultusz valóban ősibb Hitlernél, azonban nem a sötét germán elődökig nyúlik vissza, hanem a 19. század közepéig, a német egység körül kibontakozott válságig. Sehol sem volt azonban megírva, hogy a wilhelminus német hatalomkultusznak az első világháború elvesztése után szükségszerűen és természetszerűen tovább kellett fejlődnie. Éppen ellenkezőleg, az 1918-as évi háborúvesztés kitűnő kúrája lehetett volna a német hatalomkultusznak, mert hiszen éppen egy vesztes háborúnak sikerült az, ami az összes győztes háborúknak nem sikerült: eltakarítani az útból a dinasztiák sokaságát, a németiség politikai egységének és demokratikus fejlődésének ezeket a gyötrő tehertételeit. Hogy az 1918. évi háborúvesztés nem a német hatalomkultusz kúrája, hanem súlyosbítója lett, annak éppen a versailles-i békeszerződés az oka. Nem azzal, hogy szigorú volt, hanem azzal, hogy a békekötés helyett az erkölcsi ítélezés formáját vette fel, méghozzá olyan erkölcsi elvek nevében ítélezett, melyeknek elfogadására a német politikai közösség nem volt eléggé érett, és mindennek a tetejében saját maga nem alkalmazta őszintén azokat az elveket, amelyek nevében ítélezett. A német politikai közösség erre úgy reagált, hogy válságba jutott benne az az egész európai értékrendszer, melynek nevében ezt a vádat megfogalmazták.

Ezen a ponton különös élességgel mutatkozik meg a hisztériás lélek belső ellentmondása. Egyrészt ugyanis hisztériás ingerültséggel fordult az ellen az egész értékrendszer ellen, melynek nevében az ő elmarasztalása

és vád alá helyezése történt, ugyanakkor azonban mindennél jobban kötve maradt az értékeknek ehhez a rendjéhez, mert hiszen mindenáron az előtt a fórum előtt akar elégtételt kapni, amely előtt a sérelmet elszenvedte. A hitlerizmus összes pusztító dogmái abból a kívánságból származnak, hogy a környező világnak ebben az ambivalens, ellentmondó formában ellene mondhasson: egyrészt erkölcsi igazolást és teljes felmentést akar a németiséget ért vádak alól, ugyanakkor azonban kivonja magát minden felelősség alól, s erényekként vállalja az őt érő igaz vagy igaztalan vádak. Minthogy Versailles-ban nem kezelték egyenrangú partnerként a német nemzetet, nem szűnik meg követelni a német nép egyenjogúságának és becsületének a helyreállítását, ugyanakkor azonban törvénné teszi a nemzetek közötti egyenlőtleniséget, s a németet emeli minden nemzet fölé; minthogy megvádolták a német népet, hogy felelős a háború kitöréséért, és bűnösen akarta azt, nem szűnik állítani és bizonyítani, hogy a háborút a másik oldal akarta és szította, ugyanakkor azonban a nemzetek élettörvényének és a nemzeti élet kiteljesedésének nyilvánítja a háborút; minthogy a német népet arra kényszerítették, hogy jóvátételt fizessen, és anyagi eszközöket szolgáltatson a győzők gazdasági gyarapodásához, a hitlerizmus nem szűnik meg hangoztatni és bizonyítani, hogy a jóvátételek döntötték nyomorba Európát és Németországot, ugyanakkor azonban törvénné teszi, hogy minden nép, mely gyengébbnek bizonyul a németnél, puszta eszköz legyen a német nép boldogulásához és gyarapodásához; minthogy Versailles-ban lefegyverezték a német népet, mert félték, hogy katonai erejét hódító háborúra fogja felhasználni, a hitlerizmus nem szűnik meg hangoztatni a német nép békevágyát és azt, hogy a hadsereg a becsület miatt kell neki, nem másért, ugyanakkor azonban olyan politikát folytat, amely a német hadseregtől való legvadabb félelmet is indokoltá teszi; minthogy a győzők Versailles-ban nem engedték, hogy a német nép éljen az általuk proklamált önrendelkezési joggal, és maga alakítsa a maga nagynémet birodalmát, a hitlerizmus nem szűnik meg követelni minden német ember és minden német föld önrendelkezési jogának az érvényesítését, ugyanakkor azonban tagadásba veszi a németen kívül minden nép önrendelkezési jogát; minthogy a nyugati közfelfogás kétségbe vonta a németiség teljesítményeinek – különösen politikai téren – a teljesértékűségét, a hitlerizmus nem szűnik meg egyedülállónak bemutatni minden német teljesítményt, ugyanakkor azonban a faji adottság erejénél fogva felsőbbrendűnek nyilvánítja a maga népét, és ezzel kivonja mindenféle hátrányos teljesítményi összehasonlítás lehetősége alól; minthogy a nyugati közfelfogás kétségbe vonta a német nép európai szellemét, a hitlerizmus kétség-



beesett erőfeszítést tesz, hogy Európa ügyének képviselőjeként tüntesse fel magát, ugyanakkor azonban hatályon kívül helyezi az európai emberi és állami együttélés minden eddig érvényes törvényét, és a hatalmi és faji szupremácia egyetlen törvényét teszi a helyükbe.

Így látva, hogyan felelt a hitlerizmus mindazokra a kínzó, elintézetlen kérdésekre, melyek az egész német közösséget gyötörték, és melyekre a béna weimari demokrácia nem tudott felelni, meglehetősen lényegtelennek kell tekintenünk azokat a számításokat, hogy a németeknek hány százaléka a hitlerista. Minden olyan német számára, aki csak egy kicsit is szívére vette azt, ami Németországgal 1918 óta történt, a hitlerizmus szükségképpen mond valamit; ha mégannyira nem hitlerista is az illető, ha mégannyira kultúrember is a legszubtilisabb fajtából, sőt esetleg akkor is, ha zsidó; számára is „van valami abban”, amit a hitlerizmus mond. Innen a demokratikus európai felfogású németek rettenetes bánasága a hitlerista agitációval szemben: a hitlerizmus olyan érzelmekre apellált elsősorban, amelyekkel szemben ők sem lehettek közönyösek. A kérdés nem az, hogy a németek hány százaléka hitlerista, hanem az, hogy a hitlerizmus a németiség függő kérdéseit úgy tudta feltenni, hogy azok a német politikai életre a választóvíz erejével hatottak, és olyan németeket is igenlő válaszra indítottak, akiktől a hitlerizmus egész filozófiája távol állt. Mondhatnám úgy, hogy mindazokon a pontokon, ahol a hitlerizmus az európai értékek színe előtt elégtételt akart szerezni a németiség számára, a németiség több mint kilencven százaléka hitlerista. Mindazokon a pontokon azonban, ahol a hitlerizmus radikálisan szakítani akart az európai értékek rendjével, a németek több mint kilencven százaléka ma sem hitlerista. A németek túlnyomó többsége hitlerista volt, ha a versailles-i békeszerződés katonai rendelkezéseiről vagy az osztrák és a szudéta Anschlussról volt szó, de elenyésző kisebbség kivételével ma sem hitlerista, ha zsidó asszonyok és gyerekek legyilkolásáról van szó. A baj csak az volt, hogy egy olyan politikai konstelláció keletkezett, amelyben egy tömegmészárlásra beállított párt és világnézet úgy jelent meg, mint az egyetlen politikai garnitúra, amely a német nemzet függő külső és belső kérdéseit el tudja intézni.

A hitlerizmusnak az európai erkölcsi értékek rendjére hivatkozó és azokat tagadó elemeinek a belső ellentmondása az, ami egyúttal a hitlerista világgép belső törését és külső bukását is előidézte. Ezt a törést és ezt a bukást sorra megfigyelhetjük azon a három kritikus ponton, ahol a hitlerizmus az európai társadalmi, politikai és nemzetközi együttélés értékrendjét megtámadta: a *nemzetközi együttműködés*, a *demokrácia* és a *szocializmus* síkján.



## Az eszmék csapdája: önrendelkezési jog és hatalomkultusz

A hitlerizmus leszámolt az *európai együttélés* eddig érvényes alapelveivel, a nemzetek szabadságával, a nemzetek egyenlőségével, az önrendelkezési joggal azért, mert egy egyszeri történeti tapasztalat keserűségében a német nép megtapasztalta, hogy ezeket az elveket lehet nagyon hiányosan, nagyon egyoldalúan és nagyon képmutató módon alkalmazni. A hitlerizmus tehát olyan külpolitikába kezdett, mely a hatalmi helyzetek százszázalékos kiaknázásán, a diktált és önkéntes szerződések egyforma félredobásán és az erőszak korlátlan érvényesítésén alapult. Ezzel az eljárással elképesztő külpolitikai sikereket aratott. Kiderült, hogy következmények nélkül túlteheti magát a versailles-i békeszerződés mindama megkötésein, melyek alól a weimari Németország hiába kért egy kis könnyítést; kiderült, hogy háború nélkül olyan területi változásokat provokálhat, melyekről a weimari Németország még álmodni sem mert. Miért? Hallottam embereket összesűgni, hogy „a németek megtanultak politikát és diplomáciát csinálni”. Mások siettek fölfedezni a németek „cinkosait” a túlsó táborban, az ötödik hadoszlopot, a chamberlainizmust, a kapitalista antibolsevista intrikákat stb. Sokan – még leghalálósabb ellenségei közül is – komolyan állították, hogy Hitler politikai zseni. Mások megállapították, hogy a nyugati hatalmak mennyivel voltak elmaradva a katonai felkészülés terén, s a németek minden sikerét ennek az időelőnynek tulajdonították. Mindezekből lehet egy és némely dolog igaz, végeredményben azonban mindezek gyermekes mellébeszélések. A hitlerista külpolitika sikereinek mélyebb oka egyszerűen az volt, hogy egy bizonyos pontig harmóniában volt a ténnyel és az európai értékrend alapelveivel. Mikor Hitler arra hivatkozott, hogy a németek többsége Németországhoz akar csatlakozni, akkor *való* tényekre hivatkozott, s kívánságainak teljesítése éppen a nemzetek szabadságából, egyenlőségéből és önrendelkezési jogából következett. Németország 1935–38 közötti külpolitikai akciói minden felületi és mellékes ok mögött tulajdonképpen azért értek el meglepő sikert, mert *valóban* nem lehetett háborút indítani azért, mert Németország önkényesen keresztülvitte azt a fegyverkezési egyenjogúságot, melyről mindenki tudta, hogy megvalósulása pusztán idő kérdése, s valóban nem lehetett háborút indítani azért, mert hétmillió osztrák-német és hárommillió csehországi német, akik túlnyomó többségükben minden jel szerint németnek érezték és vallották magukat, nem korrekt népszavazással, hanem erőszakos hatalmi tények folytán csatlakoztak Németországhoz. Ezért hiábavaló az a vélemény, hogy Hitler támadóakcióit már 1935-ben, 36-ban vagy legalább 38 tavaszán vagy legkésőbb 38 őszén fegyveres erővel meg kellett volna állítani. Demok-

ratikus országokat nem lehet elegendő morális igazolás nélkül háborúba vinni, ezeket a háborúkat pedig nem lehetett volna morálisan igazolni, legfeljebb akkor, ha a nyugati hatalmak kifejezetten leszögezik, hogy mindazokat a katonai és területi engedményeket, melyeket nem hajlandók megtenni Hitler Németországnak, hajlandók megtenni európai formák (népszavazás stb.) között egy európai szellemű Németországnak. Egy ilyen kijelentés meggyőző erejét bizonyára nagyban gyengítette volna az a mód, ahogyan Hitler előtt az európai szellemű Németországot kezelték, mindamellett egy ilyen deklaráció 1938-ban sem lett volna késő. Ilyen nélkül azonban 1938-ban kezdett háborúban a nyugati hatalmak morális pozíciója sokkalta rosszabb lett volna, mint a németeké. Hogy München úgy folyt le, ahogy lefolyt, az valóban katasztrófa volt, azonban nem változtat azon, hogy a szövetségesek München által kerültek morális fölénybe a németekkel szemben. Az Anschluss és München azt demonstrálták az egész világ előtt, hogy a nyugati hatalmak nem állanak útjába a német nemzet egyesülésének. Ezen a ponton következett be a hitlerizmusban megtestesült rettenetes hisztéria drámájának a fordulata és Németország európai helyzetének a törése. A németiség többsége azt várta Hitlertől, hogy a németiségnek az *európai* értékrend színe előtt szerezzen elégtételt azokért a sérelmekért, amelyek egyúttal az európai értékrend sérelmei is voltak, és egyúttal azt remélte, hogy Hitler ezt meg fogja tudni szerezni háború nélkül. Hitler azonban bármennyire hangoztatta is, *nem hitte el és nem vette észre – mert hiszen az egész európai értékrendben nem hitt* –, hogy külpolitikai sikerei a szabadság, egyenlőség és önrendelkezési jog nemzetközi elveinek az átütő erején alapulnak, hanem meg volt győződve, hogy összes sikereit annak köszönheti, hogy hatalmi erőszakkal lépett föl, hogy fölrúgta az európai együttélés bevett formáit, és azért kapta meg Ausztria és Csehország német területeit, mert erőszakot alkalmazott népszavazás helyett. Ennek pedig az lett a következménye, hogy München után – mikor a német nemzet várakozása, a való tények és az igazi európai értékrend követelményei szerint nyugvópontnak kellett volna következnie – a német politika, az európai értékeknek a hitlerizmusban megtestesült tagadása a hisztéria örök törvényei szerint továbbment a hatalmi sikerek útján. Így már a München után következő hónapokban a csehekkel szemben támasztott újabb és újabb határkövetelésekkel túlmént a mértéktartásnak, 1939 márciusában a prágai bevonulással a tisztességnek és 1939 szeptemberében a háború kirobbantásával a lehetőségnek a határain. A prágai bevonulás megsemmisítette Németország egész morális pozícióját, a háború kitörése pedig megsemmisítette azt a reményt, melyet a németek többsége Hitlerhez kapcsolt. Az a mozgalom és az a vezér, akik Németország számá-

ra erkölcsi elégtételt ígértek, mindennél inkább hozzájárultak ahhoz, hogy Németország erkölcsi pozícióját semmivé tegyék, és utólag igazolják mindazt, amit Németország egykor érdemtelenül szenvedett.

### **Az eszmék csapdája: demokrácia és Führerprincíp**

A második pont, ahol a hitlerizmus szembeállott az európai értékrenddel, a *demokrácia* és a *személyes uralom* kérdése. Az európai politikai élet másfél évezredes fejlődése a személyes uralom megszűnése, a hatalom spiritualizálása, a demokrácia és az önkormányzat felé mutat. Fokozatosan az egész népben tömegérzelemmé válik az a kívánság, hogy ne tradicionális, dinasztikus és személyes formában, hanem a maga szükségletei és kívánságai szerint vezessék. Ez a lényegében és alapjában demokratikus szellemű kívánság azonban ott, ahol a tradicionális személyes uralom összeomlása túl hirtelen és előkészítetlenül történt, könnyen oda fajul, hogy a magát gazdátlanoknak és vezetetlennek érző közösség diktatórikus személyes uralmat emel maga fölé. Ez történt Németországban is: azt a feszültséget, mely a demokratikus vezetés kívánása és a vezetetlenség nyomasztó érzése között volt, oldotta fel a hitleri Führerprincíp, mely megadta a problémának a maga jellegzetes, minden irányban kielégítőnek látszó választát: a dinasztikus személyes uralom valóban meghalt, de helyette íme itt van a modern, a legmodernebb, a népi gyökerű uralom, a nép legmélyebb vágyait megtestesítő vezér személyes uralma, aki valódibb kifejezője a népakaratnak, mint a weimari demokráciának a nép által nem ismert és közönyösen tűrt vezetői, s egyedül méltó kifejezője egy nagy és nagyot akaró nemzet politikai megszervezésének. Újra előtűnik van a hisztérikus világkép jellegzetes ellentmondása, realitás és fantazmagória között. Hitler uralomra jutásának reális alapja az volt, hogy saját személyében tökéletesen megtestesítette a német nép hisztériáját, és a németiség nagy sérelmének az elintézését ígérte. A német nép nem diktatúrát akart, hanem egy olyan politikai vezetést, mely az egész közösség vágyainak hangot és valóságot ad, és ennek még a diktatúráját is hajlandó volt elviselni. Azaz pontosan azt akarta, amit a demokrácia alap gondolata szerint akarnia kell, csak hogy a politikai gondolkodásnak abban a zsákutcájában, melyben élt, elhitte azt a badarságot, hogy ezt egy személyes diktátorban megkaphatja. Paradox, de úgy van, hogy az a diktátor, aki minden megnyilatkozásában maró gúnnyal borította el a demokráciát és a demokráciákat, mindenképpen jobban hozzájárult ahhoz, hogy a német népnek az a politikailag közönyös

és tudattalan nagy hányada, melynek közönye oly nagy tehertétele volt a weimari demokráciának, belekerült a politika sodrába, s bármennyire is gyászos volt első szereplése, a demokrácia mégis ott kezdődik, ahol ez a tömeg megmozdul. A német nép elfogadta a Führert, de mélységes és egyre növekvő undorral fogadta mindazt, ami vele jár. Az ember szólási, mozgási, sőt morgási szabadságának mind kíméletlenebb béklyóba kötését, a magánélet mind teljesebb megszüntetését, a kémkedést és a feladást és azt a rengeteg miniatűr führert, aki a párt, az SA és az SS nevében az élet minden viszonylatát elárasztotta. Paradox, de így van, hogy éppen a hitlerizmus adta az élményszerű bizonyítását a német nép számára annak, hogy egy európai nép számára a korlátlan személyes uralom és a hatalom spiritualizálásának a hiánya kibírhatatlan. Bármekkora pusztítást végzett is a hitlerizmus a német társadalom demokratikus erőtenyezői között, a demokráciának az az előfeltétele, hogy a társadalom komoly tömegérzelem erejével undorodjék a személyes uralomtól, a személyes uralommal szemben addig túlságosan is lojális német nép számára a hitlerizmus tanulsága által valósult meg először.

### **Az eszmék csapdája: egyenlőség és fajelmélet**

Az európai értékrend szempontjából a harmadik döntő állásfoglalása volt a hitlerizmusnak az, hogy míg az európai társadalomfejlődés a születési szelekció mágikus erejébe vetett hit megszűnése és *mindennemű születési kiváltság feloldódása* felé haladt, addig a hitlerizmus a faji gondolattal olyan konjunktúráját teremtette Németországban a születés misztikájának, a nemes és paraszti ősök kutatásának, amire Európában a feudális nemesség legvirágzóbb korszakaiban sem volt példa. A paradox azonban az, hogy ezen a ponton is a hitlerizmusnak európai fejlődést igenlő eleme az, amely a valóságban és hosszú lejáratra győzött. Európában sehol a születési kiválasztás nem nehezedett olyan nyomasztólag a társadalom egész fejlődésére, mint éppen Németországban. A német politikai gondolkodás deformálódásában ez az egyetlen elem, melyet valóban vissza lehet vezetni a ködös germán előidőkhöz s a népvándorlás koráig, amikor a meglehetősen atomizált római társadalom romjain a germánok rendeztek be egy meglehetősen szigorú születésrendi társadalomszervezetet. Ez a társadalomszervezet a kereszténység által nyert átmoralizálás által nagyon fontos és nem értéktelen tényezőjévé vált az európai fejlődésnek, azonban a legújabb kori fejlődés nyilvánvalóan ennek a születésrendi társadalomszerve-

zetnek a teljes felszámolása felé mutatott, és ennek talán sehol Európában akkora nehézségei nem voltak, mint éppen Németországban. A hitlerizmus *éppen* a születésrendi társadalomszervezet rettenetes tehetetelét oldotta fel azzal, hogy radikálisan tagadásba vette a német nemzetet belül bármiféle születési és társadalmi különbség jelentőségét, és ugyanakkor egekig felértékelt, misztikus ragyogásba vont és legmesszebb menő személyes privilégiumok ígéretével felruházott új születési előjoggal halványított el minden régit, a németnek születés előjogával. Ha Hitler egyszer valami olyat mondott, hogy német utcaseprőnek lenni nagyobb dolog, mint más nemzetben grófnak, akkor ne képzeljük, hogy ez csupán üres frázis. A német utcaseprőknek pontosan erre a biztatásra volt szükségük, mert – ellentétben francia és angol kollégáikkal – nem voltak elegendően bizonyosak a maguk teljes emberi méltósága felől. Nem szabad lebecsülni annak jelentőségét, hogy a hitlerizmus a munkatáborok „melting pot”-jában oly radikálisan összekeverte a német társadalmi osztályokat. Annak a sematikus állításnak, mely szerint a hitlerizmus a német uralkodó osztályok álcázott védelmi szervezete, ezen a ponton látszik leginkább a szűk volta: ha uralkodó osztály volnék, megköszönném azt a védelmi szervezetet, melyben grófkisasszonyoknak megfagy kezük-lábuk a kötelező munkaszolgálat viszontagságaiban. Semmi kétség azonban, hogy mégis ez az a kritikus pont, ahol a hitlerizmus harmadik nagy törését megtalálhatjuk. A német utcaseprők számára ugyanis igazában nem az volt a legfontosabb, ami Hitler számára fontos volt, hogy tudniillik ők az angol grófoknál *többek*, hanem az, hogy a német grófokkal és gyárigazgatókkal *egyenlők* legyenek. A német tömegeknek meg kellett tapasztalniuk, hogy amennyit a hivatalfőnökkel való kötelező nemzettestvéri sörözéssel nyertek, annál többet vesztek a fegyelem és a parancsolási jog keményebbé válásával. A gyári munkásoknak észre kellett venniük, hogy helyzetük nem változott lényegesen azzal, hogy nevük ógermán szóval Gefolgsmann<sup>33</sup>, ellenben a tőkés azáltal, hogy Betriebsführer, azaz kisführer lett, nagyon sokat nyert. Az nem igaz, hogy a hitlerizmus a német uralkodó osztályok álcázott védelmi szervezete, de az igaz, hogy a benne rejlő tömegmegvető és hatalomimádó tendenciák miatt a szocializmusból csak azt valósította meg, ami benne szervezet és fegyelem, de szükségképpen elsikkasztja azt, ami benne egyenlőség és társadalmi felszabadulás, tehát semmiképpen sem szocializmus a szó európai értelmében. Mégis ő tisztította el a szocializmus útjában álló legnagyobb akadályt, a születési (társadalmi és vagyoni) előjogok presztízsét. A német

<sup>33</sup> *Gefolgsmann* – a fejedelem, a hűbérúr kíséretének tagja

faj glorifikálása megégett abban a történelmi katasztrófában, amelybe a hitlerizmus a német népet vezette, de vele égett a születési előjogoknak az a nyomasztó terhe is, melyet a hitlerista faji gondolat magában feloldott.

### A hitlerizmus mérlege

Íme, előttünk áll teljes méreteiben a hitlerizmus hisztérikus világképének végzetes törése és a külső összeomlással párhuzamos belső összeomlása. Eszeveszett erőfeszítéssel szegült szembe az európai társadalom három döntő fejlődési tendenciájával, az önrendelkezés rendszerén épülő szorosabb nemzetközi egységgel, a személyes uralmat felváltó demokráciával és a születésrendi társadalmi szervezetet feloldó szocializmussal. Amiért ezeket az elveket egyszer hiányos, ellentmondó és képmutató módon alkalmazták Németországra, egy olyan világot akart felépíteni, ahol ezek az elvek nem érvényesülnek. Az európai fejlődés végső elveit azonban nem lehet „új” eszmékkel helyettesíteni, nem lehet átfesteni, nem lehet félrefordítani. Az „igazi” önrendelkezésre, demokráciára, szocializmusra való hivatkozás, melyet a hitlerizmus hatalmi és faji mítoszban élő vezetői taktikai fogásnak tekintettek, végzetes csapdává lett: a hitlerizmus erejét és sikerét az adta, ameddig és amennyire *valóban* az önrendelkezési jogot, a demokráciát és a szocializmust képviselte, és mikor ezeket az eszméket, mint feladatukat elvégzett taktikai eszközöket, ki akarta dobni a fegyvertárából, akkor egyszerre kiderült, hogy eszmeileg fegyvertelen. Maradandó csak annyi belőle, ami valóban önrendelkezés, demokrácia és szocializmus, az, hogy először rajzolta ki világosan a német nemzet kereteit, először demonstrálta az élmény átütő erejével a német nemzet számára a személyes uralom kibírhatalanságát, és először érzékeltette elevenen a németiség számára a születési kiváltságok elévülését.

Szó sincs arról, hogy mindez a hitlerizmus *érdeme* volna, vagy pláne a hitlerizmus a demokratikus fejlődés alkalmas és lehetséges állomása volt. Nem lehet „érdeme” egy olyan rendszernek, mely egy egész nemzetet töltött el hamis romantikával, egy egész nemzet fiatalságát irányította álértékek felé, és egy egész földrész életét borítja el a félelemnek kiszámíthatatlan következményű megrázkódtatásaival. Beláthatatlan az a kár, amelyet Európa fejlődésében a hitlerizmus okozott. Ez azonban nem akadályozza annak, hogy rajta keresztül ne valósuljanak meg olyan mély és ellenállhatatlan társadalmi, lélektani folyamatok, amelyek erősebbek minden ideológiánál, koreszménél és propagandánál.



## Összefoglalás

A fenti leírásban megpróbáltuk plasztikussá tenni azt a kiinduló felismerést, hogy a németiség szörnyű politikai hisztériája nem alkati, hanem történeti okokból ered. Bemutattuk azt a két szívós történeti tényezőt, a területi fejedelemséget és a születési szelekciók túl erős érvényesülését, melyek a német problémának a megoldását a legújabb korban emberfelettien megnehezítették. Bemutattuk azt a szerencsétlen történeti cselekedetet, az osztrák császári cím 1804-es évi felvételét, mely a német politikai fejlődést megfosztotta a leghasznosabb konszolidáló tényezőtől, a legitim Habsburg császártól. Bemutattuk azt a három történeti megrázkódtatást – 1806-ot, 1848-at és 1918-at, melyek félelemmel és bizonytalanságérzettel töltötték el a németiség politikai tudatát, és hajlamossá tették arra, hogy félmegoldásokba és álmegoldásokba meneküljön. Bemutattuk, hogy Németország rövid kétszáz éven belül egymás után öt olyan politikai rendszerben élt, mely egy végsőleg lehetetlen helyzetet rögzített meg, melyben valódi társadalmi és politikai egyensúlyról nem lehetett szó. A belső labilitást az alapul szolgáló abszurd kompromisszum vagy abszurd politikai előfeltevés szentté és sérthetetlenné nyilvánításával próbálták kiegyensúlyozni. Az a fejlődés, mely a római szent birodalomtól a Német Szövetségen, a wilhelminus német császárságon, a weimari köztársaságon keresztül a hitleri harmadik birodalomba torkollik, zsákutcából zsákutkába, a semmiből a semmibe vezet. A római szent birodalom nyugvó anarchiája, ahogyan Ferrero nevezte, a Német Szövetség reakcionárius tehetetlensége és a weimari köztársaság béna demokráciája közismert dolgok; a fentiekben főleg azt próbáltam bemutatni, hogy a lendület és a dinamika álarcában fellépett wilhelminus Németország és a hitleri harmadik birodalom is teljességgel beletartoznak az abszurd kompromisszumon vagy az abszurd előfeltevésen alapuló zsákutkáknak abba a sorozatába, melyet az újkori német politikai fejlődés jelent.

Azonban bármennyire is történeti és nem alkati okokra megy vissza a németiség politikai hisztériája, a megrázkódtatásoknak és a zsákutkáknak ez a sorozata ma már oda vezetett, hogy az egész német *karakter* bizonyos fokú deformálódásáról beszélhetünk. A két világháborúban németek ezrei és százazrei éltek át a legközvetlenebb élmények erejével, hogy ők németek, egyszerre hatalmasok és mégis gyengék, győzelmesek és mégsem tekintélyesek, igazságot keresők s igazságtalanságaikért gyűlöltek, mindenben kiválóak és mégsem igazán respektáltak, csodálatosan organizáltak és mégsem sziklaszilárdak. Ezek az élmények minden átlag né-



methez közel hozták a nyers hatalomkultusz és a morális elégtétel-keresés ambivalens tendenciáit, de ugyanakkor azt az érzést is, hogy valami olyan lélektani ballasztot hordanak, amelytől egyszer meg kell szabadulniuk.

A kibontakozás útja nincs elzárva: a német karakter teljes és végleges megváltozásáról még nincs szó. A német politikai zsákutca eredeti okai ma már tulajdonképpen megszűntek. A politikai atomizálódás, a területi fejedelemségek rendszere, a társadalom hiperarisztokratikus szerkezetei szét vannak morzsolva, és maguk is elégték a német hisztéria rettenetes tűzvészében. De elégték vagy teljesen megbénultak azok a belső tényezők is, melyek a német politikai fejlődést előrevihették volna. Ma a németséget környező világ tisztánlátásán, félelem nélküli nyugalmán és emberséges bölcsességén múlik a német politikai regenerálódás. A német baj nem gyógyíthatatlan szervi baj, hanem egy rettenetes közösségi merevgörccs, amelynek kioldása a jövő legnagyobb európai feladata.

### III. FEJEZET

## [FRANCIAORSZÁG FÉLELME ÉS AZ OLASZ ÖNBIZALOM BETEGSÉGE]

#### 1. Franciaország félelme

Nem feladatunk, hogy a francia politikai fejlődés minden egyes hisztérikus jellegű momentumát részletesen analizáljuk; azzal kell foglalkoznunk, amivel a francia politikai hisztéria a mai európai válsághoz hozzájárult. A francia történelem nagy hisztériája a nagy francia forradalom volt, azonban ennek az európai egyensúlyi helyzetre gyakorolt hatásai 1814-ben a körülményekhez képest szerencsés módon lezárultak, a német és olasz politikai fejlődésre gyakorolt hatása pedig a német és olasz politikai hisztériákban élt tovább. Az európai rendnek legújabb, 1914 óta tartó felborulásában azonban mégis van bizonyos része a francia nemzet politikai lelkiállapotának is, éspedig azon a félelmi hisztérián keresztül, mely a német–francia viszonyban 1870–71 óta a francia külpolitikának ha nem is kizárólagos, de egyik fontos meghatározója lett.

1870–71 a francia történelemnek az egyik legmegrázóbb fordulója; talán megrázóbb 1940-nél is, mert 1870–71-ben kezdődött az, ami 1940-ben csak folytatódott: a francia nagyhatalmi helyzet kétségessé válása. Ennek a folyamatnak a kiindulópontja egy egyszerű materiális tény: a francia népszaporodás csökkenése. E folyamat okait nem feladatunk itt részletesen taglalni. Mindenesetre jó nem beugorni sem annak a naiv materialista formulának, hogy a francia nép biológiailag elfáradt, sem annak a moralista szólamnak, hogy Franciaország az erkölcsi dekadencia állapotában van. Biológiai fáradtság valóban létezik, de a francia emberanyag életerejét komoly összehasonlító módszerrel tudtommal még nem mérték meg. Ami pedig az erkölcsi dekadenciát illeti, bármennyire való is, hogy a francia népszaporodás csökkenésének végeredményben a társadalmi morál válsága és változása áll a háttérben, szó sem lehet valami Franciaországra szorító dekadenciáról, sőt a kontinentális Európa többi országában a társadalmi morállal sokkal nagyobb baj van. A francia népszaporodás csökkenésének egyetlen realista megfogalmazása az, hogy a népszaporodás csökkenésének egész Európára kiterjedő folyamata Franciaországban csaknem száz évvel korábban

indult meg, mint máshol. Ebben lehetett része a francia társadalmi fejlődés előrehaladottságának, a francia *savoir-vivre* rafináltabb voltának, lehetett része a francia forradalom és a napóleoni háborúk vérvettségéből származó lélektani elfáradásnak és még sok más egyéb közösséglélektani tényezőnek, azonban az európai közösség válságának a szempontjából az a materiális tény a lényeges, hogy mindennek következtében Franciaországnak és a körülötte elterülő európai nagy országoknak a lélekszámaránya csaknem száz százalékkal eltolódott. Ezt pedig döntő jelentőségűvé súlyosbította az, hogy az általános védkötelezettség következtében az államok politikai erőviszonyai az addiginál sokkalta szorosabb függésbe kerültek a lélekszámuktól. Mindez történt éppen akkor, mikor hosszas vajúdas után a német egység a megvalósulás útjára lépett. A francia–német hatalmi arány megfordulása tehát egészen radikális és hirtelen volt.

Mindez indokolja azt, hogy 1870–1871 nagy megrázkódtatás volt, de nem magyarázza meg, hogy miért született ebből a megrázkódtatásból egy félelmi hisztéria. Egy ország hatalmi helyzetének és presztízsének a csökkenése kemény tény, de különösen komolyan demokratikus alapszerkezetű országokban, amilyen a francia is, meg szoktak lenni azok a morális erők, melyek az ilyen tényekkel való szembenézésre az országot képessé teszik. Végeredményben ha a kalandor második császárság beleugrott is a porosz–francia háborúba, alig volt valószínű, hogy a demokratikus szellemű francia közvélemény tartósan támogatni akart volna egy olyan politikát, mely a németek által kívánt német egység megakadályozását vagy tudomásul nem vételét tűzi ki célul. 1870–71 azonban – bár a háborús konfliktus kiinduló tartalma nem volt több és más, mint a német egység tudomásulvételének kérdése – szerencsétlen körülmények folytán ennél több és más lett. Mert 1870–71 nemcsak a francia történelem fordulója, hanem egyúttal a német nemzet nagy elégtétele 1806-ért s ugyanakkor a német nemzet nagy és katasztrofális politikai zsákutcájának a kezdete is. A tragikus az volt, hogy ez a végzetes történelmi pillanat mind a két nemzet számára a nemzeti élet minden alapvető baját végzetesen és visszavonhatatlanul összekapcsolta a *másik* nemzet erőszakos beleszólásának az emlékével. Mert 1870–71-ben nem egy ereje tudatában lévő, magabiztos s az európai politika tradícióiba beleágyazott Németország tanította meg a német önrendelkezés tiszteletére a francia kalandor-diktátort, hanem egy belső bizonytalanságtól kínzott, látszatsikerektől megzavarodott s a maga problémáin eligazodni nem tudó, parvenü Németország vett elégtételt azon az országon és azon a nemzeten, amelynek 1806, a német megaláztatás szörnyű emléke óta minden baját és nyomorúságát tulajdonította. A franciák mindezt nem tudták: nem volt

semmi közvetlen tapasztalatuk arról, hogy a poroszokban és a porosz vezetés alatt álló Kis-Németországban 1806 óta egy Erbfeind-komplexum él, amely az 1806. évi nagy megaláztatásért elégtételre szomjazik. Egyének és nemzetek életében pedig nincs annál szörnyűbb, mint elégtétel-kereső ellenfél kezébe jutni. Nem az a lényeges, hogy a németek milyen atrocitásokat követtek el vagy nem követtek el: nyilván nem voltak sem rosszabbak, sem jobbak, mint az 1814. évi győztesek, akik után semmiféle „fóbia” nem maradt a franciákban. Hanem az volt a lényeges, hogy akármit csináltak, az Erbfeind-en való elégtéterszerzés szellemében csinálták. Így lettek a franciák az áldozatai az 1871-es frankfurti békének, melynél Napóleon óta először hágták át a józan és indulat nélküli békecsinálás európai hagyományait. Mindezt betetőzte Elzász-Lotaringiának, különösen pedig Metz tiszta francia nyelvű környékének az elcsatolása, egy olyan területé, amelynek lakosságától az égvilágon semmi címen nem lehetett várni, hogy Németországhoz tartozónak érezze magát. Ilyen helyzet pedig, a felosztott Lengyelországtól eltekintve, az akkori Európában igen kevés volt. Bármennyire igaz is tehát, hogy Elzász-Lotaringia és a reváns ügye nem volt olyan centrális irányítója a francia politikai életnek, amilyenné aztán Közép- és Kelet-Európában váltak a területi kérdések, a lényeg mégis az volt, hogy a francia nemzet egy határozott prusszofóbiával került ki a háborúból, és a német–francia viszonyban most már kölcsönössé és krónikussá vált a félelem és az elégtétel-keresés állapota.

A francia nemzet történelmi tapasztalatainak és emlékeinek a világban tehát 1870–71 sem az lett, aminek lennie kellett volna: a francia hatalmi helyzet meggyengülésével való első komoly szembetalálkozás, hanem egy megrendítő és félelemkeltő katasztrófa, melynek középpontjában egy váratlan brutalitással fellépő, engesztelhetetlen és barbár ellenség megjelenése áll. Ekkor született meg a prusszianizmus rémképe. Nem azért nevezzük ezt rémképnek, mintha hinnénk a gondolkodók és költők idillikus és ártalmatlan Németországának nem kevésbé fiktív képében. Tudjuk jól, hogy a németek a maguk 1871 után mindinkább súlyossá váló hisztériájában mennyire igyekeztek be is tölteni azt a mumusképet, mely a franciákban s utóbb az egész világon róluk kialakult. Hanem azért nevezzük rémképnek, mert 1871 után ez a kép úgy, ahogyan a francia politikai tudatban kialakult, függetlenné vált a realitástól, sőt a hisztéria örök törvényei szerint a realitással való szembe nem nézésnek vált mindinkább a közegévé.

A francia politikai közvélemény demokratikus és felnőtt nemzet módjára igyekezett reagálni a vereség nagy történelmi tapasztalatára, s 1871 tapasztalatát egy nagy nemzeti morális regeneráció kiindulópontjává tette, melyet Franciaország legnagyobb írói és politikai gondolkodói irányí-

tottak. Ez a nagy nemzeti önvizsgálat mindenekelőtt a második császárság kalandor diktatúrájának morális ürességét állította szembe egyrészt a francia tradíciók morális szilárdságával, másrészt a forradalmi demokratizmus morális izzásával. Ez eredményezte, hogy Franciaország 1871-től kezdődően indult el a politikai és társadalmi fejlődésnek egy olyan útján, mely végül is a francia társadalom teljes és végleges demokratizálásához vezetett. Bármilyen fontos is azonban egy ilyen nemzeti önvizsgálat, az okok és tényezők túlmoralizálása nagy félreértéseknek válhat forrásává. 1871-ben elmaradt az, ami döntő lett volna: a francia hatalmi helyzet megváltozott materiális tényezőinek az egész közvéleményre kiterjedő tudatos számbavétele. Nem azért, mintha a francia hatalmi helyzet megváltozását nem tudták, nem látták és nem hangoztatták volna élesen látó franciák: csak éppen az történt, hogy ez a felismerés nem tudott a közvélemény általános és elfogadott formulájává válni, mert ezt a felismerést elnyomta és háttérbe szorította a német mumusnak a francia közvéleményben kialakult képe. A francia–német hatalmi arány eltolódásával való szembenézést ezenfelül el lehetett odázni már csak azért is, mert hiszen a vagyon és a gazdagság, a szellem és a kultúra, egyszerűen a béke világában Franciaország továbbra is tartani tudta nemcsak az egyenlőséget, hanem a fölényt is Németországgal szemben: hiszen Franciaország éppen az 1871 után következő évtizedekben szerezte össze a világ második legnagyobb gyarmatbirodalmát; a francia szellemi teljesítőképeség ekkor éli egyik legragyogóbb korszakát, szemben a németekkel, akiknek nagyméretű és túlhangoztatott teljesítményei mögött mindinkább kitetszett az értékvilág, különösen a politikai értékvilág megzavarodása. A francia közvélemény tehát 1870–71 után nem úgy vette tudomásul az új, egységes Németországot, mint egy szilárd és mozdíthatatlan történelmi faktumot, hanem úgy, mint egy félelmes monstrumot, mint egy nem egészen emberi arcú mumust.

Ennek pedig az európai helyzetre az volt a döntő következménye, hogy ettől kezdve a francia külpolitikát a *félelem* irányította: félelem attól, ne-hogy még egyszer megismétlődjék az az európai konstelláció, melyben Franciaországnak egyedül kell szembeállnia Németországgal. Ebből s Németország más irányú félelmi politikájából alakult ki a két szemben álló szövetség rendszere, majd az első világháború.

Az első világháború a győzelmes befejezés ellenére sem enyhítette, sőt súlyosbította a francia politikai gondolkodás félelmi komplexumát. 1918 volt a francia elégtételszerzés nagy pillanata, ez az elégtétel azonban nem lehetett teljes, nem lehetett akkora, mint a németek 1870–71. évi elégtétele, mert nem változtathatott a hatalmi eltolódás tényén. Bármilyen fé-

nyesek voltak is a franciák katonai teljesítményei 1914–1918 között, a győzelem mögött ott állott az a nyugtalanító tapasztalat, hogy Franciaország rettenetes erőfeszítései, szörnyűséges vérvesztesége éppen csak elég volt ahhoz, hogy szövetségeseivel együtt tartani tudja a két fronton harcoló Németország egyik frontját. Ezért mondta Clemenceau, hogy húszmillióval több német van, mint kellene. A németek ebből a megállapításból csak a szadista németgyűlöletet hallják ki, mely örömét lelné húszmillió német pusztulásában. A lényegyet azonban akkor ragadhatjuk meg, ha ezt a megállapítást megfordítva fogalmazzuk meg: Franciaországnak s vele Európának az a baja, hogy húszmillióval *kevesebb francia van*, mint kellene. 1918 után a francia külpolitika, ha ezzel a ténnyel szembenéz, két dolgot cselekedhetett volna: vagy beszüntet mindenféle rivalizálást Németországgal, leszűkíti európai nagyhatalmi politikáját, s arra a reményre építi fel biztonságát, hogy Németországnak nem lesz érdemes egy nagyhatalmi politikát nem folytató Franciaországot csupán az amúgy sem jó német érzelmű Elzász-Lotaringia elfoglalásáért megtámadnia. Vagy megpróbál szélesebb alapon egy olyan szövetségi rendszert létrehozni, mely képes egyensúlyt tartani a német háborús potenciállal. Az első alternatívát két szempont is kizárta: a félelem szempontja és a győzelemé; lehetetlen volt elhinni, hogy a gonosz, agresszív Németország ne ragadná meg az alkalmat Franciaország megtámadására, leigázására vagy megcsonkítására, és lehetetlen volt a győzelem embertelen erőfeszítéseit dezavualni azzal, hogy Franciaország a győzelem után se legyen feltétlenül garantálva a német hatalmi megnövekedés veszedelmeivel szemben. Maradt tehát a második alternatíva, a szélesebb alapú kooperáció a német hatalommal szemben, aminek a tervét már a párizsi békekonferencián kidolgozták a franciák, egy angol–francia–amerikai állandó szövetség formájában. Ez a terv Amerika visszavonulásán s Anglia közönyén megbukott. Ez a kudarc – minthogy abban az időben még nem jött komolyan számításba egy Kelet-Európára is támaszkodó védelmi rendszer – egyúttal minden lehetséges francia külpolitikai célkitűzés zsákutcája is volt, amivel a félelem és a győzelem kettős determináltságában egyszerűen lehetetlen volt szembenézni. A zsákutcának és a szembenézni nem akarásnak ebből a végzetes szituációjából született meg a versailles-i atmoszféra, mely a békeszerződést nem konkrét politikai viták lezárásának tekintette, hanem azt a lehetetlen feladatot tűzte a békecsinálók elé, hogy a győzelem pillanatában fennálló és Franciaországra *pillanatnyilag*, de *csupán* pillanatnyilag kedvező francia–német hatalmi arányt *intézményes* rendelkezésekkel állandósítsa. Ezen a ponton kezdődik a francia külpolitika irreálissá válása. Csakis az irrealizmus at-

moszférájában születhetett meg az a fantasztikus elképzelés – melynek döntő része volt a hitlerizmus szörnyű hisztériájának a kiváltásában –, hogy Franciaország biztonságának komoly tényezője lehet az, hogy Németország vereségének pillanatában kötelezze magát aránylag kicsiny hadsereg tartására és kötelezze magát az Ausztriával való nem egyesülésre: két olyan kötelezettségvállalás, melyet józan ésszel nem lehetett vállalni és vállaltatni másképp, mint a provizórikus jelleg tudatában. Az irrealizmusnak ebben az atmoszférájában alakult ki a francia politika és a népszövetségi politika groteszk kapcsolata, ami annyit jelentett, hogy a francia politika, mely 1919-ben Wilson filantróp frázisait és terveit mélységes megvetéssel kísérte, jobb híján a Nemzetek Szövetségének a rendszerével akarta orvosolni a francia biztonsághiányt. Ez pedig eleve csődöt jelentett; egy olyan intézmény, mint a Nemzetek Szövetsége, nem arra van hivatva, hogy létrehozója legyen egy addig még meg nem lévő biztonságnak, hanem az a feladata, hogy megformálja legyen egy már tőle függetlenül is megalapozott biztonságnak.

A francia politika 1919–1938 közötti minden fordulata és mozdulata nem volt más, mint állandó viaskodás a francia politikának *konkrét* – Németországgal szemben való – biztonságra törekvő célkitűzése és a népszövetségi politikának univerzális, elvi biztonságot posztuláló elképzelései között. Az ellentmondás magya a kollektív biztonság értelme feletti végzetes félreértés volt; a francia külpolitika az európai bizonytalanság centrális tényezőjével, *Németországgal* szemben akart kollektív biztonságot, a népszövetségi ideológia pedig *minden támadóval* szemben.

A francia külpolitikának e mellett az irreális vonala mellett volt egy *reális* vonala is: igyekezett egy angol–francia–olasz és egy francia–kelet-európai kooperációt kiépíteni, vagyis azt a körgyűrűt megvalósítani, mely a német–francia hatalmi arány eltolódása után egyedül lett volna képes az európai egyensúlyt fenntartani. Locarnói szerződés, francia–lengyel, francia–csehszlovák, francia–jugoszláv, francia–orosz szerződések: mind ennek a törekvésnek a mérföldkövei. Ez a törekvés azonban egy pillanatig sem tudott megszabadulni a félelem destruáló hatásától, annál is inkább, mert a Németország köre építendő erődvonal végzetes pontokon (Olaszország, Magyarország, utóbb Csehszlovákia s a lengyel–orosz ellentét) lyukas volt vagy ellentmondó.

Az idő és az utóbb bekövetkezett események fényesen igazolták a francia külpolitikának mind a szövetségi, mind a kollektív biztonsági terveit. Mindazok, akik szemére hányják a francia külpolitikának, hogy Németországgal szemben irreális merevséget tanúsított, meggondolhatnak, hogy



meglévén a félelmi állapot, a francia politika merevsége és a francia biztonság hiánya végzetes kölcsönhatásban állott egymással: minél kevésbé sikerültek a francia külpolitika különféle reális békestabilizáló elképzelései, annál kevésbé volt Franciaország abban a lélektani helyzetben, hogy Németországgal szemben ésszerű politikát folytasson. Könnyű volt az angoloknak és amerikaiaknak, akik a francia félelmi állapoton kívül állottak, megértőnek és konciliánsnak lenniök: valójában éppen önekik a francia tervektől való távolmaradása okozta, hogy a francia politika nem volt képes a Németországgal szembeni merevségéből engedni. Ha sikerül akár a francia–angol–amerikai szövetséget, akár egy angol–francia–olasz–jugoszláv–magyar–csehszlovák–lengyel–oroszláv körgyűrűt, akár a kollektív biztonság valamiféle rendszerét megvalósítani, akkor beállott volna Németországgal szemben a nagyvonalú koncessziók adásának a lehetősége is. Minthogy azonban ezek nem sikerültek, maradt a francia külpolitika is olyannak, amilyennek a francia félelmi állapot determinálta. Rengeteget filozofáltak arról, hogy a biztonság célkitűzése milyen szűk, kispolgári, lendületlen, defenzív beállítást. Mindebben van valami kevés igazság, de nagyobb részben üres halandzsa az egész: a francia politikát nem az a törekvés és merevség, hogy biztonságra törekedett, mert hiszen minden politika, a kalandorokét kivéve, valamiféle biztonságra törekszik. A baj az volt, hogy *hiába* törekedett biztonságra, de ugyanakkor bele volt szorítva a nagyméretű felelősségvállalásnak egy olyan politikai és morális szituációjába, melynek egyedül nem tudott megfelelni. Mindebből egy olyan súlyos félelmi állapot és belső bizonytalanság származott, amit az ellenfél a maga idejében tökéletesen ki is aknázott.

Bármit is beszélnek a Münchent előkészítő reakcionárius-kapitalista klikk ravasz intrikáiról, minden intrika nélkül is világos volt, hogy ha egyszer a biztonság mindkét rendszere – a Németországot környező országok szoros politikai szövetsége és a népszövetségi politika – egyidejűleg csődöt mondott, akkor ebből más, mint valamiféle München, aligha következhetett.

A müncheniek és az antimüncheniek vitájában a felületi jobb–bal elentét mögött tulajdonképpen a francia politika dilemmája kapott antinómikus alakot: az antimüncheniek oldalán állott az az igazság, hogy az európai békét a hitlerizmustól másként, mint egyetemes európai erőfeszítéssel nem lehet megőrizni, a müncheniek oldalán pedig az az igazság, hogy e feladat vállalása egy szilárd nyugat–kelet-európai politikai erőgyűrű nélkül Franciaország összeroppanására kell hogy vezessen. Hogy azután Franciaország egy év múlva a müncheninél sokkalta súlyosabb és hátrá-

nyosabb politikai konstelláció mellett mégis belement a németekkel való háborúba, azt annak az óriási fordulatnak kell tulajdonítani, mely a prágai bevonulás után az európai morális pozíciókban bekövetkezett: Németország, mely mindaddig komoly erkölcsi ütőkártyákkal rendelkezett, nyíltan lemondott arról, hogy hatalmi politikáját bármiféle morális háttérrel támogassa meg.

Ebben a helyzetben a francia félelmi politika furcsa szublimálódáson ment keresztül. Most ne gondoljunk egyes személyek kicsiny vagy nagy voltára, jobb- és baloldaliak, müncheniek és antimüncheniek huzakodására, befolyások, érdekek és intrikák harcára, hanem arra az atmoszféraváltozásra, mely a prágai bevonulás utáni francia politikát jellemezte. A félelmi elem háttérbe szorult, illetőleg megnemesedett. München után lehetővé és valószínűvé vált, hogy Németország nem támadna meg egy olyan Franciaországot, mely a kontinensen – különösen Kelet-Európában – nem folytat nagyhatalmi politikát; hihetővé és valószínűvé vált az, hogy Franciaország, ha akar, nagyobb kockázat nélkül kívül maradhat abból a világégésből, mely felé a hitlerizmus viszi a világot és Európát.

A francia félelem oka, ha nem szűnt is meg, legalábbis megkevesbedett. Mikor 1939 márciusában, Hitler prágai hitszegésével radikálisan megfordultak a morális pozíciók, Franciaországot egy szublimált, megnemesedett „félelem” vitte arra, hogy vállalja a kiállást a leghátrányosabb feltételek mellett: a félelem attól, hogy különben Franciaország nem tud méltó lenni önmagához. Mindaz a nagyméretű felelősségvállalás, melynek 1919–1938 között a legfőbb látható motorja a félelem volt, most tisztán felemelkedett, mint helytállás Európáért, mint Franciaország időtlen történelmi szerepe, mely független lélekszámtól és katonai erőttől. A francia külpolitika, mely húsz évig nem volt más, mint időtlen és kicsinyes szőrszálhasogatás a versailles-i békeszerződés körül, most ismét feladata magaslatán jelent meg anélkül, hogy bármiféle személyi változás ezt égzengés és kúrtharsogás közepette megmutatta volna. 1919 óta sohasem volt a francia külpolitikának egy olyan nagyvonalú, bátor, tisztán látó periódusa, mint a Hitler prágai bevonulásától az 1940-es összeomlásig terjedő időben. Az összeomlás, bármily szörnyű volt is, ugyanakkor [be]koronázása volt ennek a megnemesedésnek: Franciaország egyedül állott helyt Európáért s a világeért, holott nem volt kényszerítve rá, mert kikerülhette volna. Sokan szörnyű

törésnek érzik, hogy ilyen sokat ígérő lendület után Pétain és Vichy<sup>34</sup> következett. A vichyi *kormány* tetteiért – főleg a megszállott területen, majd utóbb a teljes megszállás idejében – lehet, hogy van szégyellnivaló. Azonban nincs szégyellnivaló [azon, hogy] az összeomlás szörnyű élménye után abból a felismerésből, hogy Franciaország „kikerülhette volna”, megszületett a vichyi *hangulat*.

Nem tudom, mi lesz az 1940. évi összeomlás lélektani maradványa Franciaországban; lehet, hogy egy új félelem. Az a tanulság azonban, mely a München-pártiság és a vichyi hangulat mélyebb oka volt, a győzelmes felszabadulás után is fennáll: Franciaország erejét meghaladja az, hogy egyedül, nagyméretű kontinentális segítség nélkül szembeszálljon Németországgal.

Ezért felesleges és veszedelmes az 1940. évi összeomlás okait túlmoralizálni. Ezen a ponton meg kell hogy lássuk a francia összeomlás és az olasz összeomlás közötti alapvető alkati különbséget. A francia összeomlás alapvető okai – minden ellenkező értelmű moralizálás ellenére is – materiális tényezők voltak. Aki azonban látta azt, hogy Franciaország hogyan jutott túl az 1936. évi belpolitikai és az 1938. évi külpolitikai krízisen, aki közelről látta és megérezte az 1936. évi sztrájkhullám és látható összevisszaság mögött felmutatkozó megingathatatlan emberséget, derűt és mértéktartást, aki végignézte az 1938. és 1939. évi franciaországi katonai behívások handabanda nélküli sorsvállalását, az nem fogja elhinni, hogy az 1940. évi összeomlásban egy elkorhadt, morális tartás nélküli közösség omlott össze. A háborús célok kezdeti zavarán megfelelő idő alatt Franciaország éppen úgy túl tudott volna jutni, mint Anglia. Csak éppen ideje nem volt hozzá, s ez legfőképpen materiális tényezőkön múltott: a német–francia hatalmi arány eltolódásán és Franciaország katonai sebezhetőségén. A francia összeomlás alapvető okai materiális jellegűek voltak, s csak súlyosbító kísérő körülményei voltak morális jellegűek. Ellentétben az olasz összeomlással,

<sup>34</sup> *Pétain, Henri Philippe* (1856–1951): francia tábornok és politikus. 1916-ban a Verdunt védő csapatok fővezére, 1917-ben a francia csapatok főparancsnoka. 1920-tól 1930-ig a Legfelsőbb Haditanács alelnöke. 1934-ben hadügyminiszter, később Spanyolországban követ, 1940-ben miniszterelnök. 1940. június 22-én kormánya aláírta Franciaország kapitulációját Németország és Olaszország előtt; július 3-án megszakította a diplomáciai kapcsolatot Angliával. A németek által meg nem szállt területeken Vichy központtal, P. Lavallal németbarát államot szervezett, amelynek 1945. április 24-ig államfője volt. Az angol–amerikai csapatok észak-afrikai partraszállása után fegyverszünetet kötött a szövetségeseikkel, és felvette a diplomáciai kapcsolatot az USA-val, mire a németek megszállták Vichyt. Franciaország felszabadulása után halálra ítélték, de az ítéletet De Gaulle életfogytiglani börtönre változtatta.

mely elsősorban morális összeomlás volt, egy hamis előfeltevésekkel dolgozó politika összeomlása, és csak a kísérő körülmények voltak materiális jellegűek.

## 2. Az olasz önbizalom betegsége

Az olasz politikai hisztéria nem kevésbé döntő faktora volt az európai összeomlásnak. A német túlsúllyal szemben szükséges belső erődvonal legkatasztrofálisabb hézaga éppen Olaszország volt. Franciaország népességbeli meggyengülése után egy szilárd angol–francia–olasz vagy akár csak egy szilárd francia–olasz kooperáció az európai egyensúly megbillenését hatékonyan és eredményesen ellensúlyozhatta volna. Az európai egyensúly végső megbillenése akkor következett be, amikor Olaszország kiugrott a nehezen létrejött stressz frontból.

A világnak ma általában nincs nagy véleménye az olasz katonai teljesítmények értékéről, és sokan bizonyára azt gondolják, hogy Olaszország állásfoglalása alig változtatott volna lényegesen az erők egyensúlyán. Ez azonban hamis szemlélet. Egy modern nemzet katonai efficienciája nem tagjainak verekedési kedvével vagy fizikai bátorságával függ össze. Egy modern nemzet tömegei az undornak, a rezignációnak és a helytállásnak egyugyanazon vegyülékével fogadják és teljesítik az öldöklés parancsát, s abban sem nagyon tudnék hinni, hogy degeneráltság vagy bármi egyéb ok miatt az olaszok idegei rosszabbak más európai nemzetekénél. Egy modern nemzet katonai teljesítőképessége azonban szoros összefüggésben, mondhatnánk, egyenes arányban áll azzal, hogy a háború célját, szükségességét és értelmét mennyire tudja és akarja átérteni és átérezni. Az, hogy az olaszok rossz katonák, a 20. század előtt éppen úgy nem volt európai közvélemény, mint ahogy az sem, hogy a németek a keresztény civilizáció ellenségei, vagy hogy a franciák degeneráltak. Az olasz katonai teljesítmények csökkent értéke mögül a nemzeti közösség politikai és katonai erőfeszítéseivel való azonosulás érzése, ez a hatalmas modern tömegérzelem hiányzott. Ennek okát pedig az olasz politikai fejlődésben kell keresni.

Olaszország a 16. század óta megszűnt önálló európai politikai tényező lenni, azonban egészen a 18. század végéig a maga kis államokra bomlott belső keretein belül bizonyos önállóságot élvezett, s a nagyhatalmi politika árnyékában úr volt a maga portáján. A napóleoni háborúk – amint azt Ferrero *Aventure* című munkájában ragyogó tollal bemutatta – hozták napvilágra az olasz politikai és társadalmi szerkezet teljes belső elszáradását és

kiüresedését. Ennek következtében a 19. század elejétől kezdve Olaszország bizonyos részben közvetlen és érezhető idegen uralom alá került, de ettől függetlenül is az összeomlott politikai tekintélyek országává lett, s egy bizonyos vákuumot alkotott Európa közepén. Bármennyire furcsán hangzik is, az egységes Olaszország létrejövetelének nem az ellenállhatatlan olasz nemzeti mozgalom volt a legfőbb oka, hanem az, hogy ezt a vákuumot valahogyan be kellett tölteni. Hogy ez az egységes Olaszország formájában történt, abban természetesen része volt az olasz hazafiak lelkes munkájának s a Savoyai-ház ügyes politikájának, abban pedig, hogy ez az egység a Savoyai-ház vezetése alatt jött létre, az ügyes politikán kívül része volt annak is, hogy a Savoyai-ház volt Olaszország egyetlen komoly helyi gyökerű dinasztiája, míg az összes többi – a pápa speciális esetétől eltekintve – vagy reneszánsz zsarnokokból kinőtt fejedelmecske volt, vagy az európai koncert alkudozásai és csereberéi során oda kiutalt gyökértelen uralkodóház. Mindeme tényezők együttes hatására létrejött a Savoyai-ház vezetése alatt álló egységes Olaszország, ez az egység azonban nem vált az olasz nemzet egészének olyan egyetemes megrázó élményévé, mint például a modern francia állam megszületése, de még annyira sem, amennyire a német nemzet egészének ügye volt a német egység létrejövetele. Az olaszok természetesen egészükben örültek az egységes Olaszország létrejövetelének, s örültek annak, hogy ezáltal politikailag is visszakerültek az európai nagy nemzetek sorába. De nem éltek át olyan történeti tapasztalatokat, melyek megtanították volna őket arra, hogy egy nemzetet csak a nemzet egészének az erőfeszítése hozhat létre, tehet naggyá és tarthat meg nagynak. A történelem – éppen ellenkezőleg – azt a félrevezető tanulságot mutatta az olasz nemzet számára, hogy az olasz nemzeti politika legnagyobb sikerét nem az 1848. évi forradalmi megmozdulás, hanem a cavouri politika – s egyáltalán valakinek vagy valakiknek az „ügyes politikája” – hozta létre. Ahogyan Bismarck sikere folytán a hatalmi politika egyedülvalósága vált a német nemzet nagy félrevezető politikai élményévé, úgy vált Cavour sikere folytán a ravasz diplomáciai lavírozás, az idejében-a-győzteshez-csatlakozás programja az olasz nemzet félrevezető politikai élményévé. S ahogyan Bismarck kemény realista szavaiból a „vér és vas” mítosza és mágiája lett, úgy lett (D’Annunzio) őszintén patetikus „szent egoizmus”-ából a politikai elvtelenség jelszava. Ha a francia népet politikai fejlődése egy kissé a politikai kérdések túlmoralizálására tette hajlamossá, arra, hogy morális okokat keressen ott is, ahol egyszerű materiális tények voltak a döntők, az olasz politikai gondolkozás éppen ellenkezőleg: a politikai szemlélet alulmoralizálását jelentette, a morális szempontok elvetését ott is, ahol egyedül azok számítanak.

Az olasz politikai gondolkodásnak ez a tartalmatlansága – jobban, mint Olaszország szegénysége – volt a döntő tényező abban, hogy Olaszország maradt a nagy nemzetek között az, melynél e nagyság felett mindig valami kétely lebegett. S ez a kétség – mely egyaránt kétsége volt az európai közvéleménynek és szíve mélyén az olasz nemzetnek magának – volt az oka annak, hogy az olaszok a nemzeti büszkeség kérdésében az irreális túlérzékenység és a túlzott meghunyászkodás végletei között helyezkedtek el.

Ebben a helyzetben lépett be Olaszország az első világháborúba, a „sacro egoismo” programjának a minuciózus szem előtt tartásával. Nem annyira a hármas szövetségből való kiugrás volt ennek a legdöntőbb tünete, mert hiszen a hármas szövetség egy merőben dinasztikus szövetség volt, melynek az olasz politikai közvéleményben semmi gyökere s visszhangja nem volt. Sokkal inkább az, hogy Olaszország volt – mint azt Ferrero megállapította – az egyetlen európai ország, mely belépett a háborúba anélkül, hogy megtámadták volna, vagy megtámadottnak érezte vagy akár csak annak nyilvánította volna magát, s anélkül hogy valami magasabb erkölcsi európai célt tűzött volna ki maga elé. Belépett a háborúba egyszerűen úgy, hogy alkalmasnak nyilvánította az időt bizonyos területi jellegű olasz politikai célok megvalósítására. Modern tömegháborút nagyon nehéz és nagyon veszedelmes ilyen kezdőakkorddal elindítani. Az ilyen kezdőakkord disszonanciáját csak egy elsöprő siker harsoghatja túl, s az olasz politikai fejlődésben óriási válságot okozott, hogy ez az elsöprő siker mind katonai, mind pedig diplomáciai téren elmaradt. Az olasz hadsereg helytállt, komoly része volt az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlásában is, de a háború egészének az eldöntése szempontjából az olaszok részvételét nem értékelték komolyra, s a tetejébe az olasz területi aspirációk is súlyos csorbát szenvedtek azzal, hogy a londoni szerződésben már megígért Dalmácia végül is Jugoszláviának jutott.

Dalmácia nem volt – és minimális olasz lakossága folytán nem is lehetett – komoly és döntő olasz területi aspiráció. Azonban az elsősorban célba vett Trentón és Trieszten felül Dalmácia volt az, ami a világháború olasz területi reménységeinek és politikai aspirációinak a velencei reminiscenciákon keresztül egy bizonyos nagystílúséget, birodalmi jelleget adott (az Adriai-tenger feletti uralom!). 1915-ben, Olaszország háborúba lépésekor és a londoni szerződés megkötésekor Dalmácia egészen reális és elképzelhető területi aspiráció volt. Az Osztrák–Magyar Monarchia felosztásáról még nem volt szó, hanem csak arról, hogy néhány tartományát elveszik, s egészen természetesnek látszott, hogy a velencei történelmi igények alapján Olaszország több joggal követelheti ezt a tartományt, mint az Osztrák–



rák–Magyar Monarchia osztrák fele, melynek Dalmáciához komoly köze nem volt. Az az ország, melynek történeti és nyelvi jogon egyedül lett volna komoly joga Dalmáciához, Horvátország, láthatatlanul el volt süllyesztve az Osztrák–Magyar Monarchia kibogozhatatlan közjogi útvesztőiben, a leendő egységes Jugoszlávia pedig még csak az idő méhében szunnyadott. Három év múlva azonban, 1918-ban Jugoszlávia már olyan politikai realitás volt, mellyel számot kellett vetni, s az önrendelkezési elv és az etnikai elv flagrns megsértése lett volna (pláne egy szövetséges társsal szemben), ha Dalmáciát nem Jugoszláviának juttatják. Ez a kudarc az olasz presztízis súlyos sérelme volt, s első komoly következménye annak a respektushiánynak, amit a „sacro egoismo” politikája szerzett Olaszországnak. A tanulság azonban nem volt ellenállhatatlan erejű, és megengedte a félremagyarázást: Olaszország azért vesztette el diplomáciai síkon a katonailag megnyert háborút, mert szövetségesei becsapták. A gyökeres politikai tekintély hiánya bent s a külső katonai és diplomáciai presztízshiány megszegyenítő tapasztalata indította el a politikai lelki egyensúlynak azt a megbillenését, amelyen keresztül a fasizmus s a benne rejlő politikai deformáció az uralma alá vetette Olaszországot. A fasizmus első, presztízssikerre menő külpolitikai próbálkozása, a korfui ügy<sup>35</sup> azonban újabb kudarcba fulladt. Ettől kezdve egészen 1935-ig a fasizmus visszatért a politikai ügyesség bevált tradíciójához. Sőt egy ideig még a hitlerizmussal szemben is némi distanciát tartott, úgyhogy 1935-ben Mussolini nemcsak a tiszta fejű realista renoméját, hanem az európai felelősségtudattal bíró politikus renoméját is élvezte, sőt előlépett honoris causa demokratává is. Olaszország politikai súlyának ezt a megnövekedését azonban a fasiszta rezsim éppen arra használta fel, hogy visszakanyarodjék a hatalmi és presztízspolitikának arra a vonalára, melyet lényegileg sohasem hagyott el, csak felfüggesztett. Az etiópiai vállalkozás két vonatkozásban jelent döntő fordulóponatot az olasz politika fejlődésében. Egyik oldalról óriási politikai presztízsnövekedést s egy tekintélyes gyarmatbirodalmat hozott Olaszország számára, tehát meghozta azt a fényes sikert és elégtételt, mely 1918-ban elmaradt. E tekintetben tehát ugyanazt jelentette, mint München a németek számára.

<sup>35</sup> *Korfui ügy* (1923): 1923. aug. 27-én ismeretlen tettesek meggyilkolták az albán–görög határ megállapítására kiküldött nemzetközi bizottság olasz tagjait. Olaszország Görögországot tette felelőssé, s ultimátumot küldött, amelyet a görög kormány visszautasított. Az olasz hadsereg megszállta Korfu szigetét. Görögország a Népszövetséghez fordult, amely az incidensért Görögországot tette felelőssé, bocsánatkérésre és kártérítésre kötelezte, egyúttal felszólította Olaszországot, hogy ürítse ki a szigetet. Mindkét fél teljesítette a határozatot.



A másik oldalon azonban a Nemzetek Szövetségének szankciós kísérlete s Olaszországnak háborús bűnössé nyilvánítása az európai értékekkel való radikális meghasonlást váltotta ki Olaszországban: ez plántálta el Olaszországban azt a hitet, hogy az együttműködés és békeszeretet politikai programja merőben a hatalmasabbak idejében szerzett erőszakos eredményeinek hipokrita megvédelmezésére szolgál, s e tekintetben a szankciós kísérlet lélektani hatása Olaszországban ugyanaz volt, mint a versailles-i békeszerződésé Németországra. Ezután következtek a spanyol ügyben Európának osztogatott pofonok, melyek az olasz politikát éppen úgy, mint Németországot 1935–39 közötti sikerei, megerősítették abban a hitében, hogy a blöff és erőszak politikája ellenállhatatlan az elvek és tradíciók politikájával szemben. 1937-ben már az a körgát, mely Európát a német áradat ellen lett volna hivatva megvédeni, a Brenneren reménytelenül lyukas volt. Az egyetlen lehetséges európai politika irányvonala 1933 és 1940 között ugyan újra meg újra felrémettek Mussolini akcióiban (stresai front, olasz–jugoszláv–magyar próbálkozások, olasz–lengyel kooperáció stb.), de ezek mögül hiányzott, ami az egésznek folyamatosságot és összefüggést adott volna: az európai felelősségtudat. Nem lehetett együtt helyes európai politikát csinálni – bármennyire közös érdek volt is – egyik részről az elvek és felelősség, a másik részről a kaland és felelőtlenység szellemében.

A második világháború kitörésekor Olaszország még véglegesebben, még dogmatikusabban, mint 1914-ben, a „sacro egoismo” dogmája alapján állott. Ennek precíz követéséből fakadt az 1940. évi háborúba lépés, majd a hadiszerencse megfordulásával az 1943. évi kiugrás. Az olasz nemzet katasztrófája azonban, mely ezzel párhuzamosan 1940-től 1943-ig beteljesedett, egyúttal a „sacro egoismo” politikájának a csődjét és ad absurdum vivődését jelentette. Már 1919-ben is megmutatkozott, hogy az idejében-a-győzteshez-állás politikája nem növeli feltétlenül az illető ország politikai presztízsét, 1940–43 pedig immár megcáfolhatatlanul és félremagyarázhatatlanul bemutatta, hogy ez a politika Olaszország politikai presztízsét olyan mélypontra juttatta, amilyenén még sohasem volt. Az a könnyedség, mellyel az olasz nemzet – legmagasabb vezetőitől kezdve le az átlag olaszok sokaságáig – egyik napról a másikra a másik oldalon óhajtotta magát szövetségesnek és győztesnek tekinteni, az egész világot mélyen ámulatba ejtette, és ez az ámulat az olasz nemzetre nem volt hízelgő. Jóakarátú magyarázat szerint az olaszok szívük mélyén mindig utálták a németeket, s 1943-ban csak igazi érzelmeiket követték, mikor kiléptek a kedvük és akaratuk ellenére kötött szövetségből. Kevésbé jóakarátú magyarázat szerint az olaszok politikai téren egyszerűen jellemtelenek. Mind

a két beállítás hamis. Az olaszok valóban nem szerették a németeket, talán még kevésbé is, mint az angolok vagy a franciák, mindamellett nagyon jól tudjuk, hogy 1940-et megelőzően Olaszországban a faszizmustól távol állók körében is széltében-hosszában vallott közhely volt az idejében-a-győzteshez-állás programja. Ez azonban nem organikus, alkati politikai jellemtelenség. Az olasz „sacro egoismo”-t Machiavelliig s a reneszánszig visszavezetni éppen olyan hamis dolog, mint a német erőszakosságot Arminiusig. Egy ország gondolkodásának vannak jellegzetes formulái, visszatérő rézsigazságai, s nem véletlen, hogy egy ország a politikai gondolkodásnak miféle tévtanaiba esik bele. Az olasz politika mai lezüllése azonban – éppen úgy, mint más európai nemzetek politikai hisztériái – egy konkrét okokra visszamenő, lenyomozható történelmi élményekből és tévútra vezető tapasztalatokból kinőtt deformálódás, mely gyógyítható és levezethető. Az olasz politikai gondolkodás megromlása a francia forradalom megrázkódtatásával kezdődött: az idegen invázió és az olaszországi belső politikai tekintélyek összeomlása váltotta ki a gyengeség és tehetetlenség érzését; az 1848. évi kudarc azt a félrevezető történelmi élményt jelentette, hogy az olasz nemzet saját erőit számítva az egység és felemelkedés lehetetlen; a cavouri politika sikerével az olasz politikai gondolkodás görcsösen hozzákötődött az idejében-a-győzteshez-állás, az ügyes szövetséges-választás mindenhatóságának hamis tapasztalatához.

## IV. fejezet

### A kelet-európai kis népek mizériái

A távol álló nyugat-európai szemlélőt a kelet-európai kis nemzetek politikai viselkedése és fellépési módja rendszerint megbotránkoztatja, felingerli, vagy legalábbis bizonyos megütközéssel vagy csodálkozással tölti el. Botránnykő számára a területi viták sokasága, e nemzetek nacionalizmusának szűk és agresszív volta, a decens politikai módszerek elhagyására való hajlandóság, az elegendő demokratikus szellem hiánya, a politikai irrealizmusra való hajlandóság, valamint, hogy nem annyira teljesítményeikből, mint inkább jogcímeikből és igényeikből akarnak megélni, s végül az, hogy kölcsönösen utálják egymást, hogy állandóan szomszédai és sorstársaik rovására akarnak előnyöket elérni, hogy az egyetemes Európa kérdésében végsőleg felelőtlenek, és politikai döntéseikben nem komoly gyökerű események vagy hosszú lejáratú, komoly politikai koncepciók, de még csak nem is saját jól felfogott érdekük, hanem elsősorban a szomszédakkal való, főleg területi viták determinálják [őket].

Kétségtelenül nem egyezik a demokrácia szellemével olyan területek birtokához ragaszkodni és olyan területek birtokára törekedni, amely területek lakossága ezt az uralmat nem kívánja. Kétségtelenül nem európai dolog a területi állomány féltése vagy a területi követelések megvalósítása céljából olyan politikát folytatni, mely hozzájárulhat egész Európa, sőt az egész világ katasztrófájához. Kétségtelenül neurotikus dolog egy egész nemzeti közösség politikai életét és nemzetközi akcióit kizárólag egy bizonyos múltbeli vagy jelenlegi állapot, egy bizonyos jog vagy követelés igazolására beállítani s ezzel a közösségi élet minden lényeges megnyilatkozását a veszélyeztetett birtoklás félelmével vagy az elégtétel-keresés és igazságkeresés indulatával eltölteni. Lehet Dánia példájára hivatkozni, melynek etnikailag és történetileg megalapozott komoly területi igénye volt Németországgal szemben, és mégis, mikor az első világháború végén a szövetségesek felkínálták neki az általa jogosan igényelhető területeket, maga kötötte ki, hogy csak pártatlan népszavazás alapján hajlandó ezeket elfogadni. Semmi kétség, hogy ma egy kelet-európai néptől sem lehetne ilyesvalamit várni. Az

eddig tapasztalatok azonban azt mutatják, hogy *általában* a nyugat-európai demokráciáktól sem! Idejében lemondani úgy, hogy a lemondás nyereséggé váljék, csak nagyon érett egyének és közösségek tudnak, s ha a kelet-európai népeket a demokratikus országok többségével összevetjük, *e tekintetben* a különbséget csak fokozatnak fogjuk találni.

\*

[Lengyelország]

A lengyelek számára azonban lehetetlennek látszott, hogy ne használják ki teljes mértékben az egykori Lengyelország lehetőleg minél teljesebb helyreállításának a kínálkozó lehetőségét, és 1920-ban belesodródott az akkori angol–francia antantnak a bolsevista Oroszországgal kapcsolatos akcióiba, az 1920. évi orosz–lengyel háború szerencsés befejezése után pedig lehetetlennek látszott számukra, hogy ne feszítsék határigényeiket a fehérorosz területek felé is a pillanatnyi lehetőség határáig. Ezzel pedig katasztrofális helyzetbe került Lengyelország, mert a bolsevista Oroszországnak az elkövetkező hús esztendőben folytatott politikáját az 1917–21 között átélt politikai tapasztalatai határozták meg; ilyen módon lehetetlenné váltott, hogy Lengyelország két hatalmas szomszédja közül azzal egyezzen ki, amellyel mind az európai egyensúly szükségletei szerint, mind pedig a lengyel állam belső etnikai szerkezete szerint ki kellett volna egyeznie. Ezáltal egy olyan ellenféllel került szembe, amely az egész nyugat-európai világgal a patológiusan felfokozott bizalmatlanság állapotában élt, s amely a Nyugat-Európa részéről várt veszélyeket területileg elsősorban a lengyel–orosz határ vonalára lokalizálta.

Ebben a helyzetben a területi vitákat legalábbis az egyik szomszédval szemben, de lehetőleg mind a két szomszédval valamiféle végleges és konszolidált állapotba kellett volna hozni. Gyakran hangoztak el olyan hangok, melyek szerint Lengyelországnak tanácsosabb lett volna a danzigi korridorra nem aspirálni, sőt Sziléziára sem aspirálni, hanem megelégedni Posennel, melyre vonatkozóan történeti és etnikai igényét komolyan nem tagadta senki. Nem lehet azonban csodálni, hogy a lengyelek ezt nem tették, mert mind a korridorra, mind Sziléziára vonatkozó igényeiknek megvolt a maga jól megalapozott etnikai-nyelvi alapja, s mondtuk már, hogy ezen az egész vidéken a nemzeti keretek a nyelvi eloszlás irányában alakultak ki; Németország is a maga politikai aspirációit elsősorban etnikai, nyelvi argumentumokra alapozta. A német politikai hisztéria kialakulásáról szóló fejezetben már kifejtettük, hogy a német–lengyel területi

ellentét valójában egy régi porosz–lengyel ellentétnek volt a folytatása, és minden valószínűség szerint nem lett volna olyan éles, ha a versailles-i békeszerződés szerencsétlen rendelkezései folytán nem marad meg Németország azok között a politikai keretek között, melyek nem annyira egy egységes Németországot, mint inkább egy megnagyobbodott Poroszországot jelentettek.

Annál inkább parancsoló szükségszerűség lett volna Lengyelország számára, hogy orosz vonatkozásban a maga keleti határait bizonyos tartózkodással építse ki, mert hiszen kelet felé éppen fordított volt a helyzet, mint nyugat felé: itt az etnikai, nyelvi szempontok nem Lengyelország javára, hanem Oroszország javára szóltak, s a lengyelek által felhozott, tisztán történeti jellegű szempontok – mint a tisztán történeti szempontok mindennütt ezen a vidéken – a lakosság közönye vagy pláne ellenséges volta mellett elegendően szilárd területszerző jogcímnek nem voltak tekinthetők. Lengyelország sanszait bizonyos fokig megkönnyítette az a történeti szerencse, hogy Lengyelország felszabadulásának pillanatában, 1918-ban Oroszország nemcsak a teljes összeomlás állapotában volt, hanem tulajdonképpen egy új nemzetalakulás, a szovjet nemzet megalakulása zajlott le határai között, ami azt jelentette, hogy a nemzetet azok fogják alkotni, akik a szocializmus nagy történeti élményén keresztülmentek. Ez Lengyelország számára azt a történeti sanszot jelentette, hogy esetleg mégis bekebelezhet bizonyos mennyiségű orosz nyelvű, [de] történeti lengyel területet, mindenekelőtt Galíciát, és egyes fehérorosz területeket is, mert ezek a területek, kiesvén az új nemzetet összefogó nagy politikai élményből, kiestek annak nemzeti közösségéből is, és a lengyel államisággal szemben való közönyük vagy ellenséges voltuk dacára is rá fognak fanyalodni a lengyel állam keretein belül való politikai létre.

A lengyel állam politikai katasztrófáját tehát tulajdonképpen nem is az érlelte meg, hogy orosz nyelvű területeket kebelezett magába, mert ezt bizonyos mértékig következmény nélkül megtehetette volna, hanem az, hogy 1921-ben, a rigai békekötésnél száz százalékgig kihasználta határai kelet felé való kiterjesztésére azt a pillanatnyi politikai lehetőséget, melyet az orosz–lengyel háború reája nézve kedvező befejezése megnyitott, s ezt egy olyan ellenféllel szemben tette, amelyik az egész nyugat-európai világgal a patológiusan felfokozott bizalmatlanság állapotában élt, s amely azokat a veszélyeket, melyeket Nyugat-Európa részéről várt, fizikailag elsősorban a lengyel–orosz határ vonalára konkretizálta, s amelyikről előre látható volt, hogy nem fog örökre a hatalmi helyzetnek azon a mélypontján lenni, amelyen éppen 1920 körül volt.

Ilyen módon egy teljesen átmeneti politikai konstelláció lehetővé tette Lengyelország számára, hogy 1920–1939 között csaknem nagyhatalom szerepét játssza Kelet-Európában, s ez a pillanatnyi és átmeneti lehetőség, párosulva az egykori történeti lengyel nagyhatalom emlékével, ez alatt az idő alatt Lengyelország politikai energiáit arra indította, hogy legfőbb gondja ne helyzetének stabilizálása, hanem nagyhatalmi szerepének és rangjának teljes kibontakoztatása legyen, s ezt az illúziót – mint hasonló helyzetekben a többi európai ország is – a katasztrófa pillanatáig nem tudta felszámolni.

\*

[Magyarország]

1920 óta sok szó esett a Magyarországot ért területi igazságtalanságról, s e kérdésre vonatkozóan, mint sajnos Európa legtöbb politikai kérdésére, csupán két végletes és sematikus ostobaság volt közkezen: az egyik az, hogy a történeti Magyarország felosztása páratlan igazságtalanság volt, mely teljességgel indokolatlanul és érdemtelenül érte a magyar népet, a másik, ellentett előjelű ostobaság pedig az volt, hogy a trianoni határok alapjában igen jók és helyesek, s az egész irredenta és revizionista agitáció mögött végsőleg nincs más, mint a magyar földesuraknak a más nyelvű nemzetiségek területein fekvő nagy terjedelmű és feudális módon birtokolt birtokainak a visszaszerzése. Mind a két beállítás hallatlanul szűk és ostoba. Egyik oldalról semmi kétség, hogy a történeti Magyarországnak nyelvi keretek szerint bizonyos fokú megcsonkulása a kelet-európai politikai fejlődés vonalában elkerülhetetlen volt. Ezt a fentiekben már elégszer módunkban volt kifejtetni. A másik oldalon viszont nyilvánvaló, hogy ezt az önmagában is igen súlyos operációt oktalan dolog azzal is súlyosbítani, hogy amikor a történeti Magyarország területi állományát az etnikai elv alapján bontják széjjel, ugyanakkor ezt az etnikai elvet még a tetejébe Magyarország terhére nyilvánvalóan megsértik. Ez rettenetes lélektani sokkal jár, és nem annyira a földesurakra terjed ki leginkább, mint arra a középrétegre, amely világszerte a nemzeti érzelmek tudatos hordozója.

Az a tény, hogy a történeti Magyarország felosztásával kapcsolatban az új Magyarország határait nem szilárd és világos elvi alapokon, hanem teljességgel ötletszerű, esetleges és hatalmi politikai alapokon vonták meg, megszerezte a magyaroknak azt a katasztrófális és félrevezető politikai tapasztalatot, hogy a történeti Magyarország felosztása nem valami szükségszerűség, hanem egészében valami esetleges és hatalmi tényezők által

kiváltott szerencsétlenség, melyet a hatalmi tényezők megváltoztatásával és a szerencse jobbra fordultával éppen úgy vissza lehet csinálni. A magyarok húsz esztendőn keresztül etnikai sérelmeket és etnikai aspirációkat hangoztattak, minthogy valóban itt volt az a pont, ami a trianoni békeszerződést érthetlenné és önmagával ellentmondóvá tette. Ugyanakkor azonban mégsem rajzolódt ki egy lehetséges és reális Magyarországnak a képe, hanem az aktuális és végsőleg el nem fogadható Magyarország maradt továbbra is szembeállítva az egykori, a nagy, a dicsőséges, a történelmi Magyarországgal, melynek vágyképét húsz éven keresztül tovább melengették. Adott pillanatban azután a hazaárulás ordító vádja nélkül senki sem merhette azt mondani, hogy a magyarok kevesebbrel megelegszenek, mint a történelmi Magyarország.

\*

[Csehszlovákia]

Az azonban, hogy Ausztria és vele Csehország 1866-ban kiszorult a német birodalomból, a probléma elodázását tette lehetővé, az pedig, hogy Ausztria 1918-ban sem egyesült Németországgal, lehetővé tette, hogy a cseh nemzet feltámadása csaknem ellentmondás nélkül a történelmi cseh államkeret önállósulásának a formájában történt meg. Ugyanakkor azonban a nyelvi nacionalizmus, mely bizonytalanná tette a cseh nép helyzetét a saját történelmi országában, váratlan perspektívákat nyitott meg számára azáltal, hogy a szomszédban a szlovák nép érzelmileg eltávolodott a történelmi magyar államtól, és így lehetősége nyílt egy szláv alapon megalakuló cseh-szlovák nemzeti gondolat és nemzeti állam kialakulásának. Az ebben a konstrukcióban megalakult új Csehszlovákiának azonban kiirthatatlan belső ellentmondása volt a szudétanémetek és szlovákok *együttes* bennléte. Mindazoknak a történelmi és földrajzi okoknak [alapján], melyek azt indokolták, hogy a Szudéták hegykoszorúján belül lakó németiség továbbra is beletartozzék a történelmi Bohémia keretébe, ugyanazzal a fáradsággal a magyarok is hangoztathatták volna annak érdekét, hogy a Kárpátok koszorúján belül lakó szlovák nép továbbra is benne maradjon a történelmi Hungária keretében. Mindazok az argumentumok pedig, amelyek arra mutattak rá, hogy a szlovák nép elidegenedett a maga történelmi államkeretétől, és most már a nyelvi egység alapján akar új államkeretet alakítani, egyúttal amellet is szólottak, hogy a csehországi németek is hagyják ott a számukra idegenné vált történelmi Bohémia államkeretét, és csatlakozzanak a velük egynyelvű német birodalomhoz.



A kelet-európai helyzet ismeretében azt kell mondanom, hogy a két argumentáció közül az volt az erősebb, amely a nyelvi keretekre hivatkozott. Kétségtelen azonban, hogy egy történeti keretű cseh–német Bohémia fennmaradása sem volt teljességgel lehetetlenség, csak éppen választani kellett volna a két elgondolás között. Nem azért, mintha a csehszlovák állam jövőjét a két elv *logikai* ellentmondása veszélyeztette volna. Az argumentáció logikája nem államalkotó eszköz és nem is államfelbontó veszedelem. Ebben az esetben azonban az argumentáció logikája mögött ott állott a tények logikája is, amit a politikában nem lehet büntetlenül figyelmen kívül hagyni. Egy államban, mely nevével és alkatelemeivel fogva a szláv népi és nyelvi egységet juttatja kifejezésre, semmi keresnivalójuk nem lehet a történeti Bohémia németjeinek, akiket a történeti Bohémia erős szálaival szemben is erősen vonzott a német nemzeti érzés vonzóereje, még erősebbé vált ez a vonzóerő azáltal, hogy ők nem a történeti Bohémiába, hanem egy új Csehszlovákiába kerültek, mely maga is nyelvi alapon, a szláv népi és nyelvi tudatra épül fel, amihez nekik semmi közük nem volt. Ausztria fennmaradása azonban, mely a német egység félelmes lélektani realitását elfedte, lehetővé tette a csehek számára a tényekkel való szembenézés elodázását. Hallottam egy intelligens fiatal cseh előadását, melyben kifejtette, hogy a Csehszlovákiával szemben támasztható nemzeti és területi igények szempontjából szerencsés tény, hogy a csehországi németek nagyobb része nem Ausztria felé lakik, ahonnan elszakított, hanem Németország felé. Értsd: van egy osztrák nemzet; a szudéták, ha nem csehek, akkor osztrákok, s mily szerencse, hogy nagyobb részük nem az osztrák határon, hanem a német határon lakik. Mindezt 1935-ben, egy évvel Dollfuss meggyilkolása után és három évvel az osztrák Anschluss előtt! A nemzeti illuzionizmus oly példája, melyet csak Kelet-Európában talál az ember!

Ugyanez az ellentmondás a másik oldalon a szlovákok helyzetét is aláásta az új államban. Számukra az új államban a népi és szláv egység volt a fontos, gyakorlatilag azonban Csehszlovákia mégiscsak az összetanult „történeti” és a szlovák, vagyis „történet nélküli” területekre oszlott ketté, s az együttesben a cseh nép meglévő kulturális fölényét megsokszorozta a történeti Bohémia impozáns épülete, kialakult politikai kultúrája, amelyben a szlovákok nemcsak a csehekkel, hanem a szudétanémetekkel szemben is újaknak, jövevényeknek, függvényeknek, gyarmatnak érezték magukat. A csehek, akiknek választaniuk kellett volna a történeti Bohémia vagy a szláv alapon nyugvó Csehszlovákia között, mind a kettőt megakarták tartani, aminek eredménye az lett, hogy mind a szudétanéme-

tek, mind a szlovákok ellenségessé vagy közönyössé váltak a cseh néppel való politikai unióval szemben. Münchenben azután a cseheknek egyszerre kellett megélniök – ami lényegesebb volt, mint magának a müncheni egyezménynek a hatalmi politikai ténye – a szudéták gyűlölségét, a magyarok és lengyelek kárörömét, s ami talán a legsúlyosabb, a szlovákok közönyét. „Aki meg akarja tartani az ő életét, elveszti azt.”

Igazságtalan volna azonban azt mondani a csehekkel szemben, hogy a cseh politikának megvolt a reális lehetősége arra, hogy ezt a választást megtegye. A cseh nemzet politikai helyzetének a zsákutcája éppen abban áll, hogy tárgyi okoknál fogva nem volt abban a helyzetben, hogy a kétféle elv, a történeti és az etnikai elv között választani tudjon, mert alapjában véve Csehszlovákia helyzete mind a szudéták, mind a szlovákok irányában ingatag volt, s egy cseh politikusnak, aki ennek az ingatagságnak a következményeit százszázalékosan le akarta volna vonni, azt a kockázatot kellett volna vállalnia, hogy Csehország összeszorul arra a területre, melyen a hétmillió cseh lakik – egy ilyen méretű megcsonkulásba pedig, bármennyire egyezett volna is az etnikai és önrendelkezési elvvel, a csehek éppen úgy nem tudtak belemenni, ahogyan a lengyelek és a magyarok sem. Hiába választotta volna ugyanis Csehország a történeti elvet, és fektette volna minden energiáját abba, hogy a csehek és szudéták történeti egységét megtartsa, a szudéták elválásának a veszélye, ha csökkent volna is, továbbra is valószínű maradt volna, minthogy a kelet-európai politikai fejlődés és nemzetalakulás ezen a területen is az etnikai határok felé mutatott. A másik oldalról hiába választották volna a csehek maradéktalanul az etnikai elvet, és koncentrálták volna minden energiájukat arra, hogy a csehek és szlovákok lakta szláv terület maradjon meg egy országnak, a helyzet az volt, hogy a szudéták leválása után a megmaradó Csehország és a megmaradó Csehszlovákia úgyannyira kiszolgáltatódik az egységes Németországnak, hogy hosszan elnyúló formájánál fogva Németország keleti expanziójának válik eszközévé, mint ahogy az valóban be is következett 1939-ben, amikor Csehszlovákia területi szerkezete tette lehetővé Németország számára, hogy csaknem a román határig hatalmi pozíciókat építsen ki magának, ami döntő tényezőjévé vált Lengyelország bekerítésének és Magyarország és Jugoszlávia izolálásának.

Meg kell jegyeznünk, hogy a három kelet-európai történeti ország közül Csehország volt az, ahol a demokráciának komoly és érett történeti feltételei valóban megvoltak, s amely egész szerkezeténél fogva képes volt zökkenő nélkül nekiindulni egy nyugat-európai jellegű politikai fejlődésnek. A politikai felnőttésségnek és érettségnek azonban a nyugat-európai

állapotát a csehek sem tudták elérni, külpolitikai helyzetüknek és állami szerkezetüknek minden mértéket meghaladó bizonytalansága miatt. A felnőttég hiánya és az éretlenség elsősorban abban nyilvánult meg, hogy az új Csehszlovákia politikai vezetői engedtek annak a kísértésnek és pillanatnyi lehetőségnek, hogy Csehszlovákiát ilyen keretek között és ilyen méretekben felállítsák. Mikor egyszer Csehszlovákia ebben a formában megalakult, nehezen lehetett volna vele lényegesen más politikát folytatni, mert hiszen a teljességgel feleslegesen bekebelezett magyar területek visszaadása is lavinaszerűen maga után vonta volna a szudétakérdés kirobbanását.

\*

A három kelet-európai történeti nemzet közül egyik sem volt képes „elveszteni a maga életét, hogy megnyerje azt”, egyik sem kockáztatta a történeti nemzeti keret felbomlását, hanem az utolsó percig görcsösen ragaszkodott minden hatalmi helyzethez és igényhez, mely a történeti keret fenntartására vonatkozott. Ezen nem is lehet különösen csodálkozni. Az adott helyzetben mindazok, akik a bölcs lemondás szükségességét hangoztatták vagy hangoztatják – e sorok íróját is beleértve –, nem lettek volna képesek az ilyen lemondás politikai feltételeit megteremteni. Egyrészt azért nem, mert mint mondtam, ezekben az országokban – éppen az ország veszélyeztetett, félelmes állapota folytán – az egyszerű, bensőséges, polgári demokratikus nemzeti érzés helyett előtérben volt a harcias, harci készenlétben lévő s hatalmi helyzetekben és külső elégtételekben gondolkodó nemzeti érzés. Másrészt pedig azért, mert ezeknek a történeti kereteknek a meggyengülése komoly és valóságos érzelmeket érintett.

A három kelet-európai történeti ország felbomlása rettenetes érzelmi megrázkódtatással járt. Semmi sem botorabb dolog, mint ezt a megrázkódtatást alábecsülni s a belőle származó politikai eltévelyedéseket földesúri érdekekkel vagy katonai klikkek befolyásával kimerítően megmagyarázni akarni. Éppen ez az érzelmi sokk bizonyítja a legplasztikusabban, hogy Lengyelország, Magyarország, Csehország és a balkáni nemzetek voltak ennek a területnek az igazi, a gyökeres politikai egységei, nem pedig a Habsburgok és ottománok gyökértelen szuperállamai, melyeknek felbomlását nagyobb megrázkódtatás nélkül túléltek azok a népek, melyek úgy szerepeltek, mint ezeknek a birodalmi képződményeknek a névadói és hasznélvezői. Ezek mellett a képződmények mellett is állottak földesúri érdekek, katonai klikkek és imperialista elgondolások, mégsem tudtak ezekből politikai indulatok, téveszmék és tömeghisztériák születni. Ami-

óta a világ világ, a földesurak és egyéb betáblázott érdekű elemek sohasem excelláltak az izzó hazafiság terén. Politikai indulatok általában sohasem születnek érdekekből vagy intrikákból, hanem meglévő érzelmekhez és indulatokhoz jelentkeznek azután meglovaglás és kihasználás céljából a legkülönbözőbb érdekek és intrikák. Természetesen mindig vannak, akik materialiter is érdekelve vannak egy bizonyos politikai területi állomány fennmaradásában, azonban reménytelen dolog azt képzelni, hogy az érdekeltek politikai és gazdasági hatalmának a megsemmisítésével ezek az indulatok és hisztériák erejükből veszíteni fognak: ellenkezőleg, morálisan meg fognak erősödni.

Ha egyszer tudjuk, hogy ma a nemzet az a közösségi egység, mely tagjait a legnagyobb erővel tudja összefogni és áldozatra készíteni, akkor tisztában kell lennünk azzal, hogy egy történeti államkeret a személyes érzelmeknek óriási arzenáljára támaszkodik, melyek számára rettenetes törést okoz a közösség összeomlása vagy megcsonkulása. A francia világhatalomból közvetlen s tudatosan élvezett haszna csak egy igen kis rétegnek volt, de a francia nagyhatalmi állásban 1940-ben történt összeomlás a francia értelmiségiek, polgárok és egyszerű emberek ezreinek és tízezreinek jelentett rettenetes érzelmi és erkölcsi megrázkódtatást, s azok az öreg csehek, akik 1939. március 15-én a rádió mellett holtan fordultak le a székről, nyilván nem a cseh állampapírok várható esése feletti aggodalmuk miatt kaptak szélütést. Tudom, hogy a *vulgáris* marxizmus erre is készen van a felelettel, és a kapitalista érdekek által irányított sajtó, nevelés és propaganda hatását emlegeti, ez azonban egyáltalán nem érdekes és nem lényeges: az önfeláldozás készsége valamiért s az érzelmi azonosulás valamivel teljesen azonos pszichikai tény, akár nacionalista nevelés, akár kommunista nevelés vagy propaganda eredménye. Félrevezető az is, ha feltételezzük, hogy ezek a történeti nemzetek a politikai erkölcsök terén megromlottak, túlméretezett materializmus és más népeken való beteges uralkodás vágy van rajtuk. Ez lehet igaz, de ez nem oka, hanem okozata a területi problémáknak. Ezek az országok boldogok volnának, ha az ő országuk egynépű s egynyelvű volna, és semmi idegen népen nem lehetne vagy „kellene” benne uralkodniok; minthogy azonban nem egynépű, tehát „kénytelenek” idegen népeken is uralkodni, idegen népeket is belekényszeríteni az ő országukba avégből, hogy a nekik kedves történeti ország megmaradjon. Egy történeti államkeret, mint mondtuk, embereknek és lokalitásoknak, történelemnek és lokalitásoknak, embereknek és történelemnek a legváltozatosabb kapcsolataiból áll, s egy ilyennek az összeomlása szálaknak és kapcsolatok sokaságának a meg-

szakadását és rettenetes törést jelent. Ezeknek az érzelmeknek az őszinteségében általában felesleges és szükségtelen kételkedni, s céltalan őket akár lebecsülni, akár megbántani. Mint minden érzelem, mely visszavonhatatlan veszteséget sirat, ez is megérdemli az emberi együttérzést és kíméletet. Természetesen nem az tesz jót ezekkel az országokkal, aki a kikerülhetetlent késlelteti, vagy az elvesztett „visszaadja” (ami úgyszólván csak ideiglenes lehet), hanem az, aki segít méltányos, emberséges és tárgyilagos módon lefolytatni a kikerülhetetlent.

Kissé részletesebben foglalkoztunk a három kelet-európai történelmi nemzet belső szétválásával kapcsolatos politikai-lélektani folyamatokkal, egyrészt azért, mert erről vannak a legközvetlenebb tapasztalataink, másrészt pedig azért, mert Kelet- és Közép-Európa történelmi kereteinek a területi felfordulása elsősorban ezeket a politikai-lélektani folyamatokat váltotta ki a szükségszerűség erejével. Különböző szerencsétlen történelmi eseménysorozatok hatására azonban nem kevésbé súlyos hisztériák támadtak Kelet-Európa nem történelmi nemzeteinél is. Nem történelmi nemzet alatt itt mindazokat a nemzeteket értjük, amelyek a történelmi-területi keret és a történelmi-társadalmi szerkezet folytonossága nélkül születtek újjá a 19. századi demokratikus nacionalizmus jegyében. Ilyenek voltak leginkább a Balkán nemzetei – azonban, mint már mondtuk, kevés kivételtől eltekintve minden európai nemzet történelmi keretből született meg, s ez volt a helyzet a balkáni nemzeteknél is. Az ő történelmi kereteik azonban több évszázada összeomlottak, s így a 19. század folyamán a semmiből való megszületésnek sok tekintetben ugyanazokat a jeleit mutatták, mint a szlovák, lett, észt és albán nemzet. Éppen ezért történelmi és nem történelmi nemzetek között folytonos az átmenet. A három tipikus történelmi nemzet között is hangsúlyozottabb a magyar történelmisége, mint a lengyelé, melynek életében százötven esztendősként mutatkozik, a lengyelek történelmisége erősebb, mint a csehé, akik Csehszlovákia megalakulása folytán sok vonatkozásban a nem történelmi nemzet jellegét vették fel. Még mindig mutatkozik bizonyos történelmi folytonosság, s így a mind csökkenő történelmi folytonosság sorrendjében sorolhatjuk fel a román, görög, szerb, bolgár, horvát, litván, észt, lett, szlovák, albán és szlovén nemzetet.

\*

*[Jugoszlávia]*

Jugoszlávia az egyetlen ország, amelyik a realitásoknak és a vágyképeknek ebben a jellegzetes kelet-európai zűrzavarában aránylag a legszerencsésebb helyzetben van. Ez két tényezőnek tulajdonítható: egyrészt az etnikai viszonyok szerencsés voltának, másrészt a szerb nép primitív és töretlen politikai életerejének. Ezen a területen két komoly történeti nemzeti képződmény létezett: a szerb és a horvát. A kettő között és körül azonban számos, többé-kevésbé jellegtelen vagy határozatlan nemzeti jellegű, de kétségtelesen szláv állami és félig állami képződmény létezett: Bosznia, Hercegovina, Montenegro, Raguz, Dalmácia, Szlovénia, Krajna, Isztria, melyek a történelem folyamán német–bizánci, magyar–velencei, majd osztrák–velencei és osztrák politikai fennhatóság alatt éltek, s túlnyomó részük a 19. század elejére végleg elsüllyedt a Habsburg Birodalom és az ottomán birodalom keretei között. A 19. században a felébredt horvát nacionalizmus történései és nemzeti ideológusai rajzolták ki az egységes illír, majd délszláv nemzet vágyképét, s ez a vágykép a 20. század folyamán egy szerencsés történeti pillanatban összetalálkozott az igen erőteljes szerb népnek azzal a lényegesen szerényebb, de reális politikai célkitűzésével, hogy az összes szerbet egy államban egyesítse. A Habsburg Birodalom összeomlása teljes vákuumot teremtett azon az egész területen, amelyre a délszláv politikai vágykép vonatkozott, s ebben a vákuumban ezt a vágyképet realitássá tette a szerb nemzet reális politikai erőfeszítése.

Természetesen az új Jugoszláviának is keletkeztek súlyos határproblémái, és az új Jugoszlávián belül is komoly feszültség támadt a két igazi nemzeti képződmény, a szerbség és a horvátság között. Ez azonban nem változtat azon, hogy az 1918 óta eltelt húsz esztendő alatt igen nagy délszláv tömegek, melyek 1918-ban alig bírtak nemzeti tudattal, vagy esetleg teljességgel lokális, patriarkális és provinciális tudattal bírtak, 1941-ben világosan és határozottan nemzeti tudatra jutottak. Ennek a tudatosodásnak voltak igen érdekes aspektusai: így például a történeti Horvátország és a történeti Szerbia között elterülő teljesen vegyes jellegű területen a nemzeti tudatosodás abban az irányban alakult ki, hogy az ortodox vallásúak szerb tudatot, a katolikus vallásúak horvát tudatot vettek fel. A boszniai mohamedánok, valamint a szlovének azonban minden valószínűség szerint egyenesen az egységes délszláv nemzet tagjaivá lettek.

Bárhogyan alakul is Jugoszlávia további belső fejlődése, elmondhatjuk, hogy ez az egyetlen eset a kelet-európai kis nemzetek világában, ahol a re-

alításnak sikerült beérnie a vágyképeket, és ahol a vágyképek növekedését a realitások párhuzamos növekedése követte. Ezért a kelet-európai kis nemzetek között Jugoszlávia az egyetlen, ahol a nemzeti újjászületés kiterjeszkedő jellege és a politikai realitások aránylag összhangban maradtak egymással, és ahol a nacionalizmus agresszív jellege nem annyira a politikai keretek megszűküléséből és lélektani deformálódásából ered, hanem inkább az egész terület aránylag primitív voltából.

\*

### *[Románia]*

Románia is bizonyos mértékig abban a helyzetben volt, mint Jugoszlávia, hogy ti. a modern nacionalizmus által felkeltett vágyaknak a realizálása lehetővé vált számára, és sikerült megvalósítania az Erdélyben és Besszarábiában élő románokkal való egyesülését. Ez az egyesülés azonban kevésbé szerencsés auspiciumok között valósult meg, mint Jugoszláviáé. Románia helyzetében a politikai irrealizmusnak lényegesen erősebb tényezői játszottak szerepet. Igaz, hogy a románság belsőleg egységesebb nemzet, mint a délszláv nemzet. Viszont az összes román 1918-ban történt egyesülése lényegesen kevésbé fundált dolog, mint a jugoszlávoké. A Jugoszláviában egyesült területek jó részére – Boszniára, Hercegovinára, Horvátországra, Szlovéniára, Montenegróra, Dél-Szerbia nagy részére – sem az összeomlott Habsburg és ottomán birodalom, sem más nem fog többé komoly igényt emelni. Ezzel szemben Erdélyben Románia igazi ellenfele nem a Habsburg Birodalom volt, hanem Magyarország, ami megmaradt a Habsburg Birodalom összeomlása után is. Hasonlóképpen Besszarábia fölött is ott maradt az orosz birodalom árnyéka. Ebben a helyzetben Románia 1918 utáni politikájában az irrealizmusnak ugyanazokat az elemeit lehet megtalálni, mint Lengyelországban: egy pillanatnyi szerencsés történeti helyzetbe való belefelejtkezést és a realitásokkal való szembenézés elhalasztását.

### *[Görögország]*

Görögország politikai helyzetét szintén egy reális és egy irreális tényező szabta meg: a görög etnikum realitása és a bizánci görög nagyhatalom vágyképe. A modern görög állam lehetősége realitás volt a görög félszigeten, Macedónián és a görög szigeteken, de a bizánci görög birodalom vágyképe arra csábította a modern görög politikát, hogy ne mondjon le arról az egészen vékony, görög nyelvű parti területről, amely végighaladt az



Égei-tenger egész északi és keleti partvidékén. Ez a politika az északi parton sikerre vezetett Bulgáriával szemben, de a keleti parton katasztrófába torkollott Törökországgal szemben. A lausanne-i békét követő népcsera bármennyire brutális volt is, azzal a felmérhetetlen haszonnal járt Görögországra nézve, hogy megszabadította egy reálishan nem fundált és szilárdan fenn nem tartható területi aspiráció ballasztjától. A megrázkódtatás belpolitikai továbbgyűrűzései tán ma sem ültek el teljesen, mégis, Jugoszlávia mellett Görögország az az ország, melynél az irreális vágyképek és a propagandisztikus öndokumentáció lélektani deformálódásai aránylag a legkevésbé jelentkeznek.

[*Bulgária*]

Az újjászületett bolgár nemzet politikai célkitűzéseit az az egyszerű és nem is különösebben irreális célkitűzés szabta meg, hogy a Balkán bolgár nyelvű, összefüggő területen élő lakosságát egy államba egyesítse. Bizonyos szerencsétlen történelmi helyzetek és események azonban Bulgáriát ennél a lehetőségénél érezhetően szűkebb területre szorították. Az egyik ilyen szerencsétlen történelmi helyzet az volt, hogy a bolgárok ezek legközelebb az ottomán birodalom centrumához, ennek következtében legutoljára tudtak nemzeti önállósághoz jutni, s a három másik balkáni nemzettel szemben a későn érkezettség helyzetében voltak. A török birodalom ereje határt szabott a Drinápolyra és környékére irányuló egykori, ma már szegre akasztott aspirációiknak, hasonlóképpen aktualitását veszítette a Szalonikire irányuló egykori aspirációjuk is. Azonban a két egymást követő veszített háború szerencsétlensége azt is előidézte, hogy az Égei-tenger északi partvidékéért folyó szerb–bolgár és görög–bolgár huzakodásban teljességgel Bulgária maradt alul. Még súlyosabb volt azonban az, hogy a területi igényektől dominált, ám azokat a Habsburg Birodalommal szemben érvényesíteni még nem tudó Románia és Szerbia a bennük lévő nyugtalan-ságot és feszültséget Bulgária rovására igyekezett levezetni, és pedig meglehetősen sikerrel. Ennek lett azután az a következménye, hogy Szerbiának a szerb–bolgár határ megvonásánál nemcsak a régtől fogva vitás Skopje-környéken sikerült berendezkednie, hanem az eredetileg kétségkívül bolgár nyelvűnek számító és Bulgária örökségének tekintett Štip, Bitolje és Ohrid területén is. Hogy ez így történt, abban a szerbség kétségtelenül erőteljesebb politikai alkatán kívül még közrejátszott az is, hogy a döntő pillanatokban a mindkét nép számára potenciálisan meglévő, az alapvető orosz–Habsburg és orosz–török ellentét közül az orosz–Habsburg ellentét

vált döntővé és fontossá, ennél fogva a potenciálisan meglévő orosz–szerb és orosz–bolgár szövetségből az orosz–szerb szövetség vált aktuálissá, ami Bulgáriát egymás után kétszer automatikusan az oroszellenes táborba sodorta, s ezzel legnagyobb külpolitikai lehetőségétől fosztotta meg. Mindennek az eredménye a bolgár politikai és nemzeti élet egy bizonyos ösz-szeszűkülése és provinciálissá válása lett.



## V. fejezet

### [Az európai egyensúly megbillenése]

*[Az európai államközösség egyensúlytalansága]*

[A Nem]zetek Szövetségének 1919–1939 közötti története nem más, mint egy kétségbeesett viaskodás annak a rettenetes hiánynak az elpalástolására, amit az államok közösségének, ezek között is mindenekelőtt az európai közösségnek az egyensúlytalansága okoz. Az egyensúly hiányát jogi és intézményes garanciákkal próbálták pótolni, és minél nagyobb volt az egyensúlytalanság, annál jobban igyekeztek tovább feszíteni a válság kitörésének meggátolására hivatott intézmények hálóját, és annál inkább teherbíráson túl terhelték [meg] ezeket a jogi eljárásokat és intézményeket. Ez a kétségbeesett viaskodás a szankciók ügyében kulminált, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy a rendelkezésre álló jogi eljárás, ti. a szankciók maradéktalan és százszázalékos alkalmazása óhatatlanul lyukat üt az európai egyensúlynak abban a rendszerében, mely a feltartóztathatatlanul közeledő európai német válság teherpróbáját lesz hivatva elviselni, míg az egyensúlyi szempontok érvényre juttatása kiköszörülhetetlen presztízscsorbulását jelenti annak az intézménynek, melyben az európai népek magasabb békerend utáni vágyódása megtestesül. Bölcs kompromisszumokkal és ügyes politikával sikerült az európai jövő hajóját e Szküllá és Kharübdisz között úgy átirányítani, hogy az keresztbe beleakadt mind a Szküllába, mind a Kharübdiszbe: az európai egyensúly is megbomlott, és a Nemzetek Szövetsége is presztízst veszített. Ennek a szempontnak a segítségével sokkal világosabban és sok-



kal mélyebben megérthetjük Eden és Laval<sup>36</sup> vagy Eden és Hoare<sup>37</sup> párharcának az értelmét, mintha az európai jobb- és baloldal ravasz intrikáit és az európai baloldal dogmatizmusát keressük mögöttük.

Az európai egyensúly 1918 után három tényezőtől múlt: a hatalmi tényezőtől, vagyis a nagyhatalmak és a kishatalmaktól alakítható államszervezetek egymással szemben álló egyensúlyi helyzetétől, az európai nemzetfeletti szervezet tökéletességétől és a viták elrendezésére szolgáló elvek fejlettségétől.

Ha a viták elintézésére vonatkozó elvek és eljárás fejlesztéséről beszélünk, akkor azonnal szemünkbe szökik az a rettenetes félreértés, ami 1918–1939 között az egész európai közösség életproblematikáját homályba borította. Rengeteg szó esett ugyanis a *viták* békés elintézéséről és a nemzetközi bírászkodásról, mint a viták békés elintézésének egyetlen tökéletes eszközéről. A nemzetközi bírászkodás általánossá tétele azonban újból meg újból reménytelenül megakadt azon a ponton, hogy egyetlen ország sem volt hajlandó elfogadni a nemzetközi bírászkodás gondolatát a politikai viták elintézésére. Politikai viták alatt pedig, ha jobban megkapartuk a kérdést, kiderült, hogy nem értettek mást, mint területi vitákat; vagy ha értettek is mást, végeredményben a területi viták voltak azok, amelyeket semmi áron nem akartak a nemzetközi bírászkodás hatáskörébe engedni. Hogy ez így volt, azon valóban nem lehet csodálkozni, mert ha egyszer tudjuk, hogy a világ mai politikai fejlődési állapotában az állam az, amely végső viták esetén a legmaradéktalanabban össze tudja fogni a maga alattvalóit, s őket a teljes odaadás és önfeláldozás hatékony lélektani és

<sup>36</sup> *Laval, Pierre* (1883–1945): francia politikus, miniszter. Miniszterelnök (1931–1932, 1935). Az Olaszországgal való kiegyezés egyik szószólója. Egyezményben járult hozzá Olaszország Abesszínia elleni agressziójához, majd javasolta I. Hailé Szelasszié etióp császárnak, hogy területeket engedjen át Olaszországnak, ami miatt le kellett mondania és 1936-tól 1940-ig nem vett részt a politikai életben. Franciaország összeomlása után csatlakozott Pétain kormányához. Nácibarátsága miatt kibukott a hatalomból, német nyomásra azonban 1942-től vichy kormányfő. 1944 augusztusában a visszavonuló németek magukkal vitték, megszökött. Franciaország felszabadulása után kivégezték.

<sup>37</sup> *Hoare, Samuel John Guerne*y, lord Templewood (1880–1959): angol politikus. 1910-től parlamenti képviselő. 1922-től 1929-ig kisebb megszakításokkal légügyi miniszter, 1931–35 között MacDonald koalíciós kabinetjében az indiai ügyek minisztere. 1935 második felében külügyminiszter. Az ún. „megbékélési” politika, a Németországgal és Olaszországgal való kiegyezés híve. Aláírta az angol–német flottaegyezményt, amely engedélyezte, hogy a német flotta növelje hajóinak számát és ténfogatát az angol hajóhad 35%-áig, s tengeralattjárókat építhessen. Megegyezett a francia kormánnyal, hogy Olaszországot nem akadályozzák meg Abesszínia elfoglalásában. A Hoare–Laval egyezmény aláírása miatt le kellett mondania. Támogatta Chamberlain külpolitikáját, s tisztségeket vállalt kormányában. A háború alatt madridi követ. Később visszavonult a politikai élettől.

materiális kényszerűsége alá [tudja] vetni, akkor nem csodálkozhatunk azon, hogy egyetlen állam sem akad, amely kényszerítő ok nélkül hajlandó lenne területet feladni, s hajlandó lenne olyan nemzetközi szervezetbe belépni, amely őt területfeladásra jogilag vagy erkölcsileg kötelezhetné. Amióta a világ világ, minden föderáció úgy jött létre, hogy előzőleg létrejött a területi állománynak és egyáltalán a hatásköri állománynak egy bizonyos tartóssága, egy bizonyos stabilitása, s a föderáció már régen megszilárdult és tagjait egy nagy egységbe olvasztotta, amikor még mindig megmaradt belülről a föderáció tagjainak területi érinthetlensége. Minden föderáció, amely valóban a tagok szövetkezéséből – és nem belső osztódásból – jött létre, a területi állománynak a merevségig menő stabilitását mutatja, amely éppen úgy csupán polgárháború útján változik meg, ahogyan a nemzetközi közösségben a területi állomány is háború útján szokott megváltozni. A nemzetközi közösségnek e mellett a jellegzetes vonása mellett a béke szempontjából teljesen terméketlen volt a nemzetközi vitáknak bírósági elintézésére vonatkozó rengeteg terv és elmefuttatás, mert a nemzetközi bíraskodás köréből éppen azok a viták voltak eleve kizárva, amelyek a békét fel szokták borítani. Hogy egy végső jellegében nemzetközi közösségen belül a szükségessé váló területi változások háború nélkül tudjanak létrejönni, arra eddig egyetlenegy, valamennyire is sikerrel működő rendszer létezett: éppen a sokat csúfolt európai egyensúlyrendszer, amely éppen a sokat szidott területi kompenzációk rendszerével érte el azt, hogy a bármelyik ponton szükségessé és kikerülhetetlenné vált vagy egyéb okból megindult területi változások ne okozzanak európai pánikot és általános katasztrófát, hanem egy közmegegyezéssel elhatározott és átgondolt rendbe illeszkedjenek bele, amelynek a legfőbb alapelve az, hogy minden területi kérdés, területi vita és területi változás az európai közösség közös ügye. A népeknek és országoknak az a csereberéje, amely ezen a rendszeren belül a 17. és 18. században kialakult, először a 19. század elején, a bécsi kongresszuson kapott mélyebb erkölcsi tartalmat, amikor Talleyrand bevezette a legitimitás gondolatát, ami az európai területi állomány széles körben való stabilitását tette lehetővé, és csak az ennek alapján meg nem oldható kérdések számára hagyta meg a népek és területek régi csereberéjének a rendszerét. Ami a 19. század folyamán és a 20. század elején e téren történt, az végeredményben nem volt más, mint a dinasztikus legitimitás helyébe egy demokratikus legitimitásnak az állítása: a nemzeti elv és az önrendelkezési elv formájában. Az 1918. év utáni Európában tehát megvoltak azok az elvi keretek, amelyek a területi kérdések stabilizálásának az elvi kereteit megadták volna. Ami hiányzott, az a területi

változásokhoz szükséges eljárás volt, mert a régi eljárás: a nagyhatalmak koncertje és együttműködése által tudatosan számon tartott intézeti [sic!] mederben tartott területi változások rendszere kompromittálva volt, ami nagyon üdvös lett volna, ha lett volna helyette más eljárás. Ilyen azonban nem volt, s minthogy ezenfelül egyensúly sem volt, az 1918. évi Európa mindinkább a területi változásoktól való görcsös félelemben élt, és abban a hitben, hogy területi változások esetleges megindulása az egész európai rendszer felborulásához vezet. Minthogy pedig ettől való féltükben a területi változásokat odáig halogatták, amikor egyszerűen nem tudtak velük mit kezdeni, sikeresen elérték velük azt, hogy a megindult területi változások valóban az európai rendszer felborulásához vezettek.

\*

Ebben a helyzetben az európai egyensúly régi szerkezete, amely végeredményben a francia hatalom és a német hatalmat képviselő Habsburg-ház egyenrangú rivalitásán és az angol hatalom egyensúlyozó szerepén alapult, a maga feladatát többé nem teljesíthette, s új elgondolásnak kellett a helyébe lépni. Ez az új elgondolás logikusan nem lehetett más, mint a Németországgal szomszédos és egy esetleges német expanzió által fenyegetett államok szilárd és biztos készenléte a teljes együttműködésre abban az esetben, ha az egységes Németország részéről csakugyan hódító törekvések mutatkoznak. Ez az elgondolás olyan erődvonalat jelentett volna, mely lényegileg egy angol–francia–olasz–jugoszláv–magyar–csehszlovák–lengyel kooperáció lehetőségén alapszik. Egy ilyen szerkezetnek a lényege nem az előre kirajzolt és önmagában is nemzetközi feszültségre vezető szövetségi rendszer, hanem inkább a nemzeti függetlenségnek és az európai felelősségtudatnak olyan közös tudata, mely a veszély idején minden különösebb szövetségi megkötések nélkül is automatikusan működésbe lép. Tudjuk, hogy ilyen szerkezet nem létesült, illetőleg csődöt mondott: bizonyos részben egyáltalán nem jött létre, bizonyos részben pedig túl merev formákat vett fel. Az első feltétel, hogy egy ilyen szerkezet működjön, az lett volna, hogy realista módon tudomásul veszi a német politikai egység tényét, és ennek a ténynek a felismeréséből indul ki.

Ez a tényekkel való szembenézés azonban nem történt meg: tudjuk, hogy az 1918 utáni francia politika központi tétele az volt, hogy Ausztriának Németországgal való egyesülését meg lehet és meg kell akadályozni, s ehhez képest minden alkalmas és alkalmatlan eszközzel igyekezett megtámogatni az osztrák függetlenséget. Ez a politika, mely nem számolt a tényekkel, az esetleg agresszív váló Németország elleni védekezés első

vonalát egy osztrák–cseh védelmi vonalban vélte megtalálni, s miközben felesleges politikai és anyagi energiát fektetett bele ebbe az elgondolásba, elhanyagolta azt a második vonalat, amely az egyedül lehetséges szilárd bástya lett volna, ami egy esetleg agresszív váló német politikát kezdeti sikerek nélkül is vissza tud szorítani.

Így következett be, hogy a feleslegesen erőltetett osztrák–cseh erődvonal után rövid időn belül összeomlott az elegendően elő nem készített második erődvonal is, úgyhogy a német expanziót csakis egy harmadik vonalon, Amerika és Oroszország bevonásával lehetett feltartóztatni.

\*

*[Franciaország]*

Bármennyire világos is a háború utáni francia politika reménytelen belső ellentmondása, ez az ellentmondás nem valami okatlan elvakultságból, hanem a félelmeknek, a tényeknek és az eszméknek egy bizonyos zsákutcás helyzetéből származik. A legokosabb és legelőrelátóbb ember sem követhetett volna lényegesen más politikát, mint amit Franciaországnak nem mindig okos és nem mindig előrelátó politikusai követtek. Mindenesetre azonban érdemes kirajzolni az okosságnak és előrelátásnak azokat az elérhető és optimális lehetőségeit, amelyeket a francia politika a lehetőség határain belül sem futott ki. Egy félelem nélküli, okos és előrelátó francia politika kétségtelenül nem bázírozott volna olyan szerződések szentségére, amelyeket az ellenpartner szüntelenül kényszer hatása alatt aláírt diktátumnak minősített, s egy okos és előrelátó politika kétségtelenül hamarabb és kevesebb huzavonával ejtette volna el a versailles-i békeszerződésnek azokat a rendelkezéseit, amelyeket nem lehetett „locarnizálni”. Egy okos és előrelátó francia politika továbbá kevesebb pénzt, politikai és jogi erőfeszítést fektetett volna bele Ausztria önállóságának biztosításába, ellenben minden energiáját és tekintélyét belefektette volna abba, hogy stabil módon rendezze az Ausztrián túli kis államok egymás közötti marakodását, s belőlük egységes és ellenálló tömböt építsen ki. Egy ilyen politika továbbá jobban felismerte volna Olaszország kulcshelyzetét az európai egyensúly rendszerében, s egészen nagy áldozatoktól sem riadt volna vissza a francia–olasz kooperáció érdekében. S végül: az adott körülmények között legalábbis többet próbált volna tenni a lengyel–oroszfeszültség enyhítéséért.



\*

[Olaszország]

Az olasz egység azonban nem az olasz nemzet elemi erejű erőfeszítésének a hatására [jött létre], hanem szerencsés diplomáciai sakkhúzások és hazafiak egy kis elszánt és bátor csoportjának a munkájára. Az olasz egység nem vált az olasz nemzet egészének olyan egyetemes megrázó élményévé, mint amilyenné a francia állam, a francia nemzet számára a francia forradalomban. De még annyira sem, mint amennyire ügyévé vált a német egység a német nemzetnek. Ahogyan a bismarcki politika folytán a hatalmi politika egyedülvalósága vált a német nemzet félrevezető politikai jelszavává, úgy vált a cavouri politika sikerének a hatása alatt a ravasz diplomáciai lavírozás és az időben a győzteshez való állás az olasz nemzet félrevezető politikai élményévé. Ennek a beállítottságnak az egyenes függvénye az olasz katonai teljesítmények értékének a csökkenése. Annak a ténynek, hogy az olasz nép a 20. század elején is inkább csak passzív szemlélője volt az olasz egységnek és az olasz államiságnak, volt a furcsa rekompenzációja az olasz intelligencia túlzott érzékenysége a nemzeti hiúság kérdéseiben, az olasz nemzeti önbizalom abnormális kilengései az irreális öntudat és a túlzott meghunyászkodás között. Nyilván komoly komponense volt ez az egész komplexum a fasizmus uralomra jutásának is, aminek természetesen megvoltak a más politikai és társadalmi komponensei is: a társadalmi tekintélyek válsága, a tömegek politikai aktivitásának a hiánya stb. stb. A fenti kép vázlatos lehet és hiányos: nincs sem elég helyünk és időnk, sem elég tényismeretünk arra, hogy az olasz nemzet politikai-lélektani zsákutcáját minden részletében feltárjuk. Egy ilyen munka Ferrero tollát, tényismeretét és lényeglátását kívánná meg. Itt elég annyit megállapítani, hogy ahogyan Franciaország a kóros félelem lélektani állapotában élt, úgy élt Olaszország a céltalan presztízspolitiká és a céltalan machiavellizmus programjának a terhe alatt, s ami mind a két esetben súlyosbította a helyzetet, ezek az indulatok és programok nemcsak egy kis zárt rétegnek a dolga voltak, hanem tömegindulatok és tömegesen vallott közhelyek.

Egy realistább és hiúsági szempontokra kevésbé néző olasz politika kétségtelenül nem csinált volna nagy esetet Dalmáciából és általában az Adriai-tenger keleti partvidékének az uralmából. Egy realista olasz politika kétségtelenül nem történelmi reminiscenciákon, hanem az ot-tani lakosság hangulatán mérte volna le és döntötte volna el, hogy érdemes-e és lehet-e Olaszországnak Nizzát és Korzikát irredenta területeknek s azok népeit idegen uralom alatt álló olaszoknak tekinteni.

Egy realistább olasz politika lehet, hogy együtt haladt volna a német politikával, ha a gyarmati uralom és a gyarmati területek feltárásának közössé tételéről mint a nyersanyagok igazságos elosztásáról lett volna szó, de kétségtelenül tudott volna idejében elválni ettől a politikától abban a pillanatban, midőn nyilvánvalóvá lett, hogy nem igazságtalanságok reparálásáról, hanem a németek európai hegemoniájáról van szó.

[Magyarország]

Az európai egyensúly megbillenésének következő neuralgikus pontja Magyarország pozíciója. Bemutattam már azt a megrázkódtatást, amit Kelet-Európában a három történeti állam összeomlása okozott. Ez a megrázkódtatás kétségtelenül Magyarországon volt a legnagyobb. Egyrészt azért, mert abban a fejlődésben, mely a történelmi határok helyébe az etnikai határokat léptette, Magyarországnak csak veszténivalója volt, ellentétben Cseh- és Lengyelországgal, melyek ezen a réven ha vesztek is sokat, nyertek is valamit. Másodszor azért, mert Magyarország felosztása az etnikai elvnek ellenkező irányba való teljes áthágásával történt meg, ami teljességgel belérögzítette a magyar politikai közvéleménybe azt a félrevezető elképzelést, hogy az etnikai elv végeredményben humbug, és a történeti keret visszaállítása lehetséges.

E tényezők együttes hatására állt elő az a helyzet, hogy Magyarország nemcsak a Nemzetek Szövetségének a politikájával, hanem egyúttal minden kelet-európai föderatív szervezkedéssel azzal a gyanakvással állott szemben, hogy mindezek az őt ért igazságtalanság állandósítását és reparálhatatlanná tételét vannak hivatva biztosítani. Sokat beszélnek arról, hogy mindez nem lett volna így, ha Magyarországon nem egy arisztokratikus-feudális kisebbség uralkodik, amely az irredenta és revizionizmus ügyét kizárólag azért tartja szőnyegen, hogy a belpolitikában elterelje a figyelmet a földreform és a demokratikus átalakulás szükségességéről, kifelé pedig az elvesztett területek visszaszerzésével együtt a földbirtokosoktól elvett nagybirtokokat is vissza tudja szerezni a saját osztályának. Átlagos középosztályi magyarok úgy reagáltak erre a beállításra, mint legszentebb érzelmeik sárba rántására, és rengeteg kárba vezett fáradságot pazarolnak el annak bebizonyítására, amit maguk sem hisznek egészen, hogy ti. Magyarország nem feudális ország. A kérdés ugrópontja azonban nem itt van, hanem abban, hogy a revizionizmust a feudalizmusból származtatni: filius ante patrem. A kelet-európai politikai hisztériának taglalása elegendőképpen bemutatta, hogyan hatnak vissza a nemzeti élet bizonytalansága, a területi státus nem végleges volta,

a területi viták és a területi sérelmek az országok demokratikus fejlődésére. Nem a revizionizmus származik a feudalizmusból, hanem a feudalizmus a revizionizmusból. Nem abban az értelemben, mintha a revizionizmus feudális társadalmi erőket és tényezőket tudna létrehozni ott, ahol nincsenek. Ebben az értelemben a revizionizmus éppen úgy nem tud feudalizmust létrehozni, mint ahogy a feudalizmus sem tud revizionizmust létrehozni: mind a két jelenség teljesen más síkon fekszik. Az egyik egy politikai indulati komplexum, a másik egy társadalmi szerkezet; az összefüggésük abban áll, hogy a revizionizmus alkalmat és lehetőséget ad a feudális tényezők defenzívájára, a demokratikus vívmányok korlátozására és a demokratikus fejlődés megállítására – különösen olyan szerencsétlen szituációban, ahol a területi sérelem a történeti élmények síkján szorosan össze van kapcsolva az európai demokráciák győzelmével. Magyarországon az utolsó húsz esztendőben háromszor is lehetett ennek az összefüggésnek a közvetlen bizonyítékait megfigyelni, amelyek meglehetősen feledésbe mentek. Először 1919-ben, amikor Magyarországnak egy teljes lendülettel nekiinduló demokratikus kormánya volt, amely egyik napról a másikra omlott össze akkor, amikor nyilvánosságra kerültek a Magyarország megszállását szabályozó demarkációs vonalak. Kevesen tudják Nyugat-Európában, hogy a bolsevizmusnak ezután történt magyarországi uralomra jutása szorosan összefüggött azzal a reménnyel, hogy az akkor a nyugat-európai demokráciákkal harcban álló bolsevizmus alkalmat és lehetőséget fog adni a Magyarországot fenyegető területi státus megváltoztatására. A magyarországi kommunizmus ha nem is nacionalista jelszavakkal, de nacionalista indulatok által támogatva jutott uralomra, s első dolga volt néhány észak-magyarországi várost a csehektől visszafoglalni. A kontraszt kedvéért azt lehetne mondani, hogy a kommunizmus volt a revizionizmus szülőanyja. Természetesen ilyenről szó sincsen: a kommunizmus éppen úgy nem szülőanyja a revizionizmusnak, mint ahogy a feudalizmus sem az. Mindkét esetben a revizionizmus egyszerűen párhuzamos egy antidemokratikus tendencia érvényesülésével, és oka [is egyben]. Ugyanez a folyamat megismétlődött fél esztendővel később, amikor a kommunizmus bukása után Magyarországon egy ellenforradalmi kormány jutott uralomra, melyen belül azonban egyelőre egyensúlyban voltak a demokratikus köztársasági és konzervatív feudális elemek. Ez utóbbiak csaknem órára meghatározható pontossággal – elég a korabeli újságokat olvasni – akkor kerültek túlsúlyba, amikor a Magyarországot érintő végleges békefeltételeket nyilvánosságra hozták. Végül harmadszor is megismétlődött ez a folyamat: a harmincas évek közepén egy új, igen komoly irodalmi és politikai demokratikus mozgalom indult el Magyarországon, egy komoly

európai és demokratikus nacionalizmus jegyében; ennek a mozgalomnak a sorai a harmincas évek végére teljességgel szétzüllöttek, és teljes zsákutcába jutottak egyszerűen azért, mert a területi revízió lehetőségei megjelentek a láthatáron, s egyszerre gyanússá tettek minden olyan konsziderációt, amely nem ezt tekintette Magyarország első számú problémájának.

A revizionizmus teljességgel sterilé és irreálissá tette a magyar politikát, ugyanakkor provokálta és kölcsönösen életben tartotta a kisantant nevű államképződményt, amelyet a francia politika nolens volens támogatott, mert hiszen logikusan támogatnia kellett a kelet-európai kis államok minden, valamennyire is [ellenállást] mutató csoportosulását. Ez az államcsoport azonban egyúttal a francia politika csődjét is jelentette, mert nem az összes kelet-európai kis államot egyaránt fenyegető életveszedelem ellen volt elsősorban irányozva, hanem egy másik kelet-európai kis nép ellen, és a döntő pillanatban a német expanzióval szemben nem mutatott ellenállást. Csehország nem mutatott, mert helyzeténél fogva nem mutathatott, Románia nem mutatott, sok egyéb okból azért sem, mert nem Németországgal volt szomszédos, tehát nem osztozott teljes mértékben a Németországgal szomszédos kis nemzetek jogos félelmében, Jugoszlávia pedig csak abban a pillanatban mutatott ellenállást, amikor már saját maga is csaknem száz százalékig körül volt kerítve, addig azonban elfedte előle a német veszedelmet Ausztria ál-létezése, aminek folytán egy időben még bizonyos jugoszláv–német érdekközösség is mutatkozni látszott a tekintetben, hogy a Habsburgok restaurációja ne történjék meg.

Egy realistább magyar politika kétségtelenül különbséget tudott volna tenni fenntartható etnikai igények és fenn nem tartható történeti igények között. Ha ezt a különbségtételt teljes világossággal megteszi, akkor a kisantant államok ideges ingerültségi állapota is alacsonyabb fokon maradt volna, ha nem is siettek volna visszaadni a magyarlakta területeket; egy ilyen lehetőség mégis inkább a diszkusszió lehetőségén belül maradt volna, és megteremtette volna annak a pszichológiai előfeltételét, hogy a döntő pillanatban egy etnikai alapon való határmódosítás biztosítsa azt, hogy a belső erődvonal Magyarország belépésével összezárul. Így azonban a Németországgal szomszédos európai országok belső erődvonala, melynek keleten egy jugoszláv–magyar–lengyel kooperációnak kellett volna pillérül szolgálnia, ezen a helyen két ponton is végzetesen lyukas volt, és az egyik lyukat Magyarországnak hívták.

[Csehszlovákia]

A másik lyukat Csehszlovákiának hívták, pontosabban Szlovákiának. Ez egy kicsit furcsán hangzik, hiszen Csehszlovákia kezdettől fogva az egyik legszilárdabb, mondhatni ortodox tagja volt a francia biztonsági rendszernek. Ez azonban nem változtat azon, hogy elhelyezkedése és konstrukciója olyan volt, hogy a német hegemonikus törekvések szempontjából végül is nem bástya lett, hanem kitörési pont. Az a téves elképzelés, hogy Csehszlovákia egyáltalán bástya *lehet*, szorosan összefügg az egész európai rendszer és az egész német válság neuralgikus pontjával, Ausztriával. Minthogy 1918 után az európai biztonsági politika vezetői abban a téves hitben éltek, hogy létezik egy osztrák nemzet, s ebben a nemzetben megvan az akarat és a szándék egy független Ausztria fenntartására, ennél fogva Németországnak a korábban tartását mindenekelőtt az osztrák függetlenség erősítésével akarták elérni. Ebből logikusan következett, hogy ennek a legbelsőbb erődvonalnak Ausztria mellett természetesen Csehország volt a másik tagja. Ez az elképzelés azonban egy végzetes és kártékony illúzióhoz [fűződött], mely közvetett okává lett a hátrább álló, igazi erődvonal elhanyagolásának és széttzilálódásának s ezen keresztül az európai rend összeomlásának. Ausztria és a történeti Csehország nem vállalhatott Németországgal szemben semmiféle bástyaszerepet, egyszerűen azért, mert Ausztria teljesen, a történeti Csehország pedig egyharmadában német volt, a német bel- és külpolitika minden mozdulatára és a német lelkeség minden indulatára vagy hisztériájára mint belügyre reagált. Ausztriát és a történelmi Csehországot bástyának tekinteni annyit tett, mint azt remélni, hogy a tűz meg fog állni a puskaporos toronynál csak azért, mert tiszteli a versailles-i békeszerződés határmegállapító rendelkezéseit. Ha az osztrák Anschluss idejében, vagyis 1918-ban megtörténik, akkor mindenki előtt nyilvánvaló lett volna, hogy Csehország speciális helyzetben van. Másodlagos kérdés, hogy a történeti Csehország megmarad-e, vagy a szudétanémetek leválva Németország és a cseh nép, melyet körös-körül háromszáz fokban német állam és német nép vesz körül, életveszedelem nélkül nem lehet tagja, pláne tartópillére egy németellenes koalíciónak. Ha azonban ez így van, akkor világos, hogy Csehszlovákia szerkezete végzetesen nyugtalanító a kelet-európai államrendszer szempontjából. Mert amennyire igaz, hogy a cseh nép elhelyezkedésénél fogva csakis európai garancia, állandó semlegesítés vagy valamilyen speciális arrangement útján őrizhető meg, és ki kell kapcsolni a Németország elleni közvetlen akció kötelezettségéből, annyira világos, hogy Szlovákia valóban tartópillére kell hogy legyen egy németellenes ke-

let-európai erődvonalnak, mint a lengyel–magyar–jugoszláv kooperáció negyedig tagja, mert hiszen nélküle a lengyel–magyar–jugoszláv kooperáció is lyukas marad.

Hogy ez mennyire így van, azt világosan mutatják a München utáni események. Minthogy Csehszlovákia létezett, és úgy volt megszerkesztve, ahogy volt, minthogy Münchenben a cseh nép kiszolgáltatott állapota jutott napvilágra és vált realitássá, s minthogy ez a Csehország nemcsak a történeti cseh államnak, hanem egész Csehszlovákiának is a központja volt, ennek az lett a következménye, hogy Németország abban a pillanatban, amint Prágában hegemoniát tudott gyakorolni, egyúttal hegemonia lehetőségéhez jutott egész Szlovákiában is, és mint egy ék, hasíthatott bele a kelet-európai népek létrejönni akaró frontjába. A németek szlovákiai hegemoniája akadályozta meg azt, hogy Magyarország, mely ebben az időben – revizionizmus ide, revizionizmus oda – Lengyelországgal akart egy politikát csinálni, ezt a politikát merje csinálni a végső konzekvenciáig.

Minden eddigi fejezet végén kitértünk arra, hogy ebben vagy abban a szituációban egy realistább politika mit csinálhatott volna. Csehszlovákia esetében úgyszólván lehetetlen erre a kérdésre felelni. Bármennyire benne volt is Csehszlovákia 1918–1938 közötti politikájában az európai helyzet minden ellentmondása, mégis nagyon nehéz megmondani, hogy egyáltalán mit tehetett volna. Egy előző helyen rámutattunk arra, hogy a cseh népnek szembe kellett volna néznie azzal az alternatívával, hogy vagy történeti alapon építi fel a maga államát, és akkor nincs Csehszlovákia, csak Csehország, vagy etnikai és nyelvi alapon, és akkor szembenéz a szudétanémetek leválásával. Arra valóban szükség lett volna, hogy ezzel az alternatívával a politikai elvek síkján szembenézzon. Ennek a gyakorlati konzekvenciáit azonban borzasztó nehéz lett volna levonnia, mert a szudéták leválásával annyira meggyengült volna Csehország, hogy végül Szlovákiát sem tarthatta volna meg, nem is beszélve arról, hogy a kelet-európai államrendszer szempontjából így is ugyanazokat a veszedelmeket jelentette volna, mint amiket fentebb leírtunk. Kétségtelen, hogy gyakorlatilag könnyebb lett volna Szlovákiáról lemondani és a történeti Csehországhoz ragaszkodni, azonban ez a megoldás végeredményben a kelet-európai fejlődés irányával ellentétes és anakronisztikus lett volna, és esetleg még úgy sem biztosította volna teljesen a cseheket a szudétanémetek leválása ellen.

Sokat kritizálták Csehszlovákia politikáját azért, mert ha ezt a végső szembenézést nem tette is meg, még mindig lehetett volna hajlandó bizonyos áldozatokat hozni a Magyarországgal való kooperáció érdekében, s így lehetőséget adni egy lengyel–csehszlovák–magyar–jugoszláv politikai front



létrejövételéhez. Ehhez nyilvánvalóan az kellett volna, hogy Csehszlovákia belemenjen Magyarország felé a területi revízióba. Csehszlovákia helyzete azonban annyira ellentmondó és zsákutcás volt, hogy ezt sem tehetette meg halálos veszedelem nélkül, mert bármennyire fölösleges volt is, hogy 1918-ban olyan magyar területeket kebelezett be, melyeknek sem etnikai, sem történeti közük nem volt hozzá, ha egyszer ezt megette, nem vállalhatta a Magyarország felé való etnikai határrevíziót azért, mert ez nolens volens magával hozta volna a Németországgal szemben való etnikai határrevízió felvetődését s vele együtt Csehország egész helyzetének a katasztrófális felborulását. Hiába volt eredetileg különbség a történetileg Csehországgal összefüggő szudéta területek s az azzal össze nem függő magyar területek között, éppen Csehszlovákiának nem történeti, hanem etnikai alapon nyugvó szerkezete hozta egy síkra ezt a két problémát, s tette elkerülhetetlenné, hogy ha az egyik felvetődik, felvetődjék a másik is. S azt is nagyon tanulságos tudnunk, hogy a szerencsétlen csehszlovák–magyar határ milyen szempontnak köszönhette születését. Azt hangsúlyozták, hogy Csehszlovákiának azért van szüksége egy lehetőleg minél hosszabb Duna-határra, mert csak ezáltal válhat igazi dunai országgá. Ez az argumentum elsöre igen stupidusan hangzik: miért kell Csehszlovákiának dunai országgá lennie, ha egyszer nem az, ha pedig a Dunába ömlő folyói révén úgyis az, akkor miért kell ezt a dunai jellegét egy lehetőleg hosszú Duna-határral megerősítenie? Úgy hangzik ez, mintha azt mondanánk, hogy Németországnak szüksége van Triesztre, mert csak ezáltal válik igazán mediterrán országgá, és Angliának szüksége van Bretagne-ra, mert csak ezáltal válik igazán kontinentális országgá. Miért kell egy országnak annak lennie, ami nem? Ebben az elsöre ostobán hangzó jelszóban azonban egy mélyebb és lényegesebb tendencia húzódik meg: Csehszlovákia egzisztenciális bizonytalanságának az érzése s az az elképzelés, hogy minél erősebben és minél mélyebben nyúlik át Csehszlovákia a maga Németországtól fenyegetett területeiről a kelet-európai államrendszer területébe, annál inkább biztosítva van a német veszedelemmel szemben. Természetesen a megoldás irreális volt: Csehszlovákiát éppen a dunai határ akadályozta meg abban, hogy kelet-európai szomszédaival stabilizálja a maga viszonyát. A balkezes elgondolás mögött azonban egy nagyon reális félelem húzódott meg: annak az érzése, hogy a cseh nép bizonytalan, kiszolgáltatott, veszélyeztetett állapotban van. Ha az osztrák Anschluss mesterséges elhalasztása – mert ami 1918–1938 között történt, azt másnak, mint elhalasztásnak alig lehet minősíteni – elmarad, akkor valószínűleg Csehszlovákia is parancsolóbb formában találja magát szemben a valósággal való szembenézés követelmé-



nyével, s akkor talán kevesebb reményét helyezte volna olyan halva született segítségekbe és támasztékokba, mint az osztrák önállóság, egy hosszú dunai határ és más hasonlók.

[Lengyelország]

Így jött létre az a helyzet, hogy mikor végül bekövetkezett az európai szisztémának az a felbomlása, amelyre 1918 óta előre láthatóan fel kellett volna készülnie minden érdekelt országnak, akkor az egész kelet-európai államrendszerből egyedül Lengyelország állt a helyén, s az is összeomlott alig egy hónap alatt, sok egyéb ok között azért is, mert nem volt sem oldalvédje, sem hátvédje. Hogy oldalvédje miért nem volt, azt az előbb láttuk. Hogy miért nem volt hátvédje, sőt miért kapott egy hátbatámadást, azt kell most megnéznünk.

Már egyszer rámutattunk arra, hogy Lengyelországnak is ugyanaz volt az alapvető problémája, mint a másik két kelet-európai történeti nemzetnek, a csehnek és a magyarnak, hogy ti. szembe kellett volna néznie azzal a ténnyel, hogy Kelet-Európában a végleges határok a legtöbb ponton etnikai határok lesznek, s ennek a ténynek a konzekvenciáit le kellett volna vonnia. Minderre a történeti lehetőség és a történeti szükségesség 1918, Lengyelország helyreállítása után jött meg, illetőleg jött volna meg. Ez a pillanat páratlan lehetőséget nyújtott Lengyelország számára, mert különféle történeti tényezők együttes hatására az történt, hogy a Lengyelországot felosztó három nagyhatalom egyszerre omlott össze. De ez a szerencse egyúttal szerencsétlenség is volt. Lengyelország európai helyzetét végeredményben mégiscsak a két nagyobb néppel, a némettel és az oroszokkal való viszonya határozta meg.

Bármennyire lehetőséget nyújtott is 1918 arra, hogy Lengyelország mind Németország, mind Oroszország felé kedvező feltételek mellett állapítsa meg a maga határait, földrajzi elhelyezkedése mégis parancsolóan előírta számára nemcsak azt, hogy a történeti és az etnikai keretek között végleg válasszon, hanem azt is, hogy a két szomszéd között válasszon, és vigyázzon arra, hogy a kettő közül legalább az egyiket ne tegye véglegesen ellenségévé. Természetesen fontos volt az is, hogy egyik irányba se legyenek irreálisan előretolt határai, azonban ezenfelül minden oka megvolt arra, hogy igyekezzék a kettő közül az egyiket különösen melegen tartani.

A legtöbb szempont kétségkívül amellet szól, hogy ez az egyik az orosz legyen. Rengeteget kritizálták a versailles-i békének a német-lengyel határra vonatkozó rendelkezését, s rengetegen megjósolták, hogy az új világháború innen fog megszületni. Ez azonban legalábbis félrevezető

beállítás. Azt mondhatnám, hogy az a tény, hogy az új világháború innen született meg, inkább optikai csalódás. Mondottam már, hogy a korridor és Posen nem annyira német, mint inkább porosz sérelem volt, s Németország azért tartotta őket számon, mert az osztrák Anschluss megtiltása folytán Németország – a wilhelminus Németország szerencsétlen örökségéppen – még mindig egy megnövekedett Poroszország maradt. A versailles-i békeszerződésben megszabott német határ gondosan megszabott határ volt. A sziléziai határt népszavazás határozta meg. Posen és a korridor pedig mind etnikailag, mind történetileg túlnyomóan lengyel jellegű volt. Ha számba vesszük azt a gondolatot, hogy a kelet-európai határok tekintetében az etnikai határ ígért nagyobb stabilitást és nagyobb jövőt, akkor nem csodálkozhatunk azon, hogy Lengyelország a szintén etnikai alapon álló Németország felé egy etnikai határvonal húzását forszírozta, s hogy ez valóban sikerrel is járt.

Oroszországgal szemben ellenben volt egy történeti határ, amely sok száz kilométerrel beljebb haladt, mint az etnikai határ. Kétségtelenül lehetett volna argumentumokat találni amellet, hogy a lengyel–orosz határ ne legyen egészen szigorúan etnikai jellegű. A siker reményével lehetett volna pl. Kelet-Galíciát, mely az orosz közösségből a legjobban és a legrégebben kiszakadt, valamiféle speciális lengyel–ukrán arrangement alapján Lengyelországnál hagyni. A többi részen is lehetett volna Lengyelországnak egy bizonyos előnyt engedni, arra való hivatkozással, hogy lengyel területen belül nincsenek orosz szigetek, de az orosz terület tele van szórva lengyel szigetekkel. Sok mindent lehetett volna, de semmiképpen sem szabadott volna megtenni azt, ami történt: a határt egy győzelmes lengyel–orosz háború után Oroszország rovására optimális lehetőségekig kitolni kelet felé. Még hozzá mindezt egy olyan Oroszországgal szemben, amelyik éppen a világ legradikálisabb forradalmát élte végig, amelytől tehát mértéktartó eljárás esetén lehetett volna azt remélni, hogy a cárizmus történeti és nyelvi expanzió[jának] irányvonalait nem fogja mindenáron követni.

Rengeteg ok szólt amellet, hogy Lengyelország mindenekelőtt Oroszország felé biztosítsa magát egy hátbatámadással szemben, annál is inkább, mert hiszen bármilyen keserűek voltak is az orosz uralom emlékei 1918 után, mégiscsak egy olyan Oroszországgal állunk szemben, amely – bármilyen világhuralmi terveket lehetett is neki tulajdonítani – speciálisan Lengyelország függetlenségével egyáltalán nem állott azzal az ellenségeséggel szemben, mint a cári Oroszország.

Mindez nem így történt. A lengyelek éppúgy nem tudtak történelmük kedves városairól lemondani, mint a csehek vagy a magyarok. Így jött létre

az a helyzet, hogy Lengyelország a döntő pillanatban hátvéd nélkül maradt, s a Németország nekivadulása esetére felállítandó belső és külső erődvonal a lengyel–orosz ellentét folytán nem volt egymással koordinálva.

[*Szovjet-Oroszország*]

A német hegemonia megdöntésére szükséges belső és külső erődvonal azonban nemcsak a lengyel–orosz ellentét miatt nem volt egymással koordinálva, hanem a miatt az egész politikai lélektani állapot miatt [sem], melyet Szovjet-Oroszország a „kapitalista” világgal szemben érzett. Ez a beállítás abból indult ki, hogy Oroszországot a kapitalista világ – elsősorban annak nyugati hatalmasságai, Anglia és Franciaország, valamint azok kelet-európai csatlós államai – létében és forradalmi vívmányaiban fenyegeti. Ez az elképzelés radikálisan téves volt: éppen úgy, mint sok más európai nemzet katasztrofális téveszméje, ez is egy félrevezető történeti élményből származott, az 1917 utáni angol–francia instigációra folyó orosz polgárháború rettenetes emlékéből. Szovjet-Oroszországból, egy felszabadult forradalmár országból ez az élmény csinált egy félelmelettől és rémképektől gyötört, bizalmatlanul befelé fordult országot. Semmi kétség abban, hogy a kapitalista világ nem nézte jó szemmel Szovjet-Oroszország létezését, s örömmel látta volna a kommunista rezsim összeomlását. Semmi kétség, hogy ahol kapitalista érdekek befolyással tudtak lenni a külpolitikára, ott igyekeztek ebben az irányban is hatni, azonban mindez nem változtat azon, hogy Szovjet-Oroszország, ha egyszer megszilárdult, akkor egy meghatározott területen elhelyezkedő országgá vált, s kommunizmus ide, kommunizmus oda, külpolitikai és háborús konstellációit elsősorban nem a kommunista-kapitalista ellentét, hanem a területi elhelyezkedésnek és a lélektani komplexumoknak az a különleges együtt hatása határozta meg, amelyet eddig minden háború döntő okának ismertek fel. Ebből a szempontból pedig világos volt, hogy Oroszországnak 1917-ben fixált angol-franciagyűlölete és nem sokkal utóbb fixált németszimpátiája Oroszország területi elhelyezkedése szempontjából téves és irreális, mert ha valaki meg fogja támadni Oroszországot, az nem Anglia és nem Franciaország lesz, hanem Németország.

Ma szerte a világon baloldali körökben van egy kötelező sematikus magyarázata az 1933–1941 közötti külpolitikai fordulatoknak, mely azt a katasztrofális tényt, hogy az európai önvédelem 1938-ban és 1939-ben Németországgal szemben nem funkcionált, egyszerűen a kapitalisták sötét intrikáira vezeti vissza, mellyel Szovjet-Oroszország összeomlását akarták

előkészíteni. Bármennyire lesújtó véleményem van is a kapitalisták külpolitikai koncepcióival szemben, azt kell mondanom, hogy ez a beállítás legalábbis primitív. Az európai államrendek összeomlását legalább annyira idézte elő Szovjet-Oroszország bizalmatlansága a nyugat-európai államokkal szemben, mint a nyugat-európai államok bizalmatlansága Szovjet-Oroszországgal szemben. S hogy ez a bizalmatlanság 1938-ban az oly nagy gonddal felépített francia–szovjet konstrukció összeomlásával járt, azt minden kapitalista és kommunista intrikánál mélyebb tények idézték elő, s ezek a tények nem voltak sem kapitalista, sem kommunista jellegűek, sőt nem voltak hitlerista tények sem; mindezeket megelőző s mindezeknél állandóbb tények voltak, s állottak hétmillió németből Ausztriában és hárommillió németből Csehszlovákiában. Közelebbről és világosabban szólva: állottak abból az elkerülhetetlen tényből, hogy nem lehet európai háborút indítani azért, hogy tízmillió német, aki minden jel szerint egy népszavazáson is németnek vallotta volna magát, és Németországhoz kívánt volna csatlakozni, ne csatlakozhasson Németországhoz. Ezen a ponton kell az európai államrendszer fekete napjának, Münchennek az értelmezését megtalálnunk.

[München]

Az európai államrendszer fekete napjának, Münchennek az értelmezése körül van egy München-párti és egy München-ellenes séma. Nem akarom részletesen taglálni ezeket a sémákat, elég annyit tudnunk, hogy a München-ellenes séma szerint München – sőt már azt megelőzően az Anschluss is – azért volt szörnyű katasztrófája az európai rendnek, mert a kollektív biztonság és a Nemzetek Szövetsége politikájáról visszatértek a hatalmi egyensúly és a nagyhatalmi koncert politikájára, és mert engedékenynek mutatkoztak Németország háborús fenyegetésével szemben. A München-párti séma szerint – mely most a kelleténél is ritkábban hallható, lesz azonban idő, amikor megint a kelleténél is gyakrabban és erősebben fog hangsúlyozódni – ami Münchenben történt, kikerülhetetlen volt, az európai rend összeomlása végeredményben nem az Anschlusszal és nem Münchennel indult el, hanem a prágai bevonulással és Lengyelország megtámadásával.

A dolog kétségtelenül nem így van. München valóban fekete napja Európa politikai történetének, de nem azért, amiért a München-ellenes séma szokványos magyarázata azt indokolni szokta.

Mindenekelőtt legyünk tisztában azzal, hogy a Nemzetek Szövetsége és a kollektív biztonság politikája, még mielőtt Európában sor kerülhetett vol-

na az alkalmazására, Mandzsúriában, Chacóban<sup>38</sup> és Abesszíniában olyan presztízscsökkenést szenvedett, hogy 1938-ban komoly súllyal már nem lehetett ezzel a politikával operálni. Ebben a helyzetben pedig nem is volt lehetséges más, mint visszatérni a hatalmi egyensúly politikájához, hiszen a hatalmi egyensúly egész politikája a béke lehető fenntartására való törekvésből született meg, és a hatalmi egyensúly politikája volt az egyetlen, amellyel még meg lehetett volna menteni az európai békét – ha nem is olyan szépen, mint a kollektív biztonság és a Nemzetek Szövetsége politikájával, de lényegesen gyakorlatibb módon. Münchenben nem az volt a tragédia, hogy a hatalmi egyensúly politikáját alkalmazták, hanem az, hogy *nem* alkalmazták, hogy egyáltalán semmiféle politikát nem alkalmaztak a blöff és a riadalom politikáján kívül. A hatalmi egyensúly politikájának pedig éppen az volt az egyetlen célja és értelme, amíg ez a politika hatékonyan működött, hogy csökkentse a blöff és a riadalom lehetőségét. 1938-ban az volt a legnagyobb szörnyűség, hogy a kollektív biztonság és a Nemzetek Szövetségének a húszesztendő ingatag uralma alatt teljességgel elfelejtődtek a nagyhatalmi koncert politikájának kitapasztalt és begyakorolt tradíciói, és az irányadó államférfiak között senki sem volt, aki ennek a politikának az alapelveivel tisztában lett volna. Naivitás azt mondani, hogy Münchenben az volt a tragédia, hogy a nagyhatalmi koncert politikáját alkalmazták, holott valami mást kellett volna, mert épp ellenkezőleg, a tragédia az volt, hogy egyedül a nagyhatalmi koncert politikáját lehetett volna alkalmazni, de nem azt alkalmazták.

Nem kellett volna hozzá Kaunitz-nak, Talleyrand-nak vagy Bismarck-nak lenni, a 18. és 19. századi európai politika bármelyik másodrendű diplomatája meg tudta volna mondani, hogy mi az, ami Münchenben abszurdum volt.

Abszurdum volt mindenekelőtt a nagyhatalmak koncertjét játszani az összes nagyhatalom nélkül. Európában öt olyan nagyhatalom volt, amely a kelet-európai kis államok ügyeiben joggal tekinthette magát érdekeltnek; egy olyan koncert tehát, amely ez öt közül csupán négyet foglal magában, nem nagyhatalmi koncert, hanem – ha nem is támadó szövetség

<sup>38</sup> *Chaco*: Bolívia és Paraguay határán elterülő, olajban gazdag vidék. 1932–35 között a két állam háborúzott egymással a terület birtoklásáért. A konfliktus háttérében az amerikai Standard Oil és az angol Royal Dutch Shell vetélkedése is meghúzódott, mivel az előbbi Bolíviában, az utóbbi Paraguayban szerzett érdekeltséget. A Népszövetség több ízben is foglalkozott a konfliktussal, de a békét nem tudta helyreállítani. Paraguay kilépett a Népszövetségből. Hat amerikai állam közvetítésével megszűntek a hadműveletek, de addigra Paraguay a vidék nagy részét elfoglalta. Az olajtelegek végül az amerikai olajmonopólium kezébe kerültek.

– legalábbis igen nyugtalanító akció az ötödik nagyhatalom szempontjából, s magától értetődően magával hozza azt a következményt, hogy ez az ötödik nagyhatalom igyekezni fog a másik négynek az együttműködését az első lehetséges ponton felborítani. Mint ahogy így is történt. Megjegyzendő, hogy a kelet-európai közép- és kis államok ebben a pillanatban alkottak még annyira összefüggő és különálló tömböt, hogy valamiképpen az ő képviseltetésükről is gondoskodni kellett volna, ha másképpen nem, Lengyelország szerepeltetésével. Ez azonban a kisebbik hiány volt, a döntő hiány Szovjet-Oroszország távolmaradása volt.

A második abszurdum az volt, hogy Európában területi változást csináltak anélkül, hogy ennek alapelveit világosan meghatározták volna. Ahogy a 19. század elején a legitimitás volt a területi elrendezés alapelve, úgy vált a 20. század legitimitásává az önrendelkezési elv. Ezt az elvet Münchenben félreérthetetlenül és világosan ki kellett volna mondani, ami annál könnyebben ment volna, mert hiszen – mint mondtuk – az osztrák és a szudéta Anschlussban nem az volt a legnagyobb baj, hogy megtörtént, hanem az, hogy ha meg kellett történnie, nem 1918-ban történt meg, s nem népsz[avazással]. Münchennek elsősorban az lett volna a feladata, hogy ezt a hiányt pótolja, és mindennél világosabban leszögezze, hogy az önrendelkezési elv alkalmazásáról van szó. Mindez nem történt meg. Az még nem lett volna szörnyűség, hogy az önrendelkezési elvet nem népszavazás formájában alkalmazták, hanem abból a – nagyban és egészben jogos – feltevésből kiindulva, hogy Kelet-Európában a nemzeti hovatarozást a nyelvi hovatarozás dönti el, a határokat a nyelvi statisztika alapján húzták meg. Az azonban katasztrófális volt, hogy a kimondott irányelv keresztülvitelénél az európai koncert egyszerűen megszűnt működni, és az összes részlet keresztülvitelénél szőröstül-bőröstül kiszolgáltatta szerencsétlen Csehszlovákiát Németországnak, amely maga szabta meg, hogy miféle statisztikákat fogad el hitelesnek, és azontúl is havonként újabb meg újabb listákat nyújtott be Prágában azokról a községekről, amelyeket a legújabb kutatásai értelmében német jellegűeknek talált.

E sorok írója elmondhatja magáról, hogy 1938-ban ugyanebben az értelemben ítélte meg az eseményeket, s akkori megítélését ma sem kell dezavualnia. A müncheni aktust kikerülhetetlennek láttam, s bármennyire fájdalmasnak éreztem is a történeti cseh állam területének szétszabdalását, nagyobb emóció nélkül tudomásul vettem ezt a tényt, mint kikerülhetlent, de ma sem felejttem el azt a pánikot, amivel három nappal a müncheni aktus után rájöttem, hogy a határvonás részletei teljességgel Németország kénye-kedvétől függenek. Emlékszem, milyen kétségbeeset-



ten futottam ahhoz a genfi professzorhoz<sup>39</sup>, akit az akkori európai helyzet egyik éles szemű megítélőjének ismertem, s kérdeztem meg tőle: mi lesz ebből? Ő vállat vont, és azt felelte: „mit akar, ha az ember á-t mond, akkor b-t is kell mondania.” Teljesen igaza volt a maga szempontjából, mert ő tudta, hogy mi történt Münchenben, én pedig csak azt tudtam, hogy minek *kell*t volna történnie. Én azt hittem: az európai koncert összeült Münchenben, hogy a 18. és 19. század külpolitikai tradícióit folytatva tudatosan és nyugodtan rendezzen egy mérgességig tarthatatlanná vált területi helyzetet avégből, hogy megakadályozza a háborút. Ilyen tárgyalás az elmúlt kétszáz esztendőben nem egy volt, hanem ötven vagy száz, és közülük nem egy volt, amelyik teljes sikerrel járt. A professzor tudta azonban, hogy Münchenben nem ez történt, hanem valami egészen más: az egyik oldalon blöff volt, a másik oldalon riadalom, s a két nyugati nagyhatalomnak, amelynek az lett volna a dolga, hogy a szükségessé vált területi áldozatnak minél kíméletesebb és minél simább lefolytatását garantálja, az volt a legfőbb gondja, hogy megőrizze annak a puszta látszatát, hogy nem szolgáltatta ki a cseheket Németországnak. S még azt sem lehet mondani, hogy mindez a konkrét helyzetben kikerülhetetlen volt, mert olyan nagy volt a feszültség és idegesség. Chamberlain kezében volt a legnagyobb adu, az, hogy hajlandó volt lemondani a status quo merev fenntartásáról. Ezért az engedményért olyan árat és olyan garanciát szabhatott volna Hitlernek, amelyet akar. Követelhetett volna népszavazást, a részletekbe való teljes beleszólást stb., stb. Ő ellenben kiengedte ezt az adut a kezéből Berchtesgadenben, és azt várta, hogy Hitler hálából leborulván imádni fogja őt. Hitler pedig megérezte a cselekedet mögött álló riadalmat, és Godesbergben olyan impasszba szorította a legnagyobb kártyáját idő előtt kijátszó ellenfelet, amelyet még nem látott a politikai történelem.

Ezen a ponton következik a harmadik abszurdum. Európai koncertet játszani úgy, hogy a résztvevők nem garantálják azt, amit nagy nehézségek árán és nagy eredményképpen létrehoztak, valóban az értelmetlenség non plus ultrája. Ha egyszer a nyugati nagyhatalmak belementek abba, hogy Németország és Csehország [között] etnikai határ létesüljön, akkor a legkevesebb, amit biztosítaniok kellett volna: a cseh etnikumú Csehország függetlensége, akár kívánják ezt a garanciát a csehek, akár nem.

Ami Münchenben történt, az nem volt egyensúlypolitika, nem volt nagyhatalmi koncert, sőt nem volt sötét reakcionárius intrika sem, hanem egyszerűen kapkodás. Nem kellett volna Kaunitz-nak, Talleyrand-nak vagy

<sup>39</sup> *Genfi professzorhoz*: Guglielmo Ferreróhoz



Bismarcknak lenni, a 18. vagy 19. század bármelyik másodrendű európai diplomatája megmondhatta volna, hogy nagyhatalmi koncertet az összes nagyhatalmak részvétele nélkül, az alkalmazott alapelvek világos körvonalazása nélkül és a létrehozott állapot valamiféle garantálása nélkül nem lehet csinálni.

A müncheni aktus és a prágai bevonulás közötti időszak volt az európai államrend legfélelmetesebb közjátéka. Egy fél esztendőn keresztül úgy látszott, hogy Németország ellentmondás nélkül tud berendezkedni egész Kelet- és Délkelet-Európában, ellentmondás nélkül haladhat tovább kelet felé, ha nem is évszázadokra, de legalábbis évtizedekre. Ha a hatalmi lehetőségek e teljességének pillanatában Németország élén olyan ember áll, vagy Németország élére olyan ember kerül, aki nem a hatalmi gesztusok ostoba, oktalan mitológiájában él, hanem művésze a hatalmi eszközök használatának, [akár] csak feleannyira, mint amennyire Bismarck volt, akkor ennek a hatalmi növekedésnek az útja és méretei megállíthatatlannak lettek volna. Az 1939-es prágai bevonulás azonban megmutatta, hogy Hitler nem művésze a hatalmi eszközök használatának, hanem egy paccer, aki a hatalmi gesztusok általa hirdetett mitológiájában maga is hisz. Ezzel érte el azt, hogy mielőtt még a hatalmi előretörés következő lépésével Lengyelország térdre kényszerítésére sor került volna, a prágai bevonulás olyan mérhetetlen meghökkenést és felháborodást váltott ki a nyugati világban, amelynek következtében megindult az az akció, mely hivatva volt az ő hatalmi expanzióját megállítani. Mindenesetre azonban ekkor már olyan áron, amit nem lett volna szükségszerű fizetni.

Akik azt hangsúlyozzák, hogy a hibák és mulasztások sorozata azzal kezdődött, hogy megengedték az osztrák és szudéta Anschlusst, s már ezeket meg kellett volna – akár háború árán is – akadályozni, mert csak így lehetett volna a „támadó” kedvét elvenni, [azoknak] fogalmuk sincs arról, hogy miért lehet és miért nem lehet háborút indítani. A „támadót” valóban kordában kell tartani, de a „támadó” fogalmát mégsem lehet egészen formalisztikusan felfogni, s nem közömbös, hogy egy háború miért indul meg. Egy könnyelműen vagy merev jogászai kategóriák alapján indított háború, amelyben kétséges, hogy az ellenfél valóban gonosz és támadó szándékú volt-e, nemcsak az argumentálást teszi nehezzé, hanem az egész háborús politikát megbénítja, sőt a katonai erőfeszítés értékét is lecsökkenti. A nyugat-európai demokráciáknak éppen óriási fört jelent ebben a háborúban az, hogy nem akadályozták meg az osztrák és szudéta Anschlusst, s így lepattan róluk, sőt a vádlóra hull vissza a vád, hogy az antanthatalmak meg akarták akadályozni Németországnak az önrendelkezési jogon

alapuló és a német egységre irányuló jogos törekvéseit. 1938 valóban feketete esztendeje Európa politikai történetének, de nem az osztrák és a szudéta Anschluss ténye folytán, hanem München egyéb körülményei folytán.

Ezután már gyors iramban értek meg az európai egyensúly sokágú megbillenésének és a nagyhatalmi koncert alapszabályai figyelembe nem vételének az eredményei. Az angol–francia politika az utolsó percben megpróbálta helyreállítani a kilyuggatott belső erődvonalat, de Németország a neki kiszolgáltató Csehszlovákia révén egy hosszú ék birtokába jutott, mellyel elválasztotta Lengyelországot Magyarországtól és Jugoszláviától: ezért – s Olaszország kimaradása miatt – a belső erődvonalból csak egy angol–francia–lengyel szövetség maradt meg, s a München retorziójaképpen létrejött német–orosz paktum hamar kikapcsolta Lengyelországot ennek a szövetségnek az aktív tagságából, s utóbb Németország az egyedül maradt Franciaországgal is el tudott bánni. Angliára maradt a feladat, hogy az összeomlott, valójában soha igazán nem létezett belső erődvonal helyett felépítse a külsőt.

Üres beszéd tehát azt mondani, hogy Európa sírját az ásta meg, hogy elhagyta a Nemzetek Szövetségének és a kollektív biztonságnak a politikáját, s visszatért a hatalmi egyensúly és a nagyhatalmi koncert politikájához. Európa sírját az ásta meg, hogy húsz esztendőn keresztül úgy csinált, mintha a Nemzetek Szövetségének és a kollektív biztonságnak a politikáját csinálná, holott nem csinált semmit vagy legalábbis semmi lényegeset; de ama lázas tevékenység közepette, mely mögé ezt a semmittevést álcázta, elfelejtette a hatalmi egyensúlynak és a nagyhatalmi koncert politikájának az elemi szabályait. 1938–39-ben azután a Nemzetek Szövetsége, kollektív biztonság, hatalmi egyensúly és nagyhatalmak koncertje – amelyek közül bármelyik, ha következetesen, értelmesen és maradéktalanul alkalmazzák, gátat vethetett volna a káosznak – egyszerre és egy vonalban mondott csődöt.

## II. KÖNYV [A VÁLSÁGBÓL KIVEZETŐ ÚT]

### [Bevezetés]

A válságból kivezető út szempontjából azoknak, akik a döntéseket a kezükben fogják tartani, öt lényeges feladatot kell elvégezniök: az első az európai módszerek uralmának a helyreállítása azon a területen, ahol ezek a módszerek megszűntek uralkodni, vagyis Közép- és Kelet-Európában. A második Németország visszavezetése Európába politikai és lélektani szempontból. A harmadik a világ, mindenekelőtt azonban Európa és ezen belül is főleg a kelet-európai kis államok számára új, tartós politikai szervezeti formák megtalálása. A negyedik az európai, főleg a kelet-európai határviták elintézése, az ötödik Szovjet-Oroszország tartós és végleges beillesztése, beszerzése, elhelyezése Európa politikai rendjébe.

Ez a sorrend nem jelent fontossági sorrendet. Képtelen volnék az öt feladat közül egyet is kiemelni mint legfontosabbat: az igazság az, hogy ha a háború utáni rendezés akármelyikkel az öt közül csődöt mond, ezáltal a másik négy is keresztülvihetetlené, teljesíthetetlené válik.

Tudatában vagyok annak, hogy a feladatoknak ebből a felvázolásából hiányzik néhány olyan [formula], amely az erre vonatkozó gondolatmenetekben döntő szerepet szokott játszani. Csodálatosnak látszhat, hogy egy gondolatmenetben, amely a háború utáni regenerálás kérdésével mer foglalkozni, úgyszólván egyetlen szó sem esik a világ gazdasági életének a regenerálásáról; furcsán hangozhat az is, hogy következetesen mindig Európa regenerálásáról van szó, és nem az egész világról; és végül feltűnő az is, hogy a háború utáni feladatok között nem szerepel külön a politikai és szociális progresszió biztosításának a feladata. Mindez okkal és tudatosan van így.

Szándékosan történt, hogy a háború utáni regenerálás öt főfeladata között a gazdasági regenerálás nem szerepel. Nem azért történt ez, mintha nem lenne e sorok írója előtt világos, hogy a gazdasági káosz és fejtelenség állapotában alig lehet majd az öt feladat bármelyikét is teljesen kielégítően végrehajtani. Mégis azt kell mondanom, hogy a gazdasági regenerálás kérdése a fent felsorolt öt feladat mellett, melyek külön-külön és együttesen a politikai művészet és a politikai bölcsesség felső fokát

igénylik, teljességgel technikai, szakszerű jellegű és olyan, hogy úgyszólván beszélni sem érdemes róla mindaddig, amíg a fenti öt feladat ha nem is elvégezve, de legalábbis megfelelően beindítva nincsen. E sorok írója ha nem is céhbeli közgazdász, meglehetősen áttanulmányozta azokat a legkiemelkedőbb terveket, amelyek a háború közgazdasági okaival és a világgazdaságnak a háború utáni regenerálásával foglalkoznak. Bármennyire furcsának látszik is, hogy ezek után képes a háború utáni regenerálás kérdéséről egy olyan gondolatmenetet felvázolni, mely ennyire szűz mindennemű gazdasági szemponttól és problémafeltevéstől, mégis a dolog természetéből következik ez. Minél tovább tanulmányozzuk ugyanis azokat a műveket és terveket, melyek a gazdasági szempont elsőségéből és mindenekfelett valóságából indulnak ki, annál inkább beleütközünk mindeme magyarázatok és tervek – hol tudatos, hol nem tudatos, hol bevallott, hol be nem vallott – jellegzetes *feltételelességbe*: abba, hogy az események, a várható fejlődés, az alkalmazható eszközök és a rendelkezésre álló lehetőségek teljességgel attól függenek, hogy a háború utáni világ egy terjeszkedő, vállalkozó kedvű és bizalomteljes világ lesz-e; hogy lesz-e elég nagyvonalúság a kulshelyzetet bíró nemzetekben annak átlátására, hogy nincs külön prosperitás az egész prosperitása nélkül; hogy lesz-e az embereknek kedvük dolgozni, vállalkozni és megerőltetni magukat, lesz-e bátorságuk tőkét és energiát kockáztatni, lesz-e bizalmuk a többi nemzetben és a többi emberben, lesz-e elegendő biztonságérzésük, és nem fognak-e félni egymástól és a jövőtől. S mindezek a gondolatmenetek vagy maguk is érzik, vagy a saját példájukkal demonstrálják, hogy ezeket a lélektani feltételeket gazdasági eszközökkel alig lehet megteremteni, ha ugyanakkor azt a politikai históriát, amelyben a világ láthatóan 1933 óta, láthatatlanul lényegesen régebbi idők óta él, valamilyen módon nem sikerül levezetni. Természetes, hogy ez fordítva is igaz: a politikai história levezetése nem ér semmit, ha a gazdasági zűrzavar megmarad. Az a vicc azonban a dologban, hogy a politikai história levezetése esetén a gazdasági zűrzavar, ha minden oktalanságunkat összeszedjük is, alig tud megmaradni. Közlebbbről: a politikai história levezetése után a gazdasági zűrzavar elintézése, mint már mondtam, technikai kérdés lesz.

A gazdasági oldalról kiinduló gondolatmenetek rendszerint borzasztóan rugódoznak ez ellen a felismerés ellen: úgy érzik, hogy mindaz, ami nem a gazdaság oldaláról indul ki, nem elegendően pozitív, nem elegendően realista. Nagyon szellemes elmefuttatások vannak arról, hogy a világ politikájának 1918–1938 közötti kóros állapotait hogyan hozta létre ez vagy az a gazdasági szerkezet vagy metódus, és hogyan hozná vissza, ha ezt vagy azt

a gazdasági szerkezetet vagy metódust újból érvényesülni engednénk. Leggyakrabban a monopolkapitalizmus szerepel úgy, mint ami szükségképpen háborúhoz vezet, vagy legalábbis a háború legfőbb oka. Bármennyire őszintén utálok is a monopolkapitalizmust, a Nyugat gazdasági fejlődésének ezt a leggroteszkebb, legzsákutcásabb jelenségét, legnagyobb sajnálatomra a háború okai között igen alantas és igen sokadik helyre kell állítanom. Az a megállapítás, hogy a monopolkapitalizmus háborúra vezet, éppen annyit ér, mint pl. az, hogy a hegelianizmus háborúhoz vezet. (Szegény Benedetto Croce!) Semmi kétség, hogy könnyebb háborút kezdeni és viselni monopolkapitalista szerkezetben, mint szabad kereskedelmi vagy patriarkális szerkezetben, és könnyebb háborús hangulatot teremteni hegelianus szólamokkal, mint pl. arisztoteliánus vagy kantianus szólamokkal. De háborút – legalábbis Európában – végeredményben mindig két tényező együtthathatása hoz létre: egy materiális és egy morális tényező. A materiális tényező – mely végső analízisben szintén lélektani jellegű – a területi status zavara, a morális tényező a politikai tudat hisztérikus állapota. Ez a kettő szükséges és elegendő oka minden háborúnak: a gazdasági tényező és a világnézeti aláfestés csak ráadásjellegűek, melyeknek lehet szerepük a válság elmélyítésében, a kitörés időpontjának meghatározásában, a lefolyás mikéntjének a befolyásolásában, de háború kiváltásához sem nem szükségesek, sem nem elégségesek.

Éppen ennyit érnek a háború utáni lehetőségekre vonatkozó eszmefuttatások. Igen éles elméjű argumentációink vannak arra nézve, hogy a háború után a regenerálódás egyetlen lehetséges, szükségszerű útja a kapitalista szabad kereskedelemre való visszatérés, illetőleg a százszázalékos szocializmus, illetőleg sem egyik, sem másik, hanem egy harmadik út. Nagyon halkán, nagyon szerényen és annak tudatában, hogy kiteszem magamat a szent közgazdaságtan anatómájának, merem megkockáztatni azt a minden irányban eretnek nézetet – lehet, hogy más is kimondta már, s ha igen, én annál bátrabban teszem –, hogy ha egyszer ez a világ a maga politikai hisztériáitól megszabadul, akkor egy közepes gazdasági politika mellett is gyorsan regenerálódni fog, akár kapitalista, akár szocialista alapon, vagy akár – amit nem kívánok – valamiféle gazdasági patriarchalizmus mellett is, sőt – amitől az isten mentsen – monopolkapitalizmus mellett is. Ha pedig nem gyógyul ki a maga politikai hisztériáiból, akkor a legjobban előkészített s átgondolt gazdasági tervet is csírájában meg fogja ölni az emberek félelme, a jövőben való bizalmatlansága és az erőfeszítéshez való kedvetlensége. Különösen a szocialistákat mint a jövő embereit kell óva intennem attól az illúziótól, hogy a szocializmus valami

olyan dolog, ami „gazdasági” szükségszerűség folytán az egyetlen lehetséges vagy messze a legjobb megoldás. Ez túlon túl kényelmes volna, főleg pszichológiailag kényelmes, s a történelem semmiféle mozgalomnak vagy eszmének nem szokta ezt a kényelmet megadni. A szocializmus azért kikerülhetetlen és szükségszerű, mert az ember személyiségéről és méltóságáról való mai erkölcsi nézeteink mellett elkerülhetetlen a társadalom születésrendi szerkezetének, a személyes uralom intézményeinek és mindenféle – akár politikai, akár társadalmi, akár gazdasági – kiszolgáltatottságnak a felszámolása. Szó sincs azonban arról, hogy a szocializmus bevezetésére a legalkalmasabb pillanat az, amikor a világ fizikai szenvedésekben, erkölcsi nyomorúságban és világnézeti összevisszaságban halálosan ki van merülve. Hasonlóképpen szó sincs arról, hogy a szocializmus azonfelül, hogy tudja, mit akar felszámolni, olyan nagyon tisztában volna a társadalmi értékelésnek, a társadalmi kiválasztásnak és a társadalmi eljárásoknak azokkal a szempontjaival, melyeket a felszámolt helyébe lehet állítani. S még ha van is ezekre nézve néhány egészséges elgondolása, alig van olyan kidolgozott módszere, mely az emberek átnevelését s az új rend funkcionálását biztosítaná. Általában minden okunk megvan arra, hogy féljünk az „izmus”-októl és attól, hogy „izmus”-ok nevében a társadalmi jó vagy rossz, de begyakorolt és funkcionáló eljárásait és beidegződéseit felborítsuk. Egy gramm begyakorolt módszer többet ér a közösségi élet regenerálása számára, mint egy vagon „izmus”. Azok, akik világnézeti vagy közgazdasági szempontokból akarják a mai válságot átlátni, úgy viselkednek, mint a tintahal: elködösítik a kérdést, és csodálkoznak, hogy abban a vízben, melybe tintát fecskendeznek, nem lehet tájékozódni.

A másik feltűnő hiányosság, hogy ebben a gondolatmenetben ha szó esik is a világ bajairól, végeredményben mindenütt Európán és Európa kérdésein van a hangsúly. Ez azonban szintén okkal van így. A kiterjeszkedésnek, a gazdaságnak és a prosperitásnak az a páratlan periódusa, amely 1815 és 1914 között létezett, annak volt az eredménye, hogy Európa – ez a kis földrész, de nagy erőcentrum – végsőleg politikailag rendezett és stabil állapotban élt. Bármennyire őszinte és szimpatikus is Amerikának és Szovjet-Oroszországnak az a hite, hogy a világ jövőjének műhelye Nyugat-Európából hozzájuk tétetett át, valószínűnek kell tartanunk, hogy regenerált Európa nélkül ez a jövő jó néhány évszázadig nem lesz valami fényes. Regenerált Európa nélkül minden valószínűsége megvan annak, hogy a következő világháborút előkészítő hisztéria már nemcsak Németország és Európa, hanem egyúttal Anglia, Amerika és Oroszország hisztériája is lesz. Pontosabban Anglia, Amerika és Oroszország is bele fognak

állani a hisztérikus ellentéteknek abba a csatarendjébe, amely Európát megosztotta és megosztja, azaz egyszerűen az európai hisztéria fogja őket is előnteni. Nemcsak azért beszélek tehát kizárólag Európáról, mert csupán ehhez van kompetenciám, hanem annak tudatában is, hogy regenerált Európa nélkül semmiféle egyéb – akár totális, akár részleges – regenerálási tervről nem érdemes beszélni.

A harmadik hiány, hogy [ti.] a regenerálás feladatai között nem szerepel a politikai és szociális progresszió, magyarul Európa és a világ szocialista fejlődésének biztosítása, csak látszólagos. Ez a feladat, helyesebben ennek az előfeltételei benne foglaltatnak az európai módszerek helyreállításának programjában.

Az európai módszerek uralmának a helyreállítása kérdésében nem akarok kitérni azokra a hosszabb lejáratú nevelési feladatokra, amelyek e munka tartós sikerét egyedül biztosíthatják. E kérdésben is, mint mindennütt, azokra a feladatokra óhajtok szorítkozni, amelyek a háború befejezése utáni, többé-kevésbé hosszú átmeneti időszakban politikai feladatként fognak felmerülni. Ezeket a feladatokat pedig oly módon tudnám tagolni, hogy az európai módszerek uralmának a helyreállítása tekintetében el kell dönteni, hogy azokban az országokban, ahol erre elsősorban szükség van, milyen politikai formák kialakulása a kívánatos, milyen tényezőkből kell összeállania, milyen társadalmi szervezeti tényezőkre kell támaszkodnia annak a politikai koalíciónak, mely a kormányzás munkáját vállalni fogja, és végül miféle személyi kvalifikációkat kell felállítani a munkában való részvétel elé.

Le akarom még szögezni, hogy ennek a gondolatmenetnek az a jellegzetessége, mondhatnám egyoldalúsága, mellyel ezt a szót: „Európa”, állandóan erkölcsileg jó értelemben használja, nem jelent semmiféle kizárólagosságot sem Amerika, sem Ázsia felé. Főleg nincs semmi köze az „új Európá”-ra vonatkozó hitlerista jelszóhoz: úgy mondhatnám, hogy annak ellenére is, továbbra is azt akarja jelenteni, ami Európa volt, és aminek lennie kell. Az „európai” szó gyakori használatának nincs más jelentősége és más értelme, mint az, hogy ma sem lehet ennél jobb szót találni a jelzőknek és a viselkedési módoknak arra a komplexumára, amit az angolszász világban ma emberi, decens, keresztény, liberális stb. szavakkal szoktak körülírni.





## [I. fejezet]

### Az európai módszerek uralmának helyreállítása

#### *[1. A jobb- és baloldal vitája]*

Nagy vita van a nyugat-európai baloldal és jobboldal között abban a kérdésben, hogy ki a felelős azért, hogy Európa ilyen messzire került az európai módszerektől, és ilyen mélyre süllyedt az elembertelenedés és a barbárság lejtőjén, és ki képes arra, hogy megállítsa ezen a lejtőn, hogy kihúzza és visszafelé irányítsa a süllyedésből. Ebben a vitában a baloldal aktívabb, logikusabb és harciasabb, a jobboldal hallgatagabb, empirikusabb, végsőleg azonban mégis magabiztosabb.

A baloldal szerint semmi kétség sincs abban, hogy Európa és a világ mai katasztrófáját végeredményben az az indulgencia okozta, amellyel az európai jobboldal – reakcionárius és kapitalista szempontokból kiindulva – a hitlerizmus felemelkedését nézte, tűrte és elősegítette. A jobboldal szerint pedig – mely szíve mélyén ma is mindenfajta forradalmat és diktatúrát, bármilyen színű legyen is, egyugyanazon rossz megnyilvánulásának tart – nem kétséges, hogy a forradalom és a forradalmi erőszak minden bajnak az oka. A baloldal vádlóan szokott rámutatni arra a tényre, hogy a Tradíció európai fellegvárai, melyek kifelé annyira szeretik hangsúlyozni, hogy szembeállanak a faj és az erőszak mítoszával, végeredményben a faj és az erőszak mítoszával némi nyomása alatt is aránylag érintetlen szervezetekkel és hatalmi állaggal fenn tudtak maradni, míg a baloldal erői a világ négy tája felé szétszórattak, és olyan üldözést szenvednek, amelynek kegyetlenségére talán igen, de szisztematikusságára nem volt még példa a világtörténelemben. A jobboldal ugyanerre a tényre mutat rá, azonban egészen más beállítással: azt vezeti le belőle, hogy szemben a baloldali és progresszív erők szétszóródásával, a Tradíció tényezői és szervezetei nagyobb és sikeresebb ellenállást tudnak kifejteni a faj és az erőszak mítoszával szemben, és meg tudnak vele szemben tartani egy szűkebb, szerényebb, de szilárdabb és belsőbb erődvonalat, mely mégis tud némi védelmet nyújtani a beléje menekültek számára, és komoly európai erőket át tud menteni a jövőnek.

Ez az egész vita terméketlenné és értelmetlenné válik abban a pillanatban, ha rájövünk arra, mi a fasizmus lényege és monstrozitása, s mi a helyzete a Tradíció és a forradalom viaskodásában. Mindenekelőtt szögezzük le



azt, amit már egyszer mondtunk, hogy a reakcionárius és a forradalmár éles és engesztelhetetlen szembenállása a francia forradalom egyik káros lélektani mellékhatása, csupán egyszerű elrajzolása a Tradíció és a Haladás örök kettősségének. Semmi kétség, hogy minden helyzetben vannak dolgok, melyek megérdemlik, hogy konzerváltassanak, és vannak dolgok, melyek megértek arra, hogy a haladás elsöpörje őket. Az emberi gondolkodás tökéletlensége folytán mindig fellép ebben a helyzetben a mindent megőrzés merevsége és a mindent megújítás fejtelensége, de valamennyire is egészséges és szerencsés közösségek ezen az ellentétén túl tudnak jutni. Az is természetes, hogy a konzerválás, a tradíció oldalán állanak a bevett módszerek, a haladás oldalán [pedig] az elán és a forradalom.

A fasizmus monstruózus és paradox volta abban áll, hogy lényegileg a tradíció oldalán helyezkedik el, és a benne felgyűlt érzelmek a múltnak mint megmerevített egésznek a féltéséből származnak. Tömegérzelemmé azáltal válik, hogy a haladás erői egy előkészítetlen vagy tapasztalatlan közösséget túl vehemensen és túl fejtellenül rohannak meg. Egészséges közösség a haladás harci riadójára úgy reagál, hogy számba veszi azokat az értékeket, amiket meg akar őrizni, és ennek megtétele után bátran odaengedi magát a haladás áradatának. Lélektanilag megzavart, beteg közösség ezzel szemben ugyanerre a helyzetre úgy reagál, hogy görcsös mozdulattal és [mint] globális egészbe kapaszkodik bele a múltba, ugyanakkor azonban az áradattal szemben nem mutat komoly lélektani ellenállóerőt.

A baloldal és jobboldal egész fenti vitájának a végső tartalma az, hogy mind a kettő a fasizmust tekinti ellenségnek, de az egyik azt hányja a szemére, hogy reakcionárius, a másik pedig azt, hogy forradalmár. Valójában sem az egyiket, sem a másikat nem kell a szemére hányni, hanem azt, hogy mind a kettő egyszerre. A tradíciónak az a dolga, hogy vigyázzon a konvenciókra és a módszerekre, a progresszióknak az a dolga, hogy felbontsa és ha kell, forradalmasítsa a módszereket. Egy olyan mozgalom azonban, mely zászlajára írja az összes tradicionárius módszer felborítását, és mindezt a tradíció, a múlt, a hagyományozott értékek stb. védelmének a jegyében és a nevében, monstruózus dolog, és csupán közösségi neurózisok következtében szokott előállni. Nem az a baja a fasizmusnak, hogy reakcionárius, sem pedig az, hogy forradalmár, hanem az, hogy mind a kettő egyszerre. A baloldal és a jobboldal vitája tehát a mellébeszélők vitája. E vita eredményeinek igen kevés hasznos szerepük lehet az európai módszerek regenerálásában.

Helyenként párhuzamos ezzel a vitával, de végeredményben más kérdés körül forog az a vita, hogy az európai módszerek uralmának a helyreállításánál kit lehet és kit nem lehet szövetségesnek és erőtenyezőnek

tekinteni. Erre a kérdésre vonatkozóan van egy „emigráns” attitűd, és van egy „belföldi”, intern, a dolgokat belülről átélő és szenvedő attitűd. Az emigráns attitűdnek legfőbb gondja annak a számontartása, hogy ki mikor milyen hibát, vétket, „árulást” követett el, s legfőbb gondja, hogy az európai módszerek uralmának a helyreállítását csak azon az úton tudja elképzelni, ha az együttműködésből kizáródnak mindazok, akik nem mutattak a kezdet kezdetétől fogva egyenes vonalú és töretlen ellenállást azokkal a politikai fejleményekkel szemben, melyek végül is a fasizmus uralomra jutásához vezettek. Ezzel szemben az intern, belföldi attitűd elsősorban azt a pusztítást tartja számon, melyet az európai módszerek és az európai szellem terén a faj és az erőszak mítosza okozott, és úgy érzi, minden erőtevényt, amely még őriz valamit Európából, össze kell fogni és fel kell sorakoztatni az európai módszerek helyreállítása érdekében, tekintet nélkül arra, hogy ezek a szervezetek és személyek az elmúlt idők politikai fejlődése során követtek-e el hibákat vagy nem.

Ez a vita helyenként párhuzamos a baloldal és a jobboldal vitájával, mert igen gyakran, bár nem kizárólagosan a baloldal képviseli az emigráns és intranzigens attitűdöt s a jobboldal a belföldi és megbocsátó attitűdöt, ami annál inkább érthető, mert rendesen neki van szüksége megbocsátásra.

A vita, mint minden „kiengesztelhetetlen” vita, lényegileg mellébeszélésből származik. E sorok írója, aki sem az ítélkezésre nem szerzett különösebb jogcímet, sem megbocsátásra nincs szüksége, bevallja, hogy – már csak azért is, mert nem emigráns – az utóbbi, a belföldi attitűdöt érzi egészségesebbnek és emberformájúbbnak, realistábbnak és emberségebbnek, azonban mind a kettővel szemben bizonyos óvatosságot és kautélákat ajánl. Ami az emigráns attitűdöt illeti, vigyáznunk kell arra, nehogy ebbe az attitűdbe a fordított hatalomkultusznak a jelenségei gyűljenek össze. Semmi kétség, hogy éles judíciumra vall, ha valaki az első pillanattól kezdve tisztán látta, hogy a nemzeti materializmus új világnézetei végsőleg sem a tradíció, sem a haladás vagy a szocializmus szempontjából nem fognak termékeny eredményekre vezetni. Ezt a felismerést azonban nem tulajdoníthatjuk különösebb éleslátásnak olyanoknál, akik első pillanattól kezdve ki voltak téve a nemzeti materializmus új világnézetei részéről a leghevesebb gyűlöletnek és a leghevesebb üldözésnek, mert az ő számukra – minden belátástól függetlenül – nem volt más lehetőség, mint kezdettől fogva „tisztán látni” e világnézetek pusztító következményeit. Ez viszont ma nem lehet érdem, legfeljebb szerencsétlenség.

Éppilyen óvatosság szükséges a másik oldalról a belföldi attitűddel, az eddig kooperálókkal szemben. Mint mondtam, a részleges kooperálás pusztá ténye nem lehet feltétlen kizárási ok, mert azok a személyek, körök és szervezetek, amelyekre az európai módszerek uralmának helyreállítását bázírozni lehet, túlságosan meggyérültek és megszűkültek ahhoz, hogy Európa megengedhesse magának mindazoknak a kizárását a regenerálás munkájából, akik ezen vagy azon a részterületen kooperáltak. Nem a kooperálás pusztá tényét kell számításba venni, hanem azt kell pontosan lemérni, hogy speciálisan azon a területen, ahol a kooperálás történt, jelentett-e ez közvetlen részvételt az európai módszerek megdöntésének a munkájában. Ha nem akarjuk a tisztességes köteleességteljesítőket kizárni és az opportunistákat prémiummal jutalmazni, akkor döntő jelentőségű, hogy a kooperálásnak ezt a mikéntjét tegyük mérlegre, és ezt tekintsük döntő szelekcíós szempontnak, ne pedig azt, hogy bizonyos kritikus pillanatokban bizonyos politikai fordulatok előidézése érdekében ki milyen szolgálatokat tett vagy tesz. Minthogy azonban – könnyen érthető okokból – oktalanság volna minden szolgálatot elutasítani, a személyek szelekcíója szerint szükség van egy egészen egzakt hármas tagolásra.

Az első csoportba tartoznak azok, akik aktíve és közvetlenül részt vettek [az európai módszerek megdöntésében]. A második csoportba tartoznak azok, akiknek a részvétele ha nem volt is közvetlen, de azért elég aktív volt ahhoz, hogy ennek emlékezete megmaradjon. A harmadik csoportba tartoznak azok, akiknek részvétele kizárólag meghatározott körre és meghatározott területre korlátozódott, amely ezen a körön és ezen a területen belül a szabályszerű köteleességteljesítés formájában történt; akiknek tehát nemcsak a szolgálatait kell elfogadni átmenetileg, hanem személyes súlyukat, különféle területen való tapasztalataikat a regenerálás munkája érdekében mind szélesebb körben gyümölcsöztetni kell. Döntő jelentőségű ezeknek a disztinkcióknak a megtétele és főleg az, hogy minél határozottabb és kétségtelenebb ítélet mondja ki azt, hogy ki kerül a harmadik csoportba, és aki egyszer a harmadik csoportba került, azzal szemben a további számonkérés és felhánytorgatás el legyen vágva. Ha ez nem történik meg teljes határozottsággal, annak az lesz a súlyos következménye, hogy egyrészt a regenerálódás munkája szempontjából értékes segítőerők vesznek kárba, másrészt pedig állandóvá és újból előlről kezdődővé lesz az erkölcsi véstörvényszéktartás szelleme, amelynek a színe előtt senki sem lesz elég makulátlan mindaddig, míg végül csupán a fordított politikai szellem marad a porondon.

## [2. Az európai politikai és társadalmi erőteényezők]

Ezek után itt az ideje, hogy seregszmlét tartsunk azok felett a társadalmi tényezők és erőcsoportok felett, amelyeket az európai módszerek uralmának helyreállítási munkájában számításba lehet és kell venni. Ezek az erőteényezők különféle arányban és különböző erővel vannak meg a különböző országokban, közülük egyesek egyes helyeken teljesen hiányoznak, illetve maguk is korrumpálódtak, úgyhogy a regenerálás munkájában nem lehet rájuk számítani. Ez ténykérdés – az alábbiakban főleg a szempontokat akarom kiemelni.

Ezek a tényezők végeredményben háromféle jellegűek: konzervatívok, progresszívek vagy statikusak. Konzervatív tényezőként kettőt veszünk számításba: az egyházakat és a hadsereget, progresszív tényezőként egyet: a szervezett munkásságot, és statikus tényezőként ismét kettőt: a bürokráciát és a parasztságot. Külön meg fogjuk indokolni, miért nem vesszük számba a konzervatív tényezők között az arisztokráciát és a kapitalizmust s a progresszív tényezők között a szabadelvű intelligenciát.

Az egyházak fegyvertársi szerepével szemben sok oldalról emelnek igen komoly kifogásokat. A limine elutasítják az egyházak részvételét azok, akik úgy érzik, hogy az egyházak olyan teológiai és dogmatikai álláspontokhoz vannak kötve, amelyek önmagukban ellentétben vannak a szabadság és a humanitás felé való haladással. Ez az álláspont ma is fenntartja azt a naiv optimizmust, mellyel a századforduló nézett a humanitás és a tudomány vallásának jegyében a jövőbe, ez a beállítás azonban ma kizárólag azokra az országokra korlátozódik, amelyek nem tapasztalták meg saját bőrükön a humanitás és a tudomány erkölcsformáló és társadalomformáló erőinek a gyászos törekenységét. Akik ezt megtapasztalták a saját környezetükben és a saját bőrükön, azok megtapasztalták azt is, hogy döntő pillanatban egy szűkebb, de hatékonyabb és szívósabb ellenállási felületet jelentenek a történeti egyházak szervezetei, és döntő pillanatban egy kevésbé progresszív és kevésbé szabadgondolkodó, de ennek fejében gyökeresebb és megbízhatóbb közösségi érzélem a keresztény caritas, mint annak szekularizált mása, a felvilágosult testvériség.

Az egyházak részvételével szemben fellépő kifogásolók második csoportja kevésbé naiv, kevésbé racionalista és kevésbé optimista. Nem a teológiai és dogmatikai alapvetést kifogásolja, sőt tisztában van azzal, hogy ez az alapvetés ha nem is minden részletében, de egészében szervesen összefügg azokkal a közösségi és morális erőkkkel, amelyeket a történelmi vallások szervezetei felmutatnak. Kifogásai nem annyira az egyházak mint

olyanok ellen, hanem inkább a konkrét esetben számba jövő kontinentális európai egyházak ellen irányulnak, és azt a vádat emeli velük szemben, hogy túlságosan is sok hatalmi eszköz birtokában éltek a legutóbbi időkhöz, túlságosan szoros kapcsolatban éltek a politikai hatalommal és a társadalom betáblázott politikai és gazdasági érdekeivel, sőt sok helyen közvetlenül maguk is betáblázott gazdasági érdekek megkötő hálójába kerültek; ennek következtében elmulasztották, hogy elvi tiltakozásokon túlmenően komoly harcra induljanak a faj és erőszak ama mítoszával szemben, melyet az általuk túlon túl tisztelt államhatalom magáévá tett, s igazi effektív ellenállásba csak akkor kezdtek, amikor az erőszak nemcsak erkölcsi elveiket, hanem konkrét szervezeteiket is kezdte megtámadni.

Ez a vád legnagyobb részében igaz. Igaz, de legnagyobb részében már nem aktuális. Semmi kétség, hogy ha a kontinentális egyházak túlnyomó részben ma is ilyen pozíciót foglalnak el, akkor közreműködésük ha nem is értéktelen, de legalábbis kétes értékű. Valóban úgy van, hogy az ilyen egyházaknak a közreműködését, mint általában minden betáblázott érdekszervezet közreműködését, csak igen szűk és pontosan meghatárolt körben lehet igénybe venni.

Teljes értékű társakként csupán azok az egyházi szervezetek jönnek számításba, melyek a szenvedések tüzeiben már megtisztultak, vagy megtisztulásnak indultak, és megtapasztalták, milyen spirituális gazdagodást és közösségi megerősödést jelent a hatalmi eszközök elvesztése, az azokról való lemondás és a testi üldöztetés állapota. Ilyenek a francia katolikus egyház, az összes német egyház, az összes közvetlenül megszállott ország egyházai és bizonyos értelemben maga a pápaság is. Azt mondhatjuk tehát, hogy ma a kontinentális Európa egyházainak nagyobb részére lehet és kell [is] számítani. Semmi kétség, hogy bizonyos erőviszonyok megváltozása után ismét jelentkezni fognak azok a tényezők, melyek ezeket az egyházakat bizonyos betáblázott érdekviszonyok hálóiába igyekeznek szorítani. Egy ilyen fejlődéssel szemben ma már ott állnak döntő, elfelejtethetetlen és kitörölhetetlen történelmi tapasztalatok és élmények, s számítani lehet rá, hogy ami még esedékes az egyházi szervezetek betáblázott érdekviszonyai elleni harcból, az nem az állam és az egyház, a társadalom és az egyház vagy a tudomány és az egyház harcának a formájában fog lezajlani, hanem magukon az egyházakon belül.

Kétségtelenül feltűnőnek és gyanúsnak látszhat, ha az európai módszerek uralmának a helyreállítási munkájában valaki a hadsereget számításba akarja venni. Közhely, hogy a jelenlegi krízis kiváltásában a háborús szellemnek döntő része volt, és köztudomású, hogy a hadsereg a legde-



mokratikusabb országban is militaristább a társadalom többi részénél. De ezen túlmenően is köztudomású, hogy éppen azon a területen, ahol a regenerálás munkája a legnehezebb és a legkritikusabb, vagyis Közép- és Kelet-Európa területén, a hadseregek közletről és bizonyos világnézeti súllyal is részt vettek a háborús szellem kialakításában: közfelfogás szerint a porosz militarizmus szelleme, mely a hitlerizmus szellemi előzményének és szülőjének számít, a porosz hadseregben rezideált, és köztudomású az is, hogy a kelet-európai kis népek szűk és agresszív nacionalizmusa milyen támasszal bírt az itteni, többé-kevésbé újonnan alakult hadseregekben.

Mindenesetre előre kell bocsátanom, hogy itt is, mint az egyházak esetében és mint minden számba vehető társadalmi erőtevényező esetében, országoként ténykérdés, hogy a hadsereg és annak szelleme az európai módszerek uralmának helyreállítási munkájában számba vehető szövetséges-e vagy sem. Egy helyzetben már bebizonyult, hogy az, és az alábbi gondolatmenetnek tulajdonképpen az a legfőbb kérdése, hogy a másik esetben is az-e.

Kifejtettük már, hogy értelmetlen dolog a militarizmust általában a hadseregbe lokalizálni, mert a militarizmus az esetek túlnyomó részében a társadalom kóros állapota, és nem a hadseregé.

Az, hogy az európai módszerek uralmának a helyreállításánál a hadsereg számba vehető társadalmi, szervezeti tényező-e vagy sem, elsősorban azon múlik, hogy a szóban lévő hadsereg hordozója-e a katonaság európai tradícióinak. Nem a hadsereg és nem a katona, amit segítőtársként számításba lehet venni, hanem annak egy különleges európai fajtája. Amikor a hadseregben megtestesült háborús és militarista szellem ellen panaszkodunk, akkor elfelejtjük, hogy a katonának az a fogalma, amit Európában megszoktunk, amelynek egyáltalán szelleme van, micsoda hallatlan civilizációs vívmány a „verekedő ember”-nek, a „zsoldos”-nak azzal a fajtájával szemben, amelyet a világ túlnyomó többsége a katona kizárólagos megjelenési formájának ismer. Az, hogy Európában a katona nem ez, vagy legalábbis nem csak ez, egy különleges civilizációs vívmány, amely végsőleg a keresztény lovagi ideálra megy vissza, bár azon sem csodálkoznék, ha kiderülne, hogy a római legionárius is részt vesz egy bizonyos hányad erejéig ennek a hivatási ideálnak a kialakításában. A keresztény lovag ideáljában természetesen nemcsak a kereszténység vesz részt, hanem a lovagság is, vagyis születési szelekción alapuló, arisztokratikus erkölcsi és becsületkódexet ismerő, különleges nevelésű emberfajtának az ideálja is. Ilyen társadalmi fejlődés megjelent nem egy helyen Európán kívül is, de különleges keresztény kiindulási fejlődés az, amely a hadseregből magából



szisztematikusan és folytonosan a háború korlátozásának és civilizálásának az eszközét csinálta, és amely a lovagság szűk és szakszerű erkölcsi tudatának olyan tartalmat adott, mely megengedte a katonai ideálnak teljes demokratikus és népi szélességben való kiterjesztését.

Az, hogy egy konkrét hadsereg örököse és hordozója-e ezeknek a hagyományoknak, hogy sorai mennyire lazultak meg az erőszak mítoszának a hatására, az minden esetben külön eldöntendő ténykérdés. Amit itt leszögezni fontosnak tartok, az az, hogy a német hadsereget nem lehet úgy tekinteni, mint amely ettől az ideáltól teljességgel elszakadt volna. Mondottam már, hogy a porosz militarizmus szellemének a német hadseregbe való lokalizálása hamis és félrevezető beállítást; egy országot nem az tesz militaristává, hogy hadserege hogyan gondolkodik a háborúról, hanem az, hogy társadalma hogyan gondolkodik a hadseregről. 1871-ig a legkisebb kétség sem fért ahhoz, hogy a különböző német államok hadseregei – mindenekelőtt az osztrák, de ugyanakkor a porosz is – részesei és hordozói a katona európai ideáljának. 1871 előtt ha ezt a kérdést bárhol felvetettük volna, a válasz kétségtelenül az lett volna, hogy ettől az ideáltól a nyugat-európai országok között legmesszebb a napóleoni hadsereg távolodott el azzal a szokásával, hogy sarcokkal és rekvirálással élelmezte magát, és a megszállott országok politikai életébe beleavatkozott. Ami 1871-től kezdve a német hadsereget mindinkább gyűlöltté tette Európában, az alig hiszem, hogy a német tisztikar vagy akár a porosz tisztikar tradícióiban gyökerezne, hanem sokkal inkább a hadsereg kereteibe az általános védkötelezettség folytán beleömlött német társadalom homályos elégtétel-kereső indulataiból, a napóleoni időkből származó francia Erbfeind komplexumából és a német politikai fejlődés és a német egység nagy zsákutcájának kompenzációjaképpen létrejött öndokumentálásból és hatalomkultuszból. Abban az arányban, amint ezek az indulatok a német társadalmat elöntötték, erősebben szelektálódott a német hadseregben egy bizonyos csoport, mely a társadalomnak ezekkel a kóros tüneteivel szemben idegenül és ellenségesen állott szemben. Ezt a szembenállást nem kell különösebben szervezettnek, tudatosnak vagy egységesnek elképzelnünk: táplálkozott ez részben keresztény, részben arisztokratikus, részben porosz és – last but not least – progresszív tényezőkből is; lényeges azonban az, hogy minden vonalon európai tényezőkből táplálkozott. Ez a tényező ma is megvan. A hitlerizmus nem számolhatott le teljesen vele, mert bármennyire igyekezett is gleichschaltolni a hadsereget, szüksége volt rá. Semmi kétségem nincs benne, hogy az erőszak kultusza, mely a német társadalom valamennyire is befolyásolható és alakítható része-

ibe és évjárataiba a propaganda és a nevelés minden eszközével beleszlykolódott, nem maradt hatás nélkül a német hadseregére, és ez a hatás megmutatkozott a hadviselés és a megszállás különféle módszereiben, különösen keleten, ahol a németek kevésbé ügyeltek a maguk európai presztízsére. Bármilyen messze és bármilyen szörnyű eredményekre vezetett is az erőszak kultusza mindebben, az bizonyosra vehető, hogy a német hadsereg európai tényezői nem vesztek oda teljesen. Ennek bizonyosságára csak gyér konkrétumaink vannak, melyek megfelelően kiértékelve sokat mondanak.

Ezekkel a tényekkel kell mérni a német hadseregben számba vehető európai tényezőket, nem pedig azzal, hogy a német hadsereg fejei fognak-e és képesek-e a mostani rendszer ellen puccsot vagy palotaforradalmat szervezni vagy végrehajtani. Lehet, hogy tudnak, lehet, hogy nem tudnak, lehet, hogy fognak, lehet, hogy nem fognak, mindez azonban nem attól függ, hogy mennyi európai szellem él bennük, hanem kizárólag attól, hogy milyen időpontban fogja őket maradéktalanul elfogni a háború diplomáciai és katonai kilátástalanságának a biztos tudata. Az európai erők seregszempléjénél most nem ez a lehetőség a lényeges, hanem az, hogy az európai módszerek regenerálásánál lehet-e számítani a fegyelemnek és korrektségnek, a tekintélynek és emberségnek arra a szintézisére, amelyet Európában a katonai ideál jelentett, s melynek döntő szerepe lehet egy olyan összeomlott világnak az újjáépítésében, amely hosszú ideje elszokott attól, hogy személyes tekintélyek nélkül és személyes uralom nélkül éljen, amelynek tehát döntően szüksége van a tekintélynek oly formáira, melyek személyesek ugyan, de spiritualizálhatók.

Ebből természetesen magától értetődően következik az is, hogy ha az európai módszerek uralmának a regenerálásánál a hadseregről beszélünk, ez alatt nem az általános védkötelezettségen alapuló tömeg- és néphadsereget értjük, hanem a hivatásos tisztikart. Hogy egy konkrét hadsereg ebben a munkában mennyire jöhet számításba, azt minden egyes hadsereg szellemének és személyi állagának a konkrét lemérésével lehet csak eldönteni. Bármennyire szembefordult is Németország az európai fejlődéssel, azt hiszem, hogy ebben a tekintetben még ma is áll az európai kultúrfejlődés régi elhelyezkedése, az tudniillik, hogy az európai kultúra tradíciói és gyökeressége nyugattól kelet felé csökkennek. Körülbelül ez az, amit messziről és nagyjából mondani vagy sejteni lehet arról, hogy az európai módszerek helyreállítási munkájában Németország és a kelet-európai kis országok hadseregének tisztikarait milyen mértékben lehet európai erőkként számba venni.

Felelnünk kell most arra, hogy az európai erők között miért nem vettük számításba az arisztokráciát. (Nem vettük fel külön kérdésként a monarchia kérdését, mert úgyszor kerül rá az európai tényezők helyreállításával kapcsolatban, az állam- és kormányformák fejezetében.) Nem vettük számításba az arisztokráciát azért, mert bár személyes összeállításban nagyjából európai erőket képvisel, de mint összefüggő társadalmi szervezeti tényező, Európa legtöbb országában szétszóródott, és elvegyült a társadalom egyéb szervezeti csoportjai között. Azokban az országokban, ahol ma is nemcsak társasági összefüggést, hanem masszív társadalmi szervezeti tényezőt jelent, vagyis Kelet-Németországban, Lengyelországban és Magyarországon, ott oly mértékben jelent egyúttal betáblázott társadalmi érdekszervezetet, hogy az európai módszerek regenerálásának a munkájában csakis teljességgel korlátozott és határozottan körülírt szerepben vehető számításba. Az arisztokrácia ugyanis ott, ahol összefüggő és masszív társadalmi szervezeti tényező, kizárólag nagy latifundiumok tulajdonosi mivoltán keresztül az. Ezek pedig az európai módszerek uralma szempontjából túlnyomó részben nem pozitív, hanem negatív tényezők. Az arisztokrácia tehát az európai módszerek uralmának a helyreállítása szempontjából csakis két ponton jöhet számításba: egyrészt ott, ahol a nagybirtok modern kapitalista nagyüzemmé vált, amely a környék életnívójára és termelőképességére erősítő hatással van, másrészt ott, ahol a birtok nem haladja meg a szerény középbirtok méreteit, és egy bizonyos meghatározott körben patriarkális vezető szerepet visz. Az első lehetőség például a szóban lévő országokban az újjunkon meg lehet számolni, a második lehetőség pedig ha nem nélkülöz is bizonyos szimpatikus vonásokat, az európai fejlődés vonalával szemben teljességgel szűkülő- és megszűnőfélben van. Az arisztokráciának mint különálló hasznos európai tényezőnek a számbavétele tehát nemcsak felesleges, hanem veszedelmes is.

Hasonló megfontolások indokolják azt, hogy a kapitalizmust se vegyük számításba az európai módszerek uralmának a helyreállítási munkájában. Nem vehetjük számításba azért, mert a kapitalizmus mutatja a legvilágosabb példáját annak a deformáló hatásnak, amellyel megmerevedett és betáblázott érdekviszonyok a közvetlen emberi viszonylatokra és állásfoglalásokra bírnak. Minthogy a kapitalizmus bizonyos szervezeteire az európai újjáépítés bizonyos meghatározott feladatait kétségkívül rá kell bízni, minthogy a kapitalizmus ott, ahol a beléje épített érdekek nem érvényesülnek zavaróan – bár ez a tér vajmi szűk –, az európai módszerek szempontjából van bizonyos pozitív jelentősége, itt is azt kell mondanunk, hogy bizonyos szorosan körülhatárolt területen munkáját igénybe kell venni, és erőit számításba kell venni, azonban az európai jellegű társadal-

mi erőtegyezőknak abban a politikai koalíciójában, amelyre az európai regenerálódás vezetésének munkáját országonként rá kell bízni, a kapitalizmus szerepét a lehető legkisebbre kell szorítani.

Az európai módszerek helyreállításának munkájában számba vehető egyetlen komoly progresszív tényező a szervezett munkásság. Nem kell sokat beszélnünk ennek a tényezőnek a szerepéről, az értékeiről és jövőbeli feladatairól. Egyetlen olyan tényező ez, mely a tömegek síkján jelent valamit az elvadulásnak azokkal a folyamataival szemben, melyek éppen a tömegeket érintették a legnagyobb mértékben. A szakszervezetek voltak a munkásság felemelkedésének, politikai nevelődésének és Európa közösségi hagyományába való belenövekedésének a legfontosabb iskolái.

Kétségtelenül nagy tehertétele a szervezett munkásság európai feladatvállalásának az osztályharc hagyománya. Mai szemléletünkben rettetesen szűk és katasztrofálisan értékpazarló a társadalmi fejlődésnek az a felfogása, mely a társadalom tagjainak a haladás szempontjából való értékelésénél masszívan, statikusan, teljesen anyagszerűen, térbelileg kizáró módon álló osztályokkal dolgozik, nem pedig emberi viszonylatokkal, funkciókkal és kulcshelyzetekkel. Mai felfogás szerint a társadalmi haladás kiharcolása nehezen történhetik osztályoknak naivul elképzelt és mereven felsorakoztatott csatarendjei formájában, hanem sokkal inkább a szervezeti elvek, a reájuk vonatkozó közvélemény megváltoztatásával és ennek következtében bizonyos kulcspozíciók átrendezésével. Ami pedig az osztályérdekek hasonlóképpen merev elgondolását jelenti, ma nagyon jól tudjuk azt, hogy az embereknek nem annyira érdekeik vannak, mint inkább érdekeikre vonatkozó tévképzeteik, s ezeket sem mindig osztályszempontok határozzák meg, s [hog] az érdekeknek a társadalmi haladásra való bénító hatása nem annyira a masszív és egységes osztályérdek formájában nyilatkozik meg, hanem inkább a társadalom műhelyében elfoglalt pozíciók közötti viszonylatok olyanfajta megmerevedésével és intézményes megkeményedésével, amelyen az emberi viszonylatok közvetlensége immár nem képes áttörni, amelyeket ma a „betáblázott érdekek” kifejezéssel szoktak leggyakrabban megjelölni. Azt is tudjuk, hogy az ilyen betáblázott érdekviszonyok lényege nem abban áll, hogy a bennük részt vevő embereket teljességgel deformálják, s maradéktalanul ördögi gonosz elnyomókat és fogvicsorgató lázadókat alakítanak ki [belőlük], hanem sokkal inkább abban, hogy a közvetlenség és az emberiség termékeny energiáit kölcsönösen lekötik és megbénítják. A hangsúly tehát nem a gonosz emberek kiirtásán, hanem a termékeny energiák felszabaddításán kell hogy legyen.

Mindez az osztályérdek és az osztályharc régi fogalmainak a radikális újrafogalmazását kívánja meg, ami egyáltalán nem azt jelenti, hogy a szervezett munkásságnak a jövőben kevésbé harcosnak, kevésbé elszántnak és kevésbé bátornak kell lennie, nem azt jelenti, hogy olcsó kompromisszumokra, a lényeket elkenő félmegoldásokra és alamizsnaszerű szociális olajcseppekre kaphatóvá kell válnia, hanem azt, hogy a társadalmi fejlődés lélektani föltételeire és tényezőire vonatkozóan tisztább felfogással kell eltelnie. E pillanatban ez a tisztulási folyamat az elvek síkján a kontinentális Európában csak igen kis mértékben haladt előre, annál nagyobbab haladt azonban a konkrét élmények és tapasztalatok útján. A faj és erőszak mítoszával és a munkásszabadságok elnyomásával szemben folytatott harcában a kontinentális Európa szervezett munkássága olyanokat talált a maga oldalán szövetségesként, vagy legalábbis olyanokkal találta magát több-kevesebb mértékben érdekközösségben, akiknek az osztályharc előírt sémái szerint teljes szívvel és lélekkel a szemben lévő oldalon kellett volna állniuk. Ez gyakorlatilag arra vezetett, hogy a szocialista munkásság harci jelszavainak a fegyvertárában teljességgel megváltozott az olyanféle szavaknak és tényezőknek a jelentősége, amilyenek a vallás, az egyházak, a nemzet, a nemzeti szabadság, a nemzeti függetlenség, a demokrácia, az intelligencia stb. stb. a helye és a jelentése. A harci jelszavaknak és a harci frazeológiának erre a változására nézve természetesen antibolsevisták és ortodox marxisták versengve igyekeznek bennünket meggyőzni arra nézve, hogy mindez csak taktika. Ez a beállítás azonban jellegzetes tünete annak a gyermekes taktikomániás világnak, amely azt képzei, hogy nagy társadalmi és politikai mozgalmak irányító jelszavait taktikából lehet változtatni és variálni. Hogy ez mennyire nem így van, azt a szemünk előtt demonstrálja a nemzetiszocializmus hasonlóképpen taktikomániától fertőzött eszmei alapzatának összeomlása. Hiába biztosítanak bennünket versengve egyrészt az antibolsevisták, másrészt az ortodox marxizmus és a forradalmi taktika ortodox dogmáinak az őrei, hogy az európai szocialista munkásság harci jelszavainak ez a megváltozása csupán taktika. Lehet, hogy bizonyos részben taktika, s lehet, hogy ha a harcnak mai formái tárgytalanokká válnak, akkor bizonyos pontokon erős lökéssel igyekeznek majd visszalendülni a harcos szocializmus a régi harci helyzetekhez. Ez a visszalendülés azonban nem lesz és nem lehet tartós. Nem lehet annak a hatását egyik napról a másikra eltörölni, hogy egy döntő és történelmileg hosszú időre emlékezetes harcban mind a konkrét harci élmények, mind pedig a hangoztatott harci kiáltások annyira nem egyeztek a marxi ortodoxia dogmáival.

Ha azonban ez így van, és a szervezett munkásság politikai elhelyezkedésén ez meg fog látszani, akkor ez nem lehet bizonyos kihatással arra a cezúrára sem, amely az első világháború utáni időben kirajzolódott a szociáldemokrácia és a kommunizmus között. Nem véletlen, hogy azok a szellemi irányítók, akik ma döntően számba jöhetnek a szocializmus jövője útja szempontjából, sem a szociáldemokrácia, sem a kommunizmus kialakult sémáiba nem illenek bele, hanem valamiképpen szabadon úsznak a kettő között vagy a kettő felett. Szociáldemokraták és kommunisták az első világháború utáni időben kezdtek nem egy eszme megszállottjai, hanem egy meghatározott és groteszkül részletekben kiépített taktikának a rabjai [lenni]. Ilyen módon valóságos antiszelekciót fejtettek ki, mert gyűjtőivé váltak egyik részről a „mindent fokozatosan és mindent szőrmentiben” jelszavú embereknek, másrészt a „mindent összeesküdve és mindent forradalommal” jelszavúaknak. Lassan-lassan többet foglalkoztak egymással, mint a többi társadalommal és a jövővel.

A kommunizmus két lényeges elemből tevődik össze, melyek nem tartoznak szervesen össze: az egyik az, hogy százszázalékos szocializmus, a másik az, hogy százszázalékos forradalmi taktika. A forradalmi taktika pedig nem más, mint racionalizált leszármazója a 19. század eleji forradalmi romantikának, s e minőségében egyike a francia forradalom kevésbé szerencsés melléktermékeinek. A forradalmi romantikának vajmi kevés része lehet a kontinentális Európa újjáépítésében, mert a kontinentális Európa olyan rettenetes adagot kapott hamis romantikából, a dinamika, az erő, az örökös mozgás, a folytonos változás, a negyedszázadonként változó korszellem, az öncélú mozgás és a folytonos változás megőrzítő filozófiájából és gyakorlatából, hogy ezen a téren hosszú időn keresztül nagy-nagy kíméletre van szüksége, hogy lassan meg tudjon gyógyulni, és ismét kinyíljon a szeme bizonyos örök értékek állandóságának a meglátására, s a dialektikus kilengések őrzítő egymásutánja helyett és mögött megérezze az egyenes vonalú fejlődés hatalmasan és biztosan hömpölygő áradatát.

Meg kell most még magyaráznunk, miért nem vesszük számításba külön progresszív erőtenyezőként a szabad és szabadelvű intelligenciát. Azért nem, mert ez mint összefüggő szervezeti realitása a társadalomnak, mely képes részt venni egy politikai koalícióban, egyszerűen nem létezik. Soha nem is létezett túlságosan, de a kontinentális Európában teljességgel megsemmisült. Természetesen léteznek a szabad intelligencia egyedei és foglalkozási ágai, s úgy helyezkednek el és úgy védekeznek, ahogy éppen tudnak. Természetesen ezeknek az egyedeknek a közreműködése a lehető legnagyobb mértékben fontos és kívánatos az európai módszerek helyre-



állításai munkájában. De mint egész, semmilyen vonatkozásban nem társadalmi szervezeti és erőtevényező. A szabad intelligencia az európai kulturális, politikai és társadalmi fejlődés legérzékenyebb és legszebb virága; olyankor azonban, amikor évezredes fák dőltek ki, és azoknak a helyreállítása az első gond, nem érdemes sokat beszélni arról, hogy majd később, ha az egész termőtalaj ismét életre zsendül, milyen fontos szerepe lesz a lombok oxigénjének és a virágok illatának.

Statikus erőtevényezőként az európai módszerek helyreállításának munkája számára kettőt vettünk számításba: a bürokráciát és a parasztságot. Sorolhattuk volna mind a kettőt a konzervatív tényezők közé is. Kétségtelenül: természetüknél fogva konzervatív tényezők. Azonban nem abban az értelemben, hogy bizonyos örök értékeket a harcra készség tudatosságával őriznének, hanem egyszerűen azért konzervatívak, mert úgy őriznek bizonyos értékeket, hogy ezenközben bizonyos passzív nehézkeséti erőt mutat[nak]. Az európai erőknek abban a koalíciójában tehát, mely hivatva van az európai módszerek uralmának a helyreállítását vezetni, nyilván az egyházak, a hadsereg és a szervezett munkásság koalíciójának kell elsősorban a politikailag tudatos és aktív elemet képviselnie, a bürokrácia pedig inkább alsóbb fokon végrehajtó szerepet, a parasztság pedig inkább csak hátvédszerepet igényelhet magának. Lesznek azonban helyzetek, ahol az egyházakra és a hadseregre csak korlátozott mértékben lehet számítani, s ebben az arányban kell hogy előtérbe lépjen a bürokrácia és a parasztság szerepe, mert a szervezett munkásság bármennyire imponálóan hisz is abban, hogy reá van a jövő vetve, bizonyos ellensúly nélkül mégiscsak könnyen belecsusszan az osztályharc és a forradalmi taktika mítoszába, ami a mai kritikus helyzetben az európai módszerek végleges halálát jelentené.

A bürokrácia európai tényező azért és annyiban, mert és amennyiben az ügyintézésnek, az igazgatásnak és az emberi viszonylatok kifermálásának bizonyos történetileg kialakult, keresztény klerikus megalapozású, technikailag elmélyedt és hivatássá kifermomodott tradícióját őrizi. E pillanatban ne gondoljunk a bürokratizmus kinövésére, mert a világnak a mai helyzetben ennél sokkal lényegesebb és pusztítóbb veszedelmekkel kell megküzdenie. A hatalom, az erőszak és a siker kultusza a bürokrácia világában elsősorban az effciencia, a hatékonyság bálványában jelenik meg. Bármennyire nélkülözhetetlen is a modern eltömegesedett igazgatás világában az eredményesség biztosítása, az eredményesség kizárólagos kultusza a szabadság és a kultúra pusztulásával jár, éppen ezért a jó bürokrácia ösztönösen – de ha baj van, tudatosan is – ellenáll az eredményesség kizárólagos kultuszának. Még inkább ellenáll mindenfajájú világnézetnek, és



különösen ellenáll a közösségi materializmus pusztító utilitarizmusának, minthogy ez a bürokráciának mint értékőrző technikának, kultúrának és módszernek a teljes elpusztítását jelenti. Mindez az ellenállás természetesen nem tévesztendő össze – éppen azért, mert nagyon könnyen összetéveszthető – azzal a tehetetlenségi nyomatékkal, amit a bürokrácia bornírtsága és fantáziátlansága a haladással szembe tud szegezni.

Ebből a szempontból nézve a bürokráciát, világos, hogy minden egyes esetben, minden egyes országban és a bürokrácia minden egyes ágában konkrétan mérlegelendő ténykérdés az, hogy a bürokráciát számba lehet-e venni mint az európai erőtenyező koalíciójának az aktív és használható tagját. Ezt pedig esetről esetre az dönti el, hogy a bürokráciának a szóban lévő ága, intézménycsoportja vagy személyzeti csoportja mutatott-e tudatos vagy ösztönös ellenállást az európai szellemet megtámadó mítoszokkal, világnézeti jelszavakkal, közösségi és nemzeti materializmussal és az eredményesség kizárólagos kultuszával szemben. Ezt nem az dönti el, hogy adott esetben vállalt-e vértanúságot a hatalommal szemben az engedelmesség megtagadásával. Aki ilyet tett, az már nem bürokrata, hanem több, de azt is mondhatjuk, bizonyos részben kevesebb is annál. A bürokrata jellegzetes vértanúsága éppen úgy aprópénzre váltott és technikai részletekben eloszló vértanúság, mint ahogy egész munkája és az abban rejlő kultúra is aprópénzre váltott és apró részletekre eloszló kultúra. Vértanúsága többletmunkában, felsőbb kegyek elvesztésében, előmeneteli mellőztetésben és hasonló tragikomikusan hősi dolgokban nyilvánul meg. Ellenállásának kérdését nem az adja, hogy beáll a hatalom ellen küzdők táborába, hanem az, hogy bármilyen brutálisak, türelmetlenek vagy zavarosak is a hatalom rendelkezései, azt a végrehajtás során első pillanattól kezdve igyekeznek újból kalkulálhatóvá, rendezetté, az egyéni és emberi árnyalatokat figyelembevevőbbé és a lehetőség határain belül biztonságossá tenni. Esetről esetre mérlegelendő ténykérdés tehát, hogy a bürokráciának egyik vagy másik ága, csoportja vagy szervezete megtette-e [ezt] vagy sem, mert van bőven példa a bürokrácia közönyös passzivitására, sőt arra is, hogy az egyedül üdvözítő világnézet vagy az eredményesség nevében a bürokrácia ráduplázott a hatalom brutalitására, türelmetlenségére vagy zűrzavarosságára.

A parasztság az összes erőtenyező között a legstatikusabb és a legpasszívabb. Tulajdonképpen csak ott jön számításba mint külön erőtenyező, ahol még egyáltalán létezik, vagyis ott, ahol nemcsak egyszerű földművelő-foglalkozás, hanem ezen túlmenően egy különlegesen zárt és leszűkített [életforma], de ugyanakkor az emberi egészségnek egy bizonyos tartalékát képviseli. Ahol a modern fejlődés a parasztságnak ezt a feudális

elzártságát megszüntette, ott tulajdonképpen a parasztságról mint külön erőtenyezőről nehéz beszélni, mert beilleszkedik a polgárság vagy a munkásság soraiba. Mindamelllett a parasztság itt is a mértéktartásnak és az emberi egészségnek egy bizonyos színét jelenti. Igazán számba veendő erőtenyező azonban nem Német- vagy Olaszországban, hanem a kelet-európai kis országokban, ahol sokféle zsákutcába futott, de újjászületésre és regenerálódásra kész parasztnozgalmak léteztek és léteznek; itt ugyanis a modern fejlődés hirtelen és nagy erővel vetette fel a parasztság számára a megmozdulás, a zárt, szűk életformából való kilépés és a politikai érdekképviselés szükségességét, ugyanakkor még elevenen és érezhetően érvényesülnek a paraszti életforma bizonyos kultúrértékei és a [parasztok] magatartásában megmutatkozó emberi egészség.

Számot kell végül adnunk arról, hogy miért nem vesszük számba európai erőtenyezőként a városi iparúzó és kereskedő polgárságot. Nem vesszük először azért, mert ez a réteg Közép- és Kelet-Európában, főleg Kelet-Európában sohasem volt olyan erős, mint Nyugat-Európában. De ha Németországban és Olaszországban volt is erős, gyökeres és tudatos városi polgárság, éppen ez a réteg volt az – legalábbis ami Németországot illeti –, amely az értelmiségi osztály mellett leginkább áldozatul esett annak a szellemi, erkölcsi és életvitelbeli zűrzavarnak, amely Németországban 1871 után kezdődött, és 1918 után teljességgel katasztrófális méreteket öltött. Ez a polgári osztály volt az, mely a 19. század első felében a német demokratikus nacionalizmus hátvédjét adta, s a maga rendszerető és rendszerfenntartó hajlamosságainál fogva 1871 után a leginkább bedőlt annak a monstruózus történeti tévedésnek, hogy a német egység megvan, és hogy azt a Hohenzollernek csinálták meg; ez a polgári osztály volt az, amely az értelmiségi osztály mellett a leginkább érezte át a saját ügyeként azt a sérelmet, ami a német demokrácia, a német nemzeti egység ügyét 1919-ben érte, és végül ez a polgári osztály volt az, amely a leginkább és a legintenzívebben átélte a saját bőrén a gyakorlati, társadalomerkölcsi értékeknek azt az eszeveszett pusztulását, amit gazdaságerkölcsi téren egy német méretű infláció jelentett. Ez a német polgári osztály – a német értelmiséggel együtt – ha nem volt is tisztában azzal, hogy a hitlerizmus hová vezet, és ha nem kívánta is mindazt, amit a hitlerizmus szükségképpen magában foglalt, mégis: ez az osztály, helyesebben ennek a szétszórt töredékei voltak azok, akik a hitleri programra a legintenzívebben reagáltak. Valójában azonban 1933-ban már alig lehet a szó klasszikus értelmében ilyen polgári osztályról beszélni, olyan nagy mértékben megcsökkent ezen az osztályon belül az önálló és független egzisztenciák száma. A független

egzisztenciák további csökkenése, az egész réteg szétszóródása és az állam által irányított, kontrollált és ellátott amorf tömeggé való összeolvadása 1933 óta valószínűleg oly nagy mértékben haladt tovább, hogy ezt a réteget mint külön társadalmi és politikai erőtenyezőt nyugodtan számításon kívül hagyhatjuk.

### *[3. Állam-, politikai és kormányformák]*

Az európai politikai és társadalmi erőtenyezők fenti számbavételéből sok minden következik arra nézve, hogy miféle állam-, politikai és kormányformák jöhetnek számításba arra, hogy az európai módszerek uralmának a helyreállítását e sokat szenvedett földrészen biztosítsák. Távrolról sem merem azt állítani, hogy a politikai formák kérdése a reális erők valóságos összefogásának kérdése mellett ne volna fontos. Az európai szellem helyreállítása legalább annyira formák és módszerek kérdése, mint amennyire elvek és reális társadalmi erőtenyezők összefogásának a kérdése. Csupán azt akarom hangsúlyozni, hogy a döntő nem az, hogy attól az első pillanattól kezdve, amikor a nagy és látható Európa-ellenes erők eltűnnek a színpadról, azonnal be tudjuk vezetni a leeurópaiabb, a legdemokratikusabb és a leghaladóbb politikai formákat, mert nem sok belátás kell annak felismerésére, hogy ez nem lesz lehetséges; hanem az a legfontosabb, hogy egyrészt biztosítva legyen az összes európai erő összefogása és harmonikus együttműködése, másrészt biztosítva legyen a lehető leggyorsabb és legegyszerűbb fejlődés lehetősége az európai formák helyreállítása felé.

Az első szempont azt kívánja, hogy Európának azon a területén, amelyen a politikai erkölcs eldurvulása és elvadulása kiterjedt, és azon a területen, amelyen a politika és erkölcsiség regenerálásának kérdése aktuális (ez a terület nemcsak az elnyomók, hanem az elnyomottak területe is), mindenütt valamiféle koncentráció, koalíciós kormányzás induljon meg. Isten ments, hogy ez a koncentráció a régi politikai pártok valamiféle koalíciója legyen. Az Nyugat-Európában is élénken érezhető, hogy a politikai pártok keretei és az őket elválasztó határvonalak már nemigen felelnek meg azoknak a lényeges problémáknak, amelyek az embereket politikailag legfőképpen irányítják, s ez többszörösen áll Közép- és Kelet-Európára, ahol azóta, hogy e pártok keretei, kérdésfeltevései és kérdésmegválaszolásai kialakultak, olyan dolgok történtek, amelyek brutálisan és radikálisan keresztetkértek és elsöpörték azokat a szempontokat, vitakérdéseket és határvonalakat, amelyek szerint egykor ezek a politikai pártok kialakultak.

Nem ezeknek a politikai pártoknak a koncentrációjáról van szó, hanem azoknak az erőtevényezőknek, azoknak a politikai, társadalmi és erkölcsi erőcentrumoknak [a koncentrációjáról], amelyeket az előbbieken számba vettünk. A politikai pártok csak annyiban jönnek számításba, amennyiben ezeknek az erőknek valamelyikét képviselik, de még itt is nagyon óvatosan felül kell vizsgálni az erre való kvalifikációjukat, mert betáblázott társadalmi érdekek képviselői vagy politikai rutinier-k helyett ezerszerre többet ér néhány komoly értelmiségi és szakember, aki jól és helyesen tudja képviselni a számba jövő társadalmi rétegeknek vagy [az] erőcentrumok tagjainak a vágyait és az igényeit.

Hogy a fentiekben számba vett társadalmi rétegek és társadalmi vagy szellemi erőcentrumok közül az egyes országokban melyik jön számításba, azt minden országra nézve külön és közelről megnézve kell mérlegre tenni. Egyetlenegy szükségszerű résztvevője van ennek a koncentrációnak: a szervezett munkásság. Ennek azonban nem szabad és nem jó egyedül lennie. Közép-Európában, mint ez a fent mondottakból kiderül, a leendő koncentrációnak – a lényeges elemeket emelve ki – végeredményben az egyházak, a hadsereg és a szervezett munkásság koncentrációjának kell lennie. Abban az arányban, amint Kelet felé haladunk, csökken a hadsereg számbavehetősege, helyenként az egyházaké is, bizonyos szerepet kap a bürokrácia, még nagyobbab a parasztság, és a Balkánon végeredményben európai szempontból alig lehet másról szó, mint a munkásság és a parasztság koalíciójáról – vagy egyházi áldással, vagy anélkül.

A másik követelmény [ahhoz], hogy az európai módszerek és formák minél gyorsabb helyreállítása felé a fejlődés lehetősége kinyitassék, lényegileg két követelményben foglalható össze.

Az első követelmény az, hogy a közvéleménynek az első pillanattól kezdve meglegyen a maga demokratikus értelemben vett orgánuma, azaz demokratikus parlament országos viszonylatban és demokratikus helyi testületek lokális viszonylatban. A hangsúly azon van, hogy ezek a testületek a közvélemény demokratikus értelemben vett, kifogásolhatatlan orgánumai legyenek. Nem döntő követelmény tehát a választás általánossága. A döntő az, hogy mindazoknak – de lehetőleg nem sokkal többnek – legyen választójoga, akik valóban részesek a közvélemény kialakításában. A hitlerizmus felemelkedése kapcsán szerzett tapasztalatok különösen óvatossá kell hogy tegyenek a legeslegifjabb korosztályok választójogával szemben. Természetesen mindenáron el kell kerülni és mellőzni kell az olyan értelmiségi cenzust, amely gyakorlatilag egész rétegek kizárására vezethet, viszont számolni kell azzal, hogy az értelmi-

ségi követelményeknek a zérusra való csökkentése legalább annyit árt, mint amennyit használ a haladás ügyének, s végeredményben mindkét oldalon azt a folyékony, kalkulálhatatlan és jellegtelen masszát viszi bele a politikai életbe, amelynek olyan döntő szerepe volt a hitlerizmus felemelkedésében.

Feltétlen követelmény a választás titkossága és általában minden eljárási vagy kiszámítási trükkötől való mentessége. A nem direkt választási rendszer szintén igen aggályos, mert a politikai kultúra megszűkülésére és elprovincializálódására vezet; viszont a politikai nevelődés szempontjából döntő jelentőségű, hogy az országos parlament mellett a helyi testületek is a demokratikus politikai nevelődés iskoláivá legyenek. A túl minuciózus proporciónális választási rendszerrel tudvalevőleg igen rosszak voltak a tapasztalatok a weimari Németországban.

Nem döntő, sőt nem is nagyon kívánatos, hogy ezek a parlamentek első pillanattól kezdve százszázalékosan parlamentáris alapon dolgozzanak, hogy első pillanattól kezdve fölényes kontrollálói legyenek a kormányok működésének, és hogy ehhez a legteljesebb körű hatalmuk legyen, s különösen nem kívánatos, hogy első pillanattól kezdve sokat foglalkozzanak kormánybuktatással. Ha egyszer az a koncentráció, amelyre szükség van, létrejön, és jól jön létre, akkor a politikai és erkölcsi regenerálódás első időszakában nincs szükség sok kormányváltásra. Olyan helyzetben, ahol nem a szó klasszikus és tiszta értelmében vett zsarnokságról van szó, hanem az egész politikai közösség, a *nép* politikai kultúrájának a komplex megzavarodásáról és egy történeti okokra visszamenő politikai tömeghistóriáról, ott a regenerálódás útját és a népfeltség elvét nem kell, nem lehet és nem szabad nagyon strikte értelmezni. Ebben a helyzetben a parlamenteknek nem az az első feladatuk, hogy a népfelstéget minél láthatóbban demonstrálják, hanem az, hogy a közvéleménynek – bármilyen összegabalyodott és zűrzavaros legyen is – megnyilvánulási szervet adjanak, és politikai nevelődésének folyamatát elindítsák.

A másik feltétele annak, hogy bármely kormányt és kormányrendszert el lehessen ismerni az európai módszerek helyreállítási munkájában egyenértékű résztvevőnek, az a szakszervezeti szabadság. Ezt a követelményt nem kell sokat magyarázni, ha egyszer tudjuk, hogy a számba jövő erőtevényezők közül egyetlenegy van, amelyik mindenütt számba veendő, és amely nélkül a munka nem indulhat meg: [a szervezett munkásság.]

Ez a gondolatmenet, melyben annyi szó esik koncentrációról, méltán gyanúsnak tűnhetik fel minden jó hazafi előtt, annál is inkább, mert ebben a koncentrációban olyan elemeket is számba vesz, amelyeket eb-

ből a szempontból nemcsak hogy túl progresszívnek, hanem egyenesen forradalminak is szoktak bélyegezni. A fentiekben azonban rámutattam arra, hogy e kettőről annyiban lehet szó, amennyiben valóban európai erők, és nincsenek betáblázott társadalmi érdekviszonyokba beleszorulva. Bármennyire döntő jelentőségű is a haladás útjának a biztosítása, azt kell mondanom, hogy az adott helyzetben a haladás követelte változásoknak azonnal és teljes megvalósítása és az új Európa módszereinek a regenerálása ellentétben áll egymással. Nem azért, mintha a két dolog valamilyen belső ellentmondásban volna egymással, hanem azért, mert különféle történeti tapasztalatok, helyzetek és alakulások folytán alakult ki az a fejlődés, mely ezt a két célkitűzést a bekövetkező történeti pillanatokban egymással szembeállítja.

Haladás alatt nem értek mást, mint a társadalomnak szocialista értelemben és szocialista irányban való átalakulását. Erre vonatkozóan állítom azt, hogy ennek az átalakulásnak a számára a háború befejezése nem lesz különösen kedvező pillanat, pontosabban ha megvan is – és igen nagy mértékben megvan – a radikális átalakulások lehetősége ebben az irányban, nem bízom abban, hogy ezek az átalakulások a jövő szempontjából termékenyek lesznek, a jövő szabad útját megnyitják, és az európai módszerek uralmának a helyreállítását elő fogják segíteni.

Tisztában vagyok azzal, hogy ez a vélemény erős ellentétben van az angolszász progresszív körökben széles elterjedt véleménnyel, mely szerint e háború befejezésének pillanata kiválóan alkalmas szocialista irányban történő radikális átalakulások számára, s ami különösen Közép- és Kelet-Európát illeti, itt a fejlődés egyetlen jót ígérő útja szovjetköztársaságok kialakulása, minthogy ezen a területen nyugat-európai értelemben vett liberális és demokrata szellemű szocialista uralom kialakítására a politikai kultúra teljes lezülése folytán úgyszintsemmi komoly lehetőség. Ez így valóban logikus. E logikus gondolatmenet mögött azonban két dogma áll, amelyek a szóban lévő szituáció szempontjából mind a ketten tévesek.

Ha azt az alternatívát tesszük fel, hogy Közép- és Kelet-Európában mi-nek van meg inkább a lehetősége: egy nyugat-európai értelemben vett liberális kormányzásnak vagy a proletariátus diktatúrájának, akkor semmi kétség, hogy a háború befejezésének a pillanatában az utóbbi lehetőségre lehet komolyan számítani. A tévedés azonban éppen abban a feltevésben van, hogy e háború befejezése pillanatában ezen a területen csak szocialisztikus rezsimeknek lehet és szabad létezniük, mert valóban: egy tiszta szocialista rezsimből kiindulva nincs más alternatíva, mint liberális szocializmus vagy diktatúras szocializmus.



Azt kell azonban mondanom – bármennyire sajnálatos is első halálra –, hogy e háború befejezésének pillanata Közép- és Kelet-Európa számára nem a legalkalmasabb pillanat a szocializmus irányában történő radikális és teljes átalakulás szempontjából. Az orosz forradalom óta dogma, hogy nagy és kimerítő háború befejezésének pillanata, különösen a háborút veszített országok számára, alkalmas pillanat széles alapú szociális forradalmak kitörésére. Ez azonban súlyos tévedés, legalábbis súlyos tévedés abban az esetben, ha forradalom alatt nem pusztá zűrzavart és rendetlenséget, hanem a jövő új alapítása irányában haladó tudatos, átgondolt és vezetett mozgalmat értünk. Az elégedetlenség, az elkeseredés és a nyomorúság komponensei kétségtelenül meglesznek ennek a háborúnak befejezésekor is. Forradalomhoz azonban mindegyiknek nem ezek kellene. Hanem kell a jelen nyomorúságának egy világos és összefüggő értelmezése, a jövő kibontakozásának egy kidolgozott és összefüggő víziója, és kell egy olyan lélektani állapot, amely minden fizikai nyomorúság és fizikai kifáradtság mellett tud bízni és tud reménykedni az így kirajzolódó eszmék és tervek megváltó erejében, és végül kell egy olyan társadalmi és politikai helyzet, amely kényszerítő erővel gyűjti a szóban lévő közösség legjobbjait a forradalom oldalára. Mindez hiánytalanul megvolt 1917-ben Oroszországban, és abszolúte nincs meg 1944-ben Közép- és Kelet-Európában. Amennyire biztató a jövő képének az a mindinkább egységes víziója, amely ma az angolszász országokban kialakult, annyira kevésbé valószínű, hogy ezt a víziót rövid idő alatt elhíhetővé és remélhetővé lehet tenni Közép- és Kelet-Európában.

Ezek az országok latensen több mint fél évszázada, negyedszázada pedig nyilvánvalóan, mindenki által láthatóan és érezhetően a politikai és társadalmi eszmék és mozgalmak teljes zűrzavarában és összevisszaságában élnek. Rövid időközön belül a legellentétebb irányú és a legutópisztikusabb „forradalmak”-at élték meg, és teljességgel elvesztették a hitüket abban, hogy ilyen vagy amolyan forradalmi mozgalomnak a víziója elhíhető, remélhető, és valami jót hozhat. Természetesen léteznek a mindig paszszív – s most különösen apatikus – nagy tömeg közepette most is aktív és mozgékony, hívó forradalmi csoportok. Csakhogy nem egyetlenegy ilyen csoport létezik, sőt nem is kettő, hanem több, és a komoly, bátor és felelősségteljes emberek sokasága a szélrózsa minden irányában és a politikai szivárványskála minden árnyalatában szét van szóródva, össze van zavarodva, s a legellentétebb – alapos vagy alaptalan – félelmek és bizonytalanságok által marcangoltatik.



Ezek az országok teljességgel elvesztették a közvetlen élményszerű kontaktust azzal a ténnyel, hogy az európai politikai fejlődésnek van egy hosszú lejáratra érvényesülő, egyenes vonalú trendje, melynek a folyamata forradalmak, diktatúrák és ideológiák között és mögött [is] valamiféle egységesen kirajzolódó jövő felé mutat. Az örök dinamizmusnak, a folytonos változásnak, a negyedszázadonként változó korszaknak, a szintézis nélküli örök dialektikának romantikus és közveszélyes elméletei ezeknek az országoknak a számára érezhető és megtapasztalt történelmi valóságokká lettek: politikai fejlődési vonaluk egy kis kilengésekkel előre felé kigyózó vonal helyett egy eszeveszettül jobbra és balra kilengő áramrezgéshez hasonlít, amelynek az útján tízszeres energiavesztéssel tizedannyi utat tesz meg az illető közösség a jövő felé. A zaklatottságnak ebben a lelkiállapotában minden új forradalom csak a teljes megkergülés és a megállni mind kevésbé képes dinamika élményét jelenti, s a forradalmakat vivő aktív és bizakodó kisebbségek munkáját mind nagyobb mértékben bénítja majd meg a fásult és halálra fáradt többség passzivitása és fáradtsága.

A forradalmaknak ez a sorozata még a francia forradalmak sorozatával sem hasonlítható össze, ahol a francia társadalom egyugyanazon akadálynak rugaszkodott neki háromszor-négyszer egymás után, egy és ugyanazon cél elérése érdekében. Közép- és Kelet-Európában, mint mondtuk, a forradalmi romantika öncéllá válása és különböző történelmi sérülések létrehozták azt a lehetetlen eredményt, hogy a haladással ellentétes erők is a forradalmi dinamika teljes fegyverzetével indultak neki küzdelmüknek, és ezzel a forradalom irányának az egyértelműsége a legteljesebb mértékben összezavarodott.

Mindehhez járul a közép- és kelet-európai országok helyzetében még két külön veszedelem. Az egyik az, hogy ezekben az országokban a baloldali szocialista forradalmi mozgalmak lényegesen kevésbé szabadultak meg az osztályharc és a forradalmi taktika dogmáitól, és kizárólagos uralomra jutásuk esetén legfőbb gondjukat éppen az képeznék, hogy sürgősen megsemmisítsék azokat az európai jellegű erőcentrumokat, amelyeket a [nemzeti] szocializmus még meghagyott. Minden valószínűség megvan arra, hogy az európai módszerek uralmának az a meggyöngyülése és az a hátraszorulása, amelyet a hitlerizmus és hasonló mozgalmak jelentettek és előidéztek, éppen a baloldali forradalmak által válik véglegessé és visszavonhatatlanná. A helyzet tehát itt is ellentétes az 1917-es orosz forradalommal, amelynél az európai módszerek tekintetében alig volt mit veszteni, s gyakorlatilag a forradalom – ha nem is gyorsan ható hatállyal – végső kihatásában az európai módszerek felé való haladást idézte elő.

A másik nagy veszedelem, amelyet a forradalom erőltetése Közép- és Kelet-Európa számára jelent, a diktatúra veszedelme. Nem az a fajta diktatúráé, ami Leniné volt vagy Sztáliné, amelyet ha nem korlátozott is a parlament és a közvélemény ellenállási joga, annál jobban korlátozott az eszmének és a célnak a megváltozhatatlan volta. Közép- és Kelet-Európában, bármilyen világnézet nevében jelenjék is meg, a diktatúra nem ilyen, illetőleg igen hamar megszűnik ilyen lenni. Ami Közép- és Kelet-Európában legfőképpen fenyeget, az a korlátlan személyes uralom veszedelme, az, hogy nem diktatúra fog létesülni valami célból, hanem diktatúra önmagáért. Ezek az országok ugyanis a monarchia hirtelen megdőlése folytán átmenet nélkül pottyantak bele a személyes tekintély hiányának és a vezetés hiányának az élményébe, s ennek az lett a következménye, hogy nemcsak hajlamosakká és készékké váltak a diktátorok elfogadására, hanem ha nem akadt diktátor, mesterségesen húzták elő – mint Claudius császárt a függöny mögül – diktátorul azt, akinek erre valami távoli kvalifikációja látszott lenni.

Ez a veszedelem természetesen ezekben az országokban mindenféle kormányzat mellett fennáll, de az európai szellemű erőtenyezőknek abban a koalíciójában, amit felrajzoltunk, mindenesetre lényegesen kisebb, mint bármiféle forradalmi kormányznál. Bizonyos személyes tekintélyek kifejlődése minden körülmények között nemcsak elkerülhetetlen, de kívánatos is; ha azonban ezek a személyes tekintélyek az európai erőknek abból a koalíciójából nőnek ki, amelyeket az előbbiekben kirajzoltunk, akkor mégis remélhető, hogy a kormányzásnak és az uralomnak ez a fajtája meg tud indítani egy fejlődést a személyes uralom megszüntetése és a hatalom spiritalizálása felé, amelyre ezek az országok – különösen közülük a nyugatabbiak: Németország, Olaszország, de Lengyel- és Magyarország is – nagyon megértek már, bármennyire nehezen tudják is ennek az útját megtalálni, és [bármennyire] elvesztették [is] ebben az irányban egészséges ösztöneiket.

Ha felismerjük a személyes uralom megszüntetésének és a hatalom spiritalizálásának döntő fontosságát ezen a területen, fel kell vetnünk azt a kérdést, mit jelenthet e tekintetben ezeken a területeken a monarchia esetleges helyreállítása.

Véleményünk szerint jelenthet valamit, de ezt a valamit igen nagy óvatossággal kell kezelni. A monarchia helyreállításának a lemerésénél két szempont döntő. Az egyik az, hogy az európai monarchia egy nagymértékben spiritalizált és tovább spiritalizálható formája a személyes uralomnak, ennél fogva kétségtelenül alkalmas arra bizonyos mértékig, hogy

keretei között ezek az összevissza rángatott és rázott s mindenféle politikai örületektől megfertőzött országok egy bizonyos módon kipihenjék magukat, és ezenközben a jövő fejlődés útján is meg tudjanak indulni. A másik szempont viszont az, hogy az európai monarchia egy konkrét történeti intézmény, amelynek Közép-Európában történt összeomlásának egyik fontos oka volt az, hogy a társadalomban létező betáblázott érdekekkel – főleg az arisztokrácia betáblázott érdekeivel – túlságosan összekapcsolódott. Ez az összekapcsolódás azonban mostanáig bizonyos fokig meg is lazult, egyrészt az arisztokrácia szétporladása, másrészt a dinasztikiának a száműzetés folytán történt további spiritualizálódása folytán. Hogy [az európai monarchiának] ezekkel a betáblázott érdekekkel való kapcsolata valóban megszűnt-e, és [hogy] mennyire, az természetesen konkrét mérlegelés kérdése, és országonként változik. Ha ebből a szempontból teszik mérlegre a monarchikus megoldások használhatóságát, akkor Európa főbb országaiban a következő végeredményt kapjuk.

A monarchia optimális megoldás azoknak az országoknak a számára, melyek igazi fasizmuson mentek keresztül, tehát Olaszország, Németország és valószínűleg Spanyolország számára. Ezek az országok ugyanis teljesen visszaszoktak a személyes hatalomhoz, s teljesen elvesztették vagy legalábbis erősen elvesztették a személytelen hatalomgyakorlás intézményeivel való bánni tudást. Ugyanakkor azonban a személyes uralom borzasztó következményeiről egészen közvetlen és erős tapasztalataik vannak, s megvan a pszichológiai készség és kívánság bennük a spiritualizált, nem személyes uralom berendezkedéséhez való visszatérésre s a fejlődés megszakadt fonálának a felvételére. Ezt a dilemmát más nem tudja áthidalni, mint egy olyan *személyes* hatalom, mely tradícióinál fogva is bizonyos fokig már *spiritualizálva* van, s amely hajlandó eltérni a maga további spiritualizálását, személytelenítését. Ilyen pedig egyedül a monarchia. Amely persze szintén nem nyújt százszázalékos garanciát ebben az irányban, hiszen tudjuk, hogy voltak monarchák, akik szálláscsinálói lettek a diktátoroknak, vagy maguk vedlettek diktátorokká. Az a monarchia azonban, mely a diktatúra bukása után következik, aligha válik maga diktatúrává, s mindenesetre a fasizmus által elrontott országokban kisebb veszedelmét jelenti egy új diktatúrának, mint akár a köztársasági demokrácia – mely kormányozni is alig volna képes ezekben az országokban –, akár egy szovjetrendszer, akár bármi más kormányforma. A százszázalékos köztársasági demokráciára való áttérést már azért is veszedelmes forszírozni ezekben az országokban, mert kár a háborúvesztés és az utána következő nyomorúság emlékeit a demokrácia bevezetésével összekapcsolni (lásd: Weimar!).

Hogy Nyugat- és Észak-Európa demokráciáiban helyreállanak-e ezek a monarchiák vagy sem, annak különösebb jelentősége nincs. Franciaországgal, az egyetlen demokratikus országgal, melyben a háború után a polgárháborúnak komoly veszedelme áll fenn, fel lehet vetni azt a kérdést, hogy ilyen lehetőségek közepette a monarchiának mint kiútnak vagy epizódnak nem fog-e felvetődni a lehetősége. A kérdésfelvetésnél azonban többet nemigen tudok mondani: bizonyos annyi, hogy Franciaországban a személytelen hatalom alatti éléshez való politikai képesség és neveltség megvan, s 1875 óta Franciaország kormányformája az orléans-ista republika, s minden valószínűség szerint az is marad, akár elnöknek, akár netalán királynak hívják is az államfőt.

Ami a balkáni országokat illeti, ott a királyság általában nem reprezentálja a hatalom spiritualizálásának elvét, hanem ma is a nem spiritualizált személyes hatalom egyik formája, azt tehát, hogy a monarchia a politikai fejlődés szempontjából hasznos-e vagy káros, elvileg eldönteni nem lehet, csak esetről esetre.

Végül két ország van Európában, ahol a monarchia kétséget kizáróan káros hatású volna: Lengyelország és Magyarország. Ezekben az országokban ugyanis a földbirtokos arisztokrácia – habár defenzívában van – ma is masszív politikai tényező. Ez pedig azt jelenti, hogy egy esetleges monarchiának ez az arisztokrácia volna a leghűbb támasza, s ezzel a hűséggel szükségképpen belebonyolítaná a monarchiát a maga defenzívában lévő betáblázott érdekei hínárjába, amelyben a monarchia bármennyire akarná is a személytelen, alkotmányos, spiritualizált uralom tradícióit követni, képtelenné válna annak az egyetlen lehetséges feladatnak a teljesítésére, mely ma mindenféle monarchikus megoldás egyetlen jogosultságát adhatná: a hatalom személytelenítése felé való átmenet megkönnyítését és zökkenőinek az áthidalását.

Ugyanez az érv valószínűleg érvényes Kelet-Németországra is; azért valószínűen, mert ma nem tudjuk, hogy a hitlerizmus mennyire morzsolta fel a porosz nagybirtokosság társadalmi-hatalmi helyzetét. Annyi mindenesetre következik ebből a felismerésből, hogy egy esetleges német monarchia semmiképpen nem lehet Hohenzollern-monarchia.



## II. fejezet

### [Németország visszavezetése az európai közösségbe]

#### [1. Jó békecsinálás Németországgal]

Az európai békecsinálás döntő feladata, melyen minden további munka lehetősége áll vagy bukik, Németország visszavezetése az európai közösségbe. Ennek a visszavezetésnek a feladata két ágra oszlik. Az egyik: Németországot ismét beleilleszteni az európai együttélés kereteibe, vagyis regenerálni vagy legalábbis jó útra indítani Németországnak a többi Európával való viszonyát. A másik: Németországot visszavezetni a demokratikus politikai fejlődésnek az elhagyott vonalára. A két feladat szorosan összefügg egymással, és egyik a másik nélkül meg nem oldható.

Németországnak az európai politikai közösségbe való visszavezetése egyetlenegy kérdésen áll vagy bukik: azon, hogy fel lehet-e kelteni Németországban a tárgyilagos felelősségvállalás szellemét. Ehhez pedig két dolog kell: egyrészt az, hogy a világ Németországot ne terhelje meg egy olyan felelősséggel, amelyet nem lehet emberileg elviselni, másrészt az, hogy ne adjon lehetőséget Németországnak arra, hogy valamiféle alibin keresztül a felelősség alól mindenestül kibújjon, illetőleg a felelősséget meghatározott emberekre vagy embercsoportokra korlátozhassa. A felelősséget Németországnak mint nemzetnek egészben kell viselnie, de ennek a felelősségnek elviselhetőnek kell lennie. Mikor felelősségvállalásról beszélek, e pillanatban nem azokra a követelésekre gondolok, melyeket e felelősség címén Németországgal szemben támasztani fognak; ilyen követelések kétségkívül lesznek, sajnos azonban sok jel mutat arra, hogy nem mind lesz alkalmas a felelősségvállalás szellemének felkeltésére. A hangsúly ugyanis azon van, hogy Németországban egy olyan politikai közszellem alakuljon ki, mely tudja, hogy Németországot bizonyos dolgokért felelősség terheli: nem a győzők színe előtt és nem a békeszerződés rendelkezéseinek az erejénél fogva, hanem a történelem színe előtt, az egykori és az eljövendő német generációk színe előtt. Ennek a felelősségvállalásnak a felkeltése a feltétele annak, hogy Európa regenerálásáról egyáltalán szó essék: enélkül minden politikai, katonai és gazdasági terv teljesen és tökéletesen hiú.

Hogy ezt a folyamatot Németországban meg lehet-e indítani, és [hogy] milyen eszközökkel lehet megindítani, arról csak a németek kompetensek



beszélni. Mi itt csak arról beszélhetünk, hogy minek kell lennie és minek nem szabad lennie a békeszerződésben és a német belső politikai formában ahhoz, hogy ez a folyamat meginduljon.

Ami a békeszerződés tartalmát illeti, legegyszerűbb, ha a versailles-i békeszerződés rendelkezéseivel párhuzamosan vesszük számba a lehetőségeket és a veszedelmeket.

Az első, ami egy leendő békeszerződésben végtelenül kártékony és minden körülmények között elkerülendő volna: Németország háborús bűnösségének a kimondása. Egy ilyen megállapítást egy jogforrásnak szánt nemzetközi szerződésbe beletenni a legostobább dolog, amit csak el lehet képzelni. Bemutattuk már, mi lett ennek a következménye a versailles-i békeszerződés esetében: nem erősebb, hanem gyengébb lett általa a szerződés kötelező erejének a tudata. Ahelyett, hogy lezárt történeti faktumként jelent volna meg, úgy tűnt fel, mint egy per, amelyben az elmarasztaló ítélet bizonyos ténymegállapítások alapján következett be, s megfelelő ellenbizonyítással, új tények felsorakoztatásával ezt a pert újból el lehet kezdeni. Teljesen felesleges, hogy a német és a nem német tudományosság annak a gondolatnak a jegyében folytassa a lezajlott események politikai történetének a feltárását, hogy a napvilágra kerülő dokumentumok kinek a felelősségét bizonyítják. Annak, hogy Németországban egyáltalán a felelősségvállalás szelleme feltámadjon, előfeltétele, hogy ezt a felelősséget ne a győző és ne a békeszerződés mondja ki, hanem a német nép maga. A német felelősségvállalás legfőbb tárgya különben sem az, hogy Németországnak ezért a háborúért kell a felelősséget viselnie: ez a háború s a hitlerizmus maga egy komplikált és sokágú történelmi eseménysorozatnak a végkifejlése, amelyért való felelősségről vagy egyáltalán nem érdemes beszélni, vagy ha érdemes, akkor azt lehet megállapítani, hogy ez a felelősség megoszlik, vagy igen távoli tényekre megy vissza. A felelősséget elsősorban nem a háborúért magáért, hanem az európai civilizáció alapvető értékeivel való tudatos szembefordulásért, az európai humanizmus és emberiség tudatos megtagadásáért kell viselni és mindazért, ami ennek folytán történt, anélkül hogy azt a háborúnak bármiféle szükségszerűsége a legtávolabbról is igazolta volna.

Felesleges és kártékony a háborús bűnösség kérdésének felvetése azért is, mert az egész háború problémáját feleslegesen és veszedelmesen elmorálizálja. Erre az elmorálizálásra a demokráciák nagyon erősen hajlamosak, és a demokrácia természetéből fakad ez a hajlamosság. Németországgal szemben azonban ez igen nagy veszedelmet jelent. Németországban ugyanis ennek a háborúnak a vége egy óriási morális krízist fog kiváltani,

aminek az egészséges lefolyásánál döntő jelentőségű, hogy Németország ne újabb morális tételekkel, hanem a tényekkel kerüljön szembe. A német morális krízis legfőbb tartalma ugyanis éppen a végleg ellentmondóvá vált, politikailag gyanús szándékú és gyanús szándékokat leplező moralizálástól való undor lesz. Ez az undor ki fog terjedni, sőt a tetőfokra fog hágni a győzők oldaláról folytatott moralizálással szemben is. Nem új morális tételekkel, hanem mindenekelőtt az egyszerű és nyers tényekkel kell az új Németországnak szembenéznie. Bármennyire nem szépen hangzik is: jobb egy tárgyilag kemény béke, mely a maga rendelkezéseit a győzelem pusztá tényére alapítja, mint egy tárgyilag aránylag elviselhető béke, mely büntető ízű és morális indoklású rendelkezéseket tartalmaz. A győzelem tényére való pusztá hivatkozás igen jó hatású lesz a német hatalomkultusz szellemére, melyhez oly közel van a győztesnek és a sikernek az adorálása. Hogy a háborúnak és a befejezésének mik a morális következményei, azt ne a békeszerződés állapítsa meg, hanem a regeneráló német közszellem maga, és főleg ne a háború befejezésének a pillanatában, hanem az azt követő belső regenerálódás folyamatában.

A háborús bűnösség kérdésének egyik aspektusa a konkrét háborús bűnösök megbüntetése. Nem akarok sok szót vesztegetni arra, amit úgyis mindenki tud, hogy egy ilyen ítékezésnek ma megnyugtató fóruma nincsen. Semmi kétség, hogy ilyen ítékezés fog történni, és a fő cél csak az, hogy lehetőleg ne visszafelé süljön el.

Egy ilyen felelősségre vonás, bírósági tárgyalás, ítélet és büntetés lehet, hogy kielégíti a demokratikus háborúskodásnak azt a jellegzetes kísérő indulatát, hogy a háború meghatározott emberek tudatos gonosztette, s a háborúban kiontott ártatlan vért valakin, aki ezért felelőssé tehető, meg kell torolni, de alig hiszem, hogy egy ilyen spektakulummal a világ rendje sokat nyerne. Mert ha egyszerűen azért büntetik meg ezeket a diktátorokat, hogy a háború felelősségét nem átvállalták magukra venni, akkor felelősségük nem nagyobb, mint általában minden olyan elhatározás felelőssége, mely emberi életek kockáztatásával jár olyan célért, melynek elérhetősége és helyessége vitatható; akkor ez a felelőssé tétel nem ér többet, mint amennyit általában ér a megvert vagy ügyetlen hadvezérek felelőssé tétele. Ha a felelősség speciálisan arra vonatkozik, hogy ezek az államférfiak kifejezetten háborúra uszították népeiket, s a háborút glorifikálták, akkor a megfelelő bizonyítást nagyobb nehézség nélkül le lehet folytatni, azonban az ítélet, tekintettel a kiontott rengeteg vérré, alig lehet más, mint halál, ami pedig egyenlő a vértanúcsinálással. Egy szellemes francia diplomata jegyezte meg egyszer, hogy Hitler a németek Jeanne d'Arcja, és semmi kétség



sincs abban, hogy Hitler és Mussolini minden valószínűség szerint ebben a nyilvános spektakulumban – mert ez nem lehet nem nyilvános – igen sok ügyességgel és méltósággal védekezze, s a „nagy ember” nimbusz, melyben nemcsak ők maguk hisznek, hanem az egész világ is hajlamos a „nagy ember” epithetonját azok szerint a kritériumok szerint – Napóleon és Carlyle óta – osztogatni, melyeket ők is elfogadnak, akkor ez a spektakulum a vértanúság dicsfényén kívül még a bukott nagy ember dicsfényét is köréjük fonná, ami a világ jövő megokosodását semmiképpen sem segítené elő. Ha pedig csak egyszerűen Szent Ilonára akarják őket küldeni, akkor minek ahhoz a spektakulum? Ha pedig mindezekről a primitív és gyermekes aktsoktól meg akarják magukat tartóztatni, s nem ilyen gyermekes büntetésben és elégtétel-keresésben akarják magukat kiélni, hanem a vádat igazán lényegénél fogják meg, ahogyan kell, akkor ezek a vádak nem ilyen, mint háborúindítás s a népek vérének a kiontása, hanem olyan bűnökre szolgálnak, melyeket a katolikus erkölcstan Szentlélek elleni vétkeknek nevez: a vezetésük alá került népeknek hamis romantikával való eltöltése, álértékek felé való vezetése s az emberi élet céljára vonatkozóan eretnek nézetek megátalkodott vallása és sokaknak erre való csábítása. Ebben az esetben a büntetésnemet a Biblia világosan előírja: malomkövel a nyakukban való vízbe vettetés<sup>40</sup>. De hol az a spirituális tekintélye ennek a világnak, mely ilyen vád tárgyában kétségbe nem vont illetékességgel határozhat? De ne folytassuk a tréfákozást; elég annyi, hogy könnyű ilyen procedúrákat követelni és elindítani, de nehéz őket kielégítően befejezni és megnyugtatóan lezárni.

Ami a kisebb háborús bűnösöket illeti, nagyon lényegesnek tartjuk, hogy különbség tétessék a háborúskodás különféle technikai szabályainak a megszegői, a közvetett és technikai eszközökön keresztül elkövetett tömeggyilkosságok tettesei és a szó legközvetlenebb értelmében vett tömeggyilkosok között. Az első kategória megfelelői nyilvánvalóan megvannak – és meg kell hogy legyenek – a másik oldalon: minden légitbombázás kétségtelenül tömeggyilkosság, és nyilván nemcsak az „kezd” ilyen tömeggyilkosságot, aki a városok bombázását elkezdi, hanem az is, aki a megkezdett bombázást aránytalanul súlyos visszavágással viszonzza. Ha elkezdjük büntetni azokat, akik a háborúskodás módszereinek az eldurvításában bűnösök, akkor számíthatunk arra, hogy a béke első évtizedeiben könyvtárnyi német irodalom fog kialakulni arról, hogy e téren kik és miféle bűnösök vannak a másik oldalon. Az ilyenfajta bűnösök megbüntetését, ha

<sup>40</sup> Bibliai büntetés: *malomkövel a nyakukban való vízbe vettetés*. Máté 18:6

egy mód van erre, rá kell hagyni az érdekelt országra. A megszcenizott és világgraszoló büntetési procedúrát azok számára kell fenntartani, akik a háborúskodás technikáján túlmenően, az erő kultusza és a faji örület nevében tették azt, amit tettek, azaz a speciálisan hatalomkultuszos bűnök elkövetőire.

A következő kérdés a lefegyverzés kérdése. A versailles-i béke tanulsága azt mondja, hogy vagy egyáltalán nem kell egyoldalú lefegyverzést csinálni, vagy ha csinálnak, akkor az szóljon örök időkre. Minthogy pedig ez utóbbi gyakorlatilag alig vihető keresztül, s minthogy viszont kizárt az, hogy lefegyverzés ne történjék, gyakorlatilag egyetlenegy dolog, amit kívánni lehet.

Nyilván a legegyszerűbb volna egy olyan békeszerződés, amely pillanatnyilag a legteljesebb tényleges lefegyverzést hajtja végre, a jövőre nézve azonban semmiféle „kötelezettség”-et nem tartalmaz. Az a jogi állapot, amelyben egy nemzet számára tilos a hadsereg, a legkiválóbb termőtalaja a militarizmusnak mint tömegérzelemnek, viszont belátható időn belül úgyszólván az marad most már a politikai helyzet Európában, hogy egy valamennyire is komolynak mondható német felfegyverkezés gyakorlatilag azonnali beavatkozást vonna maga után. Az a jogi helyzet, hogy a hadsereg jogilag nem tilos, párosulva azzal a politikai helyzettel, hogy politikailag nem tanácsos, kétségtelenül sokkal alkalmasabb volna Németország politikai nyugton tartásához, mint az, hogy tilos, ennél fogva már ezért is kívánatos.

Mindezeket jónak látszik elmondani, mert ez az igazság. Azonban e sorok írója is teljesen tisztában van azzal, hogy gyakorlatilag aligha fog más történni, mint ami Versailles-ban történt: vagyis a jogi kötelező erővel kimondott lefegyverzés, és ez a lefegyverzés, akármilyen formában deklarálódik is, végsőleg mégiscsak időleges lefegyverzés lesz, ha egyoldalúan marad. Hogy nem tizenöt évig fog tartani, hanem harmincig vagy ötvenig, az a helyzeten igen keveset változtat: akármennyig fog tartani, a németekben pontosan akkor lesz a legmagasabb a hadsereg legendájának a hatása, amikor a szövetségesek már a legjobban unni fogják az ellenőrzéssel és beavatkozással járó terheket. Sokat nem segít ezen az sem, ha az mondódik ki, hogy Németország akkor nyeri vissza hadseregbeli egyenjogúságát, ha bizonyítja, hogy békés taggá válik a nemzetek családjának. Egy ilyenfajta bizonyítás ugyanis egy bizalmi atmoszféra nélkül soha nem sikerülhet, s a kérdés ilyenfajta feltevése csak annak a téveszmének újból való felburjánzására alkalmas, hogy a béke és a demokrácia nem Németországnak magának tesz jót, hanem az ellenségeinek.

A lefegyverzés terén tehát olyanfajta circulusokban vagyunk benne, amelyeken csak egy bizonyos bizalmi atmoszféra segíthet, s a lefegyverzés körüli intézkedések maguk ezt a bizalmi atmoszférát nem tudják előidézni: vagy létrejön egyéb tényezők folytán, és akkor a lefegyverzés kérdése sem olyan keserves, vagy nem jön létre, és akkor kár arról beszélni, hogy mit okos vagy nem okos tenni a lefegyverzés terén. Talán csak egyet érdemes ezzel kapcsolatban megállapítani: azt, hogy mindenféle, még a legkisebb hadsereg eltiltása [is] kétségtelenül súlyosbítaná a németységnek nem kedvező pszichológiai reagálását – a hadseregkultusznak ilyen évtizedei után a totális hadsereg-nélküliség állapota alig tűnnék fel elviselhetőnek, és kiváló termőtalaja lenne annak a téveszmének, hogy egy nemzet becsülete és jóléte nem azon múlik, hogy mit tesz vagy mit nem tesz, hanem azon, hogy van-e hadserege vagy nincsen.

A jóvátételek kérdésében valamivel kedvezőbb a ma uralkodó közhangulat. Van egy bizonyos közhangulat abban az irányban, hogy reparációk ne legyenek. Azonban ahogy 18-ban a reparációk a hadisarc megkerülését jelentették, ugyanúgy forgalomban vannak ma tervek, melyek a reparációk tilalmának a megkerülését jelentik. Az, hogy valaki nem reparációt fizet, hanem munkaerőket ad elpusztított területek felépítéséhez, gyakorlatilag pontosan ugyanannyit jelent, mint a reparáció. És a lélektani reakció, mellyel jár, szintén ugyanaz: azt a közérzést kelti fel a jóvátételt szolgáltató társadalomban és annak gazdasági életében, hogy nem saját magának dolgozik, és hogy minden lehetséges gazdasági nyomorúsága ebből a tényből származik. Nem is beszélve arról, hogy más népeknek kényszermunkaerőként való igénybevétele milyen találmány, és a cél mégiscsak az ilyen módszereknek a megszüntetése, nem pedig a pusztta megfordítása. S ha ezt úgy fogják fel, mint bizonyos dolgokért való elégtételadást, akkor erre vonatkozóan elég azt ismételni, amit már többször mondtunk: mindenféle elégtételszerzésnek az a természete, hogy túlmegy a szenvedett sérelmen, vagy olyanokat is sújt, akik a sérelemért komolyan felelőssé nem tehetők, azaz szükségképpen felkelti az ellenelégtétel-keresés indulatát. Az elégtételszerzésnek circulusát tehát csakis úgy lehet megállítani, ha megpróbáljuk őket elvágni ott, ahol érzjük, és megelégszünk a sikerrel magával, s nem ragaszkodunk a siker minden lehetőségének a kiaknázásához.

A reparáció kérdését nem az elégtételszerzés síkján, hanem Európa gazdasági rekonstrukciójának a jegyében lehet csak megítélni. Ebből a szempontból pedig nem az a lényeges, hogy ki érdemli meg azt, hogy bizonyos területek újjáépítésére köteleztessék, hanem az, hogy ez az újjáépítés de facto minél gyorsabban és minél egyenletesebben megtörténjék.

A többi ország rekonstrukciójában tehát az országoknak nem aszerint kell részt venniük, hogy büntetést érdemelnek-e vagy sem, hanem aszerint, hogy kevésbé vannak-e elpusztítva, mint a többiek, vagy sem. Ha ebből a szempontból nézzük, és a háború így megy tovább, mint ahogy most megy, alig valószínű, hogy a háború végén Németország bármelyik országgal szemben is az adós, vagyis a kevésbé elpusztított ország pozitívumában lesz. Ebben a helyzetben pedig azt követelni, hogy más országok felépítésében a jelképes részvételen túl részt vegyen, annyit tesz, mint Németország felépítését a többi Európa felépítésével szemben későbbi időpontra eltolni. Ennek pedig a gazdasági és gazdaságpszichológiai reakciója pontosan az lenne, ami 1919-ben, illetőleg 23-ban volt. Márpedig nemcsak az egész világ szempontjából fontos, hogy az újjáépítés egyenletesen történjék, azaz egy ország se maradjon el hosszú időnkig az újjáépítéssel, hanem speciálisan Németország esetében külön is katasztrofális volna, ha Németország – mely három évtizede csak abnormis gazdasági helyzeteket ismer, s kóros gazdasági állapotokhoz szokott hozzá – még sokáig abnormis gazdasági életet élne a többi világgal szemben.

Mindenekelőtt óvakodni kell a diktált béke mindenféle külsőségétől. Egy hátmögötti tárgyalások után létrejött nyilvános diktátum, amilyen a versailles-i békeszerződés volt, a benne rejlő megalázó elemek folytán lényegesen veszedelmesebb, mint egy tárgyalásos formába öltöztetett reális diktátum. Semmi kétség abban, hogy a szemben álló felek közül melyik él az öndokumentálásnak és az önbecsülésnek a végletes kilengései között. Teljesen fölösleges olyan szcénákat rendezni, amelyekre a győztesek önbizalmának semmi szüksége nincsen, a vesztes lélektani regenerálódása szempontjából azonban katasztrofális hatásúak lehetnek.

Nunc venio ad fortissimum: a területi rendelkezések. Ha egyszer tudjuk, hogy Németország minden nyavalyájának gyökere a német egységgel kapcsolatos szülési fájdalmak nehéz volta és az, hogy a német egység 1919-ben – amikor igazi akadályai, a dinasztikák eltűntek – sem tudott megalakulni, akkor tudjuk már, mit gondoljunk mindazokról a tervekről, melyek Németország felosztására irányulnak. Mindenféle ilyen felosztás csak állandósítaná a politikai keretképződésnek azt a zsákutcáját, melyben Németország több mint kétszáz esztendeje él. E tekintetben Ausztria függetlenítése is igen veszedelmes próbálkozás volna, mert – mint azt már mondtunk – osztrák nemzet soha nem volt a szó modern értelmében, s alig valószínű, hogy ezután meg tud születni. Kétségtelenül az önálló Ausztria tárgyában tartandó népszavazásnak e háború végén volnának bizonyos kilátásai a sikerre. Mert hiszen az Anschluss rossz kezdete, a háború rettenetes szenvedései és a hit-

leri Nagy-Németország fellépése egyrészt, másrészt a Németországot fenyegető bajok alól való kibúvás előidézheti azt, hogy az önálló Ausztria tárgyában való népszavazásban az önálló Ausztria megkapja az ötvenszázalékos többséget. Alig hinném azonban, hogy ez a többség az ötven százaléknál lényegesen több lenne, márpedig egy nemzetalakulás szempontjából, ahol kilencvenkilenc százalék kívántatik, egy ilyen indulás kész kudarc.

Nemkülönböztetve azok a tervek is, amelyek a szoros értelemben vett Poroszországnak, helyesebben a Brandenburg–pomerán–porosz komplexumnak a többi Németországtól való elválasztását tűzik ki célul. A német válság történeti gyökereinek az elemzése teljességgel gyermekeknek tünteti fel azt a jellegzetesen fajelméletinek mondható elképzelést, hogy a német furor hordozója speciálisan az az emberfajta volna, mely az Elba és a Nyemen között lakik. Ez az emberfajta adhatott bizonyos nyers színeket a Hohenzollern-militarizmusnak vagy a hitleri hatalomkultusznak, de végsőleg semmiféle komoly külön történelmi felelősségszámlája nincsen. A német furorban nemcsak a fennhéjázó brandenburgiak, nyers pomeránok, durva poroszok és feudális sziléziaiak vannak nyakig benne, hanem nyakig benne vannak az iparos szászok, az idillikus életszemléletű türingiaiak, az angolos Hanza-városiak, a franciás rajnaiak, az alkotmányos württembergiek, a katolikus bajorok és – horribile dictu – a kedélyes osztrákok és a szabadságszerető tiroliak is. Minden ilyenfajta megkülönböztetés a németeken belül a németiség európai problémája szempontjából hamis és félrevezető. A németek fő baja a német egység [sic!], és a német egység minden fajtájú széttörésével a német furor az összes töredékeiben nem gyengébb, hanem erősebb lesz.

Ugyanez áll azokra a tervekre is, amelyek Ausztria és Bajorország, esetleg az egész Majna alatti Németország összekapcsolásával egy katolikus Dél-Németországot akarnak létrehozni. Minden olyan törekvés, mely a katolicizmust valamilyen módon szembe akarja állítani a német egységgel, csak arra jó, hogy igen ádáz antikatólikus mozgalmakat hozzon létre. Amint annak idején a *Los von Rom*<sup>41</sup> mozgalom, a hitlerizmus egyik szellemi nagyszülője is teljességgel hasonló lelki gyökerekből táplálkozott. Délnémet nemzet pedig végleg nem létezik, és annak sincs komoly sansza, hogyha ezt a délnémet államot az osztrák, bajor, württembergi és badeni nemzetek szövetségének képzeljük el. Az ilyenfajta elképzelések

<sup>41</sup> *Los von Rom mozgalom*: a 19. század hetvenes-nyolcvanas éveiben Németországban IX. Pius pápa és az első vatikáni zsinat (1870) ellen kibontakozó mozgalom. Az „el Rómától” jelszavát később Bismarck is felhasználta, amikor megindította a „kulturharcot”, amelynek célja a katolikusok nagy többségének a Vatikántól való eltávolítása volt.

abból az optikai csalódásból származnak, hogy egy nagyobb politikai egységen belül, ha megvan az összefoglaló egység, akkor mindig a szeparatizmus az, ami láthatóvá válik; amint azonban széttörik a nagy egység, és győzelemre jut a szeparatizmus, egyszerre kiderül, hogy az egység hívei mennyivel erősebbek.

## [2. A jövődő német kormányforma]

Milyen feltételeknek kell megfelelnie annak a német kormánynak, melynek e háború végén Németország nevében békét kell kötnie és Németországot a békekötés előtt, alatt és után kormányoznia?

Kell, hogy szilárd *tekintélye* legyen befelé, de ugyanakkor ennek a kormánynak kell az egyéni szabadság és méltóság érzelmeit ápolnia és ismét uralomra juttatnia egy elmebajos kollektivista kísérlet után. (Enélkül nem köthet békét, nem vállalhat kötelezettséget, és nem játszhatja ki a békekötés legnagyobb aduját: egy leendő nyugodt Németországot.)

Kell, hogy *bizalmat* ébresszen a békekötő partnerekben, de ugyanakkor bizalmat bírjon otthon is. Kell, hogy olyan természetű legyen ez a tekintély, hogy egyben garanciája lehessen egy leendő *nyugodt* Németországnak. Nem az kell, hogy briliáns politikai és szociális eredményeket ígérjen, hanem sokkal inkább az, hogy mindenekfelett és feltétlenül biztosítsa *a korrektség* s az *európai módszerek* uralmát, bel- és külpolitikában egyaránt. Nem szabad, hogy bármilyen vonatkozásban szűk és lokális érdeket képviseljen, de ugyanakkor az sem szabad, hogy bármilyen – szociális, politikai vagy külpolitikai – vonatkozásban egzaltált, izgága, „legyen igazság, vesszen a világ” nézeteket képviselő irány [legyen], mert ilyen szemlélet csak akkor kerülhet a siker reményében uralomra, ha az európai módszerek uralma és beidegzettsége kétséges. Lehet éppen egy korrekt katona uralma, de ez nem tökéletesen kielégítő, mert ennek a kormánynak a polgári erények irányába kell visszafordítania az agyonszervezett s agyonmasírozott német nemzetet. Lehet egy bölcs civil kormánya, de ez sem teljesen kielégítő, mert ennek a kormánynak abszolút tekintéllyel kell fellépnie. Lehet egy komoly szocialista kormány, de olyan, mely nyugodt, s izgágaság és erőszak nélküli tekintéllyel bír azokkal a társadalmi erőkkel szemben, melyek gátlóan lépnek fel szocialisztikus átalakulásokkal szemben. Kell, hogy tudjon meríteni az európaiságnak abból az erőforrásából, melyet a német keresztény egyházak jelentenek, kell azonban, hogy felette álljon bármiféle kicsinyes papi uralomnak. Kell, hogy képviselje, sőt egyenesen



jelképezze a német egységet, a német öntudatot, a német nemzeti büszkeséget, mert hiszen éppen ezeket az érzelmeket kell a kimerikus aberrációktól a humánus és európai formákhoz visszavezetnie, nem állhat tehát ellenségesen velük szemben. De ugyanakkor kell, hogy szilárd és jól körvonalazott távolságban legyen minden nemzeti nagyzási mániától, nemzeti kisebbségi érzéstől, illúzionizmustól és faji gőgtől.

Milyen kormány felelhet meg ezeknek a követelményeknek? Nyilvánvaló, hogy nem felel meg ezeknek egy weimari értelemben vett demokratikus-liberális kormány. Németországban ma is rengeteg ember van (ma is a többség), aki európai módszereket akar, de ezek között elég kevés, aki úgy hinné, hogy ennek biztosítására a demokrácia alkalmas. Valóban nem is alkalmas erre egy olyan demokrácia, mely a legyőzöttség pillanatában, belső politikai erők híján, szükségmegoldásként jelenik meg: a demokráciát meg kell tanulni, érte meg kell harcolni, s ezek az előfeltételek Németországban hiányoznak. Ez a világos felismerés indította H. Cole-t<sup>42</sup> arra, hogy Németország számára az egyedüli megoldásként – őszintén sajnálkozva, hogy a liberális demokráciát nem ajánlhatja – a szovjetrendszert ajánlja. Azok az igen találó és éles elméjű indokok, melyeket elgondolása mellett felhoz, elsősorban azokat az előnyöket emelik ki, melyekkel egy teljes káoszba került társadalom újjászervezése számára a tanácsrendszer bír. Az kissé elhomályosodik nála, hogy a tanácsrendszer és a leninista szocializmus kapcsolata csupán történeti és nem lényegbeli elvi kapcsolat. Viszont a leninista módszerű szocializmust is elkerülhetetlennek találja Németország számára, minthogy annak, hogy Németország az egységes szocialista fejlődés útjára lépjen, sima, liberális útját nem látja, s jól tudja, hogy a földalatti kommunista szervezet az egyetlen akcióképes szocialista csoport, mely Németországban létezik. (Érvelése igen okos és meggyőző, azonban a dolog nem olyan egyszerű.) Neki az a kiindulása, hogy e háború befejeztével Németországnak csak szocialista kormányának szabad lennie, s ha ezt a né-

<sup>42</sup> Cole, George Douglas Howard (1889–1958): angol munkáspárti közgazdász, szociológus, történész, egyetemi tanár. Az oxfordi Magdalene College tanára (1912–1919), a Munkáspárt elméleti kutatócsoportjának vezetője (1916–1923). Az oxfordi egyetemen a közgazdaságtan előadója (1925), egyetemi tanár (1944). A Fábíánus Társaság elnöke (1939–1946, 1948–1950). A Munkáspárt legismertebb teoretikusa. Feldolgozta az angol és a nemzetközi munkásmozgalom, valamint a Munkáspárt történetét. Főbb művei: *Társadalomelmélet*. London, 1920; *Az angol munkásmozgalom rövid története*. I–III. London, 1925–1927; *Az angol Munkáspárt története 1914-től*, London, 1948; *A marxizmus értelme* London, 1950. A hivatkozott könyv: *Európa, Oroszország és a jövő*. London, 1942. (143–156). Isaiah Berlin az ő egykori tanszékét, a Társadalom- és Politikaelméleti Tanszékét pályázta meg és nyerte el.



metek európai módszerekkel nem tudják megcsinálni, annál rosszabb számukra, s akkor másként nem lehet megcsinálni, mint leninista vagy sztálinista módszerekkel. Úgy érzem azonban, rossz pontról indul el. Az első követelmény nem az, hogy Németországnak szocialista kormánya legyen, hanem az, hogy visszatérjen az európai módszerekhez. Ha ez nem történik meg, akkor vége Európának, mert akkor Közép-Európa nem tud stabilizálódni, akkor elkerülhetetlen az angol-szovjet háború, s a káosz, amibe a világ süllyedni fog, nem lesz sem szocialista, sem kapitalista káosz, hanem egyszerűen csak káosz.

Mi tartana fenn egy szovjet-Németországot? Németország túl komoly és túl fontos ország ahhoz, hogy csak úgy egyszerűen Moszkvából lehessen kormányozni, ahogyan pl. Lettországot vagy Litvániát lehet. A nemzetköziség igen szép dolog, de azért a Szovjet is egy olyan államtesten nyugszik, mely évszázadokkal azelőtt, hogy szovjetté lett volna, egy ország volt. Viszont a saját lábán álló és saját szellemi és erkölcsi erőiből táplálkozó szovjet-Németország ma elképzelhetetlen. Ez elsőre csodálatosnak tűnhetik fel, hiszen a megalakulás körülményei hasonlóak volnának az 1917-es orosz forradalomhoz, s Németország mégiscsak fejlettebb és előrehaladottabb ország az 1917-es Oroszországnál. Az analógia azonban csak külsőleges: mindkét esetben volt egy földalatti kommunista szervezet, és mindkét esetben adva van egy háborúba nagyon belefáradt ország. Azonban az 1917-es Oroszország a háború fizikai fáradtsága mellett robbanásig telítve volt szellemi energiával, a mai Németország pedig egy agyonmasírozott, halálra kollektivizált, minden világnézettől a kétségbeesésig megcsömörlött embertömeg, amely mindenekelőtt élni és megnyugodni akar, azonfelül, ha lehet, egy kis egyéni – és nem politikai – szabadságra vágyik, s a lehető legkevesebb kollektívizmust, pártgyűlést és zászlós felvonulást kíván. Hogy ilyen helyzetben, egy vesztt háború után a kommunizmus milyen formák között juthat uralomra, arra nézve nincs értelme prófétáskodni. Kétségtelennek tartom, hogy ha egyszer uralomra jutott, elsőre különösebb nehézség nélkül rendelkezésére fog állani a német bürokráciának és az egész nemzetnek az a megszervezettsége, melyet a náciizmus hozott létre. Valószínűnek tartom, hogy a H. Cole által annyira emlegetett szovjetekre nem is lesz olyan nagy szükség a szervezettségnek és fegyelmezetségnek ilyen méretei mellett. Mikor azonban elkezdődik a kommunizmus nevében való világnézeti megdolgozás s a kommunizmus vívmányainak az erőszakolása, akkor a németiség a fáradtságnak egy olyan szabotázsába fog kezdeni ezzel az új világnézettel szemben, hogy arra kommunista vezetőkben egy ellen-

forradalmár-kereső hisztériát fog kiváltani akkor is, ha ellenforradalom nem lesz. Az ellenforradalmár-hisztéria pedig át fog menni egy angol-bérenc-kereső hisztériába, s a szovjet–angol háború alapjai meg lesznek vetve.

H. Cole gondolatmenetének ott a belső hibája, hogy ő a náci Németország bukása után csak egy szocialista Németországot tud és akar elképzelni, s undorral fordul el a harmadik lehetőségtől: a reakcionárius vagy legalábbis többé-kevésbé konzervatív Németországtól. Az undor indokolt lehet, az elfordulás azonban nem: ha belátjuk, hogy az első feladat az európai módszerek helyreállítása Németországban, akkor azokat az európai tényezőket kell felhasználni, amelyek Németországban találhatók, akár progresszív jellegűek ezek, akár nem. A progresszió legyen a németek gondja azután, ha az európai módszerek uralma [már] helyreállott.

Az európai módszerek helyreállítását azonban egy ilyen fordulattól nem lehet várni, hiszen egy ilyen fordulat mozgatói éppen azok lesznek, akiken a hitlerizmus a legtöbbet próbálta a maga nem európai módszereit. Sőt éppen az lesz a legfőbb gondjuk, hogy az európaiságnak azokat a tömör tömbjeit, amelyeket a hitlerizmus a német társadalmon belül elvi, gyakorlati vagy kényelmi okokból meghagyott, megsemmisítse. Lehet, hogy az ilyen módon átalakult Németországnak lesznek kolhozai, szovjetei és csodálatos munkástelepei, de benne állandóvá válnék az, ami a mai Németországnak még egy gyógyítható lázbetegsége: a despotizmus uralma, a módszerek barbársága és a konformizmus szelleme.

Akár tetszik tehát, akár nem, mérlegre kell tennünk az európai jövő szempontjából a két „reakciós” megoldást, a tábornoki uralmat és a monarchiát is. A tábornoki uralommal hamar végezhetünk.

Mondottuk, hogy a hadsereg nincs híján európai értékeknek, s legalább a hadsereg egy részét számításba lehet és kell venni Németországban az európai erők regenerálásához. Arról azonban, hogy a hadsereg egy ilyen munkának az elsőrendű hordozója és politikai gáránsa lehetne, szó sem lehet. A háborúról mint a nemzeti élet kiteljesedéséről szóló közveszélyes tévtan, a fegyelem külső látszatainak túlbecsülése, a kritika szellemével szemben való bizalmatlanság, a gondoskodó szociálpolitikára való hajlamosság, a szabadság értékei iránt való érzék hiánya vagy csökkent volta még egy töretlenül európai, humánus és keresztény szellemű hadseregnek is eredendő fogyatkozásai, s a német hadsereg pedig töretlenül európai, humánus és keresztény szelleműnek mégsem tekinthető. Nem kevésbé súlyos fogyatkozása egy tábornoki diktatúrának az, hogy az uralomra való jogi kvalifikációja, legitimitása könnyen kétségbe vonható,

s az e lehetőségből származó egyensúlyi zavarok eléggé ismereteseek. Végül az erkölcsi felelősségvállalás döntő kérdésében a katonai szellem alkalmas kerete lehet bizonyos férfias gesztusoknak, de lényegesen kevésbé alkalmas kerete a hadi szükségességek jogcímén elkövetett szörnyűségek feletti egyetemes elborzadásnak.

Ezzel a sorrenddel tulajdonképpen már elárultuk azt, hogy a monarchiában különleges lehetőségeket látunk. Viszont az előző lehetőségek negatív eredménye nem ment fel bennünket attól, hogy a monarchia veszedelmeit és hátrányait nagyon alaposan mérlegre ne tegyük.

A monarchia legnagyobb veszedelme az, hogy egy tisztára születésrendi szelekción alapuló politikai forma, tehát a születésrendi társadalomszervezet felszámolása számára komoly akadályt jelenthet, különösen olyan országban, ahol ez a fejlődés nehezen indult el vagy megakadt. Bármennyire feloldódott is a nemzet születési öntudatának hitlerista imádatában a társadalmi születési különbségek presztízse és nyomasztó hatása, a háború előtti német monarchiko-arisztokrácia visszatérése – a maga császársaival, királyaival, nagyhercegeivel, hercegeivel, uralkodó és mediatisált fejedelmeivel s csak az ezek után következő „egyszerű” hercegekkel, őrgrófokkal, grófokkal és bárókkal – olyan momentum volna, mely a monarchiában adott esetleges üdvös lehetőségeket teljességgel tönkretenné. Egy jövődő német monarchia csakis egy egyetemes német monarchia lehet, mely a területi fejedelemség rendszerének még a nyomait is eltörli, s a maga környezetének és gesztusainak a túlarisztokratizálását tudatosan mellőzi. Ez a szempont mindenesetre Németország esetében ellene szól minden dinasztíának, mely túlságosan őrzi a területi fejedelemség hagyományait, azaz sajnos csaknem az összes dinasztíának. Az arisztokratikus környezet helyett azonban feltétlenül szükséges egy nagymértékű monarchikus méltóságnak a megléte, mert hiszen ez nem olyan monarchia, mint az olasz, mely a diktatúrában kompromittáltan kénytelen az alkotmányosság és népuralom legminuciózusabb szem előtt tartására, hanem egy olyan monarchia, melynek az alkotmányosságra való százszázalékos törekvés mellett is képesnek kell lennie arra, hogy a járt tanuló újakezdő német demokrácia zavarait és fejtelenségeit kiegyensúlyozza, és szükség esetén igen nagy felelőségeket is merjen vállalni.

A monarchia másik veszedelme, hogy függetlenül minden arisztokratikus érdekeltségtől is, mint defenzívában lévő intézmény, általában könnyen hozzákötődik az érdekeknek valami fennálló, statikus rendszeréhez. E tekintetben azonban a monarchia nem olyan tényező, mely saját erejéből, aktívan áll az érdekeknek valamiféle rendszere mellé; inkább olyan, mely

a maga defenzív jellegénél fogva belesodródik az érdekeknek egy ilyen összefüggésébe. Esetleges, személyi tényezőkön múlik, hogy a monarchia beleesik-e a defenzívában lévő intézményeknek ebbe a közös betegségébe. Mindenesetre ez a veszedelem olyan, ami egy megszakítás nélkül, állandóan uralmon lévő monarchiát inkább fenyeget, mint egy hosszú idő után visszatért monarchiát, mely uralomra jutását sokkal inkább a benne megtestesült spirituális erőknek köszönheti, [sem]mint valami érdekcsoport erőfeszítésének. Ez a szempont mindenesetre Németország esetében ellene mond a Hohenzollerneknek, akik nem olyan messziről jönnek vissza.

Ezekkel a kontrakarírozható veszedelmekkel szemben állanak viszont a monarchia nem megvetendő óriási előnyei. Az első ezek között, melyet már a monarchia általános tárgyalásánál említettem, hogy a monarchia a személyes uralomnak nem nyers és elemi, hanem fejlett, spiritualizált és tovább spiritualizálható formáját képviseli. Gyakorlatilag ez abban nyilvánul meg, hogy a monarchia olyan emberek uralmát jelenti, akik egy különleges – emberileg nézve nagyon fárasztó és személyi szempontból nagymértékben sterilizáló – nevelés eredményeképpen a maguk helyzetének a spirituálissá, személytelenné, szimbolikussá tételét jobban eltűrik, mint bármiféle más hatalomviselő egyén a világon. A legnyersebb és legszemélyesebb diktatúrából éppen hogy kikerült közösségek számára tehát a monarchia a személytelenebb uralomhoz való visszaszokásnak igen hasznos orgánuma lehet, s ugyanakkor mégsem kelti fel a fejetlenség és vezetetlenség bénító érzését.

Döntő előnye a monarchiának Németország esetében az [is], hogy a monarchia inkább képes a morális felelősségvállalás orgánumává válni, mint bármiféle más kormányforma. Inkább képes erre annál a különleges viszonynál fogva, mellyel a monarchia a múlttal, a történelemmel s – egy kis túlzással mondhatnánk – az örökkévalósággal van. Annak a felelősségnek a súlya alatt, melyet a jövő Németországnak morálisan viselnie kell, nem is beszélve arról, amit sajnos minden valószínűség szerint a békeszerződés rendelkezései szerint elvállalni kénytelen lesz, össze kell roskadnia minden olyan rezsimnek, mely pont ezzel a felelősségvállalással kapcsolatban születik meg, ahogyan összeroskadt alatta a weimari német köztársaság is. A monarchia az egyetlen – különösen Németországban, ahol folytonos demokratikus tradíció nincs –, mely a pillanatnyi politikai helyzeten túlmenő folytonosságot képes hordozni, és érzékeltetni képes azt a történeti folytonosságot, mely messzebből jön, és messzebbre mutat, semhogy egy háborúvesztés vagy erkölcsi krízis kirántsa alóla a [talajt].

A történelemmel kapcsolatos az a fontos előny, mely a monarchiát ki-  
tünteti: az, hogy érzékeltetni képes a német nép számára, mely történel-  
mének utolsó kétszázötven, különösen pedig az utolsó százötven évében  
teljességgel zsákutcába került, a zsákutca kezdőpontjához való visszaka-  
nyarodást és az egészséges újrakezdés lehetőségét. Mint mondtuk, a né-  
met nemzet az utolsó évszázadokban egymás után öt, teljességgel zsákut-  
cás politikai formába volt beleszorítva: a római szent birodalom, a Német  
Szövetség, a wilhelminus német császárság, a weimari köztársaság és a hit-  
leri harmadik birodalom zsákutcaiba. A német nemzet politikai fejlődését  
tehát ott kell felvenni, ahol zsákutcába fordult, azaz vissza kell térni leg-  
alábbis 1866-hoz, amikor a német egység tévútra került, vagy még inkább  
1806-hoz, amikor a német nemzet fej nélkül maradt, sőt tulajdonképpen  
még régebbre, a veszfáliai békénél is régebbre, vagyis a római császár-  
ság zavaró és félrevezető univerzalizmusától még meg nem terhelt és meg  
nem zavart ezeréves német királysághoz. Ez a visszatérés az, amit egye-  
dül a monarchia képes érzékeltetni és a valóságban is lefolytatni, minden  
egyéb csak egy reménytelenül megterhelt, merőben új kezdeményezés vol-  
na, amiben a németiségnek huszonöt év alatt kétszer és százhusz év alatt  
négyyszer volt része, tehát nem tud már hinni semmi ilyenben.

Mindez nagyon szép, mondhatja az olvasó, de hát mindez úgy van  
mondva, mintha a monarchia felállítása Németországban semmi további  
problémát nem jelentene, mintha Németországnak volna egyetlenegy le-  
gitim monarchája, s a monarchia felállítása nem jelentene mást, mint a le-  
gitim monarcha visszahívását.

A kérdés valóban a lehető legnehezebb. Az előbb mondtak után sem-  
mi kétség, hogy csak dinasztikus monarchiáról lehet szó, nem valami sze-  
mélyes hős monarchiájáról, ami teljesen egy dolog volna a diktatúrával.  
Semmi kétség, hogy csakis egy német dinasztia monarchiájáról lehet szó; az  
ezeréves német monarchia méltóságát semmiféle szimpatikus fiatal herceg,  
akit megnyerő tulajdonságai alapján választanak valahonnan külföldről,  
nem testesítheti meg. Semmi kétség azonban, hogy a monarcha megtalálá-  
sa nem történhetik a német dinastiák közül sem úgy, hogy azt valamiféle  
korteskedés előzi meg, melyben minden szimpatikus és megnyerő német  
hercegecske részt vesz: a monarchia erőit és előnyeit csak egy nem vitatha-  
tó, legitim monarchia testesítheti meg. Legitim német monarchia pedig, az  
örökösödési alapon való egyetlen hasznos legitimitás értelmében, nincsen.

*1943–1944*<sup>43</sup>

<sup>43</sup> Bibó István egyik feljegyzése szerint: 1942–1944

## LEVÉL MANNHEIM KÁROLYNAK

*Bpest, 1945. december 15.*

Mélyen Tisztelt Professor Uram!

Elnézését kérem, hogy teljesen ismeretlenül egy meglehetősen nagyigényű kéréssel fordulok Professor Úrhoz. *Captatio benevolentiae*<sup>44</sup> céljára szeretnék csatolni néhány munkát, azonban e pillanatban még kétséges, hogy az, aki levelem elvitelét vállalja nem fogja-e e mellékleteket súlyuk miatt visszautasítani. A hangsúly nem azon van, hogy közülük egyik éppen Professor Úr egy munkájával foglalkozik, hanem inkább azon, hogy Professor Úr számára egy bizonyos személyes képet adjanak.

1943 eleje óta dolgozom egy munkán, melynek címe és tárgya a *német politikai hisztéria*. Tájékoztatásul szolgál a Mrs. Holländer (3, Telegraph Hill, Hampstead) részére küldött tartalomjegyzék és részlet. Eredeti tervem az volt, hogy 1944 folyamán angolra fordítva kicsempésem kiadás céljából, azonban a munka különböző érthető okokból nem tudott a múlt évben elkészülni. Úgy érzem, ez a munka egészen a kérdést minden lehetséges részletvita ellenére is egy érvényesebb és hitelesebb aspektusba állítja be, mint ugyanennek a kérdésnek a ma szokásos beállításai. A munka első, nagyobb fele van készen (kb. 80 oldal) és angolra fordítva. A fordítást angolul jól tudó magyarok végezték, azt azonban pillanatnyilag igen siralmas anyagi helyzetem nem engedi meg, hogy itt élő angol fordítókat vagy lektorokat erre igénybe tudjak venni. Különbösen is, a munka nem annyira fordítót kíván, mint inkább a politikai publicisztikában teljesen járatos angol revizort. Nagyon érzem a hozzászólás hiányát a tekintetben is, hogy az egész mű mennyire bevezethető angolszász publikum számára, és melyek azok a részei, melyek ebből a szempontból nehézkesek, hosszadalmasak, túlmagyarázóak. Teljesen reménytelennek látszik számomra, hogy ilyen tárgyú megbeszéléseket, szövegezési, kihagyási javaslatokat innen el

<sup>44</sup> *Captatio benevolentiae* (lat): a jóindulat megnyerése, a klasszikus szónoklat bevezetése

tudjak intézni és le tudjak bonyolítani. Vajon nagyon szemérmetlen dolog volna-e ismeretlenül arra megkérnem Professzor Urat, hogy valakit, akit teljes bizalommal tud ajánlani, javasoljon a részlete átnézés céljára, és az egész tisztábatétel *felülvizsgálatát* elvállalja? Természetesen tudom, hogy mindennek a lehetősége attól függ, hogy lehet-e egy esetleges kiadótól ilyen munkálatok költségeire előleget kapnom. E vonatkozásban dr. Szladits Károly révén Mrs. Holländerhez intéztem kérdést.

Tisztában vagyok vele, mennyire nem bizalomgerjesztő egy ilyen kérés: emlékeztet azokra a vastag kéziratokra, melyeket szerzőjük azzal nyújt át, hogy páratlan nívumokat tartalmaznak, s ahhoz, hogy ezt az egész világ is elismerje, nem hiányzik más, mint az, hogy XY világhírű szakférfiú elejétől végig átnézze és a zseniális ősananyagot tudományos hitellel lássa el. Mentségemre legyen mondva, nem újjászülést kérek, hanem felülvizsgálatot és ez sem jutna eszembe, ha volna értelme és lehetősége a művet saját anyanyelvemen megjelentetni és nem élnék minden vonatkozásban nyomorult közlekedési viszonyok között.

Személyes tájékoztatásul még legyen szabad elmondanom, hogy a jogbölcselet magántanára vagyok, azelőtt az igazságügyben, jelenleg a belügyben dolgozom. Horváth Barna tanítványa vagyok, azonban ma nem annyira jogelmélettel, hanem sokkal inkább társadalmi értéktannal és politikai pszichológiával foglalkozom.

Professzor Úr válaszát kérve és az okozott alkalmatlanságért elnézését kérve maradok igaz, tisztelő híve

Bibó István

1945



# [LEVÉLVÁLTÁS AZ UNESCO ÁLTAL INDÍTOTT FASIZMUSKUTATÁS MUNKATERVÉRŐL]

(Fordította Bibó Judit)

1949. július 9.

Bibó István professzor úrnak  
Kelet-Európai Tudományos Intézet  
Budapest VIII.  
Eszterházy utca 26.

Tisztelt Uram!

Az Unesco közgyűlése 1948 novemberében Bejrútban tartott harmadik ülészakán a következő döntést hozta:

„Össze kell hívni egy szakértő bizottságot, hogy jelentést készítsen azokról a módszerekről és eljárásokról, amelyek felhasználásával a második világháborút megelőző időszakban Olaszországban és Németországban létrejött a fasizmus.”

E döntés értelmében az Unesco főtitkára 1949 májusában felkérte a Nemzetközi Filozófiai és Társadalomtudományi Társaságot, hogy az Unesco titkárságával együttműködve valósítsa meg ezt a tervet. A Társaság Állandó Bizottsága 1949. május 3. és 5. között Párizsban tartott évi rendes ülésén pozitív választ adott dr. Torres Bodet kérésére.

A Nemzetközi Filozófiai és Társadalomtudományi Társaságnak a fasizmus és a náciizmus eredetének kutatására létrehozott Bizottsága ez év júniusában olyan munkatervet dolgozott ki, mely első lépésben ez év aug. 30. és szept. 2. között az Unesco székházában szakértői csoport összehívását tervezi, melynek az lenne a feladata, hogy e kutatás tervét és lebonyolítását kidolgozza.

A megoldandó feladat fontossága, a szükséges kutatások jellege és a kutatásból adódó tanulságok hordereje megköveteli, hogy a Bizottság munkáját rendkívül pontosan és tárgyilagosan végezze. Ennek érdekében a Társaság csak olyan kiemelkedő személyeket kíván munkájába bevonni, akik az általuk elvállalt feladattal azonosulni tudnak, és magas szakmai szinten képesek annak megoldásában közreműködni.

A Nemzetközi Filozófiai és Társadalomtudományi Társaság a fasizmus eredetének tanulmányozására összehívott Bizottsága június 20-án tartott

ülésén úgy döntött, hogy a kutatásokat a következő három szinten kívánja lefolytatni:

- a) A náci és fasiszta ideológia filozófiai és tudományos alapjai.
- b) Az ideológiából a politikába való átmenetet megkönnyítő történelmi feltételek.
- c) A tömegek megnyerésére felhasznált módszerek és eljárások.

Ezen az ülésen az Ön nevét azoké között emlegették, akiknek a közreműködése különösen kívánatos lenne. Kérem tehát, hogy szíveskedjék velem tudatni, hogy részt tudna-e venni a Bizottság munkájában, s mindenképp részt tudna-e venni azon a szakértői megbeszélésen, amelyet aug. 30. és szept. 4. között Párizsban tartunk. A Bizottság felosztaná a feladatokat, és esetleg megbízná Önt azzal, hogy e fenti három nagy témakörön belül valamelyik konkrét részterület kutatási és szövegezési munkáját irányítsa. Amennyiben kedvező választ ad, amit nagyon remélek, hálás lennék, ha e munkatervről mindjárt véleményt is mondana.

Válaszát előre is köszönve, maradok mélyen tisztelő híve

*Jacques Rueff*  
a Francia Intézet tagja  
a Nemzetközi Filozófiai  
és Társadalomtudományi Társaság elnöke

[Bibó István válasza]

*Budapest, 1949. aug. 27.*

Tisztelt Uram,

Végtelenül sajnálom, hogy július 9-én kelt levelét csak aug. 16. után kaptam meg, mikor szabadságomról visszajöttem. Köszönöm kedves megkeresését, és sietek rá válaszolni: a Nemzetközi Filozófiai és Társadalomtudományi Társaság felkérését nagyon megtisztelőnek érzem, s erőm és lehetőségeim szerint szívesen részt veszek a német és olasz fasiszmus keletkezését és módszereit kutató munkákban. Ami az aug. 30-án kezdődő ülést illeti, ezen, legnagyobb sajnálatomra, nem tudok részt venni, mert ilyen rövid idő alatt nem tudom kiutazásomat megoldani, s személyes, szakmai és egyéb okokból egyébként sem tartom elképzelhetőnek, hogy a közeljövőben külföldre utazhassam. Nem tudom, hogy ez mennyiben nehezíti meg a munkában való részvételemet; remélem, hogy az elfogadott munkamenet nem zárja ki azt, hogy írásban működjem közre; min-

denesetre a következő észrevételeim ennek lehetőségét veszik kiindulási alapul. Még egy előzetesen tisztázandó kérdés: az Ön leveléből úgy tűnik, hogy a Nemzetközi Filozófiai és Társadalomtudományi Társaság személyek s nem pedig intézetek, illetve intézmények részvételére számít: talán főleg az óvatosságból, de szükségesnek tartom tisztázni, hogy én személyes részvételemet ajánlhatom fel, tehát nem mint a Kelet-Európai Intézet (a volt Teleki Pál Intézet) tisztségviselője vennék részt, mert ehhez az Intézet igazgatótanácsának előzetes hozzájárulása kellene.

*Észrevételek a munkatervvel kapcsolatban.* A munkaterv, melyet Ön megküldött nekem, első látásra a következő megfontolásokra indít:

A három részből álló vázlat, szerintem, jól állapítja meg a kérdés három fő aspektusát, de a három kérdéskör megfogalmazása önmagában már filozófiai állásfoglalást tartalmaz a fasizmus keletkezéséről. Vegyük csak ezeket a szavakat: a) „filozófiai alapok”, b) „az ideológiából a politikába való átmenet”, c) „módszerek és eljárások” – ezek máris annak a tételnek az elfogadását sugallják, hogy az olyan jelenségek, mint a fasizmus, először vélekedések és filozófiai rendszerek formájában jelennek meg, amelyek azután átmennek politikai síkra, és végül kidolgozzák a maguk módszereit és eljárásait. Ez a gondolkodásmód a filozófiai idealizmus, mindenekelőtt a német „Geistesgeschichte” gondolkodásmódja, amely, szerény véleményem szerint, nem járható út. Anélkül, hogy kizárólag az anyagi okokra helyezném a hangsúlyt, realistiként mégis osztom e vonatkozásban a materialisták szkeptikus álláspontját: az a tétel, mely szerint az emberi gondolkodásnak megvannak a maga törvényei, s nem egyszerűen az anyagi alapok függvénye, az emberi gondolkodás fejlődését illetően csak nagy vonalakban érvényes; ezzel szemben az emberi gondolkodás patológikus jelenségei, az „epidemies of unreason”, a pusztító és embertelen ideológiák az emberi közösség, illetve közösségek egzisztenciális válságaival és zsákutcáival magyarázhatók, s ezeknek következményei elsősorban társadalmi és politikai téren jelentkeznek.

Következésképp nem tartom helyesnek, hogy az a), b) és c) pontokat így fogalmazzuk, mert ez már logikai függőségi viszonyt tételez föl, sőt azt sem fogadnám el, hogy a c) pont („a fasizmus módszerei és eljárásai”) mindenesetül az előbbi kettőből következik, mivel vannak a fasizmusnak olyan vonatkozásai, amelyeket sokkal inkább és sokkal jobban megvilágít az, hogy szét akarja zúzni a meglévő emberi eljárásokat és módszereket, mintsem magának az ideológiának a tartalma, amely mindig konstruktív célokra hivatkozik. Még ha félre is tesszük azt a kérdést, hogy a munkatervi pontokkal sugallt vélemény helyes-e vagy sem, bármilyen állásfoglalás a munka jelenlegi stádiumában nekem elhamarkodottnak tűnik. Így olyan címszavakat javaslok,

amelyek nem sugallnak eleve valamilyen filozófiai előfeltevést, ilyenekre gondolok például: a) a náci és fasiszta ideológia alkotóelemei és filozófiai összetevői, b) a fasizmusnak és a nácizmusnak Németország (Közép-Európa) és Olaszország kialakulásában vagy fejlődésében fellelhető okai, c) fasizmus és társadalmi módszerek és eljárások.

*Észrevételek az a) ponthoz.* Ami a fasizmus filozófiai összetevőit illeti, nem érzem magam többre jogosítva, mint hogy néhány általános megjegyzést tegyek. Ilyen lenne például az, hogy a szóba jöhető nagy filozófiai rendszereken (Kant, Fichte, Hegel, Nietzsche, Bergson, az egzisztencializmus stb.) és a fasizmus és nácizmus közvetlen előfutárain (az akarat és a hatalom kultusza, Sorel, a fajelmélet, antiszemitizmus, Chamberlain, a különböző antidemokratikus áramlatok) túlmenően szükséges volna megvizsgálni külön fejezetben azokat a régi és új társadalmi és kulturális áramlatokat, amelyek ugyan se nem filozófiai rendszerek, se nem közvetlen előfutárai a fasizmusnak, mégis fontos összetevői, illetve tünetei az újkori európai társadalomfejlődés egyensúlyvesztésének, amelyből – többek között – kinőtt a fasizmus. Ilyenek például: a reakciós romantika és a forradalmi romantika; egy külön fejezet tárgyalhatná a machiavellizmus modern formáit: az „államérdeket” és ennek leszármazottait: a „gazdasági érdeket”, az „osztályérdeket” és mindenekelőtt a „nemzeti érdeket”. Külön fejezetet kellene szánni a keresztyénség válságának és erővesztésének, s annak az úrnak, amelyet e válság előidézett, valamint annak, hogy a szabadgondolkodásnak csak félig sikerült ezt az úrt kitöltenie; szólni kellene továbbá azokról a modern kísérletekről, amelyek – meggyőző és végleges siker nélkül – megpróbálják ezt az úrt politikai álvallásokkal kitölteni. S végül foglalkoztat még egy külön fejezet gondolata, bár nem tudom, hogy rám jutó munkafeladatként elvállalhatom-e: meg kellene keresni és meg is lehetne találni a nem szembetűnő, de annál mélyebb összefüggést a túl elvont idealizmus, a túl elrugaszkodott romantika és a túl vad akarat- és hatalomkultusz között. Olykor ugyanis szembetűnően egybeesik e három, s ezért legalábbis annyit fel kell tételeznünk, hogy egymással összefüggnek, de én talán tovább is mennék, s közös nevezőjüket az irracionálisban keresném; abban a torz társadalmi és lélektani szemléletben, mely menekül attól, hogy szembenézzon az emberi lét valóságával.

*Észrevételek és személyes munkavállalás a b) ponttal kapcsolatban.* Úgy gondolom, hogy főleg a társadalmi és politikai fejlődésre vonatkozó területen működhetnének közre. Magyarul megjelentettem egy kis tanulmányt Közép- és Kelet-Európa eltorzult fejlődéséről, e térség nemzetei (beleértve az olaszokat és németeket) nemzetté válásának, illetve nemzeti újjászületésé-

nek nehézségeiről, mert ez az egyik fő oka azoknak a patológikus jelenségeknek, amelyeket e nemzetek produkáltak. Ebből kiindulva majdnem befejeztem egy tanulmányt a német politikai hisztéria kialakulásáról s arról, hogy hogyan tért le lassan Németország a 19. század folyamán az európai társadalomfejlődés útjáról. Megpróbálom elemezni benne a napóleoni háborúk okozta sokkot, a demokrácia 1848-as csődjének kihatásait, a bismarcki álmegoldás önellentmondásait és a wilhelminus Németország alsikerét, a versailles-i békeszerződés okozta megrázkódtatást, a weimari Németország tehetetlenségét s a hitlerizmus hatalomra jutását. Az újkori német történelmet mint egyre súlyosabb zsákutcák sorozatát mutatom be benne, beleértve a wilhelminus Németországot is, melynek expanzív politikája, nézetem szerint, nem erőinek túltengésével, hanem sokkal inkább megoldatlan kérdéseinek exteriorizálásával magyarázható.

Természetesen tudom azt, hogy egy ilyen jellegű közös munkában, mint amiről szó van, nem már meglévő kéziratok „elsütéséről” van szó. Pusztán csak azt akartam jelezni, hogy az a tárgykör, amelyben, azt remélem, bekapcsolódhatnék a közös munkába, a közép-európai nemzetek, elsősorban Németország fejlődésavarai. Jeleznem kell továbbá, hogy nem lévén történész, nem egy adott kérdés vagy korszak történeti feldolgozásában működnék közre, hanem egy adott közösség fejlődésében – ezt egészében vizsgálva – a politikai-lélektani tényezők szerepét vizsgálnám többé-kevésbé ismert, de olykor nem kellően értékelt történelmi tények alapján.

Zárójelben megjegyzem, hogy szükség lenne egy hasonló tanulmányra olyan szerző tollából, aki jól ismeri az olasz társadalomfejlődést, mert ez, a lényeges különbségek mellett, érdekes analógiákkal szolgálhatna. A német fejlődéssel párhuzamosan vizsgálni kellene, hogy zúzta szét Napóleon az olasz államok rendszerét, hogyan omlott össze a hercegek tekintélye a 19. század első felében, hogyan hiúsult meg az 1848–49-es egyesüléskísérlet, mint sikerült látszólag a Savoyai-ház égisze alatt Olaszország alkotmányos egyesítése, milyen szűk látókörű politikát folytatott Olaszország az első világháború körüli időkben és a világháborúban, milyen szerepet játszott Olaszország a versailles-i békeszerződésben, s hogy jutott uralomra a faszizmus stb.

*Javaslatok a munkamódszert illetően.* Nézetem szerint nem elég az elvégzendő munkát tizenöt vagy akár harminc személyre lebontott egységre osztani; bár nekem, aki írásban szeretnék közreműködni, mi sem lenne egyszerűbb, mint hogy két résztémát elvállalok és azt leírom. Mégis arra lenne szükség, hogy az egyéni munka megkezdése előtt valaki – a három problémakör, a), b), c) számára külön – elkészítse viszonylag rövid időn

belül a problémakör fő kérdéseit és vonatkozásait összefoglaló rövid vázlatát, amely megadná a kérdéskörhöz tartozó feldolgozandó témák előzetes felsorolását. Ehhez azután a többi munkatárs hozzáfűzhetné javító észrevételeit, fenntartásait, ellenvetéseit és esetleg – kizárólag akkor, ha a vázlat nem elfogadható – kidolgozhatna egy vagy két ellentervezetet is, s az egyéni munka csak ezek megvitatása után kezdődne. Ez az eljárás, anélkül hogy kötelező érvényű tervet adna, biztosítaná azt, hogy a kidolgozott részegységek – miközben egyéni jellegüket és szellemi függetlenségüket megőrzik – harmonikus egészt alkotnak, és nem tartalmaznak összeegyeztethetetlen vagy egymásnak képtelenül ellentmondó tételeket.

S végül utolsó kérdésként szeretném fölvetni, főleg a szerkesztőnek, azt, hogy e közös publikációban való részvétel szabadon hagyja-e annak lehetőségét, hogy a résztvevők saját tanulmányukat önállóan is publikálhatják. Meg kell mondanom, hogy e fenntartás jelenleg számomra inkább elvi, mintsem gyakorlati jelentőségű, lévén hogy publikációs lehetőségeim jelenleg nem túl nagyok.

Végezetül kijelentem, hogy amennyiben a szerkesztők úgy döntenek, hogy nem fogadják el azt, hogy írásban vegyek részt a munkában, ezt mély sajnálattal, de egyben megértéssel elfogadom; ez esetben viszont nagyon örülnék, ha a Bizottság fent vázolt észrevételeimet és javaslataimat felhasználná.

Kérem, Uram, hogy adja át üdvözlétemet az ülés résztvevőinek, kifejezve, hogy mennyire sajnálom, hogy nem lehetek ott, s fogadja

őszinte nagyrabecsülésemet:

*Bibó István*

Bp. III., Berkenye u. 4.

1949

## A MAGYAR DEMOKRÁCIA VÁLSÁGA

A magyar demokrácia válságban van. Válságban van, mert félelemben él. Kétféle félelem gyötri: fél a proletárdiktatúrától, és fél a reakciótól. Tárgyi okok nem indokolják egyik félelmet sem: Magyarországon mindazok, akik proletárdiktatúrát akarnak, és mindazok, akik a reakció visszatérését akarják, elenyésző kisebbségben vannak, s külső erők sem néznék szívesen egyik fordulatot sem. A politikai élet végzetes félelmeinek azonban az a tulajdonságuk, hogy tárgyi előfeltételek híján is, pusztán a félelem erejénél fogva elő tudják hívni azt a veszedelmet, amitől félnek. Mindazok ugyanis, akik mértéktelenül félnek a proletárdiktatúrától, hatalmassá erősíthetik a reakció táborát, mindazok pedig, akik mértéktelenül félnek a reakciótól, hatalmassá erősíthetik a proletárdiktatúra vagy legalábbis valamiféle szélsőbaloldali diktatúra táborát. Ha az ország nem tud kiszabadulni a félelemnek ebből a csapdájából, előbb-utóbb óhatatlanul kettészakad egy ostobán feltett alternatíva körül: a nemzeti folytonosság hívei a reakcióval, a radikális változások hívei a baloldali diktatúra ügyével kerülnek egy táborba. A kettő között elsikkad minden nyugodt és biztos reformpolitika, és újból kátyúba jut az ez év elején oly nagy reményekkel megindult magyar demokratikus fejlődés.

Hogy ezen a válságos ponton túljussunk, szét kell vágnunk a félelemnek azt a hínárját, amibe belebonyolódtunk. Hogy ezt megtehessük, látnunk kell, hogy mi az, ami válságba jutott Magyarországon.

Magyarországon válságba jutott az országnak a megszállókhöz való viszonya. Válságban van a kommunista párt taktikája s a reakció és fasizmus elleni küzdelem. Zavar van a szocializmus körül, és áthidalhatatlannak látszó ellentét áll fenn a demokrácia értelmezése s a forradalom szükségessége tekintetében. Válságban vannak a demokratikus koalíció összes pártjai, és válságban az egész koalíciós kormányzás. Közvéleményünk politikai szemlélete újból végletessé vált, s ez a végletesség nem hőkken vissza attól sem, hogy az ország külpolitikai egységét, európai elhelyezkedését kockáztassa. Ezek a válság legkritikusabb pontjai.



## A megszállás válsága

Miben áll *a megszállókhöz való viszony válsága*?

Azt a hadsereget, mely magyar földön a fasiszta örület végzetét beteljesítette, mindenekelőtt három dolog jellemezte: először az, hogy – hála a nyilas árulásnak – nem bevonuló hadsereg volt, hanem *harcoló* hadsereg, másodsor az, hogy *totális* háborúban harcoló hadsereg, harmadszor pedig az, hogy *néphadsereg*. Néphadsereg nem úgy, ahogyan minden általános védkötelezettség alapján összeálló hadsereg képletesen a nép hadserege, azonban a háborúba valójában az állampolgársági engedelmeskedés és a közigazgatási apparátus hatékonysága viszi bele. Az orosz hadsereg, amellett hogy egy modern és európai módon felszerelt és begyakorolt hadsereg volt, a felkelt *nép* hadserege volt abban az egész közvetlen és ősi értelemben, ahogyan csak az 1793. évi francia hadsereg, a Napóleon ellen felkelt tiroliak és spanyolok, a szerb komitácsik, a francia maquisard-ok és Tito partizánjai voltak azok: olyan embereknek a tömege, akik az ellenség fenyegető veszedelmét, a háború pusztításait, a zsarnokság és az elnyomás szörnyűségeit saját személyükre nézve is átérték és átérték, és harcuk lendítőerői mindenekelőtt nem dresszúrából és nem állampolgári engedelmességből táplálkoztak, hanem az önvédelem és az elégtételszerzés legközvetlenebb és legszemélyesebb élményeiből.

Ezzel a *totális* háborúban *harcoló néphadsereggel* találkozott szembe a magyar lakosság: az a magyar lakosság, mely 1848 óta nem látott harcoló hadsereget, a török háborúk óta nem látott totális háborút, és Dózsa György hadserege óta nem látott néphadsereget. Hogy ez a hadsereg mitől szabadított fel bennünket, az a tömegek számára nem vált közvetlen élménnyé; a német iga szörnyűségét s a hitlerista elnyomás kísérteties precizitással kidolgozott technikáját csak az érző és gondolkodó lelkek s az üldözésre kiválasztottak ismerték meg; az ország lakosságának túlnyomó része – hála vezetőink bölcs és „nemzetmegóvó” politikájának, mellyel Magyarországot *egészben* tálalták a német imperializmus számára – mindezt 1944. október 15. után is csak töredékes formában élte át. A harcoló hadsereg, a totális háború és a néphadsereg élményei tehát magyar földön egy-két nemzedék számára a szovjet hadsereggel kapcsolódnak egybe.

A találkozásnak ezeket a magában sem kedvező feltételeit bizonyos lélektani okok még súlyosbították. A szovjet hadsereget magyar földön egy rémhírpropaganda és egy vágykép előzte meg. A rémhírpropaganda szerint ez a hadsereg világnézeténél és neveltetésénél fogva Istentől és minden erkölcsi értéktől elrugaszkodott emberek tömege, és egy olyan hatalmat

képvisel, mely nemzetközi beállítottságánál fogva minden országot, melyre hatalma kiterjed, egyaránt tagállammá akar tenni a maga imperialista világbirodalmában. A vágykép szerint az orosz hadsereg a nemzetközi proletariátus fegyveres ereje, mely azért jött Magyarországra, hogy annak régtől elnyomott öntudatos proletárijait felszabadítsa. Magyarországon az emberek többsége, akik az orosz hadsereget várták, erre az alternatívára voltak rákészülve: erre volt beállítva minden reakciójuk és minden várakozásuk. A ferde világnézetesditől évtizedek óta összezavarva, az orosz hadsereget kizárólag valamilyen világnézetnek a sémája szerint képzeltek el, s eleven, húsból és vérből való emberek helyett sémákat megtestesítő ördögöket vagy angyalokat vártak.

Ezen a ponton volt a valóság a legmegzavaróbb hatású: ez a hadsereg mindenekfelett *idegen* hadsereg volt. Voltak, akik rettegetek tőle, voltak, akik várták, voltak, akik megszerették, és voltak, akik csalódtak benne; egy várakozást azonban nem teljesített be, amit pedig rágalmozói és hívei tulajdonképpen egyöntetűen vártak tőle: nem világnézeti hadsereg volt, és Magyarországra nem úgy vonult be, mint egy olyan országba, melyet tagállamként a magáénak tekint, vagy amelyet világnézetiileg át akar gyúrni, vagy meg akar nyerni. Úgy vonult be, ahogy általában a győzedelmes szomszéd be szokott vonulni: a lakosság érdekeit keményen alárendelve a háború szükségeinek, és katonáinak harci kondícióját szigorúan fölébe helyezve a lakosság életmegnyilvánulásainak. Ahol katonai érdekeit veszélyeztetve látta, megnehezítette életünket, anélkül hogy ez lett volna a célja; ha ereje és biztonságérzete megengedte, nagylelkű volt ott, ahol legkevésbé várták tőle. Mindezek a tények a háborús megpróbáltatások nagysága és a magyar közgondolkodás judíciumnélkülisége folytán együttvéve oda vezettek, hogy a magyar lakosság teljesen képtelenné vált arra, hogy a megszállás különböző tényeit, különösen annak legelső szakaszában, emberi okok és okozatok normális láncolatába beillessze. A megszálló hadsereg ennek folytán a magyar lakosság számára teljességgel *kalkulálhatatlanná* vált, s ez a helyzet az egész életet megtölti a kalkulálhatatlanság bizonyos elemeivel.

Mindennek a tetejébe ezek a megzavaró élmények olyan társadalmat értek, mely több évtizedes ferde szoktatás folytán a legteljesebb elgyávultság állapotában volt: ez a lakosság azt tanulta meg, hogy az egyenruhás emberrel szemben, még akkor is, ha csupán egy idézést hoz is a kezében, még feleselni sem nagyon lehet, s aki megpróbálja anélkül, hogy magasabb hatalmassághoz tudna apellálni, szükségképpen rajtaveszít. Teljességgel csődöt mondtak e társadalom elrontott ösztönei azokban az

elemi és kegyetlen helyzetekben, melyekben ember emberrel, szó szóval, gesztus gesztussal áll szemben: személyes helytállás, egyéni lélekjelenlét és a kis csoportok spontán összeműködése és önvédelme jelentik ilyenkor a fegyvertelen fegyvereit, melyek kockázatosak ugyan, de senki által meg nem tilthatók, sem rossz néven nem vehetők, különösen ha olyan javakról van szó, melyeket értékesebbnek érzünk az életnél. A megszállás emberi feltételeinek leglényegesebb szabályozó tényezője: a megszállottak emberi tartása magyar földön erőtlenség és kihagyásokkal működött.

Mindezeknek a súlyos élményeknek és zavaró momentumoknak az a végeredménye, hogy a megszálló hadsereg és a magyar lakosság viszonya súlyos előzményekkel meg van terhelve, s nem remélhető, hogy ezeket a teherkéteket a két nép karakterének az a közelsége, mely az első világháborúban őket oly közel hozta egymáshoz, s amely ma is sok apró jelben megnyilvánul, egyszerűen és gyorsan fel tudja oldani. A megszállás válságával, mint ténnyel, számolnunk kell.

E válság ténye nagyon komoly és nagyon súlyos kérdés, mert nem jelent többet és nem jelent kevesebbet, mint azt, hogy Magyarországon a lakosság túlnyomó többsége a demokrácia és a felszabadulás *ügyét* és a háborúvesztés nyomorúságának *tényeit* összekapcsolja, és könnyen lehet, hogy történeti emlékezetében tartósan is össze fogja kapcsolni. Ez pedig olyan veszély, aminek súlyosságát nem lehet eléggé leszögezni. Magyarországon máris keletkezőben van egy masszív tömbje az embereknek, akiknek egyetlen gondjuk, hogy vége szakadjon mindannak a bizonytalanságnak és félelemnek, mely a háborúvesztés óta a politikai és a mindennapi életet jellemzik: vége szakadjon akár annak az árán is, hogy Magyarországon a múlt legkártékonyabb erői, melyek egy fél esztendeje nem látszottak messze a teljes megsemmisüléstől, újból erőre kapjanak, és előtérbe jussanak. Pedig legyünk vele tisztában, hogy Magyarország számára *életkérdés*, hogy a régi világ összeomlása *felszabadulás* maradjon, illetőleg felszabadulássá legyen, s a beteg magyar társadalomszerkezetnek azok a nyomasztó tényezői, melyek a szovjet hadsereg megjelenésére tűntek el: a vadászó urak, a zárt kasztban élő tisztok és hivatalviselők, a csendőrök és sváb lelkű nemzetnevelők vissza ne térhessenek. Gondoskodnunk kell tehát arról, hogy ha a mi számunkra a felszabadítás ténye örökre összekapcsolódik is a háborúvesztés legváltozatosabb fizikai és emberi nyomorúságainak emlékével, unokáink számára a felszabadítás emelkedjék tiszta, történeti realitássá azok által az eredmények, következmények és kedvező fejlődés által, amelyeket *hosszú* lejáratra megnyitott. Életbe vágó kérdés Magyarország számára, hogy a szovjet hadsereg *felszabadító* teljesítménye a magyar de-

mokratikus fejlődés számára megtartsa a maga jelentőségét, és ne menjen veszendőbe. Ennek biztosítása nagyon súlyos feladat, melyhez kétségtelesen az eddiginél nagyobb nyomatékkaal kell magának a felszabadító hadsereg vezetőségének közreműködését kérnünk. A feladat teljes sikeréhez azonban a magyar demokratikus erőknek egy sokkalta világosabb program és sokkalta kidolgozottabb eljárás alapján való újabb összefogására van szükség. Sajnos, a magyar politikai életnek azok a demokratikus erői, melyeken ez múlik, éppen maguk vannak leginkább benne abban a félelmi válságban, amelyből ki *kell* lábálniuk.

### A kommunista párttaktika válsága

E félelmi válság egyik pólusa a *kommunista párt taktikájának* a válsága. A kommunista párt jelenlegi hosszú lejáratú irányvonala a demokratikus erők koalícióján alapuló, népfrontos, demokratikus politika. Ennek a politikának 1945 elején történt programszerű megnyilvánulásai látható megkönnyebbüléssel töltötték el a proletárdiktatúrától való félelemben élő magyar értelmiségi, polgári és birtokos gazdai rétegeket. Ma, csaknem egy esztendei koalíciós kormányzás után, melynek során a kommunista párt felső vezetése igen nagy – néha más pártokénál nagyobb – felelősségérzettel tartotta magát a demokratikus koalíció irányvonalához, az ország közhangulata ott tart, hogy élesen elválik egy kommunistabarát és egy kommunistaellenes részre. Az utóbbi rész szilárdabban hisz a proletárdiktatúra veszedelmében, mint valaha, s hajlandó minden „nemzeti” erőt koncentrálni ezzel a veszéllyel szemben. Ez a hangulat máris nagyfokú közeledést hozott létre a demokratikus koalíció konzervatívabb szárnya és a szó mindenféle értelmében vett valóságos földesúri, hivatalnoki és kapitalista reakció között, ami okkal hozza a másik oldalt a reakciótól való félelemnek nem kevésbé nyugtalanító állapotába.

A kommunista párt többsége ma erre az egész helyzetre, melyet leginkább a budapesti választások eredménye jellemzett, a következőképpen reagál: „Mi megpróbáltunk őszintén demokratikus politikai vonalat követni, de ha az ellenkező oldal ezzel visszaél, s a demokrácia leple alatt a reakciót csempészi vissza, akkor ütünk!” Ez magyarul annyit jelent, hogy a proletárdiktatúrától való félelem a politikai félelmek ősi szabályai szerint felidézi a semmiből azt a veszedelmet, melyet falra festett. A szó klasszikus értelmében vett proletárdiktatúra ugyan nem lesz a fentiekben kifejezésre jutó kommunista elkeseredésből, de valamiféle kizárólagos baloldali kor-

mányzásnak a programja vagy kísérlete még lehet belőle, ha ez ma nem is túl valószínű.

Kérdés, helyes-e a fejleményeknek az a mérlege, mely egész egyszerűen a kommunista párt készségét állítja szembe az ellenkező oldal merev ellenségességével. A kommunisták őszintén hisznek benne, és ha a dolgok továbbhaladnak az elmérgesedés irányába, nyilván ez lesz náluk az uralkodó és elfogadott értelmezés. Szögezzük le tehát addig, amíg e véleményünk dogmatikus meggyőződéssé nem merevedik, hogy ez a beállítás hamis. Annak a félelemnek a felidézésében, mely ma a kommunista párt körül fennáll, a kommunista párt maga is részes. Nem egyedül, de nagy részben.

A kommunista párt politikai taktikája nemcsak nálunk, de Európa-szerte válságban van. Mi ennek a válságnak a lényege? A kommunista párt legfőbb jellemvonása a demokratikus többségre jutásra békésen váró szociáldemokratákkal szemben mindenekelőtt az, hogy a százszázalékos szocializmusnak, a direkt, forradalmi akciónak s az öntudatos, ha kell, támadó kisebbségnek a pártja. Ennek megfelelően a kommunista párt taktikai nevelése elsősorban egy válogatott gárdának abszolút fegyelemhez való szoktatásán, földalatti szervezkedésen, konspiráción, az ellentétek dialektikus kiélezésén, minden ellenféllel szemben való bizalmatlanságon és a világnak a legszigorúbb módon társakra és ellenségekre való fölosztásán alapszik, az „aki nincs velem, az ellenem van” elve alapján. Ez adja meg a kommunista párt *karakterét*. Mi ezzel szemben a közelmúlt tanulsága, a pillanat parancsa és a közeljövő valószínűsége? Nem mondom, hogy mindennek az ellenkezője, de kétségtelenül egy csomó olyan dolog, amely a kommunista párt kialakult karakterével nem egyezik. A fasizmus szörnyű intermezzójának az egyik döntő tanulsága, hogy a kommunista pártnak más baloldali és demokratikus pártoktól való izolálódása lényeges tényezője volt a fasizmus uralomra jutásának. Ebből a tanulságból született az 1934 óta mindinkább előtérbe kerülő népfrontos politikai vonal. A népfront egyelőre merőben harci közösség volt, mely egészen a második világháborúig a legtöbb országban nem jelentette a kommunistáknak magában a kormányban való aktív részvételét. Ma azonban a háttérbe szorult harci szempontoknál sokkalta parancsolóbb okok kívánják a népfrontos politikának nemcsak a tartós fenntartását, hanem a kimélyítését is. Szükséges ez mindenekelőtt azért, mert Európa romokban hever, és Európát fel kell építeni. A pusztulás olyan mértékű, hogy komoly igénnyel és a komolyság igényével senki nem állíthatja, hogy mielőtt az építéshez fogunk, előzőleg még egy külön, késhegyig menő harcot is le kell folytatnunk az építés kizárólagos jogának a kérdésében. Különösen nem lehetséges ez Magyarországon, ahol az újjáépítés olyan súlyos előzmények-

kel indul, hogy egy párt sem viselné szívesen egyedül az ezzel járó felelősség és szükségszerű közbeeső balsikerek terhét. Szükséges a koalíciós politika másodszer azért, mert a fasizmussal együtt csaknem a teljes hitelvesztésig lejáratódott a forradalmi romantikának néhány olyan momentuma, mely a kommunizmusnak is az elemei közé tartozott. Ma a céltudatos kisebbség direkt akciójával, a győzni akarás ellenállhatatlan lendületével s egyáltalán a forradalommal szemben az egész világ több-kevesebb fenntartással él, mert megtapasztalta saját bőrén azt, hogy nemcsak előrevivő forradalom képzelhető, hanem torz forradalom is.

De vajon miért kell ennyi szóval fejtegetni a pillanat teljes forradalmiatlanságát, kérdezhetik joggal a kommunisták, mikor a kommunista párt jelenlegi irányvonala fenntartás nélkül demokratikus alapokra helyezkedett, nem törekszik sem kizárólagosságra, sem diktatúrára, az a bizalmatlanság tehát, mely vele szemben mégis megnyilvánul, nem más, mint egy rosszindulatú és rosszhiszemű suttogó propagandának az eredménye. Valóban, a kommunista párt mindezeket nagyon világosan és nagyon helyesen leszögezte. Csakhogy vannak dolgok, amiket nem elég leszögezni. A kommunisták tudják legjobban, hogy minden politikai irányvonalhoz hozzátartozik egy részletes, kidolgozott eljárási és taktikai program, amely alkalmas arra, hogy ezt az irányvonalat sikeresen át is vigye a gyakorlatba. Teljesen hiábavaló dolog szóbelileg leszögezni és ismételni a helyes irányvonalat, ha ugyanakkor a párttagitációban és -akcióban továbbra is fennmarad a kizárólagosságnak és a direkt akciónak ha nem is az igénye, de az atmoszférája. Van a problémáknak egy bizonyos beállítása, melyet a kommunisták megszoktak, melyet azonban egy demokratikus, koalíciós rendszerben nem lehet alkalmazni. Az a gondolat például, hogy minden eredmény s minden előrehaladás a kommunista pártnak köszönhető, egészen természetes ott, ahol a kommunista párt az egész társadalomnak a szervezett elitje; ezzel szemben ott, ahol csupán egy koalíciónak *egyik* pártja, lehet a legügyesebb és legaktívabb, lehetnek kiemelkedő érdemei ebben vagy abban, de az érdemek *egészén* valamiképpen mégiscsak meg kell osztoznia a többi pártokkal. Az az eljárási mód, mely a konkrét tárgyi tennivalókat minden pillanatban politikai, taktikai fontosságuk szerint méri le, s hajlandó a politikailag közel álló egyének, csoportok, tárcák látható sikerét az *egész* országvezetés és az egész újjáépítés céljait nem szolgáló kedvezésekkel növelni, a sikertelenségeket pedig valami címen feltétlenül más csoportoknak tulajdonítani, mindez érthető egy hamarosan beálló szakítás árnyékában, magyarázható egy közeli választás izgalmaival, de egy komollyá vált koalícióban aztán igazán abba



kell hagyni, ha nem akarjuk, hogy az újjáépítés és gazdasági talpra állás menete meg ne zavarodjék, s a politikai közszellem meg ne mérgeződjék. Az a gondolat, hogy *minden* megszerzett pozíciót tartani kell, teljesen helyén van egy olyan helyzetben, ahol egy hamarosan kitörésre kerülő végső harcra kell készülődni, de a legnagyobb mértékben riasztó egy hosszú lejáratra szóló koalícióban, mely csakis egy kölcsönös engedékenységen és rugalmasságon alapuló egyensúlyi állapotként maradhat fenn. Az az eljárás, mely minden engedményt új meg új követelésekkel követ nyomon, vezethet itt vagy ott részletsikerekre, egészben azonban az együttesből kiöli a kölcsönös lojalitás atmoszféráját. Az a gondolat, hogy a jogszabályokat nem kell szorosan alkalmazni, hanem a legteljesebb rugalmassággal a jogszabályok mögött álló világnézet nagy, végső céljaihoz igazítani, teljesen használható egy olyan helyzetben, ahol a terveket formáló célok és eszközök tekintetében nincs vita; olyan helyzetben azonban, ahol a jogszabályok egy kényes egyensúlyi helyzet eredői, és az észjárások és eljárási módok különbözősége folytán ők adják az egyedüli irányadó normákat, közös játékszabályokat, ott a jogszabályokat, különösen a koalíciót érintő részükben, precízen, mondhatnám: túlzott lojalitással kell alkalmazni. Lehet koalícióra nem lépni, de ha koalícióra lépett valaki, le kell vonnia a következtetéseket. A feltétlenül baloldali taktika is elvezet bizonyosfajta eredményre, nemcsak a koalíciós taktika, de valamelyiket alkalmazni kell. A kettőt szavakban és tettekben így kombinálni nem lehet, mert ennek az eljárásnak az az eredménye, hogy fölkelti mindazokat a félelmeket, melyek a feltétlen és kizárólagos baloldali taktikával járnak, anélkül hogy ezt a hátrányt az alkotás kizárólagos lehetősége kiegyenlítené.

A helyzet valójában az, hogy a kommunista párt látszólagos nagyfokú politikai rugalmassága mögött, mely „mindenre képes”, mert mindent alá tud rendelni taktikai szempontoknak, a valóságban a legnagyobb fokú rugalmatlanság áll. E rugalmatlanság gyökerénél, mint minden lélektani megmerevedés gyökerénél, nem elvek, hanem történelmi élmények állanak. A világ kommunista pártjainak van egy nagy közös arkhimédészi pontjuk, mely számukra bátorság és elbátortalanodás forrása egyaránt: ez a Szovjetunió. Az 1917–1920 közötti idő volt Európában a szocializmus forradalmi uralomra jutásának nagy lehetősége, mely Oroszországon kívül végül is megragadatlanul maradt. Azóta a történelmi szükségszerűség szakértői ezerszer bebizonyították, hogy ennek mind így kellett történnie, ez azonban nem változtat azon, hogy a forradalmi szocializmus európai hívei egy nagy elmulasztott alkalom érzésével gondolnak vissza az első világháború utáni pár évre, és nem tudnak szabadulni egy mágikus erejű dátum,



1917 bővölete alól. A Szovjetunió megalakulásáig a világ kommunistái egy világot átfogó, azonos ritmusú mozgalmat alkottak, melyben a meglévő polgári rend megdöntésének s a jövő szocialista társadalmi rend előkészítésének munkája egyenlő dinamikával folyt. A Szovjetunió megalakulása e vonatkozásban döntő választóvonalat jelent: a Szovjetunió megindult a szocialista építőmunka páratlan diadalútján, az európai kommunista pártok viszont 1917 óta alig építették tovább a jövő társadalom szocialista vízióját, annál többet a politikai taktika tudományát, vagyis annak az elméletét, hogy melyik az uralomra jutás helyes módja, magyarul: hogyan lehet és hogyan kell az 1917–1945 közötti páratlan oroszországi sikert másutt is megismételni. Erre pedig a történelmi folyamatok ismeretében egyféleképpen lehet válaszolni: ugyanazt sehogy. A lélektani fixáltságnak az az állapota, melyben az Oroszországon kívüli kommunisták élnek, egy bizonyos kontraszelekciót is létrehoz, mert elriasztja azokat, akik a konkrét alkotó munkát többre becsülik a hatalomra jutás központi kérdése körül forgó harci állapotnál. Mindez egy bizonyos falat von a kommunisták s a pillanatnyi realitás közé: minden dogmatikus és programszerű realizmusuk mellett is elsovadt bennük az a – politikában alapvető – realitásérzék, mely a pillanat *mindig változó* parancsait azonnal megragadni képes. Realitásérzékük jól csak akkor működik, mikor a nagy, mintául szolgáló oroszországi helyzetek megragadásáról van szó; ezért volt Európa-szerte a kommunisták nagy pillanata a hitlerista rémuralom elleni földalatti harc: az egyetlen helyzet, melynek feltételei az oroszországi akciót determináló cári zsarnoksággal analógiát mutattak. A kommunizmus mai helyzete azonban radikálisan más, és lenini vagy sztálini méretű realitásérzék kellene a megragadásához.

A népfrontos, koalíciós és demokratikus vonal tökéletes újdonság és nagyon döntő fordulat a kommunista mozgalom életében, s konkrét módszereinek a kidolgozása ugyanolyan nagy feladat, mint amilyen óriási cselekedet volt Lenin részéről az, hogy a fejlett és iparosodott országokra szabott marxi programot eredményesen át tudta vinni egy elmaradt, feudális agrárország viszonyaira, s amilyen döntő cselekedet volt Sztálin részéről az, hogy az egyetlen világforradalomból kiinduló marxi–lenini programot alkalmazni tudta egy olyan helyzetben, amikor egy területileg körülhatárolt szocialista birodalom áll szemben más, közeljövőben a teljes szocializmusra át nem térő hatalmak között. Ma az a teljesen új helyzet és óriási feladat áll az európai kontinens kommunistái előtt, hogy a demokratikus, koalíciós, népfrontos politika számára készítsenek konkrét akcióprogramot. Az új helyzet legfőbb jellegzetessége az, hogy hosszú ideje tar-

tó, merőben harci és ideológiai állapot után konkrét, konstruktív feladatok elé állítja a kommunistákat, *de nem olyan feltételek mellett, mint amilyenekre fel voltak készülve*. Kérdés azonban, hogy a demokratikus koalíció politikája éppen ezért nincs-e oly mértékű ellentétben a kommunista párt kialakult karakterével és elvi céljaival, hogy azt semmiféle politikai taktikával nem lehet áthidalni. Magyarországon ez a nézet mind a kisgazdapárt jobboldalán, mind a kommunista párt baloldalán erősen el van terjedve. Valóban, ha egyszer a kommunizmust a szociáldemokráciától a direkt akció és a forradalmi lendület gondolata különbözteti meg, és az, hogy a harcos kisebbség jogait hirdeti a merőben szavazó többség felett, akkor mi marad meg belőle, ha mégis elfogadja a parlamentáris demokrácia módszereit? Vajon a szociáldemokrácia nem ugyanazt tette-e, és nem ezzel vont-e magára a legélesebb kommunista kritikát és megbélyegzést? A kérdés súlyos, s ha a válasz negatív, akkor azt az egész politikai vonalat, melyen ma az európai politikai regenerálódási kísérletek haladnak, nyugodtan abba lehet hagyni. Szerencsére a helyzet nem ez. A kommunizmus és a parlamentáris demokrácia összeegyeztetésének ugyan elég keskeny az ösvénye, de az ösvény járható. Hogy a kommunisták reá tudnak-e lépni, az persze a jövő titka. A kommunista mozgalomnak ehhez meg *kell* tennie mindazokat az engedményeket, melyek a parlamentáris demokráciának, mint platformnak az elfogadásából következnek: meg *lehet* tennie ezeket az engedményeket azért, mert mindezek után is marad egy külön, sajátos és nélkülözhetetlen mondanivalója, ami megkülönbözteti mindenekelőtt a szociáldemokratáktól s természetesen minden egyéb demokratikus párttól és mozgalomtól. Ez a mondanivaló abból áll, hogy a kommunista párt tartja és őrzi szilárdan annak a tudatát, hogy *demokratikus átalakulás nem létezik a társadalmi erőviszonyok radikális megváltozása nélkül, és semmiféle demokratikus szabályt nem szabad arra kihasználni engedni, hogy a társadalmi erőviszonyoknak a demokrácia érdekeivel ellentétes változását fedezzük vele*. A demokrácia helyes értelmezésével kapcsolatban erre az alapelvre még bővebben ki fogunk térni. Elvileg tudják ezt más pártok is, mindamellert ma egyedül a kommunista párt az, mely állandóan és tudatosan számon tartja a pártok és pártharcok mögött a társadalmi erőviszonyok állását, s ha ezt nem tenné, akkor politikai életünk hamar beleesnék abba a kényelmes meggyőződésbe, hogy a földreform és a demokratikus választójog után nincs más dolgunk, mint szépen, szabályosan működtetni beindított demokratikus intézményeinket.

A kommunisták minderre azt felelik, hogy mindezt ők nagyon jól, sőt jobban tudják, s éppen ezért állottak élére a faszizmus és a reakció elleni harcnak. Sajnos, éppen ebben van a legkevesebb köszönet.

## A fasizmus és a reakció elleni harc válsága

A demokrácia magyarországi válságának a központi része a *reakció és a fasizmus elleni harc válsága*. Nem kétséges, amint ezt büszkén hangoztatni is szokta, hogy ennek a harcnak az élén a kommunista párt áll. Egy esztendő óta az ország társadalmi, gazdasági és politikai életének legkülönbözőbb pontjain ragadja üstökön és semmisíti meg a reakciót, és minden héten újabb és újabb fészkeket fedez fel. A csodálatos csak az, hogy a reakciónak és a fasizmusnak minél több fészket fedezik fel, annál szűkebb lesz a demokrácia platformja és annál szélesebb a reakció, s minél több ponton semmisíti meg a kommunista párt a reakciót, annál inkább izolálódik ő maga az egész országban. Mindez nem ok nélkül van így, mert ez is beletartozik a kommunista párttaktika válságának elemei közé.

Annak a reakció és fasizmus elleni harcnak, melyet a kommunista párt inaugurált, a következők az alaptételei: a reakció és a fasizmus egységes világnézet, melynek minden hívét kíméletlenül napvilágra kell hozni, valamiféle büntetőakció (nem igazolás, internálás, népbíróság) formájában ártalmatlanná kell tenni, s ez az akció már önmagában is az újjáépítést szolgáló konstruktív politikai cselekedet, minthogy az újjáépítés minden akadálya a fasizmus és reakció mesterkedésére megy vissza.

Mindebben van egynémely igazság, egészében azonban az egész beállítás teljességgel félrevezető.

A legnagyobb félrefogás a reakció és a fasizmus egy kalap alá vétele. A kommunista taktika régtől fogva megszokta – éppen a politikai kizárólagosságra való törekvés jegyében –, hogy egyetlenegy, kizárólagos ellenfelet tételezzen fel, mely minden rosszban ott van, ha nem láthatóan, akkor mögötte. Ez a beállítás tárgyilag nyilván téves, de egy bizonyos harci helyzetben kétségtelenül logikus és hasznos: kizárólagos harchoz meg kell találni az egységes ellenfelet is. Így találta meg a kommunizmus a minden mögött ott álló kapitalizmusban, Hitler a minden mögött ott álló zsidóban, s mindezek valójában csupán szekularizált átírásai a kereszténység minden rossz mögött ott álló egységes Sátánjának. Ezzel szemben a mai koalíciós és demokratikus irányvonalnál ez a beállítás meglehetősen használhatatlan. Európa politikai frontjai ma egészen világosan nem két részre, hanem három részre oszlanak: konzervatív tradicionalizmusra, baloldali szocializmusra és mindkettőjük torz egyvelegére, a fasizmusra. Ha reakció alatt megmerevedett, torz tradicionalizmust értünk, akkor reakció és fasizmus között van *mély* összefüggés, de ha el akarunk igazodni a tények között, akkor nincs értelme szimplán *szövetségekként* beállítani őket. Különösen

veszedelmes egy kalap alá venni őket az ellenük való harc szempontjából. A fasizmus egy aktív, támadó álláspont, mely végső, teljesen kibontakozott, torz formájában az európai múlt és az európai jövő elleni együttes bűnös támadásként jelentkezik. Akik ebben részesek, azokat meg lehet és meg kell büntetni, enyhébb esetben meg lehet nekik *bocsátani*, de mindenképpen úgy lehet őket kezelni, mint *bűnösöket*. Viszont ez a büntetés elsősorban nem valami újjáépítő, konstruktív cselekedet, hanem egy múltat lezáró elégtételszerzés és elégtételadás. A nyilasokat és Hitler bérenceit nem azért kell megbüntetni, hogy ezáltal a magyar demokratikus fejlődés útját megnyissuk, mert ezzel magával a demokratikus fejlődés útját egyáltalán nem nyitottuk meg, hanem azért, mert ezzel tartozunk az igazságnak, tartozunk a megsértett emberiségnek, és tartozunk a magunk bemocskolt becsületének. A demokratikus fejlődés útjának igazi megnyitása nyilvánvalóan a másik, a reakció elleni harc. Ezt azonban tárgyalótermekben nem lehet nemcsak hogy lefolytatni, de nagyon veszedelmes egyáltalán el is kezdeni. A reakcionárius elsősorban nem támadó emberfajta, hanem mindenekfelett egy valamihez kötött, érdekviszonyokba vagy előítéletekbe mereven beágyazott emberfajta. A fasizmussal való sokat emlegetett szövetsége is elsősorban azon épül, hogy a fasiszta – többek között – olyan dolgokat *támad*, amelyektől a reakciós *fél*. A reakció sokkal kevésbé látható, s inkább állapot lévén, mintsem szándék, sokkal kevésbé szemrehányható, tehát büntetésekkel meg nem fogható valami.

Mindez nem jelenti azt, hogy a reakció erőivel szemben nem lehet keményen harcolni. Nagyon is lehet, és kell is, de ez a harc sokkal nehezebb és sokkal komplikáltabb dolog, mint a fasizmus elleni harc. Sokkal több körültekintést, sokkal rafináltabb taktikát és sokkal differenciáltabb eljárásmódot követel. A reakció hatalmi bázisait lehet igen kemény jogszabályokkal, például földreformmal sújtani, de ennek a hátránynak nem kell, sőt nem is jó büntető és megbélyegző jellegűnek lennie, mert ez az akciót nem erősíti, hanem gyengíti. Nem volna például jó kimondani, hogy a földet azon a címen kell elvenni a nagybirtokosoktól, mert embertelenül bántak a cselédjeikkel, mert ezzel kivételt indokolunk a cselédjeikkel jól bánó földesurak számára, holott az ország számára jó és rossz földesurak csaknem egyformán kártékonyak, nem rosszaságuk, hanem a társadalmi és gazdasági életben való egészségtelen elhelyeződésük miatt. Ugyanilyen félrecsúszásokra vezethető vissza az igazolási eljárás csődje is. Az igazolási eljárást egyszerre vádolják enyheséggel és embertelen szigorúsággal, s mindkét vád jóhizemű, csak a kiindulópontok térnek el. Egy eljárástól, mely feljelentéseken, vádakon, tanúkon és védekezésen épül föl, hiába vár-

juk azt, hogy megtisztítsa a tisztviselői kart a reakciós, a maradi, vaskalapos, tehetségtelen és kasztszellemű tisztviselőktől: ha ezt várjuk tőle, akkor valóban túl enyhe volt, mert túlnyomó részben nem a tisztviselők egyéniségét és szakmabeli értékét, hanem az ellenük felhozott adatokat nézte. Ha azonban rájövünk arra, hogy egy végeredményben megtorló eljárás csak felróható tények alapján járhat el, akkor egyszerre valóban embertelenül túl szigorúnak kell tartanunk, ha helyenként fellebbezési lehetőség nélkül ítélték és elítéltek érzelmi megnyilvánulások, alantasokkal való szigorúság, hivatali konzervativizmus s egyéb alig megfogható momentumok alapján. A tisztviselői kart igen erőlyesen fel kell frissíteni, de nem megtorló alapon: attól a bizottságtól vagy más szervtől, mely a kicserélést és felfrissítést végzi, nem várhatunk hatékony munkát, ha abban a tudatban kell dolgoznia, hogy akit kiselejtez, azt egyben meg is bélyegzi, s esetleg élelmiszerjegyétől is megfosztja. Nem csoda, hogy ott, ahol mégis ráléptek az igazolóbizottságok erre az útra, súlyos és elmérgesedő sebeket ütöttek anélkül, hogy működésük szelekciós hatása számba vehető lett volna.

A reakció elleni ilyen harcnak a legnagyobb betegsége az, hogy nem tud különbséget tenni a szorosán vett reakció szűk köre és azok között a konszolidációs elemek között, akik azáltal válnak reakciósokká, hogy a reakció elleni harc megfélemlíti őket. Annál pedig igazán nincs haszontalanabb, mint egy emberfaját, mely a legtöbb kárt azzal okozza, hogy *fél*, büntetésekkel fenyegetni, mert ezzel csak azt érzük el, hogy még jobban félni fog. Az még nem volna baj, ha egyszerűen reakciónak bélyegeznék minden konzervatív politikai álláspontot. Valóban Magyarország 1944-ben a fejlődési zsákutcának, az eleven tradícióktól való végleges elrugaszkodásnak és a politikai erkölcsök lezúllásának olyan mélypontjára jutott, hogy a legtisztességesebb konzervativizmussal szemben is felvethető az a kérdés: mit akar egyáltalán Magyarországon konzerválni? Ahhoz, hogy ma Magyarországon konzervatív legyen valaki, ha az osztályérdek tényezőjét nem számítjuk, vagy egy temperamentumbeli merevség, vagy egy ítéletbeli vakság kell. Kétségtelen azonban, hogy van a konzervativizmusnak egy ennél szélesebb értelemben vett, nem megvetendő eleme, amely egészen egyszerűen azokból áll, akik akár társadalmi helyzetüknél, akár neveletésüknél, akár temperamentumuknál fogva, csupán a biztonságnak egy bizonyos fokán belül képesek élni, s akik számára a reakció elleni harc kilengései folytán reájuk eső bizonytalansági tényező, hozzáadva az összeomlás bizonytalanságaihoz, elviselhetetlen. Ezeknek nem tömény politikai konzervativizmus az igényük, hanem a feltételeknek egy bizonyos kiszámíthatósága, szabályozottsága,

rendezettsége, egyszerű és rövid szóval *konzolidáció*. Ezt a szót a magyar baloldal előtt a bethleni program diszkreditálta. Azonban nagyon vigyázzunk, hogy a fürdővízzel együtt a gyermeket is ki ne öntsük. Nem véletlen, hogy Bethlen ezzel a szóval a maival sokban egyező helyzetben olyan óriási sikert ért el. Az, hogy visszaélt ezzel a sikerrel, és a konzolidáció révén felszabadult erőket egy feudális restauráció szekerébe fogta, az az ő perfídiája, s nem a konzolidáció hibája. Ma ugyanezzel a varázsszóval ugyanolyan, sőt még nagyobb sikert lehetne elérni, és ma még nincs elrontva annak a lehetősége, hogy az ilyen módon felszabaduló erők az új, demokratikus Magyarország hatóerőivé váljanak. Mindenesetre azonban már erősen mozgásban van egy olyan fejlődés, mely a konzolidációt mindenek fölé helyező elemeknek a reakcióval való újbóli egybekapcsolódását készíti elő. S ez az a pont, ahol a reakció elleni harc ellentétbe kerül a koalíciós politikai vonal szükségleteivel. A koalíció lényege – magyar viszonylatban – az, hogy a kommunista párt egyugyanazon koalícióban van a kisgazdapárttal. A kisgazdapárt, bár tudott distanciát tartani a huszonöt éves kormányzati rendszer ellenforradalmi szellemétől, mégis annak bevett és elfogadott közszereplője volt sokkal inkább, mint a politikai értelemben gettóban élő szociáldemokrata párt. Azoknak a kommunistáknak, akik *ezzel* a kisgazdapárttal koalícióra léptek, tudniok kellett, hogy ezt miért teszik: nyilván azért tették, hogy ezzel leválasszák a nemzeti gondolatot kisajátító 1920–45 közötti közéleti platformnak egy szigorúan nemzeti, meglehetősen statikus, de ugyanakkor becsületesen demokratikus szereplőjét, és általa s rajta keresztül konzolidációs erők közreműködését a demokrácia számára megnyerjék. Tudniok kellett, hogy olyan rétegekkel léptek szövetségre, melyek számára a demokrácia nem késhegyig menő, ingerült, s ha kell, izgága harc emberi méltóságért, szabadságért és egyenlőségért, hanem mindenekelőtt rend, jog és biztonság. Mindez persze veszélyesen emlékeztet arra, amit a szocializmus a „burzsoá” neve alatt foglal össze, azonban nem a legrosszabb fajtából: a kisgazdapárt elemei közül a merev, rideg érdekviszonyokba beágyazott kapitalizmus eredetileg hiányzott, s ma sem tartozik oda szervesen. Ezek az elemek az ellenforradalmi kormányzatokat a konzolidáció jegyében fogadták el, s ugyanennek a jegyében fejtették ki azt a fasisztaellenességet, amely valóban nem jutott odáig, hogy ellenállási akcióiért európai dicséretet kapjon, azonban mégiscsak Hitler-ellenesség volt, és súlyos zavarokat okoz, ha ez a fajta Hitler-ellenesség, melyet az országnak igen tekintélyes része hitt elegendőnek, helyel-közzel a legsötétebb fasizmussal kerül egy megítélés alá.



A kommunista pártnak ezekkel a konszolidációs tényezőkkel szemben folytatott akciói, mint mindenütt másutt, itt is sematikusak és merevek. Elvileg megállanak, de a magyarországi társadalmi realitásra nem illenek. A kommunista párt általában azt a kategorizálást követi, hogy a barátságos és biztató nyilatkozatokkal mindig az *értelmiséghez* fordul, lehetőleg a szabad értelmiség, a haladó értelmiség vagy a szakszerű (műszaki stb.) értelmiség jelzőivel, ezzel szemben ostromozza a megcsontosodott *hivatalnokosztályt*, a fasizmust kiszolgáló vagy gyáván eltűrő *polgárságot* és *középosztályt*. Magyarországon azonban a teljesen külön helyzetben levő zsidó értelmiségtől eltekintve az értelmiség, hivatalnokság, középosztály és úriemberség komplexumai reménytelenül összefonódnak, és egységes társadalmi csoportot, ezzel együtt egységes problémát alkotnak. Ebből kiemelni, külön kezelni és külön megbélyegezni legfeljebb a jobbágyi alázatot megkövetelő úri szellemiséget lehet, a többi azonban szétbogozhatatlanul egy képződmény, még akkor is, ha egyes tagjai véletlenül szabad értelmiségi pályákon működnek, vagy véletlenül szakemberek is. Nagyon komoly érveket lehet felhozni amellett, hogy ezzel a réteggel egészében egyáltalán nincs mit kezdeni; aki azonban koalícióra lép vele, nem járhat el úgy, mint az egyszeri falusi legény, aki a plébános kérdésére, hogy miért veri a másikat, mikor a *felebarátja*, azt felelte: azt a *felét* verem, amelyik nem *barátom*. A kommunista párt különböző megnyilvánulásainak az a hatása erre a rétegre, melynek judíciuma amúgy is, mint a magyar közvéleményé általában, igen ingadozó, hogy állandóan hánykolódik a bizakodás és a megijedés között. Ha egyik nap hallanak felszólításokat az értelmiséghez, akkor láthatóan boldogok, hogy az reájuk is vonatkozik, ha azután a másik nap a hivatalnoki reakció elleni támadásokat hallják, átmenet nélkül visszaesnek a fasiszta és német propaganda szokásos, beléjük rögződött rémképeibe, s a kommunisták biztatásait csak rafinált és beugrató taktikának képzelik. Nem csodálom, ha a kommunista rendőröknek az a véleményük, hogy nem baj, ha néhány úrral több van az internálótáborban, még ha az illetők saját fogalmaik szerint németellenesek voltak is. De aki a kiszáradással koalíciózni akar, az tegye magáévá az ilyenek feletti felháborodást, mert különben ez a koalíció elakad. Nem csodálom, ha a kommunisták úgy vélik, hogy a minisztériumok régi főtisztviselőit, még ha nincsenek is kompromittálva valamiféle jobboldaliságban, internálni kell reakciós és vaskalapos jogászkodás címén vagy valami hasonló címen. Aki azonban az internálást komolyan számba veszi, mint a közszolgálat felfrissítésének eszközét, az ne csodálkozzék, hogy a hivatalok levegője megmérgeződik, s a hivatalok a tüntető baloldaliság és a lappangó reakció fészkévé válnak.



Hivatalnokot internálni olyan valamiért, amiért fegyelmet indítani nem lehetne, végzetes félreismerését jelenti nemcsak a magyar bürokrácia, de általában minden hivatal lélektanának.

A konzervatív, tradicionalista reakció elleni harcnak tehát az igazolási eljárás, a népbíróság és az internálás nem alkalmas eszközei. Ezeknél sokkal hatékonyabb, nem egyeseket megbélyegző, hanem egész rétegek feltételeit megbélyegzés nélkül megváltoztató intézkedésekre van ehhez szükség egy átfogó reformpolitika jegyében. A megtorló intézkedések maradjanak meg Hitler bérencei, az emberi méltóság arcucsapói, a fajelmélet pribékjei, a magyarság becsületének bemocskolói és a nemzet katasztrofájának okozói részére.

Sajnos, az a helyzet, hogy a szorosabban vett kis és nagy népellenes és háborús vétkek ellen folytatott harc is kátyúba vezetett. Hálátlan feladat a reakció után most a fasisztákat is „védeni”, de meg kell állapítanunk, hogy az ellenük folyó harc is rossz vágányra került, mert nem szabott az üldözendő személyek körének ésszerű és tárgyilag megfogható határt. Aki egy ilyen harcnak Magyarországon nekikezd, annak számot kell vetnie azzal, hogy Magyarország nem egy belsőleg egészséges ország, ahová a hitlerizmus csupán a német hadsereg nyomában jelent meg, s néhány politikai szegénylegényen kívül más partnert nem talált. Hanem egy szerencsétlen, ferde és kóros fejlődésű ország, ahol a hitleri agresszióknak éppen az volt az egyik legnagyobb segítőtje, hogy a fasizmus bizonyos jelszavaira, anélkül hogy gyökerestül fasisztákká váltak volna, komoly középosztályi, értelmiségi, kispolgári, sőt proletár rétegek reagáltak. Politikai fejlődésünk elferdülése folytán a fasizmus oldalára rengeteg szociális feszítőerő és reformszándék szorult, és rengeteg olyan rossz judíciumú, de jó szándékú elem került, amely a reakciótól való utálatában inkább együtt haladt bizonyos pontig a forradalomnak a fasizmusban megtestesült torz formáival, mintsem a feudális reakció valamilyen formáját válassza. Annál is inkább, mert Magyarországon huszonöt év alatt a tiszta baloldaliság teljes emberi és politikai vesztegár alatt volt, s a fórumon zajló politikai küzdelmek 1920–1945 között a reakció és a fasizmus *egymás közötti* harcai voltak. Nem kevésbé reagáltak ezek a rétegek a fasizmus „szociális” tartalma mellett annak „nemzeti” tartalmára. Reagáltak mindenekelőtt azon a különleges mérgező közegen keresztül, melyet Magyarország megcsonkítása jelentett. Ez alakította ki azt a közkeletű beállítást, mely kizárólag a bennünket ért igazságtalanságra függesztette szemét, s teljességgel vakká vált az iránt, hogy a németekkel párhuzamos külpolitika erkölcsi alapja a hitlerizmus uralomra jutása után megszűnt, még akkor is, ha igaz-

ságtalanságok reparálására irányult. E rétegek tekintélyes része, még ha kimondottan idegenkedett is a faszizmustól, Magyarország területi igényei miatt egészen 1944. október 15-ig nem tudta átlátni a német győzelem óriási veszélyeit, s csak akkor és utóbb érte őket ebben a beállításukban óriási megrázkódtatás, s csak a Budapestet rommá védelmező s a Duna-hidakat felrobbantó németekkel szemben kezdték sejteni – későn –, hogy itt valahol eltévesztették a helyes utat. Ez a megzavarodás ezeket a rétegeket politikai síkon egy olyan fehér lappá tette, amire 1945 elején minden komoly meggyőző erővel, összefüggő reformprogrammal és realista taktikával fellépő baloldali mozgalom azt írhatta volna fel, amit akart volna. Ma ez a fehér lap csaknem betelt a félelem, a megriadtság és az elégtétel-keresés igéivel. Aki ugyanis ezeket a rétegeket meg akarja nyerni, annak számot kell vetnie azzal, hogy ennek tagjai potenciálisan *mind* „fasiszták” voltak abban az értelemben, hogy hasonló helyzetekben mindazokat a kisebb fasiszta cselekedeteket (nem gyilkosságokra, feladásra és hazaárulásra, hanem háborús frázisokra, antibolsevista nyilatkozatokra, engedelmes katonai bevonulásra stb. kell gondolnunk) elkövették volna, és pedig az esetek túlnyomó részében a lelkiismereti kötelességteljesítés legbiztosabb tudatában, melyekért ma sokan népbíróság és igazolóbizottság előtt felelnek. Minden feltétele megvan annak, hogy ezek a rétegek a maguk beállítását súlyos és kártékony *tévedésnek* ismerjék be, ehhez azonban szükséges egy olyan közhangulat, hogy ez a tévedés, minthogy egy egész korszak és egy egész nemzedék tévedése volt, a benne részt vevő *egyénekkel* szemben *megbocsátható*. Ez a hangulat a reakció és a faszizmus ellen beindított harcban teljességgel hiányzik: sorra ítélnék el, gyakran igen súlyosan, embereket olyan konvencionális antibolsevista és revizionista kijelentésekért, melyekért ugyanazzal a fáradtsággal ezeket és ezeket elítélhetnének, akik ugyanilyeneket mondtak vagy mondhattak. Ne felejtjük el, hogy az elmúlt huszonöt év alatt az irredentizmus és a bolsevizmussal való szembenállás olyan kopott és konvencionális közhelyekké váltak, amelyek a legvidékibb asztaltársaság névnapi szónoklataiban is megkapták a maguk kötelező helyét. Ha most ma elkezdjük 1920-ig visszamenőleg ezeket a megnyilvánulásokat kutatni és pláne büntetőszankció alá vonni, akkor gyakorlatilag személyes „jóakarókon” és a legötletszerűbb esetlegességen fog múlni, hogy az ilyen megnyilvánulások óriási tömegéből melyik és miért kerül büntetés alá. Külön tetőpontja az oktalanságnak, ha a teljességgel konvencionális, a folyó háborúra nem utaló bolsevistaellenességet még külön összekapcsoljuk a Szovjetunióhoz való viszony kérdésével, és 1941. június 22. után minden konvencionális és közhelyszerű kommunistaellenes megnyilvánulást egy-

ben háborúra való uszításnak minősítünk<sup>45</sup>. Ezzel csak azt érjük el, hogy megnyerhető elemek megnyeretés helyett elvadulnak, s oly nagyszámú embert juttatunk büntetőszankciók árnyéka alá, hogy azok veszedelmessége vagy rosszakarata úgyszólván semmivel nem valószínűbb, mint a társadalom szabadlábbon maradt többi tagjaié. Ezért állunk ma ott, hogy nem igazolás, internálás, sőt a népbírósági ítélet is elvesztette diffamáló hatását: nem szégyen, hanem szerencsétlenség. S hiába a dörgedelmekek azok ellen, akik „szentimentális” részvétellel vannak a bűnösök iránt, mert dörögni azok ellen kell, akik eljárásukkal a vádlottak iránt olyan mennyiségű szimpátiátömeget keltettek fel, hogy azzal nem a fasizmust sebeztek halálra, hanem épp ellenkezőleg, lehetőséget adtak neki, hogy ennek a szimpátiának az árnyékában a maga irányában is megenyhíthesse a közvélemény erkölcsi ítéletét.

Hogy a fasizmus és a reakció elleni harc rossz vágányon van, azt érezte a kommunista politika is, s feltehetően ez a felismerés vezetett a kisnyilasok javára szóló akcióra. Ez helyes volt, azonban össze volt kapcsolva a „hivatalnoki” reakció elleni fokozottabb büntetőakciókkal, melyek más irányban váltottak ki erős visszahatást, s a kisnyilasokkal szemben gyakorolt könnyítések hatását teljesen lerontották. Sőt az az eljárás, mely könnyített a kisnyilasokon, viszont szigorú volt a konzervatív nem nyilasokkal szemben, a legnagyobb mértékben gyanút keltett a tekintetben, hogy itt nem nagylelkúségről, hanem csupán céltudatos hatalmi politikai akcióról van szó. Ma ott tartunk, hogy a reakció elleni eddigi harc módszereinek hatására fasisztákból, reakciósokból, reformerekből, búsmagyarokból és finom európaiakból a reakciónak egyetlen masszív tábora kovácsolódik össze, a kommunistáktól való félelem közös érzelmének a jegyében.

A reakció és a fasizmus elleni küzdelem egészséges mederbe csak akkor juthat, ha először is világosan elválasztjuk a fasizmus és a reakció ügyét: a fasiszta akciókat *üldözni* kell a büntetőjog eszközeivel, a reakció ellen *harcolni* kell a reformpolitika eszközeivel. A népbíróságok elé valóságos, felróható bűnöket kell vinni, nem pedig a huszonöt évig uralkodott magyar politikai korlátoltság tipikus, konvencionális megnyilatkozásait. Aki pedig népbíróság elé nem való, de „van valami a füle mögött”, az adjon a nemzetnek egy meghatározott és szabályozott elégtételt, ezzel azonban nyerjen bocsánatot is. S főleg ne kerüljön rosszabb helyzetbe és rosszabb kezekbe,

<sup>45</sup> Jogászilag ez ugyanolyan értékű, mint az ellenforradalmi büntetőbíráskodásnak az a komisz gyakorlata, mellyel minden kommunista szervezkedést egyben idegen hatalom javára való kémkedésnek is nyilvánított, s az ennek megfelelő súlyos büntetőjogi szankciók alá vont. (Bibó István saját jegyzete)

mint azok, akik bíróság előtt felelnek vétkeikért. Ezen a ponton kell rátérnünk a rendőrség és az internálások ügyére.

### A rendőrség és az internálások ügye

Az egész válságban a *rendőrség ügye* központi jelentőségű, mert a kommunistáktól és a proletárdiktatúrától való félelem konkrét okait – a megszállás nehézségeitől eltekintve – elsősorban a rendőrség szolgáltatja.

A magyar rendészeti apparátus az 1945-ik esztendő nagyobb részében a kommunista párt számára jelentett „pozíció”-t. Az ezzel kapcsolatos bajokról a vidéki „kiskirályok” címszava alatt sok elítélő szó esett a kommunista párt vezetői részéről, sok irányban történt tisztogatás, és sok engedmény is történt a többi pártokkal szemben. Mindamellet a koalíció balszárnyán a rendőrséget – elismerve egyes túlkapasokat – úgy értékeli, mint a népi demokráciának igen jelentős, előretolt őrsét. Értékelik egyrészt azért, mert *pozíció*, mely lehetőséget ad a reakció és a faszizmus elleni harc erőteljes folytatására, másrészt azért, mert véleményük szerint a rendőrség akciói, még ha időnként túl is mentek bizonyos kívánatos mértéken, egészében mégiscsak egy évszázados elnyomás alól felszabaduló nép részéről a közvetlen *népi igazságtételnek* komoly *forradalmi* akcióit jelentik.

Ez az egész beállítás kilencven százalékig hamis. Mindjárt előrebocsátom, hogy mi az a tíz százalék, amely miatt nem százsázalékos hamisságot mondtam. Igaz mindenekelőtt az, hogy a magyar rendőrség, noha nem tartozott a magyar adminisztráció legsötétebb pontjai közé, feltétlenül rászorul felfrissítésre, és feltétlenül kell, hogy átalakuljon a jól öltözött emberek biztonságát őrző apparátusból a mindenki biztonságát őrző apparátussá. Igaz az is, hogy ott, ahol a rendőrséget valóban a nép öntevékenysége állította fel, a rendőrség meg tudta találni a népi igazságtételnek azokat az elemi formáit, melyek egy radikális átalakulás szempontjából komoly értékűek. Ha azt halljuk, hogy egyes városokban minden Nyugatra szaladt köztisztviselőt visszatérése után harminc napig utcai közmunkára fogtak, azt kell mondanunk, hogy az egészében megérdemli a népi igazságtétel nevet, és hallottunk olyan esetekről, amikor maguk az érdekeltek is egy bizonyos készséggel fogadták el az igazságtételnek ezt a formáját. Az ilyesmiben van büntetés, benne van a talmi tekintélyek ledöntése, s ha megfelelően le tud zárulni, van benne kiengesztelődés is.

Mindezzel szemben áll sok minden egyéb. Ma a népi rendőrség nevet – ha tekintetbe vesszük a háborúvesztés nyomorúságait és a megszállás

válságos tételeit – csakis egy olyan rendőrség érdemli meg, amely a népi igazságtévésnek és a népi önvédelemnek a szerve *minden* vonatkozásban, és mindenekelőtt azokban a vonatkozásokban, ahol a nép ennek az igazságtévésnek és ennek az önvédelemnek szükségleteit legkeservesebben érzi. Ha a rendőrség ettől a népi szükséglettől elszakad, és kizárólag egyetlen irányban gyakorol igazságtévő szerepet, egyéb vonatkozásban pedig nemhogy ilyent gyakorolna, hanem saját maga is beáll együtt dolgozónak a megszállás válságának a tényezői közé, akkor a népi rendőrség nevet többé nem igényelheti.

A rendőrségi túlkapások ügyében közkeletű az a replika, hogy történelmi, *forradalmi* időket élünk, és ilyenkor egyéni sérelmek nem olyan fontosak. Ez történeti távlatban lehet igaz, de az eseményeken belül élő ember erre nem hivatkozhatik. Aki benne él egy konkrét felelősségben, annak ha arról hall, hogy a maga felelőssége körében igazságtalanság és embertelen szenvedés történik, nincs joga a történelemre és forradalmi időkre hivatkozni, hanem az a dolga, hogy odarohanjon és orvosoljon. Ha ezt elmulasztja, akkor a történelem s a történetíró mondja meg, s nem ő, hogy amit azalatt alkotott, mialatt ezt az orvoslást elmulasztotta, történelmi cselekedet volt-e vagy sem. Minden okunk megvan rá, hogy e vonatkozásban nyugtalanul nézzünk a magunk felelőssége elé. Magyarországon történelmi események zajlottak ugyan le, de azt nem mi hajtottuk végre: a mi részünkről ma, a földreformot kivéve, történelmi cselekedetek nem folynak, s legkevésbé folynak ilyenek a rendőrség körében.

Ugyanez áll a rendőrség által folytatott fasisztaellenes és reakcióellenes akció országos méretű beállítására, speciálisan az *internálások* kérdésére is. Azoknak a nyilasoknak és hasonlóknak a számára, akik népbírói súlyú vétkeket nem követtek el, de a magyar nép katasztrófájához valamit közvetve hozzáadtak, az elégtételadásnak rengeteg közvetlen, kemény, de konkrét feltételek mellett ledolgozható formáját lehet kitalálni. Ezzel szemben az internálási apparátus úgy, ahogy ma előttünk áll, teljesen elszakadt a brutális, de közvetlen és magát hamar kifújó népi igazságtétel bármilyen vonatkozásától. Egy basáskodó főszolgabíró, aki előtt régen az egész járás haptákban állott, nyilvánosan megbüntetni vagy láthatóan megszegyenyíteni: forradalmi értékű cselekedet, mert demonstrálja az aranykoronák leesését. De ugyanezt a főszolgabíró hónapokra drótsövény mögé zárni úgy, hogy ne tudja eltemetni az anyját, kiújuljon a májbaja, és ne láthassa a skarlátos gyereket: ebben az égvilágon semmi forradalmi értékű nincsen. Mert igaz ugyan, hogy forradalmat csinálni többek között annyit is tesz, mint egy cél érdekében tudatosan vállalni nagy tömegű emberi szen-

vedés okozását. Azonban ugyanez fordítva nem áll: azzal, hogy vélt vagy valódi ellenfeleink szenvedését tudatosan növelem, még nem csináltam forradalmat. Az internálási apparátus természeténél fogva bizonytalan garanciák mellett működik, egyéni önkényeskedésektől meg nem óvható, az időtartam bizonytalansága miatt súlyosan demoralizáló hatású. Egyszóval: egy sivár embergyötrő nagyüzem, mely népi igazságtételnek túl közvetett, jogászai értékű igazságszolgáltatásnak pedig nagyon is rendőri. Ha valami, ez a lehető legnagyobb mértékben megérett a teljes felszámolásra. Ne felejtjük el, hogy tartósan internálva azok vannak, akikkel szemben népbírósi eljárásra nincs ok. Ezt az üzemet tehát egyszer úgyis meg kell szüntetni, mert egyszer be fog állni a bűn és a bűnhődés közötti arány teljes megbillenése. Ez az a pillanat viszont, amikor azután teljes bizonyossággal számíthatunk arra, hogy akik az internálótáborból kijönnek, onnan mint a demokrácia halálos ellenségei jönnek ki. Ezt meg kell előzünk, mert ha kivárjuk, akkor aztán hiába tartunk az internáltaknak búcsúszóoklatozat a demokrácia engedékenységéről.

Nem kevésbé rövidlátó dolog a rendőrséget politikai *pozíció*ként értékelni. Ennek csak egy hamarosan bekövetkező polgárháborúra való tekintettel volna politikai értelme. Egyébként az arra nem alkalmas emberek által betöltött posztok nem „pozíció”-k, hanem tehertételek. A kommunista párt semmivel sem vesztett annyit év eleji magyarországi „pozíció”-jából, mint azzal, hogy a rendőrségben tartott „pozíciói”-hoz ragaszkodott. A rendőrség nem az a terület, ahol nagyméretű, haladó szellemű alkotó munka számára sok lehetőség volna. A rendőrség egy szakigazgatási ág, melynek eljárás módjait – a demokratikusabb emberkezelés követelményétől eltekintve – nem a haladó szellemiség, hanem a jó szakigazgatás szükségletei és követelményei kell hogy megszabják. Különös tekintettel arra a kapcsolatra, ami a rendőrség és a konszolidáció között van, alig lehet mást tenni, mint kiadni a legszorosabb konszolidáció jelszavát és feladni mindenféle párt- és világnézeti szolidaritást a konszolidáció akadályozóival szemben. A személyi felfrissítés folyjék tovább, de a tárgyias, rendfenntartó attitűdöt minél hamarabb az *egész* szervezeten úrrá kell tenni. Persze könnyű ezt mondani, de nehéz megcsinálni. Emberfeletti munka folyik ebben az irányban, s azoknak, akik ebben részt vesznek, az a legfőbb panaszuk, hogy egyes atrocitásokról mindenki beszél, de azt a haladást, amit egy fél esztendő óta ebben az irányban tettünk, nem honorálja senki. Ez a panasz jogos és érthető, azonban az a helyzet, hogy súlyosan téves az egyes panaszok „konkrét”, „egyéni” voltát szembeállítani az egész szervezés „közügy” jellegével. Ha azokra a félelmekre vagyunk figyelemmel, melyek egyéni esetek folytán



a közösségben születtek, akkor azt kell mondanunk, hogy az egyéni esetek frappáns és látható megtorlása lélektanilag többet számít, mint a szervezés előrehaladása. Semmi sem olyan demoralizáló, mint a visszaélésekkel szemben való tehetetlenség állapota és az az érzés, hogy a megtorlás azért lassú, vagy azért marad el, mert presztízs- vagy politikai szempontok miatt „kényessé” vagy megoldhatatlanná válik a kérdés. Nem kevésbé kártékony azonban, ha a párttúlsúly helyébe a koalíciós „pártegyensúly” jelszava vonul be a rendőrséghez: a feladat nem ez, hanem az, hogy a rendőrség a legrövidebb időn belül újból komoly „szakmá”-vá váljék.

Mielőtt azonban a rendőrség bajaitól elbúcsúznánk, le kell valamit szögeznünk a rendőrség támadóival szemben. A rendőrség elleni panaszok túlnyomó részének van egy közös s a legkevésbé sem szimpatikus vonása. Úgy látszik, hogy azok a dolgok, amelyek itt panasz tárgyai, és a „demokrácia”-nak meg nem bocsátatnak, nem az *emberi* méltóságot ért sérelmek, hanem az *úri* méltóságot ért sérelmek. A panaszok kilencven százaléka arról szól, hogy hogyan is lehet így bánni volt főispánokkal, esperesekkel, úriasszonyokkal, tanácsosokkal stb., stb. Ugyanez a társadalom lényegesen kevésbé volt magánkívül, amikor az alaptalan internálás, jogtalan letartóztatás, brutális vallatás, aljas privát bosszú visszaélései nem őket, hozzátartozóikat és fajtájukbelieket, hanem különféle társadalmon kívüli elemeket, kommunistákat, szocialistákat, zsidókat vagy szegény embereket érték. Felejthetetlen számomra annak az úrnak az esete, aki ölni és akasztani tudna azért, mert nyugalmazott városi tisztii főügyész édesapját három hónapig komolytalan okok miatt fogva tartották, de ugyanez az úr derült lélekkel mesélte el, hogy vágatott annak idején szolgabíró korában huszonöt botot a Jehova tanúii nevezetű szektának járásába tévedt iratterjesztőire, mielőtt kitoloncoltatta volna őket, mondván: hátha kommunisták? Szeretném megkérdezni: a kettő közül melyik a nagyobb emberi inzultus? Ennek a társadalomnak nincs joga addig az emberi méltóság sérelmeiért komoly súllyal panaszt tenni, amíg meg nem tanulja, hogy az emberi méltóság egy és oszthatatlan, s aki olyan társadalomban akar élni, amely az ő és hozzátartozói emberi méltóságát minden sérelem ellen biztosítani akarja, annak legelső dolga az emberi méltóság mindenféle sérelmét a maga ügyévé tenni, akár főispánról, akár asztalossegéd-ről, akár úrról, akár zsidóról, akár polgárról, akár kommunistáról, akár esperesről, akár csavargó szektásról van szó. Ugyanakkor tehát, midőn minden eddiginél elszántabban kell mindenféle igazságtalanság ellen fordulnunk, ugyanakkor mindennél keményebben meg kell mondanunk az úgynevezett magyar úri társadalomnak, hogy a maga viselkedésével egész-



ben mennyire nem szerzett jogot ahhoz, hogy az emberi méltóságon esett sérelmek orvoslásának az előharcosa legyen. S amennyire kötelességünk minden konkrét ügyben keresni a konkrét igazságot, úgy le kell szögeznünk, hogy annak a történelmi felelősségnek az árnyékában, mely a magyar úri rendet terheli az ország könnyelmű és felelőtlen vezetése terén, nagyon olcsón ússza meg a bűnhődést, ha azzal bűnhődik, amit 1945-ben a rendőrség részéről szenvedett. Ha a magyar úri rend azt nézi, amit nem nagyobb bűnökért francia vagy orosz társai annak idején fizettek, akkor okosan csak azt teheti, hogy a sérelmek kölcsönös leírását javasolja, nem pedig visszaütésre s a régi pozíciók visszaszerzésére készülődik!

A másik mondanivaló ugyanennek a társadalomnak szól. Közkeletű megjegyzés mostanában, hogy ami ma Magyarországon folyik, az csak az ingek színében tér el a Szálasiék uralmától. Ez a beállítás sandán rosszhiszemű, vagy a legjobb esetben kártékonyan naiv. A politikai ellenfél személyi üldözése, brutális vallatási módszerek, közhatalomnak magánbosszúra való igénybevétele, közhivatali korrupció és önkényes szabadságelvonnások elterjedése kétségtelen súlyos dolgok, de asszonyok és gyermekek tömeges kivégzésével és Duna-parti sortűzekkel jóhiszeműen össze nem hasonlíthatók. Akik ezt az összehasonlítást teszik, azok az országnak abból a biztonságban élt közép- és felső rétegéből kerülnek ki, amely mindig is hajlandó volt arra, hogy a maga biztonságát, szabadságát és kényelmét a közbiztonsággal, a közszabadsággal és az ország jólétével tévessze össze. Ez a réteg nemcsak Szálasi uralomra jutásáig, de azután is az ország többi részéhez képest relatív biztonságban és kényelemben élt, és az ország többi részével egyenlő nyomorúság csakis a Szálasi-uralom összeomlása után szakadt rá. Nem csoda tehát, hogy a mai időknek a saját bőrén is érzett nyomorúságát oly szörnyűnek találja, hogy annál szörnyűbbnek a Szálasi uralmát sem hajlandó elfogadni, az azelőtti világot pedig boldog aranykorként emlegeti vissza. Egész egyszerűen azért, mert az azelőtti kormányzatok önkényét nem saját magának, hozzátartozóinak vagy a magafajtájúaknak a bőrén volt kénytelen végigélni, hanem az szervezett munkások, sztrájkoló aratók és kóbor bibliaterjesztők hátán csattant.

Ugyanakkor azonban, amikor leszögezzük, hogy ami ma a rendőrségi és egyéb önkény terén folyik, azt jóhiszeműen a Szálasi- vagy Sztójay-uralommal összevetni nem lehet, be kell ismernünk, hogy igenis össze lehet mérni a Szálasi és Sztójay előtti ellenforradalmi kormányzásnak, a bethleni és keresztes-fischeri politikának a munkásmozgalmakkal és egyáltalán mindenféle ellenállással szemben gyakorolt internálási, vallatási és elnyomási módszereivel. Ha a felszabadulás első esztendejének hasonló vissza-

éléseit számba vesszük, akkor kereshetünk és találhatunk eltéréseket, de egészben ezt az összehasonlítást el kell viselnünk. Tisztában vagyok vele, hogy ez az összehasonlítás mélyen felháborítja a huszonöt esztendei ellenforradalom első helyen álló áldozatait, a földalatti munkásmozgalmak harcosait, azonban nem kevésbé felháborítja majd a bethleni és kereszt-fischeri aranykor visszasíróit is. Ez utóbbiakat fel kell világosítanunk, hogy itt nem „szórványos” esetekről volt szó, hanem időnként a munkásvezetők ezreiről, s ezek a „konszolidált” világban lefolyó akciók a munkáság elitjének az életében a bizonytalanságnak és a kiszolgáltatottságnak ugyanannyira nehezen viselt s megalázó érzését jelentették, mint azok, amelyeket az úri rend ma olyan lángoló felháborodással bélyegez meg. Tudnunk kell azonban azt is, hogy ez az összehasonlítás a demokrácia számára nem vigasztaló, hanem diffamáló. Ezen azonban nem segítünk azal, hogy az összehasonlítás jogosságát tagadjuk, mert ezzel nem megyünk semmire, hanem a lehető leggyorsabban tennünk kell róla, hogy ne csak a komolyan nem vehető Szálasi-féle összehasonlításnak, hanem *ennek* az összehasonlításnak a lehetősége is megszűnjék.

### A szocializmus körüli zavar

A válság következő tényezője a szocializmus körüli zavar. A két munkáspárt által elfogadott axióma, hogy a népfrontos, koalíciós és demokratikus taktika lényege az, hogy a demokrácia megvalósítása megelőzi a szocializmus megvalósítását, a kifejezetten szocialista célkitűzések megvalósítását tehát távolabbi időpontra kell halasztani. Ennek a politikának a jegyében igen tudatosan és helyenként igen élesen utasítanak vissza minden olyanfajta programot, mely a jelen pillanat bármiféle alkalmát nyíltan és kifejezetten szocialisztikus átalakulások irányában akarná felhasználni. Ha ők maguk programot adnak, az a lehető legszabályosabb szociáldemokrata program: parlamentáris demokrácia, nyolcórás munkaidő, öregségi biztosítás, bányák államosítása stb. Ugyanakkor azonban a munkáspártok, különösen a kommunista párt helyi és végrehajtó szervei a reakció és a fasizmus elleni harcba a legmagátólértetődőbben beleértik a kapitalizmus és a kapitalisták elleni harcot, ami gyakorlatilag egyrészt konkrét kapitalisták elleni büntetőakciókban, másrészt pedig kapitalista üzemekben belül olyan politikai és szervezési akciókban nyilvánulnak meg, melyek ha nem is jelentenek szocializmust a szó technikai értelmében, de kétségtelenül felkeltik a szocializmus támadó szellemű előkészítésének az atmoszféráját.

Azt kell mondanunk, hogy ez a taktika egészében éppúgy félresikerült, mint a kommunista párt többi akcióinak a taktikája. A kommunista pártnak a magántulajdon mellett állást foglalo hivatalos megnyilatkozásai, összevetve a kapitalizmus és a kapitalisták elleni helyi akciókkal, egyúttvéve pontosan azt a hangulatot teremtik meg, mely szerint a hivatalos állásfoglalás egy alig komolyan vett álcázása mind célkitűzésekben, mind módszerekben változatlanul maradt szándékoknak. Az egész taktika gyakorlatilag megint csak oda vezet, hogy a lehető legteljesebb mértékben felkelti a szocializmustól való félelmet, ugyanakkor azonban a szocializmus komoly előnyeitől programszerűen megfosztja az országot.

Az a beállítás, hogy a demokratikus és koalíciós taktikának a lényege az, hogy először jön a demokrácia és utóbb a szocializmus, egy nagyon primitív séma, azonkívül a kérdés dialektikus hátterének a félreértése. Tudom, milyen veszedelmes dolog a dialektikába, melynek megvannak a maga felkent papjai és fémjelzett írástudói, kívülről beleszólni, de az az érzésem, hogy a kommunista párttaktika jelenlegi válsága egy olyan válság, amelyben jó néha kívülről szóló hangnak is hallatszani. Az a felfogás, hogy a koalíciós demokrácia taktikájának az a lényege, hogy először jön a demokrácia és utóbb a szocializmus, nyilvánvalóan abból a talán nem is tudatos, de inkább beidegzett, dialektikus beállításból ered, hogy a koalíciós demokrácia taktikája valamiféle szélső kilengés, amelynek megfelelő pillanatban természetesen át kell mennie bizonyos ellentétes állapotokba. Ebből a felismerésből következik az a taktika, hogy nemcsak hangsúlyozni kell a magántulajdoni alapot, hanem majdnem hogy túlhangsúlyozni és minden bevallottan szocialisztikus törekvéssel szemben éppen szocialista oldalról szembeszállni. Azt hiszem, a dolognak ez a beállítása épp a helyesen felfogott dialektikus fejlődés jegyében téves. A demokratikus erők semmiképpen sem tekinthetők a szocialista fejlődés dialektikus ellentétének, mert a szocializmus dialektikus ellentéte egészen más. A koalíciós, népfrontos, demokratikus politikai vonal sokkal inkább a dialektikus fejlődés ingalengéseinek a csökkenését és a temperálódását jelenti. Ebben az értelemben pedig egyáltalán nem zárja ki azt, hogy a szocializmus ügyéért a népfrontos, koalíciós kormányzás ideje alatt is történjék valami, és pedig több mint merőben hatalmi pozíciók megszerzése.

A szocializmus helyzetét a jelen pillanatban a következő elemek jellemzik. Adva van mindenekelőtt egy mélyen gyökerező félelem a kommunizmusra való hirtelen áttéréssel és a tulajdoni viszonyok, szerzett jogok stb. tekintetében való éles változásokkal szemben, ami összefügg azzal a biztonságot és nyugalmat kereső világtendenciával, mely a fasizmusból

a világra kiáradt felfordulást követi. Adva van másodszer az a helyzet, hogy bizonyos szocialista gondolatok és értékítéletek, például a szerzett jogok merev érvényesítése elleni idegenkedés, a tulajdoni jogrend alapján „jogosan”, de munka nélkül szerzett jövedelem elleni ellenérzés és az elsősorban szükséglet-kielégítéshez igazodó jövedelem eloszlás gondolatai – részben a fasizmusban lévő félutas szocializmuson keresztül – igen nagy mértékben átjárták a társadalom egészét. Végül adva van egy nagymértékű nyomorúság és pusztulás, amely az élet bizonyos területein a javak szűkössé válása folytán egyszerűen megköveteli bizonyos kérdéseknek a teljes egyenlőség jegyében való, vagyis szocialisztikus megoldását. Mindebből együttvéve tehát a legkevésbé sem következik a szocialisztikus megoldások elhalasztása. Sokkal inkább a szocialisztikus megoldások és a szigorúan magántulajdoni megoldások területének a világos *elhatárolása*. Az újjáépítésnek vannak bizonyos feladatai, amelyeket ma kizárólag kapitalisztikus formák között, vagyis a biztonságérzés növelése, a vállalkozási kedv felkeltése, tőkék előcsalogatása, kölcsönök szerzése stb. útján lehet megoldani. Ezeken a területeken minél szigorúbban alkalmazkodunk a kapitalizmus követelményeihez, annál gyorsabb tempót várhatunk az újjáépítés terén. Ugyanakkor azonban épp az újjáépítés terén ugyancsak a tények erejénél fogva adódnak bizonyos szocialisztikus megoldások, amelyeket nemhogy elnyomni, hanem a legnagyobb mértékben serkenteni kell, és későbbi nagyobb méretű szocialista megoldások előgyakorlataként alkalmazni. Ilyenfajta megoldások adódnak a helyreállítással kapcsolatos örökbérleti és öröklakási formáknak a kiterjesztése révén; ilyenfajta megoldások adódnak a nem tőkeerőn, hanem munkaerők szövetkezésén alapuló új vállalkozási és vállalkozói formák kialakulásából, amelyek a gazdasági élet *egészébe* a kapitalizmus szabályai szerint illeszkednek bele, *belső életükben* viszont szocialista megoldások kikísérletezésére adnak lehetőséget; ilyenfajta megoldások esedékesek a földreform nyomán óriási jelentőségűvé váló szövetkezeten belül; mindezek felül széles s az eddig szokásos körnél szélesebb körben lehet bizonyos közérdekű ipari és egyéb művek államosítását és községését is sürgetni.

A másik lényeges feladat a társadalomról való *szocialista vízió*nak a jelenleginél sokkal világosabb, nyíltabb és értelmesebb propagálása. Igen korlátozott dolog unos-untig azt hangsúlyozni, hogy a kommunista párt a magántulajdon alapján áll, mert sem maga nem állítja, sem komolyan el nem hitetheti, hogy mostantól kezdve mindörökké a korlátlan magántulajdon alapján fog állani. Azokat, akik a legkülönbözőbb okokból rettegnek a kommunizmustól, az ilyen nyilatkozatok a legkevésbé sem fogják

megnyugtatni. Sokkal lényegesebb dolog a magántulajdon kérdésében való gyakorlati állásfoglalás. Azoktól eltekintve, akik mint birtokosok vagy tőkésék a maguk érdekviszonyaiba egészen mereven beleágyazódtak, az emberek túlnyomó többsége két okból fél leginkább a kommunizmustól: az egyik az, hogy senki nem mondja meg nekik pontosan és technikai részletezettséggel, hogy a szocialista társadalom a magántulajdon körét milyen területre korlátozza, és bizonyos egyenlőtlenséget jelentő, de termelőeszköznek nem minősülő magántulajdont, például családi házat milyen határig és milyen *konkrét jogtechnikai formák között* tesz lehetővé; a másik pedig az, hogy senki sem mutatja meg a közép- és kispolgári rétegek számára konkrét és az egyes embert érdeklő részleteiben a szocialista társadalomra való átmenet emberséges és elviselhető útját. Ma tehát a munkáspártoknak nem az a feladatuk, hogy pasztellszínű menseviki programokat bocsássanak ki, és a magántulajdon tiszteletét hangoztassák, mert ezzel az égvilágon senkit meg nem nyugtatnak. Sokkal inkább az, hogy a szocialista társadalom elképzeléséről, eddigi vívmányairól és mindennapi életéről az eddigi fakó lelkendezéseknél sokkalta elevenebb, technikailag részletezettebb képet adjanak, és ezzel leválasszák a szocializmustól rettegők óriási táboráról azokat az elemeket, akiket merev érdekviszonyaik nem kötnek feltétlenül a szocialistaellenes táborhoz.

A szocializmus taktikája terén tehát nem az a feladat, hogy *ellentétes* dolgokat csináljunk terv nélkül *egyszerre*, hanem pontosan és konkrét módon meg kell határozni azt a területet, amely a szocialista megoldások területe, és azt, amely a kapitalista megoldások területe. Ugyanakkor a politikai propaganda terén is pontosan elhatárolni azt a területet, ahol a magántulajdon elvének a hangoztatása a társadalom pillanatnyi pihentetését jelenti csak, és azt a területet, ahol a magánélet ősi, jogi formái a szocialista társadalom végleges szerkezetébe is beleilleszthetők.

### **A demokrácia értelmezése és a forradalom szükségessége körüli zavar**

A válság összes elemeit összefoglalja s egyben megmagyarázza az az ellentét, mely a demokrácia helyes értelmezése tárgyában a két oldal között fennáll. E két szemben álló oldal, nevezzük őket egyszerűség kedvéért kizgazda oldalnak és kommunista oldalnak, kölcsönösen ajkbiggyesztve beszél a másik oldal demokráciájáról, és körülbelül úgy állítja be a kérdést, hogy Magyarországon addig nem lesz *igazi* demokrácia, amíg a másik fél

ki nem kapcsolódik a játékból. A formulákat kedvelő elmék szoktak a nyugati fogalmazású és a keleti fogalmazású demokrácia ellentétéről beszélni. Valójában azonban a nyugati demokraták szemében a keleti demokrácia egyenlő a diktatúrával, a keleti demokraták szemében pedig a nyugati demokrácia egyenlő a reakcióval, s mindkét fél inkább csak udvariasságból használja a másikkal szemben a finomabbik kifejezést.

Állapítsuk meg mindenekelőtt, hogy itt elsősorban nem a demokrácia szervezeti kérdéseiről van szó, hanem a demokrácia belső atmoszférájáról. A nyugati – a magyarországi helyzetre áttéve: kigazdapárti – stílusú demokráciánál a hangsúly a játékszabályokon van: gondos, precíz jogalkalmazáson, a szerzett jogok tiszteletén s a többségi elv fenntartás nélküli és zokszó nélküli elfogadásán; ezzel szemben a keleti, a kommunista atmoszférájú demokráciában a demokrácia mindenféle ellenfeleivel szemben való keménységen, ezeknek a demokrácia előnyeiből való kizárásán, továbbá közelebbről meg nem határozott, széles hatáskörrel bíró demokratikus összerveknek, pl. nemzeti bizottságoknak, termelési bizottságoknak, földigénylő bizottságoknak az életre hívásán, végül a demokratikus tömegakciók, sztrájkok és tüntetések jelentőségének a hangsúlyozásán. Az első beállítás szerint a demokrácia mindenekelőtt bizonyos eljárási módok összessége, a második beállítás szerint harci állapot.

Az ellentét tisztázása érdekében le kell szögeznünk, hogy a demokrácia jegyében lehet játékszabályokat betartani, és lehet harcolni, a demokrácia lényegét azonban nem teszi ki sem egyik, sem másik. Demokrácia: a nép uralma, közelebbről egy olyan politikai rendszer, amelyben a nép, vagyis az átlagemberek összessége abban a helyzetben van, hogy vezetőit meg tudja válogatni, ellen tudja őrizni, és ha kell, el tudja kergetni. Persze tudjuk, a nép maga nem tesz semmit magától, valaki mindig vezet, akár tudja, akár nem. Nem is azt jelenti a demokrácia, hogy a vezetés nem egyesek kezében volna, hanem inkább egy lelki felszabadulást az isteni, születési vagy egyéb természetfeletti politikai hatalmasságok lélektani nyomása alól. A demokráciához a népnek tudatában kell lennie valaminek, ami rejtve marad az Isten kegyelméből való politikai tekintélyek uralma alatt álló közösség előtt: annak, hogy a vezetők hatalma az ő beleegyezésén nyugszik. Ahhoz, hogy egy nép ezt a tudatot megszerezze, először kétségtelenül harc kell, és csak azután játékszabály. Először az emberi méltóságnak egy alapvető felkelésére van szükség, melynek során a jobbágyi alázatban és a fennálló hatalmasságok megingathatatlan tiszteletében élő nép megtapasztalja a maga erejét, és megtanulja azt, hogy neki joga és kötelessége a maga fölött álló hatalmasságokat megválogatni és szükség esetén elkergetni. Ez a változás



eddig soha sehhol nem jött létre választással, szavazással, többségi akarattal és szabályok pontos betartásával. Egy választás csak fennálló erőviszonyokat juttathat kifejezésre, a demokrácia elindulásának feltétele pedig a feudális erők túlsúlyának és a feudális beidegződéseknek a megtörése. Minden nagy demokrácia történetének kiindulópontjánál forradalom áll, forradalom, melynek során esetleg királyok fejei hulltak le, de mindenesetre lehullott az aranykorona a királyok és királyi szolgák fejéről. *Ez* a forradalom nincs kötve társadalmi és gazdasági fejlődési időszakhoz: a társadalmi és gazdasági fejlődési átmenetek megtörténhetnek nagyobb politikai rázkódtatások nélkül is, de az emberi méltóság egyetlen forradalmának, bármilyen társadalmi és gazdasági fejlődési időszakban, de valamikor le kell zajlania ahhoz, hogy demokráciáról beszélhessünk. Ez a forradalom Svájcban a 13–14. században, Hollandiában a 16. században, Angliában a 17. században, Amerikában és Franciaországban a 18. században, Oroszországban a 20. században zajlott le, teljességgel különböző társadalmi és gazdasági előfeltételek mellett, de demokráciáról csakis olyan országokban lehet beszélni, ahol ez lezajlott. Nyugati és keleti demokrácia között egész egyszerűen az a különbség, hogy a Nyugaton ez régebben és véglegesen lezajlott, a többség uralma tehát közös, demokratikus platformon álló ellenfelek megegyezésén nyugszik, és sohasem jelentheti már a demokrácia ellenfeleinek a többségre jutását; Keleten ellenben nem régen zajlott le, s bár a régi világ visszatérése – Oroszországban legalábbis – immár nem fenyeget, az árnyéka még erősen rávetődik a jelenre.

Ez a változás Magyarországon nem zajlott le. Megindultunk feléje 1825 és 1848 között, hogy azután 1849-ben végleg elakadjunk. Azóta voltak kisebb-nagyobb félforradalmaink és álforradalmaink, melyek annyit értek, hogy igazi, mélyen fundált úrtisztelet már csak kevés helyen van az országban, azonban ugyanakkor a magyar népnek 1944-ig az volt az eleven és *érvényes* történeti tapasztalata, hogy urakkal és hivatalviselőkkel ujjat húzni nem jó, s aki mégis megtenné, előbb-utóbb rajtaveszít. Az urak néha eltűnnek, de azután visszajönnek, és szigorúbbak lesznek, mint azelőtt. Ez a jobbagynépek történetfilozófiája, s a magyar nép nem jutott ki ebből messzire. Mégis, vajon meddig? Ma mögöttünk van 1944 álforradalma és 1945 félforradalma. 1945-ben a szükséges nagy változásból egy s más lezajlott. Lezajlott belőle valami a nemzeti bizottságok működése révén ott, ahol a nemzeti bizottságok működésében a nép spontán rendező akarata nyilvánult meg, nem pedig a régi közigazgatás ügyeskedése vagy egyes emberek erőlködése vagy erőszakoskodása. A magyar nép bizonyos részében kézbe vette a maga ügyeinek az igazgatását, azonban különösebb



átütőerőt nem mutatott, és ellenállhatatlan erőfeszítést nem tett ebben az irányban. Lezajlott a földreform, melynek során a nép birtokba vette azt, amit a földreformtörvény neki juttatott, helyenként ezen túlmenően egyet s mást, ami részben a nép íratlan jogérzéke, részben a nyers erőviszonyok szerint birtokba vehetőnek mutatkozott. eltűnt a csendőrség, helyette kialakult egy új rendőrség, amely egyharmad részben régi szakmabéli emberekből áll, egyharmad részben valóban a nép rendőrsége, egyharmad részben pedig olyan egyéni forradalmi vállalkozások összessége, amelyek a régi uralom erőivel szemben állanak, de a népben sem gyökereznek. Megalakultak az üzemi és termelési bizottságok, s helyenként kitűnő közösségi termelő- és szervezőmunkát végeztek, helyenként belefűlladtak igen kétes értékű személyi akciókba vagy szimpla zűrzavarba. Mindkét esetben azonban ott lebeg felettük a rendezetlenség és a bizonytalanság szelleme. Időközben helyreállt a magyar központi hatalom, bizonyos pontokon nagyban és egészben helyreállt a régi igazgatás, s a legpáratlanabb ötletszerűséggel lezajlottak a legkülönbözőbb értékű személyi cserék. E pillanatban szerte az egész országban szívós pozícióharc folyik régiek és újak között, de az egész harc inkább hivatalviselők és hivatalkeresők közötti harc, mintsem világnézetek, társadalmi osztályok vagy régi urak és lázadó jobbágyok közötti harc. Ez a harc nem folyik ellenállhatatlan dinamikával egyik részről sem. Félő, hogy 1945 félforradalmának amúgy sem számos lélektani eredményei hamarosan veszendőbe mennek. A földreformot, hála Istennek, már nem lehet visszacsinálni, de a lebonyolítás könnyen vezethető a felé a tanulság felé, hogy amennyi haszon volt belőle, volt ugyanannyi baj is. Összeszámítva a háború és a megszállás bajait s az urak futásából származó előnyök gyér és szórványos voltát, vajon nem az lesz-e az egészből a tanulság, hogy az urak előbb-utóbb úgyis visszajönnek, de ha nem jönnek, az csak annál rosszabb lesz? Hogy ez a lelkiállapot fog beállni, vagy széles területen be is állott, arra sok jel mutat. Ilyen körülmények között minden riadófüvés indokolt, mely arról ad hírt, hogy a jobbágyi alázat alóli felszabadulás folyamata akadozik, sőt a teljes elposványosodás felé halad, mindennél sürgősebb tehát az 1945-ben félúton maradt forradalmat újból lendületbe hozni.

De vajon lehet-e szó forradalomról egy olyan helyzetben, melyben a nép megláthatta ugyan volt urainak gyengeségét, de ebben nem a maga erejét tapasztalta meg, hanem rajta kívül álló, számára elemi erőkét? Igen nehezen! Soha magyar földön annyira még nem hiányoztak egy forradalmi akció lelki előfeltételei, mint ma. A szabadságharc bukása óta a legkülönbözőbb kormányok egyben következetesek voltak magyar földön: az

ellenállás szellemének a kipusztításában, s e munkásságuk éppen idejére, 1944-re érte be a maga gyümölcsét. „Bölcs” kormányaink a legkritikusabb utolsó években a nemzet fizikai életének a megóvása címén visszatartottak bennünket minden „vakmerő” lépéstől. Az eredmény ugyan bebizonyította, hogy a százszázalékos gyávaság a lehető legéletveszélyesebb álláspont, azonban ez a tanulság legfeljebb magába szállásra indíthat, de ebből ma, elkésve nehezen születnek termékeny forradalmi erők. Hiányzik a forradalmi akció leglényegesebb tényezője: egy egyirányból jövő erős nyomás, mely pontosan a fejlődés irányával *szemben* hat, s mely a közösség minden jó erejét összefogásra készíti. Nem kevésbé hiányzik a forradalmi akció másik feltétele: a fejlődés útjának a világos tudata. Ezzel szemben Magyarország az utolsó tíz esztendő alatt a félforradalmaknak, az álforradalmaknak, a zsákutcába vivő, torz forradalmaknak és a legkülönbözőbb ellentmondó világnézeti rendszereknek egy olyan összevisszaságát és a politikai gondolkodásnak egy olyan méretű fokozatos eltorzulását élte át, hogy ma itt nemcsak fizikai újjáépítésre és összeszedelőzködésre van szükség, hanem a világnézetek között való ide-oda ráncigálódásba halálosan fáradt és beteg országnak politikai értelemben vett pihentetésére is. Nem azt jelenti ez, hogy Magyarországnak politikában híg kosztra volna szüksége; nagyon is erős és tartalmas táplálékra van szüksége, de nem drasztikus kísérletekre, mert ez az ország ma nem hisz ilyeneknek, s nem is bír ki ilyeneket. Ne képzeljük, hogy politikában a vállalkozás és az ellenállás elaltatott, visszahúzódott szellemét rövid idő alatt újságcikkkel és harci riadókkal minden további nélkül fel lehet kelteni. Mindazok, akiknek a magyar nép forradalmi megmozdulása szíven fekszik, őszinte pillanataikban be kell hogy vallják, hogy az apátiának, a közönynek és az akaratbénaságnak olyan félelmetes falába ütköznek, mellyel szemben tehetetlenek. Ha összehasonlítunk egyes, forradalminak értékelt megmozdulásokról adott sajtótudósításokat a résztvevők valóságos hangulatával, az eltérés meghökkentő. Forradalmat csak egy bizonyos határig lehet *akarni*, és aki a realitással szemben erőlteti, az előbb-utóbb oda jut, hogy a forradalmat *markírozni* kell. Ezzel pedig az álforradalmiságnak egy olyan ingoványára téved, mely sok politikai vállalkozást elnyelt már, legutoljára éppen Hitlerét és Goebbelsét, nálunk pedig Gömbösét, Imrédyét és Szálasiét.

Két igaz tétel áll tehát egymással szemben. Az egyik az, hogy Magyarországon az 1945-ben megkezdődött forradalmi változást nem szabad megakadni hagyni: ebben van feltétlen igazságuk a kommunistáknak. De ugyanakkor igaz az is, hogy a történelmi pillanat teljességgel forradalmiatlan, és a közeljövőben nemigen fog termékeny irányban forradalmivá

válni. Lehet-e ezt az ellentétet gyakorlatban megoldani? A feladat ellentmondó, de nem megoldhatatlan: a politikai feladatok ellentmondásai sohasem a tárgyi adottságokban, hanem mindig az ellentétekhez kapcsolódó indulatokban válnak kiegyenlíthetetlenekké.

Mit lehet itt csinálni? Az angolszász politikai módszerek híveinek van egy nagyon szimpatikus, nagyon emberséges, nagyon divatos, de más helyzetre szabott formulájuk: *a megegyezései forradalom* formulája. Formulának kétségtelenül nem rossz, és bizonyos mértékig haszonnal is alkalmazható. Kétségtelenül meg lehet egyezni hatalmi helyzetek átengedésében, szervezeti változásokban, gazdasági és nevelési módszerekben. Ilyen forradalmi megegyezések előtt áll pl. Anglia. Magyarországon azonban ennél több esedékes: a feudális, úri öntudat és a jobbágyi alázat *alaphelyzeteinek* a felszámolása. Ezekre nézve pedig nincs *miben* és nincs *kivel* megegyezni. Nincs miben, mert ebben egyezkedésnek, engedménynek helye nincs. Nincs kivel, mert az úr és szolga nem egyezhetnek meg arra nézve, hogy ők ezen túl teljes és egyenlő emberi méltóságot fognak tulajdonítani maguknak és a másoknak, s még kevésbé képzelhető, hogy valamiféle megegyezés által valóban egyenlő emberi méltóságra tudnak eljutni. A szolgák felszabadulása csak az urak ellenére vagy legjobb esetben az urak nélkül történhetik meg. Annak az átalakulásnak a során, melynek folyamán aláztat jobbágyokból a maguk méltóságának és egyenlőségének zavartalan tudatában lévő szabad emberek lesznek, az aranykoronáknak világosan, félreérthetetlenül és elkerülhetetlenül le kell esnie a fejekről, és pedig úgy, hogy a nép, az istenadta nép megérezze ebben az eseményben a maga erejét. A megegyezés momentuma ilyenkor csak zavarja és szűkíti a problémák megoldását.

Ismerte azonban a pillanat teljes forradalmatlanságát, kérdés, mi folyhatik le az elengedhetetlenül szükséges forradalmi változásból. Ha egyetemes és dinamikus forradalom nem képzelhető, s a megegyezései forradalom a feladathoz mérten elégtelen, még képzelhető a kettő között egy *határolt és tervezett* forradalom. Meg kell keresnünk az állami, társadalmi, gazdasági és kulturális életnek azokat a pontjait, ahol az ún. konszolidáció végzetes megmerevedést, a régi beteg erőviszonyok visszatérését, egyszóval a szó legszorosabb értelmében vett reakciót jelent. Ezeken a területeken a legnagyobb és a legtudatosabb erőfeszítéssel meg kell tartanunk, sőt fokoznunk kell az 1945-ben megindult radikális változásoknak a tempóját. Ismerte azonban az ország nagyfokú konszolidációs szükségletét, szélesen, sőt még szélesebben ki kell jelölnünk a konszolidáció területét is, mert egyedül ez tudja útját állani a közéletünket elborító félelmeknek és rémképeknek. A két területet világosan el kell határolni és teljességgel más

eljárásmóddal kezelni. Az abba nem hagyható radikális reformok területei: a közszolgálat, az önkormányzatok, a közoktatásügy és a szövetkezetek alapvetése. A közszolgálat alapvető reformja szükséges ahhoz, hogy uralkodásra beállított közszolgálatunkat a népet tárgyi feladatok megoldásán keresztül szolgáló apparátussá tegyük. A helyi önkormányzat alapvető keretbeli, szervezeti és személyi átalakulása az egyedüli biztosíték arra, hogy a magyar nép nagy tömegei megtapasztalják a maguk erejét a hivatalbeli hatalmasságokkal szemben, és közvetlenül és közletről birtokba tudják venni a maguk fölötti igazgatásnak éppen a legközvetlenebb egységeit. Ugyanebből az okból érdemes volna megtartani, sőt rendezettebb formában a közigazgatással szerves kapcsolatba hozni a nemzeti bizottságokat, mint olyan szerveket, melyekben nagyobb közéleti aktivitás nyilvánul meg a merőben szavazó tömegek képviseleti szerveivel szemben. A közoktatásügy az a terület, ahol az iskolai végzettség sáncai mögé elbújt beteg társadalmi szelekciós szerkezetünket sarkaiból ki kell fordítanunk: ez az a terület, ahol a jelenlegi elgyávult, lezüllesztett, előítéletektől terhelt, mégis mindenben megbizonytalanodott, tehát végeredményben a jövő szempontjából használhatatlan mai nemzedék helyébe lépő új nemzedék lelki és erkölcsi és társadalmi alakításának a feltételeit megszabhatjuk. A szövetkezetek jelentik végül azt a területet, ahol a szabadság, önkormányzat és emberi méltóság politikai biztosításával párhuzamosan a gazdasági társulásnak új, emberhez méltó formái kinőhetnek. Nem a szövetkezetről mint jelszóról vagy mint csodaszerről van itt szó, hanem a termelési és gazdasági társulásnak olyan formáiról és típusairól, melyeknek belső életét a társulásnak radikálisan szabad szellemű, minden feudális tekintélytől mentes formái kell hogy megszabják. A termelési bizottságoknak és más hasonló demokratikus összerveknek itt is nagy jelentőségük van.

Ezek azok a területek, ahol a megállás halálos volna: merő hatalomgyakorlásban álló közigazgatás, élettelen önkormányzat, merő tekintélytiszteletre épített nevelés és felülről vezetett álszövetkezetek pontosan elegendők ahhoz, hogy Magyarországot nagybirtokosok és csendőrök nélkül is megtartsák az úri vezetés és népi alázat országának. Ezzel szemben: szolgáló közigazgatás, szabad helyi önkormányzat, kitágult nevelési perspektíva és belső erőkon nyugvó gazdasági társulások mellett nyugodtan be lehet indítani a legszigorúbb akciót a közrend, a konszolidáció és a tökébiztonság irányában: nem lesz, nem lehet belőle többé a tömegek felszabadulásának komoly veszedelme.

Azok a területek, melyeket a *biztonság* területétől kell ellenszolgáltatásként kijelölni: a közrendészet és az általános gazdaságpolitika területei.

Ezeken a területeken a szigorú jogrend és a tőke-előcsalogató konszolidáció kell hogy az uralkodó jelszavak legyenek.

A határolt forradalom ösvénye keskeny és nem könnyű. Ha azonban keresztülvergődünk rajta, megnyílik egy óriási eshetőség. Ha sikerül forradalmi változásokat úgy útjukra indítani, hogy teljes erővel, azonban tudatosan számon tartott és betartott határok között folyjanak, akkor ezzel megtakaríthatunk valamit, ami a nyakló nélküli dinamizmusnak az egyik legsúlyosabb mellékterméke: a félelmet. Minden nagy forradalmon átment közösségre jellemző, hogy egy-két, néha több nemzedéken keresztül nem képes kiirtani a politikai élet determinánsai közül az ellenfelektől, a felkelt néptől, a visszatérő régi hatalmasoktól, az összeesküvőktől, az árulóktól és a külső beavatkozástól való félelmet. Egy forradalom, amely megszabott keretek között teljes és tiszta munkát végez, a politikai fejlődés számára óriási energiamegtakarítást jelent. Ha van ország, amelyiknek ilyenfajta energiamegtakarításra szüksége van, akkor Magyarország az.

Kérdés: lehet-e egy ilyen terv hordozója a mai koalíció? Hogy a kommunista pártnak mely pontokon kellene alapvetően revideálnia a maga módszereit, azt láttuk. Kérdés, hogy állunk a másik oldalon: lehet-e a koalíció statikus, konszolidációs oldala, a kisgazdapárt harcos féllé, társsá egy ilyen forradalmiságában határolt, de komolyan radikális akcióban?

### A Kisgazdapárt választási győzelme és ami mögötte van

A magyar politikai válság állását és belső tartalmát kell leolvasni tudnunk a kisgazdapárt választási győzelmének tényeiről. A kisgazdapárti hivatalos verzió természetesen az, hogy a győzelemben a kisgazdapárt demokratikus programjának és elvi rendszerének a helyeslése nyilvánult meg. A hivatalos kommunista verzió szerint viszont a kisgazdapárt fővárosi és országos választási győzelme egyrészt arra megy vissza, hogy a reakció és a fasizmus leszavazott a kisgazdapártra, s ezzel juttatta többségre, másrészt arra, hogy a reakció befészkelődött a kisgazdapárt vezetőségébe is, s ott végzi kártékony munkáját.

Mindeme magyarázatoknak így nincs semmi értelmük. Aki azt mondja, hogy a választást a szó *szoros* értelmében vett földesúri és hivatalnoki reakció *szavazatai* döntötték volna el, az félreérti, hogy mit jelent valamit *eldönteni*. A választást nem az döntötte el, hogy a kisgazdapárttól *jobbra* eső reakciós elemek odaszavaztak, mert azok nehezen szavazhattak volna a kisgazdapárttól balra eső pártra, hanem az, hogy a kisgazdapárttól *balra* eső

elemek is odaszavaztak, akik szavazhattak volna máshová is. Ezek lehetnek szocialista szempontból *reakció*sok, de a nagybirtokosi, nagypolgári és nagyhivatalnoki reakcióval talán mégsem azonosak. De a szorosán vett kisgazdapárti szavazók túlnyomó többsége is bizonyosan nem reakciós abban az értelemben, hogy a nagybirtok és a kaszinói szellemiség uralmát és a jobbagyi alázat világát kívánná vissza. Mégis, a választás a reakció malmára hajtotta a vizet azért, mert egy olyan kérdésfeltevés vált a választás központi kérdésévé, mely a rend, jog, biztonság és nemzeti függetlenség kérdéseit sürgősebbnek és *veszélyeztetettebbnek* tüntette fel, mint a múlt tehertételeitől való megszabadulás kérdését. Teljesen felesleges tehát a „reakciós” pártokra és a „reakciós” szavazókra tüzet okádni, ha nem tudjuk megváltoztatni a választások előtti „reakciós” *kérdésfeltevést*. Ez a kérdésfeltevés okozta, hogy az ebből adódó platform alapján a kisgazdapártba a bethleni konszolidációnak rengeteg képviselője tódult be. De éppen ezért kár beszélni a kisgazdapártba „befurakodott”, „beszivárgott” s ott „aknamunkát végző”, „cselt szövő” reakciósok „mesterkedései”-ről. Ilyenek nyilván vannak, de ezek nem okok, hanem következmények, s ha valaki, úgy a kommunisták megtanulták, hogy történelmi eseményeket nem ilyen tényezők mozgatnak. Ezért viszont nincs értelme annak sem, hogy a kisgazdapárt *elveinek* győzelmét mértéken felül ünnepelje: őszinte pillanatainkban be kell vallaniok, ha másutt nem, egymás között, hogy győzelmük oly szövetségeseket hoz csőstül számukra, akikkel nehezen tudnak elvi közösséget vállalni. Ha a szavazók viselkedését elveik határozták volna meg, akkor a reakciósok megpróbálták volna valamilyen bethleni szellemű pártot feltámasztani, vagy legalábbis arányosabban oszlottak volna el a kisgazdapárt és a hasonlóképpen vagy még inkább „reakciógyanus” polgári demokrata párt között. Az egykori szélsőjobboldaliak szintén kísérleteztek volna valamilyen fedőszervezettel, s ha nem, úgy szavazataik kétségtelenül sokkal inkább eloszlottak volna a kisgazdapárt, a parasztpárt és a kommunista párt között. S végül, ha a kisgazdapárt tiszta demokratikus elvei lettek volna a fő vonzóerők, úgy bizonyos, hogy nagyon sok szavazat esett volna az elvek terén sokkal inkább kidolgozott polgári demokrata pártra és a radikális pártra is. Az, hogy mindez nem következett be, hanem reakciósok, fasiszták, konzervatívok, nemzetiek, elvhű demokraták, valóságos kisgazdák és a szociáldemokrata párt jobbszárnyán levők egyaránt leszavaztak a kisgazdapártra, az világosan utal valami egészen másra: arra, hogy a *kisgazdapárt integrálódási pontja lett valaminek, ami erősebb, mint ő*. Hogy mi ez a valami, az nyílt titok: az a *félelem*, mely országszerte a kommunista párttaktika hibáit, a reakció és faszizmus elleni harc kisiklásait s a rendőrség körüli bajokat



a proletárdiktatúra tudatos előkészítésére irányuló egységes tervnek tulajdonítja. Aki egy kicsit látja a helyzetet, tisztában van vele, hogy ez a félelem össze nem függő és nem tervszerű dolgokból csinál mumust, a félelem azonban ezzel nem sokat törődik.

Mindez azt eredményezi, hogy a kisgazdapárt, mely egy esztendővel ezelőtt egy komoly és világos társadalmi bázissal bír, szolid elvi alapokon álló, radikálisnak nem nevezhető, de a megbízhatóság atmoszféráját árasztó, fontolva haladó demokratikus párt volt, ma kezd veszedelmesen hasonlítani a magyar történelemben oly ismerős mamut kormányzó pártokhoz, Tisza Kálmán Szabadelvű Pártjához, Tisza István Munkapártjához, Bethlen István Egységes Pártjához, Gömbös Gyula NEP-jéhez és Teleki–Kállay MÉP-jéhez. Földbirtokosok, tisztviselők, nagykapitalisták, politikus ügyvédek és polgárosodott kisgazdák ülnek itt együtt az elvi alapok lehetőleg minél kisebb tisztázása mellett, mindennel és mindenkivel, akinek a kormányhoz s a meglévő dolgok fenntartásához valami köze van, vagy köze szeretne lenni, abban a meggyőződésben, hogy ha ők nem segítenek kormányozni az országot, akkor valami meghatározhatatlan veszedelem zúdulna erre a szerencsétlen országra. Valóban fonák alakulás, hogy annak a kisgazdapártnak, mely huszonöt éven keresztül állt szemben a főszelektív közigazgatással, ma a közigazgatás terén nincs más reformfantáziája, mint a régi közigazgatás minél nagyobb mértékű restaurálása.

A kisgazdapártnak ezen a felhígulásán és az országos félelemnek a kisgazdapártban való integrálódásán édeskeveset segít, ha reggeltől estig azt fűjjük, hogy a reakció „befészkelődött” a kisgazdapártba, s tessék onnan kitéssékelni, vagy azt, hogy a kisgazdapárt helyezze súlypontját a balszárnyára. Minél több dicséretet kap a kisgazdapárt balszárnya a baloldalibb pártok részéről, annál inkább gyengül a kisgazdapárton belül. A koalíció sohasem jelenti azt a kényelmet, hogy a másik párt irányítóit mi jelölhesük ki. A kisgazdapártnak nem a balszárnyát kell sokat emlegetni, mert ezzel csak a balszárny és a párt többi része között készitünk elő szakadást, holott az ország érdeke a jobbszárny gyengülését és esetleges leszakadását kívánja. A magyar demokrácia számára a kisgazdapárt *centruma*, eredeti magja a lényeges, mert ezen áll vagy bukik az, hogy a pártban a bethleni konszolidáció erői túlsúlyba jutnak-e vagy sem, és semmivé teszik-e a magyar demokráciának azt az óriási indulási előnyét, hogy benne a konzervatív reakciónak legális pártja nem volt. A kisgazdapártnak ez a magja két elemből tevődik össze. Az egyik a magyar közép- és kisbirtokos parasztságnak az a része, mely életviszonyainak rendezettsége folytán mindenekelőtt a hitlerizmusból és nyilasságból kiáradó külső és belső felfordulással ke-



rült szembe, de ezenfelül a negyvennyolcas ellenzékiiség bizonyos örökségét is őrizte, bár erősen, mondhatnánk túlságosan is konszolidált formában; a másik a magyar értelmiségi, hivatalnoki, középbirtokos és polgári rétegeknek az a – sajnos – kisebb része, mely európai erkölcséinél, német disszimilációtól meg nem rontott magyar érzésénél és szakszerű komolyságánál fogva ellen tudott állni a hitlerizmus demoralizáló hatásának. A kisgazdapártnak erre a magjára van szüksége a magyar demokráciának: azokra a plebejus öntudatú parasztpolgárokra, akiket a pártba tóduló kaszinói uraknak még nem sikerült puhára tegezniök, és arra a megbízható, a szó jó értelmében vidéki szellemiségű, erősen magyar középosztályi töredékre, mely nem most fedezte fel magában a demokratát. E szerint kell meghúzni a párt demokratikus és reakciós elemei között a határvonalat, és nem a szerint, hogy kinek a megnyilatkozásait veszik szívesen az ellenkező oldalon, s kiéit nem. Lehet, hogy a párt egyes vezetői a kelleténél többször adnak hangot merőben a jogbiztonság sérelmeinek, s e megnyilatkozásait nem egyenlíti ki az az egész helyzetet néző felelősség, mely a párt más vezéreit jellemzi. Ez azonban nem ok arra, hogy az előbbiek háta mögé csendőrszuronyokat és vadászó urakat rajzoljunk, mert mindennek ellenére a kisgazdapártnak azt a centrumát jelentik, amelyet hiába próbálunk kettéválasztani grata és non grata személyekre. A magyar demokráciának az a központi kérdése, hogy a kisgazdapártnak ezt a parasztplebejus és magyar centrumát, mely a rendőri atrocitások mellett még talán nem felejtette el egészen az úri arroganciát sem, meg lehet-e nyerni egy limitált forradalom számára, mely egy radikális reformprogramnak és a jogbiztonság és rend szükségleteinek egyaránt ki tudja jelölni a maga területét. A jövő fogja megmutatni, hogy a kisgazdapárt nem vált-e máris annyira a merő polgári biztonságkeresés kifejeződési pontjává, hogy egy radikálisabb reformpolitika útján már csak tessék-lássék, a látszat kedvéért tud majd ideig-óráig együttthaladni.

### **A politikai helyzet polarizálódásának veszedelmei**

A demokratikus reformpolitika közös tervének ma legnagyobb és legközelebbi akadály a politikai atmoszféra végletessé válása, polarizálódása. A megszállás nyomorúságai, a kommunista párttaktika válsága, a rendőrségnek és kapcsolt részeinek a bajai, a demokrácia értelmezése körüli zavar s az ellenforradalomtól örökölt kommunista mumus együttvéve sikeresen elérték, hogy Magyarország jelenlegi politikai atmoszférájának centrális

kérdése a kommunistáktól való félelem. Ez viszont a kommunista párt számára a nem látható, de mégis keservesen érezhető izolálódás atmoszféráját teremtette meg, amit ők a maguk törvényei szerint szintén egy mumusnak, a reakció egységes és tudatos fellépésének tulajdonítanak, s ettől nem kevésbé félnek. Tisztában vagyok vele, hogy mennyire nehéz valószínűvé tenni, hogy az a kommunista párt, mely egy világbirodalmat tud a háta mögött, annyi bátor, önfeláldozó, elszánt és harc-edzett híve van, és soha semmiről be nem ismeri, hogy azt értelem, ok és cél nélkül csinálta volna, bármitől is félhessen, azonban a valóság mégis ez. S ez a félelem sem teljesen alaptalan. A biztonságkereső erőknek a kisgazdapárti győzelemben megnyilvánuló integrálódása, az egész világ konszolidációszüksége és saját esetleges sikertelenségüknek a Szovjetuniót is elkedvetlenítő s szolidaritását csökkentő hatása olyan tényezők, melyek a kommunista párt év eleji kezdeti lendületét egészen megállíthatják. Mindennek az ellensúlyozására születtek olyanféle megoldások, mint a két munkaspárt fővárosi közös listája, majd az országos közös lista terve. Ezek azonban csak a polarizálódás folyamatát súlyosbították, mert a szociáldemokrata pártról leválasztották az összes, nem szigorúan szocialista, polgári, kispolgári és értelmiségi elemeket. Az országos választások eredménye ugyan visszaadta a kommunista párt önbizalmát, ami azonban néhány napi megnyugvás és kölcsönös megkönnyebbülés után újból csak arra volt jó, hogy a politikai pozícióharc élességét fokozza.

De nemcsak a kulcshelyzetekért való pozícióharc folyik, hanem ugyanúgy folyik a bajok és érdemek pozícióharca is. Az ország egyik fele komolyan állítja és komolyan hiszi, hogy Budapesten azért nincs élelem, mert a reakció tudatos mesterkedése folytán a kisgazda többségű mezőgazdasági vidékek nem küldenek élelmet *avégből*, hogy ezáltal zavart keltve s a bajokat a kommunistákra kenve az országot zűrzavarba vigyék, s a zűrzavarban halásszanak. Az ország másik fele nem kevésbé őszintén meg van győződve, hogy azért nincs szén, mert a kommunista bányászok nem termelnek *avégből*, hogy ezáltal a forradalmat siettessék. S a két oldal sajtója ahelyett, hogy leintené ezeket a bárgyúságokat, és rámutatna a bajok tárgyi okaira, buzgón folytatja a bajoknak ezt a negatív pozícióharcát, tovább züllesztve ezzel az országban amúgy is mélyponton lévő politikai közértelmességet. Pedig, ha valaha, úgy ma nyugodtan elhíhetjük, hogy egyik párt sem akar és nem mer katasztrófapolitikát folytatni, mert egyik párt sem tudhatja, hogy a katasztrófának ki lenne a haszonélvezője.

A polarizálódás következménye és tünete a középpártok meggyengülése. Nem beszélek a Polgári Demokrata Pártról, melynek tömegei

teljesen elolvadtak. De szólok a szociáldemokrata pártról és a parasztpártról, melyeknek komoly tömegei, illetőleg komoly tömeglehetőségei volnának. A koalíció lényegéhez hozzátartozik a benne részt vevő pártok fokozatos elárnyalódása és az, hogy a koalíciót mindenekelőtt a középen álló pártok hordozzák. Így kellene ma Magyarországon a koalíciót a szociáldemokrata pártnak és a parasztpártnak hordozniok. A szociáldemokrata pártnak azért, mert kitűnő politikai iskola lett *volna* azoknak a szocializmusra és demokráciára hajló értelmiségi, kispolgári és középpolgári rétegeknek a számára, melyek ma a kisgazdapártban a *maguk fajtájával lévén együtt*, inkább csak a saját levükben főnek; a parasztpártnak pedig azért, mert radikális szellemiségénél, de a magyar realitáshoz közel álló voltánál fogva kiválóan alkalmas arra, hogy egy radikális, de alkotó magyar reformpolitikának a hordozója legyen. Minderről ma szó sincs. A koalíciónak, mely egy évvel ezelőtt négy párttal indult el, ma lényegileg két pártja van: a kisgazdapárt és a kommunista párt. A szociáldemokrata párt és a parasztpárt – tekintet nélkül számbeli arányaikra – a valóságban nincsenek sehol, pontosabban: csakúgy, mint az egész ország, kettéoszlanak egy kommunistabarát és egy kommunistaellenes szárnyra, és egyiknek sem elég átütő erejű a sajátos és jellegzetes irányvonala ahhoz, hogy *ennél* a választóvonalnál erősebb legyen. Minden kérdésben csak kétféle álláspont van: kommunista és kisgazda, a többi nem érdekes. Ez a kettő pedig a középpártok elégtelen ereje folytán minden átmenet és minden enyhítő elárnyalódás nélkül áll szemben egymással. Ilyen állapotban termékeny közös politikai tervekről nem lehet szó, csak nehezen kiizzadt közös jelszavakról és kommunikékről, melyeknek szavait mindkét fél eleve másként értelmezi. Mi tartalma lehet a reakció elleni közös harcnak, ha a kommunisták számára a kisgazdapárti tagság gyakorlatilag elegendő bizonyítéka a reakciónak, és mi tartalma lehet a kiskirályok elleni közös harcnak, mikor ezalatt minden kisgazda a helybeli kommunista párttitkár vagy rendőrzetű hatalmának a megtörését érti? Az igazság az, hogy a koalíció minden eresztékében csikorog. Magyarország kormányzása egy év óta mind fokozódó mértékben lényegileg két embernek a legszemélyesebb tulajdonságain múlik: Rákosi Mátyás tárgyalóképes humorán és Tildy Zoltán felelős bölcsességén. Ameddig ők meg tudnak egyezni, addig döcög a koalíció, amint kiteszik valahonnan a lábukat, alvezéreik azonnal egymás hájának esnek. Ha bármi okból az utóbbi állapot találna állandósulni, úgy hamar oda jutnánk, hogy mindkét fél előállana a maga utolsó ütőkártyájával: a kisgazdapárt a parlamenti többség mindenre tekintet nélkül való teljes kihasználásával, a kommunista párt a direkt akcióval.

A végső kiéleződés hangulata, bár mindkét oldal gondolkodó fői félnek tőle, felmerült az országban: ma már nemcsak atrocitások, hanem ellenatrocitások is vannak, s a „polgárháború” szavát is kiejtették már, pedig ez azok közé a dolgok közé tartozik, melyeknek az emlegetés az éltető elemük. Ideje egészen csendesen megkérdezni: vajon függő külső ügyeink állása immár megengedi számunkra azt a luxust, hogy belső zavarainkkal foglalkoztassuk a világ sorsát intéző nagyhatalmakat?

Az egész helyzet pontosan megfelel a róka fogta csuka, csuka fogta róka állapotának, csak hiányzik az a varga, aki megfogja mind a kettőt. Pedig a politikai polarizálódás folyamatát ma még meg *lehet* és meg is *kell* állítani, mert ma még mind a két oldalon azok az erők vannak túlsúlyban, melyek tudják, hogy a demokratikus koalíciót *muszáj* fenntartani. Ehhez azonban a polarizálódás mindkét kritikus pontján, a kommunista pártban és a kigazdapártban egyaránt komoly belső tisztázódásnak kell bekövetkeznie. A két párt válsága teljesen egyidejű, logikusan összefügg, és csakis egyidejűen és összedolgozva lehet megoldani: a koalíció csak úgy működhet, ha a kigazdapárt hidegre teszi a maga jobbszárnyát, a kommunista párt pedig a maga baloldali szektásait. Ennek azonban egyik oldalról sem látványosan és a szem számára kell megtörténnie, hanem inkább befelé, csendesen, de alaposan.

Ez az, ami szükséges ahhoz, hogy a helyzetnek a jelen pillanataira jellemző elmérgesedését leküzdjük. Komoly remény van arra, hogy ez előbb-utóbb meg is fog történni. Ez azonban nem jelenti a kérdésnek hosszú lejáratra való elintéződését, mert bármennyire megerősíthető is a koalíció platformja, ez nem változtat sem a kommunista párt merev sémáktól terhelt politikai eljárás módjain, sem a kigazdapártnak statikus és defenzív szellemiségén. Hosszabb lejáratra többre van szükség, mint a kommunista balszárny és a kigazda jobbszárny háttérbe szorítására, mert a „szélsőségek” kikapcsolása önmagában nem termékeny cselekedet. Távlabbi perspektívában a kigazdapárt parasztdemokratái és fiataljai, a parasztpárt, a szocialisták fiataljai és a kommunista pártnak a hazai realitást elevenebbül megragadó – egyáltalán nem feltétlenül a legmérsékeltőbb – elemei, valamint az ezekkel kapcsolódni kész válogatott értelmiségi reformcsoport között kell majd a „második koalíció”, a nagy reformpolitika közös platformjának kialakulnia.

## A koalíció technikai zavarai és a koalíció erkölcsének válsága

A koalíció azonban ma nemcsak azért csikorog minden eresztékében, mert a politikai atmoszféra polarizálódott, hanem azért is, mert egyszerűen nem tanultunk még meg a koalícióval mint politikai instrumentummal bánni.

A koalíció a politikai művészetnek az egyik műszere, melynek megvannak a maga mindennapos kezelési és tisztántartási szabályai, megvannak a maga konvenciói és erkölce, s megvannak a maga veszélyei is, melyeket ugyancsak a politikai művészetnek a szabályai szerint lehet megelőzni próbálni. Az a koalíció, amely Magyarországot idestova csaknem egy esztendeje kormányozza, mindezekről nem látszik tudni semmit. A koalícióhoz mindenekelőtt hozzátartozik az, hogy legyen valamiféle vezetése, ami a dolgok rendje szerint nyilván a kormányelnök feladata. Ennek a feladata a koalíció mindennapos súrlódásait konkrét, termékeny kompromisszumok kidolgozásával elsimítani s a pártközi megállapodásokat irányítani. Ezt a feladatot azonban eddig nem tudta magáénak senki. A miniszterelnök pozíciójában kormányelnöki és államfői elemek keveredtek meglehetősen kideríthetetlen adagolás szerint, döntő kérdésekben pedig pártközi értekezletek határoztak a minisztertanácstól teljesen függetlenül, annál is inkább, mert a pártok vezetői miniszteri tárcákat nem vállaltak, és így a kormányzás felelősségétől távol maradtak. Ezek a legkiáltóbb anomáliák a végleges kormány megalakulásával a jelek szerint megszűnnek ugyan, de a jövő fogja kideríteni, hogy minden megtörténik-e, ami a koalíció eredményes működtetéséhez szükséges.

Koalíciónk jelen állapotában teljesen elfelejtődött az az igazság, hogy a minisztertanács és általában az egész kormányzás lényegében munkaközösség akkor is, ha ez a kormányzás koalíciós alapon történik. Lehetetlen dolog, hogy a miniszterelnök minisztertársai, a miniszter munkatársai személyének a kiválasztásába néha egyáltalán bele se szólhasson, mert ezt vagy azt a pozíciót egyszerűen megkapja egyik vagy másik párt, és mint valami hitbizománnyal, rendelkezik vele. Ez az eljárási mód egészen siralmassá válik akkor, amikor egyik vagy másik párt egy-egy ilyen pozíció elnyeréséért késhegyig menő harcot folytat, és mikor a kívánt pozíciót nagy nehezen elnyerte, akkor kezd csak kétségbeesett keresést annak betöltésére alkalmas személy után. Általában minden koalíció legnagyobb veszdelme a személyes kérdéseknek pártszempontú intézése. Ezen a téren ma nálunk a pártmegállapodásoknak és a pártközi sakkjátékoknak a szerepe

kiterjed olyan komoly, szakvontatkozású és erkölcsi jelentőségű állásokra is, amelyeknél ez egyszerűen megbocsáthatatlan. Az egyes szakminisztériumokon belül pedig a bürokráciának friss, új erővel való felfrissítése címén igen gyakran pártkiküldöttek egyoldalú vagy paritásos elhelyezése folyik.

A központi baja azonban az egész koalíciónak, ami egyben visszavezet a politikai polarizálódás bajához, az, hogy nincs *erkölcs*, enélkül pedig koalíció tartósan lehetetlen. Nem is olyan fontos, miféle erkölcsi kódex az, fő az, hogy legyen. Lehet a kaszinói túlzott előzékenység és tüntető becsület erkölcs, lehet a megbízható üzletember erkölcs – ma leginkább erre volna szükség –, és lehet a kollektivista testvériség erkölcs, csak az kell, hogy lehessen rá számítani. Vagy azt mondjuk egymásnak, hogy „számíthatsz reám, kérlek alássan”, vagy azt mondjuk, hogy „ilyen és ilyen teljesítmények fejében ennyi meg ennyi százalékos engedményt adunk, s azt álljuk is”, vagy azt mondjuk, hogy „a nagy kollektív célért életünket és vérünket”, de vagy így, vagy úgy, valaminek kell lennie, ami a szimpla célratörés nyereségét enyhíti és a partnerek engedékenységét kalkulálható módon irányítja. Ma ez teljességgel hiányzik. Az ellenfelek tesznek ugyan időnként engedményeket, de ezeket nem a koalíció lényegéből természetesen folyó dolgokként, a koalíció fenntartásának a szükségessége jegyében mérlegelik, s feltétlen lojalitással teljesítik, hanem a maguk elveihez és céljaihoz mérik, ehhez képest minden egyes alkalommal külön megünneplik először magát az engedményt, azután külön annak részben vagy egészben való betartását, és elvárják, hogy mindezt a partnerek is ugyanilyen áhítattal fogadják. Így áll elő az a helyzet, hogy mindkét oldal őszintén meg van győződve, hogy páratlan önmérsékletet tanúsít, ezzel szemben az ellenfélnek egyetlen szavát sem lehet biztosra vennie. A kommunista párttaktika válságával kapcsolatban utaltunk már arra, hogy ezen a téren a kommunista párt tud a maga direkt akciós beidegződéseivel a legnehezebben betörni a koalíció erkölcséibe, míg a kisgazdapárt politikája, mely szintén tud élni furfangokkal és ultimátumokkal, egészben masszívabb és kalkulálhatóbb. Viszont a kisgazdapárt oldaláról az a veszély fenyeget, hogy a koalíció elkövetkezendő zökkenőit esetleg majd úgy akarja áthidalni, hogy apellál parlamenti többségére s ebből folyó jogaira. Eltekintve attól, hogy ez a politika ma mi minden vonatkozásban volna irreális, rá kell mutatnunk arra, hogy téves az a közkeletű vélemény, mely szerint a kisgazdapárti többség politikai akaratának az érvényesülése a „demokrácia” követelménye. A parlamenti többség uralma csupán egyike a lehetséges demokratikus kormányzási gyakorlatoknak, de az összes parlamenti erők



állandó és arányos koalíciója nem kevésbé teljes értékű demokratikus gyakorlatot jelent. Hogy adott helyzetünkben mennyire az utóbbira van szükség, abban alig lehet valakinek is kétsége.

A koalíciónak mint a politikai művészet instrumentumának a morálja mellett, helyesebben az előtt azonban ott van a *közéleti erkölcs* maga, mely a koalíció eddigi szereplése alatt egyáltalán nem fényeskedik annyira, amennyire az Magyarország első demokratikus esztendejéhez illenék. Két kritikus és egymással összefüggő pontra kell itt rámutatnunk: a *sajtóerkölcsre* és az anyagi vonatkozású közéleti visszaélések, röviden *panamá* ügyére. Felelős, igazságkereső sajtó és demokrácia egymásnak kölcsönösen feltételei, és sajtónk mai erkölcsé és időnkénti hangbeli elvadulása mellett demokráciára való nevelődésről nem lehet szó! A hangsúly nem azon van, hogy sajtónk tónusa tompább, unalmasabb és elkentebb legyen: maradhat kemény, de ha a koalíciót s demokráciát fenn akarjuk tartani, akkor a jelenleginél sokkalta több tárgyi jóhiszeműséget kell felmutatni. Lehetetlen dolog, hogy sajtónk újból felvegye az átlátszó mellébeszélésnek, üres tájékozásnak, sanda rágalalmazásnak és hazug közhangulat-kialakításnak azt a stílusát, mely az összeomlás előtti utolsó évek sajtóját oly undorítóvá tette. Lehetetlen dolog, hogy sajtóban éles vádak jelenjenek meg keresztül-kasul anélkül, hogy az olvasó végül is valamely fél beismeréséből vagy a két vitázó fél egyöntetű megállapodásából megtudná, mi a végleges igazság. A koalíció atmoszférájának a megjavításához a legelső lépés kell hogy legyen valamiféle fegyverszünet az üres sajtóacsarkodások frontján és valamiféle kölcsönös megállapodás arra az eljárásra nézve, mellyel a komoly vádak tisztázása megnyugtató módon s a közvélemény színe előtt megtörténhetik. Lehetetlen dolog, hogy teljesen egyforma hangsúllyal és egyformán következmények nélkül hangozzék el az a vád, hogy ez vagy az a miniszter helytelen politikájával az országot bajba dönti, és az a másik vád, hogy meg nem engedhető pénzügyi manőverekben részt vesz, vagy ilyeneket tűr. Minthogy mind a kettő egyaránt az ádáz vádaskodás hangján hangzik el, amúgy is rosszul szoktatott közvéleményünk nem tud különbséget tenni, hogy az egyiket mint pusztá *véleményt* fogadhatja, s esetleg egy vállvonással elintézheti, míg a másikat olyan konkrét *állításként* kell kezelnie, melynek *valakire* nézve következményének kell lennie, s a következmények tisztázásának a *közélet színe előtt* kell megtörténnie. Közvéleményünk ma éppúgy, mint az egész huszonöt éves ellenforradalmi kormányzás alatt, meg van győződve, hogy rengeteg közéleti és közhivatali visszaélés folyik, melyeket eltussolnak. Természetesen többet képzelnek, mint amennyi a valóságban van, azonban a mennyiségben való tévedésük



nem változtat azon, hogy Magyarország még nem jutott a demokratikus tisztánlátásnak arra a fokára, ahol a visszaélések közéleti tisztázása elemi követelmény. Még nem tanultuk meg azt, amit az igazán demokratikus országok már tudnak, míg a külső presztízsen épülő feudális szellemiség nem tud: azt, hogy egy országot nem a kipattant panamák, hanem az eltussolt panamák mocskolnak be. Ahogyan a huszonöt éves ellenforradalmi kormányzat alatt az uralkodó csoport érdeke és presztízse indokolta az eltussolást, úgy ma a koalíció békéjére történik hivatkozás, minthogy alig van olyan visszaélés, melynek valamilyen pártvonatkozása nem volna. Melengetve javaslom, hogy ezen az aggodalmon tegyünk túl magunkat, és álljunk neki a szennyesek kitergetésének: nyugodtak lehetünk – vagy ugyanannyi joggal el is szomorodhatunk –, hogy némi ingadozás után a pártok „egyensúlya” ezen a téren is ki fog alakulni.

### A válság és európai helyzetünk

Sorra vettük a magyar demokrácia válságos problémáit, és úgy találtuk, hogy a helyzet súlyos, de nem reménytelen, mert mindenütt van a megoldásnak egy keskeny, de járható ösvénye. Tudnunk kell azonban, hogy az egész kérdéskomplexumnak van külpolitikai vonatkozása is. Ezzel is szembe kell néznünk.

A külpolitikai vonatkozás a megszállás válságának és a kommunista pártakciók válságának az együtt hatása folytán válik kritikussá. Mindkettő nyomában egy egységes félelem kelt fel, mely a megszállás válságos hatásait a szovjet tagállamiság tudatos előkészítésének, a kommunista pártakciók támadó szellemét a proletárdiktatúra tudatos előkészítésének véli, és a kettőt egyugyanazon tervnek tulajdonítja. Aki egy kicsit számot vet az európai és világhelyzettel és egy kicsit ismeri az érdekelt döntő tényezőket és gondjait, az nyilván látja, hogy ilyen terv nincsen. Van ezzel szemben egy világkonstelláció és azon belül Magyarországnak egy bizonyos helyzete, amely különösen veszedelmessé teszi azt, hogy a magyar közélet ilyenfajta félelmekkel teljék el. Ma a győztes szövetségesek csoportján belül bizonyos feszültség van az angolszász hatalmak és a Szovjetunió között. Hogy ez a feszültség a békekötések függő kérdései miatt éleződött-e ki, vagy fennmarad majd a békekötések után is, azt ma még nem tudhatjuk. Tény az, hogy a két oldal között ma bizonyos pozícióharc folyik, és tény az is, hogy ebben a harcban Magyarország is egy pozíció. Magyarországnak, mint pozíciónak a helyzetét az határozza meg,

hogy azok közé az országok közé tartozik, melyekre nézve az angolszász hatalmak is elismerik a Szovjetunióknak azt a biztonsági igényét, hogy ott bizalmát élvező kormányzati rendszerek és módszerek uralmát kívánja; viszont az angolszász hatalmak ezekre az országokra nézve sem szűnnek meg bizonyos meghatározott s közösen elfogadott, de különbözően értelmezett demokratikus alapelvek elfogadását és biztosítását kívánni.

Ha a Szovjetunió biztonsági igényeit helyesen akarjuk számba venni, akkor tudnunk kell, hogy a Szovjetunió külpolitikáját legalább egynemzedéknyi időig annak a támadásnak és pusztításnak az emléke fogja determinálni, melyet 1941-ben szenvedett. Számára tehát a határán fekvő országokban nem az a fontos, hogy ott vele az övével azonos politikai rendszer uralkodjék, hanem az, hogy ezek az országok a Szovjetunió elleni támadásnak kiindulópontjai ne lehessenek. Ebből a szempontból olyan kormány, mely eltérő politikai berendezkedés mellett teljes mértékben fel tudja kelteni a Szovjetunió bizalmát, és ugyanakkor az illető ország stabil többségére támaszkodik, a Szovjetunió számára többet jelent, mint olyan kormány, melynek politikai rendszere a Szovjetunióéval azonos, vagy hozzá közel áll, azonban az illető országon belül kisebbségben van, tehát fennmaradása beavatkozást vagy legalábbis állandó gondot kíván. Ebből a szempontból Magyarország e pillanatban szomszédaihoz képest kiemelkedően jól áll, tudnunk kell azonban, hogy ez a szerencsés konstelláció ma még nem nyugszik az ország egészének a szilárd és egészséges politikai judíciumán, hanem elsősorban bizonyos szerencsétlenségben is szerencsés előzményeken, néhány ember felelősségérzetén és bizonyos kisebb esetlegességeken. Az előzmény az volt, hogy azok az előző kormányzásban részt vevő erők, melyek iránt a Szovjetunió bizalmatlan lehetett, egész Délkelet-Európában Magyarországon omlottak össze leginkább, ugyanakkor azonban maradt egy politikailag és erkölcsileg komoly tőkével rendelkező párt, a kisgazdapárt, melyben az ország nem radikális demokratikus erői mégis megfelelő politikai kerethez jutottak. Döntő volt azonfelül annak a néhány embernek a felelősségérzete, akiken a koalíció eddigi működése is múlt: a kisgazdapártnak akadtak vezetői, akik bizalmat tudtak kelteni a Szovjetunióban, és a kommunista párt vezetői távol tudták magukat tartani a denunciaciónak attól a gyászos emlékü formájától, mely a többi pártokkal szemben a saját nagyobb fokú szovjetbarátságát igyekszik hangsúlyozni. Mindehhez járult a választást közvetlenül megelőzően a helyzet kiéleződésének, majd a megriadásnak s végül a nekibátorodásnak egy olyan egymásutánja, mely lehetővé tette a legkényesebb kérdéseknek még a választások előtt való tisztázását s ezután egy komoly, mondhatni tom-

pított hangulatú, zavarmentes választást. Mindez azt eredményezte, hogy a demokratikus koalíció egysztendei kormányzás után elérte azt, hogy Magyarország az egyetlen ország Délkelet-Európában, melyet a Szovjetunió és az angolszász hatalmak nemcsak a diplomáciai elismerés, hanem a demokráciaként való elfogadás síkján is *egyaránt* elismertek. A legégetőbb feladat azonban Magyarországnak ezt a megszilárdult politikai helyzetét emberek és esetlegességek helyett a világos politikai köztudat szilárd védelme alá helyezni. Ma ugyanis még az a helyzet, hogy Magyarországnak ez a szerencsés konstellációja nagyon könnyen kompromittálódhatik. Kompromittálódhatik éppen a politikai köztudatnak ama polarizálódása folytán, melyet az előző fejezetekben felvázoltunk. Ha ez a polarizálódás tovább folytatódik és tovább éleződik, ez annyit jelent, hogy a választásoknál többséget nyert kiscgazdapártban, mely egyúttal az a politikai alakulat, mely köré, akár tetszik neki, akár nem, a kommunistáktól való félelem csoportosul, tartóssá válik a párt eredeti magja és az odasereglett reakció közötti kapcsolat, azon az alapon, hogy közelinek és fenyegetőnek fogadják el azt a veszedelmet, mely az egész összesereglést létrehozta. Ha pedig a kiscgazdapárt elfogadná e veszedelem létezését kiindulópontnak, ez súlyosan megnehezítené számára a Szovjetunióval való bizalmi állapot fenntartását. Ekkor pedig kialakul az a katasztrofális helyzet, hogy a magyarországi politikai feszültség a világhatalmak politikai feszültségének egyszerű vetületévé válik, s a magyar politikai élet egyszerűen kettészakad angolpártiakra és oroszpártiakra. Az egyik oldal a konszolidációt, a jogbiztonságot és a parlamentáris demokrácia játékszabályainak biztosítását angol intervencióktól, a másik oldal a társadalmi átalakulás forradalmi lendületének a fennmaradását orosz intervencióktól fogja várni. Ez annyit jelentene, hogy Magyarország belpolitikai fejlődése ismét teljes mértékben a külpolitikai alakulás függvényévé válik, s belpolitikai válságainkat a nagyhatalmak minisztereinek, megbízottjainak és utazó nagyköveteinek mellékes megnyilatkozásai fogják determinálni. Erre hiába mondjuk azt, hogy „kis nemzet vagyunk”, vagy azt, hogy „szerencsétlen földrajzi helyzetünk folytán a nagyhatalmak érdek-összeütközéseinek a gyújtópontjában vagyunk”. Ezek mind üres beszédek. Ha így alakul, akkor azért fog a helyzetünk így alakulni, mert megint nem tudunk a saját talpunkra állni, és politikánkat megint vágyálmok és rémképek vezércsillagai jegyében akarjuk folytatni. Magyarország ezen az úton afelé tart, ahol tartott már egyszer 1944-ben, ha nem is azok felé a mélységek felé, de a súlytalanságnak ugyanolyan állapota felé: egy számításba nem vehető és számításba vételre nem érdemes tényezővé, egy semmit érő nemzetté válik, melynek

belső életében minden hatalmasság provokálhat neki tetsző fordulatot, de egyik sem számíthat arra a belső folytonosságra és önmagához való hűségre, amely nemzeteknek, nagyoknak és kicsiknek, egyedül tud súlyt adni a nemzetközi életben.

De vajon mit jelentene konkrétan ez a belső kettészakadás különféle lehetséges külpolitikai változások szempontjából? Abban az esetben, ha az angolszász–szovjet-orsz pozícióharc bármi okból kiélesednék, és ugyanakkor a magyarországi politikai élet polarizálódása tovább folynék, ez okot és indítékot adhatna Magyarországon nem éppen egy proletárdiktatúra, de egy baloldali kisebbségi kormányzás kísérletére, amely, ha nem is helyezkednék a teljes diktatúra álláspontjára, de legalábbis hangsúlyozottabb továbbfolytatását jelentené mindazoknak az akcióknak, amelyeknek olyan nagy részük van a Magyarországon ma domináló félelmi állapot kialakításában.

Mit jelentene viszont egy ellenkező irányú külpolitikai fordulat? Bármennyire is valószínűtlen, hogy az angolszászok speciálisan Magyarorszáért mint pozícióért fognak olyan erőteljes akciót kezdeni, mely eredményre vezethet, mindamelllett fel kell vetnünk ezt az eshetőséget is. Egyrészt azért, mert a magyar közvéleménynek egy részét ez az eshetőség foglalkoztatja. Másrészt azért, mert végeredményben az angolszász–szovjet viszony olyan egyszerre folyó, több sakkjátszmából tevődik össze, amelyekben a legkülönbözőbb húzások, előrelépések és visszalépések alkotnak összefüggő rendszert, s egy-egy húzás tíz más húzás esetleges együtt hatása alatt áll. Vessük fel tehát nyíltan, mit jelentene ma Magyarországon az „angolszász hegemonia”. Azok, akik egy ilyen fordulattal jóhiszeműen foglalkoznak, azt képzelik, hogy ennek megtörténte után nincs más dolgunk, mint élvezni azt a kifinomult angolszász politikai bölcseséget, mely a hegemoniája alá került s nem túl renitens népeket kevés emberrel, kevés zajjal és kevés súrlódással tartja befolyás alatt, presztízssére, anyagi erejére, politikai biztonságérzetére és dogmatizmustól mentes józan eszére támaszkodva. A dolog azonban nem ilyen egyszerű. A sok vágykép között nem vesszük észre, hogy már ahhoz magához, hogy Magyarországnak bármiféle elképzelhető külpolitikai fordulat ne okozzon bajt, nem is beszélve arról, hogy hasznára váljék, a mainál sokkalta mélyebben fundált belső egyensúlyra van szükség. A legműveltebb elképzelés az, hogy Magyarország bármiféle, saját erőfeszítésétől függetlenül beálló fordulattal egyszerre könnyebben kormányozható országgá válhatik. Ha a fentebb említett fordulat politikai lelki egyensúlyunk mai állapotában következne be, általa nem a szabályos és korrekt demokráciának a zavartalan apparátusa

indulna itt meg egyik napról a másikra, hanem a Magyarországon már eddig is nagy szerepet játszó félelem menne át védekezésből támadásba. A hangsúly nem a szabályos demokrácián, hanem a reformszándék elakadásán, a társadalmi erőviszonyok megmerevedésén, az 1945-ért való kiadós visszaütésen lenne, melynek során – a nyugat-európai stílusú demokrácia híveinek nem nagy öröme – nemcsak a bethleni Magyarország, hanem a gömbösi Magyarország bizonyos jelenségei is újból napvilágra bukkannának. A dolgok illetően fejlődése magukat az angolszászokat is meghökkentené, azonkívül egészen heves visszahatást váltana ki a munkáspárti baloldal részéről, és egészében azt a meggyőződést érlelné meg, hogy Magyarország demokratikus politikai vonalat kilengések nélkül önmaga erejéből fenntartani nem képes. Minthogy pedig közvetlen közelünkben előbb-utóbb könnyen kiderülhet Ausztria önálló államiságának törekény volta is, nagy valószínűséggel számíthatunk arra, hogy a monarchikus megoldásoktól amúgy sem idegenkedő angolszász világ előbb-utóbb – nem lelkesen, inkább vélt kényszerből és két lehetséges rossz között ingadozva – egyenesen beleerőltetne bennünket a harmadik, legrosszabb megoldás zsákutcájába: az egykori Monarchia osztrák és magyar csökevényéből álló demokratikus, keresztény és szociális alapszínezetű Habsburg-restaurációba; egy olyan államalakulatba, mely Közép-Európa politikai struktúráját nemzedékekkel vetné vissza. Nem kételkedem benne, hogy ha a magyar politikai közhangulat még sokáig él jelenlegi félelem gyötörte állapotában, meg fog jelenni egy ismerősen csengő, rosszhiszemű kérdésfeltevés. Pár évvel ezelőtt azt kérdezték: „Mit akarsz, Hitlert vagy Sztálint?”, most azt fogják kérdezni: „Mit akarsz, Ottót vagy Sztálint?”, és ez a kérdésfeltevés nem kevésbé veszélyes, mint az a régebbi, amely Magyarországot pár évvel ezelőtt katasztrófába vitte. Nem azért, minthogyha a maradék Ausztriával való kapcsolat abban az értelemben volna a magyar függetlenség halála s a magyarság elnyomása, ahogyan azt Hitler jelentette: egy hétmillió Ausztria részéről a komolyan vétel igényével nem állíthatjuk, hogy az majd csizmája alá tapodja a kilencmillió Magyarországot. A veszedelem ennél sokkalta nagyobb; Magyarországon magában kerül majd újból előtérbe az a jellegzetes, hamis politikai helyzetekben hamis formulákat kiagyáló, problémákat elkerülő, álmegoldásokkal megelégedő, következményeket le nem vonó, gyógyíthatatlanul beteg, adott helyzetben realizmust hangoztató, egyszerűen: *hatvanhetes* emberfajta, mely a kiegyezés óta tartó magyarországi politikai és közéleti kontraszelekció legvégzetesebb jelensége volt.

A baloldali kisebbségi diktatúra és a szovjet „gleichschaltolás” veszedelmével szemben tehát egyenrangú veszedelemként áll ott a Habs-

burg-restauráció veszedelme. Ezt az utóbbi lehetőséget azonban *ma* nem lehet komolyan veszedelemként emlegetni azok számára, akik a másik veszedelmet ennél közvetlenebbnek és konkrétebbnek érzik. Ha *ma* ennek a társadalomnak a Habsburg-restauráció veszedelmét kezdjük felvázolni, azt nem fogja másnak érezni, mint elterelési manővernek. Aki a hitel reményében vissza akarja utasítani a Habsburg-restaurációt mint a magyar függetlenség és a politikai fejlődés végzetes veszedelmét, annak ugyanolyan erővel és a nyilvánosság színe előtt vissza kell utasítani a másik, az ország bizonyos része által e pillanatban aktuálisabbnak tartott veszedelmet, a szovjet tagállamiságot is. Kétségtelenül igen kínos ilyen deklarációkat tenni a Szovjetunióval, egy olyan partnerrel szemben, aki ilyen nyilatkozatokra okot nem adott, s azt esetleg provokációnak is érezheti. Mégis meg kell ezt tenni, mert semmi sem veszedelmesebb, mint aktuális problémákat realizmusnak álcázott politikai gyávaságból kimondatlanul hagyni és ezáltal a föloldódást akadályozni. Különben is a magyar politikai életnek van egy olyan orgánuma, amely ezt a nyilatkozatot megteheti anélkül, hogy rosszhiszemű szovjetellenesség gyanújába esnék: a kommunista párt. Bár egyébként nem célszerű külhatalom és belső politikai párt világnézeti azonosságára apellálni, ezúttal ennek komoly jelentősége volna, már csak azért is, mert az ezzel kapcsolatos félelem sokkal inkább fél e vonatkozásban a kommunista párttól, mint magától a Szovjetuniótól, és igen sok jóhiszemű, radikálisan haladó magyar van, aki főleg a nemzeti függetlenség gondolata jegyében áll szemben a kommunista párttal. Ők csodálkoznának a legjobban, ha tudnák, hogy a kommunista párton belül milyen óriási azok száma, akik egy ilyen nyilatkozatot a magyar függetlenségi gondolat legteljesebb és legőszintébb átérzésével tudnának megtenni. S csak ezzel egyidejűleg lehetne azután teljes hitellel és teljes erővel leszögezni Magyarország külpolitikai elhelyezkedésének a végleges jelszavait, kimondván, hogy: *aki Magyarországból szovjet tagállamot akar csinálni, az hazaáruló, aki Magyarországon Habsburgot akar restaurálni, az is hazaáruló, aki pedig Magyarországot az elé a hamis alternatíva elé próbálja állítani, hogy csak e kettő között választhat, az kétszeresen hazaáruló*, mert e kettő között ott van a harmadik, egyedül helyes út, *a belsőleg egyensúlyozott, de radikális reformpolitikát folytató, demokratikus, független szabad Magyarország lehetősége.*

A magyar demokrácia válságáról felvett pillanatfelvételnél tehát azzal a tanulsággal kell végződnie, hogy bármennyire is nem tudunk rajtunk kívül álló erőkon és terheken könnyedén változtatni, a magunk politikai életének a belső egyensúlya mindenekelőtt rajtunk múlik, nem pedig rajtunk kívül álló fordulatokon. Fordulatokat csak az tud hasznára fordítani,



akinek belső egyensúlya a fordulatoktól független. Erre a belső egyensúlyra pedig Magyarországnak nemcsak azért van szüksége, mert egyensúlyban élni jó és termékeny állapot, hanem azért is, mert ez az egyensúly Magyarország európai helyzetében az egyetlen és eddig el nem játszott ütőkártya. Legyünk tisztában azzal, hogy Magyarország politikai ütőkártyák szempontjából lényegesen rosszabb helyzetben van, mint bármelyik kelet-közép-európai állam. Nem vagyunk hős szabadságharcosok, mint a jugoszlávok, nincs mögöttünk a húszéves demokrácia presztízse, mint a csehek mögött, nincs olajunk és utunk a Dardanellák felé, mint a románoknak és a bolgároknak, és a háborúból való kilépés senkinek sem sikerült olyan rosszul, mint nekünk. Az elkövetkezendő béketárgyalásokon, ahol nemzedékekre el fog dőlni, hogy nyomasztó és szűk vagy pedig elfogadható és megszokható határok közé kerülünk-e, egyetlen ütőkártyánk van, ami azonban adott esetben minden mással egyenértékű, sőt minden másnál nagyobb értékű lehet: egy konszolidált, de ugyanakkor egy radikális reformpolitika lendítőerejétől éltetett belpolitikai fejlődés. Ne felejtjük el, hogy a legsúlyosabb fordulat, mely bennünket a béketárgyalásokon érhet, az, hogy a nagyhatalmak végül is hozzájárulnak a magyarság rovására történő egyoldalú és brutális kitelepítési tervekhez. Egy ilyen igazságtalanság bizonyára súlyosan visszahatna a magyar demokrácia fejlődésére és a magyar nemzetnek a demokráciába vetett bizalmára. Ahhoz azonban, hogy e visszahatás hátrányaira a siker reményében lehessen hivatkozni, kell, hogy Magyarországon mutatkozzék a demokrácia terén egy olyan *biztató* kezdet, melyet *kár legyen* válságba dönteni!

Túl azonban a béketárgyalás szempontjain, a magyar demokrácia függő kérdéseinek a megoldásával olyan kérdéseket oldunk meg, melyek nemcsak a magunkéi, hanem az egész lázbeteg Európa kérdései. Ha a demokratikus koalíció működni képes Magyarországon, akkor ez, az angol-szász és szovjet-orosz stílusú demokrácia szintéziseként, gyakorlati mintául szolgálhat az Európa-szerte nehézségekkel küzdő demokratikus koalíciók számára. Ezáltal, bármily nagyigényűen hangzik is, Magyarország fontos és pozitív tényezőjévé válhatik az angol-szász–szovjet-orosz viszony szerencsés és biztató alakulásának is; hosszú távlatban pedig a demokratikus konszolidáció, a szocializmusra való átmenet és egy új, harmonikus társadalmi értékelési rendszer kiépítésének a műhelyévé is kinőheti magát. A mai Európában valamely kis nemzetre vár az a szerep, mely a francia forradalmat követő reakció után Belgium szerepe volt: termékeny példát és mintát adni a világot gyötrő ellentétek feloldása számára. Amely kis nemzet erre az útra lép, a nagyhatalmi sakkjátszmák és esetleges fordulatok között vergődő te-



hetetlen bábból az egész világban uralkodó feszültségek termékeny és szerencsés feloldódásának az eszközévé válhatik.

A végső tanulság tehát az, hogy belső fejlődésünk nem feltétlenül függvénye külpolitikai helyzetünk alakulásának, hanem a kettő kölcsönhatásban áll egymással, s tőlünk függ, hogy a belpolitikai fejlődést tegyük egyensúlyosabbá, öntörvényűbbé és külső helyzetünket is meghatározóvá. Minden felelősséget ennek a felismerésnek és az ebben rejlő lehetőségeknek a tudatában kell vállalnunk és viselnünk.

1945

## A MAGYAR DEMOKRÁCIA VÁLSÁGA CIKK VITÁJA

Folyóiratunk<sup>46</sup> legutóbbi számában *A magyar demokrácia válsága* címmel hosszabb cikk jelent meg Bibó István dr. tollából. A cikk körül annak idején nagy vita indult. Hogy a cikkben felvetett problémákat tisztázhassuk, és a véleményeket nyilvánosság elé tárjuk, a cikk fölött nyilvános vitát rendeztünk. Közöljük az elhangzott hozzászólásokat és elsősorban Lukács György kritikáját a cikkről. Ez utóbbit és Bibó első felszólalását teljes terjedelmében, a többi felszólalást gyorsírói jegyzet alapján, kivonatosan adjuk.

ORTUTAY GYULA, a vitadélután felkért elnöke nyitotta meg a vitát: Ezennel megnyitom a vitát, és örömmel üdvözlöm önöket. Az, hogy nagy számban és komoly érdeklődéssel jelentek meg, igen egészséges jelenség. Azt mutatja, hogy a bírálat és kritika szelleme kezd felülkerekedni olyan országban, ahol a becsületes kritikának eddig helye se volt. Minta előttünk a Szovjetunió realizmusa vagy az angolszász államoknak, nevezetesen Nagy-Britanniának az ironizmusig és a kíméletlenségig menő önkritikája. Kérem az őszinte és bátor kritika hangját a hozzászólóktól.

LUKÁCS GYÖRGY: „*A demokrácia válsága*” – *vagy jobboldali kritikája?* Tisztelt hallgatóim! Fel szokott merülni a kérdés, sőt nemegyszer kételkedő hangsúllyal is: lehet-e, szabad-e a mi demokráciánkban nyílt kritikával előállni. Szerintem semmi kétség akörül nem lehet, hogy lehet is, szabad is, kell is. Az ilyen kijelentés azonban nagyon általános. Kritika kell, de viszont minden kritika szükségképpen ismét kritikát idéz fel. Mert az új magyar demokrácia minden őszinte híve a kritikával szemben fel kell hogy vesse a kérdést: jobbról jön-e vagy balról? fejleszti vagy hátráltatja a magyar demokrácia fejlődését? tisztázza vagy összezavarja annak lényeges kérdéseit? Ha most már a vitánk tárgyát képező kritikával akarok foglalkozni, akkor mindjárt fejtegetéseim elején ki kell mondanom azok végkonklúzióját: az a kritika, amelyet Bibó István gyakorol a ma-

<sup>46</sup> *Valóság*

gyar demokrácia állítólagos válságán, fővonalában – eltekintve számos okos és helyes részlet-megállapításától – jobboldali kritika. Ezzel egyáltalában nem azt akarom állítani, hogy Bibó dr. szándékaiban és meggyőződésében jobboldali ember. Sőt ha azt az egyéniséget nézem, aki előttem a cikk olvasása közben kialakult, az a benyomásom, hogy a demokrácia híve, hogy komolyan aggódik a magyar demokrácia sorsán. Hogy ennek ellenére mért tartom cikkét jobboldalinak, az következő fejtegetéseimből remélhetőleg világosan kiderül. Hogy Bibó dr. esetleg nem ezt akarta, nem változtat a tényálláson semmit. „A pokol felé vezető út jó szándékokkal van kikövezve.”

## I.

Miért jobboldali ez a kritika? Kezdem mindjárt egy úgynevezett kényes kérdéssel, a rendőrséggel. Ez nem részletkérdés, hanem alapvető, különösen a *módszer* szempontjából. És fejtegetéseinkben különben is a módszer kérdéseinek kell a homloktérben állniuk, mert hiszen egy előadás keretében lehetetlen kérdésről kérdésre végigmenni a cikk egész gazdag anyagán.

Bibó itt felveti a „pozíciók” mindenáron való megtartásának kérdését. Azt vitatja, hogy ez helyén van a döntő harc küszöbén, de helytelen egy hosszú lejáratra szóló koalícióban. A cikk írója itt szem elől téveszti a mai helyzetnek azt az alapvető problémáját, hogy a fasizmus maradványai, a fasizmus újraélesztésére irányuló kísérletek és egyáltalában a reakció elleni harc létkérdése a magyar demokrácia továbbfejlődésének, sőt csak mai alapon való megszilárdulásának is. Mert mit mutatnak Bibó kritikájával szemben az utolsó idők tapasztalatai? Mindenekelőtt azt, hogy a rendőrség a magyar demokrácia *egyedüli* szerve, mely akcióképes a demokrácia elleni összeesküvések, a demokrácia ellenségei ártalmatlanná tételében. Minden más területen botrány botrányt ér, s az ügyészség és a bíróság magatartása igen sokszor egyenesen felbátorítja az ellenforradalmárokat arra, hogy nyíltan lépjenek fel a demokrácia ellen. Gondoljunk a Bilkey-féle összeesküvésre. A rendőrség felgöngyölítette azt. Az ügyészség sietett a vádlottakat szabadlábra helyezni. Ha a rendőrség nem olyan ügyes és erélyes, hogy a szabadon bocsátott összeesküvőket azonnal újból letartóztassa, az összeesküvők – hála ügyészség és bíróság „szakszerű” magatartásának – nyugodtan és szabadon folytathatnák kártékony tevékenységüket.

Ugyanez a kép áll előttünk a gazdasági konszolidáció önző és alattomos ellenségeit illetően. (Feketézők, síberek, árukészlet-rejtegetők.) Ha a magyar demokrácia eddig nem volt képes a gazdasági életet igazán erőlyesen megtisztítani, úgy annak oka ott keresendő, hogy egyéb szervei távolról sem állanak a rendőrség demokratikus éberségének színvonalán. Ez más szóval azt jelenti, hogy a tudatos baloldal kevesebb „pozíciót” hódított meg és tartott meg az ügyészségnél és a bíróságnál, mint a rendőrségnél. Bibó egy helyen okosan és találóan jegyzi meg a kommunista pártról, mint annak elvi érdemét, hogy semmiféle demokratikus szabályt nem enged arra kihasználni, hogy a társadalmi erőviszonyoknak a demokrácia érdekeivel ellentétes változását fedezzék vele. De ha ez így van – és csakugyan így van –, akkor mi jogon akarja Bibó dr. a kommunista párt magatartását a rendőrség kérdésében azzal diffamálni, hogy pusztá és a koalíciós politikán belül célszerűtlen „pozíció”-megvédést lát annak megszervezésében?

Bibó alapvető hibája ebben a kérdésben az, hogy a rendőrség kérdését szűken, apolitikusan, szűk „szakszerűséggel” nézi. Azt mondja: „A rendőrség nem az a terület, ahol nagyméretű, haladó szellemű alkotó munka számára sok lehetőség volna. A rendőrség egy szakigazgatási ág, melynek eljárás módjait – a demokratikusabb emberkezelés követelményétől eltekintve – nem a haladó szellemiség, hanem a jó szakigazgatás szükségletei és követelményei kell hogy megszabják.” Ezért követel Bibó itt is „konszolidációt”. A kérdés ilyen beállítása – eltekintve a „konszolidáció” kérdésétől, amelyre később részletesen rá fogok térni – jogász utópia. Nagy társadalmi átalakulások, a társadalom, az állam újjászerveződése idején a rendőrség sohasem pusztán „szakigazgatási ág”, hanem a politika, a társadalmi átalakulás egyik igen fontos fegyvere. „Konszolidáció” és vele tisztán „szakszerű” rendőrség csak akkor válik lehetővé, amikor az új rendszer esküdt ellenségei annyira meg vannak már törve, hogy lemondanak a komoly ellenállásról, az új rendszer elleni aktív küzdelemről. A vak is látja, hogy az új magyar demokrácia messze van még ettől a fejlődési foktól, sőt igazi harca ellenségeivel még csak most kezdődik.

Bibó helyesen látja, hogy a régi rend képviselőinek, a magyar uraknak nincs erkölcsi joguk a rendőrség ellen panaszkodni. Azt is látja, hogy a magyar úri rend – összehasonlítva a franciával vagy az oroszsal – aránylag igen olcsón úszta meg a magyar demokratikus átalakulást. De mind-ebből mint következtetést csak annyit von le, hogy rábeszéli a magyar úri rendet: ne akarjon visszaütni, ne igyekezzék régi pozícióit visszahódítani. Ez a rábeszélés – most már morális vonalon – ugyanolyan üres utópia, mint előbb a rendőrség pusztá „szakszerűsége” volt.

Ha most már azokat a végső következtetéseket nézzük, amelyeket Bibó eddig elemzett, igen ellentmondó fejtegetéseiből levont, akkor világosan áll előttünk bírálatainak jobboldali irányzata. Ha ironizálni akarnék, azt mondhatnám: szép tőle, hogy visszautasítja azt a vádat, mintha: „ami ma Magyarországon folyik, az csak az ingek színében tér el a Szálasiék uralmától.” De minden ironia nélkül jobboldalinak kell minősíteni az ilyen következtetést: „be kell ismernünk, hogy igenis össze lehet mérni a Szálasi és Sztójay előtti ellenforradalmi kormányzásnak, a bethleni és keresztes-fischeri politikának... módszereivel.” Egészen eltekintek ez állítás ténybeli tarthatatlanságától. Nézzük tisztán politikailag. Ki nyomott el, ki tartott féken kit – akkor és most? És ha ezzel kapcsolatban a cikk „a bizonytalanságnak és kiszolgáltatottságnak” „megalázó érzéséről” beszél, amely az érdekelteket akkor és most – egyformán – eltöltötte, akkor joggal felvethető és felvetendő a kérdés, hogy akkor azok éltek bizonytalanságban és kiszolgáltatottságban, akik Magyarországot megújítani akarták, akiknek minden törekvése arra irányult, hogy hazájukat megállítsák azon a lejtőn, amelyen az az ellenforradalmi kalandorpolitika lefelé sodorta; hogy most viszont azok élék át ezeket a „megalázó érzéseket”, akik politikailag és gazdaságilag egy új katasztrófa felé taszítják hazánkat. És itt az a véleményem, hogy mindenki, aki nem jobb felől bírálja az új magyar demokráciát, fel kell hogy vesse magában a kérdést: *miért ne* éljenek az ilyen emberek a bizonytalanság, a kiszolgáltatottság állapotában? Az a véleményem, hogy a magyar demokrácia számára halálos veszedelem volna, ha az ellenforradalmárok, az összeesküvők, a síberek és a spekulánsok biztonságban érezhetnék magukat – hála a magyar rendőrség Bibó követelte „szakszerűségének”.

## 2.

Ez a példa átvezet a módszer kérdésére. Bibó írói erénye, hogy jól ismer bizonyos elterjedt tömeghangulatokat, hogy számol és szembenéz velük. Ez kétségtelenül helyes: a tömegpszichológia ismerete nem lényegtelen része a politikai elemzésnek; de csak része. Ha valamely tömeghangulatot helyesen akarunk értékelni, akkor mindig vissza kell mennünk azokra az alapvető gazdasági és politikai tényekre, amelyek talaján az ilyen tömeghangulatok teremnek. Akkor lehet csak értelmesen felvetni a kérdést: társadalmilag jogosult-e ez a tömeghangulat, mi felel meg neki a társadalmi valóságban, hogyan viszonylik a tömegekben pszichológiailag élő célkitűzés, tárgy stb. a valóságos élet objektív tárgyaihoz? Csakis az objektív

kérdések helyes megoldása után találhatjuk meg a helyes módszert arra, mit és hogyan kell tenni, hogy helyesen reagáljunk a tömeghangulatokra. Nem lehet például egy vérvádeset körül támadt tömeghisztériát helyesen megítélni, ha nincs objektíve megalapozott álláspontunk a vérvád tarthatatlanságát illetően. Így hát bizonyos tömeghangulatok, még ha nagyon elterjedtek is, magukban véve nem okvetlenül alapvető tények, hanem sokszor csupán azoknak eltorzult vetületei. Bibó azonban úgy számol minden tömeghangulattal, legyen annak tartalma bármennyire irreális, mint alapvető politikai ténnyel. Ennek következtében számos döntő kérdésben teljesen hamis, a valóságos élet tényeinek meg nem felelő szembeállításokhoz jut, úgy a belpolitika, mint a külpolitika területén.

Nézzük mindenekeelőtt cikkének kiindulási pontját: a demokrácia „váltásban van, mert félelemben él”. Bibó itt kétféle félelemről beszél, amelyeket mint teljesen egyenrangú és egyenértékű politikai tényezőket tárgyal: a proletárdiktatúrától, illetve a reakciótól való félelmet. Lehet-e azonban, ha a reális politikai elemzés síkján akarunk maradni, ezt a két „félelmet” összehasonlítani? A „legyen úgy, mint régen volt” világnézete széles, még mindig hatalmas gazdasági eszközökkel, fontos politikai és társadalmi kulcspozíciókkal rendelkező rétegek ideológiája. A demokratikus fejlődés éppen csak hogy megkezdte ezeket megingatni. Most kezd csak hozzányúlni a régi rend közigazgatási pozícióihoz; olyan pozíciókhoz, amelyeknél a radikálisan demokrata reform szükségességét Bibó maga is elismeri, még az ő „limitált forradalom” koncepciójának kereteiben is. Ha tehát ennek az alapvető ténynek helyes felismeréséből a dolgozó nép, a munkásság és a parasztság tömegeiben az a hangulat támad, amelyet Bibó, nem a legszerencsésebben, a reakciótól való „félelemnek” nevez, úgy ennek a tömeghangulatnak megvan a maga reális társadalmi oka, az ellenség, aki ellen a tömeghangulat irányul, tényleges, létező, aktív ellensége a magyar demokráciának.

Hogy áll most már a helyzet a proletárdiktatúrától való „félelmet” illetőleg? Bibó maga is tudja, hogy nincsen komoly ember, komoly tömegerő Magyarországon, amely a proletárdiktatúrát akarná. A proletárdiktatúrától való „félelem” részben ideológiája a fent elemzett reakciós rétegek védekezésének, egy olyan osztályvédekezésnek, amelyet Bibó maga sem tekint jogosnak, részben ugyanezeknek a rétegeknek támadásba való átmenése, suttogó stb. propagandája, mely proletárdiktatúrával ijesztgeti a politikailag nem tudatos tömegeket, hogy elhárítsa a termelés ellenőrzését, az állami, megyei és községi apparátus megtisztítását, hogy megnyirbálja vagy visszacsinálja a földreformot stb. stb.

A tömegpszichológiai módszer ilyenén elvont abszolutizálása, kizárólagossága döntő mozzanata Bibó módszerének; egyik döntő oka politikai következtetései helytelenségének. Mert ez a „félelem” a proletárdiktatúrától szerinte oka annak, hogy miért koncentráldott minden reakciós elem a kisgazdapárt körül, miért kapta meg ezek támogatásának segítségével a kisgazdapárt a szavazatok többségét. Ebből most már Bibó azt a következtetést vonja le, hogy a kisgazdapárt – főképpen paraszti – magját, melyet a cikk nagyjából helyesen jellemez, meg kellene nyerni egy „limitált forradalom” számára. Helyes-e ez a kérdésfeltevés? Azt hisszük: nem. Nem, mert az elemzésnél elhanyagolja az objektív társadalmi helyzet döntő mozzanatát: az ország volt urai *egy csatát* elvesztettek (földosztás). A későbbi események azt mutatják, hogy még ezt az *egy csatát* sem tekintik végleg elveszettnek. (Az új paraszti birtokok telekkönyvi betáblázásának általános szabotázsza, Kerék-féle törvényjavaslat.) Főleg azonban ezzel az *egy csatavesztéssel* még nem tekintik *az egész hadjáratot* elveszettnek. Nem akarnak további pozíciókat, nevezetesen államhivatali, bírói, megyei stb. pozíciókat feladni. (Az „érveket” itt az úgynevezett „szakszerűség” hánytorgatása liferálja, amely szomszédság alkalmas lehetne arra, hogy Bibó dr.-t elgondolkodásra, önkritikára serkentse; annál is inkább, mert olyan politikus, mint Nagy Ferenc, az MKP politikai akadémiáján tartott felszólalásában nyíltan kimondta, hogy a most állásban lévő bürokrácia túlnyomó többségét ő sem tekinti igazán szakembernek. Az ilyen ideológiai előretörésekben, tömeghangulatoknak ilyen eszközökkel való kiváltásában évszázadok óta uralkodó, most előjogaikat féltő, tapasztalt osztályok stratégiája nyilvánul meg. Bibó állításával ellentétben igenis tény az, hogy ezek a rétegek betódultak a kisgazdapártba, mégpedig azért, hogy megpróbálják megismételni, ami 1919 után már egyszer sikerült nekik: megismételni Nagyatádi Szabó sorsát a mai kisgazdapárttal. És hogy itt nem mint kommunista állók a reakciótól való „félelem” pusztán tömegpszichológiai hatása alatt, hanem objektív tényekről beszélek, arra elsősorban maga Bibó tanít meg bennünket. Azt írja ugyanis cikkében a kisgazdapártról: „...ma kezd veszedelmesen hasonlítani a magyar történelemben oly ismerős mamut kormányzó pártokhoz, Tisza Kálmán Szabadelvű Pártjához, Tisza István Munkapártjához, Bethlen István Egységes Pártjához, Gömbös Gyula NEP-jéhez és Teleki-Kállay MÉP-jéhez.” Ha a szavaknak van értelmük, úgy ezzel a hasonlattal Bibó maga is látja a Nagyatádi-ellenes stratégia megismétlésének kísérletét és perspektíváját. Hogy ez a kísérlet megtehető, annak objektív alapjai vannak a birtokos parasztság gazdasági és társadalmi helyzetében, kapcsolataiban úgy felfelé, mint lefelé, úgy jobbra, mint balra. A kérdés az: milyen utat választ a parasztság zöme?



Ezért a Bibó által előtérbe állított „félelem a proletárdiktatúrától” csak propagandaeredmény vagy legfeljebb a politikai élet felszíne, mert hiszen éppen azok, akik ezt a tömeghangulatot létrehozni igyekeznek, a legjobban tudják, hogy a proletárdiktatúrának ma semminemű politikai aktualitása nincs. Ezt a választások idején egy kisczardapárti újság – ha jól emlékszem a *Magyar Nemzet* – nyíltan be is ismerte. Megállapította, hogy a mai, sőt a holnapi napot illetően messzemenő egyetértés van a függetlenségi frontot alkotó demokratikus pártok között. Ennek ellenére felhívta a választókat arra, hogy „világnézeti” alapon szavazzanak le: magántulajdoni rend és szocializmus között kell „világnézeti” alapon választani; aktualitása ennek a kérdésnek, a lap saját bevallása szerint, még mint perspektívának sincsen.

A másik oldalon a reakció nem fantom, nem rémkép, nem valami távoli jövő „világnézet” perspektívája, hanem a mai nap fenyegető társadalmi valósága. Harc tárgya az új és a régi Magyarország között. Bibó sok esetben, különösen ha úr és paraszt viszonyáról van szó, helyesen látja az ellentétet, még azt is, hogy itt megegyezés, kompromisszum nem lehetséges. De mivel helytelen módszerével, a kétféle „félelem” tisztán tömegpszichológiai tárgyalásában egy nevezőre hoz teljesen heterogén szociális tartalmakat, a kép, amelyet ad, hamissá kell hogy váljék. Sőt mivel a diktatúrától való „félelem” tömegpszichológiai hatása – lásd a kisczardapárt választási győzelmét – nagyobb, olyan benyomást kelt az olvasóban, mintha ez az objektíve teljesen irreális tendencia komolyabb társadalmi valóság lenne, mint az igazán fenyegető reakció.

Ugyanilyen hamis pszichológiai módszerrel tárgyalja Bibó az MKP úgynevezett taktikai válságát. Kiindulási pontja ez esetben az 1917–20-as évek „élménye”. A kommunisták, Bibó szerint, „nem tudnak szabadulni egy mágikus erejű dátum, 1917 bűvölete alól”. Létrejön bennük a „lélektani fixáltságnak” állapota, mely „egy bizonyos kontraszelekciót is létrehoz, mert elriasztja azokat, akik a konkrét alkotó munkát többre becsülik a hatalomra jutás központi kérdése körül forgó harci állapotnál”. Nem térünk ki arra, hogy Bibó itt megismétli azt a módszertanilag hibás koncepciót, amellyel a rendőrség tárgyalása alkalmával találkoztunk, amennyiben mereven szembeállítja a hatalomért vívott harcot a pozitív alkotó munkával. Számunkra itt az a fontos, hogy ennek az „élménynek” és „mágikus bűvöletének” segítségével milyen képet rajzol a kommunista pártról. Ennek a képnek fővonásai: százszázalékos szocializmus, a „harcos kisebbség” fölénye a „merőben szavazó többség felett”, direkt forradalmi akciók stb. Mindez semmi más, mint felületes megfigyelések felületes általánosítása, de éppen azért van benne vala-

mi, ami be nem avatottak részére meggyőzően hangzik; mert a Bibó adta képben vannak vonások, amelyek a kommunista pártok felfogásainak fejlődésében egyes szakaszokban szerepet játszottak. (Természetesen vannak az MKP-ben is egyesek, akik ezeken a fokokon megálltak.) De egészben véve ez a kép felületes pszichológiai konstrukciónak objektív jellemzéssé való felnagyítása. Az ilyenfajta konstrukciók az utolsó évtizedekben nagyon divatban voltak. Hogy itt csak egy magas színvonalú példára utaljak, itt van a Prohászka-féle történetfilozófia, amelyben mindenfelől összehordott, helyes és helytelen megfigyelésekből létrejön a Vándor (német) és a Bujdosó (magyar) „alakja”. Prohászka konstrukciója szellemesebb a Bibóénál, de azért a Bibó kommunistája éppoly kevésbé hasonlít a mai valódi kommunistákhoz, mint a Prohászka-féle Vándor a némethez, a Bujdosó a magyarhoz.

Szükséges-e ennek a konstrukciónak részletes cáfolata? Vajon nem a kommunista Lenin volt az, aki 1905-ben körömszakadtig küzdött a menševik Trockijjal, hogy elismertesse e forradalom polgári demokrata jellegét? Nem ugyancsak ő vitte az új gazdasági politika segítségével keresztül – éppen a százszázalékos szocializmus hívei ellenében –, hogy a Szovjetunió a szocializmus építésének konkrét útjára lépett? Vagy végül – hogy a szociáldemokráciával való szembeállítást is tekintsük – a parlamentarizmus kérdésében Lenin 1907-től 1910-ig orosz vonalon, 1920-ban nemzetközi vonalon kierőszoakolta a kommunista párt részvételét a parlamentekben, és kidolgozta azok parlamentáris taktikáját stb. stb. Az olyan konstruált lélektani sémák, mint a Bibóéi, sohasem fogják egy eleven párt politikai és világnézeti lényegét még csak meg sem közelíteni. És ha Bibó az MKP-ről ilyen karikatúrát rajzol, akkor – anélkül hogy akarná – jobboldali kritikát gyakorol: alátámasztja azt a „félelmet”, mintha az MKP – minden kijelentése, cselekedete stb. ellenére – titokban mégis a diktatúrára törne. És Bibó végigviszi ezt a torzképbe átcsapó konstrukciót, noha maga is tudja, és cikkében – bár melleleg – kiemeli, hogy a népfrent immár tíz éve központi kérdése minden kommunista párt taktikájának.

Végül – hogy befejezzük a módszertani példákat – nézzük a Bibó-féle elméletet a szélső szárnyak kikapcsolásáról. Ez is pszichológiai alapokon nyugszik. Mindenekelőtt egy pszichologikus alapú üres konstrukción, hogy ti. a „középpártok” (a szociáldemokraták, a parasztpárt) meggyengültek, „a valóságban nincsenek sehol”. Pedig Bibó szerint e két párt együttműködésének kellene megakadályozni a magyar politikai élet, szerinte végzetes, polarizációját. A kivezető út tehát a centrum összefogása a két szélső párt szélsőségei ellen. Ez ismét üres konstrukció, elvonatkoztatva a valóságtól, a magyarországi fejlődés reális politikai hagyományaitól. Gondoljunk

a munkásegység mélyen gyökerező követelésére, amely oly szorosan összefűzi a két munkáspárt proletártömegeit: gondoljunk a szociáldemokrata párt és a régi kisgazdapárt együttműködésére a reakció idejében; gondoljunk végül az MKP és a parasztpárt régi időre visszamenő kooperációjára a radikális agrárátalakulás tekintetében. Bibó szerint a valóságban tulajdonképpen csak két párt létezik, a kisgazdapárt és a kommunista párt. Mindegyiknek van egy végső ütőkártyája: az egyik oldalon a parlamenti többség mindenre tekintet nélkül való kihasználása, a másik oldalon a direkt akció. Hogy ez a veszedelem ne fenyegetsen, úgy a kommunista pártban, mint a kisgazdapártban belső tisztázódás szükséges: „...a koalíció csak úgy működhet, ha a kisgazdapárt hidegre teszi a maga jobbszárnyát, a kommunista párt pedig a maga baloldali szektásait.” Itt ismét pártpszichológiai konstrukció áll előttünk, amely eltakarja azt a valóságot, hogy a szektásoknak semmi, de semmi befolyásuk a kommunista párt vezetésére nincsen. Itt tényleg szociálpszichológiáról van szó, arról, hogy a kommunista pártnak vannak egyes, a fejlődéstől elmaradt, a régi felfogásban megcsontosodott elemei (tizenkilencesek). A kisgazdapárt jobbszárnyánál ellenben objektív társadalmi, osztálykülönbségről van szó. A pszichologizálás tehát ismét egy nevezőre hoz a valóságban teljesen heterogén elemeket. Bibó itt nem veszi tekintetbe, hogy a kommunista párt szociálisan homogén, míg a – most megnőtt – kisgazdapárt heterogén, sőt ellenkező érdekektől vezetett társadalmi rétegek egyesülése.

Ugyanilyen természetű konstrukcióval állunk szemben a külpolitika kérdésében. Bibó megint poláris ellentéteket szerkeszt. Az egyik póluson van a „tagállam”, a másikon a Habsburg-restauráció réme. „Pár évvel ez előtt azt kérdezték: »Mit akarsz, Hitlert vagy Sztálint?«, most azt fogják kérdezni: »Mit akarsz, Ottót vagy Sztálint?«” Ez a két „veszedelem” Bibó elgondolásában kifejezetten mint egyenlően fenyegető áll egymással szemben: „A baloldali kisebbségi diktatúra és a szovjet »gleichschaltolás« veszedelmével szemben tehát egyenrangú veszedelemként áll ott a Habsburg-restauráció veszedelme.” Itt ismét teljesen hamis konklúziók jönnek létre azáltal, hogy Bibó – újból tömegpszichológiai alapon – heterogén, egészen ellenkező valóságértékű tényeket hoz közös nevezőre. Elismerjük, hogy Bibó egyes fejtegetéseivel egészen helyesen látja a kérdés egyes oldalait. Helyesen ismeri fel, hogy a Szovjetunió semmiféle „gleichschaltolásra” nem törekszik, hanem csak arra, hogy a környező országok „a Szovjetunió elleni támadásnak kiindulópontjai ne lehessenek”. Sőt azt is felismeri, hogy a Szovjetunió külpolitikája szempontjából értékesebb egy stabil, demokrata, szovjetbarát rendszer, mint egy a Szovjetunióval azo-

nos, de belül ingatag alapokon nyugvó kormányzat, melynek „fennmaradása beavatkozást vagy legalábbis állandó gondot kíván”. És ugyancsak felismeri, hogy a kommunista párton belül „milyen óriási azok száma”, akik egészen őszinte hívei Magyarország teljes függetlenségének. Hol van tehát az objektív társadalmi alapja a „tagállamság” rémképének, ha azt se a Szovjetunió, se a kommunista párt nem akarja? Ezzel szemben látható, hogy a Habsburg-restaurációnak reakciós körökben annyira vannak hívei, hogy azok nézetüket a parlament vitáiban nyíltan kifejezhatték. E két „félelem” egyenrangúnak tárgyalása tehát ismét helytelen, pszichologisztikus konstrukció, s tartalmában jobboldali irányzatot jelent, mert eltereli a figyelmet az *egyedül* aktuális reális veszedelemtől: a reakció restaurációs kísérleteitől.

Foglaljuk össze ezt a gondolatmenetünket: Bibó finoman és érzékenyen reagál bizonyos tényleg létező tömeghangulatokra. Módszertani tévedése, hogy bennük végső társadalmi tényeket lát, és ezért nivellálja azokat, amelyeknek komoly társadalmi alapjuk van, azokkal, amelyeket csak bizonyos, az igazi politikai célokat leplező nyílt vagy suttogó propaganda vált ki. Így jön létre nála a gyökerében hamis „polarizációs” veszély álláspontja s ebből az a teljesen helytelen követelés, hogy a „centrum” vegye át a szélső szárnyaktól a vezetést.

### 3.

Mindezzel eljutottunk Bibó dr. politikai koncepciójának központi kérdéseire, tehát egy réteggel mélyebbre, mint fejtegetéseink elején: az alapvető helyzetelemzéshez és a perspektívához. Nézzük meg ezeket közelebbről. Bibónak igaza van, ha a fasizmus és a reakció viszonyában, e viszony helyes megértésében a mai helyzet egyik kulcskérdését látja. Azonban elemzése itt is nagyon ellentétes. Leírásaiban helyesen emeli ki, hogy Magyarországon, mint „ferde és kóros fejlődésű” országban számos rétege van a társadalomnak, mely bizonyos körülmények között úgyszólván belecsúszott a fasizmusba; hogy számosan voltak, főleg a régi uralkodó osztályban, akik, ha bizonyos okokból nem is léptek fel nyíltan, „potenciálisan” fasiszták voltak.

Ezzel a helyes leírással azonban gyökerében helytelen elemzések állnak szemben. Bibó egy helyen egészen általánosan fejezi ki alapfelfogását: „Európa politikai frontjai ma egészen világosan nem két részre, hanem három részre oszlanak: konzervatív tradicionalizmusra, baloldali

szocializmusra és mindkettőjük torz egyvelegére: a fasizmusra.” Ennek az elemzésnek úgyszólván minden szava egynéhány félrevezető helytelenséget tartalmaz: először elmosza az összefüggést reakció (konzervatív tradicionalizmus) és fasizmus között; másodsor összefüggést interpretál bele szocializmus és fasizmus közé; harmadszor eltünteti a világból azt a tényt, hogy mindenütt vannak komoly, meggyőződéses, sőt radikális demokraták, akik a szocializmus tanait elutasítják. (Nálunk például éppen a parasztpártban és a kisgazdapárt balszárnyán – tehát éppen azokban a rétegekben, amelyeknek Bibó szerint mint „centrumnak” át kellene venni a vezetést.) Ennek a gyökerében hamis megállapításnak az a következménye, hogy Bibó az utolsó huszonöt év magyar történetét teljesen helytelen megvilágításba helyezi: „A fórumon zajló politikai küzdelmek 1920 és 1945 között a reakció és a fasizmus *egymás közötti* (aláhúzás a szerzőtől) harcai voltak.” Bibó itt ismét félrevezető felületi jelenségeket tesz meg a történelem lényegének.

A leírás tartalma tehát, hogy a magyar reakció (sőt a magyar élet egyes magában véve nem reakciós elemei is) a magyar fejlődés betegsége következtében belenőttek a fasizmusba. Az elemzés eredménye: reakció és fasizmus szöges ellentétek. Hol az igazság? Fővonalában nyilvánvalóan a Bibó-féle leírás a helyes. Kétségtelen, hogy voltak magyar reakciósok, akik – főleg mint a német orientáció ellenfelei – nem váltak kifejezetten fasisztákká. De kétségtelen az is, hogy legtöbbjük, ha választás elé került komolyan baloldali politika és fasizmus között, az utóbbit választotta. Ez az összefüggés oly nyilvánvaló, hogy Bibó figyelmét sem kerülte el, bár magát az összefüggést ismét helytelenül és félrevezetően fogalmazza: „A fasiszta – többek között – olyan dolgokat *támad*, amelyektől a reakció *fél*.” (Aláhúzás a szerzőtől.) Nyilvánvaló, hogy Bibó formulázása igen helytelen. Gondoljunk az utolsó huszonöt év igazán központi társadalmi kérdésére, a munkások és a parasztok megmozdulására. Lehet-e azt állítani, hogy Szálasi vagy Imrédy támadott, míg Bethlen vagy Gömbös „fél”? Nyilván nem. *Ők* éppen úgy „támadtak”, mint fasiszta utódjaik, csak más társadalmi erőviszonyok között más taktikával, más eszközökkel.

Bibó ironikusan emeli ki, hogy a dialektika kérdéseibe nem ajánlatos „kívülről” beleszólni, de azt hisszük, hogy egyáltalában nem kell „felkent papnak vagy fémjelzett írástudónak” lenni ahhoz, hogy lássuk: abból, hogy nem minden „kisnyilas” volt eredetileg reakciós, hogy nem minden reakciós fejlődött fasisztává, még távolról sem következik annak cáfolata, hogy – fővonalában – igenis a magyar reakció nőtt át a fasizmusba. Reakció és fasizmus között a valóságban, úgy a múltban, mint a jelenben, szakadatlan, néha szabad szemmel alig megkülönböztethető átmenetek

vannak. Ez pedig döntő politikai kérdés volt a múltban, s az a jelenben is. Mert a hitleri háborúból való idejekorán történő kiugrás messzemenőleg ezen hiúsult meg. Azon, hogy a hitlerizmus külpolitikai, de reakciós ellenzéke, még akkor is, amikor már tisztán látta a hitleri politika csődjét, jobban irtózott az egyedül lehetséges kivezető úttól, ti. belül együtt menni a Függetlenségi Fronttal, kifelé csatlakozni a Vörös Hadsereghez és vele együtt kiverni Hitlert, mint akár attól, hogy az örökös taktikázás, halogatás, kétszínű játék Hitler foglyaivá tegye őket, még fizikai értelemben is. Innen van az a Bibó által megállapított „pszichológiai tény”, hogy a német megszállás a reakciós emlékében egyáltalában nem úgy él, ahogy volt, mint rémuralom; innen van, hogy akkor Magyarországon alig volt komoly ellenállás, hogy a magyar vezető réteg legnagyobb része lelkiismeretesen, „szakszerűen” kiszolgált a német megszállókat. Innen van ma, hogy bizonyos reakciós körökben nyíltan kifejezett rokonszenv nyilvánul meg még az országrontó Bárdossyakkal szemben is stb. stb.

Ezeket a tényeket, kétségtelen, Bibó is látja. Sőt látja Magyarország általános helyzetét is: „Valóban, Magyarország 1944-ben a fejlődési zsákutcának, az eleven tradícióitól való végleges elrugaszkodásnak és a politikai erkölcsök lezüllésének olyan mélypontjára jutott, hogy a legtisztességesebb konzervativizmussal szemben is felvethető az a kérdés: mit akar egyáltalán Magyarországon konzerválni.” De Bibó álláspontja, éppen ezekben a főkérdésekben, annyira ellentmondásos, hogy nem talál helyes kivezető utat, hogy kritikája, bár nemegyszer helyes megfigyeléseken alapszik, végső fokon ismét csak a jobboldali politikát támogatja. Bibó most is helyes megfigyelésből, helyes ténymegállapításból indul ki: az igazoló eljárás csődjéből. De honnan ez a csőd? Onnan, hogy a pozícióért elkeseredetten és ügyesen hadakozó reakció sikeresen felhasználta a maga céljaira az átalakulás nem eléggé forradalmi, az ellenfelekkel szemben túlságosan lojális legalizmusát. Bibónál itt ismét ellentmondó és magukban véve is helyt nem álló nézetekkel találkozunk. Mindenekelőtt a mai magyar helyzet számára nem ismeri el azt a társadalmi átalakulásban múlhatatlanul szükséges gyakorlatot, „hogy a jogszabályokat nem kell szorosán alkalmazni, hanem a legteljesebb rugalmassággal a jogszabályok mögött álló világnézet nagy, végső céljaihoz igazítani”. Nem, mert, szerinte, koalíciós rezsimben a jogszabályokat „precízen, mondhatnám túlzott lojalitással kell alkalmazni”. Azt a gondolatot, hogy a különböző világnézeti, de a koalícióban egyesült pártoknak lehetne az a közös felfogásuk, hogy a demokráciát mindenáron meg kell védeni ellenségei ellen, Bibó számításba se veszi.



A demokrácia különböző formáit Bibó egy másik helyen – a ma nálunk szokásos módon – mint keleti és nyugati formákat tárgyalja. A nyugati formáknál a hangsúly a „játékszabályok” betartásán nyugszik; a keleti forma lényege az ellenfelekkel szemben való keménység, „továbbá közelebbről meg nem határozott, széles hatáskörrel bíró demokratikus összerveknek” életre hívása, tömegakciók nagy szerepe. Itt mindenekelőtt arra kell felhívni a figyelmet, hogy Bibó álláspontját történelmileg helytelenül okolja meg, és azért az nem adhat a jelen részére sem megfelelő útmutatást. Bibó szerint a demokratikus forradalom nyugaton már „véglegesen lezajlott”. Ez az állítás teljes félreértése a mai európai politikai élet centrális kérdésének, az új demokrácia kérdésének. Sajnos ezt a problémát itt nem tárgyalhatom olyan részletesen, ahogy azt kellene. Csak egypár fő szempontra kell felhívnom a figyelmet. A kérdés összefügg a fasizmus keletkezésével: a régi, a formális demokrácia válságával, mely ideológiailag már az első világháború előtt megkezdődött, mely éppen a fasizmus létrejötté idején érte el csúcspontját, melynek igen nagy része van abban, hogy a fasizmusnak sikerült tömegbázisra szert tenni. Ámde a régi demokrácia válságából ugyan egyrészt a régi baloldali pártok elrothadása, másrészt fasiszta tömegpártok jöttek létre, de másrészt van itt egy tertium datur is, amit Bibó észre sem vesz: az új demokrácia felé irányuló népmozgalmak. Ezért nem véletlen, hogy ott és csak ott, ahol *komoly ellenállási mozgalom* volt a fasizmus ellen – mégpedig akár keleten, akár nyugaton! –, vagyis ahol nagy néptömegek harcoltak a fasizmus ellen, kerültek az új demokrácia problémái belpolitikailag is a nemzetmegújulás előterébe. Nem véletlen, hogy e tekintetben a keleti Jugoszlávia és a nyugati Franciaország ma Európa legelőrehaladottabb államai; a francia belpolitikai küzdelmek csakis innen érthetők meg. Aki a mai Európa demokratikus fejlődésének típusait a közkeletű keletnyugati ellentétre próbálja visszavezetni, az – akarva, nem akarva – helytelen képet ad a helyzetről, és meghamisítja a fejlődés perspektíváit.

De nézzük az ellentétet magát. Bibó helyesen mondja, hogy ha a demokratikus tudat kifejlődéséről van szó, akkor „először kétségkívül harc kell, és csak azután játékszabály”. De konkrét fejtegetései éppen az ellenkező vonalon mozognak. Ezeknek centruma: a „konszolidáció” ideálja. Bibó érdeme, hogy ott is, ahol a legnyilvánvalóbban téved, őszintén mondja ki a maga véleményét. Így nagyon világosan, félreérthetetlenül beszél a konszolidációról. A következőket mondja róla: „Ezt a szót a magyar baloldal előtt a bethleni program diszkreditálta. Azonban nagyon vigyázzunk, hogy a fürdővízzel együtt a gyermeket is ki ne öntsük. Nem véletlen, hogy Bethlen ezzel a szóval a maival sokban egyező helyzetben olyan óriási sikert ért el. Az, hogy



visszaélt evvel a sikerrel, és a konszolidáció révén felszabadult erőket egy feudális restauráció szekerébe fogta, az az ő perfídiája, s nem a konszolidáció hibája.” Itt is úgyszólván minden mondat a politikailag hibás elemzés egész komplexumait tartalmazza. Csak két főmozzanatra hívhatom fel a figyelmet. Először arra, hogy Bibó Bethlen helyzetét a maival „sokban egyezőnek” nevezi, holott a valóságban szöges ellentétekről van szó. Bethlen akkor lépett fel, amikor az ellenforradalmi terrornak sikerült véresen megtörnie a munkásság ellenállását, amikor a régi uralkodó osztályok a paraszti elégedetlenség hátán visszafoglalták régi pozícióikat. Bethlen konszolidációja tehát az ellenforradalom konszolidációja volt. Miben hasonlít ez a mostani helyzethez? Még formális analógia – tehát a demokratikus átalakulás konszolidációja – is akkor állana fenn, ha a baloldali pártoknak sikerült volna már teljesen megtörni a reakció ellentállási képességét. Másodszor: nevetéséges arról beszélni, hogy Bethlen visszaélt sikerével, hogy „az ő perfídiája” okozta a konszolidáció társadalmi jellegét: a feudális restaurációt. Éppen az ellenkező az igazság. Bethlen nem „visszaélt” sikerével, hanem ez a „visszaélés” a Bethlen-féle konszolidáció társadalmi lényege: miután a tömegek, főleg a paraszttömegek segítségével minden baloldali törekvés (elsősorban a munkásságé) le volt törve vagy izolálva, Bethlen megteremthetett olyan „játékszabályokat”, amelyek a nagybirtoknak, a nagytőkének, a dzsentrinek megadták azt a „biztonságot”, amely nélkül neki élni „elviselhetetlen”; magyarul: a korlátlan uralom és kizsákmányolási szabadság biztonságát.

Erre törekszik ma is a reakció. Mint már mondtuk: újra meg akarja ismételni a Nagyatádi- esetet. (Ezt nemcsak mi, kommunisták mondjuk, a *Szabad Szó* hosszú cikksorozatban ismertette Nagyatádi pályafutását, hogy a parasztságot e tragédia megisméltetésétől előre óvja.) Ezt nem ismeri fel Bibó, ezért nem látja a jogrend, a jogszabályokhoz való viszony kérdését helyes demokratikus megvilágításban. Sőt azáltal, hogy *most* állítja fel a „konszolidációt” mint ideált, azáltal, hogy konkrét elemzésében megfedkezik saját helyes axiómájáról („először kétségkívül harc kell, és csak azután játékszabály”), azáltal, hogy konszolidációt hirdet egy demokratikus átalakulásban, *mielőtt* a reakció ereje teljesen meg volna törve, ismét jobboldali kritikát gyakorol.

Kétségtelen, a szélső reakción kívül, mely belső összeomlásra, külső intervencióra spekulál, nálunk senki sem kormányoz bármiféle felfordulás, anarchia irányába. Éppen a baloldali pártok, elsősorban az MKP, hangsúlyozzák a *rend* (tehát a jogszabályok szabályozta és korlátozta rend) fontosságát. A kérdés csak az: milyen e rendnek *szociális tartalma*? *Hogyan* jön létre ez a rend? *Mennyiben* új és mennyiben régi? *Mennyiben* szabad a *fennálló*

jogszabályoknak korlátozni az újak létrejöttét? (Még ha azok *előbb* jönnének is létre a gyakorlatban, mielőtt jogilag kodifikálva volnának.) Úgy látszik, mintha ebben a kérdésben egyetértés lenne köztem és Bibó között. Hiszen már idéztem azt a mondását, hogy előbb harc kell, és csak azután játékszabály. De ha a valóságban harcról van szó, ha a valóságban valamely komoly lépésnek kellene megtörténnie, még ott is, ahol azt ő maga is a „limitált” forradalom területének elismeri (mint például a közszolgálat, az önkormányzat stb. ügyei), kitér az igazi kérdés elől, csakúgy, mint elvi elemzésénél, a reakció szociális lényegének megállapításánál. Sőt helyenként egyenesen félrevezető képet ad erről a harcról. Ezt mondatja pl. a kommunistákról: „Mi megpróbáltunk őszinte demokratikus politikai vonalat követni, de ha az ellenkező oldal ezzel visszaél, s a demokrácia leple alatt a reakciót csempészi vissza, akkor ütünk!” Mit jelent ez, ha csak némileg lojálisan, csak némileg baloldali szellemben értelmezzük? Világos: tömegezők mozgósítása a *magyar demokrácia* védelmére a reakció ellen, a magyar demokrácia továbbfejlesztésére, kiépítésére. De hogyan kommentálja a fent idézett szavakat Bibó? „Ez magyarul annyit jelent, hogy a proletárdiktatúrától való félelem a politikai félelmek ősi szabályai szerint felidézi a semmiből azt a veszedelmet, melyet falra festett.” És egy másik helyen, ahol a nagytőkés szabotázs elleni harcról, az üzemi ellenőrzésről van szó, így jellemzi a baloldali pártok akcióit: ezek „ha nem is jelentenek szocializmust a szó technikai értelmében, de kétségtelenül felkeltik a szocializmus támadó szellemű előkészítésének az atmoszféráját”. Ilyen kommentárokkal Bibó eltorzítja a mai helyzet egész képét. Nem akarja látni a koalíción belül – ha kell, a tömegek megmozdítása vagy megmozdítása segítségével – folyó harc szükségességét. Egyes helyes belátásai ellenére nem akarja látni, hogy a demokrácia továbbfejlődése *csak* harcban alakulhat ki, mely harc persze nem jelent polgárháborút, nem jelenti a koalíció felmondását, de a koalíción belül mégis valóságos harcot – sokszor „pozíció”-harcot – jelent az új demokrácia hívei és a reakció között.

És ennek a harcnak a formáit igen gyakran az határozza meg, hogy a reakció nemegyszer éppen a formális demokrácia „játékszabályait” igyekszik kihasználni az igazi demokratikus építés megakadályozására.

#### 4.

Ilyen ellentmondásos alapon, ellentmondásos módszerekkel létrejött fejtegetések szükségképpen ellentétes perspektívát hoznak létre. Ha Bibó hamis kiindulási pontjáról következetesen végigmenne, akkor sötét pesz-

szimizmus lenne minden végső következtetése. Ez helyenként így is van. „Ilyen állapotban termékeny közös politikai tervekről nem lehet szó, csak nehezen kiizzadt közös jelszavakról és kommunikékról, melyeknek szavait mindkét fél eleve másként értelmezi... Az igazság az, hogy a koalíció minden eresztékében csikorog. Magyarország kormányzása egy év óta mind fokozódó mértékben lényegileg két embernek legszemélyesebb tulajdonságain múlik: Rákosi Mátyás tárgyalóképes humorán és Tildy Zoltán felelős bölcsességén. Ameddig ők meg tudnak egyezni, addig döcög a koalíció, amint kiteszik valahonnan a lábukat, alvezéreik azonnal egymás hajának esnek.” Ha ez *csak* így volna, tényleg a legsúlyosabb válságban lennénk. Ezt hangsúlyozza is Bibó, de lát, bár keskeny, veszélyes, de mégis járható kivezető utat. Éppen a már elemzett belpolitikai perspektívát: a középpártok vezető szerepét, a most vezető két párt szélső szárnyainak „hidegretételével”.

Ez a perspektíva a legnagyobb mértékben pesszimiztikus, mert hiszen Bibó még csak konkrét célzásokban sem képes arra rámutatni, hogy perspektívája milyen társadalmi vagy politikai erőegyensúly-változás segítségével valósulhatna meg.

Azonban ez a kellőképpen meg nem indokolt pesszimizmus hirtelen átcsap egy semmivel sem megindokolt optimizmusba. Cikke végén Bibó azt ecseteli, hogy Magyarország, feltéve, hogy megfogadja az ő politikai tanácsait, hogyan játszhatik egész Európa számára vezető politikai-ideológiai szerepet. Ez a perspektíva oly fontos és jellemző, hogy kénytelen vagyok a cikk teljes szövegét ideidézni: „Ha a demokratikus koalíció működni képes Magyarországon, akkor ez az angol-szász és szovjet-orosz stílusú demokrácia szintéziseként gyakorlati mintául szolgálhat az Európa-szerte nehézségekkel küzdő demokratikus koalíciók számára. Ezáltal, bármely nagyigényűen hangzik is, Magyarország fontos és pozitív tényezőjévé válhatik az angol-szász–szovjet-orosz viszony szerencsés alakulásának is. Hosszú távlatban pedig a demokratikus konszolidáció, a szocializmusra való átmenet és egy új, harmonikus társadalmi értékelési rendszer kiépítésének a műhelyévé kinőheti magát. A mai Európában valamely kis nemzetre vár az a szerep, mely a francia forradalmat követő reakció után Belgium szerepe volt: termékeny példát és mintát adni a világot gyötrő ellentétek feloldása számára. Amely kis nemzet erre az útra lép, a nagyhatalmi sakkjátszmák és esetleges fordulatok között vívódó, tehetetlen bábból az egész világban uralkodó feszültségek termékeny és szerencsés feloldásának eszközévé válhatik.” Ez az optimizmus éppen úgy agyaglábu bálvány, mint az előbbi pesszimizmus. A Bibó-féle magyar demokratikus „konszolidáció”, mint Európa jövődó demokratikus fejlődésének mintaképe, nemcsak mélyen helytelen, de –

meggyőződéseim szerint – igen veszélyes és jobb felé mutató elmélet, mert hibáinkból, gyöngeségeinkből, történeti múltunk terhes örökségéből akar erényt és mintaképet formálni. A mai Európában az új demokráciáért tusakodó Jugoszlávia és Franciaország mutatják az egyik pólust, a még mindig fasiszta terror alatt sínylődő Franco-féle Spanyolország a másik pólust. Vajon csakugyan a középben, a „konszolidáció” útján van az igazság? Nem hiszünk. Ha mi „mérsékeltbbek” vagyunk (és maradunk) mint Franciaország vagy Jugoszlávia, úgy ez semmiképpen sem politikai erény, semmiképpen sem jelent útmutató példaképet más nemzetek részére. Ellenkezőleg. Ez a „konszolidáció”-vágy, amely kétségkívül nemcsak Bibó egyéni véleménye, onnan ered, hogy mi nem küzdöttünk komolyan felszabadulásunkért és a demokráciáért, mint a franciák és a jugoszlávok, hanem a Vörös Hadsergőtől ajándékba kaptuk szabadságunkat és demokráciánkat. És politikailag igen befolyásos társadalmi rétegek meg akarnak állni ez ajándék színvonalán, és a formális demokrácia „játékszabályai” segítségével minél többet igyekeznek konzerválni a feudális Magyarországból. Ha ebben a helyzetben és a belőle adódó Bibó-féle „konszolidációs” perspektívákban példaképet látunk, és nem hibáinknak és gyengeségeinknek eddig nem likvidált maradványait, úgy – mint történelmünk folyamán nemegyszer – teljesen jogosulatlan illúziókat táplálunk.

A mai viláगतalakulás útiránya az új, a népi demokrácia. Példakép az, ami ebben a tekintetben tökéletesebb, fejlettebb, útmutatóbb. A mi nehézségeink demokratikus fejletlenségünkéből következnek, és veszélyes – ismét: a jobboldalt erősítő – illúzió ezekben a gyengeségekben valamely jövőendő fölénynak, nemzetközi vezető szerepnek csíráit, lehetőségeit látni.

Nem állott módunkban Bibó gondolatmenetét minden kérdésben követni és megcáfolni. Csak néhány fontos kérdésre mutathatunk rá, hogy módszerének lényegét, hibáit és veszélyeit, jobb felé mutató irányzatát felderítsük. Ezért kellett egyes kérdésekkel, ahol ezek a hibák a legvilágosabban ütköznek ki, részletesebben foglalkoznunk. Remélem, az a vita, melyet ez az előadás vezet be, hozzá fog járulni valamennyi kérdés alapos és a magyar demokrácia számára termékeny, továbbfejlesztő tisztázásához.

## BIBÓ ISTVÁN

Tisztelt hallgatóság! Nem akarok visszaélni türelmükkel és sok időt elvonni a vitától, mert mondanivalóm lényegét már elmondtam a vita tárgyaként szereplő cikkben. Azonban kötelességem Lukács György igen alapos és tárgyilagos kritikájára néhány szóban reagálni s vele szemben tisztázni bizonyos kétes vagy félreérthető pontokat.

A cikknek egyik főtétele, hogy a magyarországi politikai helyzet központi kérdésévé a kommunista párthoz való viszony vált. E tétel igazsága megmutatkozott a cikknek magának a sorsában is: a kommunista párt, noha nem a cikk egyetlen mondanivalója, csupán azt vette ki belőle, és azt sérelmezi, ami a kommunista pártról mondódott, viszont a kommunista párt ellenfelei csupán annak örvendenek, tekintet nélkül arra, hogy őrlük mit mondtam a cikkben, hogy a kommunista pártnak végre valaki ezt vagy azt megmondta. Ugyanennek a jele az a beállítás is, hogy a cikk a demokrácia válságát jobbról szemléli. Így megint a kommunista párt kérdése helyettesítődik be a demokrácia kérdése helyébe. A demokráciát egészben ez a cikk semmiképpen sem a jobboldal felől taglalja, a kommunista pártot azonban, minthogy nem állhat tőle balabbra, kívülről nyilván csak jobboldalról lehet taglalni.

A rendőrség kérdésével kapcsolatban le kell szögezmem, hogy a cikk nem azt célozza, hogy Magyarországon a forradalmi átalakulás lendülete megakadjon, hanem azt javasolja, hogy húzzunk éles és világos vonalat a szükséges konszolidáció területe és a szükséges forradalmi átalakulás területe között. Ezzel kapcsolatban a cikk a rendőrséget a konszolidáció területére utalja, a kommunista pártot a forradalom területére. A cikk szerint a rendőrséget nem lehet a forradalom termékeny területének tekinteni, Lukács György viszont arra utal, hogy Magyarországon nagy társadalmi átalakulás folyt le és folyik; ilyenkor természetesen döntő szava kell hogy legyen a rendőrségnek. Véleményem szerint nem vagyunk nagy társadalmi átalakulás pillanatában: ha ilyenről van szó, annak ezután kell megtörténnie. Bizonyos politikai erőviszonyok megváltoztak, és bizonyos felső rétegek félretolódtak, azonban a társadalom struktúrájában s a polgári és munkásosztály társadalmi erőviszonyaiban nincsen alapvető változás. A koalíciót politikai adottságnak véve, egészen forradalmi társadalmi változásokról e pillanatban nem lehet szó, viszont a másik oldalon túlzás volna a koalíciót egyszerűen úgy felfogni, mint amelyben a társadalmi osztályok stabil viszonya valósul meg, s egyszerűen azt hangoztatni, hogy a kisgazdapártban tömörült és birtokosgazda-rétegek éljenek békés harmóniában a munkásosztállyal. Igenis a koalíción belül és a koalíció ideje alatt is meg kell kezdeni az osztályhelyzetek felszámolását, ezt azonban a koalíció politikai adottságára való tekintettel nem lehet a feltétlen forradalmasítás jegyében csinálni, hanem a forradalmasításnak egy olyan technikáját kell megkeresni, amely az adott politikai helyzetben lehetséges. Ez volt a cikknek a problémája. Ebből következett, hogy a cikk a rendőrséget nem tekinti a forradalom területének. Mikor egyes rétegek bizonytalansá-

gi érzéséről beszéltem, akkor nyilván nem az összeesküvők, szabotálók és feketézők bizonytalanságára gondoltam, hanem azokra a polgári rétegekre és a vagyonosabb parasztságra, melyek benne vannak a demokratikus koalícióban, ennél fogva nem lehet ellenük rendőrséget csinálni.

Válaszolni szeretnék a cikk tömegpszichológiai szemléletével kapcsolatos kifogásokra. A cikknek kétségtelenül van egy tudatos pszichológisztikus beállítása, azonban mélyen megsértve kell visszautasítanom azt a vádat, hogy ennek köze volna a szellemtörténeti beállításhoz. A cikk nem eszmerendszerekkel, világnézeti izmusokkal s azok öntörvényű mozgásával foglalkozik, hanem reális pszichológiai tényekkel. Készséggel elismerem, hogy ezek a reális pszichológiai tények nem mindig párhuzamosak ugyanennyire reális osztálytársadalmi tényekkel, azonban nem az én hibám, hogy ez így van. Meg kell állapítanunk ugyanis, hogy a faszizmus megjelenésével az osztálytársadalmi szemlélet kissé zavarba jutott, s elégtelennek bizonyult. Hiába állapítjuk meg utólag, hogy a faszizmust ilyen vagy olyan társadalmi osztályok, nagytőkések vagy kispolgárok hozták létre, az igazság az, hogy a faszizmus csak bizonyos országokban vált tömegmozgalommá, amelyekben bizonyos társadalmi adottságokhoz pszichológiai momentumok, leginkább külpolitikai jellegű sérelmek járultak. Franciaországban ebben az értelemben komoly fasiszta tömegmozgalom nem volt. Hiába magyarázzuk a faszizmust a nagytőkessel vagy a kispolgárral, ha nem tudjuk megmagyarázni, hogy miért tudtak faszizmust berendezni a német nagytőkések, és miért reagáltak rá gyönyörűen a német kispolgárok ugyanakkor, mikor ugyanez nem következett be Angliában, Hollandiában, Franciaországban, ahol ezek a rétegek legalább olyan erősek vagy még erősebbek.

Az alaptalan félelmeket analizáló pszichológisztikus szemlélet elvetésére nem érzem meggyőzőnek a vérvád példáját, mert ha valaki a vérvád reális pszichológiai tényével egyszerűen a vérvád ostobaságát szegezi szembe anélkül, hogy visszamenne a vérvád mögött álló társadalmi, gazdasági vagy pszichológiai háttérhez, akkor hiába állapítja meg a vád ostobaságát, ezzel a tények és következmények világában semmit sem jut előbbre.

A *proletárdiktatúra és a reakció* viszonyának kérdésében nem áll az, hogy a cikk kivehetően a proletárdiktatúrát tekinti a nagyobb veszélynek. A cikk kivehetően a reakciót tekinti a nagyobb veszélynek, s egy helyen kifejezetten meg is mondja, hogy a demokrácia igazi harca a reakció elleni harc. A cikk a proletárdiktatúrát nem nagyobb *veszélynek*, hanem nagyobb *félelemnek* állítja. S ez meg is áll. Végsőleg az ellentétpárt az teszi egyenrangúvá, hogy a proletárdiktatúra oldalán a félelem, a reakció oldalán a reális veszély a nagyobb. Ma azonban a reakció is lassan kezd olyan mumussá



válni, amilyen a proletárdiktatúra volt az elmúlt huszonöt esztendőben, s ezzel csak a reakció veszélye súlyosbodik, mert ha egy mumus ködébe burkoljuk, és mindenféle megmozdulásban reakciós veszélyt szimatolunk, ezáltal képtelenné válunk arra, hogy megtaláljuk azokat a valóban veszélyes pontokat, ahonnan a reakciót sarkaiból ki lehet emelni.

Az *igazolás csődje* tekintetében újból utalok a földbirtokreform példájára. Ahogyan a földbirtokreformot nem lehet azokra a gonosz földbirtokosokra korlátozni, akik a cselédségükkel rosszul bántak, hanem ki kell terjeszteni az áldott jó földbirtokosokra is, azonképpen a közigazgatásért való harcot sem lehet az ártó szándékú reakciós tisztviselők elleni bőszerű harcra korlátozni, hanem ezen túlmenően sokkal tárgyibb célokkal és tárgyibb módszerekkel lefolytatni.

Ami a *reakció és a fasizmus* viszonyát illeti, a kettő között van összefüggés, de nem azonosak, s nem is egyszerűen szövetségeseik. Magyarországon párhuzamosan léteztek 1919 óta, amikor együttes erővel szorították ki a politikai hatalomból a harmadik tényezőt, a baloldali munkásságot. Azonban a fasizmus komponensei közül a forradalmi romantikát nem lehet kihagyni, ezt pedig nem a reakció találta ki. A fasizmus eltorzult tradicionalizmus és eltorzult forradalmiság, reakció és torz baloldal vegyülete. A fasizmus nem is egyszerűen a polgári demokrácia válsága, mert mindenekelőtt azokban az országokban jelent meg, ahol csupán formai demokrácia volt, de nem valóságos.

*Nyugati és keleti demokrácia között* nem én tettem különbséget, hanem egyszerűen használtam ezt a kifejezést, mint közkeletű kifejezést, és pedig oly értelemben, hogy nyugati demokrácia elnevezést a valóságos polgári demokráciára értettem, ez természetesen vonatkozik Angliára, Hollandiára, Franciaországra vagy az északi országokra, de nem vonatkozik a helyrajzilag ugyancsak nyugaton fekvő Spanyolországra. Éppen ezért teljességgel túlfeszített értelmezése a cikknek Lukács György részéről az, hogy a cikk két pólus között keres középutat, s e két pólus szerint egyrészt Franciaország és Jugoszlávia, másrészt – minthogy az angolszász világ kívül esik az európai kontinensen – Franco Spanyolországa; s a cikk nem áll ennek az utóbbinak irányában „középutat” keresni. A cikk egészen világosan az angolszász demokrácia és a szovjet demokrácia között keresi a középutat, felismerve, minthogy tudomásul veszi azt a tényt, hogy Európának a kettő között fekvő területei olyan fokú összeomlást értek meg, hogy e pillanatban az európai fejlődést nem ezek a közbeeső területek, hanem a szovjet-orosz és az angolszász demokráciák együttes politikai behatása határozza meg.



A cikk sehol nem mondja, hogy a két középpárt szövetkezését óhajtja a szélső pártok ellen. A cikk csupán azt mondja, hogy a koalíció súlypontjának középpártokon kellene lennie. Annál kevésbé akarhatja a cikk a két középpártot a két szélső párt ellen összehozni, mert hiszen világosan kimondja, hogy a nagy reformpolitika jegyében összehozandó, mélyebben fundált koalíciónak is mind a négy párton kell nyugodnia.

A cikk pesszimizmusa és optimizmusa között lévő perspektívában nem látok ellentmondást. A pesszimista helyzetkép az akut bajoknak szól, melyekből a cikk látja és reméli a kilábalást; a Belgium-szerű szerep pedig nem optimizmus, hanem egész egyszerűen egy lehetőségnek a megpendítése, mely véleményem szerint igenis fennáll. Nem hiszek a történelemben százszázalékos szükségszerűségekben, hanem hiszek bizonyos nagy vonalakon belül több-kevesebb lehetőségben, melyet lehet elpuskázni, és lehet szerencsés vágányokra irányítani. A cikknek az volt az egyik főcélja, hogy ezt az érzést és ezt a felelősséget felkeltsse.

#### HORVÁTH ZOLTÁN

A cikk szerzője szerint sehol nem lévő szociáldemokrata párt szempontjából szeretnék hozzászólni, főként általánosságban. A cikkben, a fennálló tények analízisében hiányzanak bizonyos szempontok. Nem veszi figyelembe a szociális szempontokat. Két lényeges dolgot kell tisztázni: az egész magyar társadalom deklasszifikálódás ellen védekezik, másrészt fontos, hogy az egész magyar társadalom készen áll a passzív rezisztenciára. Akkor hajlandó részt venni a hatalomban, ha abból konkrét hasznot tud húzni. Ha viszont konkrét bűnhődés következik be, elemeire bomlik ez a társadalom, mint 1849 után, amikor visszavonultak kúriájukra, és mindenfajta kormányzati intézkedés ellen tiltakoztak. Hiányzik a kollektív felelősség elviselésének képessége, és képtelenek vállalni a kollektív bűnökért a felelősséget.

A demokrácia rendkívüli nehézségekbe ütközik. Aki ma minden apróságért tiltakozik, nem tiltakozott az ellen, hogy Magyarországról huszonötmilliárd aranypengő értéket hurcoljanak el. Aki figyel, mi történik a világban, láthatja, hogy a fasizmus nem más, mint a nagytőkének utolsó védekezési formája, amelynek megjelenése világosan kirajzolja a frontokat. Nem szabad összetéveszteni a fasizmust azzal, amit pl. Németországban csináltak – gázkamrát, halálgyárat, internálótáborokat –, ez a német pszichéhez alkalmazott fasizmus volt. Az angol konzervatív párt választási programja a fasizmus programját tette magáévá. Magyarországon is 1919–1920-ban más formában jelentkezett, másként Németországban, másként

Angliában. Ez azonban nem változtat a lényegen, azon, hogy a fasizmus mindenütt a nagytőkét szolgálta.

Amint az egyházban a Sátán, úgy a munkáspártok számára a tőke jelenti a rosszat. Hitler számára a zsidók. A fasizmus lényege, hogy szeretné az osztályharcot kiküszöbölni, és ennek érdekében hajlandó leválasztani magáról kisebb tőkésrétegeket, hogy védhesse a nagytőkének az érdekeit.

A cikk figyelmen kívül hagyja ezeket a szempontokat. Konstruktív kritika helyett destruktív kritika – nem mutat rá a megoldási módokra. A magyar demokrácia megalkotta a választójogot, és le tudta folytatni a választásokat – elsőnek Európában alkottunk egy üzemi alkotmányt –, ezek is döntő jelentőségű részei a magyar demokráciának.

Nehéz demokráciát csinálni olyan országban, ahol kevés a demokrata. Ugyanez áll a rendőrségre is, amelyet a szerző a konszolidáció oldalára akar állítani, de a hadsereget például a reakció oldalára kell számítani. Miután a hadsereg kezében megmaradt a fegyver, a rendőrségből baloldali pozíciót kell csinálni, mert különben megcsinálja a jobboldal.

A reakció nálunk nem ismer morális gátlásokat. A bethleni konszolidáció tudatosan hazug cselekményeket hajtott végre: frankhamisítást, optánsperst stb. A demokrácia harcosai morális cselekedeteket csinálnak, mert a nemzet érdekeit képviselik. Bennünk különben is morális gátlások vannak, és ezért gyakran hátrányba kerülünk azokkal szemben, akikben nincsenek morális gátlások.

Az a réteg, amelyik a forradalmat végrehajtotta, irtózatossá vált a távolban volt a nemzet nagy tömegétől. Ennek a konzekvenciáját próbáljuk most levonni, próbálunk olyan demokráciát építeni, amelyik nem hagyja magát agyondemokráciázni. Úgy kell a demokráciát adagolni, hogy a nép és vezető réteg között sokkal nagyobb legyen a kapcsolat.

## KESZTHELYI NÁNDOR

A tanulmány megjelenése óta újabb jelenség merült fel: a hercegprímás megnyilvánulása. Amikor a koalíció megkezdte működését, alapvető megegyezés volt az egyház tisztelete. Három nagy fontosságú jogszabály, a földreform, a házassági jog, a felsőház megszüntetése érintette ugyan az egyházakat, de nem hiszem, hogy az új hadjárat valódi oka ezekben a jogszabályokban gyökeredzik, hanem bizalmatlansági légkörben, amelyről Bibó beszél. Franciaországban és Olaszországban a katolikus párt komoly partnere a munkásságnak – de ezekben az országokban a katolicizmus társadalmi struktúrája lényegesen eltér a miénktől. A Katolikus Szövetséggel, az Actio Catholicával, a KALOT-tal szemben a demokratikus aggály

jogosult volt. Ezek a tényezők részt vettek a kisgazdapárt deformálásában. A katolicizmust nyilván nem lehet azonosítani a reakcióval. Különbséget kell tenni a reakció szűk köre és azok között, akik azért válnak reakcióssá, mert a reakciót érő támadások odakényszerítik őket. A bizonytalanság fogalma nem ugyanaz ma, mint régen. Legnagyobb mértékben tiltakozom az ellen, hogy a feketézők bizonytalanságban legyenek. Börtönbe velük! A kritika a rendőrséggel szemben jogosult – baloldalról!

## RÉVAI JÓZSEF

Bibó doktor úr zokon veszi, hogy cikkének azon részletére reagálnak, amelyik a kommunista párttal foglalkozik. Az ő cikkéből, amely 45 oldal, 26 csak a kommunista párttal foglalkozik. Nehéz hozzászólni, ha ezeket a döntő részleteket nem említi az ember. A kommunista párt taktikájával szemben Bibó állást foglal. Nem hibája, hanem érdeme ez a cikknek, mert a kommunista párt igen fontos szerepet játszik a demokrácia egész mechanizmusában; mint mondani szokták, a motorja a magyar demokrácia fejlődésének, aki tehát ezt kritizálja, az okvetlenül a magyar demokrácia alapkérdéseihez is hozzászól, és állást foglal. Itt rátérek a második kérdésre, melyet Bibó nehezményez. Lukács megállapította róla, hogy jobbról kritizálja a demokráciát. Miről van szó? A cikknek egyik alapgondolata, lényeges része, hogy a középpártok: a szociáldemokrata párt és a Nemzeti Parasztpárt legyenek hordozói a demokratikus koalíciónak.

Ez a politikai tanács a szociáldemokratáknak és a Nemzeti Parasztpártnak azt jelenti, hogy: hagyd ott a balszárnyat, és állj közénk, tehát balról jobbra tolódj. Ez a jobbratolódás közeledés a demokrácia jobbszárnyához, vagyis elszigetelése a kommunista pártnak. Ezen törekvésen nem változtat szerzőnk jó szándéka sem, ez benne van a cikkben. A kommunista pártról torzképet ad elvi és taktikai szempontból is. Szükséges ezt a torzképet helyrebillenteni. Gyerekesen helyt nem álló, egy informálatlan embernek az állításával veteendő a mi pártunkkal szemben az a föltevés, hogy „aki nincs vele, az ellene”. Gyerekesen naiv feltevés ez a kommunista párttal és a marxizmussal szemben. Marx nem győzte hangoztatni Lassalle-lal szemben, hogy mennyire nem marxista teória ez, hogy „aki nincs mellette, az ellene”. Éppen mi teszünk különbséget a kisgazdapártban reakcióssok, közép- és demokratikus szárny között. Szemünkre vetik, hogy azt hangoztatjuk, hogy a magántulajdon alapján állunk, és azt mondják, hogy ezt úgysem fogja nekünk senki sem elhinni. Szerzőnk megnyugtatóra kijelentem, hogy a kommunista párt szocialista párt, és a termelőeszközök köztulajdonba vételét tűzte ki célul. Ennek ellenkezőjét állítani a kommunista pártról csak naiv közhely. De mi a paraszti ma-

gántulajdon alapján állunk, de nem az olyan magántulajdon alapján, amely a paraszti magántulajdonból máról holnapra kolhozrendszerre akar csinálni. Ami a kis magántulajdont illeti, a kommunista párt határozottan a magántulajdon elve alapján áll. Minden kommunista párt ezt vallja ma is.

A polarizációt Bibó dr. halálos veszedelemnek tartja a magyar társadalom számára. Itt, egy ország történetében, amíg a nagy kérdések nincsenek megoldva, amíg a harc nincsen végigküzdve, más, mint harc, mint polarizáció, nem lehetséges. Igaz, hogy ajándékba kaptuk a szabadságot, és nem volt forradalom, de igaz, hogy nem vagyunk a nagy harc kezdetén, mert a földreform nem kismiska, a nagybirtokos osztály megsemmisítése nem kis dolog. A közigazgatás keretén belül is történt valami, a csendőrség eltűnése is valami, az üzemi alkotmány is valami, és mindez együttvéve több, mint politikai átalakulás. Persze a társadalom átalakításáról még nincsen szó. De politikai átalakulásról sem olyan mértékben, hogy egyik társadalmi osztály uralmát felváltotta volna egy másik osztály uralma. De bizonyos pozíciókat az állami életben a munkások is elfoglaltak. Arról van szó, hogy ezt az átalakulást végigvigyük, és akkor ne ijedjünk meg a polarizációtól, olyan csoportosulástól, amikor az egyik oldalon azok vannak, akik az eszmét tovább akarják vinni, azokkal szemben, akik nem akarják továbbvinni.

Ha koalíció van, akkor bizonyos elemi szabályokat be kell tartani. Bizonyos szervezett tömegek szólnak bele a kialakult, megmerevedéssel fenyegető viszonyokba.

Olyan demokrácia még nem volt a világon, amibe a nép még nem szólt volna bele. És ha valaki azt kéri tőlünk, hogy mondjunk le a játékszabályok kedvéért a tömegek bevetéséről, ha erre szükség van, akkor lehetetlent kér tőlünk. A magyar demokrácia megmerevedése, egy helyben topogása következne be ezzel.

A kommunista párttal szemben fennálló idegenkedés, a magyar politikai életben a meg nem értés okai kilencvenöt százalékban arra vezethetők vissza, véleményem szerint, hogy mi olyan elvet és módszert képviselünk a magyar politikai életben, amire még nem volt példa. Példáért a magyar 1849-es forradalom plebejus szárnyához kell visszamenni. Mi képviseljük a magyar politikában a nagy politikai szenvedélyt, ami nélkül nem lehet történelmi programot végrehajtani. Mi képviseljük a népre való apellálást és a népre való apellálás bátorságát.

Bibó szemünkre veti a direkt akció módszereit. Azt akarja, hogy mondjunk le a harcról. Erről nem mondunk le. Ő azt állítja, hogy ez nem jár haszonnal a koalícióra. Márpedig a koalíció nem akadály a demokratikus fejlődésnek, és így is betartjuk a koalíció játékszabályait.

Ezt hiába követelik tőlünk, ebben a tekintetben a mi taktikánkban semmiféle ellentmondás, sőt válság sincsen. A cikkben jobbratolódási tendenciát látunk, és bizonyos nyugtalanságot fejez ki. Nyugtalanságot fejez ki azzal a veszéllyel szemben, hogy a magyar demokrácia szekere kátyúba jut. Ennek a helyzetnek szüleménye, következménye ez a cikk. Intenciója nem a legrosszabb, részben szükséges megvilágítani azt a társadalmi hátteret, amelyben ez a hangulat megszületett, amely a cikkben végigvonul.

A magyar demokrácia egy helyben topog. És az a helyzet, hogy a gazdasági nyomorúság okozta hangulatváltozás van, egy csomó új baj ütötte fel a fejét a régi bajokhoz, ez az egyensúlyállapot és ez az egy helyben topogás ingadozásokra vezet olyan rétegeknél is, amelyek még háromnegyed évvel ezelőtt hajlandók lettek volna a kommunista pártba belépni.

Mi a kiút ebből a helyzetből? Döntő szempont, hogy kivigyük a demokrácia szekerét a kátyúból. Ez harc kérdése, és bizonyos, hogy az értelmiség nagy része nem fog részt venni ebben a támadásban. De ha a balszárny megkezdí a támadást, akkor a kiábrándulás az értelmiségben meg fog szűnni. Az értelmiség követni fogja azt a tábort, amelyik erősebbnek fog bizonyulni.

## KOCZKÁS GYULA

A demokrácia válságából elsősorban úgy kerülhetünk ki, hogy megfelelőképpen megneveljük a tudatlan és tájékozatlan tömeget. Politikai tudatlanság, dilettantizmus orgiákat ül Magyarországon. Át kell nevelni az embereket. A természettudományok módszereivel kell rámutatni a jelenségekre. Természettudományos nevelést kell adni, márpedig a nevelés általában nálunk rosszul áll. Ha például bemegyek a Kultuszminisztériumba, és a szomorú szobákat látom, amelyek nem reprezentánsai a magyar kultúrának, és bemegyek a Honvédelmi Minisztériumba, látom a süppedő szőnyeget a remekbe szabott szobákban, akkor az a meggyőződésem, hogy valami baj van a demokráciában.

Lehetetlenségnek tartom azt, hogy ugyanazok az emberek neveljenek ma, akik a fasizmusra is neveltek. Nevelők alatt persze nemcsak a tanítókat, hanem a papokat, jegyzőket, hivatalfőnököket is értem. Ezeknek a kilencven százalékát le kellene váltani, de nincsen emberanyag. Ezért legfontosabb feladatnak a nevelők megnevelését kell tekintenünk.

## KARÁCSONY SÁNDOR

Bevezetésben szeretnék utalni egy derült pillanatra, amikor Bibó dr. úr arról beszélt, hogy a kommunista párttal szemben ő nem lehet baloldali.

Kérem, hogy egyáltalában szabad-e másnak lenni, mint baloldalinak az olyan szituációban, amilyenben vagyunk veszített háború után. Ezt a háborút a jobboldal vesztette el. Ennek következtében a jobboldal most sem mire sem jogosult. A jobboldal félreérti a mai szituációt, azért, mert nem lehet olyan nagy internálótábort létesíteni, amelyikbe az egész jobboldal belefér. Kritika csak akkor hangozzék el, hogyha a kommunistákat nem tartják elég baloldalinak, vagy ha jobb felől bal felé csalogatják azokat az elemeket, amelyek bal felé csalogathatók. A kizárólagos baloldali demokrácia tábora még csekély számú, és nem foglalja magában az összes elemeit a demokráciának.

Én azt hallottam, hogy a kommunista párt megtorpant, de azt hiszem, hogy a saját baloldala felé orientálódva fogja kihúzni a kátyúból az országot. Azt tanácsolom Bibó Istvánnak, hogy mindaddig, amíg nem baloldali a kritika, addig nem lehet termékeny, legfeljebb önvizsgálásra kényszeríti a baloldalt. Van azért az egésznek valami gyakorlati jelentősége. Szimbolikus jelentőségűnek tartom, hogy a MADISZ-tól, az ifjúságtól kaptam a meghívót. A jobboldal és a baloldal háborúja a baloldal győzelmével végződött. Mert mi volt ez a háború? Most döntés történt. Eldőlt az, hogy vannak-e magasabb rendű és rangú emberek és népek vagy fajok, és hogy joguk van-e ezeknek a magasabb rendű népeknek az alacsonyabb rendű népekből szappant főzni. A felelet az volt, hogy nincsen joguk szappant főzni. Megindult egy folyamat, amit válságnak hívunk, de itt nem válság van. A maratoni futó egyéves korában nagyon gyengén futott, de nem mondták rá, hogy válságban van, hanem azt kellett mondani, hogy elindult a fejlődés egy állapotán. Életképes csecsemőknél, illetve demokráciáknál a gyakorlati politikának erre kellene irányulni. Mit jelent magyar viszonylatban az, hogy nekünk ki kell bontakoznunk a mi gyarmati mivoltunkból? Nagyon nehezen megy, hogy szabad népek legyünk. A baloldalt közvetlenül is meg kell szilárdítani, és akkor a demokrácia egészségesebb lesz.

**BIBÓ ISTVÁN** viszontválasza

Leginkább azzal a két felszólalással értek egyet, amelyek legjobban bíráltak: Révaiéval és Karácsonyéval. De meg kell mondanom, válaszul Karácsony professzornak, hogy manapság sok egyéves gyerek hal meg, akiből valaha maratoni futó lehetett volna. Nem is beszélve a magyar demokráciáról, amely már nem először érte meg az egyéves kort, és a maratoni távnak egy kis részét sem tudta megfutni. Nagyon lényegesnek találtam azt a megjegyzést, hogy hogyan lehet nevelő az, aki a fasizmust is nevelte.



Az a demokráciára nem nevelhet, de nemcsak arra a nevelőre kell kitérni, aki úszott az árral, hanem a többire is, akik semmiféle lelki ellenállást sem tanúsítottak. Nevelés tekintetében meg kell tisztítani azoktól is a teret, akiket bűnben nem foghattunk meg. A kultúrharc kérdése, a hercegprímás esete illusztrálja, hogy a reakciótól való félelem ferde világításba került. Éppen egy marxista erősítette meg, hogy a magyar deklasszifikált társadalom legaljáig megy el a megkülönböztetési hajlam. Ez a reakciót majdnem lokalizálhatatlanná teszi. A hercegprímás meghozta a rég várt fejet, akit vezérnek tegyenek meg, de lehetséges, hogy mártíromságra pályázó egyéni akcióról van szó. Erre felfigyel az ország, az akció tudatosan halad, és így egy ilyen vezérséget elismerni nem helyes.

*A kommunista párt.* A cikknek az volt a témája, hogy mi az ország viszonya a kommunista párthoz. A kommunista párt hevesebben reagált erre a kritikára, mint a többi párt, mert több az aktivitás, több az egészség benne, mint a többi pártban. A kritikák sokkal megsemmisítőbbek voltak a kisgazdapártra nézve, mint a kommunista pártra, és mégis ők reagálnak hevesebben. Ez azt jelenti, hogy az állandó éberség a kommunista pártban a legerősebb. Kaptam olyan megjegyzést is, hogy az ilyen dolgokat csak suba alatt szabadna megtárgyalni, mert a reakciónak nem kell mindent tudni. Erre azt mondom, hogy a kommunista pártnak a belső dolgait nem lehet annyira titokban kezelni, hogy az ne kerülne a nyilvánosság elé, és nem viszi a dolgot se előre, se hátra, ha a túldoldali elemek örülnek ennek.

Jobb- és baloldallal teljesen úgy áll a helyzet, ahogy Karácsony professzor úr mondta. A szó tegnapelőtti értelmében sincs létjogosultsága a jobboldalnak. A kisgazdapárt azonban a maga egészében nem tekinthető jobboldali pártnak.

Bár veszélyes tünetek vannak, de a csata elveszve nincsen, és nem is szabad elveszni hagyni. Ha én azt mondom, hogy kerüljön a súlypont balról jobbra, ezt nem lehet ebben az értelemben felfogni, mert pl. a szociáldemokrata párt baloldali párt, amely súlypontszerepet játszik, és hogyha ők maguk is baloldaliak, akkor én nem akarom a súlypontot jobboldalra helyezni.

A proletárdiktatúra veszélye irreális, a Habsburg-restauráció reális veszély? Én mind a két veszélyt irreálisnak tartom, és a félelemtől beszélek. A reakció veszélye a reálisabb, de ma abban a félelemben élünk, hogy ez a két veszély fennállhat. Ismét hangsúlyozom, hogy ma nincs nagy átalakulás, nincs döntő jellegű átalakulás. Legnagyobb jelentőségű reform a földreform, de megírtam, hogy mindezek a változások ingadozók és bizonytalanok, továbbhaladásuk nincsen biztosítva.



Most a magyar demokrácia egy bizonyos zsákutcában töpreng. A nagy tömegeknek a baloldallal való együtt haladása megszűnt. A cikk célja az volt, hogy az állóharcot mozgó harccá változtassa a tömegek érdekében.

*A harc és a játékszabályok kérdése.* Pontosan kifejtettem a cikkemben, hogy a kommunista pártnak a koalícióban milyen pontokban kell a játékszabályokra figyelni. Az angolszász játékszabályoknak még nincsen értelme a mi demokráciánkban, itt harcra van szükség, ebben feltétlenül igazuk van a kommunistáknak. Az adott helyzetben körültekintőbb, végiggondoltabb harcra szeretném a demokrácia csatarendjét felvonultatni. A népre való apellálásról se akartam lebeszélni senkit. A nép nem olyan nagy lendülettel kel fel, tehát ne nagyon könnyen adjuk át magunkat a játékszabályoknak. Ne csak a szájunkkal harcoljunk a demokráciáért, hanem a mozdulattal, a tettel is.

ORTUTAY GYULA zárszava

A vita igen termékeny volt. Nem látok más feladatot a magam számára, mint összefoglalni azt. Meg kell mondanom, hogy a cikk legtöbbet használt szava a félelem szó.

Bibó István félelme a demokráciáért való félelem. Cikkében azok félelmeinek adott helyt, akik a konszolidációért rettegnek. Demokratikus konszolidációról van szó. Rámutatott konstruktív pontokra is Bibó. Egy limitált forradalmat meg lehet valósítani most is, a közigazgatás, a nevelés stb. terén, de a konszolidáció nagyon hamar elbuktatná demokráciánk ügyét. Nem akarunk olyan konszolidációt, amely a társadalmi megmerevedést és a nagytőke konszolidációját idézné elő. Ez ellen nekünk nyíltan harcba kell mennünk. A kisgazdapárt is csak balról látja szívesen a demokrácia útját.

Thomas Mann azt mondta, hogy a humanizmust nem a kiegyezés és a megelégedettség mentheti meg, hanem a harcos humanizmus. Nekünk is harcos demokráciát kell megteremtünk.

1946

## BIBÓ ISTVÁN – MARÓT KÁROLYNAK

M. Belügyminisztérium

Budapest, 1946. február 27.

Kedves Károly Bátyám!

Köszönöm kedves levelét, még inkább pedig együttérzését, a helyeslé-  
sért pedig hálás és büszke vagyok. A vita végeredményben diszharmonikus  
volt számomra: nemcsak a hozzászólókról, de ugyanúgy saját magamról  
is az volt az érzésem, hogy az ügyet semmivel sem vittük előbbre. Ha lesz  
valami folytatás, okvetlenül küldök meghívót.

A viszontlátásig igaz szeretettel és tisztelettel köszönti régi tanítványa  
Bibó Pista

# A KELET-EURÓPAI KISÁLLAMOK NYOMORÚSÁGA<sup>47</sup>

## 1. Az európai nemzetek és a modern nacionalizmus kialakulása

A nemzetek kialakulása Európának mint politikai közösségnek az egyik legjelentősebb folyamata. Ezen belül is külön jelentőségű folyamat a *modern nemzetek* kialakulása. Ez utóbbinak az a lényege, hogy a meglévő vagy újonnan alakuló nemzetek kereteit új, igen nagy erejű tömegmozgalmak töltik ki, s a hozzájuk fűződő érzelmeket új, igen nagy erejű tömegérzelmek teszik magukévá. Nem igaz, hogy a nemzet és a nacionalizmus a francia forradalommal és egyáltalán nemzetenként a polgári forradalommal született volna meg. Csupán az történt ekkor, hogy a nemzethez fűződő politikai folyamatok *tömegmozgalmakká*, a nemzethez fűződő érzelmeik *tömegérzelmekké* váltak. Ez az átalakulás egyes nemzeteknél aránylag simán, másoknál robbanásszerűen, ismét másoknál valóságos katasztrófasorozatok kapcsán folyt vagy folyik le. Ennek a folyamatnak a során egyes nemzetek materiálisan és morálisan meggyarapodtak, mások materiálisan elnyomorodtak és morálisan elaljasodtak, s volt olyan is, melynek fejlődése mindenestül zsákutcába jutott. A modern nemzetek kialakulásának ezt a folyamatát akarjuk a következőkben közelebbről megtekinteni.

*A nemzet, mint Európa jellegzetes egysége*

A nemzet, mint Európa jellegzetes egysége, csaknem másfél évezredes fejlődés eredménye. Közkeletű felületes nézet, hogy Európában az államhatárok

<sup>47</sup> A szöveg alapjában megegyezik *Az európai egyensúlyról és békéről* I. könyv, I. fejezet 3–5. fejezetével: Mégis közreadom ebben a formájában, mert egyrészt Bibó István béke előkészítő füzetként kiadta, másrészt amiatt, mivel a kelet-európai politikai kultúra sajátosságainak, okainak és gyógyításának úttörő, az eredendő elmaradottság és a sértettség önfelmentő és vádaskodó, leckéztető sémáitól független, megértő és kritikus értelmezése, amely napjainkban igencsak aktuális. A magyarázó jegyzetekhez felhasználtam a BIM 5. (47–134) és a *Válogatott tanulmányok* vonatkozó jegyzeteit (II. 850–856).

és velük együtt a nemzeti keretek másfél évezrede a szünetlen változás állapotában vannak, amelyben a hatalmi erők hatásán kívül semmi állandóság vagy belső törvényszerűség nem érvényesült. Ez a szemlélet nem veszi észre, hogy a változó államhatárok és áttekinthetetlen hűbéri viszonylatok zűrzavara mögött Európa nemzeti keretei – a nemzeti keretek megalakulásának, helyi változásainak és osztdásainak kritikus időszakaitól eltekintve (i. sz. 5–6., 10., 15–16. és 19–20. század) – meglepő állandóságot és hallatlan szívósságot mutattak. Nemzetek, ha egyszer létrejöttek, a történelem tanúsága szerint pusztán a központi hatalom meggyengülése és helyi hatalmak önállósulása folytán sohasem estek széjjel: az önállósult helyi egység csak akkor vált külön-külön új nemzetté, ha különállásához megfelelően erős vagy hosszan tartó politikai élmények járultak, melyek az új egység belső öntudatát és külső tekintélyét megalapozták.

### *Az európai nemzetek kialakulása*

Európa nemzeteinek kialakulása az i. sz. 5–6. században indul meg azokból a germán királyságokból, melyek egy-egy tekintélyes dinasztia vezetése alatt a Római Birodalom örökségét maguk között felosztották, és teljesen ötletszerű kezdeti hódításokból kiindulva, némi igazodás és rendezkedés után felveszik a Római Birodalom egykori nagy egységeinek formáját: a frankok királysága Galliáét, a nyugati gótoké Hispániáét, az angolszásoké Britanniáét és a longobárdoké Itáliáét. A Nyugatot egyesítő Karoling Birodalom szétesése után az újból megjelenő olasz és nyugati frank, majd francia királyság mellett a 9. században alakul meg a német királyság. Ezekhez csatlakozik nemsokára északon a három skandináv állam és keleten a három kelet-európai katolikus állam: Lengyelország, Magyarország és Csehország. A nemzeteknek ezzel a zárt számával indult neki Nyugat-Európa a középkor delelőpontjának. Kissé szétfolyóbbak a keleti kereszténység területén alakuló nemzeti keretek. Oroszország a Rurik-ház vezetése alatt a 9–10. században egyesül. A Bizánci Birodalom a római–görög folytonosságot őrzi, a balkáni területen azonban a nyugati királyságok módjára fiatal népek királyságai alakulnak meg: a bolgároké, szerbeké és horvátoké a 8–11. század között, a dunai román fejedelemségek és a Litván Nagyfejedelemség valamivel később.

1414-ben, a konstanzi zsinaton a nyugati Európa öt vezető nemzete: az olasz, francia, angol, német és spanyol, mint kialakult karakterű, politikailag együvé tartozó és tudatosan számon tartott *egységek* jelennek meg. Ekkor kezdődik a nyugat-európai és a közép-európai nemzeti kere-

tek jellegének a végzetes elválása is: a *francia*, *angol* és *spanyol* királyságok mind testesebb, mind effektívebb valóságokká válnak, a *német* és *olasz* királyságok mind testetlenebbekké, mind láthatatlanabbakká, mind szimbolikusabbakká. Ekkor alakul meg néhány további kisebb európai nemzet. A Németország és Franciaország közötti átmeneti területen alakul ki a burgundi hercegek országának (Huizinga által finoman feldolgozott) politikai élményéből, majd a németalföldi szabadságharc nagy egyesítő és elválasztó élményéből a *holland* és a *belga* nemzet. Előbb kezdődik, de ekkorra fejeződik be *Svájc* végleges kiválása a német birodalomból. *Olaszország* politikai szétesése során főleg a dicsőséges Velencei Köztársaság és a Szicíliai Királyság keretein belül mutatkoznak külön nemzetalakulás tünetei. Ekkor fejeződik be a Pireneusi-félsziget újraegyesülése, majd szétválása *spanyol* és *portugál* nemzetre, amiben a tengerentúli hódítások nagy élményének is bizonyára megvan a maga része. Ekkortájt jelenik meg az első népies nacionalista: *Jeanne d'Arc*, s már megjelennek mindazok a gondolatok, melyekben a nemzeti érzés mindmáig tudatosodni szokott: a nemzet, mint amelynek java a legfőbb közösségi szempont, a nemzeti sajátosságok számontartása és értékelése, az idegen uralom elutasítása, sőt már a nemzeti nyelv értékelése is. A nyelvi egység azonban ekkor még nem szerepel nemzetalkotó tényezőként. Ortega találóan mutat rá, hogy a legújabb kori Európában az államok nem azért voltak egynyelvűek, mert az egynyelvű népek állottak össze, és alakítottak országot, hanem azért, mert egy fennálló állami és nemzeti keretet egyik vagy másik nép politikai, kulturális vagy számbeli hegemoniája egynyelvűvé tett. Valóban, ma is számos európai nyelvhatár őrzi régen elsüllyedt politikai határok emlékét: a francia–vallon nyelvhatár, a francia–katalán nyelvhatár, a dán–norvég és a svéd–norvég dialektushatár stb. stb.

### *Középkori határ és nemzeti keret*

Az így kialakult *középkori európai nemzetek határai*, ha el is tolódnak itt-ott valamivel, a nemzeti keret egésze alig változik. Azok a politikai szerkezetek, amelyek hűbéri vagy családi alapon a nemzeti egységeket keresztező kapcsolatokat hoznak létre, többnyire igen törekenyeknek bizonyulnak, de még ha helyenként igen sokáig el is tartanak, előbb-utóbb megszűnnek anélkül, hogy a nagy keretek egymás közötti határaiban nyomot hagynának. Így születik meg és szűnik meg az angol–normand, majd az angol–francia kapcsolat, az aragon–szicíliai, a spanyol–nápolyi, spanyol–milánói, majd az osztrák–milánói kapcsolat, a spanyol–németalföldi,

majd az osztrák–németalföldi kapcsolatot, az angol–hannoveri kapcsolatot, a csaknem ezeréves savoyai–piemonti kapcsolatot és mindenekfelett a Német-római Császárságban megtestesülő német–olasz kapcsolatot. Mind-egyiknek megmaradtak a maga emlékei, de egyik sem okozott az érintett nemzetek egymás közti határaiban lényeges eltolódást.

### *A modern állam és a forradalmi nacionalizmus*

Nyugat-Európában a 15–17. században lassan kialakult a *modern állam*. Az egykor jelképes központi hatalom mind erősebben ragadja meg a nemzet politikai életét, s a nemzeti tudatban mind erősebben részt vesz az állami apparátust mozgató értelmiségi réteg és a városi polgárság is. A székváros lassan az egész országgé lesz, s az ország nemcsak politikailag és jogilag, hanem igazgatásilag és gazdaságilag is jellegzetes egységgé válik. Ebben a helyzetben következik be a *francia forradalom*, melynek egyik döntő következménye a közösségi érzelmek intenzívebbé válása és demokratizálódása, a modern patriotizmus megszületése volt. Itt az értelme annak az egyébként felületes állításnak, hogy az európai nacionalizmus a francia forradalommal született meg. Mint mondtuk, sem a náció, mint *tény*, sem a hozzáfűződő *érzelem* nem 1789-ben született meg, hanem ennél századokkal, sőt csaknem egy évezreddel régebbi időben. Csak éppen ennek a közösségi formának 1789-ig a *nemesség* volt a tudatos hordozója. A francia forradalomban az értelmiségi és a polgári osztálynak, a *harmadik rendnek* a nemzeti keretbe való behatolása, mely a középkor végétől kezdve szüntelenül tart, az egyik napról a másikra való diadalmas birtokbavétel formáját vette fel, s ebből az élményből születik meg a modern nemzeti érzés. A forradalmi demokrácia és egyáltalán minden demokrácia, bármennyire is az *ember szabadságát* hirdeti is meg, ezt a szabadságot mindig egy *adott* közösségben valósítja meg, s ez az élmény a szóban lévő közösség iránti érzelmeknek nem a lanyhulását, hanem a fokozódását, erősödését jelenti. A demokratikus közösségi érzésnek az adja meg az óriási hőfokát és feszítőerejét, hogy két érzés egyesül benne: a harmadik rend, a nép, a mindenki birtokba veszi és magáévá teszi a királyok és nemesek országát, annak minden történeti és politikai presztízsével, reprezentatív és kihívó öntudatával együtt, ugyanakkor azonban felruházza mindazokkal a meleg és közvetlen érzelmekkel is, melyekkel addig a polgár a maga szűkebb közösségeit vette körül. Ebben az egyesülésben a polgár érzései voltak az erősebbek, és a demokrácia lényege szerint kellett is, hogy erősebbek legyenek: a modern demokrácia végeredményben a dolgozó, a műgonddal

alkotó ember életformájának a győzelmét jelenti a magát hatalmi helyzetekben kiélő, reprezentáló, arisztokratikus ember felett. A demokráciának és nacionalizmusnak ez a kapcsolata Nyugat- és Észak-Európában, ahol a politikai tudat zavarai vagy kóros deformációi nem állottak elő, máig is élő eleven valóság.

## 2. Közép- és Kelet-Európa területi státusának felborulása és a nyelvi nacionalizmus kialakulása

Mikor a 18. század végén kirobban és teret kér a modern demokratikus nacionalizmus, Nyugat- és Észak-Európában semmi kétség nincs benne, hogy az a keret, az az ország, melyet a nép birtokba akar venni, nem más, és nem is lehet más, mint a *meglévő állami keretek*: Franciaország, Nagy-Britannia, Spanyolország, Portugália, Belgium, Hollandia stb. Más volt a helyzet Közép- és Kelet-Európában. Német- és Olaszországban a Német-római Császárság politikai formációja kuszálta össze mindkét ország politikai fejlődését, Kelet-Európában pedig az oszmán hatalom előretörése döntötte meg a meglévő nemzeti kereteket, anélkül hogy végleges és szilárd új keretet tudott volna fölénk építeni. Mind a két tényező közrejátszott annak a végzetes államalakulatnak a létrejöttében, mely az állam- és nemzetalakulás útját Közép- és Kelet-Európában végleg összezavarta. Ez az államalakulat a Habsburgok birodalma volt.

### *A Habsburgok végzetes államalakulata*

A Habsburgok birodalma, mikor megalakult, éppen olyan alkalmi, „nemzet”-közi dinasztikus államkapcsolat volt, mint az aragon–szicíliai, angol–hanoveri stb. kapcsolatok. Mikor megszületett, minden volt, csak az nem, aminek ma képzelnünk szoktunk: „*dunai állam*”. Az egyik alkotóeleme, a reformáció folytán Dél-Németországba szorult *német császárság* hozta a maga összes olaszországi és nyugat-európai érdekeltségeit; a *cseh királyság* csak kisebb részben volt dunai ország, az oszmán támadás folytán összezsugorodott *magyar királyság* pedig tulajdonképpen csak katonai előtere volt a német császárságnak kelet felé. Komoly egyesítő szándékok sokáig nem érvényesültek ebben az unióban. A 18. század közepéig semmi kétség abban, hogy a Habsburg-ház a római császári címmel összekapcsolt *német királyi hatalom* politikai súlyát képviseli Európában. Ő a „császár”, aki ura Németország és Olaszország nagy részének, s mellékesen cseh és magyar király. A vallásháborúk során azonban



a német császár mind kijjebb szorul Németországból, ugyanakkor, amikor megszilárdul olaszországi pozíciója, és többek között, de egyáltalán nem mindenekelőtt a Dunánál is terjeszkedik, ahol sikerül a magyar királyság régi területét a törökök rovására visszaszereznie. A 18. század folyamán tovább gyengül németországi pozíciója, s az osztrák örökösödési háború alatt egy pillanatig egész groteskségében megmutatkozik az a helyzet, hogy a császári címet nem viselő Mária Terézia országának *még neve sincsen*, hanem osztrák, magyar, cseh, lombard, belga, horvát nemzetek vagy nemzettöredékek merő együttese különböző joggal, nyelvvel, igazgatással és tudattal.

A 18. század második felében kezdenek csak komolyan jelentkezni olyan törekvések, melyek a Habsburgok összefüggő dunai államát valamiféle „osztrák” tudattal igyekeznek megtölteni. Mielőtt azonban bármi is megszülethetett volna ebből az osztrák tudatból, a francia forradalom nyomán elemi erővel megjelent a modern demokratikus nacionalizmus ezen a területen is, és teljesen új helyzetet teremtett.

### *A régi nemzetek feltámadása*

Az első kérdés, amit el kellett dönteniök az e területen feltámadt modern demokratikus, nemzeti tömegmozgalmaknak, melyek a nép nevében birtokba akarták venni az egész nemzeti keretet, az volt, hogy *miféle* keretet akarnak birtokba venni. A modern demokratikus nacionalizmus nem volt képes és – jogos okból – nem volt hajlandó az itt talált államhatalmi egységeket (Habsburgok birodalma, német és olasz kis államok, Oszmán Birodalom) kitölteni a maga hatalmas érzelmeivel és erő kifejtéseivel, hanem mindenekelőtt azok felé a keretek felé fordult (német birodalom, egységes Olaszország, lengyel, magyar, cseh királyságok stb.), amelyek részben még intézményekben, részben már csak szimbólumokban és emlékezetben éltek, de anarchiába és provincializmusba süllyedve is erősebb politikai élményeket jelentettek, mint a meglevő, nem is túl régi és nem eléggé gyökeres hatalmi szervezetek. Az Oszmán Birodalom nem tudott a balkáni népek fölött új nemzeti szerkezetet alkotni egyrészt szervezetének pusztán katonai és hódító jellege miatt, másrészt a Balkán népeivel szemben fennálló kulturális idegensége miatt. A Habsburgok birodalma pedig, mint mondtuk, alkalmi unió volt, és azt el tudta érni, hogy a beléje került nemzeteket meggyengítse, de arra nem volt képes, hogy ezeket a nemzeti egységeket feloldja. A 18–19. század fordulóján megjelent „Ausztria”-tudat nem nélkülözte az emberséges és meleg színeket, azonban mélyebb közösségi gyökerei csak

a német örökös tartományokban voltak, s ott sem az európai nemzeti érzelemnek felelt meg, hanem inkább azoknak a provinciális érzelmeknek, amelyek a többi német kis államokban is kifejlődtek. Ebből az osztrák lokálpatriotizmusból már csak azért is nehezen születhetett külön új nemzet, mert a német nyelvű osztrák örökös tartományok dicsősége éppen abban állott, hogy öt és fél évszázada adtak császárokat és királyokat a *német* birodalomnak, és úgy szerepeltek, mint a német uralkodó házi országa, Ile de France-ja. A többi kis német állam összefogó politikai élmények és komoly külső presztízs híján még kevésbé jutott el odáig, hogy Hollandia, Belgium vagy Svájc módjára igazán nemzetté alakuljon. Az olasz kisállamok a 19. századra a politikai erőtlenségnek és a teljes kiüresedésnek olyan mélypontjára jutottak, hogy az olasz nemzeti egység gondolatával szemben semmiféle szeparatiztikus nemzeti tudatot nem vetettek fel. Minden vonalon a régebbi keretek győzedelmeskedtek tehát: nem osztrák, bajor, szárd vagy nápolyi nemzeti érzés vetett lángot, hanem német, olasz, lengyel, magyar és cseh nemzeti érzés.

#### *Az újjászületés nehézségei és a népi gondolat*

Ez a győzelem azonban mindannyiuk számára pirruszi győzelem volt. Az új nemzeti mozgalmaknak energiájuk legnagyobb részét a meglévő keretek lebontására és a maguk keretének az újjáépítésére kellett fordítaniok, és eközben csakhamar szembekerültek azzal a ténnyel, hogy a modern állami és nemzeti szervezet alapvetését, mely Európa-szerte a 17. és 18. században folyt le, az ő javukra nem végezte el senki. Nem volt a szó mai értelmében vett fővárosuk, nem volt vagy csak részben volt kiépített állami apparátusuk, nem volt a maga lábán megálló gazdasági szervezetük, egységes politikai kultúrájuk és begyakorolt nemzeti elitjük. Mindez megvolt a Hasburgok birodalmának és a többi fennálló államhatalmi keretnek, ezeken belül azonban csak vértelen dinasztikus érzelmek vagy erőtlen lokálpatriotizmusok tudtak megszületni. Az új nemzeti mozgalmaknak tehát ezekkel a kiüresedett, de minden hatalmi eszköz birtokában levő szervezetekkel szemben meg kellett mutatniok, hogy ők a gyökeres és életképes egységek. Ehhez vissza kellett nyúlniok a felületi erőviszonyoknál mélyebb „népi” tényezőkre. Így lett a *nép*, mely Nyugat-Európában egyszerűen a *társadalmi felemelkedés* dinamikáját képviselte (peuple), Közép- és Kelet-Európában egyúttal a *megkülönböztető nemzeti sajátosságok* döntő hordozója (Volk), mely az összekeveredett vezető rétegeknél tisztábban őrzi

a nemzethez tartozás „igazi” kritériumait, a nyelvet, a népszokásokat stb. Itt a gyökere annak a lefordíthatatlan ellentétnek, amely az azonos logikai értelmű „populaire” és „népi” szavak hangulati értelme között van. Így alakult ki az a tényező, mely Európa e részének amúgy is mozgásba jött területi státusát végleg folyékonyra tette: a nyelvi nacionalizmus.

### *A nyelvi nacionalizmus*

A nyelvi nacionalizmus speciális közép- és kelet-európai jelenség. A nacionalizmusnak leginkább Közép- és Kelet-Európában kidolgozott elméletei alapján ma már Nyugat-Európában is gyakran lehet olyan véleményt hallani, hogy nemzet úgy keletkezik, hogy az egynyelvű emberek „összeállanak” és államot alapítanak. Ilyen azonban még soha ezen a világon nem történt. A nemzet modern gondolata par excellence politikai fogalom: kiindulópontja egy állami keret, melyet a nép a demokratizált nemzeti tömegérzelmei erejével birtokba akar venni és a magáénak akar tudni. Míg azonban a 19. század elején ezek a tendenciák meglehetősen igazodtak a történeti államkeretekhez, és csak a fölénk épült gyökértelen államszervezeteket (Habsburgok birodalma, Oszmán Birodalom stb.) igyekeztek lerázni magukról, addig a nyelvi nacionalizmus megjelenése folytán az összes itteni nemzetek kezdtek számot vetni a maguk helyzetével a nyelvi erőviszonyok szempontjából is: azok a nemzetek, melyeknek történeti határa mellett nyelvrokonok éltek, vagy melyeknek már nem is voltak történelmi határai, kitűzték az összes nyelvtársak egyesítésének programját; azok pedig, melyeknek történeti területén másnyelvűek éltek, kitűzték az egynyelvű nemzeti állam programját. Mindkét törekvésnek egy volt a lényege: etnikai tényezőkkel alátámasztani a politikai lét bizonytalanságát.

Nem azt jelenti ez, hogy e területeken nyelvészeti tényezők hozzák létre a nemzeteket, s bármiféle dialektusból nemzetet lehet elővarázsolni. A nemzeteket itt is, mint mindenütt, politikai tényezők hozzák létre. Az itteni nemzetek túlnyomó része: a lengyel, a magyar, a cseh, a görög, a román, a bolgár, a szerb, a horvát, a litván mind olyan, melynek a történelem hosszú évszázadain keresztül megvolt a maga állami vagy félig állami szervezete és sajátos politikai tudata. Az a néhány nemzet (szlovákok, lettek, észtek, albánok), amelyek első látásra úgy tűnnek fel, mintha tisztán nyelvi alapon születtek volna meg, szintén nem az egynyelvűek „összeállása” által, hanem történelmi élmények és folyamatok által jöttek létre. Így például a szlovák nemzeti tudat abban a történelmi élménysorozatban alakult ki, mely kezdő-

dött a magyar nyelvi nacionalizmussal szemben való politikai és kulturális ellenállással, és folytatódott a magyar államtól a csehszlovák államhoz való csatolással, az önálló Szlovákia megalakulásával s Csehszlovákia helyreállításával. Érdeemes megjegyezni, hogy a különböző államközösségek közötti ide-oda hanyódás néhány nyugat-európai kis nemzet, pl. a finn és norvég nemzet megszületésénél, illetőleg újjászületésénél is szerepet játszott. A történelmi élményeknek egy ilyen sorozata az, ami egy nemzetet megformál. Igaz tehát a közép- és kelet-európai történelmi egységek híveinek az a gyakran hangoztatott állítása, hogy a nyelv maga nem nemzetalkotó tényező, hanem csak a történelem az. Ebből azonban nem az következik, amit ők ebből ki akarnak hozni, mert viszont a másik oldalról az is igaz, hogy Közép- és Kelet-Európa különleges viszonyai között a nyelvi összetartozás politikai és történelmi tényezővé vált; mindenekelőtt a meglevő keretek területi elhatárolásának és néhány esetben új nemzetek formálódásának a tényezője.

### *A határok folyékonyvá válása*

A nyelvi nacionalizmus uralkodóvá válása azt jelentette, hogy Közép- és Kelet-Európában a nemzetek egymás közötti határai folyékonyakká váltak. Míg Nyugat- és Észak-Európában a történelmi status quo megtartotta a maga nemzetelhatároló jelentőségét, addig Közép- és Kelet-Európában az újjászületett nemzetek egymás közötti határai vagy teljesen elsüllyedtek a történelem viszontagságai között (a Balkánon), vagy ha fenn is maradtak a legújabb korig (Lengyel-, Magyar- és Csehország esetében), összetartó erejük meggyengült. Ebben a helyzetben a legnagyobb baj *nem* az volt, hogy a nyelvi határok nagyon kacskaringósak voltak, és nem igazodtak földrajzi, gazdasági előírásokhoz; hanem az, hogy e nemzetek történelmi érzelmei – minthogy túlnyomó részüknek volt történelmi emlékezete – más és rendezen nagyobb területhez fűződtek, mint amely területen a megfelelő nyelvű lakosság élt. A nemzeti érzés itt is, mint mindenütt a világon, nemcsak az embereknek egy bizonyos csoportját fűzi egymáshoz, hanem az embereknek egy bizonyos csoportját a lokalitásoknak, szent városoknak, történelmi emlékeknek egy bizonyos területi egységéhez is. Különösen erősek voltak ezek az érzelmek, ha a szóban lévő lokalitásokat egy kisebbségben levő, kisebbségbe került vagy területileg körülzárt, de a nemzeti nyelvet beszélő lakosság lakta. De nem kevésbé erős volt a történelmi keretekkel szemben álló népi mozgalmaknak az az igénye, hogy városi központokat tegyenek a magukévá. Hamar kialakult tehát az a helyzet, hogy az itt újjászületett

összes nemzetek szomszédaik túlnyomó részével ádáz határvitákba bonyolódtak. Ez a helyzet egy csomó háborút és katasztrófát okozott, amiből a nemzeti lét és a területi státus még nagyobb bizonytalansága származott. Itt a fő forrása a közép- és kelet-európai nemzetek politikai históriáinak.

### 3. A három kelet-európai történeti állam összeomlása

Külön érdemes foglalkoznunk a három kelet-európai történeti ország, Lengyelország, Magyarország és Csehország katasztrófájával. Egyrészt azért, mert ezeknek az összeomlása sokkal döntőbb szerepet játszik az európai államrendszer katasztrófájában, mint amennyire az az első pillanatban látszik. Másrészt azért, mert ezeknek az országoknak a politikai tudatbeli egyensúlytalanságai a többi országokénál még jellegzetesebben mutatják a közép- és kelet-európai bajok okait és mibenlétét.

Kelet- és Délkelet-Európa zűrzavarával kapcsolatban félrevezető az, ha annak okai között a Habsburgok monarchiájának összeomlását emeljük ki. Inkább e monarchia *létezése* volt oka a zűrzavarnak. Összeomlásánál nem érdemes túl sokáig megállanunk, mert a Habsburgok alkalmi, hibrid, belső összetartó erők nélküli államkonglomerátuma szerencsésebb fejlődés mellett sem lehetett volna Közép- és Kelet-Európa stabilizálódásának a tényezője. Ott volt ellenben sokkal mélyebb gyökerekkel az a három történeti állam, Lengyelország, Magyarország és Csehország, melyeket a Habsburg-monarchia többé-kevésbé eltakart, de annak összeomlása után napvilágra kerültek. Hogy valóságos és élő nemzetek, nem úgy, mint a Habsburgok állama, azt sikerült is megmutatniok, arra azonban képtelenek bizonyultak, hogy ismét felvegyék azt a szerepüket, melyet a Habsburgok kialakulása előtt betöltöttek. Épp e három állam belső egyensúlytalanságának volt döntő része abban, hogy az európai államrendszer összeomlott: *Magyarország* volt az a pont, ahol a Németország ellen felépített francia politikai védőmű 1918 óta lyukas volt, *Csehszlovákia* volt az a pont, ahol ez a védelmi rendszer 1938-ban, mielőtt használatára sor került volna, leomlott, és *Lengyelország* volt az az arkhimédészi pont, ahonnan kiindulva a német expanziónak sikerült a vele szemben álló Nyugat és a vele szemben álló Kelet szolidaritását egy kis időre megbontania, s az így támadt résen ömlött ki a világra a második világháború minden szörnyűsége.

Mind a három történeti állam bajai a 18. század végénél kezdődnek, s végsőleg azokra a nehézségekre vezethetők vissza, melyek ezen a területen a nemzetek kialakulásának és stabilizálódásának útjában állottak.

## Lengyelország problémája

Lengyelország problémája az volt, hogy a történeti lengyel királyságnak volt egy szoros értelemben vett *lengyel fele*, mely homogénül lengyel volt, azonban volt egy perszonálunió révén hozzákapcsolódott ún. *litván fele* is,<sup>48</sup> melynek vezetőrétege csaknem teljesen ellengyelesedett, lakossága ellenben részben *litván*, túlnyomó részben azonban *orosz* volt, és *ortodox vallású*. Az újkorban e lakossággal szemben a felemelkedő Oroszország vonzóereje mindjobban érvényesült. Ugyanekkor érvényesült a Lengyelországhoz tartozó Nyugat-Poroszországgal szemben német expanziós törekvés is, amely azonban mind etnikailag, mind történetileg lényegesen kevésbé volt megalapozva, mint az orosz igények. Midőn Lengyelország anarchiája folytán orosz és porosz nyomás Lengyelország területi megcsonkítása irányában kezdett érvényesülni, megjelent a zsákmányra harmadikul a hibrid Ausztria is, melynek semmiféle komoly igénye lengyel területre nem volt. Lengyelország első felosztása nyomában hatalmas erejű demokratikus mozgalom támadt, melytől a lengyel hazafiak országuk belső és külső feltámadását remélték. E mozgalom valóban komoly nevelési és politikai reformokra vezetett, és az 1791. évi alkotmányban<sup>49</sup> érte el tetőpontját, mely európai visszhangot keltett. Közben azonban a francia forradalom máshová terelte az európai politika súlypontját. Így Lengyelország anar-

<sup>48</sup> A lengyel–litván perszonáluniót 1385-ben kötötték meg. Jagelló litván nagyfejedelem, aki feleségül vette Nagy Lajos magyar és lengyel király kisebbik leányát, Hedviget, II. Ulászló néven lengyel király lett. A lengyel–litván államszövetség 1795-ig, Lengyelország harmadik felosztásáig állt fenn.

<sup>49</sup> Az 1791. évi alkotmány, az 1788–1792 között üléselő ún. „négyéves szejm” által 1791. május 3-án elfogadott alkotmány, amely Lengyelországot alkotmányos monarchiává alakította át. Eltörölte a királyválasztást, a nemesi konföderációkat és a liberum vétót (lat., szabad tiltakozás). Az utóbbi 1652 óta lehetővé tette, hogy egyetlen követ tiltakozó szava megakadályozza egy javaslat törvényerőre emelkedését, aminek következtében a lengyel törvényhozás majd másfél évszázadra működésképtelenné vált. Bevezette a miniszteri felelősséget és a kétkamarás országgyűlést. A bocskoros nemességtől megvonta a követválasztási jogot, s így a mágnásokat megfosztotta – könnyen megvásárolható – szövetségeseitől. A polgárság megerősítését célozta, hogy a városok a közigazgatás és a bírászkodás terén teljes autonómiát kaptak, s követeket küldhettek az országgyűlésbe, igaz, hogy csak tanácskozási joggal. Bizonyos nemesi előjogokat is kiterjesztettek rájuk: vásárolhattak földet, s minden állami vagy egyházi hivatalt betölthettek. A parasztságot a földesúri önkénnyel szemben „a jog és az országos kormányzat” védelme alá helyezte. Biztosította a szabad vallásgyakorlatot. Az alkotmány, amely a francia forradalom szellemében fogant, s a feudális anarchiát megszüntetve megteremtette a polgári fejlődés politikai feltételeit, alig egy évig volt érvényben. Az ún. mágnásellenzék az orosz cári csapatok segítségével átvette a hatalmat, s hatályon kívül helyezte az alkotmányt.



chiája, az általános európai helyzet bizonyos kihatásai, valamint Ausztria beavatkozása oda vezettek, hogy a Lengyelország megcsonkítására indult akció *Lengyelország teljes felosztásával végződött.*

### *A teljes felosztás*

A harmadik felosztással Oroszország nagyban és egészben megkapta az összes orosz-litván területeket, a tisztán lengyel területeken pedig Poroszország és Ausztria osztozott. Ez a helyzet Lengyelországnak azt a történeti leckét adta fel, hogy a szorosan vett lengyel területbe bele nem harapott *Oroszországot vegye a háta mögé*, s így próbálja nemzeti életét a két német hatalommal szemben újból helyreállítani. A lengyelek azonban nemzetük szörnű felosztásának a hatása alatt voltak, amelyet mindenestül a brutális erőszaknak tulajdonítottak, és nem voltak képesek különbséget tenni a között, ami a felosztásban *történeti szükségszerűség*, s a között, ami a felosztásban merő *erőszak* volt. Éppen ezért egy percig sem adták fel a történeti nagy Lengyelország ábrándját, s többek között ezért csoportosultak Napóleon köré. Hogy ábrándképek után futottak, az bebizonyosodott 1812-ben, amikor a Litván Nagyfejedelemségbe bevonuló Napóleont sehol sem fogadta az a lengyel nemzeti felkelés, amit lengyel hívei neki beígértek. Arra viszont jó volt az egész vállalkozás, hogy Oroszországban felkeltse azt az érzést, hogy *a maradék Lengyelország<sup>50</sup> felől továbbra is veszély fenyegeti.*

Ennek volt a következménye Lengyelország 1815. évi *negyedik felosztása*,<sup>51</sup> amely azért volt súlyosabb az előzőknél, mert most már *a szorosan vett lengyel területekből* is nagy, sőt túlnyomó részt juttatott Oroszországnak, s így most már a felosztásban részt vevő három nagyhatalom *egyformán érdekelt* volt abban, hogy lengyel állam a szorosan vett lengyel területen se létez-

<sup>50</sup> Bibó István „maradék Lengyelország”-on talán a Napóleon által 1807-ben, korábban Poroszországhoz tartozó területeken mesterségesen létrehozott kis államot, az ún. Varsói Nagyhercegséget értette, amelynek francia mintára saját alkotmánya volt, s lengyelek kormányozták. A 2,6 millió lakosú Varsói Nagyhercegség hadseregét 1813-ban a cári csapatok szétverték.

<sup>51</sup> Az 1814–15-ös bécsi kongresszuson a Napóleon felett győztes hatalmak, Ausztria, Poroszország és Oroszország ismét felosztották egymás között a lengyel területeket. Ausztria Galíciát kapta, Krakkó nélkül, Poroszország pedig Kelet-Poroszországot, kiegészítve a Varsói Nagyhercegség nyugati részével és néhány nagyvárossal, mint Pozna és Toru. A Varsói Nagyhercegségből létrehozták a Lengyel Királyságot (más néven a Kongresszusi Lengyelországot), amelyet alkotmányos monarchiaként perszonálunió formájában „örök-re” egyesítettek Oroszországgal.



zék. Így nem maradt Európában nagyhatalom, amelynek Lengyelország helyreállítására érdeke és lehetősége lett volna. Teljes 100 esztendőnek kellett elmúlnia, míg a cári Oroszország és a központi hatalmak egyidejű összeomlása Lengyelország újjászületését lehetővé tette.

*Az el nem fogadott történelmi lecke*

A történelem újból ugyanazt a leckét adta fel Lengyelország számára: a lengyel területekre alapozni nemzeti életét és lemondani tudni azokról a nagy kiterjedésű keleti vidékekről, ahol voltak még lengyel nagybirtokosok, de nem voltak lengyel tömegek. Az ún. Curzon-vonal ennek a helyzetnek következményeit vonta le. Nem így Lengyelország, mely 1920-ban nem tudott ellenállni a kísértésnek, hogy felhasználva Szovjet-Oroszország veszélyeztetett helyzetét, túllépje a Curzon-vonalat. A rigai békében több mint 6 millió orosz és ukrán kisebbség került uralma alá, ami komoly tényezője volt annak, hogy Lengyelország eltávolodott a demokráciától, mert nem volt biztonságban a lakosság nemzeti érzelmei felől, s azok a történelmi katasztrófák, melyek a lengyel nemzet háta mögött voltak, nem adtak neki bátorságot arra, hogy nagyvonalú és demokratikus engedményekkel remélje magához kapcsolhatni e területeket.

Lengyelország, miközben azt ünnepelte, hogy a rigai békében újból megközelítette a történelmi nagy Lengyelország határait, nem figyelt arra, hogy ezt az akciót az új szovjet állam életének legkritikusabb és legfenyegetettebb pillanatában hajtotta végre, amivel azt érte el, hogy a szovjet politikai szemlélet számára *szimbolikus betörési pontjává lett minden rosszakaratú támadásnak*, mely az új szocialista birodalmat a kapitalista világ részéről fenyegette. Húsz esztendővel később, 1939-ben, amikor a német támadás újból Lengyelország létét fenyegette, Lengyelország harmadszor is ugyanazon a történelmi leckén bukott el: *az Oroszországgal való bizalmi állapot leckéjén*.

A második világháború befejeztével Lengyelország megint abba a lelkiállapotba került, hogy „Európa vele szemben tartozásban van”. S midőn orosz részről felvetődött a Curzon-vonal követelése, akkor nem úgy fogadta ezt a Curzon-vonalat, melyet valójában 150 esztendő óta ismétlődő katasztrófák tanulsága kényszerít reá, mint egyedül lehetséges megoldást, hanem mint egy *súlyos sérelmet*, melyért nagyon nagyméretű kárpótlás jár. Történetesen olyan pillanatban történt ez, amikor Európa intező hatalmai különböző okok miatt úgy érezték, hogy ezzel a kárpótlással tartoznak. S megadták ezt

a kárpótlást *Szilézia és fél Pomeránia formájában*, megtoldva e területek német lakosságának a teljes kitelepítési lehetőségével.<sup>52</sup> Hogy mi lesz ennek a döntésnek a távolabbi visszahatása, azt ma még pontosan nem tudjuk lemérni: félő, hogy *egy nagyon súlyos európai lelkiismereti válság* körvonalai fognak kirajzolódni e kérdés körül, s egy napon Lengyelországnak is rá kell jönnie arra, hogy *kevesebb kárpótlás több lett volna*.

### *A történeti Magyarország problémája*

Magyarország kiinduló problémája azonos Lengyelországéval. Adva volt egy történeti államkeret, amely azonban nem volt teljes egészében magyar nyelvű, hanem több nemzetiség osztozott rajta. Ezek a nemzetiségek két csoportra oszlottak: az *északi területek* nemzetiségei a történeti magyar állam egész történeti sorsát végigcsinálták, és erős valószínűséget mutattak abban az irányban, hogy egy többnyelvű, de azonos történelmi tudatú magyar állam fenntartásában részt tudnának venni. A Magyarország *déli részén* lévő nemzetiségek körében viszont a hosszú török uralom alatt a magyar állam jelentősége megcsökkent, védelmüket és felszabadulásukat *nem a magyar államtól*, hanem az azt magában feloldó *Habsburg Birodalomtól* várták s kapták, s midőn a török kiűzése után a történeti jog alapján a magyar államhoz szorosabb vagy tágabb kapcsolatban visszakerültek, ez a kapcsolat nem mondott immár számukra semmit. Midőn tehát a Balkánon a nyelvrokron népek államai megalakultak, teljes erővel *ezek felé kezdtek gravitálni*. A magyar demokratikus és nemzeti mozgalom hívei úgy képzelték, hogy a demokratikus szabadság egyben a nemzeti egységet is létre fogja hozni a történeti Magyarország keretén belül. Ez a remény *illúzió*nak bizonyult, mert 1848-ban, midőn a magyar nemzet nagy lendülettel nekivágott annak, hogy függetlenítse magát a Habsburgoktól, szemben találta magát országának másnyelvű nemzetiségeivel, mindenekelőtt *a horvátokkal, szerbekkel és románokkal*, melyeknek elszakadási törekvéseit nem volt hajlandó elismerni. Így a szabadságért harcoló Magyarország egyszerre találta magát szemben az *európai reakció* hatalmaival és saját *elégedetlen nemzetiségeivel*, s az eredmény az 1849. évi katasztrófa volt.

<sup>52</sup> Az antifasiszta nagyhatalmak 1945 nyarán a potsdami konferencián egyeztek meg abban, hogy Lengyelország nyugati határa a Balti-tengertől az Odera és a Neisse folyók mentén, a csehszlovák határig húzódjon, Lengyelország pedig felhatalmazást kapott arra, hogy az attól a vonaltól keletre fekvő területeken élő német ajkú lakosságot kitelepíthesse Németországba.

### *Az 1849. évi katasztrófa végzetes tanulságai*

Ennek a katasztrófának két tanulsága rögződött meg a magyar nemzet politikai tudatában: az egyik az volt, hogy *Európa Magyarországot függetlenségi harcában cserbenhagyta*, a másik tanulság az volt, hogy *az idegen nyelvű nemzetiségek a demokratikus szabadságot az elszakadásra fogják felhasználni*. Az előbbi tanulságból született meg az 1867. évi osztrák–magyar kiegyezés, melynek lényege az volt, hogy Magyarország a maga történeti területének a megtartása érdekében lemondott a teljes függetlenségről. A második tanulság nyomán kezdődött az a fejlődés, mely Magyarországot eltávolította a demokratikus ideáloktól, mert az 1848–49. évi katasztrófa nyomában az a félelem rögződött meg a magyarokban, hogy a demokrácia összes következményeinek a vállalása a nemzetiségi területek elszakadására fog vezetni. A történelem azt a leckét adta volna fel a történeti Magyarország hívei számára, hogy észak felé próbálják megtartani a történeti országot, dél felé pedig vegyék tudomásul, hogy tőlük régtől fogva elidegenedett népekkel állanak szemben. Ehelyett kialakult egy meglehetősen szűk látókörű politika, mely azt képzelte, hogy ha a különféle magyarországi nem magyar nyelvek közjogi érvényesülését kicsinyes módon megakadályozza, ezzel biztosítja a történeti Magyarország fennmaradását. Ennek pedig az lett az eredménye, hogy a déli részben lévő s már teljesen különálló nemzeti tudatra jutott nemzetiségek után most már az *északi területek szlovák és orosz lakossága* is végleg elszakadt a történeti Magyarország gondolatától.

### *A trianoni komplexum*

Ebben a helyzetben érte Magyarországot az 1918. évi összeomlás, amikor hamarosan kiderült, hogy a történeti Magyarország felszámolása elkerülhetetlen. Ez a felszámolás azonban olyan hebehurgya módon történt meg, hogy Magyarországtól *nemcsak más nyelvű területeket*, hanem, ráadásul meglehetősen bőven adagolva, *magyar területeket* is elcsatoltak. Ennek a következménye egyrészt az volt, hogy Magyarországot sorozatos belpolitikai válságok rázták meg, melyek végül is a legsötétebb reakciót juttatták uralomra, másrészt az, hogy a magyar politikai szemlélet *egész Magyarország felosztását egyszerűen brutális erőszaknak és a győzők hipokrizisének tulajdonította*, és nem volt képes *distingválni* a leválásra érett *másnyelvű területek* elcsatolása és az okatlanul és *igazságtalanul elszakított magyar nyelvű területek* elszakítása között. Ennek következtében nem tudott elszakadni a *történeti nagy Magyaror-*

szág ábrándképétől, és még inkább abba a lelkiállapotba került, hogy *Európa neki egy súlyos igazságtalansággal adósa*. Emiatt azután 1938 után felmentve érezte magát minden európai kötelezettség alól, s midőn Magyarország területi státusának a megváltoztatására lehetőség nyílt, akkor nem állott meg a magyar nyelvű területeknél, hanem abban az arányban, amint ennek lehetősége megnyílt, tovább kergette a történeti nagy Magyarország ábrándképét, egyenes úton haladva az 1944. évi katasztrófa felé. *A történeti nagy Magyarország illúziója ezzel végleg összeomlott*, ma azonban már ez is kevés: Magyarországnak szembe kell néznie egy olyan véglegesnek ígérkező békével, mely megint csak nem biztosítja *az etnikai határokat sem*. Hogy ennek elviselésére lesz-e elég belső tartaléka, az [a] jövő demokratikus fejlődésének döntő kérdése.

### *A történeti Csehország és Csehszlovákia*

A harmadik kelet-európai történeti ország, a történeti Csehország problémája szintén a nyelvi határok és a történeti határok eltéréséből nőtt ki. A történeti Csehország földrajzilag szoros egységet alkotó területén a középkor közepére kialakult az a helyzet, hogy a lakosság kétharmada volt cseh, egyharmada pedig, körül a határok mentén, német. A német lakoságnak éppúgy megvolt a maga *német-bohémiai* tudata, mint a cseh lakoságnak a maga *cseh-bohémiai* tudata, s mindketten egyformán és együtt *magukénak* tekintették az országot. A két nép közötti ellentét időnként, pl. a huszita háborúk idején<sup>53</sup> igen kiéleződött, más időkben enyhült. A németek mindig inkább a német birodalom felé orientálódtak, a csehek inkább kelet-európai politikát folytattak, de mindez beleveszett ezer apró érdek jellegzetes középkori harcába. A Habsburgok uralomra jutása után mind erősebbé vált a német orientáció, és a harmincéves háborúban Csehország állami különállása is teljességgel elhomályosodott. Mindamellett *a történeti cseh államkeret megmaradt*, s megmaradt a hozzákapcsolódó külön öntudat is mind a cseheknél, mind a németeknél. A 18–19. század fordulóján mind a cseh öntudat, mind a német öntudat széles tömegmozgalommá vált és élesen szembekerült egymással, azonban még mindig az egész történeti Csehország volt az, amelyet mindkettő a magáénak tudott és magának követelt. A mindjobban kiéleződő nyelvi harcok során azonban lassan mindkét fél kilépett a történeti Csehország keretének gondo-

<sup>53</sup> 1419 és 1434 között.

latvilágából, és a csehek a szláv szolidaritásban, a németek pedig a nagynémet gondolatban kerestek hátvédet maguknak. A szláv gondolat jegyében fordult a cseh politikai és kulturális érdeklődés mind erősebben a történeti Magyarország északi részén lakó, a történeti Magyarországtól mind erősebben elidegenedő s a csehek felé orientálódó szlovákok felé. Az első világháború alatt csehszlovák légiók alakulnak,<sup>54</sup> a világháború végén pedig megalakult az önálló csehszlovák állam.<sup>55</sup>

### *A csehszlovák államalakulás ellentmondásai*

Csehszlovákiának Németország összeomlása folytán sikerült egységben megtartania a vegegyes lakosságú történeti Csehországot, keletfelől viszont magához kapcsolta a történeti Magyarországszlovák lakosságú területeit még ráadásul a területi kikerekítés jegyében számottevő magyar területeket is. Az új államalakulás elvi alapja ellentmondó volt: a cseh területeket történeti és etnikai folytonosság, a német területeket *történeti*, de nem etnikai kapcsolat, a szlovák területeket *etnikai*, de nem történeti kapcsolat fűzte az új államhoz, a magyar területeknek pedig *sem* történeti, *sem* etnikai kapcsolatuk nem volt vele.

Ebben a helyzetben a csehszlovák nemzet<sup>56</sup> hívei két eszmei bázisra igyekeztek alapozni a csehszlovák állam egzisztenciáját: az egyik a *demokrácia*, a másik az *1919. évi versailles-i területi rendezések sérthetatlenségének* az elve. A demokráciára nemcsak az kvalifikálta az új csehszlovák államot jobban, mint kelet-európai szomszédait, hogy a cseh társadalom a lengyelnél és a magyar-

<sup>54</sup> A párizsi Csehszlovák Nemzeti Tanács (1916) kezdeményezésére, amelynek elnöke Tomáš Garrigue Masaryk volt, 1917-ben alakultak felfegyverzett csehszlovák légiók Franciaországban, Jugoszláviában, Olaszországban és Oroszországban. Összlétszámuk kb. 150 ezer főre tehető. Csak a nyugati hadszíntéren lévő légiók kapcsolódtak be a harcokba az antant oldalán, jelentősebb hadműveletekben azonban nem vettek részt. Az oroszországi Csehszlovák Légión, amely 1918-ban a fehérek oldalán harcolt és elfoglalta a transzszibériai vasutat – 1919-ben Vlagyivosztonon keresztül hazaszállították. A légiósok a csehszlovák államban – az átcsatolt területeket is beleértve – a közhivatalokban, a hadseregben fontos pozíciókat kaptak, sőt a földreform során sokan közülük kisebb földbirtokhoz is jutottak.

<sup>55</sup> Az önálló Csehszlovákia 1918. október 28-án alakult meg.

<sup>56</sup> Az egységes csehszlovák nemzet koncepcióját az első világháború idején Párizsban a cseh emigráció vezetői, Beneš, Masaryk és társai dolgozták ki, s a Csehszlovák Nemzeti Tanács propagálta. Csehszlovákia megalakulása után a cseh politikai vezetés továbbra is fenntartotta ezt a felfogást, ami szlovák részről nagy ellenkezést váltott ki. Csehország és Szlovákia szétválása óta állami szinten is úgy látszik, hogy a nemzeti fejlődés két önálló nemzetet alakított ki, a csehet és a szlovákokot.

nál sokkal fejlettebb, industrializáltabb és polgárosodottabb volt, hanem az is, hogy a másik kettőnél sokkalta optimistább volt. Lengyelország történeti katasztrófásorozata a 18. században, Magyarorszáé a 19. században elkezdődött, s a demokráciával szemben való optimizmusuk már ekkortájt megtört. A csehek ellenben a 19. századot a Habsburg Birodalom árnyékában erős politikai harcok közepette, de töretlen politikai reményekkel éltek át, s ez az optimizmus adott nekik lélegzetet ahhoz a demokratikus politikai berendezkedéshez, melyet 1918–1938 között megvalósítottak, s amely a különböző fasizmusok és abszolutizmusok között valóságos oázist alkotott. Igazuk van a cseheknek abban, hogy a csehszlovák államban távolról sem volt kibírhatatlan németnek vagy magyarnak lenni.

Minthogy azonban az új állam alakulásánál nemcsak nevében, hanem szerkezetében is az etnikai elven volt a súlypont, a történeti terület német lakossága számára mind erősebben idegenné vált az új államtest, nem is beszélve a magyarokról, akik igazán teljesen incidentálisan kerültek bele. Nem volt rossz dolguk, csak éppen indokolatlan volt egy kicsit, hogy mit is keresnek ők a szláv testvériség alapján egymásra talált csehek és szlovákok országában.

A másik eszmei bázis, amire a csehszlovák állam létét és igazolását reáállították, az 1919. évi versailles-i területi rendelkezések sérthetetlenségének gondolata. Ezt a gondolatot a csehek, abban az arányban, amilyen arányban érezték, hogy a demokrácia gondolata államukat nem menti meg a centrifugális erők hatásától, még a franciáknál is erősebben, valóságos merev dogmatizmussal hangsúlyozták, s ennek a merevségnek *megvolt a maga része* Európa politikai fejlődésének katasztrófális fordulatóban.

### *Az 1938–1939. évi katasztrófa*

1938-ban, midőn a hitleri agresszió elindult Csehország német területei irányában, csakhamar napvilágra jött, hogy Csehszlovákiának nemcsak a német lakossága, hanem a magyar lakosság, sőt a szlovák lakosság komoly része is nem érez szolidaritást a csehszlovák állammal. A sérelmek komolytalanok voltak és felfújtak, de az idegenség megvolt. E szolidaritáshiány látható jeleinek megvolt a maga része abban, hogy a nyugati hatalmak elfogadták azt az elvet, hogy az etnikai elv alkalmazásával a történeti Csehországot is két részre kell osztani. Ez a megosztás azonban úgy, ahogy Münchenben lezajlott, nemcsak megosztást, hanem Hitler Németországának való teljes kiszolgáltatást jelentett, amit egy fél esztendő múlva Csehország



teljes bekebelezése is követett. Csehszlovákiával is az történt tehát, ami Lengyelországgal és Magyarországgal: egy hosszú idő óta készülő történeti folyamat egy történeti pillanatban a legbrutálisabb erőszak külső körülményei közepette zajlott le. Ez a helyzet képtelenné tette a cseheket arra, hogy a brutális erőszak mögött meglássák azt, amely egy hosszú idő óta készülő és a kelet-európai fejlődésnek megfelelő folyamatnak egyik láncszeme volt csupán. A csehek egész egyszerűen úgy érezték, és joggal, hogy *Európa cserbenhagyta, nemzetiségeik hátba támadták őket, és Európa tartozik nekik szabad államuk helyreállításával.*

### *Az újjászületett Csehszlovákia arca*

A második világháború végével valóban sor kerülhetett ennek a tartozásnak a lerovására. A katasztrófából fejt újra felemelő csehszlovák állam<sup>57</sup> politikai arcára azonban éppúgy letörölhetetlenül reá van immár írva *a katasztrófák emléke*, mint a lengyel és a magyar nemzet lelki arcára. Csehszlovákia éppúgy nem várja már többet a demokráciától, hogy soknyelvű országát egységgé kalapálja, ahogyan elvesztette ezt a reményét Lengyelország és Magyarország is. Míg azonban azelőtt az ilyenfajta kiábrándulásnak abban állottak az antidemokratikus következményei, hogy az illető ország kisebbségeinek *kicsinyes nyelvi elnyomására és elnemzetietlenítésére* rendezkedett be, addig ma Csehszlovákia mindezen túlmegy, és *kitűzte az összes nem szláv kisebbségek kitelepítésének programját*. Őrülség ez, de van benne rendszer: a csehek *maguknak demokráciát* akarnak, *országuknak nyugalmat* a nemzetiségektől, de ugyanakkor érintetlen területi állományt is, vagyis *mindent egyszerre*. E mindent akarás mögött azonban nem az erő öntudata áll, hanem az átélt katasztrófából táplálkozó félelem. Itt válik el az oly sokban hasonlóan indult csehszlovák és jugoszláv fejlődés: Csehszlovákia 1938–39-ben a maga gyengeségét és összetartó erőinek hiányát tapasztalta meg úgyannyira, hogy az államot alkotó csehek és szlovákok kapcsolata is megrendült; ezzel szemben Jugoszlávia 1941–44-ben a maga félelmetes erejét tapasztalta meg, s ez a tapasztalat döntőnek fog bizonyulni az eredetileg élesen szemben álló szerbek és horvátok egy nemzetté való összeforrasztásában. A jugoszlávok sokat akarnak, mert úgy érzik, hogy mindenre képesek. A csehek mindent akarnak, de azért, mert semmiféle biztonságot nem éreznek elégnak, és

<sup>57</sup> A szociáldemokrata Zdeněk Fierlinger elnöklétével 1945. április 3-án Kassán alakult meg a Cseh és Szlovák Nemzeti Tanács kormánya, s hirdette meg Csehszlovákia helyreállítását célzó programját. Köztársasági elnökké ismét Eduard Beneš-t választották.



tudják, hogy Európa most még emlékezik a Csehországgal fennálló történeti tartozásra. Valóban, az Európa sorsát intéző hatalmak a nemzetiségek kitelepítésére irányuló cseh kívánságnak – legalábbis a csehországi németek vonatkozásában – engedtek. Itt is áll azonban az, amit Lengyelország esetében mondtunk: e kérdés körül egy súlyos európai válság körvonalai kezdenek kibontakozni, és nagy kérdés, hogy a területi állomány százszázalékos érinthetlenségének gondolata megéri-e végeredményben Csehszlovákia számára, hogy ennek a lelkiismereti válságnak az egyik szereplője legyen.

### *A három történeti állam sorsának közös vonásai*

A három történeti kelet-európai nemzet sorsának közös vonásait ezek után könnyű felvázolni. Mindhárom nemzet a 18. század végétől napjainkig terjedő időben megkapta a *nemzetté alakulás*, pontosabban a *nemzetté való visszaalakulás* leckéjét. Mind a három a maga idejében: Lengyelország 1772–1794 között, Magyarország 1825–1848 között és Csehország 1918–1938 között az európai demokratizmus és patriotizmus mozgalmára olyan lendülettel reagált, mely a nyugat-európai kortársakat a legnagyobb reményekkel töltötte el. Mind a három azonban szembekerült azzal a ténnyel, hogy az *örökölt történeti területeket*, melyekhez mély érzelmekkel ragaszkodott, annak soknyelvűsége folytán nem képes *egységes nemzeti tudattal* megtölteni. Mindhárom egy ideig azzal a hiú reménnyel áltatta magát, hogy a *demokrácia és a szabadság összekapcsoló ereje* fogja a szétgravitáló lakosságot egységbe kovácsolni. Ezt a reményt mindenütt a francia fejlődés nagy példája éllette, ahol a nagy forradalom hatalmas élménye oly sikerrel kapcsolt be másnyelvű kisebbségeket az egységes nemzeti tudatba. Azonban a francia példakép mögött kétezzer éves kultúrfejlődés, ezeröttszáz éves politikai keret, ezeréves központi hatalom, ötszáz éves nemzeti öntudat és a nagy *francia* forradalom presztízse állottak. Ezt a példát akarták utánózni a hosszú tetszhalálból felébredt s a pusztalétezés nehézségeivel küzdő kelet-európai államok. Így a demokrácia egybeforrasztó erejébe vetett reményük természetesen hiúnak bizonyult, és bekövetkezett *Lengyelország teljes felosztása, a magyar szabadságharc 1849. évi bukása és Csehszlovákia 1938–39. évi katasztrófája*. Mind a három katasztrófát az tette végzetessé, hogy az európai reakció hatalmaival harcoló ország ugyanakkor szembekerült saját elégedetlen kisebbségével is. Mind a három nemzet úgy érezte, és joggal, hogy Európa szégyenletesen cserbenhagyta. Mind a három ország szétesési folyamata, közelebbről Lengyelország ötszöri

felosztása,<sup>58</sup> Magyarország 1849. évi katasztrófája és 1919. évi felosztása és Csehszlovákia 1938–39. évi katasztrófája a *brutális erőszaknak* és az *igazságtalanságnak* olyan kirívó körülményei mellett folyt le, hogy egyik sem volt abban a lelkiállapotban, hogy a brutális hatalmi erőszak mögött *meglássa bizonyos részben a történelem logikáját is*.

Sőt az erőszak és igazságtalanság visszahatásaképpen megjelent az a görcsös illúzió, hogy a történelmi keret felbomlása *egészben* is csak esetleges okok, hatalmi tényezők és brutális erőszak eredménye. Ennélfogva úgy érezték, hogy ebben az eseményben semmi szükségszerű és visszacsinálhatatlan nincs, s az erőszak s az igazságtalanság uralmának a megdőlésével semmi akadálya nincs a történelmi keret helyreállításának. Az elnyomott lengyelek, magyarok és csehek szenvedései és jajszavai komoly realitást adtak a Vértó Lengyelország, Vértó Magyarország, Vértó Csehország képeinek, s ezeket a képeket a felosztott történelmi ország *egészére* vonatkoztatták: a térképre rajzolt *történelmi* országterület vértó az elképzelésükben, nem pedig az a szűkebb közösség, amit a valóságos lengyelek, magyarok és csehek alkottak. E három nemzettel az tette volna a legnagyobb jót, aki történelmi országuk felszámolását az etnikai és önrendelkezési elvek szigorú alapulvétele mellett folytatja le. A történelmi ország széttörése akkor is fájt volna jó ideig, de az elnyomott honfitársak szenvedéseinek a zaklató hatása elmaradt volna, az pedig egyenesen kijózanítólag hatott volna, hogy az elcsatolt másnyelvű népek köréből komoly jajszavak és a történelmi kerethez való visszakíváncolás komoly hangjai nem érkeztek volna. Így kialakult volna egy olyan közhangulat, mely kénytelen rájönni a részleges megcsonkítás kikerülhetetlenségére, és előbb-utóbb meg is szokta volna a tények erejére támaszkodó új határokat. Minthogy azonban nem így történt, mind a három nemzet görcsösen tovább ragaszkodott, sőt – Csehország esetében – mind a mai napig ragaszkodik a maga történelmi határaihoz. A demokrácia összeforrasztó hatásában mindegyikük – ki-ki a maga katasztrófája után – megcsalódott, s midőn az elé az alternatíva elé kerültek, hogy a demokrácia eszményeihez legyenek-e hűek, vagy területi igényeikhez, akkor habozás nélkül az utóbbit választották, nem törődve azzal, hogy mindegyikük – ki-ki a maga idejében – az európai demokrácia

<sup>58</sup> Lengyelország ötszöri felosztása: Bibó István Lengyelország ötödik felosztásaként értelmezi az 1939-es szovjet–német meg nem támadási egyezményt, amelynek értelmében a Szovjetunió 1939. szeptember második felében megszállta Nyugat-Ukrajnát és Nyugat-Beloruszsiát, s határait mintegy száz kilométerrel nyugatabbra helyezte át. A két totális állam, a náci Németország és a bolsevik Szovjetunió közötti új határokat később szerződésben szabályozták.

büszkesége volt. A történeti államterület megtartása érdekében Lengyelország és Magyarország a kisebbségi elnyomás és elnemzetietlenítés hatástalan eszközeivel kísérleteztek, legújabbban pedig Lengyelország és Csehszlovákia a kisebbségek teljes kitelepítésének az egészen radikális útjára léptek, s immár a demokratikus látszatokat sem őrzik e vonatkozásban. Mindegyikük messze maradt a demokratikus bölcsességnek attól a magasiskolájától, melyet Dánia mutatott fel 1919-ben, amidőn kijelentette, hogy még történeti *dán* területeket is csak népszavazás útján óhajt visszakapni. Mind a három nemzet az őt ért súlyos megrázkódtatások hatására abba a lelkiállapotba került, hogy úgy érezte, hogy *a világgal szemben csak követel-nivalója van*, kötelessége és felelőssége azonban nincsen. Ez megnyilvánult mindenekelőtt abban az erkölcsi gátlásnélküliségben, ahogyan ezek az országok az általuk „érvényes”-nek ítélt status quo helyreállítására törtek. Nem kevésbé súlyos felelőtlenség nyilvánult meg abban is, ahogyan ezek az országok – kiábrándulván a demokratikus módszerekből, de ragaszkodva a történeti status quóhoz – megpróbálták országuk egynyelvűségét akár elnemzetietlenítés, akár kitelepítés útján biztosítani.

Azt a tartozást, melyre mind a három nemzet szüntelenül hivatkozott, Európa, mely valóban cserbenhagyta őket súlyos helyzetekben, érezte is bizonyos fokig. A három nemzet közül azonban Magyarország a maga erkölcsi számláját rossz pillanatokban és rossz módon nyújtotta be; először az 1849 utáni reakció reménytelen ideje alatt, másodszer 1918 és 1938 között, a merev status quo rendszer uralma alatt a kveruláns revizionizmus formájában, harmadszor pedig 1938–1941 között a fasizmus szövetségeseként. Lengyelország és Csehszlovákia ellenben 1918-ban is, 1945-ben is olyan pillanatban nyújtotta be számláit, amikor Európa érezte is a tartozást, és képes is volt a teljesítésre.

A három nemzet sorsa tehát ezen a ponton némileg szétválik: míg Magyarország arra sem számíthat, hogy etnikai határait megkapja, addig Csehországnak nemzetközi segédlettel kisebbségtelenítik az egész történeti területét, Lengyelország pedig elvesztett történelmi területéért hasonlóképpen kisebbségtelenített kárpótlási területet kap. Magyarországon tehát *a demokrácia jövőjét is érintő súlyos lélektani válsággal* lehet számolni, Lengyelország és Csehszlovákia ellenben a nagy tömegű kitelepítésekkel kapcsolatban egy nagyméretű *európai lelkiismereti válságnak* válhatnak még a szereplőjévé. Az az állapot, hogy mindhárom nemzet teljes lélektani megnyugvással tudja elfoglalni a maga immár megszokott és mások által sem vitatott kereteit, még mindig a távolabbi jövőben várat magára.

#### 4. Közép- és Kelet-Európa politikai kultúrájának deformálódása

Közkeletű ma az a nézet, hogy Közép- és Kelet-Európát, pontosabban azt az egész területet, mely a Rajnától keletre, Franciaország és Oroszország között elterül, a politikai kultúra terén valami *eredendő elmaradottság* jellemzi. Utalnak e területek *társadalmi viszonyainak* elmaradt, antidemokratikus jellegére, *politikai módszereik* durvaságára, *nacionalizmusuk* szűk, kicsinyes és erőszakos voltára; utalnak arra, hogy e területen a *politikai hatalom* arisztokrata nagybirtokosok, monopolkapitalisták és katonai klikkek kezében van, melyektől ezek az országok nem képesek a maguk erejéből megszabadulni; utalnak arra, hogy e terület melegágya mindenféle zűrzavaros, homályos és hazug *politikai filozófiának*. Mindez azt látszik valószínűvé tenni, hogy e terület népei és országai *nyugat-európai típusú demokratikus fejlődésre alkatilag képtelenek*.

Ez az egész beállítás bizonyos való tényekből indul ki, viszont végső következtetésében súlyosan félrevezető. Arra azonban kiválóan alkalmas, hogy ennek alapján egy kézlegyintéssel ki lehessen térni e terület konszolidálásának fáradságos és kényelmetlen kérdései elől s indokolni lehessen a legellentétebb megoldási javaslatokat, melyek abban az egyben egyeznek, hogy felületesek és veszedelmesek.

##### *Eredendő elmaradottság vagy történeti zsákutca?*

Semmi kétség, hogy ezek az országok a nyugat- és észak-európai kész, érett demokráciáktól igen messze esnek. Nem kétséges az sem, hogy ebben társadalmi szerkezetük adottságainak komoly része van. Azok az intézmények, melyek Nyugat-Európában a demokrácia előiskoláját alkották, Közép- és Kelet-Európa társadalmát sokkal kevésbé intenzíven dolgozták át. A nyugati értelemben vett, személyes, szerződészerű relációkon alapuló *hűbéri-ség* területe csak az Elbáig terjedt, azon túl a rideg, uniformizált *jobbágy*ság túlnyomó uralma kezdődött. A polgári életforma és a kereszténység és humanizmus által megszelídített társadalmi módszerek és érintkezési formák uralma nyugatról keletre csökkenő mértékben ért el a legalsó rétegekig. Ennek megfelelően az újkori forradalmakat hordozó városi polgárság, majd a nyomában feltörő ipari munkásság ezekben az országokban sokkal kevésbé szervesen fejlődött, s számban is kisebb és izoláltabb volt, mint Nyugat-Európában. Mindezzel szemben viszont komoly előnyös tételek is

állanak. Mindenekelőtt az, hogy a modern társadalomfejlődés keresztény, humanista, polgári és munkásmozgalmi előzményei, ha kisebb mértékben is, de *megvoltak* ezen a területen is. Közép- és Kelet-Európa népeit évszázadokon keresztül társadalmi, politikai és gazdasági szempontból fokozati különbségek választották el Nyugat-Európától, és Nyugat-Euróához nemcsak területileg, de alkatilag is legközelebb estek. A szabad paraszti életformának és a politikai szabadságnak egészen figyelemreméltó előzményei léteztek a kelet-európai országokban, s a 19. század Európájának egyik legnagyobb reménysége éppen az a hatalmas visszhang volt, melyet az európai szabadságeszme Kelet-Európában kiváltott. Ez a reménység Oroszországtól eltekintve nem vált be, de az, hogy miért maradt le ez a terület jobban Nyugat-Európától, mint azelőtt volt, merőben társadalmi okokkal meg nem magyarázható. Kétségtelenül akadtak már ötven évvel ezelőtt is olyan jó szemű nyugat-európai megfigyelők, akik észrevették Olaszország politikai kultúrájának stagnálását és élettelenségét; akik felismerték Németország európai kulturális és tudományos teljesítményei mögött a társadalmi szerkezet nagymértékű elmaradottságát; s meglátták azt is, hogy Kelet-Európa „szabadságszerető” kis nemzetében a szabadságeszme uralma nem olyan mély és nem olyan gyökeres, mint ahogyan az messziről látszik. Azonban nem akadhatott olyan, aki alkati okok alapján előre láthatta volna, hogy a 20. század közepére nemcsak Oroszország, de Törökország is a társadalmi fejlődésnek egyenesebb vonalában lesz, mint pl. Lengyelország vagy Magyarország. Ezt a helyzetet mással, mint a fejlődésnek történeti megrázkódtatásokból támadt megakadásával nem lehet magyarázni.

### *Reakciós érdekek és nemzeti érzés*

Nincs kétség abban sem, hogy ezekben az országokban arisztokrata nagybirtokosok, monopolkapitalisták s katonai klikkek olyan hatalmat és befolyást gyakoroltak, melyet szabad szellemű és egészséges fejlődésű ország el nem viselne. De rettenetesen felületes az a közkeletű vélekedés, hogy e terület kicsinyes, szűk, erőszakos és antidemokratikus nacionalizmusát a hatalmat birtokló vagy befolyással bíró arisztokrata nagybirtokosok, monopolkapitalisták és katonai klikkek abbéli *érdeke* magyarázza, hogy ez országok népeit rabszolgai engedelmességben tartásuk s figyelmüket a társadalmi kérdésekről eltereljük. Ez *így* nonszensz. Ezek az érdekek valahol hátul valóban meghúzódnak, és nagyon örülnek, ha akad olyan politikai mozgalom, mely engedelmes tömegeket szállít nekik. Azonban, ha ez a té-

nyező volna a döntő, akkor itt nem agresszív nacionalizmus, hanem egyszerű szolgaság és állati elmaradottság volna. A *nemzeti érzés*, még ha szűk és kicsinyes is, a demokratizmussal egytestvér komoly *tömegérzelem*, márpedig érdekviszonyokba szilárdan beleágyazott emberek és csoportok komoly tömegérzelmet sem stimulálni, sem átélni nem tudnak. Legfeljebb igyekeznek kihasználni és a maguk szempontjából erősíteni azt a félrevezető és zsákutcába terelő hatást, melyet a különféle történeti megrázkódtatások és félelmek egyes országok politikai fejlődésére gyakoroltak.

### *Zavaros filozófiák és hazug propaganda*

Az is igaz, hogy ezen a területen szerteburjánoznak a legzűrzarosabb politikai filozófiák s legotrombább politikai hazugságok, amelyeket egészséges fejlődésű társadalomban még megfogalmazni sem igen lehet, nemhogy elhítenni. Gyerekes dolog azonban azt képzelni, hogy a politikai kultúra fejlődésének eltorzulását okozhatják zavaros filozófiák vagy egy rosszindulatú propaganda izgatása. Komoly tömegérzelem csak *indulatból* származhatik, indulat pedig csak *valóságos élményből*. A zavaros filozófiák féligazságai és a propaganda hazugságai csak akkor hatnak egyénekre vagy közösségekre, ha azokat nagy intenzitással átélt félelmes és félrevezető élmények hajlamossá teszik féligazságok és hazugságok elhívására, mert azok alapján öncsalásaikat igazolhatják, hiú reményeiket táplálhatják, hamis képzeletükben megrögződhetnek, és bizonyos indulataiknak kielégülést szerezhetnek. Egyensúlyozott lélekről a féligazságok és propaganda hazugságai lepattannak. A kérdés az, hogy mi tette Közép- és Kelet-Európa népeit egyensúlyozatlanná.

### *A nemzeti keretek bizonytalansága*

Minden szál a *politikai hisztéria* valamiféle fajtája felé mutat, politikai hisztériák felgöngyölítésénél pedig első feladat felfedni azokat a történeti megrázkódtatásokat, melyek ezeknek az országoknak a fejlődését s az egyensúlyát megzavarták. E megrázkódtatások a *nemzetté alakulás* kínos és nehéz voltából származtak Közép- és Kelet-Európában. Leírtuk, hogy Németország és Olaszország széttöredezése s a Habsburg és Oszmán birodalmak megalakulása folytán hogyan váltak el egymástól ezen a területen az *állami* és *nemzeti* határok, s hogyan vezetett ez a *nyelvi nacionalizmus* megszületésé-



re és az összes itteni nemzeti keretek összezavarodására. Ez pedig azt jelentette, hogy az itt élő nemzetek számára hiányzott az, ami a nyugat-európai nemzeteknél mind a valóságban, mind a közösség tudatában olyan magától értetődően, világosan, körülhatároltan, kézzelfoghatóan megvolt: *a saját nemzeti és állami keret realitása*, a főváros, a gazdasági és politikai *összeszokottság*, az egységes társadalmi *elit* stb. stb. Nyugat- és Észak-Európában az ország politikai felemelkedése és lehanyatlása, nagyhatalmi szerepe vagy összezsugorodása, gyarmatbirodalmak szerzése vagy elvesztése maradhatott merő epizód, távoli kaland, szép vagy szomorú emlék, mindezeket azonban végeredményben alapvető megrázkódtatás nélkül el lehetett viselni, mert volt valami, amit nem lehetett elvenni, nem lehetett vitássá tenni. Ezzel szemben Kelet-Európában a nemzeti keret valami olyan dolog volt, amit *meg kellett csinálni, helyre kellett állítani, ki kellett harcolni, és állandóan féltetni kellett*, nemcsak a meglévő dinasztikus állami keretek hatalmi eszközeitől, hanem a *saját népesség egy részének a közönyétől* s a nemzeti tudat ingadozó voltától is.

### *A közösségért való egzisztenciális félelem*

Ebből a helyzetből ered az egyensúlytalan közép- és kelet-európai politikai lelkeség legjellemzőbb vonása: *a közösségért való egzisztenciális félelem*. Mindnyájuk életét beárnyékolta egy hol európai formák között, hol elviselhetetlen nyomással jelentkező idegen, gyökértelen államhatalom, mely – neveztek légyen azt császárnak, cárnak vagy szultánnak – megfosztotta őket legjobb fiaiktól, mert karriert kínált a legtehetségesebbeknek, és börtönt és akasztófát a legigazabbaknak. A történeti s etnikai határok háborúsága hamar rávitte a népeket az *egymással való acsarkodásra* is, s ha alkalmuk volt rá, egymáson is kipróbálták, amit a császároktól, cároktól és szultánoktól tanultak. Mindnyájan megismerték azt az érzést, mit jelent veszélyben tudni, elveszíteni vagy ellenséges, idegen kézen tudni a nemzeti történelem megszentelt helyeit és idegen uralom vagy elnyomás alatt népük egészét vagy egy részét. Mindegyik számára voltak területek, melyeket okkal féltettek, vagy jogosan követeltek, s egy sem volt közöttük, mely nem állt volna közel a részleges vagy teljes megsemmisüléshez. Nyugat-európai ember számára üres frázis, ahogyan bármely kelet-európai kis nemzet államférfia a „*nemzet haláláról*”, a „*nemzet megsemmisüléséről*” beszél: nyugat-európai ember el tud képzelni kiirtást, leigázást vagy lassú beolvadást, de az egyik napról a másikra történő merőben politikai „*megsemmisülés*” számukra csak fel-



lengző kép, a kelet-európai nemzetek számára *érezhető realitás*. Itt nem kell kiirtani vagy kitelepíteni egy nemzetet, itt esetleg ahhoz, hogy veszélyben érezze magát, elég nagy erővel és nagy erőszakkal *kétségbe vonni, hogy létezik*.

### *A nemzeti öntudat „felébresztése”*

Ezt meg lehetett tenni a siker reményében azért, mert e nemzetek mögött ingadozó tömegek állottak, melyeket a nemzeti eszme számára *meg kellett nyerni*, vagy ahogy errefelé mondják, *nemzeti öntudatra kellett ébreszteni*.

Mi értelme volt ennek pl. Franciaországban vagy Angliában? Az emberek 90 százaléka éppúgy nem tudatosan *angol* vagy *francia*, ahogyan nem tudatosan *apa* vagy tudatosan *férj*, nem tudatosan *burzsoá*, nem tudatosan *proletár*, és nem tudatosan *ember*; csak *kritikus pillanatokban* válik élesen tudatossá, hogy hová tartozik, s mi dolga ezen a világon. Angol vagy francia vonatkozásban a nemzeti öntudat szüntelen ébren tartásának nem is volna semmi értelme, mert hiszen az, ha kell, úgyis felébred, s ha felébred, úgysem vitás, hogy angol vagy francia tudat ébred fel; *mi más* is ébredhetne fel? Ezzel szemben Közép- és Kelet-Európában vitás volt minden: először a dinasztikus keretek vívták meg csatáikat, majd a nemzeti keretek csatáztak egymással minden egyes ember lelkéért. A vitába belekapcsolódott a maga érzelmei, a maga érdekei vagy a maga rögeszméi szerint a földesúr, a járási főnök, a pap, a tanító, a bíró és a helybeli újságolvasó iparos, s volt úgy, hogy mind-egyik mást mondott. Egy-egy magyar vagy szlovák parasztnak a közösségi lét *olyan végső rébuszait* adták fel néha naponta, amilyeneket a francia parasztnak jó, ha egyszer egy évszázadban kell megválaszolnia. Szembeállítva a bizonytalan öntudatú kelet-európai néptömeget az ágáló hazafiakkal, a sokat hangoztatott nemzeti eszme ezen a területen néha egész groteszk módon szűk körre szorítkozónak tűnhetett fel. Innen van az, hogy a vulgáris marxizmusnak a nemzeti eszmével szemben elfoglalt tagadó álláspontja olyan más visszhangot váltott ki Közép- és Kelet-Európában, mint Nyugat-Európában. Nyugaton, ahol a nemzeti keret egy *hosszú időre visszanyúló folytonos reális valóságot* jelentett, a marxizmus álláspontja egyszerűen egy lehetséges, kissé dogmatikus, de igen instruktív elmélet volt. Ezzel szemben Közép- és Kelet-Európában az a gondolat, hogy *a nemzeti eszme egy szűk tőkés csoport érdekeit fedező ideológia*, a nemzeti lét halálos veszedelmeként tűnt fel, éppen azért, mert e területen *valóban volt benne valami*. Nem azért, mintha ezekben az országokban valóban a tőkés polgárság lett volna a nemzeti eszme elsőrendű érdekeltje és hordozója: elsősorban nem ő volt, hanem az ún. *nemzeti*

*intelligencia*, s ez éppen ezeken a területeken egyáltalán nem esett össze, sőt nem is volt olyan nagyon összekapcsolódva a tőkés polgársággal. Az azonban valóban igaz volt, hogy ezekben az országokban a nép nagy tömegei, amelyek számára a kialakuló új nemzeti keret nem esett egybe a dinasztikus állam történetileg ismert realitásával, kezdetben bizonyos *passzivitással* állottak a nemzeti eszmével szemben, a nemzeti intelligencia tehát óriási erőfeszítéseket tett, hogy a *népet* „megtanítsa” a *nemzet* leckéjére. Persze valójában ezt a tanítást csak a *történelem* végezhette el, de addig is a vulgáris marxizmusnak az a felfogása, hogy a nemzeti eszme mögött *szűk csoportok érdeke* áll, halálos veszedelemmel fenyegette a nemzeti intelligenciának ezt a „megtanító” erőfeszítéseit. Ezért volt lehetséges ez országok jó részében a marxista szocializmussal szemben valóságos *pszichotikus félelmet elültetni* az intelligenciának oly rétegeiben is, melyeket az égvilágon semmi komoly érdekkapcsolat a kapitalista rendszerhez nem fűzött.

#### *Az antidemokratikus nacionalizmus*

A közösségért való egzisztenciális félelem volt az a döntő tényező, mely ezekben az országokban a *demokrácia* és a demokratikus fejlődés *helyzetét ingadozóvá tette*.

Ahhoz, hogy egy európai közösség modern politikai fejlődése harmonikus és egyenes vonalú legyen, lényegileg egy dolog szükséges: az, hogy *a közösség ügye és a szabadság ügye egy ügy legyen*. Vagyis az kell, hogy midőn bekövetkezik az a forradalmi pillanat, mikor az egyes ember hatalmas forradalmi rázkódtatások által felszabadul a felette Isten kegyelméből hatalmasodó társadalmi erők lélektani nyomása alól, akkor világos és kézzelfogható legyen, hogy *az egyes embernek ez a felszabadulása egyben az egész közösségnek a felszabadulását, kitágulását és külső és belső meggazdagodását jelenti*.

Demokratizmus és nacionalizmus két közös gyökerű mozgalom, melyek mély összefüggésben vannak, s ha ez megbillen, súlyos zavarokra vezethet. Ez történt Közép- és Kelet-Európában, ahol a *nemzeti közösség birtokbavétele és az ember felszabadulása nem kapcsolódtak össze*, sőt ellenkezőleg: ezek a nemzetek olyan történelmi pillanatokot éltek meg, melyek azt látszottak bizonyítani, hogy a múlt nyomasztó politikai és társadalmi hatalmaságainak az összeomlása s a demokráciának végső konzekvenciáig való vállalása a nemzeti közösséget súlyos kockázatoknak, sőt katasztrófáknak teszi ki. Ebből a megrázkódtatásból születik a modern európai politikai fejlődés legfélelmetesebb monstruma: *az antidemokratikus nacio-*

*nalizmus.* Sajnos, annyira megszoktuk már, hogy észre sem vesszük, mi csoda szörnyű *fából vaskarika* ez: elvárni és kifejleszteni a szabad ember jellegzetes erényeit, a spontán lelkesedést, a tudatos önfeláldozást és a felelős aktivitást egy olyan közösségért, mely *nem* biztosítja a szabad ember kifejlődésének az elemi feltételeit.

### *A demokrácia meghamisítása*

Abban a görcsös félelmi állapotban, mely elhiszi, hogy a szabadság előrehaladása veszélyezteti a nemzet ügyét, nem lehet élni a demokrácia javával. *Demokratának lenni mindenekelőtt annyit tesz, mint nem félni*: nem félni a más véleményűektől, a más nyelvűektől, a más fajúaktól, a forradalomtól, az összeesküvésektől, az ellenség ismeretlen gonosz szándékaitól, az ellenséges propagandától, a lekicsinyléstől és egyáltalán mindazoktól az imaginárius veszedelmektől, melyek *azáltal* válnak valódi veszedelmekké, hogy *félünk* tőlük. Közép- és Kelet-Európa országai *azért* féltek, mert nem voltak kész, érett demokráciák, s *minthogy* féltek, nem is tudtak azokká válni. A zavartalanul szabad, félelemmentes politikai élet kibontakozása a legkülönbözőbb pontokon beleütközött volna ezeknek a nemzeteknek a félelmi komplexumaiba; vagy valami háborús összeszedelőzködést tett volna bizonytalanná, vagy megnehezítette volna valamilyen félelemben fogant agresszív külpolitika továbbfolytatását, vagy labilissá tett volna valamilyen hamis politikai konstrukciót, melynek hamisságát a nemzeti félelem nem engedte leleplezni, vagy túl nagy lehetőséget adott volna a nemzeti egységet fenyegető s a nemzeti kerettel szemben idegen, közönyös vagy ellenséges nemzeti kisebbségeknek stb. stb.

Így a félelem, a veszély állandó érzésében szabállyá vált mindaz, amit az *igazi* demokráciák csak az *igazi* veszély órájában ismernek: a közszabadságok megkurtítása, a cenzúra, az ellenség „bérenc”-einek, az „áruló”-nak a keresése, a mindenáron való rendnek vagy a rend látszatának s a nemzeti egységnek a szabadság rovására való erőltetése. A demokrácia meghamisításának és korrumpálásának a legváltozatosabb formái jelentek meg, a legszubtilisabb, gyakran nem is tudatos módszerektől egészen a legdurvábbakig: az általános választójognak a demokratikus fejlődés *ellen* való kijátszása, egészségtelen és nem tiszta szempontokon nyugvó koalíciók és kompromisszumok rendszere, az egészséges közösségi akaratképződést meggátló vagy meghamisító választási rendszerek vagy választási visszaélések, puccsok és átmeneti diktatúrák.

## *A hamis realista*

E fejlődés során Közép- és Kelet-Európa politikai életére a politikusnak egy sajátos típusa vált jellemzővé: *a hamis realista* típusa. E típusnak, mely hol arisztokratikus környezetből ereszkedett le, hol népképviseleti, demokratikus erők szárnyán emelkedett fel a politikába, kétségtelen tehetség mellett bizonyos ravaszság és bizonyos erőszakosság volt a jellemzője, ami kiválóan alkalmassá tette arra, hogy a demokrácia meghamisításának, a demokratikus *formák* között folyó antidemokratikus kormányzásnak vagy valamely erőszakos politikai álkonstrukciónak a kezelőivé és letéteményeseivé váljon. Ennek révén megszerezték a „nagy realista” renoméját, s a nyugat-európai típusú politikusokat mint „doktrinér”-eket és „idealistá”-kat sikeresen háttérbe szorították. Bismarck volt ennek a típusnak a nagy példaképe, és a Tiszák, a Brtianuk, Paši, Bethlen, Venizelosz stb. a jellegzetesebb képviselői. Mindez érdekes, de logikus módon arra vezetett, hogy ezekben az országokban az államfői hatalom, melyet a demokratizmus előretörése itt is kezdett háttérbe szorítani, ismét megerősödött. A kormányok ereje ugyanis abból áll, hogy egyensúlyt tudnak tartani két tényező között, minthogy azonban az egyiket, a népképviseletet rendszeresen korrumpálták, ezzel megerősítették a másikat. Sőt éppen *az államfői hatalom* lett az a fórum, amelytől a hű alattvalók az éppen garázdálkodó kormányhatalomtól való megmentésüket várták. Ez pedig a meglévő demokratikus erők szétszórását jelentette, és visszaesést abba a demokrácia *előtti* állapotba, amikor a társadalom a bajoktól való megmenekülését nem a törvényektől, a kormány hatékony ellenőrzésétől és az állampolgárok politikai értelmességétől várja, hanem az államfő, a személyes hatalom kegyes jóakaratótól és bölcs elhatározásától.

## *A társadalmi vezetés problémái*

A nemzetté alakulás nehéz volta okozta azt is, hogy Közép- és Kelet-Európában *a társadalmi vezetés* terén olyan tényezők jutottak szerephez, vagy nyerték vissza szerepüket, melyek azután nagymértékben hozzájárultak a politikai fejlődés egészséges és demokratikus vonalának az elhajlásához. Nyugaton a demokratikus és nemzeti fejlődés mozgó elitje elsősorban jogászokból, közigazgatási emberekből, politikai írókból, a gazdasági élet vezetőiből, szabadfoglalkozású értelmiségiekből és szakszervezeti vezetők-ből tevődött össze. Közép- és Kelet-Európában ezzel szemben kétirányú el-

tolódás is történt: egyrészt – a demokrácia szellemével szöges ellentétben – újból döntő szerephez jutott az *uralkodó*, a *nemes* és a *katoná*, másrészt egészen különleges szerepet kapott az ún. *nemzeti intelligencia*.

### *A monarcha, a nemes és a katona*

Az *uralkodót*, a *nemest* s a *katonát* az juttatta szerephez, hogy Közép- és Kelet-Európában a nemzeti keretek kialakítása nemcsak belső politikai mozgalmat kívánt, hanem területi átrendeződést, az európai államrendszert érintő változást is. Az a dinasztia, az az arisztokrácia, az a hadsereg tehát, mely a nemzeti egység, a nemzeti függetlenség ügyében szerepet vállalt, ezzel bizonyos *fokig* vagy bizonyos *időre* kivonta magát a monarchia, az arisztokrácia és a katonai szellem kijelölt sorsa, a fokozatos vagy hirtelen dekadencia alól, és abban a harcban, melyet a demokrácia mindenféle személyes uralmi helyzetek ellen folytatni szokott, egy bizonyos kivételes, „*noli me tangere*”<sup>59</sup> helyzetet tudott biztosítani magának. Ilyen *nemzeti* alapon hallgatott el a közvélemény kritikája bizonyos dinasztiaikkal (pl. a Hohenzollern-, a Savoyai-, a Karagyorgyevics-házzal),<sup>60</sup> bizonyos arisztokrációkkal (pl. a porosz, lengyel, erdélyi arisztokráciával), valamint minden *nemzeti* hadsereggel szemben. Ez vezetett arra, hogy a nemzeti érzés két komponense közül ezekben az országokban a *nemesi-katonai*, vagyis az uralmi, agresszív és reprezentatív érzelmek túlsúlyra jutottak a *polgári*, vagyis civilizált, bensőséges, békeszerető érzelmek felett.

### *A nemzeti intelligencia szerepe*

A nemzeti intelligenciának ugyan sokkalta kisebb volt a társadalmi presztízse és sokkal kevesebb volt a múltja, hagyománya és politikai kultúrája, mint a nyugat-európai értelmiségnek, ugyanakkor azonban sokkal nagyobb volt a fontossága és felelőssége a nemzeti lét szempontjából. Különösen megnövekedett a jelentősége azoknak az értelmiségi foglalkozásoknak, melyek a nemzeti közösség megkülönböztető sajátosságaival

<sup>59</sup> Érintethetetlen.

<sup>60</sup> Karagyorgyevics- (Karadjordjević)-ház: szerbiai, később jugoszláviai fejedelmi, ill. királyi uralkodócsalád. Alapítója Kara Djordje (1752–1817), az 1804–1813. évi törökellenes szerb felkelés vezetője. Tagjai fél évszázados szünet után 1903-ban kerültek ismét a trónra, s 1945-ig uralkodtak, amikor is Jugoszláviában kikiáltották a köztársaságot.

foglalkoztak, s azokat ápolták; íróknak, nyelvészeknek, történészeknek, papoknak, tanítóknak, etnográfusoknak. Ezért lett a „kultúra” ezekben az országokban olyan óriási politikai jelentőségű momentum, ami azonban nem annyira a kultúra virágzását jelentette, mint inkább *elpolitizálódását*. Minthogy ugyanis ezek az országok nem „léteztek” a megszakítatlan történeti folytonosság nyugat-európai értelmében, a nemzeti intelligenciára hárult az a feladat, hogy feltárják és ápolják az új vagy újjászülető nemzet megkülönböztető és különálló nyelvi, népi individualitását, és igazolják – ami valóban igaz is volt –, hogy ezek az új népi keretek a maguk nemzeti életének minden hiányossága ellenére is gyökeresebbek és elevenebbek, mint az itt meglévő dinasztikus állami keretek. Ezen az úton született meg, mint azt már mondtuk, a nyelvi nacionalizmus ideológiája. Mindez magában véve nem veszélyeztette volna a demokratikus fejlődést, sőt ezek az értelmiségi rétegek kezdetben gyakran lényegesen demokratikusabbak voltak, mint a Nyugat-Európában szerepet vivő tőkés polgárok és jogászok.

Ez a fejlődés azáltal vált egy végzetes elhajlás kiindulópontjává, mert innen indultak ki azok a zavaros politikai elméletek és filozófiák, melyek utóbb elborították e félelemmel terhelt közösségek politikai életét. A legkevésbé sem azt jelentette tehát ez, hogy ezen a területen tovább folytatódott a dinasztikus, arisztokratikus és a szó klasszikus értelmében vett katonai-lovagi világ. A dinasztikus, arisztokratikus és katonai erőknak csak a hatalma és a társadalomra gyakorolt nyomása maradt meg, ellenben politikai értékelésükben teljesen átvették a nemzeti intelligencia értékeit, céljait, félelmeit és vágyait. A maguk értékvilágából ezekhez legfeljebb annyit adtak hozzá, amennyire a félelem lelkiállapotának szüksége van bizonyos monarchikus, arisztokratikus és katonai tendenciákra: egységre, fegyelemre, rendre, forradalomellenességre és tekintélytiszteltetle.

### *A politikai jellem deformálódása*

A társadalmi szerkezet deformálódását nyomon követte a *politikai* jellem *deformálódása* is, s kialakult az a hisztérikus lelkiállapot, melyben nincs egészséges egyensúly a *valóságos*, a *lehetséges* és a *kívánatos* dolgok között. A vágyak és a realitás összhangtalanságának jellegzetes ellentétes lélektani tünetei a legátlátszóbban felismerhetők mindezeknél a népeknél: túlzott öndokumentálás és belső bizonytalanság, túlméretezett nemzeti hiúság és váratlan meghunyászkodás, teljesítmények állandó hangoztatása és teljesítmények valódi értékének feltűnő csökkenése, morális igények és

morális felelőtlenség. E nemzetek legtöbbje egykori vagy lehetséges nagyhatalmi helyzeteken rágódik, ugyanakkor azonban oly csüggedten tudja magára alkalmazni a „kis nemzet” megjelölést, ami például egy holland vagy dán számára teljesen érthetetlen volna. Ha egyik-másik vágyálruk területben, hatalomban, presztízsbén egy időre megvalósul, a hazaárulás ordító vádja nélkül senki sem merhet azoknak ingatag és elégtelen voltára rámutatni, még kevésbé engedik be nem teljesült vágyképeiktől megfosztani magukat.

### *A nemzeti materializmus*

Ebben a lelkiállapotban a politikai értékek iránti érzék megzavarodik: az értékek háttérbe szorulása közös vonása mindazoknak a primitív lelkiállapotoknak, melyeket a létért való harc dominál, a lét állandó és kiút nélküli bizonytalansága pedig az értékvilág teljes megzavarodását idézi elő. Ezért nagyon veszedelmes az egzisztenciálfilozófiának az a vulgáris bölcsessége, mely szerint a veszély állapota termékeny, s csak a megsemmisüléssel való szembenézés ébreszti az egyént és a közösséget az élet igazi értelmére, és teszi képessé a teremtő erők összeszedésére („*Stirb und werde!*”, „*Vivere pericolosamente!*”).<sup>61</sup> Mindez csak az érett, egyensúlyozott, felnőtt jellemre áll, az éretlen, kamasz egyénben vagy közösségben a lét bizonytalansága az értékek bizonytalanságát váltja ki.

Így alakult ki ezekben az országokban egy furcsa *nemzeti materializmus*, mely távoli deformációja a marxizmus szociális materializmusának. Aho-  
gyan az osztályharc lázában élő ipari munkásság sokáig kevésbé érzékeny volt azokkal a finomabb értékekkel szemben, melyeket a birtokló osztályok éppen a birtoklás nyugalma folytán ki tudtak fejleszteni, ugyanígy a megalakulás lázában élő nemzetek sem vették észre, hogy a nyugati nemzetek teljesítményeinek nagysága éppen abban áll, hogy magától értetődő nyugalommal élnek nemzeti életüket anélkül, hogy *mint nemzet* mindenáron felmutatni akarnának valamit. Míg azonban az osztályharcos munkásság értékvilága abban az arányban, amilyen arányban politikai súlyuk megnövekedett, politikai lehetőségeik kitágultak és reményeik megvalósultak, minden vonalon elmélyülésre és gazdagodásra képesnek bizonyult, addig a legtöbb közép- és kelet-európai nép nemzeti eszmevilága a sorozatos történeti katasztrófák és

<sup>61</sup> „*Stirb und werde*” (ném.): Halálból életet! Idézet Goethe *Selige Sehnsucht* (üdvözült vágy) című verséből, a *West-östlicher Diwan* (Nyugat-keleti díván) ciklusból. (Vas István fordítása); „*Vivere pericolosamente*” (olasz) – Veszélyesen élni! Mussolini kedvenc jelszava.



zsákutcák hatására mindjobban összeszűkül, és súlyos *közösségi hisztériákba* bonyolódott. Így azután nemzeti materializmusuk is a legnagyobb mértékben értékpusztítónak bizonyult. A nemzeti élet minden megnyilvánulása *a legádázabb nemzeti célszerűség* alá rendelődött, s mind reális, mind képzelt teljesítményük – a Nobel-díjtól kezdve az olimpiai rekordokig – elvesztette spontán, öncélú jellegét, és belekerült *a nemzeti öndokumentáció* szolgálatába. A hamisítástól a gyilkossáig minden szent és sérthetetlen lett, ha „*a nemzet nevében*”, „*a nemzet érdekében*” történt. Hogy mindez végsőleg a nemzet alapvető morális tartalékait emészti fel, azt – jó materialistákhoz illően – nem akarták észrevenni. Masaryk Tamásnak egyik legnagyobb cselekedete volt, hogy egy ízben – évtizedekkel elnökké választása előtt – fel merte tárni egy olyan nemzeti történelmi dokumentum hamisságát, melynek tartalma a romantikus nemzeti öntetszelgés kedvelt forrása volt.<sup>62</sup> Sajnos, kevés követője akadt a többi kelet-európai országban.

### *Zűrzavaros publicisztika és „nemzeti tudomány”*

Így nőtt nagyra ezekben az országokban, Német- és Olaszországban csakúgy, mint az összes kelet-európai kis országokban egy zűrzavaros és hamis kategóriákkal dolgozó *politikai publicisztika*, melynek keretein belül az európai politikai gondolkodás összes közkeletű fogalmai belekerültek az öndokumentációnak és az önigazolásnak ebbe a fegyvertárába. Ennek folytán egyszerű gondolatokból és többé-kevésbé helyes általánosításokból átalakultak az Abszolút Jónak vagy az Abszolút Rossznak metafizikai rangra emelt megnyilvánulásává, misztikus lényegekké, mágikus varázsigékké, melyeknek az a legfőbb feladatuk, hogy vágyképeket megelevenítsenek, és olyan egyszerű tényeket, melyekkel ez vagy az a közösség nem óhajt szembenézni, elködösítsenek. A „nemzeti” tudományok művelői kezdték kidolgozni „tudományos” alapon a nemzeti lét történelmi, vagy ha az nem volt, őstörténelmi jogosultságát, a területi viták „tudományos” alátámasztását, a nemzeti történelem alap gondolatát, az önálló nemzeti létet igazolót

<sup>62</sup> Azt, hogy az ún. Králove Dvůr-i és Zelená Hora-i kéziratok hamisítványok, nem Masaryk leplezte le. A 19. sz. első felében már a korai szlavisták megfogalmazták bizonyos kételyeket, a nyolcvanas évek közepén Jan Gebauer, a prágai cseh egyetem tanára volt az, aki korszerű nyelvészeti módszerekkel bizonyította be, hogy a Václav Hanka által 1817–18-ban felfedezett kéziratok hamisítványok. Masaryk annyit tett, hogy folyóiratában, az Athenaeumban leközölte Gebauer (és mások) erről szóló cikkét, ami akkor a felfűtött nacionalista légkörben igen bátor cselekedetnek számított; átmenetileg kárt okozott politikai tekintélyének, s ideiglenesen egyéni elszigetelődéséhez vezetett.

nemzeti hivatást, sőt – horribile dictu – azt a külpolitikai koncepciót is, melyet a nemzetnek a történelem „tudományosan” felderített koncepciója szerint követnie kell.

Az ilyenfajta eszközként használt, nem önmagáért való tudomány pedig, azonfelül, hogy ezeknek az országoknak tudományosságát nagymértékben korrumpálta, e nemzetek elitjét is radikálisan hamis viszonyba hozta a valósággal: arra szoktatta, hogy *valóság* helyett *követelésekre, teljesít-mények* helyett *igényekre* építsen, és az *okok* és *okozatok* egyszerű láncolatán kívül gondolkozzék.

Ha szembe kellett nézni azzal a ténnyel, hogy egyikük a másikkal nem képes megférti egy államtestben, akkor *geopolitikai adottságokra* mutattak rá, melyek előírják az együttélést, sőt közvetve azt is, hogy kié legyen a vezető szerep ebben az együttélésben. Ha megkérdezték őket, hogy miért akarnak uralmat gyakorolni olyan népeken, melyek ezt nem kívánják, s miért akarnak többek lenni azoknál, akiknél nem többek, akkor *régészeti leletekre, népdalokra, népművészeti motívumokra, szókölcsonzésekre, szárnyas oltárookra, könyveik és intézményeik hatására* mutattak rá, melyek mind azt bizonyítják, hogy az illető nép önelkülük még ma is a legsötétebb barbárságban sínylődnék. Ha számot kellett adni belső rendetlenségekről, diktatúrákról és elnyomásról, akkor sebeiket mutatták, melyeket Attilával szemben, a törökkel szemben vagy az európai szabadság vagy demokrácia védelmében kaptak. Ha esztelen és hiú külpolitikájukat hányta valaki szemükre, akkor történelmüknek évszázadokra visszanyúló vagy pláne időtlen metafizikai „értelmé”-re mutattak rá, mely nekik ezt vagy amazt a politikát fatálisan megszabja. Ne gondoljuk, hogy ezek merő extravaganciák maradtak: kevésbé durva formában, a legszakszerűbb, legtárgyilagosabb, legmodernebb gondolatmeneteket is átszőtték és végsőleg meghamisították.

Mindezeknek a tényezőknél az együttes hatása volt azután, hogy ezeknek az országoknak a társadalmi és politikai fejlődése megakadt, vagy ha tovább folyt is, nem tudta felmutatni azt az egyenesvonalúságot és belső hitelt, mely egyrészt Nyugat- és Észak-Európa, másrészt a Szovjetunió fejlődését jellemzi.

## 5. A területi viták nyomorúsága

Közép- és Kelet-Európa területi státusának az összezavarodása és politikai kultúrájának deformálódása a legsúlyosabb következményekkel az itteni nemzetek *egymás közti* viszonyában járt. A távoli szemlélő ezt úgy fogalmaz-

za meg, hogy e terület politikai élete tele van kicsinyes és kibogozhatatlan területi ellentétekkel, és minden itteni nemzet úgyszólván összes szomszédaival az állandó viszálykodás állapotában van.

### *A nyelvi háború*

Ezek között a visszataszító jelenségek között első helyen a nyugat-európai szemlélő számára oly érthetetlen és oly értelmetlen *nyelvi háború* áll. Nyugat-Európa is ismeri a nyelvhasználati vitákat. De tisztában kell lennünk azzal, hogy micsoda különbség van egy nyugat- vagy észak-európai nyelvhasználati vita és egy közép- vagy kelet-európai nyelvi háború között. A flamand–vallon vagy finn–svéd nyelvi vita valami gyökeresen más, mint a cseh–német, magyar–román vagy lengyel–ukrán nyelvi háború. A nyugat- és észak-európai nyelvi vitákban olyan ellenfelek állanak egymással szemben, akiknek számára a demokrácia *meglévő és jól értékelt* szerzemény, a nyelvi vita viszont *nem létkérdés*. A nyugati és észak-európai nyelvi vita rendszerint nem is két nép között folyik, hanem egy nép intelligenciájának két szárnya között, s az agitáció arra irányul, hogy egy, a népnyelvtől elszakadt, svédül beszélő finn, franciául beszélő flamand vagy breton, angolul beszélő ír réteg térjen vissza a népnyelvhez. Maga a finnországi svéd *nép* vagy a belgiumi vallon *nép*, még ha szimpátiával is nézi azt a küzdelmet, melyben az általa beszélt nyelv az egyik szereplő, igazában kívül áll rajta, még kevésbé jut eszébe, hogy az érvényesülni kívánó másik nyelv *elnyomásához* eszközök adjon. A legtöbb nyugat- és észak-európai nép szemlélete számára azonban nemcsak a nyelvhasználatért való üldözés és elnyomás idegenszerű, hanem idegenszerű a visszaszorulóban levő népnyelvek (ír, gael, walesi, breton, baszk, fríz, lapp stb., stb.) felújítására irányuló propaganda is olyankor, mikor egy nép kezdi felcserélni ősi nyelvét egy számára szélesebb perspektívát nyújtó tanult nyelvel.

A közép- és kelet-európai nyelvi háborúkat azonban – szemben a nyugat- és észak-európaiakkal – olyan népek vívják, melyek az állami és nemzeti lét bizonytalanságában s az ebből származó félelemben élnek több nemzedék óta. E népek állami életük jövőjét az egynyelvű emberek összetartozására akarják alapozni, a nyelvi háború kimenetelétől függ meglévő vagy vágyaikban kívánt állami keretük léte vagy nemléte, s a nyelvi statisztika eredményeitől várják határaik vagy határigényeik sorsának az eldőlését. Ebben a lelkiállapotban hiába mondjuk, hogy e vidéken a nyelvi arányokat lényegesen megváltoztatni nem lehet és nem érdemes, s egyesek

megnyerését sokak elvesztésével s egyesek legyűrését halálos ellenségek szerzésével kell megfizetni. Persze hogy ilyen helyzetben tisztán látó, bátor és demokratikus közvélemény és politika egyet tehet: maximális lehetőségeket nyújt a kisebbségnek a meglévő kereten belül, és saját kezdeményezéséből megvalósítja a legmerészebb kisebbségi követeléseket, amivel azonban egyúttal vállalja az esetleges elszakadás kockázatát is, azaz: angol domíniumi politikát folytat. Ehhez azonban az kell, hogy *ne féljen*, és ne higgye, hogy az idegen nyelvű vagy kisebbségi területek leválása a nemzet halálát jelenti. Ha ezt hiszi, s azt, hogy a nyelvi háború kimenetele egzisztenciális kérdés, akkor ez valóban *háború*, s megnyerése érdekében előkerülnek mindazok az ádáz és végső eszközök, melyeket minden nemzet nagyon jól ismer, mint *kivételes* velejárait az *igazi* háborúnak.

### *Kisebbségi elnyomás és kisebbségi sérelmek*

Ezen a ponton kezdődnek a *kisebbségi elnyomás* és a *kisebbségi sérelmek*. Teljesen reménytelen az az állandó vita, hogy a többség kezdte-e az elnyomást vagy a kisebbség az államellenes agitációt. *A létért való, egzisztenciális félelem lelkiállapota* kiszelektálja a vita résztvevői közül a józan értelem képviselőit, s bekövetkezik az a helyzet, hogy az az agitáció, mely arra irányul, hogy a kisebbségi nyelvű gyermekek többségi nyelvű népdalokat tanuljanak, rafinált és erőszakos nyelvterjesztésként jelenik meg, s az az ellenkező agitáció, hogy ne tanuljanak, hanem annál inkább énekeljék a magukét, veszedelmes államellenes agitációnak számít. A kisebbségi sérelmek frazeológiája kifogyhatatlan az elnyomás technikájának ecsetelésében, a többségi népek „sérelemi” frazeológiája pedig kifogyhatatlan a derék és jámbor népet erőszakkal felizgató, idegen egyetemeken és agitátorképző kurzusokon nevelkedett agitátorok gonosz aknamunkájának lefestésében. A groteszk csak az, hogy az egész frazeológia és az összes vele kapcsolatos álokoskodások és illúziók *pontosan megfordulnak*, ha területi státusváltozás folytán a többségből kisebbség lesz és viszont.

Az ember könnyekig meghatódik, ha magyarokat a szlovák parasztok jószágáról és szelídségéről vagy cseheket a magyar parasztok nemes komolyságáról és polgári erényeiről hall áradozni, s mélyen el kell csodálkoznia, hogy ennyi jóakarató kormány s ennyi áldott jó parasztnép között miért olyan kibírhatatlan a népek élete Kelet-Európában, és ugyan honnan születik az a rengeteg gonosz pánszláv agitátor és az a nem kevésbé rengeteg és nem kevésbé gonosz revizionista agitátor, aki e népeket szün-

telenül törvényes kormányuk ellen izgatja. Csak persze nehéz a törvényes kormány és az agitátor fogalmait olyan nyugat-európai értelemben venni ott, ahol a *tegnapi agitátorból* lesz a *mai törvényes kormány*, majd ismét fordítva. A vádaskodásoknak ebben az összevissza gabalyodott szövedékében az a keserves, hogy a valóság nemhogy távolodnék, hanem mindinkább közeledik a kölcsönös vádakban kirajzolódó képekhez. A közösségi rémképeknek ugyanis megvan az a szörnyű tulajdonságuk, hogy fantáziából születnek ugyan, de *abban az arányban, ahogyan hisznek bennük, testet tudnak ölteni*. A jó szándékú kormányok, s a derék és dolgos népek világában először megjelennek a nemzeti vagy népi veszedelmet hirdető próféták és a lelkes kulturális megmozdulások, erre jön a kisebbségi kultúrmozgalmak gyanakvó figyelése s a többségi kultúrmozgalmaknak karhatalmi segédlettel való ellátása; így kialakul az államellenes hangulat, amire jönnek a hatósági tyúkszemre hágások; lassan megjelennek az államellenes mozgalmak, erre jön a börtön és a csendőrszurony, ezután az összeesküvések, erre a kisebbség szisztematikus tönkretétele, végezetül az öldöklés, lázadás és irtóháború.

### *A kisebbségi élet elviselhetlensége*

De még ott is, ahol a helyzet nem fajul idáig, *a kisebbségi élet* lassan lehetetlen állapotá válik. Az államhatalom – hacsak nem áll kifejezetten a faji szupremácia alapján – állandó lelkes szólamokkal öleli keblére másnyelvű állampolgárait, ugyanakkor azonban a kisebbségi ember, ha egy kicsit is jelét adja nyelvéhez és népéhez való ragaszkodásának, gyanússá válik, és gyanúsként kezelődik. Ez pedig a kisebbségi ember helyzetét ellentmondóvá és idegenné teszi akkor is, ha *történeti* kisebbség, s még inkább akkor, ha *frissen odacsatolt* kisebbség. Ez az idegenség úgyszólván független attól, hogy civilizáltak vagy brutálisak-e az államhatalom módszerei. Csehszlovákia módszerei 1939-ig toronymagasan kiemelkedtek az összes közép- és kelet-európai országok módszerei közül, mégis éppen úgy nem számíthatott kisebbségeire, mint a többi országok. Mert ha egyszer a csehszlovák hadseregnek bizalmas utasítása volt arra, hogy vásárlásaiban a csehszlovák cégeket részesítse előnyben a kisebbségi cégek felett – ami teljesen logikus intézkedés egy olyan államban, mely az államnyelvet beszélő lakosságot érzi az állam igazi bázisának –, akkor az ezáltal érintett kisebbségi kereskedők stb. számára nem kevésbé logikusan értelmetlenné és üressé válik az állampolgári egyenlőség szólam, még ha különben egy ujjal sem nyúlnak

hozzájuk. Már ebben a helyzetben is, még inkább az erősebb üldöztetés alatt, *a kisebbségi élet megszűnik teljes értékű emberi élet lenni*, háttérbe szorított, nyomott életté válik, melyet egy reális vagy kevésbé reális remény kompenzál, a fajtestvérekkel való egyesülés reménye. A reményből élésnek ez az állapota pedig, ha a remény hamarosan nem valósul meg, állandó kilengést jelent a hiú fantazmagóriák és a csüggedt letargia között, s tartósan *elviselhetetlen*.

### *A territoriocentrikus szemlélet*

Az egzisztenciális bizonytalanság és a területi viták zavaró és korrumpáló hatásából születik meg a nemzet erejének, hatalmának, virágzásának Közép- és Kelet-Európára oly jellemző territoriális, úgy is mondhatnánk, *territoriocentrikus* szemlélete. Ez a szemlélet elsősorban a területi igényeket támasztó „irredentista” nemzeteket dönti politikai és kulturális terméketlenségbe, azonban nem hagyja érintetlenül a „birtoklót”, a status quo híveit sem. Egy olyan világban, amelyben egy nemzetnek legaggasztóbb és legszorongatóbb kérdése az, hogy *milyen területeket félt*, vagy *milyen területeket követel*, bekövetkezik az az állapot, hogy a nemzet prosperitását elsősorban a területi státussal hozzák kapcsolatba: az emberek nemzeti büszkeségük vagy nemzeti vágyaik teljességét úgy elevenítik meg, hogy *megrázzolják a való vagy leendő állapot térképét*, s azt mindenütt szemük elé rakják. Ez a szemlélet *mélyen antidemokratikus*. Azért *mélyen*, mert önmagában nem jelent sem elnyomatást, sem oligarchiát, hanem egészében, mint *szemléletmód összeférhetetlen a demokráciával*. A demokrácia ugyanis *a műgonddal alkotó ember szemléletének győzelmét* jelenti *a hódító és birtokló ember szemléletével szemben*, s leglényegesebb tanítása az, hogy egy nemzet mélységben és magasságban a többszörösére növekedhet annak, amennyit akár a legnagyobb erőfeszítéssel is a többi nemzetek rovására növekedni képes. Nem azt jelenti ez, mintha egy demokráciának ne lehetnének jogos területi kívánságai; nyilvánvaló, hogy az a területi igény, mely arra irányul, hogy egy terület lakói politikailag oda tartozzanak, ahová vágyaik és akaratuk viszi őket, demokratikus szempontból kifogástalan. De az bizonyos, hogy ha valami ok miatt egy területi vita *domináns üggyé* válik egy nemzet életében, akkor *egy még nem demokratikus közösséget* megakaszthat a demokratikus fejlődés útján, sőt egy demokratikus közösségben is a demokratikus szellem *visszaesését* válthatja ki.



## „Vezetési” igények

Nehezen tartható területi igények állanak a háttérben rendszerint akkor is, amikor valamely közép- és kelet-európai nemzet különös csökönnyösséggel hangoztatja a maga kiválóbbságát vagy misszióját más népekkel szemben, mindenekelőtt azokkal szemben, akiket vagy akiknek területét uralma alatt akarja tartani. Idetartoznak a különböző nemzetek itteni vagy ottani „vezető” szerepéről, a kereszténységet, a kultúrát, a demokráciát terjesztő vagy védelmező „misszió”-járól szóló elméletek. Nem egészen azonos ezekkel a német „Herrenvolk” koncepció, mely elvileg *minden* más nemzettel szemben érvényes akar lenni. A kelet-európai kis nemzetek vezetési jogcímei ellenben csak egy meghatározott, igényelt vagy birtokolt területre vonatkoznak, s egyetlen céljuk a kisebbségek, a másnyelvűek elszakadási vagy különállási törekvéseit ellensúlyozni. Itt tehát a „vezetési” igény egy kényszerűségből származó, kínban kiagyalt formula: az illető nemzet híveinek valójában az fáj, hogy az általuk birtokolt vagy igényelt terület nem egynyelvű: ha az volna, boldogan lemondanának arról, hogy „vezessenek”, vagy a „demokráciát terjesszék”, s inkább élnék a nemzeti érzelmeik által övezett területen a maguk „igény”-telen nemzeti életét.

### *Történeti jog és status quo: a magyar és a csehszlovák frazeológia*

Közép- és Kelet-Európa népeinek abból a lelki beállításából, mellyel minden politikai dolgot nem a valóság és a lehetőség szemszögéből néznek, hanem a sérelmek és az elégtétel szemszögéből, folyik a *területi kérdéseknek* egy bizonyos jellegzetes *queruláns* felfogása: a *történeti jogoknak* vagy a *status quónak* az igényét hangoztató felfogás, mely a demokratikus szemponatokon, önrendelkezési jogon alapuló jogos igényekkel kibogozhatatlanul összekeveredik. Ezeknek az igényeknek a lényege az, hogy egy bizonyos történeti időpontbeli – természetesen *kedvező* – területi állapotot *érvényesnek* nyilvánítanak. Ők nem kívánják a *másét*, csak azt, ami az *övék*; a gyanútlan szemlélő csak akkor hűl el, mikor kiderül, mi mindent követelnek ezen a címen. Az ilyen igényeknek az igazolása két teljesen különböző módszerrel szokott történni, melyeket a két fő kidolgozó után nyugodtan nevezhetünk *magyar és csehszlovák* módszernek.

A *magyar módszer* a történeti régiségre, az ezeréves birtoklásra támaszkodik. Ennek az ezer évnek minden magasztos vagy magasztosítható eseménye bele van állítva a történeti igény megalapozásába, mindenekelőtt



az a tétel, hogy ha a magyarok nem véreztek volna Európáért a török veszedelemmel szemben, akkor nem ritkultak volna meg annyira saját országukban, s Európa megbocsáthatatlan hálátlanságot követ el, ha a történeti magyar államnak ilyen módon kialakult soknyelvűsége miatt azt felosztja. Az indokolás helyenként teljesen belefut a historizálásba, s középkori szentek és királyok vonulnak fel a történelmi Magyarország igazolóiként.

A *csehszlovák indoklás* gyökeresen más és radikálisan modern: az ezeréves cseh múltra alig hivatkozik, legfeljebb annak demokratikus és humanus teljesítményeire, ezzel szemben az 1918–19. évben keletkezett nemzetközi békeszervezetek kialakulását minden területi igény szempontjából irányadó „*Stichtag*”-nak tekinti; minthogy ez a békeszervezet 1938-ban mindenféle területi igények feszegetése folytán omlott össze, a világbékét zavaró akcióktól csak úgy lehet elvenni a támadó szellemű országok kedvét, ha maradéktalanul helyreáll az a status quo, mely a békeszervezet összeomlásának *pillanatában* fennállott. A többi kelet-európai ország a kétféle argumentációt s hozzá harmadikul az *egyszerű etnikai* igényt felváltva és kombinálva alkalmazza.

Bármennyire eltérő is a magyar és a csehszlovák argumentáció hangszerelése, lényegükben teljesen azonosak. Mind a kettő *jogokat* vél érvényesíteni a nyers *erőszak* ellen, holott valójában *igények* szélmalomharcát folytatja a *tények* ellen. A magyar argumentáció súlyosan irrealisztikus azért, mert szembeszáll a közép- és kelet-európai nemzetalakulás alapvető tényével, *a történeti államkeretek összeomlásával*. A csehszlovák verzió pedig súlyosan irrealisztikus azért, mert az 1918. évi békeszervezetnek *éppen azokat az elemeket akarja helyreállítani, melyek miatt az egyszer már összeomlott*. Mind a két argumentációban van valami szellemidéző jelleg: a magyarok Szent Istvánt, a csehek a Genfi Szellemet idézik, s oly csodákat várnak tőlük, melyekre azok nem képesek. S ha e nemzetek céljaik valamelyikét alkalmi *nagyhatalmi támogatások* kihasználásával elérik, nem ismerik el ezt a kevésbé dicsőséges tény, hanem ki-ki „*az igazság diadalát*” ünnepli, és a maga védőszellemének oltára előtt mutat be hálaáldozatot.

### *A területi igények külpolitikája*

Az egzisztenciális félelmekkel megterhelt politikai tudat következménye volt az is, hogy a két világháború között Közép- és Kelet-Európa népeinek *külpolitikáját* végsőleg nem elvek, nem lelki habitusok, de még csak nem is tárgyi érdekek döntötték el, hanem kizárólag *területi vitáikból* fakadó pozíciójuk. Területi

okok tették, hogy Lengyelország 1938-ban minden ellenkező érdeke dacára is Németországgal haladt egy vonalon; területi aspirációk csábították bele Olaszországot 1940-ben a háborúba, területi okok tették, hogy Románia 1941-ben a német táborba került, s területi okok tették, hogy Magyarország és Bulgária, bármilyen szilárdan elhatározták is, hogy kétszer nem kerülnek rossz oldalra, a döntő pillanatban mégis belecsúsztak a németek háborújába. Bulgária esete különösen jellegzetes. Valóban nehéz volna azt mondani, hogy Bulgáriát imperializmusa vitte a német oldalra, a szerbeket pedig demokratizmusuk az antant oldalára: a két azonos szerkezetű és társadalmú balkáni parasztország külpolitikai helyzetét területi viták determinálták. Így következett be az, hogy Bulgária, mely az összes „revizionista” országok között a legkevesebb zajjal és nyugtalansággal viselte területi megkurtítását, s az orosz politika támogatását is élvezte, a döntő pillanatban mégis abban az irányban mozdult meg, ameről területi igényeinek érvényesítését várhatta.

Olyan nemzet, mely a maga területi érdekei fölé emelkedő külpolitikát tudott volna folytatni, nem volt ezen a területen: egyikük sem volt demokrata vagy fasiszta önmagáért, hanem azért a területi biztonságért vagy területi nyereségért, amit demokrácia vagy faszizmus jelenthet számára.

*A politikai felelőtlenség szelleme: jógyerek nemzetek és rosszgyerek nemzetek*

Kelet- és Közép-Európa politikai kultúrája deformálódásának egyik leg-szomorúbb fejezete a *politikai felelőtlenségnek* az a szelleme, melyet területi vitáiktól determinált európai politikájukban megmutattak. A félelemtől és bizonytalanságtól megkínzott és nagy történelmi megrázkódtatásoktól és sérelmekből elferdült lélek egyik legjellemzőbb vonása, hogy *nem a maga való mivoltából* akar megélni, hanem abból, hogy neki az élettől, a történelemtől, a többitől *követelnivalója* van. Ebben a lelkiállapotban mindinkább elveszti érzékét a maga kötelességei és közösségi felelőssége iránt, s minden erkölcsi szabály csak arra jó számára, hogy a maga követeléseit alátámassza velük. Az európai nemzetközi viszonyoknak főleg 1918 után történt túlmoralizálása okozta, hogy a közép- és kelet-európai nemzetek vitái számára a moralista szólásoknak egész arzenálja állott rendelkezésére: a *birtokló* oldal mindenekelőtt a *békét*, a *követelő* oldal az *igazságot* hangoztatta. Valójában azonban mindez *hamis nagyozolás* volt, mert ezek a kategóriák itt sem valódi értelmükben szerepeltek, hanem egyedül azt jelentették, amire *az egymás közötti területi vitákban* fölhasználhatók voltak.

A politikai felnőttség hiánya sehol sem mutatkozott meg olyan élesen, mint éppen ebben: a legegyszerűbben úgy jelölhetnénk meg ezeket a pozíciókat, hogy voltak *jógyerek nemzetek* és *rosszgyerek nemzetek*, stréberek és rontópálok. Békevágyuk és igazságvágyuk megalapozatlansága rögtön ki is derült, ha *méltányos* békéről vagy *kétoldali* igazságról volt szó. Erre az esetre a status quo országoknak megvolt a maguk szólama, „*a revízió háborút jelent*”, mely a valóságban annyit jelentett, hogy „*kész vagyok háborúra, ha akarják, hogy lemondjak arról, amit igazságtalanul birtoklok*”. A revizionisták szólama pedig „*előbb igazság, azután béke*”, valójában azt jelentette, hogy „*kész vagyok lángba borítani a világot, ha nem kapom meg, amit igénylek*”. Valóban a Biblia fordulatával lehetne kérdezni: ha ezeket valljátok, mivel cselekedetek másoknál többet, és minek a békére és igazságra való hivatkozás?<sup>63</sup> Vajon az erőszakos és igazságtalan nemzetek nem pontosan ugyanígy cselekednek-e? Kevés ártott annyira a Nemzetek Szövetsége európai presztízsének, mint azok a vég nélküli, terméketlen viták, amelyek elvi kérdésekké álcázva valójában a közép- és kelet-európai nemzetek egymás közötti területi állapotának kóros állandósághiányából származtak. E népek kezén az egész genfi ideológia egyszerű politikai csatabárddá lett egymás közötti vitáik számára. Így váltak mind közönyösebbekké az európai közösség életbe vágó érdekei iránt, és mind felelőtlenebbekké az európai közösség alapvető erkölcsi maximáival szemben. Hogy a nemzetiszocializmus és fasizmus milyen mélységes felelőtlenséggel indította el Európát a katasztrófa útján, az közismert. De nem kevésbé lényeges, hogy 1918–1933 között a német–francia kibékülésnek milyen fontos kísérletei buktak meg a kisantant vétóján, mely egyúttal az oly nagy reménnyel hirdetett regionális gondolat perverzióját is jelentette. Vagy az, ahogyan 1938-ban az azonos veszedelemtől fenyegetett Lengyelország és Magyarország hogyan nem tudta a csehszlovák állam katasztrófájával kapcsolatban a kis nemzetek közötti szolidaritásnak még csak egy gesztusát is felmutatni.

Ha összefoglalóan nézzük a Rajna és Oroszország közé eső országok európai politikájának szempontjait és cselekedeteit 1918 óta, nehéz pálcát nem törni ez országok felett. Két ok mégis azt tanácsolja, hogy ezt ne tegyünk. Az egyik az, hogy ezek az országok embertelenül sokat szenvedtek. A másik az, hogy ha keresztet is vetünk jövőnk sorsukra, nem nyerünk semmit, mert ezzel csak súlyosbodik Európa és a világ helyzete. Okosabb tehát mégis feltenni a kérdést, nincs-e járható útja e terület konszolidálásának, és nem lehet-e ez országok politikai fejlődését visszavezetni arra az egyenes útra, melyről letértek.

<sup>63</sup> Máté 5:46–47.

## 6. A területi viták megoldása és Kelet-Európa konszolidálása

Leírtuk a kelet-európai kis nemzeteknek azt a politikai nyomorúságát, mely a nyugat-európai szemlélőt oly nagy bizalmatlansággal és ingerültséggel tölti el: a területi viták sokaságát, e nemzetek nacionalizmusának szűk és agresszív voltát, a decens politikai módszerek elhagyására való hajlandóságot, a demokratikus szellem hiányát, a politikai irrealizmusra való hajlandóságot, továbbá azt, hogy nem annyira teljesítményeikből, mint inkább jogcímeikből és igényeikből akarnak megélni, hogy kölcsönösen utálják egymást, hogy állandóan szomszédaik és sorstársaik rovására akarnak előnyöket szerezni, hogy az egyetemes európai kérdésekben végsőleg felelőtlenek, s politikai döntéseikben nem komoly gyökerű eszmények vagy hosszú lejáratú komoly politikai koncepciók, de még csak nem is saját jól felfogott érdekük, hanem elsősorban szomszédaikkal való, főleg területi vitáik determinálják őket. Ennek alapján jutnak azután sokan arra az eredményre, hogy ezt az egész területet dicsekvéseivel, vádaskodásaival, panaszkodásával, veszekedéseivel és határproblémáival egyetemben végül is sorsára kell hagyni, mert valami eredendő barbárság így is, úgy is meg fogja akadályozni abban, hogy konszolidálódni tudjon.

A fentiekben meglehetősen éles színekkel volt alkalmunk lerajzolni e terület barbarizálódásának a folyamatát. Mégis azt kell mondanunk, hogy az a beállítás, mely azzal tér napirendre e terület kérdései felett, hogy azok úgyis megoldhatatlanok, nem annyira a helyzet tárgyi ismeretéből, mint inkább kényelmességből és rossz lelkiismeretből származik. E terület nem azért nem tud konszolidálódni, mert eredendően barbár, hanem azért barbarizálódott el, mert szerencsétlen történelmi eseménysorozatok folytán leszorult az európai konszolidáció útjáról, s nem tudott oda többé visszajutni. Sajnos, nem is nagyon segítettek neki, sőt néha egyenesen meg is akadályozták ebben.

### *A konszolidáció lehetősége*

Végeredményben miről van szó Közép- és Kelet-Európában? Arról, hogy ezen a területen szétrobbantak a történelmi államok és a történelmi nemzetek keretei, és az összes itt élő nemzetek egymás közötti határai vitássá váltak. Nem tudom, mire alapítják azt az állítást, hogy az ebből származó zűrzavart ne lehetne konszolidálni, mert hiszen ki

próbálta egyáltalán ezt a területet konszolidálni és mióta? A konszolidálás lehetősége e területen egyáltalán csak 1912-ben, illetőleg 1918-ban nyílt meg, ti. akkor, mikor szétrobbant az a két nemzet feletti államalakulat, az Oszmán Birodalom és a Habsburgok birodalma, amely itt a nemzetek végleges kialakulásának útjában állott. Ha az 1918. évi békecsinálók nagyon kicsivel körültekintőbbek és gondosabbak, akkor e terület konszolidálódásának a biztos alapjait 1919 végére le tudták volna fektetni. Tudjuk, hogy ez nem sikerült. Azóta mérhetetlen nehézségek, szenvedések és barbárság ömlött ki erre a területre, azonban még mindig alig harminc esztendeje van annak, hogy *van* minek egyáltalán konszolidálnia. Ez pedig igazán nem olyan rettenetesen hosszú idő. Vajon talán Nyugat-Európa harminc esztendő alatt kapta meg a maga jelenlegi végleges elhatároló kereteit? Nyilván nem. S ha egyszer így áll a helyzet, akkor ne támasszunk rosszindulatúan magas igényeket e terület népeivel szemben, akik maguk sem tagadják, hogy az egyenes vonalú, zökkenőmentes és nagy perspektívájú európai demokratikus fejlődés útjáról némileg leztorultak. Annál kevésbé szabad lemondani e terület konszolidálásáról, mert hiszen harmincesztendő szörnyű zűrzavar után ma már a legvilágosabban kirajzolódik a konszolidálás útja, és a kölcsönös gyűlölködések, megszállások, polgárháborúk és irtóháborúk visszahúzódása után egészen világosan megmutatkoznak az itt stabilizálódó nemzeti keretek egymás közötti határai. Csak az kell, hogy hebehurgya és erőszakos megoldások ezt a szennyes áradatot ne irányítsák vissza erre a területre. A konszolidációt természetesen meg is lehet akadályozni, mert hiszen az nem valami elemi erő, mely mindent elsöpörve birtokba vesz egy területet, hanem egy kényes, körültekintő és könnyen megghiúsítható emberi erőfeszítés a félelem, ostobaság és gyűlölködés erőivel szemben. A hangsúly azon van, hogy ezen a területen a konszolidáció *lehetséges*.

Ezt a lehetőséget a fentiekben arra alapítottuk, hogy a nemzetek egymás közötti határai kezdenek e területen végleg kirajzolódni. Igen ám, felelhetné erre valaki, de ki garantálja azt, hogy ezen a minden állandóságot nélkülöző területen a kialakuló új helyzet nem fog-e pár évtizeden belül újból felbomlani és teljesen új nemzeti alakulásoknak helyet adni?

Már maga ez a kérdés is az egész kelet-európai politikai fejlődés teljes nem ismeréséről tanúskodik.

## *A nemzetek kialakulásának befejezettsége Kelet-Európában*

Kelet-Európában csakúgy, mint Nyugat-Európában, a nemzetek száma ezer év óta igen keveset változott. Kelet-Európában, mondjuk hatszáz esztendővel ezelőtt, i. sz. 1300–1350 körül létezett lengyel, magyar, cseh, szerb, horvát, litván, román, bolgár és görög nemzet. Időközben i. sz. 1400–1800 között megpróbált ezen a területen két alkalmi katonai és politikai vállalkozás, az Oszmán Birodalom és a Habsburgok birodalma az itt lévő nemzetektől független hatalmi alakulást létrehozni. Maguk alá is gyűrték egy időre e nemzeteket, s politikai fejlődésüket megakasztották, de nem voltak képesek sem egyetlen itteni nemzetet megszüntetni, sem egyesítésükből valamiféle új nemzetalakulásnak az útját megindítani. A modern nemzeti mozgalmak megszületésével mind a két vállalkozás megbukott, s az itt lévő régebbi nemzetek megtépázva bár, de újból napvilágra kerültek. Ma, ha körültekintünk, nagyjából ugyanazokat a nemzeteket találjuk ezen a területen, mint hatszáz évvel ezelőtt. Bizonyos változás történt abban, hogy a horvát és a szerb nemzetek összekapcsolódtak, és az így kialakult jugoszláv közösség magához vonzott néhány, eddig nemzeti szempontból bizonytalanul elhelyezkedő szláv népet, mindenekelőtt a szlovéneket. A román nemzet szorosabb egységgé vált, mint egykor, a görög nemzet pedig elszakadt a Kelet római Császárság politikai folytonosságától. Új nemzetalakulás vagy ahhoz hasonló összesen négy esetben történt a területen. Az egykori Észak-Magyarország területén nemzeti öntudatra jutottak a szlovákok, és a magyar nemzet helyett a cseh nemzethez kapcsolódtak: ma már ebben az egész folyamatban nyílt kérdés legfeljebb csak az, hogy milyen éles határ marad a cseh nemzeti keret és a szlovák nemzeti keret között. Ezenkívül különféle ütközőterületeken kialakultak az észti, lett és albán nemzetek, melyeknek szintén voltak a középkorba visszanyúló történeti előzményeik, azonban az államalapítás lehetősége csak a 20. század elején nyílt meg számukra. Végül legújabbban a litván, lett és észti nemzetek bekapcsolódtak a Szovjetunió nemzeti feletti államalakulatába.<sup>64</sup> További nemzetalakulásoknak semmiféle tárgyi valószínűségük nincs Kelet-Európában. Mindez pedig elég szerény változás, és nem nagyobb, mint amennyivel Nyugat-Európában a nemzetek zárt száma változott, ahol 1300 óta új nemzetekként a svájci, portugál, bel-

<sup>64</sup> Albánia függetlenségét 1912. nov. 28-án kiáltották ki, az ország több mint öt évszázados török uralom után szabadult fel. Észtországot, Lettországot és Litvániát, az 1918–1919-ben függetlenné vált három balti köztársaságot a Vörös Hadsereg 1939-ben és 1940-ben megszállta, a Szovjetunió kolonizálta, városaikat eloroszosította. Függetlenségüket a Szovjetunió felbomlása során vívták ki és nyerték vissza.



ga, holland nemzetek születtek, az angolok és skótok britekké egyesültek stb. Ami a nagyobb változás Kelet-Európában, az az, hogy ezek a nemzetek egymás között nem történetileg kialakult határok szerint, hanem etnikai határok szerint határolódnak ma már el, vagyis leegyszerűsítve a dolgot, azt lehet mondani, hogy Kelet-Európában az egynyelvű emberek összességéből tevődnek össze a nemzetek. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy ezen a területen nyelvi kisebbségek nem élhetnek, és nyelvi szigetek nem létezhetnek, hanem azt jelenti, hogy ezen a területen a nemzetek egymás közötti elhatárolódásának a stabilizálását nem a történeti határ mentén kell keresni, mint Nyugat-Európában, hanem a nyelvhatár mentén. Mindazok a kísérletek, amelyek ezen a területen nyugat-európai mintára a történeti egységre támaszkodva többnyelvű népeket akartak egységes nemzeti tudattal megtölteni, mindenekelőtt a *lengyel*, a *magyar* és a *cseh* kísérlet, visszahozhatatlanul megbuktak, és ezt ma körülbelül tudják is. Érdekes módon ma a siker reményében egyetlenegy kísérlet létezik, mely egy nemzeti keret számára a nyelvi határokon túlmenően is vonzóerőt tud felmutatni, ez azonban nem történeti alapon, hanem merőben a demokratikus szabadságharc egyesítő ereje alapján folyik, és ez a *jugoszláv* kísérlet. A nemzet magját itt is a nyelvi egység alkotja, azonban az a szerep, amit a jugoszláv nemzet az európai felszabadulás ügyében magának kivívott, ma e nemzet számára a nyelvi kereten túlmenő vonzóerőt biztosít. Természetesen ennek a sikernek is csak történeti távlatból lehet a mérlegét elkészíteni, mindamelllett ha ezt a sikert szembeállítjuk a három történeti állam sikertelenségével, akkor igazat kell adnunk Ortegának, aki az angol birodalom felemelkedését és a spanyol birodalom lehanyatlását szembeállítva azt fejté ki, hogy a nemzeteket nem merőben a közös múlt, hanem ugyanannyira a közös jövő is tartja össze, vagyis az a perspektíva, mely a közösség közös tervei és vállalkozásai számára a presztízst, az optimizmust és a lendületet megadja.<sup>65</sup>

### *Történeti status quo és etnikai határ*

E felismerések alapján kell megtalálnunk e terület konszolidálásának útját, közelebbről egyrészt azokat az elveket, másrészt azokat a gyakorlati módszereket, melyeknek segítségével a konszolidáció folyamata megindulhat, s létrejöhet újból az a normális helyzet, melyben állam és nemzet ismét azonos

<sup>65</sup> Ortega y Gasset, José: *A tömegek lázadása*. Ford. Puskás Lajos. Egyetemi Nyomda, Budapest, 1938. 199–207.



kiterjedésű fogalmakká lesznek. Mindenki, aki e terület konszolidálásával foglalkozni kezd, rövid időn belül úgy érzi, hogy az őriülethez kerül közel, mert teljességgel elvész a különféle oldalról felhozott elveknek és érveknek a tömkelegében. Ez azonban merő optikai csalódás. Ha felismertük azt a történeti folyamatot, mely e területen döntő volt, akkor rájövünk, hogy Közép- és Kelet-Európában minden határprobléma, mely a szó komoly értelmében probléma, két szempont szembenállásából származik: az egyik *valamiféle történeti állapot, status quo, történeti érzelem vagy igény szempontja*, a másik az *etnikai, nyelvi hovatartozás szempontja*. S a probléma mindenütt az, hogy ott, ahol a nyelvi nacionalizmus egy adott helyzetet vitássá tesz, az államhatárt át kell vinni a nyelvi határokra, de ezenközben figyelemmel kell lenni arra az ellenállásra, melyet történeti kapcsolatok, történeti érzelmek és meglevő helyzetek általában jelentenek. Így leredukálván a kérdést a lényegre, egyszerre ki tudjuk kapcsolni azokat a kártékony és közveszélyes babonákat, melyekkel az itteni határkérdéseket el szokták ködösíteni.

*A gazdasági, közlekedési, stratégiai stb. szempontok haszontalansága*

Az első és legelterjedtebb ilyen babona az, hogy ezen a területen igazságos határt nem lehet vonni, mert annyi lehetséges ellentétes szempont van, hogy azok közül valamelyik feltétlenül sérelmet szenved. Valójában azonban csak egyetlenegy szempont van: jó határ az, amelyik a nemzeti hovatartozáshoz igazodik, az pedig Európában vagy valamilyen történeti status quót, vagy nyelvi határokat jelent. Az összes többi állítólagos szempontok: a földrajzi, gazdasági, stratégiai, kikerekítési, közlekedési és Isten tudja, még miféle szempontok, melyeket divat határkérdésekben a legesztelenebb gomolyagban felsorakoztatni, valójában teljesen hiábavalók, és nagyméretű alkalmazásuk a legnagyobb bajok forrásává lesz. Nagyon vigyáznunk kell ezekre az első látásra „gyakorlati”, „racionális”, „tárgyszerű” színben feltűnő szempontokra. Az új határvonások gazdasági, közlekedési stb. abszurdításait mindenkor igen szívesen illusztrálták azzal, hogy a határ házakat és udvarokat vág keresztül, és miatta egyes falvak lakossága a legközelebbi város piacára csak határátlépési igazolvánnyal juthat be. A magyar irredentának volt kedvenc eljárása, hogy jámbor külföldieket elhurcolt a határra, ott megmutatott nekik egy parasztházat, melynek konyháján vonul keresztül a határ, mire a jámbor külföldi fejcsóválva azt mondotta, hogy ez nem maradhat így; másnap ez a nyilatkozat a magyar történeti állameszme óriási győzelmeként könyvelődött el. Ne felejtjük el

azonban, hogy ezek szükségképpen előállnak ott, ahol a határ nem egy régen kialakult helyzetet rögzít meg, melyhez az egész élet régtől fogva hozzá igazodott, hanem egy új helyzet következményeit vonja le. Az egyik leggyakrabban visszatérő helyzet Közép- és Kelet-Európában az, hogy valamely nyelvterület határán, azzal összefüggésben fekszik egy azonos nyelvű többséggel bíró város, melynek közvetlen környéke részben, esetleg nagyobb részben már más nyelvű. Ilyenkor kétségbeesett versenyfutás indul meg abban az irányban, hogy a várost szakítsák-e el a maga nyelvrokonaitól a vidéke kedvéért, avagy a vidéket a maga nyelvrokonaitól a város kedvéért. Bármennyire is furcsán hangzik, azt kell erre felelnünk, hogy nagy politikai távlatban a legokosabb dolog a harmadik megoldás: a *nyelvhatárhoz* igazodni és ennek alapján, ha kell, inkább a várost és vidéket elszakítani *egymástól*. De az első két megoldás is még mindig sokkalta jobb, mint az, amikor az etnikai és gazdasági vagy más szempontok *egyeztetése* végett olyan se hal, se hús megoldásokat találnak ki, mint amilyen Danzig szabad város volt. A feladat ugyanis a nemzetek *elhatárolása*, minden megoldás tehát, mely egy területet akár azonnal, akár meghatározott időn belül nem csatol *világosan* ide vagy oda, csak arra jó, hogy felhívja a figyelmet a vita lehetőségére. Az a megbékélés, ami a nemzeti keretek megnyugtató elhatárolása nyomán meg tud születni, majd meg fogja találni a város piacára bejáró parasztok határátlépésének is a kielégítő szabályozását. Hogy ez mennyire így van, két frappáns példája is van. Az egyik Nyugat-Európában Genf példája, melyet minden oldalról francia nyelvterület vesz körül, s az Isten is arra teremtette, hogy Savoya<sup>66</sup> fővárosa legyen. A történelem Genfet mégsem Franciaországhoz, hanem Svájcához kapcsolta, ami rengeteg közlekedési és gazdasági bonyodalmat okoz, sőt nemzetközi jogi vitát is okozott, de semmiféle politikai problémát nem okoz a francia nemzet és a svájci nemzet egymáshoz való viszonyában. Hasonló példa Kelet-Európában Sopron esete, melyet népszavazás visszacsatolt Magyarországhoz,<sup>67</sup> míg az egész környező német nyelvű terület, az ún. Burgenland, Magyarországtól Ausztriához került. A magyarok belenyugodtak a német falvak elcsatolásába, mert megnyugvást találtak a magyar történeti emlékekkel ékes város-

<sup>66</sup> Savoya: önálló grófság, majd hercegség (1416–1720), később a Szardíniai Királysághoz, Franciaországhoz, ill. Olaszországhoz tartozott. Az 1860-ban rendezett népszavazás óta Franciaország része.

<sup>67</sup> A trianoni békeszerződés (1920. június 4.) után olasz közvetítéssel létrejött osztrák–magyar egyezmény értelmében 1921. december 4-én népszavazást rendeztek Sopronban a város hovatartozandóságáról. A szavazás eredményeként Sopron Magyarország része maradt.

nak országuknál való megmaradásában. Ennek az lett az eredménye, hogy – noha Sopron minden gazdasági és racionális szempont szerint Burgenland „természetes” fővárosa – az osztrák–magyar határ lett egyike azoknak a keveseknek az 1918–19. évi határok közül, amelyek mentén lélektani megnyugvás és kiegyensúlyozódás alakult ki. Az, hogy ilyen vagy hasonló esetekben a vonatkozó két nemzet kibékül-e egymással, vagy elkeseredett vitákba bonyolódik, nem ott dől el, hogy Poros Falu lakosságának határátlépési igazolvánnyal lehet csak bejutni Dicső Kis Város piacára, hanem azon, hogy az egyik ország fővárosában és iskoláiban ne legyen okuk politikusoknak, történelemtanároknak és iskolás gyermekeknek a nemzet nyelvét beszélő Dicső Kis Város főterén álló nemzeti emlékmű elvesztésén keseregni, és a másik ország fővárosában ugyanezeknek ne legyen okuk azon kétségbeesni, hogy az elcsatolt falvak gyermekeit az iskolákban idegen népdalok éneklésére kényszerítik.

Mindez legkevésbé sem akar csúfolódás lenni: ezek az érzelmek éppen olyan tiszteletreméltók, mint azok, melyek a franciákat a chartres-i katedrálshoz vagy az auvergne-i<sup>68</sup> népdalokhoz fűzik, és egész gondolatmenetünknek egyik legfőbb célja annak a bemutatása, mennyire ezek a legdöntőbb tényezői e terület háborúságainak. Világért sem akarjuk kétségbe vonni annak az oly sok kiváló és nagy tudású szerző által vallott tételnek az igazságát, mely szerint mindeme háborúságokat valójában földesurak, monopolkapitalisták és militaristák hozzák létre; ezt a mély igazságot csupán azzal a tapasztalati ténnyel kívánjuk kiegészíteni, hogy Közép- és Kelet-Európában ezek a machinációk csakis akkor tudják kifutni a maguk formáját, ha a történelemtanárok és népdalgyűjtők is melléjük állanak: ezek nélkül a monopolkapitalisták és társaik tehetetlenek. Ennek egyik legszebb példája a Habsburgok birodalma, mely a földesurak Eldorádója volt, a monopolkapitalisták öröme és a szoldateszka paradicsoma, és mégis megbukott, mert a történelemtanárok és a népdalkutatók ellene foglaltak állást. A gyakran hangoztatott gazdasági, közlekedési és más hasonló szempontok „okos”, „gyakorlati” volta merő látszat. Mai méretek mellett ezek az országok így is, úgy is kicsinyek ahhoz, hogy önmagukban megálló földrajzi, gazdasági, stratégiai, közlekedési egységeket alkossanak. Vajon micsoda katonai jelentősége lehet a mai világháborús méretek mellett annak, hogy két kelet-európai kis ország között a határt stratégiai okokból előreviszem a Kis Dombról a Nagy Hegyre? Annak valószínűsége, hogy

<sup>68</sup> Auvergne: régi francia tartomány Franciaország középső részén. 603-tól a 17. sz.-ig önálló grófság volt.

ennek a ténynek valaha katonai jelentősége lesz, mondjuk tíz százalék, hogy ez a jelentőség az emberiség jövője szempontjából üdvös lesz, legfeljebb öt százalék. Ezzel szemben annak a bizonyossága, hogy a stratégiai határ okából átszatolt kisebbség sérelmeiből háborús gyújtóanyag lesz, száz százalék. Az, hogy egyik vagy másik ország ne szoruljon fabehozatalra vagy olajbehozatalra, alig éri meg azt, hogy a szomszédjával ezért ne tudjon békességre jutni. Ez áll minden határvonásra, mely bármiféle gyakorlati, racionális indokolással idegen nemzetiségű területeket csatol más országhoz. A határ elsősorban mint a stabilizálódás eszköze számít, és ha a stabilizálódás véletlenül nem racionális tényezőkből alakul ki, akkor sem tragikus, ha a határ önmagában gazdaságilag vagy földrajzilag abszurdnak mutatkozik is.

### *A kevertlakosságú Kelet-Európa babonája*

Másik ilyen babona, sőt leggyakrabban tudatos elködösítés az az állítás, hogy Európának ezen a részén a lakosság kevertsége miatt nem lehet igazságos határt vonni. Valójában szó sincs arról, hogy mindenütt, ahol néprajzi kevertség van, egyúttal probléma is volna. A nyelvi szigetek, különösen, ha telepítések eredményei, önmagukban nem jelentenek gondot: probléma ott van, ahol a nyelvi sziget mögött történeti birtoklás vagy történeti igény is áll. Vagyis a kevertség csak ott probléma, ahol a kevert terület feletti vitában a két fő szempont, a történeti (status quo) és az etnikai szempont ütközik vagy fonódik össze, s a kevertség a történeti határról a nyelvi határra való átmenetet vagy a történeti és nyelvi igények zavarában való tájékozódást nehezíti. Ilyen helyzet pedig egész Közép- és Kelet-Európában összesen két-három van. Ilyen volt a danzig korridor esete, ilyen ma mindenekelőtt Erdély kérdése és ilyen az Égei-tenger északi partjáért folyó görög–bolgár vita.<sup>69</sup> Ezzel szemben Közép- és Kelet-Európa legkevertbb területén, a Bánátban a szerbek és a románok aránylag igen könnyen

<sup>69</sup> Jugoszlávia náci lerohanása, 1941 után Bulgária katonailag megszállta a korábban Jugoszláviához, ill. Görögországhoz tartozó, jobbára bolgárok lakta macedón területek egy részét. A második világháború végén a fegyverszüneti egyezmény (1944. október 23.) értelmében Bulgáriának e területeket ki kellett ürítenie. Görögország a háború után bejelentette igényét a Bulgáriához tartozó Pirin-hegység vidékére. A vitát az 1947. február 10-én Párizsban aláírt bolgár békeszerződés zárta le, amely visszaállította mind Jugoszláviát, mind Görögországot illetően Bulgária 1938 előtti határait. Macedónia továbbra is három ország, Bulgária, Jugoszlávia és Görögország között osztódott fel. A Pirin-hegység vidékét Görögország nem kapta meg, az ma is Bulgária része.

megtalálták a maguk végleges elhatárolódását, és a kevertség nem okozott problémát; a másik nagyon kevert területen, Besszarábiában a határvita alig függött össze a különféle telepítések folytán létrejött kevertséggel.

### *A federáció nem csodaszer*

Nem kevésbé közveszélyes babona az a tétel, hogy ezen a területen részletező gonddal határokat csinálni már csak azért sem érdemes, mert itt a megoldás úgysem a határviták elintézése, hanem valamiféle nemzet feletti federáció létesítése, amelyen belül az egyes nemzetek közötti határok jelentőségüket veszítik. Nagyon veszélyes ez az elképzelés, mert ezen a vidéken volt már egy nemzet feletti federáció, a Habsburgok birodalmának formájában, és ez éppen azért robbant szét, és merítette el ezt az egész területet a kétségbeesítő bizonytalanság hullámaiba, mert nem tudott kielégítő belső elhatárolódásokat létrehozni a benne egyesült nemzetek között. A federáció olyan, mint a házasság: nem szabad elintézetlen problémákkal belemenni, mert az a lényege, hogy új perspektívát s vele rengeteg új problémát ad fel, nem pedig az, hogy bármiféle tisztázatlan kérdés elintézését vele megtakaríthassuk. Bármiféle leendő federáció csakis úgy fog működni, ha előbb a határok terén kialakul az a minimális stabilizálódás, amely a federációba egyesülés lélektani előfeltétele. A nemzetek akkor és csak akkor szoktak federációba egyesülni, ha mindegyiküknek van annyi féltelenivalója, hogy a federáció biztonságának szükségét érzik.

E vonatkozásban a Szovjetunió példájának az alkalmazása nem olyan egyszerű, mint azt sokan első pillanatra gondolják. Nagyon érdemes a Szovjetuniótól nemzetiségi türelmet és szervezeti megoldásokat tanulni, de ez nem jelenti azt, hogy Kelet- és Közép-Európa problémája lényegében azonos volna a Szovjetunióéval. Kelet- s Közép-Európában történetileg kialakult nemzetek állanak egymással szemben, amelyeknek a határai a legújabb időkben folyékonyakká váltak ugyan, de mint nemzeteknek, hosszú múltra visszanyúló történeti egzisztenciájuk van, viszont sors- és jellembeli azonosságuk mellett is eddigi életükben *összefogó* történeti élmények és helyzetek nem jöttek létre. A Szovjetunióban valami egészen más történt. Itt adva volt egy történetileg adott birodalom, az orosz birodalom, mely a maga nemzeti kisebbségeit 1917-ig ugyan még nem olvasztotta egybe, mindamelllett az állami egybekovácsolódásnak már hosszú múltra visszanyúló előzményeit jelentette. Ezt a történetileg már meglévő birodalmat egy hatalmas és megrázó történeti eseménysorozat, a szocialista

forradalom, majd a nagy honvédő háború maradéktalanul egyetlen nemzeté forrasztotta össze. Ez az egyetlen nemzet ezek után a benne egyesült nemzetek és nemzetközösségek számára nyugodtan és gond nélkül megadta a teljes nyelvi és politikai autonómiát, és még az elszakadás jogát is biztosította nekik, csakúgy, mint a brit birodalom a maga domíniumainak.<sup>70</sup> Valójában azonban, csakúgy, mint a brit birodalom, komolyan nem fél ettől az elszakadástól. Közép- és Kelet-Európában, még ha adódnék is a jövőben valami egységesítő és összefogó élmény vagy ezzel egyenértékű hosszabb lejáratú fejlődés, ez a folyamat – az egész terület aránylag kis volta ellenére is – sokkal erősebb történeti realitásokkal állna szemben, mint amilyenek – egy-két kivétellel – az egykori cári birodalom különféle nemzeti kisebbségei és néptörzsei voltak.

### *Politikai és erkölcsi szólások a határvitákban*

A különféle félrevezető elvi és elméleti szempontok mellett még inkább kártékonyak a határvitákkal kapcsolatos politikai szólások.

Kártékony babona az a status quóista szólam, hogy jó határ úgyszólván, tehát azt kell stabilizálni, ami éppen van, s határkérdések helyett inkább a lelki megbékélés útját kell keresni; s nem kevésbé kártékony az a revizionista szólam, hogy az élet örökös mozgás és változás, és a határokat nem lehet örök érvényűen megrögzíteni. Európa teljesen megérett arra, hogy területi állománya, ha nem is „örökre”, de hosszú időre stabilizálódjék, s ez egyúttal Európa egységesedésének és további békéjének is feltétele. Ebben tehát a legnagyobb mértékben „status quóisták”-nak kell lennünk. Viszont stabilizálni, pláne gyors ütemben stabilizálni csak ésszerű és lélektanilag elfogadható, megszokható határt lehet, ez pedig Európában csak olyan lehet, mely igazodik a nemzeti egységek lélektanilag és szociológiailag kitapintható határaihoz. Rossz határok mellett reménytelen dolog lélektani megbékélésről beszélni, viszont a jó határt meg kell védeni az „örökös változás” mindenféle dinamikájától.

<sup>70</sup> Az 1931. decemberi, ún. westminsteri statútum szerint, amely a brit birodalom helyén létrehozta a Brit Nemzetközösséget, a domíniumok (Kanada, Ausztrália, Új-Zéland, Dél-afrikai Unió, Írország) a brit birodalom önálló, autonóm államai, egyenjogúak Angliával, kül- és belpolitikájukat illetően nincsenek alávetve sem egymásnak, sem Angliának, csupán a koronához való hűség fűzi össze őket, s szabadon csatlakoztak a volt angol gyarmatok szövetségéhez. A második világháború után számos, függetlenségét kivívó angol gyarmat lett a Brit Nemzetközösség tagja (India, Pakisztán és Ghana), Burma (1947) és Írország (1949) viszont kiléptek.



Nem kevésbé kártékony mellékvágány a határviták elmoralizálása. Ha felismertük azt, hogy a konszolidálás útja ezen a területen egészen egyszerűen az, hogy az államhatárokat hozzá kell igazítani az eltolódott nemzeti határokhoz, akkor rá kell jönnünk arra, hogy itt elsősorban nem *erkölcsi* igazságtételről, hanem bizonyos tárgyi helyzetek megragadásáról van szó. A legsürgősebb tehát az itteni határvitákkal kapcsolatban kikapcsolni azt a moralizáló beállítást, amelyet az itt lakó népek a nemzetközi fórumok színe előtt állandóan felvesznek. A politikailag rosszul álló, háborúvesztes népek morális fegyvertára az *igazság* hangoztatásában áll, amivel kapcsolatban ennek vagy annak a nagyhatalomnak a fennkölt és hagyományos igazságérzetére, az elnyomottak vagy földre sújtottak iránt mindenkor tanúsított nagylelkűségére apellálnak, és azt kívánják, hogy a békeszerződések megkötésénél semmiféle hatalmi szempont ne érvényesüljön. A politikailag jobban álló, győztes vagy legalábbis magukat győztesnek tekintő országok viszont *érdemeikre* hivatkoznak, és számláikat nyújtják be területi követelések formájában. Valójában mind az ún. igazság, mind az ún. érdem igen szimpla s rosszhiszeműen forgatott csatabárd abban az irányban, hogy egymás közötti vitáikban, melyek lényegükben kizárólag határviták, kedvezőbb pozíciót nyerjenek. A konszolidálódás feladata azonban teljességgel független mindenféle fennkölt igazságosságtól éppúgy, mint minden hervadhatatlan érdemtől. Objektív feladatról van itt szó, objektív társadalmi és politikai tények felismeréséről és konzekvenciák levonásáról. Nem kétséges, hogy az igazságosságnak, erkölcsi elveknek és érdemeknek a határkérdések megoldásánál megvan a maguk jelentősége, de csupán annyiban, amennyiben ezek az erkölcsi elvek vagy érdemek a stabilizálódás feltételeiben közrejátszanak. Közelebbről: van egy *minimális* igazságosság, amely nélkül a stabilizálódásra és a lélektani megnyugvásra számítani nem lehet, ezt tehát semmilyen körülmények között nem lehet figyelmen kívül hagyni. Viszont vannak a pillanatnyi történeti és politikai helyzetben számba jövő érdemek, melyeket *bizonyos mértékig* mindkét fél elismer a rendezés kiindulópontjául. Ennyiben vehetők ezek a tényezők számításba.

### *A népek önrendelkezési joga*

A népek ún. önrendelkezési jogát is ebben a szellemben kell értékelnünk. Nem az a kérdés, hogy ezt a jogot miből vezessük le, és milyen erkölcsi érveléssel indokoljuk, hanem az, hogy alkalmas-e arra, hogy rendet csináljon Közép- és Kelet-Európában.



Első pillantásra is látni való, hogy ez az elv jó helyen keresi a közép- és kelet-európai zavarok megoldását. Mondottuk már, hogy Közép- és Kelet-Európában az egész területi összevisszaság mögött az áll, hogy ezen a területen a nemzetek az egynyelvű emberek összességeivé váltak. Aki tehát ezeket a nemzeteket jól el akarja határolni, annak történeti keretek helyett immár a nyelvi keretekhez kellett igazodnia. Az önrendelkezési jognak tehát ezen a területen az az értelme, illetőleg az lett volna az értelme, hogy rajta keresztül megoldáshoz tudjon jutni az a jellegzetes közép- és kelet-európai helyzet, hogy egy csomó ember történetileg olyan közösségekbe tartozik, melyek nem felelnek meg immár nemzeti hovatartozásának. A népek önrendelkezési joga arra lett volna jó, hogy rajta keresztül az emberek kifejezésre juttathassák nemzeti hovatartozásuknak ezt a megváltozását. Sajnos, 1919-ben a békecsinálók nem voltak képesek arra, hogy elfogadott alapelvüket következetesen alkalmazzák, és Közép- és Kelet-Európa új, érvényes nemzeti térképét századokra lerögzítsék. Ebben része volt politikai erőtlenségüknek, de része volt annak is, hogy Nyugat-Európa a történeti határokról a nyelvi határokra való átmenet tipikus közép- és kelet-európai problémáját túlnyomó részében egészen egyszerűen nem értette. Ellenben értette a nemzetek önrendelkezési jogát, amelynek az ő számára nem a határvitákkal kapcsolatban volt értelme, hanem egész nemzeteknek elszakadási vagy önállósulási akcióival kapcsolatban, amilyenek az Egyesült Államok megalakulása vagy Belgium elszakadása Németalföldről stb. stb. Ugyanilyen alapon örömmel és helyesléssel látták, hogy Kelet-Európában egyes, eddig önálló állammal nem bíró vagy önálló államiségüket elvesztett nemzetek, mint Lengyelország, Csehszlovákia, Jugoszlávia, önálló államokká alakulnak. Mikor azonban elkezdődtek ezen a területen a végeláthatatlan határviták, és a világon mindenki keresztül-kasul népszavazást kért a legkülönbözőbb szomszédos területekre, akkor a nyugat-európai békeintézők kezdtek megzavarodni. Ők végeredményben a népek önrendelkezési jogát azért hangoztatták, hogy annak alapján egész nemzetek felszabaduljanak, nem pedig azért, hogy minden község vagy város, ahogy éppen eszébe jut, követeljen népszavazást, és egyik nemzettől a másikhoz csatlakozzék. Nyugat-európai szemléletben, amely az állami keretek történetileg stabil kialakulására volt alapozva, a szüntelen népszavazás és a vele járó izgalmak egyáltalán nem mutatkoztak a béke szempontjából kívánatos módszereknek. S ez volt az a pont, ahol a nemzetek önrendelkezésének elve nem volt világosan hozzáigazítva ahhoz a konkrét szükséglethez, melynek megoldására Közép- és Kelet-Európában használni kellett. Minthogy pedig az 1919-es békecsinál-

lőknak ettől függetlenül is terhükre volt s erejükön felül volt az önrendelkezési jog minden vonalon való következetes alkalmazása, örömmel le is tettek róla. Az elvek eme felrúgásának megvolt a maga része a német sérelmi politika s rajta keresztül a hitlerizmus létrejövetelében. Ez utóbbi viszont az önrendelkezési elvre pusztán ürügyként hivatkozott egy mániákus hatalmi politika érdekében, amivel azután betetőződött az egész gondolat diszkreditálása. Ma még emlegetni sem nagyon tanácsos, mert kész rá a felelet: túl sokat hallottunk a népek önrendelkezéséről Hitler szájából.

### *A népszavazások értelme*

Szegezzük le mindenesetre, hogy a népek önrendelkezési joga nem *München* jelent, hanem *népszavazást*. Kétségtelen azonban, hogy ma ezzel szemben is meglehetősen bizalmatlanság uralkodik. Valóban, ha a népek önrendelkezési joga alatt azt értjük, hogy a népszavazásból valami állandó és tetszés szerint előrángatható nemzetközi jogi intézményt csináljunk, akkor erre csakugyan semmi szükség sincsen. Minden konszolidáció ott kezdődik, amikor kialakul egy olyan állapot, melyben bizonyos alapvető kérdésekben nincs vita. Nemzetközi síkon mindenekelőtt a határok kérdése ilyen. Semmiképpen sem kívánatos tehát, hogy ezt bármikor, bárhol vitássá lehessen tenni. De még valóban meglévő vagy fellépő viták esetén sincs erre mindig szükség: Közép- és Kelet-Európában az etnikai, nyelvi határokat a statisztika vagy több egybevetett statisztika alapján rendszerint nagyobb nehézség nélkül meg lehet állapítani. Egyenesen káros népszavazást rendezni pl. olyan területeken, ahol gyér számú másnyelvű nagybirtokosok befolyásolni tudják a – többnyire elmaradt – lakosság szavazatait, holott a közép- és kelet-európai történeti fejlődés ismeretében nem vitás, hogy a nemzetalakulás folyamata azért itt is a nyelvi hovatartozás alapján dől el. Ebből a szempontból kétes értékűek voltak a sziléziai és kelet-poroszországi népszavazások,<sup>71</sup> amelyek nyilvánvalóan lengyel nyelvű, de német földesúri és kapitalisztikus

<sup>71</sup> Kelet-Poroszországban, Mazuriában és Warmiában 1920. július 28-án rendeztek népszavazást, amely – a porosz közigazgatás és rendőrség jelenlétében – a lengyelek vereségével végződött. Lengyelország e területekből csupán néhány falut kapott. Felső-Sziléziában a népszavazás 1921. március 20-án zajlott le. 500 ezren, főként falusiak Lengyelország mellett, 700 ezren, zömmel városiak Németország mellett szavaztak. 1921 májusában, attól félve, hogy az antanthatalmak kedvezőtlen döntést hozhatnak a terület sorsáról, fegyveres felkelés robbant ki a lengyelek körében. Az antant közbelépésére fegyverszünetet kötöttek, s hosszas tárgyalások után rendezték a területi kérdéseket oly módon, hogy Felső-Szilézia délkeleti része, beleértve az ipari övezetek felét, Lengyelországhoz került.

nyomás alatt álló területeken nagyszámú német érzelmű tömeget mutattak ki, holott valószínű, hogy ennek csak kis része volt nyelvileg és érzelmileg német, nagyobb része nyelvileg lengyel, érzelmileg pedig még öntudatlan volt. A népszavazás igazi területe nem a nagy, nyelvileg homogén területek megszavaztatása, hanem elsősorban a nyelvterületek határain fekvő és vitássá vált városok megszavaztatása. Ez annál is inkább fontos, mert a történeti határról a nyelvi határra való átmenet során a leg súlyosabb és a legnehezebben megoldható lélektani probléma éppen a bizonyos területekhez fűződő történeti érzelmek feloldása, amelyek az esetek kilencven százalékában városokhoz, azok lakosságához, emlékeihez és köveihez fűződnek. Ilyen esetben a lélektani megnyugvás szempontjából komoly jelentősége van annak, hogy az illető város lakossága népszavazással határozzon, mert akár a történeti kapcsolatok ellenére, akár azoknak megfelelően üt ki a népszavazás, mindenképpen elősegíti a belenyugvás és lemondás folyamatát.

Ha tehát a népszavazást gyakorlatilag fel akarjuk használni Európa stabilizálására, akkor két dologra kell vigyázni: az egyik az, hogy ne alkalmazzunk népszavazást ott, ahol a nyelvi határok világosak, hanem lehetőleg csak a nyelvi határok egyes kritikus pontjain. Másodsor pedig ne feledjük el, hogy a népszavazás akkor ér valamit, ha a stabilizálódás eszköze, nem pedig a zavarkeltésé; ne használjuk tehát stabil határok vitássá tételére, és egyugyanazon helyen semmi körülmények között se lehessen megismételni. A szociológia síkján elismerhetjük, hogy egy megismételt népszavazás kiüthet ellenkezőképpen is, de a nemzetközi jog síkján tartanunk kell azt az axiómát, hogy az egyszer megejtett népszavazásnak irányadónak kell lennie, és azt megismételni nem szabad. Ha ebből engedünk, akkor a népszavazás megszűnik a konszolidáció eszköze lenni, s ezzel minden értékét elveszti.

### *A népcseré és a kitelepítések*

Az a felismerés, hogy Közép- és Kelet-Európában a nyelvi határok váltak a nemzetek elhatárolóivá, egy új és kihatásaiban igen félelmetes megoldást is felvetett: a népcseré és a kitelepítés megoldását. Ezt a módszert először görög–török viszonylatban próbálták ki, s bár ez a népcseré maga igen rendezetlen, tumultuózus és nem emberséges formában zajlott le, eredményeiben meglepő volt, és utánzásra csábított: az évszázadokra visszamenő s évszázadosnak ígérkező török–görög ellenségeskedés alig tíz esztendő alatt megszűnt. A második világháború folyamán azonban Hitler

már egészen egyszerűen arra használta fel a népcsere lehetőségeit, hogy egészen távol fekvő területek német lakosságát telepítette le – az őslakosságot kidobva – a német nyelvhatár mentére, egyszerűen a német politikai határ kiterjesztése céljából. Visszahozta a németeket evégből olyan területekről is, ahol azok semmiféle kisebbségi problémát nem okoztak. Azáltal viszont, hogy a német nyelvterület peremén letelepítette őket, és az ottani lakosságot kimozdította a helyéből, vagy kiirtotta, szörnyű ellenségesség magvát hintette el. A telepítés ilyen módon, ahelyett hogy a stabilizálódás forrásává lett volna, a bizonytalanság forrásává lett.<sup>72</sup>

Végzetes következményekkel járna Európa további fejlődésére, ha ennek a hitleri találmánynak az alkalmazása az Egyesült Nemzetek oldaláról válnék állandó gyakorlattá. Azt jelentené ez, hogy megszűnne az az utolsó támpont, amely Európában a határok stabilizálásánál egyáltalán támpont lehet: a lakosság állandósága. A nemzetek többé nem arra várnának, hogy bizonyos területeket megkapjanak, hanem olyan kedvező történeti alkalmakra várnának, amikor lehetséges lesz számukra bármekkora általuk igényelt területről az egész idegen nyelvű lakosságot kitelepíteni. Teljesen kizárni a népcsere lehetőségét nem kell, de ha nem akarjuk Európát a hontalan tömegek országútvá tenni, itt az ideje a népcsere módszerével kapcsolatban határozott elvek formájában leszögezni azokat a tanulságokat, melyek egyrészt a török–görög népcseréből, másrészt az azóta lefolyt kitelepítésekéből levonhatók. Kiindulópont az, hogy népcserének akkor van helye, amikor bizonyos területeken a néprajzi határt fizikailag nem lehet követni, viszont az ellentétek kiéleződése miatt a történeti állapotot vagy a status quót sem lehet fenntartani. A leghatározottabban ki kellene ezenfelül mondani azt is, hogy népcsere csakis kölcsönöségi alapon, csakis a nemzetek közösségének határozata alapján és ellenőrzése mellett történhetik, s ha egyszer így lefolyt, vissza nem csinálható. Ha ezt nem szögezzük le elég szilárdan, akkor a népcserének amúgy is kétélű fegyvere teljességgel a szerzői ellen fog visszafordulni, s az európai konszolidáció eszközeiből a legvadabb anarchia kiindulópontjává válik.

De vajon nem merő elmélet és utópia-e, kérdezhetnék joggal, elveket megfogalmazni a nemzetközi konszolidáció számára, mikor a békekötés és a határok megállapítása „a dolgok természeténél fogva” merőben hatalmi szempontok és erőviszonyok szerint történik? Ezzel a kérdéssel a nemzetközi élet legkritikusabb pontjához jutottunk, *a jó békekötés technikájához.*

<sup>72</sup> A szöveg a Baltikumból Németországba 1939–1940-ben, a Molotov–Ribbentrop paktum után áttelepített németekre utal.

## 7. A jó békekötés technikája

Guglielmo Ferrero, a nagy olasz történétíró foglalta össze legtalálóbban azt a rettenetesen nehéz és ellentmondó feladatot, amely minden békekötés igazi belső tartalmát kiteszi. „Minden békeszerződés a legyőzöttnek valamiféle kényszerítését foglalja magában. De ugyanakkor a lelkiismeret elemi követelménye az, hogy csak szabad beleegyezésből születhetik kötelezettség... Az igazi békekötés tehát... csakis azon az ellentmondáson keresztül válik lehetségessé, hogy egy természeténél fogva kényszerjellegű aktushoz elég szabadságot s a követelt áldozatokhoz elég előnyt vegyítsünk ahhoz, hogy a szerződés erkölcsi kötelezettségvállalássá lehessen, s a legyőzöttnek is inkább érdekében álljon tiszteletben tartani, mint megszegni próbálni.”<sup>73</sup> Ez kell ahhoz, hogy a legyőzöttnek érdemes legyen a háborúvesztésben kialakult, egyelőre merőben hatalmi helyzetet a maga hozzájárulásával a kötelező erő többletével megerősíteni. Ne higgyük, hogy aki megnyerte a háborút, annak nem probléma a veszteszt a békeszerződés aláírására is reákönyyszeríteni. Túlságosan hozzászoktunk a diktált békékhez, és nem vesszük észre, milyen furcsa atavizmus, hogy a diktálás lehetősége közepette még mindig ragaszkodunk a szerződésszerű békekötés formáihoz, és nem vesszük észre, hogy mennyi mindenről kénytelen még a diktáló győztes is lemondani ahhoz, hogy az ellenfélre szerződéses formában

<sup>73</sup> Agondolatmenet egésze Bibó Judit fordításában: „Minden békeszerződésben benne van a legyőzötttel szemben gyakorolt kényszer. Ugyanakkor a tudat alapvető előfeltevéseként ott van az is, hogy csak a szabad akaratból vállalt kötelezettség ér valamit. Ebből az következnék, hogy a békeszerződések, melyek természetüknél fogva az erő kényszerítő hatására épülnek, addig tartanak, ameddig fennáll az erő, mely kényszerítő hatással bír; mihelyt ez az erő meggyengül, a legyőzöttet semmiféle erkölcsi kötelezettség nem kényszeríti, hogy a békeszerződést betartsa, tehát fel fog lázadni ellene. Ilyen módon azonban a háborúk nem végződhetnek másként, mint az ellenfelek valamelyikének kiirtásával: a békeszerződések tehát csak fegyverszünetek lehetnének; a béke viszont, amelyre az emberek vágnak, azaz a jogvitát véglegesen megoldó békekötések ennek értelmében nem volnának lehetségesek. S valóban, ez csak akkor válik lehetővé, ha azt az ellentmondást, mely a békeszerződés kényszerítő jellegében van, feloldja, hogy hátrányok mellett előnyöket is biztosít, s ezzel a kényszer mellett megadja a kellő szabadságot ahhoz, hogy a szerződés a legyőzött számára erkölcsi kötelezettség-vállalássá váljék, s így annak végső soron inkább az legyen az érdeke, hogy betartsa, mintsem hogy megszegje a szerződést. Nehezen feloldható ez az ellentét, így ahhoz, hogy ez mégis megtörténjék, főleg és mindenekelőtt nagy bátorság kell. Az kell tehát, hogy a győztes ne féljen attól, hogy gyöngének tűnik a legyőzöttek közvéleménye előtt, s ne adjon okot arra sem, hogy a legyőzöttek később felrúgják a szerződést.” Guglielmo Ferrero: *Újjáépítés. Talleyrand Bécsben 1814–1815*. Ford. Bibó Judit. Osiris Kiadó, Budapest, 2002. 100.

reakényszeríthesse a maga békéjét. Valóban atavisztikus elemekről van itt szó: egy, a mainál fejlettebb külpolitikai és diplomáciai kultúrával bíró kornak, a 18. századnak az atavizmusáról.

*A jó béke tudományának lehanyaglása a 18. század óta*

Ferrero és mások nyomán mindinkább tért hódít az a felismerés, hogy a 17. század második felében és a 18. században általánossá vált módszeres, ember- és anyagkímélő, készleteket magával hurcoló és a hadakozást hivatásos katonákra és minél szűkebb területre korlátozó hadviselés a háború humanizálásának egy azóta utol nem ért magas fokát jelenti. Jellemző adalék erre, hogy a 18. század közepén csaknem szüntelenül folyó angol–francia tengerentúli háborúk<sup>74</sup> ideje alatt London és Párizs között továbbra is fennállott az utazás lehetősége s a társadalmi és tudományos érintkezés. Lehet felháborodni egy olyan világon, melyben azalatt, míg a katonák vérben, sárban és mocsokban harcolnak egymással, elegáns urak, hölgyek és kulturált széplelkek finom formák között fenntartják egymással az érintkezést. Ezen azonban csak olyan szervezetű világ háborodhatik fel, amely a háborút a maga életéből mindenestül kikapcsolta. Ha ezt nem tudjuk megtenni, akkor nem tagadhatjuk, hogy egy szabályozott, hadszíntérre korlátozott, párbajszerű háborúviselés jobb valami, mint az atomháború. A párbaj ostoba, korlátolt és középkori dolog, de a pusztító ökológiahoz mérve magasrendű civilizációs fejlődés.

Ennek a párbajszerű, játékszabályokhoz kötött, humanizált hadviselésnek felelt meg az alkudozáson, kölcsönös területi engedményeken és kompenzációkon alapuló, a kényszert teljesen háttérbe szorító *indulatmentes* békekötésnek ugyancsak a 18. század nemzetközi jogában és politikai közszellemében kialakult rendszere. Mindez bele volt építve az európai monarchiának és az európai arisztokráciának történetileg kialakult, homogén politikai kultúrájába.

Az indulat nélküli háborúnak és a bosszú nélküli békekötésnek ebbe a világába vágott bele a rámenős, mindent kockára tevő, a hadszíntérből

<sup>74</sup> Az ún. héteves háború (1756–1763) nemcsak Európában, a szárazföldön folyt, hanem kiterjedt a tengerekre és a gyarmatokra is. Franciaország és Anglia elsősorban Észak-Amerikában, Nyugat-Afrikában és Délkelet-Ázsiában háborúztak egymással, amelybe később Spanyolország is bekapcsolódott. A gyarmati háború Franciaország súlyos vereségével végződött, többek között át kellett adnia Angliának Kanadát, Új-Skóciát, Dominikát, Tobagót és Szenegált.



elő, pusztító hadviselésnek és a terrorisztikus békediktátumoknak a napóleoni rendszere. Húsz esztendőn keresztül szántottak végig keresztül-kasul Európában a napóleoni hadseregek, és húsz esztendő múlva jutottak odáig a legitim monarchiák, hogy az ebből támadt zűrzavarnak végét tudták vetni. Mikor 1814-ben Párizsban és 1815-ben a bécsi kongresszuson ilyen előzmények után kellett békét kötni, kicsiben már ugyanaz a hangulat vibrált a levegőben, ami később, 1919-ben olyan végzetes lett, és 1946-ban is végzetes lehet: túl sok indulat és túl sok ingerültség gyűlt össze a levert fenevaddal szemben, semhogy fel ne lépett volna a kísértés ennek a sok érthető indulatnak a számláját a legyőzött nemzettel kifizettetni, tekintet nélkül arra, hogy ez fizikailag lehetséges-e, és a békekötést nem teszi-e illuzórikussá. Ugyanakkor a napóleoni rendszer zűrzavarának a folytatásaképpen a legvadabb imperialista tervek születtek, különösen a győztesek nyomában tülekedő különféle másod- és harmadrendű hatalmak körében. Az indulatmentes békekötés 18. századi feltételei tehát nem voltak már adva: túl sok erőszak, túl sok rablás, túl sok diktátum szegélyezte a napóleoni diadalutát, semhogy a kölcsön visszaadásának a gondolata ne lett volna nagyon kézenfekvő. Ebben a helyzetben, mint azt Ferrero *Reconstruction* c. ragyogó munkájában bemutatja, Talleyrand volt az, aki felismerte, hogy immár nem elég a bomlásnak indult közös, arisztokratikus politikai kultúrára építeni, hanem az egész békekötést mélyebb, *elvi* alapokra kell helyezni. „Ahhoz, hogy valami tartós dolgot tudjunk berendezni, amely elmentmondás nélkül elfogadásra találjon, elvi alapon kell eljárjunk. *Ha van elvünk, erősek vagyunk*, s nem találunk ellenállásra, vagy legalábbis rövid idő alatt leszerelhetjük” – idézi Ferrero Talleyrand-t magát.<sup>75</sup> Ezt az elvi alapot találja meg ő a *legitimitás* elvében, melyet sikerült is elfogadtatnia a bécsi kongresszus irányadó s *valóban* is érvényesülő elvéül.

A mai közvélemény hajlandó a legitimitás elvében merő reakciós találmányt látni, mert azt a Szent Szövetséggel kapcsolja össze. Ez azonban pusztán optikai csalódás. A legitimitás a diplomata és liberális Talleyrand

<sup>75</sup> Bibó Judit fordításában: „Ahhoz, hogy valami tartós megoldás jöhessen létre, amit mindenki zúgolódás nélkül elfogad, ahhoz valamiféle elv szerint kell eljárni. Az elv erőssé tehet bennünket; akkor nem kell majd ellenállástól félnünk; azeit ellenzők mindenképpen rövidesen meghátrálnak majd...” Guglielmo Ferrero: *Újjáépítés. Talleyrand Bécsben 1814–1815*. Ford. Bibó Judit. Osiris Kiadó, Budapest, 2002. 90. Az idézet eredeti lelőhelye: Talleyrand emlékiratai II. 165.



találmánya volt, a Szent Szövetség viszont a fantaszta Sándor cár<sup>76</sup> találmánya és a reakciós Metternich instrumentuma. A legitimitás elvének, mikor megszületett, egyáltalán nem az volt a szerepe, hogy a liberális eszmék elnyomására szolgáljon, hanem arra, hogy ennek segítségével Európa anarchiába esett államait stabilizálni lehessen, és Európa teljességgel összegabalyodott területi státusát rendbe lehessen hozni. Mikor egész gondolatmenetünk során azt ismételtük, hogy Nyugat-Európa számára a történeti határ a jó határ, akkor lényegileg nem mondtunk mást, mint azt, hogy Nyugat-Európa területi státusának rendezésére ma sincs szükség többre, mint Talleyrand elvére, a történeti legitimitásra.

Ennek az elvi alapnak volt köszönhető, hogy a párizsi béke és a bécsi kongresszus után Európa mind a nemzetközi politikai atmoszféra síkján rövid idő alatt helyrejött, s a vádlott és legyőzött Franciaország egészen rövid idő alatt visszakapta a maga normális helyét az európai koncertben. Belpolitikai síkon a szabadságeszme egy időre háttérbe szorult, de 1830-tól kezdve mind fokozódó erővel feltámadt, és olyan stabil eredményeket ért el, melyeknek láthatatlan háttere éppen a nemzetközi rendszernek 1815-ben létrejött tartóssága volt. Ez a rendszer túlélte az 1848–1871 közötti válságok sorozatát, bizonyos pontokon korrigálódott, más pontokon romlott, de egészében fennmaradt 1914-ig, s végeredményben egy olyan száz esztendő t biztosított Európa számára, melyben a béke volt a túlnyomóan érvényesülő, szabályos állapot, s a háború a kivétel.

1914-re az az arisztokratikus Európa, amely az 1814–15. évi békét létre tudta hozni, elkorhadt, belezuhant az első világháború anarchiájába, és 1918-ban összeomlott. A totális népháború nagy tömegindulatokat korbácsolt fel, s így a béketárgyalás az elégtételszerzés és a bűnösök feletti ítélkezés jegyében indult. Ennek kártékony hatását, még sokkal inkább, mint 1814-ben, egyedül a békekötés szilárd, közös elvi alapja lett volna képes ellensúlyozni. Különösen Közép- és Kelet-Európa volt az a terület, ahol a Habsburgok birodalmának, az Oszmán Birodalomnak, továbbá a cári Oroszországnak és a hohenzollerni Németországnak az együttes összeomlása folytán terü-

<sup>76</sup> I. Sándor (1777–1825): orosz cár, 1801-től 1825-ig. Csatlakozott az európai monarchiák Napóleon elleni koalíciójához, de Poroszország összeomlása után aláírta a tiltsi békét (1807). Egy évvel később szövetségre lépett Franciaországgal, és 1811-ig támogatta az Anglia ellen irányuló kontinentális zárlatot. Befejezve a hét éve tartó orosz–török háborút (1806–1812) és kibékülve Svédországgal várta Napóleon 1812. évi támadását. A franciák visszavonulása után részt vett a drezdai és a lipcsei csatában (1814), s a szövetséges seregekkel vonult be Párizsba. Jelentős szerepet vitt a bécsi kongresszuson. Vö. Guglielmo Ferrero: *Újjáépítés. Talleyrand Bécsben 1814–1815*. Ford. Bibó Judit. Osiris Kiadó, Budapest, 2002.

leti kérdésekben rendet kellett csinálni úgy, hogy ez a rend minél gyorsabb stabilizálódásra vezessen, és a háború megismétlődését elhárítsa. Az az elv, mely e kor szükségleteinek a stabilizálódás tekintetében megfelelt, adva volt: a népek önrendelkezési joga volt ez, melyet nyugodtan nevezhetünk a legitimitás *demokratikus* formulájának. Ezzel a tarsolyában hajózott át Wilson elnök Európába békét kötni. A gyakorlati alkalmazás programja is, hogy ti. Ausztria–Magyarországot fel kell osztani, és a nyelvi határok alapján nemzeti államokat kell alkotni, helyes volt. Sokan vizsgálták, s mi is utaltunk fentebb reá, hogy ez az áthajózás a világ új korszakának ebben a páratlanul szerencsésen indult és páratlanul szerencsétlenül folytatódó fordulópontján miért végződött szégyenletes fiasóval. Számunkra elég annyi, hogy 1919 abban különbözött 1815-től, hogy a békecsinálók itt is meghirdettek egy elvet, de az elvet nem volt erejük alkalmazni is. Nem engedtek világosan megnyilatkozó egyesülési törekvéseknek, nem likvidáltak minden likvidálásra érett történeti egységet, másrészt a likvidálásnál nem vigyáztak a területekhez fűződő történeti érzelmekre; ugyanakkor a legesztelenebbül számba vették az ún. földrajzi, stratégiai, közlekedési, kikerekítési stb. szempontokat, helyesebben engedték, hogy az érdekeltek ezeket az állítólagos elvi szempontokat húzzák elő valami félelemben fogant ostoba kívánság teljesítésére, pl. a határnak a nyelvi határról valami „természetes” védelmi vonalig való előretolására stb. Az ilyenekből születnek meg a legmérgezőbb és legfelelősebb határviták, mikor ti. egy terület és népe olyan országhoz kerül, mellyel nincs sem eleven történelmi, sem etnikai kapcsolata, s a néptől az új állammal szemben lojalitást sem elvárni, sem feltételezni nem lehet. 1914 előtt egész Európában csak néhány ilyen helyzet volt: a lotaringiai franciáké Németországban<sup>77</sup> és a lengyeleké Orosz- és Poroszországban. 1918 után azonban ahelyett, hogy megcsökkent volna, az ilyen helyzetek száma még meg is szaporodott; ezért volt rossz az 1918. évi rendezés, nem pedig azért, mintha az alapelvei rosszak lettek volna. Mérhetetlen eszmei zűrzavar, mérhetetlen kiábrándulás lett ennek a következménye. Ebből a zűrzavarból született meg többek között a cinikus napóleoni nihilizmus monstruózus dedunokája, a mániákus hitleri nihilizmus is.

Ma mögöttünk van a második világháború, s a háborúskodásnak oly formáit éltük át, melyek mellett a totális háború minden korábbi formája tökéletlen kísérlet csupán. Az emberi elvadulás jelenségei megcsúfolják a legvadabb rémhírpropaganda fantáziáját, s az ezekből felnőtt indula-

<sup>77</sup> Lotaringia régi francia tartomány. Az 1870–71-i francia–porosz háború után – Elzászal együtt – a győztes Németországhoz csatolták (Elzász-Lotaringia). Az I. világháború után az 1919-i versailles-i békeszerződés értelmében került vissza Franciaországhoz.

tok elsöpréssel fenyegetnek mindent, ami stabilitás és értelem akar lenni. Ilyen körülmények között állunk itt egy új békemű megszületésénél: győzők és legyőzöttek összeülnek, hogy lezárják a háborút. A forma, melyben ezt teszik, a megegyezéssel békeszerződés formája, érintetlenül őrzik a 18. század emlékét. De mit tehetünk az után a pokol után, mely kiáradt a világra, annak érdekében, hogy ez a békeszerződés valamit felelevenítsen a 18. század kiegyenlítésre, egyensúlyra, lojális teljesítésre beállított békéjének szelleméből?

*Az elvtelenség veszedelmei és a mai zűrzavar kivezető elvei*

A második világháborúval kapcsolatban felkelt és felkeltett indulatok békepusztító hatásának egyedül az elvekben s azok alkalmazásában való egyetértés tudna valamennyire gátat vetni: az elvtelenség, az esetről esetre való opportunisták hatalmi politika soha nem fenyegetett olyan veszedelmekkel, mint éppen ma. Ha már 1918-ban, amikor megvált az elvi alap, katasztrófára vezetett az, hogy az elveket konkrét következményeikben nem gondolták végig, s nem alkalmazták következetesen, mit várjunk a mai békekonferenciától, mely betegesen fél bármiféle elvi alap világos és kötelező elfogadásától? Hiábavalók a végső, humánus és demokratikus célokról szóló általános állásfoglalások, ha nincs konkrétan alkalmazható elvi alap a békekötés centrális kérdésének, a határviták elintézésének a számára. Minden békének ez a centrális kérdése, mert ez az, ami benne maradandó, s aminek olyannak kell lennie, hogy később se legyen vitássá tehető.

Ezen a ponton két kérdés vetődik fel. Az egyik az, hogy hol vannak azok az elvek, melyeket a mai helyzetben alkalmazni kellene. A másik az, hogy gyakorlatilag egyáltalán hogyan képzelhető az elvek érvényesülése a hatalmi politika tényeivel és erőivel szemben.

Ami az első kérdést illeti, azt hisszük, az előbbi fejezetekben meglehetősen világosan rámutattunk azokra az elvi szempontokra, melyek itt számba jönnek, s bemutattuk azt is, hogy nem valami új s doktrinér elvekről van itt szó, hanem már kialakult s magukat világosan és kikerülhetetlenül kínáló gyakorlati felismerésekről. Alapvetően a legitimitás elvének demokratikus formája, a népek önrendelkezési joga. Ez Nyugat-Európában gyakorlatilag egybeesik a történeti legitimitással, a történetileg kialakult határokkal, melyeket ott ma sem okos etnikai alapon megbolygatni. Viszont Közép- és Kelet-Európában, ha olyan határokat akarunk, melyek demokratikus szempontból „legitim”-eknek tekinthetők, akkor ahhoz az elhatároló elvhez kell

igazodnunk, mely itt a nemzeteket egymás között tényleg elhatárolja: a nyelvi, etnikai szempontoz. Amint látjuk, nem kinyilatkoztatásokról és új elvekről van itt szó, hanem történetileg kialakult és egymásból organikusan folyó elvek rendszeréről: 1815, 1919 és 1946 elvi szempontjai egymást kiegészítő és egymásból kinövő összefüggő rendszert alkotnak.

A gyakorlati alkalmazás terén a népszavazás és a népcsere kérdései azok, melyek elvi megállapodást kívánnak. Utaltunk már arra, hogy *mindkettőnél a legfontosabb annak biztosítása, hogy problémák megoldására szolgáljanak, ne pedig problémák okozására*. Ennek megfelelően a népszavazással kapcsolatban főleg annak kimondása fontos, hogy: 1. népszavazásra csak ott van szükség, ahol az etnikai helyzet nem világos, 2. népszavazás csak ott történjék, ahol a lakosság elegendő politikai tudatossággal bír, és 3. népszavazással eldöntött kérdésben később, más eredmény reményében új népszavazást ne lehessen tartani. A népcserével kapcsolatban pedig, mint már mondtuk, annak kimondása fontos, hogy: 1. népcserére csak akkor kerüljön sor, ha más megoldás egyáltalában nem lehetséges, 2. kölcsönös csere legyen, ne pedig egyoldalú vagy aránytalan kitelepítés, 3. csakis a nemzetek közösségének határozata alapján és ellenőrzése alatt folyhasson le, és 4. ha így egyszer lefolyt, visszacsinálható és megismételhető ne legyen.

### *Elvi szempontok és hatalmi erők*

Nehezebbnek látszik a másik kérdés, az, hogy mit csinálunk szép elveinkkel a hatalmi erők közepette, vagy ahogyan közkeletűen meg szokták fogalmazni, hogyan is képzelhetni, hogy egy békekötésnél *ne* hatalmi szempontok, hanem elvi szempontok érvényesüljenek. A felelet egészen egyszerű: *sehogyan*. A probléma sem ma, sem 1919-ben, sem 1815-ben nem volt az, hogy hatalmi szempontok *ne* érvényesüljenek. Békét nyilvánvalóan csak úgy lehet kötni, ha azok a hatalmi szempontok, melyek a háborúviselés és békekötés középpontjában vannak, valamiképpen érvényesülnek. 1815-ben sem az történt, hogy a hatalmi szempontok nem érvényesültek, hanem az, hogy *az elvi szempontok által megszabott keretek között* voltak kénytelenek érvényesülni. Ha egy hatalom valamilyen követelésével beleütközött egy elvi szempontba, akkor kielégülést kapott másfelé, ott, ahol elvi szempont nem állt ennek az útjában. Nagy tévedés azt hinni, hogy az elvek tisztelete a békekötést nehezítené; inkább könnyíti. Nem azért, mintha könnyű dolog volna hatalmi kívánságokat elvi szempontokkal egyeztetni. De még mindig könnyebb, mint békét kötni mindenféle elvi szempont nélkül, mert ez emberfeletti, sőt mondhatnánk, egészen egyszerűen le-

hetetlen dolog. Elvek nélkül ugyanis a békekötők igen hamar az őrület szélére jutnak, mert *minden* követelés és *minden* ellenkövetelés lehetségessé válik. „Miért ne?” – ez lesz a békekötés alapjelszava. A követelések, majd az ellenkövetelések, végül ami a legszörnyűbb, a megoldások síkján megjelennek a legesztelenebb, a legerőltetettebb szörnyalakzatok, melyek erőszakot követnek el a tényeken, a józan éssen és a nemzetközi erkölcsön. Mégis görcsösen ragaszkodnak hozzájuk, mert egy mindinkább irreális félelmeiktől gyötört atmoszférában a legkisebb megegyezés is olyan kínok között jön létre, hogy érdemesnek látszik ragaszkodni hozzá, ha mégoly abszurd is. Az elvi szempontok szilárd váza mindenekelőtt az ilyen szörnyeteg „megoldások” ellen nyújt védelmet.

### *Közép- és Kelet-Európa végzetes szerepe és centrális jelentősége*

Hogy a szemünk előtt kialakuló békemű végsőleg milyen lesz, azt még nem tudhatjuk. Hogy nem sok jót ígér, azt már látjuk. Ha ilyen körülmények között azt kérdezzük, mégis mi remény lehet arra, hogy ha rögtön nem is, idővel valamiféle konszolidálódás tudjon megindulni, akkor mindenekelőtt újból le kell szögeznünk, hogy Európában, különösen Közép- és Kelet-Európában konszolidálódás másképpen, mint a területi kérdések elvi alapon való tisztázásával, nem képzelhető. Minden olyan beszéd, mely ezt a centrális igazságot el akarja homályosítani, vagy kegyes frázis, mely nem ismeri e terület bajait s igazi okaikat, vagy tudatos elködösítés. Nem azt jelenti ez, hogy a területi kérdésekből az irredentizmus és a revizionizmus módszereivel szüntelenül hangoztatott sérelmi frazeológiát engedjük felnőni, mert ebből csak még nagyobb nyomorúság áradna ki erre a szerencsétlen területre. A közép- és kelet-európai népeket meg kell akadályozni abban, hogy területi viszályaikkal állandóan nyugtalanítsák Európát. Európának feltétlenül stabilitásra van szüksége, tehát karhatalommal kell megakadályozni a megcsonkított államokat az irredenta agitációban éppen úgy, mint ahogyan karhatalommal kell megakadályozni a birtokló államokat a kisebbségek elnyomásában. Tudnunk kell azonban, hogy végsőleg stabilizálni csak jó, *megszokható* határt lehet. Minden kérdésben tehát, amelyben még most ki tud alakulni valamiféle megegyezés – nem merő politikai megegyezés, hanem elvi tisztázódás –, azt minden erővel érvényesíteni kell még a jelenleg folyamatban levő békemű keretein belül, mert a vitás területi kérdések szörnyű veszélyforrást jelentenek. Ami mégis belekerül a mostani békeműbe ki nem elégítő, meg nem szokható,

nem igazolható határként, azokkal kapcsolatban elengedhetetlenül szükséges, hogy a világ sorsát intéző *nagyhatalmak* közvéleményében alakuljon ki a jó, kevésbé jó és rossz határoknak és a lehetséges megoldásoknak egy bizonyos tudatos számontartása és tanulmányozása. Mert a világ politikai története ezentúl is, mint eddig, stabil és kevésbé stabil, folyékonyabb korszakok változásából fog kiadódni még akkor is, ha, mint reméljük, a folyékonyabb politikai helyzetek nem is jelentenek háborút. Ismétlem, minden eszközzel meg kell akadályozni az itteni nemzeteket abban, hogy ezeket a folyékony helyzeteket saját maguk igyekezzenek létrehozni. De ha létrejöttek, akkor egy tisztultabb világközvéleménynek ki kell őket használnia arra, hogy egyúttal a világnak ezen a legkritikusabb területén, Közép- és Kelet-Európában a végleges konszolidációt megteremtse.

Egész gondolatmenetünk során, noha gyakran érintettük a legáltalánosabb politikai igazságokat, konkrét vizsgálódásainkat tudatosan leszűkítettük Közép- és Kelet-Európa problémáira. Mégis úgy látjuk, hogy a világ konszolidálásának a centrális és legfontosabb kérdésével foglalkoztunk. Ez elsőre furcsának hathat, mert hiszen ahhoz vagyunk szoktatva, hogy hamis világméretekből gondolkozzunk, és azt képzeljük, hogy a Közel-Kelet, a Távol-Kelet és a Nyugati Félteke nagy vitás kérdései mellett a területileg nem is olyan nagyon kiterjedt Közép- és Kelet-Európa csak *egy* problémakomplexum a *sok* közül. Valójában ez a legsúlyosabb tévedés, amit elkövethetünk. Közép- és Kelet-Európa kérdései abban az egyetlen csekélységben különböznek a Közel-Kelet, Távol-Kelet és a Nyugati Félteke összes kis és nagy kérdéseitől, hogy egyetlenegy nemzedék életében immár két világháborút robbantottak ki, és a harmadik világháború, ha kitör, amitől az Isten őrizzen, aligha fog kitörni Irán, Mandzsúria, a Dardanellák vagy Spanyolország kérdéseiben, hanem csakis abból, amiből az első kettő már kitört: Németországnak és a tőle keletre lévő kis nemzeteknek az anarchiájából. Nincs nevetségesebb és eredménytelenebb erőfeszítés, mint a támadószellemet önmagában kiirtani akarni és közben az anarchiát, a bizonytalanságot és elégedetlenséget növelni. Ebből a területből úgy is kinőhet világháború, hogy a támadás nem erről a területről, hanem ezért a területért indul meg. Közép- és Kelet-Európa, pontosabban Németország és a tőle keletre eső kis nemzetek területe, bármennyire is nem olyan nagy terület önmagában, a világ békéjének a legnagyobb veszedelemre marad mindaddig, amíg a legnagyobb anarchiának, a legnagyobb bizonytalanságnak és a legnagyobb elégedetlenségnek a területe marad.

1946

## A BÉKESZERZŐDÉS ÉS A MAGYAR DEMOKRÁCIA

A magyar békeszerződés megkötése immár rövid hónapok vagy hetek kérdése.<sup>78</sup> Ezt a békekötést, ma már tudjuk, Magyarországon nemcsak hogy örömujjongás nem fogja fogadni, hanem még az a csendes fellélegzés sem, ami a bizonytalanság és ideiglenesség megszűnését még egy kevésbé előnyös békeszerződés esetében is kísérni szokta. Nyílt kérdés ma már csak az, hogy a lesújtó hatásnak milyen fokozatára számíthatunk. A legsúlyosabb esetben, a kétszázezer magyar kitelepítése esetén számítanunk kell arra a végzetes lélektani és gazdasági hatásra, melyet a tömegesen érkező menekültek egy olyan túlsúfolt, lerongyolódott, lesüllyedt életnívójú, iparilag és mezőgazdaságilag egyaránt tönkrement, önbizalmában és optimizmusában megingott országban jelentenek, amilyen ma Magyarország. Ha „csak” az öt mosoni község elcsatolása következik be, akkor szembe kell néznünk annak a ténynek a lélektani hatásával, hogy egy nagymértékben morális és demokratikus célkitűzések jegyében lefolytatott háború győzteseinek nem tudnak okosabbat, mint a kezdet minden nehézségével küszködő magyar demokrácia terhére öt község erejéig tovább rontani egy olyan határvonalat, melynek indokolatlan rosszasága és a magyarság politikai és európai elhe-

<sup>78</sup> A Szovjetunió, az Egyesült Államok, Nagy-Britannia, Franciaország, Kína, Ausztrália, Belgium, Belorusszia, Brazília, Csehszlovákia, Dél-Afrikai Unió, Etiópia, Görögország, Hollandia, India, Jugoszlávia, Kanada, Lengyelország, Norvégia, Új-Zéland és Ukrajna részvételével a párizsi békekonzferencia 1946. július 29-én kezdődött a Németországgal szövetségben harcolt öt volt ellenséges állammal – Bulgáriával, Finnországgal, Magyarországgal, Olaszországgal és Romániával – kötendő békeszerződések tervezetének a megvitatására. Az elkészült szerződéstervezeteket a Külügyminiszterek Tanácsa New York-i ülészakán (1946. november 3.–1946. december 12.) hagyta jóvá. Aláírásukra, köztük a magyar békeszerződés aláírására, 1947. február 10-én került sor Párizsban. Lásd: Romsics Ignác: *Az 1947-es párizsi békeszerződés*. Osiris Kiadó, Budapest, 2006. 189–247.



lyezkedésére gyakorolt végzetes hatása ma már világszerte ismert közhely.<sup>79</sup> Ha pedig – ami e pillanatban nem látszik nagyon valószínűnek – mind a két veszély elhárul, még mindig rezignált keserűséggel fogja fogadni az ország annak a trianoni határnak a legkisebb változtatás nélkül való helyreállítását, amelynek rossz és igazságtalan volta, mint már mondtuk, közhely. Ráadásul ebben az utóbbi esetben számítanunk lehet arra, hogy Csehszlovákia a kitelepítés nemzetközi legalizálásának meghiúsulása után közvetlenül vagy kerülő utakon – a fasizmus elleni harc címén – újult erővel fogja a maga trianoni területének minden eszközzel való magyartalanítását folytatni. Ennek a hatása előbb-utóbb ugyanaz lesz, sőt lélektanilag talán még rosszabb, mint a „legális” kitelepítésé.

Mindezt ki kell bírni. Nemcsak érzelmileg, fizikailag és gazdaságilag, hanem ki kell bírni politikailag is. Túl a magyarság fizikai megmaradásán, épen kell maradnia a magyar demokrácia, a szabad és emberhez méltó Magyarország perspektívájának is. Mert nyilvánvaló, hogy a békekötés minden visszahatása között az lesz a legsúlyosabb, hogy a békekötés ügye újból összekapcsolódik a demokrácia ügyével, s újból kialakul az a közhangulat, amely a békeszerződésért a demokráciát egészben felelőssé teszi, és a békekötés igazságtalanságából a demokrácia alapvető hazugságát következteti. Az az asszociáció ez, mely a trianoni Magyarország demokratáit csakúgy, mint a weimari Németország demokratáit olyan benuktá s riadtá s fasisztáikat olyan magabiztossá és öntudatosá tette.

Ebben az atmoszférában az fenyeget, hogy erőtlenné fog válni, szánalmas elterelési manővernek fog feltűnni minden vélekedés, mely összeomlásunkért és újabb megnyomorodásunkért végsőleg Horthyt és kormányrendszerét teszi felelőssé. Annál szívesebben fogadottá lesz minden megnyilatkozás, mely ezzel szemben inkább a győztesek cinizmusát és képmutatását helyezi éles megvilágításba, s demokratikus magyar államférfiak árulásáról vagy mulasztásairól fog biztos adatokat tudni. Hatástalanná fog válni minden figyelmeztetés, mely demokratizálódásunk elégtelenségére mutat rá, vagy a magyar

<sup>79</sup> A párizsi békekonferencián a csehszlovák kormány megismételte korábban bejelentett igényét, hogy az 1946. február 27-én aláírt lakosságcsere-egyezményben rögzített létszámon felül 200 ezer csehszlovákiai magyar nemzetiségű lakost telepíthessen át Magyarországra, azt vegyék be a magyar békeszerződésbe, s emellett kérte, hogy Pozsonnyal szemben, a Duna jobb partján fekvő öt magyar községet csatolják át Csehszlovákiához. A tömeges áttelepítésre vonatkozó indítványt a nyugati nagyhatalmak ellenzése nyomán a békekonferencia elutasította, s kötelezte Csehszlovákiát, hogy kétoldalú tárgyalásokon keressen megoldást. Az öt mosoni község ügyében kompromisszum született: Rajka és Berenye maradt, Horvátjásfalva, Oroszvár és Dunacsúny átkerült Csehszlovákiához. Romsics Ignác: *Az 1947-es párizsi békeszerződés*. Osiris Kiadó, Budapest, 2006.

népszabadság mélyebb és véglegesebb megalapozásának szükségét hirdeti. Annál hálásabb dolog lesz maró gúnnyal emlegetni a cseheknek vagy pláne a még több gúnnyal emlegethető szlovákoknak a demokrácia cégére alatt viselt épületes dolgait. Üres frázisként fog elpuffanni minden szó, amely az országot szembe akarja nézetni a maga rettenetes felelősségével és bűneivel. Milyen egyszerű lesz ezzel szemben rámutatni azokra a szerencsésebb nemzetekre, akik ugyanilyen bűnökért nem büntetést kapnak, hanem dicséretet s azok folytatására biztatást.

Hiába feleljük erre, hogy mindezek az álokoskodások annak a súlyosan elferdült úri, középosztályi, értelmiségi gondolkodásnak a szülöttei, mely az irredentizmus és revizionizmus terméketlen zsákutcáit is kiépítette a maga s az ország számára; s hogy ennek ellensúlyozására nem kell más, mint mozgósítani azokat a munkás-paraszt erőket, melyek az ilyen gondolkodástól teljességgel fertőzetlenek. A helyzet nem ilyen egyszerű. Amilyen súlyos hiba – melyet sokan elkövetnek ma – túlbecsülni ennek az úri-középosztálybeli rétegnek az effektív politikai hatalmát, olyan, még súlyosabb hiba alábecsülni a közvélemény-formáló erejét. Különösen nagyot nőtt ez az utolsó tizenöt-húsz évben, mert ezenközben kialakult egy nagy tömegű, lentről felszívó, felülről lehúzó, amorf kispolgárság, mely teljes sikerrel közvetíti az úri középosztály eszmevilágát a nagy proletártömegek felé is.

Valóban az angyalok szavával kell szólnia annak, aki ilyen helyzetben úgy tud hangot adni a csalódásnak és a keserűségnek, hogy ezen a hangon keresztül kifejezésre tudjon jutni minden meg nem érdemelt egyéni szenvedés és mindaz a sok disszonáns érzés, melyet ez a békemű felkavart; de ugyanakkor mégse váljék ez a hang se idétlen rikácsolássá, se monoton panaszkodássá, s ne fojtsa meg azokat az erőket, melyek a demokráciában önmagára találó, szabad, emberhez méltó Magyarország felé visznek.

Próbáljuk megtalálni ezt a hangot.

Felelni kell tudnunk ehhez néhány kérdésre. Először arra, hogy konkrétan ki felelős azért, hogy ez a békeszerződés olyan lesz, amilyen lesz. Azután tisztáznunk kell, hogy van-e és miféle jogosult összefüggés van az egyes népek demokratikus buzgalmanak foka s a békeszerződések között. Felelnünk kell arra, hogy megérdemelte-e a magyar nemzet azt, ami vele történik, és el kell-e fogadnia s kitől bűneinek szemrehányását. Végül felelnünk kell arra, hogy a békeszerződések által teremtett helyzetben hogyan lehet és kell elindulnunk a jövő irányában.

Ki a felelős azért, hogy a magyar békeszerződés nemcsak a magyarság életkérdései szempontjából lesz súlyosan kedvezőtlen, hanem a Duna-völgyi megbékélés és a közép- és kelet-európai konszolidáció szempontjából is?

Hogy valamiért kit lehet felelősségre vonni, az sem a büntetőjogban, sem a történelemben nem egyszerű kérdés. Egy-egy esemény végtelen mennyiségű előzménynek, mint oknak a végeredményeképpen jön létre, s ezek, ha emberi cselekedetek, olyan szétszórtak, s többségükben olyan tudattalanok és szándéktalanok, hogy a felelősség kérdésének ilyen szélességben egyszerűen nincs is értelme. A felelősség kérdésének felvetését az emberi életnek, az emberi cselekvőségnek és a történelemnek azokra a sűrített pillanataira kell koncentrálni, amikor egy folyamatosan és különösebb rendkívüliség nélkül egymásra következő eseménysorozat hirtelen egészen éles alternatív lehetőségek elé kerül, amiben egy embernek vagy meghatározott embereknek a szabad akarat jegyében felfogható mulasztásain vagy elhatározásain múlik, hogy az alternatív lehetőségek közül melyik fog bekövetkezni; ha ez egyszer eldőlt, akkor ezzel meghatározódik egy újabb eseménysorozat, melynek a részletei egy időre ismét érdektelenné válnak.

Ha ebben az értelemben vetjük fel a magyar békeszerződésért való felelősség kérdését, végighaladva visszafelé az elmúlt évek történetében, akkor először 1944. október 15-én, még inkább pedig 1944. március 19–22-e között<sup>80</sup> találjuk meg azokat a döntő pillanatokot, melyekben a magyar béke mostanában eldőlt vagy eldőlő kérdéseinek lényegesen más fordulatot lehetett volna adni. 1944. március 22-ig s bizonyos részben még 1944. október 15-ig is nem volt vitás, hogy Magyarországot bármilyen súlyos felelősségek, bűnös mulasztások, szörnyű kisiklások és oktalan baklövések terhelik is, a győzelem felé haladó szövetségesek számára még mindig olyan tényező, melynek állásfoglalása bizonyos elkövetkezendő pillanatokban jelentőséggel bír. Éppen ezért nem volt vitás az sem, hogy Magyarországnak, a csatlósság minden tehertétele mellett is, a maga helyes állásfoglalásának esetére módjában volt bizonyos biztatásokat kérnie és remélnie éppen azokban a területi kérdésekben, amelyek ma a magyar békeszerződést olyan lesújtóvá

<sup>80</sup> Magyarország német megszállása és a Sztójay-kormány kinevezése között.

teszik. A két bécsi döntés<sup>81</sup> hatálytalanságát elvi okokból ugyan leszögezték a szövetségesek, ez azonban 1944. március 22-ig a legkisebb mértékben sem jelentette a trianoni status quo helyreállítását, hanem csak új tárgyalások és új jogi alap szükségességét. A konkrét lehetőségek a két bécsi döntés által leszögezett területi státust legalábbis komolyan megközelítették. Ezek a lehetőségek nagyobb részben 1944. március 19–22. között, Horthy személyes helytállásának és ítélőképességének a csődjével, maradék részükben pedig 1944. október 15-én, az előzmények által demoralizált magyar hadseregnek a csődjével zárultak be végleg. Éppen ez az, ami ma könnyebbé teszi a felelősség világos megállapítását, mint például huszonöt évvel ezelőtt az egész Tisza-féle, Ausztriához és a német szövetséghez ragaszkodó politikai rendszer felelősségének a megállapítását. Most nemcsak egy rendszernek és politikájának a hosszú lejáratú felelősségéről [van szó], hanem ezenfelül néhány sűrített pillanatban a helytállni nem tudás felelősségéről is. Kéznel van ehhez néhány nagyon egyszerű összehasonlítás – az olasz és román példa –, amelyek egészen pontosan megmutatják, hogyan lehet és kell egy államfőnek és hadseregének helytállnia olyan szituációkban, amelyekben Horthy Miklós és hadserege szégyenletesen csődöt mondtak. S ha erre azt feleli valaki, hogy a magyar politikai karakter nem képes hasonló rafinériával előkészíteni egy ilyen egyik percről a másikra való teljes átfordulást, akkor még mindig ott van az 1944. március 19-i helyzet, mely nem kívánt volna sem rafinériát, sem színlelést, sem hátba támadást, hanem egész egyszerűen „csak” önérzetet és bátorságot.

Horthynak és kormányzásának a békeszerződés alakulásáért való elsőrendű felelőssége tehát ma már úgyszólván történeti érvénnyel leszögezhető. Nyugodtan elmondhatjuk, és újból meg újból el is kell mondanunk, hogy

<sup>81</sup> A két bécsi döntés. A müncheni egyezmény (1938. szeptember 29.) értelmében a Csehszlovákia és Magyarország közötti határvitát kétoldalú tárgyalások útján kellett rendezni, amelyek azonban nem vezettek eredményre. A magyar kormány Németországhoz és Olaszországhoz fordult, döntőbíráskodásra kérte fel őket. Az olasz és a német külügyminiszter egyeztetette álláspontját, amelyet 1938. november 2-án hirdettek ki Bécsben. E szerint Szlovákia déli sávjából 12 400 km<sup>2</sup> került Magyarországhoz, több mint 1 millió, zömmel magyar lakossal. A magyar csapatok november 5-én kezdték meg a bevonulást e területekre. A második bécsi döntésre 1940. augusztus 30-án került sor. Mivel a két héttel korábban kezdődött magyar–román tárgyalások zsákutcába jutottak, most Románia kérte fel döntőbíráskodásra a tengelyhatalmakat. Német és olasz közreműködéssel Erdélyt megosztották: Észak-Erdély és Székelyföld, kb. 42. ezer km<sup>2</sup> 2,5 millió lakossal, közülük mintegy 1 millió román nemzetiségű volt, Magyarországhoz került, míg Dél-Erdély Romániában maradt. A magyar hadsereg szeptember 5-én vonult be Észak-Erdélybe. Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Harmadik, javított és bővített kiadás. Osiris Kiadó, Budapest, 2005, Uő: *Az 1947-es párizsi békeszerződés*. Osiris Kiadó, Budapest, 2006.

ezt a békeszerződést Horthy Miklósnak és kormányrendszerének köszönhetjük. A magyar demokrácia vezetői ezt nem is mulasztották el világosan leszögezni és hangoztatni. Meg kell azonban állapítanunk, hogy ez a megállapítás az ország mai közhangulatában kétségtelenül csökkenő erejű visszhangot kelt csupán. Még olyanok számára is, akiket semmiféle reakciós érdek nem fűz ennek a felelősségnek az elhomályosításához, e pillanatban sokkalta érdekesebbnek látszik azzal a kérdéssel foglalkozni, hogy ki felelős a magyar békeszerződés tekintetében közvetlenül a legutóbbi fél esztendő folyamán beállított kedvezőtlen fordulatokért. Bármennyire is igaz ugyan, hogy helyzetünknek egészben való elromlását és politikai súlyunk teljes lecsökkenését 1944 eseményei döntötték el, nem kevésbé igaz az is, hogy bizonyos kérdésekben a végleges döntés csupán az utolsó hetekben s hónapokban történt meg. Hogy bizonyos kérdések egészen a legutolsó időkig nyitva voltak, azt éppen kormányférfaink moszkvai látogatása és az annak nyomán feltámadt, majd utóbb lehervadt remények bizonyítják: Moszkvában nyilván nem történhetett más, mint az, hogy ekkor szereztek tudomást kormányférfaink arról, hogy körülbelül mi az, ami még nyitva van és kedvező fordulatot is vehet. A magyar–román határ, a csehszlovák kitelepítések és a magyar kisebbségek jogi helyzetének kérdései voltak ezek.<sup>82</sup> E kérdések nagyobb részében, mindenekelőtt a magyar–román határ kérdésében azóta megtörténtek a döntések,<sup>83</sup> és pedig számunkra teljesen kedvezőtlen irányban. A magyar közvéleményt e pillanatban az ezekért való felelősség foglalkoztatja. Nem vitás, hogy ennek a felelősségnek a túlhangsúlyozása és a Horthy-rezsim felelősségének a hallgatással való mellőzése a demokrácia lejáratására törekvő tényezőknek az érdeke. De a közhangulatnak az a része is, amely ilyen tendenciáktól távol áll, e pillanatban, ha nem is vonja kétségbe, úgy mondhatnánk, *unja* a Horthyék felelősségének kizárólagos hangoztatását, s ez bizonyos fokig érthető is. Az, hogy Horthyék felelőssége alatt micsoda nagy lehetőségek csukódtak be előttünk, az két esztendeje lezárt adottság. Az azonban, hogy bizonyos szűkebb, a közelmúltban még nyitott lehetőségek miért zárultak be szintén, ez újabb fejlemény, aminek a külön okait külön lehet kérdezni. Természetesen ezekről a fejleményekről is kiderülhet, hogy merőben 1944-es előzmények játszottak bennük döntő szerepet, pl. ha kiderül, hogy az ügyet eldöntő hatalmak merőben a szövetségesek oldalán kifejtett román és magyar katonai erőfeszítés értékülönbségét vették számításba. Azonban ebben az esetben is nyílt kérdés

<sup>82</sup> Romsics Ignác: *Az 1947-es párizsi békeszerződés*. Osiris Kiadó, Budapest, 2006. 117–247.

<sup>83</sup> Uo.

marad, hogy kin vagy min múlt, hogy merőben ezt a szempontot vették tekintetbe, holott lehetett volna más szempontot is tekintetbe venni.

Ha erről a szűkebb körű, de pillanatnyilag nagyobb vitákat kiváltó felelősségről esik szó, akkor ilyenfajta tételekkel találjuk magunkat szemben: Révai József karácsonyi cikkében<sup>84</sup> olyan erőteljesen aposztrofálta Magyarország háborús felelősségét, hogy a csehszlovákok a béketárgyalásokon velünk szemben reá hivatkozhattak, s ilyen körülmények között hogy is volna képzelhető számunkra kedvező döntés. Vagy: a négy külügyminiszternek a trianoni magyar–román határ fenntartása mellett állást foglaló májusi határozatának pillanatában a magyar kormány a kérdésre vonatkozó memoranduma nem volt a külügyminiszterek asztalán. Vagy: a béketárgyalás magyar bizottságában a magyar–román határ kérdését azért vették le a napirendről, mert egyszerűen nem érkezett be a magyar javaslat a kérdés tárgyalására.

Nem lehet eléggé élesen leszögezni, hogy mindezek a feltevések és magyarázatok – abban az esetben egyáltalán, ha nem merőben ellenszenvek megnyilatkozásai – milyen mértékben gyermekesek. Mindazok a körülmények, melyeknek itt döntő jelentőséget tulajdonítanak, nagyon színtelen és nagyon sűrke mellékkörülményei egy olyan szituációnak, mely ettől teljesen függetlenül fordította meg vagy forgatta fel a magyar ügy állását. Lehet, hogy Révai József karácsonyi cikkére hivatkoztak a békekonferencián vagy a békekonferencia sajtójában. Valóban néha nagyon nehéz dolog megtartani a határt a kíméletlen nemzeti önkritika között, melyre elengedhetetlenül szükség van és a „Hinaus mit uns” gesztusai között, melyekre nincs szükség. Az azonban, hogy valaki valahol „hivatkozott” reá, béketárgyalási lehetőségeink szempontjából alig lényeges. Az, hogy ki mire hivatkozik, miközben egy sakkhúzást tesz, teljességgel lényegtelen a mellett a kérdés mellett, hogy az adott helyzetben a sakkhúzást megteheti-e vagy sem. A béketárgyalásnak volt pl. egy pillanata, amikor mi „hivatkoztunk” arra, hogy a második bécsi döntést nem mi kértük, hanem Románia; ez a hivatkozás igen nagy eredménnyel kecsegtetőnek látszott, s csakugyan oly sikeres volt, hogy az egyik nagyhatalom kiküldöttje is magáévá tette. Mégsem változtatott ez a hivatkozás a sakktábla állásán és lehetőségein semmit. Az pedig, hogy az adott pillanatban milyen memorandumokat nyújtottunk be és hol, az nagyon döntő emberek személyes alkalmasságának és lelkiismeretességének a megítélése szempontjából, mert hiszen azoknak, akikre országos ügyek vannak bízva, a legreménytelenebb helyzetben sem szabad szándékosan vagy gondatlanul

<sup>84</sup> Révai József: Nemzetrontó sovinizmus. *Szabad Nép*, 1945. december 25.



kevesebbet tenniök, mint amit optimálisan megtehetnek. Ez azonban nem változtat azon, hogy Erdély vagy a felvidéki kitelepítések vagy bármily más igazán fontos magyarkérdés tárgyában akármiféle memorandum alig hivatkozhatik olyan döntő tényre, amelyet az ügy sorsát eldöntő világpolitikai személyek ne ismernének, s alig-alig hívhatja fel a figyelmet olyan következményekre, amelyeket azok a maguk lelkiismerete és előrelátása szerint ne látnának maguk is előre. A demokratikus Magyarország bármiféle lépését vagy mulasztását eleve jelentéktelenné teszi az ország politikai jelentőségének az az összezsugorodása, mely miatt kéréseinek és kívánságainak súlyt adni nem tudott. Nem érdemes tehát egy politikai súlyát elvesztett állam esendő államférfiainak esetleges baklövéseinél vagy mulasztásainál hosszasan időzni. Még egyszer le kell szögeznünk, hogy Horthyék felelőségének a megállapításával a felelőség kérdése *magyar viszonylatban* teljesen kielégítő választ nyert. Azonban csupán magyar viszonylatban.

### *A békecsináló nagyhatalmak felelősége*

A magyar közvélemény helyesen érzi, hogy az elmúlt hónapok és hetek konkrét döntéseivel kapcsolatban fel lehet vetni a konkrét és közvetlen felelőség kérdését is, s ez másvalami, mint Horthyék felelősége azért, hogy Magyarország összeomlott, és a béketárgyaláson eleve mint elhanyagolható mennyiség lép fel. Csak abban téved – vagy helyenként rosszhiszemű – ez a közvélemény, midőn *magyar* államférfiak felelőségét próbálja megállapítani, aminek éppen Magyarország politikai súlyhiánya miatt semmi értelme. Egészen másról kell itt beszélnünk: a békekötők felelőségéről a történelem előtt az általuk kötött békének a jóságáért és tartósságáért. Ez a felelőség nem azért áll fenn, mert a döntések számunkra kedvezőtlenek: ezért magában nem volna értelme idegen államférfiakat „felelős”-nek tekinteni. Hanem azért, mert az eldöntött kérdéseknek a kelet-európai konszolidáció szempontjából való jelentősége és a hozott döntések át nem gondolt és kártékony volta, attól függetlenül is, hogy számunkra kedvezőtlenek, köztudomású. És merhetünk felelőségről beszélni azért, mert azok előtt, akik a határozatokat hozták, ha nem állott is rajtuk, hogy tökéletes döntéseket hozzanak, volt egy bizonyos komoly választási lehetőség jó, közepes és rossz döntések között. Az egyes államok politikai súlyának természetesen minden béketárgyaláson szükségképpen döntő szerepe van, és a legszükségesebb és leghelyesebb konkrét kívánság is hatástalan, ha valami politikai súly nincs mögötte. Azonban az erőviszonyok adottságain



túl mindig marad minden béketárgyaláson egy igen széles keret, amelyen belül érvényesül és a béke jóságát vagy rosszságát eldönti a békecsinálók egymás közötti egyensúlya, józan tárgyilagossága, jövőbe néző felelősségérzése, önmagukhoz és elveikhez való hűsége és embersége. Ez a felelőség konkrétan megállapítható és a döntések történeti pillanataihoz lokalizálható. Kérdés: hogyan áll a helyzet a magyar ügyben hozott döntésekért való *ilyen* felelősség kérdésében?

Min múltott végeredményben az utolsó hónapokban minden döntés és minden fordulat, mely Magyarország függő kérdéseit, a magyarság jövőendő helyzetét és egyáltalán Kelet-Európa konszolidációjának minden kérdését érintette? Egyedül és kizárólag azon, hogy a szövetséges nagyhatalmak és a többi államok e pillanatban két rivális hatalmi csoportra oszlanak, melyek között súlyos bizalmi válság dúl, s ennek a bizalmi válságnak a kimélyülései vagy az enyhülései rángatják ötletszerűen ide vagy oda a békekötés mindenféle konkrét kérdését. E két csoport feszültsége a potsdami konferenciától<sup>85</sup> kezdve mind a mai napig a béke előkészítése, a béketárgyalások és békekötés terén nem engedett érvényesülni semmiféle elvi alapot. Az a keret, amely minden béketárgyalás döntései számára a változhatatlanul meglévő hatalmi adottságokon felül megmarad, ezúttal nem töltődött ki semmiféle elvi közösséggel, eljárási gyakorlattal, nyugodt, távolabbra néző szempontokkal, hanem kitöltődött kicsinyes huzalkodásokkal, felelőtlen rémhírekkel, egymás orra alá való borstöréssel, erőltetett látszatmegegyezésekkel s azzal a teljes összevisszasággal, mely a félelemtől terhelt és elmérgesedett politikai helyzeteket mindenkor jellemzi. Ezek döntöttek el egy esztendő óta minden függő kérdést, ami a hatalmi adottságokban nem volt eldöntve. Monstruózus megoldások, amelyeknek a jövő szempontjából való kártékony volta messziről ordított, óriási eredménynek számítottak egyszerűen azért, mert történetesen a nagyok megtudtak bennök egyezni. A magyar–román határ kérdése percek alatt dőlt el egy külügyminiszteri konferencián, amelynek egyetlen problémája az volt, hogy minden központi kérdésben való teljes sikertelenségét hogyan

<sup>85</sup> Potsdami konferencia (1945. július 17–augusztus 2.): a „Három Nagy”, a Szovjetunió, az Egyesült Államok és Nagy-Britannia állam-, ill. kormányfőinek értekezlete, Harry S Truman, Winston Leonard Spencer Churchill (utóbb Clement Richard Attlee) és Joszif Visszarionovics Sztálin részvételével, a szövetséges politika alapelveinek kidolgozásáról, Németország lefegyverzéséről és náciitanításáról, valamint a háború utáni európai politikai rendezés kérdéseiről. Többek között megállapodtak abban, hogy Németország volt szövetségeseivel (Olaszországgal, Bulgáriával, Finnországgal, Magyarországgal és Romániával) békeszerződést kell kötni. A békeszerződések előkészítését és megszövegezését a felállítandó Külügyminiszterek Tanácsára bízták.

enyhítse néhány mellékes kérdésben való megegyezéssel. Márpedig ebben a kérdésben öt perc alatt megegyezni nyilván csak a trianoni határ alapján lehetett; egy ennél átgondoltabb határ megvonásához legalább negyven-negyvenöt percre lett volna szükség.

Ha a magyar közvélemény újból meg újból visszatér az elmúlt hetek és hónapok eseményeiért való közvetlen felelősség kérdésére, akkor ez azért van, mert egyszerűen képtelen napirendre térni a béketárgyalások páratlanul kiábrándító és lesújtó látványa felett: a felett a minden eddigi mértéket – különösen a trianoni mértéket is – messze meghaladó felületesség, formalizmus és ötletszerűség felett, amellyel a magyar békeszerződés függő és döntő kérdései végső elintézését nyertek és nyernek. Révai és Gyöngyösi<sup>86</sup> felelősségének az emlegetése csupán azért tud visszhangot kelteni, mert ugyanazt a demokráciát lehet személyükben megjeleníteni, mely a párizsi béketárgyalásnál mint világszervezet mutatkozik be, s éppen nem előnyösen. Ugyanaz a helyzet ez, mint ami 1919-ben kialakult. Bármennyire volt is világos az okok síkján, hogy a trianoni békeszerződés alakulásáért magyar vonatkozásban Tisza Istvánt és az egész politikai garnitúrát lehet elsősorban felelőssé tenni, amely tűzön-vízen keresztül és a nemzet világos életérdekének ellenére hű maradt a Habsburg Birodalomhoz és a német szövetséghez, mégis sokkal egyszerűbbnek és meggyőzőbbnek látszott a *demokratikus* világhatalmak kiábrándítóan felületes és felelőtlen békekészítésének ódiумát a *demokrata* Károlyi Mihály nyakába varrni. Ugyanez az azonosítás fenyeget ma is. Ha azt akarjuk, hogy azok a jogosan keserű indulatok, melyeket a béketárgyalás módja a magyar közvéleményben kiváltott, ne fojtódjanak el, és ne forduljanak a magyar demokrácia vitális gyökerei ellen, akkor a béketárgyalások mikéntjével kapcsolatos érzelmeinknek a magyar demokrácia nevében hangot kell adnunk. Nem hazai bűnbakok keresésével, hanem magukkal a győztesekkel szemben. Nem szabad visszariadnunk attól, hogy ezt a történeti ítéletet, mint az ügyben érdekelt és tapasztalatokat szerzett fél, megpróbáljuk és meg merjük fogalmazni: minél kilátástalanabb a helyzetünk, annál nyugodtabban és bátrabban, még ha pillanatnyilag rossz néven veszik is. A magyar demokrácia fennmaradásának a távolabbi érdekei kívánják ennek a kimondását, mert nem szabad engednünk, hogy a demokratikus Magyarország államférfiainak hallgatásából egy későbbi suttogó propaganda a „bűnrészesség” rossz lelkiismeretére következtethessen. De ezt kívánja a szomszédainkkal

<sup>86</sup> Gyöngyösi János (1893–1951) kispárti politikus. 1944. december 22-től 1947. május 31-ig külügyminiszter az Ideiglenes Nemzeti Kormányban, majd a Tildy-, ill. a Nagy Ferenc-kabinetben.

való megbékélés érdeke is, mert a békeszerződés százszázalékos teljesítésére irányuló őszinte szándékunkat nem lehet leszögezni úgy, hogy közben a békeszerződésről való őszinte véleményünket magunkba fojtjuk. Az őszinteségnek teljesnek kell lennie.

Kifejezésre kell juttatnunk ezt az ítéletet, és merhetjük kifejezésre juttatni. Mert ha jól fogalmazzuk meg, akkor ez az ítélet nem egy érdekelt s a dolog természete szerint nem tárgyilagos félnek a panaszra fog maradni, hanem bele fog illeszkedni abba az egyetemes történeti ítéletbe, amelyet az emberiség felelős szellemei a második világháborút lezáró egész béketárgyalási és békekötési módról igen rövid időn belül ki fognak mondani. Ez az ítélet lesújtó lesz, a magyar békeszerződéstől függetlenül is: a világ hatalmai éppen a béke legdöntőbb kérdéseiben olyan végzetes helyzetbe manővrozták bele magukat, amiből nagyon nehezen mutatkozik kiút. Az a mód, ahogyan polgárjogot adtak annak a hitleri találmánynak, mely egész területek lakosságát egyoldalúan kimozdítja helyéből abban az elképzelésben, hogy ezáltal egy egyébként nem indokolható határ jó határrá válik, az az elvtelenség és elvekre való összevissza hivatkozás, amivel következményeikben életbe vágó, évtizedekre vagy évszázadokra kiható és az adott helyzetben jól is elintézhető kérdésekben a legpillanatnyibb politikai opportunizmus jegyében hoznak határozatokat, rövid időn belül megsemmisítő történeti ítélettel fog találkozni a világ egész közvéleményében, és egy súlyos lelkiismereti válságot fog előidézni. Ezt az ítéletet kell úgy, ahogyan bennünk a magyar békeszerződés folytán kiformalódik, nekünk is kifejezésre juttatnunk. Ennek a magyar részről való állásfoglalásnak egyszerűnek kell lennie, méltóságteljesnek, olyannak, mely nem teszi kétségessé a békeszerződés teljesítésére irányuló szándékunkat, nem válik kezdőpontjává semmiféle kveruláns és panaszkodó revizionizmusnak, hanem zárszó módjára ad kifejezést egy kiábrándító csalódásnak.

### *Békeszerződés és demokratikus érdem és érdemtelenység*

A második kérdés, amire a békeszerződéssel kapcsolatban felelnünk kell, az az, hogy hogyan függ össze Magyarországnak egészben való demokratikus vagy nem demokratikus volta és a békeszerződés jósága vagy rosszasága. Közlebbbről: el kell-e fogadnunk azt a vádat, hogy azért kaptuk ezt a békeszerződést, mert kevésbé vagyunk demokraták ennél vagy annál a szomszédunknál? A másik oldalról pedig: mit kell felelnünk arra

a beállításra, mely szerint kár és felesleges sokat erőlködni a demokrácia irányában, mikor íme a demokratikus Magyarország sem tudott magának jobb békeszerződést kiharcolni, sőt rosszabbat kap, mint amilyent egykor a feudális Magyarország kapott?

Azt a megállapítást, hogy Kelet-Európában a demokratizálódásnak Magyarországon a legnagyobbak a nehézségei, legtöbb az akadálya és leg súlyosabbak a tehertételei, nyugodtan elfogadhatjuk bárkinek a szájából, aki ezt a megállapítást nem bunkónak akarja használni velünk szemben. Nem vitás, hogy a demokratikus fejlődés tekintetében Magyarország van – körülbelül Lengyelországgal együtt – a társadalmi előfeltételek tekintetében a legsúlyosabb helyzetben. A tőlünk nyugatra eső országokban a polgári osztály erőteljesebb fejlettsége és az iparosodás magasabb foka biztosítja a demokratizálódás társadalmi és gazdasági előfeltételeit. A tőlünk keletre és délre eső balkáni országokban pedig a felső osztályok gyér és kevésbé nyomasztó volta és a többségében közvetlenül a népből származó értelmiségi osztály megléte adnak a demokratizálódás tekintetében biztatóbb és könnyebb lehetőségeket. Magyarországon mindkét irányban nehezebb a helyzet. Aki ezt mint szociológiai tényt állapítja meg, annak igaza van. Aki azonban ebből a tényből morális következtetéseket akar vonni, és a békeszerződésnek mással nem igazolható rendelkezéseit ezzel próbálja igazolni, az csal. De nemcsak csal, hanem tudatosan és szándékosan nehezíti Magyarország számára a demokratizálódás útját. A békeszerződés rosszasága és a demokratizálódás készsége ugyanis valóban összefüggenek, de pontosan fordítva: a magyar demokratizmus hiányosságai nem igazolják a rossz békeszerződést, ellenben a rossz, a demokrácia elveit megcsúfoló békeszerződés volt az egyik lényeges tényezője annak, hogy Magyarország demokratizálódása a történelem folyamán a kellenél is jobban elakadt. El szoktuk mostanában felejtetni, pedig nagyon jó lenne eszünkbe idézni, hogy Károlyi Mihály demokratikus magyar köztársasága azért omlott össze, mert nyilvánosságra kerültek az antant békefeltételei, és Károlyi Mihály immár csak a proletariátus erejétől merte remélni, hogy az ország a békefeltételek abszurdításával erőt tud majd szembeszegezni. A helyzet azóta megfordult: Horthyék léptek föl a békeszerződés ostorai-ként, mert kompenzálniok kellett, hogy aláírták azt, amit Károlyi nem volt hajlandó aláírni. És Károlyi hirdette meg időközben, hogy a reakció által táplált irredentizmus súlyosabb veszedelem, mint a békeszerződés területi rendelkezéseinek minden rosszasága. Ez a felismerés azonban nem változtat azon, hogy az 1919. évi demokratikus magyar köztársaság egészen más jövő elé nézett volna, ha a trianoni feltételeknél jobb feltételeket kap.

Ma pontosan ugyanaz a helyzet fenyeget demokrácia és békeszerződés viszonylatában, mint 1919-ben. Minden rosszhiszeműen kicsikart előny, melyet pl. Csehszlovákia a maga megingathatatlan demokratizmusára való hivatkozással, akár területi, akár kitelepítési vonatkozásban kicsikar magának, egy-egy keresztbe tett gonosz akadály azon a keserves úton, mely Magyarország demokratizálódása felé vezet. Olyan az egész eljárásnak az atmoszférája, mint azoké a hatásos történeteké, ahol a magzatát meggyilkoló leányanyát az ítéli el, aki gyalázatba döntötte. Ha azt akarjuk, hogy Magyarország ezekbe a csapdába ne essék bele, akkor határozottan és világos fogalmazásban szembe kell szállnunk azzal a beállítással, mely akár a magunk, akár bármely más ország vonatkozásában a demokráciát valami szüntelenül felemlegethető érdemnek állítja be, melyért valami jutalom jár, amit ki lehet kunyerálni vagy ki lehet követelni.

A magunk dolgában le kell szögeznünk tisztán és világosan, hogy nekünk nem az angolszászok, az oroszok vagy a csehek kedvéért kell demokráciának lenni, nem is területi kérdéseink mikénti eldöntéséért, hanem mindezeketől függetlenül egyes-egyedül magunkért, a magunk népéért. Nem szabad még egyszer elkövetnünk azt az örültséget, hogy azért, mert különféle országok, amelyek történetesen demokráciáknak vallották magukat, igazságtalanságot követnek el, vagy magyar véreinkkel igazságtalanul vagy embertelenül bánnak, mérgünkben és elkeseredésünkben magunk fosszuk meg magunkat azoktól a beláthatatlan előnyöktől és lehetőségektől, melyeket a demokrácia irányában való fejlődés jelent. Olyan volna ez, mint annak a gyerekeknek az eljárása, aki magamagát fosztja meg legkedvesebb játékától, mert valami görcsös tévképzet folytán úgy képzei, hogy ezzel a környezetét bünteti meg. Abból, hogy a demokrácia nevében igazságtalanságot is lehet elkövetni, még nem következik, hogy a demokrácia merő humbug és csalás, ami mögött elnyomás, nemzeti elfogultság és imperializmus húzódik meg. Mindezek megbújhatnak a demokrácia mögött, de ezzel még nem válnak azonossá vele. Nem szabad elfelejtenünk, hogy a demokráciák külpolitikája és belső élete nem ugyanaz. Amilyen óriási perspektívát nyit meg a demokratikus eszmevilág az államok belső életében, olyan messze van attól, hogy a nemzetek egymás közötti viszonyát is hasonló mértékben humanizálni tudja. Sőt éppen a külpolitikai viszonylatok demokratizálódása – valójában tagolatlan tömegindulatokkal való elborítódása – folytán a nemzetek közötti viszony, különösen a jó békekötés technikája a legsúlyosabb válságba jutott. Sajnos, a demokráciák jó békekötésre való képtelenségének egyik legfőbb áldozata immár másodszer éppen mi vagyunk.

De a másik oldalon nyugodtan és keményen szembe kell szállnunk a bennünket vádoló szomszédaink vonatkozásában is azzal a beállítással, mely különféle, egyébként nem is indokolható békeszerződési és hatalmi előnyöket demokratikus érdekekkel akar igazolni. A demokráciának területi kérdésekben egyetlenegy direktívája van, és ezt úgy hívják, hogy önrendelkezési jog. Lehet nem hivatkozni erre a jogra, de komolytalan dolog a demokráciára való hivatkozással indokolni azt, hogy egy terület lakossága oda kerüljön, ahova nem akar tartozni. Sokkal becsületesebb dolog nyíltan vállalni tiszta és egyszerű hatalmi politikai indítékokat. A békeszerződést így is, úgy is alá fogjuk írni, és be fogjuk tartani: minek a demokráciára való felesleges hivatkozással a magyarságban utálatot kelteni a demokráciával szemben? Az igazság az, hogy ami a demokratizmus morális vértetéti illati, ezen a téren az összes kelet-európai kis népek, magunkat is beleértve természetesen, messzire esnek a tárgyilagosságnak, a mértéktartásnak és az igazságérzetnek attól az ideáljától, melyet egy-egy északi állam tudott megvalósítani; pl. Dánia 1919-ben, amidőn még olyan területeket is, melyek mind történetileg, mind nyelvileg dánok voltak, csak népszavazás alapján volt hajlandó Németországtól átvenni;<sup>87</sup> vagy Svédország, mely olyan elegánsan tudott Norvégiától elválni.<sup>88</sup> Soha sehoh a mi szomorú közép- és kelet-európai téreinken arra nem volt példa, hogy bármelyik ország a nemzet nagy hiúsági és hatalmi kérdéseiben a demokrácia következményeit ilyen módon a végsőkig le tudta volna vonni. A demokráciáért való lelkesedés csakúgy, mint a fasizmushoz való buzgó igazodás, ezekben az országokban mindig szerves összefüggésben volt azzal a területi zsákmánnyal, amit féltettek, vagy azzal a területi konccal, amit reméltek. Bármennyire is okunk van keseregni azon, hogy a demokráciák oldalára való átállásunk olyan szánalmas körülmények között sikerült, és bármennyire is okunk van *magunk előtt* szégyenkezni azon, hogy mennyire elégtelen volt az az ellenállás, amit a náciizmus rémuralmával szemben produkáltunk, ugyanakkor fel kell ismernünk azt is, hogy ezen az egész vidéken egyetlenegy olyan nemzet nem volt, amelyik magáért a demokráciáért a jó ügy mellé tudott volna állni, a maga területi vonatkozású érdekei *ellenére* is. Ha ebből a szempontból nézzük Magyaror-

<sup>87</sup> Schleswig-Holstein tartományban, amely 1864 óta Németországhoz tartozott, 1920 tavaszán tartottak népszavazást. Észak-Schleswig lakossága, amely döntő többségében dán volt, a Dániához való csatlakozás mellett szavazott.

<sup>88</sup> Svédország 1814-ben hódította el Dániától Norvégiát, amelyet perszónálunió megkötésére kényszerített. A sok évtizedes függetlenségi mozgalom végül elérte a célját: a norvég parlament 1905. június 7-én kimondta az unió felbontását. Svédország nem akadályozta meg Norvégia elszakadását.



szág helyzetét és benne egy-egy olyan ember, mint Bajcsy-Zsilinszky Endre magára hagyatott mártíromságát, akkor ezek az egyedülálló, kuruckodó búsmagyarok megnőnek, és *minőségben* versenyre kelnek nálunknál szerencsésebb és *problémátlanabb* országok partizánhadaival. Íme egy ember, akit osztálya, neveltetése és minden előzménye arra predesztinált, hogy a magyar sérelmeken való rágódás természetlen zsákutcájába szoruljon, ki mert állni Magyarországon a tömegindulatok hátvédjét teljesen nélkülöző demokrácia mellett, a tömegérzelmek minden sallangjával kiöltöztetett irredentizmussal szemben. Ilyen helyzetben nem olyan egyszerű demokratának lenni, mint azoknak, akiknek a számára a demokrácia többek között azt is jelenti, hogy nemzetközi segítséget kapnak a legkevésbé demokratikus nemzeti célkitűzések keresztülvitelére is.

A demokráciára való üres hivatkozás helyett igazabb dolog felismerni, hogy a politikai morálnak egyugyanazon lejtője felé botorkálnak a kelet-európai kis népek egyaránt. Csak egy-egy emelkedik ki közülük egy-egy szerencsés történelmi pillanatban: a múlt század elején a lengyelek,<sup>89</sup> a szabadságharcban a magyarok, a masaryki demokráciában<sup>90</sup> a csehek, a fasiszmus elleni nagy felszabadító háborúban a jugoszlávok. De a pillanatokra föltámadt nagyvonalúság hamar megszűkül, s a feudális Lengyelország, a kiegyezési Magyarország s a hitleri koncentrációs táborokat utánzó Csehszlovákia szomorúan mutatják a kelet-európai acsarkodás szokott útjára való visszatérést. Végül ezek a népek nagyon egyformák, akár a demokratikus, akár a fasiszta érdemek bunkójával hadakoznak is egymás ellen, s ha meg is van itt bizonyos fokig a demokrácia és a fasiszmus szavainak az európai értelmük is, ugyanakkor sohasem függetlenek attól, hogy mire és ki ellen lehet őket felhasználni. Az igazi demokrácia és az igazi megbékélés akkor kezdődik majd ezek között a népek között, amikor először jut majd kifejezésre közöttük a közös elaljasodásra való közös rádöbbenés.

Tudnunk kell természetesen, hogy attól magától, hogy a legszerencsétlenebbek vagyunk, még jobbak nem lettünk sorstársainknál; s joggal félhetünk, hogy ha volna alkalmunk demokráciánk címén jogtalan előnyöket kicsikarni bárkinek a rovására, akkor nem haboznánk és nem habozunk

<sup>89</sup> 1830-ban az Oroszországhoz tartozó Lengyel Királyság területén nemzeti felkelés robbant ki; a lengyel szejm 1831. jan. 25-én kimondta I. Miklós cárt detronizálását. A cári kormány 1831 őszi katonai erővel leverte a felkelést, katonai-rendőri rendszert vezetett be, eltörölte az alkotmányt, s a Lengyel Királyságot Oroszországhoz csatolta.

<sup>90</sup> Masaryki demokrácia: a csehszlovákiai polgári demokrácia. – Masaryk, Tomáš Garrigue (1850–1937) cseh polgári politikus, 1918. november 14-től 1935 decemberéig Csehszlovákia köztársasági elnöke.



azt megtenni. Minthogy azonban ilyenre alig van lehetőségünk, egy paradox reményt meríthetünk egyébként nem túl vigasztaló helyzetünkből: azt, hogy az akadályok nagyobb volta és a demokrácia címén nyerhető előnyök és konkok elmaradása egy furcsa és ellentmondó lehetőséget foglal magában a magyar demokrácia számára: egy nehézségeken megedzett és mélyebben fundált demokrácia lehetőségét Kelet-Európában. Ez a lehetőség persze könnyen be is zárulhat, de ez aztán kizárólag rajtunk múlik.

### *A békeszerződés mint bűnhődés*

Körülbelül ilyen szellemben kell állást foglalnunk abban a másik kérdésben, hogy *megérdemelte-e* Magyarország azt a történeti sorsot, amelyik érte, és azt a békeszerződést, melyben ez a történeti sors kifejezésre jut. Azok a külső szemlélők, akik erkölcsileg igényesebbek és kevésbé formalisták, bizonyára kevesebb súlyt fektetnek a demokratikus fejlettség előbb tárgyalt problémájára, ami végeredményben mégsem kizárólag érdem vagy bűn kérdése, és sokkalta nagyobb súlyt egy nemzet történeti viselt dolgainak az összességére. Béketárgyalásról lévén szó, természetesen a közelmúlt viselt dolgain van a hangsúly: az országot a fasizmusnak apránként eladó és a fasizmus által gyújtott tűzvészben a maga pecsenyéjét sütögető aljas és kisszerű külpolitikán, a jugoszláv–magyar barátsági szerződés felrúgásán,<sup>91</sup> az újvidéki vérfürdön, a saját üzemben végrehajtott kezdeti zsidóüldözéseknek méreteiben korlátozott, de kisszerűségében mély erkölcsi korrumpálódást eláruló látványán, a németek által végrehajtott szörnyűséges tömegdeportálások és mészárlások melletti többé-kevésbé passzív asszisztencián és végül azon az ájult bénaságon és tehetetlenségen, mellyel a németekkel való együtt haladás végzetes voltára későn, de elég világosan rádöbbsent nemzet a harc utolsó fázisában a maga kifosztását és földre tiprását tehetetlenül eltűrte.

Ha ezeknek a cselekedeteknek az erkölcsi mérlegével és a belőlük folyó felelősséggel kapcsolatban vetjük fel azt a kérdést, hogy megérdemel-

<sup>91</sup> Magyarország és Jugoszlávia képviselői 1940. december 12-én írták alá Belgrádban az „örök barátsági” szerződést, amelyet Joachim von Ribbentrop német külügyminiszter előzetesen jóváhagyott. 1941. március 27-én Jugoszláviában megdöntötték a németbarát kormányt. Április 6-án Németország megtámadta Jugoszláviát, Horthy és a magyar kormányzat – figyelmen kívül hagyva a szerződésben vállalt kötelezettségeit – teljesítette Hitler kívánságait; nemcsak a német csapatok átvonulását tette lehetővé, de április 11-én katonai erővel bekapcsolódott a Jugoszlávia elleni hadműveletekbe.

te-e Magyarország azt, amit kapott és azt, amit kap, akkor erre jó lélekkel csak azt felelhetjük, hogy megérdemelte. Az egész jellemkép, ami ebből az eseménysorozatból kibontakozik, olyan mértékben lesújtó, hogy az ember hajlandó feltenni azt az öntudathasadásos kérdést, vajon mennyiben azonos és egyáltalán azonos-e ez a nemzet azzal, melynek száz évvel korábban Széchenyi, Wesselényi, Kölcsey, Eötvös, Kossuth, Kemény és Deák fogalmazták meg a politikai erkölcsi problémáit, és irányították azoknak a megoldását. Semmiféle sérelemnek, semmiféle bántalomnak nem szabad elhomályosítani bennünk a legszemélyesebb felelősségnek a tudatát mindazért, amit tettünk, s amit elmulasztottunk megtenni. Semmiféle szó nem elég erős ennek a felelősségnek a leszögezésére, és gonosz bűn a magyarság erkölcsi jövőjével szemben minden olyan biztatás, mely a történelem feletti szégyenkezés intenzitását mások akkori vagy mai viselt dolgaira való utalással a legkisebb mértékben is csökkenteni próbálja. Mindazoknak, akikben él ennek a felelősségnek és ennek a szégyenkezésnek az érzése, kötelességük azt másokban és az egész országban szüntelenül ébren tartani mindaddig, amíg az erkölcsi regenerálódás komoly és megalapozott jelei meg nem mutatkoznak, amitől ma még nagyon is távol vagyunk.

A problémánk azonban az, mi lesz mindezzel a büntudattal akkor, ha a magyar felelősség megállapítását olyanoknak a szájából halljuk, akiknek a számára ez a politikai fegyver és önigazolás arra, amit ők csinálnak. Máris kialakult Magyarországon egy olyan közhangulat, amely a nemzet felelősségének túl erős hangoztatását, a nemzeti büntudat fölkelésének az erőltetését egyrészt a béketárgyalások szempontjából kártékony oktalanságnak, rosszindulatú denúciálásnak, másrészt a magyarsággal szemben ma folyó, éppen eléggé brutális akciókra való tekintettel felesleges és túlbuzgó önbecsmérlésnek tekinti. Ezek a hangok egyik oldalról kétség-telenül olyanoknak a szájából hangzanak a legerősebben, akiknek nem túl jó a lelkiismeretük a magyarság történelmi felelősségének reájuk eső hányada tekintetében. Szó sincs azonban arról, hogy ezeket a hangokat kizárólag a rossz lelkiismeret táplálná. A legsúlyosabb jelenség éppen az, midőn meggyőződéses demokraták és bátor, haladó szellemű magyarok szegülnek szembe Magyarország vétkeinek az örökös hangoztatásával, és mutatnak rá mindarra, ami ezeknek a vétkeknek a címén ma a magyarsággal szemben történik. Ez a hangulat olyanoknál, akik a fasizmus minden üldözését a jövő demokrácia hitében bátran elszenveték, s most újból szenvedő alanyai a demokrácia nevében, de valójában a demokratikus köpönyegben megjelent nemzeti gyűlölet jegyében folyó akcióknak, valóságos szkizofréniába, depresszióba vagy üldözési mániába megy át, kinél-ki-

nél alkata szerint. A szlovákok által üldözött vagy Szlovákiából kiűldözött baloldali magyaroknál ennek nem egy példáját láthatni.

Ha ebből az ördögkerékből ki akarunk jutni, akkor minden irányban a legádázabban szembe kell szállnunk azzal a mindkét oldalról jelentkező rosszhiszeműséggel, amely az egyik nemzet nevében elkövetett atrocitásokat a másik nemzet által elkövetett atrocitásokkal akarja igazolni. Az emberiség egy és oszthatatlan, s ilyen dolgokról csak olyan emberekkel érdemes szóba állni, akik egyenlő intenzitással tudnak felháborodni a maguk fajtája által és a maguk fajtája rovására történő atrocitásokon. Rosszhiszeműség bármit, amit magyarok elkövettek, azzal enyhíteni akar ni, ami ma magyarokkal történik. De éppen olyan rosszhiszeműség azt, ami ma magyarokkal történik, azzal menteni, amit előzőleg más magyarok elkövettek. S ha magyar ember csinálja ezt, akkor nemcsak rosszhiszeműség, hanem ostobaság is. Minden atrocitás mögött ott áll valami előző atrocitás, amivel az, aki azt hiszi, hogy atrocitásokat egyáltalán *igazolni* lehet, a magáét igazolni tudja. A felvidéki magyarok kiutasítását igazolni lehet Horthyék bevonulásával, Horthyék bevonulását a trianoni határok igazságtalanságával, a trianoni határokat a nemzetiségek elnyomásával, a történeti Magyarország nemzetiségi politikáját azzal, hogy 1848-ban a reakcióval küzdő magyarságot a nemzetiségek a reakció oldalán hátba támadták, ezt viszont korábbi sérelmekkel és így tovább. Aki ezeknek az egyformán igaz és egyformán hamis tételeknek a cirkulusából ki akar jutni, annak – ameddig a keze és a szeme elér – az emberi méltóság minden sérelmével szemben egységesen kell állást foglalnia.

Persze ez nem jelentheti azt, hogy azért, mert az emberiség, az emberi méltóság és szabadság minden sérelmét egyformán ítéljük meg, ennek folytán egyenrangúnak tekinthetjük azokat az ideológiákat is, amelyeknek a nevében ezeket a sérelmeket elkövetik. Azért, mert egy csehszlovákiai koncentrációs táborban éppolyan nyomorultul el lehet pusztulni, nyomorékká vagy örültté lehet lenni, mint egy hitleri koncentrációs táborban, a demokrácia és a nemzetiszocializmus ezzel nem váltak egyértékűekké, és Beneš<sup>92</sup> intenciói és Hitler intenciói nem váltak azonosakká. De bármennyire fennmarad a demokrácia és a náciizmus között az értékkülönbség, azért annak az anyának a fájdalma között, akinek gyermekét egy német

<sup>92</sup> Beneš, Eduard (1884–1948): cseh polgári politikus. Az önálló csehszlovák állam megalakulása után, 1918. október 28-tól 1935. december 18-ig külügyminiszter, 1935. október 18-tól 1938. október 5-ig köztársasági elnök, majd külföldre távozott. 1940. július 24-től 1945. április 3-ig a csehszlovák emigráns kormány feje, 1945. június 19-től 1948. június 7-ig ismét köztársasági elnök.

halálgyárban elpusztították, és annak az anyának a fájdalma között, aki-  
nek egy csehszlovákiai koncentrációs táborban vagy az országúton éhen  
halt gyermekét újságpapírosban eltemették, semmiféle értékkülönbség  
nincsen. És ha nagyon elszaporodnak az ilyen anyák Közép-Európában,  
akkor a demokrácia és a náciizmus közötti értékkülönbséget majd nem lesz  
kinek megmagyarázni.

Azokat, akik magyarok viselt dolgaival akarnak igazolást szerezni a ma-  
guk viselt dolgaira, éppen a magunk kemény önkritikájával kapcsolatban jó  
valamire figyelmeztetni. Arra ti., hogy az emberek a legszörnyűbb és a leg-  
hajmeresztőbb dolgokat nem akkor követik el, amikor természetes állati  
vadságukat szabadjára engedik. A természetes állati vadság hamar kitom-  
bolja magát, a legvadabb vérengzés is fizikai undorban végződik, és az em-  
berben éppúgy vannak szelíd ösztönök, mint vad ösztönök. A legszörnyűbb  
dolgokat akkor követi el az ember, mikor valami okból veszélyben levőnek  
és ugyanakkor valami címen erkölcsileg igazoltnak, minden erkölcsi szem-  
pont alól felmentettnek vagy pláne mások megbüntetésére jogosultnak és  
kötelezettnek érzi magát. Ilyenkor képes elvetni minden szégyenkezést,  
ilyenkor képes fizikai undorát legyőzve is vérengző lenni, és ilyenkor képes  
engesztelhetetlen lenni ott, ahol a kövek is meglágyulnak, nemhogy az ál-  
lítólagos állati vadságukat kitomboló emberek. Az a lelkiállapot, amelyben  
ma egyes nemzetek magukat egy nagy sérelem áldozatának, cselekedete-  
iket minden erkölcsi ítélet alól kivonhatónak és eljárásukat jogos ítélke-  
zésnek és büntetésnek tekintik, éppen mielőttünk, magyarok előtt nagyon  
ismerős kell hogy legyen: a trianoni sérelmektől így jutottunk el az újvidéki  
mészárlásig. Minden jogunk megvan arra, hogy nagyon komolyan figyel-  
meztessünk bárkit, aki ebben a lelkiállapotban van, arra, hogy milyen lej-  
tőn indult el. Készséggel elhiszem, hogy az ő lelki beállítottságukból nem  
lesz Újvidék; azonban a demokráciák cselekedeteinek a dolog természete  
szerint szigorúbb a mértéke, s kérdés, hogy ezzel a mértékkel mérve nem  
történt-e máris több, mint ami helyrehozható.

Hogy mindezt a határokon innen és túl mikor fogják belátni, azt nem  
tudhatjuk. A mi problémánk ma az, hogyan őrizhetjük meg a nemzeti bűn-  
tudat és a nemzeti töredelem teljes intenzitását, és ugyanakkor hogyan uta-  
síthatjuk vissza azt a rosszhiszemű beállítást, amely a mi beismerésünk-  
ből siet tőkét kovácsolni, és a maga, egyébként nem menthető cselekedeteinek  
igazolását akarja reá alapozni. Egészen egyszerűen úgy, hogy nagyon hatá-  
rozottan és nagyon kereken leszögezzük, hogy bűntudat és töredelem *nem  
nekik szólnak*. Nem csehektől, szlovákoktól, románoktól kérünk bocsánatot,  
mert bennük is megvannak pontosan azok az indulatok, amelyek minket

oda vittek, ahova jutottunk. Talán egyedül a jugoszlávok azok, akikkel szemben marad szégyellnivalónk. A hangsúlyt azonban a legteljesebb erővel arra kell helyezni, hogy mindenekelőtt nagyapáink előtt szégyelljük magunkat, akik jobbak voltak nálunknál, és unokáink előtt, akik remélhetőleg jobbak lesznek nálunknál.

### *A békeszerződés és Magyarország jövője*

Megpróbáltuk megfogalmazni a békeszerződéssel kapcsolatban a felelősség és az érdem kérdésének olyan megválaszolását, amelynek révén talán túljuthatunk néhány zsákutcába vezető és elmúlt dolgok feletti rágódásba belerögzítő balítéleten. Ugyanezeknek a kérdéseknek azonban van egy jövőbe néző aspektusa is: hogyan foglaljunk állást a békeszerződés jövőjével, érvényességi tartalmával, kötelező erejével, tartósságával vagy változandóságával szemben?

Ennek az állásfoglalásnak a programját nagyon egyszerűen és nagyon röviden lehet összefoglalni: ezt a békeszerződést kötelezőként el kell fogadni, száz százalékig teljesíteni kell, és mindenféle politikai ideológiát, politikai agitációt és politikai hiedelmet, mely ennek közeli vagy távoli megváltoztatására épül fel, szigorúan és maradéktalanul félre kell tenni. Először azért, mert a legkisebb eltérés ettől az elvtől katasztrófális következményekkel járhat a határokon túli magyarság számára. Másodszor azért, mert ez az állásfoglalás felel meg a tényleges helyzet realista megítélésének: ebből a békeműből ugyanis, akármennyire nem vigasztaló körülmények között folyik is, magyar vonatkozásban valószínűleg egy hosszú lejáratú, esetleg nemzedékekre szóló területi stabilitás fog kialakulni. Végül azért, mert a területi változások *ideológiája* (revizionizmus) akkor is terméketlen és zsákutcába vivő, ha maguk a területi változások lehetségesek és valószínűek volnának is. A trianoni békeszerződés újabb szankcionálásával szemben egyetlen lehetséges termékeny álláspont van, amire vezető államférfiaink már utaltak: a dán példa követése, akik Schleswig-Holsteinnek 1864-ben történt elvesztése után kiadták a jelszót, hogy az elvesztett tartományokat az országon *belül* kell visszaszerezni.

A másik oldalon természetesen nem volna sem értelmes, sem őszinte dolog olyan színben feltűnni akarni, mintha buzgóbb híveivé váltunk volna a trianoni vagy az új békeszerződési határoknak, mint maguk e határok haszonélvezői. Nem állíthatjuk jó lélekkel, hogy abban az egyáltalán nem valószínű esetben, ha alakulna a világon egy fórum, mely határkérdéseket

perrendszerűen, igazságosan, zökkenésmentesen és hatályosan el tudna intézni, ne volna előtte a magyar békeszerződésről mondanivalónk. Nem állíthatjuk azt sem, hogy abban a szintén nem túl valószínű esetben, ha olyan politikai konstelláció adódna, melyben hátbatámadás és rosszhiszemű bajkeverés nélkül határkérdéseket fel lehet vetni, ne volna ugyanaz az álláspontunk egy jó vagy jobb határról, mint ma. De tudnunk kell, hogy egy objektív területrendező fórum alakulása a legnagyobb mértékben valószínűtlen; és tudnunk kell, hogy az európai államközösség jelenlegi fejlettségi fokán a határváltozások lehetőségei vagy igen kritikus, vagy egyenesen háborús helyzetekkel szoktak kapcsolatban lenni, tehát nagyon nagy morális vértetéssel kell bírnia annak az országnak, mely ilyenféle lehetőségekkel úgy tud élni, hogy közben a hullarablás, a telhetetlenség és az elszenvedett sérelmekkel vagy állítólagos érdemekkel való visszaélés erkölcsi csapdáiba bele ne essék. Mi nem bizonyultunk ilyen országnak – igaz, hogy mást sem ismerünk ilyent a közelben. Minden erőfeszítésünknek arra kell irányulnia, hogy ha valamikor alkalom adódik rá, egy eljövendő Magyarország tudjon a kis népek közötti lojalításra és a mértéktartásra példát adni. Ha nem akarunk elsüllyedni a kölcsönös és feneketlen gyűlölködés örvényében, akkor ezt egyszer el kell kezdeni, éspedig annak, akinek éppen megvan a lehetősége reá. Ma másoknak volna, de nem kezdik el; ha egyszer nekünk lenne, azért nem kevésbé kötelességünk és érdekünk lesz elkezdeni.

Mindezzel azonban ma teljesen felesleges tovább foglalkozni. A békeszerződés rövid időn belül meglesz, és ettől kezdve számunkra *adottság* lesz: egyszer meg kell mondanunk a véleményünket róla, de ezzel azután ezt a témát zárjuk is le. A világ állandó felvilágosítása és a világ lelkiismeretének az állandó pizskálása részünkről teljesen felesleges: a nagyhatalmak közvéleményének az a része, mely erre illetékes, immár igen jól, néha nálunknál jobban ismeri az itteni helyzetet felvilágosítás nélkül is, ami pedig a lelkiismeretét illeti, az minden panaszkodásunktól és egyáltalán a mi ügyeinktől függetlenül is rossz. Hagyjuk tehát ezt a világgözvéleményt a maga bajára; egyszer talán eljut megint a mi bajunkhoz is. Nekünk az a dolgunk, hogy fenntartás nélkül berendezkedjünk erre a békeszerződésre mind fizikailag, mind lelkileg. Fenntartásunk egy ponton lehet: abban, hogy a határokon túli magyarság sorsával szemben nem válhatunk közömbösekké. A két világháború közötti időszakban a nemzetközi kisebbségi jogvédelem rendszeréből az következett, hogy a kisebbségekkel bíró állam a nemzetközi közösséggel szemben ad számot a kisebbségekkel való bánásmódot, s így a szomszéd „rokon” államnak a kisebbségek ügyéhez forma-



ilag semmi köze. Ma a kisebbségek nemzetközi jogvédelmére nem jár jó idő, tehát a jogi formalizmusnak az előnyeiről is s a hátrányairól is le kell mondanunk: a kisebbségek életét másképp, mint politikai erőfeszítéssel, alig lehet elviselhetővé tenni, ez a politikai erőfeszítés pedig közvetve vagy közvetlenül nem lehet másnak a gondja, mint a „rokon” államé, vagyis a miénk. Tekintettel politikai súlyunk jelenlegi állapotára, legyünk tisztában azzal, hogy ez az erőfeszítés minél kevesebb hanggal megy, annál jobb. Ne jusson eszébe tehát semmiféle honfiaknak vagy honficsopotoknak, hogy a „gyáva”, „hazaáruló” kormány helyett az asztalra kezdjenek ütügetni, vagy pedig azt képzeljék, hogy a világpolitika kizárólag azért kanyarog különféle válságok között, hogy egy-egy szakadék szélén megállva az ő irrealizmusuk elképzeléseit valósítsa meg.

Még valamiről kell egy szót ejtenünk. A béketárgyalás kiábrándító fordulatai nyomán megjelent, és pedig felelős államférfiak szájából is, az árva, magára hagyatott, társtalan magyarság formulája. Ez a formula, ha csak a hiú remények mankójának az elvetését jelentené, nagyon egészséges dolog volna. Úgy látszik azonban, hogy nemcsak ezt, sőt egyáltalán nem ezt jelenti, hanem inkább a „tragikus életérzés” vészes és üres frazeológiájának a feltámadását. Ezzel szemben nagyon határozottan tisztáznunk kell néhány gondolatot. Először azt, hogy ez a társtalanság nem valami kozmikus, sorsszerű vagy alkati adottság, hanem nagyon is összefügg az ellenszenvnek azzal a légüres terével, mely körülöttünk keletkezett, s amely bizonyos részben csak szerencsétlenségünk, nagyobb részben azonban bűnünk is. Másodszor tisztáznunk kell, hogy nem azért vagyunk társtalannok, mert nem vagyunk nyelvrokonokkal körülveve, mint szláv szomszédaink. Nekünk múltban és jelenben oly sok a közösségünk a szlávsággal, hogy csak rajtunk áll a szláv kulturális és politikai közösségbe való bekapcsolódás. Régtől fogva fenn van ott tartva számunkra egy üres hely, s elsősorban mi voltunk azok, akik egy mindinkább anakronisztikusabbá váló előítélet folytán úgy képzeltük, hogy előkelő lovas török rokonságunk – melyet egyébként nyugodtan tovább ápolhatunk – nem engedi meg nekünk a szlávokkal való rokonság ápolását. A szlávsággal szemben való német–magyar sorsközösség végzetes tévképzete – mely különben sohasem tudott egyetemes magyar közvéleménnyé válni – szintén nagyon sok kárt tett e tekintetben. Azt a nem kevésbé végzetes elképzelést, mely szerint a magyarság földrajzi elhelyezkedésének az értelme az, hogy az északi és



déli szlávokat elválasztja, ugyan nem mi találtuk ki, hanem Palacký,<sup>93</sup> de mi szükség volt ezt nekünk komolyan vennünk s történeti hivatásként értelmeznünk?

Mindebből az következik, hogy a társtalanság hangoztatása felesleges és veszedelmes még akkor is, ha a magunk sorsának az elviselésére akarunk vele buzdítani. A hangsúlynak nem azon kell lennie, hogy társtalanok vagyunk, mert ebben fejlődés és panaszkiáltás van, s egyáltalán a kérdésnek *érzelmi* síkra való terelése; holott itt *erkölcsi* kérdéssről van szó: arról, hogy a magunk életét – mint minden ember s minden nép – *igazán* csak magunk igazíthatjuk helyre, s ha ehhez mások nem nagyon kínálnak mankókat, akkor ez nem is olyan kétségbeejtő, mint ahogyan az első pillanatra látszik.

Érdemes most már egész gondolatmenetünket röviden összefoglalni úgy, ahogyan azt az egész nemzet nevében is el lehetne mondani. Talán a következőképpen:

*Magyarország tisztában van azzal, hogy a békeszerződés feltételeinek súlyosságát elsősorban saját volt vezetőinek köszönheti. De nem palástolhatja el mélységes megdöbbenését azon, hogy abban a néhány magyar vonatkozású kérdésben, amelyet hatalmi és politikai adottságok nem határoztak meg, s amelyek a béketárgyaláson dőltek el, a döntések milyen mértékben öltetszerűen, formalisztikusan és pillanatnyi hatalmi szempontok szerint történtek. Ez a jelenség mélységes kiábrándulást és a demokráciába vetett hit megrendülését idézte elő Magyarországon. Különösen súlyos hatást váltott ki, hogy egyes országok demokratikus érdemeikre való hivatkozással igyekeztek igazolni olyan előnyöket, melyeket a demokrácia nevében igazolni lehetetlen. Ez az eljárás a hatalmi és politikai erőre való nyílt és őszinte hivatkozásnál sokkalta aggrávyosabb, mert alkalmas arra, hogy a demokrácia erkölcsi hitelét aláássa. A magyar demokrácia fejlődését egyszer már, 1919-ben, végzetesen érintette az európai demokráciák szolidaritásának hiánya és a békefeltételek keménysége. Ma azonban Magyaror-*

<sup>93</sup> Palacký, František (1798–1876): polgári történetíró és a 19. sz. egyik vezető cseh politikusa. A cseh nemzeti történetírás megteremtője és egyik legnagyobb alakja. Főműve az ötkötetes *Geschichte von Böhmen* (Csehország története) (1836–1867). Ezt a munkáját 1848 és 1867 között *A cseh nemzet története Cseh- és Morvaországban* címmel csehül is megjelentette. 1848-ban ő hirdeti meg az ún. ausztróslávizmus elméletét, mely szerint Ausztriát szövetséges állammá kell átalakítani, a szláv nemzetek együttműködése alapján. A magyar polgári forradalom és szabadságharc idején osztrákbarát álláspontot képviselt. 1865-ben *Az osztrák állam eszméje* c. röpiratában szakított az ausztrósláv elképzeléseivel, s történeti, államjogi érvekre hivatkozva Ausztria olyan öttagú államszövetséggé alakítását javasolta, amelyben a csehek, lengyelek, délszlávok, valamint a magyarok és az osztrákok egyenlő jogokkal rendelkeznek. Az 1867-es osztrák–magyar kiegyezést mélyen elítélte, később a cseh politikai passzivitás egyik szószólója volt.

szág nem óhajtja magát e miatt az újabb csalódás miatt a demokrácia áldásaitól és perspektívájától megfosztani. A maga részéről viszont a demokrácia útját Kelet-Európában nem egyes nemzeteknek demokratikus érdemek címén való előnyszerzésében, hanem a politikai erkölcs és a politikai eljárás módok végzetes lezüllesztésére való rádöbbenésben és minden egyes nemzet kemény önkritikájában látja. Ennek a gondolatnak a jegyében a magyar nemzet kifejezi mélységes töredelmét és szégyenkezését azok felett a szörnyű és emberietlen cselekedetek felett, melyekben magyarok részt vettek, vagy amelyeket saját felelősségük körében nem akadályoztak meg. De itt is le kell szögeznie, hogy semmilyen atrocitás, melyet valaki elkövetett, nem igazolhatja mások atrocitásait, s különösen fasiszták viselt dolgai semmi körülmények között sem szolgálhatnak értékmérőül és mentségül a demokráciák eljárása számára. A magyar nemzet nem azokkal szemben érez töredelmet, akik ebből erkölcsi tőkét akarnak csinálni, hanem elsősorban a maga becsületes történelmi múltjával és a jobb reményekre jogosító jövődőlő magyar nemzedékekkel szemben.

Magyarország a létrejött békeszerződést, bármilyen súlyos legyen is, ha egyszer aláírta, hiánytalanul teljesíteni fogja. Nem volna őszinte, ha úgy tenne, mint aki lelkes hívővé vált a békeszerződés súlyos rendelkezéseinek. De nem fog ideológiát vagy programot csinálni a határok megváltoztatásából, és nem fog olyan politikát folytatni, mely a maga területi sérelmeinek az orvoslása érdekében nemzetközi válságokra vagy katasztrófákra spekulál, hanem fenntartás nélkül be rendezkedik a békeszerződés által teremtett állapotra. Egyetlenegy fenntartásról azonban nem tehet le: nem adhatja fel a magyar kisebbségek sorsával szemben való politikai érdekeltségét, ezt azonban nem hangos demonstrációkkal, hanem a magyar kisebbségek életérdekeinek a reális biztosításával óhajtja érvényesíteni. Végül leszögezi Magyarország, hogy a békeszerződés minden keménysége sem lehet ok arra, hogy az ország feladja az európai emberség, a demokrácia, a szomszédokkal való megértés és a kelet-európai népek politikai és kulturális közösségébe való beilleszkedés politikáját.

1946

## A KOALÍCIÓ EGYENSÚLYA ÉS AZ ÖNKORMÁNYZATI VÁLASZTÁSOK

A koalíció atmoszférája az országos választások óta eltelt egy esztendő alatt lényegesen megromlott. Csaknem szabályos időközökben visszatérnek a koalíció válságai, melyeknek legfőbb tárgya a kisgazdapárton belül érvényesülő reakció és a közigazgatás pozícióiért való harc. A koalíció két pólusa, a kisgazdapárt és a kommunista párt között a szakadék lényegesen megnőtt, és a hangulat mind a két oldalon idegesebb lett. A koalíció sokkalta merevebben működik, mint azelőtt; kevesebb benne a kölcsönös készség, és erősebben érvényesül benne az „ennyit adok, ennyit kapok” szelleme. A hang néha egészen éles lesz, különösen amikor valami friss keletű kudarcot kell ellensúlyozni. Helyenkint egészen komolynak látszanak a koalíció bekövetkező szakadásának jelei. Dátumok merülnek fel, legtöbbször a békeszerződés hatályba lépte, amikor majd a Baloldali Blokk kizárólagosan kormányra fog kerülni, vagy amikor a kisgazdapárt teljes erővel érvényesíti majd a többségből folyó jogait. Mindenki tudja azonban, hogy mindez nem fog a másik fél csendes belenyugvása mellett lefolyni. Éppen ezért időnként megjelennek a végső harc szólamai: „megmutatjuk az öklünket”, „százazres tömegek az utcán”, „hárommillió tömegek a falvakban”, „nem engedjük magunkat provokálni”, „nem fogjuk tűrni”, ezek a bevett csatakiáltások. Az éles viták azonban rendszerint váratlanul elcsendesednek – a beavatottak tudni szokták, hogy nem minden irányítás nélkül –, s a nagy elvi ellentétek pozícióharcokon, alkukon és osztozkodásokon keresztül jutnak el a megoldáshoz, illetőleg a válság elodázásához. Kérdés, hogy mindez egy kelleetlen, huzavonás, de hosszú lejáratú együttműködésnek a természetes kísérőjelensége-e, vagy pedig egy mindjobban közeledő szakításnak a fenyegető előjele.

Vannak közismert momentumok, amelyek azt látszanak igazolni, hogy a válságok és a válság mögött mélyreható s lényegükben áthidalhatatlan világnézeti és politikai módszerbeli ellentétek vannak. Vannak viszont momentumok, főleg a külpolitikai helyzettel és a békeszerződéssel kapcsolatban, melyek a koalíciós politika hosszú lejáratú fennmaradását látszanak valószínűvé és szükségessé tenni. Tudjuk azt is, hogy a koalíció eddigi élet-

útját egészen figyelemreméltó teljesítmények szegélyezik: a földreform, a korrekt és zavarmentes választások, a köztársaság kikiáltása, a stabilizáció, s ezek részben igen válságos előzmények után, igen gyors és sikeres lebonyolódáshoz jutottak. Az, hogy egy közösség életében sorozatosan történnek ilyen dolgok, mindenesetre mélyen fekvő egészség jele, azonban semmi sem volna veszedelmesebb, mint azt képzelni, hogy az ilyen kedvező fejlemények csak úgy maguktól, a szereplő személyek állandó erőfeszítése nélkül következnek be, s a jövőben is bizonyosan be fognak következni. A politikában is, mint általában mindenütt, a szerencsés fejlemények sohasem magukban állanak elő, hanem egy szerencsés alkalomnak és az alkalommal élni tudó egészséges egyéni vagy közösségi ítélőképesség helyes reagálásának a találkozásából. A magyar demokratikus koalícióban pedig napról napra gyengül az, ami elengedhetetlenül szükséges hozzá, hogy egy ilyen egészséges reagálású politikai közösség maradjon: a közös politikai vállalkozás szelleme. A tavasz óta ismétlődő válságok krónikus, s úgy is mondhatnánk, üszkösödő jellegűek: egyugyanazon kérdés, a magyar közigazgatás pozíciói feletti harc vonzódik egyik összeütközéstől a másikig, anélkül, hogy az időnként kisütött „megoldások” bármit is megoldanának. Egy esztendőbe telt, amíg a közigazgatás megtisztítása és a tisztviselői létszámcsökkentés egyáltalán olyan pontra jutott, hogy legalább formailag befejezésről beszélhetünk, azonban az, ami történt, messze van attól, hogy összefüggőnek és megnyugtatónak érezhessük. Most pedig, csaknem félesztendei huzavona után, az önkormányzati választások ügye jutott olyan pontra, hogy mindkét félnek ki kellett raknia kártyáit az asztalra. Aki azonban egy kicsit is ismeri e kártyák állását, az tudja, hogy a játszma az adott feltételek mellett úgyszólván lejátszhatatlan, s az újraindításához egy nagyon egyetértő együttesre volna szükség.

Az a perspektíva, melyben politikai köztudatunk e pillanatban az önkormányzati választásokat látja, a legnagyobb mértékben szűk. Nem terjed túl annak felismerésén, hogy a választás a kisgazdapártnak, mely erős többséget remél, jó, viszont a baloldalnak, különösen a kommunista pártnak rossz, mert a közigazgatásban bírt baloldali pozíciók megingásával fog járni. A baloldal egy kritikus pillanatban hozzájárul az önkormányzati választásokhoz, de a vidéki közigazgatásból való kisémmizését nem akarja túrni, viszont a jelek szerint maga sincs vele tisztában, hogy ez a nem tűrés miben nyilvánuljon meg. Ebben az irányban eddig egyetlen és jelentőségében igen korlátozott ötletet vetett fel: a választójog némi szűkítésének, pontosabban további antidemokratikus kategóriák kizárásának a gondolatát. Legjobbnak azt találná, ha választások jó ide-

ig nem volnának, azonban a kiszgazdapárt sokkal erősebben belehangolta magát ebbe az ügybe, hogysem a szokásos kompromisszumok útján félúton kiegyezhetne, hacsak valami egészen nagy méretű ellenszolgáltatás fejében nem. Akármerre indulunk is el, mindenütt valamiféle bajba ütközünk. Nézzünk tehát szembe mindenekelőtt azzal, amiből a bajoknak ez a sorozata kibontakozik: a kiszgazdapárt országos többségének a fikciójával.

### *Reakciós szavazatok és Kiszgazdapárti többség*

Az országos választások tanúságaként a magyar választók ötvenhat százaléka<sup>94</sup> kiszgazdapárti. Ez a tévedés, amibe azóta belebetegedett a kiszgazdapárt, a koalíció és az ország. Azt a tételt, hogy a kiszgazdapártot a reakció juttatta többségre, eddig mindig a kommunista párt állította fel, ezért a kiszgazdapárt számára úgy jelenik meg az egész kérdés, hogy óhajtja-e a kommunista állítás elfogadásával gyengeségének újabb bizonyítékát adni. Politikai életünknek egyik legdöntőbb feladata egyszer világosan s a kiszgazdapárt számára is elhíhető és elfogadható formában számot vetni vele, mennyi ebből az ötvenhat százalékból a kiszgazdapárti és mennyi s miféle az egyéb.

A kiszgazdapárt arra a vádra, hogy a reakció szavazataiból nőtt nagyra, azzal felel, hogy rámutat a baloldali pártok, mindenekelőtt a kommunista párt bőségesen kapott fasiszta szavazataira. Ezt könnyen bizonyítja azokkal a Pest környéki és bányavárosokkal, amelyek szavazataik eloszlását nézve világosan látható módon alakultak nyilas fellegvárakból kommunista fellegvárakká. Ez az érv önmagában megáll, azonban teljesen összefüggésben nézve tévútra vezető. Nem szükséges itt általában kitérnünk a reakció és faszizmus azonosításának veszélyeire, hanem ezúttal csupán a magyar párterőviszonyok mögött álló fasiszta és reakciós tényezőkről szólunk. A kettő közötti különbség e vonatkozásban is szembeötlő.

A faszizmus e pillanatban nem jelentkezik, és valószínűleg hosszú ideig nem fog jelentkezni szervezeti vagy világnézeti egységekben, hanem mindenekelőtt bizonyos fajtájú, részben nemzeti, részben szociális, részben pedig antiszemita indulatoknak a szétszórt vagy többé-kevésbé integrált meglétében, azonkívül egy általános és a demokrácia által távolról sem

<sup>94</sup> A kiszgazdapárt az 1945. nov. 4-i parlamenti választásokon a szavazatok 57,03%-át kapta meg.

minden további nélkül megszüntetett eldurulásban és elvadulásban. A fasizmus, ha egyáltalán világnézetnek nevezhető, akkor világnézetnek is mindenekelőtt kaland, aminek a siker az éltetője, és az elszenvedett nagy bukás után jó időnek kell eltelnie, s ezenfelül megfelelően mérgezett táptalajnak kell képződnie – reméljük, nem fog – ahhoz, hogy a fasizmus legendája megszülethessék, és vele együtt politikai és világnézeti reneszánsza egyáltalán bekövetkezhessék. Ennek megfelelően teljesen indokolatlan azt feltételezni, hogy Magyarországon az egykori nyilas, megújulás párti<sup>95</sup> stb. szavazók zártan, tudatosan vagy pláne szervezeten egyik vagy másik pártra szavaztak volna. Többfelé szavaztak, s túlnyomó többségükben nem mint fasiszták szavaztak, hanem azok a nemzeti vagy szociális indulataik és tendenciáik, melyeknél fogva annak idején a fasizmus beteretle őket a maga utcájába, vitték őket ma egyik vagy másik párt felé, s elkeveredtek ugyanezeknek az indulatoknak és tendenciáknak a demokráciában is megengedett és esetleg nem is helyteleníthető megjelenési formáival. Az antiszemita hangulatok pedig még odáig sem jutottak, hogy a választások alkalmával egyáltalán valamerre vigyék a szavazókat: a fasiszta szavazatokat nyert pártok sem próbáltak, s nem is tudtak ezzel szavazókat nyerni. Mindez nem jelenti, hogy a fasizmus és antiszemitizmus, mint világnézet és mint fertőzés, megszűnnék vést hozó lenni; de mint konkrét szervezeti formákban megjelenő politikai tényező, e pillanatban Magyarországon messze elmarad egy másik veszedelem, a reakció veszedelme mögött.

A reakció, akár volt fasisztákból, akár volt antifasisztákból tevődik össze, teljességgel másképpen helyezkedik el a demokráciában. A reakció nyílt és tudatos szembenállást jelent a demokrácia végső céljaival, a demokráciában rejlő emberi igényekkel és emberi felszabadulással szemben. Összefoglalja ez a reakció mindazokat az úriembereket és úrtisztelő szegény embereket, akik a társadalmi hierarchia megdőlésében vagy megingásában, az urak és gazdák tiszteletének a csökkenésében, a megszokott és igényelt külső tiszteletadások elmaradásában, a béresek és mindenesek tiszteletlenségében és egykor jól kiszolgált „jobb” elemek mindennapi életének a megnehezedésében egy szép, jó és rendezett világ végét és egy, az alsóbbrendűek felülke-rekedésén alapuló, kilátástalan, durva és anarchikus állapotnak a kezdetét látják. Ez az egész lelki beállítást – szemben a fasizmussal – nyíltan és tudatosan színt vall, úgy érzi, hogy teljes mértékben kibírja a napfényt, sőt nyugodtan hivatkozik arra az igen gyakran igaz előzményre, hogy a fasizmusban mutatkozó anarchiával, tiszteletlenséggel és tradíciófelrúgással ugyanígy

<sup>95</sup> Az Imrédy Béla vezette Magyar Megújulás Párthoz tartozó.



állott szemben. Erős fegyvere ennek a reakciónak a zavartalan közrendre, szilárdan biztosított szabadságjogokra és a magántulajdon tiszteletére alapozott nyugati demokráciákra való hivatkozás. Ennek a hivatkozásnak a révén képes ez a reakció hódításra és növekedésre a valódi demokrácia olyan, kelleténél naivabb, finnyásabb vagy doktrinerebb hívei körében is, akiket a kezdődő demokrácia különféle, nem mindig épületes jelenségei megriasztanak.

Ennek a demokráciával szemben ellenséges, reakciós hangulatnak van ezenkívül egy további komoly komponense is: az egyházi vezetőkhez igazodó és az egyházüldözéstől féltő tömegek hangulata. Sok hivatkozás történt komolyan demokratikus felfogású keresztények részéről arra, hogy milyen fontos és egészséges szerepet játszanak szerte Európában a demokratikus keresztény pártok, és milyen kár, hogy Magyarországon ezt a tényezőt „nem engedik érvényesülni”. Tudnunk kell azonban, hogy keresztény politika és keresztény politika, keresztény szavazó és keresztény szavazó között igen nagy különbségek vannak. Keresztény politika az is, mely a demokráciában és a szocializmusban a keresztény politikai gondolkodás alapelveinek a végső konzekvenciáig való levonását ismeri fel, és keresztény politika az is – persze rossz politika, de azért nem kevésbé jellegzetes –, amelyik az államtól az egyházak kialakult, statikus, defenzív helyzetének a biztosítását várja, s a demokráciában sem lát mást, mint az állammal szemben támasztható védelmi igények egy újfajta jogcímét. Keresztény szavazó az is, aki tudatos és szabad emberként a kereszténység politikai mondanivalóit teszi magáévá, és keresztény szavazó az is, aki birkanyájszerűen oda szavaz, ahová a papja irányítja. Ez a kétféle elem még a nyugati keresztény pártoknál is igen erősen keveredik, magyar vonatkozásban pedig, ahol az egyházakat sem a történelem nem kényszerítette, sem a maguk belátása nem indította arra, hogy kibújjanak az állam árnyékából, nyugodtan mondhatjuk, hogy az utóbbi, demokratikus szempontból értéktelen beállítás a túlnyomó. Külön kérdés volna azt tisztázni, hogy ez a helyzet hogyan jött létre; a kereszténység alapjában véve minden, csak nem statikus és nem defenzív álláspont. Magyarországon azonban a „keresztény nemzeti” politika huszonöt esztendeje alatt éppen a defenzív szellem, a forradalomtól való közös félelem kapcsolta össze az államot és egyházat még szorosabban, mint azelőtt. Ezért ma a magyar keresztény egyházaknak az a legfőbb problémája, hogyan viseljenek el egy olyan éghajlatot, amelyben ez a közösség megszűnt, s az állam, ha nem is rosszakaratú, de a jóakarata sem látszik minden további nélkül biztosítottnak. Ebből a lelkiállapottól adódik az a helyzet, hogy az egyházak hajlamosak idegességükben



olyan akciókból, amelyek valóban nem kellemesek és nem barátságosak, de nagyobb részét összefüggéstelenek, és semmiképpen sem tervszerűek, egy összefüggő egyházüldözési tervre következtetni, amivel szemben a hívek bizalmára és szeretetére való apellálásban sietnek védelmet keresni. Mindezzel kapcsolatban erős és tömeges politikai tendenciák fejlődtek ki, amikben a földbirtokreformért haragot tartó főpapi érzelmek éppen úgy benne vannak, mint azoknak az egyszerű hívő lelkeknek az érzelmei, akiknek a számára abból áll a demokrácia, hogy papjukkal börtönt vagy internálótáborot járatott meg.

Mindez a reakció egészben áll szemben a demokrácia egészével. Természetesen ha panaszkodni kell, a kilengésekre helyezi a súlyt, de igazában nem kell neki a demokráciából a jó sem, s ha demokráciát követel, ezalatt merőben közbiztonságot és szabálytiszteletet ért, de semmiképpen sem felszabadult és öntudatos tömegeket. Éppen emiatt kell tudnunk, hogy e pillanatban a mindenféle reakció s azok a tényezők, melyek a reakciót növelik, jelentik a magyar demokrácia legnagyobb és legközvetlenebb veszedelmét.

Ha azt kérdezzük, hogy mindez a reakció az ország lakosságának körülbelül hány százaléka, csak hozzávetésekre vagyunk utalva, mindamelllett felállíthatunk bizonyos valószínűségeket. Érdekes s egyéb adatok által valószínűsítve van a közvéleménykutató intézetnek az az egyik közlése, mely szerint a megkérdezetteknek körülbelül harminc százaléka az, amely a demokrácia különféle vívmányaira vagy céljaira vonatkozó legkülönbözőbb kérdésekkel kapcsolatban, pl. arra vonatkozóan, hogy szükséges volt-e a földreform, helyesli-e a köztársaságot, helyesli-e a teljes társadalmi egyenlőségre alapozott iskolareformot stb. stb. – ismétlődően elutasító, nem helyeslő, gúnyolódó, egyszóval negatív választ ad.<sup>96</sup> Ha ezt összevetjük a demokráciában vesztésként kijövő urak, defenzívában élő hívők, az emberi méltóság rovására is úrtisztelő városi és falusi fejbólintó Jánosok valószínű mennyiségével, akkor ezt a számot reálisnak vagy legalábbis nem túlzottnak minősíthetjük.

Ennél a számnál meg kell állnunk. Nem tudom, tudatában van-e az olvasó annak, milyen páratlan kedvező helyzetet tételezünk fel, ha feltesszük,

<sup>96</sup> Vö. Magyar Távirati Iroda. Magyar Közvélemény-kutató Szolgálat. Jelentés a kenyérellátás, a svábok kitelepítése, az alkotmányrendszer és a békekötés tárgyában végrehajtott közvélemény-kutatás eredményéről. Bp., 1946. jan. 24.; Jelentés az életszínvonal, az újjáépítés és az oktatásreform tárgyában végrehajtott közvélemény-kutatásról. Bp., 1946. febr. 6.; Jelentés a földosztással és a gazdák szükségleteivel kapcsolatos közvélemény-kutatás eredményéről. Bp., 1946. febr. 20.

hogy Magyarországon a demokráciának hetvenszázalékos többsége van. Nagyon jól tudjuk, hogy ha a demokrácián demokratikus technikákkal és demokratikus intézményekkel való élni tudást vagy pláne demokratikus erkölcsöt értünk, akkor hetvenszázalékos többséget Magyarországon nem tételezhetünk fel. Az azonban teljességgel hihető, hogy Magyarországnak hetven százaléka vár valamit a demokráciától, bizonyos aspirációinak a megvalósulását látja vagy reméli benne, és a demokratikus berendezést az urak uralmával szemben előnyben részesíti. Ez még mindig igen nagy dolog. Annyira nagy, hogy magyarázatra szorul. A magyar demokrácia fogyatkozásait újabban sokszor magyarázzuk azzal, hogy itt egy igen fiatal, másfél éves demokráciáról van szó. Azonban az induló demokráciáknak ritkán szokott hetvenszázalékos többsége lenni: ilyenkor még rendszerint a feudális és hierarchikus rendet visszakívánók vannak többségben. Magyarországon azért lehet elhinni ezt a hetven százalékot, mert itt a demokrácia csak mint tényleges politikai uralmi próbálkozás másfél éves, azonban mint fejlődés és kultúrfok által immár indokolt politikai forma, ennél sokkalta régebbi idő óta esedékes, s éppen ez az, ami az 1848–49. és 1918–19. évi tragikus végű kísérletekben megnyilvánult. Ez a régtől fogva való esedékesség az, ami ennek a hetven százaléknak a magyarázatát adja: a túlhűtött folyadék esete ez, aminek a hőmérsékleti viszonyok szerint már meg kellett volna fagyania, s csak valami minimális szilárd anyagtól kell ütést kapnia ahhoz, hogy egészen hirtelen megfagyjon. Ez a helyzet pedig egy óriási lehetőséget ad a magyar demokráciának: azt tudniillik, hogy a demokrácia első időszakaiban is próbálkozhatik parlamentáris és többségi intézményekkel, s nem kell, illetőleg kellene a kezdeti demokrácia legnagyobb veszedelmétől, a feudális, hierarchikus rendet visszakívánó többségtől félnie. A helyzet azonban éppen az, hogy ezt a szerencsés konstellációt a reakciós erőknél a következőkben tárgyalt különleges csoportosulása folytán a magyar demokrácia mégsem tudja kihasználni.

Ha most, a fogalmak némi tisztázása után tesszük fel azt a kérdést, hogy ez a feltevésünk szerint körülbelül harmincszázaléknyi reakció az országos választásokon melyik pártra szavazott, és az önkormányzati választásokon előreláthatóan melyikre fog szavazni, akkor most már elfogultság és ellenségesség gyanúja nélkül mondhatjuk, hogy a Független Kisgazdapártra. Amennyire igaz az, hogy az egykori nyilas szavazók szavaztak vígan más pártra is, többek között a kommunista pártra is, annyira nyugodtan állíthatjuk, hogy a király, a kormányzó és az urak uralmát, a szolgák és béresek tisztelettudását s a régi, rendezett, hierarchikus világot visszasíró reakció aligha szavazott másra, mint a kisgaz-

dapártra; hova is szavazott volna? Ami pedig az egyházakat okkal vagy ok nélkül féltő hívők szavazatait illeti: az ezzel kapcsolatos hangulatot a kisgazdapárt a jelek szerint tudatosan is igyekezett kihasználni. Kereszt és Biblia a plakátokon, hangos panaszok arról, hogy felelőtlen elemek ezeket a szent szimbólumokat leragasztják, utalás a „hívó magyar” életre és propaganda arról, hogy ez az a párt, amelyik megvédi a vallást – ha mindezt együtt szemléljük, azt hiszem, a kisgazdapárt is hajlandó beismerni, hogy ezekre a szavazatokra a legtudatosabban számított, és nem siker nélkül. Feltehetően nem is lát ebben kivetni- vagy letagadnivalót, sőt valószínűen kifejezetten vállalja is azzal, hogy igenis tiszteli a történeti magyar egyházak teljesítményeit, s nem óhajt azok ideáljaitól elszakadni. S hozzáteheti még, hogy éppen az egyházak jelenlegi, a demokráciával szemben defenzív beállítottsága miatt, amit a kisgazdapárt is jól lát, helyes volt az, hogy kifejezetten egyházas párt nem indult, hanem ezek a tömegek a demokráciával szemben pozitív beállítottságú kisgazdapárt felé fordultak. Valóban sok igazság van ebben a felfogásban. Csak az a baj, hogy az egész hadművelet túl jól sikerült.

#### *A Kisgazdapárti többség következményei*

A kisgazdapárt ugyanis mindennek a révén a szavazatok ötvenhat százalékát nyerte el, vagyis abszolút többségre jutott, és nyilván pontosan ezekkel a szavazatokkal jutott abszolút többségre. Az a pokoli helyzet tehát, hogy Magyarországon abban a történelmi pillanatban, amikor a demokráciával szemben álló reakció az országban körülbelül harmincszázalékos kisebbséget jelent, lehetetlenné válik ennek a kedvező helyzetnek a kihasználása, mert pontosan ez a harminc százalék az, amelyik az ország relatíve legerősebb demokratikus pártját abszolút többségi párttá tette. Ezzel döntően megváltozik a többségi párton belüli szerepe: szerény csatlakozóból fenegyerekké válik, akire tekintettel kell lenni, hiszen a többségi állapot döntő tényezője. Ezáltal pedig a kisgazdapárt eredeti magva olyan erőkkel kapcsolódik össze, amelyekkel lehet ugyan – a kommunizmustól való ellenkezés jegyében – azonos politikai hangulatokban élnie, de nem lehet – a demokráciával szemben való negatív beállításuk miatt – a demokratikus építés közös tervét megvalósítani.

Mindez nem volna olyan veszedelmes, ha a kisgazdapárt közönyös tudna maradni ezzel az ő fiktív többségével szemben. Ez annál is inkább indokolt volna, mert hiszen, ha furcsán hangzik is, ez a többség mindenekelőtt

a kisgazdapártnak magának jelent óriási bajt. Elsősorban is nincs ekkora többséghez garnitúrája; bármelyik más pártnak sem volna. De ettől függetlenül is, az ország mai helyzetében egy párt számára sem képzelhető annál nagyobb kereszt, mint az, hogy választáson többségre jusson. Mind ezt a kisgazdapárt vezetői is bizonyára nagyon jól tudják és érzik. Mégis a legnagyobb mértékben és egyenesen a reakcióval kacérkodva belefeküdtek a választási agitációban abba, hogy ezt a többséget elnyerjék, amióta pedig elnyerték, nem szűnnek hivatkozni és igényeket alapozni reá. Nemcsak a kisgazdapárt kardját csörtető reakciós erők, hanem az igazi kisgazdapártiak is arra igyekeznek, hogy a kisgazdapárt ezt az ötvenhat százalékos többséget a lehető legnagyobb mértékben használja ki, pozíciók elosztásánál töltsse ki, s az ország politikájának az irányításában érvényesítse. Ennek alátámasztására a kisgazdapárt politikai hangszerelésében megjelent egy teljességgel fiktív, de annál erősebben ápolt fantáziakép: hárommillió bölcs, józan, mértéktartó, politikailag öntudatos, türelmes, de a kommunisták packázásait sokáig már nem tűrő, európai és haladó módon demokrata, de ázsiai módon bölcs és nyugodt parasztembernek, mint a kisgazdapárt tömegbázisának a képe. Nem akarok ismét nagyon belemenni számbeli hozzávetésekbe, de azt hiszem, nyugodtan állíthatjuk, hogy az ilyenfajta paraszt, aminőt leginkább a parasztszövetség<sup>97</sup> radikálisabbjai testesítenek meg, hárommilliónál lényegesen kevesebb, ezzel szemben ezen a hárommillión belül vagyunk kénytelenek valahol elhelyezni a gögös és munkásnyúzó nagygazdákat, a mindenkori kormánypártoknak kész tömegét szállító úrtisztelő parasztokat és a demokráciáról úgyszólván tudomást sem vevő, merőben papjai tekintélye után haladó tömegeket is, a nem paraszti reakciós szavazókról nem is beszélve.

Persze abban, hogy a kisgazdapárt ilyen módon belerögződött a saját demokratikusan elnyert és demokratikusan értékes többségének a fikciójába, távolról sem kizárólag ő a hibás. Emlékeznünk kell arra, hogy a kisgazdapárt a választások előtt is, de a választások óta is állandóan a kommunista párt fellépési módjával szemben akart és igyekezett háttérrel találni magának, s erre éppen a szavazókra való apellálás látszott a legtisztességesebb és legdemokratikusabb módszernek. Bizonyára úgy érezte, hogy demokratikus szempontból még mindig kisebb vétek plakátokon és agitációban nem egészen tisztázott érzelmekre hivatkozni, mint szünetlenül direkt akcióval fenyegetőzni. De éppen itt vagyunk benne egy

<sup>97</sup> Magyar Parasztszövetség (1941–1948): a Független Kisgazdapárt kezdeményezésére Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter támogatásával 1941 őszén létrehozott paraszti társadalmi, kulturális és érdekvédelmi szervezet. 1948-ban feloszlatták.

keserves circulusban. Annak, hogy a kommunista párt az utóbbi esztendőben a kelleténél kevésbé távolodott el a direkt akció hangulatától, egyik legfőbb oka éppen a kisgazdapárt választási győzelme, amittől a kommunista párt sem kevésbé ideges állapotba jutott, és azt akarta és akarja minden lehetséges eszközzel ellensúlyozni. Minél agresszívebb a kommunista párt, annál követelőbben hivatkozik a kisgazdapárt a maga többségére, minél követelőbb ez a hivatkozás, annál támadóbb a kommunista párt. Az ötvenhat százalékos választási győzelemnek pillanatnyilag ez a circulus a végeredménye. Mindez lényegesen jobban állana egy szerényebb, de reálisabb választási eredmény esetében: feltehetjük, hogy ebben az esetben a kisgazdapárt rég megkapta volna minden vonalon és effektív módon a maga kisebb, de reálisabb arányszámát, viszont a kommunista párt nyugtalansága sokkal kisebb lenne, és a koalíción belül nem dominálna a blokkpolitika és az ellenblokkok alakítására vonatkozó törekvés. Érdeemes megjegyezni, hogy ha a kisgazdapárt szavazóiból levonunk harminc százalék feltételezett reakciós szavazatot, akkor a négy kormányzó párt egymáshoz viszonyított arányszámai 40 : 10 : 25 : 25, ami minden szempontból reálisabb és keresztülvihetőbb arányokat ad.

Mindazt a veszedelmet, melyet a választási arányszámok irreális volta okozott, megsokszorozva kell látnunk az önkormányzati választásokkal kapcsolatban. Az országos választások végeredménye a parlament összetételét változtatta meg, de a koalíciót érintetlenül hagyta, s a kormány összetételében annyi változást hozott, hogy három tábornok helyét egy kisgazda miniszterelnök és két kisgazdapárti vagy ahhoz közel álló szakember foglalta el.<sup>98</sup> A fővárosi választások bármennyire szenzációsan hatottak, végsőleg alig változtattak azon a régi időre visszanyúló helyzeten, hogy a fővárost a munkásság és a polgárság valamiféle arányban közösen kormányozza. A vidéki önkormányzati választások azonban, ha sor kerül a kisgazdapárti „többség” következményeinek a levonására – most már talán szabad e vonatkozásban vagy a „kisgazdapártot”, vagy a „többséget”

<sup>98</sup> A kormány összetételében a Bibó által említetteknel nagyobb változások történtek. Létszámát 13-ról 18-ra emelték fel; államminiszteri – miniszterelnök-helyettesi – rangban Rákosi Mátyás (MKP), Szakasits Árpád (SZDP) és Dobi István beléptek a kormányba; két új minisztériumot állítottak fel, a közlekedésügyit és a tájékoztatásügyit. Két tábornokot (Dálnoki Miklós Bélát és Vörös Jánost) valóban kisgazdapárti politikusok váltották fel, de Faragho Gábor közellátásügyi minisztert már 1945 júliusában menesztették, utóda a szociáldemokrata Rónai Sándor lett. A Tildy-kormányban az ő helyére került Báránys Károly, aki viszont nem volt tagja a kisgazdapártnak, de a párt embereként került a kabinetbe. 18 miniszterből kilenc a kisgazdapárthoz, a másik kilenc a baloldali pártokhoz tartozott. Az államtitkárok között a baloldali némi fölényre tett szert; a főispáni kar viszont pártállás szerint egyenlő arányban oszlott meg.

macskaköröm közé tennünk –, az adott helyzetben nem jelentenek kevesebbet, mint a vidéki közigazgatás demokratizálódása irányában megindult döntő folyamatnak a megakadását, sőt visszafelé fordulását.

*Mi történt a vidéki közigazgatásban:  
a népitéletek fikciója, a szakszerűség fikciója és a valóság*

A magyar demokratikus fejlődés legkritikusabb kérdéséhez érkeztünk ezzel. Az az egész kormányzati rendszer, mely a nagy magyar tömegek politikai, gazdasági és emberi öntudatlanságára volt alapozva, a vidéki közigazgatásnak, a vármegyének, a főszolgabírónak s az ezek kezében lévő jegyzőnek az emberi egzisztenciák és a lelkek felett gyakorolt hatalmán keresztül érvényesült. A magyar nép számára a valódi, megalapozott demokrácia azzal kezdődik, hogy ennek a hatalmi szervezetnek az összeomlását megtapasztalja, és a maga igazgatását tartósan a saját kezébe vegye. Ezen a téren a felszabadulás óta Magyarországon nagyon sok és nagyon sokféle történet, de semmi sincs, ami annyira vitatott és oly sok közszájon forgó fikcióval megterhelt volna, mint ezeknek az eseményeknek az értelmezése. Mint mindenben, itt is van egy kommunista változat és egy kisgazda változat.

A kommunista változat szerint a nép a maga közvetlen szervei, a nemzeti bizottságok és egyéb hasonló szervek, majd a nemzeti bizottságok közreműködésével alakult önkormányzati testületek útján,<sup>99</sup> amelyekben mindenütt a kommunista párt járt elől aktivitásban, kézbe vette a maga igazgatását, kicserélte a reakciós vezető tisztviselőket, helyükbe demokratikus vezetőket tett, akiknek nem mindig volt meg a szakmai képesítésük, de éppen azért, mert nem a paragrafusoktól, hanem a nép érdekétől vezették magukat, új szellemet hoztak a közigazgatásba, és kitűnő eredményeket értek el; a reakció azonban csakhamar összeszedelőzködött, s bizonyos jogszabályokban, no meg a kisgazda főispán támogatásában megkapaszkodva, igyekezett a régi tisztviselőket minél inkább megtartani, visszahozni vagy elhelyezni; erre a nép népitéletekkel reagált, majd pedig a B-lista legális formában is széles területen kicserélte a közigazgatásban még megmaradt reakciósokat; ezeket most a kisgazdapárt az önkormányzati választásokat követő tisztújításon akarja visszahozni.

<sup>99</sup> Az Ideiglenes Kormány 1945. január 4-i, a közigazgatás ideiglenes rendezéséről szóló rendeletében a népi önkormányzati testületek újjászervezését a nemzeti bizottságokra bízta



A kisgazda változat szerint a nemzeti bizottságok és az önkormányzati testületek első pillanattól kezdve úgy voltak összeállítva, hogy bennük a szakszervezetek külön tagsága révén a munkáspártok többségben vagy domináló helyzetben voltak, s a vezérszólamot mindig a kommunista párt vitte; ennek révén nemcsak a kevés számú fasisztákat, hanem ezen a címen egy csomó régi, megbízható, szakmailag képzett és közszeretben álló tisztviselőt is kidobtak, s helyükbe tudatlan mesterlegényeket, erőszakos pártembereket vagy egyenesen panamista kiskirályokat ültettek; akit így ki nem tehettek, azokat cigányok és faluvégi csavargók asszisztálása mellett folyt állítólagos népitéletekkel kergették el, a maradékot pedig a nép minden megkérdése nélkül, merőben a kommunista párt szimpátiája vagy antipátiája szerint a B-lista folyamán „nyírták ki”; nem csoda, hogy ilyen módon a közigazgatás, különösen az adóbehajtás teljességgel megakadt; az önkormányzati választások legfőbb feladata, hogy végre valóban a nép választottjai kerüljenek a vezető pozíciókba, s egyben a szakszerű közigazgatás is újból meg tudjon indulni.

Mind a két beállítás súlyosan meg van terhelve fiktív elemekkel. A kommunista változatban ilyen az a hiedelem, hogy a nép spontán érdekvédelme s erre irányuló akciói szükségképpen mindig a baloldaliság jegyében zajlanak le. Van fiktív elem abban a feltevésben is, hogy a demokratikus és baloldali buzgalom egyben a gyakorlati szükségletekhez való alkalmazkodásnak és a vaskalaposságtól mentes eredményes igazgatásra való képességnek valamiféle garanciáját is jelenti. Leginkább fiktív azonban a vidéki közigazgatásban zajló folyamatok kommunista értelmezésében az, amit a népitéletekről mond. Most nem beszélek arról, hogy a kisgazdapárt s általában minden forradalomellenes párt felfogása szerint a tömegindulatokra való apellálás mindenkor kártékony. Ebben egyrészt nincsen igazuk, másrészt józan ésszel nem lehet várni, hogy ezt a kommunista párt, mint forradalmi párt, elfogadja. Azt a kérdést azonban a kommunista párt is felvetheti, hogy ebben a történelmi pillanatban Magyarországon a tömegindulatokra való apellálás reális szemléletből fakadó cselekedet-e. A tömegindulatok legfőbb politikai jelentősége abban van, hogy egy olyan helyzetben, amikor valamilyen politikai akció mögött nem áll nyugalmi állapotban a szóban lévő közösség többsége, a számbeli hátrányt a fizika és a haditudomány ősi szabályai szerint mozgással és gyorsasággal, tömegeinek mozgásba hozatalával egyenlítsé ki. A meglódult, mozgásba jött tömegindulatoknak az a természete, hogy többséget mutatnak s erőt jelentenek ott is, ahol a nyugvó szám többsége nincs mellettük. Ebből a felismerésből logikusan következik az a tanulság, hogy bármiféle eszmének, mozgalomnak vagy po-



litikai akciónak akkor jó és akkor szabad a tömegindulatokra apellálnia, ha az illető közösség statikus, nyugvó többségére nem számíthat, viszont a maga oldalán tudja a közösségben lévő legerősebb és legtisztább indulatokat. Hogy a népitéleteknél ez volna a helyzet, az legalábbis kétséges. Az az állítás, hogy a népitéletek többségükben reakciós tisztviselőket érintettek – akár antidemokratikus indulatokban, akár vaskalapos értetlenségben, akár exkluzív vagy hatalmaskodó úri gesztusok fenntartásában állott is ez a reakció –, egészben megáll. Ha azonban összevetjük a tartalmilag igazságos és tartalmilag igazságtalan népitéletek arányát, a nyomukban felkelt helyeslő vagy részvétteljes közhangulat erőviszonyait, a reakciós tisztviselők elleni indulatoknak egyéb indulatokhoz viszonyított erejét, akkor bizonyos disszonanciát kell éreznünk. Tudjuk, hogy felmerültek utóbb olyan népitéletek, melyek inkább gazdasági vonatkozásúak voltak, s ha nem is kizárólagosan, de voltak antiszemita összetevőik is. Jelentkeztek végül elszórt egyéni akciók, melyek a megszálló hadsereg ellen irányultak. Feltehetjük, hogy ezeket a reakció és a fasizmus tudatosan rendezte meg, azonban közeletről megnézve el kell ismernünk, hogy akárki akármit rendezett meg, az antidemokratikus tömegmozgalmak több indulati elemet mutattak, mint a reakciós tisztviselők elleni mozgalmak. Mindezek nyomán, az országban is és külföldön is egyaránt megjelent az a vést hozó vélemény, hogy Magyarországon latens ellenforradalmi többség van. Ez nem igaz, csupán a tömegmozgalmak szabályai szerint létrejövő optikai csalódás, mely egyes akciók mögött egy egész elégedetlen országot sejtet. Továbbra is nyugodtan állíthatjuk, hogy az ország statikus, nyugvó többsége – kissé túl statikus és túl nyugvó módon – a demokratikus uralom mellett áll. Viszont arra kell következtetnünk, hogy az országban létező leghevesebb tömegindulatok e pillanatban nem a demokrácia és nem demokrácia kérdései körül forognak, amennyiben pedig akörül forognak, úgy nem állanak egyértelműen a demokrácia mellett. Demokratikus többség, de a demokrácia szempontjából nem pozitív értékű tömegindulatok – pontosan az a helyzet, amely antidemokratikus mozgalmak számára teszi kedvezővé és indokolttá a tömegindulatok felkeltésének a programját. Ezért fiktív jellegű ma a népitéletek kommunista értékelése, s ennek a felismerésnek a következményeit a legsürgősebben le kell vonni. Abban senkit sem lehet megakadályozni, hogy számbeli hátrányokat aktivitással és gyorsasággal egyenlítsen ki, ennek azonban a jelenlegi helyzetben meg kell állnia ott, ahol a felvonulás és demonstráció végződik, és a népitélet kezdődik.

Talán még sokkalta és még súlyosabban fiktív jellegű azonban a magyar közigazgatásban zajló folyamatok kizsákmányozási értelmezése. Különösen

abban, amit a szakszerűségről mond. Külön tanulmányt érdemel, milyen bűnök és hibák hozták létre azt a helyzetet, hogy a magyar demokráciában a szakszerűség országszerte reakcióba vagy legalábbis defenzívába szorult. De az azután igazán feltűnő jelenség, hogy a szakszerűség problémája a legnagyobb erővel és a legnagyobb hanggal éppen a vidéki közigazgatás vonatkozásában jelentkezik. Nyugat-európai mértékkel mérve teljesen igaz, hogy a modern közigazgatás szakszerűsége a modern államfejlődés egyik legdöntőbb tényezője. De hogy hogyan jut ennek a nyugat-európai szakszerűségnek az előharcosi mivoltához az a régi magyar vármegyei közigazgatás, amelynél szakszerűtlenebb és dilettánsabb igazgatás kevés volt Európában, annak érdemes a mélyére néznünk. Tudjuk, hogy ez az egész szakszerűség közelről nézve úgy festett, hogy adva volt, mint alapvető keret, formailag jogi képesítéssel bíró úriembereknek mindenekelőtt hatalmi és társadalompolitikai szempontokat szem előtt tartó igazgatása, melyen belül a szakmai tudást kívánó feladatokra néhány tisztviselő specializálta magát, azonban szó sem volt arról, hogy az egész apparátusban a szakszerűség rendező elve és értékrangsora uralkodott volna. Ha most ennek az igazgatásnak a képviselői lépnek fel az új igazgatás botladozásaival kapcsolatban a szakszerűség bajnokaiként, akkor ebben semmiképpen sem a kontárság látványán kétségbeeső szakma érzelmein van a hangsúly. Hiszen ezek a hangok ma, amikor az új igazgatás igen sokat tanult és konszolidálódott, jóval erősebbek, mint kezdetben. A hangsúly egészen világosan osztályindulatokon van, az úri középosztályi szemlélet mértéket nem ismerő ingerültségén afelett, hogy a legúrabb hivatalokat magántisztviselők és iparosok merik elfoglalni!

Hogy jön azonban mindehhez a kisgazdapárt, amely nem az úri rétegeknek a pártjaként alakult és nőtt nagygyá? Először azon keresztül, hogy ezekkel az úri osztályindulatokkal teljességgel azonos jellegűek a cselédmunkára berendezkedett nagygazdai rétegeknek nem kevésbé heves indulatai a földbirtokreform folytán földhöz jutott szegénység feltörésével, „elbizakodottságával”, no meg a saját cseléd nélkül maradásával szemben; ez a nagygazdai réteg pedig, mely a régi, földjét saját munkájával művelő kisbirtokosok felett ma is komoly tekintélyt és társadalmi vezetést gyakorol, jelentős tényező a kisgazdapártban. Másodszer azon keresztül, hogy a kisgazdapárt az 1945. évi spontán önigazgatás jelenségeit nem képes külön szemlélni a kommunista direkt akció jelenségeitől, különösen a népítéletektől, s minthogy ezek főleg a régi igazgatás ellen irányultak, tehát a másik oldalon a közrend helyreállítását is összekapcsolja a régi igazgatás helyreállításával. Végül szerepet játszik az is, hogy a kisgazdapárt úgy érzi, hogy meg kell mutatnia erejét, és birtokba vennie a többsége alapján igé-

nyelhető pozíciókat. Ehhez pedig, mint mondtuk, garnitúrája nincsen, tehát hajlik arra, hogy a legdzsentroidabb közigazgatás képviselőit is, ha valami nyilvános fasisztaságban kompromittálva nincsenek, jobb híján elfogadja „jó kisgazdák”-nak.

De ettől eltekintve is gyakran fiktív a szakszerűsége való hivatkozás, mert közlőről igen gyakran nem jelent mást, mint egy bizonyos, egyáltalán nem magasrendű és nem is mindig célszerű adminisztratív és irodai rendszernek, a magyar igazgatás jogszabályainak, előírásainak, ügykezelésének, nyilvántartásainak az ismeretét: olyan embereket, akik mindezt valami egyedül lehetséges kozmikus adottságnak, „a” közigazgatásnak tekintik. Az új magyar közigazgatásnak mindjobban szüksége lesz szakmai tudásra, azonban nem erre a fajtára, hanem arra, mely képes termékenyen és öntevékenyen új helyzeteket megragadni és új feladatok szakszerű megformálását elvégezni. Hogy erre a politikai buzgalom még nem kvalifikál senkit, az bizonyos. De nem kvalifikál erre magában a jegyzői oklevél sem.

Sok szó esik a közigazgatási szakszerűséggel kapcsolatban a községi jegyző szerepéről, ami valóban az egyik legnagyobb probléma, azonban itt is a szokásos, egymás mellé beszélés folyik. Tudjuk, hogy a régi községi jegyző egyidejűen volt köteles képviselni lefelé a vármegye hatalmi és társadalompolitikai szempontjait, és ugyanakkor volt a vezetője egy adminisztrációs irodai apparátusnak, amihez valóban szakszerűleg értett is; azonban ez az „értés” organikusan bele volt kapcsolva a hatalmi és társadalompolitikai szerepnek a minél hatékonyabb teljesítésébe. Ennek a kombinált szerepnek a felszámolása okozza a mai vidéki közigazgatásban a legtöbb zavart: minden politikai tényező a jegyző hatalmi pozícióját akarja birtokba venni, ezenközben azonban ebek harmincadjára kerül a jegyző irodai adminisztrációs funkciója, amiből végeláthatatlan bajok származnak, mire aztán visszasírják a szakszerű jegyzőt, amit politikailag megint az az oldal használ ki, amelyiknek a számára a régi képesített jegyzők egyben politikai bázist is jelentenek. A probléma igazi megoldása nyilván csak az lehet, ha a legerősebben nekilátunk annak, hogy a demokratizálandó községvezetői és a szakszerűnek megmaradó irodai funkciót egymástól elválasztjuk, és az irodai funkciót a községvezetésnek alárendeljük. Ez nem megy egyik napról a másikra, de mindenesetre tudnunk kell, hogy így kell a problémát felállítanunk, nem pedig úgy, ahogyan a „tudatlan, de demokratikus jegyző” és a „szakképzett, de reakciós jegyző” szerencsétlen alternatívájában előttünk áll.

Ha mármost azt nézzük, hogy különféle fikciók között mi a valóság, akkor azt kell mondanunk, hogy a baloldaliság és a szakszerűség háború-

ságában mindabban, amit az egyik a másikról mond, van valami; abban azonban, amit mindegyik magáról mond, igen kevés van. Egy csomó helyen az történt, amit a kispapok mondanak a kommunistákról; másutt az, amit a kommunisták mondanak a szakértelem jogcíme mögé bújó és a kispapok által támogatott reakcióról. A legtöbb helyen azonban nem történt sem egyik, sem másik, hanem valami egészen más.

1945-ben a valóságban mindenekelőtt az történt, hogy a közigazgatás az ország széles területein, különösen a Tiszántúlon, a tisztviselők elmene-külése folytán vagy egyéb okokból egészen egyszerűen megszűnt, vagy lehetetlenné vált. A közigazgatást meg kellett indítani anélkül, hogy létezett volna egy olyan hatalmi apparátus, mely ezt a szerepet magától értetődően igényelte volna. De ott is, ahol a közigazgatás a helyén maradt, a háta mögül és a feje felől eltűntek azok a politikai és társadalmi erők, melyek a közigazgatás számára biztonságot, önbizalmat és a hatalom tudatát adták. Kénytelen volt tehát alávetni magát a nemzeti bizottságok és a különböző egyéb közvetlen népi szervek vezetésének. Ezzel kapcsolatban a nép számos helyen rájött arra, hogy a közigazgatásnak nemcsak a szolgálója, hanem az ura is lehet. Ez gyakran csak abban nyilvánult meg, hogy egy-egy faluban egy éven belül négy-öt jegyzőt is elkergettek, amiben nem az az érdekes, hogy a jegyző reakciós volt-e vagy kommunista, hanem az, hogy jegyzőt vagy pláne főszolgabírókat egyáltalán el lehet kergetni. Ez persze magában kevés, mert az elkergetésből magából még nem lesz demokratikus igazgatási gyakorlat. Az ország demokratikus fejlődése szempontjából igazi és döntő események nem is zajlottak sem ott, ahol valamilyen politikai csoportosulás egyoldalúan majorizálta a helyzetet, sem ott, ahol egy-egy párt nevében egyes emberek fejtették ki a maguk nyüzsgését vagy terrorját, s a legkevésbé természetesen ott, ahol a régi közigazgatás, akár a főispán segítségével, akár a nép vezethetőségére támaszkodva, maga építette fel a demokratikus átalakulás kulisszáit. Igazi demokratikus fordulat ott következett be, ahol a különféle pártokból és egyéb szervezetekből alakult nemzeti vagy egyéb bizottságok, melyek a község legjobb erőit egyesítették, a közigazgatás irányításának konkrét kérdéseivel kerültek szembe és birkóztak meg, s valamiféle paritásos népképviselői és koalíciós kiegyenlítésen alapuló közvetlen és folyamatos közigazgatási feladatvégzést valósítottak meg. Ezekben a keretekben folyt igazi politikai művelődés, és ezek számosabbak voltak, mint az összes reakciós intrikák vagy baloldali erőszakosságok, amelyek a látható és hangoztatható sérelmi anyagot szolgáltatották. Itt alakult ki a demokratikus önkormányzati vezetőnek egy új típusa, melynek sorai között gyakorlati érzékű jogászok, egyéb értelmiségiek, munkásmozgalmi vezetők

és minden előképzettség nélküli emberek vegyesen foglalnak helyet. Valamivel több a munkáspárti közöttük, mint az egyéb, de képviselve van sorukban minden párt egyaránt. A férgeséből sok elhullott két év alatt, s akik megmaradtak, nagyjából helyt is állanak magukért és a demokráciáért. A közigazgatási kicserélődésnek ez a folyamata semmi szerves összefüggésben nincs a népitéletekkel és hasonló akciókkal, sőt sok helyen éppen az ezek nyomán kiéleződött közhangulatban romlott el a kommunista vagy a szociáldemokrata polgármestereknek, főtisztviselőknek, önkormányzati vezetőknek az az általános tekintélye, melyet igen sok helyen meg tudtak szerezni.

### *Az úri restauráció veszedelme s ennek elhárítása*

A demokratikus önkormányzatnak mindezeket a jelenségeit a kommunista párt, ha fikciókkal terhelt is, mégiscsak látja és értékeli. A kisgazdapárt azonban – noha helyi vezetői a legtöbb helyen éppen úgy részesek ebben a folyamatban, mint a többi pártokéi – a jelek szerint egyáltalán nem értékeli, sőt ellenségesen áll vele szemben. Az a kisgazdapárt, mely huszonöt esztendeig állt szemben a főszolgabírói közigazgatással, ma közigazgatási síkon minden vonalon a restaurátor szerepében lép fel. Ha az önkormányzati választások csak azt jelentenék, hogy a nép azt fogja megválasztani, akiben bízunk, és ennek következtében néhány akarnok kiesik a vidéki közigazgatásból, akkor ez nem volna baj. Nem volna az sem baj, ha egy csomó jó szakember, különösen a különleges, adóügyi, számvevősegi, műszaki stb. szakokban a maga végleges helyét megtalálná a közigazgatásban. S ha sikerült a községi irodai és írnoki munkát a laikus és demokratikus közszervezésnek szilárdan alárendelni – ami nem könnyű dolog! –, akkor egy csomó régi jegyző irodai tapasztalatainak is hasznát lehetne venni. De ha mindez egyszerre történik, a helyreállított közrend s a helyreállított szakszerűség zászlói alatt, olyan hangulatban, ahol minden okleveles ember eleve a szakképzettség nimbuszát élvezzi, s minden oklevél nélküli, akárha kisgazdapárti is, eleve az izgága illetéktelenség gyanújába kerül, akkor az egész választás ellenforradalmi színt öltene, s az egész folyamat az úri restauráció formáját venné fel. Ettől valószínűleg a kisgazdapárt is megijedne; de ha egyszer megindította ezt a folyamatot, aligha tudná a maga erejéből megállítani.

Ezek után ki kell mondanunk, hogy az a politika, mely az önkormányzati közigazgatás mélyebb problémáira való tekintet nélkül egyszerűen az

önkormányzati választások megtartására, utána pedig a várt kiszegzagyőzelem teljes érvényesítésére tör, a mai helyzetben egész egyszerűen katasztrófa politika. Bizonyára sokan elszörnyülködnek azon, hogy szabályszerű demokratikus követeléseket így lehessen minősíteni. Azonban a weimari köztársaság bukása óta tudjuk, hogy katasztrófa politikát nemcsak erőszakos eszközökkel lehet folytatni, hanem demokratikus elvekkel és formulákkal is!

Itt áll tehát a koalíció egy elég nagy kátyúban. Lehet-e és hogyan lehet az önkormányzati életet demokratikus lendületbe hozni úgy, hogy közben pártarányoknak és reakciónak a fentiekben vázolt vészes összekeveredése ne érvényesüljön? A probléma nem az, hogy olyan eljárást találjunk ki, mely egyszerűen a kiszegzapárt számbeli arányait csökkenti, hanem az, hogy olyan kereteket hozzunk létre, olyan erőket mozgósítsunk, és olyan problémákat vessünk fel, amelyek a reakciót a kiszegzapárttól valóban különválasztják. Ez mellékesen a kiszegzapárt arányszámainak a csökkenésével is járna, ugyanakkor azonban belső erőinek és politikai súlyának a növekedésével is.

Világos, hogy egy ilyen terv kidolgozásához a koalíció egészének az egyetértése, főleg pedig a kiszegzapártnak a közreműködése szükséges. Nyilvánvaló, hogy egy ilyen közreműködés elfogadását és belátását jelenti egy csomó olyan dolognak, amit eddig a kiszegzapárt nem volt hajlandó elismerni. Egy ilyen engedményt csak egy nagyon komoly ellenengedményrel lehetne kiegyenlíteni, s ez ezúttal nem állhat pozíciók átengedésében, hanem valami olyanban, ami a baj gyökeréhez ér közel. Ha felismerjük azt, hogy a kommunisták a kiszegzatöbbségtől, a kiszegzák a kommunista direkt akcióktól bokrosodtak meg, akkor világos, hogy a fiktív kiszegzatöbbség tervszerű felszámolásának a közös tervével szemben más ellenszolgáltatás nem jöhet számításba, mint a tömegmozgalmak kultuszának a csökkentése és a népítéletek s hasonló akciók gyakorlatának a feladása. Vagyis: a kiszegzapárt ismerje el, hogy az az állítás, mely szerint a reakció szavazataival jutott többségre, noha a kommunisták hangoztatják, igaz; a kommunisták pedig ismerjék el, hogy az az állítás, mely szerint az általuk propagált népítéletek a jelen helyzetben alkalmasak arra, hogy heves antidemokratikus tömegmozgalmak számára adjanak bátorítást, noha a kiszegzák hangoztatják, szintén igaz. Ezután lehet aztán tárgyalni arról, hogy a koalíció közös erővel mit tegyen az ellen, hogy az önkormányzati választások ne a reakció előretörését szolgálják, és a kiszegzapárt kikerüljön abból az irreális helyzetből, amit számára és az ország számára az ötvenhat százalékos választási győzelem jelent.



## *Néhány negatív megoldás*

Az első és legszimplább eljárás volna önkormányzati választást nem tartani. Ez ellen szól az, hogy a vidéki önkormányzati igazgatás immár csaknem két éve az ideiglenesség állapotában van, amit a végtelenségig fenntartani nem lehet. Viszont kétségtelenül lehet a jelenlegi önkormányzati testületeket véglegesekké nyilvánítani, illetőleg működési idejüket néhány évvel meghosszabbítani, kiegészítve ezt az arányok megfelelő, koalíciós kiigazításával ott, ahol az feltétlenül szükséges. Egy ilyen eljárás az országos békességnek jót tenne, a vidéki közigazgatás demokratikus konszolidálását lehetővé tenné, de túlon túl és veszedelmesen kényelmes volna. Lényegesen súlyosbítaná ugyanis azt a folyamatot, melynek során az önkormányzati testületek különböző pártcsoportjai mindinkább az országos pártközpontok irányítása alá, nem pedig saját demokratikus tömegeik irányítása alá kerülnek. Döntő szempont az önkormányzati választások megtartása mellett, hogy demokrácia nincs eleven, pezsgő, szabad és demokratikus önkormányzati élet nélkül. Minden országos demokrácia merő fikció, ha nincs meg az egyes emberek számára hozzáférhető kisebb közösségekben a szabad közélet iskolája.

Másik lehetőség volna az önkormányzati választásokat megtartani, de a koalíciós pártokat valamiféle közös listán futtatni. Ez a gondolat már az országos választások előtt is felvetődött. Azonban nem lehet elég erősen lebeszélni mindenkit, akinek a számára a nagy tömegek demokratikus nevelődése fontos, az ilyenfajta fiktív választásoknak a tartásáról, ahol a szavazóknak csak egy teljességgel preparált szövegezésben feladott igen–nem között lehet csak választania. Még friss emlékezetünkben élnek azok az álválasztások, melyekhez a Bethlen–Gömbös-uralom hozzászoktatta az országot. Az ilyen közös listák, még ha a legkisebb erőszak sincs mögöttük, a demokratikus nevelődés szempontjából ugyanolyan veszélyt jelentenek: elszoktatják az embereket attól, hogy a választásban valami komoly dolgot lássanak, aminek az eredményét az ő személyes állásfoglalásuk is befolyásolja. Megsokszorozza a közös lista nehézségeit az is, hogy vannak a kormánykoalíción kívül álló pártok is, amelyektől nehéz volna az indulás jogát elvitatni, s akkor ezek közül valamelyik, úgy, mint az országos választásokon a kisgazdapárt, lesz majd haszonélvezője bizonyos hangulatoknak, ami a magyar politikai életet és annak arányszámait megint csak más oldalon tenné irreálisá. Ha a közös listánál okosabbat nem tudunk kitalálni, akkor sokkal helyesebb önkormányzati választást nem tartani, mert ugyanazt az eredményt, a pártok kijelölése alapján létrejövő önkormányzati testületeket el lehet érni a jelenlegi ideiglenes rendszer fenntartásával is.



Fel lehet vetni, és a baloldal fel is vetette a választójog terjedelmének a szűkítését bizonyos újabb reakciós és fasiszta kategóriák kizárása révén. Ezzel kapcsolatban már kialakulóban vannak egy egymás mellé beszélő, haszontalan vita szólamai: „gonosz kommunisták, szűkíteni akarjátok a választójogot!”, és „gonosz kigazdák, választójogot akartok adni a fasisztáknak!” Mindez erőtlenség és haszontalan kísérletezés: a választásból kizárni főleg fasiszta kategóriákat lehet, melyeknek a szavazatai ugyanis többé-kevésbé szétszóródnak; a reakciónak viszont, mely egyirányúban szavaz, alig vannak olyan külső jelei, melyekről fel lehetne ismerni és kizárni. Ha tehát véres verítékkal megháromszorozzuk vagy megtízszerezzük a választásból kizártak számát, ez a végeredményen alig változtat valamit. Koalícióban végül sem lehet olyan Bethlen-féle választójogot csinálni, melynek révén a végeredményt előre lehessen szabályozni.

*A reakciós szavazatok elterelése más jobboldali pártok felé*

Közelebbről érintené a bajok gyökerét, ha biztosítani lehetne, hogy az önkormányzati választásokon induljanak azok a kigazdapárttól jobbra eső pártok is, amelyek a kigazdapártra esett és a demokráciával szemben ellenséges szavazatokat vagy legalább azok egy részét felvennék. Ezek a pártok adva is vannak a szabadságpárt és a Demokrata Néppárt formájában. Ezek a pártok s azok őszintén demokrata vezetői bizonyára felháborodva tiltakoznak az ellen, hogy az ő demokratikus törekvéseiket csupán annyira értékeljük, hogy a reakciós szavazatok fölvevására alkalmas közegnek tekintsük őket. Ez a felháborodás érthető, azonban ez alig változtathat azon, hogy bármelyek is e pártok céljai, azok az érzelmek és érdekek, melyek az embereket ma arra viszik, hogy reájuk szavazzanak, túlnyomó, merhetjük mondani, kilencvenszázalékos többségükben a demokrácia szempontjából negatív értékű érzelmek és indulatok. A szabadságpártra egyrészt a magántulajdonba a kizsákmányolást is beleértő paraszti és polgári birtoklók szavaznának, másrészt a nemzeti sérelmek negatív lelkiállapotába belerögződött szavazók. A Demokrata Néppárt szavazói pedig azokból a politikailag tudattalan és a demokráciát nem igénylő tömegekből kerülnének ki, akik egyházuk irányítását politikai kérdésekben is mindenekfelett irányadónak fogadják el. Ezért azt kell mondanunk, hogy objektíve nem vesztett a magyar demokrácia azzal, hogy ezek a pártok az országos választásokon nem indultak. Ha nem következett volna be az a pokoli helyzet, hogy mindezek a szavazatok masszív tömegben a kigazdapártra

koncentrálódtak, és ezáltal a koalíció belső egyensúlyát megzavarták, akkor ezeknek a pártoknak a legalizálása a demokrácia szempontjából egyáltalán nem volna sürgős. Pillanatnyilag kizárólag azt várjuk tőlük, hogy a reakciós szavazatokat magukra vonva, a demokratikus erők arányát reálisabbá tegyék. Ha ez az önkormányzati választások során valóban megtörténik, úgy nagyon célszerű volna az is, ha az így mutatkozó reálisabb arányszámokat az országos választások kevésbé reális arányszámai helyett országos viszonylatban is irányadónak fogadnák el.

Nagyon kétséges azonban, hogy e pártok indulása önmagában elég volna-e a koalíció egyensúlyának a helyreállításához. Lehetséges, hogy a nagyobb erők vonzóerejét követve a reakciós szavazók továbbra is súlyt fognak fektetni arra, hogy olyan pártra adják szavazatukat, amely a kormányhatalomban részes. Így, ha a kisgazdapártnak az országos arányszámai valamivel csökkennének is, a koalíción belüli arányszámok nem változnának lényegesebben. De ettől függetlenül is, nem kis veszélyekkel járna két, reakciós háttérű párt komolyabb megjelenése a porondon. Ennek a két ellenzéki pártnak ugyanis a szétválás után is sok közössége marad a kormánykoalícióban bent lévő kisgazdapárttal. Összekapcsolja őket a politikai stílusnak, a keresztény nemzeti frazeológiának a közössége is: ezalatt nem keresztény világnézetet és nemzeti érzést értve, hanem azt a híg frázistömeget, amely az ellenforradalom huszonöt esztendeje alatt nemcsak ellenforradalmároknak, hanem általában mindazoknak felgyülemlett, akiknek központi beállítása a felfordulástól való félelem volt. Ez a frazeológia a kisgazdapárton is nyomot hagyott. A közös frazeológia s a közös félelmek a két jobboldali ellenzéki pártot a kisgazdapárttal annál könnyebben összekapcsolhatják, mert hiszen a két jobboldali párt vezetői között komoly számban vannak és lesznek személyükben hibátlan demokraták is. Nyíltan vagy latensen könnyen elő fog tehát állani egy jobboldali blokk, ami végeredményben a maga országos többségén keresztül, a demokrácia jövője szempontjából ugyanazt a helyzetet foglalja el, mint ma az osztatlan kisgazdapárt, súlyosbítva azzal, hogy benne sokkal nyíltabban porondra lépnek a kisgazdapárttól jobbra álló erők. Különösen súlyossá válhatnak ez éppen vidéki és éppen önkormányzati vonatkozásban: ha a kisgazdapárt nem a kormánykoalíció másik három pártjával, hanem ezzel a két párttal összeállva választ önkormányzati tisztkart, ennek pontosan az a restauráló hatása lenne, amit el kell kerülnünk.

A kisgazdapárt számára annál is inkább megjelenik majd a kísértés arra, hogy a jobboldali pártok felé gravitáljon, mert a Baloldali Blokk intézményesített formáján keresztül az újjárendezett koalícióban az állan-

dó majorizálódás veszélye fenyegeti. Fontos tehát, hogy erre nézve a kisgazdapárt, ha egyszer róla a demokráciával szemben negatív beállítást jobboldal világosabban le tud válni, bizonyos megnyugtatót kapjon. Úgy is mondhatnánk, hogy a jobboldali ballasztoktól megszabadult kisgazdapártot be kell léptetni a Baloldali Blokkba. Szükség van azonban ennél többre is.

*A demokratikus koalíció pártjainak törvényes elsőbbsége és a nemzeti bizottságok*

Akkor, amikor a jobboldali pártok körvonalai az eddiginél élesebben rajzolódni ki a magyar politikai életben, elengedhetetlenül szükség van arra is, hogy egyidejűen a demokratikus kormánykoalíció jelentősége is élesebben kirajzolódjék. Legyen tehát bátorságunk a demokrácia önvédelme érdekében a demokratikus kormánykoalíció négy pártjának a demokratikus hatalomban való részesedését és elsőbbségét nyíltan és őszintén, törvényi eszközökkel biztosítani – természetesen csak bizonyos időre. Meg lehet ezt tenni azért, mert e pillanatban Magyarországon a kormánykoalícióban részt vevő négy párton kívül nincsenek demokratikus erők. Vannak rajta kívül is demokraták és demokratikus pártok, melyek mögött azonban nem áll erő, és vannak rajta kívül is erők, melyek azonban nem demokratikusak. Helyesebb e pártoknak egy időre közjogi elsőbbséget adni, mint a demokrácia intézményeit a demokrácia védelmében meghamisítani. Meg kell tehát találni azt az intézményes formát is, amelyik a kormány szerveken kívül is, különösen önkormányzati vonatkozásban alkalmas e megkötött párt szerepének és feladatának a kifejezésére.

Ez az intézményes forma adva van a nemzeti bizottságokban: nem kell más, mint azt felismerni, felhasználni és megerősíteni. Sajnos a magyar közigazgatás változásának az a szűk és ellenséges értelmezése, melyet a koalíció konszolidációs elemei magukévá tettek, kiterjed a nemzeti bizottságokra is. Kisgazda oldalon olyan érzelmi hangsúllyal beszélnek a nemzeti bizottságokról s megszüntetésükről, mintha közbiztonsági kilengésekről vagy népipéletekről volna szó. Ez egyrészt azért van így, mert eleve bizalmatlanok mindennel szemben, ami a demokrácia „keleti” értelmezésére emlékeztet, másrészt azért, mert a munkáspártok a szakszervezetek külön tagságának a keresztülvitelével országsszerte baloldali többséget vagy túlsúlyt biztosítottak a nemzeti bizottságokban. Ezt a kisgazdapárt egy ideig ellensúlyozni igyekezett egyrészt azzal, hogy a Parasztszövetség tagsági jogát vetette fel, amivel azonban nem ért el

sikert, másrészt azzal, hogy lehetőleg ott is megpróbált egy polgári demokrata fiókpártot létrehozni,<sup>100</sup> ahol ilyen pártnak helyi gyökerei nem voltak; azonban sok sikert ezzel sem ért el. De ettől függetlenül is első perctől kezdve síkraszállt a nemzeti bizottságok közigazgatási hatáskörének a megszüntetése és merőben politikai és társadalmi szerepre való korlátozásuk mellett. Minthogy viszont a kommunistáknak kezdetben az volt a véleményük, hogy a nemzeti bizottságok mint demokratikus öszerveknek a hatáskörét nem szabad jogi szabályozással megkötni, így a két ellentétes álláspont találkozott abban a formailag egyetértő megoldásban, hogy a nemzeti bizottságok jogkörét nem szabályozzák, viszont a közigazgatásban viselt tényleges hatáskörüket megszüntetik. Ennek az lett az eredménye, hogy a nemzeti bizottságok országsszerte sorvadozni kezdtek, hacsak vezetőik vagy tagjaik tehetsége vagy erőszakossága révén az írott szabályok ellenére meg nem tartották valóságos közigazgatási irányító szerepüket. De sorvasztó hatással volt rájuk az is, hogy mindinkább gyakorlatba jött az, hogy a pártok magasabb központjai a nemzeti bizottságok tagjait szigorú utasításokkal kötötték meg.

A nemzeti bizottságok igazi értékelésénél semmi szükség sincs annak elkendőzésére, hogy itt igenis a „keleti”, vagyis a még háborúságban és életveszedelemben élő demokrácia intézményéről van szó, s egyáltalán nem titok, hogy ez az intézmény az orosz szovjetekkel rokonságot mutat. A tanácsrendszer azonban nem függ össze szükségképpen és szervesen a Szovjetunió másik megkülönböztető vonásával, az egypártrendszerrel, amit a népi demokráciák elvetnek; a szabályozás mikéntjén múlik, hogy a nemzeti bizottságok vagy bármilyen hasonló szervek ne a pártkizárólagosság, hanem a demokratikus pártkoalíció szerveiként működjenek. Mondottuk, hogy a magyar nemzeti bizottságok legjellegzetesebb és legjelentősebb működése nem egyes pártok vagy pártcsoportok túlsúlyán épült fel – ez megint csak inkább a látható sérelmi anyagot szolgáltatatta –, hanem sokkal inkább a józan kiegyenlítésen és gyakorlati szükségletek ki-elégítésén. Aki ismeri ezeket a teljesítményeket, az nem tud olyan könnyen belenyugodni ennek az értékes és érdekes intézménynek az elsorvadásába. A nemzeti bizottságokat nem megszüntetni kell, hanem regenerálni

<sup>100</sup> Az 1944 őszén, 1945 tavaszán létrejött nemzeti bizottságok és más népi szervek, valamint az önkormányzati testületek (a törvényhatósági bizottságok és képviselő-testületek) a pártok száma alapján, tehát a paritás elve szerint szerveződtek. Sok helyütt a baloldali pártok 3:1 arányban fölényben voltak a kisgazdapárttal szemben. A kisgazdapárt számos községben azért hozta létre maga a Polgári Demokrata Pártot, hogy a helyi politikai intézményekben javítson saját és a polgári oldal hatalmi helyzetén, s ne lehessen könnyen leszavazni azokban.

úgy, hogy a demokrácia tényleges erőit reprezentáló négy koalíciós pártot foglalják egyszerűen magukban minden ráadás nélkül; azután pedig intézményesebben bele kell őket építeni az önkormányzati közigazgatás szervezetébe, mint szűkebb ügyintéző szerveket – körülbelül a kisgyűlés<sup>101</sup> hatáskörének az analógiájára –, s rajtuk keresztül kell biztosítani a vidéki közigazgatásban is a demokratikus koalíció túlsúlyát a társadalmi és politikai reakció és defenzíva szelleme felett. Bármennyire helyes volt is az a kezdeti elgondolás, hogy a nemzeti bizottságoknak maguknak kell a maguk hatáskörét kiépíteniök és kiharcolniok, ma már ezen a hőskoron túl vagyunk, és teljes mértékben itt az ideje jogi helyzetük rendezésének. Ez ellen a koalíció jobboldalán bizonyára közigazgatási szakszempontra is fognak hivatkozni. Azonban nem látom be, hogy hol van megírva, hogy a magyar közigazgatás intézményei a világ végezetéig csak azok maradhatnak, melyeket az 1886. XXI., 1886. XXII. és 1929. XXX. tc. nevezetű szent könyvek felsorolnak!<sup>102</sup>

### *A közigazgatási reform és az Erdei-terv*

Ez a pont átvezet bennünket ahhoz a kérdéshez, mely egyedül alkalmas arra, hogy az önkormányzati választások körül támadt politikai holtponthoz a kicsinyes osztozkodások posványán és a kölcsönös bizalmatlanság zsákutcáján túljuttassa. Ez a közigazgatási reform kérdése. Ennek a kérdésnek a felvetését a koalíció egyik oldalán sem fogadják különösebb lelkesedéssel, valószínűleg azért, mert nem látják tisztán, hogy a koalíciós erőviszonyokhoz fűződő érdekeik szempontjából jót jelent-e vagy rosszat. Átfogó közigazgatási reformtervvel eddig a parasztpárt állott elő,<sup>103</sup> melyet a maga nem nagyszámú pozíciói szempontjából sem az önkormányzati választások megtartása, sem azok elhalasztása nem érdekel különösebben. E terv részletes kidolgozásában való személyes közreműködés nem tud megakadályozni annak kimondásában, hogy ez a terv alap gondolatában, perspektívájában és konkrét megoldásaiban olyan

<sup>101</sup> Kisgyűlés – a törvényhatósági bizottság szűkebb irányítótestülete.

<sup>102</sup> Az 1886. XXI. tc. a megyei és a szabad királyi városokban felállítandó törvényhatósági bizottságokról, az 1886. XXII. tc. a megyei jogú városokról és községek helyzetéről, önkormányzatáról és berendezéséről intézkedik, míg az 1929-es XXX. tc. a törvényhatósági bizottságok és a képviselő-testületek újjászervezéséről rendelkezik.

<sup>103</sup> A magyar közigazgatás reformja. (A Nemzeti Parasztpárt javaslata.) Szabad Szó, 1946. jún. 14. A tervezetet Erdei Ferenc és Bibó István készítették.

mértékben felette áll más, merőben közigazgatás-technikai szempontokat szem előtt tartó lehetséges terveknek, hogy valósággal siralmas dolog volna ennek a meglétében valami más, szűkebb és perspektíva nélkülibb részletváltoztatást csinálni közigazgatási reform címén. Ami ezt a tervet minden más fölé emeli, az nem közigazgatás-technikai előnyeiben áll, bár ebből a szempontból is több előnye van, mint más lehetséges megoldásoknak. Közigazgatás-technikai szempontból nem az egységek nagyságrendjén van a hangsúly, hanem a szervezés racionális és technikai célszerűségén, s a háromszázezernyi átlaglakosságú vármegye éppen úgy megreformálható, mint bármilyen más egység. A döntő az, hogy ez a terv olyan reformnak az útját mutatja meg, mely számba veszi a magyar közigazgatás kérdésének a magyar társadalomfejlődéssel való végzetes összefüggését; s erre való tekintettel nemcsak a közigazgatási apparátus regenerálását, hanem az önkormányzati élet kereteinek a teljes újjárendezését is célul tűzi ki.

A terv Erdei Ferencnek a második világháború kitörése táján megjelent művében, a *Magyar városban* kifejtett településtörténeti felismeréseinek és országrendezési tervén épül fel. A településtörténeti felismerés lényege az, hogy az alföldi tanyás város különlegesen tanulságos és nagy jövőjű kísérlet a városi élet és mezőgazdasági foglalkozás összekapcsolására; ennek alapján elgondolható egy olyan országrendezési terv, melynek lényege az, hogy egy-egy város és a hozzá kapcsolódó bejáró környék szerves egységet alkosson: minden városnak legyen vidéke, és minden vidéknek legyen városa. Ezen alapszik a parasztpárt közigazgatási reformtervének az az elgondolása, hogy a közigazgatás és önkormányzat alapvető egységeiként egy-egy városból és környékéből városmegyéket kell alakítani s így a megyei önkormányzatot a városok körül felvirágoztatni. Egészen egyszerűen örültség volna ugyanis közigazgatást reformálni, önkormányzati életet fellendíteni akarni olyan keretek között, melyek halottak; s ezáltal áléletüket meghosszabbítani. A városmegyék ugyanis jelenlegi területi kereteikben semmi körülmények között sem alkalmasak arra, hogy a Magyarországon nagy történelmi tradícióval bíró területi önkormányzat rendszerét bennük meg lehessen újítani, mert nagyobbak annál a területnél, melyet a földművestömegek eleven érdekközösséggel ki tudtak tölteni. Több mint fél évszázada, a nemesi autonómia belső tartalmának a megszűnése óta, a vármegye merőben a vármegyei tisztségviselők ügyévé vált, s ez a helyzet a dolog természete szerint nem változott a legújabb időkben sem. A felszabadulás pezsgő önkormányzati életet hívott életre városokban, községekben és járásokban, de semmiféle spon-



tán önkormányzati élet nem indult meg a vármegyékben. A vármegye ma is megmerevedve őrzi a feudális igazgatásnak azt a jellegzetességét, hogy az mindenekfelett a földbirtok igazgatási szükségleteire volt szabva, míg a városok rajta kívül éltek teljességgel különálló és izolált életüket. Ennek folytán a városi élet nagyobb emberi, politikai, igazgatási, társadalmi és gazdasági lehetőségei a földműves lakosság nagy tömegei számára teljesen idegenek maradnak. Mindez nem volna olyan jelentős egy erőteljes ütemű és a közigazgatási kereteket szétfeszítő társadalmi és gazdasági fejlődés mellett; Magyarország különleges helyzetében azonban a közigazgatás döntő társadalompolitikai tényezővé vált: a legfőbb közege lett a nagy tömegek emberi öntudathiányára és szolgaságára alapított társadalompolitikai rendszernek. Nem véletlen, hogy ma is a magára hagyatott s az önkormányzati életet vagy egyáltalán nem, vagy csak szűk keretben ismerő községi és járási igazgatás az, amelyen belül a restaurációs tendenciák sokkalta nagyobb erővel érvényesülnek. Ezen a hátramaradottságon akar nagyot lökni az Erdei-terv egy olyan közigazgatási reformmal, mely a városi és vidéki igazgatást szervesen és kölcsönösen összekapcsolná, és a falvak lakossága számára lehetővé tenné a kisszerű községi kereteken túlmutató önkormányzati életben való részvételt is.

Mindaz, amit a fentiekben a közigazgatási reform kérdését megelőzően kifejtettünk, merő részlettoldozgatás és foldozgatás a mellett az egész demokráciát felpezsdítő hatás mellett, amelyet az új önkormányzati keretek megalakulása a közélet mozgásba hozatala és a merő pozícióharcon való túljuttatása szempontjából jelentene. Szemben a mai helyzettel, amikor a demokratikus diszkusszió olyan siralmasan kisszerű kérdéseken jut el a legmagasabb hőfokra, hogy melyik hivatal milyen pártnak jusson, az önkormányzati reform esetén az egész ország heves és mélyen egészséges izgalomba kerülne akörül a tisztán tárgyi, de demokratikus szempontból minden állásbetöltésnél fontosabb kérdésen, hogy az új önkormányzati egységek milyen területen alakuljanak meg, és egy-egy új egység lakossága milyen közös vállalkozásokba kezdjen. Csak ilyenfajta dolgokon keresztül lehetne elérni, hogy a koalíció két szüntelen egymás körmére vigyázó bizalmatlan üzlettársnak a viszonyából valóságos közös vállalkozássá váljék.

Bizonyára fel fog vetődni az az ellenvetés, hogy a magasabb önkormányzati kereteknek az újjárendezése nem kell hogy megakadályozza a községi választásokat. Nem szükséges elismételni, hogy a választásoknak önmagukért való erőltetése mi mindenféle veszéllyel jár. Itt elég két dolgot leszögeznünk. Az egyik az, hogy a választások sürgetése mindenekfelett pártszempontokból fakad, márpedig a pártok szerinti,



listás választásoknak éppen magasabb területi egységeknél van helye, míg a községekben az egyéni választásnak kellene szélesebb teret engedni. A másik, fontosabb szempont az, hogy a közigazgatási reformnak nemcsak a megyei keretek, hanem a községi, főleg kisközségi keretek tekintetében is nagyon sok elvégeznivalója van, tehát ezeket a kereteket sem helyes a választások előzetes megtartásával megerősíteni. A közigazgatási reform ügye mögött sokkal több tárgyi szempont áll, semmint-hogy szabad volna csupán aszerint megítélni, hogy mennyivel odázza el a választásokat. Különben is az alatt az idő alatt, ameddig a választásokat a mai helyzetben is elhúzhatja a koalíciós tényezők közül bárki, aki mindenáron el akarja húzni, az egész közigazgatási és önkormányzati reformot el lehet készíteni, és le lehet bonyolítani.

#### *A koalíció mélyebb összetartó erőinek megőrzése*

A reakciós szavazatokat felvevő pártok külön indulása, ennek alapján a koalíció arányszámainak a revideálása, a demokratikus koalíciónak bizonyos időre való intézményes és törvényes alapra helyezése önkormányzati viszonylatban is, végül egy átfogó közigazgatási és önkormányzati reform: ezek azok az intézkedések, melyeknek az együttes hatása megközelítőleg biztosítani képes csalás, trükkök és erőszak nélkül is azt, hogy az önkormányzati választások ne az úri restauráció jegyében folyjanak le.

Felvetődik azonban az a kérdés, hogy nem merő utópia-e ilyen és hasonló tervek készítése, s nem illúzió-e azt remélni, hogy a kisgazdapárt eredeti magva és a hozzácsapódott reakció elválaszthatók egymástól. Van olyan vélemény a koalíció mindkét oldalán, hogy ez lehetetlen, céltalan, sőt kártékony törekvés. A kiéleződés baloldali hívei szerint a kisgazdapárt és a reakció kapcsolata mögött mélyebb okként ott áll az úri osztály, a birtokló polgárság és a birtokló parasztság érdekközössége a feltörő proletártömegekkel szemben; a kiéleződés jobboldali hívei szerint pedig a veszélyeztetett nemzeti lét szempontja hívta életre és tartja fenn ezt a kapcsolatot a baloldal nemzetietlen tényezőivel szemben, s a frontok helyes felállításához immár nem kell más, mint a nemzeti alapon álló parasztpártot átcsalogatni a nemzeti oldalra. Mindketten megegyeznek abban, hogy a dolog természetéből folyó mind nagyobb fokú kiéleződésre kell számítanunk és berendezkednünk.

A kiéleződés kétségtelenül tovább súlyosbodhatik, ha nem vigyázunk rá, de alig hiszem, hogy ez szükségszerű, elháríthatatlan és kívánatos vol-

na. Első pillanatra úgy látszik, hogy a kiéleződés szószólói nagyon erős társadalmi tényekre hivatkoznának; közelről nézve azonban ezek a tények, legalábbis részben, ideológiai feltevéseknek és belevetítéseknek bizonyulnak. Nem kevésbé erős társadalmi tények állanak ugyanis a kiéleződéssel szemben is. Utaltunk már arra a vezetői garnitúrára, melyet a demokrácia a vidéki önkormányzatok kereteiben, de országos viszonylatban is feldobott. Ez a vezetői garnitúra pártközi értekezleteken, nemzeti bizottságokban, szaktanácskozásokon, pozíciókon való osztozkodásoknál és konkrét ügyek intézésénél nagyon is összetanult, s ennek az összetanulásnak mélyebb politikai és társadalmi háttere is van. Összetevődik ez a pártok régi vezetőiből és új szerzeményeiből, szakszervezeti vezetőkből, baloldali közírókból, a hosszú hátraszorítás után előkerült, ma néha konzervatívnak ható, de mégsem reakciós 1918-asokból és 1919-esekből, a demokráciával magukat azonosítani tudó igazgatási szakemberekből, a dzsentri jogászokkal szemben kevésbé előkelőnek számított vagy baloldaliság címén mellőzött értelmiségiekből, papokból, tanárokból, tanítókból, magántisztviselőkből, valamint közéletet élő kisgazdákból, iparosokból, kereskedőkből és mozgalmi iskolázottságú munkásokból és parasztokból. Mindezeket minden különbözőségük ellenére is politikai síkon összekapcsolja a Horthy-rezsim által többé-kevésbé elszenvedett üldözésnek, elnyomásnak, háttérbe szoríttatásnak vagy lenézésnek a közös élménye, bármilyen különböző módon gyakorlódott is ez a különböző kategóriákkal szemben. Lényeges momentum ebből a szempontból, hogy 1944. március 19-ének és október 15-ének döntő pillanataiban az egész konzervatív antifaszizmus – ellentétben pl. Romániával vagy Olaszországgal – olyan mértékben csődöt mondott, hogy az új Magyarország felépítésében a legszerényebb politikai részvétel igényével sem léphet fel, s ez a nélkülük alakult koalíció egyöntetűségét nagymértékben növeli. Az új vezető rétegnek a Horthy-rezsim feudális-úri-nagypolgári vezetésével szemben értelmiségi-kisember-proletár jellege van, s a földreformon kívül ez a kicserélődés az egyetlen változás, mely a magyar társadalom megmerevedett szerkezetét komolyan kikezdte. Ezért ennek az új vezetésnek az egységét, az öntudatát és – nem utolsósorban – a tisztaságát növelni kell, nem pedig veszni hagyni. Bármennyire komoly érdekkellentétek vannak is ezen belül a többé-kevésbé birtokló rétegek és a proletár rétegek között, a népi demokráciának éppen az a politikája, hogy ezt az ellentétet hátrateszi a feudális-úri-nagypolgári világ restaurációjának megakadályozására irányuló közös érdek jegyében. A kisgazdapárt által eredetileg és többségben ma is képviselt rétegek ennek az érdekközösségnek részesei, s ami őket e pillanatban jobbra

viszi, az részben mesterségesen keltett, részben az események által táplált félelmi komplexumból, a felsőbb rétegek által való túlságos vezetettségből, valamint az ideológiai és frazeológiai idegenségből táplálkozik sokkal inkább, mint érdekeik komoly veszélyeztetettségéből. Semmi sem volna veszedelmesebb, mint hogyha a kiszagdálnak és a reakciónak a kommunistáktól való félelem jegyében folyó közeledése szoros belső kapcsolattá válna. Társadalmi síkon ez azt jelentené, hogy az úri értékrend egy hátsó ajtón át újból szerephez jutna a demokratikus Magyarországon: egy háttérben maradó úri szelekció igyekezne a magyar demokrácia vezető rétegének rangsorát megadni azzal, hogy kit fogad be közülük és kit nem. Politikai síkon pedig arra vezetne, hogy a mai reális és nem reménytelen helyzetet felváltaná a végső harc két olyan tényező, a proletár forradalmiság és az úri ellenforradalom között, melyeket külön e célból ezután kellene újból erőre kaptatni. Egy ilyen harcban, mely minden adottság szerint úgyszem hazai erőkön dőlne el, a magyar demokratikus fejlődésnek sok a veszténivalója és kevés a nyernivalója. Igazi nagy izzású és minden latens erőt feldobó harc feltételei ugyanis alig vannak meg; ennek híján pedig az egésznek az a perspektívája, hogy a proletár forradalmiság nem tudna győzelme esetén sem tisztán népi vezető garnitúrát a semmiből elővarázsolni, az úri ellenforradalmiság győzelme esetén pedig veszendőbe menne az is, amit eddig haladtunk. Ezt pedig nem szabad kockáztatnunk, mert bármennyien is vannak, akik többet szeretnének, s bármennyien is, akik szebbet kívánnának, mégiscsak ez az, ami ablakot nyit a magyar nép számára egy szabadabb levegőjű jövő felé.

1946

## ZSIDÓKÉRDÉS MAGYARORSZÁGON 1944 UTÁN

1941-től 1945-ig munkaszolgálatban, karhatalmi atrocitások folytán, deportálásban, megsemmisítő táborokban és a nyilas rémuralom alatt elpusztult több mint félmillió magyar zsidó.<sup>104</sup> A megmaradtak s a hazatértek körül a felszabadulás után, az első megrendülés elmúltával mind érezhetőbben újból kialakult az antiszemitizmus. Hivatalos, félhivatalos, társadalmi és erkölcsi testületek részéről történtek ebben a kérdésben különféle megnyilatkozások, melyeknek tartalmát két egyszerű tételben lehet összefoglalni. Az egyik tétel annak a kijelentése, hogy a magyar nép többsége távol állt a németek és bérenceik által elkövetett mindeme szörnyűségektől, s a magyar nép jobbjai minden erejüktől telhetően megtektek ezek elhárítására. A másik tétel az újonnan megjelenő antiszemitizmus elítélése s annak kimondása, hogy minden erővel harcolni kell ellene. Ha bárhol, bármilyen jóakarató testület összeül, s megpróbál e kérdésben valami erkölcsileg emelkedettet, emberit és megnyugtatót mondani, akkor végül, akárhogy variálja is, nem tud mást mondani, mint ezt a kettőt; s valahol mélyen mindenki érzi, hogy sem az egyik, sem a másik nem mond semmit, pontosabban: nem mond ki valamit. Minden kísérlet azonban, amely eddig ennek a valaminek a kimondására irányult, balul végződött; s olyan nyílt vagy rejtett ellenségességet váltott ki, ami minden megvitatást és folytatást lehetetlenné tett. Azokat a megnyilatkozásokat, melyek a magyar nép egészének a zsidóüldözésekért és zsidógyilkolásokért való bizonyos felelősségéről és felelősségvállalásáról szóltak, hivatalosak is és a közvélemény is azzal utasították vissza, hogy nem helyes magunkat feketébb színben feltüntetni, mint amilyenek vagyunk. Mikor pedig egyházi férfiaknak egy nem hivatalos gyülekezete a magyar nép s a maguk egyháza nevében egyenesen *bocsánatot kért* a zsidóságtól,<sup>105</sup> e túlzottnak ítélt megalázkodást az ingerültségnek egy igen érezhető morajlása utasította vissza. A történet szörnyűsége felfedését és részletes leírását is érezhető kedvetlenséggel fogadják a hivatalosak s a közvélemény, bár

<sup>104</sup> Az áldozatok száma összesen kb. 550 ezerre tehető.

<sup>105</sup> Bibó az Országos Református Szabad Tanács 1946. augusztus 14–17-e között Nyíregyházán megtartott tanácskozására utal.

annyt belátnak, hogy a rettenetes élmények részben való feldolgozásának ezt a természetes és emberi útját elzárniok nem lehet. Történtek más oldalról olyan megnyilatkozások is, melyek a zsidókkal *szemben* hangsúlyozták, hogy a szenvedés jogcímeit nem sajátíthatják ki egyedül maguknak, vagy esetleg, kegyesebb formában, óva intették őket attól, hogy a megtorlás követelésében elveszítsék a mértéket, vagy hívták fel őket arra, hogy immár bocsássanak meg, s feledjék el a múltat. Ezeket a megnyilatkozásokat a zsidóság részéről fogadta olyan heves ingerültség, hogy utána csak visszavonni vagy kimagyarázni lehetett őket. Úgy látszik, minden és mindenki összeesküdött, hogy ebben az ügyben ne engedjen mást, mint semmitmondó dolgokat mondani. A sebek felszaggatása magában valóban nem használ sokat, de a kérdések elkenése és a valóságos helyzettel való szembe nem nézés a sebek minden felszaggatásánál károsabb. Vessük fel tehát nyíltan a kérdést, hogy vajon az a két konvencionális tétel, amit ebben a kérdésben eddig mindenki elmondott és elmond, elég-e ahhoz, hogy eligazításul és irányelvül szolgáljon: elég-e azt mondanunk, hogy a magyar nép *többsége* nem üldözte s nem gyilkolta a zsidókat, és megoldunk-e bármilyen kérdést azzal, hogy elítéljük s esetleg megbüntetjük az antiszemitizmus *megnyilvánulásait*?

## 1. Felelősségünk azért, ami történt

### *A zsidótörvények*

Foglaljuk össze először azt, ami történt. Magyarországon 1919-től egy olyan, alapjában feudális-konzervatív kormányzati forma uralkodott, mely zsidóellenes kilengések közepette született meg,<sup>106</sup> s a zsidók politikai és közhivatali lehetőségeinek a hátraszorításán s egyidejűleg gazdasági lehetőségeiknek a meghagyásán, sőt a monopolkapitalizmus révén való megerősítésén alapult. A politikai antiszemitizmus elfogadásának és a tekintélyes hányadában zsidók kezén lévő kapitalizmus támogatásának ez a kettős politikája kezdettől fogva létrehozott egy olyan feszültséget, melyben a „zsidókérdés” és annak „megoldása” a zsidók gazdasági hatalmának a felszámolásával vált azonos kérdéssé, s mint ilyen, úgy jelent meg, mint az ország első számú *szociális* kérdése. A konzervatív-feudális kormányzat pedig, bár elvileg mindenféle társadalmi kérdés felvetésének ellene volt, mégis, ha már el nem

<sup>106</sup> A fehérterror kb. 1000 áldozatának jelentős része zsidó volt.

kerülhette, könnyebben és szívesebben engedett ennek a zsidókra szorított problémafelvetésnek, mint az igazi szociális kérdés teljes szélességben való felvetésének. Különösen megnövekedett ez a feszültség a harmincas évek gazdasági válságától s még inkább a német hitlerizmus uralomra jutásától kezdve. Az osztrák Anschluss után pedig e feszültségen felül a hitleri Németország szomszédsága és az a tény, hogy az ország területi igényeinek az érvényesítését az ország vezetői és a nacionalista közvélemény a német politikai akciókkal legalábbis párhuzamos politikától várta, megérlelte azt, hogy ez a kormányzat is a zsidókat leszámazási alapon hátrányosan megkülönböztető törvényhozás útjára lépjen.<sup>107</sup> Ennek a törvényhozásnak a szükségességét ugyanakkor a konzervatív kormányzás európaibb elemei azzal indokolták, hogy a hitlerizmus további sorsát a németekkel való teljes szembefordulás elkerülése mellett kell kivárni, s közben a németek és a hazai antiszemita jobboldal követeléseit ilyen törvényes rendelkezésekkel kell kielégíteni, s ez egyúttal a zsidók számára is kisebb rosszat jelent, mint akár egy közvetlen nyilas uralom, akár pedig a németekkel való százszázalékos szembefordulás. Ennek az egész gondolatmenetnek – ha nem a fasizmussal való teljes szembefordulás kötelezettségéből, hanem szorosan a hazai zsidóság megmentésének szempontjából indulunk ki – bizonyos feltételek mellett igaza lehetett volna. Mint ahogyan igaza lett a romániai zsidóság megmaradása szempontjából Romániában, ahol egy körülbelül ilyenfajta politika kímélte meg a romániai zsidóság többségének az életét<sup>108</sup> attól a sorstól, mely mind a németeket száz százalékgig követő, mind pedig a németekkel száz százalékgig szembeforduló országok zsidóságát érte. De csak akkor lehetett volna igaza egy ilyen politikának, ha egészen világosan és egészen határozottan tudja, hogy ezt akarja; tehát a zsidóellenes törvényhozás terén a politikailag még indokolható minimumra szorítkozik, egyidejűen a szélsőjobboldali elemek politikai érvényesülésének a lehetőségét egészen határozott és éles intézkedésekkel elvágja, s kellő pillanatban a német szövetségből való kiugrás alkalmát megragadja. Magyarországon mindennek az ellenkezője történt. Az egész magyarországi zsidótörvényhozás alaptörvénye, a második zsidótörvény<sup>109</sup> azon a bizonyos minimumon szá-

<sup>107</sup> Az első zsidótörvény, az 1938:XV. tc. a zsidók arányszámát az ország gazdasági és szellemi életében 20%-ra korlátozta.

<sup>108</sup> Tegyük hozzá, hogy akik viszont elpusztultak, azokat nem a német, hanem maguk a román hatóságok semmisítették meg.

<sup>109</sup> Az 1939:IV. tc. sokkal súlyosabb volt, mint az előző; a zsidók arányszámát a gazdasági életben és az értelmiségi pályákon már 12, ill. 6%-ban korlátozta, és további állampolgári, valamint politikai jogfosztást is előírt.

mos ponton túlment; abban azonban, hogy a zsidók megmentésének az eszköze legyen, nem is annyira a tartalma akadályozta meg, mint inkább a létrejövetelének a körülményei: az, hogy ezt a törvényt a szélsőjobboldal biztatására, a vele való versengés és egyezkedés jegyében hozták meg, s eltűrték, hogy ezt a végső engedménynek szánt törvényt a másik fél csak kiindulópontnak és kezdetnek tekintse. Minthogy pedig a zsidótörvényt nem a szélsőjobboldal teljes és erélyes leverése követte, hanem a magyar nyilas és imrédysta pártok közéleti agitációja, sajtóbeli uszítása és a németek felé való állandó felajánlkozása, ezért az alapvető zsidótörvényt természetesen évenként új meg új zsidótörvényeknek kellett követniök, melyek mind határozottabban fajelméleti és zsidóüldöző alapon állottak. Közben azonban a kormányzat feudális-konzervatív elemei aránylag sikerrel biztosították azt, hogy a zsidótörvényhozás, a zsidó nagykapitalizmus lehető kímélete mellett, inkább a zsidó középosztály, kispolgárság és proletariátus nyomorgatásában álljon; mindaz a szociális feszítőerő tehát, mely bármilyen ferdén, de benne volt a zsidótörvényhozás melletti tömeghangulatban, a „kérdést” továbbra is elintézetlennek tudta és látta. Így a zsidók ellen való törvényhozás nem kifogta, hanem megdagasztotta a jobboldal vitorláiban a szelet, s nem elhárította a véres zsidóüldözés veszélyét, hanem „legális” formák között hozzászoktatta a magyar társadalmat a zsidóknak az emberi méltóság közös sáncaiból való kirekesztéséhez. A zsidótörvényeket tehát nyomon követték a jobboldallal való versengés jegyében olyan intézkedések is, melyek a zsidók számára az emberi élet minden területén először az emberi méltóság degradálását, azután pedig mind rohamosabb módon a fizikai és életbiztonság megszűnését jelentették.

### *A zsidóüldözések és zsidógyilkolások*

Kezdődött ez azzal, hogy a visszacsatolásokat s a visszacsatolt területeken a katonai közigazgatás lehetőségét a hadsereg magasabb és alacsonyabb vezetőinek tekintélyes része kezdettől fogva s mind nagyobb mértékben arra használta fel, hogy saját hatáskörében a zsidókat többé-kevésbé törvényen kívüli állapotba helyezze, s úgy kezelje, ahogy felfogása szerint őket egy igazi nacionalista közigazgatásnak kezelnie kell. Nemsokára megkezdődött a zsidóknak honvédelmi munkaszolgálatra való nagyobb mértékű igénybevétele is, amely mind teljesebb-teljesebb kiszolgáltatottságot jelentett, rengeteg komizságra és embergyöttrésre adott alkalmat, a hadműve-



leti területen pedig helyenként a szabályos emberirtás formáját vette fel,<sup>110</sup> amit számos magasabb parancsnok is kifejezetten támogatott. 1941-ben, nem sokkal a háborúba való belépésünk után, magyar rendészeti hatóságok rendezetlen állampolgárság címén húszezernyi zsidót deportáltak Galíciába, ahol azokat az ottani német katonai igazgatás átvette, s rövid úton elpusztította. A további ilyen akciók erre abbamaradtak. Közben azonban hol itt, hol ott buzdult neki egy magasabb vagy alacsonyabb rangú hatósági személy, s hol a vasúton, hol a korzón, hol a Római-parton állt neki a zsidók összeszedésének, inzultálásának, eltávolításának. Ezeket az akciókat újból meg újból leállították, de sohasem úgy, hogy alapvetően elment volna a kedve mindenkinek az ilyenektől. Sőt csak ezután következett a felelőtlen akciók tetőpontja: az 1942 januárjában lezajlott újvidéki vérfürdő, amikor partizánok elleni razzia címén honi, nem harcoló, reguláris katonai alakulatok megszállottak egy várost és több községet, s ott egyes magasabb parancsnokaik biztatására, parancsára gyermekeket és asszonyokat sem kímélő szabályos vérfürdőt és szabad rablást rendeztek, melynek városi áldozatai túlnyomó részben zsidók voltak.<sup>111</sup> Ebből, noha a főbűnösök büntetlenül Németországba menekülhettek, újabb megdöbbenés és megtorpanás származott, de eltelt egy fél esztendő, míg az illetékesek egyáltalán hajlandóknak mutatkoztak elhinni, hogy mi történt. Mégis 1942 nyarától, Nagy Vilmos honvédelmi minisztersége<sup>112</sup> alatt kiderült, hogy egyes katonák felelőtlen garázdálkodását, ha nem is könnyen, de meg lehet fékezni, s a munkaszolgálatot is lehet egy valamennyire rendezett katonai üzemmé tenni. Bár közben az antiszemita tömeghangulat kielégítése címén újabb zsidótörvények keletkeztek, mégis már-már úgy látszott, hogy az országnak sikerül a német szövetség öleléséből lassan kihúznia magát, s az elvadulás mindeme jelenségei ellenére a zsidókat is meg lehet menteni a közvetlen német uralom alá került zsidók sorsától.

1944. március 19-én azonban megkezdődött Magyarország német megszállása, s háromnapos habozás után a kormányzó a Sztójay-kormány kinevezésével beadta a derekát. A megszállók hamarosan elhatározták a magyar zsidóság deportálását és kiirtását. A megszállás után nemsokára megjelent a megkülönböztető jel viselését elrendelő rendelet, ezt követte a zsidók gettókba tömörítése. A deportálást a németek a nyilas irányítás alatt álló magyar közrendészeti hatóságok, főleg a csendőrség segítségével

<sup>110</sup> Ennek a német megszállásig 42 ezer ember esett áldozatául.

<sup>111</sup> A vérengzéssorozat következtében összesen kb. 700 zsidó halt meg, ebből az újvidékiek száma félszáz körül volt.

<sup>112</sup> Nagybaczoni Nagy Vilmos (1884–1976): honvédelmi miniszter 1942–43 között.

hajtották végre. Ez gyakorlatilag úgy történt, hogy a deportálás módját és menetrendjét a németek szabták meg, a zsidók összeszedését és vagonba rakását a csendőrök végezték igen kegyetlenül, a szerelvényeket a németek vették át s vitték ki; a magyar hadsereg és a magyar közigazgatás pedig, kedvtelenül vagy szívesen, embertelenül vagy emberségesen, elvégezte azokat a másodrendű feladatokat, amelyeket a deportálás felvetett: táborok felállítását, élelmezését, iratok kiadását és felülvizsgálatát, mentesítések elbírálását, szerelvények irányítását stb. Már maga az összeszedés, az eldugott értékekre irányuló esetleges vallatás, a vagonba rakás és az elszállítás a legtöbb helyen borzalmas feltételek között történt, amibe terhes asszonyok, szülő nők, betegek, gyermekek és öregek sokasága pusztult bele, s fizikailag erős emberek sokasága örült meg. A deportáltak túlnyomó része német megsemmisítő táborokba került, az emberi méltóság semmibevevésének olyan körülményei közé, melynek párját a történelem az ókori és keleti rabszolgaság és a gladiátorjátékok számbavételével sem ismerte eddig: az embereknek korra és nemre való tekintet nélkül, kopaszon és meztelenül való kiválogatása után, szinte elképzelhetetlen élelmezési és tisztasági viszonyok közepette, gázkamrákon, kőbányákon, agyonzsúfolt barakkokon, napokig tartó gyalogmeneteken, tábori bordélyházakon és embereken kísérletező orvosi laboratóriumokon keresztül irányították őket az ott szokásos halálnemek, a gázhalál, a tűzhalál, a tarkólövés, az agyonveretés, az agyonkínzgatás, az agyondolgoztatás, az éhhalál, a fagyhalál és az orvosi kísérletek áldozataiként való elpusztulás felé. Az egész megnagyobbodott Magyarországról összeszedett deportáltak száma körülbelül hétszázezer körül volt; ezeknek túlnyomó része német megsemmisítő táborokban pusztult el; vagy százezer-egynéhány azok közül, akik mindezt túléltek, vagy szelídebb táborokba, mezőgazdasági munkára kerültek, tért vissza, a többi Németországban s onnan egyéb külföldre szóródott szét.

1944 nyarára már mindezekről meglehetősen világos kép kezdett kialakulni mind a magyar hatóságok, mind a magyar közvélemény előtt, s körülbelül egyszerre futott be a kormányhoz a svéd király, a pápa és a magyar egyházak intervenciója<sup>113</sup> a deportálások beszüntetése iránt, s a szövetséges hatalmak nyilatkozatai mélységes undorukról és komoly fenyegetéseik a bekövetkező retorziókról. Ezzel egyidejűen s ezzel összefüggésben történt a Sztójay-kormány nyilas elemeinek a háttérbe szorulása, míg az

<sup>113</sup> V. Gusztáv svéd király 1944. június 30-án táviratban, XII. Pius pápa június 25-én üzenetben, a magyar evangélikus és református egyház vezetése június 21-én közös memorandumban, Serédi Jusztinián katolikus hercegprímás június 29-én főpásztori körlevélben kérte a kormányzót, ill. a miniszterelnököt a zsidóüldözések beszüntetésére.

imrédysták más okból már korábban kiváltak. Mindennek együttvéve az lett a következménye, hogy a deportálások félbeszakadtak, és a budapesti zsidók deportálása elmaradt. A Pest környéki zsidókat azonban egy vidéki táborba vitték, amelyet utóbb a németek rajtaütéssel elfoglaltak és szintén deportáltak.

A következő pár hónapot a zsidók különféle címeken való mentesítésének s a németek felé a zsidóellenes buzgalom markírozásának az elmentmondó és felemás kísérletei töltötték ki egészen 1944. október 15-ig, amikor a kormányzó bejelentette a háborúból való kilépést, de egyúttal minden ellenállás és ellenállási parancs nélkül átadta a hatalmat a nyilasoknak. A zsidóüldözések addigi szünetét ezzel újabb, de most már csaknem teljesen fejtelten akció váltotta fel. A budapesti zsidókat egy nagy gettóba tömörítették, a várost pedig nyilaskülönítmények járták, melyek gyermekotthonokban elrejtett gyermekek, kórházakban fekvők, bujkálók s a gettóból ötletszerűen összeszedettek legyilkolásával foglalkoztak. Az ostrom fejtelenségei a gettó elpusztításának az utolsó percig táplált terveit végül is elodázták egészen a felszabadulásig, amit itthon százezer-egynéhány magyar zsidó élt meg, túlnyomórészt Budapesten.<sup>114</sup>

Az elpusztult zsidók száma a deportált, munkaszolgálatos, újvidéki és egyéb áldozatokat egybevéve minden körülmények között felül maradt a félmillió, ami gyakorlatilag a vidéki, kárpátaljai és erdélyi magyar zsidóság részbeni vagy teljes elpusztulását jelenti.

### *A magyar társadalom és a zsidótörvények*

Ha mármost azt keressük, hogy a magyar nép mindezeket az akciókat hogyan fogadta, akkor különbséget kell tennünk a között, hogy ki mindenki és hogyan engedett a zsidók gazdasági visszaszorítását központi nemzeti kérdésként beállító közvélekedés szuggesztíójának, és a között, hogy ki mindenki és hogyan asszisztált az emberi méltóság megcsúfolásának és emberek tömeges halálba hurcolásának akcióihoz. A zsidók gazdasági háttérbe szorítására irányuló akciók a maguk idejében egy meglehetősen erős országos tömeghangulatot tudtak maguk mögött. Ha azt a kérdést vetjük fel, hogy e tömeghangulat mögött ott volt-e vagy nem volt ott a magyar nép többsége, akkor mindenek-

<sup>114</sup> 1945 végén az 1944-ben Magyarországhoz tartozó területeken 255 000, a trianoni területen 190 000 zsidó élt. A Budapesten élők közül kb. 120 ezret a fővárosban ért a felszabadulás.

előtt arra kell vigyáznunk, hogy ilyen kifejezésekkel, mint a „magyar nép többsége”, ne űzzünk szemfényvesztést. A magyar nép többségét a paraszti társadalmi helyzet zártságában élő magyar szegényparasztság alkotja, mely egészben soha nem volt sem ellene, sem mellette azoknak a dolgoknak és ellentéteknek, amelyek a „messzi város” lakóit egymással szembeállították, s így volt a zsidótörvényekkel is. Ha azonban a magyar szegényparasztság e passzív közönyétől eltekintünk, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy a zsidótörvényhozás mellett, ha nem is egy világosan látható többség, de mindenestre több tömegező mutatkozott meg, mint ellene, s az 1939-es választások pillanatában kétségtelenül úgy látszott, hogy az a szimpátia, mely Magyarországon mindenkor kijárt a legaktívabb és legtámadóbb *ellenzéki* pártnak, ezúttal a nyilas és más jobboldali pártok mellett áll leginkább.<sup>115</sup> Az ugyan nem volt vitás, hogy az ország egyetlen, igazán szervezett tömegereje, a szervezett munkásság politikai mozgalma a zsidótörvényekkel szemben áll; de ha ezt a szervezett tömegezőt valaki teljes erővel a zsidótörvényhozás ellen akarta volna – ha abban az időben egyáltalán tudta volna – mozgósítani, akkor ebben a kérdésben csak a mozgalom legöntudatosabb és legszervezettebb tagjaira számíthatott volna, de semmiképpen sem a csatlakozók ama sokaságára, mely egy öntudatos és szervezett mag körül *tömegeket* hoz létre.

A zsidótörvényhozás mellett megnyilvánuló eme tömeghangulat kétségtelenül súlyos tünete volt a magyar politikai fejlődés zsákutcájának, a vezető rétegek és tömegek politikai érettség hiányának s a minden ember politikai egyenlőségét és egyenlő emberi méltóságát valló európai eszmevilág elégtelen begyökerezettségének. Ha azonban tekintetbe vesszük a magyar politikai fejlődésnek az utóbbi száz esztendőben, különösen pedig az ellenforradalom huszonöt esztendejében való súlyos zsákutcába szorulását, akkor különösen nem csodálkozhatunk, hogy oly meggyőzővé és általánossá tudott lenni az a nézet, mely szerint a magyar közélet és gazdasági élet egészségtelenségének központi jelensége a zsidóknak a magyar kapitalizmus szerkezetében elfoglalt kiemelkedő helyzete – holott valójában ez csak egy mellékes tünete volt annak, hogy a magyar tömegek polgári fejlődése feudális-hierarchikus szerkezetekben rekedt meg, s a belőlük való kitörés egyenes lehetőségével elakadt. Ilyen módon válhatott az a szólam, hogy „a zsidókérdést valahogyan meg kell oldani”, ama szólamok egyikévé, melyeket szinte reménytelen volt kereken tagadni, hosszadalmas és alapos megcáfolásukat

<sup>115</sup> A mandátumok kb. 19%-át szerezték meg.

pedig az emberek eleresztették a fülük mellett. A zsidókérdés e „megoldása” alatt pedig legtöbbször azt a gyermekeken egyszerű dolgot értették, hogy néhány törvényes intézkedés „rendelje el”, hogy a zsidók kevesebbet, s a nem zsidók többet keressenek, anélkül hogy a gazdaság és társadalom egész szerkezete lényegesen megváltoznék. Az, hogy a jövedelemeloszlás bizonyos egyenlőtlenségeinek a kiegyenlítése címén szított vagy szabadjára hagyott zsidóellenes tömeghangulat és ezt megkönnyítő leszármazási megkülönböztetés nagyon könnyen átmegy zsidók üldözésébe és gyilkolásába is – ez a történelmi tapasztalat a harmincas években csak a zsidók idegeibe volt beírva, a többiek számára ennek semmi különös meggyőző ereje nem volt, s ezen valóban nem lehet csodálkoznunk. Azt pedig irreális lett volna elképzelni, hogy az állampolgársági egyenlőség elveinek a zsidókkal szemben való áttörésével komoly erővel szembeforduljon egy olyan ország, melynek vezető rétege az állampolgári egyenlőséget a saját népével szemben sohasem vette komolyan, s melynek értelmisége, polgársága és középosztálya – keresztény és zsidó egyaránt – idestova száz éve asszisztált túlnyomó részében meglehetősen passzív módon olyan kormányzási rendszereknek, melyek az állampolgársági egyenlőséget elvben vallották, de komolyan nem vették.

A zsidótörvények vonatkozásában felállítandó erkölcsi mérlegnek azonban a zsidótörvényhozás helyeslésének a kérdésén kívül van egy sokkalta súlyosabb tétele is: a zsidótörvény végrehajtása során napvilágra jutott társadalmi erkölcsi süllyedés. E törvények ugyanis széles középosztályi, kispolgári és kispolgárosodó rétegek számára azt a lehetőséget jelentették, hogy személyes erőfeszítés nélkül, az állam jóvoltából, mások kialakult egzisztenciájának a rovására maguknak új, sokkal előnyösebb egzisztenciákat alapíthattak anélkül, hogy mindennek valami igazi és átfogó társadalmi cél valami komolyabb igazolást adott volna. Hiába jelentkezett az egész akció a szociális igazságtételnek, a javak egyenletesebb elosztásának a jegyében, valójában semmi ilyen nem nőhetett ki belőle, mert hiszen az volt az egésznek lényege, hogy igazi társadalmi reformra ne kerüljön sor, s ha a szociális frazeológia vagy demagógia bizonyos határokon túllépett, az oly kapkodó ellenforradalmi államhatalom egyszerre megtalálta az ökleit. A szociális frazeológia csak arra volt jó, hogy sok ingadozó ember erkölcsi ellenkezését eloszlassa, nem is beszélve azokról, akik csupán közvetve, az állások és lehetőségek megszaporodása által részesedtek az egész folyamatból, s így nem kerültek közvetlenül szembe magával azzal, akit eddigi egzisztenciájából kimozdítottak. Az egész politika alapvető hazugsága tehát gyakorlatilag azzal az eredménnyel járt, hogy mivel nem támaszkodhatott

igazi és tiszta reformszándékokra, kénytelen volt az alantasabb indulatokra apellálni. Ettől kezdve szokták meg a magyar társadalom széles rétegei azt, hogy nemcsak munkával és vállalkozással lehet egzisztenciát alapítani, hanem úgy is, hogy valaki másnak a már kialakított egzisztenciáját kinézi magának, s aztán az illetőt feljelenti, nagyszülőit kikutatja, állásából kidobhatja, üzletét kiigényli, őt magát esetleg internáltatja, egzisztenciáját pedig birtokba veszi. Ezek a lehetőségek egyrészt napfényre hozták, másrészt tovább súlyosbították a magyar társadalom erkölcsi süllyedésének a folyamatát, s e társadalom tekintélyes hányadának mohó kapzsiságáról, képmutató gátlásmentességéről vagy a legjobb esetben is rideg törtetéséről olyan megdöbbentő képet mutattak, ami nemcsak az érintett zsidók számára jelentett el nem felejthető megrázkódtatást, hanem egyáltalán minden jobb érzésű magyar számára is.

### *A magyar társadalom és a zsidóüldözések*

Ismerve azokat az okokat, melyek a zsidókérdésnek a zsidótörvények formájában való „megoldását” az ország széles rétegei előtt oly eredményesen tüntették fel társadalmi reformnak, meglehetősen hiábavaló lett volna ebben a helyzetben azt várni, hogy az ország elemi erejű felháborodással visszautasítja a zsidókat megkülönböztető törvényhozást és a zsidók gazdasági visszaszorítására, arányszámaik leszorítására, földjük szétesztására stb. vonatkozó intézkedéseket. De igenis nem lett volna irreális azt várni, hogy amikor ez átmegy az emberi méltóság arculcsapásába és a fizikai üldözésbe, hogy akkor ugyanez a társadalom meghököljön, és az akció ellen forduljon. Ennek voltak is bizonyos tünetei, s annak az arculatnak, amit a magyar társadalom ebben a helyzetben mutatott, nem vitásan van pozitív oldala is. Emberek sokasága, köztük olyanok, akik azelőtt sem különösen zsidóbarátok, sem különösen demokraták vagy antifasiszták nem voltak, foglalkozott ettől kezdve a zsidók megmentésével: akciókat kezdeményeztek, hatóságokhoz szaladgáltak, a hatalmon levők lelkiismeretét rázogatták, beadványokat gyártottak, külföldi képviseltek keretében, zárdákban, lelkési hivatalokban, munkásszervezetekben, magánlakásokban, pincékben, falusi házakban bújtattak embereket, vettek át gyerekeket, gyártottak hamis papírokat, irányították az embereket biztosabb helyre, s néha az ismeretlenség vagy elfelejtettség homályából bukkant elő olyan segítő szándék, melyre nem is számított senki. Bizonyosan vannak ezrével olyan emberek, akik életüket ezeknek a hol egyéni, hol szervezettebb erőfeszítéseknek köszönhetik.



De mindez csak csepp volt a tengerben, s nem is az ellenségesség tengerében, hanem, ami ennél sokkal rosszabb, a zavarodottság, az ingadozás, a segíteni nem merés és a segítség előli kitérés tengerében. Ne felejtsük el, hogy a megmaradt kétszázezernyi magyar zsidóságból százezernyi a budapesti gettóban élte át az ostromot, ahol nem annyira a gettó érdekében közbenjárók, még kevésbé a magyar társadalom jóvoltából maradtak meg, hanem azért, mert pribékjeiknek már nem volt idejük és elszántságuk az elpusztításukra: a többi zsidóság nagyobb része deportálásból tért meg. Optikai csalódás, ha azt számoljuk, hogy ismerőseink közül mily sokan bujkáltak s menekültek meg mások segítségével; azok ugyanis, akiken valaki segített, igen nagy részben kikeresztelkedettek, társaságbeliek, összeházasodottak, magyar szakmai és intellektuális közösségek tagjai vagy a szervezett munkásság mozgalmi közösségének tagjai voltak, vagyis olyanok, akik számára valamilyen szorosabb, zártabb közösség szolidaritásába való beletartozás adott menekülési lehetőséget és kapcsolatokat. Azok, akik minden ilyen külön kapcsolat nélkül egyszerűen csak a magyar társadalom átlagos, véletlenül melléjük került tagjainak az emberszeretetét, a segítőkészségét és az áldozatkészségét tapasztalták meg, kétségtelenül nagyon erősen kisebbségben vannak. Bármennyi együttérzés, segítőkészség volt itt is, ott is ebben az országban, az üldözöttek nem érezték és nem érezhették azt, hogy az ország, a közösség egészben mellettük áll, egészben velük együtt érez. Elmondhatunk annyi igaz történetet, amennyit akarunk, az emberszeretet és a segítség hazai hőseiről; azt komolyan egy percig csak képzelni is, hogy az üldözött zsidóság *egészének* a magyarság *egészével* szemben *hálára van oka*, hogy az üldözések alatt a magyarság viselkedése folytán vele jobban *összeforrt*, mint addig – mint ahogy igenis jobban összeforrt a dánokkal, hollandokkal, jugoszlávokkal, franciákkal, sőt olaszokkal is –, azt komolyan nem állíthatja senki sem. S ez a döntő, a többi csak mese. Ha mondjuk Dániában – hogy egy nem harcoló országról beszéljünk – egy üldözött abba a helyzetbe került, hogy az első nyitott kapu alá be kellett menekülnie, az első útjába eső házban segítséget kellett kérnie, túlnyomó valószínűséggel arra számíthatott, hogy ezt valami módon meg is kapja, s ha nem is talál minden házban a teljes önfeláldozásig menő segítségre, mindenesetre olyanokra talál, akik magukat az ő ügyével azonosítják, s a gondját igyekeznek felvenni; kisebb részben számíthatott esetleg közönyre, elutasításra vagy óvatos elhúzódsra; arra pedig, hogy üldözőinek feladják, csak mint valami kivételes szerencsétlenségre kellett számítania. Ezzel szemben Magyarországon, ha ismeretlen házba egyáltalán be mert kopogni, a közönyre, elutasításra és elhúzódsra szá-



míthatott, mint normális valószínűsége, a feladásra mint aránylag kisebb mértékű, de még mindig reális valószínűsége, s a segítségre, mint váratlan, alig remélt szerencsére. Ezekben a valószínűségi számokban benne van az, ami a magyarságnak mint egésznek, mint közösségnek a viselkedéséről az üldözöttek szemében megmutatkozott: s annak ellenére, hogy a bajba jutottak és cserbenhagyottak túlnyomó része nem élte túl a bajt, még a túléltek között is többen vannak azok, akik elfordulásra, cserbenhagyásra, hajszoltságra és kiszolgáltatottságra emlékeznek, mint azok, akik segítségre és együttérzésre. S ezekben a tapasztalatokban nem a zsidógyűlölő vagy a kereken és egyszerűen részvétlen vagy gyáva emberek viselkedése volt a legsúlyosabb. Hiszen a zsidók azt, hogy őket sok ember gyűlöli szerte a világon s itt nálunk is, régóta tudják; hogy az emberek között sok a részvétlen, hálátlan, kényelmes és gyáva, ezt minden bajba jutott és segítségre szoruló megtapasztalja. Nem ezt a legnehezebb elfelejteni, hanem a zsidókkal továbbra is érintkező, őket sajnáló, sőt esetleg a segítséget sem megtagadó, tisztességes embereknek a felemásan zavarodott és süketen értetlen viselkedését az ő végső kiszolgáltatottságukkal, hajszoltságukkal és halálfélelmükkel s üldözőik embertelenségével, vad vérszomjával és erkölcsi nihilizmusával szemben: azt az ismerőst, aki egyszerűen nem volt hajlandó elhinni mindazt, amitől ők joggal és okkal rettegtek; azt, aki teljes együttérzésének kifejezése mellett kifejtette nekik, hogy ennek ellenére kénytelen, mint magyar hazafi vagy mint meggyőződéses antibolsevista, tovább is a németek győzelmét kívánni; vagy azokat az együttérzőket, akik sajnálkozásukat megtoldották egy kis erkölcsi leckéztetéssel arról, hogy „lám, nem kellett volna, míg jól ment, ilyenek vagy amolyannak lenni”; vagy arról, hogy „lám, még most is milyen szemtelenek és követelődzöek vagytok”; vagy azokat, akik kijelentették, hogy képesek segíteni vagy eljárni azok érdekében, akik ezt „megérdemlik”; vagy azt a papot, aki készséggel és előzékenyen fogadta áttérési szándékukat, de ingerülten kérte tőlük számon, hogy nem tanulják eléggé a katekizmust, s meggyőződés nélkül, „érdekből” térnek ki; vagy azt a tisztviselőt, aki udvariasan kiadott nekik valami bizonyítványt, de mikor ezen felbátorodva egy kis igazítást kértek azon a bizonyítványon, felháborodottan utasította el őket, s azt mondta vagy éreztette, hogy „íme, ilyenek vagytok: nem átallanátok önző »érdekeitekért« egy feddhetetlen közhivatalnokot bűnre csábítani”. Ezek az élmények adták az üldözött zsidók számára azt az elviselhetetlen érzést, hogy ebben az országban gyűlöleten és gyávaságon túl a süket értetlenségnek és idegenségnek egy olyan fala létezik számukra, melyet nem lehet áttörni.

## A közigazgatás és az egyházak állásfoglalása

Elégteleneknek bizonyultak az európaiságnak és az emberségnek azok a szervezettebb gócai is, melyekről még a súlyos előzményektől terhelt magyar helyzetben is remélni lehetett, hogy az európai módszerek és az emberi méltóság sárba tiprásával szemben eredményes ellenállást fognak tanúsítani. Ilyenek voltak a magyar közigazgatás kulturált, jogtisztelő európai fele és a magyar keresztény egyházak. Ma gyakran halljuk annak hangoztatását, hogy ezek igenis távol tartották magukat az üldözésektől – rendszerint olyan vádakkal a cáfolatául, melyek viszont egyes csúnya esetek alapján egyenesen az üldözések cinkosaként állítják be őket. Nem hiszem, hogy különösen értelmes dolog volna kétségbe vonni, hogy az üldözésektől egészen távol tartották magukat – a baj az volt, hogy tekintélyes részükben túlságosan is *távol* tartották magukat az üldözések szörnyű tényeitől.

A magyar *közigazgatásnak*, a magyar hivatalnoki karnak nem vitásan volt egy európai fele is, melynek jogtisztelete, szakszerűsége és lelkiismeretessége élesen és világosan különbözött a magyar közigazgatás hatalmaskodó, dilettáns, emberi méltóságot nem tisztelő másik felétől. A magyar közigazgatásnak és hivatalnokságnak e jobbik része a zsidótörvények korszakában a zsidótörvények alkalmazását igyekezett a jogrend, a jogbiztonság keretei között tartani, s abban az időben valóban ez volt a legokosabb és leghelyesebb, amit tehetett. Bizonyos vonatkozásokban azonban (az élet-halált jelentő állampolgársági ügyek kezelése,<sup>116</sup> fajgyalázási törvények végrehajtása<sup>117</sup> stb.), főleg bizonyos időponttól, a német megszállás időpontjától kezdve ennél többre lett volna szükség: meg kellett volna alapítani az egész államhatalom politikai, erkölcsi és jogi törvényességének a részleges, majd utóbb teljes megszűnését és ennek megfelelően cselekedni. Ehelyett a közigazgatás még emberségesebb részében is nagyobb részt abban a szellemben működött, hogy a törvényes magyar kormánynak a törvényes intézkedéseit hajtja végre, amelyek csupán kegyetlen és erőszakos végrehajtó közegek kezében vezettek különféle borzalmakra. Közigazgatási vezetők, táboradminisztrálók, anyakönyvi hatóságok, akik a zsidók deportálásával kapcsolatos teendőket végezték, még ha kedvetlenül csinálták is, azért a szabályos kötelességteljesítés jegyében s komoly

<sup>116</sup> A világháború után a szomszédos országokból – mindenekelőtt Lengyelországból – sok zsidó menekült hazánkba, de azokat, akik nem kaptak állampolgárságot, 1941-ben internálták, majd átadták a németeknek.

<sup>117</sup> A zsidók és nem zsidók házasságát tiltó 1941:XV. tc.-t nevezték így.

ellenkezést nem kockáztatva engedelmeskedtek feletteseiknek és a rendeleteknek. Arról, hogy a magyar közigazgatásban mindezeknek az intézkedéseknek valami összefüggő és hatásos bojkottálása történt volna, ami az egy egyénre eső kockázatot lényegesen csökkentette volna, ugyanakkor, amikor a deportálást véghezvinni akaró tényezőknek alig leküzdhető s a háborús összevisszaság növekedésével mind kevésbé leküzdhető nehézséget okozott volna, nem volt szó. De nemcsak egységes szembefordulás, de a tisztviselői engedelmisség és lojalitás egyéni, alkalmi beszüntetése is aránylag kismértékben következett be; a tisztviselők nagyobb része továbbra is megőrizte mindenféle csalással, hamisítással szemben való húzódozását, nem nézett szembe azzal a ténnyel, hogy egy gyilkos és rabló állam becsapásáról volna csak szó, hanem úgy érezte, hogy erkölcsileg tisztább marad, ha jó okokkal bebizonyítja magának, hogy konkrét esetben a csalásnak, a hamisításnak nincs értelme és nincs haszna. Odáig csak nagyon kevesen jutottak el, hogy az államhatalmat gengszterbandának, rendeleteit papírcfatoknak s a velük szemben való engedetlenséget, kijátszást és hamisítást erkölcsi kötelességnek tekintsék. Ide már csak későn, október 15-e után jutottak el nagyobb számban, de az a bizonytalanság, amit az ország legfelsőbb vezetői a háborúból való kilépés bejelentésénél és a Szálasi-kormány uralomra engedésénél mutattak, még mindig elég volt számos ember megzavarásához.

Hasonlóképpen megbénította az államhatalom törvényességének hite és a hitlerizmus erkölcsi nihilizmusával való szembe nem nézés az *egyházak* akcióit is. Nem arról beszélek, hogy létezik egy egyházas antiszemitizmus is, mely az egyház megszabta elvi és gyakorlati határok között a zsidók hátrányos megkülönböztetését sem ítélte el, s amelynek alapján egyházi férfiak mindmáig gyakran részesítik a zsidókat erkölcsi leckéztetésben; nem csodálom, hogy a zsidók ezt nem szeretik, de ez még nem ok arra, hogy ezt egy kalap alá vegyük a modern, tömeggyilkos antiszemitizmussal, amelynek az egyházas antiszemitizmus történeti előzménye, azonban vele sem szociológiailag, sem erkölcsileg nem azonosítható minden további nélkül. A baj ott kezdődött, hogy a modern, tömeggyilkos antiszemitizmus már rég vígan gyakorlatozott körös-körül a szomszédunkban, mikor a magyar egyházak az egész kérdést még mindig a megszokott módon kezelték, mert örvendezve látták, hogy idehaza egy konzervatív, az európai formákra láthatóan súlyt fektető, az egyházakat s azok szempontjait tisztelő kormányzat létezik, tehát nem aktuális a hitlerizmus és a fajelmélet erkölcsi nihilizmusával különös élességgel foglalkozni s ezzel kényelmetlenséget okozni ennek a derék kormányznak, mely külpolitikai okokból kénytelen a hitlerizmussal

némileg együtt haladni. Az első két zsidótörvény egyházi részről való megszavazásának az indokai azonosak voltak azokkal, amelyek általában a kormányzat konzervatív és európai elemeit erre indították; ennek mérlegéről már beszéltünk. A fajelmélettel, a ködös népi-nemzeti metafizikával, a faj, a nemzet, a vér, az erőszak istenítésével szemben több ízben történtek itt is, ott is elítélő egyházi megnyilatkozások; a fajvédelmi törvény alkalmat adott az egyházi szempontok, a megkeresztelés stb. semmibevétele ellen való hivatalos tiltakozásra, a deportálások pedig a deportálások folytatása és a megkereszteltek gettóba kényszerítése elleni – részben sikeres – közbenjárásra és tiltakozásra. Arra azonban az egyházak nem láttak okot még 1944. március 19-e és október 15-e között sem, hogy az irántuk oly tiszteletteljes magyar kormányzattal s annak általuk ismert és megszokott vezetőivel szemben minden tekintet felregegyenek, s az állam vezetőit, rendeleteit és végrehajtó szerveit egyszerűen egy tekintet alá vegyék a mögöttük álló és cselekedeteiket mozzató őrült, pogány és büntettes hitleri állammal. Ezért történt, hogy egyes papok, zárdák, szervezetek kiemelkedő hősiessége mellett az egyháziak egészben a viselkedésnek ugyanazokat az egyenetlen változatait mutatták együtt érző segitéstől távoli értetlenségen át az ingerült ellenségességig, mint az egész magyar társadalom. S ha felmerült a szüksége, hogy a szélsőségek között valami egységes álláspontot alakítsanak ki, úgy látták, hogy jó úton járnak, ha mind a jobboldal fenyegetésekkel változtatott kecsegtetéseivel szemben, mind a zsidók szemrehányásokkal változtatott várakozásaival szemben szilárd, egyházi, teológiai, egyházjogi álláspontokat vallanak. Nem is abban volt a hiba, hogy egyházi, teológiai álláspontot vallottak – mi mást vallottak volna? –, hanem az, hogy a valóságos politikai és erkölcsi *tényállással* szemben távolságot tartottak, s így fogalmazták meg álláspontjukat. Egyetlen tüneten próbálom ezt itt illusztrálni: az egyházaknak a keresztelés kiszolgáltatása kérdésében elfoglalt álláspontján. Tudni való, hogy egyházi férfiakban körülbelül száz éve gyűlik – teljesen érthetően – az ingerültség azzal szemben, hogy a kikeresztelkedő zsidók tekintélyes része a kikeresztelkedést nem a keresztény hit és vallás közösségébe való belépésként, hanem – ugyancsak érthetően – a zsidó vallási közösség elhagyásának és a rítus által nem tagolt polgári közösségbe való belépésének a pusztá eszközeként értékeli és kezeli. A baj csak az volt, hogy a magyar egyházak a negyvenes években, sőt részben még 1944-ben sem vették észre, hogy a probléma már nem az, hogy a meggyőződés nélkül áttérők számának emelkedésével mind több ok van erre az ingerültségre, hanem az, hogy a kikeresztelkedés mögötti egész helyzet fokozatosan, de gyökeresen megváltozik. A zsidótörvényekben ugyanis újból

meg újból jelentőségre jutottak az áttérés korábbi vagy későbbi dátumai, s ezek egészen az utolsó pillanatig a különféle határesetek, félvérek, vegyes házasságok stb. számára menekülési lehetőségeket adtak. Minden egyes ilyen alkalommal új meg új tömegek tértek át, s ostromolták az egyházi hatóságokat az áttérés zálogaként tekintett keresztség kiszolgáltatásáért. Az uszító jobboldali sajtó s a jobboldali pártok viszont ádáz ingerültséggel kérték számon az egyházaktól a keresztség s a benne rejlő kibúvási lehetőség könnyed osztogatását. Az egyházak e kétféle követelés között úgy találták, hogy a leghelyesebb a keresztelés kiszolgáltatásának kérdésében mind a gyilkos kedvű fajelmélet sötét vizein kóválygó jobboldaliakkal, mind pedig „a szentségeket életbiztosításként felhasználni akaró” zsidókkal szemben egy tiszta és megingathatatlan teológiai álláspontot képviselni: a keresztség szentség, melyet nem lehet más célokra használni, tehát csak ennyi meg ennyi havi oktatás után lehet kiszolgáltatni, annak illő és szorgalmatos vizsgálata mellett, hogy az érdekelt valóban megtért-e. Hogy hivatalosan ezt nyilatkoztatták ki, az rendben van. Hogy 1944 tavaszáig, ameddig valamennyire konszolidált kormány volt, általában ezt a gyakorlatot követték, nagyjából ez is rendben van; a baj ott kezdődött, hogy *nagyon sok helyen* így kezelték a kérdést 1944. március 19-e után is, amikor itt is, ott is a halálveszedelem közvetlen érzésében estek térdre emberek a pap előtt azzal, hogy keresztelje meg őket, s ne kérdezze, hisznek-e a szeplőtelen fogantatásban vagy a predesztinációban. Jó szándékú egyházi férfiak, mikor így szembe kerültek a zsidók ama meggyőződésével, hogy a keresztelés számukra élet vagy halál kérdése, azzal próbálták a „könnyelmű” kereszteléstől és az okirat-hamisítástól való húzódozásukat igazolni, hogy itt inkább különféle új meg új hírek alapján fellépő tömeghisztériáról van szó, mintsem valódi menekülési lehetőségről, mert hiszen a keresztséget a jobboldali államhatalom túlnyomó részben egyáltalán nem vette tekintetbe, s már csak azért is óvatosnak kell lenni, mert a keresztség értékének a devalválásával a már régebben megkereszteltek helyzetét rontják, anélkül hogy az újakén javítanának. Ez valóban igaz volt az esetek háromnegyed részére nézve, de nem volt igaz számos határesetre nézve. Minderről azonban csak azután lehetett volna egyáltalán beszélni, ha felismertük, hogy az új helyzetben a teológiai probléma is megváltozott: a kérdés ugyanis a komoly zsidóuldőzés megkezdésével az lett, hogy szabad-e a keresztséget kiszolgáltatni, illetve erről igazolást adni, *tekintet nélkül arra, hogy meggyőzésre és megtérítésre van-e idő és van-e lehetőség*, egyedül azért, hogy egy közvetlen és valóságos életveszedelmet valakinek a feje felől elhárítsunk. Mert a probléma ekkor már ez volt, s alig hiszem, hogy a felelet kétséges lehet. Az, hogy az érdekel-

tek tömegei az életveszedelem közvetlenségét és a keresztség hasznosságát esetleg tévesen ítélik meg, s rohamukkal maguknak nem használnak, de másokat veszélyeztetnek, ez már a következő kérdés, amire az első kérdés világos eldöntése *után* lehet csak gyakorlati irányelveket és szempontokat kidolgozni és megfelelően alkalmazni. Tudjuk, hogy felvetették és megválaszolták maguknak a kérdést sokan; lehet, hogy az irányadó tényezők is elvben állást foglaltak; egységes, tudatos és határozott egyházi állásfoglalás azonban nem alakult ki e kérdésben. Bizonyára kialakult volna ebben is, más kérdésekben is, hosszabb német megszállás és hosszabb nyilas uralom alatt; azonban a megpróbáltatásnak és helytállásnak ez a bőségebb alkalma sem az egyháznak, sem az egész országnak nem adatott meg.

### *A magyar szellemi élet állásfoglalása*

Az ország erkölcsi mérlege szempontjából döntő kérdés még a magyar *szellemi élet* állásfoglalása is. Itt azonban nem szorítkozhatunk a zsidók ügyére és a rajtuk való segítségre, hanem a szellemi dolgok összefüggésénél fogva egészben kell néznünk a magyar szellemi életnek a fasizmus és hitlerizmus szemben való felállását. Azt nem mondhatjuk, hogy viselkedése e kérdésben – egyes, ismert kivételektől eltekintve – egészben szégyenkezésre adna okot. A magyar tudomány, a magyar irodalom és a nemesebb magyar közirodalom több kiállása ismeretes; ahol ezt nem lehetett, a burkolt állásfoglalás különböző formáit alakították ki, s ahol ezt sem lehetett, nagyrészt tüntetően hallgattak: ha időnként az ellenforradalmi vagy a hintapolitikás államhatalom szellemi hátvédet keresett náluk, akkor elmentek, meghallgatták a hivatalosak szólamait és felhívásait, azután elmondtak valami igazat és általánosat, vagy hallgattak, s azt a segítséget, amit a kormányzat keresett náluk, nem adták meg. Ennél azonban többre lett volna szükség: a magas és örök ideálok melletti sok emelkedett és általános állásfoglalást meg kellett volna tisztítani a nagyon sokszor szándékosan benne hagyott kétértelműségekől; minden félreértést eloszlatni a tekintetben, hogy az írók európaisága nem azonos az uralkodó feudális reakció érdekében fogant bolsevistaellenességével, s az írók radikalizmusa nem azonos a tömeggyilkos fasizmus radikalizmusával. S ennek tisztázása után szükség lett volna az ellenállás és emberség programjának egy olyan tiszta és világos megjelenítésére, mely mind a zsidókérdésben, mind az egész nemzeti kérdésben a legtöbb ingadozót, a legtöbb jó szándékút, a legtöbb fiatal megragadjon. A magyar szellemi élet részéről azonban nem történt meg



sem a kétértelműségek eloszlátása, sem az ellenállás és emberség programjának a megfogalmazása oly világosan és együttesen, hogy mellette minden eltévelyedés mellékessé és esetlegessé váljék. Egy ilyen értékű állásfoglalásnak csak kísérletei voltak, melyek mind elégteleneknek, hamisaknak vagy szűkeknek bizonyultak, s végül pontosan ugyanazokra a vakvágányokra kerültek, mint az egész magyar politikai ellenzékiesség.

Az első, legsikertelenebb megfogalmazás volt az, melyet a hivatalos zsidó szervezetek és a polgári baloldali pártok is vallottak: a *zsidók állampolgári egyenlőségének* a megszüntetése elleni tiltakozás. Az ország társadalmi feszültségei és nemzeti sérelmei mellett azonban reménytelenül visszhangtalannak kellett maradnia egy olyan állásfoglalásnak, mely a zsidók állampolgári egyenlőségével egyidejűleg a magyar nép, a magyar tömegek ügyében nem foglal elegendően radikálisan állást, s ugyanakkor a magyar értelmiséget a németek felé vivő nemzeti sérelmekkel nem állít egy olyan nemzeti veszélyérzést szembe, mely a zsidók veszélyérzésétől függetlenül is hitelre talál. Ennek híján ezek a megnyilatkozások nem nagyon tudtak a tömegek elnyomottságát oly jól viselő és a századforduló óta mindinkább kiüresedő millenniumi liberalizmus frazeológiáján és a bethleni konszolidációt visszasíró nagypolgári kapitalizmus szempontjain túljutni és azt a benyomást szétoszlatni, hogy itt elsősorban a zsidók önvédelméről van szó.

A másik megfogalmazás az ellenforradalmi közélet konzervatív, európai szárnyától indult ki, s ennek köszönhette aránylag nagyfokú védettségét és megnyilvánulási lehetőségeit: ez a zsidótörvényhozással és a zsidóüldözéssel a nagyobb és aktuálisabb *német veszedelmet* állította szembe, és a jobboldali mozgalmak fésületlenségét, szociális és forradalmi frazeológiáját a bolsevizmussal való rokonságként pellengérezte ki. Ide jó szellemi erők gyűltek össze, de a kiindulópont alapvető tömeg- és forradalomellenessége, a legitimizmusra, restaurációra és Szent István-i állameszmére sandító németellenesség és „kuruc”-ság maró kritikákat váltott ki, és sok jó magyar radikális erőt távol tartott.

A harmadikféle megfogalmazás egyszerre szegezte szembe a német és zsidó térhódítással a *magyarság megmaradásának* és szembefordulásának a szükségességét. Ez a megfogalmazás azonban, ha mégoly bátran fordult is szembe a németekkel és bérenceikkel, azt az óriási erkölcsi kockázatot vette magára, hogy közben azért a zsidóüldöző jobboldalnak is ad hivatkozási lehetőséget, s így alkalmatlan volt arra, hogy a német megszállással szemben felmutatandó magyar ellenállás és zsidóüldözésekkel szemben felmutatandó magyar emberség 1944. évi nagy próbájához a fogalmakat



tisztázza. Azok a jó magyar erők, melyek megbokrosodtak a konzervatív és legitimista hátsó gondolatú németellenességtől, nagyjából ebbe a pozícióba szorultak; amennyire nem helyes őszinte nemzeti pesszimizmusukat és romantikájukat a ködös, gyilkos és pusztító német uralmi metafizikával egy emberi megítélés alá vonni, úgyannyira nem volna helyes e romantikának s e pesszimizmusnak az őszintesége miatt az irrealizmusát és a természetlenségét elfelejteni. Érdemes megjegyezni, hogy éppen Szabó Dezső, aki ennek az egész fogalmazásnak a szellemi atyja volt, a háború kezdete óta svábkérdés és zsidókérdés egy lábbon való kezelését meglehetősen abba hagyta, és helyenként megdöbbenő realizmussal mérte le a helyzetet; viszont a nemzeti és paraszti romantikának és saját külön frazeológiájának a csapdáit ő sem hagyta el.

A negyedikféle megfogalmazás a szocialista mozgalmi vezetők fogalmazása volt, akik a zsidókérdésre szűkített szociális kérdéssel szembeszegették *minden kizsákmányolás megszüntetését, a magyar tömegek felszabadítását* s ennek érdekében a német fasizmussal szemben való *nemzeti* ellenállást. Ez tiszta és helyes fogalmazás volt, de abban a megszorítottságban s részben illegalitásban, melyben az ellenforradalmi Magyarország a szocializmust tartotta, nem számíthatott mindazoknak a nemzeti erőknél a visszhangjára, amelyeknek a segítségére a német terjeszkedéssel és a zsidóüldözésekkel szemben szükség lett volna. Ezért keresték nagyon erősen a munkáspártok más nemzeti erőkkal az együttműködést, de ezek az erők szellemi oldalon is túlnyomó részben az utolsó percig megmaradtak megosztott vagy megzavarodott állapotukban.

Mire lett volna tehát szükség? Lényegileg arra, amit a nemzeti harcot hirdető munkásmozgalom is mondott, de olyan helyről és olyan fogalmazásban, melyről semmi címen nem lehet vitássá tenni, hogy a nemzet nevében és a nemzet érdekében szólalt meg. Szükség lett volna tehát a magyar szellemi élet bevett, származási vagy politikai gettóba nem szorított képviselői részéről egy olyan állásfoglalásra, mely először élesen és világosan szembefordul a zsidótörvényhozás kártékony hiábavalóságával és a zsidóüldözések embertelenségével, azután hitet tesz a német veszedelemmel szemben a magyar nemzet szabadsága mellett, és pedig legitimista és Szent István-i hazabeszélés nélkül, utána állást foglal a magyar nép teljes felszabadítása mellett s minden – nem csak a zsidó – gazdasági kizsákmányolással szemben, azonban minden osztályharcos frazeológia nélkül, végül szövetséget kínál minden erőnek, mely ugyanezt akarja. Vagyis azt az állásfoglalást, mely erkölcsi, belpolitikai és külpolitikai síkon egyedül menthette volna meg az országot, komolyabb szellemi háttérrel kellett volna

megtámasztani. Persze, egy ilyen állásfoglalás nem élvezhette volna olyan erők és hatalmak támogatását vagy elnézését, mint a többi kétértelmű, ártalmatlan vagy hatástalan állásfoglalás. A magyar szellemi életben ennek ellenére voltak egy ilyen állásfoglalásnak biztató előzményei, s voltak, akik nem lettek volna olyan messze sem a lehetőségétől, sem a képességétől annak, hogy ezt az adott helyzetben leghelyesebb megfogalmazást s körülötte a csatlakozásnak és visszhangnak a gócait kialakítsák. Felelősség terheli őket, beleértve a kisebbek között e sorok íróját is, hogy ezt végül nem tették meg.

### *A magyar társadalom erkölcsi csődjének okai*

Ha mindennek alapján össze akarjuk foglalni a tapasztalatoknak azt a sorát, melyet az üldözött zsidóság a magyar társadalomról megélt, akkor azt kell megállapítanunk, hogy a rosszindulat, részvétlenség, korlátoltság és gyávaság vonásai azok, melyek mint legélesebb és legkeserűbb tapasztalatok kirajzolódnak. Hiábavaló volna ezt cáfolgatnunk, mert ezek a tapasztalatok teljes mértékben valóságosak. Közben azonban tudjuk és érezzük, hogy ez a társadalom, ez az ország alapvetően nem rosszindulatú, nem részvétlenséges, nem értelmetlen, sőt minden ellenkező látszat ellenére alapvetően nem is gyáva. Az emberség, az együttérzés és a bátorság azonban nem egyéni és magukban megálló kvalitások, hanem a társadalmi helyzettől nagymértékben függő dolgok. Merő romantikus elképzelés, hogy egy ország, egy társadalom, egy közösség embersége vagy bátorsága abból áll, hogy milyen nagy számban tud felmutatni a mások iránti szeretetben felolvadó önzetlen szenteket, és milyen tömegben tud csatasíkra állítani fizikailag rettenthetetlen, minden vésszel dacoló hősokeket. Emberséghez és bátorsághoz kellenek természetesen személyes vonások is, de ezek kibontakozásának a lehetősége közösségi feltételeken múlik, azon, hogy annak a közösségnek a működő tekintélyei a szétesés vagy megzavarodás erőivel szemben képesek-e a teljes értékű erkölcsi helytállás irányelveit kötelezővé, iránymutatóvá tenni a közösség látható vagy láthatatlan szervezeteiben, képesek-e a fizikailag bátrak támadó kedvének az erkölcsi szenvedély lendületét, a jó szándékú ingadozók, félénkek és kényelmesek számára pedig a közösség helyeslésének, támogatásának, szolidaritásának a hátvédjét megadni.

Pontosan ez volt az, ami nálunk hiányzott, sőt a közösségi erkölcs, az ép közösségi beidegződések fokozatos szétesése következett be. Ez a szétesés régebbi időkre nyúlik vissza, közelebbről arra, hogy az 1848–49-es

szabadságharc bukása után az ország vezető rétegeinek és értelmiségének politikai ösztönei és veszélyérzete egyetlenegy pontra, a történeti Magyarország szétesésétől való félelemre összpontosultak, ennek s a birtokló rétegek önvédelmének a következménye a kiegyezés hamis és ellentmondó politikai konstrukciója, melyben az ország egész közösségi élete és közösségi cselekvősege elakadt és elterméketlenedett; utóbb az 1918–19. évi forradalmak és a trianoni béke mind társadalmi, mind nemzeti síkon megerősítették ezeket a görcsös félelmeket, ami a sérelmi-revíziós és bolsevista-ellenes politikában való végleges megrekedésére vezetett. Ennek során mindinkább az a helyzet alakult ki, hogy a magyar vezető osztályokban és csoportokban, miközben a politikai tájékozódóképességnek, nívónak és tárgyalóképességnek egy csomó formáját, röviden a politikai rutinjukat megtartották, mindinkább megromlottak a minden ép politika alapját képező alapvető beidegződések: az ép helyzetérzék, az azonnal reagáló veszélyérzék, az előnyök, kockázatok, lehetőségek és szükségességek realista lemérésének a biztonságos képessége, a közösségi érdekek érzékelésének a képessége, egyszóval az, amit politikai ösztönnek lehet nevezni. A politikai ösztön helyét mindinkább görcsössé és mindinkább irreálissá vált politikai rögeszmék foglalták el: a történeti Magyarország és a történeti társadalmi hierarchia helyreállításának és fenntarthatóságának a rögeszméi.

Mindennek a végzetes következményei napvilágra jöttek a második világháborút megelőző és abban kirobbanó nagy európai politikai válságban, mely minden egyes európai nép politikai erkölcsének és politikai ösztöneinek a nagy próbája volt. A magyar politikai vezetés rutinja egy ideig elpalástolta a politikai ösztönök megromlásának a végzetes folyamatát. Az a mód, ahogyan az ország vezetői a trianoni békeszerződést módosító két bécsi döntést elérték anélkül, hogy a szövetségesekkel háborúba keveredtek volna, majd ahogyan később, a háborúba keveredés után a Kállay-kormány a hitlerizmus veszett ügyétől lassan eltávolodott, messziről nézve a politikai sakkjáték magasiskolájának tűnhetett és tűnt is fel. Közelről nézve azonban, ahogyan a zsidótörvények mérlegénél már utaltunk rá, e látszatsikerek mögött csupa végiggondolatlanúság és kapkodás állott, s a szüntelenül ingadozó helyzet folyton aszerint változott, hogy a rutinosak és a rögeszmések harcában éppen ki kerekedett felül. Így történhetett, hogy a sikeresen lefolytatott politikai sakkjátszmák után minden átmenet nélkül történtek a legvégzetesebb és legfelelőtlenebb lépések, így először Jugoszlávia megtámadása és az ország felelőtlen és érthetetlen háborúba lépése, majd pedig az 1944. március 19-i német–magyar törés után a kormányzat összeomlása és a kormányzó behódolása.

E vonatkozásban a legirtózatosabb felelősség a volt kormányzónak és a Kállay-kormányának a németektől eltávolodni próbáló, de ennek következményeit és követelményeit végig nem gondoló politikáját terheli. Hogy mennyire nem tudta ez a politika, mit miért csinál, az csak akkor derült ki, mikor katasztrófaként fogadta 1944. március 19-ét, mely minden józan mérlegelés szerint a Kállay-politika sikere és megdicsőülése kellett volna hogy legyen, mert hiszen tálcán hozta a kiugrás és szembefordulás lehetőségét, úgy, hogy még a nacionalista közvélemény nagy részét is a németek ellen lehetett volna fordítani. Ehelyett a kormány egy árva hang nélkül lemondott, a kormányzó kinevezte a németek által kívánt új kormányt, s ezek után a kormányzó és a németek, a magyar hadsereg és a nyilasok, akik három nappal azelőtt egymás ellen állottak fel, most egyszerre egyöntetűen úgy kezdtek viselkedni, mint akik a sorsfordulót incidensnek, a halálos sérelmet apró félreértésnek, a végső veszedelmet biztató együttműködésnek s a készülő tömeggyilkosságokat boldogító nemzeti politikának óhajtják tekinteni. Az ország politikai elbutítása és ép érzékeinek a megzavarása ezzel érte el a tetőpontját: ez a lépés ölte meg a magyar hadsereg önbecsületét, ezzel vált értelmetlenné, sőt sült el végzetesen visszafelé minden engedmény, melyet a németekkel szemben távolságot tartó Teleki- és Kállay-kormányok az időnyerés jegyében tettek, beleértve az összes zsidótörvényt, s végül ez a lépés tartotta meg a hivatalos magyar közéletet s az egész hivatalnoki kart a folyamatos törvényesség hitében, s indította arra őket, hogy a kormány minden intézkedéséhez a folyamatosan működő közigazgatás segítségét megadják, holott a háborúnak ebben a szakában már nemcsak az aktív ellenállás, de a közigazgatás passzivitása és szabotálása is komoly nehézséget tudott volna okozni a megszállóknak és bábkormányuknak.

A magyar közvélemény tehát azon kezdte, hogy politikájával jogos, megtámadhatatlan nemzeti sérelmekre vélt orvoslást keresni, és fokozatosan és saját maga által is észre nem vett átmenetekben jutott el oda, hogy a világ legnagyobb, legőrültebb és leggonoszabb rablóállamának az utolsó szövetségese maradt. Ezenközben az az időpont, amikor a nemzeti sérelmek helyrehozatalára és a zsidók gazdasági visszaszorítására irányuló politika immár nem más, mint kalandorság és emberirtás, a kritikátlanabb emberek számára teljességgel megfoghatatlanná vált. Még érintetlenül állottak a legnagyobb zsidó vagyonok, s látható volt a zsidó jólétnek még igen sok jele, amikor már több „kisebb” zsidóirtás nyugtalanította a kormányzat lelkiismeretét, s a zsidók vasúton vagy utcán a legkülönbözőbb inzultusok lehetőségének voltak már kitéve. Senki sem világított rá, hogy csak egy borotvaélen táncoló szélhámos politika ügyeskedése késlelteti az

emberirtás hitleri apparátusát abban, hogy a relatív – igen relatív! – biztonság magyarországi szigetét elborítsa. Így történhetett, hogy amikor az államhatalom a német megszállást tudomásul vette, s ezzel a fordulat igazi tartalmát elkendőzte, oly sokan nem vették észre, hogy a kormány tetteinek irányítása korlátolt, reakciós, de a maguk szabályait és formáit nagyjából mégis betartó urak kezéből végleg örültek és gazemberek kezébe került, s nem vették észre, hogy mi az, ami most már a zsidók vonatkozásában el fog kezdődni. Az inzultusok hirtelen megszorodását mindenki láthatta, de hiszen ilyenek már azelőtt is voltak, gondolták, s a *törvényes* államhatalom majd rendet csinál. Ennek a fokozatos szoktatásnak volt az eredménye, hogy ez a társadalom minden látható ellenkezés nélkül tudomásul vette a sárga csillag bevezetését, ami pedig mindenütt másutt, ahol az emberi méltóság sérelmei iránti érzék épen maradt, az egyetemes felháborodás kialakulására és megnyilvánulására volt jeladás. Komoly hangulatváltozás nem következett be, csak akkor, amikor a vidéki zsidók deportálása megkezdődött, s a deportálások módszereit szemtől szembe meglátták az emberek. Ezeket azután már valóban megdöbbenéssel, undorral és borzadállyal nézte a magyar lakosság többsége, ebből azonban a társadalom demoralizáltsága és elgyávultsága mellett s a törvényesség hamis helyzetének a fennmaradása folytán szervezett és öntudatos segítség nem született meg: ami segítség történt, alkalmi volt és szórványos, s az SS-ek és csendőrök természetesen megtettek mindent, hogy ettől a kevéstől is elvegyék az emberek kedvét. Hiába vált 1944 nyarára világossá, hogy már rég nem a zsidók gazdasági térhódításának a visszaszorításáról van szó, hogy a zsidók „kitelepítése” mit jelent, s hogy az ország tömeggyilkosok szövetségesevé vált, azért az ingadozó, az átlagos, a közepén álló emberek mindenféle emberséges és bátor megnyilatkozásának a lehetőségét továbbra is lehetetlenné tette részben a saját súlyos politikai félreveltségük, részben pedig az ország politikai vezetőinek a szégyenletesen félrevezető viselkedése. Mindennek következtében úgy látták, hogy a zsidógyilkolásoktól való minden borzalmuk mellett tovább is lojálisan engedelmeskedniük kell a hivatalos magyar államapparátusnak, s mint jó magyaroknak, továbbra is a németek győzelmét kell kívánniok; igyekeztek tehát valahogy úgy elképzelni a dolgot, hogy itt is egy alapjában jó szándékú, jó elindulású és igazságot eredetileg maga mellett tudó akciónak az „elfajulásáról” van szó. Ha sajnálták vagy pláne segítették a zsidókat, akkor ezt ennek *ellenére*, megosztott, ingadozó lelkiismerettel tették.

De nemcsak az egész magyar társadalom, de maga a magyar zsidóság is áldozatul esett a magyar társadalmon úrrá lett erkölcsi optikai zavar-

nak. Rengeteget hallottunk bujkálásokról és hamis papírokról, de közelről nézve ennél sokkal meglepőbb volt az, hogy a zsidók többsége mennyire nem szánta el magát bujkálásra és hamisításra, s miközben mind kevésbé lehetett kétsége üldözőinek szándéka felől, mégis milyen tömegesen engedelmeskedett a megszokott államhatalom megszokott hatósági szerveinek, holott a nem engedelmeskedés túl sok kockázatot nemigen jelentett már. Az üldözést szemlélő magyar társadalom is megállapította – helyenként elégtétellel állapította meg! – az üldözött zsidók közösségi viselkedésének a feltűnő defektusait: azt, hogy közös védekezés helyett mily sokan, s gyakran éppen a vezetők, keresték az egyéni kivételezetség kétes értékű útjait, szinte bele is nyugodva minden üldözésbe, mely a kivételezetteket nem érinti; hogyan folytattak az utolsó percig kicsinyes háborúságokat, hogyan hozták felesleges kívánságokkal nehéz helyzetbe segítőiket stb. Ha azonban azt kérdezzük, hogy mindezek vajon oly különösen „zsidós” tulajdonságok-e, akkor riadtan állapíthatjuk meg, hogy itt egészen másról van szó. Vajon melyik nemzet volt az, amely nyájszerűen engedelmeskedett világosan kilátszó pusztító szándékoknak, amely az utolsó percig kivételezett akart maradni az alól a sárga csillag alól, amit a németek láthatóan vagy láthatatlanul minden kelet-európai népre feltűztek? Melyik társadalom mutatta az ostrom alatt, a pincékben a közösségi érzés hiányának, a segíteni nem akarásnak, a segítség önző igénybevételének s a vezetőkben a reájuk bízott s bennük bízó emberek gondja elől való megfutamodásnak oly feltűnő példáit? Félek, hogy „zsidós” vonások helyett inkább a magyar társadalomhoz való asszimiláció csodáját kell megállapítanunk, pontosabban azt, hogy a magyar társadalom minden rétegében és csoportjában a közösségi erkölcsök, konvenciók és beidegződések együgyű szételése következett be!

Csakis ezzel magyarázható, hogy ez a társadalom, amikor és amennyire tudomást szerzett mindezekről a tömegkínzásokról és tömeggyilkosságokról, ha már nem érezte saját felelősségét, amit sokféle okkal meg lehet magyarázni, nem érezte meg legalább a saját *veszélyeztetettségét*. Azt, hogy egy német világban a magyarokkal nem sok híján ugyanolyan dolgok történhetnek, mint amilyenek a zsidókkal történtek; ezt ez a társadalom az utolsó percig, mint nyilvánvaló ostobaságot, ingerülten vagy kézlegyintéssel utasította vissza, és az egészben nem látott mást, mint a veszítéket érző zsidók gyermekes erőfeszítését abban az irányban, hogy a maguk veszélyét közös veszélynek tüntessék fel. Pedig tudjuk, hogy bármennyire egyedülálló volt az a hisztérikus gyűlölet és félelem, amivel a hitlerizmus a zsidókat kezelte, azért pl. a lengyelekkel, különö-



sen pedig a lengyel értelmiségi rétegekkel úgyszólván teljesen úgy bánt, mint a zsidókkal. S aki egy kicsit képes volt érzékelni a német fajelmélet és német faji felsőség-tudat világgképét s ennek következményeit, annak nem volt nehéz rájönnie, hogy ami a lengyeleknek jár, az ugyanúgy kijárhat a magyaroknak is, s tisztán csak sorrend kérdése, hogy mikor. Hogy ezt a veszélyt minden figyelmeztetés ellenére újból meg újból sikeresen bagatellizálni lehetett a magyar vezető és értelmiségi rétegek előtt, annak történeti magyarázata van: ezek a rétegek az 1867. évi kiegyezés óta megszokták azt a beállítást, hogy a magyarságnak csupán az osztrákokkal vannak nagyobb részben közjogi vitái, a németek ellenben egészben inkább szövetségeseink; ezenkívül a magyarság a maga történeti területén ugyanazt a vezető szerepet és felelősségtudatot hivatott kiépíteni, mint amire a nagynémet világgkép szerint a németek világszerte hivatottak, s ezt megerősítette a két világháború német–magyar szövetsége. Így alakult ki a magyar vezető rétegek tekintélyes részében az a beidegződés, hogy ha a németeknek a kelet-európai népek fölött való uralmi igényéről és szupremáciájáról hall, akkor elsősorban ne az jusson eszébe, hogy ez *felettünk* való uralmat is jelent, hanem az, hogy *nekünk* is ugyanilyen vezetési és uralmi igényünk van a történeti Magyarország más nyelvű nemzetiségeivel szemben. Ez a mélyen beidegződött öngyilkos beállítás tudta azután a magyar társadalmat az utolsó pillanatig „megóvni” attól, hogy a zsidók pusztulásában a maga pusztulásának a lehetőségét meglássa.

### *Érvek a felelősségvállalás ellen*

Végighaladtunk az összes fontos tényeken, s igyekeztünk a legsúlyosabbakra magyarázatot is találni. Szándékosan tartózkodtunk minden mértéktelen fogalmazástól, s igyekeztünk az erkölcsi felelősség fokozatait nem összekeverni. Nem azért, mintha enyhíteni és elkenni akarnánk bármit is, hanem azért, hogy ha a felelősség kérdésére sor kerül, megtámadhatatlan hitelű tényállásból indulhassunk ki, s válaszul ne kapjuk azt a védekező szolidaritást és ellentámadásba való átmenetet, mely minden igazságtalan vagy túlfeszített általánosításnak az ismert következménye. Szükség volt erre az óvatosságra, mert különböző érveket vagy ellenvetéseket hallunk az ellen, ha mindezekből azt a következtetést vonja le bárki, külföldi vagy magyar, keresztény vagy zsidó, hogy a magyar társadalom részes annak a felelősségében, ami történt.



Az első ellenvetés az, hogy a zsidók milliós tömegben való kiirtását nem mi csináltuk, hanem a németek, túlzás volna tehát az ő gonosztetteikért felelősséget éreznünk és vállalnunk. Ez igaz, erről nincs is szó. Fel lehet ugyan vetni, hogy abban, *hogy* és abban, *ahogy* a németek bejöttek, nincs-e szintén valami felelősségünk. De itt meg is lehet fordítani a dolgot, és elismerhetjük azt, hogy az egész Teleki–Kállay-féle zsidótörvényhozásos és átvészélős politikában volt a zsidók megmentése szempontjából pozitív *lehetőség* is; és annak felelősségét, hogy ez a kísérlet március 19-én csődbe került, hagyjuk meg az ország vezetőinek. Kapcsoljuk ki tehát a németekért való felelősséget – a fentiekben sem arról beszélünk –, s szorítsuk a felelősséget arra, ami ezután is megmarad: a magyar polgári és katonai hatóságok tudatos közreműködésével folyt zsidóüldözésre és zsidóirtásra, valamint arra, ahogyan a magyar társadalom s annak különféle hivatali és társadalmi szervei a zsidók üldözését, deportálását és gyilkolását *nézték*.

További ellenvetésként azt is gyakran halljuk, hogy ne ezekről vagy ne csak ezekről beszéljünk, hanem beszéljünk a hadifoglyokról, a háborús szenvedésekről, az internáltakról, a demokrácia nevében folyt hatalmaskodásokról; vagy „jobbik” esetben azt halljuk, hogy – mindezekre való tekintettel – ne beszéljünk semmiről sem, hanem húzzunk egy vonalat, s tekintsük a zsidók által elszenvedett szenvedést a nem zsidók által azóta bármi okból elszenvedett szenvedéssel kölcsönösen kiegyenlítettnek. Hogy mi hiba és vétek történt a felszabadulás óta, az külön kérdés. Itt, ebben az összefüggésben először azt kell nagyon határozottan leszögeznünk, hogy csak hadifoglyok, *ártatlanul* internáltak és *jogtalanul* meghurcoltak vonatkozásában foglalkozhatunk egyáltalán a kérdéssel, mert remélem, hogy azt a szenvedést, amelyet az igazi gyilkosok és részesek megbüntetése okoz, senki sem akarja, még ha annyira együtt érez *minden* szenvedővel, a negyvennégyes tömeggyilkosságok és szörnyűségek felelősségét máris kiegyenlítő szenvedésnek tekinteni. Másodszor le kell szögeznünk, hogy e szenvedéseknek csak egy része minősíthető visszatorlásnak, a többi olyan esemény, melynek a zsidóüldözésekért való felelősséggel összefüggése nincs. Harmadszor le kell szögeznünk, hogy sem hadifogság, sem internálás, sem rendőri hatalmaskodás – melyek különben egymástól is igen különböző dolgok – nem mérhetők össze, még ha emberi életek estek is neki áldozatul, azzal, ami a zsidókkal történt. Nem mondom ezt azoknak az anyáknak, feleségeknek, gyermekeknek és hozzátartozóknak, akiknek belepusztult vagy belerokkant valakijük mindezekbe, mert nincs jogom rangsort csinálni az ő gyászuk és veszteségük s a zsidó anyáké, feleségké, gyermekeké között; bár tudjuk, hogy a gyász és veszteség ténye mellett

annak körülményei sem egészen lényegtelenek, s ezek nem vitásan a zsidók esetében voltak borzalmasabbak. De szólok azokhoz, akik azt hiszik, hogy jogukban és módjukban van e kérdésben, akár mint szemlélőknek, akár mint ártatlanul fogságot vagy inzultust szenvedetteknek, történeti mérleget csinálni s a számadás két tételét egymással kiegyenlíteni. Azok a fogságok, nélkülözések és inzultusok, melyekre ezt alapozzák, az emberi szenvedésnek abba a csoportjába tartoznak, melyek háborúban, emberek tömeges fogságban tartásánál és tömeges politikai felelősségre vonásánál a világtörténelem kezdete óta mindig előállanak a történelmi helyzetek keménysége s az emberek lelkiismeretlensége, kegyetlensége, hatalmaskodása és visszaélései folytán. Minden okunk megvan arra, hogy továbbra is harcoljunk ezek ellen, de a mértéket azért ne vétsük el: ezek bármelyikét a zsidók tömeges legyilkolásával komolyan egy napon említeni nem lehet más, mint frivolság vagy rosszhiszeműség. Nemcsak a kereszténység és civilizáció évszázadaiban, de az emberi kegyetlenség történetének évezredekében is folyton érvényesült egy határ, melyet elvben alig s a gyakorlatban sem oly gyakran hágtak át, mely bizonyos kíméletet biztosított az öregek, asszonyok és gyermekek életének; a zsidókat ért tömeggyilkosságoknak ellenben a fajelméletnek s az irányítók szándékának megfelelően az öregek, asszonyok és gyermekek éppen úgy tömeges áldozatai voltak, mint a férfiak. S a kiválasztásnak s a halálig gyötetésnek olyanok voltak a módszerei, hogy azok között, akik mégis túléltek őket, tízezerrel vannak a szó klinikai értelmében elmebetegek. Közöttünk járnak és élnek emberek, akik látták vagy tudták az édesanyjukat vagy feleségüket kopaszon és meztelenül mustrálgattatni, bántalmaztatni és halálba küldeni, közöttünk járnak szülők, akik látták vagy tudták gyermekeiket máglyára dobni s újszülötteiket a vagon falához veretni, vagy akik a megőrülés határán emésztik magukat azzal az önkínzó és végsőleg alaptalan váddal, hogy miért engedték vagy küldték szeretteiket valamilyen, végül halálba vezető útra. Közöttük szinte derült és felszabadult embereknek tűnnek fel azok, akiknek hozzátartozói bombától vagy váratlan betegségben pusztultak el, s még azoknak is egy fokkal jobb, akiknek hozzátartozói emberi gonoszság és kegyetlenség miatt, de mégis a halálnak valamilyen ismert és megszokott formájában veszték oda: mert ezeknek az emberek régi és meghitt barátjával, az absztrakt, személytelen Halállal van dolguk, nem pedig a tébolynak, a szadizmusnak és az emberek által mesterségesen csinált sűrített Borzalomnak azokkal a képeivel, amelyekről alig lehet szabadulni. Aki jó vagy kevésbé jó okokkal elhárítja magától azt a gondolatot, hogy ennek a felelősségében részes, még mindig elborzadhat, ha saját anyját, saját feleségét, saját gyermekeit

gondolja el ugyanebben a helyzetben, s akkor talán elmegy a kedve attól, hogy mindezeket akárhány esztendő s hadifogsággal, akármilyen koplalásos internálással s akármiféle rendőri inzultussal egy napon merje említeni. Negyedszer végül le kell szögeznünk, hogy ha pontosan ugyanazt és ugyanannyit szenvedtünk volna vagy szenvednénk is visszatorként, az legfeljebb arra volna ok, hogy ne kérjünk bocsánatot, de nem arra, hogy magunkat az önvizsgálat és felelősségvállalás alól felmentsük.

Halljuk azt az ellenvetést is, hogy a magyar társadalom nagyjórész nem tudott arról, ami a megsemmisítő táborokban történt, s ha hallott ilyenekről, azok annyira valószínűtlenül hangzottak, hogy el sem hitte. Az, hogy ezeket első szóra nem hiszi el valaki, természetes. De nem az a lényeges, hogy első szóra elhittük-e, vagy ameddig lehetett, kételkedtünk. Hanem az a lényeges, hogy abban a pillanatban, mikor először felvetődött a legtávolibb *lehetősége* annak, hogy ilyenek történnek, ettől magától meg kell borzadnia és cselekvésbe kell lendülnie minden ép erkölcsi érzékű embernek. Mi pedig éppen akkor kezdtük nem „elhinni” a megsemmisítő táborokat, mikor a deportáló vagonokról már éppen eleget tudtunk ahhoz, hogy amazokat is elhiessük: s nem azért nem hittük el, mert töretlenül bíztunk az emberi jóérzésben, hanem azért, hogy ne kelljen szembenéznünk a magunk felelősségével.

További ellenvetés az, hogy a magunk felelősségének a túlságos és folytonos hangoztatásával ne adjunk alkalmat arra, hogy külföldön vagy itthon olyanok, akik nem voltak jobbak vagy nem jobbak nálunknál, a mi beismerésünket a maguk politikai vagy erkölcsi előnyére használják fel, s olyan politikai vagy egyéb következményeket vagy erkölcsi hátrányokat alapozzanak erre, amelyeket nem érdeklünk meg. Ideje volna azonban leszoknunk arról, hogy mindenféle beismerésnek és felelősségvállalásnak az erkölcsi teljességét azzal gyengítjük meg, hogy folyton arra sandítunk, hogy ez másokra, a zsidókra, a csehszlovákokra, a külföldre, a nagyvilágra hogyan fog hatni. Ha van felelősségünk, akkor minden taktikázás nélkül kell vele szembenéznünk, mert csak így válhatunk felnött nemzeté, s a magunk erkölcsseit csakis ezen az úton hozhatjuk rendbe. S nagyobb távlatban nézve bizonyosak lehetünk afelől is, hogy a világnak velünk szemben való megbecsülését s akárki mással való összemérésünket végül nem az fogja meghatározni, hogy mennyit vallunk be és mennyit tagadunk vagy magyarázunk el, hanem az, hogy milyen komolysággal és határozottsággal állapítjuk meg a magunk felelősségét, mert csak ebben az esetben várható komolyan, hogy országunk egy következő alkalommal más, méltóbb arcot tud mutatni.

Szokásos a magunk felelősségét azzal is enyhíteni, hogy a magyarságra szégyent hozó viselkedés gócai elsősorban a magyar vezető rétegek, a középosztály, az értelmiség voltak, ezzel szemben a nép, az egyszerű emberek, a proletárság, a parasztság mindettől elítélően távol maradt. Van ezeknek a nézeteknek egy kevesebbet hangoztatott, de középosztályi-értelmiségi körökben azért nagyon elterjedt fordítottja is, amely szerint éppen az európai nivójú, művelt rétegek voltak azok, akik ettől távol maradtak, ezzel szemben inkább a durva, félművelt kurtanemesek, félproletárok és proletárok voltak azok, akik a zsidók gyötrésében és kirablásában örömet lelték. Ismerünk végül olyan beállítást is, hogy a magyar résztvevők is valójában nagyobbrészt német vérűek voltak, vezető rétegben s köznépből egyaránt.

Ami a legelőször említett tételt illeti, a vezető rétegek s az értelmiség felelőségének a megállapítása a legnagyobb mértékben helytálló, ha *azért* tekintjük őket inkább és elsősorban felelősöknek, mert éppen vezetők, mert éppen értelmiségiek voltak, tehát ennek folytán nemcsak magukért, hanem másokért, másokra való hatásukért, rossz példájukért vagy elmaradt jó példájukért is felelnek. Valóban mi címen voltak vezetők, ha a politikai és erkölcsi irányításért sem akarnak felelőséget vállalni, s a felelőség pillanatában egyszerre jámbor és szürke népként akarják kezelteni magukat? Ha azonban azt akarjuk ezzel mondani, hogy a zsidók üldözésében elsősorban az urak voltak aktívak, a nép pedig ettől tudatosan távol tartotta magát, ezzel nagyon veszélyes és öncsaló romantikának leszünk az áldozatai: veszélyes különösen azért, mert arra az illúzióra vezet, hogy miután az urak világa eltűnt, s a nép került uralomra, ezzel már magában megszűnt annak lehetősége, hogy ez a nép a jövőben hasonló helyzetben hasonlóan felelőtlennek vagy részvétlennek mutakozzék. Ehhez nem elég politikai és társadalmi változás, mert az ennek csak előfeltétele, ehhez alapvető politikai és erkölcsi megkomolyodás is kell. Természetesen még kevésbé igaz az az állítás, hogy a zsidóüldözések alatt az alsóbb osztályok voltak a komiszak és embertelenek. Csak az igaz, hogy a minden rétegből való *valóban* művelt emberek tartották távol magukat, ez azonban annyira magától értetődik, hogy mondani sem kell. Különös súllyal mondani meg egyenesen veszélyes, mert régtől fogva tudjuk, hogy ami jó pontot Magyarországon a *művelt emberek* szereznek, annak rendszerint az *urak* akarnak a haszonélvezői lenni, akik azt hiszik, hogy ők és a műveltség azonos dolgok. A valóság az, hogy ha közelebbről megnézzük a zsidóüldözések magyar résztvevőinek osztályösszetételét, akkor a vezető rétegekből nagyobbrészt ott találjuk a jobbagynyúzó, parasztpofozó, uralmi szellemmel telített

közigazgatás képviselőit, de ezenkívül a városi, hivatalnoki és egyéb középosztály egy része is helyenként olyan példáit adta az embertelenségnek és rablóöszönnek, amit minden illúziómentesség mellett sem tételezett fel róluk az ember. Ami ezek levonása után megmaradt, és európai, művelt felső, közép- és értelmiségi réteg módjára viselkedett, az többségében nagyon passzív volt ahhoz, hogy a magyar vezető réteg mérlegét egészben döntően megjavítsa. Ami viszont a népet illeti, a fasizmusra könnyen reagáló, a társadalmi fejlődés zsákutcáiban megrekedt kispolgári és félproletár rétegek éppen úgy, mint a minden erkölcsi gátlástól mentes alja proletárság, megfelelő számban képviseltették magukat az embervadászatnál és a rablásnál; marad igazolásul az öntudatos mozgalmi proletárok viselkedése, amelyik megint csak része az egész proletariátusnak. *Aránylag* legtávolabb valóban a magyar parasztság állott mindettől, ez azonban részben paraszti idegenség volt, részben emberi jóézés és segítség, de ez sem volt tudatos és együttes erkölcsi állásfoglalás. Ami végül a német vér szerepét illeti, annyi kétségtelen, hogy mindazok, akik a német fajelmélet hatására magukban a német vért felfedezték, azok egyben az átlag magyaroknál nagyobb mértékben indíttatva érezték magukat, hogy mindabban, amit a németek csináltak, részt vegyenek, s ha ebből egy s más netán megborzasztotta s visszataszította őket, afelett szemet hunyjanak, magukat becsapják vagy belelovalják. Azt azonban, hogy ennek alapján a magyarok részvétele és felelőssége tulajdonképpen inkább a német származású magyarokra korlátozódik, illúzió és öncsalás volna állítani.

### *Felelősség és felelősségvállalás*

Legutolsó érvül azt lehetne végül ellene vetni a magunk felelősségének a felvetése ellen, hogy ha egyszer ilyen jól meg lehet magyarázni azokat a politikai és társadalmi összetevőket, történeti megrázkódtatásokat, félrevezető tapasztalatokat, közösségi zsákutcákat, rossz beidegződéseket, melyek a magyar társadalom viselkedését meghatározták s idáig vezették, akkor mi értelme van bűnösségről vagy felelősségről beszélni, mikor itt valójában a történelem nagy folyamatairól van szó, melyeket elsősorban megérteni kell, nem pedig ilyen hittanóra-ra való kategóriákkal, mint bűnösség és felelősség, túlmoralizálni. A problémának ez a fajta felfogása a bűnösség és felelősség kérdésének és mibenlétének a teljes félreismérését jelenti. Bűnösség és felelősség megállapítása nem azon alapszanak, hogy a tettesről bebizonyult, hogy *nem* társadalmi, közösségi, nevelési és

személyes meghatározói alapján cselekedett, hanem mindezekről függetlenül és szabadon határozta el, hogy gonoszat fog cselekedni; ha ellenben bebizonyítja, hogy csak különféle meghatározó okoknak és előzményeknek engedett, akkor nem bűnös és nem felelős. A gonoszság, a silányság, a gyávaság nem valami szabad és impozánsan ördögi elhatározásban áll, hanem éppen abban, hogy nyomorultul, tudatosság és szabad elhatározás nélkül azt tesszük és csak azt tesszük, amire társadalmi, közösségi, nevelési és személyes adottságaink, torz és torzító tapasztalataink, belénk rögződött előítéleteink, üres közhelyeink, kényelmes és ostoba formuláink indítanak. Való, hogy az ilyen emberrel szemben nincs értelme felelősségvállalásról beszélni, mert egyszerűen nem is ér el a tudatáig ennek a szónak az értelme. Ezzel azonban nem vonja ki magát a felelősségre *vonás*, vagyis cselekedeteinek a következményei alól. A felnőtté válás és szabadság ott kezdődik, amikor meglátjuk a merőben előzmények által meghatározott cselekedeteink silány voltát, kezdünk felelősséget vállalni és szabadon, felelősen cselekedni. Mindezt *keresztényül* úgy mondják, hogy a bűnös ember az eredendő bűn rabságában cselekszik, s még a jó cselekedete is a törvények kényszere alatt születik, tehát értéktelen; a megváltott, szabad ember viszont lélekből és szabadon cselekszik. Ugyanezt *marxistául* úgy mondják, hogy az ember cselekedeteit osztályhelyzete határozza meg, ha azonban felismeri osztályhelyzetét, úgy tudatosan állást foglal, s ha osztályhelyzete a történelmi fejlődés ügyének szolgálatára indítja, ezt immár tudatosan teszi, ha pedig osztályhelyzete a történelmi fejlődés ügyével szembeállítja, akkor osztályával szembefordul.

Ebben az értelemben kell felvetnünk a magunk, a nemzetünk, a társadalmunk felelősségének a kérdését. Ha a magyar nemzet valóban egy tisztán jobbagyszellemű, nyájszerű, a felelősség kérdését uraira és megszállóira toló társadalom, akkor nem érdemes a felelősségvállalásról beszélnünk, s ha felvetjük, el fogja utasítani. De én nem hiszem, hogy a magyarság a nyájszerűségnek s az elnyomottságnak ezen a mélypontján állott volna s állana. Bármennyire is nem tudta az utolsó száz esztendőben a maga felemelkedésének az igazi útját megtalálni, közben szüntelenül és nagyon tudatosan kereste azt, és a nagy szellemeknek nem kis száma járt az élen ebben a keresésben. S bármennyire elkeserítően éreztük is azt a zsákutcát, amibe a magyar politikai és társadalmi fejlődés az utolsó évszázadban, különösen az utolsó évtizedekben, leginkább pedig a második világháború folyamán beleszorult, újból meg újból vártuk és reméltük, hogy végül mégis adódik valami, ami kiváltja azt a jobbat, amitől úgy éreztük, hogy nem pusztult el teljesen. Igaz, végül a felelőtlenységnek, a helyzetet felismerni és



helytállni nem tudásnak az a mértéke, amit az ország 1944-ben felmutatott, meghaladta legrosszabb várakozásunkat is. Ha azonban több vagy kevesebb joggal merhettünk várni ennél jobbat is, mint ahogyan nálunk minden külső jel szerint nem jobb nemzetek mutattak ennél jobbat is, s azóta a magyarságban is újból megmutatkozott sok minden, ami reményt keltő, akkor mégiscsak van értelme felelősségvállalásról beszélni és azt remélni, hogy ez nem marad ebben az országban egészen visszhangtalanul.

Azt azonban nem állíthatjuk, hogy az egész nemzet, az egész társadalom *nevében* való felelősségvállalásnak ma egyszerű a módja, és biztos a visszhangja. Ha ez bizonyos lett volna, már rég meg is történt volna; tudjuk azonban, hogy az erre irányuló kísérletek balul végződtek. Említettük, hogy milyen ingerültséget keltett egy nyilatkozat, mely maga s mások nevében *bocsánatot kért* a zsidóságtól. Mondhatjuk, hogy a bocsánatkérés talán nem a legszerencsésebb fogalmazás, mert ha más emberhez vagy emberekhez van intézve, akkor mindig ott lebeg felette az a veszedelem, hogy a bocsánatkérő számára a túljátszott önlealacsonyítás, a címzett számára pedig az erkölcsi pöffeszkedés vagy kegyes leereszkedés torz gesztusaira ad alkalmat. Egy társadalom azonban, melyben erőteljesen él a felelősségvállalás szelleme, nem akadt volna meg szavakon vagy formákon, hanem azokat megfelelően kiigazítva, továbbhaladt volna a lényeg, a felelősség megállapítása, vállalása és viselése felé. Nálunk nem ez történt, hanem egy meglehetősen ingerült elutasítás következett, s nehezen fog menni, hogy társadalmunk feladja azokat az okokat vagy álokokat, melyeket a felelősségvállalás ellen kialakított magának. Aki tehát újból megpróbál e kérdésben a magyar nemzet, a magyar társadalom nevében valami magvasat és igazat nyilatkozni, könnyen szembe fogja magát újból találni azzal az ingerült kérdéssel, hogy: ki bízta meg ezzel?

Ebben a helyzetben egyet lehet csinálni: megállapítani és elvállalni a felelősség reánk eső, *személyes* részét. Megállapítani pl. azt, hogy mindaz, amit e sorok írója akár lelkiismeretből, akár kérésre segített vagy segíteni próbált, milyen siralmasan és szánalmasan kevés, mennyire mögötte marad annak, amit kellett és amit lehetett volna, mennyire meg van terhelve sok hiábavaló óvatossággal és jóra való restséggel, mennyire hiányzott belőle az, hogy a jóakarát megéreztetésének az igyekezetén túlmenően, mindenestül vállalja egy-egy hozzá forduló gondját, és kezébe vegye a megmentését, és az esetleges kockázatokba is mennyire inkább csak belecsúszott, mintsem szembement volna velük. Szükséges, hogy mindenki megcsinálja magának ezt a mérleget, s a hangsúlyt ne arra helyezze, hogy mik az érdemei vagy a mentségei, s ezek hogyan egyenlítik ki a vétkeiket vagy



a mulasztásait; hanem egyszerűen csak arra, hogy mi mindenért *felelős*, vagy mi mindennek a felelősségében *részes*. Így talán utóbb mégis kialakul egy tisztább, bátrabb és a felelősséggel inkább szembenéző, együttes nemzeti számvetés is.

Ha mindazt, amit eddig elmondottunk, a felszabadulás pillanatában mondtuk volna, akkor ezzel be is fejezhattük volna. Nem világítottuk volna meg vele a teljes problémát, de elmondtuk volna azt, aminek elmondása 1944 után a legfontosabb volt. Közben azonban eltelt három esztendő, felnőtt egy új – vagy újjászületett a régi – antiszemitizmus, s mint láttuk, a zsidók tömeges elpusztításáért való felelősség felvetésére a leggyakoribb felelet, hogy miért nem beszélünk arról a szenvedésről is, amit azóta viszont nem zsidók szenvedtek. Ma tehát nem kerülhetjük el, hogy az antiszemitizmus újjáéledéséről és annak okairól ne beszéljünk. Nem azért, mintha, mint azt már mondtuk, a kétféle szenvedés egy pillanatig is komolyan összemérhető, egyenrangúnak vehető volna, hanem azért, mert azokat a burkokat, melyeket szenvedésből, sérelmekből, rossz lelkiismeretből maguk köré vonnak az emberek, csak a teljes igazság erejével lehet valamennyire is áttörni.

## 2. Zsidók és antiszemiták

A napjainkban megnőtt antiszemitizmusról azonban immár nem beszélhetünk merőben a magyar helyzetre és az eseményekre szorítkozva, hanem előbb teljes szélességében fel kell vetnünk az antiszemitizmus eredetének és okainak kérdését s ezzel együtt azoknak a társadalmi és lélektani feltételeknek a kérdését, melyek az európai zsidóságot s annak a környező világban való helyzetét meghatározzák. Nem célunk, hogy az antiszemitizmus minden vallási, lélektani és gazdasági vonatkozását áttekintsük, mert annak nem egykönnyen lehet a végére jutni. Az antiszemitizmus elsősorban mint kóros társadalmi jelenség érdekel bennünket, legkivált abban a formájában, melyben a legújabb időben Közép-Európában politikai jelentőségre is jutott. A különböző vallási, lélektani és gazdasági vonatkozásokkal tehát elsősorban annyiban kell foglalkoznunk, amennyiben ezeknek a kóros társadalmi jelenségeknek az okai, előzményei és magyarázatai között számba jönnek.

Miféle társadalmi képződmény az európai zsidóság? A magyar közéletben évtizedek óta úgy teszik fel a kérdést, hogy faj-e vagy felekezet. Ebben a kérdésfeltevésben egyetértenek a legvadabb antiszemiták és az asszimilációra különös súlyt fektető zsidók. Az antiszemita ugyanis fogja magát, s játszva bebizonyítja, mint ahogy igaz is, hogy a zsidóság közösségi meghatározó jelentősége messze túlterjed azon a területen, ahová az európai keresztény felekezetek társadalmi meghatározó hatása a szekularizáció óta visszaszorult; ebből levonja azt a következtetést, hogy a zsidóság nem felekezet, hanem faj. A fajelmélet ellenfelei viszont játszva bebizonyítják, mint ahogy igaz is, hogy zsidó faj nincs, és a tipikusan zsidónak ismert fizikai vonások nem egy, hanem vagy tíz különböző típusnak gyakran egymással is ellenkező vonásai; ebből levonható az a következtetés, hogy a zsidóság nem faj, hanem felekezet. A kérdés tehát hamisan van feltéve. A cionisták, a nemzeti és politikai öntudattal bíró zsidók szerint a zsidóság sem nem faj, sem nem felekezet, hanem külön nemzet vagy nemzeti kisebbség. Ez így azonban csak a politikai öntudatú zsidókra igaz: azok valóban nemzet vagy nemzeti kisebbség. Az egész zsidóság azonban nem egy nemzethez tartozik, nincs közös nemzeti tudata, sem közös állama vagy államalkotó erőfeszítése. Legfeljebb azt mondhatják róla a cionisták és mások, hogy mindennek *kellene* lennie, mindennek a tudatára kellene ébrednie. Minden jel arra mutat azonban, hogy a zsidóságnak nem kis része nem akar és nem fog erre az útra lépni. Egyetlen szóval, egyetlen formulával tehát nemigen lehet a zsidóság mai társadalmi helyzetét, mely a legkülönbözőbb irányokban való átmenet állapotában van, megragadni.

Amikor a következőkben *zsidókról* és *zsidóságról* beszélünk, akkor ez nem jelenti és nem jelentheti mindig ugyanazoknak az embereknek a körét, hanem egy változó kiterjedésű embercsoportot jelent aszerint, hogy milyen vonatkozásban van róla szó: ha az ősi közösségről van szó, a rítus közösségébe beletartozókat, ha zsidó vallásról, úgy a zsidó vallásúakat, ha zsidó nemzetről vagy nemzeti kisebbségről, úgy a nemzeti öntudattal bírókat, ha a zsidók lelki vagy magatartási reakcióiról, akkor azokat, akik a zsidóság valamiféle közösségébe még beletartoznak, ha a környezetnek a zsidókkal szembeni reakcióiról van szó, akkor azokat jelenti, akiket a környezet zsidókként számon tart, ha pedig zsidóüldözésekről van szó, akkor az üldözők által megszabott kört jelenti. Nem látom értelmét, hogy „zsidó”-n kívül más kifejezést használjak: régebben kerülték ezt, ma azonban zsidók és nem zsidók egyaránt használják, s „izraelitá”-t mondani ma

már oly archaikusan és hivatalosan hangzik, mintha „Mózes-vallású honpolgártársaink”-at emlegetnénk.

Míg a zsidóság mibenlétéről csak néhány véleményt kell összevetni, addig az antiszemitizmus mibenlétéről és okairól nagyon sokféle magyarázat ismeretes, még ha csak azokat vesszük is számításba, melyek az objektív érvényesség és tényekkel való alátámaszthatóság komoly igényével lépnek fel. Az egyik, igen elterjedt magyarázat szerint az antiszemitizmus gyökere a zsidókkal szemben kialakult középkori, vakbuzgó *előítélet*, mely Jézus megfeszítését tulajdonítván nekik, ezenfelül is mindenféle babonás vádakkal illette őket; az antiszemitizmus tehát mai, világi formájában is lényegileg ennek a középkori előítéletnek a leszármazója, s így az ellene való harc egybeesnék a vallási türelmetlenség, üldözés, babonáság, tudatlanság elleni harccal. Ez a magyarázat a kiindulópontot jól fogja meg, de nem magyarázza meg, hogy az antiszemitizmus, mint eredetében vallási jellegű előítélet, hogyan és miképpen alakult át olyan emberek előítéletévé, akiknél a vallási meggyőződés e vonatkozásban már semmi szerepet sem játszik. Az egész magyarázatban van valami *szellemtörténeti* jelleg: egyszer, valahol, valamiért kialakult egy vallási eredetű előítélet, s akkor ez elkezd önmagában élni, terjedni, fertőzni, utóbb vallási gyökereitől elszakad, önálló „izmus”-sá válik, intenzitásban megnövekedik, közben azonban az alapvető oka ugyanaz marad.

A *történeti materializmus* szerint viszont az antiszemitizmus okai éppen nem ideológiaiak, hanem gazdaságiak és társadalmiak: az emancipáció folyamán felszabadult és a vagyonosodás útjára lépett zsidósággal szemben kezdettől fogva szemben állanak a mindenféle emancipációval ellenséges feudális rétegek s bizonyos részben a birtokban lévő vagyonos polgárság is; utóbb ezek valamennyire kiegyeznek vele, mikor azonban a munkásmozgalom a feudalizmus és a tőke hatalmát végveszedelemmel fenyegeti, akkor a feudális erők és a nem zsidó tőke a tömegek indulatainak elterelésére szítani és támogatni kezdik a tudatlan kispolgári és alja proletártömegek antiszemitizmusát és a különböző álforradalmi, fasiszta tömegmozgalmakat. Így jön létre a modern antiszemitizmus, mely szükségképpen megszűnik, amint a fasiszmus és a tőkés gazdasági rend megbukik, s az osztály nélküli társadalom komolyan berendezkedik. Ez a magyarázat csupa olyan összefüggésre mutat rá, melyek nem vitásan valóban megvannak, és így vannak, s az is igaz, hogy egy, az emberek minőségbeli egyenlőségén és egyenrangúságán alapuló társadalomban el kell sorvadniok az olyan mozgalmaknak, melyek bármilyen téren az emberek alapvető minőségbeli értékkülönbségének a hitéből táplálkoznak. Mégis ez a magyarázat

nem magyarázza meg azt, hogy bizonyos tömegek társadalmi feszítőerejét miért *lehet* éppen az antiszemitizmus irányában elterelni, miért lehet emberek sokaságával elhithetően azt a nyilvánvaló, a legegyszerűbb tényekkel megcáfolható, a tapasztalattal szemben álló, érdekeikkel is ellenkező és mégis újból meg újból hitelt nyerő ostobaságot, hogy a zsidó gyáros és a zsidó szakszervezeti titkár között titkos egyetértés áll fenn.

A magyarázatoknak egy harmadik, az előbbinél kevesebbet mondó csoportja egyes *lélektani* reakciókból indul ki. Ilyen az, amely az antiszemitizmust a zsidók vagyonosodása, vagyonszerző ügyessége, tehetsége és egyéb sikerei folytán feltámadt *irigységnek* tulajdonítja; vagy annak, hogy a zsidók sok vonatkozásban *mások*, s ez már önmagában irritálja a környezetet; vagy annak, hogy durva és alantas lelkű embereknek általában szükségük van arra, hogy másokat megvessenek, üldözzenek és gyűlöljenek, s hogy ezt megtehessék, időnként kiválasztanak valami erre alkalmas gyengébb csoportot, azokat maguktól elkülönítik, mindenféle alaptalan vádakkal illetik, s ily módon élik ki alantas és támadó ösztöneiket. Ez mind valóban összetevője az antiszemitizmus tömeghisztériáinak, de megint csak nem magyarázza meg azt, hogy más, aránylag szintén elég védtelen, sőt védtelenebb kisebbségi csoportokkal szemben miért jelentkeznek ugyanezek az indulatok sokkal gyengébben, s miért lehet pl. az irigységet a *nem zsidó* vagyonos és sikeres emberekről eredményesen a zsidókra, méghozzá ugyanúgy a *szegény és sikertelen* zsidókra is „elterelni”.

Ismeretes Freud *mélylélektani* magyarázata,<sup>118</sup> mely szerint az antiszemitizmus alapja az a vád, hogy a zsidók azok, akik megölték az Istent, de ezt a bűnt nem hajlandók magukra vállalni, ellentétben a keresztényekkel, kik elvállalják, s ezáltal megtisztulnak tőle; s mindezek mögött az apa megöléséért vagy megölni akarásáért való ősi – közösségeknél őskori, egyes embernél gyermekkori – bűntudat áll. Felveti még azt is, hogy egyes fiatal, alapjában pogány népek a kereszténységre való erőszakos megtérítésük feletti ingerültségüket reagálják le a keresztény vallás őseként szereplő zsidóság elleni akciókban. Az, hogy az európai antiszemitizmusnak döntő kiindulópontja a Krisztus megfeszítéséért való középkori felelőssé tétel, teljes mértékben hihető; az antiszemitizmusnak az erőszakos megtérítés visszatörlesztéséért való magyarázata, melynek ötletét nyilván a náciizmus párhuzamos zsidó- és kereszténygyűlölete adta, kevésbé meggyőző. Az pedig mindenképpen kétséges, hogy az egyéni mélylélektan olyanfajta fogalmait, mint trauma, elfojtás, gátlás, bűntudat, komplexum, kárpótlás,

<sup>118</sup> Vö. Freud, Sigmund: *Mózes és az egyistenhit*. Budapest, 1946.

lereagálás, feloldás, *minden további nélkül* lehessen alkalmazni közösségi jelenségekre s azok egymáshoz való viszonyára. Az analógiák nagyon termékenyek lehetnek, azonban a közösségi életben éppen a rejtettség és tudattalanság döntő momentumai egészen másképpen jelentkeznek.

Másik, egyszerűbb mélylélektani magyarázat szerint az antiszemitizmus mögött tudat alatt a zsidók ellen elkövetett igazságtalanságokért és kegyetlenségekért való büntudat, lelkiismeret-furdalás áll. Ilyenfajta elemek valóban fellépnek az antiszemitizmusban közvetlenül nagyobb zsidóüldözések *után*, egyébként azonban nem: aki ismeri az antiszemitákban élő ördögi képet a zsidóságról, az tudja, hogy az a feltevés, mely szerint ők akár csak maguk között, szívük mélyén vagy tudat alatt tudják és érzik, hogy a zsidókkal szemben igazságtalanok, egyáltalában nem helytálló.

Kevésbé mélyenjáró, de nagyon elterjedt az az elképzelés, hogy általában az ember és ember közötti *megkülönböztetések*, mindenféle különbözőségeknek bármilyen vonatkozásban való hangsúlyozása, kutatása vagy emlegetése s az emberek így megkülönböztetett csoportjaira nézve felállított *általánosítások* már eleve magukban rejtik a megvetés, lenézés, üldözés és alaptalan vádaskodás veszedelmeit; s az antiszemitizmus kiindulópontját is ilyen megkülönböztetések és általánosítások képezik. Emlékezhetünk arra, hogy a német zsidótörvények kezdetekor<sup>119</sup> mennyi gunyoros elmefuttatás, paródia és humoreszk jelent meg – főleg Németországon kívül –, amelyek azt írták le, hogy mi lesz, ha majd ugyanilyen alapon a szőkét vagy a zöld szeműeket vagy az x-lábúakat fogják megkülönböztetni, gettóba tömöríteni, házassági tilalmakkal elkülöníteni és vádakkal elhalmozni. Való, hogy minden megvetés és minden üldözés kereteit, formuláit, „logikai” vázát ilyen megkülönböztetések és általánosítások alkotják. Az azonban, hogy ezek az antiszemitizmus és hasonló jelenségek *okai* között fontos szerepet játszanak, csupán azoknak az áldozatoknak a számára meggyőző, akikkel igazságtalan megkülönböztetések és helyt nem álló általánosítások alapján szenvedtek el azok állítólag „megillető” következményeit. Valójában azonban az emberek nem azért vetik meg és üldözik embertársaikat, mert nem tanították meg őket arra, hogy ne tegyenek megkülönböztetéseket, és tévesen ne általánosítsanak, hanem pontosan fordítva, azért tesznek megkülönböztetéseket és általánosításokat, hogy különböző sérelmeikből és irritáló tapasztalataikból származó támadó indulatok szá-

<sup>119</sup> 1935 szeptemberében születtek meg az első német zsidótörvények, amelyek a zsidókat megfosztották állampolgárságuktól és politikai jogaiktól, és megtiltották, hogy nem zsidókkal házasságra vagy nemi kapcsolatra lépjenek, valamint hogy 35 év alatti nem zsidó nőket háztartásukban alkalmazzanak.

mára kielégülést szerezzenek; az elégtételt kereső ember ugyanis nagyon ritkán jut hozzá, s akkor is nagyon kevésbé elégszik meg vele, ha azon vehet elégtételt, aki a sérelmét okozta, hanem keres másokat, akikre a sérelem okozójával való azonosítás, vagyis *általánosítás* révén indulatait átvihesse.

Az antiszemitizmusnak ezekkel a magyarázataival, melyek az antiszemitizmusban valami, a zsidókkal szemben kívülről fellépő erőt látnak, szemben állanak azok, melyek az antiszemitizmust a zsidók által kiváltott valamiféle visszahatásként magyarázzák meg. Kikapcsolom ezek közül azt a *teológiai*, tehát tudományos mérlegelésen túl eső magyarázatot, mely szerint minden baj forrása az, hogy a zsidók nem fogadták el a kereszténységet, mely elsősorban közöttük és nekik hirdettetett. A társadalomtudomány számára ebből annyi az érvényes, hogy ha a zsidók a középkor elején a kereszténységre térnek, s a keresztény világban elkeverednek, akkor semmiféle állítólagos faji tulajdonságuk meg nem akadályozhatta volna, hogy a velük kapcsolatos minden kérdés az idő múlásával teljesen tárgytalanná ne váljék. Hogy azonban ez a világnak s nekik haszon vagy veszteség lett volna, azt egy ilyen ezredéves keretben felállított alternatívában teljesen irreális és történetietlen volna mérlegelni.

Egy kiragadott *társadalmi* folyamatra helyezi a súlyt az a magyarázat, amelyik az antiszemitizmus okát a zárt vallási közösségből kilépő, asszimiláló s asszimiláns zsidóságnak az európai társadalomban való rohamos és nagymértékű közéleti és gazdasági térfoglalásában s annak visszahatásában látja. Ebből annyi igaz, hogy a modern antiszemitizmus nem egyszerű szellemtörténeti leszármazója a középkori, vallási színezetű antiszemitizmusnak, hanem új, modern impulzusokból táplálkozik, melyek valóban összefüggenek a maga zárt közösségből kilépő, emancipálódó zsidóságnak a társadalom és a különböző foglalkozások körében való megjelenésével. A pusztá térfoglalással azonban ezt így megmagyarázni nem lehet, mert hiszen az újkor nemcsak zsidókat emancipált, hanem emancipált polgárokat, jobbágyokat, munkásokat, nőket is, s ezek az emancipációk szintén térfoglalással jártak, szintén ellentéteket, sőt a társadalmi fejlődés szempontjából sokkal fontosabb ellentéteket robbantottak ki anélkül, hogy ezek akár hevessebben, akár pusztító és gyilkos következményeikben elérték volna az antiszemitizmus méreteit.

Van olyan magyarázat is, mely a *közösségi hovatartozás* problémáiból kiindulva főleg azt emeli ki, hogy az asszimilációt hangsúlyozó *asszimiláns* zsidó álláspontnak az őszinteség hiánya az antiszemitizmus egyik döntő oka; az, hogy a zsidók a környező nemzetekbe való beolvadás hangoztatása és a megkülönböztetés nélküli egyenlőség követelése mellett valójában min-



den magatartásukban továbbra is a maguk külön közösségének a tudatát őrizték, annak érdekeit követték, s csak azért nem vallottak színt ezzel a lényegében külön nemzeti vagy kisebbségi tudattal, mert akkor kevésbé lehetett volna az egyetemes nemzeti közéletben fontos és előnyös pozíciókat elfoglalva tartani. Ebből annyi bizonyosan igaz, hogy a zsidók asszimilációja sok minden összhangtalansággal meg van terhelve, de ez inkább azokat az értelmiségieket szokta idegenkedéssel eltölteni, akiket a közösségi érzés, közösségi hovatartozás ideológiai, erkölcsi és gyakorlati kérdései különösen foglalkoztatnak, mintsem az antiszemita tömegeket.

Végül ott van az az általánosan elterjedt, de elég felületes magyarázat, mely vagy szociológiai, vagy történeti, vagy faji előzmények alapján feltételez bizonyos jellegzetes *zsidó tulajdonságokat*, zsidó erényeket vagy hibákat, s azok visszahatásaiból magyarázza az antiszemitizmust. Azt a kérdést, hogy az antiszemitizmus előidézésében maguknak a zsidóknak mi a szerepük, az antiszemitizmus megvilágításánál valóban fel kell vetnünk. Abban azonban kételkednünk kell, hogy ennek során egy nem változó, tételekbe foglalható és komoly módszerekkel ellenőrizhető zsidó alkatra fogunk bukanni; ellenben találhatunk többé-kevésbé tartós egyéni és közösségi magatartásformákat, melyekkel szemben természetesen ott állnak a környezet hasonló vagy ellentétes magatartásformái is.

Mindezekkel a magyarázatokkal szemben, melyek egyetlen sémából indulnak ki, s kissé mindig a végeredményre sandítanak, komolyan meg kell szabnunk a magyarázatkeresés menetrendjét, melyben a különböző lehetséges szempontok megkapják a maguk rangsorát. A helyes rangsort abban látom, hogy először meg kell ragadnunk a zsidóságnak mint *társas közösségnek* a történeti kialakulását és helyzetváltozásait más közösségekkel, a környező társadalommal való *egybeszerveződésének* feltételeit, az ebből adódó egyéni és közösségi *magatartások* egymásra való hatását, mindezeknek az egyéni és tömeglélektani visszahatásait, s végül mindezt bele kell helyoznunk a *társadalomfejlődés* egyetemes folyamatába.

### *A zsidóság a középkori keresztény társadalomban*

Azt a különleges módot, mellyel a zsidóság a környezethez és annak különböző indulataihoz viszonyul, némelyek az ókorig, mások a zsidóság középkori társadalmi helyzetére s ismét mások csupán a zsidóságnak új-kori, modern kapitalizmus által megszabott feltételeire vezetik vissza. Az ókorig való visszamenetel nagymértékben társadalmiatlan volna, mert



a zsidóság helyzete csak a középkortól fogva jelent egy napjainkig folyamatosan kifejlődött és vizsgálható közösségi viszonylatot. Ennél régebbi adalékokig visszamenni csak azoknak érdemes, akik nem egy feltárható közösségi viszonylatot, hanem a zsidó vallás és metafizikai gondolkodás – tényleg meglevő – folytonosságát vagy ezen is túl a zsidó lelket, a zsidó sorsot, a zsidó tragikumot, a zsidó hivatást, a zsidó bűnt vagy valami más örök érvényű zsidó Lényeket akarnak megkeresni. Tudom, hogy vannak nézetek, melyek a zsidók első megjelenésétől mind a mai napig való szerepükig a zsidó léleknek valamiféle egységes tartalmát, alapvető, folytonos erőfeszítését (Isten országa e földön stb.) vélik felismerni. Vannak persze antiszemita is, akik vissza egészen Ábrahámig megkeresik a zsidókról való mai képük adalékait. Aki a zsidóság belső világát kutatja, annak bizonyosan figyelembe kell vennie az ókorig visszanyúló momentumokat, amilyen pl. a választott nép öntudata, az erkölcsi absztrakció és spekuláció készsége stb. Arról azonban szilárdan meg vagyok győződve, hogy e vonásokat semmiféle konkrét közösségi probléma megmagyarázására nem lehet igénybe venni, s a zsidóknak a környezetben elfoglalt helyzete döntő összetevőiben a középkor folyamán, Európában alakult ki.

Az a kiindulás viszont, mely az antiszemitizmust csak a legújabb kor átalakulásaiban gyökereztetni, komoly és jó társadalmi kategóriákkal dolgozik, de kihagy egy fontos lélektani elemet, a zsidókkal szemben fennálló erkölcsi leértékelést, mely mind a zsidóság lélektani megpróbáltatásai, mind az antiszemitizmus elemei között döntő jelentőségű, s amelyet nem lehet a középkori helyzet feltárása nélkül megmagyarázni.

Amennyire nehezen illik bele a zsidóság a közösségi elhatárolások ma szokásos európai típusaiba, annyira egyszerű a középkori zsidó közösség elhelyezése. A zsidóság, amióta mint törzsi állam megszűnt, majd szétszóródott, egy nemzeti, törzsi reminiscenciákkal kísért *rítusközösség* volt. A rítusközösségeknek az egész középkori Európában döntő jelentősége volt, a Közel-Kelet pedig Marokkótól Indiáig félig-meddig még ma is ilyenekben él. E közösségek meghatározó jelentősége azelőtt világszerte s a Közel-Keleten nagyon sok helyen ma is mindenféle nemzeti és faji választóvonalainál fontosabb volt, s az emberi életnek, az emberi érzelmi és akarati világnak, közösségi szolidaritásnak sokkal több vonatkozását és megnyilvánulását kötötte le és szervezte meg, mint a sokáig merőben hatalmi szerkezetet jelentő állam. A rítus e vonatkozásban nem mai európai értelemben vett hitvallást, vallásfelekezetet jelent, hanem egy olyan közösséget, mely az embernek vallási vonatkozásain, hitbeli meggyőződésein túl egész közösségi és egyéni életviteli módját, társadalmi erkölceit, mindennapi

szokásait, mai szóval úgy is mondhatnánk: az egész *etnikumát* meghatározza. Az újkor elejétől – a Közel-Keleten csupán a legújabb kortól – kezdve ezek a közösségek kezdenek jelentőségükben csökkenni, és helyt adnak az európai értelemben vett nemzeti közösségeknek, melyek az államfenntartás vagy az államalapítás központi kérdése körül építik ki a maguk szerkezeteit, s kezdik a tömegek közösségi érzelmeit és közösségi szolidaritását a maguk részére mind nagyobb mértékben igénybe venni. A rítusközösségeknek azonban e nemzetek kialakulásában gyakran döntő szerepük volt és van, különösen a Közel-Keleten, de a Balkánon is, úgyannyira, hogy államok alakulása vagy szétesése következik be rítusközösség vagy rítuskülönbözőség miatt: így élt sokáig a balkáni népek nemzeti öntudata egyházi szervezetekben, így vált el napjainkban a mohamedán Pakisztán a hindu Indiától, a keresztény Libanon a mohamedán Szíriától, így fonódik össze számos arab állam öntudata ma is a mohamedán öntudattal, s így párhuzamos a zsidó–arab nemzeti ellentét a vallási különbözőséggel.

A zsidóság eredetileg egyike volt ezeknek a középkori és közel-keleti rítusközösségeknek: mint ilyen, élt elszórta Angliától Perzsiáig és Marokkótól Szibériáig, körülvéve két nagy civilizációtól, a keresztény és mohamedán civilizációtól, s külön testként beékelve abba a társadalmi szervezetbe, melyet e két nagy civilizáció kialakított. A zsidóság helyzetét ebben a környezetben az tette különlegessé, hogy nem egy akármilyen primitív rítusközösség volt – akkor aligha maradt volna fenn –, hanem egy magasrendű, fejlett vallásos világnézetben alapuló közösség, melyet mind a keresztény, mind a mohamedán vallás elismert a maga őséne és alapjának.

Ezen a ponton azonban elválnak a keresztény és mohamedán környezetbe került zsidóság sorsa. A mohamedán civilizáció kezdettől fogva a legújabb korig harcosok és hódítók meglehetősen egyszerű szerkezetű állam- és társadalomszervezeteiben élt, melyek az iszlám minden térítőbuzgalma ellenére az alájuk vetett külön rítusközösségek életét egyszerű és rideg uralmi és adóztatási feltételek útján szabták meg. Ilyen feltételek mellett élte a zsidóság a zárt rítusközösségeknek azt a nem mindig kellemes, de elég közönséges életét, mely a környező világtól időnként elnyomást, üldözést vagy hátrányokat szenved, nagyobbrészt azonban szűkre szabott, de szabályozott, megszokott és emberi közlekedésben él vele. Ezért a mohamedán civilizáció területén zsidónak lenni nem volt rosszabb, mint párszinak,<sup>120</sup> nesztoriánus-

<sup>120</sup> Az indiai Zoroaszter-vallás hindu követője, akinek ősei a VIII. században vándoroltak ki Perzsiából.

nak,<sup>121</sup> koptnak<sup>122</sup> vagy görögkeletinek, sőt a zsidók és mohamedánok közötti kulturális közeledés aránylag igen nagy volt. A szó európai értelmében vett zsidóellenesség ezen a területen teljesen új keletű, s a zsidók palesztinai bevándorlásával és államalapítási erőfeszítésével függ össze.

### *A középkori zsidóellenes előítélet*

Ezzel szemben a keresztény civilizáció területén a zsidóság helyzete súlyosabb s egyben komplikáltabb volt, egyrészt a zsidósággal kapcsolatos vallási képzetek, másrészt a középkori keresztény társadalomszervezet sajátos jellege folytán.

A középkori keresztény társadalom vallásos köztudatának része volt az a tétel, hogy a kereszténység Megváltóját rövid és egyszerű meghatározás szerint „a zsidók feszítették keresztre”. Azt a társadalmi lélektani helyzetet, amely a középkori zsidóság helyzetét és az őt körülvevő középkori keresztény antiszemitizmust meghatározta, csak ebből a kiindulásból érthetjük meg.

Itt meg kell állnunk. Mostanában, amikor igen égetően aktuálissá lett minden olyan véleménynek és nézetnek a megcáfolása, mely az antiszemitizmus kiindulópontjává lehet, sokszor rámutattak arra, hogy ez a tétel, hogy a zsidók feszítették meg Krisztust, egyáltalán nem tétele a teológiának. Szögezzük le először azt, hogy bár valóban az antiszemitizmus történeti gyökereinél vagyunk, mikor erről a tételről beszélünk, azonban teljességgel valószínűtlen, hogy e tétel megcáfolása bármiféle hatással volna az antiszemitizmus mai fennmaradására és továbbterjedésére. Szögezzük le másodszer, hogy mennyire a helyzet rosszabbodásának tünete, hogy évtizedekkel a zsidóemancipáció<sup>123</sup> optimista korszaka után, amikor senki se képzelte, hogy a zsidók helyzete számára valaha is irányadók lesznek a teológiai álláspontok, most egyszerre egyházon kívüli közírók is fontosnak és szükségesnek tekintik annak tisztázását, hogy mi az egyház álláspontja Krisztus megfeszítéséről. Az egyházak ezt örömmel és úgy könyvelhetik el,

<sup>121</sup> Nestorius konstantinápolyi pátriárka hívei (ma főleg Szíriában és Iránban élnek), akinek irányzatát a kereszténységben belül már 431-ben eretneknek nyilvánították, mert Jézust emberi lénynek tartotta.

<sup>122</sup> Egyházuk 451-ben szakadt el a katolicizmustól; Egyiptomban élnek a kairói pátriárka vezetésével.

<sup>123</sup> A zsidók polgári egyenjogúsítása; Magyarországon a kiegyezés után az 1867. XVII. tc. mondta ki.

hogy ezzel a kérdés helyes, teológiai vonatkozásai kerültek előtérbe. Valójában azonban a teológiai kérdésfeltevés tisztázása nem azért vált aktuálisá, mintha a teológia maga az érdeklődés előterébe lépett volna, hanem egyszerűen azért, mert a zsidók s általában az emberek felszabadítása Közép-Európában különösen nehéznek bizonyult, és néha úgy látszott, hogy jó, ha a szelídebb módszereknek és az emberi méltóság megbecsülésének azokat a szűkebb, igénytelenebb, de szilárdabb biztosítékait meg tudjuk tartani és erősíteni, melyek a középkori társadalomban, teológiai kategóriák közepette fejlődtek ki. Ezeknek előrebocsátása után valóban megállapíthatjuk, hogy az a tétel, mely szerint a zsidók feszítették meg Krisztust, a teológiának így nem tétele, mert hisz a másik oldalon áll az, hogy Jézus Krisztus maga s összes apostolai és első tanítványai mind zsidók voltak. A Krisztus megfeszítéséért való s a közvetlen tetteken túlmenő felelősség teológiailag az eredendő bűn erejénél fogva minden embert terhel; a zsidókat érő teológiai szemrehányás nem az, hogy megfeszítették Krisztust, hanem az, hogy noha elsősorban nekik hirdette az evangéliumot, nem ismerték és nem ismerik el Messiásnak.

Ezt így tudták a középkori teológusok és teológiai képzettségű társadalombölcészek is, s ennek megfelelően a zsidókkal szemben nem Krisztus halálának szemrehányását vagy megbosszulását, hanem a megteríthetőkkel szemben térítőbuzgalmat, a meg nem térőkkel szemben távolságtartást, szoros felügyeletet, a társadalmi lehetőségek és érintkezési alkalmak szűkre szorítását írták elő. Ez azonban nem akadályozta meg a középkorban sem az egyháziakat, sem a világiakat abban, hogy vulgáris használatra, az érzelmek síkján nagyon is érvényesítsék a zsidóknak Jézus Krisztus megfeszítéséért való felelősségét is. Nem szabad elfelejtenünk e vonatkozásban a középkor szenvedélyes és indulatoktól fűtött részletező érdeklődését Krisztus kínszenvedésének a különféle részletei iránt, ahol természetesen a keresztre feszítők szerepe sem maradhatott titok. Elkerülhetetlen volt, hogy ebben a történetben Krisztus és tanítványai üldözött keresztényekként, Krisztus megfeszítői pedig zsidókként jelenjenek meg, bármennyire anakronisztikus volt is ez, s bármennyire valamennyien zsidók voltak is valójában. Így áll előttünk a középkori antiszemitizmus, amelyet az jellemez, hogy azt a közönséges idegenséget, mely egy zárt etnikai és rítusközösséggel szemben fennállott, az egyház külön vallási okokkal is megerősíti, s ehhez járul s mindezt a hisztériáig fokozza fel az a többletképzet, hogy azoknak a közösségről van szó, akik a keresztény vallás alapítóját, Isten fiát meggyilkolták. S méghozzá egy olyan vallás híveiről van szó, melynek tételei, szent könyvei, prófétái

egyben a kereszténységéi is. Ennek következtében a zsidók vallásgyakorlata a középkori környezetben nem egyszerűen az idegenség, pogányság, bálványimádás képzeiteit, hanem egyenesen a szentséggyalázás képzeiteit keltette fel: ebből és a Krisztus megfeszítésének vádjából együtt keletkezett a zsidó vallásgyakorlatról szóló rengeteg fantasztikus középkori rémtörténet.

A zsidóság helyzetét meghatározó másik momentum a középkori keresztény civilizáció társadalomszervezete volt. Ez a társadalomszervezet, különösen Nyugat-Európában, nem egyszerű uralmi viszonyokon, hanem le egészen a legszerényebb, a hatalom birtokosait alig érintő foglalatosságokig, összes erkölcsi és gyakorlati vonatkozásaikban részletesen kimunkált, vallásilag szentesített rangsorbeli, szolgáltatási, szolidaritási, örökletességi viszonyokon, hagyományos eljárásokon és egzisztenciális biztosítékokon épült fel, ami a rendszeren belül élők számára sok szűk, de – ott, ahol az egész rendszer jól működött – aránylag emberséges és biztonságos helyzetet jelentett, ugyanakkor azonban jelentette az ember és ember közötti minőségi különbségnek s azok erkölcsi következményeinek a túlságos és részletező meghatározását és körülírását is. Az emberi helyzeteknek ez az erős moralizálása a nyers hatalmi viszonyokat igen sok ponton megszelídítette, humanizálta, de ugyanakkor meg is erősítette, meg is rögzítette. Ez pedig azzal járt, hogy az egész rendszer az alul levők, még inkább a rendszeren kívül lévő különböző csoportok számára a pusztán elnyomáson felül még nagyon erős lélektani nyomást is jelentett; gondoljunk például a különféle európai szolgálórétegek szinte vérré vált jobbagyi alázatára! Valamit azonban mindenkinek adott ez a rendszer az előzőkhöz képest: csupán két emberi minőség volt, mely ennek a rendszernek *csak* a hátrányait és erkölcsi elítélésének a borzalmas nyomását érezte: a Bukott Nő és a Zsidó. Az egész minőség feladása, a bűnbánat és a megtérés számukra is nyitva állott, de a minőség megtartása esetén a kettő számára nem volt, nem lehetett semmi enyhítés, semmi funkció, semmi áldás: a középkori társadalmi erkölcs gyakorlati kategóriái olyanok voltak, hogy azok segítségével a prostituáltat a hivatásos rablógyilkostól, a zsidót a szentséggyalázótól nem lehetett világosan megkülönböztetni. A valóságban persze a dolog természete szerint mégsem lehetett őket állandóan ilyeneként kezelni, azonban mindig nyitva állott a lehetőség, hogy a velük való bánásmód idáig romoljon, idáig szigorodjék: az erkölcsi szigorúságnak minden áramlata először e kettőnek a helyzetét sietett kibírhatatlanná tenni. Innen van az, hogy a prostitúció emberi atmoszférája mindmáig semmilyen kultúrkörben nem olyan visszataszító, mint az európaiban, és nincs kisebbségi

csoport, melyre akkora és olyan tartós társadalmi és társadalom-lélektani nyomás nehezedett volna, mint a zsidókra.

A vallási képzetek és a társadalomszervezet együtt határozták meg tehát azokat a feltételeket, melyek között az európai zsidóság a középkor s nagyjából az újkor hosszú századai alatt élt: néha területileg is zártan és elkülönülten, néha szabad mozgási lehetőségben, néha a hatóságok és társadalom kifejezett rosszindulatától körülvéve, néha hagyományosan rendezett és kiszámítható közlekedésben a környező világgal, néha szigorú, kicsinyes és hátrányos jogi szabályozások közepette, néha csak néhány meghatározott közjogi és hivatalviselési korlátozás mellett. Mindezek a változatok azonban általában belül maradtak azokon a kereteken, melyeket az egyháznak s az általa szentesített társadalomszervezetnek a hivatalos álláspontja megszabott. A különböző tömeghisztériák azonban mindenkor különösen készen voltak arra, hogy a zsidók ellen forduljanak, s így töltődött ki a zsidókkal szemben fennálló hivatalos álláspont, mely távolságtartást és erkölcsi megítélést írt elő, különböző érzelmi kilengések, tömeghangulatok, gazdasági harcok és hatalmi célok salakos indulataival, melyek időnként véres vagy erőszakos cselekedetekben robbantak ki. Az egyház álláspontja nem adott biztatást ezekre a kilengésekre, de időnként ilyen tömeghangulatok, hatalmi érdekek és vallási szigorúsági áramlatok hatására maga is keményebbé vált; így közreműködött pl., mint leg súlyosabban, a spanyol zsidóknak – a mohamedánokkal együtt való – erőszakos megkeresztelésében s azután régi szokásaik és titkos vallásgyakorlatuk fenntartása miatt vagy annak címén való kiűzésében. Az irányadó szempontok azonban itt is megmaradnak azok között a keretek között, melyeket a vallási jellegű kritériumok alkalmazása megszab, s nem lépnek fel olyan erők, melyek az antiszemitizmust a maga vallási kiindulásaitól elszakítanák.

Itt az igazsága annak a tételnek, hogy a modern antiszemitizmus a középkori előítéletből „származik”. Minden további nélkül nem vezethető ugyan le belőle, az azonban bizonyos, hogy az antiszemitizmus kiindulását és feltételeit a középkori előítélet teremtette meg két irányban is. Egyrészt ez teremtette meg a zsidóság éles közösségi és társadalmi elhatárolását, s ekkor alakult ki az, hogy ez az elhatárolás a társadalmi vonatkozásokon felül még erkölcsi ítéletekben is élesen megfogalmazódik, vagyis ekkor kapcsolódott össze a zsidók helyzetével és megítélésével az emberi és erkölcsi leértékelésnek a lehetősége, a megszokottsága és a közelsége. Másrészt ennek a nyomása alatt alakulnak ki a zsidók részéről azok a magatartásformák, melyeket a környezet zsidó „tulajdonságokként” tart számon, s ame-



lyek akkor is megtartják szerepüket a modern antiszemitizmus reakcióiban és indulati anyagában, mikor a középkori vallási alapú zsidóellenes előítélet már gyengébben vagy egyáltalán nem érvényesül.

### *A zsidók emancipációja*

A zsidóknak a keresztény európai kultúrkörben elfoglalt helyzete az újkortól fokozatosan megváltozik. A reformáció által felvetett problémák és a vallásháborúk visszahatása megérlelik a vallási türelem és lelkiismereti szabadság célkitűzéseit, ami kihat a zsidók helyzetére is. A középkori társadalom kis, közeli, személyies egységei és társadalmi viszonylatai, melyeket csak nevelésben és szokásokban szorosan körülírt emberi minőségekkel lehetett kitölteni, helyet adnak nagyobb egységeknek, általánosabban megszabott feltételeknek, racionálisabb módszereknek, s abban a társadalmi és gazdasági rendben, melyet ezek szabtak meg, a zsidó minőség is mind kevésbé jelenthetett zárt, különálló s a többi világgal nem közlekedő vagy nem azonos feltételek mellett közlekedő állapotot. A kapitalizmus lehetőségei mind nagyobb mértékben megnyíltak a zsidók előtt is. Sokszor rámutattak ugyan arra, hogy a nyugati kapitalizmus létrehozásában a zsidóknak sem elsőrendű érdemük, sem elsőrendű felelősségük nincsen: mégis a kapitalizmus még nyugaton is, ahol volt erős nem zsidó nagypolgári osztály, a zsidóság aránylag nagyfokú vagyonosodásának a korszaka volt, Közép- és Kelet-Európában pedig kiemelkedő szerepet biztosít számukra. A polgári társadalom szervezési alapelvei, melyek a feudális-arisztokratikus szelekció jelentőségének a csökkenését, viszont a vagyoni szelekció megmaradását, sőt megerősödését jelentették, szintén kedvezőek voltak a zsidóság beilleszkedése számára, mely a maga zárt társadalmában az európai polgári fejlődéstől és forradalomtól meglehetősen függetlenül ugyan, de hasonló feltételek között élt: katonai-arisztokratikus elemek nélkül, de a vagyoni szelekció erős szerepével.

Mindezzel párhuzamosan folyik az egész társadalmi közgondolkodás szekularizálódása, vallási kategóriáktól, vallási alapú előítéletektől, egyházi tekintélyektől és irányítástól való függetlenedése. Az egyház társadalmi szerepének a felszámolását és a születéshez kötött társadalmi minőségek felszámolását a francia forradalom politikai síkon is tudatosította: bekövetkezik az egész társadalmi és szellemi élet szekularizálódása, és programmá válik mindazoknak a rétegeknek és csoportoknak az emancipációja, melynek hátrányos helyzete a társadalom hierarchikus és tagolt



szemléletében, ember és ember minőségi különbségének a feltevésében gyökerezett. Ezek között vált programmá a zsidók emancipációja, minden jogi hátrány és megkülönböztetés alól való mentesítése is. A szekularizációs folyamat a zsidó rítusközösséget is kikezdte, s választania kellett a zárt rítus- és etnikai közösség önkéntes fenntartása vagy feladása között, mely utóbbira az emancipációs mozgalmak programját megfogalmazó felvilágosodott értelmiség is erősen rábeszélte őket. Ennek következtében még a szabályokhoz ragaszkodó ortodox zsidóknál is kopni kezdtek az etnikumnak mindazok az elemei, melyek mögött kifejezett vallási parancs nem állott; de ezen túlmenően megjelent a neológ zsidó álláspont, vagyis olyan egyházi szervezet vagy egyházi gyakorlat kialakítása, mely elhagyja a rítusnak összes nem legszorosabban istentiszteleti elemeit, a különböző vallási, étkezési, öltözködési és eljárási szabályokat. Zsidóság és környezet elhatárolása a legkülönbözőbb pontokon folyékonyvá válik, s a zsidóságnak gyengébb vagy erősebb, felületesebb vagy mélyebb, egyéni vagy tömeges asszimilációja a legkülönbözőbb pontokon megindul. Végül a közösség teljes elhagyásának addig szórványos tünetei is mind nagyobb számban megjelennek: a keresztény egyházakba való áttérés és az európai szabadgondolkodás, politikai vallásellenesség és munkásmozgalom körébe, azok különböző szervezeteibe és mozgalmaiba való bekapcsolódás.

Miközben azonban mindezekkel a változásokkal a középkori zsidóellenes előítélet megszűnt a társadalom közvéleményének az általános és érvényesülő tartalma lenni, ugyanakkor nem szűnt meg vagy legalábbis nem szűnt meg azonnal nagyszámú ember véleményeinek és érzelmi beállításának a tartalma lenni, s ezek a vélemények és érzelmek voltak olyan nagyszámúak, hogy az emberek magatartásaiban továbbra is érvényesültek. Túl azokon, akik vallási alapon tudatosan tovább vallották a középkori zsidóellenes előítéletet, az emberek egyelőre elég nagy részben megtartották a zsidókkal szemben a középkori elzártság ideje alatt kialakult magatartásaikat. Megmaradt a zsidóság erkölcsi leértékelésére való készenlétük, megmaradt bennük a maguk magasabb s a zsidók alacsonyabb, hátrányosabb állapotának a tudata, megmaradt sokaknak az a beidegződése, hogy a zsidókkal nem szokás, nem szükséges, nem jó sokat és egyenlő lábon érintkezni, barátkozni, összeházasodni; megmaradt az a véleményük, hogy a zsidó leszármazás, a zsidó vérbeütés hátrányos, szégyenletes vagy legalábbis nem kívánatos valami; megmaradt végül az a beállításuk, hogy a zsidók körül az idegenségnek egy bizonyos levegője lebeg, minek folytán egyrészt az erkölcsi rontásnak és a becsapásnak a veszedelme fenyeget felőlük, másrészt a komikumnak és a kicsúfolhatóságnak a lehetősége kapcsolódik hozzájuk.

A másik oldalon a zsidóság minden lemorzsolódás és minden sikeres vagy kevésbé sikeres asszimiláció ellenére nagyobb részben megmaradt a társadalom világosan körülhatárolódó, saját belső étellel bíró külön közösségének, amely a rítus és az etnikum különlegesen látható vonásainak a levetése után is tagjai túlnyomó részének az állandó és változatlan környezete maradt. A zsidóemancipáció programját hirdető nem zsidó és zsidó értelmiség kezdetben ugyan magától értetődőnek tekintette, hogy a zárt zsidó rítusközösség feladása egyúttal a környező nemzetbe való beolvadást is jelenti; ebben azonban a zsidóság konzervatívabb vagy harcosabb öntudatú része kezdettől fogva nem követte, hanem megőrizte a maga külön közösségi tudatát. Ez a közösségi különállás, párhuzamosan azzal, hogy a környezet kevésbé barátságos magatartása sokakban megintgatta a sima emancipáció és asszimiláció lehetőségének a hitét, megérlelte a külön *zsidó nemzeti öntudat* megjelenését, sőt a *zsidó államalapítás* mozgalmát, a cionizmust is.

Mindezek ellenére a zsidóemancipáció óta Európában általában a zsidóellenes előítélet csökkenőben, a zsidókkal szemben való barátságtalan magatartás enyhülőben s a zsidóság mint közösség morzsolódóban volt, és számos országban ma is van. A 19. század közepétől kezdve azonban a társadalomnak a zsidóemancipációval és zsidó asszimilációval szemben álló vagy szembeforduló tendenciái kezdenek szétszórt és formátlan magatartásokból határozottabb körvonalú állásponttá, ideológiává, mozgalmá jegecesedni a *modern antiszemitizmus* formájában.

### *Az antiszemitizmus problémája*

A 19. század közepétől kezdve a legtöbb európai országban megjelenik a modern antiszemitizmus. Ennek során a zsidóellenes vélemények és hangulatok hangosabbakká válnak, mindinkább megszűnnek attól tartani, hogy régimódinak és reakciónak minősülnek, s megjelenik egy határozottan zsidóellenes publicisztika is. Ennek a modern antiszemitizmusnak a hangszerelése és frazeológiája távolról sem egységes. Egyik áramlata világosan a defenzívába került középkori és egyházi társadalomszemléletnek abból az ingerültségéből táplálkozik, mellyel az a modern társadalmi átalakulással, a szekularizációval s az annak előnyeit élvező, részben azokban részt vevő zsidósággal szemben viseltetett; ez az áramlat konzervatív, középkorias, egyházas frazeológiát használ, az egyház által felállított megkülönböztetéseket érvényesíti, a megkeresztelkedést respektálja, és

nagyban és egészben a középkori zsidóellenes előítélet leszármazójának tekinthető. Ugyanakkor azonban megfigyelhető az antiszemitizmusnak egy másik és minden jel szerint erősebb és jellegzetesebb áramlata, amelyik a zsidósággal való szembenállását minden vallási és egyházi frazeológia nélkül és konzervativizmus nélkül fogalmazza meg, és a zsidóellenes indulatokat olyan indokokkal indokolja, amelyek már a középkorban is megjelennek ugyan, azonban mindig vallási jellegű vádakkal kapcsolatban vagy azok járulékeként: tudniillik a zsidók gazdasági térfoglalásával, politikai és hatalmi szerepével és viselkedésével. S megjelenik egy olyan áramlat is, mely a zsidó születés arisztokratikus-középkorias megvetését a modern nacionalizmus frazeológiájával kapcsolja össze, és a zsidókban a nemzet, a faj veszedelmeit látja; ez az áramlat úgyannyira nem vallási képzetekkel dolgozik, hogy a zsidók iránti gyűlöletet sok helyen kiterjeszti a zsidó eredetű s a megkeresztelt zsidókat „pártoló” keresztény vallásra is. Az antiszemitizmusnak ezek a modern, vallási képzetektől független fogalmazásai voltak azok, melyek Európa különböző országaiban politikai jelentőségre jutottak, míg végül a 20. századra a világtörténelem legborzalmasabb zsidóüldözéséhez vezettek.

Hogyan lett azonban a középkori előítéletből és középkori üldözésből modern előítélet és modern üldözés? Minden komoly magyarázat, mely több akar lenni odavetett általánosságnál vagy eredeti ötletnél, két döntő momentumra helyezi a súlyt: az egyik a középkori *előítélet*, mely, mint láttuk, évezredes hatással és nyomással mélyen beleivódott mind a keresztény társadalom, mind a zsidóság lelki világába, s különböző megjelenési formái máig megmaradtak; a másik a *modern társadalomfejlődés zavarai*, különböző zökkenők, megakadások és válságok, melyeknek során, mint látni fogjuk, az antiszemitizmus, a társadalmi fejlődés megakasztásában érdekelt társadalmi erők fokozott tevékenysége és nagy tömegek politikai és társadalmi orientációjának a megzavarodása mindig párhuzamosan jelentkeznek. Valóban, akár az előítéletre, akár a társadalmi válságokra helyez is nagyobb súlyt valaki, e kettő nélkül nincs komoly magyarázat. Mégis, e kettő együtt is valahol kielégítetlenül hagy: valahogy túl egyszerűen mutatja be az egészet az emberi gonoszság és ostobaság eredményeként, miközben tökéletesen rejtélyes marad az a nem kevésbé döntő kérdés, hogy mi indítja az embereket arra, hogy zsidókkal kapcsolatban könnyebben elhiggyenek és elfogadjanak olyan hazug állításokat, amilyeneket sem egyéb előítéletek, pl. társadalmi előítélet vagy boszorkányhit, sem egyéb érdekek, pl. úrellenes vagy kapitalistaellenes érdekek alapján nem hisznek el. Az előítélet és a társadalmi fejlődési zavarok alapján meg-

magyarázott Antiszemita, akárcsak az antiszemiták Zsidója, élettelen és rémképszerű; a zsidók számára tetszetős, de teljes sötétségben hagyja őket az antiszemitává válás *emberi* feltételei felől; az antiszemiták közül pedig éppen azoknak, akik nem elvadultak s még meggyőzhetőek, mond a legkevesebbet: nem ismernek benne magukra. S meg kell állapítanunk, hogy míg a zsidókkal kapcsolatos konzervatív előítélet elsősorban olyan emberek előítélete, akiknek igen kevés és nagyjából konvencionális, feudális vagy patriarkális érintkezésük volt a zsidókkal, addig az erős indulatoktól terhes, modern antiszemitizmus hordozói olyan emberek, akik a zsidókkal többé-kevésbé közeli gazdasági, hatalmi és szellemi érintkezésben állottak, anélkül hogy szükségképpen és kizárólag olyan emberek volnának, akiket gazdasági érdekeik elsősorban a zsidókkal állítanak szembe.

Az antiszemitizmus megmagyarázásának itt van a kritikus pontja. Mert aki egy kicsit ismeri az antiszemitákat, az tudja, hogy a zsidókról szóló tételüket az indulat őszinte lobogásában előadott legszemélyesebb tapasztalatokra alapítják, s hiába mondjuk, hogy ezeket előítéletek, érdekek és ködös ideológiák alapján találják ki, mert sok jel mutat arra, hogy a helyzet pontosan a fordítottja: éppen bizonyos tapasztalataiknak az indulati intenzitása az, amelyik értelmetlen előítéleteket és ködös ideológiákat elhithet és megvilágosító hatásúnak tüntet fel előttük. Sőt a környező társadalom zsidókkal szemben közömbös vagy jóindulatú részének is oly mértékben valóságosak a zsidókkal kapcsolatos tapasztalatai, hogy ezekkel és ezek visszahatásával az antiszemitizmust – még ha nem is osztozik benne – teljesen és tökéletesen megmagyarázza magának, és teljességgel komolytalannak tűnik fel előtte, mikor zsidók vagy mások az antiszemitizmus megcáfolását azon kezdik, hogy e tapasztalatok valóságát mindenestül kétségbe vonják, vagy olyan általános emberi tapasztalatoknak állítják, melyeket bárki bárhol megtalálhat, ha *akar*. A másik oldalon, aki egy kicsit ismeri a zsidókat, tudja, hogy semmi olyan mélyen és őszintén fel nem szokta háborítani őket, mint az az állítás, hogy az antiszemitizmus okozásában és bemutatásában a zsidók magatartásának *döntő* szerepe lehet. Számukra ugyanis oly világos tapasztalat az, hogy a környezettel való viszonyban ők a többit szenvedő és joggal követelő fél, hogy az antiszemitizmusnak minden „visszahatás”-ként való megmagyarázását átlátszó trükknek látják; legfeljebb arról hajlandók beszélni, hogy egyes zsidók magatartásai időnként hivatkozási alkalmat és lehetőséget jelentenek ettől függetlenül is meglévő előítéletekből, érdekből, irigységből vagy ködös misztikából táplálkozó, támadó és elnyomó szándékok alátámasztására. Ennek következtében a zsidók és az antiszemitizmus ellen harcolók úgy vélik, hogy kötelességük

a zsidók által kiváltott visszahatásnak az antiszemitizmus létrehozásában való szerepét tagadásba venni vagy teljesen másodlagosnak nyilvánítani, mert ha nem így tesznek, az antiszemitizmus alá adnának lovat. Valójában azonban az, hogy a környezet zsidókról szerzett tapasztalatainak az antiszemitizmusban szerepük van, olyan közhely, melyet zsidók és nem zsidók egyaránt tudnak, számtalanszor újból megállapítanak és konkrét helyzetekben állandóan számításba vesznek. Nem az az antiszemita állítás, hogy az antiszemitizmus okai között a zsidók is szerepelnek, hanem az, amely azt mondja, hogy az antiszemitizmus indulatai és akciói *jogos és indokolt* válasz a zsidókkal kapcsolatos tapasztalatokra, s amely elfelejti, hogy a környezetnek a zsidókról való tapasztalataival szemben, sőt azt megelőzően ott állnak a zsidóknak a környezetről szerzett tapasztalatai is.

### *Kitérés a közösségi tapasztalatokról és közösségi tulajdonságokról*

Mielőtt ezt a csomót megpróbálnánk kibogozni, az első kérdés, amit előjáróban tisztáznunk kell, a *tapasztalatok* kérdése. Mi az, hogy a zsidóknak a környező világ felől és az antiszemitáknak a zsidókra vonatkozóan tapasztalataik vannak? A filozófiában az emberi ismeretszerzésnek a gondolkodás mellett a másik forrásaként szokták a tapasztalatot megjelölni, s utalnak arra, hogy a gondolkodás logikailag zárt, önmagát kifejtő és ismétlődő ismeretszerzési módja csakis a tapasztalatnak az életteljes, intuitív, élményszerű ismeretszerzési módjával kiegészítve alakulhat valami olyanná, ami az ismeret nevét megérdemli. A mi esetünkben azonban nem a valóság egészével vagy annak egy részével való életteljes kapcsolatot jelentő tapasztalatról van szó, hanem indulattal nagyfokban színezett, indulat által rögzített, sérelmet tartalmazó, görcsösen mozdulatlaná vált tapasztalatról. Az ilyenfajta tapasztalás a megismerés szempontjából pontosan ellenkező hatású, mint a közönséges, hasznos gyakorlati tapasztalat, mert a tapasztalatok lehetőségének a végtelen sokaságából éles indulati heveséggel egyetlen vagy egyfajta tapasztalatot emel ki, s ez a legnagyobb mértékben valóságos, de leszűkült és nagy intenzitású tapasztalás a valóság teljességét megragadó további tapasztalásnak az útját egyúttal el is zárja.

Közösségi, társadalmi jelentőségre azonban ezek a félrevezető tapasztalatok nem a maguk alkalmosságában, a maguk izoláltságában jutnak, hanem akkor, ha a társadalomszervezet valamilyen pontján – ilyen pont mindig bőséggel akad – az emberek egymással valamilyen szervezési ellentmondás, elrejtett hamisság, előítélet folytán olyan módon kerülnek

összeszerveződésbe, hogy ismétlődően és állandóan ezeket a félrevezető tapasztalatokat szerzik egymásról. E pillanatban nem tudok erre jobb példát, mint egy, a szó legszorosabb értelmében vett kulináris, vagyis konyhai példát, amely azonban eléggé közlelről érzékelhetővé teszi ezt az egész közösségi helyzetet. A példa az az összeszervezési mód s az a közös helyzet, amelyik a feudális társadalmi hierarchia és az osztály nélküli egyenlő társadalom közötti átmenet alatt, a polgári társadalomban a *háziasszonyt* és a *háztartási alkalmazottat* szervezi egymással össze. Semmi sem valószínűsőbb, mint a háziasszonyok sorozatos tapasztalata a háztartási alkalmazottak lustaságáról, konokságáról, jóakarathiányáról, megbízhatatlanságáról. Semmi sem valószínűsőbb, mint a háztartási alkalmazott tapasztalata a nagyságak szeszélyességéről, kiszámíthatatlanságáról, embertelenségéről és ridegségéről. Mégis e sok *valóságos* tapasztalat mellett egyiknek sincs igazi képe a másik egész valóságáról, mert úgy vannak társadalmilag egymás mellé szervezve, hogy egymásról szükségszerűen és tipikusan rosszat tapasztalnak: rosszat tapasztalnak akkor is, ha véletlenül a másik típus legjobb egyedeivel állnak szemben. Miért van ez? Azoknak a társadalomszervezési feltételeknek a hamis és ellentmondó volta miatt, amelyekben egymással szemben állanak. Az egész viszony az átmenet állapotában van egy patriarkális fölény állapotából a tárgyilagos szerződészerűség állapotához, s mindegyik fél, saját érdekeinek megfelelően, olyant vár a másiktól, amit az adott feltételek mellett nem kaphat meg: mindkettő ugyanis egyidejűen akarja magának biztosítani mind a patriarkális viszonynak, mind pedig a szerződészerűségnek az előnyeit. Ennek eredményeképpen mindkét fél rideg szerződészerűséggel találkozik ott, ahol érdekeinek jóakarata és készsége felelne meg, viszont a megértő engedékenység igényével és érzelmi alapon támasztott követelésekkel találkozik ott, ahol a szerződések pontos betartása volna az érdeke. A hamis feltételek melletti összeszerveződésnek és az ebből származó rossz tapasztalatoknak ez a kölcsönössége természetesen a két fél sérelmének csak az egyforma *valóságosságát* és egyformán félrevezető voltát jelenti, nem pedig a két oldal sérelmeinek az egyenrangúságát: a kétféle sérelem egyforma valóságossága nem fog bennünket megakadályozni abban, hogy egy történelmi *igazságtétel* során a háztartási alkalmazottak igazságát nyilvánítsuk erősebbnek. Ez azonban nem változtat annak a felismerésén, hogy a gazdáknak és alkalmazottaknak egymásról való összképét nem egy úrellenes vagy cselédellenes ideológián, hanem valóságos kölcsönös társadalmi tapasztalaton alapultnak ismerjük el. Ugyanígy kell megkeresni próbálnunk azokat az ellentmondó és félrevezető feltételeket, amelyek mellett a zsidóság a környező társada-



lommal és a környező társadalom a zsidókkal egybeszerveződött, s mind a mai napig a rossz tapasztalatoknak egyelőre meg nem szűnt sorát szerzi egymásról.

A másik kérdés, amit előljáróban tisztáznunk kell, a közösségi *tulajdonságok* kérdése. Mondottam már, hogy egy közösség, egy embercsoport alkatról, alkati adottságairól, eredendő tulajdonságairól a hitel komoly reményében nem lehet tételekbe foglalt megállapításokat tenni, ettől azonban lehetnek olyan vonásai, tulajdonságai, magatartásformái, beidegződései, melyek egy adott környezetben, egy adott pillanatban jellemzik, megkülönböztethetővé, felismerhetővé teszik, s a környezetben leegyszerűsített általánosításokat váltanak ki. Közösségről, csoportról, több emberről lévén szó, ezekre nézve az, hogy ez vagy az a vonás, magatartás „tipikus”, „jellemző”, mindig csak egy statisztikai arányszámot jelöl. Az, hogy az angol nyurga, pipázik és hidegvérű, nem azt jelenti, hogy minden angol ilyen, sőt azt sem, hogy a többségük ilyen, csak éppen annyit, hogy az angolok között a nyurgák, pipázók és hidegvérűek százaléka magasabb, mint a környező másféle emberek között. Ugyanígy vagyunk az emberi magatartások minden típusával, amelyet a zsidók szempontjából tipikusnak lehet vagy szoktak nevezni: nem minden zsidónak s nem is a zsidók többségének a magatartásformái ezek, csak egyszerűen olyanok, amelyek a zsidóknál gyakoribbak, mint másoknál. Ennyi tökéletesen elég arra, hogy a környező társadalom ezeket *zsidó* vonásoknak tekintse. Ebből önmagában, még ha logikailag pontatlan állítások is ezek, semmi baj nem származik, mert az ember minden vonatkozásban így foglalja össze és így általánosítja ismétlődő tapasztalatait; baj akkor származik ebből, ha indulati elemek jelennek meg, és ahhoz, amit jellegzetesnek és megkülönböztethetőnek nyilvánítanak, egyben érzelmet, indulatokat, következményeket is akarnak fűzni.

*Zsidók és környezet tapasztalatai egymásról  
a társadalmi lehetőségek igénybevétele terén*

A zsidóknak és a környező világnak egymásról való tapasztalatai feltétlenül a *zsidók tapasztalataival* kezdődnek, mert azokat a feltételeket, melyekben a középkor ezer esztendejének tartama alatt a zsidók éltek, vitán kívül a környező társadalom s annak politikai, társadalmi és ideológiai hatalmasságai szabták meg. Mi volt ezek mellett a feltételek mellett a zsidók alapvető tapasztalata a környező világról s alapvető beidegződése a környező világgal szemben?



Az első alapvető tapasztalat az volt, hogy a zsidók a társadalom, a termelés, a megélés közönséges hivatásából és lehetőségeiből, az európai társadalom különleges szervezettségében oly nagy jelentőségű céhek, hűbéri közösségek, földközösségek, termelési, jóléti, kulturális, vallási társulatok túlnyomó részéből nemcsak a rítusbeli és etnikai különbség folytán, hanem még a zsidókat külön is érő erkölcsi leértékelés folytán ki voltak rekesztve. Ebből az a helyzet adódott, hogy a zsidók a gazdasági, egzisztenciális, emberi lehetőségek szélére, a margójára szorultak: számukra az egzisztenciának, a megélésnek csupán olyanfajta lehetőségei voltak nyitva, amelyeket a környező társadalom vagy átengedett nekik, vagy valami okból elhárított magából, vagy valami okból nem vett észre. Ha a zsidók etnikai különállása csak annyiban állott volna, mint a cigányoké, akkor ennek alapján belőlük is zenészek, vályogvetők és jövendőmondók lettek volna, mint ahogyan léteznek is analóg jellegű zsidó foglalkozások. A sokkalta erősebb morális és intellektuális kultúrájú zsidóság számára azonban az emberi lehetőségek szélére való szoríttatás morális és intellektuális feladatként jelentkezett. Így alakult ki és vált aránylag nagymértékben tipikussá a zsidóságban egy magatartás, mely minden megnyíló, ki nem aknázott és észre nem vett gazdasági és emberi lehetőséggel szemben állandó beidegződéssé, szinte társadalomerkölcsi kötelességgé tette az állandó készenlétet, a lehetőségekhez való gyors, *racionális* alkalmazkodást, a megnyílt vagy felismert lehetőségek „ki nem hagyását” s az emberi lehetőségek racionális formáinak, különösen a legracionalizáltabb lehetőségnek, a pénznek a tudatos értékelését és a vele való otthonos bánást. Ez természetesen nem valami különleges zsidó találmány, hanem az emberi lehetőségek kezelésének egyik lehetséges és széles területen elterjedt módja, mellyel szemben áll a másik lehetséges mód, a lehetőségek hagyományos, szokásszerű kezelése: az, hogy az emberek egzisztenciájukat bizonyos megszokott forrásokra, eljárásokra és formákra alapozzák, s ezen kívül álló lehetőségekkel, ha egyáltalában észreveszik őket, általában nem szívesen foglalkoznak. A valóság mindig e két határeset között helyezkedik el, mert sem teljesen értelem nélküli hagyománytisztelet, sem teljesen kitapasztalás nélküli racionalizmus nem képzelhető, s az egyes magatartásformák abban különböznek, hogy mennyire közelítik meg vagy milyen elvek szerint kombinálják a két határesetet. A középkori európai társadalomra különösen jellemző az emberi lehetőségek, egzisztenciák, eljárások szigorúan szokásszerű, hagyományoszerű, átöröklődő megszervezése és kezelése, tehát egy olyan társadalomszervezet, mely minden racionális célszerűséggel, a szorosan vett személyi minőségtől független lehetőségek kiaknázásával szigorúan szemben állott. Ezzel szem-

ben az újkortól kezdve a kapitalizmus és a kezdődő pénzgazdálkodás egyik sajátos jellemző vonása éppen az, hogy a lehetőségek racionális kezelését mindinkább a társadalmi és gazdasági élet alapvető törvényévé teszi. Mindez a klasszikus kapitalizmus területén a zsidóktól teljesen függetlenül történik, bizonyítékául annak, hogy itt nem zsidó alkati vonásról, hanem egy teljesen más szituációban is fellépni képes társadalmi beidegződésről van szó. Nem szabad azonban elfelejtenünk, miközben a kapitalizmust a legújabb kori társadalomszervezés döntő alapelveként kezeljük, hogy a kapitalizmus az egész társadalmat alapvetően átható szervezési elvvé tulajdonképpen inkább Amerikában lett; Európában a társadalom széles rétegeinek, mindegyikétől a tisztviselőknek, közép- és kisiparosoknak, sőt részben a közép- és kiskereskedőknek is, valamint a kisbirtokos parasztságnak a termelési és életviteli módja sok tekintetben csupán a feltételek tudomásulvételében, bizonyos forgalmi lehetőségekbe való bekapcsolódásában s a modern tömegtermelés *javainak* az igénybevételében igazodott a kapitalizmushoz, egyébként azonban az emberi egzisztenciáknak azokat a formáit élte és fejlesztette tovább, melyek már a kapitalizmus előtt is kialakultak. Ebben a helyzetben a kapitalizmusnak az a vonása, hogy a gazdasági lehetőségek racionális kezelését veszi „természetes”-nek, az előző, feudális gazdasági rendhez képest előnyösebb helyzetet jelentett a zsidók számára, akiknek a kapitalizmustól függetlenül is voltak ilyen társadalmi beidegződéseik. Ez magyarázza meg mind Nyugat-, mind Kelet-Európában azt a feltűnő tény, hogy a közel-keleties zsidó rítusközösség teljes zártságából, mondhatnánk a középkor kellős közepéből kilépő emberek olyan páratlan gyorsasággal fel tudták fogni és magukévá tudták tenni a boldogulás modern, kapitalisztikus módszereit, ugyanakkor, amikor az az európai társadalom, melyből ez a kapitalizmus kinőtt, nem kis részében, sok helyütt többségében a kapitalizmus alapelveivel szemben továbbra is idegen maradt.

A környező európai társadalom szerkezetének és fejlődésének ezek a változatai a zsidók számára az egzisztencia, a megélés lehetőségei terén az élet lehetőségeinek a legszélén való nyomorgástól kezdve a páratlan jólétig nagyon különböző egzisztenciák kialakulását eredményezték. A mások által figyelembe nem vett lehetőségekből való élés alsó határát példázza – a kelet-európai zsidó tömegnyomor groteszk, de mélyen megvilágosító adalékként – annak a galíciai zsidónak az egzisztenciája, akinek az volt a kereseti forrása, hogy egy dugóhúzóval a kezében körüljárt az országos vásárokon, s pár fillérért felbontotta a parasztok palackjait; a felső határt pedig a pénzzel kapcsolatos gazdasági műveleteken alapuló hirtelen meggazdagodás ismert példái jelentik. Hogy a két véglet közül melyik valósul

meg, azt az dönti el, hogy a környező társadalom eljárásainak a hagyományszerűsége mennyire, hol és mikor van zárt, mozdulatlan vagy pedig átüthető és oldódó állapotban. Az előbbi esetben az összezáruló társadalom a racionális eljárások minden kísérletét kőfalként veri vissza, s különösen ellenségesen teszi ezt, ha ilyen kísérletet zsidók tesznek: amennyire és ahol viszont a hagyományszerű eljárások lazább, megdönthető vagy feloldható állapotban vannak, ott a racionális eljárás mód az erre be nem állított, de azt eltűrő társadalomban úgy halad előre, mint kés a vajban, és várakozáson felüli sikereket biztosít.

Ilyen feltételek közepette alakultak ki a zsidóknak és a környezetnek egymásról való kölcsönös tapasztalatai az emberi lehetőségekkel való élés terén. A környezet akkor is, ha semmi külön ellenségesség nincs benne, észreveszi és megállapítja a zsidókkal való kapcsolatban, hogy azok kereseti források megtalálásánál, lakóhely, életpálya kiválasztásánál, nyelvek megtanulásánál, az életvitel módjának a meghatározásánál, az életfeltételek megjavulásánál vagy megromlásához való igazodásánál, alkalmak, lehetőségek és konjunktúrák igénybevételénél a többiekénél aránylag racionálisabb módon vetnek számot a lehetőségekkel, s ami e racionális számvetés alapján legjobbnak bizonyul, azt egyben meg is ragadják, keresztül is viszik, s ebben a többiekénél aránylag kisebb mértékben zavarja őket az, hogy amit így keresztülvisznek, az akár a maguk, akár más számára mennyiben megszkott vagy nem. Ez az eljárás mód a zsidók számára oly magától értetődően értelmesnek és egyedül irányadónak tetszik, hogy a legritkábban veszik észre, hogy ez akár egyénileg, akár együttesen másoknak feltűnik, s *jellegetes* eljárás módként tűnik fel. Számukra a környezet viselkedése a feltűnő; az, hogy aránylag milyen nagy százalékban viselkedik célszerűtlenül, nem vesz észre vagy elenged megnyíló lehetőségeket, nem teszi meg azt, amiről világosan felismerte, hogy célszerű megtennie, nem igazítja hozzá életvitelét a megnőtt vagy összezsugorodott lehetőségekhez, hanem továbbra is azt teszi, abból akar élni és úgy akar élni, ahogy ezt szokásai, előítéletei, a maga társadalmi helyzetére vonatkozó és a tényleges lehetőségeknél szűkebb vagy a valóságos helyzetnél rátartibb igényei előírják, a szükséges átállítódást nem akkor hajtja végre, amikor ennek a szükségességét belátta, hanem akkor, amikor erre rákényszerül; s a legtöbb energiát nem akkor tudja kifejteni, mikor új lehetőségeket kell megragadnia, hanem akkor, amikor megszkott vagy igényelt életnívóját vagy életformáját kell biztosítani.

Mindezek hosszú ideig meg tudnak maradni határozatlan körvonalú ítéletek formájában, s nem szükségszerű, hogy heves indulati kitörések vagy összeütközések származzanak belőlük. A környezet a maga alapvető tapasztal-

talatát hol némi elismeréssel, hol egy kis lenézéssel, hol némi irigységgel, hol pedig határozott ellenségességgel fogalmazza meg; vagy egyszerűen úgy, hogy a zsidó élelmes, vagy kevésbé barátságosan úgy, hogy mindent kihasználni képes és mindent kihasználni akaró; vagy még kevésbé barátságosan: csaló és számító. A zsidók alapvető tapasztalata ezzel szemben az, hogy a környező világ túlnyomó részben furcsán és célszerűtlenül konzervatív, kevésbé barátságosan fogalmazva: élhetetlen, még kevésbé barátságosan fogalmazva: kifejezetten buta. A legdöntőbb ellentét és értetlenség mindebből a zsidók egyéni vagy együttes gazdasági és társadalmi *sikereinek* az értékelésénél adódik. A zsidók kétségtelenül valóságos tapasztalatok alapján hajlanak arra, hogy minden sikert, melyet a környező világban elérnek, úgy képzeljenek el, mint ami egy összezárkózott, ellenséges világban, nem egyenlő feltételek mellett, végül mégis a több tudás, a nagyobb rátermettség és az igazibb ügy érvényesüléseképpen következik be: holott a valóságban ez csak bizonyos százalékban történik így. Ezzel szemben a környezet a maga tapasztalatai alapján hajlandó feltenni, hogy a zsidók sikerei mindig könnyű sikerek, melyek „rendes” emberek által igénybe venni nem „szokott” lehetőségek és módszerek igénybevételén alapulnak; ami természetesen megint csak bizonyos részben igaz. A környezet mindenkor hajlik arra, hogy ő és a zsidók eljárásai közötti különbséget a maga *erkölcsi* kvalitásaként és a zsidók erkölcsi defektusaként értékelje, ugyanakkor a zsidók ugyanezt a különbséget a maguk *értelmi* kvalitásaként és a környezet értelmi defektusaként jegyzi meg, holott valójában itt nem erkölcsi és nem értelmi kvalitásokról, hanem történetileg kialakult társadalmi beidegződésekről van szó.

*Zsidók és környezet tapasztalatai egymásról  
a társadalmi értékrendszerhez való viszony terén*

A zsidók helyzetét az őket környező világban meghatározó második tapasztalat az volt, hogy a környező világ őket különböző bűnökkel vádolja, felettük ezért erkölcsi ítéletet mond, őket ezért erkölcsi megvetésével sújtja, időnként hisztérikus kitöréseknek és bántalmaknak teszi ki, s mindezt anélkül, hogy ezeket a vádakat komolyan megalapozná.

Ez az alapvető élmény a zsidók tekintélyes részében azt a tapasztalati tanulságot váltotta ki, hogy a környező világ erkölcsi kategóriái valahol alapvetően hamisak és igazságtalanok, valahogyan alapvetően arra irányulnak, hogy erkölcsi fogalmakkal, erkölcsi ítéletekkel ta-

karjanak és fedezzenek más, erkölcsileg nagyon is kétes szándékokat és indulatokat. Ebből következik egy bizonyos kiábrándult és gyanakvó készenlét a környező világ erkölcsi eszményeivel és társadalmi erkölcsi ítéleteivel szemben, különösen azokkal, melyeket a zsidók ellen vagy őket érintő módon érvényesítenek; s egyúttal az a meggyőződés, hogy akik a hazugságok eme szitáján átláttak, azoknak ítélőereje erősebb, erkölcsisége nagyigényűbb, tanulságokon megedzettebb, ennivel kiábrándultabb, de egyben magasabb rendű, mint a környező világé. Ehhez a kiábrándult gyanakváshoz és öntudatos meggyőződéshez azután megfelelő fegyverzetet adott a magas fokon kidolgozott zsidó vállaláserkölcsi gondolkodás.

Hogyan viszonylik azonban ez a kiábrándultság és gyanakvás a zsidókat környező világ társadalmi erkölcsének az *objektív* mérlegéhez? Az az igazságtalanság, ami a vallási és erkölcsi kategóriákra való hivatkozással a zsidókkal a középkortól kezdve történt, a középkori európai társadalmi erkölcs jól vagy rosszul funkcionálásának a *határesetei* közé tartozik: nem a keresztény társadalmi és erkölcsi rend alapelveiből folyó *szükségszerű* következmény, de nem is a minden erkölcsi rendszert eltorzító és rosszra használó örök emberi butaság, képmutatás és erőszakosság *esetleges* eredménye, hanem a középkori keresztény erkölcsiség már említett összhangtalanságaival és egyoldalúságaival, az ember és ember közötti minőségi különbségek túlságos kidolgozásaival, e minőségeknek az igazi hit következményeivel való túl szoros összekapcsolásával és a zsidóságnak a keresztény vallásos gondolkodásban elfoglalt különleges helyzetével *összefüggő* következmény. Tudnunk kell azonban, hogy a középkori keresztény erkölcsiség e vonásainak a maguk idejében megvolt a maguk fontos történeti teljesítménye: az erkölcsiségnek a *hittételekkel* való összekapcsolása lényegesen magasabb rendű, racionálisabb megalapozás, mint a varázslatra, mágikus hiedelemre vagy a rítus betartására alapozott erkölcsiség; az emberi minőségek erkölcsi jelentőségének a részletes kimunkálása pedig a minden ember egyenlő emberi méltóságát valló elv áttörését készítette elő egy uralomra alapított és csak a szabad ember emberi méltóságát ismerő társadalmi renddel szemben. Bármennyire *össze is függött* tehát a középkori keresztény társadalmi értékrenddel a zsidók üldözése, ez az összefüggés nem elég ahhoz, hogy az egész középkori és kora újkori európai keresztény társadalmi erkölcs és társadalmi rend helyes vagy nem helyes, teljesítőképes vagy kártékony, megőrzésre érdemes vagy megdöntésre érett voltát *innen* kiindulva eldönthessük. Egy társadalmi erkölcsi rendszer bomlása igazán akkor következik be, amikor a maga középponti alapelveiben s jel-

legzetes, tipikus eseteiben is megmutatkozik az összhangtalansága és az igazágtalansága, s a felette való ítéletnek akkor van teljes súlya, ha nem határesetek megtapasztalásából, hanem az ellentmondások, igazágtalanságok és következményeik belülről való végiggondolásából és végigtapasztalásából származik.

A zsidókat körülvevő világnak tehát sokkal kevesebb indítéka volt arra, hogy abban az erkölcsi és társadalmi rendben, melyben élt, s melyet egészben sokáig funkcionálónak, összhangzatosnak és igazságosnak ismert, az ellentmondást és elutasítást indokoltak és jogosnak ismerje el. Ha pedig a zsidók részéről tapasztalta ezt az állásfoglalást, akkor a kritikával való idegenségét megerősítette a kritizálókkal szembeni idegensége is. Így alakult ki a környezetnek az az alapvető tapasztalata a zsidókról, hogy azok aránylag nagy százalékban hajlanak arra, hogy a társadalmi értékrendet semmibe vegyék, a társadalom tekintélyét aláaknázzák, megszentelt és tisztelt intézmények mögött alantas érdekeket és indulatokat fedezzenek fel és leplezzenek le, s különös előszeretettel alkalmazzák a humornak amaz ismeretes formáját, mely valamilyen patetikus közhelyet váratlan csúfondáros fordulattal tesz komikussá. Ebből és a gazdasági lehetőségek racionálisabb kezeléséből együttesen adódik a környezetnek az a vélekedése, hogy a zsidók aránylag nagy százalékban semmibe veszik a mindennapi társadalmi erkölcs szabályait, egyszerűen szólva *csalnak*, amit azután a zsidóellenes előítélet úgy fogalmaz meg, hogy a zsidó erkölcsi felfogás szerint a keresztények becsapása nem bűn. Innen származik az is, hogy ahol zsidóellenes előítélet társadalmilag hivatalosan is „érvényben van”, ott a „keresztény” kifejezés ilyenfajta fordulatokban, mint „keresztény cég”, „keresztény albérlő”, „keresztény társaság”, a zsidókkal szemben alkalmazva annyit tesz, mint „korrekt”, „szolid”, vagyis olyan, amelynél a „rendes” embertől elvárható társas magatartásokra biztonsággal lehet számítani.

Zsidóság és környezet egymásról való tapasztalatainak lényeges eleme tehát az, hogy olyan közösségi magatartásbeli különbségeket tapasztalnak egymásról, melyet kölcsönösen a maguk erkölcsi magasabbrendűségének és a másik alacsonyabbrendűségének tulajdonítanak. A másik fél társadalmi erkölcsi értékrendjének ez a semmibevevése azután a vulgáris tapasztalatban úgy jelentkezik, hogy a keresztény társadalmi erkölcs a zsidók szemében valójában csak arra szolgál, hogy erőszakos és rabló igazágtalanságokat fedezzenek vele, a zsidó társadalmi erkölcs pedig a keresztények szemében valójában arra szolgál, hogy csupa csalást és furfangot igazoljanak vele. Az optikai csalódás kölcsönös: egy számunkra előnyös, megszokott és érzelmi-  
leg közel álló társadalmi erkölcsi rendszerrel szemben *lojálisnak* lenni éppen



úgy nem erkölcsi felsőbbrendűség, mint ahogyan nem az egy velünk szemben ellenséges, meg nem szokott és érzelmileg bennünket különösebben nem kötő erkölcsi rendszerrel szemben *kritikusnak* lenni sem.

Zsidóságnak és környezetnek *ez* a viszonya a társadalmi elzártság korszakában is fontos összetevője volt az időnként kiélesedő súrlódásoknak, de még inkább azzá lett a zsidóemancipáció után, mely megsokszorozta annak az alkalmait, hogy zsidók a környező világ társadalmi erkölcsi rendszerével szemben kritikus módon lépjenek fel. A zsidóemancipációt magát is az európai társadalmi fejlődésnek egy olyan áramlata vitte véghez, mely a középkori társadalmi értékrenddel szembefordult; ugyanakkor azonban a zsidóemancipációtól függetlenül is komoly támadások indulnak meg az Európában évszázadokig érvényesült keresztény alapszerkezetű társadalmi értékeszmék uralma ellen. Egyszerre meggyarapodnak tehát a bizonyítékai annak, hogy a társadalmi rendnek az a rendszere, melyet a zsidók régtől fogva összhangtalannak és igazságtalannak tapasztaltak meg, valóban az is, vagy legalábbis azzá vált. Így a zsidók kritikai beállítása, mely addig egyszerűen *helyzetükből következő* volt, most egyben *modern* is lett. A zsidók a maguk külön közösségéből feudális-arisztokratikus-jobbági kötöttségeket alig hoztak magukkal, viszont éppen a feudális társadalmi rend megrendülésének köszönhették emancipációjukat; ami pedig saját hagyományos kötöttségeiket illeti, azokkal éppen a környezettel közelebbi kapcsolatba kerülő, emancipálódó zsidóság szakított aránylag legnagyobb mértékben. Ezzel szemben a zsidóságot környező európai társadalomban az ember és ember közötti minőségi különbségre alapított társadalomszemlélet, le egészen a legalsóbb rétegekig, mélyen belevette magát a legkülönbözőbb rétegek és foglalkozások belső szerkezetébe, s nagymértékben meghatározta a társadalom viszonyait, beidegződéseit, közösségi és érzelmi kötöttségeit, megingása és összeomlása tehát igen nagy megrázkódtatást jelentett, a reá alapozott szerkezetek nagyon nehezen, rengeteg ingerültséggel és visszaütésre való készséggel viselik a maguk felszámolódásának ezt a folyamatát, s csak lépésről lépésre, szívós ellenállás után adták vagy adják meg magukat. Midőn tehát a zsidók által régtől fogva kiábrándult kritikával kísért társadalmi vagy erkölcsi építmények egyike vagy másika az egyetemes modern társadalomkritika hatására valóban inogni kezdett, egyúttal a zsidóságnak és a környezet konzervatívabb részének egymással ellentétes értelmű társadalomkritikai beállításai is kiéleződtek: a zsidók kritikájuk jövőbe látó voltát és erkölcsi értékítéleteik élességét látták igazolva; sőt a zsidóságnak a zsidó öntudattal nem szakító része ezt úgy is fogalmazta, hogy a zsidóságnak *egészben* hivatása és szerepe egy szellemileg és erkölcsi-



leg nálánál restebb és nehezebben mozduló világban az értelem, a haladás, a modernség és az új értékek zászlóvivőjének lenni. A zsidósággal szemben álló környezet konzervatívabb vagy a társadalmi értékrend megingásától megzavart fele viszont a zsidók demokratikus és haladó szellemében nem volt hajlandó érdemet vagy követendő példát látni; sőt, ellenkezőleg, azt, hogy a zsidók számára a régi világ összeomlása minden látszat szerint több jót vagy legalábbis kevesebb problémát jelent, mint hasonló helyzetben levő nem zsidók számára, a környezet szívesen magyarázza úgy, hogy ezek a változások elsősorban a zsidók érdekében s az ő szorgalmazásukra történnek, mindebből tehát a zsidók destruáló hatásának a mértékére gyűjt magának megdöbbentő adalékokat. Ennek bizonyítékeként nemcsak a zsidóknak a modern társadalomkritika népszerűsítésében és a társadalmi mozgalmakban való részvételét tartja számon, hanem azt is, hogy ők azok, akik a legközönségesebb szokások és divatok terén is előljárnak a régivel való szakításban és az újnak a bevezetésében; s ezt a benyomást a környezet nem felejtí el róluk akkor sem, ha már rég utánaengedett ő is annak az újnak, amit először idegenkedéssel fogadott.

A zsidóemancipáció tehát a zsidóság és a környezet viszonyában azzal a következménnyel is járt, hogy a társadalmi értékrendhez való eltérő viszony, mely a középkori elzártság folyamán elsősorban a mindennapi erkölcs és a közvetlen emberi érintkezés viszonylatainál mutatkozott meg az erőszak és család kölcsönös vádjáiban, most nagymértékben kiterjedt általános társadalomkritikai és politikai síkra is.

*Zsidók és környezet tapasztalatai egymásról  
a bántalmak és elégtétel-keresés terén*

A harmadik alapvető tapasztalata a zsidóságnak mindaz a tényleg elszenvedett igazságtalanság, hátrány, megaláztatás, gyötörtetés és életveszedelem, melyet az emberi lehetőségek szélére szorítva s az erkölcsi leértékelés árnyékába helyezve tényleg elszenvedett és elszenved, amit súlyossá nemcsak a tényleg elviselt szenvedés, hanem legalább annyira annak erkölcsi leértékeléssel való kapcsolata tesz. Annak a sok embernek, aki szentül hiszi, hogy tudja, mi az elnyomás, a megaláztatás, a veszélyeztetettség, a félelem, valójában fogalma sincs a zsidó helyzet lélektani terhéről: arról, hogy évszázadok óta mekkora kiszolgáltatottságot jelentett az mások túlhatalmával, indulati kitöréseivel, bántásra vagy lekicsinylésre való rosszindulatú készenlétével szemben; sőt ennél kevésbé súlyos helyzetekben, egyszerű,

emberi és nem is barátságatlan viszonylatokban is elképesztő, hogy mennyi apró igazságtalanságot, egyenlőtlenséget, megkülönböztetést nyel le a környező társadalom a zsidók béketűrőbbjeivel, abból kiindulva, hogy azok általában ennél is rosszabbhoz vannak hozzászokva.

Minderre az átlagos, az eseteknek aránylag nagy százalékában jelentkező válasz nem lehet más, mint az *igazságkeresés* emberi magatartása, aminek amúgy is igen erős tradíciói vannak a zsidó erkölcsi gondolkodásban. Bennünket azonban itt sokkal jobban érdekel az, hogy mindazoknál az embereknél, akik a világ dolgainak és a saját tapasztalataiknak a szubjektív és egocentrikus felfogásán nem jutottak túl – vagyis zsidóknak és nem zsidóknak egyaránt nagy részénél –, az objektív érvényű igazságkeresés könnyen és egyszerűen átmegy szubjektív *elégtétel-keresésbe*; abba a lelkiállapotba, melyben az elszenvedett bántalom rögződik, minden magatartás háttérben lévő mozgatójává válik, a mások bántalmaitól és a mások igazságától izolálódik, másokkal szemben kiváltságként és jogcímként lép fel, és az elégtétel fontosabbá válik az igazságnál. Nem szükséges a modern lélektannak azokat a felismeréseit különösen elismételni, amelyek az emberi magatartások igen nagy százalékáról mutatták ki, hogy elszenvedett bántalmak kiegyenlítésére szolgálnak. Nemcsak bántó és támadó magatartások tartoznak ide, hanem a feltűnéskereséstől a túlzott érzékenységig és önlebecsülésig nagyon sokféle kárpótló, kompenzáló magatartás.

A másik oldalon a zsidókat környező társadalom is őriz a zsidóktól bizonyos mennyiségű bántalmat. Még ha meg is volt szűkítve, különösen a középkorban annak a lehetősége, hogy a zsidók okozzanak bántalmat a náluk lényegesen hatalmasabb környezet tagjainak, kizárva nem volt, s bármennyire túlzottak és helyenként átlátszóan rémtörténetyszerűek is azok az ilyenfajta vádak, melyek a zsidókkal szemben újból meg újból felmerülnek, lehetetlen fel nem ismerni a hihetőbbek és konkrétabbak között a racionális gazdasági módszerek, a kiábrándult kritika és az elégtétel-keresés néhány ismerős gesztusát. A zsidókhöz való viszonyulás tehát a környező társadalomból is kiválasztja az embereknek egy kisebb-nagyobb csoportját, akiknek tapasztalatai között döntő szerepet játszanak zsidóktól vagy „a” zsidóktól kapott vagy nekik tulajdonított sérelmek és bántalmak.

Természetesen szó sem lehet arról, hogy zsidóság és környezet bántalmi egymást kölcsönösen kiegyenlítőek, *egyenértékűek* volnának. Objektív mértékkel mérve a zsidók által a történelem egész folyamán vagy egyes szakaszaiban elszenvedett összes igazságtalanság egyszerűen össze nem mérhető a környezet különféle rossz tapasztalataival és sérelmeivel. Azok

számára azonban, akik a személyes sérelmek valamilyen zárt rendszerben élnek, a mások sérelmei sohasem objektív mennyiségükben és objektív jelentőségükben jönnek számításba, hanem csupán annyiban, amennyiben saját sérelmüket igazolják és erősítik vagy zavarják és gyengítik. Tudnunk kell ezenfelül, hogy azok, akikben a zsidók alacsonyabbrendűségét valló előítélet tudatosan vagy tudattalanul benne él, a megvetett zsidóktól származó bántalmakat fokozottan megalázóaknak tekintik, mondhatnánk „duplán számítják”, viszont a zsidókat érő bántalmakat kevésbé tekintik súlyosaknak, tekintettel arra, hogy azok ezt többé-kevésbé „megszokhatták”. Sőt ezenfelül a környezetnek még jobbindulatú részében is benne él az az inkább tudattalanul érvényesülő gyanú, hogy a zsidók szenvedései, illetve szenvedésről szóló panaszai valamiképpen kevésbé hitelesek, valamiképpen túljátszottak. Összefügg ez azzal, hogy zsidóság és környezete régtől fogva és némileg ma is még aránylag ritkán kerül egymással igazi személyes kapcsolatba, hanem gyakran személyes érintkezéseikben és súrlódásaikban is elsősorban vagy kizárólag mint zsidók és nem zsidók állanak egymással szemben. Ezért kapcsolataik tekintélyes részben személytelenek, embertelenek, *dehumanizáltak* maradnak. Ezért hajlandók az emberek zsidó–keresztény viszonylatban arra, hogy egymás iránti kötelezettségeik és követeléseik megítélésében a személyi elem elhagyásával az egész másik csoporttal szemben csináljanak mérleget, s így mindig találjanak annyi sérelmet és bántalmat, aminek révén tartozásuk alól felmentsék magukat. Minthogy ugyanakkor a maguk irányában teljes és személyes teljesítést és hálát várnak, innen az a rengeteg „rút hálátlanság”, mely kritikus időkben zsidók és nem zsidók között felgyűlik és számon tartódik. *Kölcsönös* tehát a helyzet abban az értelemben, hogy – a bántalmak eltérő mennyiségének megfelelően – az *elégtétel-keresés* a zsidóság *nagy* részének és a környező társadalom *egy* részének a *kölcsönös* viszonyulási módjává lett.

Így volt ez már a középkori elzárttság idején is; a zsidóemancipációval pedig a bántalmak mennyisége ugyan megcsökkent, de az elégtétel-keresés kölcsönös viszonya szélesebb területen alakult ki.

A zsidók számára az emancipáció elsődlegesen természetesen a büntetlen bántalmaztatás lehetőségének a megszűnését vagy legalábbis nagymértékű visszaszorulását jelentette. Ugyanakkor azonban a bántalmak száma és lehetősége nem csökkent akkorát, s főleg a kevésbé közvetlen és nem fizikai bántalmak terén a biztonságérzésük nem növekedett meg annyira, mint amekkorát a világban való jogi és elvi helyzetük változott. A régi állapotban a zsidók egy zárt és belsőleg autonóm társadalom melegében éltek, ahol a bántalmak lehetősége a külvilágba való kimerészkedés alkalmaira

vagy a külvilág együttes támadásainak az idejére korlátozódott. Most kiléptek a bomló régi zsidó közösségből, s elvben egyenrangú felekként, szabadon közlekedtek a környezettel, valójában azonban a bántalmak még továbbra is fenyegetőek voltak, csak éppen kiszámíthatatlanabbakká váltak, s nem voltak olyan egységes és élesen körülhatárolt alkalmak és indítékaik, mint a zsidóellenes előítélet érvényességének ideje alatt. Származhattak a régi előítélet megmaradásából és az azon alapuló bántalmazásra való készenlétből; származhattak azokból a kölcsönös tapasztalatokból és általánosításokból, melyeket fentebb leírtunk; de származhattak egyszerűen abból, hogy az emberek alkalmi ingerültségek vagy összeütközések alkalmával ellenfeleiket nemcsak személyükben, de valamilyen feltűnőbb vagy általánosabb minőségében is megtámadják, s a cigányt cigánynak, a sántát sántának, a vént vénnek, a zsidót zsidónak szidják, s látják el azokkal a jelzőkkel, melyek mérgük természetének éppen megfelelnek, anélkül, hogy ezek mögött szükségképpen előítélet is volna: nem az szükségképpen antiszemita, aki a „zsidó” szót barátságtalan jelzőkkel használja, hanem az, ki a „zsidó” szót magát használja gyalázó szóként. A zsidók történeti tapasztalatai azonban lehetlenné teszik számukra, hogy ezt a határvonalat érzékeljék: számukra minden bántalom válogatás nélkül egyaránt felidézi a régi zsidó helyzet bántalmazásoknak való kitettségeit, mert az ő tapasztalatuk azt mondta és mondja, hogy a komoly bántalom, a véres üldözés is mindig zsidózással és alaptalan általánosítással kezdődött, s ezekben potenciálisan, rejtett lehetőségként benne van minden megalázás, üldözés, gyilkolás is. Ez azonban, bármily érthető, objektíve éppen olyan „alaptalan általánosítás”, mint amilyeneket a környező világ a zsidók viselkedésével kapcsolatban szokott felállítani, s ez az általánosítás a környezettel való érintkezésüknek mind ellenséges, mind barátságos helyzeteit többé-kevésbé megmérgezi. Ezért hajlandó a zsidók tekintélyes része a zsidóemancipáció teljességét úgy érteni, hogy abba beletartozik a védelem a zsidóságról szóló minden alaptalan általánosítás és a zsidóság mindennemű barátságtalan emlegetése, minden „zsidózás” ellen is. Ezért hajlanak arra, hogy e cselekedetek elkövetőiben minden zsidóüldözés büntársát, az emancipáció, a felszabadulás, a haladás és az emberség ellenségét kívánják megbélyegezni és megbélyegeztetni, s elvárják minden tisztességes, jóérzésű, haladó embertől, hogy ezeket az eseteket ugyanígy kezelje, nem is beszélve arról, hogy ő maga ilyent ne kövessen el. Ez a beállítás azonban így irreális és keresztülvihetetlen: ezek olyan bántalmak, melyek a világ minden csoportját szüntelenül érik, s a zsidók maguk is állandóan elkövetnek alaptalan általánosításokat a környező világ különféle jelenségeivel szemben. A zsidókkal szemben jóakaratóan

közömbös vagy kifejezetten barátságos emberek többsége is „zsidózik” a zsidók háta mögött abban az értelemben, hogy az emberek zsidó voltát vagy származását tudja, emlegeti, megkérdezi, egyesekről vagy egészben a zsidókról többé vagy kevésbé helytálló tapasztalatokat őriz, róluk jellegzetes, „zsidós” vonásokat számon tart, ennek során számtalanszor „igazságtalanul általánosít”, s alkalmi ingerültségek vagy összeütközések alkalmával a mérge ügyébe eső zsidót nemcsak mint embert, hanem mint zsidót is szidja. Mindezt elvből csak az kerüli el, aki szüntelenül lojális a távollevő zsidók érzékenységevel szemben is, vagy szüntelenül eszében tartja, hogy a zsidókkal szembeni érzelmi megnyilvánulások és általánosítások összegeződésükben más és súlyosabb következményekkel szoktak járni, mint a portugálokkal, púposokkal vagy vénemberekkel kapcsolatos érzelmi megnyilvánulások és alaptalan általánosítások. Ehhez azonban szigorú moralistának kell lenni, akiknek száma kevés, ezenfelül a legszigorúbb moralisták is kihagynak olykor-olykor. Mikor azután a zsidók megérik vagy valamilyen „elszólás” folytán felfedezik, hogy a velük barátságosan érintkező emberek nem *elvből*, hanem csak *tapintatból* nem zsidóznak velük szemben, akkor kialakul az a tudatos vagy tudattalan rossz érzésük, hogy a hátuk mögött a környezet túlnyomó része, ne adj’ Isten, talán mindenki, gátlás nélkül zsidózik, vagyis *antiszemita*. Így alakul ki a zsidók nagy részében a *valóságos* ellenségességgel való reális viszonyon felül egy többé-kevésbé irreális viszony az őket környező társadalom *feltehető* ellenségességével szemben, ami azután előidézi azt, hogy az elégtétel-keresés támadó és védekező módjával egyaránt velejáró feszültségek nehezen tudnak feloldódni.

A zsidókat környező társadalom számára viszont azt jelentette a zsidóemancipáció, hogy szélesebb területen nyílt meg annak a lehetősége, hogy zsidók olyan pozíciók és hatalmi helyzetek birtokába kerülnek vagy kerülhetnek, amelyekből eddig ki voltak zárva. Ezzel a zsidóktól származó bántalmak alkalmi meggyarapodtak, s jelentőségükben megnöttek; mert azokban az emberekben, akik továbbra is rangsorolt emberi minőségek világában éltek, megbocsáthatatlan sérelemként, páratlan megaláztatásként rögződött, ha bizonyos bántalmakat, melyeket a hagyományos emberi hierarchia megszokott, magasabb hatalmasságaitól minden további nélkül elviseltek, hatalomra került zsidóktól – vagy más okból „alacsonyabb” emberi rangúaknak tekintettektől, „emancipáltaktól” – kaptak.

Mindez természetesen csupán átmeneti zökkenőt, a régi helyzet időleges továbbhatását jelentette és jelenti mindenütt *ott*, ahol a zsidóemancipáció folyamata egészében *valóságos* és *előrehaladó* folyamat volt. Ott azonban, ahol a zsidóemancipáció felületi és formális maradt, ahol utóbb az antisze-

mitizmus súlyosabb és támadóbb formákat vett fel, sőt politikai tényezővé vált, s esetleg zsidóüldözéseket is provokálni tudott, az új zsidóüldözéssel többé-kevésbé előlről kezdődik a bántalmazás és elégtétel-keresés circulusa, a zsidóüldözés megszűntével pedig az emancipálódás lélektani folyamata. Így mindazok a fentiekben leírt jelenségek, melyek természetük szerint az átmenet kísérőjelenségei, úgyannyira állandósulnak, hogy szinte a zsidóság és környezet viszonyának szükségszerű velejáróiként tűnnek fel.

### *Zsidó világkép és antiszemita világkép*

Előttünk vannak tehát azok a feltételek, melyeknek közepette zsidóság és környezet egymásról való társadalmi tapasztalatai létrejönnek a társadalmi lehetőségekkel való élés terén, a társadalmi értékrendszerhez való viszony terén és a bántalmak és elégtétel-keresés terén. A társadalmi egybeszerveződés feltételeinek a hamis és embertelen volta miatt zsidók és nem zsidók aránylag többet érintkeznek a másik csoport obskúrusabb, rosszabb közösségi erkölcsű egyedeivel; ez még inkább fokozza azt, hogy egymásról való tapasztalataikat, melyek kölcsönösen valóságban alapulnak, de részleges valóságban, egymással tökéletesen ellentétes értelmű általánosításokban lehet megfogalmazni. A zsidókat környező világ tekintélyes részét a nem szokásos társadalmi és gazdasági lehetőségek mellőzése, a maga világának társadalmi erkölcsi szabályaiban való probléma nélküli hit és a zsidók erkölcsi leértékelése jellemzi; mindez ennek a szemléletnek a saját oldaláról úgy jelenik meg, mint eljárásainak hagyományos korrektsége, a társadalom értékeivel szemben való lojalitás és mint a zsidók feletti ítélkezésre való jogosultság öntudata; ugyanezek a vonások a zsidók oldaláról úgy mutatkoznak, mint ostoba élheteretlenség, képmutató korlátoltság és a zsidókkal szemben irigy, erőszakos igazságtalanság. Ezzel szemben a zsidókat társadalmi és emberi helyzetük az emberi és gazdasági lehetőségek racionális kezelésére, a környező világ társadalmi erkölcsi alapelveivel szemben gyanakvó és kiábrándult kritikára és a folyamatosan elszenvedett igazságtalanságokért való elégtétel-keresésre indítja; ezek a magatartásformák a zsidó tapasztalat zártságában élők oldaláról nehézség nélkül idealizálhatók úgy, mint gyakorlati okosság, erkölcsi magasabbigényűség és jogos igazságkeresés, a környezet tekintélyes része számára viszont meggyőzően megjeleníthetők úgy, mint a lehetőségek mohó kihasználása, megszentelt értékek cinikus destruálása és bosszúálló hatalomvágy. Ezek az ellentétes tartalmú általánosítások a középkori elzártág idejében külön jelentőségre nem jutottak,



mert hiszen magától értetődően benne foglaltattak a középkori környezet zsidóellenes előítéletének és a zárt zsidó rítusközösség belső öntudatának a tartalmában, és megegyeztek a zsidóság és környezet hivatalos és tényleges egymás közti viszonyával. A zsidóemancipáció után azonban e tapasztalatok és a belőlük származó általánosítások mögül kiesett az egyértelmű világnézeti háttér, a zsidóellenes előítélet a közvéleményben túlhaladottá vált, a valóságban azonban a kölcsönösen hátrányos tapasztalatok széles területen folytatódtak, sőt bizonyos részben, mint mondtuk, még meg is erősödtek, ki is éleződtek. Ennek következtében előáll az a helyzet, hogy nincs már az egész társadalmat átfogó hivatalos zsidóellenesség, ellenben a környezetből kiválasztódik egy megbillent egyensúlyú csoport, az *antiszemiták*, akiknek számára a zsidókkal kapcsolatos tapasztalatok oly élességgel és egyoldalúsággal jelentkeznek, hogy a belőlük származó általánosítások egész szemléletüket betöltik, és őket a teljes valóság érzékelésére képtelenné teszik. Antiszemita alatt nem kell mindenkit értenünk, aki *nem szereti* a zsidókat, de nem elég azokat érteni, akik a zsidók ellen uszítanak, vagy a zsidókat *üldözik*, hanem azokat kell értenünk, akikben a zsidók különböző veszedelmes tulajdonságairól, mohó és csaló vagyonszerzéséről, erkölcsileg és politikailag destruktív voltáról, bosszúállásra és hatalmaskodásra való hajlandóságáról egy összefüggő kép alakult ki és rögződött meg. Az antiszemita ebben az értelemben egyaránt lehet becsületes és aljas, lehet szelíd és lehet kegyetlen, lehet ártatlan és lehet bűnös: lényege az, hogy olyan ember s az embereknek olyan csoportja, amely a *társadalmi valóság egy darabjáról* görcsösen megrögződött *torzképet hordoz magában*.

Még inkább kiválasztódott természetesen a zsidóságból is azoknak a csoportja, akiknek a számára a zsidó tapasztalat keserűsége és igazságtalansága homályosít el minden más tapasztalatot és emberi valóságot. A középkori elzártágban ez volt a zsidóság többségének a beállítása; hogy a zsidóemancipációval ezeknek az aránya mennyivel csökken, az a környező közösség összhangján s a környezet és zsidóság viszonyának az emberiséges vagy kevésbé emberiséges voltán múlik.

Ezért olyan reménytelen vagy emberfeletti dolog zsidókhoz az antiszemitizmus lélektani valóságát s a környezet tagjaihoz a zsidó helyzet és élettapasztalat valóságát közel hozni. A zsidók bezártabb szemléletű része egyszerűen nem hiszi el, hogy az antiszemiták indulatai, függetlenül attól, hogy milyen sötétek az előítéleteik, és milyen hibásak az általánosításaik, azért valóságos tapasztalatokon és valóságos érzelmeken alapulnak, ellenkezőleg, sőt meg van győződve, hogy az antiszemiták, mikor titkos kamrájukban összejönnek, maguk között vagy szívük mélyén teljesen



tisztában vannak azzal, hogy milyen aljasok és igazságtalanok. Hasonlóképpen az antiszemita is szilárdan meg vannak győződve, hogy a zsidók maguk között és a szívük mélyén nagyon jól tudják, hogy mindaz vagy a legtöbb, amit az antiszemita róluk mondanak, igaz.

### *Zsidóellenes előítélet és zsidóellenes tapasztalat*

A legsúlyosabb ellenvetés, melyet a két világkép ilyenfajta szembeállításával szemben fel lehet hozni, az, hogy a *kétféle tapasztalat objektív mértékkel mérve nem egyenrangú*, mert az egyik oldalon, a zsidók oldalán olyan tapasztalatok állnak, melyeknek valóságához semmiféle kétség nem fér, ezzel szemben az antiszemita úgynevezett tapasztalatai előítélet által mesterségesen létrehozott vagy legalábbis előítélet által egyoldalúan kiválasztott állítólagos tapasztalatok; teljességgel félrevezető tehát e kétféle tapasztalatot párhuzamosan tárgyalni, s veszedelmes is, mert arra alkalmas, hogy a két tapasztalatból származó álláspontok és világnézetek erkölcsi egyenrangúságát hozza ki belőle az, aki akarja. Ezt a véleményt szokták úgy is kifejezni, hogy nincs zsidókérdés, csak antiszemitizmus: aki zsidókérdésről beszél, az már ezzel is tudva vagy tudattalanul az antiszemitizmus malmára hajtja a vizet.

Ez az, amit az egész zsidókérdés és antiszemitizmus legkritikusabb pontjának nevezünk, amelyhez most, hogy közelebbről és részletesen végigtekintettük a szóban levő tapasztalat egész területét, ismét vissza kell térnünk. Kiindulásul feltétlenül el kell fogadnunk azt, hogy zsidóság és környezet embertelen viszonyának *végső okai* is a környezet beállításában gyökereznek, és *következményei* is a környezet cselekedeteinek oldalán az aránytalanul súlyosabbak.

Nem vitás először – minden részletvizsgálat újból meg újból ezt igazolja –, hogy zsidóság és környezet viszonyában minden romlás kiinduló *oka* a középkori, vallási alapú zsidóellenes *előítélet*. Ez hozta létre a környezetnek a zsidókkal szemben eleve kialakult idegenségét és bántásra való készenlétét, ez teremtette meg azokat az embertelen – nem mindig kegyetlen, de mindig „ember”-telen, dehumanizált – feltételeket és atmoszférát, amelyekből a zsidóknak környező társadalommal szemben kialakult magatartásformái kinőttek; végül az előítéletnek, valamint a külön zsidó közösség éles elhatároltságának döntő szerepe van abban, hogy a zsidókkal kapcsolatos tapasztalatok gyorsan és könnyen jutnak határozott és kiélezett fogalmazáshoz. *Az előítélet azonban* – bármennyire befolyásolja is a tapasztalatok értékelését – *magában sohasem hoz létre tapasztalatot*: a zsidókkal tapaszta-

tilag nem érintkező emberek előítélete, elvi antiszemitizmusa lehet bántó és kellemetlen, de végsőleg mindig veszélytelen. Viszont a zsidókra aránylag nagyobb mértékben jellemző magatartásformák, melyeket fentebb leírtunk, előítélet híján vagy attól függetlenül is kiváltanak benyomásokat és megfelelő általánosításokat, csak éppen előítélet nélkül ezek az általánosítások kevésbé élesen és kevesebb erkölcsi fölényrel fogalmazódnának meg, és nem fajhoz vagy valláshoz, hanem határozatlanabb megkülönböztető jegyekhez, pl. foglalkozáshoz, származási helyhez, lakóhelyhez kapcsolódnának, de anyagukban azonosak volnának. Annak az elképzelésnek, hogy a zsidóellenes tapasztalatot kizárólag és önkényesen az előítélet hozza létre vagy választja ki magának, s e tapasztalatnak előítélet nélkül semmivel sincs több, önálló valóságos háttere a zsidók egyes aránylag jellemzőbb magatartásaiban, mint bármely más csoport magatartásaiban, döntő része van abban, hogy a zsidók oly nagy mértékben nincsenek tisztában a környezetnek róluk való képével. Ezért tulajdonítanak jelentőséget az antiszemitizmus elleni küzdelem ama formájának, mely a róluk szóló legeslegtúlzottabb általánosításokat és rémtörténeteket cáfolja meg, s úgy véli, hogy ezek hazugságának, rosszhiszeműségének és ellentmondásainak a bebizonyítása után az antiszemitizmus állításainak a tartalmával tovább foglalkozni felesleges. Nem tudják, hogy az egész környezetnek – antiszemitáknak és nem antiszemitáknak – a zsidókról való tapasztalatai *egyneműek*: az antiszemiták *rémképei* a nem antiszemitákkal közös *tapasztalatok* torz és ferde értékeléséből erednek, de anyagukban azonosak. Ezért van az, hogy a környező társadalom nagyobb része az antiszemitizmus állításaiból, vádjaiából sok mindent akkor is igaznak, találónak ítél, ha egészében nem fogadja el őket. A zsidók az ilyent igen fájdalmasan érzik, s ez adja nekik az egész környezet antiszemitaságának, antiszemita „fertőzöttség”-ének az érzését.

Ugyancsak vitán kívül igaz az is, hogy ha a *következményeket* mérjük össze, akkor is az antiszemitizmus az, mely a zsidó irrealizmusnál sokkalta gyakrabban jutott hozzá, hogy események okozójává váljon, s ennek megfelelően összehasonlíthatatlanul nagyobb áradatban lett belőle könny és vér. Ez így volt Auschwitz előtt is – Auschwitz pedig ezt hosszú időre cáfolhatatlanná teszi. Arra azonban a zsidó irrealizmus is kapott időnként történeti alkalmat, hogy bemutassa: lényegében és minőségben sok rokonságot tart a másikkal. Ne felejtjük el ezenfelül, hogy öncsalás egy-egy ilyen torz világképben nem látni mást, mint azt a gonoszságot és szadizmust, mely annak következményeképpen és reá való hivatkozással tényleg történik. Az antiszemitizmus akcióiban, a zsidók üldözésében, mint minden üldözésben, igen tekintélyes számban vesznek részt olyanok, akik nem az üldözést igazo-

ló ideológia vagy tömegindulat okáért, hanem egyszerűen a bántás, üldözés, rablás és gyilkosság okáért vannak mindenütt ott, ahol ilyenre alkalom nyílik. Nem véletlen, hogy az antiszemitizmusból ilyenek származnak, de ilyenek származnak sok másból is, s az antiszemitizmus mibenlétéről néha többet mondanak azok az elemei, melyek a tisztességes, nem szadista és nem gonosz emberektől sem állnak távol.

A zsidóellenes előítélet *okozó* volta és a zsidóellenes elfogultságból származó *szenvedés nagyobb mennyisége* tehát a környezet és zsidóság erkölcsi elszámolásában a zsidóságot teszi a mérhetetlenül többet szenvedett, többet veszített és több joggal követelő féllé; ez azonban nem jelenti azt, hogy abban a viszonylatban, mely ilyen előzmények után zsidóság és környezet között létrejön, a zsidók elfogultsága kevésbé volna elfogultság, a zsidók torz világképe kevésbé volna torz, a zsidók irrealizmusa közelebb állana a valósághoz, mint az antiszemitáké. Nem azért beszéltem tehát annyit párhuzamosan zsidó és antiszemita tapasztalatról, hogy a kettőt egy nevezőre hozzam, a kettőből kiegyenlítő mérleget csináljak, s antiszemitáknak és zsidóknak felváltva osszak ki erkölcsi leckétetést. Hanem azért, hogy – elsősorban a zsidók felé – megpróbáljam érzékeltetni azt, hogy hiábavaló dolog a velük szemben álló környezet róluk való tapasztalatát, bármilyen egyoldalú és részleges valóságon alapszik is, s bármilyen túlzásokkal általánosítódik is, egyszerűen előítélet szülte üres rémképnek tekinteni és semmibe venni. Különösen nem azért, mert ugyan a zsidók tapasztalatai a keményebbek és az egyetemes kiterjedésűek, de mégis a környező, többségi társadalomnak a zsidókról való tapasztalatai a döntőbbek, az egész helyzetet és a feltételeket végsőleg megszabó jellegűek. A teljes igazság tehát az, hogy a *zsidóellenes előítélet és a zsidóellenes tapasztalat együttesen feltételei a modern antiszemitizmusnak*, mely egyik nélkül sem képzelhető el.

Ahhoz azonban, hogy az antiszemitizmusból középponti társadalmi kérdés legyen, ez a kettő együtt sem elég. Természetes, hogy mind az előítélet, mind a tapasztalat a zsidóemancipáció után is egy ideig tovább élnek, mert hiszen a zsidóemancipáció nem tudja egyik napról a másikra megszüntetni a régi elzártság hagyományos helyzeteit, melyek előidézik a régi kölcsönös magatartásformák megmaradását vagy újramegjelenését, melyek viszont újból megteremtik, rekonstruálják a régi helyzetet. E circulus hatása azonban egészséges környezetben folytonosan gyengül: az antiszemita mindinkább kóros, kivételes jelenséggé válik. Egy normális közösség túlnyomórészt olyanokból áll, akik nem teszik magukévá sem az antiszemitizmusnak, sem a zsidó tapasztalat zártságának a szemléletét. Csak egy erőtlenség s a saját valóságértékét elvesztett közösség engedi, hogy ezek ura-

lomra jussanak benne, s életének minden problémáját a zsidó–antiszemita ellentét jegyében állítsák be. Sem a zsidóellenes előítélet, sem a zsidóellenes tapasztalat jelenléte a társadalomban nem elegendő tehát ahhoz, hogy egy közösségben az antiszemitizmust döntő társadalmi és politikai tényezővé tegyék: ehhez az egész társadalomnak, az egész *társadalomfejlődésnek a zavara*, a kóros állapota szükséges.

*Az antiszemitizmus összefüggése a társadalmi fejlődés zavaraival*

A környezetnek a zsidókkal kapcsolatos tapasztalatai nem külön, izoláltan jelentkeztek az európai társadalomban, hanem egyidejűen azzal az általános társadalmi tapasztalattal, amelyet az újkor és a legújabb kor nagy társadalmi fordulata, az ember és ember közötti minőségi különbségeket felépített középkori európai társadalom összeomlása és átalakulása jelentett. Miközben az európai társadalom a társadalmi lehetőségek aránylag racionálisabb kezelését találta jellemzőnek a zsidókra, ugyanakkor az egész európai társadalmon is végighaladt, különösen Nyugat-Európában az a változás, mely a társadalmi lehetőségek hagyományoszerű és szokásszerű kezelése helyett azok célszerű és racionális kezelését vezette be. Miközben a környező társadalom a zsidókra jellemzőnek találta a társadalmi értékrenddel szemben való kiábrándult és gyanakvó kritikát, ugyanakkor hol fokozatosan, hol forradalmi megrázkódtatások közepette az egész európai társadalom társadalmi értékrendje vitássá tétetett. Végül miközben a környező társadalom a zsidókra jellemzőnek találta az elszenvedett bántalmakért való elégtétel-keresés különböző megnyilvánulásait, ugyanakkor az európai társadalom összes hatalmi helyzetei igen nagy mértékű kicserélődésen mentek keresztül, ami általában is rengeteg alkalmat jelentett az emberi elégtétel-keresés megnyilvánulásai számára. A zsidóknak mindezekben való látható érdeklődése tehát elsősorban azokat tette antiszemitává, akiknek a számára a modern gazdasági és társadalmi fejlődés válságos helyzeteket, veszteségeket vagy megzavarodást jelentett: az antiszemitizmus, ahol csak problémává válik, mindenütt összefügg a társadalomfejlődésnek ezekkel a jelenségeivel, és jelez valamilyen zavart vagy megakadást. Ettől azonban valamennyire is normális fejlődésű társadalom *egészben* nem lett és nem lehetett antiszemitává, mert hiszen ilyen társadalom számára nyilvánvaló, hogy mindezeket az átalakulásokat a zsidóknál nagyobb s tőlük független erők és érdekek mozgatták.

Egészen másképpen jelentkezett mindez Európának a Rajnától keletre eső egyenetlen vagy megrekedt fejlődésű országaiban, ahol sem a modern kapitalizmus, sem a polgári forradalom nem a fejlődés belső szükségseire épült, hanem a már kifejlődött nyugat-európai kapitalizmus és a már sikerre jutott nyugat-európai demokratikus forradalmak gazdasági, politikai és intellektuális kisugárzására. A társadalom feudális-arisztokratikus építménye ezekben az országokban aránylag nagyon erős maradt, és így a társadalomnak a modern kapitalizmus és a modern polgári demokrácia irányában való átépítése csak felületi és formai módon történt meg. A polgárság néhány eredménytelen kísérlet vagy félsiker után megfélemledett, és mindinkább letett a feudális-arisztokratikus társadalmi tényezők megtöréséről, úgyhogy a kapitalizmus a Rajnától keletre nem a feudalizmus *megdőlésén*, még csak nem is a meggyengülésén, hanem a társadalom feudális viszonylatainak a kapitalisztikus *kihasználásán* épült fel, s azokat a legridegebb gyarmati kizsákmányolás irányában rontotta tovább. Ebben a helyzetben a modern társadalomkritika kikezdte és aláásta ugyan a társadalom feudális-arisztokratikus tekintélyeit, beidegződéseit és hiedelmeit, azonban – Oroszország kivételével – nem sikerülvén a társadalom feudális-arisztokratikus építményeit meg is döntenie, lassan egy olyan belsőleg erjedő folyamattá lett, mely cselekvés helyett dogmatikába, irracionálisba és hamis politikai formulák gyártásába veszett bele.

Mindez különösen kiéleződött azokban a közép-európai országokban, amelyek a fenti társadalomfejlődési zavarokon felül vagy azokkal összefüggésben a politikai és nemzeti fejlődésnek is valamiféle zsákutcájába szorultak bele, vagy hosszú ideig a nemzeti lét bizonytalanságával kellett küszködniök. Ezekben az országokban a nemzet ügye összefüggésbe jutott a különféle dinasztikiák, arisztokráciák, katonai klikkek egymás elleni politikájával, s azok az irányzatok, melyek ezek közepette elsősorban a társadalmi fejlődés ügyét vagy azt is szem előtt akarták tartani, mindinkább úgy jelentek meg, mint a nemzeti harcokat zavaró elemek. Ezáltal a modern nemzeti érzés és a modern demokratizmus, melyek mind a francia forradalomban, mind azóta minden egészséges politikai mozgalomban és minden egészséges fejlődésű országban összefüggő áramlatok maradtak, egymással szembefordultak, s kifejlődött a feudális, arisztokratikus és uralmi szellemmel telített *antidemokratikus nacionalizmus* torz képződménye. Így lett Közép-Európa különlegesen alkalmas táptalaja hamis politikai formuláknak, zsákutcás társadalmi és politikai helyzeteknek és ellentmondó, rémképekkel terhes politikai világnézeteknek. Éspedig annál inkább, minél több és nagyobb volt egy-egy országban a társadalmi fejlődés meg-

akadása és a nemzeti fejlődés zavara vagy bizonytalansága. Első volt ezek között Németország, melynek demokratikus egységmozgalmi 1848-ban csődbe kerültek; ezért 1871-ben belement a hohenzollerni Németország álegységébe, mely kifelé úgy jelent meg, mint egy nemzeti fellendüléstől duzzadó és népi tömegeket mozgósító modern nemzeti állam, belülről pedig egy államocskákra vagy kis arisztokratikus köröcskékre tagolt, a középkori társadalmi hierarchiába teljességgel belegabalyodott, céltalanul erjedő, tehetetlen nagy test volt; ebből az ellentmondásból született meg a századforduló handabandázó német politikája s ebből a veszített világháború és a versailles-i békeszerződés, melyet a társadalmilag elmaradott és politikailag éretlen németiség nem volt képes megemészteni. Ilyen ország volt Ausztria, melyet a 19. század közepén modern államként szerveztek meg, ugyanakkor azonban egyetlen beletartozó nemzet, beleértve az osztrák-németet is, nem tekinthette a magáénak, hanem valahová máshová akart kerülni. És sajnos, ilyen volt Magyarország is, mely a demokratikus átalakulás és nemzeti függetlenség 1848–49. évi levert kísérlete után belement a kiegyezés álalkotmányosságába és álfüggetlenségébe, a Monarchia bukása után pedig a trianoni sértettségbe és igazságkeresésbe avégből, hogy a történelmi Magyarország fenntarthatóságának és a nemzetiségek feletti magyar uralomnak az illúzióját megőrizhesse.

Ilyen feltételek között a zsidóság és környezet különböző viszonylatai és súrlódásai egészen más visszahatást váltottak ki. Egy feudális-arisztokratikus beidegződésű társadalom számára botrányossá válik és lélektanilag meg nem emészthető marad az, hogy a kapitalizmus révén egy aránylag kisszámú, de nagy befolyású zsidó réteg a gazdasági hatalom csúcsaira lendül fel; egyidejűleg különleges ingerültség forrása lesz az, hogy az emancipálódó zsidóság tekintélyes része aránylag nagyobb problémázás nélkül tudott állást foglalni az emancipációt mozgó modern társadalomkritikának mind demokratikus, mind szociális ága mellett, ugyanakkor, mikor ez a társadalomkritika e megrekedt társadalmak széles rétegeiben – nemcsak a felső osztályokban – ütközik bele feudális-arisztokratikus hagyományokba és beidegződésekbe; végül pedig ott volt az, hogy a zsidóságnak, még a teljesen asszimilálódottaknak a nagyobb része is, másféle alapvető élményei és a zsidó helyzet felszámolásában vagy könnyítésében való elsőrendű érdekeltsége folytán nehezen tudta az ún. nemzeti értelmiséget a különféle nemzeti hisztériákon, nemzeti sértetéseken, nemzeti álmképeken és nemzeti rémképeken keresztül végigkövetni a demokratizmussal való teljes meghasonlást. Ez a három, lényegében különböző eredetű irritáció Közép-Európában



egyugyanazon válság által kiváltva, egyidejűen lépett fel; ennek következtében mindaz a megrázkódtatás, félelem és bünbakkeresés, melyet az aláásott, de megszűnni mégsem tudó feudális-arisztokratikus világ krónikussá vált válsága s a nemzeti lét elintézetlen kérdései előidéztek, szinte magától értetődően találta meg az antiszemitizmusban a maga el-  
lentmondó ideológiai elemeinek és ellentmondó társadalmi tendenciáinak a közös nevezőjét. Mindazok előtt az egyének, csoportok és rétegek előtt, nagybirtokosoktól kispolgárokig és katonatisztektől történelemtanárookig, melyeknek a számára a társadalmi és nemzeti fejlődés zsákutcái folytán az európai társadalomfejlődés érvényes tartalma és kategóriái értelmetlenekké váltak, és hitelüket veszítették, úgy jelent meg az antidemokratikus és antiszemita nacionalizmus rendszere, mint ami minden eddigi problémát vakító világossággal megmagyaráz, minden irritáló tapasztalatot összefogó rendszerben értelmez, és minden megoldást magától értetődően megtalál. Ezért tudott e területen széles rétegekben hiteltre találni az a nyilvánvaló ostobaság, hogy egyrészt a zsidó bankár között, aki a társadalmi, gazdasági lehetőségek racionális kezelésével nagy vagyont szerzett, de ugyanakkor a társadalom feudális-arisztokratikus hatalmaival a legteljesebb egyetértésben és a legmélyebb lojalitással volt, másrészt a zsidó szakszervezeti titkár között, aki a modern társadalomkritika legélesebb és leghevesebb formájának az alkalmazásával a társadalmi értékrend kialakult tekintélyeit döntőgeti, de ugyanakkor a kapitalizmus minden megnyilvánulásával a legélesebben szemben áll, valamiféle titkos egyetértés áll fenn, melynek végső célja minden nemzeti törekvés letörésével a zsidóságnak egészben hatalomhoz, uralomhoz, pláne világhatalomhoz juttatása.

Igaz tehát, hogy túl a középkori *előítéleten* és túl zsidóságnak és környező társadalomnak a modern világban folytatódó irritáló *tapasztalataim*, az egész *társadalmi fejlődés* különlegesen *beteges állapota* szükséges ahhoz, hogy zsidókérdés és antiszemitizmus központi társadalmi problémákká váljanak. Itt az igazsága annak a szocialista tételnek, hogy a zsidókérdés a társadalmi kérdés megoldásával, az osztály nélküli társadalom kialakulásával meg fog szűnni. Nem hiszem, hogy zsidóknak és környezetnek egy ilyen társadalomban ne lennének továbbra is hosszú ideig egymásra vonatkozóan, mint zsidóknak és nem zsidóknak, tapasztalataik és súrlódásaik; az azonban bizonyos, hogy egy olyan társadalom szilárd társadalmi értékrendjében, mely minden ember minőségi egyenértékűségét, mindenféle elnyomottak emancipációját és minden nemzet valóságos szabadságát a végső következményekig végigvezeti, erejét veszti mind a zsidóellenes



előítélet, mind pedig a társadalmi válság antiszemita értelmezése, s lehetlenné válik, hogy zsidókérdés és antiszemitizmus központi társadalmi kérdésekké nőjenek.

*Az antiszemitizmus összetevői  
és az antiszemitizmus elleni küzdelem*

A modern antiszemitizmus tehát három elemből tevődik össze. Az első *a középkori zsidóellenes előítélet*, mely vallási képzetek alapján megbélyegzettséget, erkölcsi kisebbséget kapcsolt a zsidókkal össze; ez adta s helyenként ma is adja a modern antiszemitizmus számára a kész keretet, a zsidókkal szemben való elzárkózás, bizalmatlanság és erkölcsi leértékelés kialakult beidegződéseit és formáit. Az antiszemitizmus második összetevője a *zsidóság és környezet egymástól szerzett tapasztalatainak a tömege*, mely a vallási alapú zsidóellenesség hitelvesztése után is folytatódik, s a középkori zsidóellenes előítélet kiüresedő, elszáradó kereteit új meg új tartalmakkal tölti ki; ez adja úgyszólván az antiszemitizmus húsát és véréit. Az antiszemitizmus harmadik összetevőjét adják a *modern társadalomfejlődés zavarai*, melyek során olyan társadalmi folyamatok, mozgalmak és válságok, melyek a maguk egyenes útján lezajlani nem tudnak, zsidóellenes mozgalmak irányába fordulnak és fordítatnak el; ezek okozzák, hogy egyes országokban a zsidókkal kapcsolatos szokványos általánosítások valósággal rémképekké válnak, és a zsidókérdés és antiszemitizmus központi társadalmi és politikai problémává válik.

Az antiszemitizmus elleni küzdelemben tehát mind a három tényezőt számításba kell vennünk, ha nem akarunk az üres levegőbe csapkodni. A három tényező közül azonban az első és a harmadik, a zsidóellenes előítélet és a társadalomfejlődési zavar olyan természetűek, hogy nem lehet ellenük csupán csak zsidó vonatkozásban küzdeni. Az előítélet elleni harcnak – melytől magában, ismervén a modern antiszemitizmus többi összetevőjét, döntő hatást nem várhatunk – *mindenestül* kell irányulnia mindenféle gyűlölködés, üldözés, előítélet, babonás vád s ember és ember közötti végzetszerű különbségek feltételezése és hirdetése ellen. Hasonlóképpen a társadalmi kérdések elterelése céljából felvetett zsidókérdés és antiszemitizmus ellen sem lehet küzdeni másképpen, mint a társadalmi kérdéseknek *mindenestül* való megoldásával. Minden olyan törekvés, mely ezekben a vonatkozásokban az antiszemitizmus elleni harcot külön és önmagában akarja folytatni, ahhoz a nagyon gyakori, bár világosan ki nem

mondott feltevéshez vezet, hogy a zsidók elleni gyűlölködés mások elleni gyűlölködésnél *tilosabb* dolog, a zsidók jogaiért való harc mások jogaiért való harcnál *haladóbb* dolog volna. Ebből érzékeny lelkiismeretű nem zsidóknak fontos figyelembe venniök annyit, hogy a zsidók elleni gyűlölködés következményeiben a tapasztalat szerint valóban veszélyesebb, mint másféle gyűlölségek; ezen túlmenően azonban az emberi méltóság és szabadság nagy ügyei, a nagy emancipációk között a zsidók ügyét nem illeti meg valamilyen elvi elsőség. Az a második világháborúban kialakult helyzet, melyben a zsidók ügye minden más ügy előtt vált az egész haladó emberiség ügyévé, a német zsidóüldözések borzalmainak a visszahatása volt, s azok megszűntével megszűnt. (Egy csomó csalódás és ingerültség éppen abból származik, hogy nagyon hirtelen és elég ridegen szűnt meg.) Mindennek következtében sok haladó gondolkodású ember nem is szívesen hall az antiszemitizmus elleni *külön* küzdelemről. Azonban a zsidóság és környezet viszonyának vannak olyan közvetlen problémái, melyekkel való foglalkozást nem lehet ilyen általános és túl hosszú lejáratú folyamatok befejeződésétől függővé tenni, mint az előítéletek megszűnése és a társadalmi kérdések megoldása. Mindenki érzi, hogy éppen a közvetlen társadalmi tapasztalat területe az, ahol igenis szükség van a zsidó ügy külön kezelésére, főleg egyéni magatartások terén helyesebb példákra, emberibb közeledésre és bizonyos feloldódásra, amit az előítéletek elleni és a társadalmi haladás melletti harc magában nem pótol.

Az antiszemitizmus elleni szorosán vett harc igazi területe tehát éppen a társadalmi tapasztalatok területe. Ami harc tényleg folyik, a valóságban ezen a területen folyik; minthogy azonban azok, akik ezt a harcot egyenként vagy szervezeten folytatják, a legritkább esetben tudatosítják, hogy milyen társadalmi tapasztalat az, amiből az antiszemitizmus kinő, ezért ez az a terület, ahol a legtöbb és legvégzetesebb félreecsúzás történik.

A legáltalánosabb félreecsúzás az, hogy harcot folytatnak az antiszemitizmus ellen úgy, ahogyan az antiszemitizmus a *zsidók* tapasztalatában jelentkezik. Az antiszemitizmus elleni ilyen küzdelem nem zsidó munkatársainak rendszerint nincs elég bátorságuk vagy világos látásuk ahhoz, hogy rámutassanak ennek a teljes kilátástalanságára. Ezért maradnak oly riasztóan és vérfagyasztóan visszhangtalanok az antiszemitizmusnak azok az ábrázolásai, amelyek a nem zsidó lelkiismeretének a felkeltése céljából az antiszemitizmust bemutatják, amint az megszületik semmi másból, mint gonosz szándékú és teljesen alaptalan hazugságok elhívéséből, s az elvezet teljesen ártatlan emberek üldözéséig és megöléséig. E valóságban és tömegesen megtörtént dolgok ilyen értelmű ábrázolásának azonban

a nem zsidók mindennapi tapasztalatában úgyszólván semmi sem felel meg. A hitlerizmus legborzalmasabb zsidóüldözéseinek és tömeggyilkosságainak kellett jönnie ahhoz, hogy ez a kép valóságos látványként egy időre nagyobb számú nem zsidó előtt is megjelenjen, ez azonban tartósan csak igen érzékeny lelkiismeretű egyéneknél és az emberi méltóság sérelmeivel szemben igen érzékeny közösségekben hagyott nyomot; általában azonban, amint az üldözések és gyilkosságok időben távolodnak, helyükbe újból mindinkább a mindennapi tapasztalat lép, amely az antiszemitizmus okai között a zsidók által kiváltott visszahatásnak döntő szerepet tulajdonít. Ezért azután az antiszemitizmus elleni harcnak e formája, mely a zsidó tapasztalatból indul ki, teljesen hatástalan marad, illetőleg csak a zsidók körében támad visszhangja, s végül is úgy hangzik el, mint zsidók beszéde zsidók számára, amiből senkinek semmi haszna.

Végzetes fordulatot vesz az antiszemitizmus elleni ilyenfajta harc, mikor a lelkiismereti ráhatás területéről a büntetőjogi üldözés területére lép, ahol azonnal baj származik az „antiszemita” szó többértelműségéből. Megbüntetni azt az antiszemitát lehet és kell, aki a zsidók elleni gyűlöletre uszít. E bűncselekmény fennállására és objektív ismertetőjeleinek megállapítására azonban nem lehet mérték a zsidó tapasztalat, mert annak a számára osztatlanul jelentkezik minden bántalom, a bűncselekmény határán innen és túl egyaránt, s az antiszemitának érez mindenkit, aki nem szereti a zsidókat. Ilyen alapon kezdődnek azok a végzetes hatású kísérletek, melyek büntetőjogilag akarják üldözni a „zsidózás” különféle megnyilvánulásait. Ezek adott helyzetben valóban igen komisz és bántó beszédek lehetnek, azt azonban, hogy megbüntethető cselekedetek-e, nem döntheti el az, hogy mennyire esnek rosszul valakinek. Annak eldöntéséhez, hogy valami rosszul esik, elszánt zsidógyűlölet-e vagy a környezet közönséges általánosításainak része vagy pedig alkalmi összeütközés eredménye, az egész „zsidózás”-t át kell tennünk mondjuk portugálba, s csak ha portugálokról és portugáloknak mondván ugyanúgy büntethetőnek mutatkozik a cselekedet, akkor lehetünk nyugodtak, hogy meglevő és büntethető antiszemitizmust üldöztünk, nem pedig újat tenyésztettünk.

Nem kevésbé visszásan szokott elsülni a másik oldalon, mikor jó szándékú nem zsidók akarják a zsidókérdést „megoldani” vagy a zsidókkal való közeledést „őszinteséggel” emberségessé tenni úgy, hogy a nem zsidóknak a zsidókról való tapasztalatait veszik minden további nélkül a teljes valóságnak; ennek alapján erkölcsi irányelveket szabnak ki a zsidók számára, hogy hogyan „viselkedjenek”, hogy antiszemitizmust ne váltsanak ki, legyenek kevésbé mohók, kevésbé szerénytelenek, kevésbé kritikusak, kevésbé destruk-

tívak, kevésbé cinikusak, kevésbé érzékenyek, kevésbé haragtartók, kevésbé bosszúállók stb. Különösen papok szokták azt hinni, hogy ők hivatásuk folytán minden további nélkül eredményesen beszélhetnek mások bűneiről, így a „zsidó bűn”-ről is. E leckéztetéseket azonban legfeljebb az önlebecsülésre hajlamos zsidók hallgatják megadással; a többit inkább felbőszítik és elriasztják annak tudomásulvételétől, hogy az antiszemitizmus létrejöttében a zsidók magatartásának és az arra következő visszahatásnak is része van. Ezek a tanácsok ugyanis a zsidók számára rendszerint csak egy rakás ellenséges általánosítást és egy rakás keresztül nem vihető felszólítást jelentenek, melyekkel a legkegyetlenebb önismeretre kapható zsidó sem tud mit kezdeni, mert hiszen az ő számára a zsidók „rossz tulajdonságai” nagyrészt nem ezekben az összefüggésekben jelennek meg. Nem is beszélve arról, hogy e tanácsok mögött az a jellegzetes és naiv rémkép van, hogy a zsidóknak van egy titkos szanhedrinjük, főtanácsuk, ahol a zsidó főbankár, a zsidó főforradalmár és a zsidó főújságíró egy nagy szakállú zsidó főrabbi elnökletével együtt ülnek, s időről időre kijelölik, hogy a zsidók hogyan „viselkedjenek”. Minthogy ilyen nincs, ezért e felszólítások, ha mégannyira zsidókhoz szólnak is, nem zsidók körében találnak igazi visszhangra; vagyis ezek meg nem zsidók beszédei nem zsidókhoz, amiből ugyancsak semmi haszna senkinek.

Ha tehát mindez nem jó, mit lehet egyáltalán csinálni? Minthogy mind a két oldalon indulat által eltorzított és félreértelmezett tapasztalat áll, sokkal nagyobb jelentősége van az egyszerű közlésnek és tudatosításnak, mint az ingatag alapra épített, hitel nélküli leckéztetésnek vagy a mindenáron való paktumkötésnek. Osszuk fel talán a kérdést úgy, hogy ki kinek mit mondhat az antiszemitizmus elleni harc jegyében.

Mit mondhat erről egy nem zsidó egy nem zsidónak? A legelső az, hogy soha semmiféle gesztussal ne erősítse meg a maga feleit a nem zsidó tapasztalat egyoldalúságaiban és a belőle származó torz absztrakciókban, hanem próbálja magában és másokban szüntelenül ébren tartani minden zsidó dolog közvetlen, konkrét emberi tartalmát s minden más emberi dologgal való alapvető azonosságát. Vesse fel, hogy a zsidóktól kapott sérelmek túlértékelése mögött nincs-e ott gyakran emberi egyenrangúságuk el nem ismerése. Mutasson rá a nem zsidók erkölcsi kényelmességének, túlzott önértékelésének, felelőtlenységének az okozó szerepére a zsidóknak tulajdonított egyéni sérelmekben és társadalmi bajokban. Szüntelenül és el nem fáradva közöljön és ismételjen minden tényt, amit az irtózatossággal zsidó szenvedésről tud, s beszéljen arról a sok emberi bánatokról, amivel a zsidókkal szemben szokásos erkölcsi ítéletek és erkölcsi leértékelés a zsidók fizikai meggyötörtségét és emberi veszteségeit tetézik. Beszéljen arról a fele-

lösségről és részességről, mely az egész környező világot a zsidók szenvedéséért terheli, s melyet ezért ő maga érez és vállal; anélkül, hogy bűnbánatot és felelősségvállalást erőltetne erre nem kész emberekre.

Mit mondhat egy nem zsidó egy zsidónak? Beszélhet a nem zsidó tapasztalat tényeiről minden általánosítás, értelmezés és erkölcsi következtetés nélkül: egyszerűen arról, hogy hogyan jelentkezik a zsidó a nem zsidók világában, a nem zsidó világ mit tapasztal, mit talál jellegzetesnek, mit ismer el, mit irigyel, mit talál szokatlannak, mit tekint bántásnak, és mit nem ért a zsidóknál. Mindezt anélkül, hogy „kemény igazságokat” próbálna a zsidók fejébe vágni, vagy a legkisebb mértékben előírásokat akarna adni arra nézve, hogy a zsidók mit és mit ne csináljanak, hogyan viselkedjenek, vagy elméleteket csinálna arról, hogy milyenek a zsidók, és mi a baj náluk. Valljon arról a felelősségről, amit a zsidókat ért és érő szenvedésekért érez, s ezért ne kérjen cserébe semmit, főleg ne azt, hogy a zsidók viszont felejtsek el és bocsássák meg azt, amit szenvedtek. Legfeljebb azt kérheti tőlük, hogy ügyüket ne izolálják másokétól, hanem azonosítsák szenvedéseiket minden szenvedővel, megaláztatásaikat minden megaláztottal és igazságkeresésüket minden igazságkeresővel.

Mit mondhat egy zsidó egy nem zsidónak? Beszélhet a zsidó tapasztalat valóságáról s közvetlen emberi tartalmáról, és minden ellenkező felszólítást és csitítást figyelmen kívül hagyva *beszéljen* a múlt és a közelmúlt zsidó szenvedésének irtózatossá tényszerűségeiről s arról is, hogy ezek még ma sem fejeződtek be minden vonatkozásban és mindenütt. Ellenben ne próbálja a nem zsidókkal elfogadtatni az antiszemitizmus okairól való olyan elképzeléseit, melyekből a zsidók túl jól és a nem zsidók túl rosszul jönnek ki; s ne érvényesítsen kollektív felelősséget a nem zsidókkal szemben, mert ezt azok sem szeretik, akik egyébként hajlandók önként részt vállalni ebből a kollektív felelősségből.

Mi hasznosat mondhat végül egy zsidó egy másik zsidónak az antiszemitizmus elleni küzdelem jegyében? Hogy a zsidóság és a környezet egymás közti helyzetéből milyen erkölcsi és gyakorlati tanulságok következnek a zsidók számára, ezt elsősorban zsidóknak lehet megfogalmazni, ehhez én alig szólhatok gyümölcsözően hozzá. Annyit mindenesetre gyanítok, hogy a zsidó önismeret számára nincs sok jelentősége az olyan tételeknek, amilyen boldogult Pap Károlyé is volt, aki szerint a zsidó „öngyilkos nemzet”: azt hiszem, az ilyen egzisztenciális formulák többet ártanak, mint használnak, mert valamiféle álorszerűségnek az éreztetésével megbénítják az ép valóságérzékenységet és a termékeny cselekvő lendületet, s egy formulát tolnak az ember és a valóság közé. Gyanítom, hogy egy zsidó erkölcsprédikátor

sem kezdheti mással, mint azzal, ami minden termékeny ráhatás kezdete és vége: lépjete ki szubjektív tapasztalataitok zártságából, s ne tévesszék össze saját elmétek készítményeit a valósággal. Ezeket az alaptételeket azonban zsidók számára csak zsidók konkretizálhatják.

### 3. Zsidó asszimiláció és zsidó öntudat

Ideje felvetnünk azt a kérdést, hogy ilyen előzmények után és ilyen feltételek között milyen jövő felé mutat a zsidók közösségi sorsa és a zsidó közösség sorsa: vagyis fel kell vetnünk a zsidó asszimiláció, a zsidó kisebbségi vagy nemzeti öntudat és a cionizmus kérdéseit. E kérdésekre vonatkozóan szintén forgalomban van néhány egyszerű tétel, melyek a maguk részizgásaiból egyetemes érvényű általánosításokat akarnak levonni.

#### *Nézetek a zsidó asszimilációról és a zsidó öntudatról*

Az első ilyen elgondolás az, hogy a középkori előítélet megszűntével s azzal, hogy a zsidók a rítus legkirívóbb elemeit feladják, emancipálódnak, a környező ország nyelvét megtanulják, s annak egyes foglalkozásaiban elhelyezkednek, már meg is történt a környező országba való beolvadásuk. A szocialisták nézete szerint ez magában nem elegendő, ellenben igenis elegendő lesz az, ha majd az osztály nélküli társadalom létrejövetelével megszűnnek végleg azok az okok is, melyek a zsidók mesterséges különállását, egészségtelen foglalkozási és társadalmi elhelyezkedését előidézték, és a társadalmi átalakulás forrongó erőit az antiszemitizmus irányába elterelték. Ennek megfelelően úgy gondolják, hogy a felső és középosztályokban folyó vagy folyt asszimilációval nem érdemes foglalkozni, mert egyrészt az egész folyamat olyan osztálykeretben zajlik, melyet a fejlődés fel fog számolni, másrészt nem is igazi asszimiláció, mert inkább közös osztályérdeken és sznobizmuson alapszik, mintsem valóságos beolvadáson; ma asszimiláció legfeljebb az osztály nélküli társadalom előhírnökében, a proletariátusban s annak politikai mozgalmaiban folyhatik igazán. Ezzel szemben áll az a felső és középosztályokban igen elterjedt nézet, hogy az ő köreikben van csak igazán asszimiláció, s az így asszimilált „úri” zsidókkal nem is volna baj, ha műveletlen, tisztátalan, erkölcsi gátlás nélküli és „keleti” zsidók nem volnának. Van olyan nézet is, mely szerint az asszimiláció lehetséges ugyan, de csak a zsidó közösséghez való tartozás minden vonatkozásának a feladá-



sa útján, aminek kiinduló feltétele a megkeresztelkedés. Lényegében ezt a nézetet vallják vallási megfogalmazásban azok a keresztény egyházak is, melyek a különböző országokban nemzeti szerepet is igényelnek maguknak, s így a közösségi asszimiláció kérdésébe bele óhajtanak szólni.

Az ellenkező értelmű leegyszerűsítések az asszimiláció lehetetlenségének vagy alig leküzdhető nehézségeinek az indokait emelik ki. Az egyik gyakran hangoztatott indok a zsidó *vonások* megváltozhatatlansága és a környező nemzetek sajátosságaitól való erős eltérése, amit nemcsak fajelméleti alapon, de társadalmi vagy társadalomerkölcsi vonatkozásokkal is szoktak indokolni. Egy másik indoklás a zsidó *öntudat és szolidaritás* átütő erejére hivatkozik, mely az állítólagos asszimiláció után is ezer kis és nagy vonatkozásban megmutatkozik, s a teljes feloldódást lehetetlenné teszi. Ott van végül a cionistáknak és a nemzeti kérdések számos zsidó és nem zsidó ideológusának is a közös nézete, hogy a zsidó *sors* egy olyan meghatározó momentum, melyet akár tragikusan, akár egyszerűen realiztikusan fogunk fel, akár hivatásnak, akár átoknak, akár a környező világ leküzdhetetlen ellenségességeiből folyó következménynek tekintjük is, alóla kibújni, előle elmenekülni úgyszólván senkinek sem lehet, s az asszimilációnak menekülésből, önérzethiányból vagy sznobizmusból eredő haszontalan kísérletei vagy illúziói eleve sikertelenségre vannak kárhóztatva.

### *Az asszimiláció problémája*

Ha mindeme tételek részigazságai között el akarunk igazodni, akkor mindekelőtt tisztáznunk kell, mit értünk asszimiláción. Asszimiláció az a társadalmi folyamat, melynek során egyesek vagy csoportok egy új közösségnek, melyhez eddig nem tartoztak, a tagjaivá válnak, abba beleolvadnak, hozzá alkalmazkodnak, hozzá hasonulnak. Minthogy mindenki egyszerre nemcsak egyféle, hanem különböző vonatkozások szerint nagyon sokféle közösséggel van a tagság, a beleolvadás vagy az elhagyás viszonylatában, az asszimiláció igazi problémáját helyesebb arra az esetre szorítani, mikor egyesek vagy csoportok olyan közösségből lépnek ki, mely addig az ő társadalmi feltételeiknek a meghatározásában *döntően* részt vett, és egy másik, hasonló meghatározó erejű közösség közösségi életébe lépnek át. Nemzetek, törzsek, városállamok, vallási és rítusközösségek, rendek, osztályok a legnevezetesebb és legerősebb meghatározó erejű ilyen közösségek. Ezek között ma gyakorlatilag legtöbbit a modern *nemzethez* való asszimilációról esik szó, ami ma valóban igen erős meghatározó erejű közösség. Ugyan-



akkor azonban tudnunk kell róla azt is, hogy – a vallással és az osztállyal együtt – a közösségek *absztraktabb* fajtájába tartozik, melyekhez való tartozás nem olyan konkrét, mindennapi tapasztalatokba beágyazott, minden különösebb tudatosítás nélkül magától értetődő, mint pl. a törzshöz, a rítushoz vagy a városállamhoz való tartozás, hanem sokkal komplikáltabb, távolibb, absztraktabb dolgok közösségében áll, amilyenek a történeti tudat, politikai és gazdasági szervezettség, társadalmi norma- és iskolarendszer, az életvitel és társadalmi erkölcs eszményei. Az ilyen absztraktabb, a közvetlen társadalmi tapasztalattól távol eső közösségekhez való asszimiláció nem folyhatik pusztán azokon az absztrakciókon keresztül, amelyekben a közösséget megjelenítik, hanem szükséges, sőt sokkal szükségesebb hozzá a közösségi élet valamilyen konkrét közegében, kisebb egységében s annak valóságos életében való részvétel is.

Bár mindenféle asszimiláció lényegében azonos tartalmú folyamat, érdemes figyelni arra a különbségre, mely egyének különálló, személyes, *egyéni asszimilációja* és az egész közösség globális, *együttes asszimilációja* között van. Az egyéni asszimiláció esetében a hangsúly az egyik közösség *elhagyásán* vagy meghatározó erejének és kötőerejének *megszűnésén* és valami máshoz, újhoz való *csatlakozáson* van. Ez az egyén számára – hacsak nem valami robbanó, belső lendülettel és gyors asszimiláló erővel bíró közösségbe kerül valaki – nem könnyű folyamat, s gyakran csak egy-két generáció után válik teljessé; rendszerint az ilyen egyéni asszimilációval kapcsolatban szokták az asszimiláció problémáit, fájdalmait és nehézségeit emlegetni és elemezni. A másik, az együttes, globális asszimilációnál a hangsúly nem a közösség egyéni elhagyásán, hanem az egész közösség *feloldódásán*, meghatározó erejének fokozatos csökkenésén, a közösségi hovatarozás egyéb meghatározói mellett való háttérbe szorulásán van. Az együttes, globális asszimiláció lényegében nem más és nem lehet más, mint az egyéni, annál semmivel sem egyszerűbb és könnyebben lezajló folyamat, mert hiszen egyéni asszimilációk tömegéből tevődik össze; legfeljebb az teszi aránylag észrevétlenebbé és ugyanakkor lassúbbá, hogy az érdekeltek nem egyenként, hanem sokadmagukkal mennek át rajta. Kell azonban, hogy a globális asszimiláció is egy valóságos közösségi folyamat legyen, mely a közösségi élet különböző közegeiben, kisebb egységeiben folyik; s nem állhat csupán annyiból, hogy emberek bizonyos csoportjainak az ide- vagy odatartozásáról, asszimilálódásáról vagy asszimiláltságáról valamilyen általános tételt vagy követelményt állítunk fel, vagy egyes csoportokat bizonyos statisztikai kritériumok alapján egyszerűen máshová sorolunk vagy másképpen nevezünk el.

Az asszimiláció folyamatát a legkülönbözőbb tényezők tehetik nehezebbé vagy könnyebbé: mindenekelőtt a régi közösség meghatározó erejének a foka, a két közösség közötti távolság nagysága, az új közösség vonzóereje, belső rendje és egyensúlya s viselkedése az asszimiláltakkal szemben stb. Mindezek alapján köztudomású, hogy könnyebb bolgárból szerbbé asszimilálódni, mint görögből hollandussá, és könnyebb szegény-parasztból parasztgazdává vagy kiskereskedőből bankárrá asszimilálódni, mint parasztgyerekből főszolgabíróvá vagy kereskedőből dzsentrivé. Mindezzel kapcsolatban azonban szükséges az asszimiláció kérdése körül néhány szempontot közelebről tisztáznunk.

Amikor jellegzetes *vonásokról*, asszimiláltak és asszimilálók sajátosságairól, azok változásáról, elhagyásáról és felvételéről beszélünk, akkor ezeket a fogalmakat két egymásba folyó, de mégis világosan különböző értelemben szoktuk használni. Az egyik oldalon áll a közös sajátságoknak egy bizonyos elemi, alapvető csoportja, melyek részben születési, alkati eredetűek, részben etnikai, kulturális, nevelési jellegűek, de mindenképpen olyanok, melyeknek megnyilvánulásai *ösztönösek* vagy ösztönöseké váltak. Ezekből áll össze egy-egy nemzet vagy más közösség profiljának az az elmosódó határú, de mégis kirajzolódó része, mely fizikai típusokban – nem egy fizikai típusban! –, temperamentumban, élettempóban, gesztusokban, kedélyben, humorban, zeneiségben, díszítő-, ízlézősztönben, invencióban, munkatempóban mutatkozik meg. A közösségi sajátosságok másik csoportját viszont a közösségi *magatartásformák*, eljárások, nyelvezet, konvenciók, játék-, becsület- és érintkezési szabályok, hallgatólágos feltételek és követelmények, szolidaritás, példaképek, valamint – aktívabb, cselekvő, harci közösségeknél – közösségi célok, eszmények és fegyelem teszik ki. Ezek természetesen az alkat ösztönösebb elemeivel is sokszoros kölcsönhatásban állanak, de szó sincs arról, hogy csak azokból merítenének, hanem ugyanannyi vagy még nagyobb része van bennük nevelési, vallási, politikai rendszereknek, iskoláknak, történeti tapasztalatoknak, megrázókérdéseknek, tanulságoknak, társadalmi vezetőknél és példaképeknek, egyszóval egy csomó olyan dolognak, amelyek részben másféle típusok hatásait, részben pedig ezeken felül álló egyetememes emberi hatásokat is jelentenek. A közösségi sajátságok e két csoportja között a határ természetesen folyékony, bizonyos azonban, hogy a sajátságoknak azt a tömegét, melyhez asszimilálódni lehet és kell, elsősorban az utóbbiak adják meg. Asszimilálódni nem annyit tesz, mint minden jellegzetes vagy felismerhető tulajdonságot letenni, megkülönböztethetetlené, „tősgyökeres”-sé válni; ez nem lényege, legfeljebb késői és esetleges kísérőjelensége az asszimi-

lációnak. Asszimilálódni annyit tesz, mint egy valóságos, eleven közösség életének a folyamatában benne élni, magatartásformáit, konvencióit és követelményeit ismerni, gyakorolni és vállalni. Ettől megmaradhat valakinek a jellegzetes orra, jellegzetes konyhája, jellegzetes élettempója, jellegzetes szólásformái, idegen szavai, vagyis megmaradhat mindaz a fizikai és etnikai adottsága, aminek társadalomszervezeti jelentősége nincs vagy kevés. Azok a tulajdonságok, melyek valóban születési vagy etnikai adottságok, aránylag igen ritkán jelentkeznek úgy, mint az asszimilációnak az asszimilálódni kívánó lelkivilágában lévő akadályai, hanem sokkal inkább úgy, mint a környezet ellenségességének, előítéletének és elzárkózásának a támpontjai, mint az elzárkózás keresztülvitelére alkalmas elhatárolások és korlátok. Ezek tehát elsősorban úgy válnak akadályává az asszimilációnak, hogy a közösségi érdekek vagy magatartásformák összeütközése *után* s annak következtében a környezet ezeknek az adottságoknak valamelyikéből csinál valami sorompót vagy korlátot, mint pl. a néger bőrszínéből vagy a zsidó nagymamából. Az asszimilálódó oldaláról eredő nehézségek nem annyira a születési és etnikai vonások formájában jelentkeznek, mint inkább a közösségi együttélés, közösségi együtt munkálkodás, közösségi lehetőségek kezelése terén kialakult magatartásformákban, melyeket fentebb a zsidóság és környezet viszonyában leírtunk, s amelyek éppen nem születési, faji, hanem nagyon is társadalmi, történeti eredetűek. Ami természetesen nem akadályozza meg, hogy adott esetben nagyobb súrlódások forrásaivá válhassanak, mint a valóban születési vagy etnikai vonások. Ezek a társadalmi magatartásformák azok, amelyek, ha történetesen szemben állanak a környezet magatartásformáival, valóban az asszimilációt állandóan zavaró súrlódásokat okozhatnak, anélkül hogy statikus és kizárólag egy embercsoportot jellemző s az asszimiláció lehetőségét eleve megszüntető vonások volnának.

Az asszimilálódás során elsajátított magatartásformák és konvenciók között a legegyszerűbb szokásokon kívül első helyen áll a *nyelv* felvétele, ami más nyelvűek asszimilációjának, főleg nemzeti közösségeknél, az első és kiinduló lépése szokott lenni. Azonban a nyelv és a legegyszerűbb szokások felvétele önmagában csupán akkor asszimilál, ha egyébként más közösségi vonatkozásokban nagyobb mértékű azonosság vagy azonosulás már fennáll. Viszont ritkán ugyan, de elképzelhető asszimiláció, főleg soknyelvűségre alapozott és arra berendezett közösségekben és csoportokban, nyelvi hasonulás nélkül is.

Szólottunk előbb az új közösség *szolidaritásába* való bekapcsolódás jelentőségéről. Ezt megint csak nem úgy kell értenünk, hogy az asszimiláció

lényege az, hogy az asszimilált most már csak az új közösség tagjaival „tart össze”, azokat pártolja, azokkal szemben elfogult, a maga régi közösségének a tagjaival pedig nem. A szolidaritás kérdése nem ilyen absztrakt szembeállításokban, hanem egészen más, konkrét közösségi szerkezetekben válik gyakorlativá. Az asszimilációt önmagában nem akadályozza az, hogy asszimilált, beolvadt egyének vagy csoportok akár hosszú generációkon keresztül is megtartják nemcsak a bizonyos fokú különállás tudatát, hanem összetartásukat, egymás pártolására, előrevivésére, anyagi segítségére való készségüket, egymás iránti elfogultságukat, ahogyan ezt skótoknál, korzikaiaknál, székelyeknél és többek között zsidóknál is láthatjuk. Az új közösség szolidaritásába való bekapcsolódás nem ezen múlik, hanem azon, hogy az asszimiláltak az új közösség ama kisebb, valóságos közösségeiben, melyeknek részeseivé lettek, magukévá teszik-e azok eljárásainak, vállalkozásainak, harcainak, szabályainak a belső értelmét és céljait, avagy pedig azokat pusztán megtanulva, csupán eszköznek nézik-e a maguk másféle szolidaritásának a szolgálatában; azaz meghamisítják-e. Az asszimiláltak összetartása, elfogultsága, hazabeszélése nem azzal válik végzetessé és az asszimilációt gátlóvá, hogy túllépi a tárgyilagosság kereteit – az emberek túlnyomó többsége egész életét a tárgyilagosság keretein kívül tölti –, hanem akkor, amikor deformálja, céljaiból és értelméből kifordítja azokat a közösségi szerkezeteket, melyeken belül érvényesül.

Az asszimilációt nehezítő és könnyítő tényezők közül azonban külön ki szeretnék emelni egyet, melyről kevés szó esik azokban a gondolatmenetekben, melyek mindig az *asszimilált*ban lezajló közösségi és lélektani folyamatokról beszélnek. Az asszimiláció legdöntőbb, legfontosabb, leginkább könnyítő s adott esetben leginkább nehezítő tényezője az *asszimiláló* közösség belső rendje és egyensúlya, mert hiszen az asszimiláció egész folyamata ennek a közegén belül, ennek a meghatározó feltételei között zajlik. Minden közösség nyíltan vagy hallgatólagosan megszabja az asszimiláció feltételeit, melyek nem mindig könnyűek, sőt zártabb és szűkebb közösségeknél lehetnek kicsinyesek és szándékosan megnehezítettek; az a mód, ahogyan e feltételek alapján valakit befogadnak vagy be nem fogadnak, nem mindig barátságos, sőt néha egyenesen kíméletlen; lehet, hogy az asszimiláló társadalom nagyon sokáig sokféle bántást tartogat az asszimilált számára, azért, mert nem úgy köszön, nem úgy hangsúlyoz, nem úgy vitatkozik, és nem úgy intézi kereskedelmi vagy egyesületi ügyeit, ahogyan ezt ott elvárják. De komoly belső életű és komolyan egyensúlyozott közösségben az asszimiláció feltételei mindig világosak és határozottak, komoly közösség azt, akit egyszer befogadott, meg is védi, egyszóval: komoly kö-

zösség semmiben s így ebben sem *csal*. Az asszimiláló közösség közösségi életének és társadalmi formáinak őszinte, rendezett, összhangzatos avagy hazug, ellentmondó, összhangtalan volta tehát talán a legdöntőbb tényező abban, hogy az asszimiláció folyamata egyenessé és tisztává avagy ellentmondóvá és bizonytalanná válik-e.

### *A zsidók egyéni asszimilációjának útjai és problémái*

A zsidók asszimilációja, akár egyéni, akár együttes, nem lehet és nem is másféle folyamat, mint bármiféle asszimiláció. A zsidók egyéni asszimilációja a zsidóemancipáció előtt is, különösen pedig azóta a legkülönbözőbb pontokon folyt és folyik, természetesen nem önmagában a levegőben, hanem mint minden asszimiláció, valamilyen valóságos, konkrét társadalmi közegen keresztül. Ilyen közelebbi asszimilációs közeg, kisebb, konkrét közösség nem egy, hanem nagyon is sokféle volt és van: a megkeresztelkedés, a kereszténység vallási közösségeibe való belépés, az európai szabadgondolkodás közösségeiben és köreiben való részvétel, erős és intenzív belső életű termelési, szakmai, foglalkozási, intellektuális és munkaközösségekbe való beletartozás, egy ország irodalmi, tudományos és művészeti közösségeiben való alkotó munka vagy részvétel, politikai és társadalmi mozgalmakban való részvétel, közszolgálat, társas élet, iskola, vidéki élet, összeházasodás, barátság, személyes kapcsolatok stb. Legerősebb asszimiláló közegek voltak Európa-szerte: a megkeresztelkedés, az iskola, az ún. társadalmi élet (ameddig jelentősége van vagy volt), a szakmai közösségekben, főleg a szellemi életben való részvétel és – időrendben utoljára, de jelentőségében mind döntőbben – a munkásmozgalom.

A zsidók asszimilációja mindezekben a csatornákon keresztül szüntelen folyt és folyik. Az, hogy azért a zsidó asszimiláció az asszimiláció nehezebb esetei közé tartozik, köztudomású. Nehezítő tényezője az asszimilációnak a régi zsidó közösség kötőerejének a nagy volta, az az erős vallási, nemzeti, értelmi és erkölcsi öntudat és kultúra, mely a zsidóságban a fölény és kiválasztottság érzését és tudatát változó eszmei megalapozás mellett is ébren tartotta. Bizonyos értelemben nehezítő tényező az erkölcsi leértékelés árnyékában kialakult zsidó helyzet lélektani terhe is, mely tovább követi egy ideig azokat is, akiket a közösség összetartó ereje és öntudata nem fog már, sőt néha éppen azokat legerősebben; ez előreviszi ugyan az asszimiláció szándékát, ugyanakkor azonban meg is terheli az asszimiláció folyamatát azzal, hogy a régi közösség elhagyásának és az új felé való orientálódásnak

a motívuma sok esetben nem annyira vagy nemcsak egy új közösség vonzása, hanem az erkölcsi kisebbség, születési hátrányosság és közösségi elszigeteltség terhével megterhelt régi közösség taszítása is.

Szemben ezekkel a nehézségekkel, melyek elsősorban a zsidók lelki világában jelentkeznek, ott állanak s rendszerint sokkal nagyobb súllyal állanak ott azok a nehézségek, melyeket a környező közösségek viselkedése állít az asszimiláció elé. A környező közösségek ugyanis, akár inkább, akár kevésbé zártak, azért a zsidóellenes előítéletnek és a zsidóság és környezet egymáshoz kialakult viszonyának az eredményeképpen a zsidók számára mindig egy vagy több fokkal elzárkózóbbak, mint mások számára.

Az asszimilációnak azonban mind a zsidók, mind a környezet oldalán nemcsak abban adódik nehézsége, ahogyan bármelyikük az asszimiláció és a közösségi hovatartozás kérdésében kifejezetten vagy tudatlanul állást foglal. Nem kevésbé nagy nehézsége az asszimilációnak az emberi és közösségi magatartásformáknak fentebb leírt aránylagos különbözősége a közösségi lehetőségek használata terén, a társadalmi értékrenddel szemben való állásfoglalás terén és a fölény és alávetettség feszültségéből származó elégtétel-kereső gesztusok terén. Ezek a magatartásformák aránylag barátságos környezetben is könnyen és gyorsan felkeltik a különbözőség és idegenség benyomásait, s a zsidóellenes előítélet képzeteinek az *ismert* volta pedig mindig alkalmat és lehetőséget jelent arra, hogy konkrét sűrűlódások és eltérések azonnal és más hasonlóknál gyorsabban kapjanak *elvi és általános* értelmet és értelmezést.

Ennek alapján szoktak többé-kevésbé kikerülhetetlen *zsidó sorsról* és ebből következőleg az asszimiláció reménytelenségéről s a zsidó öntudat szükségességéről beszélni. Meglehetősen részletesen megfigyeltük azt a helyenként tragikus folyamatot, melynek során a zsidó helyzetek fennmaradása a zsidó magatartásformák fennmaradását okozza, viszont a zsidó magatartásformák fennmaradása a zsidóellenes előítélet segítségével a környezetben aránytalanul hátrányos reakciókat vált ki, s ezzel a zsidó sors folytatódását idézi elő, vagy abban legalábbis részes. Ez, szerencsétlen társadalmi és környezeti adottságok mellett, circulus vitiosus-szerűen állandósít olyan helyzeteket, amelyeket ha akarunk, valóban nevezhetünk *zsidó sorsnak*, de csak akkor, ha nem tulajdonítjuk ennek a szónak a kikerülhetetlenség értelmét, sem misztikus, sem társadalmi alapon. Súlyosan félrevezető volna ugyanis valami benne rejlő kikerülhetetlenségként megfogalmazni egy olyan közösségi helyzetet, amiben a környezet előítéletének oly nagy része van, még ha nem is fogadjuk el, hogy ez az egyetlen oka. Az pedig egyenesen rosszhiszeműség, ha a zsidó sors kike-



rülhetlenségének bizonyítékául felhasználjuk azt, hogy a 20. században akadt egy őrült politikai ideológia, amely az emberek zsidó leszármazását nagyanyáig és dédanyáig előkaparta, s az ilyen módon együvé kerülteket a közös szenvedés, a közös életveszedelem és a közös pusztulás sorsközösségébe kényszerítette bele. Akik ezen keresztülmentek, valóban bizonyos vonatkozásban egy közösséggé lettek, s mint minden üldöztetésnél, itt is sok példája van annak, hogy ezek hatására a közönyösek tudatosává válnak, a félutas asszimilánsok visszafordulnak, sőt a máshová asszimiláltak disszimilálódnak és visszatérnek. Ez azonban nem a zsidó eredet benne rejlő végzete, hanem olyan konkrét történeti megpróbáltatás vagy megpróbáltatások hatása, melyet más megpróbáltatások, más közösségek, más folyamatok ugyanúgy keresztelhetnek és ellensúlyozhatnak is. Éppen ezért túl messze mennek az általánosításban és a következmények levonásában azok a cionisták és humánus zsidókorholók, akik akár az üldöztetések okából, akár az asszimiláció kilátástalanságának más okára hivatkozva a zsidó nemzeti és közösségi öntudat nyílt vállalását tartják mindenki számára az egyedüli önérzetes és emberhez méltó álláspontnak. Akik ezt állítják, nem veszik figyelembe, hogy a zsidó öntudat és közösség mellett való színvallás nem egy egyszerű, magától értetődő, *ténybeli* közösségi hovatartozás vállalása, hanem egy sokszoros nyomás alatt kialakult, sokfelől korlátozott és erkölcsileg leértékelt történeti helyzet dicsőséggé emelése, tehát egy kifejezetten *patetikus*, szenvedélyes állásfoglalás, amihez vagy van kedve valakinek, vagy nincs. Az üldöztetéseknek az öntudat megerősödése csak az egyik láthatóbb és kifejezettebb következménye: ugyanakkor azonban nem kevésbé bekövetkezik a közösségből való menekülés ösztönének a növekedése is. Azonkívül, bármennyi sérelem lehetőségét is tartogatja a környezet az asszimiláltak számára, ezek tekintélyes része nagyon erősen belegyökerezett a maga környezetébe, de még a kevésbé meggyökeresedett része is nagyon erősen elszakadt a zsidó közösségtől. Nem igaz tehát, hogy csak fel kell fedeznie magában a soha meg nem szűnt zsidó öntudatot, s máris egyenesben van. A valóságban az asszimiláltak, a félig asszimiláltak, sőt a disszimiláltak számára is a zsidó közösségbe visszafelé legalább olyan nehéz és hosszú az út, vagy még nehezebb és hosszabb, mint az asszimiláció folytatása és befejezése vagy más irányú asszimiláció elkezdése irányában.



A zsidóságnak azonban Európa-szerte volt és van egy igen tekintélyes, sőt aránytalanul nagy része, mely megtanulta a környező társadalom nyelvét, és elhagyta a rítus feltűnőbb szokásait, elhelyezkedett a környező társadalom egyes – nem összes – foglalkozásaiban, legelsősorban a világvárosi kereskedelmi életben, anélkül azonban, hogy valamennyire is kilépett volna eddigi emberi és társadalmi környezetéből, s valamilyen közelebből asszimiláló konkrét közösség életébe belekerült volna. Különösen így volt ez Közép-Európában, ahol a kapitalizmus elegendően erős belső előzmények híján nőtt hirtelen, gyarmati módon nagygyá; azokban a kereskedelmi és ipari szakmákban tehát, amelyekben a zsidók elhelyezkedtek, nem volt egy már azelőtt is meglévő asszimiláló környezet, hanem éppen ellenkezőleg, ez az elhelyezkedés e szakmák régi s az új helyzethez viszonyítva primitív közösségeinek a felbomlása után s azok felbomlása árán történt. Így létrejött egy aránylag nagyszámú zsidó társadalom, melyet némi laza üzletféli kapcsolatokon kívül sem személyes kapcsolatok, sem erősebb iskoláztatás, sem szakmai keretek, sem különösen erős közösségi, politikai élmények nem mozdítottak ki lényegesen addigi emberi, társadalmi és közösségi környezetéből: élete az európai nagy világvárosokban továbbra is a maga régi környezetében folyt, a közösségi hovatartozás konkrét tapasztalatainak minden különösebb megváltozása nélkül. Belsőleg távolról sem volt egységes ez a társadalom, sőt szorosan tagolt volt; a régi zsidó társadalom arisztokratáitól kezdve újjgazdagokig és névtelenekig, vagyis polgároktól az örökös szegénység mélységeiben élőkig, szolid egzisztenciáktól az emberi és erkölcsi lehetőségek határán élő és kereső legobskúrusabb egzisztenciákig, a környező országokban komoly gyökereket eresztettek a beolvadást hangsúlyozottan dokumentálókig – az antiszemiták és cionisták által egyforma megvetéssel emlegetett *asszimilánsokig* – mindenféle volt közöttük, s életformában, ízlésben, erkölcsi felfogásban a legszélsőbb végleteket foglalta magába. De minden heterogeneitása mellett is egészében túlon túl elszigetelt volt az élete ahhoz, hogy a környező társadalom megfelelő csoportjainak minden további nélkül része lett volna, s a környezet nagyobb része számára egységként jelentkezett. Így aztán gyakorlatilag mindenre és mindennek az ellenkezőjére is lehetett tapasztalati adalékot találni ebben a tömegben, s ugyanúgy volt igaz és nem igaz azt mondani róla, hogy jólét és prosperitás általa jönnek az országba, mint azt, hogy parazitaként szívja az ország véréit; mert valóban a kapitalizmus gazdasági készségeinek és képességeinek igen jelentékeny

mennyiségét hordozta, de ugyanakkor európai összehasonlításban is kétségtelenül irreálisan sok spekuláló, felesleges és ráadászerű egzisztenciát foglalt magában. Az egész tömeget sok apró jellegzetesség mellett néhány nagy negatívum fogta össze: az, hogy a zsidó állapotból kifelé gravitált, de azt azért egészen elhagyni sem akarta: az, hogy valami kárpótlást keresett emancipáció előtti helyzete hátrányaiért, s ezt elsősorban vagyoni síkon, hajlamai szerint vagy a szolid polgári jólétben, vagy a szívós, fáradságos pénzkeresésben, vagy a hirtelen meggazdagodásban találta meg; az, hogy híve volt a szabadelvűségnek, anélkül hogy erőteljesebben részese lett volna annak a fejlődésnek, mely az európai tömegek gyors vagy fokozatos felszabadulása felé haladt; az, hogy ragaszkodott ahhoz az országhoz, melyben élt, anélkül hogy annak közösségi tudatában, problémáiban, életében és céljaiban mindenestül benne élt volna. Az egész tömeg mindenléte, összetartó erői, belső értékmérői, tehetségei, erényei és hibái sem önmaga előtt, sem a környezet előtt soha igazán határozott és ugyanakkor reális formát sem vettek fel, hanem még a sok formátlan társadalmi képződményt ismerő Közép-Európában is egyike volt a leghatározatlanabb körvonalú, legamorfabb csoportoknak.

E vonatkozásban érdemes megemlíteni ennek a közbülső helyzetben lévő csoportnak a zsidó vallás *neológ* árnyalatának a kialakulásával való kapcsolatát. Semmi illetékességem nincs arra, hogy e neológ árnyalat *vallási* jelentőségéhez és vallási élményeinek a minémiségéhez hozzászóljak. Szó sincs arról, hogy a neológ árnyalat már a maga belső tartalmánál fogva szükségképpen átmeneti, felemás állapot volna, mert nagyon sokan vannak, akiknek a számára egy nagyon is tudatosan és tisztán vállalt és végiggondolt helyzet: egyrészt azok számára, akik benne a zsidó vallásnak nem egy könnyebb, hanem egy tisztultabb formáját keresik és találják meg, másrészt azok számára, akik a zsidó vallási, erkölcsi vagy intellektuális hagyomány ápolását úgy tűzik ki maguk elé, hogy ezenközben a környező európai kulturális és közösségi élet teljességében benne akarnak élni, és nem óhajtják sem az egész zsidóság számára, de különösen a maguk számára azt, hogy a zsidóság ismét visszaalakuljon egy társadalmi, politikai és harci közösséggé, annak minden szenvedélyével és viszontagságával. Ezek lehetséges és tiszta álláspontok, de elsősorban olyanok számára, akik valami módon a „szellemi elit” életformájában élnek. Nagyobb tömegekre nézve azonban a neológ árnyalatra való áttérés elsősorban annyit jelentett, hogy eltörli a zsidósághoz való tartozás különösen feltűnő és megkülönböztető vonásait, anélkül hogy teljesen szakítana a zsidó közösséggel. Vagyis, éppen úgy, mint a megkeresztelkedés, elsősorban társadalmi folya-

matoknak vallási eljárások és vallási kategóriák segítségével való kifejezésére szolgált: az a zsidó közösség teljes elhagyására, ez a zsidó közösségben való félig való benne maradására.

Erről a közbülső állapotban levő tömegről olyan környezetben és olyan történeti pillanatokban, mikor a zsidók helyzete nem látszott különösen problematikusnak és válságosnak, nehéz lett volna megmondani – s a kérdés nem is volt érdekes –, hogy itt lagymatag öntudatú zsidókról vagy a környezethez való együttes asszimiláció útján éppen elindult izraelita hitű állampolgárok tömegeiről van-e szó. Sehol sincs megírva az, hogy ha egy embercsoport nem tartozik éles elhatároltsággal és nagy érzelmi hőfokkal valamely nemzeti közösséghez, már önmagában bajok forrása volna. A világ jó része, pl. a Közel-Kelet, még ma sem él nemzeti keretekben, hanem közösségi hovatartozás tudatával kisebb vagy más keretek felé fordul, viszont meglehetősen érzelmi közönyben él azzal az államhatalommal szemben, amelyhez egyébként különösebb ellenállás nélkül tartozik. Sőt nemcsak Keleten, hanem nyugodtabb fejlődésű nyugat-európai országokban is élnek olyan csoportok, melyeknek közösségi hovatartozási tudata eléggé híjával van annak a nagyfokú politizáltságnak, mely a nemzethez való tartozást jellemzi, pl. genfiak, neuchâteliek,<sup>124</sup> wallisiak,<sup>125</sup> Normann szigetiek,<sup>126</sup> walesiek, Feröer szigetiek,<sup>127</sup> akik elég derült és gyanútlan érzelmi távolságban élnek a svájci, brit vagy dán nemzettel szemben, melynek politikailag tagjai.

A zsidók helyzete azonban még a legnyugodtabb időkben sem volt olyan szilárd, derült és gyanútlan, mint a fentieké; a közép-európai nemzetek kiélesedő ellentétei és szákcúái közepette pedig mind kevesebb tér maradt ilyen közbülső állapotok számára, mind kritikusabbá vált ennek a rétegnek a helyzete, és mind döntőbb kérdéssé vált, hogy hova sorolható, hova csatlakozik, illetve hova sorolják. Mi jót vagy mi rosszat el nem mondtak róla, aszerint, hogy mit akartak kihozni belőle: az asszimiláció programszerű hirdetői szerint a törhetetlen hazafiak tömör falanxa, mely szigorúan és dacosan nem hajlandó a zsidóellenes intézkedések ellen semiféle nemzetközi fórum, pláne zsidó fórum előtt panaszkodni; a formális liberális demokrácia hirdetői szerint egy elvhű és tudatos ideológiájú demokrata tömeg, melynek az a hivatása, hogy a polgári fejlődésben elmaradt Közép- és Kelet-Európában a nyugat-európai polgárság nagy szerepét

<sup>124</sup> A hasonló nevű svájci város lakói

<sup>125</sup> Valais (németül: Wallis) svájci kanton lakói

<sup>126</sup> A La Manche csatornában levő, zömmel Angliához tartozó ún. Csatorna-szigetek lakói

<sup>127</sup> Feröer sziget (Dánia) lakói

hordozza, vagy legalábbis e szerepben döntően részt vegyen; az antiszemiták szerint egy ördögi maffia, mely tudatos ravaszsággal csinál egyszerre álasszimilációt és zsidó összetartást avégből, hogy az országot, melyben lakik, minél alaposabban kiszipolyozhassa; végül a cionisták ugyanehhez az apái hitét el nem hagyott tömeghez fordultak, hogy fedezze fel magában a szunnyadó zsidó öntudatot, és álljon a zsidó nemzeti öntudat és zsidó államalapítás nagy ügye mellé. A valóságban ez a tömeg a tizedrészt sem tudta hordozni és véghezvinni annak, amit ellenségei és hívei ráköltöttek. Túl izoláltan élt az amúgy is agyontagolt és közös öntudat nélküli közép-európai társadalmakban ahhoz, hogy frázisokon és a közvetlen környezetéhez való ragaszkodáson kívül egy országos, nemzeti közösségi tudatnak túl sok tartalma lett volna számára; túl kevés önbizalma, emberi öntudata és társadalmi tekintélye volt ahhoz, hogy a polgárság szerepét nemcsak életformában és életműben, de társadalmi funkcióban is eljátszhassa; nagyon is széteső, tervtelen és jellegtelen társadalom volt, semhogy igazi terve és akciója lett volna, még kevésbé tudott volna egy ördögi kettős játékot végigjátszani, amit az antiszemiták tulajdonítottak neki; s végül túl óvatos, tekintélytisztelő, jólétet kereső s helyenként sznob volt ahhoz, hogy egy olyan patetikus valamihez, mint a cionizmus, csatlakozzék.

### *A zsidóság együttes asszimilációjának problémája*

Ezzel a közbülső állapotban lévő tömeggel szemben vetődik fel igazán az asszimiláció és zsidó öntudat *problémája*. Az a szokványos kérdés, hogy lehetséges-e az asszimiláció, és lehetséges-e külön zsidó nemzeti öntudat, ostoba és értelmetlen, ha az egész zsidóságra, egyénileg asszimilálódókra és öntudatos zsidókra is érvényes módon akarjuk felvetni, mert hiszen miért ne volna akár egyik, akár másik lehetséges? Ellenben értelmes és lehetséges kérdéssé válik, ha erre a közbülső állapotban lévő tömegre nézve vetjük fel, mert ez egyszerre mutatja mind a kettőnek a lehetőségét is és az alig leküzdhető nehézségeit is. Az a sok haszontalan érv, melyet az asszimiláció lehetősége ellen vagy a zsidó nemzeti öntudat lehetősége ellen fel szoktak hozni, valójában mind e közbülső állapotban levő amorf tömeg összhangtalanságából meríti a maga példáit, s a zsidóság helyzetére vonatkozó szó-, eszme- és érvanyag óriási százaléka ennek a közbülső állapotban lévő tömegnek a problémájára van szabva.

Az igazi probléma ezzel a tömeggel kapcsolatban az, hogy lehet-e, volt-e, van-e és lesz-e ezeknél együttes, *globális asszimiláció*, várható-e, hogy

a környezet nyelvét beszélő és a szigorú rítust elhagyó zsidóság egészben úgy asszimilálódik, hogy közösségként együtt marad, de ennek a közösségnek a jelentősége egy bizonyos vallási, eredetbeli és rítusbeli tradíció ápolására korlátozódik. Ilyenre nem egy példa van: Európában számos, eredetileg teljesen izolált életű rítusközösség létezett, melynek jelentősége a szekularizáció modern folyamata során tisztán vallási térre szorult vissza. Katolikusok Angliában és Hollandiában, protestánsok Franciaországban és Magyarországon, mohamedánok Jugoszláviában az utóbbi száz évben lettek vagy a szemünk előtt lesznek csaknem etnikailag zárt közösségből merőben vallási s bizonyos fokon életstílusbeli különbségekké; vagy ott van a teljesen más etnikumú erdélyi örménység esete, melynek a magyarságtól való különállása kétszáz év alatt merőben istentiszteleti és vallásszervezeti különbséggé redukálódott. Az izraelita valláshoz való tartozás mindenestre már annak idején is ezeknél erősebben meghatározó és erősebb különállást jelentő tényező volt, ahol a vallási és etnikai elemek egymással szorosabban kapcsolódtak, és másoktól élesebben elhatárolódtak; bár más vallási közösségeknél is döntő összetartó szerepet játszik a tisztán vallási vonatkozások mellett az összetartozás társadalmi, közösségi, leszármazási hagyománya, de a zsidó vallásnál – már magánál a vallás elvi és történeti tartalmánál fogva is – a tisztán vallási elemek és a közösségi összetartó elemek egymáshoz való aránya oly mértékben eltolódott a közösségi elemek irányában, hogy izraelita vallási tudat zsidó közösségi (rítusközösségi, kisebbségi, nemzeti) tudattól függetlenül úgyszólván elképzelhetetlen. Ez mindenestre meglasztja az együttes asszimiláció folyamatát, és nagymértékben függővé teszi a zsidóság nagy tömegű vagy szétszórt elhelyezkedésétől, a zsidóság és környezet társadalmi, politikai és szellemi áramlataitól és mindenféle történeti viszontagságtól. Lehetetlenné azonban nem teszi, amint azt látjuk nyugodt fejlődésű országokban vagy vidéken vagy bárhol, ahol a zsidóság szilárd feltételek között és békességes környezetben él. Modern antiszemitizmus, modern zsidóüldözések, modern zsidó öntudat azonban mind abban az irányban hatnak, hogy a zsidók közössége, még neológ árnyalatában is, lényegesen több, érzelmileg kötőbb és közösségileg együtt tartóbb valami legyen, mint amennyi kötőerőt szekularizált évszázadunkban a vallási hovatarozás jelent. Ugyanezek a tényezők okozzák azt is, hogy megjelenik, főleg antiszemita kilengések, zsidóüldözések után a *disszimilált* zsidó típusa, azé, akit többé-kevésbé eredményes asszimiláció után érnek olyan inzultusok, melyek asszimilációjának lendületét megtörik, értelmét kétségessé teszik, anélkül hogy viszont a zsidó öntudathoz való visszatérésre indítanak. Így jön létre az a helyzet, hogy szerencsétlen

feltételek mellett a zsidóság nem kis részénél az eredeti közösségbe való tartozás és az asszimiláció közötti átmeneti lebegés állapota – mely minden asszimiláció természetes kísérőjelensége – nemcsak meghosszabbítódik, hanem tartósabb állapotta válik.

Nem mondhatjuk tehát, hogy a zsidók együttes asszimilációja mindeütt megghiúsult, vagy előbb-utóbb meg fog hiúsulni; csak éppen a valószínűsége csökkent meg, s az asszimilációs optimizmus rendült meg bizonyos körülmények között, főleg Közép-Európában, bevallottan vagy be nem vallottan, zsidókban és környezetben egyaránt. Azt kell tehát mondanunk, hogy a zsidóságnak ez a közbülső állapotban lévő tömege mostanában kívülről és belülről nemigen van olyan impulzusoknak kitéve, melyek a maga közbülső állapotának a fenntartása mellett a környezethez való lassú és fokozatos hasonulás reményével töltik el. Hanem sokkal inkább olyanoknak, melyek a zsidó közösségre való tekintet nélküli gyors ütemű asszimilációnak vagy a zsidó nemzeti vagy kisebbségi tudat nyílt vállalásának az alternatívája elé állítják. Most foghatjuk meg, mit jelent az a tétel, hogy a zsidók asszimilációja teljes csak a megkeresztelkedéssel lehet. Mindenekelőtt szögezzük le, hogy a megkeresztelkedéssel egy tekintet alá eső lépés az is, ha valaki felekezet nélküli szabadgondolkodóvá vagy kommunistává „tér ki”, a hangsúly tehát nem a megkeresztelkedésen, hanem a zsidó vallási közösség elhagyásán van. A tétel *nem igaz* még ebben a formájában sem; ellenben igaz az, hogy a zsidó vallási környezetben benn maradni az adott közép-európai környezetben feltétlenül annyit jelent, mint olyan közösségi hatásoknak, szolidaritási igényeknek s egyidejűleg a környező nem zsidó társadalom részéről olyan elutasítások lehetőségének kitéve lenni, amik a zsidósághoz való tartozást konkrétnek és élményszerűnek, a környező nemzethez való tartozást pedig könnyen üresnek és fiktívnek tüntetik fel. S e tekintetben határozott különbséget jelent a vallási szervezetben megjelenő zsidó közösség tagjainak lenni vagy pedig ilyen tagság nélkül a zsidó eredetet csupán egy leszármazási adatnak tudni. A fajelmélet hosszú uralma alatt, mely teljesen azonos lábon kezelte és így azonos helyzetbe hozta a zsidó származásúakat a zsidó vallásúakkal, elszoktunk e különbség megfelelő értékelésétől. Lehetnek és ezrével vannak izraelita vallásukhoz ragaszkodó magyarok, románok vagy egyebek; de ami leszármazóikat illeti, e vidék éles és békétlen levegőjében minden generációban minden felnövő fiatal lelkéért újból kezdődik a harc, és mindegyik előbb-utóbb az elé az alternatíva elé kerül, hogy a környező nemzet vagy a zsidó kisebbség közösségét vállalja-e elsőrendűnek. Ez nem jelenti azt, hogy ez a közbülső állapotban lévő tömeg a közeljövőben gyors ütemben szétoszlik a két má-



sik lehetőség irányában; még kevésbé azt, hogy ezt a széteszlást valamiféle akcióval, pláne államhatalmi intézkedéssel siettetni, erőltetni vagy kényszeríteni lehet. Ez a széteszlás feltehetőleg lassú ütemű lesz, s a közbülső állapot jelenségei újból meg újból fel fognak merülni, valószínű azonban, hogy mindinkább megszűnnek a zsidóság közösségi helyzetének jellegzetes kísérőjelensége lenni.

### *A zsidó öntudat lehetősége és problémái*

Ahogy nem lehet vitássá tenni, hogy asszimiláció lehetséges és van, ugyanúgy nem vitás az sem, hogy zsidó nemzeti vagy kisebbségi öntudat is lehetséges és van. A külön jiddis nyelvet<sup>128</sup> beszélő keleti zsidóság s általában a rítusközösség zártságában benne maradó zsidóság túlnyomó részben így fogta fel a maga helyzetét, és a modern nemzetiségi tagozódás kialakításával egyszerűen nemzeti kisebbségként lépett fel és lép fel. Ezenfelül a cionisták – a szintén idegen nyelvet beszélő, de külön nemzeti tudattal bíró írekhez hasonlóan – igyekeznek a hébert, a zsidóság holt nyelvét is feltámasztani, aminek Palesztinában van is jövője; nem azért ugyan, mint ha a külön nyelv a nemzeti tudatnak és közösségnek nélkülözhetetlen feltétele volna, hanem a bevándorló zsidóság soknyelvűsége miatt. De a környező nemzetek nyelvét megtanult zsidóságnál is sok minden – gyakran a nyelven kívül minden – együtt van az önálló nemzeti, kisebbségi tudat kifejlődéséhez. A zsidó vallási tudat mindig is sokszorosán össze volt kötve nemzeti elemekkel, mindazokban tehát, akikben ezek erősen élnek, minden további nélkül kialakulhat – a vallási tényezők társadalmi összekötő erejének a gyengülésével – egy ennek helyébe lépő nemzeti tudat. Ott vannak végül azok is, akikben a zsidó közösséghez való tartozás tudatát a megkülönböztetések, bántalmak és üldöztetések váltották ki: a zsidó öntudat és cionizmus kialakulásában ennek kezdettől fogva része volt, a hitlerizmus közelmúltbeli zsidóüldözései pedig fokozott erővel hatottak ebben az irányban. Hogy a modern antiszemitizmus és zsidóüldözések nélkül kifejlődött volna-e zsidó nemzeti, kisebbségi öntudat és cionizmus, azt nehéz és nem is különösebben szükséges eldönteni; azt hiszem, hogy kifejlődött volna, mert a zsidó közösségben olyan közösségi összetartó tényezők hatnak – akire hatnak –, melyek nehezen halványodhatnak egyszerű istentisz-

<sup>128</sup> Főleg német, valamint szláv és héber elemekből álló nyelv, amelyet eredetileg lengyel és orosz zsidók beszéltek, és ma is több millióan használják Izraelben és az amerikai zsidók körében.



teleti és vallástani elemekké. De akármilyen arányban vett is részt a zsidó öntudat kialakulásában a zsidó hagyomány és a zsidó szenvedés, ma a zsidó nemzeti öntudat Izraelben és azon kívül széles tömegekben nem vitásan megvan. Nem akadály a külön zsidó öntudatnak a zsidóság egyenetlen társadalmi és foglalkozási elhelyezkedése sem: ez csak annak nehézsége, hogy teljes társadalommá, állammá alakuljon, de nem annak, hogy külön nemzeti kisebbségi öntudat hordozója legyen.

E vonatkozásban nem látom, hogy az osztály nélküli társadalom felé haladó fejlődés döntően érintené a külön zsidó öntudat lehetőségét, és már önmagában az asszimilációt tenné kizárólagos és magától értetődő fejlődési úttá. Bizonyos, hogy kiegyensúlyozott osztály nélküli társadalmi rendben mindazok a kóros jelenségek, melyek a zsidókérdést és az antiszemitizmust központi társadalmi kérdésekké torzították el, megszűnnek, s a zsidók egyenetlen foglalkozási elhelyezkedése is sok ponton kiegyenlíthető. Egy ilyenfajta egyensúly kétségtelenül kedvezőbb feltétel az asszimiláció számára, mint a félrevezetően kiélezett és sehová nem vezető társadalmi zsákutcák világa. Amennyire azonban van igazság abban, hogy az antiszemitizmus a társadalmi fejlődés zsákutcainak a kóros mellékjelensége, annyira téves volna ugyanilyen határozottsággal mondani, hogy a zsidó öntudat is kóros jelenség, mely az osztály nélküli társadalom kialakulása után értelmetlenné és tárgytalanná válik. Az osztály nélküli társadalom belső egyensúlya feltehetőleg elhárítja azt a veszélyt, hogy valakit kedve és akarata ellenére zsidóvá tegyenek, s csökkenti annak a valószínűségét is, hogy valaki ilyen üldöztetés hatására jusson el a zsidó öntudathoz, azonban az önként és spontánul vállalt zsidó öntudatot nem teszi sem tárgytalanná, sem értelmetlenné, hanem kinek-kinek hajlandósága szerint nyitva hagyja az asszimiláció és a zsidó öntudat közötti választás lehetőségét.

A zsidó öntudat nem jelenti szükségképpen a Palesztinába való kiköltözés szándékát, sőt nem jelent kifejezett cionista állásfoglalást, a zsidó államnak távolról való igenlését sem. Zsidó kisebbségi közösség elképzelhető zsidó állam nélkül is, éppen úgy, mint ahogyan a zsidó állam megalakulása nem írja elő az összes zsidók számára, hogy nemzeti kisebbséggé alakuljanak. Bizonyos azonban, hogy a külön zsidó öntudat kialakulásában és a zsidó közösségnek nemzeti közösség irányában való alakulásában döntő szerepe és serkentőereje van a zsidó államalapítás szándékának: enélkül a zsidó öntudatból jókora adag közösségi lendület és közösségi pátoz hiányoznék. Ebből a szempontból döntő fordulatot, éspedig igen nehéz helyzetben bekövetkezett fordulatot jelent Izrael államának a megalakulása: a zsidó állam ezzel a megvalósulatlanság fényében álló ideálból

fejlődő avagy veszendő valósággá vált. Ezzel kapcsolatban az államalapítás és államfenntartás képességeinek, beidegződéseinek és erényeinek a megszerzése annak minden viszontagságával és tandíjával a zsidóság *előtt* áll, s mindez nem egy türelmes és jóakarató környezetben fog lezajlani, hanem a közvetlen arab környezet ellenségességén felül az új állam sorsát irányító hatalmak nagyobb részének több-kevesebb ellenérdeke és kedvetlensége közepette is. A világ közvéleménye ugyan egyelőre érzi a zsidósággal szemben fennálló erkölcsi adósságát, azonban éppen elég nehézség és érdek dolgozik a zsidó államalapítás ellen ahhoz, hogy ugyanez a világ szívesen fogadjon bizonyítékokat arra nézve, hogy ez az államalapítás nem kecsegtet sikerrel. A zsidóság oldalán pedig szintén sok minden együtt van, ami az államalapítás nehézségeihez hozzájárulhat, kezdve a lakosság elegendő egybe nem szokottságán, foglalkozási egyoldalúságán, együttes államfenntartási beidegződéseinek kezdeti voltán, s végezve azon a lelkiállapoton, mely a zsidóság irtóztatos mennyiségű szenvedései után hajlandó úgy érezni, hogy neki az egész világ adósa, melynek vele szemben csak tartozása lehet, követelése nem. Mindennek következtében valószínű, hogy a zsidó államalapítás ügye az elkövetkezendő időkben meg fog érn néhány válságos pillanatot, ami vissza fog hatni világszerte a zsidó öntudat intenzitására is. Hosszú lejáratra azonban ez sem változtat azon, hogy valószínűnek, csaknem bizonyosnak tarthatjuk, hogy az önálló zsidó állam valamilyen formában megszilárdul, és hogy a zsidó nemzeti öntudat is világszerte megtartja vagy kialakítja a maga határozott körvonalait.

Nem jelenti mindez azt, hogy az ilyen kisebbségi öntudatú zsidóság oly mértékben izolálja magát országának közéletétől, ahogyan erőszakkal odacsatolt vagy más okból ellenséges kisebbségek szokták. Különösen nem jelenti ez azt, hogy az ország többsége a zsidó kisebbségi öntudat vállalását bárkire rátukmálhassa, vagy annak alapján bárkinek az ország közéletéből való részvételét elutasíthassa, vagy szorosan kisebbségi ügyekre szoríthassa. Jelenti ellenben azt, hogy a zsidó öntudat elfogulatlanabbul és nyíltabban jelentkezik, a maga érdekeit és követeléseit világosabban vállalja, nevezi és engedi nevezni zsidó ügynek, s kifejezésre juttatja a maga különbségét az asszimilálódni és az ország közéletében asszimiláltakként részt venni kívánóktól. Ennek alapján a környezet oldaláról is az eddiginél elfogulatlanabbul lehet zsidó kisebbségről, zsidó érdekekről, zsidó követelésekről, zsidó öntudatról beszélni és tárgyalni, szemben azzal a helyzettel, mikor a közbülső állapotban lévőkre való tekintettel ezekről a dolgokról vagy csak antiszemita éllel lehet beszélni, vagy kínosan körül kell írogatni őket.

Mindennek tisztázása után meglehetősen természetlennek mutatkozik az a vita is, melyet a programszerű asszimilációt és a cionista vagy kisebbségi nemzeti öntudatot valló zsidók egymással folytatnak álláspontjaik „helyessége” tekintetében, abban a hiszemben, hogy az asszimilációt, illetőleg a zsidó öntudatot valló zsidóság csak akkor tudja a maga útját sikeresen végigjárni, ha a másik részt a maga táborába tereli, és tévedéséről mindenáron meggyőzi. Különösen az asszimiláció hívei hiszik azt, hogy az egész cionizmus és zsidó öntudat hangoztatása csak arra jó, hogy a sima asszimilációt megzavarja, s eggyel több okot adjon a környezetnek a zsidók lehetőségeinek korlátozására. Ez a beállítás teljesen és tökéletesen téves. Azok a zavaró momentumok, melyek az asszimilálódni akarókat *a többi zsidóság oldaláról* komolyan érték, akár a cionizmus előtt, akár a cionizmus megerősödése óta, nem a zsidó öntudat jelenségeiből adódtak, hanem az asszimiláció közbülső állapotában lévő s ott megakadt tömegek részéről: minden komoly hatást kiváltó érv, mely az asszimiláció lehetőségét és komolyságát kétségbe vonja, innen meríti a maga adalékait. A cionizmus és zsidó nemzeti öntudat, azzal, hogy ezt a közbülső tömeget mind nagyobb részben állásfoglalásra kényszeríti, az asszimiláció feltételeit, lehetőségét és útját nem nehezíti, hanem tisztázza és elősegíti. A kétféle álláspont szembeállítására tehát természetlen, s „helyességük” semmiféle vitával el nem dönthető, mert ez nem helyesség, hanem érzelmi kötöttség, hajlam, szándék és konkrét lehetőség kérdése. A zsidók egy része asszimilálódott vagy asszimilálódni fog, a másik része határozott nemzeti vagy nemzeti kisebbségi öntudatra jutott vagy fog jutni: nyugodt környezetben az előbbi, szélsőséges környezetben az utóbbi lesz a nagyobb rész számára a tisztább és egyszerűbb lehetőség; s közben még a kettő közötti közbülső állapotnak is sokféle jelensége megmarad. Előbb-utóbb tehát a zsidóknak is, a környező világnak is meg s be kell látnia, hogy egyik alternatívát sem lehet akár csak erkölcsi kényszerrel is előírni és egyetlen lehetőségnek minősíteni.

*A zsidó asszimiláció magyarországi feltételeinek  
hajugsága és ellentmondásai*

A zsidó asszimiláció magyarországi története mindennél jobban illusztrálja, hogy bármennyi nehézsége származik is a zsidó asszimilációnak a zsidóság lélektani és társadalmi helyzetéből és zsidóság és környezet egymáshoz való viszonyából, az asszimiláció legdöntőbb könnyítő vagy nehezítő tényezője az *asszimiláló közösség* belső rendje és egyensúlya. A zsidókat kör-

nyező társadalomnak azok a fejlődési zavarai, melyek, különösen Közép-Európában, az antiszemitizmus kialakulásában olyan súlyos szerepet játszottak, döntően hatottak abban az irányban is, hogy egy nem őszinte, ellentmondó közösségi álláspont és társadalmi gyakorlat alakult ki az asszimiláció kérdésében is. Mindeme ellentmondások és hazugságok végső oka ugyanaz volt, ami a közép-európai demokratizálódás, polgárosodás és liberalizmus belső hazugsága is volt: az, hogy úgy vetették fel mindezeket a kérdéseket, mintha a bukott forradalmak helyébe lépett néhány féltutas alkotmányharccal és intézményi reformmal a közép-európai társadalmi fejlődés valóban elindult volna a fejlődés európai útján; s nem vettek tudomást arról, hogy teljes változatlanágában érvényben maradt az ember és ember minőségi különbségére alapított társadalmi szerkezet, társadalmi szemlélet és társadalmi gyakorlat, amelyeknek a megdőlése minden polgárosodásnak, minden demokratizálódásnak, minden társadalmi igazságtételnek s végül minden igazi zsidóemancipációnak s vele általában az asszimiláció lehetőségének is az előfeltétele.

De talán egyik közép- és kelet-európai országban sem volt az asszimiláló közösség belső világa oly összehangtalan s a zsidó asszimiláció ügyé annyi hazugsággal és ellentmondással megterhelve, mint éppen Magyarországon. Mondhatnánk úgy is, hogy a magyar társadalom kezdettől fogva tisztességtelen, nem becsületes feltételek mellett asszimilált vagy ígért asszimilációs lehetőséget: egyaránt becsapta önmagát és az asszimiláltakat. Becsapta önmagát, mert az egész zsidó asszimiláció ügyét beállította a 19. századi magyar politika nagy illúziójának, az egész történelmi Magyarország nyelvi megmagyarosodásának a vágyképebe. Ezzel pedig az egész kérdés súlypontja az asszimiláció valóságos társadalmi folyamatáról átkerült a nyelvi különállás és politikai szeparatizmus tüntető feladására: ezért értettek asszimiláció alatt ettől kezdve nem mást, csak azt, hogy az asszimilált megtanuljon magyarul vagy akár ezt sem, csak azt, hogy a népszámláláskor magát magyarnak vallja. Ezért részesítette a milleniumi magyar társadalom túlzott ünneplésben az így felfogott asszimiláció jelenségeit, mindenekelőtt a valóban folyó városi német és zsidó asszimilációt, mert ezekkel erősítette azt a hiú reményét, hogy az egész ország megmagyarosodása egy évtizedekben mérhető és remélhető folyamat. Holott valójában a nemzetiségi paraszttömegeknél, amelyeknek területi elhelyezkedése a történelmi Magyarország megmaradásának lehetőségét döntően érintette, a nyelvi asszimiláció ettől továbbra reménytelen és kilátástalan maradt, viszont a városi német és zsidó asszimilációnak a történelmi ország fennmaradása szempontjából semmi jelentősége nem volt.

Az asszimiláció megünneplésének azonban az amúgy is asszimilációra hajló városi néemetségre és zsidóságra felejthetetlenül vonzó és kecsegtető hatása volt, és beléjük rögzítette azt a – komoly és egyensúlyozott közösségeknél s az azokhoz való asszimilációnál elképzelhetetlen – felfogást, hogy az asszimiláció nem egy, elsősorban az asszimilálódókat érdeklő *ténybeli* folyamat, hanem valami nagy jelentőségű, dicséretre és elismerésre érdemes erkölcsi és nemzeti cselekedet. Ezért lett a magyarországi városi néemetség és zsidóság *programszerűen* asszimilánsná azokban a tömegekben is, melyek valójában az asszimilációnak igencsak a lelegején voltak; ezért lett az asszimiláció a maga valóságos folyamatától teljesen függetlenül oly mértékben egyetlen lehetséges és kötelező programja mindenféle hitbuzgalmi, társadalmi, kulturális és egyéb szervezeteiknek, ahogyan másutt sehol sem. Ezért emlegették a nagynémetek oly ingerülten Magyarországot a néemetség temetőjeként, s ezért tartották a cionisták a magyar zsidókat a világ legcsökönyösebb és legjavíthatatlanabb asszimilánsainak.

Előbb-utóbb azonban ki kellett derülnie, hogy az ily módon felfogott asszimiláció feltevései és feltételei hamisak, s ennek az önmagát becsapó ország mellett nem kevésbé becsapottjai maguk az asszimiláltak is. Különösen így volt ez a zsidóság esetében, amely, bármilyen széles körben folyt is a valóságos asszimilációja, azért túlnyomó részben a magyar nyelv megtanulásának és a népszámlálási vallomás megtételének a lelkes megünneplése után is pontosan ugyanabban a meglehetősen zárt társadalmi környezetben, ugyanabban a közbülső állapotban maradt, mint azelőtt, és valóságos asszimilációjának ugyanannyi belső és külső gátlás, nehézség és előítélet állotta útját, mint bárhol a világon. Sőt egyes vonatkozásban még több is. Mindezt tudva, nagyon felületinek fogjuk találni azokat a tételeket, melyeket a magyarországi zsidó asszimiláció elégtelen voltának okaiként több-kevesebb éllel meg szoktak állapítani: azt, hogy az állítólag asszimilált zsidók sajátságai túlságosan eltérnek a magyarság sajátságaitól, azt, hogy a külön zsidó közösség létezésének a hangos tagadása mellett a maguk összetartását és külön éréktudatát továbbra is megőrizték, és azt, hogy különös energiával vetették magukat az ország gazdasági, politikai és szellemi életében való térfoglalásra.

Ami a *nemzeti sajátságokhoz* való hasonulást illeti, mondtuk már, hogy e vonatkozásban különbséget kell tennünk egyrészt ösztönös, tudattalan vagy azzá vált fizikai, temperamentumbeli és etnikai adottságok és összetevők között, másrészt a közösségi élet magatartásformái és értékmérői között; s rámutattunk arra, hogy az asszimiláció kérdése nem az ösztönössé vált tulajdonságok területén, hanem a közösségi magatartásformák és ér-

tékmérők területén dől el. Márpedig a magyarságnak elsősorban az ösztönvilág és etnikum területén vannak eléggé megfogható sajátosságai, melyek fizikai típusok, temperamentum, élettempó, gesztusok, zeneiség területén kirajzolták a magyarság egy bizonyos profilját, mely természetesen összetett és folyékonyan elhatárolódó, de még mindig lényegesen egyszerűbb, mint pl. a sokkalta összetettebb francia vagy angol. Szokás ugyan ezeknek a vonásoknak a létezését is kétségbe vonni azzal, hogy a magyarság eredendően keverék nép; azonban a Magyarországra bejött magyarság összetevői már a bejövételkor vagy nem sokkal utána a közvetlen etnikai tapasztalat és köztudat számára megkülönböztethetetlené váltak, s csak a tudományásta őket utóbb elő, ezzel szemben az azóta történt szláv, német, zsidó beolvadások eltérései típusok, temperamentum, gesztusok tekintetében a közvetlen etnikai tapasztalatban és köztudatban is eléggé ismeretesek. S az ezekben rejlő „alaptalan általánosítások” teljesen és tökéletesen értelmetlenek, mindaddig, amíg nem felejtjük el róluk, hogy társadalmopolitikai jelentőségük nincs. A baj azonban az, hogy a közösségi magatartásformák, szokások, fegyelem terén, ahol az asszimiláció igazában lezajlik, a magyarság *ma* egyike Európa leginkább profiltalan, illetőleg az utóbbi száz évben formáját veszített közösségeinek; amennyiben voltak társadalmi és szellemi formái és értékmérői, azok a modern társadalmi átalakulások rázkódtatásaival szemben nem bizonyultak időállóknak, így a legutóbbi nemzedékekben teljesen és tökéletesen összezavarodtak. Nem azért, mert a magyarságba túl sok és túl nagy beolvadás történt, hanem pontosan fordítva: azért volt ez a beolvadás – mint csaknem minden az utóbbi száz évben Magyarországon – zavaros, sallangos és ellentmondó, mert nem létezett egy olyan közösségi eljárás, értékelő és formarendszer, *melyhez* asszimilálódni egyáltalán lehetett volna. Éppen azért a magyar társadalom sokkal inkább a sallangjával és külsőségeivel asszimilált, mintsem az egész közösségi, erkölcsi, szellemi magatartásával és életformájával, s amennyi asszimiláció Magyarországon történt, az tekintélyes részben nem az egész magyarsághoz – amely ebben az értelemben valóban nem létezett –, hanem annak különböző osztályaihoz, intézményeihez, embercsoportjaihoz, mozgalmaihoz, eszményeihez történt. Az összezavarodás egyik legsúlyosabb tünete éppen az, hogy a közösségi profil tudatos, szervezett részének a szétesése után az utóbbi évtizedekben sokan jobb híján a nemzeti alkat ösztönös rétegében, a magyar temperamentum, élettempó, zeneiség, fogalmazás, beszéd tipikus vonásai között kezdettek értékmérőket és asszimilációs mércéket keresni közösségi életünk krónikussá vált válságának, egyensúlytalanságának és irány nélkülségének a meggyógyítására, s ezek segítségével



eldönteni műveknek, személyeknek és programoknak a magyar vagy nem magyar voltát. A közösségi élet ettől a legkevésbé sem jön rendbe, ellenben az asszimiláltak és asszimilálódni akarók természetesen rosszul járnak e révén, mert ők ezeket a temperamentumbeli és gesztusbeli sajátságokat nehezebben tudják produkálni, mint ahogy teljesen felesleges is produkálniok. Ettől magától nem lesznek kevésbé asszimiláltak, ellenben az asszimilációjuk folyamata ennek a ferde tendenciának a hatására bizonyos fokig mégis megzavarodik, és mindenféle ferde gesztusokat vált ki belőlük is. Az asszimiláció optimista korszakában arra indítja az asszimilálódni óhajtok egy részét, hogy mindenáron a tősgyökeresség sallangjainak a felvételére igyekezzenek, aminek a megnyilvánulásai inkább derűs jellegűek. Az asszimiláció defenzív, vitatott korszakában viszont azt a lelkiállapotot idézi elő, mely minden nemzeti jellegzetesség hangoztatására, „igazi magyarok” emlegetésére vagy akár egy sujtásos kabátra aránytalan és váratlan ingerültségbe esik, s mindezt az asszimiláltak megkülönböztetésére, megsértésére, kirekesztésére, üldözésére irányuló rosszindulatú kísérletként fogadja, s gyermekes módon úgy véli, hogy ilyenek ellen jobban van védve, ha bizonyítja, hogy a magyar eredendően keverék nép, s magyar jellegzetességek igazában nincsenek is. Ami viszont természetesen a környezet részéről vált ki nem kevésbé barátságtalan visszahatást. Az ilyenfajta megnyilvánulások adtak annak idején alkalmat Szabó Dezsőnek arra, hogy egyáltalán nem megértő, de maró és szellemes elmefuttatásokat írjon arról, hogyan lesz majd ezután tilos a zsidó érzékenység kímélése céljából pincsi és dakszli között „különbséget tennünk” és helyettük kizárólag a „kutya” egyetemes fogalmát használunk.

Ami az asszimiláció mögött megmaradó zsidó *összetartást* illeti, mondtuk, hogy ilyen összetartás természetesen van, és önmagában az asszimilációt egyáltalán nem akadályozza. Az igazán döntő az, hogy a magyar társadalom összes formáinak és értékmérőinek a szétesett volta a legkitűnőbb táptalaj volt arra, hogy társadalmi viszonylatok, politikai programok, harcok, szellemi állásfoglalások ne csupán a maguk valóságos és elvi tartalmával lépjenek fel, hanem mindig legyen egy ki nem mondott, de mindenki által tudott mellékértelmük is, mely mindezeket a legkülönbözőbb változásokban hol a zsidók ügyévé, hol a zsidókat nem szeretők ügyévé deformálja. E tekintetben a zsidók összetartásával szemben működik egy ellenkező értelmű összetartás is – mindkét fél azt hiszi vagy azt hangoztatja, hogy a másiknak az összetartása csodálatosan szervezett, az övé viszont ott sem működik, ahol égetően kellene, valójában egyik sem nagyon szervezett, de azért a maga alkalmáikor mindegyik elég hatásosan működik. Mindebben



azonban nem az ilyen vagy olyan összetartás meglétének, erejének és sikerességének a kérdése az igazán döntő, hanem az *egész közösség* erőtlensége és szétesettsége, amely engedi, hogy olyanfajta, az egész közösséget véresen érdeklő kérdések, mint nemzeti összetartás és egyetemes emberség, hagyománytisztelet és radikális átalakulás, függvényeivé váljanak annak az egész közösség szempontjából mégiscsak másodrendű kérdésnek, hogy mindebből mi az, amit a zsidók hallanak szívesen, és mi az, ami a zsidókat nem kedvelők fülének kedves. Komoly belső életű közösség a maga életkérdéseinek az ilyen értelmű kezelését semmiféle csoport részéről nem tűri el.

Ezenfelül rá kell mutatnunk arra, hogy egy csomó magatartásban, melyben a környezet szent meggyőződése szerint a zsidó érdek és zsidó összetartás „kibújik”, „hazabeszél” és „visszaüt”, nagyrészt egyáltalán nem a zsidóság érdeke és összetartása mutatkozik meg, hanem az asszimiláció és asszimiláltak természetes védekezése, mely annál inkább kénytelen jelentkezni, minél inkább vitatott és veszélyeztetett az asszimiláltak helyzete, minél kevésbé vannak tisztázva az asszimiláció feltételei s az asszimiláltak biztonsága, minél inkább fenyeget az antiszemita környezet részéről, hogy az asszimiláltak zsidó eredetét számon tartja, asszimilációjuk érvényességét vitássá teszi, s őket szóval vagy tettel a zsidó közösségbe visszaküldi. Mindenki, akit az antiszemitizmus így érint, akkor is, ha már nem zsidó, szükségképpen „elfogult”, nem abban az értelemben, hogy a zsidó érdekközösségnek részese, hanem úgy, hogy nem lehet az ügyben gyanútlan, érdektelen és problémátlan. Nemegyszer láthattuk ezt a közelmúltban, amikor a zsidótörvényhozás mind szélesebb körben ráncigált vissza a közös zsidó szenvedésbe teljesen asszimiláltakat, fél- és negyedzsidókat, s váltott ki belőlük természetesen a zsidókkal azonos reakciót, azonos készenléteket és azonos érzékenységet. A környező magyar társadalom pedig – még nem hitlerista részében is – gyakran volt olyan vak és embertelen, hogy az „érdekeltség”-nek és „hazabeszélés”-nek ezeket a jelenségeit, melyek éppen a zsidótörvényhozás és zsidóüldözés által előidézett *helyzetekből* következtek, a faji *tulajdonságok* „kiütközése”-ként s a fajelmélet meghökkentő igazolásként könyvelje el.

Ami végül a zsidóknak az ország gazdasági és politikai és szellemi életében való *térfoglalását* illeti, ez egyenes függvénye a magyar társadalomfejlődés megakadásának, melynél fogva a magyarság alsó osztályai, mindezekelőtt a magyar parasztság többsége teljességgel feudális-arisztokratikus keretek között rekedt meg, míg a magyarországi németiség és zsidóság a maga belső világában egy feudális elemektől mentes, lényegében polgári társadalmat alkotott. Így ezeken belül parasztok és proletárok feltörekvése

csupán azokon az elsősorban anyagi akadályokon múlt, melyeket ez elé a polgári társadalom állított, míg a magyar társadalom alsóbb osztályait a feltörekvésükben az anyagi nehézségeken kívül s azoktól függetlenül mindazok az emberi és társadalmi és lélektani gátak is szorították, amiket a feudális-arisztokratikus társadalmi szervezet és beidegzések jelentenek. Ebből a különbségből adódott az, amit német és zsidó térfoglalásként tartottak számon, amiben a térfoglalók energiája teljesen másodlagos kérdés a térfoglalás közegének, a magyar társadalomnak ettől teljesen függetlenül meglévő válsága mellett.

A magyarországi zsidó asszimiláció feltételének mindeza a belső hazugsága körülbelül a századfordulóval kezdett lassanként napvilágra jönni. A kiegyezési Magyarország politikai zsákutcájának a kimélyülésével ekkor kezdődött – az egyházpolitikai törvények<sup>129</sup> és a zsidóemancipáció után – a negyvennyolcas hagyományokra támaszkodó magyar liberalizmus és demokratizmus életerejének a kimerülése. A történeti ország szétesésétől mindjobban rettegő magyar társadalom közepette mind magárahagyatottabb lett a zsidók összekapcsolt demokratizmusa és asszimilációs álláspontja; az első világháborút követő összeomlás, októberi forradalom, proletárdiktatúra és trianoni békeszerződés után pedig az az egész paktum, melyet a nemzeti társadalom és zsidó asszimiláció eredendően hamis feltételek között kötöttek, végleg felbomlott; létrejött az ellenforradalom politikai konstrukciója, mely immár teljes élességgel vallotta egyrészt a nacionalizmus, antidemokratizmus és antiszemitizmus, másrészt a demokratizmus, nemzetietlenség és zsidóság összefüggését. Most azután egyszerre kiderült, hogy a magyar nyelvet megtanult és magát népszámlálásilag magyarnak valló zsidóság túlnyomó részének nincs olyan közelebbi asszimiláló, befogadó és védő közössége, melyhez való tartozása akkor is világosan megmarad, ha az asszimilációra vonatkozó addig érvényesült elvek és absztrakciók uralma meg is inog. A zsidóság hivatalos képviselői ugyan továbbra is a régi paktum alapján állottak, de a zsidóság nagy tömegei a millenniumi helyzettel szemben a kiközösítettségnek és kizártságnak egészen nyílt és durva élményeit élték meg, ami gyakorlatilag az asszimilálódás társadalmi közegeit igen nagy mértékben leszűkítette. A hivatalos zsidó szervezetek és zsidó vezetők minden erőfeszítése arra irányult, hogy ez az alig titkolt kiszorítás ne váljon nyílttá, ne mondja ki hivatalosan a „zsidó” szót. Az első zsidótörvényben azután ez is megtörtént.

<sup>129</sup> Az állam és az egyház szétválasztását célzó törvény a polgári házasságkötésről (1894. XXXI. tc.), az állami anyakönyvezésről (1894. XXXII. tc.) valamint a felekezetek egyenjogúságáról és a szabad vallásgyakorlásról (1895. XLII. tc.)

Az asszimiláció magyarországi feltételeinek a hazug és tisztességtelen voltát végső élességében vetíti elénk a zsidó tragédia egyik groteszken ellentmondó utolsó momentuma: az, hogy az 1941-es magyar népszámláláskor, mikor Magyarországon a zsidók már nemcsak megkülönböztetéseknek, megaláztatásoknak, de különösen a visszacsatolt területeken a szó szoros értelmében vett üldözéseknek és életveszélynek is ki voltak téve, a magyar kormányzat arra buzdította a nagyobb részt zsidó öntudatú, sőt tekintélyes részben jiddisül beszélő kárpátaljai zsidóságot, hogy a kárpátaljai magyar arányszám megjavítása érdekében vallja magát magyar anyanyelvűnek és magyar nemzetiségűnek; s rá három esztendővel az előzőtől alig különböző magyar végrehajtó hatalom ugyanezeket, akik a népszámláláskor jók voltak magyaroknak, ellenállás nélkül adta át az utolsó csecsemőig a tömeggyilkolás hitleri apparátusának.

#### 4. A mai helyzet

Miután megpróbáltuk áttekinteni a zsidóság és a környező társadalom közösségi viszonyait általában s különösen a zsidósággal szemben való ellenségesség tényezőit és összetevőit, most vehetjük szemügyre azt a helyzetet, mely a felszabadulás után Magyarországon előállott. Az első, amit számba kell vennünk, hogy milyen visszahatást keltett az üldözöttekben magukban a lezajlott üldözés, és hogyan helyezkednek el ezek után a magyar társadalom közösségében.

##### *Zsidó asszimiláció, zsidó öntudat, zsidó meghasonlás 1944 után*

A zsidóság túlnyomó többsége ma a magyar társadalommal, a magyar nemzettel s annak tagjaival szemben olyan tapasztalatokat őriz, melyek ehhez a közösséghez való viszonyát alapvetően érintik. Ma a zsidók közösségi helyzetének a meghatározásában azonkívül, hogy milyen társadalmi helyzetben és milyen asszimilációs helyzetben voltak vagy vannak, döntő szerepet játszik az is, hogy a közelmúlt minden más élményt elhomályosító üldöztetései alatt a valahová való tartozásnak vagy magára hagyottságnak milyen tapasztalatainak mentek keresztül.

Ennek megfelelően van a zsidóknak és zsidó származásúaknak egy komoly része, amely akár teljes asszimiláltságánál fogva, akár az ellenállásban való aktív részvételénél fogva, akár az üldözéseknek szerencsés, testi

és lelki sérülés nélkül való átvészelésénél fogva, akár egyszerűen a szenvedés ellenére vagy éppen a szenvedések által megnyert lelki békességénél fogva a környező nemzeti közösséggel való meghasonlás nélkül tud benne tovább élni. Kiemelkednek ezek közül azok, akik az üldözések idejét az országtól távol, de attól nem elszakadva töltötték; minél régebben távoztak, annál elfogulatlanabb az asszimiláltságuk az itthoniak nagy részének meggyötörtségéhez és érzelmi feszültségéhez képest. De az itthon maradtak közül is soknak minden további nélkül helyreállott a közösséghez való normális viszonya most, hogy az üldözések megszűnte után a reájuk kényszerített érdekeltséget és védekező készenléte abbahagyhatták. Ide tartoznak továbbá azok a régi mozgalmiak és az újonnan csatlakozottak közül a legtisztább szenvedélyűek, akik a munkásmozgalomban – mely az összes nagyobb erejű asszimiláló közegek közül egyedül maradt hatásos és működő állapotában – és az annak vezetése alatt álló társadalmi átalakulás nagy olvasztókohójában komoly szenvedéllyel dolgoznak egy új társadalom felépítésén. Mindazoknak a száma, akiknek az asszimiláltsága ilyen módon változatlan maradt, helyreállott vagy teljessé lett, nagyobb, mint amennyire ezt az üldözések alatt gondolni lehetett volna, de minden jel szerint nem ez a többség.

A zsidóság másik, az előbbinél minden jel szerint nagyobb része számára az a magára hagyatottság, melyben az üldözéseket és deportálásokat megélte, s azok a szenvedések és veszteségek, melyeket ezek okoztak, egészben kétségessé vagy üressé tette azt, hogy ez az ország az ő otthonuk, az ő hazájuk volna; s ez az érzés a legsúlyosabb esetekben az országtól és többségtől való teljes elidegenedésig fokozódik. Ez azonban nem vezetett minden vonalon a zsidó öntudat olyan mértékű megerősödéséhez, mint ahogyan a cionisták és sokan mások az üldözések után várták, hanem sokkal inkább ahhoz, hogy a már azelőtt is meglévő különféle közösségi helyzetek töltődtek ki az addiginál sokkalta nagyobb közösségi és érzelmi feszültségekkel. Ennek megfelelően egy igen tekintélyes rész nemcsak hogy nem helyezkedik a zsidó öntudat álláspontjára, hanem egyenesen ingerülten utasítja vissza a cionisták erre irányuló felhívásait, még inkább a nem zsidóknak erre irányuló biztatásait, sőt egyáltalán kikéri magának a „zsidó” szó emlegetését, s ha mégis szükség van erre a fogalomra, akkor szívesen helyettesíti olyan kifejezésekkel, mint deportált, muszos, volt faji üldözött stb. A hangsúly azonban, ellentétben a múlttal, egyáltalán nem azon van, hogy az illetők a saját zsidó voltuk emlegetését óhajtják kerülni, mert a hitlerizmus őskutatásainak eredményeképpen ma magánhasználatra olyanok is nyugodtan zsidónak és zsidó származásúnak nevezik

magukat, akik ezt azelőtt mellőzték; ugyanígy nincs sok köze a zsidó szó ma szokásos elkerülésének a milleniumi idők optimista asszimilációs álláspontjához sem, mert a zsidóságnak e része nem kevésbé ingerülten vagy kézlegyintéssel utasítja vissza azt is, ha valaki a magyar nemzethez való tartozását és annak következményeit akarja vele szemben az azelőtt szokásos formákban érvényesíteni. Nem arról van tehát szó, hogy aki nem akar különálló zsidó kisebbség lenni, az magyar akar lenni és viszont, hanem arról, hogy emberek ezrei és ezrei a magyar nemzethez való hangsúlyozott tartozásukról azért nem szívesen hallanak, mert ez az ország, túlnyomó tapasztalatuk szerint, üldözte vagy legalábbis az üldözésnek kiszolgáltatta őket, a zsidó nemzethez való tartozásról pedig azért nem, mert pontosan ezen az alapon üldözték és kínozták őket; s arra emlékeznek, hogy amikor a zsidó szó emlegetése megjelenik, akkor azt nyomon követi a zsidók hátrányos megkülönböztetése és üldözése is.

Ezek tehát nem félúton, átmenetben, közbülső állapotban vannak asszimiláció és zsidó öntudat között, hanem a közösségi hovatartozásnak egy olyan válságos állapotában, mely meghasonlást jelent mind a kettővel szemben. Ezek számára a környezethez és az országhoz való régi apolitikus viszonyulás lehetetlenné vált, s minden közösségi kérdés külön jelentőséget kap annak alapján, hogy hogyan viszonylik és mennyiben emlékeztet az elmúlt üldözések jelszavaira, eseményeire, akcióira és azok összefüggéseire. Vagyis az egész feszültség abban az irányban keres feloldódást, hogy az asszimilációt politizálttá és feltételelessé teszi, s attól teszi függővé, hogy milyen politikai rendszer tartalmaz komoly biztosítékot az üldözések megismétlődésére. E vonatkozásban két politikai rendszernek van komoly vonzereje. Az egyik a baloldali munkásmozgalom azzal, hogy szemben áll mindenféle faji megkülönböztetéssel és nemzeti elzárkózással, a másik, szűkebb körű a konzervatív polgári liberalizmus azzal, hogy feltétlen vagyonbiztonságot ígér. Azonban mind a kettő túl is viszi a komolyan hozzácsatlakozókat a kérdések zsidó vonatkozásain: a munkásmozgalom azzal, hogy megköveteli az antiszemita, de kapitalistaellenes áramlatok megfelelő figyelembevételét és a zsidó vagyon veszedelmeivel való közönyt; a konzervatív vagyonvédő liberalizmus pedig ma magyar viszonylatban olyan ellenforradalmi erőkkel hoz akarva, nem akarva kapcsolatba, melyek egyben meglehetősen antiszemiták is.

Akikről eddig beszéltünk, azok, ha nem is tudtak az országgal belsőleg teljesen kiengesztelődni, azért valamiképpen az országon és a magyarságon belül keresik a maguk egyéni és együttes problémáinak a megoldását; velük szemben ott vannak azok, akik, ha azelőtt nem is voltak a zsi-

dó közösségnek különösen öntudatos tagjai, most az üldözések hatására végleg elidegenedtek ennek az országnak a közösségétől. Az asszimiláció megakadásának vagy felmondásának, a *disszimiláció*nak ez az útja azonban szintén nem mutat egy irányba. Egy bizonyos rész a *cionizmushoz* csatlakozott, vagy megerősödött cionizmusában, ennek jegyében már 1945 óta igen nagyarányú kivándorlás folyik Palesztinába,<sup>130</sup> főleg az ifjúság köréből, de aki nem akar kivándorolni, annak is zsidó nemzeti vagy nemzeti kisebbségi öntudata van, s mint ilyen, a maga helyzetét az országgal szemben meglehetősen tisztának látja. Egy másik rész szintén *ki akar vándorolni*, de nem elsősorban Palesztinába, hanem – esetleg a könnyebb kijutási lehetőség okából Palesztinán keresztül – valamilyen más békésebb országba; vagyis a két nem kívánt lehetőség között egy harmadik nemzetet akar magának választani, s ahhoz asszimilálódni próbál. Nem akarnak itt maradni – mondják –, ahol minden az elszenvedett szörnyűségekre emlékezteti őket. Gyaníthatjuk, hogy ez a „minden” elsősorban nem is annyira házakat, szobákat, pincéket, sőt nem is országutakat és téglagyárat jelent, hanem ezeknél sokkal inkább el nem felejthető emberi magatartásokat és azt az ellenségességet, mely sok jel szerint a levegőben ma is benne van. Legújabbban a kapitalizmus lehetőségeinek a megszűkülése újabb lökést adott ennek a kivándorlási áramlatnak; bizonyos vagyok azonban benne, hogy a kivándorolni készülnők többségét kitevő kisebb egzisztenciáknak minden átállítódási nehézség ellenére sem jutna ilyen az eszébe, ha zsidókként elszenvedett üldöztetések emléke és a környezet ellenségességének az érzése ezt a szándékukat nem táplálná.

A magyar közélet és a magyar politikai közgondolkodás mindmostanáig nem tisztázta magának különösebben a zsidóüldözések utáni közösségi elhelyezkedés útjainak a sokrétű és válságos voltát. Igaz, hogy nagyon sok szó, közöttük nagyon sok egészen határozott és minden további vitát kizárni óhajtó szó hangzott el ebben a kérdésben, azonban mindegyik az esetek egyetlen típusát és a megoldás egyetlen útját emelte ki.

A hivatalos álláspont az, hogy a zsidóüldözések szenvedő áldozatainak elidegenedésre és meghasonlásra csupán a régi, reakciós, fasiszta Magyarországgal szemben van okuk, mellyel az új Magyarország alapvetően és gyökeresen nem azonos; a réginek az erkölcsi számlája nemcsak a zsidóüldözéssel, hanem az egész magyar nép ellen elkövetett bűnökkel is meg van terhelve, s így az egész kérdéssel, mint külön zsidó ügygel – a lehetőséghez képest való számonkérés és elégtételadás lebonyolításán túlmenően – nem

<sup>130</sup> 1945 és 1949 között 14 700-an vándoroltak ki Magyarországról Palesztinába.



kell és nem is helyes sokat foglalkozni; annál kevésbé, mert a politikai és társadalmi fejlődés lendülete az asszimiláció feltételeit teljes mértékben meg fogja teremteni és helyre fogja állítani. Ez a hivatalos álláspont azonban az asszimiláltak vagy nagy lendülettel asszimilálódók lelkiállapotához van szabva; viszont az érdekeltek nagy részének keserű tapasztalatai a külön zsidó öntudatoktól eltekintve is túl személyesek és túl kiterjedtek ahhoz, hogy azokat egyszerűen a letűnt reakció és faszizmus számlájára lehessen írniok. Való, hogy a társadalmi átalakulás hosszú lejáratra, főleg iskoláztatási hatása révén, nagyobb asszimilációs erőt fog kifejteni tudni, mint amennyit ma a maguk szenvedéseinek emlékeitől és veszteségeitől súlyosan érintettekkel szemben tud. Azonban azért, mert előre látunk és segítünk egy hosszú lejáratú fejlődést, nem szabad úgy tennünk, *mintha* az már be is fejeződött volna, és számításon kívül hagyunk különféle akut válságos helyzetek hatásait.

A cionisták mindezzel szemben azt az álláspontot vallják, hogy a legjobb – szerintük egyetlen igazi – megoldás a *zsidó nemzeti* vagy *nemzeti kisebbségi öntudat* kialakítása és nyílt vállalása. A demokratikus Magyarországhoz való asszimiláció alapján álló hivatalos álláspont azonban ezt eddig még lehetőségként sem fogadta el, s már közvetlenül a felszabadulás után határozottan elítélt egyes, a zsidó nemzeti kisebbségi öntudatot hangsúlyozó – egyáltalán nem agresszív – nyilatkozatokat, sőt még az abban rejlő tüntetést is kifogásolta, hogy zsidó iskolás gyermekek a felszabadulást követő időben héber dalokat énekelve jártak a pesti utcákon. A zsidó öntudat e határozott helytelenítésének és elutasításának az indokai között az említett elvi állásponton kívül valószínűleg szerepet játszott az az ország feltehető zsidóellenes közhangulatát túlzottan tiszteletben tartó elgondolás is, hogy a zsidó nemzeti kisebbségi szervezkedés rossz hatást fog gyakorolni az ország többségére, mely megszokta elvárni még a zsidóüldözések alatt is, hogy a zsidók minden vonatkozásban magyarnak vallják magukat. Mindennek eredményeképpen a cionizmus és a zsidó kisebbségi öntudat meglehetősen visszakényszerült egyházi szervezeti keretek mögé. Valójában azonban a zsidók külön közösségi öntudata sokféle ellenkező hatás mellett is vallási és vallásos szervezeti ügynél lényegesen erősebb közösségi tényező marad, amelynek kialakulása és megszerveződése, mint mondtuk, egyáltalán nem kell hogy érintse az asszimiláció lehetőségét, hanem éppen ellenkezőleg, az általános asszimiláció fikciója helyett sokkal világosabban megmutatja az asszimiláció valóságos folyamatának útjait. Kizárólagos vagy túlnyomóan érvényesülő megoldássá azonban a külön zsidó öntudat sem válhatik: nemcsak az asszimiláltak és asszimilálódni



kívánók ragaszkodnak a maguk útjához, hanem a meghasonlottak és elidegenedettek körében is az a helyzet, hogy az üldöztetések emléke nem szükségképpen a külön zsidó közösség elfogadása felé visz, hanem éppen ellenkező irányba.

Bár mindezek alapján lesz, aki a harmadik lehetőségben, a kivándorlásban találja meg a maga útját, mégsem állíthatjuk objektív *érvénnyel* azt, hogy ezek problémájának a kivándorlás volna a *megoldása*. Nem állíthatjuk ezt két okból: egy *tárgyi* és egy *erkölcsi* okból. Tárgyi okból azért nem, mert a kivándorlás tárgyi lehetősége minden valószínűség szerint lényegesen kevesebb ember számára fog megnyílni, mint amennyien ki akarnak vándorolni, sokan pedig a döntő pillanatban arra fognak rájönni, hogy nem is akarnak annyira kivándorolni, mint ahogyan hitték. Erkölcsi okból pedig azért nem vallhatjuk mi a kivándorlást „megoldásnak” azok számára, kik ezzel a nemzettel meghasonlottak, mert rossz tréfa volna, ha mi, akiknek van okunk a magunkba szállásra félmillió zsidó borzalmas pusztulása felett, most a maradékra nézve kijelentenénk, hogy a bennük ennek folytán kialakult lelkiállapot következtében problémájuk egyetlen „megoldása” a kivándorlás. Nekünk a történelem azt a leckét adta fel, hogy háromnegyed millió zsidóval együtt rendezzünk be ebben az országban emberséges világot; miután ebben megbuktunk, most ne mondjuk azt, hogy a maradék kétszázezerrel sem tudjuk megcsinálni azt, amit a háromnegyed millióval is meg kellett és meg lehetett volna csinálni.

Rá kell jönnünk tehát, hogy nem az a probléma, hogyan lehet az asszimilációt előíró, a zsidó öntudatot hangsúlyozó és mind a kettőt egyszerre elutasító „megoldások” között elvi és elméleti megfontolások és levezetések alapján „választani”. A társadalmi problémákat nem jó katonai „feladványok” módjára felvetni, mert a „megoldás” is nagyon háborúk és csaták módjára fog alakulni. A világnak éppen elég nyomorúságot hozott az az emberfajta, mely azt hiszi, hogy egy kérdést, melynek zsákutcába vitelében és elmérgesítésében maga is részes, „megoldani” annyit tesz, mint tüzeltel-vassal olyan feltételeket teremteni, melyben az megszűnik kérdés lenni. Vannak kérdések, amelyeknél nem a megoldás „kulcsának” a keresése a legdöntőbb, hanem a probléma helyes érzékelése után az összes felvetődő lehetséges utak számára tiszta és mind tisztább tényleges feltételeket és atmoszférákat teremteni. Ha jól érzékeljük a magyar zsidók közösségi helyzetének a válságos voltát, akkor utána lehet, hogy nemhogy nagyobb aktivitásba fogunk a „megoldás” érdekében, hanem esetleg inkább tartózkodni fogunk sok rábeszéléstől, erőltetéstől, felhívástól, oktatástól, leckéztetéstől, ide vagy oda való beszervezéstől; pl. kevesebb frázist fogunk eregetni a ma-

gyar zsidóság változatlan hazafiságáról, kevesebbet fogjuk az „itt élned, halnod kell” verssorait a kivándorolni akaróknak felmondani, kevesebbet fogunk a zsidósághoz mint egészhez békülési, megbocsátási és beilleszkedési felhívásokat kibocsátani, és kevesebbet fogjuk azt is hangoztatni, hogy a demokratikus átalakulás már önmagában tárgytalanná tette mindama sérelmek és bántalmak emlegetését és számontartását, melyeket a reakciós és fasiszta Magyarország okozott. Hanem nagyobb súlyt fogunk fektetni azoknak az általános és egyetemes feltételeknek, értékmérőknek, környezeteknek, intézményeknek a megtisztítására és emberségessé tételére, melyek közepette a zsidók egyéni és közlelete folyik, s különböző problémáik s azok *különböző* irányban elinduló megoldásai egyáltalán felvetődnek és lefolynak. E tekintetben elsősorban valóban arra van szükség, hogy az *asszimiláció* valóságos közegeit és folyamatait az egész nemzeti és társadalmi fejlődés lendülete tovább táplálja. De ugyanakkor számításba kell vennünk annak a tisztázó hatását is, ha a *külön zsidó öntudat* vállalása és megszervezése számára tiszta és szabad lehetőségek jönnek létre. Végül nem kevésbé fontos az is, hogy ne erőltessük senkire az egyik vagy másik megoldási módot, sőt még a kettő közötti választást sem. A választás szükségessége úgyis mind nagyobb erővel jelentkezik minden fiatallal vagy újonnan tájékozódóval szemben; viszont számos meghasonlott vagy közbülső állapotban lévő számára a közösségi hovatartozás problémáinak a felvetése helyett sokkal fontosabb az, hogy az egész ország közösségi levegőjének és eljárásainak a szelídebbé, együttérzőbbé, kevésbé görcsössé, kevésbé élessé tételével teremtsük meg bennük is az országgal szemben való lojalitás helyreállításának a közösségi és lélektani feltételeit.

Azt azonban, hogy egy ilyen atmoszféra létrejöjjön – s azt is, hogy eddig nem jött létre –, lényegesen befolyásolja az az indulási körülmény, hogy milyen feltételek között történt és történik a lezajlott üldözések számonkérése, a zsidóságnak az ország életében való újbóli elhelyezkedése, s hogy miképp reagált és reagál minderre az egész ország.

*A zsidóüldözések számonkérésének problémái:  
az országos felelősségvállalás elmaradása és a mértékek és határok hiánya*

A magyarországi zsidóüldözések számonkérése és jóvátétele első pillanattól kezdve nem tisztázott és nem őszinte feltételek mellett folyt. Nem vitás, hogy annak a számonkérésnek, melynek az ellenforradalmi Magyarország összeomlása után be kellett következnie, tömegben és cselekményben túl-

nyomó részét a zsidóüldözések számonkérése tette ki: azoknak az eljárásoknak a száma, melyeket az országot a hitleri túlhatalom kezébe adó és nem zsidókkal kegyetlenkedő politikusok, katonák és tisztviselők ellen indítottak, együttvéve is töredéket jelentett azok között az eljárások között, melyek a zsidók gyilkosai, kínzói, kifosztói, kiszolgáltatói és bántalmazói ellen indultak. De a mennyiségi aránytalanságtól eltekintve is a zsidók szenvedése, sérelmei és igazságkeresése irtózatossá mértékben több és más volt, mint minden egyéb, és egyáltalán nem illett bele abba a számonkérésbe, melyet a magyar nemzet a maga megtévedt vezetői és tagjai ellen indított. Mert a zsidók ügyében a személyes bűnösökön kívül szüntelenül jelenvaló probléma volt egyrészt az emberi méltóság megalázásának a sokkal nagyobb foka, másrészt az a *középosztályi* vezetésű *egész* magyar társadalom, mely túl azon, hogy maga is a fasizmus áldozata és rokkantja, még mielőtt azzá lett volna, a zsidókat külön a sorsukra hagyta. Mégis a zsidók ügye lehetőleg keveset emlegetődött külön, hanem beleolvasztódott a fasizmus felszámolásnak az egyetemes akcióiba, mintha a zsidók csak egy fajtája lennének a fasizmus rengeteg egyébféle áldozatának, mintha az ő szenvedésük csak egy esete lenne sok másféle, de egyenértékű szenvedésnek. Így óhajtotta ezt az egész hivatalos közélet, mely ebben is súlyt fektetett a zsidók külön kezelésének a mellőzésére; a koalíció baloldala azért, mert úgy érezte, hogy a számonkérés zsidó vonatkozásainak túlságos hangsúlyozása eltereli a figyelmet az igazán fontos dolgról, a fasizmus ellen és a fejlődés útjában álló társadalmi osztályok ellen szükséges akciókról; a koalíció jobboldala pedig azért kerülte a zsidóüldözés számonkérésének a külön emlegetését, mert úgy vélte, hogy nem kell a zsidók számára még több követelési lehetőséget adni. Bizonyos fokig kerülték végül a zsidók maguk is; lehet, hogy részben szintén azért, mert ők sem kívánták hallani a maguk emlegetését, azonban nem hiszem, hogy a zsidóság többsége saját magától ilyen mértékben elfogadta volna ezt a zsidó vonatkozásokat kerülő – időszerűtlenné vált szóval úgy is mondhatnánk, *asszimiláns* – álláspontot, ha a politikai szempontokat néző államhatalom nem szorítja őket annak megtanulására, hogy ha kifejezetten a zsidóknak járó elégtétel címén lépnek fel, akkor sokféle akadályba és kedvetlenségbe ütköznek, ha ellenben a fasizmus számonkérésének az általános frazeológiájába illeszkednek bele, akkor lényegesen kevesebb ellenállást kell legyőzniük.

Ilyen körülmények között elmaradt az, hogy az országot politikailag és szellemileg képviselni hivatottak komoly hitellel és példamutatással, az egész országra vonatkoztatva felvetették volna a zsidóüldözésekért való önvizsgálat, magába szállás és felelősségvállalás kérdéseit; ami ilyen állásfog-

lás mégis történt, nagyjából a *mások* bűnéről beszélt, vagy ha ezen túlment, akkor vagy a nyilatkozók személyében, vagy a megnyilatkozás tartalmában rejlő okok miatt nem volt visszhangja, vagy ferde visszhangja lett; nem volt tehát semmi, ami feloldotta volna a zsidóknak azt az azóta meg nem szűnt, sőt súlyosbodott érzését, hogy a velük esett szörnyűségeknek most egyszerre nincs gazdájuk, s az értük való felelősségvállalást egy egész ország és egy egész társadalom valami hallgatólagos megegyezéssel elkeni, elhallgatja, és néhány politikusra és néhány hóhérlegényre tolja. Sokan talán naiv dolognak tartják, hogy ilyen jelentőséget tulajdonítok a zsidóüldözésekért való országos felelősségvállalás elmaradásának, s azt képelem, hogy ilyen ellentéteken szavak és nyilatkozatok sokat segítenek. Tudom nagyon jól, hogy nyilatkozatoktól a halottak nem támadnak fel, az emberek nem sétálnak maguktól a börtönbe, nem adják vissza szerzeményeiket, s nem hajlandók sérelmükről vagy haragjukról sem lemondani. Azonban általános erkölcsi állásfoglalásoknak, elvi mértékek és szempontok leszögezésének igenis döntő részük van abban, hogy bármiféle értékelő, mérleget, számon kérő eljárás kapcsán az egyesekben olyan értékelő magatartások alakulnak ki, melyek a formai eljárás állásfoglalásaival *párhuzamosak*, azokat *értik és végig gondolják*.

Mindez nagyon furcsán hangozhatik azok számára, akik úgy tapasztalják, hogy három éve egyéb sem történik az országban, mint a zsidók elégtételszerzése, és nemigen látják, hogy mit lehet még ezen a téren hiányolni. Az azonban, amit ők *sokallanak*, nagyon összefügg azzal, amit fentebb *hiányoltunk*. Mindenféle felelősségre vonás és számonkérés sikere és hitele azon dől el, hogy meg tudja-e találni, be tudja-e tartani és el tudja-e fogadtatni azokat a választóvonalakat, megkülönböztetési szempontokat, melyek elválasztják a büntethetőt attól, amit enyhébb eljárásban kell számon kérni, az eljárásilag számon kérhető attól, amit csak rosszálni lehet, a nyilvánosan rosszállhatót pedig attól, ami csak a lelkiismeret fóruma elé tartozik. Nálunk sem az országos felelősségvállalás, sem az egyéni elégtétel határának tisztázása nem következett be, aminek egyrészt a szükséges határokat betartani nem tudó elégtétel-keresés, másrészt túlzott erkölcsi önelégültség lett a következménye.

A zsidók sérelmei, bántalmi és igazságkeresése mindig is olyan természetűek voltak, hogy az objektíve megfogható bántalomhoz mindig hozzáadódott az egész környezetnek bántásra, megalázásra, erkölcsi leértékelésre való készenléte, és számos sérelmet nemcsak a saját tartalma, hanem a hozzáfűződő eszmetársítások és tapasztalatok tettek igazán keservessé. Most pedig mindaz az elégtételi és jóvátételi igényük, melynek különleges

és mással össze nem hasonlítható voltát az ország nem volt hajlandó elismerni, elborította a számonkérés egész legális és jogászi apparátusát, országos elégtételadás rangjára emelte az egyes bűnösök vagy gyanúsítottak üldözésére és megbüntetésére szolgáló eljárásokat, s az egész számonkérés levegőjét úgy alakította, hogy a zsidóüldözések áldozatai minden kétes és határon álló tényálláshoz hozzászámították mindazt a részvétlenséget és rosszindulatot, amire a vádlottak padjára nem került többi emberek egész viselkedésében emlékeztek. A másik oldalon viszont azt eredményezte az országos felelősségvállalás elmaradása, hogy az emberek kezdték a felelőség fogalmát túl szűken, könnyen és formailag értelmezni: mindazok, akik emberek gyilkolásától, kínzásától, kiszolgáltatásától és kirablásától távol tartották magukat, kezdték úgy érezni magukat, mint akik már ezzel is az egész ügyben az erkölcsileg kiváló és értékes elemhez tartoznak, s úgy vélték, hogy súlyos igazságtalanság éri őket, ha rosszindulatukat, részvétlenségüket vagy kárörömüket szemükre hányta valaki.

A felelősségvállalás és számonkérhetőség mértékének az összezavaródása ilyen módon az egész számonkérés körül egy igen súlyos és mindmáig fel nem oldódott feszültséget idézett elő. Ez a feszültség, sajnos, egyáltalán nem csupán a szemben álló felek között áll fenn, hanem – bár egy bizonyos távlatból megmutatkozik, hogy az egész számonkérési apparátus mennyire igyekezett egyensúlyt tartani objektív igazság és sértett igény, hatékonyság és igazságkeresés között – a számonkérés összes intézményeinek hitelét is nagyon aláásta. Míg ugyanis egyik oldalról a szabályozott, objektív bizonyításra beállított eljárások kereteit a meggyötörtség és elégtétel-keresés indulatai egyszerűen elborítják, addig a másik oldalról az objektív lebonyolítás képviselőiben felkel egy ellenhatás, amihez azonnal odatársul egy akár régtől fogva meglévő, akár ennél fogva fellépő ellenségesség a zsidókkal szemben, s odatársul a rossz lelkiismeretűek minden védekezése és összetartása is. Hamarosan a vádló és védekező indulatoknak és húzásoknak egy olyan tömkelege alakul ki, hogy a legtisztábbnak induló ügy is perceken belül rejtelmessé válik az alaptalan feljelentések, előre elfogult tanúk, hamis ráismerések és rá nem ismerések, gyanús mentő vallomások és akasztást követelő vagy a vádlottakat vértanúkként kezelő tárgyalótermek összevisszaságában. Így a frontok a hatóság kebelén belül is úgy állanak fel, hogy egymással csatáznak olyanok, akik hajlandók az erélyes számonkérés érdekében biztonság kedvéért ártatlanokat is megbüntetni, és olyanok, akik hajlandók az enyhe irányzat érdekében biztonság kedvéért bűnösöket is futni hagyni, s a határon álló eseteket rendszeren a két irányzat egymás közti erőviszonya dönti el. Mindennek

együttes eredményeképpen a zsidóság túlnyomó részének ma sem szűnt meg az a meggyőződése, hogy az ellene elkövetett vétkek számonkérése szándékosan lagymatagon történik, s ezek az eljárások mind büntetőjogi, mind magánjogi síkon lassan, bürokratikusán, enyhén, helyenként részrehajlóan, néha pedig egyenesen égbekiáltó igazságtalansággal zajlanak. A nem zsidó környezetben pedig a fasizmust számon kérő összes eljárásokkal szemben kialakult egy szélesen elterjedt meggyőződés, melynek értelmében ezek az eljárások emberhajszává váltak, ahol az ártatlanok sem érezhetik magukat teljes biztonságban.

Még súlyosabbá vált a helyes mérték, határok és megkülönböztetések hiánya ott, ahol a számonkérés, igazolás ügyeibe egyben szemben álló egzisztenciális érdekek is belejátszottak. Főleg egyes szakmai igazolási eljárásoknál vette fel az igazolás nemegyszer annak a kenyér-, állás- és pozícióharcnak a formáit, amire annak idején a zsidótörvények végrehajtása adott alkalmat. Egy percig sem tévesztem szem elől a különbséget: teljesen világos, hogy elvi tartalma szerint milyen különbség van egy eljárás között, mely emberek csoportjait születési adottságok alapján zárja ki élethivatásokból és egzisztenciális lehetőségekből, s egy olyan eljárás között, mely a nemzet és az emberiség ellen elkövetett vétkek és mulasztások következményeképpen teszi ugyanezt. Minél távolabb esett azonban egy szakma a közfigyelemtől, és minél erősebb kenyérharc honolt annak köreiben, annál könnyebben torzult el ennek megfelelően mind vádoló, mind mentő részében az egész számonkérési eljárás is.

Ugyanez az ellentét jelenik meg magánemberek egyszerű elszámolási ügyeiben is: a zsidó vagyonok kezelőinek s értéktárgyak megőrzőinek az a gyakori tapasztalata, hogy a zsidók mérhetetlen gyanakvással, semmiféle rendőrségi és bírósági hercehurcától vissza nem riadva, barátságot és bizalmat félretéve, néha kiáltó hálátlansággal keresnek rajtuk olyan értéktárgyakat és olyan elszámolásokat, amelyeknek megőrzését vagy rendben tartását a háborús események tették az illetők hibáján kívül lehetetlenné; a zsidótörvények áldozatainak viszont az az eléggé elterjedt tapasztalatuk, hogy azok, akiknek valami vagyontárgyat megőrzésre átadtak, vagy akiknek a vagyonuk a kezébe került, azt túlnyomó részben tolvaj módra vagy lelkiismeretlenül kezelték vagy elkezelték. Természetesen ezek a kölcsönös tapasztalatok is, amilyen valóságosak, olyan egyoldalúak is; ezer és ezer eset volt, amikor a letett tárgyak hiánytalanul megőrződtek, viszont ugyanúgy számos eset volt, ahol az elszámolni nem tudók okait szó nélkül elfogadták; ezekről azonban alig esik szó, mert az emberek mindig jobban sietnek közhírré tenni a mások komizságát, mint korrektségét.



Ezért alakult ki egy nagyfokú kölcsönös értetlenség a *hála és érdem* helyzeteinek értékelésénél is. A zsidók túlnyomó többsége úgy látja – teljes joggal –, hogy *mindent összevéve* nincs a környezettel szemben hálára kötelezve. Ha azonban ezt az *együttes* mérleget olyanokkal szemben érvényesítik, akikkel szemben *egyénilag* van ok hálára, akkor ez eggyel több olyan igazságtalan általánosítás – ezúttal a zsidók oldaláról –, ami zsidók és nem zsidók egymás közötti viszonyát tovább segíti dehumanizálni, embertelelníteni. A nem zsidó oldalon viszont az emberek hajlanak arra, hogy a zsidóüldözésekkel kapcsolatos erkölcsi érdemességüket nem cselekedeteik belső értékével, hanem a hazai átlaghoz való összehasonlításban mérjék le, amiből azután irtózatosan alacsony értékmérők jönnek ki: így láthattuk példáit annak, hogy emberek a zsidókkal való szóba állást hálát érdemlő segítségnek, békében hagyásukat életmentésnek, apró ügyek szokványos elintézését halálos kockázatnak és a zsidóknak – némi töprengés után való – fel nem jelentését bátor kiállásnak szerették volna elfogadtatni.

Külön kell néhány szót szólnunk s összefoglaló mérleget csinálnunk a magyar szellemi élet képviselői között folyt vagy folyó számonkérési eljárásokról vagy kísérletekről. A magyar szellemi életnek a legnagyobb mértékben szüksége volt és van arra, hogy különböző helyzetekben való helytállásának vagy elégtelenségének, teljesítményeinek vagy vétkeinek a mérlege hitelesen és gondosan elkészüljön, úgy, hogy ezenközben világosan elválasztódjanak az erkölcsi és jellembeli eltévelyedések a különböző eszmei és elvi ellentétek kérdéseitől. Ez a mérlegtétel egységesen, erre igazán hivatott és ennek el is ismert fórum részéről, vitán kívüli hittel nem történt meg. Ellenben kialakult egy bizonyos névsor és bizonyos frazeológia a „fasizmusban kompromittált írástudók” emlegetésére, kezelésére, innen vagy onnan való kizárására, be nem vételére, bojkottálására, ellenük való eljárásra vagy eljárás kilátásba helyezésére. E névsor ékes bizonyítéka közértelmességünk súlyos romlásának: kezdődik a megszállók magasztalóin, faji gyűlöletre uszítókon, rögeszméseken, emberhajszában részt vetteken és elszánt törtetőkön, és sokféle közbülső eseteken keresztül terjed olyanokig, akiknek jelleme, értéke és viselkedése vitán felül áll, ellenben különféle alkalmakkor nem helyezkedtek a zsidókérdés nem létezésének álláspontjára, és foglalkoztatta őket a magyarországi zsidó arányszámok kérdése; ami a probléma felvetésének valóban igen veszélyes csapdája, de felvetését és tiszta szándékkal és hangon való tárgyalását sem megtiltani, sem erkölcsileg megbélyegezni nem lehet. Mindezek az írók időnként teljesen egyforma hangszereléssel kapják meg a maguk támadásait és nehézségeit, s ahhoz, hogy tényleges kezelésük ne váljék szintén azo-



nossá, időnként nagy politikai közbelépésekre volt szükség. Ennek pedig az a súlyos következménye, hogy kialakul egy szemben álló beállítás, mely „a zsidók által üldözött és hajszolt írók” címszava alatt ugyancsak együtt védi meg mindezeket. Vagyis a támadások különbségtétel nélküli egysége fordított eredményre vezet: nem a fasizmus elleni szellemi harcot erősíti, hanem egy bizonyos nemzeti vértanúság körébe von olyanokat is, akik ezt nem érdemlik meg. Annál inkább botor dolog ez, mert a szellemi életben még inkább és még közvetlenebbül érvényesül az a szabály, hogy senki az ítéelő pozícióját ki nem sajátíthatja magának, az ítélezők maguk is egyben szüntelenül vizsgálznak, és ítélet alatt vannak. Teljesen indokolatlan tartom azonban felháborodni azokkal szemben, akiket az erkölcsi mértékek illetően összezavarására személyes üldöztetések és szenvedések visznek, s hozzá az az egészben megalapozott keserves érzésük, hogy itt a felelősség kérdésének az elkenése folyik; nem mások mérséklet hiányán kell háborognunk, hanem a magunk túlbuzgó helyesléseiért vagy hallgató erkölcsi kényelmességén szégyenkeznünk. Egy belsőleg egyensúlyozott, szilárd értékmérőkkel bíró szellemi élet közösségében feltétlenül kialakult volna, ha nem egy szabályozott eljárás, akkor egy olyan ép határokat megtartani tudó közszellem, mely képes először az együttes felelősségvállalás módját megtalálni, az önvizsgálat s az önkéntes és személyes felelősségvállalás számára megfelelő alkalmat és levegőt adni, azután a különféle szerecsenmosdatásokat és a különféle támadásokat egyaránt a maguk értékére leszállítani, a cselekedetek és mulasztások illő következményeit kiosztani s az indokolatlan következményektől, akit kell, megvédeni; ennek során ép érzékkel ki tud alakítani olyanféle ítéleteket, hogy pl. X. eszméin lehet vitatkozni, de jelleme példamutató, Y. eszméi zavarosak, de szenvedélyei tiszták, Z. tehetsége vitán kívüli, de erkölcsi rosszak, A. nem szereti a zsidókat, de mindenféle urakkal együtt nem szereti, B. nem viselkedett nagyon szépen, de nem követett el semmi megfoghatót, C. komiszul viselkedett, megérdemel bizonyos következményeket, de elhallgattatni nem kell, D.-t börtönbe kell csukni, de utána hagyni, hogy verseket írjon, E. kifogástalanul viselkedett, de kissé nagyon óvatos volt, F. szépen viselkedett a zsidóüldözések vonatkozásában, de egyébként ókonzervatív és feudális szellemiségénél fogva példakép nem lehet, G. súlyosat botlott, de a rosszul felfogott szociális radikalizmus útján csúszott el, H. kifogástalanságában volt némi helyezkedés is, I.-t pedig nemcsak be kell csukni, de a teljes elhallgattatásával sem veszít a magyar szellemi élet semmit. S egy ép szellemi közösség az elárnyalt és részletező ítéletek kimondása után nagy vonalakban megállapítja, hogy ki az, aki ellen semmiféle eljárásnak nincs

helye, ki az, akit meghatározott következmények elszenvedése után tovább bántani nem kell, ki az, aki erkölcsi testületek tagságát is igényelheti, és ki az, akinek csupán alkotási és kereseti lehetőségekre s kereseti és jóléti szervezetekben való tagságra van igénye, és ki az, akinek egyszer s mindenkorra viselnie kell az erkölcsi kisebbségek és a szellemi kártékonyság róla megállapított ítéleteit.

A helyes mértékek hiánya még a legkisebb számonkérési ügyeket, a „zsidózás” különféle eseteinek a számonkérését is félrevitte, sőt talán ezeket leginkább. Itt kell a legfinomabb érzékkel meghúzni a határt a között, hogy mi az, amit üldözni kell mint az antiszemita fasizmusban rejlő erkölcsi zavar és közösségi veszély terjesztését, és mi az, ami csupán a környezetnek a zsidókkal kapcsolatos közönséges általánosítása, előítélete vagy ellenérzése anélkül, hogy ezáltal objektív módon számon kérhetővé válna. Számon kérhető, ha valaki a zsidók üldözését és pusztítását helyesli és kívánja, de nem számon kérhető, ha valaki kellemetlen formában emlékeztet másra arra, hogy zsidó; számon kérhető, ha valaki a zsidók ellen uszít, de nem számon kérhető, ha őket mérgében a fenével eteti; számon kérhető, ha valaki egy félrevezető összefüggést terjeszt arról, hogy minden társadalmi baj okai a zsidók, de nem számon kérhető, ha a zsidók szerepére és jólétére utaló megjegyzéseket tesz; számon kérhető, ha valaki a zsidók erkölcsileg romboló hatását hirdeti, de nem számon kérhető, ha a keresztények becsületesebb voltáról szóló közönséges hiedelemnek kifejezést ad. Tévedés ne essék, szó sincs arról, hogy ezek adott esetben ne volnának igen emberietlen és bántó beszédek, ne lenne mögöttük gyakran a kimondottnál rosszabb gondolat, s aki ilyeneket mond, ne érdemelne meg néhány komoly szót; azonban éppen úgy lehetséges, hogy a kimondottnál kevesebb, alkalmi indulat van mögöttük, és mindenképpen innen vannak azon, amit hatósági úton lehet és okos üldözni. Természetes és érthető, ha egy-egy sokat szenvedett, meghajszolt ember ezekhez hozzágondolja és hozzáhallja mindazt, amivel ez őbenne összekapcsolódik, és a tettenkapás szenvedélyével viszi az ilyeneket rendőr elé; azonban igen kártékonynak tartom, ha akadt hatóság, mely ezekből hajlandó volt tényállást csinálni. Nagyon félek, hogy a mögött a számos szűkszavú internálási és igazolási indoklás mögött, melyek arról szóltak, hogy a terhelt „fasiszta jelszavakat hangoztatott”, igen gyakran ilyenek vannak.

Ha mindezt a sok összhangtalanságot nézzük, akkor azt kell mondanunk, hogy szinte kár, hogy a rendezett és szabályozott számon kérő eljárást nem előzte meg az elégtétel-keresésnek valamilyen robbanásszerű és fejletlen módja: ez esetben ugyanis a rendezett eljárás haszna és határai is

sokkal világosabban állnának egész társadalmunk és az érdekeltek előtt is, másrészt viszont egy csomó indulat levezetődött volna, amelyik ennek híján ma sem talál más kiutat, mint azt, hogy népbírószági tárgyalásokra járjon.

Ilyen körülmények között vált súlyos problémává a zsidóknak az egész számonkérési eljárásban való *hivatalos* szerepe. A számonkérésben az ügyek bíráiként a nyomozás és ítélkezés különböző szakaszaiban szerepelt annyi zsidó vagy zsidótörvények által érintett személy, hogy ennek alapján tapasztalati támpontot is kapott s komoly visszhangra számíthat az a beállítás, hogy az egész számonkérés lényege tulajdonképpen az, hogy most – a múlt visszatorlásaként, amikor a magyarok ítélkeztek a zsidók felett – a zsidók ítélkeznek a magyarok felett. Ennek a beállításnak a veszélyességét hamar felismerték sokan, azóta nem is egyszer leszögezték hivatalosan és nem hivatalosan, hogy az igazolásnak és a népbírászkodásnak nem az a célja, hogy a zsidók számára adjon az ítélkezésre alkalmat a nem zsidókkal szemben, hanem az, hogy a megsértett emberi méltóságért és az elpusztult emberéletekért szerezzen elégtételt az aljassággal és gonoszsággal szemben; s a kormányzat köreiből is hamar kialakult az a törekvés, hogy ezekre a posztokra minél több nem zsidót kell keresni. Azt azonban nem volt bátorsága senkinek sem kimondani, hogy abban a percben, amikor egy olyan szemléletnek akár csak a veszélye is fenyeget, hogy a zsidóüldözésekkel kapcsolatos igazolás és népbírászkodás a zsidók bírászkodása, abban a percben nem azt kell alapelvül kimondani, hogy *lehetőleg* minél több nem zsidó szerepeljen ezekben az eljárásokban, hanem egyenesen és nyugodtan azt, hogy a *zsidóüldözések számonkérésére* vonatkozó különleges bírászkodásban az ügyek bíráiként – akár kezdeti, akár végső fokon – zsidók és zsidótörvények által érintett emberek *egyáltalán* ne vegyenek részt. Erre lehet persze azt felelni, hogy magyar és magyar között ilyen különbséget tenni már maga is fasizmus, zsidók nincsenek, csak különböző eredetű és vallású magyarok vannak, akik egyformán kvalifikáltak minden „állásra”. Azt állítani azonban, hogy annál az azelőtt esetleg nem is politikáló polgári vagy kispolgári munkaszolgálatosnál, aki hazajött arra, hogy egész családját elpusztították, s ezek után beállott a számonkérés apparátusába vállalni, nyomozni és ítélni, annál ebben a minőségben teljesen lényegtelen az ő zsidó megalázottsága és szenvedése, hanem az egyszerűen egy magyar demokrata a sok közül, aki a fasizmus elleni harcban tehetsége szerint részt vesz, ez a legenyhébb szóval mondva fikció. Én ugyan valóban láttam nem egy példáját a személyes momentumok ilyen mértékű szublimálásának is, s a zsidóüldözések lezajlása után komoly megrendüléssel ta-

pasztaltam, hogy az általam vártnál mennyivel nagyobb számban vannak olyan volt üldözöttek, akik konkrét számonkérési ügyekben szenvedélyesen akarják és meg is tudják őrizni a tárgyilagosságukat; arról azonban, hogy ez volna az általánosan uralkodó beállítás, nem tudok. Itt egyébként sincs „életpályákról” szó, amelyekből a zsidókat valaki a zsidótörvény módjára ki akarná zárni, hanem egy egyszeri akcióról, melynek célja az, hogy a magyar nemzet a maga becsületét, amennyire azt büntetésekkel egyáltalán lehet, helyreállítsa, a maga becsületének bemocskolóit megbüntesse és megbélyegezze: mindennél fontosabb tehát, hogy annak az ítéletnek az erkölcsi érvényessége, melyet ennek az eljárásnak a során meghoznak, soha később, semmilyen vonatkozásban megerősíthető és kétségessé tehető ne legyen. Különbösen is régi jó szabály az, hogy a sértett ne legyen egyben bíró is, ebben az ügyben pedig nyilvánvalóan a magyar zsidóság lép fel a sértett, a vádló szerepében. A zsidók és üldözőik perében tehát – ha a zsidók nem követelnek nemzetközi bíraskodást, hanem súlyt fektetnek arra, hogy ők a magyar nemzet része – a hitel és megnyugvás komoly kilátásával ítélkeznie a nem zsidó magyarság jobbik részének kell és lehet.

Mindezt nem lett volna rossz három évvel ezelőtt nyugodtan megmondani. Sokan úgy gondolják, hogy ezt valamiféle „jobb érzésű” zsidóknak lett volna a dolguk megfogalmazni. Nem tartom azonban különösen jogosultnak, hogy a zsidókkal vagy egyes zsidókkal szemben ilyen erkölcsi követelésekkel lépünk fel, s magunknak ezt a kényelmetlenséget megtakarítsuk: bármilyen kényelmetlen lett volna is, bármennyi ingerültséget, félremagyarázást és vádat váltott volna is ez ki a minden ilyenre különösen érzékeny zsidók részéről, ezt igenis azoknak kellett volna megmondaniok, akik mint nem zsidók viselték magukat *aránylag* oly tisztességesen, hogy valami erkölcsi jogosultságuk van ilyenhez egyáltalán hozzászólni. Gyávaság és kényelmesség volt mindnyájunktól, hogy ezt akkor nem tettük meg, s a zsidók „mérskélethiánya”-ként sopánkodtunk egymás között olyan dolgokon, melyben ismét csak az egész ország s benne a mi magunk közösségi erőtlensége a döntő tényező. Persze akkor is, ma is, még mindig könnyebb ezt mondani, mint – a középosztályi vezetésű magyar társadalom részbeni kompromittáltsága és súlyos politikai megzavarodottsága mellett – keresztül is vinni. Mert hiába szögezték le hangosan és nyíltan is nemegyszer, amikor a számon kérő apparátus összeállításáról és emberek sokaságának ebbe való beállításáról volt szó, hogy attól, hogy valaki faji üldözött volt, még nem bizonyos, hogy demokrata is, azért végül gyakorlatilag mégis oda lyukadt ki minden illetékes, hogy zsidóknál és zsidótörvények által érintetteknél mégiscsak kevesebb veszélye volt és van annak, hogy az ítézők

utóbb volt nyílas pártszolgálatosokként lepleződnek le. A gyakorlatban tehát bekövetkezett itt is a zsidóság és demokratság azonosítása. Azonban nagyobb demokratikus nyíltsággal és éberséggel sok mindenben segíteni lehetett volna, és el lehetett volna kerülni, hogy a számonkérés körül oly érezhetően kialakuljon egy új zsidóellenes hangulat. Ez a probléma azonban már nem korlátozódik a zsidóüldözésekért való számonkérés területére, amely nagy részben befejezés felé közeledik, hanem kiterjed az új Magyarország egész közéletére, s külön kell beszélnünk róla.

*Az antiszemitizmus újjáéledése 1944 után:  
régi antiszemitizmus és új antiszemiták*

A felszabadulás pillanatában az antiszemitizmus valamiképpen a nullponton volt. Akik nem szerették a zsidókat, azok továbbra sem szerették meg őket, de a lezajlott szörnyűségek mellett eltörpült s az emberek torokán akadt mindaz, amiért egyáltalán szidni szokták őket. Az azóta eltelt esztendőök alatt ez a gátlás teljesen és tökéletesen megszűnt. Ma újból létezik egy szabályos antiszemitizmus, mely a maga hivatkozásait és adalékait csaknem kizárólag az 1945 óta zajló fejlődés különböző körülményeiből meríti. Amióta ennek első tünetei megjelentek, folyik a vita az új antiszemitizmus okairól: egyik nézet szerint egyszerűen a fasizmus ütötte fel újból a fejét, másik szerint a földreform, bélista és más átalakulások által deklaszszált rétegek ingerültsége fordul elsősorban a zsidók ellen, ismét mások szerint elsősorban a volt üldözöknék, de kicsit az egész országnak is rossz a lelkiismerete, és ezt most a zsidók ellen emelt ellenvádakkal próbálják kiegyenlíteni. Más oldalról viszont időnként barátságos vagy barátságatlan célzások történnek számonkérési mértéktelenségekre, inflációs jólétre hatalmi pozíciók birtokában, ami azután rendszerint éles visszautasításban részesül. Az antiszemitizmus újjáéledését időnként nevezik *neo-antiszemitizmus*nak, mások pedig éppen ellenkezőleg kétségbe vonják, hogy ilyenről egyáltalán szabad-e beszélni, és azt hangsúlyozzák, hogy a tömeggyilkosságokból már nagyon is jól ismert régi antiszemitizmus ütötte fel a fejét, s a régi antiszemiták bátorodtak fel újból.

Mindenesetre nem vitás, hogy az új antiszemitizmusban számottevő tényezőt jelentenek a régi antiszemiták. Először azok, akiknek a lelkiismeretét valamilyen számon kérhető vagy valóban számon is kért vétek terheli; azután azok, akik nem követtek el számon kérhető dolgot, de kisebb komiszságok, embertelenségek és mulasztások terhelik annyira a lelkiismeretüket,

retüket, hogy ha túl sokat hallanak a zsidóüldözésekért való felelősségről, akkor rosszul érezzék magukat, és azt a rossz érzést a zsidók elleni közhangulatba való lelkes bekapcsolódással egyenlítsék ki. Ott vannak azok, akik a zsidóüldözések alatt őszintén sajnálták a zsidókat meg nem érdemelt szenvedéseikért, azonban ugyanakkor egy bizonyos régi társadalmi hierarchia szellemében szívesen látták a zsidókat a „maguk helyén”, vagyis korlátozottan, szerénységre és alázatosságra szorítva, s ma azt is zsidó túltengésnek minősítik, ha valakinek nincs ugyanaz a halálfélelem az arcára írva, mint akkor, amikor annak idején segítséget kért. Lényegileg ugyanilyen lelkületű az a csoport is, mely őszintén sajnálta és esetleg meg is siratta a halálba induló zsidókat, de ugyanakkor az egészet valamiképpen a magyarországi egész zsidókérdésnek vagy az ő saját külön zsidókérdésének a szörnyű, de mégiscsak a problémát lezáró megoldásának látta. Ezért most mind fokozódó ingerültséggel fogadja, hogy a zsidóknak egy bizonyos része végül mégis hazajött, főleg azt, hogy az egész magyar zsidóság legtöbbit szereplő és legláthatóbb része, a budapesti zsidóság nagyobb része megmaradt, ha több nem is igen. Ilyenkor kerülünk azután olyan emberekkel szembe, akik félmillió halottat azon az alapon akarnak eldisputálni a világból, hogy az ő utcájukba mind a tíz zsidó boltos visszajött, sőt még két új is jött azóta. Ilyenkor kerülnek elő azok a megbocsáthatatlan és ép erkölcsi érzékű ember által magáévá nem tehető tréfálkozások, melyek a haláltáborokat és tömeggyilkosságokat akarják visszamenőleg kedélyes és ártalmatlan színben feltüntetni.

Súlyos illúzió és a zsidók részéről öncsalás volna azonban, ha az újból megjelent antiszemitizmus lényegét nem látnánk másban, mint a régi antiszemiták nekibátorodásában. Az nyilvánvaló, hogy minőségében és alapszerkezetében a mai antiszemitizmus sem lehet más, mint a régi volt. Ez azonban nem azt jelenti, hogy pontosan ugyanazoknak az antiszemitizmusnak, akik ugyanezt a hitvallást a negyvenes évek elejétől mind fokozódóan borzalmas eredménnyel gyakorolták, hanem azt, hogy ugyanúgy tevődik össze előítéletből, zsidókkal való súrlódásokból és társadalmi problémák hatásából, mint minden antiszemitizmus. Minthogy pedig 1944 óta nem vitásan emberek sokasága került a zsidókkal új helyzetekbe, bizonyosak lehetünk felőle, hogy számos emberben most újonnan alakultak ki az antiszemitizmus feltételei. *Nincs neo-antiszemitizmus, de vannak neo-antiszemiták.* Két ponton mutatkozik ez meg a legláthatóbban: az egyik az, hogy komoly számban vannak olyanok, akik a felszabadulás előtt hangsúlyozottan nem voltak antiszemiták, most pedig azok, sőt esetleg annak vallják is magukat; a másik az, hogy ma Magyarországon, bár a magyar parasztság nem lett



antiszemita, sokkal inkább létezik paraszti antiszemitizmus, mint azelőtt. Hangsúlyozom, hogy paraszt alatt szigorúan két kézzel dolgozó közép- és szegényparasztot értek csak, mert hiszen tudjuk, hogy az úriemberekkel egyenrangúvá vált nagygazdaréteg körében az antiszemitizmus, amint ezt az 1919-es alföldi atrocitások megmutatták,<sup>131</sup> azelőtt sem volt ismeretlen.

Az 1944 után történt három helyi zsidóellenes kirobbanás<sup>132</sup> társadalmi hátterének az elemzése is azt mutatja, hogy itt nem egyszerűen csak a régi antiszemiták újból való jelentkezéséről van szó. Az elsónél világosan kirajzolódik a paraszti akcióval kapcsolatban a nacionalista és a nemzetet zsidó elnyomás alatt tudó középosztály szerepe. A második viszont tiszta kapitalistaellenes proletárügy volt, s pogrommá és antiszemita fertőzöttségűvé nem az tette, hogy az a két tőkés, aki ellen a népharag fordult, zsidó volt, hanem az, hogy a harmadikat, aki nem volt zsidó, erre való tekintettel néhány rúgás árán futni hagyták. Végül a harmadik ügy érdemli legkevésbé a pogrom nevet, mert itt a népharagot felkeltett úriemberek ablakait felekezeti különbség nélkül verték be, s egyáltalán világos volt, hogy ez a tömeg mindenféle úri vezetéstől vagy félrevezetéstől független, radikálisan forradalmi paraszti tömeg volt.

Ha ezek után azt kérdezzük, hogy milyen hatások és helyzetek tehetnek embereket legújabbban antiszemitává, akkor ezek között kétségtelenül első helyen találjuk az 1945 óta folyó nagy *társadalmi átalakulás veszteséit*, nagybirtokosokat, vagyoni és hivatali pozíciójukat veszített embereket és rétegeket, akik azelőtt társadalmi helyzetüknél fogva megengedhették maguknak, hogy az eredendő születési fölény némi tudatától eltekintve, mentesek legyenek a veszélyteleneknek tudott zsidók elleni ingerültségtől; most ellenben aktuálissá vált és némi tapasztalati adalékkal megerősödött számukra a demokrácia, kommunizmus és zsidók azonosítása.

De lehettek antiszemitává a társadalmi átalakulás megrázó hatásától olyan rétegek tagjai is, akiknek érdekeit az nem érintette, sőt számukra kifejezetten előnyös volt. A hatalomváltás személycseréivel kapcsolatban itt is érvényesül az a régi szabály, hogy feudális-jobbágyi szellemmel teletöltött emberek vezetést, uralmat s esetleges fölényt vagy hatalmaskodást

<sup>131</sup> A fehérterror során a zsidógyilkosságok egy részét a Kecskemét környéki tanyavilágban (Izsákon és Orgoványban) követték el.

<sup>132</sup> Az elsővel az 1946-os kunmadarasi pogromra céloz Bibó István; a másodikkal a szintén 1946-os miskolci esetre, ahol a lincselésnek zsidó származású (malmos, rendőrtiszt) áldozatai is voltak; a harmadikkal kapcsolatban nem világos, hogy a szerző mire gondol, mert az előző két eseten kívül sok más településen is történtek kisebb zsidóellenes atrocitások. Vö. Závada Pál: *Egy piaci nap*. Magvető, Budapest, 2016.



sokkal könnyebben viselnek el történeti tekintéllyel bíró osztályoktól és személyektől, mint újonnan hatalomra kerültől, akkor is, ha az magukfajta, még inkább, ha jól körülhatárolhatóan különbözik is tőlük.

Az antiszemita további csoportját a *számonkérés* súrlódásai alakították ki. Hiába mondjuk, hogy csak a rossz lelkiismeretűeknek van *okuk* rá, hogy feljelentésektől, számonkéréstől, igazolástól, tisztogatástól féljenek, ez nem változtat azon, hogy a feljelentésnek, számonkérésnek, igazolásnak, tisztogatásnak, hátrányos elbírálásnak való *kitettség* állapota kiterjedt az egész országra; ha pedig egyszer számításba vesszük a zsidók üldöztetés utáni lelkiállapotát s mindenkivel szemben való bizalmatlanságát, akkor bizonyosra vehetjük, hogy ilyen helyzetekből születtek új antiszemiták. Ennek a csoportnak a legkirívóbb esetei azok, amikor olyanok, akik annak idején az üldözöttek mellett állottak, most hangsúlyozottan szembefordultak velük. Én mindenesetre megbocsáthatatlannak érzem, és elegendő erkölcsi érzék hiányának, ha valaki, akármilyen sérelem is éri, olyat ereszt ki a száján, hogy „megbántam, hogy a zsidókon segítettem”, s nem ritka tapasztalatom az, hogy olyanok mondják ezt, akik most utólag a sérelmükhöz hozzáövesztik azt a kis vagy semmi segítséget, amit annak idején adtak vagy véltek adni. Azonban nem is az a lényeges, hogy az ilyen esetek milyen számmal vannak, mennyire hitelesek, és ezeken alapszik-e az antiszemitizmus nagyobb része – az utóbbi valóban nem is valószínű –, hanem az, hogy az ilyenfajta esetek a bármilyen eredetű antiszemitizmus *erkölcsi* hátvédjének és megerősödésének el nem hanyagolható tényezői.

Kereshetnénk és találhatnánk még olyan társadalmi és egyéni helyzeteket, melyekből az antiszemitizmust újonnan erősítő súrlódások származnak. Mindezeknek azonban van egy együttes és közös nevezőjük, s ez a zsidóság társadalmi hatalmi helyzetének és helyzeteinek a minden látható jel szerint való megváltozása.

*Zsidóság és hatalom problémái  
és a zsidó hatalom nem létező volta 1944 után*

Az ellenforradalmi kormányzati rendszer összeomlása igen széles területen kicserélte Magyarországon a társadalmi hatalmi helyzeteket, a társadalmi és vagyoni lehetőségek és a – vagyoni jólétnek sok vonatkozásában helyébe lépő – kedvezmények és előnyök birtokosait s azokat, kik emberek mindennemű értékelésében és kiválogatásában, vagyis a társadalmi lehetőségek elosztásában részt vesznek. Antiszemiták és érzékeny kedé-

lyű zsidók időnként fantasztikus arányszámokat közölnek arról, hogy ez a kicserélődés milyen mértékben történt zsidók és egykori zsidótörvények által érintettek javára. Nincs értelme e tárgyat elkerülni, mert az ország nem zsidó és zsidó része egyaránt hosszú időre elvesztette ebben a kérdésben az ártatlanságát és gyanútlanágát; bármilyen élen él is az erre irányuló rossz emlékü hatósági arányszámvizsgálatok emléke, ezért ezeket az arányszámokat időnként az ügyeket intéző illetékesek nem hivatalosan ma is megszámojják. Nekünk azonban nem kell utánaszámolnunk, vajon a valóság jobban vagy kevésbé közelíti-e meg ezeket a népi statisztikákat, mert enélkül is számba vehetjük e kicserélődés összetevőit. Közvetlenül a felszabadulás után egyidejűen történt a nagybirtokos rétegnek, az ellenforradalmi kormányzat nagyhivatalnoki karának és a gazdasági élet jobboldal felé kompromittált szereplőinek a letűnése s a volt baloldali ellenzék és a munkásmozgalom pártjainak igazgatási és politikai hatalomra jutása, a gazdasági élet állami és államosított részének új, jobboldal felé nem kompromittált vezetőkkel való ellátása, a nagytőke időleges helyreállása, a zsidók gazdasági és társadalmi érvényesülését korlátozó jogszabálybeli és tényleges korlátok ledőlése<sup>133</sup> s különféle veszteségeik részbeni kárpótlása. Mindezekhez csatlakozott, mint egészen átmeneti jelenség, az infláció által felvetett spekuláns, feketéző vagy egyszerűen csak könnyen kereső egzisztenciák rövid virágzása. A nagytőkét az ipari államosítás utóbb lényegesen összefű zsugorította, viszont párhuzamosan mind nagyobb mértékben megnövelte az államosított ipar vezetőinek jelentőségét. A felsorolt különféle csoportok többé-kevésbé ismeretes zsidó–nem zsidó arányszámai alapján bizonyosra vehetjük, hogy a kicserélődésnek, illetőleg részben a régi állapot visszaállításának e folyamata együttvéve elég széles körben zajlott zsidók és zsidótörvények által érintettek javára. Annak azonban, hogy ennek a kicserélődésnek valami közös mozgatója lenne, ellene mond a tekintélyes, részben zsidó tőkésrétegek és kapitalista egzisztenciák ellen irányuló politika megerősödése, melynek nyomán legújabbban olyan kivándorlási hullám indult meg ezek körében, ami igen kétes színben tünteti fel az antiszemita által feltételezett zsidó hatalom hatékonyságát; s ezt a kétséget az állam által kijelölt gazdasági vezetők arányszámainak kutatása sem egyenlítheti ki teljesen. Az igazság az, hogy az egész kicserélődés részben régi vagy helyreállott társadalmi-gazdasági szerkezeten alapuló vagyoni helyzetekből és pozíciókból, részben a lehetőségeknek és

<sup>133</sup> A zsidótörvények és zsidórendeletek eltörlésére egy 1945. március 17-i kormányrendelet kerített sort.

kiemelkedő előnyöknek új szocialista elosztásából és részben teljesen átmeneti konjunktúrákból tevődik össze, s teljességgel forrongó állapotban van; s zsidó vonatkozásban az az egyetlen közös értelme és közös nevezője, hogy mindeme részfolyamatok mind a zsidóüldözések megszűnése és a zsidóüldözők letűnése *után* egyszerre következtek be.

A probléma súlypontja azonban, függetlenül attól, hogy az arányszámok tartósak-e vagy változandók, nem az arányszám ügyén van, még ha ez a jelek szerint sokat foglalkoztatja is az emberek egy részét. Legyünk vele tisztában, hogy mindaddig, amíg a magyar nép teljes egészének az iskoláztatási, pályaválasztási és felemelkedési lehetőségei teljes szélességben biztosítva nincsenek, addig a magyar gazdasági, társadalmi és politikai lehetőségek elosztása terén a legradikálisabb ide-oda rendezés sem juthat többre, mint arra, hogy a magyar urak, keresztény középosztályiak, német származásúak és zsidó származásúak egymás közötti arányszámait tologatja erre vagy arra; e négy csoport számára volt ugyanis Magyarországon különféle irányokban a polgári érvényesülés szélesen kinyílván, s attól *magától*, hogy ezek egymás közötti arányain akármilyen irányban változtatunk, sem a magyar társadalom szervezete nem lesz egészségesebb, sem fejlődésének útja egyenesebb, sem közösségi lelkiállapota nyugodtabb.

Ellenben igenis érdemes rámutatni bizonyos tisztázatlan értékelési és kiválasztási szempontoknak és világosan nem értékelt tömegtendenciáknak, vonzásoknak és taszításoknak a zsidó–nem zsidó arányszámok eltolódásával való kapcsolatára. Nem *azért*, mert arányszám-eltolódást eredményeztek, és nem *avégből*, hogy az arányszámok „megjavuljanak”, hanem azért, mert hamis értékmérőket adtak, és a magyar társadalmi és politikai lehetőségek helyes elosztása csak ezeknek a tisztázása után juthat egyenesbe. Két összefüggés fontos itt: az egyik az, amelyik zsidóság és antifasiszta-ság, a másik az, amely zsidóság és kommunistaság között alakult ki.

A zsidóság és demokrataság azonosítása vagy összefüggésbe hozatala mindig is fenyegetett minden országban, ahol a demokrácia irányában való fejlődés nem volt folyamatos, ahol nagyon erős és tömeges feudális-arisztokratikus-jobbági beidegződésekkel kell megküzdeni és nagyon erős szociális és érzelmi kötöttségeket felszámolni ahhoz, hogy az emberek minőségi egyenlőségén és egyenrangúságán alapuló társadalmi szemlélet ki tudjon alakulni. Ilyen környezetben az emancipált zsidóknak, akiknek feudális gátlásokat nem kellett leküzdeniök, a maguk régi közösségének kötöttségeit pedig nagyjából letették, mindig egyszerűbb és magától értetődőbb volt a demokrácia mellé állniok, mint másnak. A társadalmi előzmények eltérő volta miatt és a zsidóságnak a társadalom többi részétől

való izoláltsága miatt mindig is illúzió volt e demokrataságnak különösebb példamutató, propagáló hatást tulajdonítani; ellenkezőleg, a zsidóság és demokrataság összekapcsolása hamarosan demokráciaellenes áramlatoknak lett a kifejezett tartalmává. Az ezzel kapcsolatos nehézségek szerte Közép-Európában, Magyarországon a századfordulótól kezdve mindenütt megjelentek; az első világháborút követő összeomlás, az októberi forradalom, a történeti Magyarország szétesése és a Tanácsköztársaság után pedig a zsidóság és demokrataság azonosítása az ellenforradalom hivatalos ideológiájának is a része lett.

A fasizmus teljes kibontakozása e vonatkozásban azt a lényeges változást hozta, hogy a zsidóság és demokrataság összefüggésbe hozatala egyszerű reakciós tévképzetből félelmes gyakorlati politikai kiválasztási alapelvvé vált. A fasizmus Európa-szerte előidézte a közösségi fegyelem ama intézményeinek és beidegződéseinek a teljes felbomlását, melyek a nyers uralomvágyat, hatalmi túltengést, emberi kegyetlenséget és az elvi célokkal, eszmékkel és gondolatrendszerrel szemben érzéketlen önzést korlátozták; s Európa-szerte minden országból kiválasztotta a fasiszta indulatú és fasiszta erkölcsű ember típusát, azét az emberét, aki örömmel kész felrúgni a társadalmat objektív célok alá vető rendező elvek kényelmetlen ellenőrzését a maga erőszakának érvényesülése kedvéért. Magyarország, az egész Közép-Európával együtt, mind a fasizmus mögött levő társadalmi erők, indulatok és zsákutcák miatt, mind a zsidók közép-európai helyzete folytán eleve el volt jegyezve azzal, hogy a fasizmusnak egy antiszemita változatát éli át, a német szomszédság és túlhatalom pedig külön is közrejátszott abban, hogy a zsidógyűlölet és a zsidóüldözés nagyobb legyen, mint amennyit egy magyar fasizmus magától produkált volna. Ez pedig annyit jelentett, hogy az egész fasiszta kiválogatódás próbaköve nagy részben éppen a zsidókhoz és zsidó származásúakhoz való viszonyulás lett, akiket a zsidóüldözések oly mértékben elkülönítettek, ahogyan soha semmi azelőtt. A fasizmus tehát kizárólag a nem zsidó magyar társadalmon végezte el a maga politikai és erkölcsi kiválogatását, mely oly mértékű volt, amilyenek a magyar társadalom, a szabadságharcot is beleszámítva, évszázadok óta alávetve nem volt. Az első zsidótörvénytől az ellenforradalmi kormányzás véres összeomlásáig terjedő elég hosszú idő alatt mindenki, akit a zsidótörvények nem érintettek, a lehető legnagyobb mértékben és mennyiségben kapta meg a kísértést és alkalmat ahhoz, hogy hatalmi tébolyba essék, embertelen és kegyetlen legyen, hálátlan és aljas legyen, erőszakosan vagy erkölcstelenül érvényesülhessen, hatalomhoz és jóléthez jusson, s azt felelőtlenül élvezhesse. Ezek a lehetőségek a zsidótörvények által nem érintettek közül nemcsak hogy az

utolsóig kiválasztottak minden aljas és alantas lelkű embert, hanem az átlagosan tisztességes emberekből is kihoztak minden rosszat, ami csak rejtve bennük volt.

Innen adódik az a momentum, amelyen keresztül a zsidók helyzete a magyarok demokratikus erkölcsi és vezetői kiválasztását megzavarta: az, hogy a fasiszmus kiválogató hatása zsidókkal és zsidótörvények által érintettekkel szemben – akik között természetesen ugyanannyi vagy nem lényegesen kevesebb a fasiszta alkatúak száma – nem érvényesült. A fasiszmus bukásakor tehát ott állott egymás mellett a magyar társadalom nem zsidó és zsidó része; az egyik kiválogatva és bőséges arányban kompromittálva, a másik az irtózatossággal ártatlan szenvedés jogainak birtokában és a fasiszmusban kompromittálatlanul. Hiába szögezték le hangosan is, hivatalosan is, hogy a zsidótörvények által érintettség magában még senkit sem tesz demokratává, azért gyakorlatilag, elegendő számú demokrata hiányában, mégiscsak jelentőségre jutott az a tény, hogy a zsidókban legalább a demokratikus kiválasztás negatív feltétele, a fasiszmusban való kompromittálatlanság, feltehetően megvan. És sajnós, elmaradt az, hogy az ehhez elegendő hitellel bíró személyek közül valaki kifejezetten a zsidók vonatkozásában nagyon határozott és éles különbséget tegyen egyrészt a régi aktív baloldaliak, antifasiszták és mozgalmiak, másrészt azok között, akiket a zsidóüldözések fordítottak szembe a fasiszmissal; nem azért, hogy ez utóbbiakat bármiféle hátrányban részesítse, hanem azért, hogy a demokratikus példamutatásban és tanításban való részvétel jogát az előbbiek számára tartsa fenn. E különbségtétel elmaradásának következtében a zsidók általános kompromittálatlanságából két súlyos következményű és visszahatású dolog származott: az egyik a demokratikus tanítás, leckéztetés és helyreigazítás igénye, a másik pedig alapjában fasiszta alkatú embereknek a demokrácia nevében való fellépése. A tanítás és leckéztetés különösen akkor vált veszélyes hatásúvá, mikor egyben úgy is lépett fel, mint aki a fasiszmus uralmának egész ideje alatt a magyar nép igazi érdekeit helyesnek látta, a szovinizmusnak és a történeti Magyarország helyreállítására irányuló politikának az illúziókergető és veszedelmes voltát világosan felismerte; ennél fogva ma is jogosult sovinsztákként rendreutasítani azokat, akik a háborúvesztés megalázottságát s a határokon túli magyarság sorsát erősen a szívükre és szájukra veszik, s különböző helyzetekben nemzeti rártartiságot és nemzeti érdekek védelmét követelik. Ilyen kérdések hiteles mérlegelésének a jogát aztán igazán fenn kell tartani azok számára, akiknek a fasiszmus különböző válfajaival és a nemzeti illuzionizmussal való szembenállása a zsidóüldözéseknél korábbi időpontban kezdődött.

A fasiszta alkatú embereknek a demokrácia nevében való fellépése főleg a *forradalmi erőszak* helyzeteiben vált veszedelmessé. Nagyon fontos, hogy világos különbséget tudjunk tenni forradalmiság és fasiszta erőszak között, aminek egy kalap alá vételére különösen konzervatív elemek hajlanak, akik számára mindkettő egyszerűen a szerzett jogok, a formai jogi eljárások és a szelíd módszerek félretételét jelenti. Azonban nem minden elszántság, kíméletlenség és hatalmi akarat jelent fasizmust vagy azzal való rokonságot, sőt nem jelenti azt az *elvszerű* elszántság, kíméletlenség és hatalmi akarat sem, mellyel kapcsolatban pedig valóban súlyos problémák vetődnek fel. Forradalmi alkat és fasiszta alkat között mindig marad egy elvileg egészen világosan és könnyen meghúzható határ: forradalmi alkat az, amelyik egy *elvi cél* érdekében és e cél szigorú uralma alatt hajlandó minden kíméletet és érzékenységet félretenni, fasiszta alkat az, amelyik avégből, hogy kímélet és érzékenység nélkül járhasson el, hajlandó bármiféle célok szolgálatába állni s bármilyen valóságos vagy áldeológiát megtanulni és kiszolgálni, amelynek céljait azonban, a maga öncélú *elavadulásának* a törvényeit követve, minden pillanatban átlépi. Minthogy ma gyakorlatilag a forradalmiság a kommunizmussal egy kiterjedésűvé vált, ez az a pont, ahol rá kell térnünk a kommunizmus és zsidóság azonosításának kérdésére.

A kommunizmusnak a zsidók hatalmi törekvéseivel való azonosítása régi jelszava mind az európai konzervativizmusnak, mind az európai fasizmus számos áramlatának. Magyarországon különösen az első tanácsköztársaság után vált ez az azonosítás az ellenforradalmi közélet közhelyévé, úgyannyira, hogy magyar középosztályi körökben általános elképzelés, hogy a kommunizmus vezetésében és általános irányvonalában egyszerűen zsidó érdekek és célok érvényesülnek, s a zsidókkal való összeköttetés teljesen elegendő ahhoz, hogy valakinek a kommunisták felé útjai legyenek. A fogalomzavar nagyságát illusztrálja egy megjegyzés, melyet a közelmúltban hallottam: „Ugyan mi a bajuk a *kommunistáknak* N. N.-nel, hiszen az mindig *liberális* volt!” E csodálatosan értelmetlen mondatot csak akkor érthetjük meg, ha tudjuk, hogy magyar középosztályi szóhasználatban liberális *zsidóbarátot*, kommunista pedig a *zsidó hatalom* részesét jelenti. A zsidókra is kíméletlenül kiterjedő nagyipari államosítás volt talán az első lépés, mely ennek a szemléletnek a biztonságát komolyan megrendítette. Nagyobb perspektívában pedig a legjobb példa a zsidók helyzetének oroszországi fejlődése, mely világosan mutatja, hogy a kommunizmus fejlődését, anélkül hogy az elején „zsidóbarát” lett volna s utóbb „zsidóellenes”-sé vált volna, egészen más erők mozgatják, mint a zsidókhöz való viszony.



Az ellenben igaz, hogy zsidó értelmiségi és zsidó kézműves rétegek aránylag könnyebben és gyorsabban reagáltak a kommunizmusra, ami elég könnyen magyarázható a zsidóságnak a feudalizmushoz és a kapitalizmus-hoz való másféle viszonyából és nagyobb fokú társadalomkritikai készenlétéből. A szocializmus, különösen a marxista szocializmus elfogadásának ugyanis fontos előzménye a kapitalizmus belső logikájának végső következményéig való végiggondolása: azért arisztokratikus-jobbágyi szellemmel telített emberek a marxizmus pusztá megértéséig is nehezen juthatnak el. Ezen keresztül, nem pedig a zsidó kapitalista és zsidó szocialista titkos összetartásán keresztül függ tehát össze a zsidók kapitalizmusa a zsidók szocializmusával. Ez az összefüggés nem tömeges jellegű, hanem az egészében polgárián demokrata zsidó társadalomból egy elit kiválasztódását eredményezi, mely belekerül a munkásmozgalom, különösen a forradalmi munkásmozgalom nagy olvasztó és asszimiláló közegébe. Abban az arányban, amilyen arányban az egész társadalom fejlődése előrehalad, mindinkább megteremtődnek annak a feltételei, hogy a szocializmus mozgalmaiba és akcióiba való belekapcsolódók összetétele megfelelően kiegyenlítődjék.

Magyarországon 1944 után e vonatkozásban is nem a régi mozgalmiak s a mozgalomhoz komoly kiválogatódással asszimilálódó újjak jelentik a problémát, hanem az újonnan csatlakozottak *tömege*, akiket a közelmúltban lezajlott zsidóüldözések visszahatása vitt és visz oda. Ez utóbbiak nagy száma az üldözés pusztá tényén túlmenően különleges magyarországi körülményekkel függ össze. A hitlerizmus zsidóüldözésének európai méretű kibontakozása után ugyanis Európa-szerte kialakult az a helyzet, hogy a zsidóüldözésekkel két komoly tényező fordult hatásosan szembe: az egyik a harcos baloldaliság s azon belül mindenekelőtt a kommunizmus, a másik az európai tradíció különféle komolyabb fellegrárai, egyházak, konzervatív bürokrácia, konzervatív középrétegek. Nem vitás, hogy Európa-szerte az első tényező volt a nagyobb lendületű, de a második tényező, nem annyira a világnézeti harc terén, hanem a zsidók közvetlen fizikai védelmezése és megmentése terén, nem csekély erőt tudott felvonultatni. Magyarországon azonban ebben a kérdésben az európai konzervativizmus erői, mint láttuk, minden alkalmi erőfeszítés ellenére *egészben* csődöt mondtak, elsősorban azért, mert a fasizmussal már előzőleg fertőzött ellenforradalmisággal való kapcsolatuk a döntő pillanatokban bizonytalanná tette őket. Ennek lett az a következménye, hogy a magyar zsidóságnak az az alapjában véve apolitikus tömege, mely addig meglehetősen passzívan követett egy nagyjából konzervatív jellegű liberális-kapitalista felső vezetést, most a zsidóüldözések kérdésében mind az erkölcsi helyt-



állítás, mind a fizikai védelem terén nem látott mást, mint a kommunista pártot. Nem azt jelenti ez, hogy ez a tömeg többségében kommunistává lett volna, még kevésbé tudja követni a kommunista pártot a különböző kapitalistaellenes akciók után; csak éppen azt tartja számon, hogy egy, a kapitalizmust helyreállító kormányzás Magyarországon egyúttal ellenforradalmi, antiszemita akciókat is jelentene. A kérdés ilyenén beállítását senkinek sincs joga kifogásolni, csak éppen, mint tömeges jelenség, bizonyos problémákat vet fel.

Ennek a problémának van olyan része, mellyel a munkásmozgalom is időszerűnek tartja foglalkozni: ti. hogy e csatlakozó tömeg tekintélyes részében életvitel, életideálok, gondolkodási formák tekintetében alapvető polgári beidegződések élnek. Ezt felesleges is hosszasan magyaráznom, mert az az erély és keménység, amivel a párt ezeket a polgári tendenciákat saját kereteiben üldözi és szükség esetén teljesen kirekeszti, s általában a tőkés és kereskedő egzisztenciák lehetőségeinek a megszorítása irányában eljár, inkább keményebb, mintsem enyhébb annál, amit a kívülről szemlélő szükségesnek tarthat.

A csatlakozóknak egy további csoportja azonban már nem ilyen könnyen felismerhető, bár a probléma, amit okoznak, szintén elég nyilvános és elég világos: ez azoknak a csoportja, akiket annak tudata visz csatlakozásra és tűzön-vízen keresztül való megbízhatóságra, hogy a kommunisták követelik és viszik keresztül a legerélyesebben ellenfeleikkel, mindenekelőtt a fasiszmissal szemben a legkeményebb támadó- és büntetőakciókat, s juttatnak híveiknek erős és hatásos hatalmi helyzeteket. Ennek kedvéért ez a lelkiállapot szívesen és nehézség nélkül adja fel, ha kell, teljesen, polgári beidegződéseit és tendenciáit is. Ennek a lelkiállapotnak két nagyon különböző erkölcsi megítélés alá eső összetevője van: az egyik, a ritkább, az elszenvedett bántalmak után nyugalmat találni nem tudó elégtétel-kérés, a másik, a gyakoribb, a hatalmi túltengés, az erőszak és uralom önmagáért való szeretete, az, amit fentebb fasiszta alkatnak neveztünk. Ilyen tendenciákkal szemben kiválogatást végezni nem könnyű és nem gyorsan elvégezhető dolog, mert ha a hangsúly a kemény módszerek üldözésére kerül, akkor a forradalmiság jut veszélybe, ha pedig a zsidók mellőzésére, akkor a fasiszta elemek csökkenése helyett azok erősödését idézi elő.

Mindebből sok minden következik, ami a párt egyes akcióit itt vagy ott gyakorlatilag félreviszi, vagy a párt népszerűségét érinti. Mondhatjuk-e azonban ezek után, hogy a magyar kommunizmus hatalmi szerkezetében olyan összefüggések és szálak alakultak ki, melyek a zsidóság számára együttvéve jelentenek hatalmi lehetőségeket?

Sokak számára nagyon furcsán fog hatni, ha azt mondjuk, hogy Magyarországon e pillanatban, minden valóságos helyzetet és fejlődési lehetőséget számba véve kevésbé van zsidó hatalom, mint valaha a legújabb korban; s ha azt mondjuk, hogy ma az egész magyar társadalmi és politikai fejlődés olyan ponton van, hogy minden zsidó–nem zsidó arányszámp-robléma immár belátható időn belül meg fog szűnni.

Mi az, hogy *zsidó hatalom*? Nagyon világosan körül kell határolnunk egy ilyen kifejezésnek a használatát, ha nem akarunk belecsúszni az erre vonatkozó közvélekedések félrevezető laposságába. Több, sok ember személyes pozícióját, hatalmi lehetőségeit akkor nevezhetjük együttes hatalomnak, ha ezek a személyes pozíciók, működési körök és lehetőségek egymással a társadalom szerkezetében valamiféle módon tartósan összeműködnek, és ebben az összeműködésben valamilyen közös momentumnak – az adott esetben annak, hogy e pozíciók birtokosai zsidók – döntő, összeműködést irányító, szabályozó szerepe van. Ennek alapján először is legyünk tisztában azzal, hogy ebben az értelemben sem az összes zsidó, sem külön a magyar zsidók – társadalmi elhelyezkedésük, világnézeti beállításuk, nemzeti, közösségi hovatartozásuk sokfélesége és szétesettsége folytán – nem alkotnak együttesen valamiféle egységes zsidó hatalmat. Nem mondhatjuk azt sem, hogy a zsidóság kifejezett vallási és egyéb szervezeteinek számba jövő hatalmi helyzete volna Magyarországon. Csupán abban az értelemben beszélhetünk zsidó hatalomról, hogy kereshetünk a társadalomban olyan, egészben nem zsidó hatalmi szervezeteket, melyeknek működésében és hatásában bizonyos pozíciók és hatáskörök betöltőinek zsidó volta döntő, összeműködést irányító és szabályozó szereppel bír. Ebben az értelemben zsidó hatalom volt annak idején a magyar kapitalizmus zsidó fele: olyan szervezet volt, mely a társadalom teljes szélességében szétágazott, az ismeretség, kölcsönös szolgáltatók, közös vállalkozások és érdekeltségek, egzisztenciaalapítás és egzisztenciafenntartás személyes és anyagi szálaival kapcsolódott egymáshoz, és ezt az egész hálózatot megfelelő pillanatban „a” zsidóknak és egyes zsidóknak *mint* zsidóknak valamiféle ügye, érdeke, szükséglete, nehézsége, sérelme, követelése szolgálatában meg lehetett mozdítani, eszközül lehetett használni, áldozatkészségre lehetett bírni; s olyan szervezet volt, mely a maga tág és laza érdekviszonylatain belül hajlandó volt ilyen ügyeket a maga többletsúlyával felerősíteni, s ugyane határokon belül hajlandó volt saját akcióit úgy irányítani, saját megnyilatkozásait úgy fogalmazni, hogy ezekben külön, együttes vagy zsidó szempontokra figyelemmel legyen. Kisebb mértékben ugyanilyen lehetőségeket tartalmaztak a sajtó és kultúraterjesztés apparátusának egy része, valamint egyes baloldali politikai szervezetek.

Mindezek közlől nézve egyáltalán nem úgy működtek, ahogy azt az idevonatkozó antiszemita rémtörténetek alapján el szokták képzelni, s ha történetesen egy öntudatos zsidó adott hitelt a történeteknek, s fordult e hatalmak bármelyikéhez, akkor keservesen csalódva tapasztalhatta meg a „zsidó összetartás” nem működését vagy más szempontokból való befolyásolhatóságát. Aki azonban szerényebb igényekkel közeledett hozzájuk, az megtapasztalhatta, hogy ha nem is volt bennük zsidó szempontú összefüggő terv és mélyreható közösségi öntudat, azért zsidó szempontból „használható” szervezetek voltak.

Ebben az értelemben ma Magyarországon szolid, fundált zsidó hatalom nem létezik. Mindenekelőtt az a helyzet, hogy – a nagytőke államosításától eltekintve is – a zsidó egzisztenciák azt a szétromboltatást és szétszóratást, amit a zsidótörvények és zsidóüldözések alatt szenvedtek, nem tudták kiheverni, és nem tudtak az egész gazdasági életbe úgy visszaépülni, ahogyan bele voltak épülve, s erre való kilátásaik most, amikor a szocialista átalakulás megkezdődött, csak csökkenni fognak. Az egyes egzisztenciákat összefogó nagy szervezetek terén pedig az a helyzet, hogy ma Magyarországon a zsidó hatalom valaha valóban érvényesült szervezetei és befogadó közegei, a kapitalizmus éppen úgy, mint a baloldali politikai szervezetek, a maguk nem zsidó felével egyetemben vagy széttörttek, vagy beolvadtak, vagy teljességgel függő viszonyba kerültek.

Köztudomású, hogy ennek megfelelően viszont megnövekedett a közszolgálatban, államosított gazdasági életben és pártszervezetben elhelyezkedők száma, azonban az, hogy az ilyen módon kialakuló egzisztenciák ugyanolyan összefüggő társadalmi, hatalmi hálózatot jelentenek-e, mint az egykori „zsidó tőke” volt, ma több mint kétséges. Hiába van itt és itt ennyi meg ennyi zsidó származású ember fontos pozícióban, az, hogy ezek a helyzetek adott esetben zsidó érdek, zsidó összetartás, zsidó sérelmek ügyében számítanak-e valamit, teljes mértékben bizonytalan. Számos zsidónak, zsidóüldözések által érintettnek, zsidó szervezetnek és zsidó érdekeltiségnek kis, méltányos vagy magától értetődő követelésekkel kapcsolatban is időnként keserű vagy legalábbis kesernyés tapasztalataik vannak arról, hogy pozícióknak zsidókként számon tartott birtokosai mennyire nem mutatnak kedvet arra, hogy ezeket az ügyeket mint zsidó ügyeket magukévá tegyék, olyankor, amikor ezeknek az ügyeknek az államhatalmat irányító politikai vonalvezetéssel és célokkal közössége nincsen, bár azokkal nem is ellenkeznek.

Innen van az, hogy miközben keresztény középosztályi és kispolgári tömegek szilárdan meg vannak győződve, hogy Magyarországon a zsidóknak

olyan jó dolguk és oly sok hatalmuk van, mint még soha, ugyanakkor mindenki, aki a zsidóságnak mint egésznek a helyzetét mint zsidó érzékeli, ezt minden hatalmi helyzet, minden pozíció, minden ítélkezési lehetőség mögött valahol ingatagnak, törékenynek, veszélyeztetettnek kell hogy érezze. Ez a veszélyeztetettség kifelé nem látható másban, mint az ellenforradalom és restauráció győzelmére számító társadalmi erők megnyilatkozásaiban, ezért kapcsolódik össze ez a veszélyérzet a nem kommunista zsidókban is az ellenforradalmi restauráció fenyegetéseivel s az azoktól való félelemmel. Ebből csupán annyi van megalapozva, hogy robbanásszerű és szabadjárá hagyott antiszemita akciók csakis egy ellenforradalmi restaurációban fenyegetnének. A zsidó helyzet törékenysége azonban ettől függetlenül és ennél mélyebben is fennáll. Fennáll azért, mert a zsidóság helyzete a legutóbbi évtizedekben az ellenforradalmi zsidóellenesség, a konszolidációs zsidó biztonság, a zsidótörvények, a zsidóüldözések és végül a felszabadulás egymást ellentétekben követő kilengései során olyan módon éleződött ki mindig jobban és jobban, hogy végre már olyan erős és éles azonosulások felé jutott el, melyeken belül a zsidók ügye immár minden önállóságát elveszítette. A hatalmas zsidó nagytőke és nagypolgárság a legsikeresebb restaurációban sem lehetne már más, mint a konzervatív társadalmi és politikai hatalmasságoknak egy elég szerény függvénye; a zsidó demokratizmus és radikalizmus pedig, mely a történelem folyamán különféle szervezetekkel azonosult, s azokkal nagyjából zsákutcába szorult, mostanra gyakorlatilag teljesen függésbe került egy olyan valamivel, ami viszont *vele* komolyan sohasem azonosul: a munkásmozgalom forradalmi pártjával. Ez ugyanis olyan politikai szervezet, mely a lehető legkisebb mértékben használható fel arra, hogy saját fegyelmén, belső törvényein és céljain kívül eső célok érdekében komoly és széles összefüggésben használható legyen. Lehetnek és bőven vannak a párt kisebb hatalmi helyzetében lévők között olyanok, akikben zsidó közösségi öntudat, zsidó összetartás és zsidó szenvedések emléke él, s ez ügyek intézésében, emberek megítélésében, kérdések felfogásában szerepet is játszhat, ezek azonban kizárólag alkalmi, törékeny és bizonytalan lehetőségeket eredményeznek. Csak a társadalom szélességében elágazó társadalmi szervezetek alkalmasak arra, hogy a társadalmi szolidaritás különféle viszonylatai és szövődékei rájuk telepedjenek; a kommunizmus pártjának olyan a fegyelme és az egész belső szerkezete, hogy egyrészt felfelé, a maga magasabb vezetése felé, másrészt lefelé, a tömegek és tömegekkel való viszony irányában erős és feszült kötöttségeken épül fel, melyekben belül a különféle pozícióknak nincs saját támaszuk és egyensúlyuk, hanem fentről és lentől érvényesülő párterők függvényei, és azok ál-

lásfoglalásán és belső áramlatain múlik, hogy meddig tartanak. Nincs meg tehát annak a lehetősége, hogy a pártot valaki pozíciójának veszélyeztetése nélkül tartósan, rendszeresen, intézményszerűen más, a társadalom szélességében és másfelé elnyúló érdekösszefüggések szolgálatába állítsa. Míg annak idején a bevallottan antiszemita ellenforradalmi államhatalomnak ahhoz, hogy a zsidókat gazdasági pozícióikból és államtól függő állásaikból kivesse, belül komoly megrázkódtatást okozó s külföldön Magyarországgal szemben igen súlyos elítélést kiváltó külön törvényhozásra volt szüksége, addig ma, ha a párt irányadó erői arra jönnek rá, hogy a párt további előrehaladása szempontjából szükség van arra, hogy ennyi meg ennyi pozíciót hangsúlyozottan nem zsidók töltsenek be, akkor ehhez semmiféle törvényre nincs szükségük, és ezt megtehetik anélkül, hogy ezt a szót, hogy: zsidó, kiejtenék.

Természetesen azok, akik benne élnek a zsidó uralom és kommunista uralom azonosságának és zsidóktól kapott és kommunistáktól kapott sérelmeik azonosságának a tapasztalataiban, egyáltalán nem látják, hogy mi indítaná a kommunistákat arra, hogy a zsidó–kommunista azonosítás káros következményeivel foglalkozzanak. Ők úgy látják, hogy ezek a káros következmények a legnagyobb mértékben itt vannak, és ha a kommunisták ezt nem veszik észre, és ellene nem tesznek semmit, akkor ennek más oka nem lehet, mint az, hogy ezt így tartják jónak, és ez ellen nem is akarnak tenni. A kommunista párt számára azonban a probléma időszerűségét nem a társadalom különféle, részben vele szemben álló csoportjainak a lelkiállapota szabja meg, hanem a saját akcióinak és fejlődésének a belső törvényei. Ezeknek a síkján pedig annak, hogy a kommunista párt ezzel a problémával foglalkozzék, két feltétele van: az egyik az, hogy a párt saját akcióinak belső fejlődésén, kibontakozásán, sikerén vagy sikertelenségén mutakozzék meg, hogy a zsidó–kommunista azonosítás időszerű, számbavételre érett veszélyé vált. A másik az, hogy a párt utánpótlásában megmutatkozzék a párt társadalmi háttérének a kiszélesedése, mely a felszabadulással következett be, s mely egy idő múlva feltétlenül meg fogja változtatni azokat az akár régi eredetű, akár frissen keletkezett összetételbeli egyoldalúságokat, melyekről szólottunk. Ez természetesen nem úgy történik, ahogyan azt közeposztályi fantáziával el szokták képzelni: hogy a párton belül harc folyik egy zsidó szárny és egy zsidóellenes szárny között, a zsidóellenes szárny valami módon szimpatizál a nemzeti antikommunistákkal, és arra készül, hogy ezek számára a kommunizmust kellemesebbé tegye. Mind az utánpótlás társadalmi háttérének a kiszélesítése, mind az ily módon kiválasztódó új vezetők felnevelése a kommunista párt nem zsidó és zsidó eredetű veze-

tő rétegének az együttes és szenvedélyes közreműködésével történik, s az új vezető réteg világosan látható jelek szerint semmivel sem lesz a réginél több tekintettel azokra, akik valamilyen nemzeti vagy antiszemita alapon fűznek hozzá várakozásokat. Az alsóbb vezető garnitúrák és pártbeli tömegek síkján azonban valóban elképzelhető, hogy e folyamat során diszszonáns és az antiszemitizmus határát súroló jelenségek lépnek fel; az azonban, miképpen másutt, úgy e vonatkozásban sem elképzelhető, hogy a párt a maga útján és célján kívül eső erők eszközeként felhasználható legyen.

### *A megoldás útjai*

Mi mutatkozik meg az egyetemes zsidóüldözésnek s a Magyarországon legújabban kialakult helyzetnek mindebből az összképéből? Az, hogy egy olyan embertelen, dehumanizált viszonyról, előítéleteknek, félelmeknek, közösségi súrlódásoknak, súlyos bántalmaknak és üldözéseknek olyan circulusáról van szó, melynek nagyon sok kész sínje és útja van az emberek indulataiban, mozdulataiban és gondolataiban, s ezért esetleges enyhülések után is nagyon kevés kell ahhoz, hogy az egésze jellemző embertelen helyzetek tovább folytatódjanak, rekonstruálódjanak vagy újból kezdődjenek.

Mondottuk, hogy mindezzel szemben kilátástalan egyetlen „megoldás”-t, varázsszert, varázsszót keresnünk; amire szükség van, az a circulus lelassítása, a mögötte levő feltételek megváltoztatása és a körülötte terjengető atmoszféra emberségessé tétele. Magyar viszonylatban ma a legfontosabb először a *zsidóüldözésekért* való *felelősségvállalás* szellemének a kialakítása és terjesztése s ugyanakkor a jogi vagy erkölcsi számonkérés kérdésében a felelősséget és bűnösséget nagyon komolyan vevő, de a számonkérés feltételeit, mértékeit és határait tisztázó közfelfogás kialakítása; azután a közösséghez való viszony tekintetében az *asszimiláció* és a *külön zsidó öntudat* valóságának és lehetőségének az egyidejű komoly *elismerése*, mindkettő számára megfelelő tiszta feltételek és jóakarató környezet teremtése s egyben az egész közösségi hovatarozás kérdésének minden általános sémától, erőltetéstől és követeléstől való megtisztítása; végül éberség az *antiszemitizmus* új jelentkezésével szemben, főleg azzal a szemlélettel szemben, mely a *demokrácia* és *zsidóság* azonosításával egyiket a másikkal igyekszik gyűlöltté tenni, ami azonban egyúttal éberséget és szembefordulást jelent azokkal a hamis értékelési és kiválasztási szempontokkal szemben is, melyek erre az azonosításra alkalmat adnak. Ennek érdekében kinek-kinek



fel kell lépnie a maga körében azokkal szemben, akik akár mint zsidók, akár mint antiszemiták, demokrácia és zsidóság téves azonosításában élnek és eszerint cselekszenek, bármilyen kényelmetlen és hálátlan feladat is ez adott esetben mindkét irányban. Ez azonban semmiképpen sem jelentheti egy olyan politika követelését, mely kifejezetten a zsidókérdés és antiszemitizmus körül forog, vagy az arányszámokat akarja „javítani”, hanem csakis egy olyan politika nevében történhetik, mely mindenestül túlnyúl és túlnéz a magyar társadalmi kiválogatódás minden eddigi betegségén, aminek a zsidók úgynevezett arányszámai csak egyik s nem egyetlen tünete. Egy ilyen politikának, mely azonos az osztály nélküli társadalom megvalósítására való törekvéssel, a legkonkrétebb problémája egyrészt egész nevelési rendszerünk átalakítása, másrészt a magyar társadalom még mindig legmegakadtabb fejlődésű részének, a magyar paraszti szegénységnek abból a passzivitásból és társadalmon kívüliségből való kimozdítása, amely a magyar társadalmi kiválogatódás mindenféle egyoldalúságának végső és ma is még legfőbb oka.

Mindezeket a tennivalókat a magyar helyzet pillanatnyi problémáin túlnézve, általános érvennyel úgy foglalhatjuk össze, hogy két dologra van szükség: az egyik a zsidókérdésen túlmenő általános harc az emberek sorsszerű minőségi különbségeit valló *előítéletek ellen* és az ember és ember minőségi egyenrangúságán alapuló *társadalmi rendért*, vagyis a zsidókat körülvevő környezet új rendjéért és egyensúlyáért; másrészt a szorosan vett zsidó–nem zsidó viszonylatban az emberi közlekedés útjainak, a közlés, érintkezés, kérdezés, válasz, szemrehányás, magyarázat, számonkérés, felelősségvállalás gesztusainak és hangjának visszahumanizálása, emberivé, valóságossá tétele. *Emberivé* tenni nem annyit tesz, mint a szavak és kérdések néven nevezését elkerülve *általános* formulákba burkolni, hanem annyit, hogy az előítélettel szemben megterhelt és sémává merevedett zsidó–nem zsidó viszonylatok benne rejlő emberi *tartalmát* érvényre juttatni.

## Befejezés

Ezzel az egész gondolatmenettel szemben bizonyosan lesz számos ellenvélemény és kritikai megjegyzés, s ez így is van rendjén. Előre csupán néhány legfőbb és bizonyosan bekövetkező megjegyzésre szeretnék válaszolni.

Az első ilyen megjegyzés az lesz, hogy az egész gondolatmenet túl sok erkölcsi elv, túl sok lélektani momentum és túl sok egyéni magatartás elemzésével köríti a kérdés társadalmi magját, mely röviden és egyszerűen



végül mégiscsak arra az igazságra redukálódik, hogy a zsidókérdés kiéleződése a társadalmi fejlődés zavaraiival és nehézségeivel függ össze, s a társadalmi fejlődés útjának kitisztulásával, az osztály nélküli társadalom felé való fejlődés elindulásával gyakorlatilag meg fog szűnni. Több ízben állást foglaltam e tétel mellett, mint ami a kérdésre vonatkozó igazságnak az egyik leglényegesebb és legdöntőbb része. Azonban azokon a területeken, ahol közösségi hisztériák, fasizmus, antiszemitizmus és társaik helyezkednek el, vannak olyan további erkölcsi és lélektani problémák is, amelyek figyelembevétele nélkül az ellentétek kiéleződését maradéktalanul nem magyarázhatjuk meg, s magunkat váratlan meglepetések ellen nem vértelhetjük fel.

A második ellenvetés az lesz, hogy ez az egész gondolatmenet éppen az objektivitásra való túlzott törekvésével válik igazságtalanná, mert oly mértékben párhuzamosan kezeli zsidók és környezet sérelmeit és tapasztalatait, hogy végül, akárhányszor hangsúlyozza is a különbséget, mégis egy olyan atmoszféráját teremti a kérdés tárgyalásának, ahol a környezet sérelmei és hátrányos tapasztalatai az irtózatot mennyiségű zsidó szenvedéssel egyenrangúakként tűnnek fel; s különösen veszélyes dolog objektív igényű gondolatmenettel tápot adni annak a véleménynek, hogy az antiszemitizmus létrehozásában a zsidók részesek, s az antiszemitizmus különféle közhangulatainak elemzésével, állításaik gyakori kimondásával ezeknek polgárjogot adni. A párhuzamos kezelés és a zsidókkal szemben álló nézetek kimondása azonban nem abból a szándékból származik, hogy mindkét félnek igazat adjak, és zsidóság és antiszemitizmus között valami középutas mérleget csináljak. Hanem azért szükséges, mert a társadalmi és társadalom-lélektani valóság felé vezető ajtót semerre és semmi címen nem lehet lezárni; s éppen egy, az emberek erkölcsi állásfoglalását befolyásolni kívánó gondolatmenet az, mely csakis a valósághoz tartozó *minden* dolog kimondása és mérlegre tétele útján próbálkozhatik azzal, hogy különböző és szemben álló embereket kicsalogasson azokból a burkokból, melyeket azok szenvedésből, sérelmekből, rossz lelkiismeretből, félrevezető tapasztalatból és a valósággal való kapcsolat megszakításából vonnak maguk köré.

Lesz végül egy harmadik ellenvetés is, mely éppen ellenkezőleg, azt fogja mondani, hogy ez a gondolatmenet nemhogy túlon túl egyenlő lábra állítaná zsidók és antiszemiták egymás iránti ellenségességének kérdéseit, hanem éppen ellenkezőleg, ezt az egymással mégiscsak párhuzamos és egymást kiegészítő dolgot a lehető legnagyobb részrehajlással és egyenlőtlenséggel kezeli: a nem zsidók felé bőven osztja a kemény és elítélő sza-

vakat, s a zsidóüldözésekért való felelősség örökös hangoztatásával újabb tápot ad a zsidók elégtétel-keresésének, ellenben a zsidók mértéktelenségéről nem szól, hanem csak vattába csomagolva beszél arról, hogy a zsidók magatartásai a környezetre hogyan hatnak. Ez azonban nem véletlenül történt így. Aki a zsidó helyzet valóságáról a legkevesebbet is úgy akarja mondani, hogy azt zsidók is meghallják, annak két dolgot kell előbb magában teljesen feloldania: egyrészt azokat a nagy vagy kis indulatokat, haragot, ellenségességet vagy bosszankodást, melyek benne a zsidókkal szemben valaha léteztek vagy felkeltek, másrészt pedig bármiféle erkölcsi ítélkezésre vagy akár csak erkölcsi leckéztetésre és tanulságok levonására való hajlandóságot. Ezer év történeti tapasztalata kapcsolta össze a zsidók számára a környezet ingerültségének a legkisebb megnyilvánulását a legnagyobb és legigazságtalanabb bántalmaknak való kitettséggel és a legkisebb erkölcsi leckéztetést a teljes erkölcsi leértékelés és semmibevevés képzeteivel. De ettől eltekintve sem szokott semmilyen vonatkozásban különösen sikeres lenni olyan erkölcsi indulatok és kemény ítéletek kifejezésre juttatása, melyek nem vonatkoznak ugyanolyan erővel a szólóra magára is. Hagyjuk meg tehát ezt olyanoknak, akik a zsidók *nevében* és képében beszélhetnek *hozzájuk*. A magam nem zsidó magyar feleimmel szemben ellenben nem volt okom ilyenfajta tartózkodásra, mert mindazokban az előítéletekben, ingerültségekben, fölénytudatban, ridegségben, cselekedetekben és mulasztásokban, melyekre vonatkozóan kemény szavakat írtam le, semmi sem volt olyan, amit valami módon át ne éltem volna, vagy amelynek felelősségében közvetlenül vagy közvetve részesnek ne tudnám magamat. Ezért kérem az olvasót is arra, hogy ne álljon meg annál, ami azért tetszik neki, mert a másiknak s a másikról szól, hanem inkább annál, ami reá vonatkozik. S szeretném, hogy aki nem tud egy véleményre jutni a szerző tételeivel, fogadja el a *jó szándékát* közös kiindulási alapnak.

1948

## KÖRÖSY FERENC LEVELE BIBÓ ISTVÁNNAK<sup>134</sup>

Budapest, 1948. dec. 12.

Igen tisztelt Professzor úr!

Engedje meg, hogy ismeretlenül zavarjam soraimmal, valószínűnek tartom, hogy ez újabban gyakran előfordul Önnel. Elragadtatással olvastam a Válasz hasábjain megjelent tanulmányát és nem bírtam megállani, hogy ezt az elragadtatásomat a szerzővel ne közöljem.

Bemutatkozás helyett itt küldöm néhány írásomat ugyanerről a témáról és nagyon örülnék neki, ha elolvasva őket, arra a meggyőződésre jutna Professzor úr, hogy tudása egy-két árnyalattal még gazdagabb lett. Ennél sokkal többet nem remélek, mert ámbár a saját írásaimat nagyon sokra is tartom, de először életemben belátom, hogy nem a legjobb, ami erről a tárgyról íródott. A társadalmi összefüggések analysise dolgában kétségtelenül az enyém felett áll Professzor úr tanulmánya, míg a többi vonatkozásban is legalább megüti annak mértékét. Talán egyetlen pont, melyben tavaly többet mertem mondani, a zsidó kommunisták és a kikeresztelkedett zsidók lelkiállapotának messzemenő és a zsidóságra egyaránt végzetes hasonlósága, de idén persze sokkal nehezebb is lett volna ezt a kényes pontot végigvezetni. Ezenkívül talán sikerül a cionizmus gondolatát kissé közelebb hoznom Professzor úrhoz, ámbár úgy látom, hogy meglehetősen felismeri annak óriási jelentőségét. Egyáltalában olyan hihetetlen mértékben a lelkemből beszél az egész tanulmány, hogy szinte szégyenlem megírni, mert egészen szokatlan számomra, hogy valakinek mintegy hízelegjek.

Az utolsó évtizedben szinte mindennel, ami történt és amit le lehetett írni, többé vagy kevésbé ellentétben álltam. Ebbe hamar belebetegszik az ember lelke. Tanár úr objektív, okos és emelkedett írása hosszú idő óta az első gyógyszer volt erre a betegségre, ezért írok most, hálából és megbecsülésből.<sup>135</sup>

<sup>134</sup> Fejléc: Dr. Körösy Ferenc, egyetemi magántanár, Budapest, VI. Délibáb u. 28.

<sup>135</sup> Körösy Ferenc 1956 után kivándorolt Izraelbe, s a haifai Technion, majd a beér shevai egyetem tanára lett. Kézíratos visszaemlékezéseiben, amelyeket fia, Joszi Korazim szíveségéből olvashattam 1996-ban Jeruzsálemben, nem tett említést sem Bibó Istvánról, sem a zsidókérdés-tanulmányról. (Dénes Iván Zoltán)

Nagyon nagy örömet szerezne vele Professor úr, ha alkalmat adna rá, hogy a közeljövőben személyesen is megismerkedjünk egymással. Kérem, tegye lehetővé, hogy Pesten jártában találkozhassunk, a legjobb természetesen az volna, ha megtisztelne és ellátogatna hozzánk.

Az imént beszéltem Csécsy Imre közös barátunkkal és abban maradtam vele, hogy még ma este írok egy rövid ismertetést a lapja számára erről a tanulmányról.<sup>136</sup>

Kérem, fogadja Professor úr ismeretlenül legőszintébb tiszteletem kifejezését mellyel maradok

kész híve  
Kőrösy Ferenc

<sup>136</sup> Csécsy Imre (1893–1961) publicista, író, műfordító, polgári radikális politikus

## DÉNES BÉLA LEVELE BIBÓ ISTVÁNNAK<sup>137</sup>

Budapest, 1949. jan. 14.

Bibó István dr. egy. tanár úrnak  
*Budapesten*

Kedves Professor úr!

Igen komoly élményt jelentett számomra az Ön, a Válaszban megjelent tanulmánya. Úgy a korábbi, melyet bevallom, csak most olvastam el, mint a zsidókérdésről szóló.

Engedje meg, hogy mellékelten igaz tisztelettel megküldjem két kis tanulmányomat, melyek talán még jobban megvilágítják a cionista álláspontot, melynek én régi-régi munkása vagyok.

1949. jan. 1-ig mint a Szocialista-Cionisták Pártja elnöke s mint az Új Élet szerkesztőbizottsági tagja stb., stb. szolgáltam ügyünket, jan. 1. óta pedig a most alakulóban lévő izraeli követség sajtóügyeinek lettem intézője.

Lehet, hogy ebbéli minőségemben rövidesen teszem tiszteletemet, mert nyélbe akarom ütni a Magyar–Izrael Művelődési Társaságot s hiszem, hogy a Társaságnak sikerül Professor uramat is megnyernem.

Mindenesetre végtelenül megtisztelne, ha őszinte véleményét füzetemről közölné, amely persze alapos támadásoknak volt kitéve. Az is természetes nyilván, hogy a támadások nem keresztény, hanem zsidó oldalról érkeztek.

De úgy vélem, máris túl sokáig feltartottam.

Maradok őszinte nagyrabecsüléssel és – a mi köszöntésünk szerinti „áldás, békesség”-gel:

Salom ubracha:  
Dr. Dénes Béla

<sup>137</sup> Fejléc: Dénes Béla dr. Budapest, XII. Kiss János altb. utca 82. Telefon: 468–240. Dénes Béla (születésekor: Springer Béla) író, orvos, cionista politikus (1904–1959). A magyarországi cionista per fővádlottjaként 1949 májusában letartóztatták. 1958-ban Izraelben írta meg visszaemlékezéseit, amely *Ávósvilág Magyarországon. Egy cionista raborvos az ÁVO fogságában* címmel rövidített változatban jelent meg 1991-ben, majd 2002-ben Budapesten.

## NÉHÁNY KIEGÉSZÍTŐ MEGJEGYZÉS A ZSIDÓKÉRDÉSRŐL

Molnár Sebestyén<sup>138</sup> kritikájával kapcsolatban szükségesnek érzem, hogy megkíséreljek néhány félreértést tisztázni, vagy ahol nem félreértésről van szó, kiindulópontjaink különbözőségét megvilágítani.

### *A felelősségvállalás kérdése*

A nemzeti felelősségvállalás kérdésében félreértések elkerülése végett le kell szögeznem, hogy legkevésbé sem a magyar nép *felelőségének* kérdése a tanulmányom vezérfonala. Ma már csak azért sem, mert ebből többek között a magyar nép felelőssé *tétele* és felelősségre *vonása* következnek. Ellenkezőleg, éppen azokkal az általánosító, absztrakt és igazi valóságatlanom nélküli formulákkal fordultam szembe, amelyek ilyen vagy olyan többségszámítások alapján a magyar *népnek* vagy egyes *osztályainak* ilyen vagy olyan élesen körülhatárolt álláspontokat tulajdonítanak, s azután ezekből hol a felelőségüket, hol a felelőség alóli mentségüket hozzák ki. Hanem ezzel szemben a felelőség*vállalás* szellemének országos méretben való felkeltését tartottam és tartom szükségesnek úgy, hogy a felelőség kérdését a magyar népnek s minden osztályának minden egyes tagja elsősorban magára vonatkoztatva felvesse. Molnár Sebestyén megjegyzései után, amelyek éppen az általam helytelenített formulákhoz térnek vissza, még erősebben ismétlem, hogy a magyar nép vagy egyes osztályai többségének ilyen vagy olyan álláspontjainak elemzéséből ne csináljunk se bunkókat, se felelőségelhárító formulákat az egyes emberek számára. Ezek az általánosítások ugyanis rendkívül rugalmasak, tetszés szerint csoportosíthatók, s eredményeik teljesen azon múlnak, hogyan választjuk ki az egyes nagyobb osztálykeretek reprezentatív csoportjait. Így egyfelől megállapíthatjuk Molnár Sebestyénnel, hogy a szervezett munkásság szemben állott a zsidóüldözésekkel, a szegényparasztság távol állt tőlük, minthogy pedig

<sup>138</sup> Molnár Sebestyén Millok Sándor (1887–1959) szociáldemokrata politikus álneve.

munkásság és parasztság együttvéve a magyar nép többségét alkotja, tehát kimondhatjuk: a magyar nép többsége ellene volt a zsidóüldözéseknek; ha viszont abból indulunk ki, ami éppen úgy igaz, hogy a felső rétegek nem kis része, a deklasszálódó középrétegek, a kispolgárok széles tömegei s az alja proletárság, vagyis a fasizmus ismert társadalmi összetevői a zsidóüldözés mellett voltak, akkor nem kell más, mint szélesen értelmezni a deklasszálódottak, a kispolgárság és alja proletárság csoportjait, amelyek a parasztság és munkásság kategóriáit igen nagy szélességben metszik, s máris ugyanúgy állíthatjuk, hogy a zsidóüldözést helyeslő társadalmi rétegek jelentik együtt a magyar nép többségét. Azzal, hogy a magyar nép egyetlen csoportjának tagjait sem vesszük ki eleve a felelősségvállalásban való részvételből, semmivel sem csökkentettük a vezető és irányító rétegek külön felelősségét, ami éppen helyzetük felelős voltából ered. S éppen akkor, amikor a régi vezető réteg csődje folytán annak leváltását tartjuk szükségesnek, a legkevésbé sem jó elindítás az új vezető réteg számára, ha a felelősségvállalás elhárítására alkalmas formulákat készítünk részükre.

#### *Az asszimiláció kérdése*

Az asszimiláció kérdéséhez kevés hozzátennivalóm volna. Az idézetek, melyeket Molnár Sebestyén felsorakoztatott, még ha nem is mindenben meggyőzőek, rendkívül érdekesek és tanulságosak, érzésem szerint azonban nem azt illusztrálják, amit ő velük illusztrálni kíván. Amikor ugyanis a magyarországi asszimiláció előfeltevéseinek a hazugságát különös éles-séggel kiemeltem, egyáltalán nem állítottam ezzel azt, hogy a zsidóság tömeges asszimilációja más országokban zavartalan és zökkenőmentes lett volna. Ellenkezőleg, utaltam azokra a közismert tényekre, amelyekre Molnár Sebestyén is és az általa idézettek is utaltak, hogy az emancipációhoz s a tömeges és együttes asszimilációhoz fűzött reményések világszerte csak kisebb részben váltak be, s nagyobb részben inkább az derült ki, hogy a zsidóság a környező társadalomhoz való viszonylatban továbbra is olyan helyzetekben és olyan sérelmeknek való kitettségben él, amelyek régi helyzete lényegének változott formában való megmaradását jelentik. A magyar helyzettel kapcsolatban csak azt emeltem ki, hogy Magyarországon a tömeges asszimiláció sima és egyszerű voltát való álláspont öncsalása és az asszimiláció külső jeleit erőltető környezet öncsalása találkoztak egymással. Másutt is lehettek és voltak ehhez hasonló jelenségek, ahol a környező társadalom a zsidókhoz való viszony



kisebb-nagyobb mérgezetségein túlmenően önmagában is beteg fejlődésű volt; nem hiszem azonban, hogy bármely más országban a zsidók asszimilációját oly mértékben nemzeti jelentőségű cselekedetként állították volna be, s külső jeleinek az erőltetése és túlünneplése olyan méreteket öltött volna, mint Magyarországon.

### *Az antiszemitizmus okai és az ellene való küzdelem*

A zsidóság helyzetének alakulására, az antiszemitizmus okaira és az ellene való küzdelemre vonatkozó felfogásomról kritikusom azt mondja, hogy nem érti, hogyan tekintem én a felelősségvállalás szellemének, az asszimiláció és a külön zsidó öntudat egyidejű komoly elismerésének és az antiszemitizmus feltámadásával szemben való éberségnek a követelését azonosnak az osztály nélküli társadalom felé való törekvéssel. Bizonyosan valahol rosszul csoportosítottam, vagy rosszul emeltem ki gondolatmenetem lényegét, ha ez a valóban érthetetlen következtetés az én álláspontomként tűnhetett fel belőle bárkinek.

A zsidóság helyzetének alakulásában és az antiszemitizmus okainak elemzésében három tényezőt kívántam megkülönböztetni:

1. a középkori eredetű, vallásos kiindulású zsidóellenes *előítéletet*, amely a zsidók emberi rangjának a degradálását kialakította, és pedig az idegengyűlölet és kisebbségelnyomás közönséges mértékén túlmenő mértékben;
2. a zsidóság és környezet egymással való emberi és tapasztalati viszonyainak az előítélet következtében kialakult, de az előítéletet túlélő dehumanizálódását, *embertelenné válását*, aminek következtében a zsidók és a környezet tagjai állandóan és ismétlődően szereznek egymásról félrevezető, de azért nem kevésbé valóságos és rossz tapasztalatokat;
3. a környező társadalom *társadalomfejlődési zavarait és zsákutcáit*, amelyek az antiszemitizmus irányában keresnek és találnak kitérést és kirobbanási lehetőséget.

Ennek megfelelően az antiszemitizmus elleni harcnak is három területe van:

1. az előítéletek és babonás vádak elleni küzdelem, ami elsősorban *kulturális* feladat;
2. a zsidóság és környezet embertelen viszonyainak humanizálására és feloldására irányuló erőfeszítés, amely *fogalomtisztázó, magatartásbeli és erkölcsi* állásfoglalásokból tevődik össze;

3. a társadalmi fejlődésnek a maga holtpontjain és zsákutcáin való túlse-  
gítése, ami *társadalompolitikai* feladat.

Az, amit a felelősségvállalás szelleméről, a zsidóemancipáció és zsidó  
öntudat lehetőségének elismeréséről, zsidóknak és nem zsidóknak egymás-  
hoz intézendő mondanivalóiról mondtam, az mind, mind a másodikfé-  
le tennivalók közé tartozik; az osztály nélküli társadalom megvalósításáért  
való harc viszont ezzel semmiképpen sem azonos, hanem a harmadikféle,  
társadalompolitikai tennivalók körébe tartozik. Molnár Sebestyén, mint ál-  
talanban a tárgyhöz hozzászólók legtöbben, komoly tennivalót csak az első  
és harmadik feladatkörben, az előítéletek elleni *kulturális* küzdelemben és  
a kizsákmányolás mentes, osztály nélküli társadalom megvalósításáért folyó  
*társadalompolitikai* küzdelemben látnak. Mind a kettő, énszerintem is, elő-  
feltétele a zsidó helyzet kibontakozásának és az antiszemitizmus elleni küz-  
delemnek; cikkem második, elemző részének azonban éppen az volt a leg-  
lényegesebb célja, hogy ezekkel a közismert magyarázatokkal és közismert  
megoldásokkal szemben vagy legalábbis ezek mellett rámutassak a tényle-  
ges és közvetlen emberi viszonylatokban rejlő nehézségekre. Ezért próbál-  
tam részletenként elemeire bontani azokat a félrevezető, de nem kevésbé  
valóságos közvetlen tapasztalatokat, amelyekkel a zsidóság és környezet tag-  
jai a társadalmi lehetőségek használata terén, a társadalmi értékekhez való  
viszonyulás terén és hatalmi fölényből vagy hátrányból fakadó elégtétel-ke-  
resési helyzetek terén szünetlenül egymást súrolják, egymás érzékenysége-  
be, egymás tényleges tevékenységi körébe beleakadnak vagy beletörnek.

### *A zsidóság és környezet viszonyának embertelensége*

Szeretném ez alkalommal közelebbről megvilágítani ezeknek a konkrét  
viszonylatoknak a kérdését, nehogy az a téves látszat alakuljon ki, hogy  
olyan személyes és esetleges viszonyok és egyéni erkölcsi magatartások  
aprólékos részleteiről van szó, amelyeket úgysem lehet az általános érvé-  
nyű megismerés és segítés körébe vonni. Mindenekelőtt fel kell hívnom  
a figyelmet arra, hogy a személyes emberi viszonylatok túlnyomó része  
nem egyéni, egyszeri magatartásokban áll, hanem az emberi magatartások  
előre kialakított formáin nyugszik, megszabott síneken jár, és leegyszerű-  
södött minták szerint történik. Ez önmagában nem baj: rengeteg ener-  
giát takarít meg ezzel az emberiség, bár természetesen a mozdulatlan-  
válsnak, a társadalmi formalizmusnak rengeteg veszélye is rejlik ebben.  
Reménytelen dolog azonban formák ellen általánosságban küzdeni: csak

azt tehetjük, hogy jobb, valóságoszerűbb, rugalmasabb és igazságosabb formákat keresünk, s a meglévőket folyton javítani igyekszünk. A zsidóság és környezet egymáshoz való viszonyát az teszi rendkívüli módon gyötrelmes-sé, hogy a konkrét, kölcsönös emberi magatartások általánosan elterjedt mintái, típusai a legnagyobb mértékben *embertelenek, dehumanizáltak*. Ezt szeretném néhány példában és képben bemutatni.

Mik volnának egy környezetnek egy kisebbséggel szemben lehetséges *emberséges* magatartásformái? Nagyjából három, elég egyszerű magatartásforma. Az első a kisebbséget *fenntartás nélkül befogadó* magatartás, amely az egész kisebbségi állapotot inkább csak kuriózumnak tekinti, mintsem alapvető közösségi helyzetnek; ezzel rendesen együtt jár a szóban levő kisebbséggel mint egészel szemben való *barátságos* érzelmi beállítás. A második a kisebbség elkülönítő vonásait számon tartó, azokat közösségi jelentőségű tényeknek tudó, de az egyenlő lehetőségeket elvben és gyakorlatban nem kizáró *korrekt és várakozó* magatartás, amelyet rendszerint a kisebbséggel mint egészel *szabályos* vagy *közönyös* érzelmi beállítás kíséri. Végül a kisebbséget tudatosan külön közösségnek kezelő, *elkülönülő* magatartás, amelyet a *kisebbség nem kedvelése* vagy vele szemben való érzelmi rezerváltság szokott kísérni. Ez utóbbi a zsidók esetében lehet nem igazságos és nem is mindig veszélytelen álláspont, mindamellett a magatartásnak egy lehetséges, ki nem zárható formája. Melyek ezzel szemben a leggyakoribb valóságos emberi magatartásformák a környezet részéről? Először a zsidógyűlölettől égő, rémtapasztatokat őrző és rémképeket tápláló *antiszemita*, másodsor a zsidókkal szemben tudatosan *rangkülönbséget és távolságot tartó* nem zsidó, harmadszor a zsidókkal szemben a rangkülönbséget számon tartva érintkező, *leereszkedően barátkozó* nem zsidó és végül az *előírásos filozemita*. Ez utóbbiról érdemes néhány szót szólni és megmagyarázni, miért sorolom az *embertelen* viselkedésű formák közé. Nyilvánvalóan nem a zsidókat kedvelő embert értem ezen, hanem értem azt, aki a zsidók lelkiállapotaival és történeti tapasztalataival szemben nem csupán beleél és megértő magatartást tanúsít, hanem egyszerűen azonosítja magát azzal a könnyen irreálissá váló világképpel, amely e tapasztalatok alapján a zsidók tekintélyes részében kialakul. Az Előírásos Filozemita működése tehát azért kártékony, mert segít a zsidóknak ennek az irreális világképnek a fenntartásában, s azt az illúziót adja számukra, hogy közlekedésük van a környező világ képviselőivel, holott valójában olyanokkal közlekednek, akik a környező világ valóságával nem hozzák őket érintkezésbe, hanem csak eltakarják előlük azt a távolságot, amely őket attól többé-kevésbé továbbra is elválasztja. (Ezzel kapcsolatban éppen magyar vonatkozásban van egy nem érdektelen megjegyznivaló.

Ma már közkeletű tétel és a legkülönbözőbb vonatkozásokban nyíltan tárgyalt tény az, hogy Magyarország politikai fejlődésében milyen végzetes jelentősége volt annak, hogy a baloldaliság és a haladó világnézet különböző történeti formái a közszemléletben – természetesen a haladással szemben álló erők teljes helyeslése és közreműködése mellett – kisebb-nagyobb mértékben a zsidókkal azonosítottak. Ezzel kapcsolatban arra akarom felhívni a figyelmet, hogy mindebben lehetett része az ezekben a mozgalmakban részt vevő zsidók vagy zsidó származásúak ilyen vagy olyan arányszámának, de ez valószínűleg nem volt olyan döntő, mint amilyen döntő szerepet játszott az e mozgalmakban részt vett nem zsidók nem kis részének az *előírásos filozemita* attitűdje, mely közreműködött a haladás különböző kérdéseinek olyan értelmű megformulálásában, ahogyan azok elsősorban a zsidók számára jelentkeznek. Ez éppen a csatlakozni óhajtók vagy a csatlakozáshoz közel állók számára keltette azt a lélektani benyomást, hogy a csatlakozás által valamiképpen maguk is a zsidó helyzet részeseivé válnak.)

Melyek volnának a másik oldalon egy kisebbségnek a többséggel szemben lehetséges emberséges magatartásformái? Nagyjából szintén háromféle: először a többséghez teljességgel hasonult, *asszimilált kisebbség*, másodsor a többséghez való hasonulást több vonatkozásban gyakorló, de a maga külön közösségét számon tartó, *öntudatos kisebbség*, végül a többséggel szemben külön belső életet élő, *elkülönült kisebbség* helyzetei. Mik ezzel szemben a zsidóságnak a környezethez való viszonyában kialakult tényleges viszonyulási formái? A lehető legritkábban a fenti három típus valamelyike, hanem sokkal inkább a következők: a környezettől elszenvedett sérelmek és üldöztetések emlékét őrző, *gyanakvóan és támadóan elkülönülő zsidó*; másodsor a környezettel való *elkülönülést* valamilyen gyakorlati, politikai megfontolásból *nem hangsúlyozó*, de minden konkrét helyzetben *éberén számon tartó zsidó*; harmadsor a környezethez való *hasonulást túlhangsúlyozó asszimiláns*; negyedsor a környezethez teljesen asszimilált, de befelé a zsidóság vagy zsidó eredet *lélektani terhétől megkönnyebbültni nem tudó vagy nehezen tudó ember*.

Ezek a kétoldali magatartásformák teljességgel embertelenek, dehumanizáltak azért, mert vagy rémképeken, vagy elszenvedett bántalmakon, vagy megalapozatlan rangtudaton, vagy indokolatlan kisebbségi érzésen alapulnak. Az ilyenek egyáltalán nem szükségszerű velejárói minden kisebbségi helyzetnek; természetesen számos példa van ilyen magatartásformákra és viszonylatokra a társadalmi élet legkülönbözőbb területein; a zsidóság helyzetét azonban úgy megterhelték, ahogyan kevés más embercsoporttét. A tényleges helyzetek nagyobb részében ezek a magatartás-

formák érvényesülnek rendkívüli erővel, és a legegényibb, legszemélyesebb és legerkölcsebb magatartás is könnyen abba a veszélybe jut, hogy ezek valamelyikére rácsúszik. S ezeknek az a végzetes tulajdonságuk, hogy a nekik megfelelő ellentétes dehumanizált magatartást kiváltják és létrehozzák a szemben lévő félben akkor is, ha az abban eredetileg nem volt meg. Az asszimiláció sokat tárgyalt kérdésében sem a *hasonulás* az igazi probléma, mert az semmivel sem nehezebb itt, mint más esetben; hanem az embertelen viszonylatokból és magatartásformákból való kilépés.

Ezért kell fenntartással fogadni azt a gyakran hangoztatott közkeletű tételt, hogy zsidókérdés nincs, csak antiszemitizmus van. Ezen nyilván azt kell értenünk, hogy a zsidók helyzetének minden problematikus és veszélyeztetett volta kizárólag a környezet magatartásaiból és állásfoglalásaiból származik. Ebből annyi bizonyosan igaz, hogy a környezet oldaláról származik az előítélet, és a környezetben alakul ki az a társadalomfejlődési zavar, amelyik az antiszemitizmust központi társadalmi problémává és patológikus tömegjelenséggé teszi. Nem vitás az sem, hogy a különféle embertelen, dehumanizált viszonylatok és magatartásformák viszont a zsidóellenes vallási előítélet és a társadalomfejlődési zavarok következtében alakulnak ki. Egyszer meglévén azonban, kölcsönösekké válnak, rendkívüli szívóssággal konzerválódnak, s önmagukban sem a kulturális, sem a társadalmi fejlődés megjavulásával nem szűnnek meg, hanem azokat túlélnek, s általuk őrződik meg az előítéletek elhalványodása idején is, s a társadalmi fejlődés simább korszakaiban is az a méreganyag, ami azután a környezeti feltételek valamiféle elromlásával hosszú idő múlva is újból könnyen virulenssé tud válni. Ennek felfedése és az ellene való harc sokkal nehezebb, és sokkal kevésbé oldható meg odavetett egyszerű szkémákkal, mint akár az előítéletek elleni kulturális küzdelem, akár a társadalomfejlődési zavarok elleni politikai küzdelem, amelyek bármennyire is nehéz dolgok, azért áttekinthető és világosan felmérhető feladatok. Ezért nem tudok egyetérteni Molnár Sebestyénnel, aki az antiszemitizmus elleni harc súlypontját kizárólag az előítéletek elleni kulturális küzdelemre és a társadalomfejlődési zavarok elleni politikai küzdelemre akarja helyezni. Hanem továbbra is úgy látom, hogy a kulturális és politikai küzdelmet le nem becsülve és abba nem hagyva, a speciálisan zsidó–nem zsidó viszonylatban kialakult embertelen magatartásformák feloldásáért külön kell küzdelmet folytatni, s ez nem történhet másképp, mint emberséges, őszinte és reális magatartási formák és minták kialakításával s erre irányuló fogalomtisztázó, magatartási és erkölcsi állásfoglalásokkal.

1949

## BARSY FERENC ÉS BIBÓ ISTVÁN LEVELEZÉSE<sup>139</sup>

Miskolc, 1949. márc. 11.

Igen tisztelt Professzor Uram!

Szíves elnézését kérem, hogy levelemmel ismeretlenül is felkeresem és elmondjam a következőket:

1947-ben, miután bírói állásomból nyugdíjba kerültem, mint kirendelt védő szerepeltem egy zsidóvagyonaltalanítást végző csendőr elleni népbírói ügyben, védencem az 1/a. másolatban csatolt kizárási indítványt adta be az ügyben szereplő két népügyész ellen, mert az ügyészek sértettek voltak. Az ügyben tartott tárgyaláson a kizárási és elfogultsági kérelmet a bíróság azon tagjaira is (fajra és felekezetre való tekintet nélkül) kiterjesztettük, akik vádlott cselekményében érdekelve vannak, mert a vádlott tevékenykedett úgy a tulajdonosok, mint a vagyont rejtegetők ellen. A bíróság tagjai között ti. volt a csendőr által vagyonaltalanított és egy vádlott által a vagyonrejtegetés miatt feljelentett és megbüntetett egyén. Ezen kérelem miatt a védő ellen az ügyvédi kamara fegyelmit indított.

Később egy másik csendőr ellen azért indult eljárás, mert közreműködött az üldözöttek elszállításában. Ezen ügyben is kértük a népbíróságot, hogy a sértetteknek tekintendő népbírakat az ítélebíróság megalakításánál mellőzze. Ezen 2.a. kérelemre a kamara meghozta a 3.a. határozatot, felfolyamodásom folytán a Kamarák Országos Bírósága a 4.a. határozatot hozta, ebben már az is ki van mondva, hogy a kizárási kérelem felekezet elleni gyűlöletre való izgatás is és így bünvádi eljárás is indul. Megjegyzem, hogy a vagyonrejtegető őskeresztény.

A felfüggesztő határozat után olvastam a Válasz-ban megjelent tanulmányt, e tanulmány feletti bírálatra nem érzem magam feljogosítottnak, de a 862. oldal 3. bekezdésében és folytatólag mintha az én esetem lenne tárgyalva, ezért az olvasás után mindinkább az a meggyőződés erősödött meg bennem, hogy a cikkíróhoz forduljak tanácsért és felvilágosításért. Az engem érintő adatok közlése mellett nagyon kérem tehát az igen tisztelt

<sup>139</sup> Fejléc: Dr. Barsy Ferenc ügyvéd. Miskolc, Gólya-u. 3.

telt író urat, méltóztassék a fegyelmi, esetleg a bűnügyekben való felhasználás céljából az érintett adatokról felvilágosítani.

Amennyiben nem az igen tisztelt író úrhoz fordultam volna, szíveskedjék a kérelmet az író Bibó István úrhoz továbbítani.

Soraimért bocsánatot kérve maradtam kiváló tisztelettel

készséges híve  
Dr. Barsy Ferenc

Kérvény másolat. A ...sz. bűnügyben azon vád van ellenem, hogy „részt vettem a Borsod megyei és miskolci mintegy 1600 személynek a német megsemmisítő táborokba történt törvénytelen és erőszakos elhurcolásában”... stb. Ezen vád szerint a miskolci gettóba tömörítettek ellen tevékenykedtem, ezek jogait sértettem, és így a Bp. 13. § 6. bek. értelmében a miskolci gettózottak az ellenem indított bűnügyben sértetteknek tekintendők. Ezen sértettek, vagy ezen sértetteknek közeli hozzátartozói (unokatestvérig bezárólag) a Nbr. 46. §-a értelmében az én ítélőbíráim nem lehetnek, ezért azon tiszteletteljes kérelmet terjesztem elő, hogy a felettem ítélkező bíróság tagjaiként olyan egyének jelöltesse ki, akik vagy akinek közeli hozzátartozói nem voltak miskolci gettózottak. Ezen kérelmem azért terjesztem elő, hogy ne kelljen az én ügyem feletti ítélkezésből kizárt bírák ellen kizárási és elfogultsági kifogást előterjeszteni. Tisztelettel. H. I. kívül ügyvédi ellenjegyzés.

Másolat. 124/4/948 F. sz., A Debreceni ügyvédi kamara fegyelmi bírósága Dr. B. F. miskolci ügyvéd ellen folyamatba tett fegyelmi ügyben a mai napon megtartott zárt tárgyaláson meghozta a következő végzést. A fegyelmi bíróság Dr. B. F. miskolci ügyvédet az Ürt 147. § 1. bek. 1 p. és 4 pontjának 2. bek. alapján felfüggeszti az ügyvédség gyakorlatától. A felfüggesztés hatálya a hirdetménynek a Magyar Közlönyben történt közzétételét követő naptól kezdődik. Indokolás. A kamarai ügyészség azért indítványozta a nevezett ügyvédnek a gyakorlattól való felfüggesztését, mert a miskolci nép-bírósághoz beadott és általa ellenjegyzett beadványban a miskolci gettóból elhurcoltak hozzátartozóinak az ítélő bírák sorából való kizárását indítványozta, miáltal a 200/945. M. E. sz. rendeletben foglalt, jogszabályban lefektetett állampolgári jogegyenlőség ellen intézett támadást. A Fegyelmi bíróság a kamarai ügyész ezen indítványát teljes egészében elfogadta és annak jogi álláspontját is magáévá tette annál is inkább, mert a jelen üg-höz csatolt 30/1948. sz. fegyelmi ügy iratai szerint panaszolt már megelő-



zően elkövetett hasonló cselekmény miatt eljárás alatt áll, s így terhelt ismétlődő cselekménye következetes antidemokratikus magatartását látszik bizonyítani. Debrecen, 1948. évi október 6-án. Dr. Erdős Imre s. k. elnök, Dr. Révész Géza s. k. előadó

Másolat. Népbíróság Hallomásom szerint úgy dr. Löw Tivadar néppügyész úr, mint Kolos Oszkár néppügyész urak, mint hozzátartozóik a deportálást megelőző gettóban voltak összegyűjtve, vagy a munkásszázadoktól ide visszakísérve. Ellenem a néppügyészség azt a vádat emelte, hogy a gettóba tömörített népcsoport tagjai sérelmére háborús bűncselekményt követtem el. Ha én ezen bűncselekményeket elkövettem volna, akkor a fenti két néppügyész úr és ezek unokatestvéreik közelebbi hozzátartozóik is ezen bűnyűgyben sértettnek tekintendők, márpedig a népbíróságok és ügyészségekről szóló rendelet 46. § és a Bp. 73. §-a értelmében az ügyészség azon tagja, aki sértett, az ügyem elintézéséből ki van zárva. Ezért nevezettek ellen kizárási kérelmet terjesztek elő. Ezen egyének mellőzését a Bp. 74. § értelmében is kérem, mert ahhoz a népcsoporthoz tartoznak, amely csoport ellen a vádbeli tevékenységet állítólag elkövettem s így elfogultnak látszanak, amit az is igazol, hogy cselekményem a törvény ellenére a vezető ügyész úr a kelleténél súlyosabban minősít. Kérésemet az ügyészséghez és a főügyészséghez is megküldeni kérem. Oláh András.

Másolat. Ügyvédi kamarák országos bizottságának fegyelmi fellebbviteli tanácsa. Üft IV. 1861/1948/4. Az ügyvédi kamarák országos bizottságának fegyelmi fellebbviteli tanácsa Dr. Barsy Ferenc miskolci lakos ügyvéd ellen folytatott fegyelmi ügyet a debreceni ügyvédi kamara fegyelmi bíróságának 1948. évi október 6. napján 124/1948/4 F szám alatt hozott végzése ellen Dr. Barsy Ferenc részéről bejelentett felfolyamodás folytán az 1949. évi január 7. napján tartott zárt ülésében vizsgálat alá vevén, meghozta a következő végzést. A fegyelmi fellebbviteli tanácsa terhelt felfolyamodását elutasítja. Indokolás. Terhelt két népbíróság előtt folyó ügyben, mégpedig az Nb. 408/1946. sz. (Oláh András elleni), valamint az Nb. 286/41948. sz. (Hoppál István elleni) bűnyűgyben mint védő beadványt nyújtott be a Népbírósághoz, melyben indítványozza, hogy a védenca ellen folyó bűnyűgyben bírói, illetve ügyészi minőségben ne vehessenek részt olyan személyek, akik – unokatestvérig bezárólag – valamely hozzátartozója szenvedő alanya lehetett azoknak a bűncselekményeknek, melyeknek elkövetésével a Néppügyészség terhelt védencait vádolta. Kiterjesztette terhelt ezt az indítványát mindazokkal szemben, „akik ahhoz a népcsoporthoz tartoznak,

amely csoport ellen a vádbeli tevékenység állítólag elkövetett”. A debreceni ügyvédi kamara ügyészének indítványára a Kamara fegyelmi bírósága fent hivatkozott végzésével terheltet az Ürt 147. §-ának 1. bek. 1. pontja és 4. pontjának 2. bek. (helyesen 147. § 2. bek.) alapján az ügyvédség gyakorlatától felfüggesztette. Terheltnek ez ellen a végzés ellen benyújtott felfolyamodás s az abban kifejtett indokolás alaptalan.

Terhelt az ügyvédi szólásszabadságra hivatkozik, amellyel azonban ő az eljárás alapját képező beadványokban a demokratikus alapelveknek sérelmére tudatosan visszaélt és tudatosan szembehelyezkedett a Köztársaság alaptörvényében az 1946. 1. tc.-ben lefektetett egyik elvben, az állampolgároknak vallási, faji „népcsoportbeli” megkülönböztetése nélküli jogegyenlőségével. De terhelt beadványainak tartalmával felekezeti elleni gyűlöletre is izgatott (1946. VII. tc. 2. §. d. pontja)

Alaptalanul hivatkozik terhelt felfolyamodásában arra is, hogy a beadványt „védenec utasítására” nyújtotta be, mert eltekintve attól, hogy az ügyvéd által ellenjegyzett iratok tartalmában foglaltakért, ha azok bűnügyi vagy fegyelmi eljárásra alapul szolgálnak, az ügyvéd saját személyében felelős, a fegyelmi tanács megállapítja, hogy a kérelmek terhelttől eredők voltak, mert szinte szó szerint egyező tartalmú beadvánnyal volt terhelt két bűnügyben, amely bűnügyek egymással össze nem függenek és a két indítvány előterjesztése között hosszú idő telt el. Alátámasztja ezt a megállapítást az is, hogy terhelt fegy. 5/1947. sz. fegyelmi ügyében benyújtott igazoló nyilatkozatában saját maga adja elő, hogy indítványát a bíróság előtt fenntartotta, sőt ki is terjesztette, és mert védenec a ki-terjesztést visszavonta, ezt tudomásul kellett vennie. Lényegtelen, hogy terhelt előterjesztései kizárási indítványnak vagy kérelmeknek minősülnek-e, mert a beadványoknak az indokolásai valósítják meg a terhelt által sérelmezett intézkedés alapját képező cselekményt. Terhelt magatartása olyan súlyos fegyelmi vétségnek, sőt bűncselekménynek fennforgását valószínűsíti, hogy erre tekintettel az Ürt 147. § 1. bek. 1. pontjának és bekezdésének alkalmazása teljes mértékben indokolt. Budapest, 1949. évi január hó 7. napján. Az ügyvédi kamarák országos bizottságának fegyelmi fellebbviteli tanácsa. Dr. Szitás János s. k. tanácselnök. Dr. Csobányi Zoltán s. k. előadó. Dr. Holló Jenő s. k. Dr. Návay László s. k. Dr. Szabady Gyula s. k. tanácsstagok. A kiadmány hitelül stb. P. H.

Mélyen tisztelt Ügyvéd Úr!

Nagybecsű levelére válaszolva tisztelettel közlöm, hogy én azon az elvi állásfoglaláson felül, amit cikkemben elfoglaltam s amire egyes esetek s ezek nyomán kialakuló közhangulat ismerete vezetett, semmiféle olyan *adatot* nem tudok közölni, amit Ügyvéd Úr saját fegyelmi és büntető ügyében felhasználhatna. Amennyiben az állásfoglalásom érdekli, az meglehetősen pontossággal benne van a cikkben, amire természetesen Ügyvéd Úrnak is módjában van hivatkozni, mint olyan álláspontra, amelyik a magyar közirodalomban kifejezésre jutott. Ezzel kapcsolatban azonban hozzá kell tennem, hogy én ebben a cikkben azt a tételt, hogy az érdekeltek ne ítélkezzenek, politikai irányelvként vettem fel, s a legkevésbé sem gondoltam arra, hogy konkrét ügyekben vádlottak konkrét bírák ellen ilyen alapon tegyenek kizárási indítványt. Megjegyzem azt is, hogy egy olyan kizárási indítvány, mely a gettóban üldözötteknek a törvényben megszabott körön belül eső közeli rokonai ellen irányul, még jogilag megindokolható, bár bizonyára ez is bizonyos ingerültséget váltott volna ki. Olyan kizárási indítvány azonban, amelyik egyes bírák ellen azon az alapon tétetik, hogy a gettóban üldözöttel azonos zsidó népcsoporthoz tartoznak, cikkem szellemével, ami nemcsak a megjelölt oldalon írtakat tartalmazza, hanem sok minden egyebet is, semmiképpen sem egyezik. Nincs benne semmi csodálatos, hogy az 1944-ben történtek után egy ilyen indítvány, mely népcsoporthoz való tartozás alapján konkrét emberek ellen irányul, ilyen visszhangot váltott ki; bár magát a fegyelmi ítéletet én is súlyosnak tartom.

Maradok Ügyvéd Úr iránt igaz tisztelettel

Budapest, 1949. március 21.

[Bibó István]

Miskolc, 1949. márc. 28.

Mélyen tisztelt Professzor Uram!

Reám nézve nagy értékű levelét nagyon köszönöm, köszönöm azt is, hogy levelemmel érdemben foglalkozott s hogy állásfoglalására hivatkozhatom is. Levelemben érintett adatok alatt én a cikkben foglalt „azokat a törekvéseket értettem, hogy a számonkérési posztokra minél több nem zsidót kell keresni”.

Ezek után méltóztassék megengedni, hogy a közhangulat ismeretében kialakult elvi állásfoglalásához hozzátehessem azt, hogy a cikkben foglalt álláspontnál én szűkebb álláspontot képviseltem.

Az én esetleg elfogult véleményem szerint a cikk azt a helyes álláspontot képviseli, hogy a számonkérési eljárásban az üldözöttek általában sértettek, a sértett pedig ne legyen bíró az üldözők elleni eljárásban. Az én cselekményem a sértettek körét sokkal szűkebb körre szorítja, én mint jogász csak azt kívántam, hogy az ne legyen bíró, aki részt vett az üldözött jogának közvetlen megsértésében, mert a büntetőjogunk szerint sértett az, akinek bármely jogát sértette vagy veszélyeztette az elkövetett bűncselekmény. Ezen álláspont nem kívánja mellőzni az eljárásból az összes üldözötteket, hanem csak azon üldözött személyt, aki ellen a számon kért vádlott közvetlenül tevékenykedett, az én esetemben csak az a sértett, akitől a csendőr a zsidó vagyont elvette, legyen az tulajdonos vagy csak nem üldözött fajtájú keresztény, aki ellen tehát a csendőr eljár, akit bántalmazott vagy feljelentett, sértett továbbá az is, akinek szabadságát a csendőr elvette vagy akit szabadsága gyakorlásában közvetlenül korlátozott, ezek szerint pl. a budapesti gettózott eljárhat a miskolci gettózottak ellen tevékenykedő csendőr ellen, mert a vád tárgyává tett cselekmény az ő jogait nem sértette. Az általam közölt kizárási kérelem csak a közvetlen sértett ellen szólt és nem azon alapon tétetett, hogy a gettóban üldözöttel azonos zsidó csoporthoz tartozik. Ez utóbbi értelmezést iratellenesen akarja reám húzni a fegyelmi határozat, amelyik még hála Istennek nem ítélet, hanem csupán előzetes felügyeleti intézkedés.

Még egyszer nagyon köszönöm nagybecsű levelében közöltek, engedje meg, hogy továbbra is igaz tisztelője maradjak.

Bocsánatát kérve híve

Dr. Barsy Ferenc

Miskolc, 1949. december 10.

Igen tisztelt Professor Uram!

Hivatkozással a Zsidókérdés Magyarországon 1944 után című értekezésre tisztelettel közlöm, hogy a zsidóüldözés számonkérése miatti bűnyűgyben elfoglalt azon védői álláspont miatt, hogy az ilyen ügyben a sértett – akit a vádlott közvetlenül is bántalmazott –, ne legyen ítéldbíró is, ellenem egyelőre csak fegyelmi eljárás indult és ezt a fegyelmi eljárást december 13-án d. u. 4 órakor végső fokon dönti el az ügyvédi kamarák országos bizottságának fegyelmi tanácsa.

A tanulmányából arra kell következtetnem, hogy Professor urat a tanulmányában érintett kérdések érdeklik még akkor is, ha a határozatok anomáliákat eredményeznek, mert a tanulmány is a gyakorlatban az anomáliákat kívánta megszüntetni, mert az anomáliák kétségtelenül kárára vannak a demokratikus felfogásnak és államrendszernek is, a tárgyalásról azzal értesítem, hogy a hozandó határozatot kívánságára megküldöm Professor úrnak, mert az valószínűleg nem a Professor úr álláspontját tükrözi vissza.

Fegyelmi ügyemben arra gondoltam először, hogy Professor urat fogom védőnek felkérni a kérdés érdekességénél fogva is, de az Ü. r. csak bejegyzett ügyvédnek engedi meg védelmet ügyvéd elleni fegyelmi ügyben.

Kiváló tisztelője

Dr. Barsy Ferenc

## LEVÉL RÉZ PÁLNAK

*Budapest, 1973. dec. 31.*

*Igen tisztelt Barátom!*

Hálásan köszönöm könyvének megküldését és jóleső ajánlását: most, elolvasás után köszönöm meg, innen a késedelem. Esszéit élvezettel olvastam: volt közöttük, amelyből újat tanultam vagy nem tudott, érdekes dolgokról értesültem, de mindenképpen élveztem művének erényeit: azt, hogy behatóan elemző veszés nélkül, világos értelemtől áthatott pedantéria nélkül és ösztönösen jó ítéletű fölényesség nélkül. Különösen a francia irodalmi tárgyúakat olvastam tanulsággal, meg a Pap Károlyról szólót. Ez utóbbiban köszönettel olvastam a megtisztelő hivatkozást: elszoktam attól, hogy ilyen megemlítésben előforduljak.<sup>140</sup>

Kívánom, hogy mielőbb sor kerüljön egy következő kötetre is.

Sok szíves üdvözetet küld tisztelő híve, sok boldog újesztendőt kívánva.

*Bibó István*

<sup>140</sup> Réz Pál 1973 novemberében küldte el „Bibó Istvánnak ismeretlenül is nagy tisztelettel” *Kulcsok és kérdőjelek* című tanulmánykötetét, melynek Pap Károlyról szóló esszéjében hivatkozik Bibó István *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után* című tanulmányára.

## SZÁRAZ GYÖRGY ÉS BIBÓ ISTVÁN LEVELEZÉSE<sup>141</sup>

1975. VIII. 25.

*Tisztelt Bibó István!*

Kérem, ne tekintse tolakodásnak, de el kellett küldenem Önnek a Valóságban megjelent írásomat. Für Lajos barátomat kértem fel a postás szerepére, ezt a megoldást a postánál szerencsésebbnek véltem.

Bocsásson meg azért, hogy nem említsem az Ön nevét s nem idézek szó szerint az 1948-as Válasz-tanulmányból.<sup>142</sup> Kb. egy évi huzavona után jelent meg az írás, többféle s többféle fejfájásokat okozván; érthető tán, hogy nem akartam, nem mertem újabb aggályos szemponttal szaporítani a már meglévőket. Hogy a 48-iki Bibó-tanulmány gondolatai és – hiszem, remélem – szándékai benne vannak írásomban, azt látni fogja, s bízom abban, hogy felmentést talál gyávaságomra!

Őszinte tisztelettel, szeretettel:

*Száraz György*

2045 Törökbálint, Megyei Könyvtár, Munkácsy M. u. 70.

*Budapest, 1975. október 3.*

*Igen Tisztelt Barátom!*

Nagyon szépen köszönöm értékes és emberi cikkének megküldését és a hozzá mellékelt kedves levelet. Az ilyen kérdések mai publicisztikájában nagyon hiányzik ez az emberi, morális és az érzelmeiktől sem félő igazmondó hang, vagy teljesen elvész a túlpolitizált és túlókonómizált gondolatmenetek közepette. Nagyon örömmel vállalom a levelében felkínált szellemi „nagyapaság”-ot is, bár semmi kizárólagosságot e tekintetben nem igényelhetek, mert ez a cikk mind a történelmi áttekintés, mind az

<sup>141</sup> Száraz György (1930–1987) író. A levélben *Egy előítélet nyomában* című esszéjére utal.

<sup>142</sup> *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*. Lásd 944–1082.



élményszerű megközelítés tekintetében többet ad az enyémnél, mely a tények rettenetességét bizonyos fokig éppen a megállapítások tárgyiasságával igyekezett kiemelni.

Az azonban túlzás, ahogyan „gyávaság”-át mentegeti: éppen e tárgykörben éltünk át olyan időket, amikor a nagyapákról hallgatni kellett vagy egyenesen indokolt volt letagadni őket (erre itt nem került sor!) éppen az unokák világrajötte és életben maradása érdekében. Nem tudok róla, hogy az akkori nagyapák ezt sérelemként fogták volna fel, és semmi okom rá, hogy én ma ezt tegyem: az utódokban való továbbélés többet ér, mint a név szerint való emlegettetés.

Hálás köszönettel és igaz barátsággal köszönti híve

*Bibó István*

75. X. 11.

Köszönöm mind az elismerést, mind a felmentést. Jó szót másoktól is kaptam, de akinek szíve, esze – s tájékozottsága is – volt a kérdéshez, „itt és ott”, az többnyire így kezdte: „Bibó István tanulmánya óta...”

Még egyszer: köszönöm.

Tisztelettel, szeretettel:

*Szárász György*

## BIBÓ ISTVÁN MEGJEGYZÉSEI AZ „EURÓPAI NAPLÓ”-RÓL<sup>143</sup>

A mű egészen komoly jelentőségű. Nagy erénye, hogy a demokratizálódás, a politikai és gazdasági hatalomkoncentrációk felszámolása, az önrendelkezési jog és függetlenség biztosítása mint egy töről fakadó, közös nevezőre hozandó programok jelentkeznek benne, melyeket nem annyira nem lehet, mint inkább nem szabad kilátástalanoknak tekinteni, bármekkora erők álljanak is velük szemben. Nagyon jelentős, ahogy a nyugati és keleti konzervatív hatalmaknak a státus quóhoz való helyenként gyilkos ragaszkodását értékeli, ami adott esetben nemcsak etno-, hanem szabályos genocídiumok agyonhallgatásához vezet.

Megbecsülést érdemel a mű egyenes hangvétele, pátosza, becsületes haragja. Nem szabad azonban túlzásba vinni ezt az indulatot, és valami feltételezett egységes Gonosz ellen harcolni, mert hiszen a különböző eltorzult ideológiák mind egy-egy feltételezett Gonosz elleni ádáz harcból születtek meg és váltak ilyenné. Az „eszme következetes végigvitele”, a hatalmi akarat és az alantas érdek az a három torzító tényező, amely a legjobb programot is értelmetlenné és kegyetlenné képes tenni. Nagyon helyes az, ahogy a mű a hézagmentes rendszerekre való törekvést kárhoztatja. Nem is annyira az ítéletek határozottságát, mint inkább a keserű indulatát enyhíteném, és arra mutatnék rá, hogy a különböző eltorzult ideológiák (sztálinizmus, ortodox kapitalizmus, stb.) mélyén rejtőző érvényes magot hogyan torzították el a fenti tényezők, és nem szorítkoznék annak kiemelésére, hogy ezek az ideológiák az általuk hivatkozott eszménnyel szöges ellentétben vannak. Nagyon helyes annak ismételt bemutatása konkrét összefüggésekben is, hogy ezek az egymással látványos harcot vívó torz eszmerendszerek egymást erősítik. (Ami nem akadályozza, hogy háborút robbanthatnak ki könnyen egymással.)

A naplóformának sok előnye, de sok buktatója is van. Akár a mű végleges formája is lehet: ha Montaigne-nek sikerült, másnak is sikerülhet:

<sup>143</sup> Bíró Péter [Molnár Gusztáv]: Európai napló. I. In: *Mi, kelet-európaiak...* Magyar Füzetek 3. szám. Párizs, 1979. 75–123. Molnár Gusztáv (1948), PhD, geopolitikai szakember, filozófus, a Partiumi Keresztény Egyetem Filozófiai Tanszékének docense

felment a szilárd logikai vázú tartalomjegyzék alól, és egy csomó dolog elmondása alól, amit a logikai váz megkíván, de igazában nem döntő mondanivalók. Viszont veszélyes a túlzott naplóforma, a konkrét dátumokhoz, pillanatnyi események mérlegeléséhez, alkalmi olvasmányok feletti boszszankodásokhoz való kapcsolódás: ha mégoly fontos gondolatok kifejezésére adnak is alkalmat (mint pl. a francia választások); a gondolatok általános érvényét kell növelni és a csak átfutólag érvényes elmefuttatásokat elhagyni. Egyáltalán, ha ez a kötetlen forma végleges formává válik, akkor a legfontosabb a gondolatmeneteknek minden ballaszttól való megkönnyebbítése, melyek közül néhányra a következőkben rámutatok. Végül: nem szabad azt hinnünk, hogy a kötetlen forma, mely felmentést ad a szigorú logikai váz alól, teljes szabadságot engedne az egymásután tekintetében. Ellenkezőleg, az olvasót itt is kézen fogva kell vezetnie a szerzőnek, s ez éppen azért nehéz, de érdekes feladat, mert nincs logikai rendszer. Azért az előző gondolat után a következő gondolatnak az előzmények, előfeltételek és asszociációk vonalán, ha nem is rendszer szerint, de értelmesen kell következnie, és fogékony befogadóra találnia.

Ballasztnak érzem a túl mulékony események kommentálása és nem eléggé tipikus értelmetlenségek cáfolata mellett a túl határozott jóslatokat is: ezek későbbi be nem válása még intelligens olvasóban is a mű egészének hitelére hat vissza, okosabb hát rámutatni más esetleges lehetőségekre, vagy ahogyan a mű is teszi egy helyen, a teljesen valószínűtlennek a lehetőségére is. A joggal kipellengérezett, nyomasztóan egyhangú tömjénező szövegek mennyiségét is csökkenteni kellene: egy helyen közölni őket, csak a legjellemzőbbeket, és az egy alkalomra szólók közül legfeljebb három-négy reprezentatívabbat.

Lehet, hogy a szakmabeli gazdasági dolgokhoz való hozzá nem értésem okozza, de számomra a mű gazdasági statisztikai adatai nem adtak hozzá lényegeset a gondolatok meggyőző erejéhez. De megjegyzem azt is, anélkül, hogy a szakszerű hozzászólás igényével lépnék e tekintetben fel, hogy a műben legtöbbször idézett gazdasági adat, a növekedési százalékos mutató-értéke a mai válság tanulságainak fényében legalábbis kétséges, még kevésbé mernék ezek alapján bármit is jósolni. Úgy érzem – hangsúlyozom, hogy csak érzem –, hogy ezeket a mutatókat, hacsak nem valami kiáltó összefüggést jeleznek, szintén a ballasztok közé lehet sorolni.

Örömmel állapítottam meg, hogy ebben a műben alig van nyoma annak a német idealista-egzisztencialista frazeológiának, melyet a szerző filozófiai műveiben hitelesen és becsületesen, de a gondolatközlés közvetlenségét súlyosan akadályozó módon használt. Csak néhány oldalon van

valamennyi egzisztencialista történetfilozófiai gondolatmenet arról, hogy mely népeknek van történelmük, melyeknek nincs. Én ezeket elhagynám, mert úgy vélem, alig visznek előre egy olyan gondolatmenetet, mely konkrét cselekedetek, követelmények, programok jelenével, értékelésével és eshetőségeivel foglalkozik.

Terminológiai szempontból nem találok szerencsésnek a konzervatív radikalizmus kifejezést, bár nem vitásan olyant jelöl, amit szükséges megjelölni, s aminek jelölésére a fasizmus túl szűk. Azért nem szerencsés, mert konzervatív és radikális kifejezések legcélszerűbben egymás diametrális ellentéteiként határozhatók meg, mint két szembenálló alapvető cselekvéstani attitűd a politikában, így nehéz őket egy fogalommá egyesíteni, jobbnak találok a reakciós radikalizmus vagy retrográd radikalizmus kifejezést. Elég reménytelenül törtem a fejemet a société civile magyar visszaadásán (polgárok társadalma, szabad polgárok társadalma??), csupán az vigasztalt, hogy ez – tudtommal – csak a magyar és német nyelvben probléma.

Most következik néhány konkrét tartalmi állásfoglalás kritikája, ami a mű egészének értékét nem érinti.

Áll az, hogy '56 gyengeségének egyik tényezője volt az előkészítés és a kiformált ellenzékiesség hiánya. De szerencsésebb körülmények között ugyanez lehetett volna egyik legnagyobb értéke is. Talán a francia forradalom óta nem volt forradalom, melynél az azóta annyiszor lesajnált spontaneitás ekkora szerepet játszott volna, s ahol ennyire nem volt jelen a hatalom átvételére ugrásra kész politikai garnitúra. (Nem beszélek persze azokról a restaurációs erőkről, melyek szívesen ugrottak volna, csak éppen a forradalom harci és szellemi erőivel nem volt semmi kapcsolatuk.) S ez a spontaneitás meghökkentő módon pozitív előjelűen értelmes és józan volt. Mindig némi intellektuális szkepszissel fogadtam a felkelt nép csodálatos szellemi és erkölcsi képességeiről szóló, kissé romantikusnak érzett elmefuttatásokat, s most szégyenkezve kellett megállapítanom, hogy van ilyen. Ennek egészen konkrét adalékait tudom, főleg azt, hogy a legkülönbözőbb irányokban elfogult, fanatikus, közepes értelmű vagy bátorságú emberekből hogyan hozta ki ez a fordulat a legjobbat.

A zsidó asszimiláció elakadásának és a kommunizmusban jelentkezett aránylag nagyfokú zsidó részvételnek az összefüggéséről szóló gondolatmenetet egészében tévesnek és túlhaladottnak látom. Magam is azt hittem akkor, hogy '44 rettenetes élménye után az asszimiláció tudatos és tüntető nem vállalása következik. Ha ez így lett volna, akkor egy nagyon erős cionista hullám lett volna a következő lépés. Ehelyett az asszimilációs szándék

mege erősödése következett, s ez benne volt még azokban a cselekedetekben is, melyeket a barátságtalan környezet tisztán hatalmi vagy elégtétel-szerzési motívumokkal magyarázott, többek között a kommunista pártba való belépésben is. Ebben része lehetett a rendkívül erős magyarországi asszimilációs hagyománynak éppen úgy, mint annak a törekvésnek, hogy legalább az utódok ebből az életveszélyes közösségi helyzetből megszabaduljanak. Tudatosan keresett vegyes házasságok, az utódoknak zsidó származásról való fel nem világosítása is ennek a tünetei voltak. Én ezt a gondolatmenetet ebben a formában kihagynám, ez a téma sokkal árnyaltabb és megértőbb tárgyalást kíván, így csak támadási felületet ad.

A bulgáriai macedónoknak az agyonhallgatott kisebbségek közé való sorolása megkérdőjelezhető. Macedón nemzetiségről egészen a Balkán-háborúig nem tudott senki, ők maguk a legkevésbé: az e néven szereplő területet mind történetileg, mind etnikailag nagyobb részben bolgárnak, kisebb, északi részében szerbnek, déli részében görögnek tudták. Az etnikai határok köztudomásúak voltak, ezt az szabta meg, hogy hol tartott fenn a bolgár egyház, hol a szerb és hol a görög egyház anyanyelvű iskolákat. A san stefanoi béke, melyet azóta is nagy nosztalgiával emlegetnek a bolgárok, lényegében ezeknek a határoknak felelt meg. A balkáni háború előkészületei során az e területen csak kisebb mértékben érdekelt szerbek megnyerése céljából ígértek nekik némi részesedést Macedóniából, ez aztán a bolgárok vereségével végződő második balkáni háború eredményeképpen Macedónia túlnyomó részének Szerbiához való kerülését eredményezte, amit még további területtel fokozott az első világháború. Az ezt követő időben a királyi Jugoszlávia részéről csúnya nemzetiségi elnyomás kezdődött, s ezalatt a bolgár közéletben a macedón menekültek körülbelül azt a szerepet játszották, mint az erdélyi menekültek Magyarországon. A 2. világháború után a federatív Jugoszláviában megalakult a macedón tagállam külön macedón nyelvvel. A nyelvészek dolga megállapítani, hogy van-e valójában macedón nyelv, vagy az csupán egy bolgár nyelvjárás, de érzésem szerint a macedón nemzetiség a mondvacsinált nemzetiségek típusához látszik közelebb állni. Ilyen körülmények között a bulgáriai macedónoknak külön nemzetiséggé való alakulása feltehetően csak kis mértékben indult meg. Jugoszláviában ez a folyamat valószínűleg előrehaladottabb, úgyhogy ezek a macedónok akár itt kötnek ki, akár ott, már nem lesznek meg bizonyos fokú önkormányzat nélkül.

Az a gondolatmenet, mely kifejti a nyugati kereszténység talaján kifejlődött országok és a keleti kereszténység talaján fejlődött országok társadalmi struktúrájának és politikai közszellemének különbségét, jól fejt ki

és mélyenjáróan alapoz meg egy eléggé ismert, de nem eléggé közismert jelenséget. Ezt egy helyen kell kifejtteni, minden lényeges mondandót oda koncentrálni, és röviden, minden kiélezett hangsúly nélkül felsorolni azokat az országokat és országrészeket, melyek a keleti félhez tartoznak. Nem szerencsés dolog ezt Romániával kapcsolatban újból és újból elmondani és példázni, és a Bizánc/bizánci megjelöléseket állandóan pejoratív értelemben alkalmazni, Sztambulhoz és Kairóhoz való hasonlóságot emlegetni. Ez legérzékenyebb pontjukon, hiúságukon és sznobizmusukon támadja meg őket, régi magyar „kultúrfölkény”-álláspontot fognak felismerni benne, és félek, hogy nem is egészen alaptalanul. Ettől a témától a lekezelésnek még a leghalványabb látszatát is távol kell tartani, ehelyett inkább olyan román szerzőket kell keresni és rájuk hivatkozni, akik a keleti kereszténység keretében való felnevelődést az ország társadalmi és szellemi fejlődésének súlyos ballasztjaként értékelik, és tudom, hogy ilyen szerzők vannak. A dákoromán kontinuitás kérdését pedig meg sem említeném, sem az azt tagadó román szerzőre, sem a különböző régészeti bakugrásokra nem utalnék, csupán a nacionalizmus, nemzeti nagyzási mánia néhány önmagáért szóló és másutt is analógiákkal bíró jelenségeire utalnék. A dákoromán ügyben a románok csak akkor fognak a nemzeti józanság útján elindulni, ha mi magyarok leszállunk erről az ügyről. Nekünk nem az a dolgunk, hogy a dákoromán kontinuitást kétségbe vonjuk, hanem az, hogy a mögötte lévő motívumot, a századok előtti települési sorrend mai politikai jelentőséggel való felruházását vonjuk kétségbe mint ostobaságot, akár magyarok hivatkoznak rá, akár románok.

1979

Megjelent a Pesti Kalligram Kft., Budapest kiadásában 2016-ban.  
Első kiadás. Oldalszám 1108. Felelős kiadó Mészáros Sándor.  
Felelős szerkesztő Mészáros Sándor.  
Szerkesztő: H. Nagy Boglárka.  
Grafikai elrendezés és nyomdai előkészítés Lévai András.  
A könyvborítót Hrapka Tibor tervezte.  
Nyomta az OOK-Press Kft., Veszprém.  
Felelős vezető Szathmáry Attila.